

**פירוש רש"י לתורה בעידן הדפוס -
רומא סביב 1470:
היבטים פרשניים, טקסטואליים
והיסטוריים**

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

יוסף שמואל מורגנשטרן

המחלקה לתנ"ך

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

סיון תשפ"א

רמת גן

פירוש רש"י לתורה בעידן הדפוס -

רומא סביב 1470:

היבטים פרשניים, טקסטואליים

והיסטוריים

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

יוסף שמואל מורגנשטרן

המחלקה לתנ"ך

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

סיון תשפ"א

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' אריק לוי
מהמחלקה לתנ"ך של אוניברסיטת בר-אילן

תוכן העניינים

חטיבה ראשונה

א	תקציר
1	מבוא
5	חלק ראשון - פירושו של רש"י לתורה
5	פרק ראשון - פירוש רש"י לתורה בראי הדורות
5	א) רש"י כפרשן התורה : חשיבותו והשפעתו
5	ב) חילופי נוסחאות בפירוש רש"י לתורה
7	ג) בעיות הנוסח : החיפושים אחר הנוסח המקורי
12	פרק שני - פירוש רש"י בתקופת המעבר מכתבי יד לדפוס
12	א) מהפכת הדפוס והתחלת הדפוס העברי
13	ב) אינקונבולים של פירוש רש"י לתורה
14	ג) הספרים הראשונים שהודפסו ברומא
17	ד) שיטות העבודה בבית הדפוס והשפעתן על נוסח הטקסט
20	ה) מקראות גדולות וונציה רפ"ד וקביעת הנוסח המקובל של פירוש רש"י
22	חלק שני - פירוש רש"י לתורה על פי דפוס רומא
22	פרק שלישי - דפוס רומא בדורו ובמשך הדורות
22	א) בית הדפוס ברומא : אפיון קודיקולוגי
34	ב) אתגרים בקביעת הנוסח המקורי של דפוס רומא
37	ג) בדיקת כתבי היד לשם גילוי מקורותיו של דפוס רומא
39	ד) ההתייחסות לדפוס רומא במשך הדורות
43	ה) הוספות קוראים בדפוס רומא
50	פרק רביעי - קטעי פירושים המיוחדים לדפוס רומא
50	א) תוספת מדרשית שאינה מוסיפה ביאור חדש אלא מבארת פירוש קיים
61	ב) פירושים בעלי תוכן שונה מן הנוסח המקובל
86	ג) פירושים המתקנים נוסח משובש
94	ד) תוספת הגהות מסוף הפרשה
98	ה) פירושי ר' יוסף קרא המשוקעים בתוך פירוש רש"י בדפוס רומא
105	ו) שיבושים בדפוס רומא
112	ז) פירושים שאין להם מקבילות בכתבי היד ובדפוסים הקדומים

117	פרק חמישי – קטעי דיבור המתחיל המיוחדים לדפוס רומא
117	א) שינוי בדיבור המתחיל המשפיע על הבנת הפירוש
125	ב) הרחבת דיבור המתחיל המסייעת להבנת הפירוש
130	חטיבה שניה: מהדורה שלמה של פירוש רש"י לתורה דפוס רומא
131	מבוא לדפוס רומא
137	פירוש רש"י
469	ביבליוגרפיה
479	מפתח פירושי רש"י שנזכרו בעבודה
480	נספחים
I	תקציר באנגלית

תקציר

השפעתן המשולבת של שתי התפתחויות שאירעו בימי הביניים השאירה חותם בלתי ניתן למחיקה על לימוד התורה בעולם היהודי, הן במובן המעשי הן במובן המטפורי. ההתפתחות הראשונה היא חיבור פירוש התורה של רבי שלמה יצחקי מטרוויש (רש"י; 1105-1040). פירוש זה הפך לפירוש הנלמד ביותר בכל הזמנים והשפיע לטווח ארוך יותר מכל פירוש יעודי אחר לתורה שחובר אי-פעם. ההתפתחות השנייה, שהתרחשה באמצע המאה החמש עשרה, היא המצאת ההדפסה המכנית, שחוללה מהפכה בדרכי התקשורת בין בני אדם, ובעקבותיה גם בדרכי הלימוד היהודי (והלא יהודי). בארבע מאות השנים שקדמו לעידן הדפוס, הפירוש של רש"י היה קיים במאות עותקים, המהווים מספר עצום עבור יצירה עברית שחוברה בתקופת כתבי היד. בעקבות המצאת הדפוס, מספר העותקים גדל לאלפים במהלך עשרות שנים בודדות. העותק המודפס הראשון של פירוש רש"י לתורה הופיע ברומא בסביבות שנת 1470. בעבודה הנוכחית נוסח זה של פירוש רש"י נחקר לראשונה באופן שיטתי על היבטיו הפרשניים, הטקסטואליים וההיסטוריים.

המטרה העיקרית של מחקר זה היא להציג ולנתח דפוס חשוב זה בצורתו המלאה והמקורית. הרקע למשימה זו היא העובדה שבין אחד עשר העותקים הקיימים אין עותק אחד שהוא שלם. בכולם יש דפים חסרים או דפים קרועים. מעבר לזה, ישנן מחיקות או מילים שהושחרו על ידי צנזורה חיצונית (נוצרית) או פנימית (יהודית). על סמך השוואת תשעת העותקים שאליהם הצלחתי להשיג גישה, עלה בידי לשחזר את הנוסח המקורי של דפוס רומא. נוסח זה מוצג בחטיבה השנייה של העבודה.

החטיבה הראשונה של עבודה זו מחולקת לשני חלקים הכוללים יחד חמישה פרקים. החלק הראשון, הכולל את שני הפרקים הראשונים, מספק מבט כללי על חשיבותו של פירוש רש"י, על השיח המחקרי רב-השנים שהתקיים סביבו ועל המאמצים לגלות את הנוסח המקורי (*Urtex*) המשוער שלו. הפרק השני מתאר את המעבר מכתבי היד לספרים המודפסים. פרק זה דן באינקונבולים (ספרים שהודפסו לפני שנת 1500) של פירוש רש"י לתורה, ובמיוחד הספרים העבריים שהודפסו ברומא בין השנים 1469-1472. פרק זה מציג גם ניסיון להתחקות אחרי שיטות ההגה שהיו נהוגות בבתי דפוס באיטליה בשליש האחרון של המאה החמש-עשרה. בסיום הפרק השני מופיע דיון על ההכנה וההיסטוריה של נוסח פירוש רש"י המצוי במה שמוכר כמקראות גדולות. מהדורה זו, שיצאה מבית הדפוס של דניאל בומברג בוונציה בשנים 1524-1525, הפכה לנוסח הסטנדרטי של פירוש רש"י במהלך הדורות.

החלק השני של החטיבה הראשונה, הכולל את הפרקים 3-5, מציג ניתוח של נוסח פירוש רש"י המצוי בדפוס רומא. החקירה, שהיא לב ליבה של העבודה, מבוססת על

השוואה שיטתית בין דפוס רומא לבין דפוס וונציה. נוסח פירוש רש"י כפי שהוא משתקף בדפוס רומא לא שימש ביצירת מהדורת וונציה, ועל כן ההשוואה בין שני נוסחים אלו היא מעניינת וחושפת היבטים חשובים.

הפרק השלישי מתאר את התכונות העיקריות של דפוס רומא וסוגיות העולות מתוך הקריאה בו. פרק זה דן בתחילה בתכונות הפיזיקאליות של הספר: סוגי נייר, אורך השורה וגודל האותיות. דגש מיוחד מושם על הקושי הכרוך בקביעת הנוסח המקורי כפי שהודפס. הפרק דן גם כן בחשיבות גילוי אותם כתבי יד שנוסחיהם קרובים לנוסח דפוס רומא. גילוי זה נחוץ לאור העובדה שביאורים רבים המצויים בדפוס רומא שונים מהדפוסים הנפוצים. לאחר מכן מובא דיון ביחסם של קוראים לדפוס רומא מאז סוף המאה החמש עשרה, כולל השפעת הצנזורה הנוצרית והיהודית על הנוסח המודפס. בסוף הפרק מוצגות הערות שוליים וציורים שקוראים יהודים הוסיפו לנוסח המודפס.

הפרק הרביעי מנתח דוגמאות של הבדלי הנוסח הקיימים בין דפוס רומא למהדורת וונציה. הבדלים אלו מתחלקים לשבע קטגוריות.

הפרק החמישי דן בפירושים שבהם דיבור המתחיל בדפוס רומא שונה מדיבור המתחיל במהדורת וונציה. הבדלים אלו משנים לעתים את כוונת הפירוש ולעתים הם מבהירים אותה ביתר שאת.

כולי תקווה שעבודתי זו תסלול את הדרך למחקרים נוספים על אינקונבולים אחרים של פירוש רש"י לתורה שטרם זכו לחקירה מקיפה. כמו כן, אני מקווה שהיא תעורר מחקרים נוספים על פירוש רש"י על התורה בדפוס רומא, שייתכן שהוא הספר העברי הראשון שהודפס בצורה מכנית.

מבוא

בין פרשני המקרא היהודיים בולטת דמותו של רבי שלמה יצחקי (רש"י; 1040 - 1105). פירושו של רש"י על התורה הוא הנפוץ והמצוטט ביותר מכל פירושי התורה מזה 900 שנה, והוא אחד הטקסטים המכוננים של היהדות.¹ לאור חשיבותו ולאור הפופולריות שלו, אין זה מפתיע שכאשר הקימו בתי דפוס לספרים בעברית נבחר פירושו של רש"י להיות בין הספרים הראשונים שהודפסו. בית הדפוס הראשון לספר העברי הוקם ברומא בשנת 1469, ופירוש רש"י על התורה היה בין שמונת הספרים הראשונים שהודפסו בו.

בספר זה – פירוש רש"י על התורה שהודפס ברומא (להלן 'דפוס רומא') – עוסקת העבודה הנוכחית. חשיבותה של העבודה נובעת משלוש עובדות מרכזיות:

1) דפוס רומא לפירוש רש"י הודפס בשלמותו (על כל חמשת חומשי התורה), אך בכל אחד עשר העותקים שנותרו כיום חסרים דפים או מחוקות מילים. אין היום עותק שלם הכולל את הנוסח המקורי כפי שהודפס בבית הדפוס ברומא. הדפוס הזה, שמבוסס (כפי שננסה להראות להלן) על כתבי יד מהמאה ה-13 והמאה ה-14 שהיו לפני המדפיסים, הוא עדות חשובה לנוסח שהיה בשימוש הלומדים במשך שנים.

2) חלק מהפירושים בדפוס זה שונים מפירושי רש"י המודפסים בחומשים, והבדלי הנוסחים עשויים לגלות לעיתים הבנה שונה של התורה. חשיבותם של הנוסחים השונים רבה לאור האפשרות שהם מתעדים את הנוסח המקורי של פירוש רש"י, ואפילו אם אין מדובר בנוסח המקורי הם ללא ספק מעידים על נוסח של פירוש לתורה שהיה קיים בשלבים שקדמו לעידן הדפוס. הפירושים השונים הללו נעלמו מעיני רוב לומדי רש"י, אשר רובם ככולם לומדים על פי הנוסח המפורסם שהודפס בוונציה בדפוס בומברג (1524-1525), נוסח שהתקבל והפך במשך הזמן לנוסח המקובל עד היום (להלן 'הנוסח הנפוץ').²

3) דפוס רומא שופך אור על ההשפעה המהפכנית של המצאת הדפוס על התרבות המערבית – כפי שהיא משתקפת בהיסטוריה של הספר העברי. העבודה בוחנת את השפעת המעבר מכתבי יד לדפוס על התהוותו של הנוסח, ואת השפעת הצנזורה – הפנימית (של היהודים) והחיצונית (של הנוצרים).

המטרות העיקריות של עבודה זו הן:

1) להציג את הנוסח המקורי של דפוס רומא.

¹ ראו לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 15 ועמ' 72; יעקבס, בכור שור, עמ' 287-289; כהן, מבט חדש, עמ' 39.

² נוסח דפוס רומא לא נעלם מכל לומדי רש"י על התורה; נוסח זה מופיע בספר "רש"י השלם", אבל רק על ספרי בראשית, שמות וויקרא. נוסף על כך, לאחרונה יצא לאור הספר "חומש ראשוני פרשני רש"י" בעריכתו של הרב משה פיליפ (פתח תקווה, תש"פ), ושם הודפס נוסח דפוס רומא בשלמותו – אך עם שינויים. נדון במהדורה זו בפרק השלישי.

2) לנתח את הקטעים בדפוס זה השונים מהנוסח הנפוץ, לנתח את משמעותם ואת חשיבותם ולבחון את האפשרות שהם מתעדים את הנוסח המקורי של רש"י.

3) להציג כתבי יד שבהם מופיעות הגרסות המיוחדות של דפוס רומא. קיומן של גרסות אלו בכתבי היד מעיד שהנוסח של דפוס רומא היה קיים הרבה שנים לפני עידן הדפוס.

לשם השגת מטרות אלו נחקר היבטים פרשניים, טקסטואליים והיסטוריים של דפוס רומא.

בעבודה זו שתי חטיבות.

חטיבה א' מורכבת משני חלקים, כאשר החלק הראשון דן בנושאים הבאים:

- השתלשלות פירושי רש"י על התורה במהלך הדורות, פירוש רש"י בתקופת המעבר מכתבי יד לעידן הדפוס ומעמדו של דפוס רומא לאורך הדורות.
- אפיון קודיקולוגי של הספר עצמו ותיאור דרכי העבודה בבית הדפוס. יש דגש על תפקידם של עובדי הדפוס ובחינת ההשפעה של אופי עבודתם על תוכן הפירוש.

- ריבוי המהדורות של פירוש רש"י על התורה שהודפסו בתקופת האינקונבולים (לפני שנת 1500) בהקשר של ריבוי הדפסת הספרים בכלל – התפתחות שהייתה חשובה ומשמעותית ליהודים ולכל תושבי אירופה. חלקו השני של החטיבה הראשונה עוסק בפירושים המיוחדים – ולפעמים הבלעדיים – שמופיעים בדפוס רומא, ובמשמעותם בהשוואה לנוסח הנפוץ. בחלק זה ישנה התייחסות לתחומים שונים:

א) פירושים בדפוס רומא עם תוספת מדרשית המסבירה פירוש הנמצא במהדורת וונציה.

ב) פירושים בדפוס רומא שתוכנם שונה ממהדורת וונציה.

ג) פירושים בדפוס רומא המתקנים פירושים משובשים במהדורת וונציה.

ד) פירושים בדפוס רומא הכוללים הסברים שאינם נמצאים במהדורת וונציה.

ה) פירושים של רבי יוסף קרא המשוקעים בתוך פירוש רש"י בדפוס רומא אבל חסרים במהדורת וונציה.

ו) פירושים משובשים בדפוס רומא.

ז) פירושים בדפוס רומא שאין להם מקבילות בדפוסים קדומים (אינקונבולים) או בכתבי יד.

חטיבה ב' כוללת לראשונה את הנוסח השלם של דפוס רומא. הנוסח שוחזר באמצעות השוואה בין תשעת העותקים שאספתי (מתוך אחד-עשר שעדיין קיימים), והטקסט מופיע בדיוק כפי שהודפס ב-1469. בהערות שוליים מצוינות הפניות לחטיבה א' על כל פסוק שנדון שם, ונוסף על כך מופיעים בתחתית כל עמוד:

א. ציון נוסח המסורה של פסוקים שמופיעים בפירוש באופן שונה מהמסורה.

ב. דיבורי המתחיל ברש"י שהכתוב בהם בנוסח שונה מהמסורה, ולצידם נוסח המסורה.

ג. תיקוני נוסח כאשר נוסח הפירוש אינו הגיוני בעליל, וציון כתבי היד ודפוסים קדומים שעליהם הסתמכתי בתיקון.

מעבר לחשיבות הצגתו של פירוש רש"י על התורה בנוסח שהופיע לראשונה בספר מודפס, יש חשיבות לחקירתו על רקע המודעות לשינויים שחלו בו לא רק בחייו של רש"י אלא גם במאות השנים שבין פטירתו לעידן הדפוס.³ עם זאת, לאחרונה מתקיימים דיונים לגבי השאלה האם ניתן להצביע על 'נוסח מקורי' לפירושו של רש"י לתורה. ההתעניינות בנושא עלתה בעקבות נגישותם וזמינותם של כתבי היד, הרבה מעבר למה שהיה בעבר. נוסח מדויק של פירוש רש"י לתורה על פי דפוס רומא יכול לתרום רבות לדיון זה.

למרות ההסכמה הרחבה הקיימת לגבי חשיבות פירוש רש"י לתורה, אין הסכמה לגבי מהות דרכו הפרשנית.

אחד הפירושים של רש"י העומדים במוקד מחלוקת זו מופיע בפירושו לבראשית ג, ח:

"וישמעו" - יש מדרשי אגדה רבים, וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ובשאר מדרשות. ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אפניו.

בעקבות דברים אלו של רש"י ניסחה נחמה ליבוביץ את השאלה הבאה:

נחלקו פרשני רש"י בשאלה, אם אמנם מביא רש"י מדרשי חז"ל רק כשהם נדרשים מצד הכתוב... או אם הביא רש"י לפרקים [=לעיתים רחוקות] מדרשי חז"ל גם בשעה שאין [הם] נדרשים כלל מצד לשון הכתוב...⁴

למרות שפירוש זה, לפי ליבוביץ, תומך בדעה לפיה רש"י מביא מדרשים בעקבות קשיים פרשניים העולים מן הכתוב, מביא ישעיהו מאורי את דעתו של ר' אברהם בקראט, בעל "ספר זכרון", המצמצם את חלותם של דברי רש"י לפסוק המפורש שם. וכך כתב בקראט בדברים יג, ט:

וכבר ידעת שהרב ברוב פסוקי התורה מניח פשט הכתוב ומביא מדרשם ז"ל, ואף על פי שלפעמים כותב: "ואני לישב פשוטו של מקרא באתי" - **לאותו הפסוק בלבד יכוון**, לא לכל התורה.⁵

³ לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 16.

⁴ ליבוביץ, דרכו של רש"י, עמ' 500-503, והדיון שם.

⁵ מאורי, יחס ספר זכרון לרש"י, עמ' 49. ההדגשה שלי (י.מ.). משה ארנד מתנגד בחריפות לדברי בקראט על דברי רש"י. ראו ארנד, רש"י ופשוטו של מקרא, עמ' 83-87.

בתמיכה לדעה זו, ישעיהו מאורי מביא דוגמאות לכך שרש"י, בהתאם לדעת בעל "ספר זכרון", מפרש שלא על פי הפשט, אלא מביא פירוש התומך במדרש קיים.⁶

באותו כיוון מחשבה, יש חוקרים שטוענים שפירוש רש"י לתורה לא נכתב כדי לבאר את המקרא על פי פשוטו בלבד. אברהם גרוסמן סקר את דעות החוקרים הללו באופן מקיף והציג בין היתר דעות של חוקרים הסבורים שבפירושי רש"י אפשר למצוא מגמות נוספות, כגון פולמוס דתי וממד חינוכי.⁷ לצורך מגמות אלו רש"י, לעיתים קרובות, אינו מביא את דברי המדרש כלשונו אלא מעבד את דבריו.⁸ בנוסף, לפעמים רש"י מאחד יותר ממדרש אחד כדי ליצור פירוש אחד שלפי דעתו מיישב את הכתוב.⁹ דיונים אלו על שיטתו של רש"י ומטרותיו מהווים חלק מדיון ער המתקיים במחקר בנושא תפיסת "פשוטו של מקרא" בפרשנות היהודית בימי הביניים.¹⁰ בדיון בהמשך על נוסח פירוש רש"י המופיע בדפוס רומא, אדון, בין היתר, במאפיינים הללו בפירושו.

לאור כל הנאמר לעיל, ולאור העובדה שדפוס רומא היה בין הספרים העבריים הראשונים שהודפסו בתחילת עידן הדפוס, אני תקווה שמחקר זה יעודד חוקרים להתעמק ביתר האינקונבולים של פירושי רש"י לתורה, נושא שעד כה נזנח מאוד במחקר. נושא הזנחת דפוס רומא במחקר יידון בהרחבה להלן בפרק השני.

⁶ מאורי, יחס ספר זכרון לרש"י, עמ' 50 על בראשית ד, טו וגם בעמ' 52 על בראשית כג, ב. על דיונים בשיטת רש"י ראו קמין, רש"י, עמ' 111-130; כהן, הרהורים; טויטו, גישות שונות: שם יש הערות על שיטת קמין; הריס, מושגי רש"י, 102-107.
⁷ גרוסמן, פולמוס דתי, עמ' 187-205; כהן, מבט חדש; לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 20-23.
⁸ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 200.
⁹ מאורי, אגודות חלוקות, עמ' 200, הערה 203.
¹⁰ כהן, הרהורים; הנ"ל, הופעת הפשט.

חלק ראשון - פירושו של רש"י לתורה

פרק ראשון

פירוש רש"י לתורה בראי הדורות

א) רש"י כפרשן התורה: חשיבותו והשפעתו

רש"י נולד בצפון צרפת וחי בין השנים 1040-1105.¹¹ בהיותו בן עשרים בערך עבר רש"י לגרמניה כדי ללמוד בישיבות מגנצא וורמייזא. בישיבות אלו הוא צבר ידע רב, וכעבור כעשר שנים הוא חזר לצפון צרפת והקים ישיבה בעיר טרוויש. בטרויש הוא התחיל את מפעלו הספרותי, ושם הוא כתב בין השאר את פירושו על התורה והתלמוד הבבלי. בצפון צרפת רש"י היה מוכר בשם 'רבן של ישראל' (=רש"י), ופירושו התחבבו על הלומדים.¹²

כבר בשלהי ימי הביניים ובסוף תחילת העת החדשה המוקדמת, דהיינו בתחילת תקופת הדפוס העברי, היה מעמדו של פירוש רש"י לתורה רם בקרב העם. זהו הפירוש הנלמד ביותר מבין הפירושים היהודיים למקרא שנכתבו אי פעם. אברהם גרוסמן כותב: "במשך מאות שנים נחשבה ידיעת החומש עם פירוש רש"י כחובתו הבסיסית של הילד היהודי". בהמשך הוא מוסיף: "עוד בדורנו שלנו, משחפץ המשורר שמשון מלצר לבטא את כאבו על הניתוק של חלק נכבד מהעם היהודי מן התרבות היהודית המסורתית, בחר באי-ידיעת פירוש רש"י לתורה כאחד הסמלים המובהקים לכך".¹³ במקום אחר כותב גרוסמן:

ספק אם מלבד המקרא והתלמוד עצמם היתה ליצירה ספרותית אחרת השפעה כה רבה על עולמו הרוחני של היהודי ברבות מתפוצות ישראל בימי הביניים המאוחרים ואף לאחריהם, כזו שהייתה לפירושו של רש"י לתורה.¹⁴

מדברים אלו משתמע שפירוש רש"י היווה חלק מרכזי בחינוך היהודי לאורך הדורות. לכן, לאור החשיבות והפופולריות של פירושו של רש"י לתורה, אין זה מפתיע שבתחילת עידן הדפוס העברי, בשליש האחרון של המאה החמש עשרה, היה פירוש רש"י לתורה בין הספרים הראשונים שהודפסו בכל בתי הדפוס העברי שקמו.

ב) חילופי נוסחאות בפירוש רש"י לתורה

אוטוגרף של פירוש רש"י לא הגיע לידינו. כתבי היד הקדומים ביותר ששרדו נוצרו יותר ממאה שנה לאחר מותו.¹⁵ קיימים כ-230 כתבי יד של פירוש רש"י לתורה, שמתוכם כ-180 המכילים את הפירוש לתורה בשלמותו, וכ-50 מהם מכילים

¹¹ תאריך לידתו עודנו מצוי בספק. ראו גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 122.

¹² גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 126-129.

¹³ "אשירה לרש"י" (הובא שם, עמ' 182, הערה 205).

¹⁴ גרוסמן, הרקע ההיסטורי, עמ' 542.

¹⁵ על פי קטלוג המכון לתצלומי כתבי היד של הספרייה הלאומית, שלושה כתבי היד שקרובים לנוסח דפוס רומא הם: ספריית פרמה 3256, ספריית וטיקן 46, וספריית אוקספורד 187.

פירושים לחלק מן החומשים.¹⁶ יש הבדלים רבים בין הגרסות המצויות בכתבי היד, עובדה המקשה עד מאוד על קביעת הנוסח המקורי.

יש להדגיש שערכה של אינקונבולה כערכו של כתב יד, משום שהיא מביאה את הנוסח שהיה מצוי בכתב היד ששימש לה מקור. אי אפשר לקבוע אם המדפיסים השתמשו בכתב יד אחד או יותר. דפוס רומא לא נוצר במאה החמש עשרה במנותק ממסורת קיימת. רבקה זבולון העירה כי דפוס רפ"ד, שנוצר במאה השש עשרה, קרוב לאינקונבולה המוכר כ"דפוס ראשון" (רגייו די קלבריה).¹⁷ יוצא שאפילו אם בומברג לא השתית את נוסח וונציה רפ"ד על כתבי יד כי אם על "דפוס ראשון", הנוסח המצוי בכתבי היד של "דפוס ראשון" שונה מן הנוסח המצוי באלו ששימשו לדפוס רומא. בכל בית דפוס כל מגיה השתמש באותם כתבי יד שהיו בידו וראה לנכון לבסס עליהם את המהדורה של אותו בית דפוס. מכיוון שמטבע הדברים היו הבדלים בין כתבי היד השונים, והמדפיסים הקפידו להעתיק מכתב היד שהיה לפניו באופן מדויק, כולל לעתים השגיאות שבו, הרי שהמהדורות המודפסות שיקפו כל אחת נוסח שונה של הפירוש. מסיבה זו חשוב לנו בעבודה הנוכחית לזהות את כתב היד שנוסחו משתקף בדפוס רומא. זמנם של כתבי היד האלו מוקדם בהרבה לעידן הדפוס, וייתכן שמקורם של שני כתבי היד ששימשו בסיס לדפוס רומא ולדפוס רפ"ד כמאתיים שנה לפני עידן הדפוס, אבל רק הנוסח של דפוס רפ"ד התקבל. לכן, עם הדפסת דפוס רומא מתגלה לנו נוסח קדום אחר של פירוש רש"י שעד כה נעלם מעיני לומדי רש"י.¹⁸

מפרשי רש"י עסקו בשאלות הקשורות לנוסח פירושו.¹⁹ ישעיהו מאורי מעיר: "דומה שמכל פרשני ימי הביניים הקלסיים לתורה, שאלת הנוסח המקורי של פירוש רש"י היא המורכבת ביותר".²⁰ אברהם גרוסמן כותב: "שאלת נוסח פירושו של רש"י לתורה העסיקה הרבה את החוקרים, מאז ראשית ימיה של חכמת ישראל ועד ימינו אלה. כבר חכמי ישראל בימי הביניים, ובהם כמה מן הגדולים ומובהקים שבין מפרשי רש"י, התייחסו אליה".²¹ הבולטים בין מפרשים אלו הם ר' אברהם בקראט, רבי אליהו מזרחי, ור' מ"מ בראכפעלד.²² אחת המסקנות של גרוסמן היא ש"קשה מאוד לדבר על 'נוסח מקורי' (*Urtext*) של פירוש רש"י. בפירושו של רש"י לתורה הוכנסו תיקונים והשלמות עוד בחייו של רש"י ועל פי בקשתו. מכאן שכבר בחי

¹⁶ מספר כתבי היד של פירושי רש"י גדול מאד בהשוואה לפרשנים אחרים. למשל, שרדו 100 כתבי יד עם פירושי אבן עזרא, 32 עם פירושי לרמב"ן, למרות הפופולריות הרבה של פרשן זה, ופירוש רשב"ם שרד בכתב יד בודד שנעלם. ראו יעקבס, בכור שור, עמ' 288-292.

¹⁷ זבולון, נוסח דפוסים, עמ' 128.

¹⁸ שם, עמ' 122.

¹⁹ לוי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 15-20; מאורי, מצב המחקר, עמ' 63-64; טויטו, גלגולי הנוסח, עמ' 211; ישעיהו זנה ניסה לקבוע משפחות של אינקונבולה בנוסח הספרדי ומשפחות בנוסח האשכנזי, אך השערותיו לא אומתו באמצעות ביקורת הנוסח. ראו זבולון, נוסח דפוסים, עמ' 17-18.

²⁰ מאורי, נוסח רש"י ברמב"ן, עמ' 188; ראו גם הדין אצל גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 182-193.

²¹ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 184.

²² ראו מבוא המהדיר לספרו של בקראט, ספר זכרון, כרך א, עמ' נה; מבוא המהדיר למזרחי, רא"ם, כרך א, עמ' סב; בראכפעלד, יוסף הלל, מבוא המהדיר, עמ' ח-יא. גם הרמב"ן עסק בבעיית הנוסח, ראו מורגנשטרן, רמב"ן, עמ' 30-32.

רש"י היו ניסוחים שונים של פירושו".²³ תא-שמע טוען שההבדלים בין כתבי היד בימי הביניים מבטאים גישה מסוימת, שאותה הוא מכנה "ספר פתוח", כאשר המחבר עצמו יודע היטב כי יש בנמצא כתבי היד עם גרסות שונות של יצירתו וכי גם המעתיקים של היצירה עשויים להוסיף על המקור.²⁴

העבודה מתייחסת לדוגמאות שבהן הנוסח של דפוס רומא שונה מהנוסח של פירוש רש"י בדפוס בומברג רפ"ד, המצוי ברוב החומשים שהודפסו במשך הדורות.²⁵ הגרסות השונות, אפילו במילה אחת, יכולות להשפיע מאד על הבנת פירושו של רש"י והבנת דברי המקרא לפי הבנתו. נראה שהגרסות השונות המצויות בפירושי רש"י בדפוס רומא אינן משקפות רק מגמה אחת. לפעמים הנוסח השונה מחזק דווקא את המגמה לפרש את הכתוב על פי פשוטו של מקרא, אבל לפעמים הוא משקף גם את המגמות להביא את המדרש, לחנך או לנהל פולמוס. בכל זאת, נראה שהמניע העיקרי של מדפיסי דפוס רומא היה להציג נוסח שהוא נאמן ככל האפשר לכתבי היד שהיו מונחים לפנייהם.

ג) בעיות הנוסח: החיפוש אחר הנוסח המקורי

לאור קביעתו של גרוסמן ואחרים בדבר הקושי הרב לדבר על 'נוסח מקורי' של פירוש רש"י לתורה, ולאור קיומה של אי-יציבות טקסטואלית הנוצרת בעיקר כאשר טקסט מצוי במספר רב של כתבי יד, נלאו החוקרים מן השאיפה לשחזר את הנוסח המקורי של הפירוש.²⁶ לפיכך, המטרה של עבודה זו איננה, ולא יכולה להיות, קביעת הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה בהסתמך על דפוס רומא. אולם, מצד שני, בכוונתי לבחון את האפשרות שבמקרים מסוימים דפוס רומא כן עשוי לסייע לנו לזהות נוסח של הפירוש שהוא עדיף על הנוסחים הידועים, או לחלופין, לזהות שיבושים בנוסחים הידועים של הפירוש.

למרות מסקנה זו של גרוסמן, לא חדלו החוקרים מלחפש כתבי יד עם נוסחים שיעזרו להם לקבוע מהן המילים שיצאו מעטו של רש"י. בשנות התשעים של המאה העשרים התנהל ויכוח למדני בין אברהם גרוסמן ובין אלעזר טויטו בנושא זה.²⁷ לדעת טויטו, הימצאותו של ביאור נתון בכל כתבי היד היא קריטריון למקוריותו, כלומר ביאור כזה שייך לגרעין הנוסח המקורי של רש"י. דעתו של טויטו מבוססת על ההנחה שהמעתיקים בימי הביניים לעתים הוסיפו על המקור שממנו הם העתיקו, אבל הם לא העזו להשמיט ממנו.²⁸ גרוסמן לא השתכנע מטיעון זה. יתרה מכך, גרוסמן טען שהוא בעצמו זיהה את כתב היד המתעד את הנוסח הקרוב ביותר

²³ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 191, 193.

²⁴ תא-שמע, ספר פתוח, עמ' 194-200; לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 16; מאורי, מצב המחקר, בפרט עמ' 63-64. ולאחרונה ראו שוה, העברית של רש"י, עמ' 3. על הבנה אחרת של המושג "ספר-פתוח" ראו מרקוס, ספר החסידים, עמ' 13-30.

²⁵ לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 20. וראו להלן פרק שני סעיף ה: מקראות גדולות מהדורת בומברג ונצייה רפ"ד.

²⁶ לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 15-17.

²⁷ טויטו, גלגולי הנוסח; גרוסמן, כתב יד; תא-שמע, ספר פתוח, עמ' 196.

²⁸ טויטו, שם, עמ' 214.

לפירוש רש"י המקורי. לטענתו, הוא מצא את הנוסח הזה בכתב יד מן המאה השלוש עשרה, המוכר כ"לייפציג 1".²⁹ כתב יד זה נכתב בידי סופר בשם רבי מכיר בן קרשביא. חשיבות כתב היד נובעת מכך שלפני הסופר היה מונח טופס של פירוש רש"י שהיה שייך לרבי שמעיה, תלמידו ומזכירו האישי של רש"י. כתב יד זה מכיל הגהות ותוספות שנוספו בעידודו של רש"י עצמו, וכן הערות של רבי שמעיה. על סמך הממצא של לייפציג 1, טען גרוסמן שכתב יד זה הוא ככל הנראה הנוסח הקרוב ביותר למקור שרש"י כתב.³⁰ טויטו הכיר בחשיבות כתב היד הנ"ל, אך הוא לא הסכים עם טענותיו של גרוסמן, והוא אף חלק על התיארוך של כתב היד עצמו. לאחרונה סיכמו ועדכנו ידידה אייזנשטאט ואריאל שוה את הוויכוח בין שני חוקרים אלו בעבודות הדוקטור שלהם.³¹

לאחרונה ביצע יצחק פנקובר מחקר חשוב ומעמיק על כ"י "לייפציג 1". בשנת 2003 הוא נסע ללייפציג כדי לראות את המקור. בזכות קריאה מאומצת של כתב היד עלה בידי פנקובר להציג לראשונה את כל הגהותיו של רש"י. "ייחוסן של הגהות אלה לרש"י נשען על הניסוחים השונים שהוסיף מכיר בסוף הערות אלו בעקבות מה שמצא רשום על ידי רבנו שמעיה בכתב היד שבכתיבת ידו". הוא גילה יותר משלושים הגהות של פירוש רש"י לתורה שגרוסמן לא מצאן.³²

יש הוכחה שלפחות חלק מהמדפיסים הראשונים היו ערים לבעיית הנוסח, וסביר להניח שהבעלים של בתי הדפוס שאפו להדפיס מוצר שצורתו ותוכנו ברמה גבוהה. כך כתב בשנת 1482 מגיה של חומש עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס שהודפס בבולוניה:

אני יוסף חיים בהר' אהרן זלה"ה שטרשבורק צרפתי, ראיתי המלאכה הנכבדת... ונתתי את לבי להגיה הפירוש מרש"י, ולהחזיר העטרה לישנה כפי האפשר, וזאת היתה משמרת, ידעתי ימצאו בו התלמידים מרגוע לנפשותם, שמה ינחו יגיעי כח, כי הדברים אשר היו חשוכים בהבנתם מרוב הטעויות, יהיו להם למורה, וימתקו להם בפייהם כדבש למתוק, ומאד העירותי לב המשתדלים במלאכה לעשות אותה.³³

יש להניח שכל בתי הדפוס שבהם הדפיסו את האינקונבולים של פירוש רש"י לתורה שאפו להציג נוסח ברור ומתוקן. גם מדפיסי דפוס רומא השתדלו להעתיק את

²⁹ כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 1. עיינו גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 359, הערה 40: "כתב יד לייפציג 1, אחד מכתבי היד העבריים החשובים ביותר לחקר המסורה ופירוש רש"י לתורה, ששרדו בימי הביניים, נכתב במאה הי"ג בידי ר' מכיר בר' קרשביא, כתב היד כולל... הגהות ר' שמעיה על פירוש רש"י". ניתן לראות את כ"י לייפציג 1 באתר AlHaTorah.org.

³⁰ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 187-188.

³¹ אייזנשטאט, האנתולוגיה המדרשית של רש"י, עמ' 60-60; שוה, העברית של רש"י, עמ' 11-33.

³² פנקובר, הגהות רש"י, עמ' 144.

³³ שפיגל, עמודים, עמ' 225-226.

הכתוב בכתב יד שהיה לפנייהם באופן מדויק. אולם בהמשך נראה שעדיין לעתים רחוקות העתיקו טקסט משובש.³⁴

רבקה זבולון ערכה מחקר השוואתי בין 16 דפוסים קדומים, 9 שמקורם עד סוף המאה החמש עשרה ועוד 6 שמקורם במאה השש עשרה. היא הציגה שינויי נוסח בפרקים נבחרים מספרי בראשית ושמות.³⁵ מחקרה אינו מסביר את שינויי הנוסח. נראה לומר שמכיוון שכל בית דפוס השתמש בכתב יד אחר, השינויים בין הדפוסים, מראים למעשה את ההבדלים בין כתבי היד.

בנסיון מעניין לקבוע מה שאינו מקורי בפירוש רש"י, פירסם חננאל מאק מאמר בשנת תשנ"ו ושם הוא מעלה ספק לגבי מקוריותו של הפירוש הידוע לבראשית לב, ה, המופיע תחת הכותרת "דבר אחר": "עם לבן הרשע גרתי ותרי"ג מצות שמרתי".

בראשית פרק לב פסוק ה

וַיְצַו אֹתָם לֵאמֹר כֹּה תֹאמְרוּן לְאֲדָנָי לְעֵשׂוֹ כֹּה אָמַר עֲבָדְךָ יַעֲקֹב עִם לְבָן גְּרָתִי וְאַחַר עַד
עֲתָה :

רש"י בראשית פרק לב פסוק ה

גרתי - לא נעשיתי שר וחשוב אלא גר, אינך כדאי לשנוא אותי על ברכות אביך שברכני (לעיל כז כט) הוה גביר לאחיד, שהרי לא נתקיימה בי. דבר אחר גרתי בגימטריא תרי"ג, כלומר עם לבן הרשע גרתי ותרי"ג מצות שמרתי ולא למדתי ממעשיו הרעים.

מאק מצא שהחלק השני של הפירוש, החל מהמילים "דבר אחר", הוא תוספת מאוחרת שלא מופיעה ברוב הדפוסים הראשונים (כולל דפוס רומא) וחסר בכ"י לייפציג 1 ובכתבי יד אחרים.³⁶ לעומת זאת, הדרשה כן מופיעה בחומשים שהודפסו החל מהמאה ה-16, כולל דפוס רפ"ד. מאק סבור שהחיבור הראשון הנמצא בידינו ואשר מביא את הדרשה הוא המדרש הימי-ביניימי 'לקח טוב' על התורה.³⁷

המהדורה החדשה של פירוש רש"י שיצאה במסגרת מקראות גדולות "הכתר" אינה מבוססת על כתב יד בודד. בהקדמה לספר בראשית מובאת רשימה של שבעת כתבי היד שבהם השתמש המהדיר בקביעת נוסח רש"י, וביניהם גם כ"י "לייפציג 1". יש הרבה תוספות לפירוש רש"י שאותן העורך, מנחם כהן, מביא בתוך סוגריים מרובעים, דבר המקל על הקורא להבין מהו נוסח רש"י. מצוין שם שבעת הצורך,

³⁴ ראו פרק רביעי, סעיף ו'.

³⁵ זבולון, נוסח דפוסים, עמ' 127-128.

³⁶ מאק, עם לבן גרתי, עמ' 251-252; לווי, פירוש רש"י לתורה עמ' 18.

³⁷ מאק, שם, עמ' 252.

המהדיר בחן גם את הדפוס הראשון (רגיו די קלבריה רל"ה). כלומר, עורך מקראות גדולות "הכתר" התעלם לחלוטין מדפוס רומא.³⁸

בשנים האחרונות יש התעניינות בנוסח של פירוש רש"י לתורה אפילו מחוץ לכתלי האקדמיה. בשנת 2021 פירסם אלי גנאור שתי הערות ב-seforimblog בקשר לנוסח רש"י. ההערה הראשונה, בחודש ינואר, בודקת ארבע מילים מביכות ברש"י:³⁹

שמות פרק יא פסוק ט

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה לֹא יִשְׁמַע אֲלֵיכֶם פְּרָעָה לְמַעַן רַבּוֹת מוֹפְתֵי בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם:

רש"י שמות יא, ט (נוסח פרויקט השו"ת של בר אילן)

למען רבות מופתי - מופתי שנים, רבות שלושה מכת בכורות וקריעת ים סוף ולנער את מצרים:

גנאור טוען שארבע המילים הראשונות של הפירוש הן תוספת מאוחרת לדברי רש"י. המילים מופיעות רק בהוצאות מאוחרות של פירוש רש"י כגון 'שי למורא', וגם ב-Artscroll Sapirstein edition. התוספת אינה נמצאת באף דפוס מוקדם וגם לא בכתבי היד שנבדקו כולל לייפציג 1. במקורות מוקדמים אלו מופיע הנוסח הבא של דברי רש"י:

למען רבות מופתי - מכת בכורות וקריעת ים סוף ולנער את מצרים:

ההערה השניה של גנאור, שהופיעה בחודש פברואר, מתייחסת לדברי המהר"ל מפראג בפירוש "גור אריה" על פירוש רש"י.⁴⁰ שם כותב המהר"ל בקשר לנוסח פירוש רש"י: "בודאי טעות סופר הוא". אלו דברי רש"י שהמהר"ל מתייחס אליהם:

שמות כג, יט

רֵאשִׁית בְּפִירֵי אֲדָמְתְךָ תְּבִיא בַּיִת ה' אֶלְהֵיךָ לֹא תִבְשֵׁל גְּדֵי בַחֲלָב אִמּוֹ:

רש"י שמות כג, יט

ראשית בכורי אדמתך - אף השביעית חייבת בבכורים, לכך נאמר אף כאן. המהר"ל טוען שמכיוון שבשביעית כל התבואה היא הפקר, ולא ניתן לומר "ועתה הבאתי ראשית פרי האדמה אשר נתת לי" (דברים כו, י), ולפיכך לא נכון לפרש "אף שביעית חייבת בבכורים". גנאור תוהה מה היה קורה אילו למהר"ל הייתה גישה

³⁸ על מהדורות אחרות שיש בהן נגיעה לנוסח פירוש רש"י לתורה ראו מאורי, מצב המחקר, עמ' 78-72.
³⁹ E. Genauer, "Four Perplexing Words in Rashi", (available at, <https://seforimblog.com/2021/01/four-perplexing-words-in-rashi/>).
⁴⁰ E. Genauer, "What if the Maharal of Prague Had Access to Leipzig 1 and Other Manuscripts?", (available at, <https://seforimblog.com/2021/02/what-if-the-maharal-of-prague-had-access-to-leipzig-1-and-other-manuscripts/>).

לכ"י לייפציג 1 וכתבי יד ודפוסים ראשונים. בכ"י לייפציג 1 ובדפוסים של רומא, רגיו די קלבריה, ואדי אל חאג'ארה ודפוס רפ"ד נוסח זה קיים, וסביר מאד שדברים אלו אין מקורם בטעות סופר. אם הייתה למהר"ל גישה לכתבי יד, ההתייחסות שלו ודאי הייתה אחרת.

ההתעניינות המחודשת הזאת בענייני נוסח קשורה ללא ספק לגישה הרחבה והיחסית קלה לכתבי יד ולדפוסים ראשונים שקיימת היום, גישה שלא הייתה קיימת בדורות הקודמים. דוגמה טובה לגישה נוחה לכתבי יד של רש"י לתורה נמצאת ב- AlHaTorah.org - Online Rashi Manuscripts, שם מופיעה רשימה של 58 כתבי יד.⁴¹

בנוגע לבעיית הנוסח, בעבודה זו אציג גרסות שהן המיוחדות לדפוס רומא, ואדון בכל אחת מהן לגופה. הנוסח השלם של פירוש רש"י לתורה כפי שהוא הודפס ברומא בסביבות שנת 1470 מופיע בחטיבה השנייה של העבודה.

Commentators: Online Rashi Manuscripts, (available at AlHaTorah.org),⁴¹
https://AlHaTorah.org/Commentators:Online_Rashi_Manuscripts).

פרק שני

פירוש רש"י בתקופת המעבר מכתבי יד לספרים מודפסים

א) מהפכת הדפוס ותחילת הדפוס העברי

בסביבות שנת 1450 המציא יוהאן גוטנברג ממיינץ שבגרמניה את הדפוס.⁴² המצאת הדפוס הייתה מהפכה עצומה לא רק בגלל השפעתה על החומר הנלמד אלא גם בגלל השפעתה הגדולה על הלומדים.⁴³ אייזנשטיין כתבה ספר חשוב על מהפכת הדפוס במאה החמש עשרה. לטענתה, תרומת הדפוס לשמירת ידע ולשימור מידע בגרסה תקינה לאורך זמן שינתה באופן מהותי את היחס של קוראים מאז ועד היום למילה הכתובה והשפיעה על החברה המערבית כולה.⁴⁴ גם סלדק, שכתב יותר מ-30 שנה לאחר הופעת ספרה של אייזנשטיין, מרחיב את הדיבור על הקשר בין הדפוס ככלי לבין המידע הכתוב, בכל הנוגע לספרות העברית והשפעת הדפוס על החברה היהודית. ספרים מודפסים היו זולים בהרבה מכתבי יד. קביעת הטקסט בתוך ספר מודפס הפכה את הלימוד בקבוצות למעמיק ויסודי יותר בהשוואה ללימוד מתוך כתבי היד, שהיו עלולים להיות שונים אחד מן השני עקב שגיאות העתקה או הוספות שנוספו על ידי המעתיקים.⁴⁵

בהתחלה, לא כולם קיבלו את המצאת הדפוס באותה אהדה. למשל, הסופרים-המעתיקים החלו לדאוג לפרנסתם. לפי שמלצר:

It is common knowledge that the early printers encountered opposition by practitioners of the ancient art of the scribes. The scribes had a vested interest in protecting their craft from the new invention that many considered to be the devil's work.⁴⁶

המעבר מכתבי יד לספרים מודפסים לא היה חד. סביר להניח שבתקופת האינקונבולים, בשליש האחרון של המאה החמש עשרה, וכן בתחילת המאה השש עשרה, לומדים לא מעטים החזיקו בידם כתב יד וספר מודפס ביחד.⁴⁷ מעידים על כך ההוספות והתיקונים שקוראים רשמו בשולי ספרים מודפסים קדומים ובין שורותיהם, ככל הנראה על סמך כתבי יד שהיו בידיהם, ששיקפו גרסות שונות מן הטקסטים המודפסים.⁴⁸

⁴² שפיגל, עמודים, עמ' 217.

⁴³ סלדק, הספר המודפס, עמ' 11.

⁴⁴ אייזנשטיין, מהפכת הדפוס, במיוחד פרק 4.

⁴⁵ סלדק, הספר המודפס, עמ' 11-21.

⁴⁶ שמלצר, אינקונבולים עבריים, עמ' 34. להתנגדות ל"תרבות הדפוס" מכיוון אחר ראו ריינר,

⁴⁷ אשכנזי אליטה, עמ' 85-98.

⁴⁸ ריינר, מעבר לגבולות, עמ' 309-311.

⁴⁸ הקר, מבוא לספר העברי באיטליה, עמ' 2-3; סלדק, הספר המודפס, עמ' 27-28.

בשנת 1456 בערך, הדפיס גוטנברג את התנ"ך (Gutenberg Bible) באותיות לטיניות.⁴⁹ בגרמניה הנוצרים אסרו על היהודים לעבוד במלאכת הדפוס. רק כעבור כחמש עשרה שנה, בשנת 1469, הוקם בית הדפוס העברי הראשון ברומא.⁵⁰ בית דפוס זה, הראשון באיטליה, נוסד על ידי מדפיסים נוצריים שלמדו את המקצוע אצל גוטנברג בגרמניה, ושמותיהם: ארנולד פאנארץ (Arnold Pannartz) וקונרד סוונהיים (Conrad Sweynheym).⁵¹ שני כמרים אלו הדפיסו את הספר הראשון באיטליה בשנת 1465 במנזר בסוביאקו, קרוב לרומא, אך זמן קצר לאחר מכן הם העבירו את בית הדפוס שלהם לרומא, ושם הופיע ספרם הראשון בשנת 1467. שנתיים לאחר מכן נפתח בית הדפוס העברי ברומא (או בסמוך אליה).⁵²

מעט ידוע על בית הדפוס העברי ברומא, שבו עבדו שלושה יהודים: עבדיה, מנשה ובנימן מרומא.⁵³ השמות ידועים לנו מן הקולופון הקצר המופיע בסוף פירושו של רמב"ן לספר שמות שגם הודפס בבית דפוס זה. כך מודפס:

אֲנִים עֲצֵמָה יִרְבֵּה נִעְתָק עַי עֹבְרִיה וּמְנַשָּׁה וּכְנִיָּמָן מְרוּמָא

אפשר לשער שהנוצרים לימדו את שלושת היהודים את המלאכה ואף סייעו להם בהמשך הדרך.⁵⁴ בבית דפוס זה הודפסו הספרים העבריים הראשונים בין השנים 1469 ל-1472.⁵⁵

לא רק ברומא הדפיסו ספרים בעברית בתקופה זו אלא גם במקומות נוספים באיטליה וגם בחצי האי האיברי.

ספר בודד בעברית נדפס בקונסטנטינופול. היו אלו האחים שמואל ודוד אבן נחמיאס, שברחו מספרד, שהדפיסו בשנת 1493 את ספר ההלכה הפופולרי "ארבעה טורים" של רבנו יעקב בן אשר.⁵⁶

ב) אינקונבולים של פירוש רש"י לתורה

אינקונבולה ("דפוס ערש"י) הוא כינוי לספר שהודפס לפני שנת 1500. תוך כחמש עשרה שנים מפתחת בית הדפוס הראשון בגרמניה נפתחו באיטליה ובחצי האי האיברי תשעה בתי דפוס לספרים עבריים. כל בית דפוס החליט לבדו אלו ספרים להדפיס. בדרך כלל הם החליטו על הספרים שלהערכתם היו בעלי הסיכוי הגבוה ביותר להימכר בעותקים רבים. לכן, אין זה מפתיע שכל בתי הדפוס הללו ללא יוצא

⁴⁹ שפיגל, עמודים, עמ' 217.

⁵⁰ מרקס, תאריך דפוס עברי, עמ' 486; לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 74; פרונדה, אינקונבולים עבריים, עמ' 4.

⁵¹ שמלצר, אינקונבולים עבריים, עמ' 33.

⁵² מכאן ואילך המונח "דפוס רומא" אינו רומז לעיר באיטליה כי אם לפירוש רש"י לתורה שהודפס בבית הדפוס בעיר זו.

⁵³ לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 74 והערה 203 שם; מרקס, תאריך דפוס עברי, עמ' 486; פרונדה, אינקונבולים עבריים, עמ' 4.

⁵⁴ מרקס, תאריך דפוס עברי, עמ' 490-491.

⁵⁵ בית-אריה, יצירת הספר העברי, עמ' 254 והערה 8 שם.

⁵⁶ אופנברג, הדפסת עברית, עמ' 73.

מן הכלל הדפיסו את פירוש רש"י לתורה. הספר העברי הראשון הודפס ברומא. הספר שהודפס ברגיו די קלבריה מכונה "דפוס ראשון" מכיוון שהוא הספר העברי הראשון שמצוין בו תאריך ההדפסה, למרות שלמעשה הודפסו לפניו ספרים אחרים. להלן רשימת האינקונבולים של פירוש רש"י לתורה שהודפסו בין השנים 1500-1469.⁵⁷

מספר סידורי	עיר ההוצאה	ארץ ההוצאה	שנת ההוצאה	תוכן הדפוס
1	רומא	איטליה	1472-1469	פירוש בלבד
2	רגיו די קלבריה	דרום איטליה	1475	פירוש בלבד
3	ואדי אל חג'ארה	ספרד	5/9/1476	פירוש בלבד
4	בולוניה	צפון איטליה	25/1/1482	חומש עם רש"י ותרגום אונקלוס
5	סונצינו	צפון איטליה	6/6/1487	פירוש בלבד
6	היג'אר	ספרד	1490	חומש עם רש"י ותרגום אונקלוס
7	ליסבון	פורטוגל	1491	חומש עם רש"י ותרגום אונקלוס
8	נפולי	איטליה	1492-1491	חומש עם רש"י, הפטרות, מגילות ומגילת אנטיוכוס
9	זמורה	ספרד	1492	פירוש בלבד

ג) הספרים הראשונים שהודפסו ברומא

בעלי בתי הדפוס נאלצו להשקיע כספים ומאמצים רבים לפני שהשקעתם תשתלם מבחינה כלכלית.⁵⁸ לפיכך הם דאגו להדפיס ספרים פופולרים שימשכו קהל כמה

⁵⁷ לתיאור מעודכן ומקיף של האינקונבולים של פירוש רש"י לתורה ראו פטזולד, מסורה ופרשנות, עמ' 32-26.
⁵⁸ סלדק, הספר המודפס, עמ' 10-11.

שיותר רחב של קונים. הם היו ללא ספק מעוניינים לא רק להרחיב את קהל הקוראים, אלא גם לאפשר קריאת ספרי קודש לאנשים שידם לא השיגה לרכוש כתבי יד. לכן, אין זה מפתיע שכל אחד מתשעת בתי הדפוס העבריים שנפתחו בשנים אלו הדפיסו את פירוש רש"י לתורה,⁵⁹ שהוא גם הספר היחידי שהודפס בכל בתי דפוס אלו ללא יוצא מן הכלל. עובדה זו מעידה על חשיבותו ועל הפופולריות העצומה ממנה נהנה פירוש זה באותה התקופה.⁶⁰ רוב החוקרים המודרניים סבורים שפירוש רש"י לתורה נמנה עם ששת הספרים הראשונים שהודפסו בבית הדפוס הרומאי בין השנים 1469-1472, אם כי אין אפשרות לקבוע בוודאות האם יצירה זו גם הייתה הראשונה שהודפסה.⁶¹ בעבודה זו, אתיחס לפירוש רש"י שהודפס כ"דפוס רומא".

רשימת הספרים שהודפסו לפני שנת 1475 :

ספרים ראשונים שנדפסו ברומא		
שם ספר	מחבר	הודפס בשנים
קבוצה א'		
פירוש רש"י לתורה	רבי שלמה בן יצחק	1472-1469
פירוש רמב"ן לתורה	רבי משה בן נחמן	1472-1469
ספר הערוך	רבי נתן בן יחיאל	1472-1469
פירוש רלב"ג לדניאל	רבי לוי בן גרשון	1472-1469
קבוצה ב'		
תשובות הרשב"א	רבי שלמה בן אברהם אבן אדרת	1472-1469
ספר השורשים	רבי דוד קמחי	1472-1469
קבוצה ג'		
ספר מצוות גדול	רבי משה בן יעקב	1475-1473
מורה נבוכים	רבי משה בן מימון	1475-1473

טבלה זו מבוססת על הרשימה של מרקס של האינקונבולים שהודפסו בדפוס רומא. מרקס מחלק את הספרים לקבוצות על פי צורת האותיות שבהן הספרים כתובים ועל פי שיקולים נוספים.⁶²

⁵⁹ מרקס, תאריך דפוס עברי, עמ' 490-493; אופנברג, מהדורות ראשונות, עמ' 494-495; אופנברג, הדפסה עברית, עמ' 72; וכן ה"ר, קטעים ייחודיים, עמ' 132, הערה 6.

⁶⁰ לוי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 72.

⁶¹ מרקס, תאריך דפוס עברי, עמ' 490-493; אופנברג, מהדורות ראשונות, עמ' 494-495. פירוש רש"י על התורה הוא ללא ספק הספר העברי הראשון שהודפס עם תאריך: "באדר רל"ה ברגיו די קלבריה 1475.

⁶² מרקס, תאריך דפוס עברי, עמ' 491-495.

כדאי לציין שבין המחברים שספריהם הודפסו ברומא, רש"י הוא היחיד ממוצא אשכנזי. נדמה שהמדפיסים ברומא משום מה העדיפו להדפיס ספרים של חכמים ספרדים.⁶³ אין בידינו עדויות לכך שבית דפוס זה המשיך לפעול גם אחרי שנת 1475.

דפוס רומא הנחקר בעבודה זו שרד באחד עשר עותקים. בשישה מהם חסרים דפים, ובחמישה כל הדפים נמצאים. כל העותקים מכילים מחיקות שבוצעו על ידי הצנזור הנוצרי או על ידי יהודים. באמצעות השוואה בין העותקים עלה בידי לשחזר את הנוסח המקורי של הפירוש. לשם השוואה זו השתמשתי בתשעה מהעותקים, שסמליהם מצויינים בטבלה למטה.

⁶³ סלדק, הספר המודפס, עמ' 18.

רשימת העותקים של דפוס רומא הקיימים היום:⁶⁴

שם הספרייה וזיהוי	סמל	עיר	ארץ
Schocken Institute - #14675	SI	ירושלים	ישראל
Jewish Theological Seminary - #44341	JTS	ניו יורק	ארה"ב
Bodleian – Auct. M. IV. 16 #02122715	OX	אוקספורד	אנגליה
Biblioteca Palatina Parma (BPP) – parchment – PARE078579	Parma1	פרמה	איטליה
Biblioteca Palatina Parma (BPP) – Paper – PARE078579_2	Parma2	פרמה	איטליה
Biblioteca Apostolica Vatican – Stamp.Ross.1016	V	וטיקן	איטליה
Österreichische Nationalbibliothek – INK.25.F.7	ONB	וינה	אוסטריה
The British Library		לונדון	אנגליה
Bibliotheca Rosenthaliana		אמסטרדם	הולנד
Biblioteche del Comune di Piacenza	PL	פיאצינזה	איטליה
Bibliothèque d'université de Wroclaw	WRO	ורוצלב	פולין

ד) שיטות העבודה בבית הדפוס והשפעתן על נוסח הטקסט

אין בידינו תיעוד מפורט של דרכי העבודה בבתי הדפוס העבריים הראשונים בשליש האחרון של המאה החמש עשרה. אבל דבר אחד ברור, והוא שהמדפיסים רצו להוציא מתחת ידם טקסט מדויק ואמין כדי שיהיה ביקוש לספר. לשם כך, יש לשער, שתלמידי חכמים שראו באור חיובי את הטכנולוגיה החדשה, בחרו בכ"י חשובים שלהערכתם היו באיכות גבוהה ומסרום למדפיסים.⁶⁵ בבית דפוס היו שלושה תפקידים עקריים:⁶⁶

א) מגיה העתק. תפקיד זה מולא על ידי תלמיד חכם שהיה בקיא בחומר שהיה מונח לפניו וידע לבחור אלו קטעים להכניס או להוציא. הוא היה כותב את הערותיו בין השורות או בשוליים ומוסר את כתב היד עם ההערות למדפיס על מנת שהאחרון יוכל לבנות דף להדפסה.

⁶⁴ הרשימה המלאה מופיעה באופנברג, אינקונבוליס, מספר 111, אלא שיש להשלים את הרשימה מה-ISTC ולשנות את מקום ההעתקה בפולין מוורשה לוורוצלב.

⁶⁵ סלדק, הספר המודפס, עמ' 14.

⁶⁶ שפיגל, עמודים, עמ' 230-226; סלדק, שם, עמ' 22-23.

ב) מדפיס. בעל תפקיד זה קיבל את כתב היד עם הערותיו של המגיה כדי שהוא יוכל לסדר את האותיות למילים עם רווחים ונקודות לפי הצורך. אחרי שהמדפיס סיים לערוך דף שלם, הוא היה מדפיס אותו במספר עותקים. ג) מגיה הדפוס. אחרי הדפסת הדף לעותקיו, המגיה היה עובר על הדף המודפס על מנת לוודא שלא נפלו טעויות בעריכת המדפיס.

רוב טעויות ההדפסה נבעו מהבנה שגויה של המדפיס את הערות מגיה ההעתק.⁶⁷ במהלך העבודה הושווה נוסח דפוס רומא לאינקונבולים אחרים. ישנם שני מקרים המאששים את קיומו של תהליך עבודה כזה. המקרה הראשון עולה מתוך השוואה בין דפוס רומא לדפוס זמורה (ספרד 1492). בדוגמה זו קיימת אי הבנה בין מגיה ההעתק למדפיס.

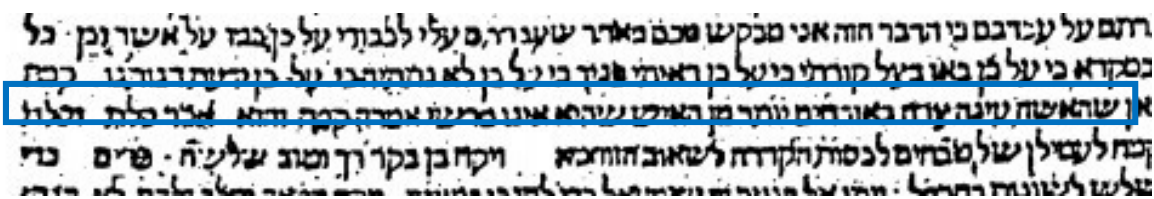
רש"י בראשית יח, ו - נוסח דפוס רומא ודפוס רפ"ד

קמח סלת - סולת לעוגות, וקמח לעמילן של טבחים, לכסות את הקדרה, לשאוב את הזוהמא:

רש"י בראשית יח, ו - גרסת דפוס זמורה (ספרד 1492):

קמח סלת - ומכאן שהאשה עינה צרה באורחים יותר מן האיש שהיא אינו מרש"י אמרה קמח, והוא אמר סלת וסולת לעוגות, קמח לעמילן של טבחים, לכסות הקדרה, לשאוב הזוהמא.

כאן ברור שמגיה ההעתק קבע בשוליים שהביאור "ומכאן שהאשה עינה צרה באורחים יותר מן האיש שהיא" - "אינו מרש"י", אבל המדפיס לא הבין את ההערה והכניס את המילים "אינו מרש"י" לתוך הפירוש אחרי ביאור זה.⁶⁸ צילום מדפוס זמורה (שורה שלישית):

המקרה השני הוא תיקון של מגיה הדפוס אחרי שההדפסה כבר החלה. תיקון מהסוג הזה נקרא במחקר "Stop-press correction".⁶⁹ נסביר את מהות התיקון: בתחילה, עובדי בית הדפוס הדפיסו כל דף במספר עותקים חלקי. לאחר שסיימו להדפיס את הדפים הללו, מגיה הדפוס היה עוצר את ההדפסה ובודק את הדף האחרון שהודפס. אם הוא מצא בו טעות, הוא היה מתקן אותה ואז ממשיך את ההדפסה עד לסיומה.

⁶⁷ שפיגל, שם, עמ' 230.

⁶⁸ בקראט, ספר זכרון, כרך א, עמ' 311, שבפירוש רש"י שהיה לפניו כתוב "מכאן שהאשה עינה צרה וכו'"; מאורי, יחס ספר זכרון לרש"י, עמ' 51, והערה 16 שם.

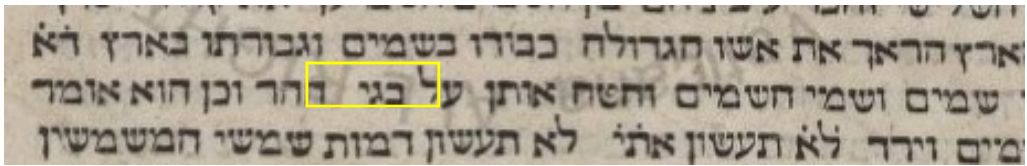
⁶⁹ גאסקיל, מבוא חדש, עמ' 353-354.

נדגים שני תיקונים כאלו בדפוס רומא :

התיקון הראשון:

רש"י שמות כ, יח, ד"ה מן השמים

...ד"א הרכין שמים ושמי השמים והטה אותן על בגי ההר, וכן הוא אומר (תהלים יח, י) ויט שמים וירד.
כך מודפס בהעתקים SI, V, Parma2⁷⁰. להלן העתק ווטיקן (V) לדוגמה (שורה שניה):

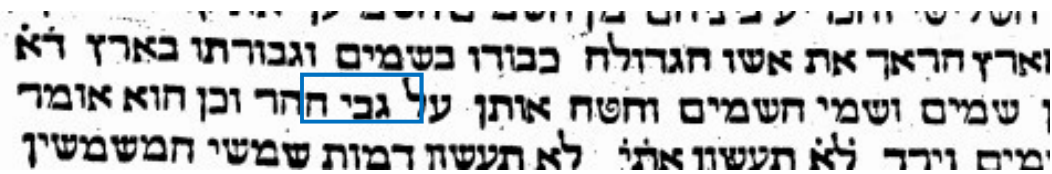
זו ההדפסה לפני התיקון: "על בגי".

הנוסח שהודפס אחרי התיקון הוא - "על גבי":

...ד"א הרכין שמים ושמי השמים והטה אותן על גבי ההר, וכן הוא אומר (תהלים יח, י) ויט שמים וירד.

כך מודפס אחרי התיקון בהעתקים של JTS, Parma1, ONB, ו-OX.

להלן דוגמה של הנוסח המתוקן בעותק של JTS:

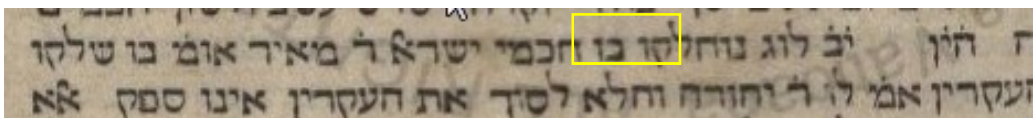
יש לשים לב לכך שהמדפיס שינה גם את מספר הרווחים אחרי המילה "גבי".

התיקון השני

נביא דוגמה נוספת ל-"Stop-press correction" המופיעה בכמה עותקים של דפוס רומא:

רש"י שמות ל, כד, ד"ה הין

"הין – י"ב לוגין, נוחלקו בו חכמי ישראל...". מודפס "נוחלקו" במקום "ונחלקו" בהעתקים SI, V, ו-Parma2.
כך מודפס בעותק של ווטיקן (V):

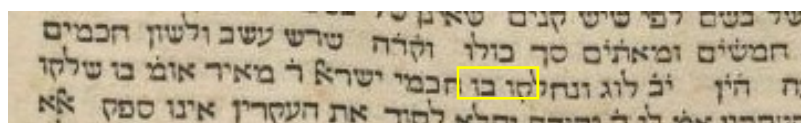

⁷⁰ ראו הטבלה בפרק "הספרים הראשונים שהודפסו ברומא" - מופיעה שם רשימת העותקים שנעשה בהם שימוש.

לעומת זאת, מודפס בהעתקים של JTS, Parma1, ONB, וOX:

"הין – י"ב לוגין, ונחלקו בו חכמי ישראל..."

וכך הודפס בעותק של דפוס וינה לאחר התיקון (שורה שניה):

ה) **מקראות גדולות וונציה רפ"ד וקביעת הנוסח המקובל של פירוש רש"י**
הדפוסים הראשונים של "התנ"ך הרבני" (שבשנת 1548 יזכה לכינוי "מקראות גדולות") יצאו מבית הדפוס של דניאל בומברג, סוחר נוצרי עשיר, בוונציה.⁷¹ "התנ"ך הרבני" הראשון שנדפס יצא בשנת רע"ו-רע"ז (1516-1517) בעריכת היהודי המומר פליקס פרטנסיס. לאחר תאריך זה אנו כבר לא שומעים על פרטנסיס יותר, ואין אנו יודעים מה עלה בגורלו. במהדורה של פרטנסיס הודפס המקרא רק עם פירוש בודד לצדו, פירוש רש"י. עובדה זו מעידה על חשיבותו של פירוש רש"י בעיני המהדיר.⁷² באותה השנה הגיע לוונציה אדם בשם יעקב בן חיים אבן אדוניהו, והוא ערך את התנ"ך הרבני השני שיצא מבית הדפוס של בומברג בשנת רפ"ד-רפ"ו (1526-1524), (להלן 'דפוס רפ"ד'). מהדורה זו היתה יותר מדויקת ובה תוקנו שיבושים שחלו במהדורת פליקס פרטנסיס.⁷³ במהדורה זו, בניגוד למהדורה הראשונה, הודפסה גם ה"מסורה". על סמך ה"מסורה" תיקן בן חיים את נוסח המקרא.⁷⁴ הנוסח של הטקסט המקראי המופיע בדפוס זה של בומברג נתקבל בדורות שלאחריו.⁷⁵

גושן-גוטשטיין כותב במבוא לצילום של מהדורה זו:

The first and most important edition of the Bible which includes the Targum, the traditional commentaries and the Massora, as published by the renowned press of Daniel Bomberg in Venice. Based on manuscripts partly lost, this is the prototype of all later Rabbinic Bibles. The text as fixed for this edition has been adopted as *textus receptus* by Jews and Gentiles alike.⁷⁶

במהדורה זו הופיע לצד פירוש רש"י פירוש נוסף, הפירוש המשפיע ביותר מבין אלו שחוברו בספרד, פירושו של ר' אברהם אבן עזרא.⁷⁷ כשם שמהדורה זו קבעה את הנוסח של המקרא לדורות, כך היא קבעה גם את הנוסח המקובל של פירוש רש"י

⁷¹ שטרן, תנ"ך רבני, עמ' 79-80; על שיתוף פעולה בין יהודים ונוצרים במאה השש עשרה ראו שטרן, התנ"ך בימי הביניים, עמ' 318.

⁷² שטרן, התנ"ך היהודי, עמ' 142-143.

⁷³ גושן-גוטשטיין, דברי מבוא, עמ' 6-8; ויליאמס, התנ"ך הרבני 1525, עמ' 53; שטרן, תנ"ך רבני, עמ' 81-83; שטרן, התנ"ך היהודי, עמ' 147-151.

⁷⁴ שטרן, שם, עמ' 150.

⁷⁵ זבולון, נוסח דפוסים, עמ' 16; רש"י השלם, כרך א, עמ' 27.

⁷⁶ גושן-גוטשטיין, שם, עמ' 4; סלדק, הספר המודפס, עמ' 23.

⁷⁷ לווי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 74-75; שטרן, תנ"ך רבני, עמ' 98-99.

לתנ"ך. מאורי כותב ביחס לנוסח רש"י: "דומה שמן הדין לתת ייצוג למקראות גדולות רפ"ד (כפי שנעשה, למעשה, במהדורת הכתר), מפני שדפוס זה שימש, במידה רבה, צינור עיקרי לנוסח המקובל".⁷⁸

על מנת לזהות קטעי פירוש בדפוס רומא שאינם מצויים בגרסת פירוש רש"י הנפוץ, נשווה אותו לפירושו של רש"י כפי שהודפס בדפוס רפ"ד. השוואה זו מעלה שבן חיים לא השתמש בנוסח של פירוש רש"י לתורה המצוי בדפוס רומא כאשר הוא התקין את פירוש רש"י במהדורתו.

⁷⁸ מאורי, מצב המחקר, עמ' 96.

חלק שני - פירוש רש"י לתורה על פי דפוס רומא

פרק שלישי

דפוס רומא בדורו ובמשך הדורות

(א) בית הדפוס ברומא: אפיון קודיקולוגי

לפי בית-אריה, ההגדרה של הקודיקולוגיה העברית היא :

"The study and typology of the physical, technical, and scribal practices employed in Hebrew medieval codices."⁷⁹

השכל הישר מחייב להניח את קיומה של זיקה ישירה בין הספרים המודפסים הראשונים לבין הספרים שנכתבו ביד. על פי בית-אריה, הדעה המקובלת בין חוקרי האינקונבולים הלטיניים היא שהמדפיסים הראשונים אימצו הרבה מהמסורות של כתבי היד.⁸⁰ לא ניתן לעסוק בראשית הדפוס ללא התבוננות בהרגלי המעתיקים ובשיטותיהם. זיקה זו טרם נחקרה בצורה שיטתית בתחום הספר העברי.⁸¹ הספרים העבריים הקדומים אימצו מוטיבים קודיקולוגיים הן מכתבי היד והן מהספרים הלא עבריים שהודפסו לפנייהם.⁸²

הבה נצביע על מספר מאפיינים קודיקולוגיים של בית הדפוס ברומא.

1) בספרים המכילים את פירושי רש"י ורמב"ן לתורה - הפירושים מודפסים בנפרד ללא הטקסט המקראי או פירושים אחרים.

2) בדפוס רומא הנייר היה בגודל קוורטו (quarto), כלומר כל צד של הדף המודפס הכיל ארבעה עמודים. דף זה קופל פעמיים, ולאחר מכן גזר הכורך את הקצוות כדי ליצור ממנו שמונה עמודים. בגודל נייר זה, שבו הודפס פירוש רש"י, ערכו תמיד 33 שורות בכל עמוד.⁸³ בספרים אחרים, כגון בפירוש הרמב"ן לתורה שהודפס באותו בית דפוס ובאותו הזמן, הנייר היה בגודל פוליו (folio). גודל נייר זה הכיל שני עמודים בכל צד של הדף המודפס, הדף קופל פעם אחת, והכורך גזר את הקצוות כדי ליצור ארבעה עמודים. העמוד היה גדול מהעמוד של פירוש רש"י והכיל 46 שורות בעמוד.

3) האותיות הגדולות והמבנה של דפוס רומא מזכירים ספרים שהודפסו בלטינית בגרמניה, כגון התנ"ך של גוטנברג.⁸⁴ מרקס טוען ששלושת המדפיסים שעבדו בבית

⁷⁹ בית-אריה, יצירת הספר העברי, מבוא, עמ' 7.

⁸⁰ פרונדה, אינקונבולים עבריים, עמ' 4.

⁸¹ שם, עמ' 251-253.

⁸² שמלצר, אינקונבולה עבריים, עמ' 33.

⁸³ פטזולד, מסורה ופרשנות, עמ' 27.

⁸⁴ שם.

הדפוס ברומא, לא זו בלבד שהם ראו ספרים לטיניים בעלי עמוד רחב, הם אף למדו את מלאכת הדפוס ממדפיסים שבאו מגרמניה וגם עבדו איתם.⁸⁵

4) כל בית דפוס בנה לעצמו את האותיות ששימשו אותו. ברומא האותיות היו גדולות ומרובעות בדומה לאותיות בספרים הלטיניים הקדומים. בבית הדפוס הזה היו צורות מיוחדות לאות 'ט' ולאות 'א', לה היו שתי צורות. את צורת האות 'ט', משה מרקס מכנה "bizarre".⁸⁶ הצורה הראשונה, הרגילה, של האות 'א' היתה מרובעת וסימנה שהאות 'א' עומדת לבדה. הצורה השנייה של האות 'א' הכילה מעין כנף שהייתה מחוברת אליה מלמעלה, וסימנה שתי אותיות – 'אל'. האות 'ט' בצורתה זו מופיעה רק בקבוצה הראשונה שהודפסה ברומא ולאחר מכן היא נעלמה.⁸⁷ למטה מובאות צורות האותיות וכן דוגמאות להופעותיהן בפירוש רש"י ובפירוש רמב"ן שהודפסו ברומא:

פירוש רש"י – ה'ט' נמצאת בשורות 3 ו-4, ה'א' נמצאת בשורה 6:

אשית ברא
אמר ל' יצחק לא היה צריך להתחיל
את התורה אלא מהחדש הזה לכם
שחיא מצוה ראשונה שנצטוו ישראל
ומה טעם פתח בבראשית משום כה
יו הגיר לעמין לתת להם נחלת גוים שאם יאמרו אומות העול

פירוש רמב"ן – ה'ט' נמצאת בשורה 5 ו-6, ה'א' נמצאת בשורה 2:

דשי התורה לרבינו
הרב ר' משה כל נחמן זל"ה גירונדי

הא הגרול הגבו והנורא אתחיל לכתוב חידושי בפירושי התורה כאימה ביראה כרתת
מזרא מתפלל ומתורה כלכ נכה ונפש שכורה שואל סליחה מבקש מחילה וכפרח
ה כבריכה בהשתחוויה ער שיתסקו כל חליות שכסדרה ונפשי יורעת מאר ידיעה
ה שאין ביצת הנמלה כנגר הגלגל העליון צעירה כאשר חכמתי קטנה ורעתי קצרה

5) הפירוש נכתב בעמוד אחד לרוחב הדף כולו. דבר זה מאפיין את רוב האינקונבלים של הפירושים על התורה שהודפסו לפני שנת 1495. גם התני"ך של גוטנברג הודפס בצורה זו.⁸⁸

⁸⁵ מרקס, תאריך דפוס עברי, עמ' 486.
⁸⁶ פטזולד, שם, עמ' 27; מרקס, תאריך דפוס עברי, עמ' 493.
⁸⁷ מרקס, שם.
⁸⁸ מרקס, שם, עמ' 490. בנוגע לאינקונבלים של פירוש רש"י לתורה הכתובים לרוחב הדף כולו יש לציין שני יוצאים מן הכלל. האחד - דפוס שונצינו (רמז) מודפס בשתי עמודות מתחילת הספר ועד

6) דפוס רומא הודפס הן על נייר והן על קלף (Vellum). אין לנו מידע על כמות הספרים שהודפסו על נייר וכמות הספרים שהודפסו על קלף. אולם, יש מקום לשער שרוב הספרים הודפסו על נייר. מתוך העותקים הקיימים בידינו היום, ארבעה הודפסו על קלף.⁸⁹ הספרים שהודפסו על קלף היו יקרים יותר. יחד עם התפתחות הדפוס התפתחה גם תעשיית הנייר עקב הביקוש ההולך וגובר למוצר זה, ותהליך ההדפסה הוזל.⁹⁰

7) המדפיסים הראשונים הקפידו לעתים קרובות להעתיק כל נקודה שהם מצאו מעל האותיות. דבר זה מתבטא בבירור בסימון הדיבורים המתחילים ובסימון קיצורי מילים, והוא מחזק את דעתו של הרברט זפרן, הכותב:

"Early printers in their zeal to mass-produce manuscripts, so to speak, copied almost slavishly from manuscripts."⁹¹

גם בית-אריה טוען שהמדפיסים הראשונים רצו לדמות את הספרים המודפסים לכתבי היד מהם הם העתיקו.⁹²

בכתבי היד כל דיבור המתחיל מסומן בעקביות על ידי שתי נקודות מעל המילה הראשונה ומעל המילה האחרונה.⁹³ עדות לטכניקה זו עולה מתוך ההשוואה בין חלק מדפוס רומא בעותק Parma1 לבין כ"י פרמה 3256. בדיבורים המתחילים "מארצך וממולדתך" ו"אל הארץ אשר אראך" ישנן נקודות מעל המילים בשני

סופו. והשני- בדפוס זמורה (רמז), הפירוש לפרשת בראשית מודפס בשתי עמודות, אבל מפרשת נח ועד לסוף הספר הפירוש מודפס לרוחב הדף כולו, כמו בדפוס רומא ודפוסים נוספים. ייתכן שאחרי שאנשי בית הדפוס בזמורה (הממוקמת בספרד ורחוק מאיטליה), כבר התחילו את העבודה, נודע להם כי בבתי דפוס אחרים מבנה הספרים שונה, ובעקבות כך הם שינו את מבנה הספר שלהם בהתאם.

דפוס זמורה פרשת בראשית

ויש התורם לרבינו שלמה ול

ושית ברא אלהים את ר יצחק לא היה עריך
 ויהי הדיבור שלמה ויהי הדיבור לא היה עריך

ושתפה למת הדין חיט רבתי ביום עשות יהוה
 אלהים ארץ ושמים תהו ובוהו תהו לשון תהו
 ותמה ושססון שאדם תהא וסשותם על ונחו
 שבא בהו לשון רקות וערו על פני תהום על

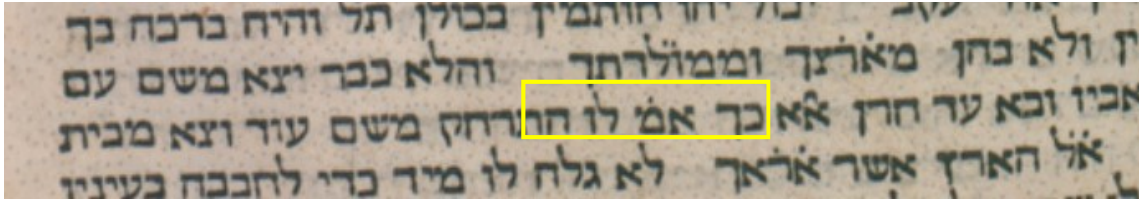
דפוס זמורה פרשת נח

ואתם לכן נאמר לשון סתמי - שאדם ער בהמה אף הם השוואתו. ודינם דבר אחד תכל נבראו
 ל האדם וכוונת שתהא כללם צורך באלו כיון שיתם חשבתם לה לעשות על אשר עשיתם
 ואת אלה תולדות נח נח איתר צדיק הואיל וחובירו ספר בשבחו מכאן ובר צדיק לברכה
 דבר אחר לכך שעיקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים.

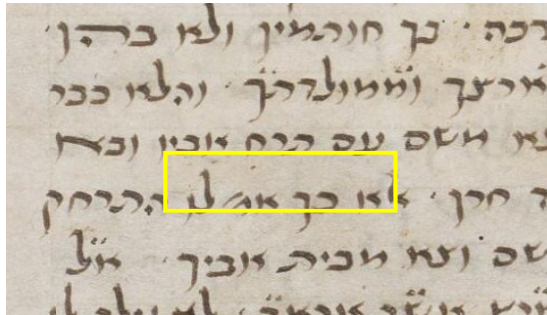
⁸⁹ ההעתיקים הם: PL-V, PARMA2, SI.
⁹⁰ גאסקיל, מבוא חדש, עמ' 57.
⁹¹ זפרן, מהדורות התנ"ך, עמ' 241.
⁹² בית-אריה, יצירת הספר העברי, עמ' 252.
⁹³ פטוודל, מסורה ופרשנות, עמ' 28.

המקומות. כפי שרואים בתמונות למטה, גם המילים "אלא כך אמר לו" כתובות בשני המקומות בקיצורים זהים "אא (מעל האלף הראשון יש סימון ההופך אותה לאותיות 'אל') כך אמר לו". בדיוק כמו שתיאר זפרן.

הנה תמונה של דפוס רומא עותק Parma1 :

הנה תמונה של כ"י פרמה 3256 עם אותם קיצורים :

8) בבית הדפוס ברומא לא נהגו כל שיטה שמטרתה שמירה על סדר הגליונות או הדפים בין שלב ההדפסה לשלב הכריכה. שיטה כזו הומצאה רק מאוחר יותר.⁹⁴ כמו כן, לא היתה שום דרך גרפית לדאוג לכך שהצד השמאלי של הטקסט, דהיינו סופי השורות, יהיו בקו ישר. עורכי השורות השתמשו לשם כך בשיטה של קיצורי מילים. רואים זאת בתמונות מסעיף 4 לעיל, בשורות 5 ו-6 בפירוש רש"י ובשורה השנייה בפירוש רמב"ן.⁹⁵ ברם, אי אפשר לשלול את האפשרות שבמקרים אלו הדבר נעשה כדי לחסוך מקום, יותר מאשר על מנת ליישר את השוליים בצד שמאל.⁹⁶

9) עורכי השורות השתמשו בשיטת קיצורי המילים כדי לחסוך מקום. יש להניח שחשיבות העניין נבעה מן העלות הגבוהה של ייצור הנייר. הקיצור מתבטא בכך שהאות האחרונה של המילה מושמטת ובמקומה יש נקודה מעל האות שלפניה. שיטה זו הייתה נהוגה גם בראשי תיבות של צירופי מילים שכיחים במיוחד, כגון "אע"פ", "רז"ל", "א"ת" ושמותיו של ה' כגון "הב"ה" (הקב"ה).

10) חלק מכתבי היד הכילו ציורים ומפות שבידי המדפיסים לא היו כלים לשחזרם בדפוס, ומשום כך הם חסרים בדפוסים הקדומים.⁹⁷ למשל, בכ"י פרמה 3256 ישנו ציור מפורט של המנורה.⁹⁸

⁹⁴ בית-אריה, יצירת הספר העברי, עמ' 272.

⁹⁵ "העול" = העולם ו"אומרי" = אומרים ברש"י, והמילה "חידושי" = חידושים ברמב"ן.

⁹⁶ לא הייתה בעייה של יישור מצד ימין, כי המדפיס בנה כל שורה בפני עצמה. הוא התחיל מצד ימין והאות הראשונה הייתה צמודה לדופן הכלי.

⁹⁷ לוי, פירוש רש"י לתורה, עמ' 18-19 ועמ' 284, הערה 28.

11) בדפוס רומא מצויה תופעה נוספת, והיא השארת חלל ריק במקום מילה שהושמטה. לדעתו של רז-קרקוצקין, המדפיסים השאירו חללים אלו כדי שרוכשי הספרים ימלאו החסר בעצמם.⁹⁹

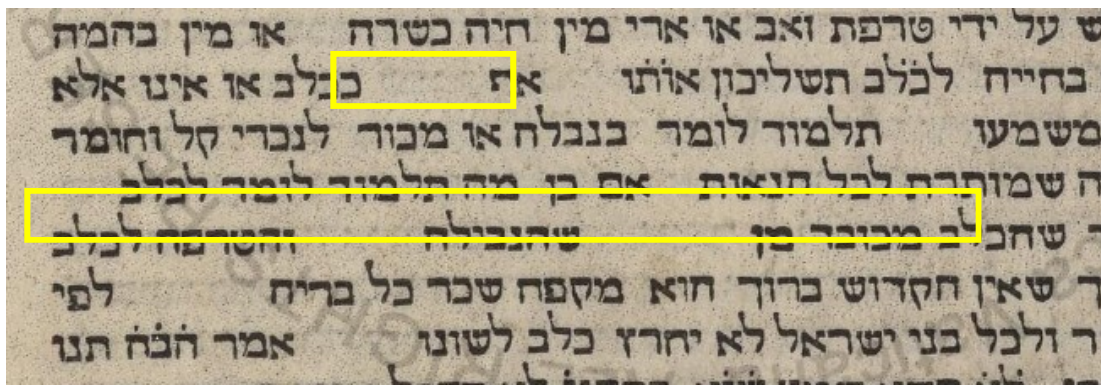
ישנם שני סוגים של השמטת מילה/השארת חלל ריק, ובדפוס רומא כל אחד מהם מתרחש פעם אחת. הסוג הראשון הוא השמטת מילה בעלת קונוטציות אנטי-נוצריות. הסוג השני אינו קשור להוראות הצנזורה. הדוגמה הראשונה נמצאת בשמות כב, ל, בד"ה "לכלב תשלכון אותו":

"וְאִנְשֵׁי קֹדֶשׁ תִּהְיוּ לִי וּבֶשֶׁר בְּשָׂדֵה טְרָפָה לֹא תֹאכְלוּ לְכָלֵב תִּשְׁלָכוּן אֹתוֹ" (שמות כב, ל).

רש"י שמות כב, ל, נוסח לייפציג 1

לכלב תשליכון אותו - אף הגוי ככלב, או אינו אלא כלב כמשמעו, ת"ל בנבילה (דברים יד, כא) או מכור לנכרי, קל וחומר לטרפה שמותרת בכל הנאות. אם כן מה ת"ל לכלב, לימדך שהכלב מכובד מן הגוי שהנבילה לגוי והטרפה לכלב, וללמדך שאין הקי מקפח שכר כל בריה, שני (שמות יא, ז) ולכל בני יש' לא יחרץ כלב לשונו, אמ' הקי תנו לו שכרו:¹⁰⁰

וכך הודפס בדפוס רומא בעותק הוטיקו:

רואים בבירור שהמילים "הגוי", "הגוי", ו"לגוי" שהדגשנו בציטוט לעיל, הושמטו מן הדפוס בנוסח לייפציג 1.¹⁰¹

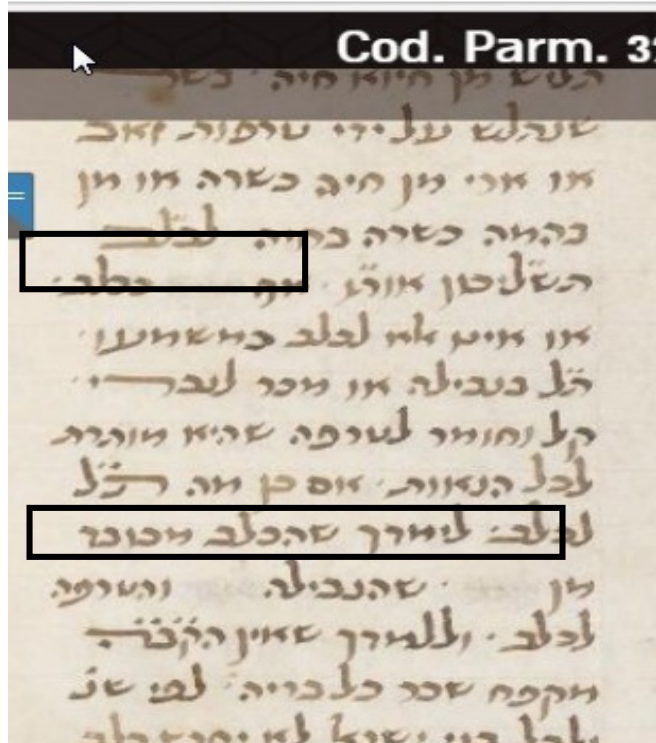
מקור הרווחים איננו דפוס רומא עצמו אלא כתב היד עליו הוא מושתת. רווחים אלו מצויים בכ"י פרמה 3256 הקרוב מאד לנוסח דפוס רומא. להלן צילום של כתב היד:

⁹⁸ ראו פרק שלישי, סעיף ו'.

⁹⁹ רז-קרקוצקין, הצנזור, עמ' 167.

¹⁰⁰ הבאנו כאן את נוסח לייפציג 1. נוסח דומה מצוי ברומא שם כתוב "אף [הגוי] ככלב", ובמקום השני כתוב "מכובד מן [הגוי]". בדפוס רפ"ד כתוב במקום הראשון "אף הוא ככלב" ובמקום השני "שהכלב נכבד ממנו", ואינו מזכיר "גוי".

¹⁰¹ ראו הצגת פסוק זה בדפוס רומא ב"רש"י השלם" סוף כרך ו, עמ' ערב. המחברים לא הבינו את משמעות הרווחים כלל, ומשום כך הם שיבשו את הנוסח!

העובדה שהרווחים מופיעים בכתב היד מוכיחה ששיטת השארת הרווחים במקום מילים בעלות תוכן אנטי-נוצרי, קדמה לעידן הדפוס.¹⁰²

להלן צילום העותק של דפוס רומא בספריית JTS, המחזק את ההשערה שהמדפיסים השאירו את הרווחים על מנת שרוכשי הספרים ימלאו את החסר בעצמם:

לש על ירי טרבת זאב או ארי מין חיה בשרה או מין בהמה
 ה בחייה לכלב תשליכון אותו **אם הוא** לכלב או אינו אלא
 כמשמעו תלמוד לומר בנבלה או מכור לנכרי קל וחומר
 מה שמתרת לכל חנאות אם כן מה תלמוד לומר לכלב
~~אם כן מה תלמוד לומר לכלב~~
~~אם כן מה תלמוד לומר לכלב~~
 דך שאין הקדוש ברוך הוא מקסח שכר כל בריה לפי
 מר ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו אמר הכה תנו

כאמור, הדוגמה השנייה של השארת רווח במקום מילה מקורית איננה קשורה לבעייתיות מול הנוצרים. אין זה ברור מדוע המדפיסים השאירו רווח בקטע אחד במדבר יג, כג. יש לציין כי קטע פירוש זה הוא בלעדי לדפוס רומא ואינו נמצא בשום דפוס קדום או כ"י אחר שנבדק. ייתכן שהקטע נמצא בכ"י שהיה לפני המדפיסים.

¹⁰² הרווחים האלו מופיעים גם בכ"י ספריית לונדון 26.

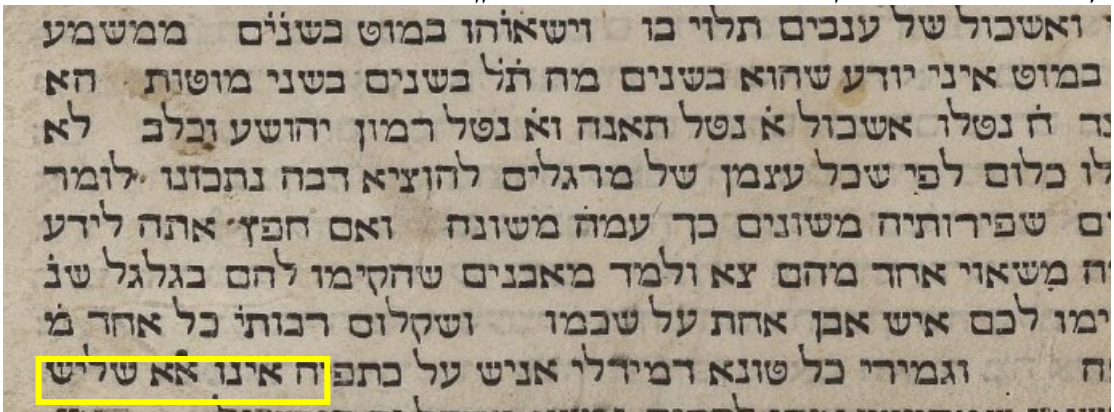
”וַיָּבֹאוּ עַד נַחַל אֲשַׁכּוֹל וַיִּכְרְתוּ מִשָּׁם זְמוּרָה וְאֲשַׁכּוֹל עֲנָבִים אֶחָד וַיִּשְׂאֶהוּ בְמוֹט
בְּשָׁנִים וּמִן הָרְמָנִים וּמִן הַתְּאֵנִים” (במדבר יג, כג).

פירוש רש"י בדפוס רומא :

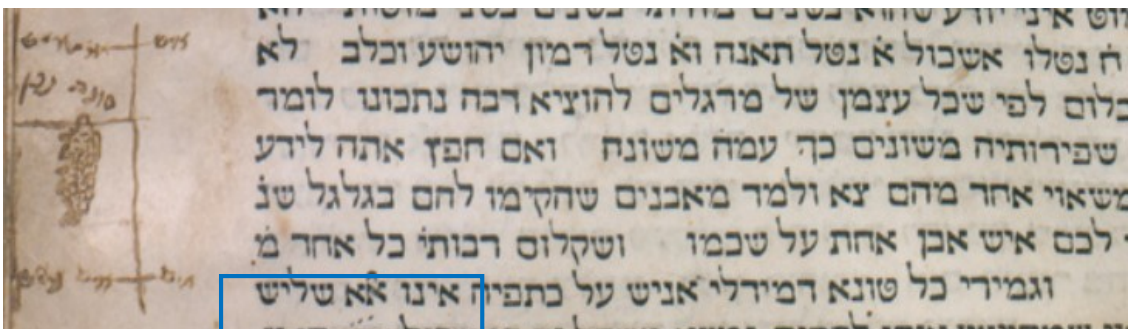
וישאוהו במוט בשנים – ממשמע שני במוט איני יודע שהוא בשנים מה ת"ל בשנים
בשני מוטות הא כיצד ח' נטלו אשכול א' נטל תאנה וא' נטל רמון יהושע וכלב לא
נטלו כלום לפי שכל עצמן של מרגלים להוציא דבה נתכוננו לומר כשם שפירותיה
משונים כך עמה משונה ואם חפץ אתה לידע כמה משאוי אחד מהם צא ולמד
מאבנים שהקימו להם בגלגל שנאמר (יהושע ד, ה) והרימו לכם איש אבן אחת על
שכמו ושקלו רבותי כל אחד מ' סאה וגמירי כל טונא דמידלי אניש על כתפיה אינו
אלא שלישי במשאוי שמסייעין אותו להרים נמצא משקל זה האשכול [] סאין.

המילים בסוף הפירוש "נמצא משקל זה האשכול [] סאין" הן בלעדיות לדפוס
רומא.

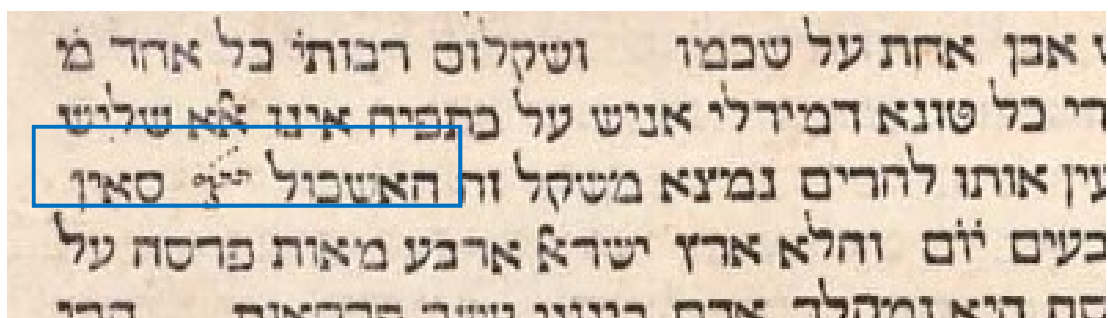
כך מופיע הפירוש בעותק של דפוס רומא שנמצא בוויטיקן :

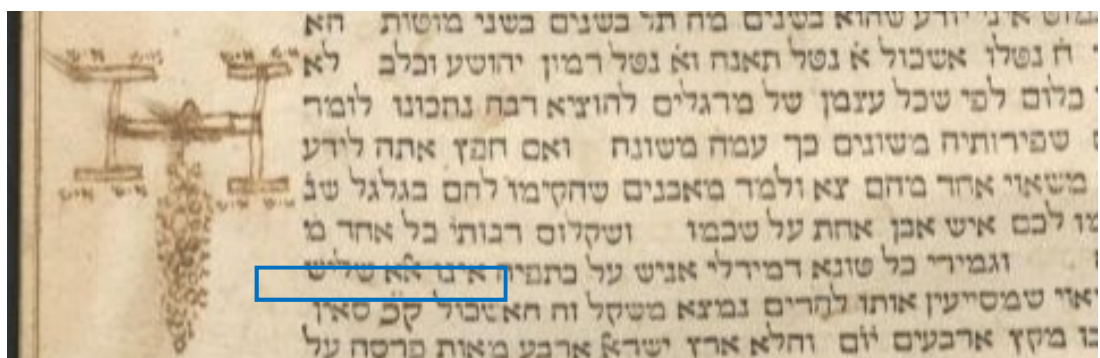
המדפיסים השאירו רווח לפני המילה "סאין" כדי שרוכש הספר ישלים את כמות
הסאין על סמך הגמרא בסוטה לד, א. לפי הגמרא, אדם אחד יכול להרים מ' סאה,
אבל אם אדם נוסף עוזר לו הם יוכלו להרים פי שלושה ממשקל זה. בעותק
PARMA2 הכמות שהושלמה היא "תתקס" (960), משום שהאשכול נישא על ידי
שמונה מרגלים. רוכש הספר הוסיף ציור בצדי הדף בעותק זה של PARMA2,
שצילום ממנו מובא למטה, שמראה כיצד שמונה מרגלים מרימים את האשכול.
יוצא שבנוסח מוטעה זה של פירוש רש"י, שמונה מרגלים מרימים יחד משקל של
960 סאין.

בעותק WRO התוספת "תתקס" מופיעה בכתב יד אומנותי למדי:

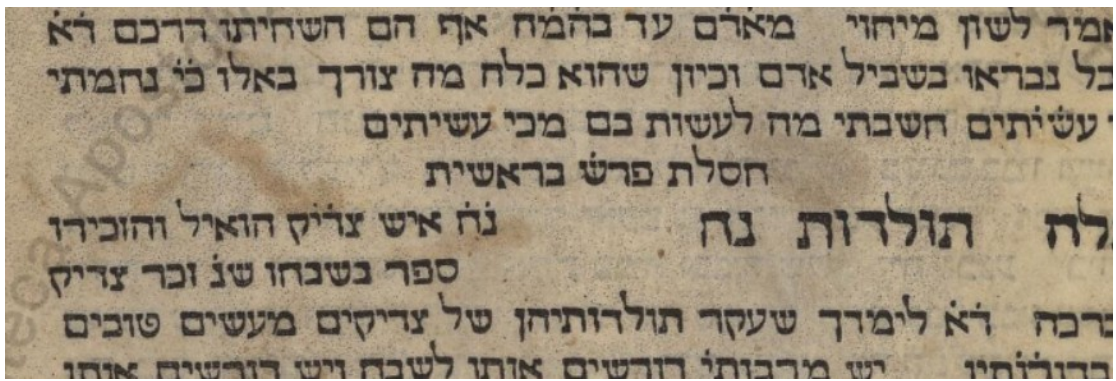
ובעותק ONB הרוכש מילא את הרווח במספר "קכ" – משקל שנישא על ידי אדם אחד.¹⁰³ יוצא מנוסח זה של פירוש רש"י בסוף הפירוש שהאשכול שקל 120 סאין ונישא על ידי אדם אחד.

לסיכום, יש לשער שהמדפיסים השאירו רווח משום שהם לא רצו להכריע אם לציין את המשקל הנישא על ידי שמונה אנשים – "תתקס", או את המשקל הנישא על ידי אדם אחד – "קכ".

12) בדפוס רומא כל תחילת פרשה מסומנת בבירור על ידי מילים מהתחלת הפרשה באותיות גדולות ונפרדות מתחילת הפירוש (לדוגמה: אלה תולדות נח). בסיום כל פרשה מודפסת שורה נפרדת שמופיעה בו המילה "חסלת" (לדוגמת: חסלת פרשי בראשית).¹⁰⁴ כך הודפס בהעתק V:

¹⁰³ על הציורים שהוסיפו רוכשי הספרים, ראו להלן בפרק שלישי סעיף ו'.
¹⁰⁴ פטוולד, מסורה ופרשנות, עמ' 28.

13) המאפיין האחרון שראוי לציון הוא צורת ההדפסה בעמוד האחרון של פירוש רש"י שבכל חומש. השורות יוצרות צורה של מנורה. צורת ההדפסה הזאת היא מעין "חתימה" של בית הדפוס ברומא. אנו מוצאים את אותו המבנה גם בעמוד האחרון של פירוש הרמב"ן של אותו בית הדפוס. למטה מובאים צילומים מן העמוד האחרון של פירוש רש"י בכל אחד מן החומשים.

העמוד האחרון בספר בראשית בדפוס רומא :

העמוד האחרון בספר שמות :

אני כותב מעשיית יחד האפור היה עשוי כמין סינר של נשים רוכבות
 סוסים וחוגרו מאחוריו כנגד לבו למטה מאציליו רחבו כנגד רחבו
 שלאדם ויותר ומגיע עד עקבו והחשב מחובר בראשו על פני רחבו
 מעשה אורג ומאריך לכאן ולכאן כדי להקיף ולהגיד בו והכתפות
 מחוברות בחשב אחת לימין ואחת לשמאל מאחורי הכתף לשני קצות
 רחבו של סינר וכשזוקסן עומדות לו על ג' כתפיו והן כמין ג' רצועות
 אחרות עשויות ממין האפור ארוכה כדי שיעוד לזקסן אצל צוארו
 מכאן ומכאן ונקפלות לפניו למטה מכתפיו מעט ואכני שהם
 קבועות בהן אחת על כתף ימין ואחת על כתף שמאל
 והמשכיות נתונות בראשיתן לפני כתפיו ושתי שרשרות
 וחב תרובות בג' שבעות שבחשן בשתי קצות רחבו
 העליון אחת לימין ואחת לשמאל ושתי ראשי
 השרשרות תקועין במשבצות לימין וכן שני
 ראשי שרשרות חשמא תקועין במשבצות
 שבכתף חשמא נמצא החשן תלוי
 במשבצת האפור על לבו
 מלפניו ועד ג' שבעות
 בג' קצות החשן
 בתחתיתו
 ובגודל
 ג'
 שבעות
 בג' קצות האפור
 מלמטה בראשו התחתון
 המחובר בחשן שבעת החשן ביול
 שבעת האפור שוכנין זה על זה ומרכסן
 כפתיל תבלת תחוב כשבעת האפור והחשן שיחא
 החשן רכוק לחשב האפור ולא יחא נד ונכדל חולך
 וחודר ובתכני אני מעשיית כמו שכתב כאן למען ירוץ קורא
 בו וכמו כן כתובין
 מלמעלה בתוך
 הפרשה

העמוד האחרון בספר ויקרא :

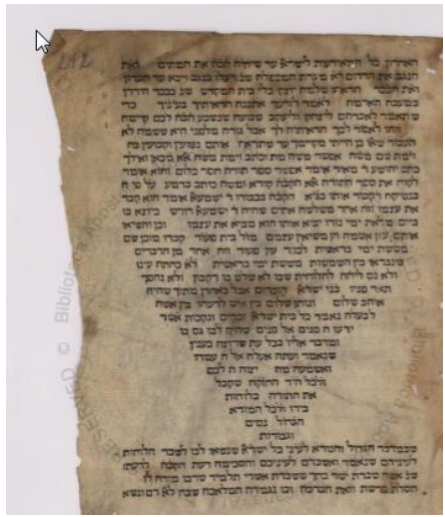
אוי ליד כהן וחרמי גבוה נפרץ כל הרים קדש קדשים הוא האומי
 ח' חרמים לכרך הבית מביא ראה מכאן והאומר סתם חרמים
 זנים מפרש כל חרם קדש קדשים הוא ללמד שחרמי כתנים
 ן על קדשי קדשים ועל קדשים קלון ונתן לכהן כמו ששנינו
 יפין אם נדר נתן דמיתן ואם נדבה נתן את שזבתה מאליהם
 שהחרים עכריו ושפחותיו הנכעניים כל חרם אשר יהיה וגו'
 נא ליהרג ואם אחד ערכו עלי לא אמר כלום מות ימות חולך
 ת לפי לא יפדה ואין לו דמים ואין לו ערך וכלמעשה הארץ
 שר שני הכזו מרכב מזרע הארץ מעשר רגו ומפרי העץ תירוש
 יצהר לה הוא קנאו ה ומשולחני צוח לך לעשר ולאכלו
 בירושלים כמו שכתב ואכלת לפני ה' אחרך מעשר
 דגנך תירושך ויצהרך ממעטרו ולא ממעשר
 חבירו הפורה מעשר שני שלחברו אין מוסיף
 חומש זמחו גאילתו להתירו כאכילה
 ככל מקום והמעוה יעלה ויאכל בירושלם
 כמו שג' ונתת הנסף וגו' תחת השבט
 כשבא לעשרן מוציאן כפתח זה אחר
 זה והעשירי מכה כשבט
 צבוע כסיקרא לחיות
 נבר שהוא מעשר
 כך עושה
 לעגלים
 ולשלאים שבבל
 סינח יהיה קדש ליקרב
 למזבח דמו ואימוריו והכשר נאכל
 לבעלים שחרי לא נמנה עם שאר מתנות
 כהונה ולא מיצ' שנתן לכהנים לא יבקר לפי שג'
 וכל מחקר נדריכם יכול יחא כורך ומוציא את היפה
 ל לא יבקר בין טוב לרע בין תם בין בעל מום חלה עליו קדושה
 וינחמה הניל מום לא יאכל דמוה מוסיף ואחר לזון ולגור

העמוד האחרון בספר במדבר :

ירעתי היאך יתכן לומר לשוב לשבת בארץ שחרי ערין לא נס
 מהיכן ישוב: לא תחזיפו לא תרשיעו לא תחייבון בתרגומו
 אשר אני שוכן בתוכם שלא תשכינו אותי בסומאתכם כי
 אני ה שוכן בתוך בני ישראל אף בזמן שהן שמיים שכינה
 כיניחם ונסוף על נחלת המטח שחרי בנה ובעלה
 יורשה וכן מתיחס על שבט אביו אם יהיה היוכל
 כלומר אין זו מכירה שהזרת ליוכל שהירושח
 אינה הזרת אפילו יהיה היוכל לא תחזור
 הנחלה לשבטו ונמצא שנוספה על נחלת
 המטח אשר תהיה לחם כח יורשת
 נחלה שלא היה לו כן לאביה
 בחלה תדענה וגו כאן מנאן
 למ גדולתן זו מזו בשנים
 ונשא כסדר תולדותן
 ובכל המקרא
 מנאן
 לפי
 חכמתן ומגיד ששקולות זו כזו
 חסלת פרשת אלה מסעי
 נשלם ספר דביעי ונתחיל ספר חמישי שהוא ספר אחרון

ה הרברים לפי שהן דברי תוכחות ומנה
 באן כל המקומות שהכעיסו
 בה סתם את הרברים והזכירן ברמז מפני כבודן של ישראל
 כל ישראל אף חוכיה מקצתם היו אלו שבשוק אימרים הייתם
 יעים מן עמדם ולא השיבותם דבר אף היינו שם היינו משיבים
 כך כינס בולן אמר לחם הרי בלכם כאן כל מי שיש לו תשובה
 : : במדבר לא כמדבר היו אף בערבות מואב אלא מהו במדבר
 יל מה שהכעיסוהו במדבר שאמ מי יתן מותנו וגו : בערבה
 יל הערבה שהטאו בבעל פעור בששים בערבות מואב מול סוף

העמוד האחרון בספר דברים ובספר כולו :

לשם השוואה – להלן העמוד האחרון בפירוש הרמב"ן לתורה שהודפס באותו בית
 דפוס ברומא. גם כאן השורות האחרונות יוצרות צורה של מנורה :

וחי ולכתם המרכיב הגדול והנורא נחש סרף ועקרב ונמאן אשר אין מיס ולא חסרו דבר
 ל דרך האמת יאמר כי איתחיו ומוסחיו של משה היו פנים אל פנים כמו שמרשתת
 כל יד החוקה קריעת ים סוף שנאמר בו וירא ישראל את ה' הגדולה ולכל המורא
 גדול מעמד ה' סני שנאמר בו לבעבור תהיה יראתו על פניכם ולפניך הוכר כאל שנעשו
 לעיני כל ישראל שכבר הוכר כל הנעשה למרע ולכל ענניו ולכל ארצו וכספרי ולכל ה' ה' ה' ה' ה'
 החוקה זו מכת כבודית שג בו כי ביד חוקה ישלחם ולכל המורא הגדול זו קריעת
 ים סוף לא ולכל המורא הגדול זו מתן תורה ועל הדרך האמת ה' החוקה
 מרת ה' כלבון היתה עלי יד ה' וכן כי יד ה' עשתה זאת ולכן יאסרו כממשש
 כי יצאה כי יד ה' והמורא הגדול מרת הרחמים בענין שכתב אותו הקריש
 והוא מיראכם ולוה מתכוונים כספרי במכת כבודית ובקריעת ים סוף
 כי כחו כס לעשות לך שם חסארת ושעב אמר עשה כשה שרביץ
 והרא זה לעיני כל העם כלשון את הנפש אשר עשו כחרן למהר
 לעשות אותו לעשות את יום השבת כי משה לא עשה ה' ה'
 החוקה והמורא הגדול רק הכין אותם ובעבור נעשו
 לעיני כל ישראל ושלמו חמשה הספרים האלה
 אשר קצרה בהם הכמת אגוד ואתיא ואלפי
 ברכות והוראות לאל אשר גמלי
 ברחמי וכבוד הסודי וכא
 אשר לכבי שוא והוא
 למען שמו יואל
 ונא לציון
 ואל ובמהרה בימינו יעמוד
 מיכאל לבנות

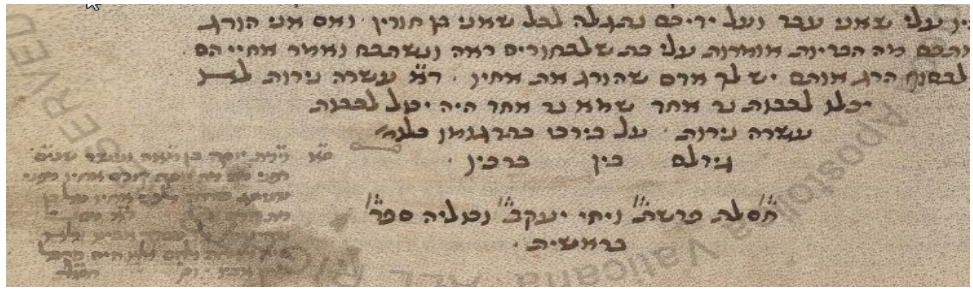
בית והאירא והקיים מקרא שכתוב על ידי חוקה וירעו העים כי אין ה' מקור את ישראל
 דיות מקרשי בחוב לשלם ובירך ה' ישרי ישראל מן העולם ועד העולם אתה אל אמן ואמן

יצאתי במדרש משלי בשעה שבקשו סנהדרין למנות שלמה ע"ג מלכים וד' הדיוטות
 מד שכינ לפני הקלה ואסוף ריבונו של עולם חזית איש מהיר כפלאסתו וכו' ובגמרא רידן
 ה' חלק בא רמות ריוקט של אכבו ונסתתפה לפניו וכו' ובדרוש בא רור ונסתתפה לפניו וכולם
 רכר אחר נחבנו דום שהקלה יוצא וכו' לו כסרה למה יוצא מברת ה' וכו' לו למרת
 דמי' והיא מרתו של רור כמו שאמרו בקידוש החרס רור מלך ישל ה' וקיים והמסכיל יבן

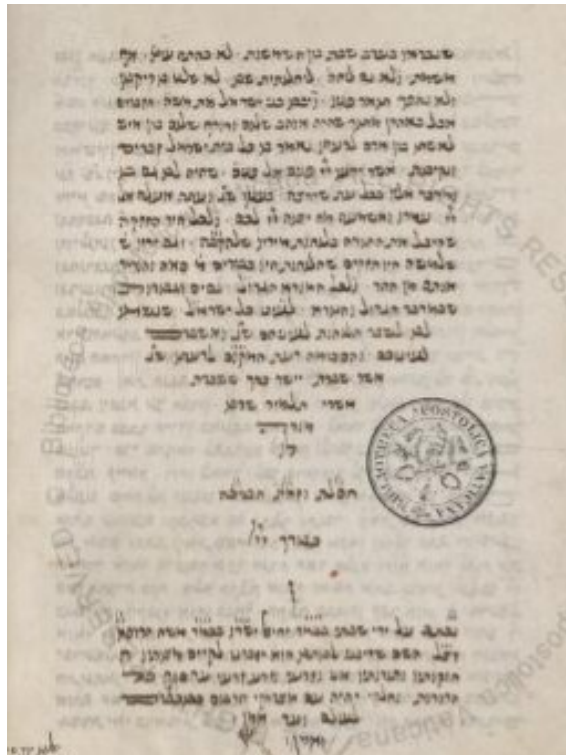
רבני הש' עד כה טובתו ובאתי לעבו ומצאתי ססביר וקני הארץ מסנע ככה פסותה פתחי
 זותם מצרו האל בעין מקל שקר ומצרו השני בעין זלוחית וכסני הצריך סכיב כזכ מסיהח
 אר היפכ והרא הכתב לכותיים וקראוהו מיר כי הוא כתב עברי אשר נשאר לכותיים כמו
 וכו' בססכ סנהדרין וקרא: מן הצד האחר מקל הסקלים ומן הצד השני ירושלם הקדושה
 אוברם כי הצרות מקלו של אהרן שקדיה וברדיה והעורה השני צנצנת המן וסקלט אותו
 שלחנות ומשקלם עטרה ככה והם הני אוקיא שהוכר דש' וכן ראית מן הססנע ההוא
 שרות ובכתבת ההיא חצי משקלו וכו' דיו כוקלי חצי השקל שהיו שוקלים לקרבנות והנה
 סתייעו רברי לש' סיע גדול כי כמי רברי רול' והגאונים הפרושה חצי הכה והדינר כל הכה
 הם אמרו שהם לו שערות והרי הוא הדינר שקירן בעכו כואנר שכך הוא שיעורו וכיון
 יתא הוא ההשדרג שהוכרו הגאונים שאין שהלעוות כלעב שפתם אוברים נך וכך קירן
 כואנר רינר צורי וכו' מתבין במחוטות כונרו צורי כי בצור הקרובה לעכו היו משניעין אותו

יש להניח שהמדפיסים, בגלל המחיר הגבוה של נייר וקלף (ראו מאפיין 9 לעיל),
 שאפו למלא את שטחו של כל דף במספר המילים המרבי האפשרי. שאיפה זו הושגה
 על ידי שימוש בשיטות מגוונות, כגון קיצורי מילים ורישום צירופי מילים שכיחים
 כראשי תיבות. אולם, למרות זאת, לא נרתעו המדפיסים מהכנסת עשרות רווחים
 בדף האחרון על מנת לאפשר את יצירת צורת המנורה. ייתכן שמדפיסי דפוס רומא
 עשו זאת בעקבות מבנה סיומת שמצאו בכתבי היד. להלן נדגים שני צילומים
 מפירוש רש"י לתורה לדוגמה בכ"י ווטיקן 46.

צילום סוף הפירוש לספר בראשית:

צילום סוף הפירוש לספר דברים (סיומות דומות מופיעות בסיומי הפירושים לכל חמשת חומשי תורה):

מתוך הפרטים הקודיקולוגיים וצורת האותיות בדפוס רומא של פירוש רש"י לתורה, האינקונבולה הקדומה ביותר הידועה כיום, ניתן לראות שמלאכת הדפוס היתה מפותחת ומוכרת היטב. כל האמור לעיל מצביע על נסיון רב במלאכת הדפוס העברי.¹⁰⁵

ב) אתגרים בקביעת הנוסח המקורי של דפוס רומא

על מנת לקבוע מהם המאפיינים המיוחדים של נוסח פירוש רש"י לתורה בדפוס רומא, ראשית יש צורך לקבוע את הנוסח השלם שיצא מבית דפוס זה. מדובר לכאורה במשימה פשוטה של העתקת הפירוש מתוך אחד העותקים השלמים המצויים בידינו. אולם, לאמיתו של דבר, אין זה כך. אמנם, רוב רובו של הפירוש מובן היטב ללא קשיים מיוחדים, אבל יש בו גם משפטים משובשים לא מעטים, הטעוניהם שחזור אמין. מצב זה נובע ממספר בעיות. אחת הבעיות קשורה לתופעת הצנזורה. במחצית השנייה של המאה השש עשרה טקסטים יהודיים צונזרו על ידי הנוצרים, במיוחד טקסטים עם נגיעה לפולמוס היהודי-נוצרי, אם כי הצנזורה נגעה גם לסוגי תכנים אחרים. השפעת הצנזורה ניכרת בכל העותקים של דפוס רומא בצורה של מחיקת פסוקים או קטעי פירוש שלמים.¹⁰⁶ כתוצאה מכך, אין בנמצא היום עותק אחד שלם של דפוס רומא שאין בו חיסורים. לכן, רק השוואת העותקים השונים של דפוס רומא תאפשר את שחזורו של עותק אחד מקורי ושלם.

¹⁰⁵ שם.

¹⁰⁶ רז-קרקוצקין, הצנזור, עמ' 162-169. המחבר דן שם בצנזורה של ספרים עבריים באופן כללי, והדברים תקפים גם לגבי דפוס רומא.

נוסח שלם, מקורי ואמין כזה, שבו תוקנו כל הקטעים הפגומים והושלמו הקטעים החסרים, מובא בחטיבה ב' של עבודה זו.¹⁰⁷

בנוסף לבעית הצנזורה, ישנה בעיה נוספת בשחזור נוסח הפירוש. לעתים, רוכשי הספרים הוסיפו לטקסט או מחקו ממנו כדי להתאים את נוסח הפירוש לכתב יד או מהדורה מודפסת קודמת שהיו בידיהם. כל אחד מן העותקים שונה מרעהו הן מבחינת הערות רוכשי הספרים שבו והן מבחינת מחיקות הצנזורה שנעשו בו.

חלק מן האינקונבולים של פירוש רש"י (רג"י, ואדי אל חאג'ארה וזמורה) שרדו בעותק אחד בלבד, ואילו דפוס רומא שרד בלא פחות מאחד עשר עותקים.¹⁰⁸ ריבוי יחסי זה של עותקים מקנה לנו בסיס רחב להשוואה ביניהם. כך, למשל, ישנה אפשרות להשלים קטע שצונזר או שנמחק בעותק אחד, על פי הקטע המקביל בעותק אחר. לצורך המחקר השתמשנו בצילומים של תשעה עותקים מתוך אחד עשר הקיימים. רשימת העותקים מופיעה בטבלה בפרק שני סעיף ג'.

השינויים הקיימים בין העותקים השונים חלו אחרי שהספרים יצאו מבית הדפוס. דפוס רומא המופיע ב"רש"י השלם"¹⁰⁹, התבסס על עותק אחד בלבד – הגרסה המצויה באתר hebrewbooks.org, שהעלה את נוסח העותק השמור ב-JTS. חלק מהשיבושים והחיסורים שישנם ב"רש"י השלם" הם תוצאה של השימוש בעותק בודד (שכאמור חלו בו שינויים). העורכים של "רש"י השלם" לא בדקו ולא השוו עם עותקים נוספים של דפוס רומא.¹¹⁰

לשם דוגמה של מחיקה שבוצעה על ידי רוכש אחד של הספר ושהונצחה ב"רש"י השלם", נעין בבראשית כו, יב (ד"ה "בשנה ההיא").¹¹¹ לקראת סוף דברי רש"י בהוצאה זו כתוב: "ורז"ל אמרו שערים למעשרות היו", שהיא הגרסה המופיעה בעותק של JTS. אלא שבעותק זה מופיע רווח אחרי המילים "ורז"ל אמרו".

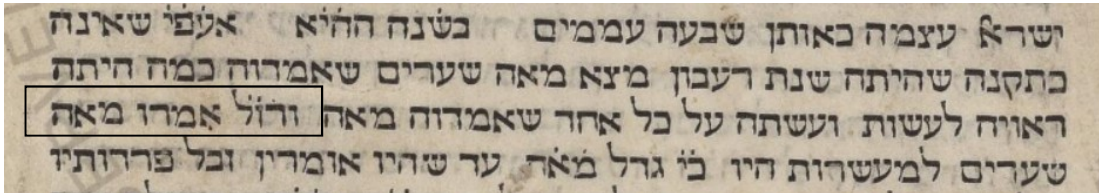
השוואת עותק זה לעותקים של דפוס רומא במכון שוקן בירושלים (SI), עותק ווטיקן (V) ועותק וינה (ONB), מראה שהגרסה המקורית של דפוס רומא היא: "רז"ל אמרו מאה שערים למעשרות היו". גרסה תקינה זו נעלמה מעיני עורכי "רש"י השלם". לגופו של הפירוש יש לשאול - מדוע רוכש העותק השמור ב-JTS מחק את המילה "מאה"? ייתכן שהיה בידו כתב יד או דפוס אחר עם נוסח שונה, כמו שאנו מוצאים בדפוס רפ"ד: "רז"ל אמרו אומד זה למעשרות היה", והוא חשב שזו גרסה עדיפה.¹¹²

צילום של עותק דפוס רומא השמור ב-JTS:

¹⁰⁷ בשנת תש"פ הוציא הרב משה פיליפ לאור את חמשת חומשי התורה עם ראשוני פרשני רש"י כאשר נוסח פירוש רש"י מובא על פי דפוס רומא רכ"ט, אבל עם שינויים מיד המהדיר. במבוא לספר מונה פיליפ 18 סוגי שינויים שהוא הכניס בנוסח הפירוש. ראו פיליפ, ראשוני פרשני רש"י, במבוא עמ' יא-יב. נדון בשינויים אלו בהרחבה במבוא לחטיבה ב'.
¹⁰⁸ חמשה עותקים שלמים (SI, JTS, PARMA1, PARMA2, ו V) והשאר חסרים במידה זו או אחרת.
¹⁰⁹ רש"י השלם – ראו עמ' 40.
¹¹⁰ בפרק חמישי נביא דוגמאות נוספות. במבוא לחטיבה ב' יש דיון על נוסח דפוס רומא שב"רש"י השלם".
¹¹¹ בדפוס רפ"ד דיבור המתחיל הוא "מאה שערים" (שהוא הנוסח הנפוץ). לעומת זאת, בדפוס רומא המילים "מאה שערים" הן חלק מהפירוש.
¹¹² ראו פיליפ, ראשוני פרשני רש"י, כרך ב, עמ' 483, דברי הרא"ם שם.

ישראל עצמה באותן שבעה עממים בשנה ההיא אעפי שאינה
כתקנה שהיתה שנת רעבון מצא מאה שערים שאמרוה כמה היתה
ראויה לעשות ועשתה על כל אחר שאמרוה מאה ורזל אמרו
שערים למעשרות היו כי גדל מאה עד שהיו אומרים ובל פרדותיו

צילום של עותק דפוס רומא השמור בספרייה בוטיקון:

השימוש במספר עותקים של דפוס רומא חשוב מסיבה נוספת, והיא ההצגה של "דיבור המתחיל". אחד המאפיינים של דפוס רומא הוא ההקפדה על ציון "דיבור המתחיל" (ציטוט המילים מן הפסוק בהן רש"י דן). העורכים ציינו אותו באמצעות שתי נקודות מעל המילה הראשונה ומעל המילה האחרונה של הציטוט. במקרים רבים הוסיפו רוכשי ספרים בכתב ידם, מתוך רצון לתקן את הנוסח, נקודות מעל מילים מהפסוק המופיעות במהלך הדיון, על פי שיקול דעתם האישי או על פי כתב היד שהיה בידיהם. פעמים רבות הם הוסיפו נקודות מעל מילים שהיו חלק מן הפירוש עצמו ולא בגדר "דיבור מתחיל".¹¹³ באמצעות השוואת העותקים, שחזרתי את הנוסח תוך הבחנה בין ה"דיבור המתחיל" המקורי לבין הפירוש. במקרים שבהם בעל העותק מחק את דיבורי המתחיל לחלוטין, הדבר יצוין בשחזור (ראו דוגמה בהמשך).

יתרה מכך, בכל העותקים ישנם קווים מעל מילים, או מילים מושחרות, המשקפים מחיקות של יהודים שניסו להגן על הספר מפני הצנזורה הנוצרית. מחיקות אלו שונות מעותק לעותק, ולכן רק השוואת העותקים השונים מאפשרת את שחזור הנוסח המקורי.¹¹⁴

אחרי שנקבע מהי הגרסה שהודפסה בבית הדפוס של רומא, נשווה אותה למבחר אינקונבולים אחרים ולמהדורות בנות זמננו.¹¹⁵ ההשוואה תתבצע אל מול האינקונבולים הבאים: רגיו די קלבריה, ואדי אל חאג'ארה, שונצינו וזמורה. ההשוואה לנוסחים אחרים מתבצעת על מנת לבדוק אם הגרסות המיוחדות של רומא נמצאות גם בהם.

¹¹³ ראו למשל דברים א, לא, דיבור המתחיל "כאשר ישא איש בנו". המילים "ובדבר הזה" בהמשך הפירוש אינן חלק מ"דיבור המתחיל", ואף על פי כן יש מעליהן נקודות בעותק של JTS, שכנראה נוספו על ידי רוכש הספר. בעותקים של שוקן (SI), וטיקון (V) ווינה (ONB), לדוגמה, אין נקודות מעל מילים אלו.

¹¹⁴ ראו למשל בראשית ט, ז, דיבור המתחיל "ואתם פרו ורבו". בעותק של אוקספורד (OX) יש השחרה על המילים "ולפי מדרשו הקיש מי שאינו עוסק בפריה ורביה לשופך דמים". על ידי השוואה לעותקים אחרים אפשר לשחזר את הגרסה המקורית. ראו את הדיון בפסוק זה בפרק 5, סעיף א' דוגמה ראשונה.

¹¹⁵ ראו הטבלה עם כל האינקונבולים של פירוש רש"י לתורה בפרק שני סעיף ד'.

לשם השוואת דפוס רומא למהדורה המקובלת נשתמש בעיקר ב"מקראות גדולות" דפוס בומברג, וונציה רפ"ד-רפ"ו.¹¹⁶ זבולון הסבירה שההבדל בין דפוס רומא לבין שאר הדפוסים הוא, שבשעה שהאחרונים השפיעו על נוסח פירוש רש"י כפי שהוא מצוי במהדורה הנפוצה, הגרסות של דפוס רומא לא הותירו כל חותם.¹¹⁷ זבולון אמנם הצביעה על ההבדלים בין דפוס רומא למהדורות של ימינו, אולם היא בדקה רק את פרשת וירא בפירוט, וכן פרשיות בודדות בספרים אחרים.¹¹⁸ במחקר זה נבדוק פרשיות רבות יותר, מכל החומשים.

בחטיבה השנייה של המחקר, מובא הנוסח המקורי והשלם של דפוס רומא, כפי שיצא מבית הדפוס, ללא שיבושים ומחיקות. נוסח זה נבנה על סמך השוואת העותקים השונים של דפוס רומא.

ג) בדיקת כתבי היד לשם גילוי מקורותיו של דפוס רומא

כאמור לעיל, החוקרים סבורים כי ערכם של הדפוסים הראשונים בקביעת נוסח פירוש רש"י עשוי להיות שווה לערכם של כתבי היד הקדומים שבידינו.¹¹⁹ במסגרת זו חשוב לאתר את כתבי היד המכילים את הגרסות המצויות בדפוס רומא. איתור גרסות אלו בכתבי היד חשוב משום שהן מוכיחות שנוסח דפוס רומא מבוסס על מסורת שהייתה קיימת לפני כן. לפיכך, לאחר שקבענו את הנוסח של דפוס רומא, בדקנו מספר כתבי יד, ומצאנו כי בחלקם ישנה התאמה גדולה בינם לבין הנוסח של דפוס רומא.

אלו הם כתבי היד שהיו לפנינו:

תאריך	שם הספרייה ומספר כתבי היד	מספרו במכון לתצלומי כתבי היד בירושלים	סוג הכתיבה
1272	London, British Library, Add. 26917	5452	אשכנזית
המאה הי"ג	Leipzig, Universitätsbibliothek Leipzig, B.H.1	30142	אשכנזית
1312	Parma, Biblioteca Palatina, Cod. Parma 3256	13943	איטלקית

¹¹⁶ כפי שהזכרנו לעיל, מהדורה זו נחשבת הבסיס לפירוש רש"י במהדורות של "מקראות גדולות" הנמצאות בשימוש היום. ראו פרק שני סעיף ה'.

¹¹⁷ זבולון, נוסח דפוסים, עמ' 127-128.

¹¹⁸ שם, עמ' 121.

¹¹⁹ מאורי, מצב החקר, עמ' 95; גוטוירט, טכניקה ותרבות, עמ' 339.

ספרדית	13961	Parma, Biblioteca Palatina, Cod. Parma 3288	1305
איטלקית	13644	Parma, Biblioteca Palatina, Cod. Parma 2708	המאה הי"ג
איטלקית	163	Vatican, Biblioteca Apostolica, ebr 46	1385
ספרדית	13859	Parma, Biblioteca Palatina, Cod. Parma 3115	1305
ספרדית	16251	Oxford Bodleian 187	1399

חלק מכתבי היד מופיעים ב"כתר תורה".¹²⁰ יש לציין שישנה התאמה רבה בין כ"י פרמה 3256 לבין דפוס רומא. נשווה גם עם כ"י "לייפציג 1" בגלל החשיבות הרבה שיוחסה לו במחקר בשנים האחרונות, למרות שבינו לבין רומא ההתאמה אינה גדולה.¹²¹

¹²⁰ ספר המכיל את חילופי הגרסות לפירוש רש"י. ראו בביליוגרפיה.
¹²¹ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 187-193; מאורי, מצב המחקר, עמ' 82-84; פנקובר, הגהות רש"י, עמ' 48-1.

ד) ההתייחסויות לדפוס רומא במשך הדורות

מחקרים מעטים מאוד הוקדשו לבדיקת הדפוסים הראשונים בכלל, ולדפוס רומא בפרט. כבר בשנת 1940 כתב ישעיהו זנה במאמרו "לביקורת הטכסט של פירוש רש"י על התורה", את הדברים הבאים:

הכל מודים ומכריזים שהדפוסים העתיקים דינם ככתבי היד, וערכם בביקורת הטכסט הוא מן המושכלות הראשונים. אבל למרות קביעתה של הלכה זו, למעשה טרם השתחררו החוקרים מן המשפט הקדום על קדימתה של כת"י לדפוסים בבקורת הטכסט. לא פעם אתה עומד ומשתומם לראות כמה יגיעות יגעו החוקרים לעלות שנויי נוסחה מתוך מעמקי כת"י הגנוזים ומתוך צללי צלומיהם, בעוד שבעמל כל שהוא היו מוצאים כל "מציאותיהם" בדפוסים. וכדבר הזה קרה לברלינר.¹²²

מאז מחקרו של זנה ישנה התייחסות מעטה לאינקונבולים של פירוש רש"י. בהקשר זה בולטת במיוחד ההתעלמות מהדפוסים הראשונים במהדורות ששמו להן למטרה לקבוע נוסח מדויק יותר של פירוש רש"י לתורה, כגון מהדורותיו של אברהם ברלינר. ברלינר הוציא שתי מהדורות של פירוש רש"י, הראשונה בשנת תרכ"ז (1867) והשנייה בשנת תרס"ה (1905). ברלינר השתמש בעשרות כתבי יד ודפוסים, והמטרה העיקרית שהציב לעצמו הייתה הגשת נוסחים התואמים והמשקפים את דרכו הפרשנית של רש"י והלשון המאפיינת אותו, על פי מיטב שיקול דעתו של ברלינר. ברלינר כנראה לא ייחס לאינקונבולים ערך טקסטואלי משמעותי.¹²³ זנה כותב שאף על פי שברלינר הכיר את הדפוסים, הוא "לא השתמש כראוי אפילו בהדפוסים שהוא מביא".¹²⁴ מאורי ביקר את שיטות העבודה של ברלינר, ולאחר מכן העלה את ההשערה שברלינר התעלם מדפוס רומא "משום שבהכנת המהדורה השנייה החליט שדפוס רומא איננו ראוי לסמוך עליו".¹²⁵ בסוף מאמרו כתב מאורי ש"עוד טען זנה בהקשר זה, שברלינר, כמו חוקרים רבים אחרים, מזלזל ללא צדק בערכם של הדפוסים הקדומים בכל הנוגע לביקורת נוסח".¹²⁶ גם מקראות גדולות "הכתר" בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן כמעט שלא השתמש באינקונבולים בקביעת נוסח רש"י לתורה. בהקדמה לספר בראשית מביא המהדיר את רשימת כתבי היד ששימשו כנוסח היסוד וכקבוצת ביקורת. הרשימה מונה שמונה כתבי יד ואינה כוללת דפוס כלשהו. רק דפוס קדום אחד, רגיו די קלבריה 1475, שימש להתיעצות "בשעת הצורך". דפוס רומא ושאר הדפוסים הקדומים לא הובאו בחשבון כלל על ידי מהדיר ה"כתר". מחקרנו בא לתקן ליקוי זה.

מלבד הסיבות שציינן זנה שבגללן כדאי ללמוד את הדפוסים הקדומים, וביניהן קביעת הקשר בינם לבין כתבי היד, המחקר היהודי המודרני מספק סיבות נוספות

¹²² זנה, ביקורת טכסט, עמ' מד. עוד על ערכם של הדפוסים, ראו מאורי, מצב המחקר, עמ' 95, הערה

¹²³

ברלינר, רש"י, הקדמה עמ' XVI-XV.

¹²⁴ זנה, ביקורת טכסט, עמ' מד והערה 20 שם. זנה הראה שברלינר לא דייק בציטוטיו מן הדפוסים.

¹²⁵ מאורי, מצב המחקר, עמ' 68-72 והערה 34 שם.

¹²⁶ מאורי, שם, עמ' 93.

לחקור את התוצרים של הדפוס העברי בשלביו הראשונים. שיר העיר שעל פי המודל החדש של ההיסטוריה של הספר, אין גבול ברור בין ביבליוגרפיה, פילולוגיה וניתוח ספרותי, אלא יש קשר בין צורת הספר לתוכנו.¹²⁷ דל ברקו מרחיב על נושא זה במבוא לקובץ מאמרים על כתבי יד ואינקונבולים שהוא ערך:

Manuscript culture does not end on the day that the first book was printed. And the people who take up the new trades related to printing are not unconnected to the manuscript production of books, nor to the worlds of art and metalworking, as Gutwirth suggests.¹²⁸ However, the printing press entails not only a radical change in the conception of book production, but also a drastic shift in the ways books are circulated, received and read.¹²⁹

דל ברקו ממשיך ומתאר כיצד המפגש בין עולם כתבי היד לתחילת הדפוס, השפיע על יצירת הטקסט והעברתו. ייתכן שהמדפיסים הכריעו בין גרסות שונות, ועל ידי כך הם תיקנו שיבושים.¹³⁰

נגד הגישה השוללת את ערכם הטקסטואלי של האינקונבולים, כמו זו של ברלינר, יש להעיר שבעלי בתי הדפוס העתיקו את הטקסטים ישירות מכתבי יד, ולכן ערכם של אינקונבולים כמו "דפוס רומא" הוא כערכם של כתבי יד מכל בחינה.¹³¹ יתרה מכך, במחקרנו זה נדגים כיצד הנוסחים המצויים בכתבי יד כפי שהם משתקפים בדפוסים, יכולים להעשיר את הבנת דברי רש"י.¹³²

למרות הגישה השוללת את חשיבותם של האינקונבולים, יוצאת מכלל זה סדרת הספרים "רש"י השלם", שהתחילה להופיע בשנות התשעים של המאה העשרים. בחומש עצמו נוסח רש"י הותקן על פי מקראות גדולות במהדורת יעקב בן חיים, וונציה רפד-רפה (1524-1525), הוצאת בומברג.¹³³ אבל בנספחה של מהדורה זו מובאים זה לצד זה שלושת הדפוסים הראשונים: דפוס רומא, דפוס רגיו די קלבריה (1475) ודפוס ואדי אל חאגיארה (1476). הוצאת סדרה זו לאור טרם הושלמה, ועד היום הופיעו פירושי רש"י לספרי בראשית, שמות וויקרא. הכרך האחרון הודפס בשנת תש"פ. בעיה נוספת – עניינית – היא שהכרכים אינם כוללים דיונים תיאורטיים שיטתיים בהבדלי הנוסח הקיימים בין הדפוסים.

רק מחקר אחד בודד, שחובר לפני כעשרים שנה, שם לו למטרה לחקור את הדפוסים הראשונים של פירוש רש"י לתורה. במחקר זה, ערכה רבקה זבולון

¹²⁷ שיר, הספר העברי, עמ' 355.

¹²⁸ על החשיבות של כתבי יד גם אחרי עליית הדפוס ראו ריינר, מעבר לגבולות, עמ' 289-311.

¹²⁹ דל ברקו, מבוא, עמ' 10. דל ברקו מתייחס לגוטוירט, טכניקה ותרבות, עמ' 339.

¹³⁰ שם, עמ' 8-9.

¹³¹ מאורי, מצב המחקר, עמ' 95; שטרן, התנ"ך היהודי, עמ' 138.

¹³² מאורי, שם, עמ' 95-96. שם מאורי מביא דוגמאות לתופעה זו.

¹³³ דיון על דפוס רפ"ד הופיע בפרק שני סעיף ה'.

השוואה שיטתית בין הדפוסים הראשונים השונים וגם בינם לבין הנוסח המקובל בימינו. וכך מתארת זבולון את אחת ממטרות עבודתה:

השויתי [נו]סחים אלו לשתי מהדורות מודרניות של הפירוש, כדי לראות מנין נובע הנוסח שנמצא במהדורות המקובלות בימינו ואיזו מבין המהדורות הראשונות השפיעה על עיצובו של נוסח זה.¹³⁴

זבולון מדגישה, בין היתר, את ההבדלים בין דפוס רומא לשאר הדפוסים ואת חשיבותו של דפוס זה, והיא קובעת ש"במהדורה זו יש מידה רבה של עצמאות טקסטואלית", וש"נמצאו בה חילופי נוסח עצמאיים יותר מבכל מהדורה אחרת ותוספות בלעדיות שנמצאות רק בה".¹³⁵ בהמשך כותבת זבולון: "קטעי פירוש ארוכים שנמצאים במהדורת רומא לא הגיעו למהדורת ימינו ונעלמו מעיני הלומדים".¹³⁶ זבולון לא ביארה את דברי רש"י ולא עמדה על משמעות הבדלי הנוסח שבין המהדורות. אמור מעתה, למרות תרומתה החשובה להבנת היחס שבין המהדורות המודפסות הראשונות, זבולון לא הצביעה על ההשלכות הייחודיות של דפוסים אלה על הבנת פירושו של רש"י. גם אם הייתה הצדקה להתעלמותם של עורכי המהדורות השונות מן הדפוסים הראשונים בקביעת נוסח הפירוש, יש סיבות רבות לחקור דפוסים אלו מבחינות שונות, כפי שנראה להלן. שיר העיר, שחקר הקריאה, הכתיבה וההוצאה לאור מתגלה כ"שדה חי של מחקר במדעי הרוח ומדעי חברה" בעשורים האחרונים. בהמשך הוא כותב:

Historians and literary scholars have engaged with a number of questions about the impact of changes in technology on reading practices and particularly on the relationship between new technologies of reading and writing and social, religious, and political change. The new field of the "history of the book," merging aspects of social and intellectual history with the tools of analytical and descriptive bibliography, came to the fore in the second half of the twentieth century at the same time that the emergence of new forms of electronic media raised many questions for social scientists about the ways that technological change have affected aspects of human communication in our time.¹³⁷

¹³⁴ זבולון, נוסח דפוסים, עמ' 20.
¹³⁵ כל ההדגשות הן של מחברת המחקר.
¹³⁶ זבולון, שם, עמ' 122.
¹³⁷ שיר, הספר העברי, עמ' 353.

בנוגע ליחס של שיר ל"מדיה אלקטרונית", כדאי לציין אתר אינטרנט העוסק בפרשנות המקרא. האתר נקרא AIHaTorah.org, ויש בו התייחסות רבה לכתבי יד ולאיקונבוליס. למשל, בדיונים בפירוש רש"י לתורה המצוי בכ"י לייפציג 1, דפוס רומא מוזכר לעתים קרובות.¹³⁸

לקראת סוף הדיון בנוסח פירוש רש"י לתורה בקשר לדפוס רומא, חשוב לציין כי בשנת תש"פ יצא לאור ספר פירוש רש"י לתורה ועשרה פירושים על רש"י, בשם "ראשוני פרשני רש"י", בעריכת משה פיליפ. בהקשר זה הדבר המפתיע, שלא לומר הבלתי צפוי, הוא שלאחר יותר מ-500 שנה של התעלמות, פיליפ בחר להשתמש דווקא בנוסח דפוס רומא. במבוא לספרו הוא נימק את בחירתו בזו הלשון:¹³⁹

"בחרתי בנוסח זה מהטעמים הבאים:

א' ראשוניותו,

ב' שלמותו – קיים פירוש לכל התורה,

ג' גירסאותיו משובחות,

ד' נוסחתו המאוזנת - אינו הקצרן ביותר ולא מבעלי התוספות המרובות,

ה' מספר שגיאות הדפוס בו אינו רב,

ו' נוסחתו קרובה יחסית לרש"י המוכר בציבור,

ז' גרסאותיו היחודיות מצויות בכתבי יד רבים,¹⁴⁰

ח' התוספות של תלמידי רש"י מצויינות בו במפורש.¹⁴¹

הטעמים שפיליפ מונה אינם מצדיקים את הבחירה דווקא בדפוס רומא, מן הסיבות הבאות:

א' ראשוניותו - נוסח דפוס רומא אינו בין הנוסחים הראשונים המוכרים לנו, שהרי הרבה כתבי יד של פירוש רש"י לתורה קדמו לו בשנים רבות.

ב' שלמותו – כתבי יד רבים כוללים את פירוש רש"י לתורה בשלמותו, ודבר זה איננו מיוחד לדפוס רומא.

ג' גירסאותיו משובחות - זו דעתו האישית של העורך, מה גם שאפשר לומר זאת על נוסחים רבים אחרים.

ד' נוסחתו המאוזנת - אינו הקצרן ביותר ולא מבעלי התוספות המרובות. אפשר לומר זאת על כל נוסח קיים של פירוש רש"י.

ה' מספר שגיאות הדפוס בו אינו רב - אין כ"י או דפוס קדום ללא שיבושים. אין בנמצא אף מחקר אחד שמונה את מספר השגיאות בנוסחים השונים. ובכלל, איך מגדירים "שגיאה"?

¹³⁸ לדוגמה ראו שם בראשית יח, ב, ד"ה "וירא", הערה 8; בראשית יח, כג, ד"ה "ויגש אברהם", הערה 27; וגם בראשית יט, לג, ד"ה "ובקומה", הערה 21.

¹³⁹ פיליפ, ראשוני פרשני רש"י, כרך א', עמ' יא.

¹⁴⁰ מתוך בדיקת כארבעים כתבי יד של פירוש רש"י מצאתי שאפשר לקבוע בסבירות גבוהה שכת"י

פרמה 3256, וטיקן 46, אוקספורד 187 ולונדון 26 שמשו מקור לנוסח דפוס רומא. (הערה של פיליפ)

¹⁴¹ למשל, בראשית יט, ט "ורי יוסף בן ר' שמעון אומר... והודה המורה לדבריו"; בראשית לב, ל, "ומפי מורי ר' שמעון ז"ל, אינו רוצה לגלות שמו שלא ליטול עטרה לעצמו...". במספר מקומות

שבהם ניכר בעליל שהפירוש הוא תוספת על דברי רש"י המשבשת את רציפות הפירוש, ובכתבי היד

ישנן עדויות לכך שהפירוש הוא תוספת מתלמידי רש"י (למשל בראשית כה, כב-כג, שמות יח, יז-יט),

הקפתי את הפירוש בסוגרים מרובעים. (הערה של פיליפ)

ו' נוסחתו קרובה יחסית לרש"י המוכר בציבור - לפי המחקר של זבולון, הנוסח של דפוס רפ"ד, שהוא הנוסח "המוכר בציבור", הרבה יותר קרוב לדפוס רג"ו די קלבריה מאשר לדפוס רומא.¹⁴²

ז' גרסאותיו היחודיות מצויות בכתבי יד רבים - אם כן, מדוע הוא לא השתמש באחד מכתבי יד אלו?

ח' התוספות של תלמידי רש"י מצויינות בו במפורש - זהו גם המצב בכתבי יד מסוימים. עיין להלן פרק רביעי סעיף ה', הדן בתוספות אלו ובמקורותיהם בכתבי היד.

הנוסח המובא בספרו של פיליפ רחוק מאד ושונה מהנוסח המובא בעבודה זו, שהוא נאמן למקור. פיליפ מציין 18 סוגי שינויים שהוא הכניס לטקסט. ארחיב את הדיבור על שינויים אלו במבוא לחטיבה ב'. שם יופיע גם דיון על נוסח דפוס רומא ב"רש"י השלם".

לאור כל האמור לעיל, אני סבור שהמחקר הזה על פירוש רש"י יעודד התעניינות מחקרית בנושאים כגון תולדות הדפוס העברי, תולדות הספר העברי, התקבלות כתבים קלסיים מימי הביניים והשפעת הצנזורה על טקסטים יהודיים קלסיים. הדפוס אף הביא את הפירוש לידי תודעת הנוצרים, ויצר מעין "קורא" חדש שהשפיע על גורל הפירוש: הצנזורה של הכנסייה.¹⁴³ בשליש האחרון של המאה השש עשרה אנו עדים למאמצים מצד הצנזורה הנוצרית ליצור נוסח "כשר" של פירוש רש"י לתורה לשימוש הכנסייה.¹⁴⁴ תופעה זו השאירה את חותמה על העותקים של הדפוס, בדרכים שאותן אחקור בהמשך.

ה) הוספות קוראים בדפוס רומא

בשליש האחרון של המאה החמש עשרה עדיין לא הייתה אפשרות להדפיס ציורים ומפות שנמצאו בכתבי היד.¹⁴⁵ אבל אנו מוצאים שרוכשי הספרים לעתים הוסיפו ציורים בשולי הספר המודפס. להלן שלוש דוגמאות שנמצאו בעותקים שונים של דפוס רומא.

בדוגמה הראשונה ישנו ציור של המנורה. התורה מתארת את מעשה המנורה בשמות פרק כה' פסוק לא' עד סוף הפרק. רש"י מבאר פסוקים אלו באריכות. בשני עותקים של דפוס רומא ישנם ציורים של המנורה שנתווספו ליד פירוש רש"י לפסוקים לב' עד לה', כל אחד מהם שונה במקצת מחברו. להלן צילומים של דפים אלו.

¹⁴² זבולון, נוסח דפוסים, עמ' 128.

¹⁴³ שטרן, התנ"ך היהודי, עמ' 139.

¹⁴⁴ לווי, רש"י על התורה, עמ' 75-78.

¹⁴⁵ גרובר, אור על ציורי רש"י, עמ' 79-80.

צילום הציור בעותק וינה (ONB) בפרשת תרומה :

סימנו את דיבורי המתחיל המפורשים על ידי רש"י.

ציור שונה של המנורה נמצא באותו דף בעותק אוקספורד (OX):

כאמור לעיל, אחד מכתבי היד שנוסחיהם נמצאו דומים לנוסח דפוס רומא הוא פרמה 3256. גם בכתב יד זה ישנו ציור של המנורה, כפי שאפשר לראות בצילום להלן. מכיוון שלא הייתה אפשרות להדפיס ציורים, יש להניח שרוכשי הספרים הם שהעתיקו את הציור מתוך כתב יד שהיה בידם.

צילום מתוך כ"י פרמה 3256 :

בדוגמה השניה נמצא ציור בתחילת פרשת שמיני המבוסס על דברי רש"י.

וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁמִינִי קָרָא מֹשֶׁה לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו וּלְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל (ויקרא ט, א).

רש"י מפרש :

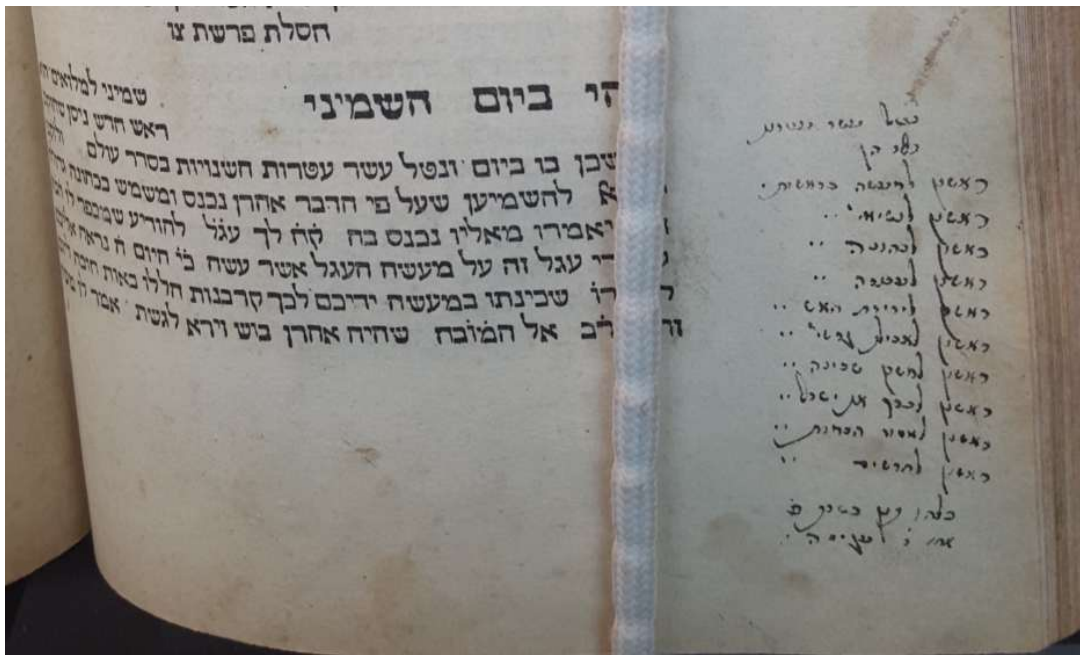
ויהי ביום השמיני - שמיני למלואים, הוא ראש חודש ניסן, שהוקם המשכן בו ביום ונטל עשר עטרות השנויות בסדר עולם (פרק ז) :

באחד העותקים של פרמה (PARMA2) מצויר כך :

נראה שהציוור נועד להמחיש את "עשר עטרות השנויות בסדר עולם".

בעותק של אוקספורד (OX) נמצא פירוט מילולי לעטרות אלו :

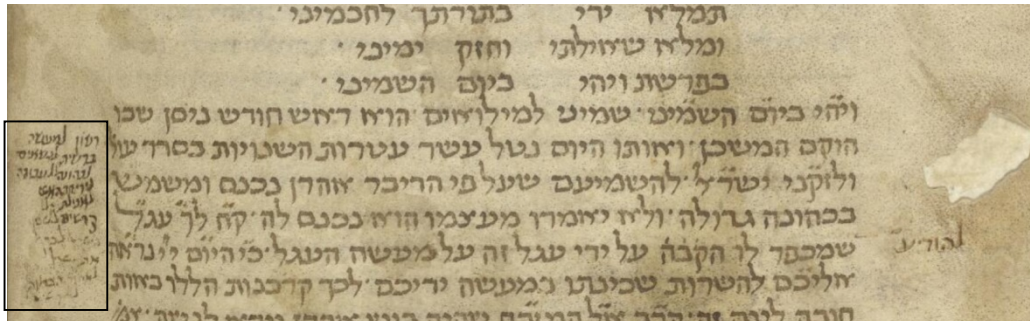

תוספת זו מבוססת על דברי סדר עולם רבא פרק ז סעיף ב :

ראשון למעשה בראשית, ראשון לנשיאים, ראשון לשכונ שכונה בישראל, שנאמר "ושכנתי בתוך בני ישראל" (כט, מה), ראשון לאיסור במה, ראשון לכהונה, ראשון לברכה, ראשון לעבודה, ראשון לחדשים, ראשון לשחיטת צפון, ראשון לאכילת קדשים, ראשון לירידת האש, שנאמר "ותצא אש" וגו'

(ויקרא ט, כד), בו ביום הקריבו ישראל תמידין נדרים ונדבות חטאות ואשמות בכורות ומעשרות, ועל אותו יום הוא אומר "עורי צפון ובואי תימן הפיחי גני זלו בשמיו" (שיר השירים ד, טז).

פירוט דומה של העטרות נמצא בכ"י לונדון 26 :

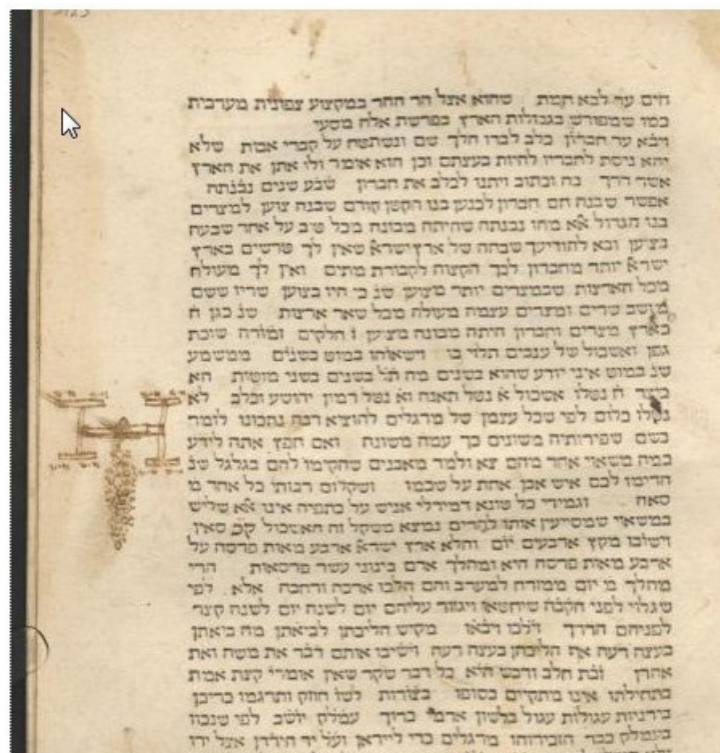
בדוגמה השלישית ישנו ציור של המרגלים הנושאים אשכול ענבים. הציור מופיע בשני עותקים. בפרשת שלח-לך מתארת התורה כיצד המרגלים נשאו את אשכול הענבים :

"וַיָּבֵאוּ עַד נַחַל אֶשְׁכֶּל וַיִּכְרְתוּ מִשָּׁם זְמוּרָה וְאֶשְׁכּוֹל עֲנָבִים אָחַד וַיִּשְׂאֶהוּ בְמוֹט בְּשָׁנִים וּמִן הָרְמָנִים וּמִן הַתְּאֵנִים" (במדבר יג, כג).

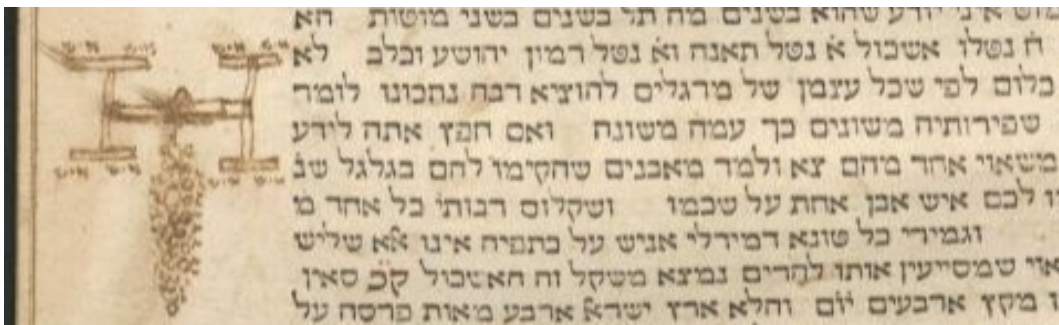
רש"י מפרש :

וישאהו במוט בשנים - ממשמע שני במוט איני יודע שהוא בשנים, מה ת"ל בשנים, בשני מוטות. הא כיצד, ח' נטלו אשכול, א' נטל תאנה וא' נטל רמון, יהושע וכלב לא נטלו כלום...

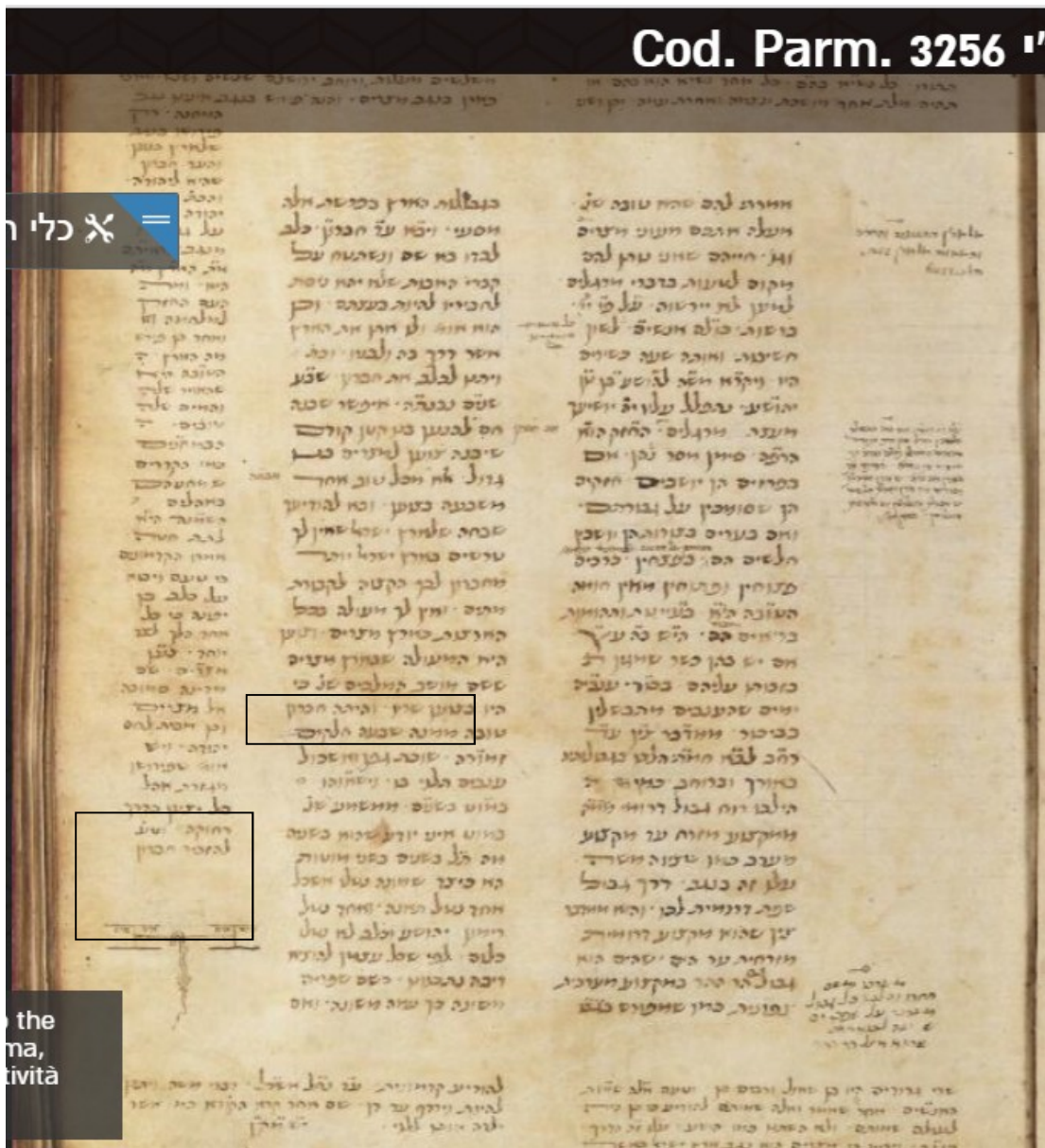
בעותק של וינה (ONB) מצויר כך :

בעותק של פרמה 2 (PARMA2) מצויר כך :

גם בכ"י פרמה 3256 יש ציור של המרגלים הנושאים את האשכול, ליד פירוש רש"י :

הציורים המתארים את שמונת המרגלים הנושאים אשכול ענבים בשני העותקים דומים לציור המצוי בכתב היד.

לסיכום יש להטעים, כמו שהטעים דל ברקו, שהמעבר מלימוד מתוך כתבי היד לעידן הדפוס לא היה מעבר חד. במשך שנים – ואולי אפילו במשך שנים רבות – למדו מתוך דפוסים קדומים בה בעת שלמדו גם מתוך כתבי היד. מעידים על כך התיקונים הרבים וההוספות הרבות שרוכשי הספרים המודפסים רשמו בשולי הספרים ובין שורותיהם, בדיוק כמו שאנו רואים בכתבי היד עצמם.

בפרק זה הדגמנו גם שלא זו בלבד שהמדפיסים השתדלו להעתיק מתוך כתב היד באופן מדויק, אלא הם אף חיקו את דרכי הכתיבה של כתבי היד שהיו לפניהם, בסימון ראשי תיבות, בקיצורים ובסימון דיבורי המתחיל. יתרה מכך, ישנה עדות לכך שאפילו לאחר שנים רבות, הקוראים של הספרים המודפסים השתדלו לשמור ולשחזר תרשימים המצויים בכתבי היד שלא הייתה אפשרות להעבירם לספרים המודפסים בשל חוסר יכולת טכנולוגית. הציורים והמפות שהיוו חלק חשוב מפירוש רש"י לתורה, הועתקו ידנית למקום המתאים ליד הפירוש בספר המודפס. הקוראים התאמצו לצייר בספר המודפס את מה שהם מצאו בכתבי היד, באופן הכי מדויק שאפשר. מאמצים אלו מראים עד כמה היה חשוב לקוראים לשמר בדייקנות את נוסח פירוש רש"י לתורה (ולכאורה גם בספרים אחרים).

פרק רביעי

קטעי פירושים המיוחדים לדפוס רומא

- בדפוס רומא מצויים קטעים מפירוש רש"י לתורה שאינם מצויים בדפוס וונציה רפ"ד אבל מצויים בכתבי היד. אפשר לסווג קטעי פירוש אלו באופן הבא:
- (א) תוספת מדרשית שאינה מוסיפה ביאור חדש אלא מבארת פירוש קיים.
- (ב) פירושים בעלי תוכן שונה מן הנוסח המקובל.
- (ג) פירוש המתקן נוסח משובש קיים.
- (ד) הגהות שנוספו לפירוש רש"י, שאותן המגיה העתיק ישירות מכתב היד שהיה בידו. לפני הוספות אלו מופיעות המילים: "וגם זאת ההגהה כתובה בסוף הפרשה".
- (ה) פירושי רבי יוסף קרא המשוקעים בתוך פירוש רש"י.¹⁴⁶
- (ו) פירושים שאין להם מקבילות בכתבי היד ובדפוסים הקדומים.

בפרק הנוכחי נדון בחלק מפירושים אלו. נביא מקרים שיש להם השלכות על איך רש"י הבין את הפסוק. נשווה את הקטעים בדפוס רומא לדפוס רפ"ד, שהוא הבסיס לפירוש רש"י המקובל, כפי שציינו לעיל.¹⁴⁷

קטעים אלו לקוחים מחמשת חומשי התורה. הדוגמאות מספרי במדבר ודברים אינן נמצאות ב"רש"י השלם".¹⁴⁸

א) תוספת מדרשית שאינה מוסיפה ביאור חדש אלא מבארת פירוש קיים

1) אברהם מקבל את פני המלאכים – "ויאמר אדני!"

"ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך." (בראשית יח, ג).

הקושי הפרשני עמו רש"י מתמודד בפסוק ג הוא, האם הפניה של אברהם, "אדני", מופנית לה', שהופיע לפניו בפסוק א, או שמא אל שלשת האנשים הנצבים עליו בפסוק ב? לפי האפשרות הראשונה, המילה "אדני" היא קודש ובלשון יחיד, ואילו לפי האפשרות השנייה היא חול ובלשון רבים. אנחנו מביאים פה רק את החלק הראשון של הדיון, המנתח את המילה כחול, משום שבחלק זה נוסח דפוס רומא שונה מנוסח דפוס רפ"ד.

דפוס רפ"ד - בראשית יח, ג	דפוס רומא - בראשית יח, ג
ויאמר אדני אם נא - לגדול שבהם אמר וקראם כלם אדונים ולגדול אמר אל נא תעבור וכיון שלא יעבור הוא	ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך - לגדול שבהם אמר תחלה קרא את כולם אדונים וא"כ אמר לגדול שבהם אל נא תעבור וכיון

¹⁴⁶ בראשית יט, ט; בראשית כו, טו; בראשית כח, יז; בראשית לב, ל; שמות יג, טז ושמות יח, טז-כ.
¹⁴⁷ ראו פרק שני, סעיף ה, ודברי גושן-גוטשטיין שם.
¹⁴⁸ חשוב לציין כי הפיסוק המופיע בקטעים מהדפוס וההדגשים המופיעים בדפוס רומא הם תוספת שלנו ואינם במקור.

<p>שלא יעבור הוא יעמדו חבריו עמו ובלשון הזה חול הוא וכן מנהג בני אדם שמהלכין בדרך כשאדם מזמן אותם לסעודה אינו מזמן אלא הראש שבכולם ונמצאו כולם מזומנים ונראים הדברים שזה השם באל"ף דל"ת ולא ביו"ד ה"א ד"א קדש הוא....</p>	<p>יעמדו חבריו עמו ובלשון זה חול ד"א קדש הוא...</p>
---	--

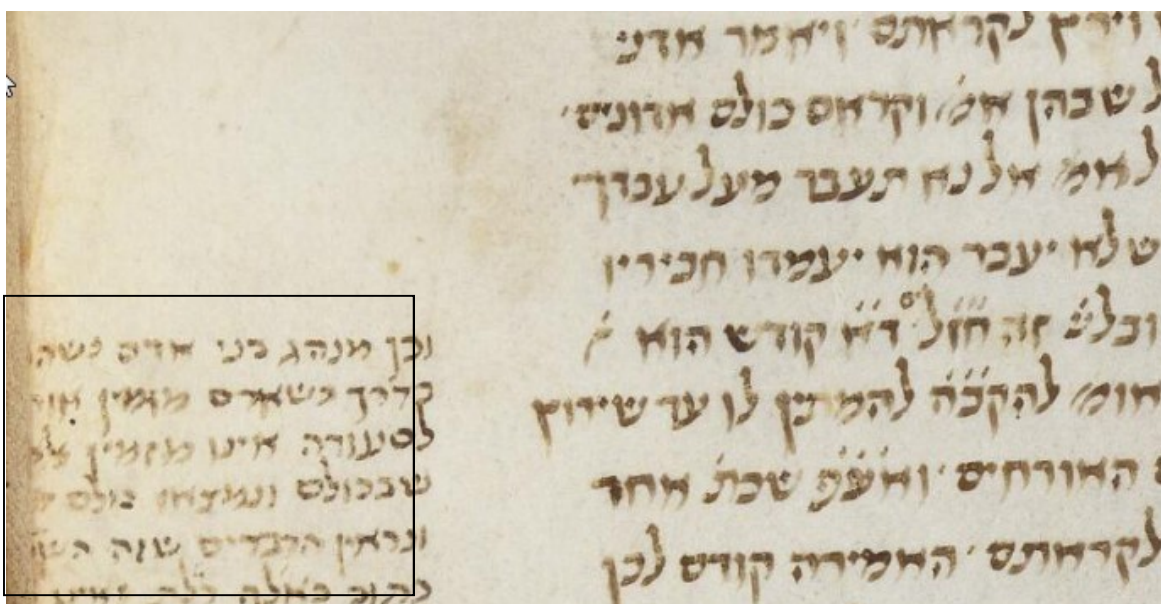
הפירוש בדפוס רומא כולל שלושה רכיבים שאינם בדפוס רפ"ד :

(1) פירוש בעל מילה אחת על המילה "אדני": "רבותי". לפי פירוש זה, המילה "אדני" היא חול ולא קודש, צורת הרבים של המילה "אדון". פירוש זה הנו חלק מדיון ארוך בלשון חול המובא בדיבור המתחיל הבא אחריו. המילה "רבותי" מצויה גם במספר כתבי היד : פרמה 3256, ווטיקן 46, ומינכן 5.

(2) הוספת המילה "תחלה". נוסח זה מצוי גם בכתבי יד אוקספורד 187 ווטיקן 46.

(3) הרחבה להסבר על לשון חול, הפותחת במילים "וכן מנהג בני אדם...". תוספת זו, שלא מצאנו לה מקור בספרות התלמודית, נמצאת גם בשוליים של כ"י פרמה 3288 (ראו צילום למטה).

צילום מכ"י פרמה 3288 :

לפי שני הנוסחים, כשמפרשים "אדני" מלשון חול, הפנייה אל המלאכים התרחשה בשני שלבים : בשלב הראשון, פנה אברהם לכולם בלשון "אדני", שפירושה – רבותי. ובשלב השני, הוא פנה לגדול שבהם לבד במילים "אל נא תעבר מעל עבדך", במטרה להזמין את כולם לסעוד אצלו. לפי זה, יש לפסק את דברי רש"י באופן הבא : "לגדול שבהם אמר; תחלה קרא את כולם 'אדונים', וא"כ אמר לגדול שבהם 'אל נא תעבור...'. כדי לחזק את פירושו, רש"י מוסיף את ההסבר "וכן מנהג בני אדם...".

נוסח פירוש רש"י בדפוס רומא שונה מנוסח דפוס רפ"ד, אבל הפירוש זהה, הפניה "אדני" היא לכולם. אלא שהתוספת "וכן מנהג בני אדם..." מרחיבה ומסבירה מדוע אברהם פנה לגדול שבהם, ולפי זה מובנות היטב גם המילים "וכיון שלא יעבור הוא, יעמדו חבריו עמו", המופיעות בשני הנוסחים.

(2) המלאכים סועדים באהל אברהם:

"וַיִּקַּח חֲמָאָה וְחָלָב וּבֶן הַבָּקָר אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּתֵּן לַפְּנִיָּהֶם וְהוּא עֹמֵד עֲלֵיהֶם תַּחַת הָעֵץ וַיֹּאכְלוּ" (בראשית יח, ח).

דפוס רפ"ד - בראשית יח, ח	דפוס רומא - בראשית יח, ח
ויאכלו - נראו כמו שאכלו, מכאן שלא ישנה אדם מן המנהג.	ויאכלו - נראו כמו שאכלו מכאן שלא ישנה אדם מן המנהג.
	כד אזלת בקרתא הלך בנימוסה
	מלאכים ירדו בארץ ונראו כאוכלין
	משה עלה למרום לחם לא אכל ומים לא שתה.

הקושי בפסוק טמון בעדות הכתוב שהמלאכים אכלו, והרי ידוע שמלאכים אינם אוכלים! רש"י מבאר כי התורה רצתה ללמד דרך ארץ – שלא ישנה אדם ממנהג המקום שבו הוא נמצא. אולם, בדפוס רומא מצויה תוספת, מהמילים "כד אזלת" ועד סוף הפירוש, שאיננה בדפוס רפ"ד. המקור לדברי רש"י הוא בבראשית רבה (מח, ד):

רבי תנחומא משום ר' אלעזר ור' אבון בשם רבי מאיר מתלא אמר, עלת לקרתא הלך בנימוסה למעלה שאין אכילה ושתיה עלה משה למרום ולא אכל שנאמר (דברים ט, ט) ואשב בהר ארבעים יום וארבעים לילה לחם לא אכלתי ומים לא שתיתי, אבל למטה שיש אכילה ושתיה, והוא עומד עליהם תחת העץ ויאכלו, וכי אוכלין היו, אלא נראין כאוכלין.

התוספת מבהירה שאל לו לאדם לשנות ממנהג המקום אליו הוא מגיע. לפי דפוס רומא, רש"י למד כלל זה מהמלאכים שירדו מלמעלה והתנהגו ונראו כבני אדם לכל דבר, כולל אכילה ושתיה. גם משה, כשעלה למעלה להר סיני, לא אכל ולא שתה, כמנהג המלאכים. רש"י, כדרכו, מעבד ומתמצת את דברי המדרש. נוסח זה של דפוס רומא מצוי גם בכתבי היד הבאים: פרמה 3256, ווטיקן 46, לונדון 26, אוקספורד 187 ופרמה 3288.

(3) צעקת ריבה שהושיטה כד קמח לעני בסדום

בסיפור על סדום ועמורה מסופר כי חטאם של אנשי סדום כה חמור היה עד שהקב"ה בכבודו ובעצמו החליט לרדת ולראות: **"אַרְדָּה נָא וְאֶרְאֶה הַפְּעֻקָּתָה הַבָּאָה אֵלַי עָשׂוּ כָּלָה וְאִם לֹא אֶדְעָה"** (בראשית יח, כא).

דפוס רפ"ד - בראשית יח, כא	דפוס רומא - בראשית יח, כא
ארדה נא ואראה - למד לדיינים שלא	ארדה נא ואראה - למד לדיינין שלא

<p>יפסקו דיני נפשות אלא בראיה, הכל כמו שפירשתי בפרשת דור הפלגה. דבר אחר ארדה נא לסוף מעשיהם, הכצעקתה של מדינה הבאה אלי עשו והן עומדין במרדן, כלה אני עושה בהן. לפיכך הפסיק נקודת הפסק בין "עשו" ל"כלה" כדי להפריד תיבה מחברתה. ורז"ל פירשו על מעשה ריבה שהושיטה כד קמח לעני ושרפיה, ואם לא יעמדו במרדס אדעה מה אעשה להם ליפרע מהם ביסורין ולא אכלה אותם. וכיוצא בו מצינו במקום אחר: "הורד עדיך מעליך ואדעה מה אעשה לך".</p>	<p>יפסקו דיני נפשות אלא בראיה, הכל כמו שפירשתי בפרשת הפלגה.¹⁴⁹ דבר אחר ארדה נא לסוף מעשיהם. הכצעקתה – של מדינה. הבאה אלי עשו - וכן עומדים במרדן, כלה אני עושה בהן. ואם לא יעמדו במרדן, אדעה מה אעשה להפרע מהן ביסורין, ולא אכלה אותם. וכיוצא בו מצינו במקום אחר: "ועתה הורד עדיך מעליך ואדעה מה אעשה לך".¹⁵⁰ ולפיכך יש הפסק נקודת פסק בין "עשו" ל"כלה", כדי להפריד תיבה מחברתה. ורבותינו דרשו "הכצעקתה", צעקת ריבה אחת שהרגו מיתה משונה על שנתנה מזון לעני, כמפורש בחלק.¹⁵¹</p>
---	--

בדפוס רומא קיימים שלושה הבדלים עיקריים לעומת דפוס רפ"ד:

(א) הריבה נתנה לעני "כד קמח" ולא "מזון". עניין שריפת הנערה ומתן כד הקמח אינו מוזכר באף אחד מהדפוסים האחרים.

(ב) מפורט כי הרגו את אותה ריבה בשריפה ולא רק ב"מיתה משונה" באופן כללי.

(ג) כל הפירוש לפסוק כא מובא תחת דיבור המתחיל "ארדה נא ואראה", ואין אחריו דיבור המתחיל נוסף.

גרסת רומא נמצאת גם בכ"י פרמה 3256. במדרש בראשית רבה מט, ו, כתוב "שרפיה" במקום "מיתה משונה" ו"כד קמח" במקום "מזון". בכ"י אוקספורד 187 יש שינוי קל; שם נמסר שהריבה הושיטה לעני כד **מלח**.

המשמעויות של הבדלי הנוסח הן:

ראשית, לפי גרסת דפוס רומא, רש"י ראה בעונש שבא על סדום ביטוי לעקרון מידה כנגד מידה: כנגד שריפת הריבה, סדום עצמה נשרפה כליל, כמו שכתוב: "וְהָיָה עֲלֶיהָ קִיטָר הָאָרֶץ כְּקִיטָר הַכְּבָשָׁן" (בראשית יט, כח).

שנית, אף על פי שהריבה נתנה לעני "רק" קמח ולא מזון מוכן – שרפו אותה. כלומר, הקטנת המתנה של הנערה מגדילה ומבליטה את רשעם של אנשי סדום. שלישית, הפירוש המובא תחת הכותרת "דבר אחר" אינו מסתיים במילים "בסוף מעשיהם", אלא נמשך עד סוף הפסוק.

¹⁴⁹ ראו רש"י לבראשית יא, ה. "וירד ה' לראות" - לא הוצרך לכך, אלא בא ללמד לדיינים שלא ירשיעו הנדון עד שיבינו. במדרש רבי תנחומא (אות יח).
¹⁵⁰ שמות לג, ה.
¹⁵¹ בפרק "חלק", סנהדרין קט, א.

יש להבין פירוש זה באופן הבא: "ארדה נא לסוף מעשיהם – הכצעקתה של מדינה הבאה אלי עשו". המילים "הכצעקתה" ו"הבאה אלי עשו" אינן בגדר דיבור המתחיל, אלא מילים מהפסוק שרש"י משבץ אותן בתוך פירושו הארוך. מתעוררת השאלה, מה צורך היה לו לרש"י בפירוש הנוסף המובא כ"דבר אחר", ומדוע לא הסתפק בפירוש הראשון? דומה כי התשובה לכך היא, שלפי הפירוש הראשון הירידה היוותה שינוי מקום, כדי ללמד את הדיינים לראות היטב בעיניהם לפני שהם ניגשים לפסיקת הדין. רש"י עצמו מעיד, שזאת למדו הדיינים כבר מפרשת הפלגה (בראשית יא, ה), ולכן הוא מביא גם פירוש שני, לפיו הירידה פה איננה שינוי מקום כי אם ירידה לעומקם של דברים, כלשון "לא ירדתי לסוף דעתו". אם כן, נשאלת השאלת מדוע רש"י לא הסתפק בפירוש השני בלבד? התשובה היא שלשון "ירידה" במובן של שינוי מקום מופיעה בלשון המקרא, ואילו "ירידה" במובן של הבנה עמוקה היא ייחודית ללשון חכמים. הגרסה המצויה בדפוס רומא, בפירוש ה"דבר אחר" הארוך, מסבירה יפה את הפירוש של "ירידה" כהבנה עמוקה.¹⁵²

4) הבת הבכירה של לוט יולדת את מואב

"וַתֵּלֶד הַבְּכִירָה בֶן וַתִּקְרָא שְׁמוֹ מוֹאָב הוּא אָבִי מוֹאָב עַד הַיּוֹם" (בראשית יט, לו).

דפוס רפ"ד - בראשית יט, לו	דפוס רומא - בראשית יט, לו
מואב - שלא היתה צנועה פירשה שמאביה הוא אבל צעירה נקיה וקבלו שכר בימי משה שנאמר בבני עמון אל תתגרר במלחמה ¹⁵⁴ כלל ובמואב לא היתה צנועה פירשה שמאביה הוא אבל צעירם התיר לו.	מואב - מאב ¹⁵³ כתי' זן שלא היתה צנועה פרשה שמאביה הוא אבל צעירה קראתו בן עמי בלשון נקיה וקבלו שכר בימי משה שנאמר בבני עמון אל תתגרר במלחמה ¹⁵⁴ כלל ובמואב לא היתה צנועה פירשה שמאביה הוא אבל צעירם התיר לו.

בנות לוט ילדו בנים מאביהן. רש"י מבקש להסביר כיצד השמות שהן קראו לבניהן מעידים על צניעותן או על חוסר צניעותן. לפי דפוס רפ"ד, ההשוואה איננה שלימה. לגבי הצעירה נאמר שהיא הייתה צנועה משום שהיא קראה לבנה בשם בלשון נקיה, ואילו לגבי הבכירה נאמר רק שהיא לא היתה צנועה, אבל לא נאמר מניין למד זאת רש"י והיכן היא "פרשה שמאביה הוא". דפוס רומא משלים את החסר בקבעו שכתוב "מאב" חסר – "פרשה שמאביה הוא" וזה כמובן מעשה מאד לא צנוע. יתרה מכך, על מנת להדגיש את ההבדל בין הבנות, גרסת דפוס רומא מוסיפה את השם שהצעירה קראה לבנה, "בן עמי" לעומת "מאב" של הבכירה. במילים אחרות, בדפוס רומא ההשוואה שלימה. המקור לדברי רש"י נמצא במדרש רבה:

¹⁵² מזרחי, רא"ם, כרך א', עמ' רנט; גלברט, רש"י, עמ' 186-187.

¹⁵³ בספרי התורה שלנו כתוב "מואב" מלא.

¹⁵⁴ המילה "מלחמה" בטעות יסודה, כי הכתוב בדברים ב, ט "וְאֵל תִּתְגַּר בְּסֵם מַלְחָמָה" מתייחס למואב ולא לבני עמון. ביחס לבני עמון כתוב בדברים ב, יט "אֵל תִּצְרֹם וְאֵל תִּתְגַּר בְּסֵם" וכן היה צריך להיות בפירוש לפסוק זה. הגרסה המופיעה ברומא היא הגרסה של כ"י אוקספורד 187. דומה שבהרבה פעמים המדפיסים הדפיסו בהתאם לכתב היד שהיה לפנייהם ללא בדיקה יסודית של תוכנו.

ותלד הבכירה בן וגו', רבי יודן משם ר' אייבו הבכירה ע"י שביזת כבוד אביה ואמרה שמו מואב מאב אמר הכתוב (דברים ב, ט) "אל תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה", מלחמה אי אתה עושה עמה, אבל אתה מפתק הנהרות שלהן, שורף גדישים שלהן באש, אבל הצעירה ע"י שחסתה על כבוד אביה ואמרה ותקרא שמו בן עמי בן מי שהיה עמי, אמר הכתוב (דברים ב, יט) אל תצורם ואל תתגר בהם כל עיקר (בראשית רבה נא, יא).

גרסת דפוס רומא נמצאת גם בכ"י ווטיקן 46, וכן בכ"י יד פרמה 3256 ואוקספורד 187 בשינוי קל – "מיאב כת".

אף על פי שאין בידנו הוכחה לכך שהנוסח שרש"י ציין, "מאב", היה קיים, יש דוגמאות לכך שרש"י פירש את הכתוב על פי נוסח שונה מן המוכר לנו. נביא לכך דוגמה:¹⁵⁵

"וַיְהִי בַיּוֹם פְּלוֹת מֹשֶׁה לְהַקִּים אֶת הַמִּשְׁכָּן וַיִּמְשַׁח אֹתוֹ וַיְקַדֵּשׁ אֹתוֹ וְאֵת כָּל פְּלִי וְאֵת הַמִּזְבֵּחַ וְאֵת כָּל פְּלִי וַיִּמְשַׁח אֹתָם וַיְקַדֵּשׁ אֹתָם" (במדבר ז, א).

רש"י במדבר פרק ז פסוק א

ויהי ביום כלות משה - כלת כתיב, יום הקמת המשכן היו ישראל ככלה הנכנסת לחופה:

פנקובר, שכתב על נוסח המקרא שהיה לפני רש"י, העיר:
"אמור מעתה, שנוסח המקרא בפירוש רש"י משקף את נוסח המקרא של כתבי היד האשכנזיים של ימי הביניים, ואינו משקף שיבושי מעתיקים סתם."
פנקובר לא התייחס לדוגמה שהבאנו מבנות לוט משום שהוא לא השתמש בדפוס רומא.¹⁵⁶

5) אבימלך לא קרב אל שרה

אחרי שאבימלך לקח את שרה מאברהם (בראשית כ, ב), התגלה ה' אל אבימלך בחלום, ככתוב: **"וַיִּבֹא אֱלֹהִים אֶל אַבְיִמֶלֶךְ בְּחִלּוֹם הַלַּיְלָה וַיֹּאמֶר לוֹ הֲנָדָה מִתַּעַל הָאִשָּׁה אֲשֶׁר לָקַחְתָּ וְהוּא בְּעֵלְתָּ בְּעַל..."** (בראשית כ, ג). בפסוק הבא, אבימלך עונה לקב"ה בדברים הבאים:

"וַאֲבִימֶלֶךְ לֹא קָרַב אֵלֶיהָ וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי הַגּוֹי גַם צָדִיק תִּהְרָג" (בראשית כ, ד).

בין דברי ה' ובין תשובת אבימלך ישנן ארבע מילים שאינן חלק מן הדו-שיח ביניהם: **"וַאֲבִימֶלֶךְ לֹא קָרַב אֵלֶיהָ"**. על מילים אלו כתב רש"י:

¹⁵⁵ לשתי דוגמאות נוספות ראו דברי רש"י בדברים א, יג, ד"ה ואשמם, "חסר יו"ד", (בפסוק "ואשימם") וכן דברים ו, ט, ד"ה "מזוזות ביתך", "מזוזות כתיב", (בפסוק "מזוזות").
¹⁵⁶ פנקובר, נוסח המקרא, עמ' 104-106.

דפוס רפ"ד - בראשית כ, ד	דפוס רומא - בראשית כ, ד
לא קרב אליה - המלאך מנעו, כמה שנא' (בראשית כ, ו) לא נתתיך לנגוע אליה.	לא קרב אליה - המלאך מנעו כמו שני (בראשית כ, ו) על כן לא נתתיך לנגוע אליה
	אמר ר' איבו משל לגבור שהיה רכוב על סוס והסוס רץ תחתיו והיה תינוק מושלך בדרך ומשך הסוס ולא הזיק לתינוק למי הכל משבחין לא לרוכב? הוי אומר על כן לא נתתיך בבראשית רבא (נב, ז).

התוספת בדפוס רומא היא משל המצוי בבראשית רבה. המשל מבקש להבהיר שאבימלך לא היה צדיק מרצון אלא בעל כורחו, שהרי ה' מנעו לגעת בשרה, ולא צדקתו. המדרש ממשיך את הקב"ה לרוכב ואת אבימלך לסוסו. משל זה מתאים מאד לפירושו של רש"י היות והסוס מסמל תאוה, כמו שכתוב בירמיהו:

"סוסים מִיָּגֵנִים מְשָׁפִים הִיוּ אִישׁ אֶל אִשֶּׁת רֵעֵהוּ יִצְהָלוּ" (ירמיהו ה, ח).

הוספת מדרש או משל כדי להבהיר את הרעיון המובע בדברי רש"י אינו דבר נדיר. גרסה זו מצויה בכתבי היד פרמה 3256, ווטיקן 46 ואוקספורד 187. גרסה זו מצויה בדפוס ואדי אל חאג'ארה אך ללא המילים "אמר ר' איבו". בדפוס זמורה הנוסח כולל את המילים "א"ר איבו" אבל הוא מצוי במקום אחר - בפירוש לבראשית כ,

157.

6) **בנו של יצחק נקרא יעקב: "בדין היה אוחז בו"**
"וַיֵּצֵא הָרִאשׁוֹן אֲדָמוֹנִי כָּלֹּ כְּאֲדָרֶת שֶׁעַר וַיִּקְרָאוּ שְׁמוֹ עֶשׂוֹ.
וְאַחֲרָי כֵּן יֵצֵא אַחִיו וַיְדוּ אַחֲזֵת בְּעֵקֶב עֶשׂוֹ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ יַעֲקֹב, וַיִּצְחַק בֶּן שָׁשִׁים שָׁנָה
בְּלֶדֶת אֲתָם" (בראשית כה, כה-כו).

דפוס רפ"ד - בראשית כה, כה-כו	דפוס רומא - בראשית כה, כה-כו
(כה) ויקראו שמו עשו - הכל קראו לו כן, לפי שהיה נעשה ונגמר בשערו כבן שנים הרבה:	(כה) ויקראו שמו עשו - הכל קראו לו כן, לפי שהיה נעשה ונגמר בשערו כבן שנים הרבה:
(כו) ואחרי כן יצא אחיו - שמעתי מדרש אגדה הדורשו לפי פשוטו, בדין היה אוחז בו לעכבו, יעקב נוצר מטיפה ראשונה ועשו מן השנייה, צא ולמד משפופרת שפיה קצר, תן לה שני אבנים זו אחר זו, הנכנסת ראשונה תצא	(כו) ויקרא שמו יעקב - אמ' הב"ה אתון קריתון לחזירתכון שם אף אני אקרא לבני בכורי שם הה"ד ויקרא שמו יעקב ד"א אביו קרא לו יעקב על שם אחיות העקב ומדרש אגדה דורשו לפי פשוטו בדין היה אוחז בו לעכבו שיעקב נוצר מטפה ראשונה ועשו מן השניה צא ולמד משפופרת שפיה קצר תן לתוכה שני

157 בראכפעלד, יוסף הלל, כרך א, עמ' עג.

<p>אחרונה, והנכנסת אחרונה תצא ראשונה, נמצא עשו הנוצר באחרונה יצא ראשון, ויעקב שנוצר ראשונה יצא אחרון.</p> <p>ויקרא שמו יעקב - הקב"ה דבר אחר אביו קרא לו יעקב על שם אחיזת העקב.</p>	<p>אבנים זו אחר זו הנכנסת אחרונה תצא ראשונה והנכנסת תחלה תצא שניה נמצא עשו הנוצר באחרונה יוצא ראשון ויעקב אחריו.</p>
---	--

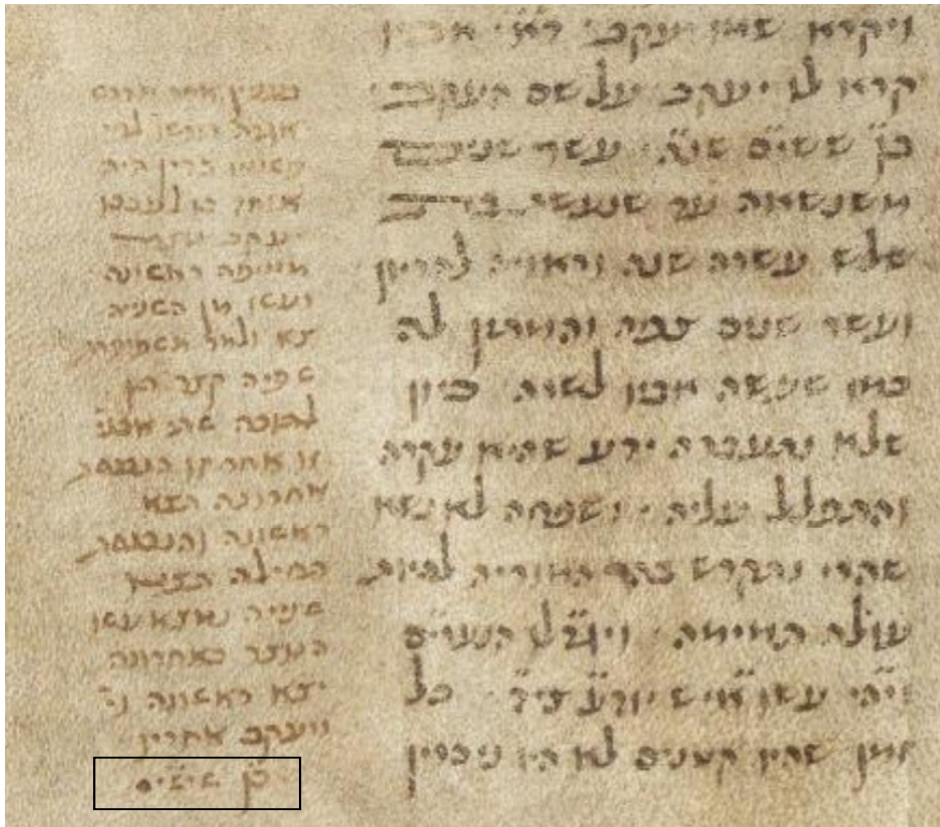
רש"י מתמודד עם השאלה מי קרא שם ליעקב? מי הנושא של המילה "ויקרא", בלשון יחיד, לעומת המילה "ויקראו", בלשון רבים, שנאמרה לגבי קריאת השם של עשו בפסוק כה? שניים מחלקי הפירוש בדפוס רומא מבדילים אותו מן הגרסה המצויה בדפוס רפ"ד:

(1) בתחילת הפירוש הראשון, שנושאו הוא הקב"ה, דפוס רומא שם בפיו של הקב"ה נימוק מדוע הוא בעצמו קרא ליעקב שם. דברים אלו, "אתון קריתון לחזירתכון..." נמצאים במדרש ב"ר סג, ח, שם הם מתייחסים למילים "ויקראו שמו עשו" ומבהירים שכולם קראו לו עשו, כמו שרש"י מפרש בפסוק כה. אבל על פי הגרסה המצויה בדפוס רומא, רש"י העביר את הדברים לפירושו לפסוק כו, משום שהקושי שעמו הוא מתמודד הוא, מדוע כתוב "ויקרא" בלשון יחיד ולא "ויקראו" בלשון רבים כמו לגבי עשו.¹⁵⁸

גרסה זו מצויה גם בכתבי יד לונדון 26, פרמה 3256 ומינכן 5.

(2) בדפוס רומא ישנה תוספת של מדרש אגדה בסוף ד"ה "ויקרא שמו יעקב", כאשר בדפוס רפ"ד מדרש זה מופיע בתחילת הפסוק, בד"ה "ואחרי כן יצא אחיו". בגרסת רומא המדרש בא להסביר מדוע אביו קרא שמו יעקב - משום שהוא נוצר ראשון ולכן הוא אחז בעקב עשו כדי לעכבו. תוספת זו מופיעה באותו מיקום בכתבי יד פרמה 3256 ולונדון 26 אבל כהערת שוליים. כפי שניתן לראות בתמונה, בסוף הערת השוליים בפרמה 3256 כתוב "בן שישים" (שהוא הדיבור המתחיל הבא), על מנת לציין עבור הקורא באיזה מקום בתוך הפירוש ההערה צריכה להיות כתובה.

¹⁵⁸ רש"י השלם, כרך ב, עמ' יג, הערה 46.

בעל "ספר זכרון" טען שרש"י אינו נוהג לכות מדרשים המצויים בבראשית רבה – "מדרש אגדה", ולפיכך הוא חושב כי מדובר ב"תוספת סופרים"¹⁵⁹. גם הוא מצא בכ"י אחד "ואני הסופר שמעתי מדרש אגדה הדורשו לפי פשוטו", נוסח המעיד על תוספת מאוחרת. ומכל מקום, ברור שנוסח זה היה מצוי בכתב היד שעמד לפני מדפיסי דפוס רומא.

נוסח דפוס רומא משתקף בכתבי יד פרמה 2708 ופרמה 3288, ואילו בכ"י פרמה 3115 משתקף נוסח דפוס רפ"ד.

7) משה מקבל את הלוחות לאחר הדיבור עם ה' בהר סיני
 "ויתן אל משה ככלתו לדבר אתו בהר סיני שני לוחות העדת לוח אבן כתבים באצבע אלהים" (שמות לא, יח).

דפוס רפ"ד - שמות לא, יח	דפוס רומא - שמות לא, יח
ככלתו - ככלתו כתיב חסר, שנמסרה לו תורה במתנה ככלה לחתן, שלא היה יכול ללמוד כולה בזמן מועט כזה. דבר אחר...	ככלותו ¹⁶⁰ - חסר ו"ו שנמסרה לו תורה ככלה לחתן שלא היה יכול ללמדה כולה בזמן מועט זה שכל ארבעים יום היה למד תורה ושוכחה לבסוף ויתן במתנה ד"א...

תוספת זו לדעה הראשונה המוצגת בפירוש רש"י נוסח דפוס רומא, מבוססת על הגמרא במסכת נדרים (לח, א):

¹⁵⁹ בקראט, ספר זכרון, כרך ב, עמ' 471.
¹⁶⁰ בפסוק "ככלתו".

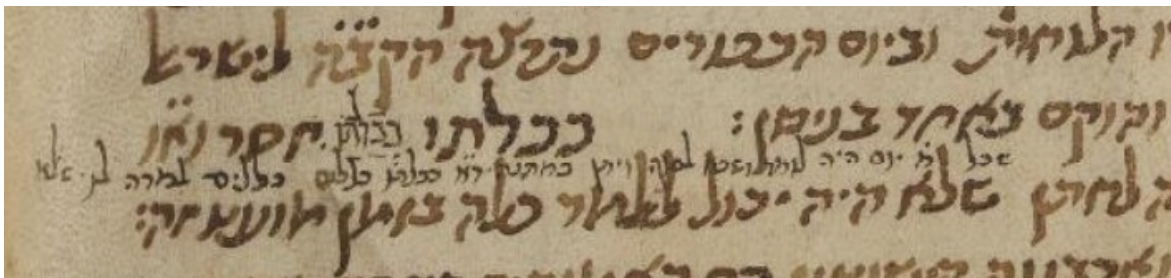
”וא”ר יוחנן: בתחלה היה משה למד תורה ומשכחה, עד שניתנה לו במתנה, שנאמי (שמי’ לא, יח) ויתן אל משה ככלתו לדבר אתו.”

קשה להבין מה הניע את רש”י לפרש כך את הפסוק. ב”רש”י השלם” מובא הסבר הנראה סביר:

ונראה פשוט שהדרש מתיבת ”ויתן” לשון מתנה הוא בדרך הדרש ואין שום קושי בלשון זה שהיה לו לרש”י להביאו בפירושו, ורק סדר הכתוב כאן הכריח את רש”י לדרש. שכן, היה לכתוב להקדים הזמן לפני העובדה... ובדרך הדרש ש”נתן לו התורה במתנה ככלה” מיושב היטב סדר הכתוב שהוא בדוקא והוצרך רש”י לצרף שתי הדרשות שהם דברי חז”ל דרשות נפרדות, לאחד.¹⁶¹

התוספת בדפוס רומא באה להסביר שהביטוי ”זמן מועט” מתייחס לתקופת ארבעים הימים שמשה שהה בהר סיני, שהיא תקופה קצרה מדי בכדי ללמוד את כל התורה כולה מבלי לשכוח אותה. לפיכך, הוא קבל את התורה ”במתנה” ללא מאמץ מצדו.

תוספת זו אינה מופיעה בכתבי היד הקרובים לדפוס רומא, אבל היא מופיעה בכ”י פרמה 3115 בין השורות:

זוהי עוד דוגמה לתוספת מדרשית בנוסח דפוס רומא שאיננה באה להוסיף דעה, אלא להסביר דעה שכבר נזכרה בפירוש.

8) שכר לסוטה שלא נטמאה

”ואם לא נטמאה האשה וטהרה הוא ונקתה ונזרעה זרע” (במדבר ה, כח).

דפוס רפ”ד – במדבר ה, כח	דפוס רומא – במדבר ה, כח
ונקתה - ממים המאררים, ולא עוד אלא ונזרעה זרע, אם היתה יולדת בצער תלד בריוח, אם היתה יולדת שחורים יולדת לבנים.	ונקתה - ממים המרים ולא עוד אלא ונזרעה זרע היתה יולדת בצער תלד בריוח שחורים תלד לבנים היתה יולדת נקבות תלד זכרים דכתיב בחנה (שמואל א’ א, יא) ונתת לאמתך זרע אנשים על כן אומרים ונזרעה זרע.

¹⁶¹ רש”י השלם, כרך ז, עמ’ קכד, הערה 36.

בדפוס רומא ישנה תוספת הפותחת במילים "היתה יולדת נקבות..." תוספת זו מרחיבה את הפירוש וגם מביאה לו סיוע מתפילת חנה בספר שמואל. המקור לתוספת של "יולדת נקבות תלד זכרים" נמצא בתלמוד בבלי מסכת ברכות לא, ב: שנאמר: ונקתה ונזרעה זרע. הניחא למאן דאמר אם היתה עקרה נפקדת - שפיר, אלא למאן דאמר אם היתה יולדת בצער יולדת בריוח, נקבות - יולדת זכרים, שחורים - יולדת לבנים, קצרים - יולדת ארוכים, מאי איכא למימר? דתניא: ונקתה ונזרעה זרע - מלמד, שאם היתה עקרה נפקדת, דברי רבי ישמעאל.

קטע זה אינו נמצא בכתבי יד או בדפוסים קדומים, וייתכן שמדפיסי דפוס רומא הם שהוסיפוהו על סמך הגמרא.

9) הנשיאים היו השוטרים שהכו את בני ישראל במצרים
"וַיִּקְרְבוּ נְשִׂאֵי יִשְׂרָאֵל רָאשֵׁי בֵּית אֲבֹתָם הֵם נְשִׂאֵי הַמַּטֹּת הֵם הָעֹמְדִים עַל הַפְּקֻדִים" (במדבר ז, ב).

דפוס רומא - במדבר ז, ב	דפוס רפ"ד - במדבר ז, ב
הם נשיאי המטות ¹⁶² - שהיו שוטרים עליהם במצרים והיו ממונים עליהם שם והיו מכין בהן המצריים על שלא היו משלימין חוקם של לבנים כמו שני (שמות ה, יד) ויוכו שוטרי בני ישראל הם העומדים על הפקודים שעמדו עם משה ואהרן כשמנו את ישראל כדכתיב (במדבר א, ד) ואתכם יהיו.	הם נשיאי המטות - שהיו שוטרים עליהם במצרים והיו מוכים עליהם, שנאמר (שמות ה, יד) ויכו שוטרי בני ישראל וגו'. הם העומדים על הפקודים - שעמדו עם משה ואהרן כשמנו את ישראל, שנאמר (במדבר א, ד) ואתכם יהיו וגו'.

רב שמעון אושנבורג (פרנקפורט, תקפ"ו 1826), בפירושו על רש"י "דבק טוב", כותב:

"קשה לרש"י: 'הם' 'הם' למה לי? אי נמי, דקשה לרש"י: מדכתיב כבר 'נשיאי ישראל', מה צורך עוד לכתוב 'הם נשיאי המטות'? לכן פירש: שהיו שוטים עליהם במצרים והיו מכים עליהם, ולכן אמר 'נשיאי המטות' - רצה לומר שהיו מכים במטות ובמקלות, שנאמר 'ויכו' וגו'".¹⁶³

על פי בעל ספר "דבק טוב", יש להבין את המילים "הם נשיאי המטות", הנראות במבט ראשון כייטור לשוני, באופן הבא: אלו הנשיאים אשר השתמשו במטות (מקלות ממש) כדי להכות את בני ישראל.

אולם, לפי נוסח דברי רש"י בדפוס רומא, הקרוב לגרסת מדרש רבה, אפשר גם להבין אחרת. אלו הם דברי המדרש:

¹⁶² בפסוק "המטות".
¹⁶³ אושנבורג, דבק טוב, עמ' רסב.

"הם נשיאי המטות נשיאים בני נשיאים, הם נשיאי המטות הם שהיו ממונים עליהם במצרים (שמות ה, יד) ויכו שטרי בני ישראל וגוי' הם העומדים על הפקודים על מנין הדגלים".¹⁶⁴

על פי נוסח דפוס רומא אפשר להבין את ייתור הלשון "הם נשיאי המטות" באופן הבא: אלו הנשיאים של השופטים שמונו לשוטרים במצרים ומתוקף תפקידם, ולא מרצונם, הם היכו את בני ישראל במטות. לפיכך זכו להיות נשיאי המטות במדבר. במקרה זה, נוסח רומא אינו מצוי בכתבי יד או בדפוסים קדומים, והוא מתייחד בכך שהוא מציין את זכותם של השופטים להפוך לנשיאים.

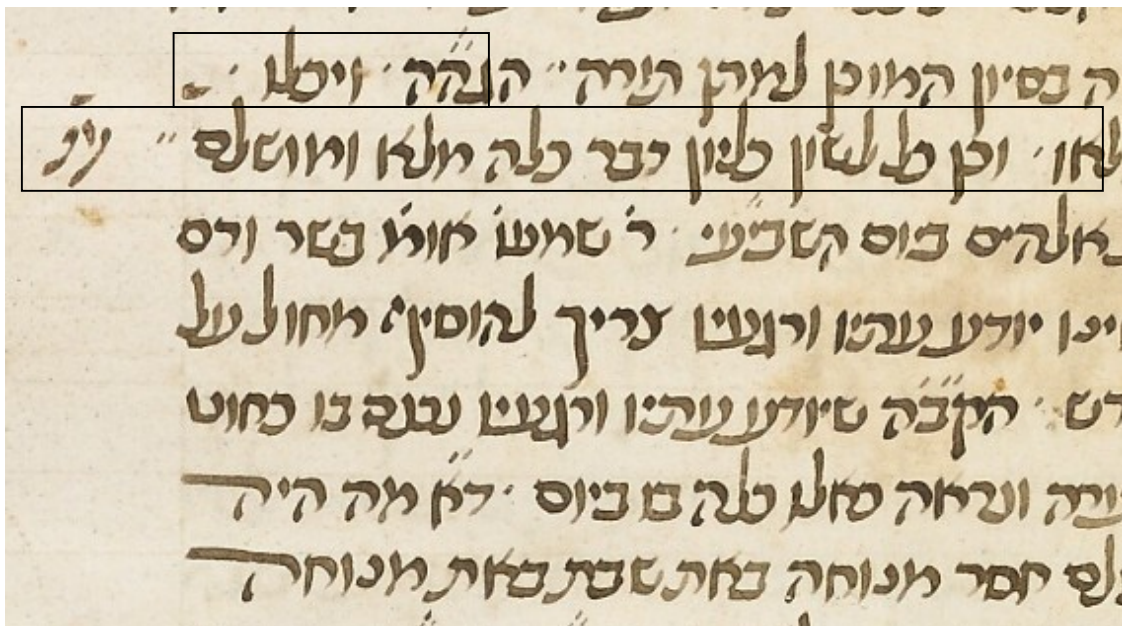
(ב) פירושים בעלי תוכן שונה מן הנוסח המקובל

1) **מתי סיים הקב"ה את מלאכת בריאת העולם – ביום הששי או ביום השביעי?**
"וַיְכַלּוּ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל צְבָאָם.
וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה, וַיִּשְׁבֹּת בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִכָּל מְלַאכְתּוֹ
אֲשֶׁר עָשָׂה" (בראשית ב, א-ב).

דפוס רפ"ד – בראשית ב, א-ב	דפוס רומא – בראשית ב, א-ב
(ב) ויכל אלהים ביום השביעי – רבי שמעון אומר בשר ודם שאינו יודע עתיו ורגעיו צריך להוסיף מחול על הקדש, הקב"ה שיודע עתיו ורגעיו נכנס בו כחוט השערה ונראה כאילו ביום. דבר אחר, מה היה העולם חסר, מנוחה, באת שבת באת מנוחה כלתה ונגמרה המלאכה.	(א) ויכלו – וימלאו וכן כל לשון כליון דבר כלה ומושלם. (ב) ויכל אלהים ביום השביעי – ר' שמעון אומר בשר ודם שאינו יודע עתים ורגעים צריך להוסיף מחול על הקדש הקב"ה שיודע עתים ורגעים נכנס בו כחוט השערה ונראה כאלו ביום. ד"א מה היה העולם חסר מנוחה באת שבת באת מנוחה כלתה נגמרה המלאכה.

בדפוס רומא ישנו פירוש למילה "ויכלו" בפסוק א' שאינו מצוי בנוסח המקובל. פירוש זה מופיע בכ"י פרמה 3256, ובכ"י אוקספורד 187 תחת הכותרת "הגהה". צילום מתוך כ"י אוקספורד 187:

¹⁶⁴ במדבר רבה, יב, טז.

מה מוסיף לנו ביאור זה, ומאיזו הבנה שגויה הוא מבקש להרחיק אותנו? השורש של המילים "ויכלו" ו"ויכל" הוא כל"ה, ולכן עלול הקורא לחשוב ששתי המילים מציינות לשון סיום וגמר. אולם זוהי הבנה מוטעית, שהרי אין להעלות על הדעת שפסוק א' יספר שה' סיים את מלאכת השמים והארץ ביום הששי, ואילו פסוק ב' יספר שהוא סיים את המלאכה רק ביום השביעי. על כן בא ביאור זה להבהיר כי השורש כל"ה נושא שתי משמעויות שונות – לשון מילוי והשלמה בפסוק א' ולשון סיום וגמר עבודה בפסוק ב'.¹⁶⁵

התוספת בדפוס רומא תואמת את העולה מתרגום אונקלוס, שתרגם את המילה "ויכלו" בפסוק א' "ואשתכללו" ואת המילה "ויכל" בפסוק ב' "ושיציי".¹⁶⁶ ה' השלים את מלאכת השמים והארץ ביום הששי, אבל את כלל הבריאה הוא סיים ביום השביעי. בפירוש השני בפסוק ב' מבאר רש"י כי עם בריאת השבת באה המנוחה והסתיימה המלאכה.¹⁶⁷

2) קין הביא מפרי האדמה

"וַיְהִי מִקֵּץ יָמִים וַיָּבֵא קַיִן מִפְּרִי הָאֲדָמָה מִנְחָה לַה'.

וְהֶבֶל הֵבִיא גַם הוּא מִבְּכֹרוֹת צֹאנוּ וּמִחֻלְבֵּהֶן וַיִּשַׁע ה' אֶל הֶבֶל וְאֶל מִנְחָתוֹ" (בראשית ד, ג-ד).

דפוס רפ"ד – בראשית ד, ג-ד	דפוס רומא – בראשית ד, ג-ד
מפרי האדמה – מן הגרוע ויש אגדה	מפרי האדמה – מן הזרע מן הבא לידו
אומרת זרע פשתן היה.	יש מדרשי אגדה אומ' זרע פשתן היה.

¹⁶⁵ אין קושי בכך שרש"י, מצד אחד, כותב כי "כל לשון כליון דבר כלה ומושלם", ואילו בפסוק ב' הוא בעצמו מפרש בניגוד לכלל זה. יש המסבירים כי כאשר רש"י כותב "כל לשון" הוא מתייחס לפסוק המתפרש בלבד. ראו בקראט, ספר זכרון, מתוך פיליפ, ראשוני פרשני רש"י, כרך ז, עמ' 185 בפסוק דברים יג, ט, שכתב דברים דומים.

¹⁶⁶ ויתכן שזו תוספת לדפוס רומא בעקבות דברי התרגום.

¹⁶⁷ פוזן, פרשן, בראשית, עמ' 82-83 ובהערות שם; רש"י השלם, כרך א, עמ' כא והערה 3 שם.

בעקבות הסיפור על קין והבל מתבקשת השאלה - מדוע ה' לא קבל את המנחה של קין? המקרא משווה בין המנחה שהקריב הבל לזו שהקריב קין. האות מ"ם בראש הצירוף "מפרי האדמה" ובראש המילה "מבכורות" באה במשמעות של "חלק ממנו". דומה שהכתוב בכוונה מדגיש כי הבל הקריב "מבכורות צאנו", דהיינו מן החלק המשובח, ולא רק "מצאנו", ואילו על קין נאמר רק שהוא הקריב "מפרי האדמה", אבל לא נאמר שהוא הביא דווקא את החלק המשובח. לפי דפוס רפ"ד, משמעות הדבר היא שקין הביא "מן הגרוע", בניגוד להבל שהביא "מבכורות צאנו". ולפי זה, מובן מדוע ה' העדיף את מנחתו של הבל.¹⁶⁸

על פי גרסת דפוס רומא, לעומת זאת, קין לא הביא "מן הגרוע" אלא מן הזרע שבא לידו. אמנם, גם לפי פירוש זה קין לא הביא מן המשובח ביותר, אבל ביאור זה בכל זאת ממתן במידת מה את הביקורת כלפי קין ומנחתו. ייתכן שיש כאן ניסיון להלום את מעשיו של קין לתגובת ה' בהמשך. אחרי שה' ראה שחרה לקין ונפלו פניו, הוא מנסה לעודד אותו בכך ששערי התשובה לא ננעלו בפניו.

גרסה זו מצויה גם בכתבי יד פרמה 3256, ווטיקן 46 ואוקספורד 187.¹⁶⁹

3) וַיִּשֶׂם ה' לְקִין אוֹת

"וַיֹּאמֶר לוֹ ה' לֵכֵן כֹּל הַרְג קִין שְׂבָעֵתִים יִקָּם וַיִּשֶׂם ה' לְקִין אוֹת לְבִלְתִּי הַפּוֹת אוֹתוֹ כֹּל מִצְאוֹ" (בראשית ד, טו).

דפוס רפ"ד – בראשית ד, טו	דפוס רומא – בראשית ד, טו
וישם ה' לקין אות - חקק לו אות משמו במצחו.	וישם ה' לקין אות - החזיר לו מוראו על החיות.

קין פונה לקב"ה אחרי שה' גזר עליו להיות "נֶעַן וְנָד בְּאָרְץ" משום שהוא חושש ממה שעלול לקרות לו: "וַיִּהְיֶה כָּל מִצְאֵי יְהִרְגֵנִי" (בראשית ד, יד). לפיכך ה' מסכים להגן עליו: "וַיִּשֶׂם ה' לְקִין אוֹת לְבִלְתִּי הַפּוֹת אוֹתוֹ כֹּל מִצְאוֹ" (בראשית ד, טו). מהו טיב ההגנה שה' סיפק לקין? ישנם הבדלים גדולים בין הדפוסים השונים בפירוש זה. על פי דפוס רפ"ד, ה' חקק לו אות משמו במצחו – כמגן חיצוני ממשי, ואילו קין עצמו לא השתנה. לעומת זאת, על פי דפוס רומא, חל שינוי בקין עצמו. שנים רבות אחרי רש"י, הציע רד"ק פירוש דומה לזה המצוי בדפוס רומא. ייתכן שפירוש רש"י שהיה על שולחנו, היה הנוסח שלימים נדפס בדפוס רומא. וכך מפרש הרד"ק:

"וישם ה' לקין אות - שם לו אות בלבו, כלומר חזק לבבו שלא יפחד שיכה אותו כל מוצאו, ושם מוראו בלב החיות ובני אדם הבאים אחריו שלא יכוהו" (בראשית ד, טו).

בכ"י אוקספורד 187 גרסת רומא מופיעה בגוף הפירוש וגרסת דפוס רפ"ד בשוליים. בכ"י פרמה 3256 גרסת דפוס רפ"ד נמצאת בגוף הפירוש וגרסת רומא נמצאת בהמשך כ"הגהה". ככל הנראה, מדפיסי רומא קבעו את הנוסח שלהם על פי מה

¹⁶⁸ בקראט, ספר זכרון, כרך א, עמ' 96; מזרחי, רא"ם, שם.
¹⁶⁹ קוגל, מסורות, עמ' 150. הוא מביא שם פירוש זה מתוך חיבורו של פרשן נוצרי, אפרים שמו.

שנמצא בכתבי היד של אוקספורד 187 ופרמה 3256, אשר בהם הנוסח מתאים לנוסח בדפוס רומא במקרים רבים.

ניתן לשער מקור אפשרי אחר לפירוש המצוי בדפוס רומא. בכ"י לייפציג 1 (שגרסתו זהה לדפוס רפ"ד) המופיע ב-AIHaTorah.org, יש בתחתית העמוד הערה על פירוש רש"י לפסוק זה, וזו לשונה:

בכ"י פריס 158 (ובדומה בדפוס אלקבץ) מופיע כאן: "והיה כל מוצאי יהרגני – הבהמות והחיות, אבל בני אדם לא היו עדין בעולם לירוא מהם אלא אביו ואמו, ומהם לא היה ירא שיהרגוהו, אלא אמי' עד עכשיו היתה פחדתי על כל החיות שני' ומוראכם וחתכם יהיה על כל חית הארץ, ועכשו בשביל זה העון לא יראו ממני החיות ויהרגוני, מיד וישם י"י לקין אות – החזיר לו מוראו על החיות."

פירוש זה על המילים "והיה כל מוצאי יהרגני" (בראשית ד, יד) אינו מופיע בדפוס רפ"ד ובדפוס רומא. ייתכן שהמגיה של דפוס רומא העדיף את הנוסח "החזיר לו מוראו על החיות" משום שהוא הכיר פירוש זה.

4) איך נכנסו להריון בנות לוט מביאה ראשונה? "וְתִהְיֶינָה שְׁתֵּי בָנוֹת לוֹט מֵאֲבִיהֶן" (בראשית יט, לו).

דפוס רפ"ד – בראשית יט, לו	דפוס רומא – בראשית יט, לו
וְתִהְיֶינָה - אף ע"פ שאין האשה מתעברת מביאה ראשונה, אלו שלטו בעצמן והוציאו ערותן לחוץ ועברו מביאה ראשונה.	וְתִהְיֶינָה - אעפ"י שאין אשה מתעברת מביאה ראשונה אלו שלטו בעצמן והוציאו ערותן ועברו מביאה ראשונה.

רש"י מקבל את הנחת המדרש (בראשית רבה נא, ט) שאשה איננה נכנסת להריון מביאה ראשונה. אם כן נשאלת השאלה, איך נכנסו בנות לוט להריון? כך המדרש מתאר את המעשה:

"וְתִהְיֶינָה שְׁתֵּי בָנוֹת לוֹט מֵאֲבִיהֶן, אמר ר"א לעולם אין האשה מתעברת מביאה ראשונה, אתיבין והא כתיב וְתִהְיֶינָה שְׁתֵּי בָנוֹת לוֹט מֵאֲבִיהֶן, אמר ר' תנחומא שלטו בעצמן והוציאו ערותן ונתעברו כמביאה שניה".

במקרה זה, הבדלי הגרסות בין דפוס רומא לדפוס רפ"ד אינם משנים את משמעות דברי רש"י. משמעות המילה "ערותן" היא בתולים, ואילו המילה "עדותן" היא כינוי לבתולים, כפי שכתב ר' אברהם בקראט, בעל ספר זכרון, על פירוש זה:

"בעל "הערוד"¹⁷⁰ ז"ל גריס עדותן בדל"ת, כלומר שהוציאו בתוליהן לחוץ ולכן לא נתעכבו מלהתעבר מביאה ראשונה, כדאמרינן בב"ר "ואלה בתולי בתי" (דברים כב, יז) עדות בתי".¹⁷¹

במדרש בראשית רבה המצוי בידינו גרסה זו אינה קיימת, אבל אכן תרגום פסבדו-יונתן תרגם את המילים "ואלה בתולי בתי": "וְאֵילִין סְהִידוֹי בְּרִיתִי". וכן בגרסת כ"י

¹⁷⁰ בעל הערוך הוא רבי נתן מרומי, בערך "עד זומס".
¹⁷¹ בקראט, ספר זכרון, כרך א, עמ' 365.

אוקספורד 187 (המשתקפת בדפוס רומא) כתוב "עדותן". ב"רש"י השלם" כתבו המחברים שלפי כמה מקורות נראה כי הגרסה העדיפה היא "עדותן", ובסוף ההערה הוסיפו את הדברים הבאים: "ויצוין שבדפוס רומא אין הכרע בדבר ויתכן שגירסתו **עדותן**".¹⁷² על סמך בדיקת כמה עותקים של דפוס רומא נראה לנו כי יש להכריע לטובת הגרסה "עדותן". לסיום, כדאי להזכיר כי בשולי כ"י לייפציג 1 מצויה הערה של הרב מכיר, וזו לשונה:

"כ'כת' רבנו שמעיה ושמעתי מפי מורי אבי שיחיה **עדותן בדל"ת שהבתולים נקראו עדות, ת', מני מכיר הכותב**". לאור כל העדויות הללו נראה כי בדפוס רומא הגרסה "עדותן" היא הגרסה המועדפת.

5) דברי אבימלך עם שרה בגרר

"ולשרה אמר הנה נתתי אֶלְךָ כָּסֶף לְאַחִידָה הֲנֵה הוּא לְךָ כְּסוּת עֵינַיִם לְכָל אֲשֶׁר אֶתְּךָ וְאֵת כָּל וְנִכְחַת" (בראשית כ, טז).

דפוס רפ"ד – בראשית כ, טז	דפוס רומא – בראשית כ, טז
<p>ולשרה אמר – אבימלך, לכבודה כדי לפייסה הנה עשיתי לך כבוד זה, נתתי ממון לאחיד שאמרת עליו אחי הוא, הנה הממון והכבוד הזה לך כסות עינים. לכל אשר אתך – יכסו עיניהם שלא יקילוך, שאילו השיבותיך ריקנית יש להם לומר לאחר שנתעלל בה החזירה, עכשו שהוצרכתי לבזבז ממון ולפייס, יודעים יהיו שעל כרחי השיבותיך ועל ידי נס.</p> <p>ואת כל – ועם כל באי העולם. ונוכחת – יהא לך פתחון פה להתוכח ולהראות דברים נכרים הללו. ולשון תוכחת בכל מקום ברור דברים, ובלע"ז אשפרובי"ר [לבחון] ואונקלוס תרגם בפנים אחרים, ולשון המקרא כך הוא נופל על תרגום, הנה הוא לך כסות של כבוד על העינים שלי ששלטו בך ובכל אשר אתך, ועל כן תרגום וחזית יתיד וית כל דעמך. ויש מדרש אגדה אבל ישוב לשון המקרא פרשתי.</p>	<p>ולשרה אמר – אמ' אבימלך לכבודה כדי לפייסה הנה עשיתי לך את כל הכבוד הזה נתתי ממון לאחיד שאמרת עליו אחי הוא הנה הממון הזה לך כסות עינים לכל אשר אתך ואת כל ונוכחת יכסה עיניהם של כל אשר אתך: ונוכחת¹⁷³ – שלא יקילוך בעיניהם שאלו השיבותיך ריקנית יש להן לומר לאחר שנתעלל בה החזירה עכשו שהוצרכתי לבזבז ממון ולפייס יודעין הכל שעל כרחי השיבותיך וע"י נס את¹⁷⁴ כל ונוכחת ועם כל באי עולם יהא לך פתחון פה להתוכח עמהם ולהראות דברים הנכרים הללו ולשון תוכחה בכל מקום פרובארי בלעז ברור דברים ואונקלוס תרגם בפנים אחרים ולשון המקרא כך הוא נופל על התרגום הנה הוא לך כסות של כבוד על העינים שלי ששלטו בך ובכל אשר אתך על כן תרגום וחזית יתיד וית כל דעמיד ועל¹⁷⁵ כל מה דאמרת איתוכחת כלומר התוכחי והזהרי מכאן ואילך שלא תאמרי עוד כדברים הללו</p>

¹⁷² רש"י השלם, כרך א, דף רכו, הערה 59. ההדגשה במקור.

¹⁷³ בפסוק "ונוכחת".

¹⁷⁴ מילה זו אינה מסומנת כדיבור מתחיל בדפוס רומא.

¹⁷⁵ הקטע מכאן ועד סוף הפירוש נמצא רק בדפוס רומא.

על ידי נתינת הכסף אבימלך ביקש לכבד את שרה לפני כל העולם ולפני עצמו. על פי התוספת שבדפוס רומא, אבימלך הוכיח אותה שלא לומר דברים שיטעו את הבריות. רש"י אינו מסתפק בהפניה למדרש אגדה.

ישנם שני הבדלי גרסות עקרוניים בין דפוס רפ"ד לדפוס רומא:

1) דיבורי המתחיל "לכל אשר אתך" ו"ואת כל" בדפוס רפ"ד, הם חלק מן הפירוש בדפוס רומא, במטרה להפוך את הדברים לברורים יותר: "הנה הממון הזה לך כסות עינים לכל אשר אתך ואת כל ונוכחת יכסה עיניהם של כל אשר אתך". גם בד"ה "ונוכחת" בדפוס רומא הפירוש הורחב לשם בהירות.

2) התוספת בסוף הפירוש, הפותחת במילים "ועל כן...", מבהירה במה הוכיח אבימלך את שרה, והוא "שלא תאמרי עוד כדברים הללו שאמרת אחי הוא". רש"י, בניגוד לרוב המפרשים, מפרש כמו אונקלוס שהמילה "ונוכחת" בגוף שני ולא בגוף שלישי, כדברי רד"ק על הפסוק: "ואלו היתה מלת ונכחת דברי אבימלך לשרה, היתה התייגו דגושה".¹⁷⁶ ייתכן שפירוש זה הוא תוספת שרש"י הוסיף בשלב מאוחר בהשפעת תלמידיו, שהרי כדוגמתו מצאנו בפירושי ר' יוסף קרא ור' יוסף בכור שור.¹⁷⁷

גרסת דפוס רומא מצויה גם בכתבי יד פרמה 3256, ווטיקן 46, לונדון 26 ואוקספורד 187, אלא שדיבורי המתחיל שונים ממה שקבעו המהדירים של דפוס רומא. באוקספורד 187 מופיעה בנוסף גם השורה האחרונה בגרסת דפוס רפ"ד – "ויש מדרשי אגדה...".

6) המפגש בין אברהם לאבימלך

סיפור זה מופיע בבראשית כא, כב-לד (סוף הפרק). ארבעת הפסוקים הראשונים מתארים את הדברים הבאים: (א) הכרתו של אבימלך בכך שה' עם אברהם; (ב) בקשת אבימלך מאברהם שיישבע להתנהג עמו בחסד אחרי שברכות ה' תתקיימנה; (ג) הסכמת אברהם להישבע; (ד) תוכחת אברהם לאבימלך על אודות באר המים שגזלו עבדיו. בפירוש לפסוקים אלו ישנם הבדלים רבים בין דפוס רפ"ד לדפוס רומא. על מנת להקל את ההשוואה על הקורא, נביא כאן את הפסוקים על פירושיהם כחטיבה אחת. לאחר מכן נדון בהבדלים בין שני הדפוסים, לאור נוסחי כתבי היד.

"ויהי בעת ההוא ויאמר אבימלך ופיכל שר צבאו אל אברהם לאמר אלהים עמך בכל אשר אתה עשה.

ועתה השבעה לי באלהים הנה אם תשקר לי ולניני ולנכדי פחסד אשר עשיתי עמך תעשה עמדי ועם הארץ אשר גרתי בה.

ויאמר אברהם אנכי אשבע.

הזכח אברהם את אבימלך על אדות באר המים אשר גזלו עבדי אבימלך" (כב-כה).

¹⁷⁶ פוזן, פרשגן, בראשית, עמ' 386 והערה 193 שם.
¹⁷⁷ כך פירשו גם ראב"ע, רד"ק ורלב"ג.

דפוס רפ"ד – בראשית כא, כב-כה	דפוס רומא – בראשית כא, כב-כה
<p>(כב) ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר אבימלך¹⁷⁸ – לפי שראה אבימלך שנתקיימה אבטחתו שלהב"ה שנאמר (בראשית יז, כא) ואת בריתי אקים את יצחק אשר תלד לך שרה למועד הזה ומהו הברית זו ברית הארץ דכתיב (בראשית טו, יח) ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ וגו' אמר לו (בראשית כא, כב) אלהים עמך בכל אשר אתה עושה¹⁷⁹ שבן מאה שנת¹⁸⁰ ילדת ושרה בת תשעים וילדה:</p> <p>ה'¹⁸¹ עמך – לפי שראו שיצא משכונת סדום לשלום ועם המלכים נלחם ונפלו בידו ואשתו נפקדה לזקונים:</p> <p>(כג) ולניני ולנכדי – עד כאן רחמי האב על הבן.</p> <p>כחסד אשר עשיתי עמך תעשה עמדי - שאמרתי לך (בראשית כ, טו) הנה ארצי לפניך.</p> <p>(כה) והוכח – נתוכח עמו על כך.</p> <p>ועתה השבעה לי כחסד אשר עשיתי עמך – בהיותי יושב הארץ ואתה היית גר ואמרתי לך (בראשית כ, טו) הנה ארצי לפניך כן תעשה גם אתה עמדי כשתירש את הארץ ואני אהיה גר שמובטח כשם שנתקיימה אבטחתו שאמר (בראשית יז, כא) למועד הזה כן יתקיימו דבריו שאמר (בראשית טו, יח) לזרעך נתתי את הארץ הזאת (בראשית כא, כד). ויאמר אברהם אנכי אשבע.</p> <p>(כה) והוכיח אברהם את אבימלך – כל אהבה שאין בה תוכחה אינה אהבה וכל שלום שאין עמו תוכחה אינו שלום אמר לו אנכי אשבע אבל מה שאמרת כחסד אשר עשיתי עמך אין כאן חסד שהרי כשהייתי גר בארץ גזלו עבדיך את באר המים.</p>	<p>(כב) אלהים עמך - לפי שראו שיצא משכונת סדום לשלום, ועם המלכים נלחם ונפלו בידו, ונפקדה אשתו לזקונו:</p> <p>(כג) ולניני ולנכדי - עד כאן רחמי האב על הבן.</p> <p>כחסד אשר עשיתי עמך תעשה עמדי - שאמרתי לך (בראשית כ, טו) הנה ארצי לפניך.</p> <p>(כה) והוכח – נתוכח עמו על כך.</p>

¹⁷⁸ בפסוק "ויהי בעת ההוא ויאמר אבימלך".

¹⁷⁹ בפסוק "עשה".

¹⁸⁰ נראה שצ"ל "שנה".

¹⁸¹ בפסוק "אלהים".

דיון בפירושים

פסוק כב :

ההבדל הגדול בדפוס רומא הוא תוספת הפירוש על דיבור המתחיל הראשון - "ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר אבימלך". מניין לו לאבימלך שה' היה עם אברהם בכל? הוא ראה שה' קיים את הבטחת הבנים שהבטיח לאברהם, והוא ידע שהתוצאה הישירה היא גם קיום הבטחת הארץ. פירוש זה איננו מופיע בדפוס רפ"ד כלל. אמנם הדבור המתחיל אינו תואם לגמרי את דברי הפסוק, שבו כתוב "ויהי בעת ההוא ויאמר אבימלך", אבל זהו הנוסח המצוי גם בכתבי יד פרמה 3256, לונדון 26 ווטיקן 46. מכאן הוכחה נוספת לכך שמדפיסי דפוס רומא העתיקו בקפדנות מתוך כתב היד שהיה לפנייהם ולא שינו.

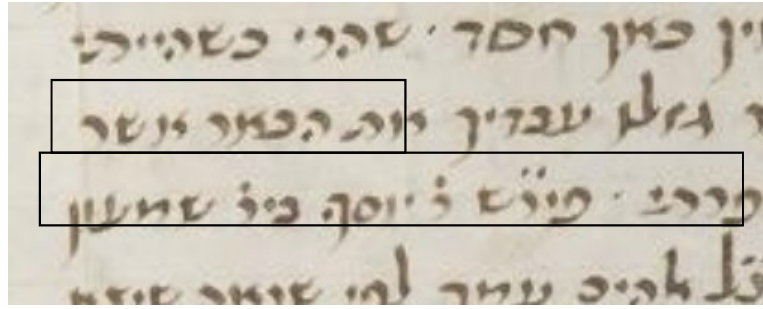
המשך הפירוש בדפוס רומא תואם את נוסח דפוס רפ"ד מלבד העובדה שבדיבור המתחיל שם האל הוחלף מ"אלהים" ל"ה'". שינוי זה אינו נראה כבעל משמעות פרשנית, אבל ייתכן שהדבר בא לרמוז שאין כאן ציטוט מן הפסוק, כי אם המשך הפירוש. אבימלך מאמין בהבטחות ה' לאברהם, והוא מבקש להשביע את אברהם על כך שכאשר הוא, אבימלך, יהיה גר בארצו של אברהם, אברהם יעשה עמו חסד.

פסוק כג :

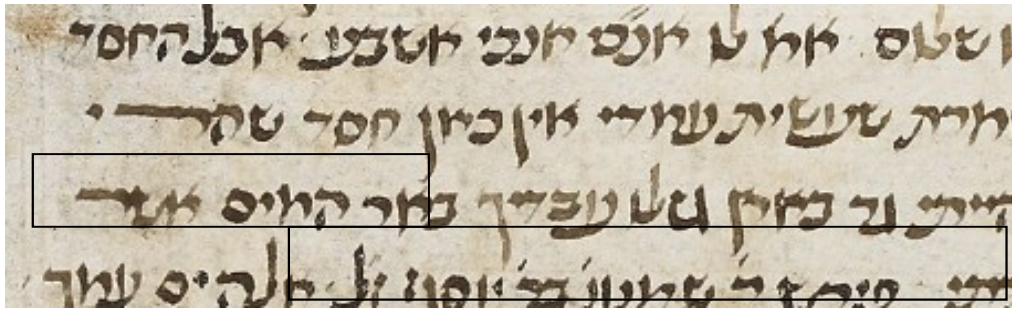
בדפוס רומא ישנה תוספת משמעותית הפותחת במילים "ועתה השבעה לי" ומסתיימת במילים "ויאמר אברהם אנכי אשבע". תוספת זו, המתארת את מהות השבעה שאבימלך ביקש מאברהם, היא הרחבה לפירוש המצוי בדפוס רפ"ד עם תשובת אברהם בפסוק כד, שהוא מסכים לבקשת אבימלך. נוסח זה נמצא גם בכ"י פרמה 3256 ולונדון 26.

פסוק כה :

בדפוס רומא, הפירוש למילים "והוכיח אברהם את אבימלך" שונה לגמרי מן הפירוש המקובל. לפיו, אברהם אינו מתווכח עם אבימלך אלא מוכיח אותו. נוסח זה נמצא גם בכתבי יד פרמה 3256, לונדון 26, ווטיקן 46 ואוקספורד 187. בשלושה מכתבי היד מצויין בסוף הפירוש לפסוק כה שאלו הם דברי ר' יוסף קרא. הגרסה המצויה בכל כתבי היד שונה מעט, כאשר במקום המילים "את באר המים" מופיעות המילים "את הבאר אשר חפרתי". צילום מתוך כ"י פרמה 3256 :

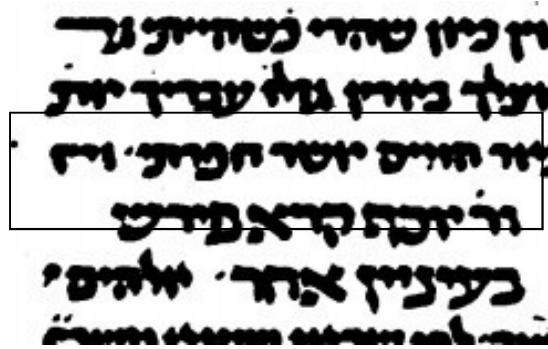

צילום מתוך כ"י אוקספורד 187 :

כאן נראה שהשם התהפך ובטעות כתוב ר' שמעון בר' יוסף במקום ר' יוסף בר' שמעון.

ובכ"י מינכן 5 כתוב כך :

בכ"י מינכן 5, כל התוספות לפסוקים כג ו-כה המצויות בדפוס רומא, מלבד המשפט "כל אהבה שאין בה תוכחה אינה אהבה וכל שלום שאין עמו תוכחה אינו שלום", מופיעות בתור פירושי ר' יוסף קרא.¹⁸² המשפט שאיננו מופיע בדברי ר"ק מבוסס על המדרש בבראשית רבה :

והוכיח אברהם את אבימלך וגו', א"ר יוסי בר חנינא התוכחת מביאה לידי אהבה, שנאמר (משלי ט) הוכח לחכם ויאהבך, היא דעתיה דרבי יוסי בר חנינא דאמר כל אהבה שאין עמה תוכחה אינה אהבה, אמר ריש לקיש תוכחה מביאה לידי שלום, והוכיח אברהם את אבימלך, היא דעתיה דאמר כל שלום שאין עמו תוכחה אינו שלום, על אודות באר המים אשר גזלו עבדי אבימלך (בראשית רבה נד, ג).

¹⁸² וכך הם הובאו ב-AlHaTorah.org.

נוסח דפוס רומא שונה מהנוסח המקובל. לפי דפוס רומא, אברהם אינו מתווכח עם אבימלך אלא מוכיח אותו על מנת להשכין שלום ביניהם. פירוש זה מתאים להמשך הסיפור:

”וַיִּקַּח אַבְרָהָם צֹאן וּבָקָר וַיִּתֵּן לְאַבְיִמֶלֶךְ וַיִּכְרְתוּ שְׁנֵיהֶם בְּרִית” (בראשית כא, כז).

7) רגע השיא בסיפור העקדה

באותו רגע בו אברהם עמד לשחוט את יצחק, ציווה עליו מלאך ה' שלא לפגוע בבנו. אברהם רואה את האיל, והוא מבין שעליו להעלות אותו לעולה במקום בנו, כי נדרש קורבן.

"וַיֹּאמֶר אֵל תְּשַׁלַּח יָדְךָ אֶל הַנְּעָר וְאֵל תַּעֲשׂ לוֹ מֵאוֹמָה כִּי עֵתָה יָדַעְתִּי כִּי יִרְאֶֽ-אֱ-לֹהִים אֶתָּה וְלֹא חֲשַׁכְתָּ אֶת בְּנֶךָ אֶת יַחֲיִדְךָ מִמֶּנִּי.
 "וַיִּשָּׂא אַבְרָהָם אֶת עֵינָיו וַיִּרְא וְהִנֵּה אֵיל אַחַר נֶאֱחָז בְּקַרְנָיו, וַיִּלְךָ אַבְרָהָם וַיִּקַּח אֶת הָאֵיל וַיַּעֲלֵהוּ לְעֹלָה תַּחַת בְּנוֹ". (בראשית כב, יב-יג).

דפוס רפ"ד – בראשית כב, יב-יג	דפוס רומא – בראשית כב, יב-יג
(יב) אל תשלח - לשחוט, אמר לו אם כן לחנם באתי לכאן, אעשה בו חבלה ואוציא ממנו מעט דם, אמר לו אל תעש לו מאומה, אל תעש בו מום.	(יב) אל תשלח ידך - לשחוט אמר לו וכי לחנם באתי לכאן אעשה בו חבלה ואוציא ממנו דם אמר לו אל תעש לו מאומה.
כי עתה ידעתי - אמר רבי אבא אמר לו אברהם אפרש לפניך את שיחתי, אתמול אמרת לי (בראשית כא, יב) כי ביצחק יקרא לך זרע, וחזרת ואמרת (בראשית כב, ב) קח נא את בנך, עכשיו אתה אומר לי אל תשלח ידך אל הנער. אמר לו הקב"ה (תהלים פט, לה) לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה, כשאמרתי לך קח מוצא שפתי לא אשנה, לא אמרתי לך שחטוהו אלא העלהו, אסקתיה אחתיה:	כי עתה ידעתי - מעתה יש לי מה להשיב לשטן ולאומות התמהים מה היא חבתי אצלך, יש לי פתחון פה עכשו שרואים כי ירא אלהים אתה.
כי עתה ידעתי - מעתה ידעתיך בעולם יש לי מה אשיב למדת הדן ולאומות התמהין מה היא חבתי עליך מעתה יש לי פתחון פה עכשו שרואין כי ירא אלהי אתה.	אמר ר' אבא אמר אברהם לפני הב"ה אף אני אשפוך לפניך שיחותי אתמול אמרת לי (בראשית כא, יב) כי ביצחק יקרא לך זרע חזרת ואמרת (בראשית כב, ב) קח נא את בנך עכשו אתה אומר לי אל תשלח ידך אמר לו הקב"ה (תהלים פט, לה) לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה כשאמרתי לך כי ביצחק יקרא לך זרע לא אחלל בריתי ואת בריתי אקים את יצחק כשאמרתי לך קח נא ומוצא שפתי לא אשנה לא אמרתי לך שחטוהו אלא העלהו אסקתיה אחתיה.
(יג) והנה איל - מוכן היה לכך מששת ימי בראשית:	(יג) והנה איל - מהיכן היה אותו איל אלא מוכן היה אותו איל מששת ימי בראשית.
בקרניו - שהיה רץ אצל אברהם, והשטן סובכו ומערבבו באילנות.	בקרניו - שהיה רץ אברהם אחריו, וסבכו המלאך וערבבו באילנות כדי שיקחנו אברהם משם.

נוסח רפ"ד בפסוק יג נמצא גם בכ"י לייפציג 1 ובדפוסים רגיו די קלבריה וואדי אל
חאג'ארה, עם תוספת המילים "כדי לעכבו".

בגרות אלו, השטן ממלא תפקיד מרכזי בעלילה כהמשך לתפקידו בתחילת
הפרק.¹⁸³

לעומת זאת, כדאי לשים לב לפירוש רש"י לפסוקים אלה בדפוס רומא.

בפסוק יב ישנם ארבעה הבדלים בין נוסח רומא לנוסח רפ"ד :

א) בפירוש למילים "אל תשלח ידך" בנוסח המקובל, אברהם מבקש לעשות חבלה
בבנו כדי שמעשה העקידה לא יהיה לחינם, והמלאך עונה לו "אל תעש לו מאומה –
אל תעש בו מום". בנוסח רומא המילים "אל תעש בו מום" אינן מופיעות. זהו הבדל
בעל משמעות רבה. על פי הנוסח המקובל, המלאך הבין שאברהם ביקש לפסול את
יצחק כקרבן, בניגוד גמור לדברי אברהם, שרצה שביאתו לא תהיה לחינם. שכן, אם
יעשה מום ביצחק ויפסול אותו לקורבן, כל המעשה יהיה לחינם. לעומת זאת, על פי
דפוס רומא, המלאך הבין שאברהם רצה לעשות חבלה בילד כדי שהמעשה לא יהיה
לחינם, הבנה שכאמור עולה בקנה אחד עם דברי אברהם. ה' עונה לאברהם שאין
לעשות לילד חבלה קטנה, "כי עתה ידעתי" אפילו בלי זה.¹⁸⁴

נוסח רומא נמצא גם בכתבי יד לונדון 26, אוקספורד 187, פרמה 3256 ווויטיקן 46.
ב) רש"י מביא שני פירושים למילים "כי עתה ידעתי". לפי הפירוש הראשון, מעתה
יש לה' מה להשיב לעולם על צדקת אברהם; ולפי הפירוש השני, יש לה' מה להשיב
לאברהם על הספקות שלו. ההבדל בין שני הנוסחים הוא בסדר הפירושים. בדפוס
רומא התשובה לעולם כתובה תחילה, ואילו בדפוס רפ"ד היא כתובה אחרונה, אחרי
הופעתו השנייה של דיבור המתחיל "כי עתה ידעתי". היפוך סדר הפירושים אינו
הבדל משמעותי, אם כי, הוא אכן מצביע על זהות כתב היד שהיה לפני מדפיסי דפוס
רומא. כתבי היד שבהם סדר הפירושים תואם את דפוס רומא הם לונדון 26, פרמה
3256 ווויטיקן 46.

ג) ההבדל השלישי טמון בתשובה שה' משיב לעולם על האמונה של אברהם. בדפוס
רפ"ד כתוב "יש לי מה להשיב לשטן ולאומות התמהים מה היא חבתי אצלך".
בדפוס רומא השטן איננו מוזכר, ושם כתוב "מעתי ידעתיך בעולם יש לי מה אשיב
למדת הדן ולאומות התמהין מה היא חבתי עליך". שונפלד שמה לב שהנוסח
השונה המצוי בדפוס רומא, משנה לגמרי את יחסו של רש"י לסיפור העקידה, וכך
היא כותבת :

This substantially changes Rashi's explanation of not only this
verse but of the entire purpose of the near-sacrifice of Isaac by

¹⁸³ ראו פירוש רש"י לבראשית כב, א: **אחר הדברים האלה** - יש מרבתינו אומרים אחר דבריו של
שטן, שהיה מקטרג ואומר מכל סעודה שעשה אברהם לא הקריב לפניך פר אחד או איל אחד, אמר לו
כלום עשה אלא בשביל בנו, אילו הייתי אומר לו זבח אותו לפני לא היה מעכב.
¹⁸⁴ שונפלד, יצחק על המזבח, עמ' 170.

making it about proving Abraham's greatness to God alone rather than to a hostile and accusing other.¹⁸⁵

למרות ששונפלד השתמשה בדפוס רומא רבות במחקרה, לגבי השינוי הספציפי הזה היא מציינת רק כתבי יד אחרים.

(ד) ההבדל הרביעי הוא התוספת בדפוס רומא בתשובה לאברהם, המבוססת על בראשית רבה נ, ח. וזו לשון המדרש:

א"ר אחא התחיל אברהם תמיה אין הדברים הללו אלא דברים של תימה, אתמול אמרת כי ביצחק יקרא לך זרע, חזרת ואמרת קח נא את בנך ועכשיו את אמר לי אל תשלח ידך אל הנער אתמהא, אמר לו הקדוש ברוך הוא אברהם (תהלים פט, לה) לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה, כשאמרתי לך קח נא את בנך לא אמרתי שחטאו אלא והעלחו לשם חיבה אמרתי לך אסיקתיה וקיימת דברי, ועתה אחתינייה.

המשפט "כשאמרתי לך כי ביצחק יקרא לך זרע לא אחלל בריתי ואת בריתי אקים את יצחק", שאיננו מופיע במדרש, הוא הרחבה של תשובת ה' לאברהם. משפט זה מצוי בשניים מכתבי היד שנמצאו קרובים לדפוס רומא – ווטיקן 46 ופרמה 3115. ייתכן שהוא חלק מקורי מפירוש רש"י שנשמט מנוסח דפוס רפ"ד בגלל השמטה מפני הדומות ("כשאמרתי" < "כשאמרתי").

במדרש הדברים מיוחסים לר' אחא. שונפלד מעידה שהיא מצאה רק כ"י אחד – אוקספרד 187 – שבו מוזכר בעל הדברים ("א"ר אבא").¹⁸⁶ אנחנו מצאנו כי פירוש זה מובא בשם ר' אבא בשני מקורות נוספים – כ"י פרמה 3256 ודפוס רומא.

גם בפסוק יג יש הבדלים בין נוסח רומא לנוסח רפ"ד:

גרסת דפוס רומא מחליפה את השטן במלאך ה', וגם העלילה שונה. בדפוס רפ"ד השטן מעכב את האיל שרץ לקראת אברהם, ואילו בדפוס רומא המלאך עוזר לאברהם לתפוס את האיל על מנת להעלותו עולה תחת בנו. גרסה זו, המסלקת את השטן מחלק זה של הסיפור, משתלבת בצורה נאה בהתרחשות הכללית: בפסוק הקודם המלאך אומר לאברהם "אַל תִּשְׁלַח יָדְךָ אֶל הַנְּעָר וְאַל תַּעַשׂ לוֹ מְאוּמָה כִּי עֲתָה יִדְעֵתִי כִּי יֵרָא אֱלֹהִים אֲתָהּ". בדפוס רומא, בפסוק זה המלאך מזכיר את "מידת הדין" ולא את "השטן". בעקבות כך, כל מהות הסיפור של הכמעט-עקידה משתנה. במוקד הניסיון עומדת עתה בחינת הנאמנות הבלתי מסויגת של אברהם כלפי האל ולא תגובתו להתגרות של אויב מבחוץ.¹⁸⁷

יש להעיר שהרחבת דיבור המתחיל בפסוק י"ג ל"וירא והנה איל" הולם את תוכן דברי רש"י, שאברהם ראה את האיל אחרי שהמלאך דיבר אתו ולא אחרי שהאיל נאחז בסבך.

¹⁸⁵ שונפלד, יצחק על המזבח, עמ' 171.

¹⁸⁶ שם, עמ' 171.

¹⁸⁷ שונפלד, שם, עמ' 173: "פירוש זה של רש"י משנה את תפיסתו לכל הסיפור ולא רק לפסוק זה". וגם בפירוש לפסוק הראשון של הסיפור בו מוזכר השטן, רש"י אינו מסתפק בפירוש אחד ומביא פירוש נוסף - ישמעאל במקום השטן.

כדאי לציין שנוסח דפוס רומא מזכיר את פירושו של הרשב"ם (נכדו של רש"י) על המקום:

"אחר נאחז בסבך בקרניו - כלומר אחרי כן ראה את האיל מדי עברו נאחז בסבכי היער, חשב בלבו ודאי זה המלאך בא בשליחותו של הק' וזימן לי איל זה תחת בני ולכן נאחז בסבך שאוכל לקחתו ולהקריבו".

תחביר הפסוק קשה, והרשב"ם מפרש שאברהם קודם ראה את האיל ("והנה איל"), ורק אחר כך הוא ראה שהאיל נאחז בסבך. פירוש זה מנוגד לפירוש רש"י, לפיו אברהם ראה את האיל אחרי שהמלאך דיבר אליו.

לדעת טויטו, רש"י שינה את פירושו בהשפעת הפירוש של הרשב"ם, וכך הוא כתב: "דפוס רומא (משנת 1470) הוא כמדומני היחיד שתיעד גם הוא את הפירוש המורכב הזה. מכל מקום יש כאן עדות נוספת לחזירת פירוש הרשב"ם לנוסח פירוש רש"י".¹⁸⁸

בכתבי יד ווטיקן 46 ואוקספורד 187 מובא פירוש בשם ר' יוסף קרא, לפיו האיל "נאחז בסבך שנקל לקחתו משם". מבלי להכריע בשאלה אם השינוי בפירוש רש"י אירע בהשפעת פירוש הרשב"ם או בהשפעת פירוש ר' יוסף קרא, חשוב לציין שדפוס רומא מרבה לשמר גרסות בלעדיות של פירוש רש"י ואולי אף שינויים שבוצעו על ידי רש"י עצמו.

נוסח דפוס רומא של פסוק יג נמצא בכתבי יד פרמה 3256, ווטיקן 46, אוקספורד 187 ולונדון 26.¹⁸⁹

8) מהיכן הגיע אברהם לקרית ארבע לספוד לשרה?

"וַתֵּמֶת שָׂרָה בְּקִרְיַת אֲרָבַע הוּא חֶבְרוֹן בְּאֶרֶץ פְּנֵעַן וַיֵּבֵא אֲבְרָהָם לְסֹפֵד לְשָׂרָה וּלְבִנְתָּהּ" (בראשית כג, ב).

דפוס רפ"ד - בראשית כג, ב	דפוס רומא - בראשית כג, ב
ויבא אברהם - מבאר שבע.	ויבא אברהם - מהיכן בא? מהר המוריה.
לספוד לשרה ולבנתה - ונסמכה מיתת שרה לעקדת יצחק, לפי שעל ידי בשורת העקידה שנזדמן בנה לשחיטה וכמעט שלא נשחט, כשנתבשרה שלא נשחט, פרחח נשמתה ומתה.	לספוד לשרה ולבנותה - נסמכה מיתת שרה לעקדת יצחק שעל ידי שנזדמן בנה לשחיטה וכמעט שלא נשחט, כשנתבשרה כן פרחח נשמתה ומתה.

גרסת רומא חופפת את זו המצויה בכ"י ווטיקן 46 ואוקספורד 187. לדעת רש"י, שרה מתה בעקבות בשורת העקדה, ולפיכך מתבקש לומר שאברהם בא מהר המוריה - מקום העקידה - לספוד לה. דברי רש"י בדפוס רומא הולמים את המדרש המובא בהמשך פירושו לפסוק, כפי שהסביר הרמב"ן בפירושו: "ולשון רבותינו (בר"ר נח, ה) מהר המוריה בא. וכן הוא לפי המדרש שכתבו הרב (רש"י בפסוק זה) כי שמעה בעקידה ופרחה נשמתה".

¹⁸⁸ טויטו, הפשטות, עמ' 236-237. ¹⁸⁹ שונפלד, שם, עמ' 171-173. היא מציינת כי גרסה זו מצויה בכ"י אוקספורד 190, אבל היא איננה מזכירה את דפוס רומא. היא מציינת כתבי יד נוספים המזכירים את מידת הדין במקום השטן, אך רק כ"י אוקספורד 190 מזכיר הן את מידת הדין במקום השטן הן את המלאך שעיקב את האיל למען אברהם.

בפירושו לפסוק ב ממשך הרמב"ן וכותב :

אבל לפי המדרש צריכין אנו לומר כי אברהם ושרה בזמן העקידה היו דרים בחברון ושם נצטוה, ומה שאמר ביום השלישי וישא אברהם את עיניו (בראשית כב, ד), כי לא נגלה לו ההר חמד אלהים עד היום השלישי, והיה בשני הימים הולך בסביבי ירושלים ולא היה הרצון להראות לו, ואברהם אחר העקידה לא שב למקומו לחברון, אבל הלך תחלה אל באר שבע מקום האשל שלו לתת הודאה על נסו, ושם שמע במיתת שרה ובא. ומי שאמר מהר המוריה בא ומי שאמר מבאר שבע בא הכל טעם אחד.

הרמב"ן לא התקשה בעובדה שבסוף סיפור העקידה כתוב שאברהם הלך לבאר שבע. לפי הרמב"ן, אברהם שהה שם זמן קצר בלבד. למעשה בא אברהם מהעקדה. וכך גם על פי גרסת דפוס רומא.¹⁹⁰

9) שליחת משה אל פרעה על ידי ה'

"וַיְהִי בַיּוֹם דָּבַר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם:

וַיֹּדְבַר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר אֲנִי ה' דָּבַר אֶל פְּרֹעֶה מֶלֶךְ מִצְרַיִם אֵת כָּל אֲשֶׁר אֲנִי דֹבֵר אֵלָיךְ:

וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לִפְנֵי ה' הֵן אֲנִי עֶרְל שְׁפִתַיִם וְאֵיךְ יִשְׁמַע אֵלַי פְּרֹעֶה" (שמות ו, כח-ל).

דפוס רפ"ד - שמות ו, כח-ל	דפוס רומא - שמות ו, כח-ל
(כח) ויהי ביום דבר ה' וגו' - מחובר למקרא שלאחריו.	(כח-ל) ויהי ביום דבר ה' - מחובר למקרא שלאחריו (שמות ו, כט) וידבר ה' הוא הדבור עצמו האמור למעלה (שמות ו, יא) בא דבר אל פרעה מלך מצרים אלא מתוך שהפסיק עליו הענין כדי ליחסם חזר הענין עליו להתחיל בו.
אני ה' - כדאי אני לשלחך ולקיים שליחותי בא דבר אל פרעה מלך מצרים.	אני ה' - כדי אני לשלחך ולקיים שליחותי בא דבר אל פרעה מלך מצרים.
וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לִפְנֵי ה' (שמות ו, ל) היא האמירה האמורה למעלה (שמות ו, יב) הן בני ישראל לא שמעו אלי ושנאה הכתו' כאן בשביל שהפסיק הענין וכן היא השטה כאדם האומר לחברו נחזור לענין ראשון.	וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לִפְנֵי ה' (שמות ו, ל) היא האמירה האמורה למעלה (שמות ו, יב) הן בני ישראל לא שמעו אלי ושנאה הכתו' כאן בשביל שהפסיק הענין וכן היא השטה כאדם האומר לחברו נחזור לענין ראשון.
ויהי ביום דבר ה' אל משה בארץ מצרים וידבר ה' אל משה ¹⁹¹ אני ה' דבר אל פרעה (שמות ו, כח-כט) ומהו הדבור	ויהי ביום דבר ה' אל משה בארץ מצרים וידבר ה' אל משה ¹⁹¹ אני ה' דבר אל פרעה (שמות ו, כח-כט) ומהו הדבור

¹⁹⁰ ברטנורא, עמר נקא, עמי' לא. הייתה לפניו גרסת רומא. כתוב שם: ללמדנו שביאת אברהם מהר המוריה, כלומר עקידת יצחק, היתה גרמא לספוד לשרה ולבכותה כדמפרש רש"י ואזיל". יש ספק אם ר' עובדיה מברטנורא הוא מחבר הפירוש על רש"י לתורה המכונה "עמר נקא". ראו חבצלת, עמר נקא, עמי' קיז-קכ.
¹⁹¹ בפסוק "אל משה לאמר".

<p>הוא שאמר למעלה (שמות ו, יא) בא דבר אל פרעה מלך מצרים ומשה השיבו הן אני ערל שפתים כמו שכתוב למעלה (שמות ו, יב) מה השיבו הקב"ה על כך (שמות ז, א) ראה נתתיך אלהים לפרעה ומה שאתה דואג על ערלת שפתיך (שמות ז, א) אהרון אחיך יהיה נביאך.</p>	
--	--

ישנם שני הבדלים בין דפוס רפ"ד לדפוס רומא:

1) הקטע הארוך הפותח במילים "ויאמר משה לפני ה' היא האמירה..." ומסתיים במילים "אחיך יהיה נביאך" הוא תוספת המצויה בדפוס רומא ובכ"י אוקספורד 187.

2) דפוס רפ"ד מפרש רק את פסוקים כח ו-כט, כל אחד לחוד, ואילו דפוס רומא מפרש פסוקים כח-ל עד הסוף כחטיבה אחת ומוסיף את המילים "וכן היא השיטה, כאדם האומר לחברו נחזור לענין ראשון". נוסח דפוס רומא מפשט ומרחיב את הפירוש ואת הקשר למה שקדם לפסוקים אלו.

בפירוש לפסוקים אלו ישנם הבדלים רבים בין דפוס רפ"ד לדפוס רומא – לא רק מבחינת דיבורי המתחיל ואורך הפירוש, אלא גם מבחינת הרחבת ההסבר. לפי שני הנוסחים רש"י מבאר את תפקיד הפסוקים לאור מה שבא אחריהם (שמות ו, כט – ברומא במפורש וברפ"ד ברמז) ומה שבא לפניהם (בשמות ו, יא – שוב, ברומא במפורש וברפ"ד ברמז). אלא שמה שמובא בדפוס רפ"ד בצורת פירושים קצרים לשני פסוקים, מובא בדפוס רומא בצורת פירוש אחד ארוך לפסוקים כח-ל ובתוספת הסברים מרחיבים. אפשר לראות את הנוסח של רומא כפירוש הבנוי על פי תבנית של פרט וכלל. עד לדיבור המתחיל הראשון, מבואר בקצרה יחס הפסוקים למה שבא אחריהם ולפניהם, והחל מהמילים "ויאמר משה לפני ה'" רש"י מרחיב את הפירוש ומוסיף את המילים "ושנאה הכתו' כאן בשביל שהפסיק הענין וכן היא השטה כאדם האומר לחברו נחזור לענין ראשון". כמו כן, אחרי ציטוט מלות הפסוק "ויהי ביום דבר ה'...", נוסח רומא מרחיב את הדיבור על הקשר לפסוקים הבאים אחריו, לא רק שמות ו, כט-ל אלא גם שמות ז, א: "ומשה השיבו הן אני ערל שפתים כמו שכתוב למעלה (שמות ו, יב) מה השיבו הקב"ה על כך (שמות ז, א) ראה נתתיך אלהים לפרעה ומה שאתה דואג על ערלת שפתיך (שמות ז, א) אהרון אחיך יהיה נביאך". הדיון בקשר זה בין הפסוקים חסר לגמרי ברפ"ד.

10) החדש הזה לכם – ציווי משותף למשה ולאהרן

"וּמֹשֶׁה וְאַהֲרֹן עָשׂוּ אֶת כָּל הַמִּצְוֹת הָאֵלֶּה לְפָנֵי פְרַעֲהוּ וַיַּחֲזֶק ה' אֶת לֵב פְּרַעֲהוּ וְלֹא שָׁלַח אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם" (שמות יא, י).

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה וְאֶל אַהֲרֹן בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם לֵאמֹר" (שמות יב, א).

דפוס רפ"ד - שמות יא, י-יב, א	דפוס רומא - שמות יא, י
(יא, י) ומשה ואהרן עשו - כבר כתב לנו זאת בכל המופתים ולא שנהא כאן אלא בשביל לסמכה לפרשה של אחריה.	(י) ומשה ואהרן עשו - כבר כתב לנו את כל המופתים ¹⁹² ולא שנהא כאן אלא בשביל לסמכה לפרשה שלאחריה (שמות יב, א) ויאמר ה' אל משה ואל אהרן - שבשביל שאהרן עשה וטרח במופתים כמשה חלק לו כבוד זה במצוה ראשונה שכללו עם משה בדבור.

קיימים שני הבדלים בין הנוסחים:

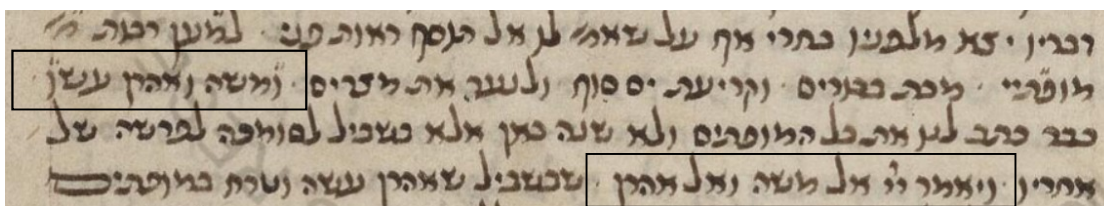
(1) בדפוס רומא מופיע הניסוח "**את** כל המופתים ולא שנהא" במקום "**זאת** בכל המופתים ולא שנהא".

(2) בדפוס רומא הפסוק "ויאמר ה' אל משה ואל אהרן" הוא חלק מן הפירוש, ואילו בדפוס רפ"ד הוא מהווה את הדיבור המתחיל לפסוק הראשון בפרק הבא.

הקושי שעמו רש"י מתמודד הוא מדוע הציווי "החדש הזה לכם" מופנה למשה ולאהרן ביחד, שהרי בכל ספר שמות עד פסוק זה ה' פנה אל משה ואהרן ביחד שלוש פעמים בלבד,¹⁹³ אבל אף פעם לא במטרה לצוות דרכם את כל שאר העם. לפיכך מפרש רש"י את הפסוקים שמות יא, י ושמות יב, א ביחד. בפסוק הראשון כתוב שמשה ואהרן עשו את כל המופתים לפני פרעה, אך אין בו מידע מעבר למה שידוע לנו כבר. רש"י מפרש שהפסוק בא להסביר מדוע זכה אהרן להצטרף למשה בציווי של "החדש הזה לכם" בתחילת פרק יב. לכן, הצגת דברי רש"י כפירוש אחד ללא ספק עדיפה על הצגתם כשני פירושים נפרדים כפי שאנו מוצאים בדפוס רפ"ד.

נוסח דפוס רומא נמצא גם בכתבי יד ווטיקן 46, אוקספורד 187, פרמה 3256 ופרמה 3288. בכ"י ווטיקן 46 אפשר לראות בבירור שהפסוק "ויאמר ה' אל משה ואל אהרן" איננו דיבור המתחיל.

צילום מתוך כ"י ווטיקן 46:

¹⁹² ב"רש"י השלם", (כרך ד, עמ' שעו) נוסח רומא מובא בצורה שגויה: "זאת כל המופתים". מתוך השוואה לעותקים אחרים ברור שנוסח רומא הוא "את כל המופתים". דומה שמחברי "רש"י השלם" הסתמכו על העותק של JTS המופיע ב-hebrewbooks.org. בעותק זה רוכש הספר הוסיף את האות "ז" לפני המילה "את" וגם הוסיף את האות "ב" בין השיטין כדי להתאים את דפוס רומא לכתב יד שהיה בידו. הנה צילום מן העותק של JTS.

ו רבות מופתי מכת בכורים וקריעת ים סוף ולנער את מצר
ח ואהרן עשו כבר כתב לנו זאת כל המופתים ולא שנהא כאן
שביל לסמכה לפרשה שלאחריה ויאמר ה' אל משה ואל אהרן
ויאמר ה' אל משה ואל אהרן עשו במצוה ראשונה שכללו עם משה בדבור.
ראו שמות י, יג; ז, ח; ט, ח.

רואים בבירור שיש סימן מעל המילה הראשונה והאחרונה בדיבור המתחיל, ואילו מעל המילים "ויאמר ה' אל משה ואל אהרן" אין סימנים. אמנם נוסח דפוס רומא איננו משנה את המשמעות של פירוש רש"י, אבל הוא משמר נוסח שהיה קיים בכתבי יד רבים עוד לפני עידן הדפוס.

11) קרבן פסח – על שם מה?

כך מתארת התורה את קרבן הפסח לדורות:

"וְיִכְכֶּה תֹאכְלוּ אֹתוֹ מִתְּנִיכֶם חֲגָרִים נְעָלֵיכֶם בְּרִגְלֵיכֶם וּמְקַלְכֶם בְּיַדְכֶם וְאָכַלְתֶּם אֹתוֹ בַּחֲפִזוֹן פֶּסַח הוּא לֵה" (שמות יב, יא).

דפוס רפ"ד - שמות יב, יא	דפוס רומא - שמות יב, יא
פסח הוא לה' - הקרבן הוא קרוי פסח על שם הדלוג שהקב"ה מדלג בתי ישראל מבין בתי מצרים וקופץ ממצרי למצרי, וישראל אמצעי נמלט, ואתם עשו כל עבודותיו לשם שמים דבר אחר דרך דלוג וקפיצה, זכר לשמו שקרוי פסח וגם פשק"א לשון פסיעה.	פסח הוא לה' - הקרבן הוא קרוי פסח על שם הפסיחה או הדילוג ואתם עשו כל עבודתו דרך פסיחה ודלוג זכר לשמו הקרוי פסח וגם פשקא לשון פסיחה.

ישנם שני הבדלים בין נוסח רפ"ד לנוסח רומא:

- א) בנוסח רפ"ד מופיעים שני פירושים למילים "פסח הוא לה'", כאשר השני מובא תחת הכותרת "דבר אחר".
- ב) בפירוש הראשון בדפוס רפ"ד נוספו המילים "לשם שמים", בתור פירוש למילה "לה".

לפי הפירוש הראשון בדפוס רפ"ד, וכן לפי דפוס רומא, המילה 'פסח' היא שמו של הקורבן. ההבדל בין נוסח דפוס רפ"ד לנוסח דפוס רומא הוא התוספת של "דבר אחר" בדפוס רפ"ד, המפרשת את המילה פסח על שם פעולתו של הקב"ה. בדפוס רומא כל עבודת הפסח מזכירה את הדילוג שפסח ה' על בתי ישראל במצרים.

נוסח דפוס רומא נמצא בכתבי יד פרמה 3256, ווטיקן 46, אוקספורד 187 ולונדון 26. בספר "רש"י השלם" מופיעה הערה בזו הלשון: "ברש"י דפוס ראשון לא גורס כלל פירוש שני. וכן בספר זכרון... משמע שגורס כדפוס ראשון. וברש"י דפוס רומא ואלקבץ ליתא כלל לפירוש זה".¹⁹⁴

¹⁹⁴ ראו "רש"י השלם", כרך ד, עמ' רנ-רנא, הערה 53.

12) אהרן מנסה למנוע את חטא העגל

לגבי חלקו של אהרן בחטא העגל, התורה מספרת בין השאר:

”וַיִּקַּח מִיָּדָם וַיִּצַר אֹתוֹ בַּחֶרֶט וַיַּעֲשֶׂהוּ עֵגֶל מִסַּכָּה וַיֹּאמְרוּ אֵלֶּה אֱלֹהֵיךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלִיף מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם.

וַיֵּרָא אֶהָרֶן וַיִּבֶן מִזְבֵּחַ לְפָנָיו וַיִּקְרָא אֶהָרֶן וַיֹּאמֶר חַג לֵה’ מַחֵר” (שמות לב, ד-ה).

בתחילת הפסוק דומים הנוסחים של פירוש רש"י המופיעים בדפוס רפ"ד ובדפוס רומא:

וירא אהרן - שהיה בו רוח חיים, שנאמר (תהלים קו, כ) בתבנית שור אוכל עשב, וראה שהצליח מעשה שטן, ולא היה לו פה לדחותם לגמרי.
ויבן מזבח - לדחותם.

ויקרא... חג לה' מחר - ולא היום, שמא יבוא משה קודם שיעבדוהו, זהו פשוטו. ומדרשו בויקרא רבה (פרשה ה סימן ג) דברים הרבה ראה אהרן; ראה חור בן אחותו, שהיה מוכיחן והרגוהו, וזהו ויבן מזבח לפניו – ויבן מזבח לפניו. ועוד ראה ואמר מוטב שיתלה בי הסרחון ולא בהם, ועוד ראה ואמר אם הם בונים אותו המזבח, זה מביא צרור וזה מביא אבן, ונמצאת מלאכתן בבת אחת, מתוך שאני בונה אותו ואני מתעצל במלאכתי, בין כך ובין כך משה בא.

אבל בפירוש לסוף פסוק ה ישנם הבדלים בין הנוסחים:

דפוס רפ"ד - שמות לב, ה	דפוס רומא - שמות לב, ה
חג לה' - בלבו היה לשמים, בטוח היה שיבא משה, ויעבדו את המקום.	חג לה' - ליבו לשמים. היה בטוח שיבוא משה ויעבדו את ה'. ”ד”א וירא אהרן, ראה שכבר עברו על שתי דברות הראשונות; על דיבור ראשון דכתיב אנכי י' א' כו' והם תלו הגדולה והמירו בתבנית שור ואמרו אלה א' כו', ועל דבור שני - דכתיב לא תעשה פסל, והם עשו, ונתיירא שלא יעברו על "לא תשתחוה להם ולא תעבדם", וביקש לעכב עד למחר.

ההבדל בין דפוס רומא לדפוס רפ"ד טמון בתוספת פירוש תחת הכותרת "ד"א". נוסח דפוס רומא מוסיף עוד נדבך בהבנת הפסוק. המילה "וירא" באה כאן לא רק בלשון הבנה ("ראה ואמר מוטב..."; "ראה שכבר עברו...") אלא גם בלשון יראה (ונתיירא שלא יעברו...) ופחד.

רש"י בא לענות על השאלה – מה ראה אהרן שגרם לו לבנות את המזבח. הפירוש הראשון, שמופיע בשני הנוסחים, אהרן ראה את רצח חור, או את מעשה השטן שהפיח רוח חיים בעגל. פירוש זה סובל מחולשה ברורה, והיא שאין בכתוב רמז לאף אחד משני אירועים אלו. בפירוש השני, המופיע בדפוס רומא, רש"י מבאר את

המילה "וירא" במשמעות אחרת, הוא נתיירא שהעם עלול לעבור על הדיבר השלישי. מתוך אותו פחד, אהרן בקש לעכב את העם ביום נוסף בתקווה שמשא יבוא והעם לא יעברו על הדיבור השלישי.

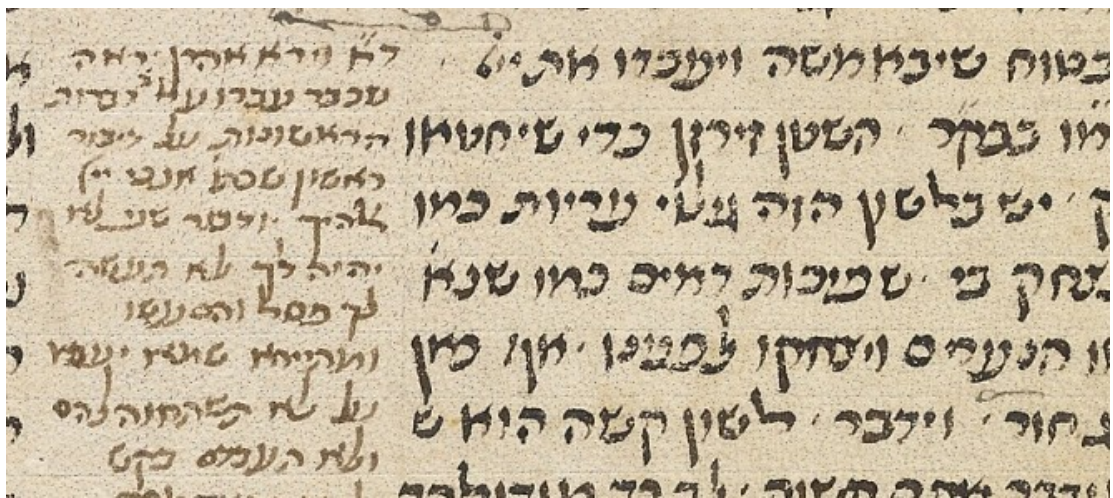
ייתכן שאפשר לשער קושי נוסף, שבגיננו רש"י הוסיף את הפירוש המופיע תחת הכותרת "ד"א". מחבר הפירוש "עמר נקא" על פירוש רש"י לתורה, שנוסח דפוס רומא היה מונח לפניו, כתב:

"וירא אהרן, ראה שהיה בו רוח חיים וכו' ד"א ראה שכבר עברו על שני דברות ראשונות וכו' (שמות לב, ה).

קשה מאי ד"א. י"ל דלפי פירוש ראשון הל"ל וירא אהרן תיכף אחר "ויעשהו עגל מסכה" (שמות לב, ד) אבל עתה שכתבו אחר "וירא אלה אלהיך ישראל" נוכל יותר לפרש כן הפירוש האחרון שראה שכבר עברו על ב' דברות שעשאוהו וקבלוהו לאלוה.¹⁹⁵

ראינו כי בפרשת העקדה נוסח דפוס רומא מגלה נטייה מסוימת להרחיק את דמותו של השטן, וייתכן שאותה נטייה באה לידי ביטוי גם כאן.

גרסה זו מצוייה בשוליים של כ"י אוקספורד 187:

ייתכן שהדפסת גרסה נדירה זו מעידה על העצמאות של מדפיסי דפוס רומא.

13) זיהוי נגע צרעת

אחד הנגעים המתוארים בפרשת תזריע מכונה "נתק", והוא מופיע בראש או בזקן. סימן ההיכר של נגע זה הוא הופעת שיער צהוב. וכך כתוב:

"וְאִישׁ אֹדֵם אִשָּׁה כִּי יִהְיֶה בּוֹ נֶגַע בְּרֹאשׁ אֹדֵם אִשָּׁה בְּזָקֵן:
וְרָאָה הַכֹּהֵן אֶת הַנֶּגַע וְהִנִּיחַ מִרְאֵהוּ עֵמֶק מִן הָעוֹר וּבּוֹ שֵׁעַר צָהָב דָּק וְטָמֵא אֹתוֹ הַכֹּהֵן
נֶתַק הוּא צָרַעַת הָרֹאשׁ אֹדֵם אִשָּׁה הוּא" (ויקרא יג, כט-ל).

¹⁹⁵ ראו ברטנורא, עמר נקא, עמ' קלח.

התיאורים בפסוק ל - "וְרָאָה הַכֹּהֵן אֶת הַנִּגְעִי", ואחר כך: "וְטָמֵא אֶתוֹ הַכֹּהֵן" מהווים שני שלבים שונים. תחילה, כדי לבדוק אם הנגע טהור, הכהן מסגירו לתקופה של שבעה ימים. בסוף תקופה זו הכהן בודק אם הנגע התפשט או לא. אם הנגע לא התפשט, הכהן מסגיר אותו לשבעה ימים נוספים. בסוף תקופת ההסגר השנייה, אם הוא לא התפשט, הכהן מטהר אותו. אבל אם הנגע כן התפשט, אז "וְרָאָהוּ הַכֹּהֵן וְהָיָה פֶּשֶׁה הַנֶּתֶק בְּעוֹר לֹא יִבְקֵר הַכֹּהֵן לְשַׁעַר הַצְּהָב טָמֵא הוּא" (ויקרא יג, לו).

דפוס רפ"ד - ויקרא יג, לו	דפוס רומא - ויקרא יג, לו
אין פירוש לפסוק זה.	לא יבקר לשיער הצהוב ¹⁹⁶ - שאפ"י בלא צהוב טמא בפסיון.

אם הנגע התפשט אחרי ארבעה-עשר ימי הסגר – "טמא הוא", אף אם לא נראה בו הסימן של שיער צהוב. המקור לדברי רש"י אלו במדרש ספרא: "ומנין לפיסיון שיטמא שלא בשיער צהוב, תלמוד לומר לא יבקר לשיער הצהוב טמא הוא."¹⁹⁷ גרסה זו מצויה בכ"י פרמה 3256, כולל דיבור המתחיל המדלג על המילה "הכהן".¹⁹⁸

14 ברכת כהנים

"דַּבֵּר אֶל אֱהֲרֹן וְאֶל בְּנָיו לֵאמֹר לֹה תְּבָרְכוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אָמֹר לָהֶם" (במדבר ו, כג).

דפוס רפ"ד - במדבר ו, כג	דפוס רומא - במדבר ו, כג
אמור להם - כמו זכור שמור, בלע"ז דישנ"ט. אמור להם - שיהיו כולם שומעים. אמור - מלא, לא תברכם בחפזון ובבהלות, אלא בכונה ובלב שלם.	כה תברכו - <u>בלשון הקדש</u> . אמור להם - שיהו כולן שומעין אמור מלא לא תברכם בחפזון ובבהלה אלא בכונה ובלב שלם.

ישנם שלושה הבדלים בין דפוס רומא לדפוס רפ"ד:

- 1) דפוס רומא מבאר שכוונת הביטוי "כה תברכו" היא שיש לברך בלשון הקודש. ביאור זה חסר בדפוס רפ"ד.
- 2) דפוס רפ"ד מביא שלושה ביאורים למילים "אמור להם". הביאור הראשון אינו מופיע בדפוס רומא.
- 3) בדפוס רפ"ד, שני הביאורים האחרונים הם שני פירושים שונים. לפי הפירוש הראשון המילה "שומעים" מציינת שמיעה בעלמא, ואילו לפי הפירוש השני היא רומזת לכך שכולם צריכים לשמוע את הברכה המלאה ואין להשמיע אותה בחפזון.

¹⁹⁶ בפסוק "לא יבקר הַכֹּהֵן לְשַׁעַר הַצְּהָב".

¹⁹⁷ ספרא פרשה ט, פרק ט, יב.

¹⁹⁸ מצאתי פירוש זה בשלושה כתבי יד נוספים: ווטיקן 46, אוקספורד 187 ולונדון 26, עם שינויים קלים בדבור המתחיל. ראו בראכפעלד, יוסף הלל, כרך ב, עמ' מג והערה 4 שם.

לפיכך, שני הפירושים מופיעים בשני דיבורי המתחיל נפרדים. לפי דפוס רומא, קיים רק פירוש אחד למילים "אמור להם", לפיו המילה "שומעין" פירושה הבנה עמוקה, והמשך הפירוש מהווה הסבר למילה "שומעין" – שהכוהנים אומרים את הברכה בכוונה ובלב שלם. לפיכך, כל הפירוש מופיע בדיבור המתחיל אחד.

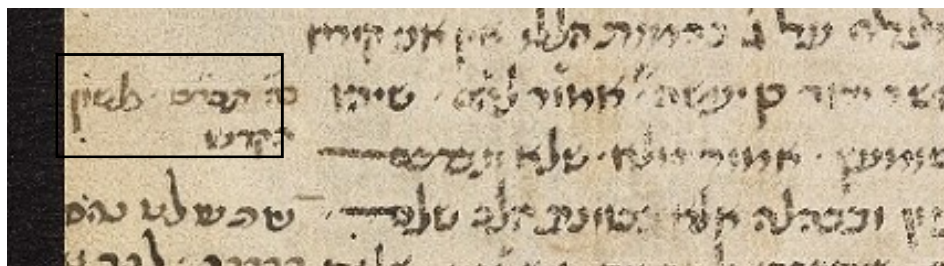
המקור לנוסח רומא, לפיו צריך לברך בלשון הקודש, הוא בתלמוד בבלי:

תנו רבנן (במדבר ו, כג) "כה תברכו" - בלשון הקודש, אתה אומר: בלשון הקודש, או אינו אלא בכל לשון? נאמר כאן "כה תברכו" ונאמר להלן (דברים כז, יב) "אלה יעמדו לברך את העם", מה להלן בלשון הקודש, אף כאן בלשון הקודש; רבי יהודה אומר: אינו צריך, הרי הוא אומר: כה, עד שיאמרו בלשון הזה (סוטה לח, א).

לדעת רש"י, לפי דפוס רומא, המילים "כה תברכו" מתייחסות ללשון הברכה ולא לתוכנה.

נוסח רומא נמצא בכ"י אוקספורד 187 בשינוי קל. כמו בדפוס רומא, שני הביאורים למילים "אמור להם" מופיעים באותו דיבור המתחיל, אבל הביאור למילים "כה תברכו", שהכוונה ללשון הקודש, נמצא בשוליים. הביאור למילים "זכור ושמור" אינו נמצא בכלל.

תצלום מתוך כ"י אוקספורד 187:

ייתכן שהפירוש "כה תברכו - בלשון הקודש" הוא תוספת שחדרה לגוף הטקסט בשלב מאוחר יותר.

15) דברי העידוד של יהושע וכלב למרגלים בשוכם למחנה

"אֵךְ בַּה' אֶל תִּמְרְדוּ וְאַתֶּם אֶל תִּירְאוּ אֶת עַם הָאָרֶץ כִּי לַחֲמֵנוּ הֵם סָר צֶלֶם מַעֲלִיָּהֶם וְה' אֶתְנֵנוּ אֶל תִּירָאֵם" (במדבר יד, ט).

דפוס רפ"ד - במדבר יד, ט	דפוס רומא - במדבר יד, ט
אל תמרדו - ושוב ואתם אל תיראו.	אל תמרדו - ושוב אל תיראו.
כי לחמנו הם - נאכלם כלחם.	כי לחמנו הם - נאכלם כלחם.
סר צלם - מגינם וחזקם, כשרים שבהם מתו, איוב שהיה מגין עליהם	סר צלם - מגנם וחזקם כשרים שבהם מתו איוב שהיה מגין עליהם
דבר אחר צלו של המקום סר מעליהם.	שאמ' להם משה (במדבר יג, כ) היש בה עץ אל תקרי עץ אלא יועץ.

יהושע וכלב מבהירים למרגלים שאין למרוד בה' או לפחד, משום שנסתלקה ההגנה שהייתה לתושבי כנען. המגן על אדם מכונה 'צלו'. לפי נוסח רפ"ד היצ'ל' הוא איוב

או "המקום" (כינוי לה'), ואילו לפי דפוס רומא רק איוב הגן על תושבי כנען. ומנין לו לרש"י שאיוב היה מגן עליהם? הוא לומד זאת מההוראות שנתן משה למרגלים לפני צאתם, ככתוב במדבר יג, כ:

"וַיִּמָּה הָאָרֶץ הַשְּׂמֵנָה הוּא אִם רָזָה הֲיִשׁ בָּהּ עֵץ אִם אֵין וְהִתְחַזְּקֶתֶם וּלְקַחְתֶּם מִפְּרֵי הָאָרֶץ וְהִמֵּימִים לְמִי בְּכוּרֵי עֲנָבִים".

לפי דפוס רומא, רש"י מבאר שם:

"היש בה עץ - אם יש בהם אדם כשר שמגין זכותו עליהם".

על ביאור זה כתב ר"ש אלמושנינו: "ראה רש"י לפרשו על דרך הדרש, לפי שעל דרך הפשט קשה, כי אי זה ארץ יש שאין בה עץ, עד שישאל משה "היש בה עץ אם אין".¹⁹⁹

קיימים שני הבדלים בין נוסח רומא לנוסח רפ"ד:

1) הפירוש השני בדפוס רפ"ד "דבר אחר צלו של המקום סר מעליהם" איננו בדפוס רומא. בכל כתבי היד והדפוסים שנבדקו שורה זו איננה.²⁰⁰ לכן נראה שהיא תוספת מאוחרת לדברי רש"י.

2) הקטע שמתחיל במילים "מת וזהו שאמ' להם משה..." עד סוף השורה נמצא רק בדפוס רומא. הנוסח בדפוס רומא מרחיב את ההסבר מדוע דווקא איוב הוא האדם הכשר שהגן על הכנענים. מדברי יהושע וכלב הבינו המרגלים שאין להם ממה לחשוש כי מת איוב. מקורו של דברי רש"י בבבא בתרא טו, א:

"ר'בא אמר: איוב בימי מרגלים היה, כתיב הכא: (איוב א, א) איש היה בארץ עוץ איוב שמו, וכתיב התם: (במדבר י"ג, כ) "היש בה עץ". מי דמי? הכא עוץ, התם עץ! הכי קאמר להו משה לישראל: ישנו לאותו אדם, ששנותיו ארוכות כעץ ומגין על דורו כעץ."

הנוסח המצוי בדפוס רומא מקשר בין המילה 'עץ', לאיוב שמקורו בארץ עוץ. נוסח מעט שונה מצוי בכ"י פרמה 2708 בגוף הטקסט ובכ"י פרמה 3288 בשוליים. בסוף הפירוש כתוב "היש בה עץ אל תקרי עץ אלא עוץ". ייתכן שגרסה זו עדיפה משום שאיוב היה מארץ עוץ.

16) המחנות של החטאים מעדת קרח

"את מחנות החטאים האלה בנפשותם ועשו אתם רקעי פחים צפוי למזבח פי הקריבים לפני ה' ויקדשו ויהיו לאות לבני ישראל" (במדבר יז, ג).

דפוס רפ"ד - במדבר יז, ג	דפוס רומא - במדבר יז, ג
החטאים האלה בנפשותם - שנעשו פושעים בנפשותם, שנחלקו על הקב"ה.	החטאים האלה בנפשותם - שנעשו פושעים שנחלקו להקב"ה. ומדרשו הם חטאו בנפשותם ודמם בראשם משה התרה בהם והיה האיש אשר יבחר ה' הוא הקדוש הוא לבדו יצא חי וכולן אובדין והם נכנסו לאותה סכנה.

¹⁹⁹ ר"ש אלמושנינו, כרך ו', עמ' 186, ודברי גבאי, עבד שלמה, שם.
²⁰⁰ הפירוש איננו בלייפציג 1, ובמקראות גדולות הכתר הוא מסומן כתוספת.

הקושי עמו רש"י מתמודד הוא הופעת המילה "בנפשתם", שכוונתה ותפקידה בפסוק אינם ברורים. מלבד הפירוש הראשון, המצוי גם בדפוס רפ"ד, בדפוס רומא ישנה תוספת מדרשית המתייחסת לאות ב' במילה "בנפשתם". לפי הפירוש הראשון, האות ב' מתארת את תוצאת החטא: "נעשו פושעים". הקב"ה רואה נפש אדם ומבין את חטאם. לפי המדרש, המילה באה לרמוז לכך שהם חטאו "בנפשותם", כלומר "דמם בראשם".

נוסח דפוס רומא מצוי גם בכתבי יד פרמה 3256, אוקספורד 187, לונדון 26, ווטיקן 46, פרמה 3115 ופרמה 3288.

17) סלע המחלוקת – משה ואהרן נגד העם

לאחר מות מרים, כשלא היו לעם מים לשתות, ה' צווה את משה לדבר אל הסלע כדי להוציא ממנו מים. לדעת רש"י, משה הבין את משמעות המילה "הסלע" באופן שונה מהעם.

"וַיִּקְהֲלוּ מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן אֶת הַקָּהָל אֶל פְּנֵי הַסֵּלַע וַיֹּאמְרוּ לָהֶם שְׁמְעוּ נָא הַמּוֹרִים הַמֵּן הַסֵּלַע הַזֶּה נוֹצֵיא לָכֶם מַיִם" (במדבר כ, י).

דפוס רפ"ד - במדבר כ, י	דפוס רומא - במדבר כ, י
<p>המון הסלע הזה - לפי שלא היו מכירין אותו לפי שהלך הסלע וישב לו בין הסלעים כשנסתלק הבאר, והיו ישראל אומרי' מה לכם אומרי' מה לכם מאי זה סלע תוציאו לנו מים, לכך אמר להם המורים סרבנים, לשון יוני שוטים, מוריהם, המון הסלע הזה שלא נצטוינו עליו נוציא לכם מים.</p>	<p>המון הסלע הזה - לפי שלא היו מכירין בו לפי שהלך הסלע וישב לו בין הסלעים כשנסתלק והיו ישראל אומרי' מה לכם מאי זה סלע תוציאו לכך אמ' להם המורים סרבנים <u>ד"א</u> המורים שוטים בלשון יוני מורים <u>ד"א</u> מורים את מוריהן.</p> <p>המון הסלע - הזה²⁰¹ שלא נצטוינו עליו נוציא לכם מים.</p>

בפירושו לפסוק זה מבאר רש"י את המילה "המורים" בארבעה מובנים שונים. לפי שלושת הפירושים הראשונים, משה מוכיח את העם. לפי הפירוש האחרון, הכתוב בנפרד בדפוס רומא, משה מסביר כיצד הוא ואהרן מבינים את מה שה' ציווה אותם.

ההבדל בין נוסח רומא לנוסח רפ"ד איננו בתוכן הפירושים אלא באופן הצגתם. בדפוס רפ"ד כל ארבעת הפירושים מופיעים תחת דיבור המתחיל אחד. המעייין נדרש להתאמץ כדי להבין אם יש כאן פירוש אחד או יותר. בעל פירוש "עמר נקא" מבאר כיצד יש להבין את שלושת הפירושים הראשונים, חרף העובדה שאין ביניהם שום הפרדה. ואלו דבריו:

אין להקשות היאך מפרש מלה זו בפתרונות הרבה. די"ל (=דיש לומר) שהיא סובלת כל הפירושים הללו, לשון סרבנות כמו בן סורר ומורה, ואם

²⁰¹ בדפוס רומא המילה "הזה" איננה מסומנת כדיבור המתחיל.

לא היה פירושו אלא זה הל"ל (= היה לו לכתוב) ממרים, לכך פירש שוטים בלשון יוני. ולפי שקשה מעט לפרשו בלשון יוני הואיל דיכולין אנחנו לדמות אותה ללשון עברי, פירשה בלשון אחר מורין את מוריהם מלשון "והיו עיניך רואות את מורידך" (יש' ל, כ), וא"כ היא סובלת כל הפירושים.²⁰² דעה דומה קיימת גם במחקר המודרני. מאורי העיר כי "יש מקרים, לא רבים, שבהם צירף רש"י באותו דיבור המתחיל אגדות חלוקות לכדי פירוש אחד, ללא כל ציון מבחין ביניהן."²⁰³ טענה זו נכונה לא רק לגבי אגדות חלוקות אלא גם ב"יחס שבין הפירושים הכפולים. יש מהם משלימות זה את זה, יש שהם שונים זה מזה, ויש שהם חלוקים זה על זה."²⁰⁴

בדפוס רומא, שלושת הפירושים הראשונים מופיעים תחת דיבור המתחיל אחד, כאשר כל פירוש מופרד מחברו באמצעות המילים "ד"א". לאור דברי מאורי, ייתכן שהנוסח של דפוס רפ"ד, שאין בו הפרדה בין הביאורים השונים, קרוב יותר לנוסח המקורי, ואילו מדפיסי דפוס רומא השתמשו בכתב יד שבו המילים "ד"א" נוספו על מנת להקל על ההבנה. אישוש להשערה זו אפשר למצוא בעובדה שבכ"י אוקספורד 187 כתוב "ד"א" פעם אחד בלבד, לפני הביאור השלישי: "מורים את מוריהן". בכ"י פרמה 3256 הביאור השלישי כתוב בשוליים, וגם בכתב יד זה המילים "ד"א" מופיעות רק פעם אחת.

בדפוס רומא, דיבור המתחיל "המן הסלע" מופיע פעמים. בפעם השנייה, שאיננה בדפוס רפ"ד, מודגש כי משה סבור "על כרחינו לבקש הסלע שנצטוינו עליו".²⁰⁵ הדיבור המתחיל הנפרד מדגיש את ההבדל בין פירוש זה לשלושת הפירושים הראשונים. בדפוס רומא, המילה "הזה" בדיבור המתחיל השני, איננה מסומנת כחלק מדבור המתחיל. הסיבה לכך איננה ברורה, שהרי בכתבי היד שהשתמשנו בהם, המילה "הזה" היא אכן חלק מדיבור המתחיל.

18) ברית שלום לפנחס

בעקבות התערבותו של פנחס באירועי בעל פעור, הקב"ה מעניק לו "ברית שלום":
"לְכֹן אָמַר הַנְּי נִתַּן לוֹ אֶת בְּרִיתִי שְׁלוֹם" (במדבר כה, יב).

דפוס רפ"ד - במדבר כה, יב	דפוס רומא - במדבר כה, יב
את בריתי שלום - שתהא לו לברית שלום, כאדם המחזיק טובה וחנות למי שעושה עמו טובה, אף כאן פירש לו הקדוש ברוך הוא שלומותיו.	בריתי שלום - שתהא לו לברית שלום כאדם שמחזיק חירות ²⁰⁶ ועושה טובה למי שעושה עמו טובה, אף כאן פרש לו שלומותיו <u>דבר אחר לפי שהיה ירא פינחס פן ירדוף גואל דם זמרי אחריו, וכן שמא יפסל מן הכהונה אחר אביו על הרגו את זמרי, הבטיחו שתי הבטחות הללו להיות לו ברית שלום, שנאמר</u>

²⁰² ברטנורא, עמר נקא, עמי ריג.

²⁰³ מאורי, אגדות חלוקות, עמ' 200, הערה 203; גם שם, עמ' 175, הערה 85.

²⁰⁴ שם, עמ' 201.

²⁰⁵ מזרחי, רא"ם, כרך ו, עמ' 330.

²⁰⁶ בכל הגרסות מלבד גרסת דפוס רומא כתוב "חנות".

"הנני נותן לו את בריתי שלום" ושלא יפסיד את כהונתו.	
--	--

הפירוש הנוסף המובא בדפוס רומא, המתחיל במילים "דבר אחר", הוא בלעדי לדפוס זה. הוא מציג ביאור נוסף למילים "ברית שלום" בעקבות מעשה פינחס. ה"ברית" מספקת מענה לפחד שאחז בפנחס מפני שגואל הדם עלול להרוג אותו או מפני שהוא יהיה פסול לכהן משום שהרג נפש. ברית השלום מקנה לו הגנה פיזית מפני גואל הדם והגנה רוחנית מפני אבדן הכהונה. זהו פירוש חדשני ושונה, והוא נמצא רק בדפוס רומא. מקור ההלכה שכהן שהורג נפש פסול מלכהן נמצא בתלמוד בבלי: "אמר רבי יוחנן: כל כהן שהרג את הנפש לא ישא את כפיו, שנאמר (יש' א, טו) 'ידיכם דמים מלאו'" (ברכות לב, ב).²⁰⁷

מקבילה לדפוס רומא נמצאת בכ"י אוקספורד 187.

19) משה רבנו מברך את העם לפני מותו

"וְזֹאת הַבְּרָכָה אֲשֶׁר בֵּרַךְ מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לִפְנֵי מוֹתוֹ" (דברים לג, א).

דפוס רפ"ד - דברים לג, א	דפוס רומא - דברים לג, א
וְזֹאת הַבְּרָכָה... לִפְנֵי מוֹתוֹ - סמוך למיתתו, שאם לא עכשיו אימתי.	וְזֹאת הַבְּרָכָה... לִפְנֵי מוֹתוֹ - סמוך למיתתו שאם לא עכשו אימתי. וְדַרְךְ הַצְדִּיקִים לְצוּוֹת בְּרַכְתֵּן סְמוּךְ לְמִיתַתֵּן שְׁכֵן יִצְחָק אָמַר וְאִבְרַכְךָ לִפְנֵי מוֹתִי ²⁰⁸
	זֶהוּ פְּשׁוּטוֹ וּמְדַרְשׁוֹ בְּאֵי מִלֵּאךְ הַמוֹת לִיטוּל נִשְׁמַתוֹ עֵכָב מֹשֶׁה עַל יָדוֹ וְעַמְד וּבְרַכְךָ לִפְנֵי מִלֵּאךְ הַמוֹת.

ההערה הארוכה שנוספה בדפוס רומא מבוססת על המדרש בספרי דברים: "לפני מותו" – וכי עלתה על דעתך שלאחר מותו היה משה מברך את ישראל? אלא מה תלמוד לומר 'לפני מותו' – סמוך למותו.²⁰⁹

תחילה, התוספת מרחיבה את הבנת פשוטו של מקרא. מבחינת הזמן, המילה "לפני" יכולה לרמוז לזמן סמוך או לזמן רחוק. כאן מוכרחים לבאר אותה על הזמן הסמוך, שהרי משה מת באותו יום.²¹⁰

בהמשך, התוספת מביאה גם ביאור המבוסס על המדרש. לאור העובדה המובנת מאליה שמשה איננו יכול לברך את העם לאחר מותו, נשאלת השאלה מה המילים "לפני מותו" באות להוסיף? על פי דפוס רומא, תשובתו של רש"י היא שאין לבאר את המילה "לפני" כציון זמן אלא כציון מרחב, ואילו המילה "מותו" היא ביטוי

²⁰⁷ בפסוק בישעיהו כתוב "וּבְרָכְשֶׁכֶם כְּפִיכֶם אֲעֵלֶם עֵינֵי מִקֶּם גַּם כִּי תָרְבוּ תִפְלָה אֵינִי שֹׁמֵעַ יְדִיכֶם דְּמִים מְלֹאוֹ".

²⁰⁸ על פי בראשית כז, ז.

²⁰⁹ ספרי דברים, וזאת הברכה, שמב.

²¹⁰ גלברד, רש"י, עמ' 256; מזרחי, רא"ם, כרך ז, עמ' 495-496.

מטונימי למלאך המוות שהגיע ליטול את נשמתו של משה. או במילים אחרות, משה בירך את העם בעמדו לפני מלאך המוות. וזו לשון המדרש עליו ביאור זה מבוסס: "לפני מותו" – וכי תעלה על דעתך שלאחר מותו ברך את ישראל? ומהו "לפני מותו"? – לפני מלאך המות; שבשעה שאמר לו הקדוש ברוך הוא "עלה ומות" היה מלאך המות סבור בדעתו ואומר: כבר נתן לי הקדוש ברוך הוא רשות על נפשו של משה. בא ועמד למעלה הימנו. אמר לו משה: כבר הבטיחני הקדוש ברוך הוא שלא ימסרני בידך.²¹¹ ובדברי בעל ספר זכרון:

ואומרו "עכב על ידו" רצונו לומר, שלא הניח מלאך המות לשלוט בו כלל, אלא עמד באותה שעה וברך את ישראל לפניו, ולא חשש ממנו. ואין פירוש "עכב על ידו" שעכבו עד שהמתין לו לברכם, דאם כן משה עליו השלום גרע מאהרן ומרים דאינהו מתו בנשיקה והוא על ידי מלאך המות חס ושלום.²¹²

מן הדוגמאות שהובאו בסעיף הקודם ובסעיף הנוכחי, עולה כי הבדלי הנוסח הקיימים בין דפוס רומא לבין הנוסח המקובל הם מכמה סוגים. לעתים נוסח דפוס רומא משלים ומרחיב את הפירוש המקובל, ולעתים הוא מציג דעה שונה מן הדעה המצויה בנוסח המקובל. בדוגמה האחרונה ראינו תוספת מדרש בדפוס רומא שאינה קיימת בנוסחים אחרים. אין ספק שלימוד נוסח דפוס רומא עשוי להעשיר אותנו בהבנות חדשות של דברי רש"י ושל המקראות אותם הוא בא לפרש.

ג) פירושים המתקנים נוסח משובש

לאורך השנים עלה בידי מפרשי רש"י וחוקריו לאתר קטעים מתוך פירושו שהשתבשו מכל מיני סיבות. בחלק מן המקרים, שיבושים אלו נשתמרו עד עצם היום הזה (ראו למשל להלן, הדיונים בבראשית כה, כו; מה, כח), חרף העובדה שגרסותיהם התקינות של פירושים אלו מצויות בדפוס רומא ובדפוסים נוספים. בהקשר זה, הבעיה העיקרית העומדת בפני החוקר היא האם הנוסח המצוי בדפוס רפ"ד, השונה מדפוס רומא, הוא נוסח משובש, או שמא הוא משקף פירוש חלופי. תוכנו של הפרק הנוכחי נקבע על פי המחקר (מחקרים של גרוסמן, טויטו ומאורי) ומפרשי רש"י (כמו הרמב"ן, ספר זכרון, רא"ם, ויוסף הלל).

1) אברהם מצווה למול את בניו ואת כל ילידי ביתו

"הַמּוֹל יְמוּל יְלִיד בֵּיתְךָ וּמִקְנֶת פִּסְפֶּךָ וְהִיתָה בְּרִיתִי בְּבִשְׂרְכֶם לְבְרִית עוֹלָם" (בראשית יז, ג).

דפוס רפ"ד - בראשית יז, ג	דפוס רומא - בראשית יז, ג
הַמּוֹל יְמוּל יְלִיד בֵּיתְךָ - כאן כפל עליו ולא אמר לשמונה ימים, ללמדך שיש יליד בית נמול לאחר ח' ימים, כמו	הַמּוֹל יְמוּל יְלִיד בֵּיתְךָ - כאן כפל עליו ולא אמר לשמונה ימים שיש יליד בית נמול לַאֲחַדְךָ כאשר מפורש במסכת שבת.

²¹¹ מדרש תנחומא, וזאת הברכה, ג.

²¹² בקראט, ספר זכרון, כרך ז, עמ' 495.

בפסוקים אלו אברהם מצווה למול את בנו ואת כל ילדי ביתו. הבעיה העומדת לפני הפרשן היא מדוע פסוק יג חוזר על הציווי למול כל יליד בית, שכבר ניתן בפסוק יב? התשובה טמונה בעובדה שפסוק יג איננו מזכיר את הציווי למול ביום השמיני. מכאן לומד רש"י שפסוק יג מתייחס לילודים שנמולים ביום לידתם (על פי דפוס רומא) או לאחר שמונה ימים (על פי דפוס רפ"ד). בעל ספר זכרון מצטט את פירוש רש"י מתוך הנוסח שהיה לפניו, שהוא זהה לנוסח דפוס רומא:

כלומר, כמו שיש נמול לשמנה, כן יש נמול ביום לידתו.²¹³ ונלמד זה מזה הכתוב השני [פסוק י"ג] שלא נזכר בו שמנה כמו שנזכר בראשון דכתיב ביה "ובן שמונת ימים". והוא הדין נמי שיש מקנת כסף נמול לשמונה²¹⁴ ויש מקנת כסף נמול לאחד. ופלוגתא דתנאי היא פרק רבי אליעזר דמילה (שבת קלה, ב) ובה חילוף גרסות, והרוצה לעמוד על עקרון של דברים יענין שם. והנסחאות הדפוסיות²¹⁵ שכתוב בהן "שיש" נמול לאחר שמונה" ברור הוא שטעות סופרים הוא.²¹⁶

בעל ספר "יוסף הלל" ציין שגם הרא"ם גרס "לאחד". הוא מוסיף שחוץ מ"ספר זכרון", גם בעל ה"משכיל לדוד" (רבי דוד פארדו) והמהרש"א (רבי שמואל איידלס) סברו שהנוסח "לאחר שמונה" הוא שיבוש. על פי סברתם, בתחילה היה כתוב "לאחד", אלא שהאות דל"ת השתבשה לאות רי"ש (שיבוש גרפי מפאת הדמיון), כך שהיה כתוב "לאחר". ומכיוון שנוסח זה נראה חסר, הוסיפו את המילים "שמנה ימים".²¹⁷

אם כן, בפסוק זה, גרסת דפוס רומא היא ככל הנראה הגרסה הנכונה.

2) לוט פונה אל המלאכים המבקשים ממנו לעזוב את סדום

"וַיֹּאמֶר לוֹט אֱלֹהִים אֵל נָא אֲדֹנָי" (בראשית יט, יח).

דפוס רפ"ד – בראשית יט, יח	דפוס רומא – בראשית יט, יח
אל נא אדני - רבותינו אמרו ששם זה קדש, שנאמר בו להחיות את נפשי, מי שיש בידו להמית ולהחיות. ותרגומו <u>בבעו כען ה'</u> .	אל נא אדוני ²¹⁸ - רז"ל אמרו שהוא קדש מי שיש בידו להמית ולהחיות שנאמר בו (בראשית יט, יט) להחיות את נפשי. ותרגום <u>בבעו כען רבוני</u> .

רש"י מתלבט אם הפנייה של לוט אל המלאכים במילה "אדני" היא קודש או חול, בדומה להתלבטות שלו לגבי אברהם בבראשית יח, ג.²¹⁹

²¹³ "כשלוך שפחה לולדותיה ובגוף השפחה אין לו כלום" (הערת הרב פיליפ במהדורתו).

²¹⁴ "כשלוך שפחה מעוברת וילדה בביתו" (הערת הרב פיליפ במהדורתו).

²¹⁵ ראו רגיו רל"ה, ואד אל חגירא רל"ו, וזמורה רמ"ז.

²¹⁶ ראו בקראט, ספר זכרון, מתוך פיליפ, ראשוני פרשני רש"י, כרך א, עמ' 287.

²¹⁷ בראכפעלד, יוסף הלל, כרך א, עמ' נט והערה 28.

²¹⁸ בפסוק כתוב "אֲדֹנָי".

²¹⁹ רש"י מתלבט רק לגבי פסוק זה, ואילו בפנייה הראשונה למלאכים בבראשית יט, ב ברור לו שהפנייה היא חול משום שלוט מזמין אותם לאכול ולישון אצלו.

לפי שתי הגרסות, הפירוש הראשון, המובא בשם רז"ל, מבאר את המילה כקודש. לאחר מכן רש"י מביא את תרגום אונקלוס, והשאלה היא האם לדעת רש"י התרגום מחזק את דעת חז"ל או שמא הוא מייצג דעה שונה? לפי דפוס רפ"ד, שבנוסח התרגום שלו כתוב "בבעי כען ה'", דברי התרגום מחזקים את דעת רז"ל. לעומת זאת, גרסת התרגום המובאת בדפוס רומא, "בבעו כעו רבוני", מנוגדת לדעת רז"ל. המצב בדפוס רומא דומה למצב בפירוש רש"י לבראשית יח, ג, שם הוא מציע שני פירושים חלופיים למילה "אדני" – לשון קודש ולשון חול.

ב"רש"י השלם" על פסוק זה כתוב בהערה:

"אמנם ברש"י דפוס רומא רל: ותרגום בבעו כען רבוני. יש גירסא כזו בכ"י (בת"א מהדורת שפרבר) ומהדורת היידנהיים. ומתיישב יותר בלשון רש"י – שמביא "ותרגומו" בניגוד לדעת חז"ל הנ"ל, ועיין ראב"ע²²⁰. לא עלה בידינו לאתר את נוסח דפוס רומא בכתב יד כלשהו, אבל מצאנו אותו באינקונבולה אחת – דפוס זמורה.

3) בן כמה היה יצחק כשהתפלל על רבקה?

יצחק היה בן ארבעים בעת שנשא את רבקה לאישה, ובן שישים כאשר נולדו עשו ויעקב, כמו שכתוב:

"וַיְהִי יִצְחָק בֶּן אַרְבָּעִים שָׁנָה בְּקָחְתוֹ אֶת רַבְּקָה בַּת בְּתוּאֵל הָאֲרָמִי מִפְּדַן אֲחוֹת לְבֵן הָאֲרָמִי לוֹ לְאִשָּׁה" (בראשית כה, כ).

"וְאַחֲרַי כֵּן יָצָא אָחִיו וַיְדוֹ אֶחָזֶת פְּעֻקֵב עֶשָׂו וַיִּקְרָא שְׁמוֹ יַעֲקֹב, וַיִּצְחָק בֶּן שָׁשִׁים שָׁנָה בְּלֶדֶת אֹתָם" (בראשית כה, כו).

מתי הבין יצחק "כי עקרה היא" (בראשית כה, כא) והתחיל להתפלל עליה?

לפי המפרשים הסבורים שרבקה היתה ראויה להריון כשנישאה ליצחק, כגון רשב"ם ורד"ק, היא הייתה עקרה עשרים שנה.²²¹ אך לדעת רש"י אין הדבר כן, אלא הוא סבור שיצחק נשא את רבקה כאשר הייתה בת שלוש. לפיכך, בעשר השנים הראשונות לנישואיהם רבקה כלל לא הייתה ראויה להריון, ורק לאחר עשר שנים נוספות הבין יצחק, בגיל שישים, שהיא עקרה והתפלל עליה. קיים פער גדול בין שתי דעות אלו. לפי הדעה הראשונה, יצחק התחיל להתפלל על רבקה רק בגיל חמישים, עשר שנים מיום חתונתם ("וַיַּעֲתֵר יִצְחָק לְה' לְנֹכַח אֲשֶׁתוֹ"; בראשית כה, כא), כי רק אז הבין שאשתו עקרה. כעבור עשר שנים נוספות, בגיל שישים, "ויעתר לו ה'" (בראשית כה, כא). לדעת רש"י, לעומת זאת, תפילותיו של יצחק נענו באופן מיידי. יצחק נשא את רבקה לאישה בגיל שלוש,²²² ולא עשר שנים, כשרבקה בת שלוש עשרה ויצחק בן חמישים, היא הפכה ראויה ללדת. אחרי עשר שנים נוספות,

²²⁰ רש"י השלם, כרך א, דף ריח, הערה 34. ראב"ע מפרש "אל נא אדוני" - חול; ונקמץ בעבור שהוא סוף פסוק.

²²¹ ראו פירוש רשב"ם לבראשית כה, כ: "בן ארבעים שנה - וכת' בן שישים שנה בלדת אותם. משני הפסוקים הללו למדנו שהיתה עקרה עשרים שנה"; פירוש רד"ק לבראשית כה, כו: "ויצחק בן שישים שנה - להודיע כי עשרים שנה עמדה רבקה מלדת".

²²² פירוש רש"י לבראשית כה, כ: "המתין לה עד שתהא ראויה לביאה שלש שנים ונשאה".

כשיצחק בן שישים, "וַיַּעֲתֵר יִצְחָק לְהַ' לְלַכַּח אֶשְׁתּוֹ" (בראשית כה, כא), כי רק אז הבין שאשתו עקרה. ולפי זה, תפילותיו נענו מיד. נשווה בין הנוסחים השונים של פירוש רש"י לבראשית כה, כו :

דפוס רפ"ד – בראשית כה, כו	דפוס רומא – בראשית כה, כו
בן ששים שנה – עשר שנים משנשאה עד שנעשית בת י"ג שנה וראויה להריון, וי"ג שנים <u>הללו</u> צפה והמתין לה כמו שעשה אביו לשרה, כיון שלא נתעברה ידע שהיא עקרה והתפלל עליה. ושפחה לא רצה לישא, לפי שנתקדש בהר המוריה להיות עולה תמימה.	ויצחק בן ששים שנה - עשר שנים משנשאה עד שנעשת בת י"ג שנה וראויה להריון ועשר שנים צפה והמתין לה כמו שעשה אביו לשרה, כיון שלא נתעברה ידע שהיא עקרה והתפלל עליה. ושפחה לא נשא שהיא עקרה ונתקדש בהר המוריה להיות עולה תמימה.

המילה "הללו" בנוסח המקובל נראית כשיבוש,²²³ שהרי יצחק המתין לרבקה עשר שנים עד שהפכה ראויה להריון, ועוד עשר שנים המתין לה שתלד. אם כן, היה צריך להיות: "וי"ג שנים אחרות צפה והמתין לה", כמו בדפוס ואדי אל חאג'ארה, או ללא המילה "הללו", כמו בדפוס ראשון.²²⁴ המילה "הללו" עדיין מופיעה בחלק מן המהדורות המודרניות, כגון במקראות גדולות "תורת חיים" של מוסד הרב קוק (אעפ"י שהמהדיר מעיד שהוא הגיה את הטקסט על פי דפוס ראשון) ובמהדורתו של ברלינר, שהתעלם מגרסת הדפוסים. בדפוס רומא המילה "הללו" איננה.²²⁵ גרסת רומא חופפת לזו המצויה בכתבי יד פרמה 3256, ווטיקן 46 ופרמה 3288.

4) בני יעקב מבשרים לאביהם שיוסף חי במצרים

יעקב התקשה להאמין לבניו. בתחילה הכתוב מעיד "ויפג לבו כי לא האמין להם" (בראשית מה, כו), ורק אחרי ששמע את כל דברי יוסף וראה את העגלות ששלח, האמין יעקב לבניו: "ותחי רוח יעקב אביהם" (בראשית מה, כז). לאחר מכן כתוב: "וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל רַב עוֹד יוֹסֵף בְּנֵי חַי אֵלֶיךָ וְאֶרְאֶנּוּ בְּטָרִם אֲמוֹת" (בראשית מה, כח). רש"י מתקשה בשאלה למה או למי מתייחסת המילה "רב".

דפוס רפ"ד – בראשית מה, כח	דפוס רומא – בראשית מה, כח
רב - רב לי <u>עוד</u> שמחה וחדוה הואיל ועוד יוסף בני חי.	רב עוד יוסף בני חי - רב לי שמחה וחדוה הואיל ועוד יוסף בני חי.

אפשר להבין את המילה "רב" בדרכים שונות:

- 1) לשון ריבוי - יש לי הרבה שמחה מכך שיוסף חי ושספיק לראותו שוב.
- 2) לשון הפסק – כפי שמפרש רשב"ם: "די בפוגת לבי שלא האמנתי אלא ודאי עוד יוסף בני חיי", כלומר יעקב מפסיק להתאבל, ומתחיל לשמוח בבשורה שיוסף עדיין בחיים.

²²³ מאורי, מצב המחקר, עמ' 70.

²²⁴ כך גם בכ"י לייפציג 1, בדפוס זמורה ובדפוס שונצינו.

²²⁵ גם בדיבור המתחיל, קיים הבדל בין גרסת דפוס רומא לגרסת דפוס רפ"ד. בדפוס רומא דיבור המתחיל כולל את המילה "ויצחק" ומודיע בכך את זהות האדם שהוא בן שישים שנה. הרחבת דיבורי המתחיל בפירוש רש"י הוא מאפיין מובהק של דפוס רומא, כפי שנראה גם בדוגמאות נוספות.

בפירוש המקובל המילה "עוד" חוזרת פעמיים, וכוונתו של רש"י איננה ברורה. בהקשר זה, ראוי לצטט את דברי בעל ספר "יוסף הלל" על המיוחד בדפוס רומא ועל חשיבות הרחבת דיבור המתחיל:

ממה שכתב רש"י שני פעמים תיבת עוד, 'רב לי עוד' 'הואיל ועוד' אינו נשמע איך מפרש תיבת 'עוד' שבפסוק, אם הוא נמשך למעלה ופירושו רב עוד שמחה, או שרק תיבת רב מפרש רב שמחה, ותיבת עוד נמשך למטה, עוד יוסף בני חי, אכן ממה שנרשם הד"ה רב עוד יש ללמוד שמפרשו למעלה. אמנם הרא"ם לא היה לו הד"ה כמו שהוא לפנינו, רק הד"ה היה נרשם רק בתיבת 'רבי', וכתב שמלת 'עוד' שבמאמר 'רב לי עוד שמחה וחדוה' היא מנוסחא משובשת, כי אין לו טעם במקום הזה, והראוי להיות רב לי שמחה וחדוה, עכ"ל. וכתב עליו בספרי אמרי שפר וז"ל, ואני אומר ספרי רש"י הראשונים והאחרונים יוכיחו, שבכולן כתוב מילת עוד. וכן הביא ג"כ הר"ר יצחק ערמא בעל העקידת ז"ל, ואילו היה נמצא נוסחא אחת שאין בה מלת עוד היינו שומעין לה!²²⁶

לפי זה, נוסח דפוס רומא עולה בקנה אחד עם דברי הרא"ם משלוש בחינות: (א) המילה "עוד" מופיעה רק פעם אחת בפירוש, והיא מתייחסת לסוף הפסוק "יוסף בני חי" בלבד.

(ב) דיבור המתחיל המורחב מעיד כי המילה "עוד" אכן נמשכת לפניו. (ג) מסורת טעמי המקרא מוכיחה את נכוונתו של פירוש הרא"ם, שהרי המילים "עוד-יוסף" מחוברות במקף, ללמדך שהמילה "עוד" קשורה להמשך הפסוק.²²⁷ גרסת רומא מצויה גם בכ"י פרמה 3256, כולל דיבור המתחיל המורחב.

(5) הקב"ה מדבר עם משה במשכן מעל הכפורת
 "וְיִנְוַעַדְתִּי לְךָ שֵׁם וְדַבַּרְתִּי אֵתְךָ מֵעַל הַכַּפֹּרֶת מִבֵּין שְׁנֵי הַכְּרֹבִים אֲשֶׁר עַל אַרְוֵן הָעֵדֻת
 אֵת כָּל אֲשֶׁר אֶצְוֶה אוֹתְךָ אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות כה, כב).
 בסוף פירוש רש"י לפסוק זה יש הבדל בין הנוסח המקובל לבין דפוס רומא:

דפוס רפ"ד – שמות כה, כב	דפוס רומא – שמות כה, כב
<p>ודברתי אתך מעל הכפורת - ... ובבא משה אל אהל מועד וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפרת, משה נכנס למשכן וכיון שבא בתוך הפתח, קול יורד מן השמים לבין שני הכרובים, והקול יוצא ונשמע למשה באהל מועד, <u>את אשר אצוה אותך וגו'.</u></p>	<p>ודברתי אתך מעל הכפורת - ... ובבא משה אל אהל מועד וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפרת וגו', משה היה נכנס למשכן וכיון שבא בתוך הפתח, קול יורד מן השמים לבין הכרובים, ומשם יוצא ונשמע למשה באהל מועד. ואת כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל - הרי וי"ו זו יתירה וטפלה, וכמוהו</p>

²²⁶ בראכפעלד, יוסף הלל, כרך א, עמ' קנא.
²²⁷ שם, כרך א, עמ' קנא, הערה 9 וסוף פירושו שם. ראו גם רש"י השלם, כרך ג, הערה 39, עמ' קיח-קיט.

	<p>הרבה במקרא, וכה תפתר ואת אשר אדבר עמך שם, את כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל הוא.</p>
--	--

מהדיבור המתחיל בדפוס רפ"ד עולה כי נוסח המקרא שהיה לפני רש"י היה שונה מנוסח המסורה, שכן רש"י גרס "ואת כל אשר אצוה אותך", ואילו בנוסח המסורה כתוב "את" בלי ו"ו. רש"י סבור שה' מסר דברים למשה, ואת הדברים האלה משה ציווה את ישראל. אם כן, על כרחך שו"ו זו יתירה וטפלה". מפרשי רש"י בכל הדורות דנו בבעיית נוסח התורה שהיה לפני רש"י. נביא כאן את פירושו של בעל "ספר זכרון" על פירוש זה של רש"י:

ואת כל אשר אצוה אתך אל בני ישראל – וא"ו זו יתירה וטפלה והרבה כמוה במקרא, וכה תפתר ואשר אדבר עמך שם את אשר אצוה אותך אל בני ישראל הוא.

כן הוא בנסחאות הישנות, ויש נסחאות שכתוב בהן "את" בלא וא"ו, ונסחאות שנכתבה בהן הפסוק ולא פרש עליו דבר, ועל זאת הנסחא דחקו לתקן מה שלא יוכל לתקון, ונסחאות שלא נכתבה בהן כל עקר לא הכתוב ולא פירושו. וחתרתי לפרש ולהשיב אל היבשה²²⁸ אחת מכל הנסחאות האלה ולא יכלתי. אבל אחר בקשת המחילה על היותי שולח לשוני בספר משיח ה', אומר אני שספר התורה שפירש עליו הרב ז"ל היה כתוב בו "ואת" בוא"ו,²²⁹ ולכן הוזקק לפרש עליה מה שכתוב בנסחא הראשונה שכתבתי, דלא שייך לומר שכל זה הדבור בכללו הוא תוספת סופרים - נוסף על, שהלשון ההוא אין ספק שהוא לשון הרב ז"ל וטבע לשונו הצח והמתוק הידוע ונכר למורגלים בו.²³⁰

מדבריו של בעל "ספר זכרון" אנו למדים שסביר מאד שרש"י גרס "ואת", ושנוסח פירוש רש"י המצוי בדפוס רפ"ד (וגם היום) הוא מקורי ואיננו תוספת של מעתיק. שניאור ליימן חיבר מאמר רחב על פירוש רש"י לפסוק זה והגיע לאותה המסקנה.²³¹ אם כן, כיצד נוצרה הגרסה של דפוס רומא? ישנם שני הבדלים בין הנוסח המקובל לבין נוסח דפוס רומא:

- 1) על פי דפוס רומא, כתוב בפסוק "את" בלי ו"ו .
- 2) בהתאם לכך, הפירוש הקובע כי "ו"ו זו יתרה וטפלה" איננו בדפוס רומא. כדי להבין את השינוי שחל בדברי רש"י כדאי לעיין בנוסח דברי רש"י בכ"י לייפציג 1 ובהערותיו של רבנו שמעיה על סוף פירוש רש"י לפסוק זה:

(ואת כל אשר אצוה אתך – הרי ו"ו זו יתירה וטפלה וכמוה הרבה במקרא וכה תפתר ואשר אדבר עמך שם) (את אשר אצוה אותך אל בני ישראל הוא) ההערה בשוליים: "כך מצ' בת' שכת' רבנו שמעיה כתוב ונמחק כך הפירוש של ו"ו זו, מ"ואת" עד "שם" וגם על "הוא" והדף נקרע ובין שם ואת סימ' לדילוו" (= כך

²²⁸ על פי יונה א, יג, והכוונה: נסיתי להסביר את דבריו.
²²⁹ ונראה שכך היה כתוב גם בספרי התורה של ראב"ע וחזקוני.
²³⁰ בקראט, ספר זכרון, כרך ג, עמ' 589.
²³¹ ליימן, ואת כל אשר, עמ' 22.

מצאתי בתוספת שכתב רבנו שמעיה כתוב ונמחק כך הפירוש של ו"ו זו, מ"ואת" עד
 "שם" וגם על "הוא" והדף נקרע, ובין "שם" ו"ואת" סימן לדילוג).
 ליימן, שכאמור כתב מאמר על פירוש רש"י לפסוק זה, לא עמד על כך שבדפוס
 רומא כתוב "את" ולא "ואת". ייתכן שההסבר לכך הוא שליימן השתמש בגרסה של
 רומא המופיעה באתר hebrewbooks.org (העותק של JTS), שבו רוכש הספר
 הוסיף את האות ו"ו.²³²
 להלן צילום מהעותק של JTS השמור ב hebrewbooks.org:

זכיון שבא בתוך הפתח הקול יורד מן השמים לבין שני הכרובים
 זהקול יוצא ונשמע למשה באהל מועד ואת אשר אצוה אותך וגו'

קל להבחין בכך שהו"ו שונה משאר הו"וים בדף.
 לשם השוואה אנו מביאים צילום מתוך העותק של הוויטיקן שמראה איך הודפס
 במקור:

שבא בתוך הפתח הקול יורד מן השמים לבין שני הכרובים
 ל יוצא ונשמע למשה באהל מועד את אשר אצוה אותך וגו'

ההערה לעיל מאפשרת לנו להסביר את ההבדל הקיים בין דפוס רפ"ד לדפוס רומא
 באופן הבא:

כשרש"י כתב את פירושו לראשונה היה לפניו ספר תורה עם המילה "ואת", וזו
 הגרסה המשתקפת בנוסח הראשוני של פירושו, כפי שהוא מצוי בין היתר בדפוס
 רפ"ד.²³³ כעבור זמן מה, ואולי אפילו אחרי שנים אחדות, תלמידיו הביאו לפניו ספר
 תורה שבו היה כתוב "את" בלי ו"ו. רש"י השתכנע שנוסח זה עדיף ותיקן את
 פירושו בהתאם. כלומר, הוא עשה בדיוק מה שתיאר רבנו שמעיה: הוא השמיט את
 כל הפירוש מ"ואת" עד המילים "אדבר אתך שם", וכתב במקומם "את אשר אצוה
 אותך וגו'". בניגוד לנוסח הראשון של הפירוש, בדפוס רומא המילים "את אשר
 אצוה אותך" אינן דיבור המתחיל אלא הן מהוות את המשך הפירוש. חיזוק לכך
 מתקבל מן העובדה שהן מצוטטות בלי המילה "כל" המופיעה בפסוק, כמו גם
 בכתבי יד פרמה 3288 ולייפציג 1. בכ"י אוקספורד 187 הפירוש מופיע עם המילה
 "כל".

6) פרשת משיחת המשכן וכליו ומשיחת אהרן ובניו
 "וְקִדְשֵׁת אֹתָם וְהָיוּ קִדְשׁ קִדְשִׁים כָּל הַנִּגַּע בָּהֶם יִקְדָּשׁ.

וְאֵת אֶהֱרֹן וְאֵת בְּנָיו תִּמְשַׁח וְקִדְשֵׁת אֹתָם לְכַהֵן לִי" (שמות ל, כט-ל).

דפוס רפ"ד - שמות ל, כט	דפוס רומא - שמות ל, ל
(כט) וְקִדְשֵׁת אֹתָם ... כל משיחות משכן	(ל) תִּמְשַׁח – כל משיחות משכן וכהנים
וכהנים ומלכים מתורגם לשון ריבוי לפי שאין צורך	מתורגמים לשון ריבוי לפי שאין צורך
שאינו צורך משיחתן אלא לגדולה כי כן	משיחתן אלא לגדולה כי כן יסד המלך

²³² ליימן, ואת כל אשר, עמ' 12. ראו גם רש"י השלם, כרך ג, עמ' רפג, ששם טעו באותה הטעות וכתבו "ואת" במקום "את". הגרסה המקורית של דפוס רומא מתבררת מתוך השוואת העותקים השונים של דפוס זה. במקרה זה השתמשתי בשבעה עותקים מתוך התשעה שעמדו לרשותי.
²³³ ראו ליימן, ואת כל אשר, עמ' 20.

(אסתר א, ח), שזה חנוך גדולתן ושאר משיחות כגון (שמות כט, ב) משוחים בשמן (עמוס ו, ו) ראשית שמנים ימשחו לשון ארמית בהן כלשון עברית.	יסד המלך (אסתר א, ח), שזה חנוך גדולתן ושאר משיחות כגון (שמות כט, ב) משוחים בשמן (עמוס ו, ו) ראשית ²³⁴ שמנים ימשחו לשון ארמית בהן כלשון עברית.
---	--

בדפוס רומא מפורש "כל משיחות משכן וכהנים..."²³⁴, ובניגוד לנוסח המקובל אין אזכור של מלכים.

בראכפעלד, בספרו "יוסף הלל", עומד על חשיבות הדילוג הזה ונעזר בתרגום אונקלוס לפסוק ל: "וית אהרן וית בנוהי תרבי ותקדיש יתהון לשמשא קדמי". וכך הוא כותב:

רבנו רש"י מוסב רק על תרגומו של אונקלוס שמתרגם משיחה מלשון רבוי, ואף שמן המשחה מתרגם משח דרבותא, אבל לא כן תרגם יונתן, כי בספר שמואל ובספר מלכים כל משיחת המלכים מתרגמן מלשון משיחה, ולא מלשון רבוי, ולפי זה הנוסחה שלפנינו שכתוב בה כהנים ומלכים קשה להולמה, שבתורה לא נאמרה במלכים משיחה, ובנביאים הלא הוא מתרגם בלשון משיחה ולא בלשון רבוי, ובדפוס אלקבץ הנוסחה היא כל משיחת משכן וכלים וכהנים (בהערה: וכן הוא בדפוס רומא) ונכון הוא.²³⁵

קיים גם הבדל בדיבור המתחיל שיידון להלן בפרק החמישי.

נוסח ללא אזכור "מלכים" מצוי בכתבי יד פרמה 3256, אוקספורד 187 ולונדון 26.

7) האתון של בלעם רואה יותר ממנו

"וּתְרָא הָאֶתוֹן אֶת מְלֶאךָ ה' נֶצַב בְּדֶרֶךְ וְחִרְבוּ שְׁלוֹפָה בְּיָדוֹ וְתַט הָאֶתוֹן מִן הַדֶּרֶךְ וְתִלְךְ בְּשָׂדֵה וַיֵּךְ בְּלָעַם אֶת הָאֶתוֹן לְהַטֵּה הַדֶּרֶךְ" (במדבר כב, כג).

דפוס רפ"ד – במדבר כב, כג	דפוס רומא – במדבר כב, כג
וּתְרָא הָאֶתוֹן - והוא לא ראה, שֶׁהִקְבִּי"ה נתן רשות לבהמה לראות יותר מן האדם האדם, שמתוך שיש בו דעת תטרף דעתו כשיראה מזיקין.	וּתְרָא הָאֶתוֹן - והוא לא ראה שֶׁהִקְבִּי"ה נתן רשות לבהמה לראות יותר מן האדם, שמתוך שיש לו דעת לאדם תיטרף דעתו כשיראה המזיקין.

בעית הנוסח נוצרה בגלל הדמיון הקיים בין המילה "הרבה" למילה "הקב"ה". בעל ספר "יוסף הלל" דן בבעיה זו לאחר ציטוט הגרסה המקובלת. ואלו דבריו:

בדפה"ר (=דפוס הראשון) הנוסחה, **שהרבה ניתן רשות לבהמה לראות וכו'**. וברור הוא שמחמת דמיון התיבות "הקב"ה" "הרבה" נפל טעות באחד מהם. אמנם מלשון הגמרא (ברכות ו, א) אלמלי ניתנה רשות לעין לראות אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין. נראה קצת כנוסחת דפה"ר,

²³⁴ בפסוק כתוב "וְרָאִיתָ".

²³⁵ ראו בראכפעלד, יוסף הלל, כרך א, עמ' רע"ט-רפ; רש"י השלם, כרך ז, עמ' קג, הערה 57.

שאעי"פ שלא ניתנה רשות לעין לראות, מ"מ הרבה יותר ניתן רשות לבהמה שאין בה דעת ויכולה לעמוד בהם.²³⁶

בדיקת כתבי היד והדפוסים הראשונים מראה שהמילה "הרבה" היא ללא ספק הגרסה המקורית. אף כתב יד אינו גורס "הקב"ה", וגרסה זו מצויה בשלושה דפוסים ראשונים בלבד.²³⁷ לעומת זאת, מצאנו את הגרסה "הרבה" בשנים עשר כתבי יד ודפוסים.²³⁸ לפיכך, נראה שנוסח דפוס רומא משקף מסורת קדומה המשתקפת בכתבי היד וברוב הדפוסים הקדומים.

בסעיף הנוכחי הדגמנו את שרידותם של נוסחים משובשים של פירוש רש"י במשך דורות. הן מפרשי רש"י המסורתיים והן חוקרי המודרניים, העירו על קיומם של שיבושים כאלו, אולם חרף זאת הם שרדו והם מצויים בנוסח המקובל היום. במקרים אלו, לימוד דפוס רומא, הכולל את הנוסח התקין, יכול להאיר לנו את הדרך להבנה נכונה יותר של פירוש רש"י.

ד) תוספת הגהות מסוף הפרשה

בגוף הטקסט של דפוס רומא (בראשית א, כו-כוז) ישנן שתי הגהות שנוספו לפירוש בשלב מאוחר. תוספות אלו מצויות גם בכתבי יד פרמה 3256 ואוקספורד 187.²³⁹

1) **"וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוֹתֵנוּ וְיִרְדּוּ בְדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְבְהֵמָה וּבְכָל הָאָרֶץ וּבְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׂ עַל הָאָרֶץ"** (בראשית א, כו).
ההגה בדפוס רומא:

וגם זאת ההגה כתובה בסוף הפרש' בצלמנו לא אמ' הקב"ה בצלמנו אלא הכתו' אומ' בצלמנו בצלם שלנו עכשו בצלמו בצלם אלהים בצלמו אינו רוצה לומר דיוקן שלו כי חס ושלום שיאמר כי אדם נברא בדיוקן הקב"ה כי דיוקן הקב"ה אין לו דמיון אלא בצלם שלו כלומ' שמשלו היה הצלם שלא שאל אותו מאחרים ולא אחרי' נתנוהו לו אלא מדבר שלו היה בצלם אלהים מכל מקום בצלם המלאכים היה כי דיוקן המלאכים ודיוקן האדם שוה אבל ויברא אלהים את האדם הוא קדש.

על תוכן הגהה זו, המופיעה אחרי פסוק כו אבל מתייחסת לפסוק כז, אפשר להעיר את הדברים הבאים:

א) המשפט "בצלמו אינו רוצה לומר דיוקן שלו כי חס ושלום שיאמר כי אדם נברא בדיוקן הקב"ה" הוא תגובה לדברי רש"י בפירושו לפסוק כז: **"בצלם**

²³⁶ שם, כרך ב, עמ' קעח.

²³⁷ הנוסח "הקב"ה" נמצא בדפוס זמורה ובדפוס רפ"ד. המקור השלישי הוא מהדורת ברלינר, תרס"ה. נוסח ברלינר הועתק למהדורת שעוועל, המובאת במקראות גדולות "תורת חיים". ראו שעוועל, פירושי רש"י, עמ' 14-15. שעוועל אמנם טוען שהוא תיקן גרסות שגויות של ברלינר על סמך הדפוס הראשון, אבל ממקום זה ורבים כמוהו עולה שהיו מקרים שנעלמו ממנו. בדפוס הראשון כתוב "הרבה", ואילו במהדורת שעוועל כתוב "הקב"ה" (עמ' תעו), והוא אינו מעיר דבר.

²³⁸ מצאנו את הנוסח "הרבה" בדפוס רומא, בדפוס הראשון ובדפוס שונצינו, וכן בכתבי יד מינכן 5, פרמה 3115, לייפציג 1, ווטיקן 46, לונדון 26, אוקספורד 186, אוקספורד 187, פרמה 3256 ופרמה 3288.

²³⁹ ראו וינפלד, כתר תורה, כרך א, עמ' 40-41.

אלהים ברא אותו - פירש לך שאותו צלם המתוקן לו צלם דיוקן יצורו הוא". בעל הגהה זו ביקש להרחיק את ההגשמה.

(ב) הרעיון הטמון במילים "בצלם המלאכים היה כי דיוקן המלאכים ודיוקן האדם שוה" מובע גם בפירושיהם של רד"ק ורשב"ם לפסוק כז. הופעתה השנייה של המילה "אלהים" בפסוק היא חול ולא קודש.

(2) **"וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם"** (בראשית א, כז).

ההגהה בדפוס רומא :

וגם זאת ההגהה בסוף הפרשה זכר ונקבה ברא אותם בתחילה כלל כי בריאת האדם זכר ונקבה ברא אותם כי בודאי אדם וחווה נבראו אבל באחרונה יפרש איך ואיך כי נברא אדם תחלה יחידי אחרי כן הפיל אלהים תרדמ' עליו והוציא ממנו חווה.²⁴⁰

תוכן הגהה זו מצוי גם בפירושיהם של רש"י, רד"ק ור' יוסף בכור שור לפסוק זה : **רש"י: זכר ונקבה ברא אתם** - ... ופשוטו של מקרא, כאן הודיעך שנבראו שניהם בששי ולא פירש לך כיצד ברייתן ופירש לך במקום אחר.

רד"ק: זכר ונקבה ברא אתם - זכר עם נקבה, ובפרשה אחרת יפרש איך ברא אתם זכר ונקבה.

בכור שור: זכר ונקבה ברא אתם - כדמפרש בפרשה אחריתי, אלא כאן קיצר דבריו.

דפוס רומא אינו מספק מידע על מקורן של הגהות אלו מלבד העובדה שהן הופיעו כהגהות בסוף הפרשה, ככל הנראה בכתב היד שממנו העתיקו המדפיסים. נוסח הגהות אלו זהה לנוסח המצוי בכ"י פרמה 3256. בכ"י אוקספורד 187 מצוי נוסח מעט שונה בתחילתו :

פסוק כז : הגהה לא אמ' הקב"ה בצלמנו אלא הכתו' אומ' בצלמנו שלנו....

פסוק כז : הגהה בתחילה כלל כי בריאת האדם זכר ונקבה ברא אותם....

בכתב יד זה קיימים שני הבדלים בהבאת ההגהות :

(1) חסר התיאור המלא בתחילת ההגהה : "וגם זאת ההגהה בסוף הפרשה".

(2) חסר ציון דיבורי המתחיל "בצלמנו" ו"זכר ונקבה ברא אותם".

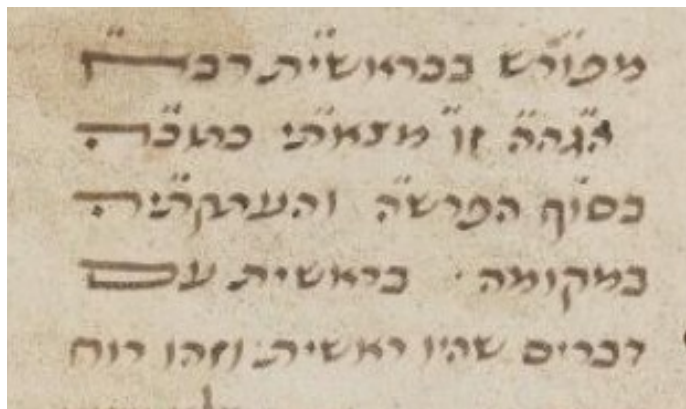
על מנת לחשוף את מקור התוספת כדאי לעיין בכ"י פרמה 3256, שנוסחו קרוב לנוסח דפוס רומא במקומות בהם הוא מכיל גרסות מיוחדות. בבדיקה שנערכה בפרשיות בראשית ונח נמצאו עשרים ושלוש הגהות, כולל עשרים ואחת היקרויות של הנוסחה "גם זאת ההגהה כתובה בסוף הפרשה". כל עשרים ושלוש תוספות אלו, המופיעות עד אמצע פרשת נח (בראשית ח), מצויות גם בכ"י אוקספורד 187 באותם מקומות. אם כן, השאלה היא, מה ראו מדפיסי דפוס רומא להדפיס רק שתיים מתוך כל ההגהות הללו ולא את כולן? אפשר לשער שהדבר קשור במחיר הגבוה של

²⁴⁰ שם עמ' 42.

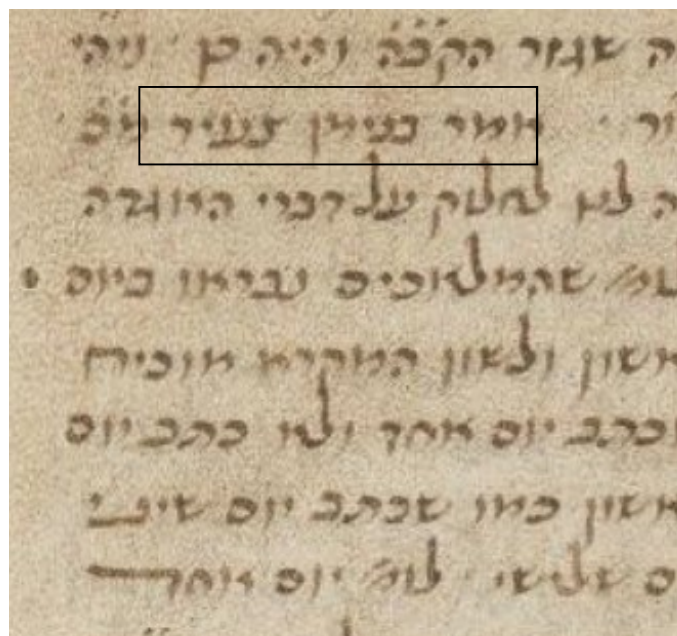
הנייר. אחרי שהמדפיסים ראו שהגהות אלו תופסות מקום רב על הדף, הם החליטו לוותר עליהן.

בהגהה הראשונה, המופיעה לפני הפירוש לבראשית א, ו "יהי רקיע", כתוב בשני כתבי היד: "הגהה זו מצאתי בסוף הפרשה והעתקתי אותה במקומה". כאן הסופר מעיד על שיטת העבודה שלו. בכתב היד ממנו הוא העתיק, כל עשרים ושלוש ההגהות היו כנראה כתובות בסוף הפרשה, והוא העתיק אותם למקומות המתאימים מבחינת תוכנם.

צילום מתוך כ"י פרמה 3256 :

בחמש מן ההגהות מופיעה הנוסחה "אמר בנימן צעיר". להלן צילום מדברי בנימן צעיר במקום שבו הוא מבאר את ההסבר של רש"י לעובדה שכתוב "יום אחד" ולא "יום ראשון":

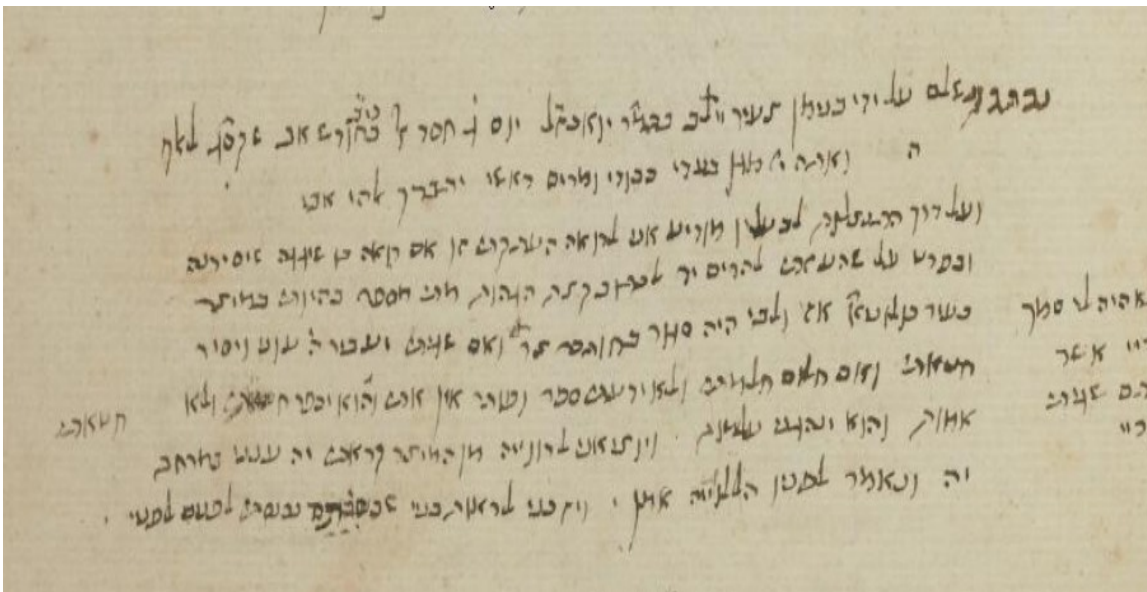

בהגהה האחרונה כתוב "כך פירש מורי ר' עזריאל והוא העיקר". זהותו של אותו "בנימן צעיר" שלמד אצל ר' עזריאל איננה ידועה, אבל נראה שמדפיסי דפוס רומא חשבו שדבריו מספיק חשובים כדי להיכלל בספר. לא כל התוספות הן הגהות על דברי רש"י, ולכן לא ברור אם חשיבותן נובעת מתוכנן או מזהות מחברן. שתי ההגהות המובאות בדפוס רומא מתייחסות לדברי רש"י.

ייתכן שאפשר לזהות את "בנימן צעיר" לפי מה שכתב בית-אריה "נראה שהמעתיקים עלומי שם הנוספים שהשתתפו בהעתקה היו בני משפחה של המעתיק הבכיר".²⁴¹ השם "בנימן צעיר" מופיע בקולופון של כ"י פריז 814, כינוי לבנימן בן ר' יואב ז"ל שחי בבבלוניה בשנת 1403. מצאתי בכ"י פרמה 3256 (מתוארך לשנת 1312, על פי המכון לכתבי יד), את אותו השם "בנימן צעיר" ללא זיהוי נוסף. אולי "בנימן צעיר" המופיע בכ"י פריז 814 הוא מצאצאי אותו "בנימן צעיר" המופיע בכ"י פרמה 3256 שקדם לו. מעניין לציין כי שני המעתיקים הוסיפו הגהות ופירושים לפסוקים בבראשית. עיינתי בכ"י פריז 814 ומצאתי הגהות על ספר בראשית שונות מההגהות הנמצאות בפרמה 3256. להלן דברי הקולופון מכ"י פריז 814:

נכתב ונשלם על ידי בנימן צעיר יל"ב בכמ"ר יואב ז"ל יום ג' חסד אל ב"ב בחודש אב שקס"ג לאלף ה[ששי] ואתה ה' מגן בעדי כבודי ומרים ראשי יתברך אלהי אבי ועל דרך התנצלות לבעליו מודיע אני לרואה העתקתי זו אם רואה בו שיגגה שיסירנה ובפרט על שהעזתי להרים יד לכתוב קצת הגהות מתי מספר בהיותי במיצר בעיר בולוניה אז. ולבי היה סגור בחותם צר [גם לא היה לי סמך מספריי אשר באהבתם שגיתי מנעורי] ואם שגיתי יעביר ה' עוני ויסיר חטאתי ואם חלום חלמתי ולא ידעתי ספר ופותר אין אתי והוא יכפר חטאתי ולא אמות והוא ינהגני על מות ויוציאני לרווייה מן המיצר קראתי יה ענני במרחב יה ונאמר לפניו הללויה אמן. ויזכרני לראות בני שבסיבתם נכנסתי לפניך לפני.²⁴²

צילום מתוך כ"י פריז 814:

ברור שההגהות המובאות בדפוס רומא אינן חלק מן הפירוש המקורי של רש"י, אלא הן הופיעו בכתבי היד שמהם הועתקו כתבי יד פרמה 3256 ואוקספורד 187. ייתכן שההגהות הללו הן דברי צאצאי המעתיק בנימן צעיר בן ר' יואב ז"ל שהעז לכתוב הגהות בשנת 1403 בבולוניה בצפון איטליה.

²⁴¹ בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 89.
²⁴² שם, עמ' 312 הערה 95 שם.

ה) פירושי ר' יוסף קרא המשוקעים בתוך פירוש רש"י

ר' יוסף קרא היה תלמיד-חבר של רש"י וכתב השלמות לפירושו.²⁴³ בדפוס רומא ישנם שישה ביאורים המיוחסים לר"י ק שלא נמצאים בדפוסים אחרים. בשנת תשנ"ד פרסם חננאל מאק מאמר בשם "קטעים חדשים מפירוש ר' יוסף קרא לתורה מתוך כת"י 118.1 שבאוסף השני של פירקוביץ שבספריית סנקט-פטרבורג". קטעים אלו מצטרפים למאגר הפירושים הקיים. בתחילת המאמר מאק מביא סקירה על "ההתעניינות המחודשת בפירושי ר"י ק למקרא החלה במאה ה-19", שבעצם נמשכת עד המאה ה-21. הוא מזכיר מחקרים של חוקרים מהמאה הקודמת, כגון ברלינר וא"א אורבך, וכן חוקרים בני זמננו, כגון משה ארנד ואברהם גרוסמן.²⁴⁴ בפרק זה מובאים פירושים המיוחסים לר"י ק בדפוס רומא, שהופיעו במחקרים שהוזכרו לעיל.

1) מפגש אנשי סדום עם לוט אחרי ביאת המלאכים אליו

אחרי שלוט מציע את בנותיו לאנשי סדום במקום האנשים שבאו אליו, אנשי סדום משיבים: "גש הלאה". מה הכוונה? פירוש המילה "גש" הוא להתקרב ואילו פירוש המילה "הלאה" הוא להתרחק!

"וַיֹּאמְרוּ גֵשׁ הַלֵּאָה וַיֹּאמְרוּ הָאֶחָד בָּא לָגוֹר וַיִּשְׁפֹּט שְׁפוֹט עֵתָה נָרַע לְךָ מֵהֶם וַיִּפְצְרוּ

בְּאִישׁ בְּלוֹט מְאֹד וַיִּגְשׁוּ לְשֹׁבֵר הַדָּלֶת" (בראשית יט, ט).

דפוס רפ"ד - בראשית יט, ט	דפוס רומא - בראשית יט, ט
<p>גש הלאה - קרב להלאה, כלומר התקרב לצדדין והתרחק ממנו, וכן כל הלאה שבמקרא לשון ריחוק, כמו (במדבר יז, ב) זרה הלאה, (ש"א כ, כב) הנה החצי ממך והלאה. גש הלאה המשך להלן, בלשון לע"ז טריט"י דנו"ש,²⁴⁵ ודבר נזיפה הוא לומר אין אנו חוששין לך, ודומה לו (יש' סה, ה) קרב אליך אל תגש בי, וכן (יש' מט, כ) גשה לי ואשבה, המשך לצדדין בעבורי ואשב אצלך. אתה מליץ על האורחין, איך מלאך לבד?! על שאמר להם על הבנות, אמרו לו גשה הלאה, לשון נחת, ועל שאתה מליץ על האורחים "האחד בא לגור", אדם נכרי יחידי אתה בינינו שבאת לגור, ונעשית</p>	<p>גש הלאה - כשאמר להם על הבנות אמרו גש הלאה לשון נחת ועל שאתה מליץ על האורחין אמרו לו איך מלאך לבד ור' יוסף ברי' שמעון²⁴⁶ אומר הלא גש הלאה אינו אלא לשון דחייה ודחיפה כמו (ישעיהו סה, ה) 'קרב אליך אל תגע'²⁴⁷ ב"י וכמו (במדבר יז, ב) "ואת האש זרה הלאה" וכמו (עמוס ה, כז) 'והגלתי'²⁴⁸ אתכם מהלאה לדמשק' שאף כאן לוט היה מתחבט לפניהם על האכסנאים והם אומרים לו קרב אליך אל תפגע בנו שאם אתה אומר קרב אלינו ושמע דברינו הוא מה צורך לדבר זה והלא לוט קרוב אליהם עומד כמו שמצינו ויצא אליהם לוט הפתחה אלא</p>

²⁴³ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 290-302; הריס, מושגי רש"י, עמ' 107.

²⁴⁴ מאק, קטעים חדשים, עמ' 534-538.

²⁴⁵ בצרפתית ישנה "trete de nos" שפירושו – הסתלק מאתנו.

²⁴⁶ אביו היה ר' שמעון ברי' חלבו. ראו גוסמן, חכמי צרפת, עמ' 258.

²⁴⁷ בפסוק כתוב "תגש".

²⁴⁸ בפסוק כתוב "והגלית".

<u>מוכיח אותנו.</u>	על כרחך לשון הרחקה הוא כלומר לך מעמנו <u>והודה המורה לדבריו</u> : האחד בא לגור - אדם נכרי אתה יחידי בינינו שבאת לגור. וישפוט שפוט - נעשית מוכיח אותנו.
---------------------	--

הנוסח של דפוס רומא, מצוי גם בכ"י מינכן 5 עם הבדל קטן: במקום המילים "ורי יוסף בר' שמעון אומר" כתוב "ורבי יוסף קרא ז"ל מפרש בעיניין אחר". בנוסח המקובל, דעתו של ר' יוסף קרא מובאת ללא אזכור שמו. הנוסח מוקשה משום ששני ביאורים הפוכים מופיעים זה לצד זה. בהתייחסות לבעיה זו כתב בעל ספר "יוסף הלל": "ובנוסחאות שלנו הרכיבו שני הפירושים בלי לרשום שהוא פירוש אחר".²⁴⁹ מנוסח דפוס רומא, שבו ר' יוסף קרא מוזכר במפורש, עולה בבירור כי מדובר בשני ביאורים שונים. פירוש ר"ק מסתיים במילים "והודה המורה לדבריו", שמהן משתמע שרש"י הכיר את פירושו של ר' יוסף קרא והודה בנכונותו, ומשום כך הכניסו מדפיסי דפוס רומא מילים אלו למהדורתם.²⁵⁰ הבדל אחר בדפוס רומא הוא שדיבורי המתחיל "האחד בא לגור" ו"וישפוט שפוט" כתובים בנפרד משום שפירושים אלו אינם של ר' יוסף קרא.

2) ויתרצו הבנים

"ויתרצו הבנים בקרבה ותאמר אם כן למה זה אנכי ותלך לדרש את ה'" (בראשית כה, כב).

דפוס רפ"ד – בראשית כה, כב-כג	דפוס רומא – בראשית כה, כב-כג
(כב) ויתרצו - כתרגום ודחקין כמו טומאה רצוזה שאינן מתקבלין במקום אחד ברחם אחד כשאר תאומים הנסבלים ברחם אחד שלא היה יכול לדור צדיק אצל רשע ויש לפר' ויתרצו לשון שבירה כמו (שופטים ט, נג) ותרך את גלגלתו שצר היה להם המקום ושוברין זה את זה. ותאמר אם כן למה זה אנכי - אם כן מתרצצים במעי למה זה אנכי הרה וסופי לשכלם ; ותלך לדרוש ²⁵¹ - מהו זה שכך מתרצצים. (כג) ויאמר ה' לה - אין סופך להפילם.	

²⁴⁹ ראו בראכפעלד, יוסף הלל, כרך א, עמ' סח-סט. וראו הערה 16 שם.

²⁵⁰ שוה, העברית של רש"י, עמ' 26-27.

²⁵¹ בפסוק "לך רש".

<p>(כב) ויתרוצצו - על כרחך המקרא הזה אומר דרשני שכתב לשון רציצה וכתב אם כן למה זה אנכי רז"ל דרשוהו לשון ריצה עוברת על בתי מדרשות שלשם ועבר יעקב רץ ומפרכס לצאת עוברת על בתי ע"ז עשו רץ ומפרכס לצאת ד"א מתרוצצים זה עם זה בנחלת שני עולמות.</p> <p>ותאמר אם כן - גדול צער העיבור למה זה אנכי מתאוה ומתפללת על ההריון.</p> <p>ותלך לדרוש - לבית מדרשו של שם ועבר להגיד מה יהא בסופה.</p> <p>(כג) ויאמר ה' לה - על ידי שליח לשם אמר ברוח הקדש והוא אמר לה.</p>	<p>(כב) ויתרוצצו - על כרחך המקרא הזה אומר דרשני שסתם מה היא רציצה זו וכתב אם כן למה זה אנכי רבותינו דרשוהו לשון ריצה, כשהיתה עוברת על פתחי תורה של שם ועבר יעקב רץ ומפרכס לצאת, עוברת על פתחי ע"ז עשו מפרכס לצאת. דבר אחר, מתרוצצים זה עם זה ומריבים בנחלת שני עולמות.</p> <p>ותאמר אם כן - גדול צער העיבור למה זה אנכי מתאוה ומתפללת על הריון.</p> <p>ותלך לדרוש - לבית מדרשו של שם.</p> <p>לדרוש את ה' - להגיד לה מה תהא בסופה.</p> <p>(כג) ויאמר ה' לה - על ידי שליח לשם אמר ברוח הקדש והוא אמר לה.</p>
---	---

בדפוס רומא מופיעים שני פירושים על בראשית כה, כב-כג. הפירוש הראשון הוא דברי ר' יוסף קרא, והפירוש השני זהה לפירוש רש"י המקובל המצוי בדפוס רפ"ד. בכתבי יד לונדון 26 ופרמה 3256 שני הפירושים באים בסדר זהה. אם כן, יש כאן דוגמה נוספת לכך שהמדפיסים של דפוס רומא העתיקו מכתב היד שהיה לפניהם בצורה מדויקת, גם כשהייתה כפילות של פירושים. המדפיסים לא ציינו שהפירוש הראשון הוא תוספת של ר' יוסף קרא, אבל בכתבי היד, אחרי פירוש ר' יוסף קרא ולפני פירוש רש"י, אנו מוצאים את השורה הבאה:

"ר' יוסף קרא בר שמעון המעתיק האלה, אך הרב הגדול בישורון צלל במים אדירים וגילה בפנים אחרים..."

מתוך כבוד לרש"י, הוספת פירושו של ר' יוסף קרא לא דחקה החוצה את הפירוש המקורי של רש"י. לאור העובדה שהערה זו מופיעה בכתב היד, לא ברור מדוע הוסיפו את פירוש ר' יוסף קרא מבלי לציין את שמו, כמו שעשו במקומות אחרים.

3) הבאות שסתמום הפלישתים

"וְכָל הַבָּאֵרֹת אֲשֶׁר חָפְרוּ עֲבָדֵי אֲבִיו בְּיַמֵּי אֲבָרְהָם אֲבִיו סִתְּמוּם פְּלִשְׁתִּים וַיִּמְלְאוּם עֶפְרָ" (בראשית כו, טו).

דפוס רפ"ד – בראשית כו, טו	דפוס רומא – בראשית כו, טו
	<p>סתמום פלשתים - ויהי לו מקנה וגוי (בראשית כו, יד) הקורא סבור שבאותו מקום שהיה עם אבימלך היו בו הבארות ומשנתקנאו בו פלשתים סתמו אותם ואינו כן ולא נכתב כאן אלא לשבר את האוזן שהרי הבארות היו בנחל גרר וישב</p>

<p>שם "וישב יצחק ויחפור את בארות המים אשר חפרו" (בראשית כו, יח) עבדי אביו "ויסתמום פלשתים אחרי מות אברהם" (בראשית כו, יח) הקדים ולמדך כאן שסתמום פלשתים שלא תהא תוהא לו לשון ר' יוסף ולשון ר"ש סתמום פלשתים שאמרו תקלה הם לנו מפני הגייסות הבאות עלינו ומתרגמינן טמונינון פלישתאי לשון סתימה בלשון משנה (פסחים מב, א) מטמטם את הלב.</p>	<p>סתמום פלשתים - מפני שאמרו תקלה הם לנו מפני הגייסות הבאות עלינו. טמונין פלשתאי לשון סתימה, ובלשון משנה (פסחים מב, א) מטמטם את הלב.</p>
---	---

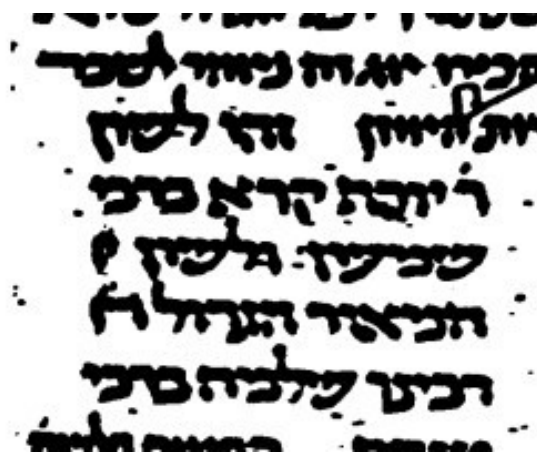
דפוס רומא מביא את פירוש ר' יוסף קרא לפני פירוש רש"י. נראה שפירוש ר' יוסף קרא הוא תוספת לפירוש רש"י – אולי אפילו בהסכמתו של רש"י – אבל הוא אינו בא במקומו. פירוש המילים "ולשון רש"י" הוא – לשון רבינו שלמה (רש"י), כך עולה מלשון כתבי היד:

פירוש רש"י בכ"י פרמה 3256:

סתמום פלשתים ... אף זה נאמר לשבר את האוזן לשון ר' יוסף זצ"ל ולשון המאור הגדול ר' שלמה זצ"ל סתמום פלשתים ...

פירוש רש"י בכ"י מינכן 5:

סתמום פלשתים ... אף זה נאמר לשבר את האוזן לשון ר' יוסף קרא ברבי שמעון ולשון המאור הגדול רבינו שלמה ברבי יצחק סתמום פלשתים ...

אפשר לשער ששני כתבי היד העתיקו ממקור משותף אף על פי שהם רשמו את השמות בשינויים קלים. ואולי אותו מקור שימש גם את מדפיסי דפוס רומא, שבו רשום "רש"י".

(4) "מה נורא המקום הזה!"

"וַיִּירָא וַיֹּאמֶר מַה נּוֹרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה אֵין זֶה כִּי אִם בֵּית אֱלֹהִים וְזֶה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם"
(בראשית כח, יז).

דפוס רפ"ד – בראשית כח, יז	דפוס רומא – בראשית כח, יז
<p>מה נורא - תרגום מה דחילו אתרא הדין. דחילו שם דבר הוא, כמו סוכלתנו, וכסו למלבש.</p> <p>מה נורא המקום הזה – מה דחילו אתרא הדין דחילו שם דבר כמו סוכלתנו²⁵² וכסו למלבש.²⁵³</p> <p>וזה שער השמים - מקום תפלה לעלות תפלתם השמימה. ומדרשו שבית המקדש שלמעלה מכוון כנגד בית המקדש שלמטה.</p>	<p>מה נורא המקום הזה – מה דחילו אתרא הדין דחילו שם דבר כמו סוכלתנו²⁵² וכסו למלבש.²⁵³</p> <p>וזה שער השמים - מקום תפלה לעלות תפלתם השמימה. ומדרשו שבית המקדש שלמעלה מכוון כנגד בית המקדש שלמטה.</p>

לשון ר' יוסף קרא "בית אלהים", ולא "בית המקדש", קרובה יותר ללשון הפסוק מאשר לשון רש"י.

התוספת של ר' יוסף קרא מופיעה בשני כתבי יד עם שינויים קלים ביניהם. הניסוח "ונר ישראל הודיע" חריג, שכן הוא איננו נמצא בכתבי היד. גם מפירוש זה עולה כי המגיה העתיק בצורה מדויקת מתוך המקור אף על פי שהלשון חריגה.

פירוש רש"י בכ"י מינכן 5 :

"וזה שער השמים" – ... ויורדים לבית אלהים והמאור הגדול נר ישראל מודה לו...".

אבל נוסח כ"י פרמה 3256 דומה לנוסח דפוס רומא :

"וזה שער השמים" – ... ויורדים לבית אלהים ונר ישראל הודיע...".

²⁵² תרגום אונקלוס, דברים לב, כח.

²⁵³ תרגום אונקלוס, בראשית כח, כ.

²⁵⁴ לשון הפסוק "סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עלים ויורדים בו".

5) "למה תשאל לשמי?"

"וַיִּשְׂאֵל יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר הַגִּידָה נָא שְׁמֶךָ וַיֹּאמֶר לָמָּה זֶה תִּשְׂאֵל לְשְׁמִי וַיַּבְרֶךְ אֹתוֹ שֵׁם" (בראשית לב, ל).

דפוס רפ"ד – בראשית לב, ל	דפוס רומא – בראשית לב, ל
למה זה תשאל - אין לנו שם קבוע, משתנים שמותינו, לפי מצות עבודת השליחות שאנו משתלחים.	למה זה תשאל לשמי - אין לנו שם קבוע כי משתנים שמותינו לפי מצות עבודת השליחות שאנו משתלחים ומפי מורי ר' שמעון ז"ל אינו רוצה לגלות שמו שלא ליטול עטרה לעצמו זה הנס עשה לי מלאך פלוני מאליו שאינו אלא כעבד עושה שליחות.

לא ברור מי הוא ר' שמעון המוזכר בפירושו זה. שמו של אביו של ר' יוסף קרא היה שמעון, אבל אין בידינו עדויות לכך שהוא היה תלמיד חכם ושהוא לימד את בנו תורה. דעתי נוטה להשערת גרוסמן שר' שמעון הוא בן אחיו של ר' יוסף קרא שהיה מלומד גדול והיה לו למורה.²⁵⁵ לפיכך כתוב 'מורי' ולא 'אבי'. תוספת זו מצויה בכתבי יד לונדון 26, פרמה 3256, ווטיקן 46 ואוקספורד 187.

6) לטוטפת בין עיניך

"וְהָיָה לְאוֹת עַל יְדָכָה וּלְטוֹטְפַת בֵּין עֵינֶיךָ כִּי בְּחֶזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ ה' מִמִּצְרַיִם" (שמות יג, טז).

דפוס רפ"ד – שמות יג, טז	דפוס רומא – שמות יג, טז
ולטוטפת - תפילין, ועל שם שהם ארבעה בתים קרוים טטפת, טט בכתפי שתיים, פת באפריקי שתיים. ומנחם חברו עם (יחזקאל כא, ב) והטף אל דרום, (מיכה ב, ו) אל תטיפו, לשון דבור, כמו (שמות יג, ט) ולזכרון, שהרואה אותם קשורים בין העינים יזכור הנס וידבר בו:	ולטוטפות ²⁵⁶ - תפילין ועל שהם ארבעה בתים קרוי טטפת טט בגדפי שתיים פת באפריקי שתיים ומנחם חברו עם (יחזקאל כא, ב) הטף ²⁵⁷ אל דרום (מיכה ב, ו) אל תטיפו יטיפון לשון דבור וכמו (שמות יג, ט) ולזכרון ²⁵⁸ שהרואה אותם קשורים בין עינינו יזכור הנס וידבר בו: לטוטפות ²⁵⁹ בין עיניך - כלומר שיהיו עיניך מסתכלות במצות תמיד ורואות אותן לנגדן וכן הטף (יחזקאל כא, ב) ואל תטיפו (מיכה ב, ו) לשון ראייה שהנביא נקרא צופה ורואה וכן הלוד וטפוף

²⁵⁵ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 258 והערה 13 שם.
²⁵⁶ בפסוק כתוב "ולטוטפת".
²⁵⁷ בפסוק כתוב "והטף".
²⁵⁸ בפסוק כתוב "ולזכרון".
²⁵⁹ בפסוק כתוב "ולטוטפת".

מביטות ומרמזות בעיניהם וכן בלשון משנה ²⁶⁰ שפיל ואזיל בראוזזא ועינייה מטיפו בטרפיה :	
--	--

הפירוש השני למילים "לטוטפת בין עיניך" – מלשון "ראייה" ולא מלשון "דבור", מצוי רק בדפוס רומא. בכ"י פרמה 3256 הוא מופיע עם שינויים קלים, כ"הגהה" בסוף פרשת בא. הפירוש הזה נדון במאמרו של מאק "קטעים חדשים".²⁶¹

7) עצת יתרו למנות שופטים

"כי יהיה להם דבר בא אלי וּשְׁפַטְתִּי בֵּין אִישׁ וּבֵין רֵעֵהוּ וְהוֹדַעְתִּי אֶת חֻקֵי הָאֱלֹהִים וְאֵת תּוֹרֹתָיו. וַיֹּאמֶר חֲתָן מֹשֶׁה אֲלָיו לֹא טוֹב הַדָּבָר אֲשֶׁר אַתָּה עֹשֶׂה. נָבֵל תִּבְלֵג גַּם אֶתָּה גַּם הָעָם הַזֶּה אֲשֶׁר עִמָּךְ כִּי כָבֵד מִמֶּנּוּ הַדָּבָר לֹא תוּכַל עֲשֹׂהוּ לְבַדְּךָ. עַתָּה שְׁמַע בְּקִלִּי אִיעָצְךָ וַיְהִי אֱלֹהִים עִמָּךְ הֲיִה אֶתָּה לְעַם מוֹל הָאֱלֹהִים וְהִבֵּאת אֶתָּה אֶת הַדְּבָרִים אֶל הָאֱלֹהִים. וְהִזְהַרְתָּ אֶתָּה אֶת הַחֻקִּים וְאֵת הַתּוֹרֹת וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶת הַדָּרֶךְ יִלְכוּ בָּהּ וְאֵת הַמַּעֲשֵׂה אֲשֶׁר יַעֲשׂוּן" (שמות יח, טז-כ).

דפוס רפ"ד – שמות יח	דפוס רומא – שמות יח
(טז) כי יהיה להם דבר - מי שיהיה לו דבר בא אלי :	(טז) כי יהיה להם דבר - מי שיהיה לו דבר בא אלי :
ושפטתי בין איש ובין רעהו - אלו הדינין :	ושפטתי בין איש ובין רעהו - אלו הדינין :
והודעתי את חוקי ²⁶² האלהים ואת תורותיו ²⁶³ - אלו שאר המצוות :	והודעתי את חוקי ²⁶² האלהים ואת תורותיו ²⁶³ - אלו שאר המצוות :
(יט) והבאת אתה את הדברים - כי יפלא מהם דבר :	(יט) והבאת אתה את הדברים - כי יפלא מהם דבר :
(כ) והזהרת אתה את החוקים ואת התורות ²⁶⁴ - אתה לבדך יכול להורות את החוקים ואת התורות :	(כ) והזהרת אתה את החוקים ואת התורות ²⁶⁴ - אתה לבדך יכול להורות את החוקים ואת התורות :
והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון - חוץ מן הדינין שלא תוכל עשוהו לבדך אלא הטל על הדיינים ואתה תחזה וגו' (שמות יח, כא) :	והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון - חוץ מן הדינין שלא תוכל עשוהו לבדך אלא הטל על הדיינים ואתה תחזה וגו' (שמות יח, כא) :
(יז) ויאמר חתן משה - דרך כבוד קורוהו חותן המלך :	(יז) ויאמר חתן משה - דרך כבוד קורוהו חותן המלך :

²⁶⁰ מגילה יד ; בבא קמה צב .:

²⁶¹ מאק, קטעים חדשים, עמ' 546.

²⁶² בפסוק כתוב "חוקי".

²⁶³ בפסוק כתוב "תורתיו".

²⁶⁴ בפסוק כתוב "והזהרת אתה את החוקים ואת התורות".

²⁶⁵ בפסוק כתוב "חתן".

הפירוש שהוסיף ר' יוסף קרא מבאר לגבי אלו דינים העם נועץ במשה - דינים ושאר מצוות. כמו כן, יתרו מבהיר מהו תפקידו המיוחד של משה בתהליך השיפוט - משה יסביר את מה שהדיינים לא ידעו. אין כאן עדות מפורשת לכך שאלו הם דברי רי"ק, אולם יש לכך עדות חיצונית מכתבי היד.

חננאל מאק הראה כי כל הקטע המתחיל מהמילים "ושפטתי בין איש" (פסוק טז) ועד לסוף הפירוש (פסוק כ) הוא תוספת שמקורה בדברי ר' יוסף קרא.²⁶⁶ ביאורים אלו אינם בדפוס רפ"ד, אך הם מצויים בכ"י אוקספורד 187. פירושי רי"ק מפסוק טז ועד לפסוק כ נוספו כחטיבה אחת שלמה, ולכן מובן מדוע לאחר הפירוש לפסוק כ (של רי"ק) מופיע הפירוש של פסוק יז (של רש"י).

ו) שיבושים בדפוס רומא

דפוס רומא מכיל לא מעט גרסות שהן משובשות ללא כל ספק. יש לשער שמקרים אלו נוצרו בגלל שתי סיבות עיקריות. הסיבה הראשונה היא שכתב היד ממנו הועתק הנוסח היה משובש (אין כתב יד שאין בו שיבושים). במקרים כאלו נשתדל לציין את כתבי היד שבהם אותו שיבוש נמצא. הסיבה השנייה היא שהמגיה של דפוס רומא טעה בהעתקתו (אין העתקה ללא טעויות). בכל המקרים נציין את הפסוק ואת דברי רש"י בצורתם המשובשת בדפוס רומא. נדגיש את המילים המשובשות, ובהערות נסביר מדוע מדובר בשיבוש ונשתדל לעמוד על סיבת היווצרותו.

1) "וַיֹּאמֶר לְמַדְּ לְנָשָׁיו עֲדָה וְצִלָּה שְׂמֵעַן קוֹלִי נָשִׁי לְמַדְּ הָאִזְנָה אֶמְרָתִי כִּי אִישׁ הָרְגָתִי לְפָצְעֵי וְיִלְד לְחַבְרָתִי" (בראשית ד, כג).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

"שמען קולי – שהיו פורשות ממנו מתשמיש לפי שהרג את אחיו ואת תובל קין שהיה למך סומא ותובל קין מושכו וראה את קין ונדמו לו כחיה ואמר לו למשוך בקשת ומשך והרגו וכיון שידע שהוא קין זקנו הכה כף אל כף וספק את בנו ביניהן והרגו והיו נשיו פורשות ממנו והוא מפייסן להשמע לו."

במקום המילה "אחיו" היתה צריכה להיות כתובה המילה "קין", כפי שעולה בבירור מהמשך הפירוש. למך הרג את קין ולא את אחיו. בדפוס רפ"ד וכל שאר הדפוסים וכן בכתבי יד לייפציג 1 ופרמה 3256 הגרסה היא "קין".

2) "וּבְתוֹאֵל יֵלֵד אֶת רַבֵּקָה שְׂמוֹנָה אֵלָה יֵלְדָה מִלְכָּה לְנַחֹר אַחִי אַבְרָהָם" (בראשית כב, כג).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

"ובתואל ילד את מלכה שמונה אלה ילדה מלכה לנחור אחי אברהם - כל היחוסין האלו לא באו אלא בשביל פסוק זה ובתואל ילד את מלכה..."

²⁶⁶ ראו מאק, קטעים חדשים, עמ' 546.

מלכה הייתה אשתו של בתואל ולא בתו, והיא ילדה לו את רבקה. לכן, בשני המקומות שבהם כתוב "מלכה" (פעם אחת בדיבור המתחיל ופעם אחת בפירוש עצמו) יש לגרוס "רבקה". הגרסה "מלכה" אינה מצויה באף כתב יד או דפוס אחר, והיא ללא ספק שיבוש שאירע בדפוס רומא.

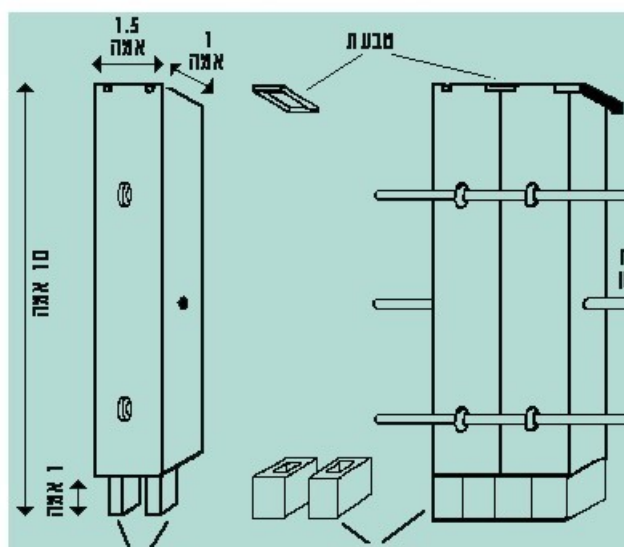
3) "וְהָיוּ שְׁמֹנֶה קְרָשִׁים וְאַדְנִיָּהֶם כֶּסֶף שֵׁשֶׁה עֶשְׂרֵי אַדְנִים שְׁנֵי אַדְנִים תַּחַת הַקְּרָשׁ הָאֶחָד וְשְׁנֵי אַדְנִים תַּחַת הַקְּרָשׁ הָאֶחָד" (שמות כו, כה).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

"והיו שמונה²⁶⁷ קרשים - הן האמורות (שמות כו, כב - כג) תעשה ששה קרשים ושני קרשים למקצועות נמצאו שמנה קרשים בסדר מערבי כך שנויה במשנת סדר הקרשים במלאכת המשכן (פרק א) היה עושה את האדנים חלולין וחורץ את הקרש מלמטה א' אמה מכאן וא' אמה מכאן והחריץ חצי אמה באמצע..."

בכתבי היד וכן בדפוס רפ"ד והדפוסים הקדומים הנוסח הוא "מלמטה רביע מכאן ורביע מכאן". זהו הנוסח הנכון, שהרי רוחב אדני הכסף היה אמה. כפי שאפשר לראות בסרטוט למטה, החריץ היה חצי אמה, ובכל צד של החריץ היה רבע אמה, ורוחב הקרש כולו היה אפוא אמה. הידית נכנסה לחריץ והקרש היה מונח על אדני הכסף. לא נמצא מקור לנוסח רומא, ולא ייתכן כי בשני צדי החריץ היה רוחב אמה.

קרשי המשכן

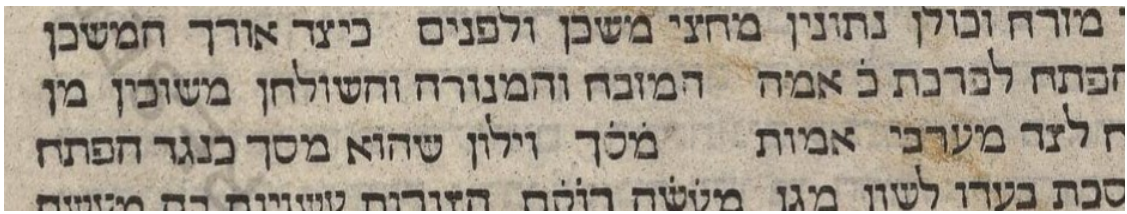
4) "וּשְׁמֹת אֵת הַשְּׁלַחַן מִחוּץ לַפְּרֹכֶת וְאֵת הַמִּנְרָה נִכַּח הַשְּׁלַחַן עַל צֵלַע הַמִּשְׁכָּן תִּימְנָה וְהַשְּׁלַחַן תִּתֵּן עַל צֵלַע צְפוֹן" (שמות כו, לה).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

"ושמת את השולחן - ... כיצד אורך המשכן מן הפתח לפרכת כ' אמה המזבח והמנורה והשולחן משוכין מן הפתח לצד מערבי אמות".

²⁶⁷ בפסוק כתוב "שמונה".

במקום "לצד מערב י" אמות" כתוב "לצד מערבי אמות". האות יו"ד שעמדה לבדה נצמדה בטעות למילה שלפניה וכך נוצרה הגרסה המשובשת. ראו הצילום מן העותק של הוטיקן:

5) "וְהוֹבֵא אֶת בְּדִיו בְּטַבְעֹת וְהָיוּ הַבְּדִים עַל שְׁתֵּי צִלְעֹת הַמִּזְבֵּחַ בְּשָׂאת אֹתוֹ" (שמות כז, ז).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

"בארבע טבעות שנעשו למכבר".

למזבח הנחושת היו ארבע טבעות שבהן שמו את הבדים כדי לשאת את המזבח. בפירושו מתאר רש"י את מקום הטבעות.

בכל כתבי היד והדפוסים הקדומים שנבדקו מופיע דיבור המתחיל "בטבעות" לפני הפירוש, ורק בדפוס רומא דיבור המתחיל זה חסר. אם כן, יש לגרוס: "בטבעות" – בארבע טבעות שנעשו למכבר".

6) "וְהָיָה עַל מִצַּח אֹהֶל וְנִשָּׂא אֹהֶל אֶת עֹן הַקְּדָשִׁים אֲשֶׁר יִקְדִּישׁוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְכָל מִתְּנַת קְדָשֵׁיהֶם וְהָיָה עַל מִצַּחוֹ תְּמִיד לְרִצּוֹן לָהֶם לְפָנֵי ה' " (שמות כח, לח).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

ונשא אהרן - לשון סליחה ואעפ"כ אינו זו ממשמעו אהרן נושא את המשא של עון נמצא מסולק עון הקדשים לרצות על החלב ועל הדם שקרבו בטומאה כמו ששינו (פסחים טז, א) אי זה עון הוא נושא אם עון פיגול הרי כבר נאמר וכו' ואין לומר שיכפר על הכהן שהקריבן טמאין שהרי עון הקדשים נאמ' ועל עון המקריב אינו מרצה אלא להכשיר הקרבן.

נוסח "ועל עון המקריב" נמצא גם בכ"י אוקספורד 187, ולכן יש להניח שהוא היה מצוי גם בכתב היד שממנו העתיקו מדפיסי דפוס רומא. בשאר כתבי היד ובדפוסים הקדומים כתוב "ולא עון המקריב", שהוא נוסח מדויק יותר לאור העובדה שהציץ בא לכפר על הקרבן ולא על המקריב, כפי שרש"י כתב בפירושו.

7) פְּתִיחַ בְּדֵי קֹדֶשׁ יִלְבָּשׁ וּמִכְנָסֵי בְדֵי יִהְיוּ עַל בְּשָׂרוֹ וּבְאַבְנֵי בְדֵי יִחַר וּבְמַצְנֶפֶת בְּדֵי יִצְנֵף בְּגָדֵי קֹדֶשׁ הֵם וְרַחֵץ בְּמִים אֶת בְּשָׂרוֹ וּלְבָשֵׁם " (ויקרא טז, ד).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

ורחץ במים - אותו יום טעון טבילה בכל חליפותיו וְד' פעמים מחליף מעבודת פנים לעבודת חוץ ומחוץ לפניו ומשנה מבגדי זהב לבגדי לבן ומבגדי לבן לבגדי זהב ובכל חליפה טעון טבילה ושני קדושי ידים ורגלים מן הכיור.

בכתבי היד ובכל שאר הדפוסים הקדומים הנוסח הוא "וחמש". בפולחן של יום הכיפורים הכהן החליף בגדים חמש פעמים ולא ארבע, ואין ספק שהנוסח של דפוס רומא משובש.

8) "וערות אחות אמך ואחות אביך לא תגלה כי את שארו הערה עונם ישאו" (ויקרא כ, יט).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

"ערות אחות אמך - שנה הכתוב באזהרתנו לומר שהוזהר עליהן בין על אחיותיהן מן האם בין על אחות אביו ואמו מאב ואם בין על אחותו מאם אבל ערות אשת אחי אביו לא הוזהר אלא על אשת אחי אביו מן האב." נוסח זה משובש עד מאד, ובמיוחד המילים "בין על אחותו מאם". הנוסח המקובל עדיף:

"שנה הכתוב באזהרתן לומר שהוזהר עליהן בין על אחות אביו ואמו מן האב בין על אחיותיהן מן האם, אבל ערות אשת אחי אביו לא הוזהר אלא על אשת אחי אביו מן האב".²⁶⁸

9) "ותקעו בהן ונועדו אליך כל העדה אל פתח אהל מועד.

ואם באחת יתקעו ונועדו אליך הנשיאים ראשי אלפי ישראל" (במדבר י, ג-ד).

פירוש רש"י לפסוק ג בדפוס רומא:

ותקעו בהן - בשתייהן והוא סימן למקרא העדה.

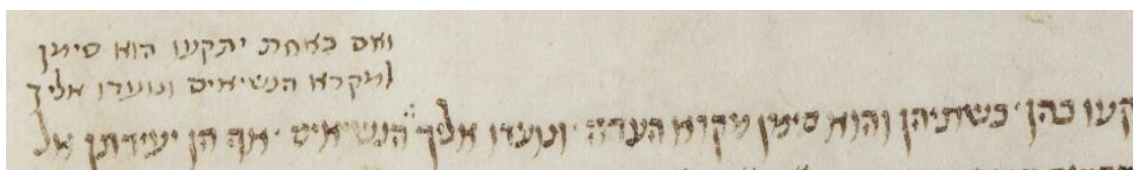
ונועדו אליך הנשיאים - פתח אהל מועד.

נוסח דפוס רומא משובש באופן ברור. עניין הנשיאים מתחיל רק בפסוק ד, במילים "ואם באחת יתקעו". אבל בפירוש לפסוק ג יש לגרוס "ונועדו אליך כל העדה פתח אהל מועד" כלשון הכתוב. בעותקים של JTS ו-ONB המילה "הנשיאים" סומנה למחיקה על ידי העברת קו עליה.

צילום מתוך העותק של JTS:

מקישו בקרנס ותקעו בהן בשתייהן והוא סימן למקרא העדה
ונועדו אליך הנשיאים פתח אהל מועד ואם באחת יתקעו הוא
סימן למקרא הנשיאים שנ ונועדו אליך הנשיאים אף הן יעידתן

הגרסה של דפוס רומא נמצאה גם בכ"י בודד, פרמה 3288, אך נראה ששם נוצר שיבוש בגלל דילוג מחמת הדומות, והנוסח המתוקן רשום מעל השורה:

²⁶⁸ ראו שוה, העברית של רש"י, עמ' 72-74 והערה 18 שם.

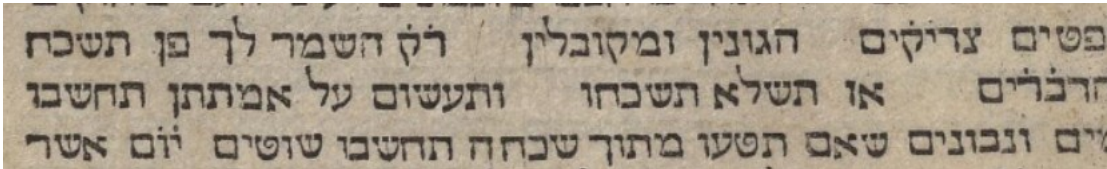
10) "רַק הַשְּׁמֶר לְךָ וְשִׁמְרֵךְ נִפְשֶׁךָ מְאֹד פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר רָאוּ עֵינֶיךָ וּפֶן יִסּוּרוּ מִלְּבָבְךָ כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ וְהוֹדַעְתָּם לְבָנֶיךָ וְלִבְנֵי בָנֶיךָ" (דברים ד, ט).

פירוש רש"י בדפוס רומא :

"רק השמר לך ... פן תשכח את הדברים - אז תשלא תשכחו ותעשום על אמתתן תחשבו חכמים ונבונים שאם תטעו מתוך שכחה תחשבו שוטים."

המילה "תשלא" המופיעה בדפוס רומא חסרת משמעות. בעותק V ובעותק OBN גרסה זו מצויה ללא תיקון בצדה.

צילום מתוך עותק ווטיקן :

בעותק JTS, רוכש הספר תיקן ל"כשלא תשכחו" כמו ברגיו די קלבריה וברוב כתבי היד. בעותק SI תוקן ל"כשלא תשכחום" כמו באלקבץ ובכתבי יד אוקספורד 187 ווטיקן 46.

11) לא תהיה קדשה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישראל" (דברים כג, יח).

פירוש רש"י בדפוס רומא :

"לא תהיה קדשה - מופקרת לזנות ומזומנת."

זהו נוסח מוקשה משום שלא מפורש בו למה הקדשה מזומנת. בדפוס רפ"ד וכן בכתבי יד פרמה 3256, אוקספורד 187, לונדון 26 ועוד רשום "מופקרת ומזומנת לזנות", ודומה שזו הגרסה הנכונה.

12) "יערף כמטר לקחי תזל כטל אמרתי כשעירם עלי דשא וכרביבים עלי עשב" (דברים לב, ב).

כדי להבין איפה השיבוש נשווה את נוסח דפוס רומא לנוסח דפוס רפ"ד, שהוא גם נוסח כ"י לייפציג 1 ונוסח רגיו די קלבריה :

דפוס רפ"ד – דברים לב, ב	דפוס רומא – דברים לב, ב
יערוף כמטר לקחי - זו היא העדות שתעידו שאני אומר בפניכם תורה שנתתי לישראל שהיא חיים לעולם כמטר הזה שהוא חיים לעולם כאשר יערפו השמים טל ומטר.	יערוף ²⁶⁹ כמטר לקחי - זו העדות שתעידו לי שאני אומר בפניכם תורה נתתי להם לישראל שהיא חיים לעולם כאשר יערפו טל ומטר
יערוף - לשון יטיף יערף לשון נטיפה וכן (תהלים סה, יב) ירעפו דשן (דברים לג, כח) יערפו טל.	יערוף לשון יטיף וכן (דברים לג, כח) יערפו טל (תהלים סה, יב) ירעפון דשן.

²⁶⁹ בפסוק כתוב "יערף".

דומה כי בנוסח דפוס רומא אירע דילוג מחמת הדומות. עינו של המעתיק קפצה מהמילים "חיים לעולם" למילים "חיים לעולם" ומשום כך הושמט הקטע "כמטר הזה שהוא חיים לעולם". השמטה זו מחסירה את המסר העיקרי של הפירוש, שהתורה נותנת חיים לעולם כמו שהמטר נותן חיים לעולם. גרסת דפוס רומא זהה לגרסת כ"י פרמה 3256 ווויטיקן 46. עובדה זו מעידה שמדפיסי דפוס רומא העתיקו מכתב היד שהיה לפנייהם תוך הקפדה על הדיוק, והשיבוש הנדון היה קיים כבר בעידן כתבי היד.

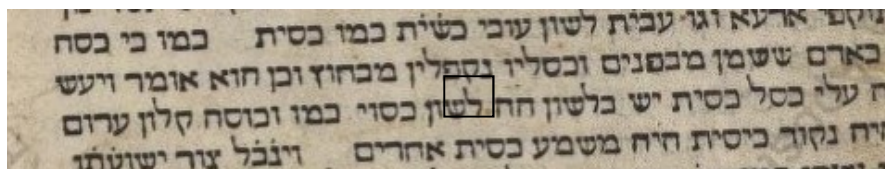
13) "וַיִּשְׁמַן יִשְׂרָאֵל וַיִּבְעַט שְׂמֵנָה עֲבִית כְּשֵׁית וַיִּטֹּשׂ אֱלוֹהַּ עֲשָׂהוּ וַיִּנְבֵּל צוּר יִשְׁעָתוֹ" (דברים לב, טו).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

"כשית - כמו כסית כמו (איוב טו, כז) כי כסה פניו כאדם ששמן מבפנים וכסליו נקפלין מבחוץ וכן הוא אומר (איוב טו, כז) ויעש פימה עלי כסל כסית יש בלשון הה לשון כסוי כמו (משלי יב, טז) וכוסה קלון ערום אם היה נקוד כיסית היה משמע כסית אחרים."

בכ"י ווויטיקן 187 רשום "יש בלשון הזה לשון כסוי", ולפי זה נראה שאין לגרוס "הה" אלא "הזה". בעותק של JTS אחד מבעליו של הספר מחק את האותיות "הה" והשאיר רווח:

ויקפי ארעא וגו עבית לשון עובי כשית כמו כסית כמו כי כסח
 אדם ששמן מבפנים וכסליו נקפלין מבחוץ וכן הוא אומר ויעש
 עלי כסל כסית יש בלשון הה לשון כסוי כמו וכוסה קלון ערום
 יה נקוד כיסית היה משמע כסית אחרים וינבל צור ישועתו
 לעומת העותק של הוויטיקן:

14) "וַיִּשְׁכַּן יִשְׂרָאֵל בְּטַח בְּדָד עֵין יַעֲקֹב אֶל אֶרֶץ דְּגָן וְתִירוֹשׁ אֵף שָׁמִיּוֹ יַעֲרְפוּ טַל" (דברים לג, כח).

דפוס רומא – דברים לג, כח	דפוס רפ"ד – דברים לג, כח
יערפו - יטפו כמו יערפו טל	יערפו - יטפו.
אף ברכתו של יצחק נלוספת על ברכתו של יעקב (בראשית כז, כח) ויתן לך האלהים מטל השמים.	אף שמיו יערפו טל - אף ברכתו של יצחק נוספת על ברכתו של יעקב (בראשית כז, כח) ויתן לך האלהים מטל השמים וגו'.

נוסח דפוס רומא נראה משובש משום שאין להעלות על הדעת שרש"י ישווה את המילה המתבארת לעצמה. יותר סביר שהמילים "יערפו טל" הם חלק מהדיבור

המתחיל הבא, כמו בדפוס רפ"ד. אחרי שרש"י ביאר את "יערפו" מלשון טפטוף, בדיבור המתחיל הבא הוא עומד על מקומו של ה"טל" בברכתו של משה. נוסח דפוס רומא נמצא בכ"י אחד בלבד, אקספורד 187. נוסח רפ"ד שכולל את הדיבור המתחיל הנוסף נמצא בכ"י לייפציג 1, פרמה 3256, לונדון 26 ווטיקן 46.

שינוי באותיות בודדות

(15) "וְכָל פֶּטֶר חָמַר תַּפְּדָה בְּשָׁה וְאִם לֹא תַפְּדָה וְעֵרְפָתוֹ וְכָל בְּכוֹר אָדָם בְּבִנְיָד תַּפְּדָה" (שמות יג, ג).

פירוש רש"י בדפוס רומא:

"וכל בכור אדם בבניך תפדה - חמש סעלים פדיונו קצוב במקום אחר. אירע כאן היפוך אותיות, ויש לגרוס "חמש סלעים".

(16) "וְעֵשִׂית בְּרִיחִים עֲצֵי שֹׁטִים חֲמֹשָׁה לְקֶרֶשֶׁי צֶלַע הַמִּשְׁכָּן הָאֶחָד" (שמות כו, כו). פירוש רש"י בדפוס רומא:

"חמשה לקרשי צלע המשכן האחד - ... והוא שני בתוך הקרשים הבריחים הלעיונים והתחתונים שבצפון ודרום אורך כל אחת ט"ו אמה...". אירע כאן היפוך אותיות, ויש לגרוס "העליונים".

(17) "וְרוּחַ נֹסַע מֵאֵת ה' וַיִּגַּז שְׁלֹיִם מִן הַיָּם וַיִּטֹּשׁ עַל הַמַּחֲנֶה כְּדָרָדָּךְ יוֹם כֹּה וַיִּכְדָּרָדָּךְ יוֹם כֹּה סָבִיבוֹת הַמַּחֲנֶה וַיִּכְאֲמֻתִּים עַל פְּנֵי הָאָרֶץ" (במדבר יא, לא). פירוש רש"י בדפוס רומא:

וכמאתים - פורחות בגובה עד שהן כנגד לבו של אדם שלא יהא טורח באסיפתו לא להגביה ולא לשחות". סדר האותיות בדיבור המתחיל התהפך, ויש לגרוס "וכאמתים" כלשון הכתוב.

(18) "כִּי יִמְצָא אִישׁ גֹּנֵב נֶפֶשׁ מֵאֲחִיו מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְהִתְעַמָּר בּוֹ וּמָכְרוֹ וּמַת הַגֹּנֵב הוּא וּבְעֵרַת הָרָע מִקֶּרְבֶּךָ" (דברים כד, ז). פירוש רש"י בדפוס רומא:

"והתעמר בו - אינני חייב עד שישתמש בו".

יש לגרוס "אינו" כמו בדפוס רפ"ד ובכ"י פרמה 3256 ואוקספורד 187. בעותק של JTS תיקן רוכש הספר ל"אינו", ואילו בעותקים של מכון שוקן ושל הוטיקן הגרסה המשובשת נותרה ללא תיקון.

ז) פירושים שאין להם מקבילות בכתבי היד ובדפוסים הקדומים

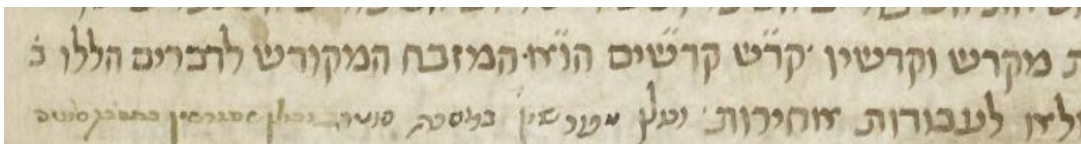
בדפוס רומא מצויים קטעי פירוש שלא נמצאו להם מקבילות בדפוסים או בכתבי היד שנבדקו על ידינו. אמנם במרבית המקרים נצמדו עורכי המהדורה לנוסח המקורות שהיו לפניו, אולם במספר מקרים הם גילו עצמאות וזה מתבטא בייחודיות של דפוס זה. מקרים אלה מעטים יחסית, ולרוב עורכי דפוס רומא נצמדו לאחד מכתבי היד שהיו לפניו.

1) ציווי מזבח הזהב בסוף פרשת תצוה

וְכַפֵּר אֶהְרֹן עַל קַרְנֹתָיו אֶחַת בַּשָּׁנָה מִדַּם חַטָּאת הַכֹּהֲנִים אֶחַת בַּשָּׁנָה יִכַּפֵּר עָלָיו לְדַרְתֵּיכֶם קֹדֶשׁ קִדְשִׁים הוּא לֵה" (שמות ל, ז).

דפוס רפ"ד - שמות ל, ז	דפוס רומא - שמות ל, ז
קֹדֶשׁ קִדְשִׁים - המזבח מקור לדברים הללו בלבד ולא לעבודת אחרת:	קֹדֶשׁ קִדְשִׁים הוּא - המזבח מקודש לדברים הללו בלבד ולא לעבודה אחרת וכולן מפורשין במסכת סוטה.

בדוגמה זו הפירוש המובא בדפוס רומא נמצא גם בנוסח המקובל, אבל התוספת "וכולן מפורשין במסכת סוטה" לא מצאנוה בגוף הפירוש של אף כתב יד או דפוס קדום. בכ"י לונדון 26 היא רשומה פעמיים (!) בכתב יד שונה מזה שבגוף הפירוש. הקושי בתוספת זו נובע מן העובדה שדיני מזבח הזהב אֵינָם נמצאים במסכת סוטה, והעניין צריך עיון. ברור שמלים אלו אינם חלק מפירושו של רש"י. צילום מתוך כ"י לונדון 26:

2) תפילת משה לאחר חטא העגל

"וַיֹּאמֶר אִם נָא מְצַאתִי חַן בְּעֵינֶיךָ אֲדֹנָי יְיָךְ נָא אֲדַנֶּי בְּקַרְבְּנוּ כִּי עִם קִשָּׁה עָרַף הוּא וְסַלְחֵת לַעֲוֹנָנוּ וּלְחַטָּאתָנוּ וּנְחַלְתָּנוּ" (שמות לד, ט).

דפוס רפ"ד - שמות לד, ט	דפוס רומא - שמות לד, ט
ונחלתנו - ותתננו לך לנחלה מיוחדת זו היא בקשת ונפלינו אני ועמך (שמות לג, טז) שלא תשרה שכינתך על האומות.	ונחלתנו - ותקננו לנחלה מיוחדת זו היא בקשת ונפלינו אני ועמך (שמות לג, טז) שלא תשרה שכינה על אומות העולם.

רש"י ביקש להבהיר שאין פירוש "ונחלתנו" – תתן לנו נחלה בארץ על ידי הליכתך עמנו, שהרי כבר אמר לו הקב"ה שהנהגתם והתנחלותם תהיינה על ידי מלאך, אלא הכוונה היא – קננו לנחלה מיוחדת כדי שהשכינה תשרה עלינו ולא על האומות.²⁷⁰ נוסח זה הוא ייחודי לדפוס רומא ואינו מצוי בכתבי יד או בדפוסים קדומים.

²⁷⁰ כלץ, משיח אלמים, כרך ד, עמ' 745; מזרחי, ראם, שם.

3) שלא ילין קרבן פסח בראש המזבח

”לא תִשְׁחַט עַל חֶמֶץ דָּם זֶבְחֵי וְלֹא יִלִּין לְבָקֵר זֶבַח חַג הַפֶּסַח” (שמות לד, כה).

דפוס רפ"ד - שמות לד, כה	דפוס רומא - שמות לד, כה
ולא ילין - כתר גומן אין לינה מועלת בראש המזבח ואין לינה אלא בעמוד השחר.	ולא ילין - כתר גו' אין לינה מועלת בראש המזבח ואין לינה אלא בעמוד השחר. <u>לינה דעולין היא בעמוד השחר וכל לינה דמתירין היא בשקיעת החמה.</u>

התוספת בדפוס רומא היא הרחבה על דין הלנת האיברים בראש המזבח. כדי לא לעבור על איסור הלנת האיברים יש להעלותם על ראש המזבח לפני עמוד השחר. לעומת זאת, כל פעולה המתירה את העלאת הקרבן על המזבח צריכה להתבצע לפני שקיעת החמה.

4) דיני קרבן מנחה

”פתות אותה פתים וְצִקְתָּ עָלֶיהָ שֶׁמֶן מִנְחָה הוּא” (ויקרא ב, ו).

דפוס רפ"ד – ויקרא ב, ו	דפוס רומא – ויקרא ב, ו
פתות אותה פתים - לרבות כל המנחות, הנאפות קודם קמיצה, לפתיתה.	פתות אותה פתים - לרבות כל המנחות הנאפות קודם קמיצה לפתיתה <u>יכול שאני מרבה אף שתי הלחם ולחם הפנים ת"ל אותה.</u>

תוספת זו ייחודית לדפוס רומא ומקורה במסכת מנחות (עה, א). רא"ם מבאר אותה אף על פי שהיא לא הייתה מצויה בגרסה שלו של פירוש רש"י:

והכי תניא בהדיא בתורת כהנים ומייתי לה בפרק אלו מנחות: "פתות אותה פתים... מנחה" - לרבות כל המנחות לפתיתה. יכול אף שתי הלחם ולחם הפנים, תלמוד לומר: "אותה". מה ראית לרבות כל המנחות ולהוציא שתי הלחם ולחם הפנים. אחר שריבה הכתוב והדר ומיעט, מה אלו מיוחדות שיש מהן לאישים, יצאו שתי הלחם ולחם הפנים שאין מהם לאישים.²⁷¹

5) קרבן חטאת של הכהן המשיח

”אם הכהן המשיח יִחָטָא לְאִשְׁמַת הָעַם וְהִקְרִיב עַל חֲטָאתוֹ אֲשֶׁר חָטָא פֶּר בֶּן בָּקֵר תָּמִים לֵה' לְחֲטָאת” (ויקרא ד, ג).

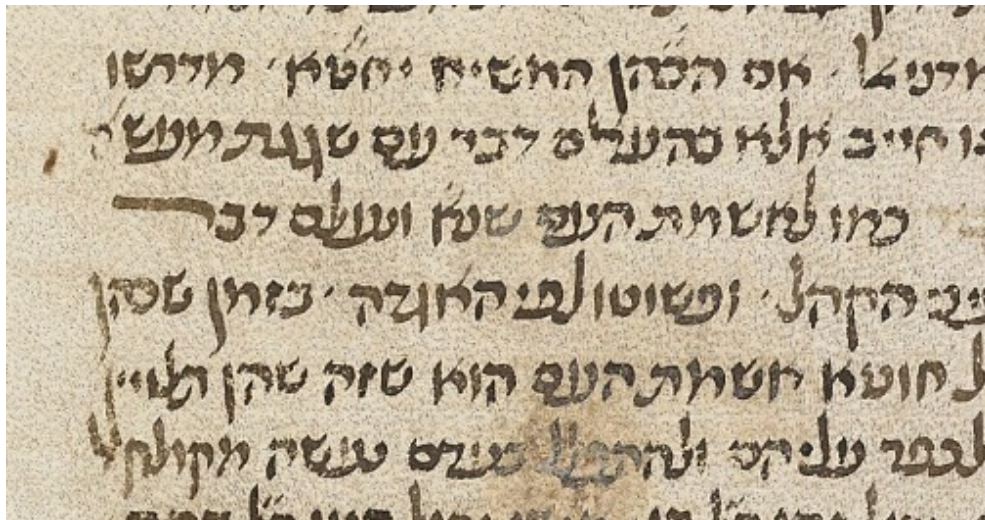
²⁷¹ מזרחי, רא"ם, כרך ה, עמ' 62.

דפוס רפ"ד - ויקרא ד, ג	דפוס רומא - ויקרא ד, ג
<p>אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם - מדרשו אינו חייב אלא בהעלם דבר עם שגגת מעשה כמו שנאמר לאשמת העם (ויקרא ד, ג) ונעלם דבר מעיני הקהל ועשו (ויקרא ד, יג) ופשוטו לפי אגדה כשכהן גדול חוטא אשמת העם היא שזה שהן תלויין בו לכפר עליהם ולהתפלל בעדם נעשה מקולקל.</p>	<p>אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם - מדרשו אינו חייב אלא בהעלם דבר עם שגגת מעשה כמו שנאמר לאשמת העם (ויקרא ד, ג) ונעלם דבר מעיני הקהל ועשו (ויקרא ד, יג) ופשוטו לפי אגדה כשכהן גדול חוטא אשמת העם היא שזה שהן תלויין בו לכפר עליהם ולהתפלל בעדם נעשה מקולקל.</p>

יש שני הבדלים בין דפוס רומא לדפוס רפ"ד :

1) תוספת של המילה "כצבור".

פירוש זה ייחודי לדפוס רומא היות שהמילה "כצבור" אינה מופיעה בכתבי היד ובדפוסים הקדומים. בכתב יד אחד, אוקספורד 187, הקרוב מאד לנוסח דפוס רומא, המילה "כצבור" הייתה ונמחקה (ראו צילום למטה). דבר זה מעיד על כך שגרסת רומא היתה בכתב יד שממנו המדפיסים העתיקו. רואים שבכתב יד זה כתוב "שנא" במקום "דכתיב" לפני המילה "ונעלם" ולא לפני המילים "לאשמת העם".

מקורו של ההבדל הראשון בתלמוד בבלי, מסכת הוריות (ז, ב) :

וכן המשיח. מנלן? דכתי' (ויקרא ד, ג) "לאשמת העם", הרי משיח כצבור.

"ספר זכרון" מסביר את דברי רש"י לפסוק זה :

"מיתור 'לאשמת העם' דרשו כן, וכוונתם לומר, מה בית דין אין חייבין בקרבן עד שיטעו בהוראתם ויעשו העושים על פיהם בשגגה, כך המשיח אינו חייב בקרבן עד שיטעה בהוראה לעצמו."²⁷²

ההשוואה בין חטאו של הכהן המשיח לחטאו של הציבור נמצאת גם בפירושו של רשב"ם :

רשב"ם ויקרא ד, ג: **לאשמת העם** - חכמים דרשו הרי משיח כצבור בהוריות.

²⁷² בקראט, ספר זכרון, כרך ה, עמ' 75.

ייתכן שיש כאן עדות נוספת להשפעת פירוש רשב"ם על השינויים שחלו בפירוש רש"י.

2) במקום המילה "שנאמר" לפני המילים "לאשמת העם" מופיע הציון "דכתיב בה" לפני ציטוט הפסוק בויקרא ד, יג "ונעלם דבר מעיני הקהל ועשו". על הבדל זה כבר העיר בעל ספר "יוסף הלל": "הלשון מגומגם קצת, שמשמעותו שישנו פסוק 'לאשמת העם ונעלם דבר' וגו', מה שאינו כן." שינוי מיקום המילים "דכתיב בה" מתקן אי הבנה זו.²⁷³

6) מי הם אלדד ומידד

"וַיִּשְׂאָרוּ שְׁנֵי אַנְשִׁים בְּמַחְנֵה שֵׁם הָאֶחָד אֶלְדָּד וְשֵׁם הַשֵּׁנִי מִיָּדָד וַתֵּנַח עֲלֵהֶם הָרוּחַ וְהִמָּה בְּכַתְבִּים וְלֹא יָצְאוּ הָאֲהָלָה וַיִּתְנַבְּאוּ בְּמַחְנֵה" (במדבר יא, כו).

דפוס רפ"ד – במדבר יא, כו	דפוס רומא – במדבר יא, כו
וישארו שני אנשים במחנה - מאותן שנבחרו אמרו אין אנו כדאי לגדולה זו. מצאתי במדרש מעין גנים אלדד זה (במדבר לד, כא) אלידד בן כסלון מידד זה (במדבר לד, כד) קמואל בן שפטן ומתוך שמיעטו את עצמן זכו ליכנס לארץ ולפי נתפרשו שמותן והשאר שלא נתפרשו שמותן לא נכנסו לארץ.	וישארו שני אנשים במחנה - מאותן שנבחרו אמרו אין אנו כדאי לגדולה זו. מצאתי במדרש מעין גנים אלדד זה (במדבר לד, כא) אלידד בן כסלון מידד זה (במדבר לד, כד) קמואל בן שפטן ומתוך שמיעטו את עצמן זכו ליכנס לארץ ולפי נתפרשו שמותן והשאר שלא נתפרשו שמותן לא נכנסו לארץ.

התוספת מהמילה "מצאתי" ועד סוף הפירוש ייחודית לדפוס רומא ואינה מצויה בכתבי היד או בדפוסים הקדומים שנבדקו.

7) המרגלים חוזרים מתור הארץ ובידם אשכול ענבים

"וַיָּבֹאוּ עַד נַחַל אֶשְׁכַּל וַיִּכְרְתוּ מִשָּׁם זְמוּרָה וְאַשְׁכּוֹל עֲנָבִים אֶחָד וַיִּשְׂאֵהוּ בְּמוֹט בְּשָׁנִים וּמִן הָרְמָנִים וּמִן הַתְּאֵנִים" (במדבר יג, כג).

ראו לעיל, פרק שלישי, אפיון קודיקולוגי (עמוד 27), שם דנו באריכות בדברי רש"י בדיבור המתחיל "וישאהו במוט בשנים", וכן בעניין הרווחים אותם המדפיסים השאירו בתוך דברי רש"י. בסעיף הנוכחי ברצוננו לציין כי המילים האחרונות בפירוש רש"י שם "נמצא משקל זה האשכול" [סאין] ייחודיות לדפוס זה. הקטע מהמילה "נמצא" ועד סוף הפירוש אינו מצוי בכתבי היד או בדפוסים הקדומים שנבדקו. המדפיסים השאירו רווח בין המילה "האשכול" למילה "סאין" כדי שרוכש הספר יוכל להשלים בעצמו את כמות הסאין על סמך הגמרא בסוטה לד, א. אם רש"י התייחס למשקל שנישא על ידי כל שמונת האנשים, אזי המשקל היה "תתקס" $8 * (40 * 3) = 960$. וכך מצאתי כתוב בעותק של פרמה 1. אבל אם רש"י

²⁷³ ראו בראכפעלד, יוסף הלל, כרך ב, עמ' כ.

התכוון לכמות שנישאה על ידי אדם אחד, המשקל היה "קכ" (120). וכך מצאתי בעותק של וינה. בפרק הנזכר תיארנו את הנטייה של המדפיסים להשאיר רווחים בתוך הטקסט כדי שימולאו על ידי רוכשי הספרים עצמם.

פרק חמישי

קטעי דיבור המתחיל המיוחדים לדפוס רומא

תוספת מילה ל"דיבור המתחיל" יכולה לשנות את הבנת דברי רש"י או לעזור בהבנתם.²⁷⁴ חשיבותן של המילים בדיבור המתחיל עולה מתוך הדברים החריפים שכתבה נחמה ליבוביץ במכתב שנשלח לרב יעקב ק' רייניץ. ואלו הם דבריה:

אקוה שהדגשת מאמרך מה שהוא עיקר גדול בשבילי; להרגיל בני אדם ללמוד ודוק של רש"י. לעקור אותה תפישה טפשית ורווחת – אפילו בין בני תורה, לתמהוני - כאלו רש"י הוא פירוש קל, עממי, מעין סבתא טובה המספרת ספורי מעשיות מחנכים ומרוממים את הנשמה. ורציתי שיכירו עד כמה פירושו רחוק מכל זה, עד כמה יש בו דיוק לשוני, תחבירי, הגיוני; עד כמה קובע ההקשר בשבילו, גם כשהוא בוחר במדרש, ועד כמה יש צורך לשים לב לכל מילה עודפת (לכאורה) או חסרה בלשונו, ואפילו במספר המלים שהוא בוחר בהם כד"ה. (ד"ה ויצא יעקב. ד"ה ויצא; או במ' כ"ו ט ד"ה אשר הצו... ד"ה הצו. ולפעמים כשאותו ד"ה בא פעמים כמו במ' כ"ב ל"ה.²⁷⁵

במקרים מסוימים יש בדפוס רומא תוספת או חסרון של מילים בדיבור המתחיל. נראה שאלו משקפים את הגרסה שהיתה לפני המדפיסים בכתב היד ממנו הם העתיקו. אף ייתכן שהם בעצמם לעתים הכניסו שינויים מיוזמתם.

א) שינוי בדיבור המתחיל המשפיע על הבנת הפירוש

1) הקב"ה מברך את נח ובניו לאחר המבול

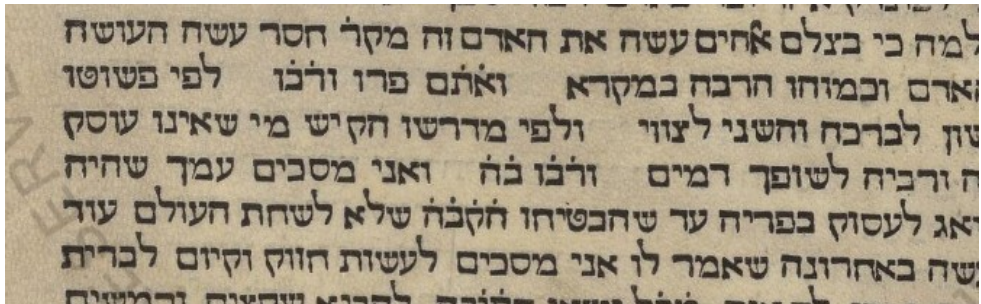
"וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת נֹחַ וְאֶת בְּנָיו וַיֹּאמֶר לָהֶם פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ ...
וְאַתֶּם פְּרוּ וּרְבוּ שְׂרָצוּ בָאָרֶץ וּרְבוּ בָהּ.
וַיֹּאמֶר אֱ-לֹהִים אֶל נֹחַ וְאֶל בְּנָיו אֲתוּ לְאֹמֶר.
וְאֲנִי הִנְנִי מְקִים אֶת בְּרִיתִי אִתְּכֶם וְאֶת זִרְעֵכֶם אֲחֲרֵיכֶם (בראשית ט, א, ז-ט).

דפוס רומא - בראשית ט, א-ט	דפוס רפ"ד - בראשית ט, א-ט
(ז) ואתם פרו ורבו – לפי פשוטו הראשון לברכה והשני לציווי, ולפי מדרשו הקיש מי שאינו עוסק בפריה ורביה לשופך דמים.	(ז) ואתם פרו ורבו – לפי פשוטו הראשונה לברכה, וכאן לציווי. ולפי מדרשו להקיש מי שאינו עוסק בפריה ורביה לשופך דמים.
(ט) ואני הנני – ואני מסכים עמך שהיה נח דואג לעסוק בפריה עד שהבטיחו הקב"ה שלא לשחת העולם עוד, וכן עשה באחרונה שאמר לו אני מסכים לעשות חזוק וקיום לברית אבטחתי ואתן לך אות.	(ט) ואני הנני – מסכים אני עמך, שהיה נח דואג לעסוק בפריה ורביה עד שהבטיחו הקדוש ברוך הוא שלא לשחת העולם עוד, וכן עשה. ובאחרונה אמר לו הנני מסכים לעשות קיום וחזוק ברית להבטחתי, ואתן לך אות.

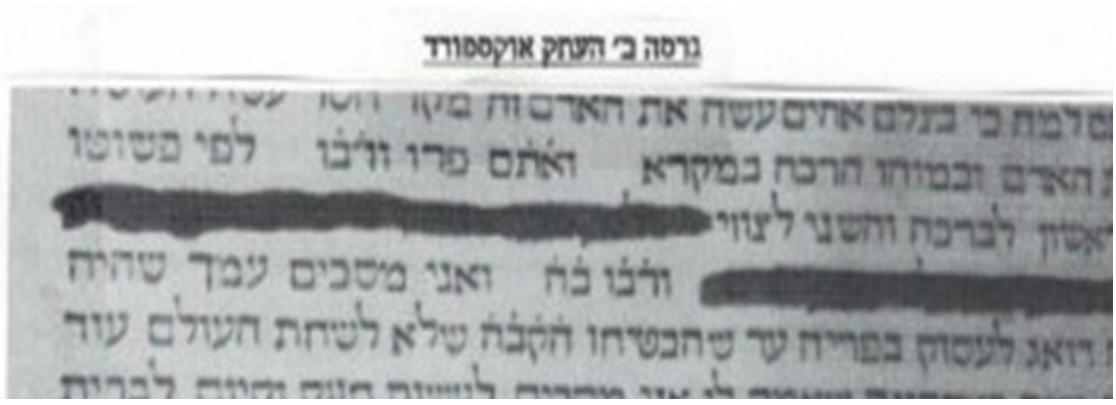
²⁷⁴ ראו לעיל חלק שני, פרק רביעי, סעיף א' דוגמה 1; חלק שני, פרק רביעי, סעיף ב' דוגמה 7 וצרפו לדוגמאות בפרק זה.
²⁷⁵ ראו פרקי נחמה, עמ' 676-677 (ההדגשה שלי).

גרסה א – הטקסט שהודפס במקור מופיע עם דיבור המתחיל "ורבו בה"²⁷⁶, בלי שום מחיקה של הצנזורה. הטקסט הזה מופיע בכל העותקים מלבד העותק של JTS. הוא מופיע גם בכ"י פרמה 3256 ווויטיקן 163.

צילום מתוך העותק של הוויטיקן:

גרסה ב – בעותק אוקספורד דיבור המתחיל "ורבו בה" קיים, אבל המדרש צונזר כאשר המילים "ולפי המדרש" עד "שופך דמים" הושחרו. מחיקה זו נעשתה על ידי צנזור נוצרי, לכאורה מפני שהקטע פוגע באמונתו, שהרי נוצרי שנכנס למנזר מתבטל מן העיסוק בפריה ורביה.

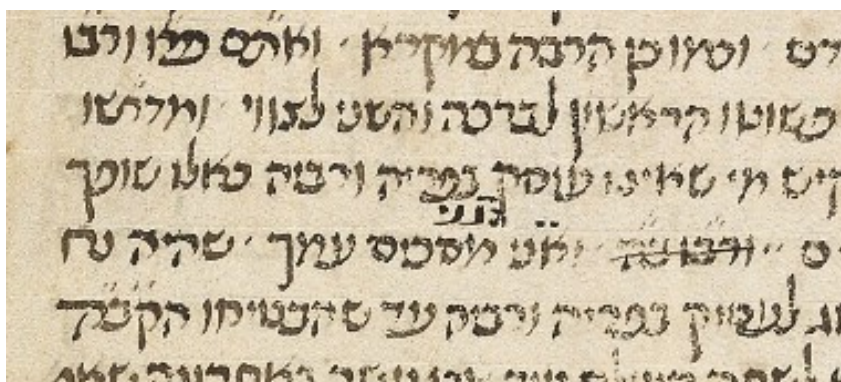

גרסה ג – גרסה זו מופיעה בעותק של JTS, שאין בו מחיקת צנזורה, אבל דיבור המתחיל "ורבו בה" חסר. יש רווח גדול במקום שבו מילים אלו היו אמורות להופיע. ייתכן שבעל הספר רצה להתאים אותו לכ"י שהיה ברשותו.

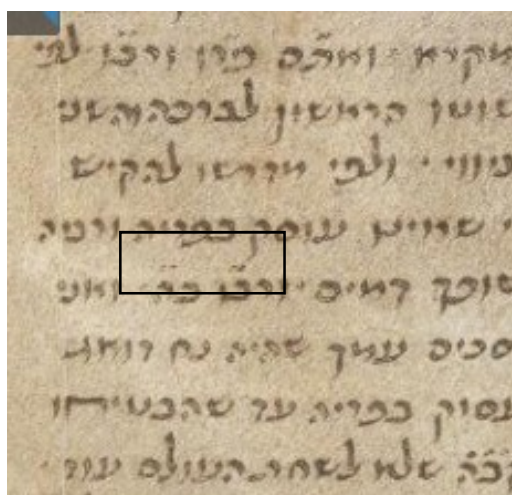
למה כי בצלם אהים עשה את האדם זה מקר חסר עשה העושה
 ואדם וכמוהו הרבה במקרא ואתם פרו ורבו לפי פשוטו
 שון לברכה והשני לצוי ולפי מדרשו הקיש מי שאינו עוסק
 ה ורביה לשופך דמים ואני מסכים עמך שהיה
 ואג לעסוק בפריה עד שהכתיחו הקבה שלא לשחת העולם עוד
 שה באחרונה שאמר לו אני מסכים לעשות חזק וקיום לברית

²⁷⁶ אין ספק שהמילים "ורבו בה" היו דיבור המתחיל, כי עליהן מופיעות הנקודות המסמנות את דיבור המתחיל בכל העותקים חוץ מ-JTS ששם דיבור המתחיל נמחק.

בכ"י אוקספורד 187, דיבור המתחיל "ורבו בה" נמחק והמילה "הנני" נוספה בין השורות אחרי המילה "ואני". מעל המילה "ואני" וכן מעל המילה "הנני" נוספו שתי נקודות המסמנות מילים אלו כדיבור המתחיל. הוספת המילה והנקודות נעשו בזמן מאוחר ועל ידי אדם אחר, כנראה בהתאם לכתב יד שהיה ברשותו.

צילום מתוך כ"י פרמה 3256, שבו המילים "ורבו בה" מופיעות כדיבור המתחיל עם נקודות מעליהן.

גרסת דפוס רומא, כמו כל הדפוסים, מעידה על גרסת כתב היד שהייתה לפני המדפיסים. אנו מוצאים גרסה זו בכתבי יד פרמה 3256 ווויטיקן 46. היא מצויה גם באוקספורד 187, אלא שבכתב יד זה, מי שהחזיק בכתב היד ביקש "לשדרג" את הגרסה על ידי העברת קו מעל המילים "ורבו בה". כמו כן, הוא הוסיף את המילה "הנני" בין השורות. תיקונים אלו משקפים את הממצא בכתבי יד פרמה 3115, פרמה 3288 ומינכן 5 וכן במהדורת בומברג רפ"ד ובחומשים נפוצים דוגמת "תורת חיים".

לסיכום: פירוש רש"י כפי שהוא מופיע בגרסה א' ובגרסה ב' הוא שהיה בכתב היד שעמד לפני המדפיסים של דפוס רומא. תחילה היה עלינו לקבוע את הנוסח המודפס המקורי של רומא, משום שבעותק של JTS המילים "ורבו בה" נמחקו. ההשוואה

לעותקים נוספים, כמו עותק ווטיקן ועותק מכון שוקן, איפשרה לנו להשלים את החסר. עד עצם היום הזה לא נעשתה השוואה כזו.²⁷⁷

לפי דפוס רומא, אין פירוש רש"י נפרד לפסוק ט. הקושי בפסוק ז ברור: אחרי שה' צווה בעניין הפרייה והרבייה כבר בפסוק א, מדוע היה צריך להכפיל ציווי זה פעמיים נוספות? בפירושו לפסוק ז, רש"י מייחס משמעות שונה לכל ציווי. בפסוק א: "פרו ורבו ומלאו את הארץ", מדובר בברכה. בפסוק ז יש ציווי: "ואתם פרו ורבו", ויש הבטחה: "ורבו בה". לפיכך ברור כי המילה "באחרונה" מתייחסת למילים "ורבו בה".²⁷⁸ פירוש זה נשתמר בדפוס רומא.

(2) הייחוס של רבקה

"וַיִּשְׁלַח יִצְחָק אֶת יַעֲקֹב וַיֵּלֶךְ פְּדָנָה אָרֶם אֶל לָבָן בֶּן בְּתוּאֵל הָאֲרָמִי אָחִי רַבְקָה אִם יַעֲקֹב וְעָשׂו" (בראשית כח, ה).

דפוס רפ"ד - בראשית כח, ה	דפוס רומא - בראשית כח, ה
אם יעקב ועשו - איני יודע מה מלמדנו.	לבן בן בתואל הארמי אחי רבקה אם יעקב ועשו - איני יודע מה מלמדנו.

גרסת דפוס רפ"ד מצויה גם בכל שאר הדפוסים. בכ"י לייפציג 1 כתוב שזו תוספת של רבנו שמעיה, אבל ייתכן שהוא הוסיף את הפירוש בהסכמת רש"י.²⁷⁹

פירוש זה נמצא גם בדפוס רומא, אבל דיבור המתחיל הרבה יותר רחב:
לבן בן בתואל הארמי אחי רבקה אם יעקב ועשו - איני יודע מה מלמדנו.

גרסה זו, כולל דיבור המתחיל הארוך, נמצאת גם בכ"י פרמה 3256. כדי לעמוד על חשיבות ההבדל בין דיבור המתחיל הקצר לדיבור המתחיל הארוך, ישנו צורך לעיין בתחילת פירוש רש"י לפרשה. בפסוק המספר כי יצחק נשא את רבקה לאישה בגיל ארבעים, רבקה נקראת "בת בתואל... מפדן ארם אחות לבן":
"וַיְהִי יִצְחָק בֶּן אַרְבָּעִים שָׁנָה בָּקָחְתָּ אֶת רַבְקָה בִּת בְּתוּאֵל הָאֲרָמִי מִפְּדָן אָרֶם אָחוֹת לָבָן הָאֲרָמִי לוֹ לְאִשָּׁה" (בראשית כח, כ).
רש"י מפרש:

בת בתואל מפדן ארם... אחות לבן - וכי עדיין לא נכתב שהיא בת בתואל ואחות לבן ומפדן ארם? אלא להגיד שבחה, שהיתה בת רשע ואחות רשע ומקומה אנשי רשע, ולא למדה ממעשיהם.

דפוס רומא מראה כי יש להבין את דברי רש"י "איני יודע מה מלמדנו" בצורה שונה מן המקובלת.²⁸⁰ הקושי שרש"י בא לענות עליו אינו העובדה שרבקה נקראת "אם יעקב ועשו" – אף על פי שאנחנו כבר יודעים זאת – אלא העובדה שהכתוב שוב מציין את העובדה – הידועה – שרבקה היא אחות לבן ובת בתואל. רש"י העלה

²⁷⁷ באתר hebrewbooks.org ובספר "רש"י השלם" הסתמכו על העותק של JTS.

²⁷⁸ ראו בראכפעלד, יוסף הלל, כרך א', עמ' מ-מא.

²⁷⁹ ראו גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 191, 362-363.

²⁸⁰ ראו ליבוביץ, בראשית, עמ' 200-202.

קושי דומה כבר בפירושו לבראשית כה, כ, ושם הוא תירץ שהכתוב מציין את הייחוס המשפחתי של רבקה שוב כדי לשבחה. הפירוש יוצא דופן מן הבחינה שרש"י בדרך כלל אינו מבאר את הקושי עמו הוא מתמודד אלא מסתפק ביישובו. בפירושו לבראשית כח, ה רש"י שוב מתקשה בעובדה שהכתוב מודיע לנו את ייחוסה המשפחתי של רבקה **פעם נוספת**. מה **עוד** אפשר ללמוד מכך שלא למדנו כבר בבראשית כה, כ?
מכאן שדיבור המתחיל השונה, המוארך, בדפוס רומא משנה את כוונת דברי רש"י.

3) מה שמקודש אינו יורד מהמזבח

"שְׁבַעַת יָמִים תִּכְפֹּר עַל הַמִּזְבֵּחַ וְקִדְשָׁתָּ אֹתוֹ וְהָיָה הַמִּזְבֵּחַ קֹדֶשׁ קְדָשִׁים כָּל הַנֹּגַע בַּמִּזְבֵּחַ יִקְדָּשׁ.

וְזֶה אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה עַל הַמִּזְבֵּחַ כְּבָשִׂים בְּנֵי שָׁנָה שְׁנַיִם לַיּוֹם תָּמִיד (שמות כט, לז-לח).

דפוס רפ"ד - שמות כט, לז-לח	דפוס רומא - שמות כט, לז-לח
(לז) והיה המזבח קדש - ומה היא קדושתו כל הנוגע במזבח יקדש אפילו קרבן פסול שעלה עליו קדשו המזבח להכשירו שלא ירד.	(לז) והיה המזבח קדש - ומה היא קדושתו כל הנוגע במזבח יקדש אפילו קרבן פסול שעלה עליו קדשו המזבח להכשירו שלא ירד.
מתוך שנאמר (שמות כט, לז) כל הנוגע במזבח יקדש שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי כגון דבר שלא בקדש כגון הרובע והנרבע ומוקצה ונעבד והטרפה וכיוצא בהן תלמוד לומר וזה אשר תעשה בסמוך אחריו מה עולה ראוי אף כל ראוי שנראה לו כבר ונפסל משבא לעזרה כגון הלך והיוצא והטמא והנשחט והנשחט במחשבת חוץ לזמנו וחוף למקומו וכיוצא בהן ת"ל <u>וזה אשר תעשה</u> .	מתוך שנאמר (שמות כט, לז) כל הנוגע במזבח יקדש שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי כגון דבר שלא היה פסולו בקדש כגון הרובע והנרבע ומוקצה ונעבד והטרפה וכיוצא בהן תלמוד לומר וזה אשר תעשה בסמוך אחריו מה עולה ראוי אף כל ראוי שנראה לו כבר ונפסל משבא לעזרה כגון הלך והיוצא והטמא והנשחט במחשבת חוץ לזמנו וחוף למקומו וכיוצא בהן.

דיבור המתחיל בדפוס רומא לפסוק לח נמצא רק בכ"י אחד - כ"י אוקספורד 187. תוספת זו מחלקת את הפירוש הארוך של פסוק לז לשני חלקים – פירוש לפסוק לז ופירוש לפסוק לח. מפסוק לז אנו לומדים באופן כללי ש"כל הנוגע במזבח יקדש אפילו קרבן פסול שעלה עליו, קדשו המזבח להכשירו שלא ירד". פסוק לח, לעומת זאת, בא לסייג את הכוח לקדש כל קרבן פסול, ומבאר שהוא חל רק על קרבנות שהיו ראויים להקרבה לפני שהובאו לעזרה. בדפוס רפ"ד ביאור זה כלול בפירוש לפסוק הקודם.²⁸¹ היתרון בחלוקה של דפוס רומא הוא ששני הפסוקים נמצאים בשתי פרשיות שונות, פסוק לז בפרשת ימי המילואים ופסוק לח בפרשת עולת התמיד. כל פסוק מקבל פירוש נפרד.

²⁸¹ רש"י השלם, כרך ז, עמ' סח, הערות 83 ו-84.

4) הטבעות של מזבח הזהב

”וּשְׁתֵּי טַבְעוֹת זָהָב תַעֲשֶׂה לוֹ מִתַּחַת לְזָרוּ עַל שְׁתֵּי צַלְעוֹתָיו תַעֲשֶׂה עַל שְׁנֵי צַדָּיו וְהָיָה לְבַתִּים לְבָדִים לְשֵׂאת אֹתוֹ בַּהֶמָּה” (שמות ל, ד).

דפוס רפ"ד - שמות ל, ד	דפוס רומא - שמות ל, ד
צִלְעוֹתָיו - כאן הוא לשון זויות, כתרִגומו, לפי שנאמר על שני צדיו, שתי זויותיו שבשני צדיו.	צִלְעוֹתָיו ²⁸² - כאן הוא לשון זויות כתרִגומו לפי שנאמר צדיו שני זויותיו בשני צדיו.
וְהָיָה - מעשה הטבעות האלה.	וְהָיָה - מעשה הטבעות האלה לבתים לבדים - לכל בית תהיה הטבעת לבד.

בדפוס רומא המילים "לבתיים לבדים" הן חלק מהפירוש ולא הדיבור המתחיל כמו בנוסח המקובל. רש"י מתקשה בעובדה שכתוב "והיה" ולא "והיו" ביחס לטבעות, והוא מתרץ שהמקרא חסר מושא, ושיעורו: והיה מעשה הטבעות לבית עצמו, ואין הכוונה שהטבעות הן מקום הבית. פירוש זה בדפוס רומא תואם את תרגום אונקלוס למילה "לבתיים": "לאתרא" – בלשון יחיד ולא בלשון רבים. ר' יצחק הורוויץ, בעל ספר "באר יצחק", עמד על ההבדל בין הלמ"ד של המילה "לבתיים" לבין הלמ"ד של המילה "לבדים", ומתוך הסברו אפשר להבין מדוע ההבנה העולה מתוך נוסח דפוס רומא עדיפה, ואלו דבריו:

"כי אין הטבעות אל בתים. אבל הטבעות הן עצמן בתים וע"כ למ"ד "לבתיים" הוא למ"ד התכלית אבל למ"ד "לבדים" הוא במקום 'בעבור'..."²⁸³
יש לקרוא את הפירוש ברצף אחד: לא שהטבעות יהיו בעבור בתים ובדים, רק הטבעות יהיו בעבור בתים, והבתים בעבור בדים.²⁸⁴

5) משיחת המשכן וכליו ומשיחת אהרן ובניו

”וְקִדְשָׁתָּ אֹתָם וְהָיוּ קְדָשׁ קְדָשִׁים כָּל הַנֹּגַע בָּהֶם יִקְדָּשׁ.

וְאֵת אֶהֱרֹן וְאֵת בְּנָיו תִּמְשַׁח וְקִדְשָׁתָּ אֹתָם לְכַהֵן לִי” (שמות ל, כט-ל).

דפוס רפ"ד - שמות ל, כט-ל	דפוס רומא - שמות ל, כט-ל
(כט) וְקִדְשָׁתָּ אֹתָם - משיחה זו מקדשתם להיות קדש קדשים ומה היא קדושתם כל הנוגע וגוי כל הראוי לכלי שרת משנכנס לתוכו קדוש קדושת הגוף ליפסל ביוצא ובלינה וטבול יום ואינו נפדה לצאת נפדה לצאת לחולין, אבל דבר שאינו ראוי להם אין מקדשין, ושנויה היא	(כט) וְקִדְשָׁתָּ - משיחה זו מקדשתן להיות קדש קדשים ומהו קדושתן כל הנוגע כל הראוי לכלי שרת משנכנס לתוכו קדוש קדושת הגוף ליפסל ביוצא ובלינה וטבול יום ואינו נפדה לצאת לחולין אבל דבר שאינו ראוי להם אין מקדשין ושנויה היא משנה שלמה

²⁸² בפסוק כתוב "צלעתיו".

²⁸³ הורוויץ, באר יצחק, כרך א, עמ' רנ"ד.

²⁸⁴ רש"י, רש"י השלם, כרך ז, עמ' עט, הערה 7 ופירוש הרא"ם שם.

<p>משנה שלימה אצל המזבח, מתוך שנאמר (שמות כט, לז) כל הנוגע במזבח יקדש שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי ת"ל כבשים מה ראוי, תלמוד לומר כבשים, מה כבשים ראויים אף כל ראוי. כל משיחת <u>משכן</u> וכהנים ומלכים מתורגם לשון ריבוי לפי שאין צורך משיחתן אלא לגדולה כי כן יסד המלך (אסתר א, ח), שזה חנוך גדולתן ושאר גדולתן ושאר משיחות כגון (שמות כט, ב) משוחים בשמן (עמוס ו, ו) ראשית²⁸⁵ שמנים ימשחו לשון ארמית בהן כלשון עברית.</p>	<p>אצל המזבח מתוך שנאמר (שמות כט, לז) כל הנוגע במזבח יקדש שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי ת"ל כבשים מה כבשים ראויין אף כל ראוי:</p> <p>(ל) תמשח - כל משיחות <u>משכן</u> וכהנים מתורגמים לשון ריבוי לפי שאין צורך משיחתן אלא לגדולה כי כן יסד המלך (אסתר א, ח), שזה חנוך גדולתן ושאר גדולתן ושאר משיחות כגון (שמות כט, ב) משוחים בשמן (עמוס ו, ו) ראשית²⁸⁶ שמנים ימשחו לשון ארמית בהן כלשון עברית.</p>
--	--

ישנם שני הבדלים חשובים בין דפוס רפ"ד לדפוס רומא:

(א) בדפוס רומא נוסף דיבור המתחיל "תמשח" אחרי המילים "אף כל ראוי". תוספת זו מחלקת את הפירוש הארוך לפסוק כט לשניים. המילה "תמשח" מופיעה בפסוק ל ולא בפסוק כט. פירושו של רש"י למשיחת המשכן והכהנים בפסוק ל משלים את הפירוש למשיחת המשכן וכליו בפסוק כו. בשני הפסוקים המשיחה מתורגמת בלשון "רבו".

(ב) בנוסף לשינוי בדיבור המתחיל ובחלוקת הפסוקים, ישנו ההבדל גם בנוסח הפירוש, שנדון לעיל פרק רביעי, סעיף ג'.

6) **"תמים תהיה עם ה' אלהיך"** (דברים יח, יג).

דפוס רומא - דברים יח, יג	דפוס רפ"ד - דברים יח, יג
<p>תמים תהיה - התהלך בתמימות ובשלמות עמו ותצפה לו ולא תשמע למעוננים ולמנחשים.</p>	<p>תמים תהיה עם ה' אלהיך - התהלך עמו בתמימות ותצפה לו ולא תחקור אחר העתידות, אלא כל מה שיבוא עליך קבל בתמימות ואז תהיה עמו ולחלקו.</p>

פסוק זה מופיע בפרשת שופטים מיד לאחר אזהרת משה רבנו לעם לבל ילכו אחרי הקוסמים והמנחשים למיניהם, כפי שעושים גויי הארץ. בגלל התועבות האלו, ה' מגרש את הגויים ההם מן הארץ, ומעם ישראל הוא דורש לעשות הפך מעשי הגויים ולהיות תמימים עם ה' אלוהיהם. מיד לאחר דרישה זו בא הציווי לשמוע אל נביאי האמת, שהם הניגוד המוחלט של המנחשים.

בפירוש רש"י לפסוק זה ישנם שני הבדלים בין נוסח רפ"ד לדפוס רומא:

(א) הדיבור המתחיל קצר יותר וכולל רק את המילים "תמים תהיה".

(ב) בסוף הפירוש חסרות המילים "ואז תהיה עמו ולחלקו" המתארות את השכר שבא בעקבות התמימות.

²⁸⁵ בפסוק כתוב "וְרֵאשִׁית".
²⁸⁶ כנ"ל.

בנוסח פירוש רש"י שהיה לפני הרא"ם דיבור המתחיל הרחב מופיע, אבל ארבע המילים האחרונות של הפירוש חסרות, ואלו דבריו:

זה הלשון מצאתי ברוב הנוסחאות. ופירושו: שהתמימות האמור פה הוא, שלא לבקש לדעת עתידות, עם הדרכים הנזכרים לעיל, אלא שיצפה לו יתברך, ויקבל כל מה שיבא עליו בתמימות. אבל בקצת נוסחאות מצאתי שכתוב בהן אחר הלשון הזה: "ואז תהיה עמו ולחלקו". וזה מסכים עם מה ששנו בספרי.²⁸⁷

בהתאם למה שכתב הרא"ם, נוסח דפוס רומא מצוי ברוב כתבי היד והדפוסים הקדומים שנבדקו,²⁸⁸ אך לא בדפוס רפ"ד.

נוסח רפ"ד קשה משום שאין בפסוק כל רמז לשכר המתואר במילים "ואז תהיה עמו ולחלקו". על פי נוסח רומא, רש"י ביאר רק את המילים "תמים תהיה" המופיעות בדיבור המתחיל הקצר. ייתכן שכאשר נוסף ענין השכר, גם דיבור המתחיל התרחב ונוספו בו המילים "עם ה' אלוהיך", אבל אין לכך הוכחה.

7) בקללות בספר דברים הארבה מחסל את עצי הפרי

"כָּל עֵץ וְפְרֵי אֲדָמָתָךְ יִירָשׁ הַצִּלְצַל" (דברים כח, מב).

דפוס רפ"ד - דברים כח, מב	דפוס רומא - דברים כח, מב
יירש הצלצל - יעשנו הארבה, רש מן הפרי. יירש - יעני.	יירש הצלצל - יורישנו הארבה יירש יעני.
צלצל - מין ארבה. ואי אפשר לפרש יירש לשון ירושה, שאם כן היה לו לכתוב יירש, ולא לשון הורשה וגירושין, שאם כן היה לכתוב יוריש.	צלצל מין ארבה ואי אפשר לפרש לשון ירושה שאם כן היה לו לומר יירש ואי אפשר לומר לשון גירושין שאם כן היה לו לומר יוריש.

ההבדל בין דפוס רומא לנוסח המקובל הוא שבדפוס רומא יש פירוש אחד בלבד, למילים "יירש הצלצל". בנוסח דפוס רפ"ד, לעומת זאת, הפירוש מחולק לשלושה דיבורי המתחיל נפרדים. הקושי בחלוקה של דפוס רפ"ד ברור. בדיבור המתחיל "צלצל", אחרי שרש"י מפרש שצלצל הוא מין של ארבה, הוא ממשיך לבאר את הפועל "יירש", שאין לו קשר עם דיבור המתחיל "צלצל". בנוסח דפוס רומא המשך זה איננו מהווה קושי משום שרש"י מבאר את הצירוף "יירש הצלצל" בפירוש אחד. רש"י מבאר שהצלצל הוא מין של ארבה שהופך כל עץ פרי לעני ונטול ערך. לאחר מכן הוא דוחה שני ביאורים חלופיים לפועל "יירש" – מלשון ירושה ומלשון גירוש. הביאור החלופי הראשון משקף את דעתו של אונקלוס, שתרגם: "יחסננה", לשון נחלה.

יש לציין שגם בנוסח המופיע בכ"י אוקספורד 187 יש דיבור המתחיל אחד בלבד.

²⁸⁷ מזרחי, רא"ם, כרך ז, עמ' רה, רו.

²⁸⁸ בכ"י אוקספורד 187, פרמה 3256, לונדון 26 ולייפציג 1, ובדפוסים רג"י די קלבריה, וואדי חאגיארה וזמורה הנוסח אינו כולל "ואז תהיה עמו ולחלקו" כמו בדפוס רומא.

ב) הרחבת דיבור המתחיל המסייעת להבנת הפירוש

1) משמעות דברי הקב"ה לקין

"הלוֹא אִם תִּיטִיב שְׂאת וְאִם לֹא תִיטִיב לִפְתַּח חֲסֹאת רִבְץ וְאַלֶיךָ תִּשׁוּקְתּוֹ וְאַתָּה תִּמְשָׁל בּוֹ" (בראשית ד, ז).

דפוס רפ"ד - בראשית ד, ז	דפוס רומא - בראשית ד, ז
הלוֹא אִם תִּיטִיב - כתר־גוֹמוֹ פִּירוּשׁוֹ.	הלא ²⁹⁰ אִם תִּיטִיב שֵׂאת - כתר־גוֹמוֹ.

בדפוס רומא דיבור המתחיל הורחב כי ברור שדברי התרגום מתייחסים בעיקר למילה "שאת". רפאל פוזן כותב:

המפרשים התקשו בפירוש הפסוק כי תיבת 'שאת' היא מחמשת המקראות שפסוקים מוטל בספק: האם לקרוא 'הלוֹא אִם-תיטיב שאת' – כפיסוק הטעמים, ו'שאת' פירושה סליחה, או שהקריאה היא 'שאת' – אם לא תיטיב' בהוראת תשא עונך, תענש. הואיל ולפי צורת הכתוב יש בפסוקנו שני תנאים המתנגדים זה לזה, ... תרגם אונקלוס כשני תנאים וכפיסוק הטעמים... וכאן מסכים רש"י עם ת"א.²⁹⁰

הרחבת דיבור המתחיל בפסוק לא נעשתה על ידי המדפיסים, אלא גרסה זו מצויה כבר בכתבי יד פרמה 3256, ווטיקן 46 ואוקספורד 187.

2) נח פותח את צוהר התיבה

"וַיְהִי מִקֵּץ אַרְבַּעִים יוֹם וַיִּפְתַּח נֹחַ אֶת חַלּוֹן הַתֵּיבָה אֲשֶׁר עָשָׂה" (בראשית ח, ו).

דפוס רפ"ד – בראשית ח, ו	דפוס רומא - בראשית ח, ו
את חלון התיבה אשר עשה - לצהר ולא זה פתח התיבה העשוי לביאה ויציאה.	ויפתח נח את חלון ²⁹¹ אשר עשה - לצהר ולא זהו פתח התיבה העשוי ליציאה וביאה.

הוספת המילים "ויפתח נח" לדבור המתחיל בדפוס רומא מסייעת לזיהוי החלון שנח פתח. שכן, בציווי לעשות את הפתח הזה לא הוזכר "חלון". בבראשית ו, טז כתוב: "צַהַר תַּעֲשֶׂה לַתֵּיבָה וְאֶל אֲמָה תִּכְלְנָה מִלְמַעְלָה וּפְתַח הַתֵּיבָה בְּצַדָּהּ תִּשְׂמִים תַּחְתִּיִּם שְׁנַיִם וּשְׁלֹשִׁים תַּעֲשֶׂהָ".

לפיכך ישנו צורך לזהות את החלון שנח פתח, ומכיוון שלגבי הצהר מופיעה לשון עשייה ולגבי הפתח לשון נתינה, רש"י מבהיר שהחלון הוא הצהר. נח מוזכר בדיבור המתחיל משום שהוא עשה את החלון ולכן אזכורו מסייע לזיהוי החלון שהוא צריך לפתוח.²⁹²

דיבור מתחיל זה לא נמצא בכתבי היד והדפוסים, אבל בכ"י ווטיקן 46 כתוב "ויפתח נח את חלון התיבה".

²⁸⁹ בפסוק כתוב "הלוֹא".

²⁹⁰ ראו פוזן, פרשגן, כרך א', עמ' 136.

²⁹¹ בפסוק כתוב "את חלון התיבה".

²⁹² השו"י הורוויץ, באר יצחק, עמ' כג, שם הוא מנסה ליישב את פירוש רש"י לבראשית ו, טז, שצהר הוא אבן טובה או חלון, עם פירושו כאן, שצהר הוא חלון.

3) רבקה חוזרת לכנען עם עבד אברהם ורואה את יצחק בפעם הראשונה
 "וַתֵּשֶׂא רַבֶּקָה אֶת עֵינֶיהָ וַתֵּרָא אֶת יִצְחָק וַתִּפֹּל מֵעַל הַגָּמֶל" (בראשית כד, סד).

דפוס רפ"ד – בראשית כד, סד	דפוס רומא - בראשית כד, סד
וַתֵּרָא אֶת יִצְחָק - ראתה אותו הדור ותוהה מפניו.	וַתֵּשֶׂא רַבֶּקָה אֶת עֵינֶיהָ וַתֵּרָא אֶת יִצְחָק וַתִּפֹּל מֵעַל הַגָּמֶל ²⁹³ - ראתה אותו הדור ותוהה מפניו.

ההבדל בדיבור המתחיל משמעותי, שהרי רק בפסוק הבא כתוב:
 "וַתֵּרָא אֶת הָעֶבֶד מִי הָאִישׁ הַלֵּזָה הַהֵלֶךְ בְּשַׂדֵּה לְקִרְיַתנוּ וַיֹּאמֶר הָעֶבֶד הוּא אֲדֹנִי,
 וַתִּקַּח הַצְּעִיף וַתִּתְּפָס" (בראשית כד, סה). אם כן, איך כתוב בפסוק סד "וַתֵּרָא אֶת
 יִצְחָק"?²⁹⁴

דברי רש"י מבוססים על המדרש בבראשית רבה (ס, טו):
 "וַתֵּשֶׂא רַבֶּקָה אֶת עֵינֶיהָ וַתֵּרָא אֶת יִצְחָק... ר' חייא אמר ראתה אותו הדור ותוהה
 מפניו."

דברי המדרש מבארים את שתי הראיות של רבקה: "וַתֵּשֶׂא רַבֶּקָה אֶת עֵינֶיהָ" –
 ראתה אותו הדור; "וַתֵּרָא אֶת יִצְחָק" – ותוהה מפניו. פסוקנו מספר שהיא רואה
 את יצחק אך היא עדיין איננה מזהה אותו רק תוהה מפניו. דומה שרש"י מבאר את
 כל המילים "וַתֵּשֶׂא רַבֶּקָה אֶת עֵינֶיהָ וַתֵּרָא אֶת יִצְחָק". חיזוק להשערה זו אנו
 מוצאים בדפוס זמורה שבו דיבור המתחיל כולל את כל המילים הללו. בדפוס
 ראשון דיבור המתחיל הוא "וַתֵּשֶׂא רַבֶּקָה אֶת עֵינֶיהָ וּגו'". מכאן שרש"י ביאר את
 החוויה שהיא עברה בהרימה את עיניה.

פירוש זה מסביר גם את ההקבלה לפסוקים סג ו-סד:
 "וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׁוּחַ בְּשַׂדֵּה לְפָנוֹת עָרֵב וַיֵּשֶׂא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה גַמְלִים בָּאִים.
 וַתֵּשֶׂא רַבֶּקָה אֶת עֵינֶיהָ וַתֵּרָא אֶת יִצְחָק וַתִּפֹּל מֵעַל הַגָּמֶל".
 בשני הפסוקים יש שתי ראיות ותגובה אחת.
 בכ"י פרמה 3256 ווויטיקן 46 כתוב "וַתֵּשֶׂא אֶת עֵינֶיהָ". כתבי יד אלו קרובים לנוסח
 דפוס רומא במקרים רבים. ייתכן שהמדפיסים של דפוס רומא הוסיפו את המילה
 "רבקה" על מנת להקל על הקוראים.

4) בריחת משה מפני פרעה
 "וַיִּשְׁמַע פְּרַעֲהוֹ אֶת הַדְּבָר הַזֶּה וַיִּבְקֹשׁ לְהַרְגוֹ אֶת מֹשֶׁה וַיִּבְרַח מֹשֶׁה מִפְּנֵי פְּרַעֲהוֹ וַיֵּשֶׁב
 בְּאֶרֶץ מִדְיָן וַיֵּשֶׁב עַל הַבְּאֵר" (שמות ב, טו).
 פירוש רש"י בדפוס רומא:
 וַיִּבְקֹשׁ פְּרַעֲהוֹ לְהַרְגוֹ²⁹⁵ אֶת מֹשֶׁה מִסְרָו לְקוֹסְנֵטֵר לְהַרְגוֹ וְלֹא שִׁלְטָה הַחֶרֶב בּוֹ וְהוּא
 שֶׁאֵמַר מֹשֶׁה וַיִּצְלַנִּי מִחֶרֶב פְּרַעֲהוֹ (שמות יח, ד).

²⁹³ דיבור מתחיל זה בדפוס רומא מצאתיו רק ברגיו די קלבריה ובדפוס זמורה.
²⁹⁴ הרמב"ן, בפירושו לפסוק סד, דוחה את טענת הראב"ע שהפסוקים אינם לפי הסדר ושפסוק סה
 מוקדם מבחינה כרונולוגית.

המילה "פרעה", המופיעה בדיבור המתחיל, אינה נמצאת בפסוק. נוסח זהה מצוי בכ"י פרמה 3256. בכ"י ווטיקן 46 המילה "פרעה" אמנם מופיעה, אבל רק המילה "ויבקש" מסומנת כדיבור מתחיל. במקרים רבים, דפוס רומא נוטה לשיטה הראשונה, "להעשיר" את דיבור המתחיל.

5) תפילה להסרת הצפרדעים

פרעה מבקש ממשה להסיר את הצפרדעים, ובתגובה משה אומר לו לדייק בבקשתו:
"וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לְפָרְעָה הַתְּפִלָּה עָלַי לְמַתִּי אֶעֱתִיר לָךְ וְלַעֲבָדֶיךָ וְלַעֲמָד לְהַכְרִית הַצִּפְרָדַיִם מִמֶּךָ וּמִבְּתֵיךָ, רַק בִּיָּאֵר תִּשְׁאֲרָנָה.
וַיֹּאמֶר לְמַחֵר, וַיֹּאמֶר כְּדַבְּרְךָ, לְמַעַן תִּדְעֶה כִּי אֵין כֹּה' אֶ-לֵהִינוּ.
וְסָרוּ הַצִּפְרָדַיִם מִמֶּךָ וּמִבְּתֵיךָ וּמִעֲבָדֶיךָ וּמִעֲמָדְךָ, רַק בִּיָּאֵר תִּשְׁאֲרָנָה.
וַיֵּצֵא מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן מַעַם פְּרָעָה, וַיִּצְעַק מֹשֶׁה אֶל ה' עַל דְּבַר הַצִּפְרָדַיִם אֲשֶׁר שָׂם לְפָרְעָה" (שמות ח, ה-ח).

דפוס רפ"ד - שמות ח, ו-ח	דפוס רומא - שמות ח, ו-ח
(ו) וַיֹּאמֶר לְמַחֵר - התפלל היום שיכרתו למחר. (ח) וַיֵּצֵא וַיִּצְעַק - מיד שיכרתו למחר.	(ו) וַיֹּאמֶר לְמַחֵר - התפלל מיד להכריתם למחר. (ח) וַיֵּצֵא וַיִּצְעַק - מיד שיכרתו למחר.

תשובת פרעה לשאלת משה "לְמַתִּי אֶעֱתִיר לָךְ" (פסוק ה) היא "למחר" (פסוק ו). רש"י מתמודד עם סתירה פנימית בין פסוק ו לפסוק ח: בפסוק ו פרעה מבקש הכרתה 'למחר', אך בפסוק ח משה יוצא ומתפלל מיידית, ולא ברור למה הוא מתפלל מייד. רש"י פותר את הקושי בכך שמחלק בין התפילה המיידית לבין תוכנה – הכרתה למחר. רש"י חוזר על כך פעמיים, בדפוס רפ"ד, בפסוק ו ובפסוק ח, מכיוון שרש"י מתרץ את הסתירה בין שני הפסוקים. לפיכך נראית טובה יותר הגרסה המופיעה בדפוס רפ"ד.²⁹⁶
 גרסת רומא מצויה גם בכ"י ווטיקן 46, פרמה 3256 ולונדון 26.

6) כלי מנורת המאור

"וְאֵת מְנֹרַת הַמָּאֹר וְאֵת כְּלִיָּהּ וְאֵת נֹרְתֶיהָ וְאֵת שָׁמֶן הַמָּאֹר" (שמות לה, יד).

דפוס רפ"ד – שמות לה, יד	דפוס רומא - שמות לה, יד
וְאֵת כְּלִיָּהּ - מלקחים ומחתות.	וְאֵת כָּל כְּלִיָּהּ - מלקחים ומחתות.

בפסוק כתוב "ואת כליה". גרסת דפוס רומא "ואת כל כליה" נמצאת בכ"י פרמה 3256, פרמה 3288, ווטיקן 46 ולונדון 26. דומה שמדפיסי רומא העתיקו בקפדנות מתוך כ"י שהיה לפנייהם, וייתכן גם שהניסוח הושפע מן הכתוב בשמות לה, בפסוקים יג, טז: "ואת כל כליו".

²⁹⁵ בפסוק כתוב "ויבקש להרגי".
²⁹⁶ מזרחי, רא"ם, כרך ג', עמ' 144.

7) משה מתאר את עבודת האלילים העתידית של העם

”וְעַבְדֶתֶם שֵׁם אֱלֹהִים מַעֲשֵׂה יְדֵי אָדָם עֵץ וְאֶבֶן אֲשֶׁר לֹא יֵרָאוּ וְלֹא יִשְׁמְעוּ וְלֹא יֵאָכְלוּ וְלֹא יֵרִיחוּ” (דברים ד, כח).

דפוס רפ"ד - דברים ד, כח	דפוס רומא - דברים ד, כח
ועבדתם שם אלהים - כתרגומו. משאתם עובדים לעובדיהם כאלו אתם עובדים להם.	ועבדתם שם אלהים אחרים - כתרגומו. משאתם עובדים לעובדיהן אתם עובדין להם.

ישנם שני הבדלים בין דפוס רומא לדפוס רפ"ד: 1) בדיבור המתחיל נוספה המילה "אחרים" שאינה מופיעה בפסוק; 2) חסרה המילה "כאלו". תוספת המילה "אחרים" בדיבור המתחיל עולה בקנה אחד עם היעדר המילה "כאלו". הכוונה היא, כשאתם עובדים לעובדי עבודה זרה, אתם בעצמכם נחשבים עובדי עבודה זרה ממש ולא רק "כאלו". הנוסח עם תוספת המילה "אחרים" בדיבור המתחיל נמצא גם בכתבי יד פרמה 3256, ווטיקן 46, לונדון 26 ואוקספורד 187. רק בכ"י פרמה 3288 הנוסח זהה לנוסח רומא.

8) ברכת משה לשבט גד

”וַיִּרְא רְאשִׁית לוֹ כִּי שָׁם חֶלְקֶת מַחֲקֶק סִפּוֹן וַיִּתֵּא רְאשֵׁי עַם צְדָקֶת ה' עֲשֵׂה וּמִשְׁפָּטָיו עִם יִשְׂרָאֵל” (דברים לג, כא).

דפוס רפ"ד - דברים לג, כא	דפוס רומא - דברים לג, כא
ויתא - גד. ראשי עם - הם היו הולכים לפני החלוץ בכבוש הארץ לפי שהיו אומר (דברים ג, יח) אתם תעברו חלוצים לפני אחיכם וגו'.	ויתא גד ראשי עם - כשהיו הולכין לפני ישראל החלוץ בכבוש הארץ לפי שהיו גבורים וכן הוא אומ' ואתם תעברו חלוצים ²⁹⁷ לפני אחיכם (דברים ג, יח).

המילה "גד" איננה בפסוק, ובכל זאת היא כלולה בדיבור המתחיל בדפוס רומא. נוסח זה, כולל דיבור המתחיל המורחב, נמצא גם בכ"י ווטיקן 46. לדוגמה נוספת לנטיית דפוס רומא להרחיב את דיבור המתחיל, ראו דברים ד, כח.

בסעיף הנוכחי נעשה נסיון לכלול דוגמאות מכל הסוגים שראינו לעיל. חשוב לציין שכל הגרסות שהבאנו מתוך דפוס רומא אינן מופיעות בכל חמשת האינקונובוליס שנכללו במדגם בסעיף זה, ואף לא בנוסח המקובל. רובן גם אינן מופיעות בכ"י לייפציג 1. כל היוצאים מן הכלל הזה צוינו במפורש. אדרבה, כמעט כל הגרסות שהוצגו מתוך דפוס רומא משקפות "עצמאות טקסטואלית" ו"חילופי נוסח עצמאיים", כלשונה של רבקה זבולון, והיו ככל הנראה מצויות בכתבי היד שעורכי

²⁹⁷ בפסוק כתוב "חלוצים תעברו".

דפוס רומא השתמשו בהם. בעבודה הנוכחית נעשה מאמץ להוכיח שהמדפיסים של דפוס רומא העתיקו בנאמנות ובקפדנות מתוך כתבי היד שהיו מונחים לפנייהם. אמור מעתה, דפוס רומא מוסר לנו גרסות ומטבעות לשון שונים מן המצויים בנוסח המקובל – אבל בצורה אמינה – עד כמה שאפשר – למקורות עליהם הוא מבוסס.

סיכום הדברים

החל מהמחצית השנייה של המאה החמש עשרה חולל הדפוס מהפכה בתולדות התקשורת. מידע שעד אז היה נגיש רק בכתבי יד, הפך להיות זמין לאוכלוסיות רחבות בהרבה. עתה, לא רק אלו שהחזיקו את כתבי היד בבתייהם יכלו ליהנות מטקסטים אלו. פירוש רש"י לתורה הפך לבר השגה ליהודים וללא-יהודים. תשעת הדפוסים הראשונים של פירוש רש"י בכלל, ודפוס רומא בפרט, לא זכו עד היום למחקר רחב היקף. המחקר הנוכחי על דפוס רומא פותח צוהר לאוצר הטמון בדפוסים אלו. תקוותנו היא שמחקר זה יגרום לכך שלומדי פירוש רש"י לתורה וחוקריו ייחשפו לקטעים של פירוש רש"י שלא היו מוכרים עד היום, וילמדו באור חדש דברים שנעלמו מעיניהם ללא הצדקה במשך הדורות.

**חטיבה שניה: מהדורה של פירוש רש"י לתורה
דפוס רומא**

מבוא לדפוס רומא

פירוש רש"י לתורה הודפס לראשונה ברומא סביב השנה 1470. אין תיעוד של מספר העותקים שהודפסו אז, וכיום, ככל הידוע לנו, נותרו בידינו אחד עשר עותקים בלבד. אמנם, מספר זה עומד בניגוד גמור למספר עותקים של אינקונבולים אחרים של פירוש זה. למשל, האינקונבולים רגיו די קלבריה, ואדי אל האג'ארה וזמורה שרדו כל אחד בעותק אחד בלבד. דפוס שונצינו שרד בשישה עותקים.²⁹⁸ אף לא אחד מאחד עשר העותקים של דפוס רומא נמצא שלם. חוסר-שלמותם של העותקים מתבטא בדרכים מגוונות:

- (א) דפים חסרים או פגומים.
- (ב) הצנזורה הנוצרית מחקה או השחירה קטעים שלמים.
- (ג) "תיקונים" שבוצעו על ידי רוכשי הספרים, שמחקו או הוסיפו פירושים על פי מה שמצאו בכתבי יד או במהדורה מודפסת אחרת שהיו בידיהם.
- על מנת לקבוע את הנוסח השלם והמקורי, הסתמכתי על תשעת העותקים שהיו ברשותי. באמצעות השוואת העותקים השונים של דפוס רומא, עלה בידי לשחזר את הנוסח המקורי של הספר. השלמתי את הקטעים החסרים בעותק אחד על פי עותקים אחרים בהם קטעים אלו מופיעים.²⁹⁹

להלן רשימת העותקים הקיימים:³⁰⁰

שם הספרייה וזיהוי	סמל	עיר	ארץ
Schocken Institute - #14675	SI	ירושלים	ישראל
Jewish Theological Seminary - #44341	JTS	ניו יורק	ארה"ב
Oxford Bodleian Library – Auct. M. IV. 16 #02122715	OX	אוקספורד	אנגליה
Biblioteca Palatina Parma (BPP) – Paper – PARE078579	Parma1	פרמה	איטליה
Biblioteca Palatina Parma (BPP) – Parchment – PARE078579_2	Parma2	פרמה	איטליה
Biblioteca Apostolica Vatican – Stamp.Ross.1016	V	וטיקן	איטליה
Österreichische Nationalbibliothek – INK.25.F.7	ONB	וינה	אוסטריה
The British Library		לונדון	אנגליה

²⁹⁸ אופנברג, דפוסים ראשונים, עמ' 495-500.

²⁹⁹ ראו נספח 2. בטבלה מצוין באלו עותקים יש מחיקות ומאלו עותקים הושלם החסר.

³⁰⁰ אופנברג, אינקונבולה, מספר 111.

Bibliotheca Rosenthaliana, UB 124		אמסטרדם	הולנד
Biblioteche del Comune di Piacenza		פיאצינזה	איטליה
Bibliothèque d'université de Wrocław	WRO	ורוצלב	פולין

לצורך המחקר עבדתי עם תשעת העותקים שסמליהם מצוינים בטבלה לעיל. תשעה עותקים אלו הם בסיס מספיק רחב על מנת לקבוע את הנוסח השלם והמקורי.

פרסומים קודמים של נוסח דפוס רומא

שני פרסומים של דפוס רומא קדמו לעבודה הנוכחית, אחד של מכון "אריאל", הנקרא "רש"י השלם", והשני של הרב משה פיליפ בספרו "חומש ראשוני פרשני רש"י". אציג כאן בקיצור את תרומתם של שני פרסומים אלו ואת הקשיים הטמונים בהסתמכות עליהם.

נוסח פירוש רש"י ב"רש"י השלם"

בין השנים תשמ"ו–תשס"ט מכון "אריאל" הוציא לאור את "רש"י השלם" בתשעה כרכים. בגוף החומש, צמוד לטקסט המסורה, מופיע פירוש רש"י בנוסח דפוס ונציה משנת רפ"ד. תרומתו הגדולה של ספר זה היא שבסוף כל כרך יש נספח שבו מוצגים, זה לצד זה, שלשה נוסחים של פירוש רש"י כפי שהם מופיעים בשלשה אינקונבולים חשובים – רומא ר"ל, רג"ו די קלבריה רל"ה, וואדי אל חאג'ארה רל"ו. זו הפעם הראשונה שקהל הקוראים נחשף לדפוסים קדומים של פירוש רש"י לתורה, שהנוסח שלהם שונה מהנוסח הנפוץ של דפוס ונציה רפ"ד.

החסרונות העיקריים של ספר זה הם:

- א) הספר כולל רק את החומשים בראשית, שמות וויקרא.
- ב) נוסח דפוס רומא המובא בו מבוסס על עותק אחד בלבד, זה הנמצא ב-JTS (שמופיע גם ב-hebrewbooks.org).

כתוצאה מן החיסרון השני, לעתים מופיע ב"רש"י השלם" נוסח שונה מן הנוסח המקורי של דפוס רומא, דהיינו נוסח המכיל שינויים ומחיקות של הצנזורה הנוצרית ושל יהודים שהשתמשו בו.

להלן מובאת טבלה המפרטת 22 שיבושים שאותרו בעותק JTS באמצעות השוואה לעותקים נוספים:

הערות	בדפוס רומא באמת	נמצא ברש"י השלם	דברי המתחיל	פסוק	פרק	ספר
רק ב-JTS היו' מחוקה	וכבשה	כבשה	וכבשה	כז	א	בראשית
יש דגש מעל ה'תי'	ישיבתה	ישיבת	קרובה	כ	יט	בראשית
	עדותן	ערוותן	ותהרין	לו	יט	בראשית
רק ב-JTS המילה 'מאה' נמחקה	ורז"ל אמרו מאה שערים	ורז"ל אמרו שערים	בשנה ההיא	יב	כו	בראשית
תיקון של עורכי רש"י השלם	בן קכ"ו	בן קכ"ג	לא ידעתי יום מותי	ב	כז	בראשית
רוכש JTS שינה	כדברי ר' משה	בדברי ר' משה	כברת ארץ	ז	מח	בראשית
כך בכ"י פרמה 3256	אינו ד"ה אלא חלק מהפירוש	ויעש להם בתים	ויטב	כ	א	שמות
המילה "חלקה" מחוקה ב-JTS	סמוכה לחלקה	סמוכה לו	על יד היאר	ה	ב	שמות
מתוקן ידנית ב-JTS	את כל המופתים	זאת כל המופתים	ומשה ואהרן עשו	י	יא	שמות
מחוק ב-JTS	ר' שמעון אומר כשר שבגוים הרוג	ר' שמעון אומר כשר הרוג	וכל רכב מצרים	ז	יד	שמות
רק ב-JTS "היום" השני נמצא בשוליים	אינו אלא היום הוא	אינו אלא היום היום הוא...	כי אשר ראיתם את מצרים	יג	יד	שמות
הו"ו בין השורות ב-JTS	באמנה	באמונה	דבר אל בני ישראל	טו	יד	שמות
בשישה דפוסים כתוב "שבו", רק ב-JTS כתוב "שלו"	שם דבר שבו (פעמיים)	שם דבר שלו (פעמיים)	ואשר לא צדה	יג	כא	שמות
רומא לא כמו הפסוק דניאל ז כה	לצד עילאה ימלל	לצד עלאה ימלל	ואשר לא צדה	יג	כא	שמות
מחוק ב-JTS	גוי	(נמחק)	וכי יזיד איש	יד	כא	שמות
רק ב-JTS	ר' יהודה	ר' יוחנן	בא בשכרו	יד	כב	שמות
דילוג ב-JTS	נכר עד שעולה	נכר שעולה	נשך	כד	כב	שמות
יש 3 רווחים במקום שבו נמנעו מלהדפיס את המילה 'הגוי'; ברש"י השלם צומצם הרווח ואז הפירוש אינו מובן	אף [] ככלב...מן [] שהנבילה [] והטרפה לכלב	אף ככלב...מן שהנבילה והטרפה לכלב	לכלב תשליכון אותו	ל	כב	שמות
דילוג ב-JTS	יש במקרא הזה	יש במקרא זה	לא תהיה אחרי רבים לרעות	ב	כג	שמות
הוספת ה"ה" ב-JTS	בכפל אות האחרונה	בכפל האות האחרונה	והמותי	כז	כג	שמות
הוספת ה"ו" ב-JTS	את	ואת	את אשר אצוה אותך	כב	כה	שמות
מטושטש ב-JTS	מונה	מונה?	ככר	כד	לח	שמות

נוסח פירוש רש"י הנמצא ב"חומש ראשוני פרשני רש"י"

בשנת תש"פ פרסם הרב משה פיליפ את הספר "חומש ראשוני פרשני רש"י". ספר זה מתייחד בין היתר בכך שנוסח פירוש רש"י המופיע בו הוא נוסח רש"י שהודפס בדפוס רומא. הרב פיליפ הוא הראשון שהוציא לאור פירוש רש"י לתורה לפי דפוס רומא בשלימותו, על כל חמישה חומשי תורה. בשונה מעורכי "רש"י השלם", השתמש הרב פיליפ ביותר מעותק אחד של דפוס רומא על מנת ליצור נוסח נאמן למקור. דא עקא, הנוסח המוצג על ידי הרב פיליפ אינו זהה לחלוטין לנוסח המקורי של דפוס רומא. במבוא לספרו כתב הרב פיליפ שתוך כדי עריכת הפירוש הוא הכניס בו שינויים – שמונה עשר במספר. בנספח 1 מופיעים כל השינויים כפי שכתוב במבוא לספר. להלן, אסכם בקיצור חמישה שינויים שלפי דעתי משנים את הפירוש שהודפס במקור:

1. דיבור המתחיל לא תמיד תואם את דיבור המתחיל כפי שהודפס בדפוס רומא.
2. אם הנוסח בדיבור המתחיל אינו תואם את נוסח המסורה, העורך משנה את הנוסח לנוסח המסורה, מבלי לציין את השינוי.
3. אם נוסח פסוק שהובא בפירוש אינו זהה לנוסח המסורה, העורך משנה לנוסח המסורה מבלי לציין את השינוי.
4. כל ההגהות והפירושים של רב יוסף קרא ואחרים, המופיעים בגוף הפירוש, מובאים על ידי העורך כהערה.
5. העורך הוסיף סימני פיסוק בפירוש, שאינם מופיעים במקור.³⁰¹

ברור שבעקבות שינויים אלו הנוסח אינו זהה למקור. העורך שינה מילים בפסוקים ובדיבורי המתחיל וערך שינויים נוספים מבלי לציין אותם בגוף הפירוש.

למרות האמור לעיל, יש להטעים את תרומתם של שתי המהדורות החשובות שהוזכרו ללימוד נוסחים שונים של פירוש רש"י לתורה במשך הדורות. המהדורות הללו מאפשרות ללמוד נוסח פירוש רש"י שונה מן הנפוץ היום, לא רק של דפוס רומא אלא גם של אינקובולים אחרים. הנוסחים השונים בוודאי נלמדו במשך שנים רבות ובמקומות שונים. הלימוד של כל אחד מהנוסחים יכול רק להרחיב את הבנת הלומד של הפירוש והתורה – כל נוסח בכיוון שלו.

מאפייני העבודה בשיחזור הנוסח המקורי

הטקסט של פירוש רש"י מופיע להלן. בחלק הארי של כל עמוד מתועד נוסח הטקסט של דפוס רומא בדיוק רב. על מנת להקל על הלומד לקרוא את הפירוש, הוספתי לטקסט ארבעה פרטים שאינם מופיעים במקור:

³⁰¹ ראו פיליפ, ראשוני פרשני רש"י, כרך א', מבוא, עמ' יא-יב.

- (1) ציוני שם הפרשה, פרקים ופסוקים.
 - (2) דיבור המתחיל של כל פירוש מודגש. בדפוס רומא המדפיס הקפיד לסמן כל דיבור המתחיל בנקודות מעל המילה הראשונה והמילה האחרונה. המילים המודגשות בחטיבה זו מראות את מיקום הנקודות הללו.
 - (3) מראי מקום לפסוקי מקרא ומקורות חז"ל בסוגריים עגולים, במקומות בהם רש"י הזכיר את המקורות במפורש.
 - (4) במקרים בהם רש"י מצטט פסוק מבלי לציין זאת באמצעות מילים כגון "שנאמר" או "דכתיב" או "כמו", הקפתי את הפסוק בגרשיים.
- כל הערה נוספת על הטקסט מופיעה בהערות השוליים שבתחתית העמוד. הערות אלו כוללות:
- (1) נוסח הפסוק לפי המסורה במקרים בהם נוסח הפסוק המצוטט שונה מהמסורה.
 - (2) הערות המפנות למקומות לעיל, בהם נדונים פירושים בדפוס רומא השונים מדפוס ונציה רפ"ד.
 - (3) הערה לתיקון הנוסח או להבהרתו, כאשר גרסת רומא משובשת או קשה להבנה.

שיטת הניקוד בדפוס

- בדפוס רומא ישנן אותיות שיש מעליהן נקודה. נקודות אלו הינן בעלות מספר תפקידים. הנקודות הללו סומנו בעבודה זו על ידי גרש או גרשיים או בהדגשה. אלו הם השימושים השונים של הנקודות בדפוס רומא:
- (1) ישנן נקודות מעל המילים הכלולות בדיבור המתחיל, ומילים אלו מופיעות בחטיבה הנוכחית בהדגשה.
 - (2) ראשי תיבות, כגון "אע"פ" או "ד"א" – בדפוס עצמו מופיעה נקודה מעל כל אות, והחלפתי אותן בגרשיים (ראו לדוגמה: בראשית א, ו).
 - (3) קיצור מילה, כגון "אמ" – פירושו "אמר". בדפוס יש נקודה מעל האות האחרונה, שהוחלפה לגרש על ידי (ראו לדוגמה: בראשית ג, ד).³⁰²
 - (4) מעל מספר, כגון "ו" – בדפוס יש נקודה מעל האות ו, שהוחלפה לגרש.³⁰³
 - (5) כאשר הפירוש מצטט פסוק אחר, אני מציין בהערה כי במקור יש נקודות מעל המילים אף על פי שהן אינן בגדר דיבור המתחיל (ראו לדוגמה: ויקרא כז, ג).

להלן דף מעותק SI מתחילת ספר בראשית, בו יש דוגמאות של חמש התופעות המוזכרות:

³⁰² לעתים מופיע קיצור בלי נקודה מעל האות האחרונה. ראו: בראשית כא, י: "אפיי", שפירושו אפילו.
³⁰³ ראו בראשית ב, ה "עד יום ו"י". באותו פסוק יש עוד ו"ו שאין עליה נקודה אף על פי שהיא רומזת למספר שש, לפיכך מצוין בהערה שמדובר במספר.

להם כשר שנ כל רמש אשר הוא יושב עליו יום הששי
 אשר התרתי לאדם הראשון נתתי לכם את כל יום הששי
 ואת בשש בגמר מעשה בראשי לומר שהתנה עמכם על מנת
 ללו ישראל חמשה חומשי תורה דא כולכם תלוין ועומדין ער
 זששי הוא ששה בסיון חמוכן למות תורה ויפלו וימלא וכן
 שון כליון דבר בלה ומושלם ויכלו אלהים ביום השביעי שמעו
 בשר ודם שאינו יודע עתים ורגעים צריך להוסיף מחול על
 הקבה שידע עתים ורגעים נכנס בו בחוש השערה ונראה
 בלה בו ביום דא מה היה העולם חסר מנחה באת שבת באת
 זה כלתחונגמרה המלאכה ויברך ויקרש ברכו כמן וקרשו כמן
 רכו כמן שכל ימות השבוע היה יורד להם מן עומד לגולגולת
 כי להם משנת וקרשו כמן שלא ירד בו מן כלל וחמקרא כתוב
 יום העתיד אשר ברא אלהים לעשות המלאכה אשר היתה
 ה להעשות בשבת כפל ועשה ביום ששי כמו שמו בבראשי רב
 תולדות אלה האמורין למעלה תולדות השמים והארץ
 אים ביום עשות ללמד שכולן נבראו ביום ראשון דא בהנראה
 ראם שנ כי ביה ה צור עולמים ולמדך כאן שהעולם הזה נברא
 רמו לרשעים שידרו לבאר שחת כל חו שסתום מכל צדדי
 ה מלמשה לרדת דרך שם פלם יהיה בארץ כל פלם
 קרא ער לא הוא ואינו לשון קודם ואינו נפעל לומר השמים
 האמר הקדים וזה מוכיח וער אחר כי פלם תיראן ערין
 ניראן ואת זה תפרש לא היה ערין בארץ בשונגמרה ניראת
 ו בו קודם שנברא אדם כל עשב השדה ערין לא צמח ובשלישי
 נב תוצא הארץ על פני קרקע עמדו ער יום ו כי לא
 זר ומה פעם לא המשיך לפי שאדם אין לעבוד ואין מי שיכיר
 וזהו שכתבנו שיהיה שבת לטובת המלאכה

בעבודה זו אני מציג להלן את נוסח דפוס רומא בשלימותו. לעיל בפרק הרביעי
 ציינתי מספר הבדלים בינו לבין הנוסח הנפוץ בדפוס רפ"ד. ההבדלים שהוזכרו
 מהווים רק אחוז קטן של ההבדלים הקיימים. ההבדלים הרבים שאינם מוזכרים
 בעבודה זו, מאפשרים הבנות רבות וחשובות של פירוש רש"י ושל התורה, שטרם
 נחקרו. תקוותי, שהופעת נוסח דפוס רומא תאפשר ללמוד את התורה בצורה
 מעמיקה יותר. יש יתרון גדול ללמוד את דברי רש"י כאשר יותר מנוסח אחד מונח
 לפני הקורא.

(א) **בראשית ברא** אמר ר' יצחק לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחודש הזה לכם (שמות יב, ב) שהיא מצוה ראשונה שנצטוו ישראל ומה טעם פתח בבראשית משום "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים" (תהלים קיא, ו) שאם יאמרו אומות העול' לישראל לסטים אתם שכבשתם ארץ שבעה עממים יהו אומרי' להם כל הארץ שלהקב"ה היא הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתני לנו.

בראשית ברא אין המקר' הזה אומ' אלא דורשני כמו שדרשוהו רז"ל בשביל התורה שנקרא' ראשית שני (משלי ה, כב) ה' קנני ראשית דרכו ובשביל ישראל שנקראו ראשית שני (ירמיהו ב, ג) קדש ישראל לה' ראשית תבואתו ואם באת לפרשו כפשוטו כך תפרשהו בראשית בריית שמים וארץ והארץ היתה תהו ובהו וחשך ויאמר אלהים יהי אור ולא בא המקרא להורו' סדר בריאה לומ' שאלו קדמו שאם בא להורותך כך היה לו לכתוב בראשונה ברא את השמים שאי' לך ראשית במקרא שאינו דבוק לתיבה שלאחריו כמו (ירמיהו כו, א) בראשית ממלכת יהויקים (דברים יח, ד) ראשית דגנך אף כאן אתה אומ' בראשית ברא כמו בראשית בריאת הקב"ה את השמים ודומה לו (הושע א, ב) תחילת דבר ה' בהושע תחילת דיבורו שלהקב"ה בהושע ויאמר ה' אל הושע ואם תאמר להורות בא ולומ' שאילו תחילה נבראו ופירושו בראשית הכל ברא אילו ויש לך מקראות שמקצרים לשונם וממעטין תיבה אחת כמו (איוב ג, י) כי לא סגר דלתי בטני ולא פיי מי הסוגר וכמו (ישעיהו ח, ד) ישא את חיל דמשק ולא פיי מי הנושא וכמו (עמוס ו, יב) אם יחרוש בבקרים ולא כתב אם יחרוש אדם בבקרים וכמו (ישעיהו מו, י) מגיד מראשית אחרית ולא כתב מגיד מראשית דבר אחרית דבר אי"כ³⁰⁴ תמה על עצמך שהרי המים קדמו שהרי כתי' ורוח אלהים מרחפת על פני המים ועדיין לא גילה בריית המים מתי היתה למדת שקדמו לארץ ועוד שהשמים מאש וממים נבראו על כרחך לא לימד המקרא בסדר הקדומין והמאוחרין כלל.

ברא אלהים ולא נאמ' ה' שבתחילה עלה במחשבה לבראותו במידת הדין ראה שאין מתקיים הקדים מידת רחמים ושתפה למדת הדין ובראו והיינו דכתי' (בראשית ב, ד) ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמי'.

(ב) **תהו ובהו** תהו לשו' תימה ושממון שאדם תוהא ומשתומם על תוהו שבה.

בוהו לשו' ריקות וצדו.

על פני תהום על פני מים שעל הארץ.

ורוח אלהים מרחפת כסא הכבוד עומד באויר ומרחף על המים ברוח פיו שלהקב"ה ומאמרו כיונה מרחפת על הקן אקובטייר בלעז.

(ד) **וירא אלהים את האור כי טוב ויבדל** אף בזה אנו צריכין לדברי אגדה ראהו שאינו כדי להשתמש בו רשעים והבדילו לצדיקים ולפי פשוטו כך פרשיהו ראהו כי טוב ואין נאה לו ולחושך שישתמשו בערבובייה וקבע לזה תחומו ביום ולזה תחומו בלילה.

(ה) **יום אחד** לפי סדר לשון הפרש' היה לו לכתוב יום ראשון כשאר הימים שיני שלישי רביעי למה כתב אחד על שם שהיה הקב"ה יחיד בעולמו שלא נבראו המלאכים עד יום שיני וכן מפורש בבראשית רבא (ג ח).

(ו) **יהי רקיע** יחזק הרקיע שאע"פ שנבראו שמים ביום ראשון לחים היו ונקרשו בשיני מגערת הקב"ה באומרו יהי רקיע והוא שכתוב (איוב כו, יא) עמודי שמים ירופפו כל יום ראשון ויתמהו מגערתו כל יום שיני כאדם שמשתומם ועומד מגערת המאיים עליו.

בתוך המים באמצע המים שיש הפרש בין מים העליונים למים התחתונים ובין מים העליונים לרקיע כמו בין הרקיע למים שעל הארץ הא למדת שהן תלויין במאמרו שלהקב"ה.

(ז) **ויעש אלהים את הרקיע** תיקנו על עמדו והוא עשייתו כמו (דברים כא, יב) ועשתה את צפרניה. **מעל לרקיע** על הרקיע לא נאמ' אלא מעל לפי שהן תלויין באויר מפני מה לא נאמ' כי טוב בשיני לפי שלא נגמרה מלאכת המים עד יום שלישי ודבר שלא נגמר מלאכתו אינו במילואו לטוב ובשלישי שנגמרה מלאכת המים והתחיל וגמר מלאכה אחרת כפל בו כי טוב שני פעמים אחת לגמר מלאכת השיני ואחת לגמר מלאכת המים.

(ח) **ויקרא אלהים לרקיע שמים** שא מים שם מים אש ומים שעירבן זה בזה ועשה מהן שמים.

(ט) **יקוו המים** לפי שהיו שטוחין על פני כל הארץ והקוים באוקיינוס הוא ים הגדול שבכל הימים.

(י) **קרא ימים** והלא ים אחד הוא אלא אינו דומה טעם דג העולה מן הים בעכו לטעם דג העולה באספמא.

(יא) **תדשא הארץ דשא** לא דשא לשון עשב ולא עשב לשון דשא ולא היה לשון המקר' לומ' תעשיב הארץ מיני העשבים מחולקים נקרא כל אחד לעצמו עשב פלו'³⁰⁵ ואין לשון למדבר לומר דשא פלוני שלשון דשא הוא לבישת הארץ כשהיא מתמלאת בדשאים.

³⁰⁴ "אם כן".
³⁰⁵ "פלוגי".

תדשא הארץ תתכסה הארץ ותתמלא לבוש עשבים.
דשא ארבידיץ בלעז כולה בערבוביא וכל שורש לעצמו נקרא עשב.
מזריע זרע שיגדל בו זרעו לזרוע ממנו במקום אחר.
ועץ³⁰⁶ פרי שיהא טעם העץ כטעם הפרי והיא לא עשתה כן אלא (בראשית א, יב) ותוצא הארץ... עץ³⁰⁷ עושה פרי ולא העץ פרי לפיכך כשנתקלל אדם על עונו נפקדה גם היא על עונה ונתקללה.
אשר זרעו בו הן גרעיני כל פרי שמהם האילן צומח כשנוטעין אותן.

(יב) **ותוצא הארץ** אע"פ שלא נאמי למינהו בדשאים בציוויין שמעו שנצטוו אילנות על כך ונשאו בעצמן קל וחומר כמפורש באגדה בשחיטת חולין (חולין ס, א).

(יד) **יהי מארת** ביום ראשון נבראו וברביעי צוה עליהם ליתלות ברקיע וכן כל תולדות שמי' וארץ נבראו מיום ראשון וכל אחד ואחד נקבע ביום שנגזר עליו והוא שכתו' (בראשית א, א) את השמים לרבות תולדותיהן ואת הארץ לרבות תולדותיה.
יהי מארת חסר כתיב על שם שהוא יום מארה ליפול אסכרה בתינוקות הוא ששני' ברביעי היו מתענים על האסכרה שלא תפול בתינוקות.
להבדיל בין היום ובין הלילה משיגנו האור הראשון אבל בז' ימי בראשית שמשו האור והחושך הראשונים זה ביום וזה בלילה.
והיו לאותות כשהמאורות לוקין סימן רע הוא לעולם שני' (ירמיהו י, ב) ומאותות השמים אל תחתו בעשותכם רצון המקום אין אתם צריכים לדאג מן הפורענות.
ולמועדים על שם העתיד שעתידיים ישראל להצטוות על המועדות והן נמנין למולד הלבנה.
ולימים שימוש החמה חצי יום ושימוש הלבנה חצי יום הרי יום שלם.
ושנים לסוף שלש מאות וסי"ה יום יגמרו מהלכתן בשנים עשר מזלות המשרתים אותם והיא שנה.

(טו) **והיו למאורות** עוד זאת ישמשו שיאירו לעולם.

(טז) **המאורות הגדולים** שוים נבראו ונתמעטה הלבנה על שקיטרגה ואמרה אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד.
ואת הכוכבים על ידי שמיעט הלבנה הרבה צבאיה להפיס דעתה.³⁰⁸

(כ) **נפש חיה** שיהא בהן חיות.
שרץ כל דבר חי שאינו גבוה מן הארץ קרוי שרץ בעוף כגון זבובים בשקצים כגון נמלים וחפושית ותולעים ובשאר בריות כגון חולד ועכבר וחומט וכיוצא בהן וכל הדגים.

(כא) **התנינים** דגים גדולים שבים ובדברי אגדה הוא לויתן ובן זוגו שבראן זכר ונקבה ומלח הנקבה לצדיקים שאם יפרו וירבו לא יתקים העולם בפניהם.
נפש חיה³⁰⁹ נפש שיש בהן חיות.

(כב) **ויברך אותם** לפי שמחסרין אותן וצדין מהן ואוכלין מהן הוצרכו לברכה ואף החיות היו צריכין לברכה אלא מפני הנחש העתיד להתקלל לפיכך לא בירכן שלא יהא הוא בכלל.
פרו לשון פרי עשו פירות.

(כד) **תוצא הארץ** הוא שפירשתי (בראשית א, יד) שהכל נבראו מיום ראשון ולא הוצרכו אלא להוציאן.
נפש חיה שיש בהן חיות.

ורמש הם נמוכין ורומשים על הארץ כאלו נגררין שאין הלוכן נכר כל לשון שרץ ורמש בלשוננו קונמובריש.

(כה) **ויעש** תקן לצביון בקומתן.

(כו) **נעשה אדם** ענותנותו של הקב"ה למדנו מכאן לפי שהאדם בדמות המלאכים ויתקנאו בו לכך נמלך בהן וכשהוא דן את המלכים הוא נמלך בפמליא שלו כמו שמצינו באחאב שני' (מלכים א' כב, כ) ויאמר ה' מי יפתה את אחאב שאמ' לו מיכה (מלכים א' כב, יט) ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עומדים³¹⁰ עליו מימינו ומשמאלו וכי יש ימין ושמאל לפניו אלא אלו מיימינים לזכות ואלו משמאילין לחובה וכן (דניאל ד, יד) בגזרת עירין פתגמא ובמימר קדישין שאלתא אף כאן בפמליא שלו נמלך ונטל מהן רשות אמר להם יש בעליונים כדמותי אם אין בתחתונים כדמותי יש קנאה במעש' בראשי'.

נעשה אע"פ שלא סייעוהו ביצירתו ויש מקום למיינים לרדות לא נמנע הכתוב מללמד דרך ארץ ומדת ענוה שיהא הגדול נמלך ונטל רשות מן הקטן ואם כתב אעשה אדם לא למדנו שיהא נמלך עם בית דינו אלא לעצמו ותשובת המיינים כתובה בצידה (בראשית א, כז) ויברא אלהים את האדם בצלמו ולא כתב ויבראו.

³⁰⁶ בפסוק "ועץ".

³⁰⁷ בפסוק "ועץ".

³⁰⁸ פסוקים טז, וכא יש מחיקות של הצנזור בעותק של אוקספורד.

³⁰⁹ בפסוק "החיה".

³¹⁰ בפסוק "עמד".

בצלמנו בדפוסנו.
כדמותינו³¹¹ להבין ולהשכיל.

וגם זאת ההגהה כתובה בסוף הפרש' בצלמנו לא אמ' הקב"ה בצלמנו אלא הכתו' אומ' בצלמנו בצלם שלנו עכשו בצלמו בצלם אלהים בצלמו אינו רוצה לומר דיוקן שלו כי חס ושלוש שיאמר כי אדם נברא בדיוקן הקב"ה כי דיוקן הקב"ה אין לו דמיון אלא בצלם שלו כלומ' שמשלו היה הצלם שלא שאל אותו מאחרים ולא אחרי' נתנוהו לו אלא מדבר שלו היה בצלם אלהים מכל מקום בצלם המלאכים היה כי דיוקן המלאכים ודיוקן האדם שוה אבל ויברא אלהים את האדם הוא קדש³¹²

יירדו בדגת הים יש בלשון הזה לשון רדוי ולשון ירידה זכה רודה בחיות ובבהמות לא זכה נעשה ירוד לפניהם והחיה מושלת בו.

(כז) **ויברא אלהים את האדם בצלמו** בדפוס העשוי לו שהכל נברא במאמ' והוא בידים כדכתי' (תהלים קלט, ה) ותשת עלי כפכה ונעשה בחותם כמטבע זו העשוי על ידי רשם שקורין קוניו וכן הוא אומ' (איוב לח, יד) תתהפך כחומר חותם.

בצלם אלהים ברא אותו פירש לך שאותו צלם המתוקן לו צלם ודיוקן יוצרו הוא. **זכר ונקבה ברא אותם** ולהלן הוא אומר (בראשית ב, כא) ויקח אחת מצלעותיו מדרש אגדה שבראו בשתי פרצופות בריאה הראשונה ואחר כך חלקו ופשוטו של מקרא כאן הודיעך שנבראו שניהם בששי ולא פירש לך כיצד ברייתן ופרש לך במקום אחר.

וגם זאת ההגהה בסוף הפרשה זכר ונקבה ברא אותם בתחילה כלל כי בריאת האדם זכר ונקבה ברא אותם כי בודאי אדם וחיה נבראו אבל באחרונה יפרש איך ואיך כי נברא אדם תחלה יחידי אחרי כן הפיל אלהים תרדמ' עליו והוציא ממנו חיה.

(כח) **וכבשה** חסר ו"ו ללמדך שהזכר כובש את הנקבה שלא תהא יצאנית ועוד למדך שהאיש שדרכו לכבוש מצוה על פריה ורביה ולא האשה.

(כט-ל) **לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ** השוה להם הכתוב הבהמות והחיות למאכל ולא הרשה לאדם ולאשתו להמית בריה ולאכול בשר אך ירק עשב יאכלו כלם יחד אבל כשבאו בני נח התיר להם בשר שנאמר (בראשית ט, ג) כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה כירק עשב אשר התרתי לאדם הראשון נתתי לכם את כל.

(לא) **יום הששי** הוסי' ה"א בששי בגמר מעשה בראש' לומר שהתנה עמהם על מנת שיקבלו ישראל חמשה חומשי תורה ד"א כולכם תלויין ועומדין עד יום הששי הוא ששה בסיון המוכן למתן תורה.

פרק ב

(א) **ויכולו** וימלאו וכן כל לשון כליון דבר כלה ומושלם.

(ב) **ויכל אלהים ביום השביעי** ר' שמעו' אומ' בשר ודם שאינו יודע עתים ורגעים צריך להוסיף מחול על הקדש הקב"ה שיודע עתים ורגעים נכנס בו כחוט השערה ונראה כאלו כלה בו ביום ד"א מה היה העולם חסר מנוחה באת שבת באת מנוחה כלתה נגמרה המלאכה.³¹³

(ג) **ויברך ויקדש** ברכו במן וקדשו במן ברכו במן שכל ימות השבוע היה יורד להם מן עומר לגולגולת ובששי לחם משנה וקדשו במן שלא ירד בו מן כלל והמקרא כתוב על שם העתיד. **אשר ברא אלהים לעשות** המלאכה אשר היתה ראויה להעשות בשבת כפל ועשה ביום ששי כמו שמפורש בבראשית רבה (יא, י).

(ד) **אלה תולדות** אלה האמורין למעלה. **תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות** ללמד שכולן נבראו ביום ראשון ד"א בהבראם בה' בראם שני (ישעיהו כו, ד) כי ביה ה' צור עולמים ולמדך כאן שהעולם הזה נברא בה' רמז לרשעים שירדו לבאר שחת כה' הזו שסתום מכל צדדיו ופתוח מלמטה לרדת דרך שם.

(ה) **טרם יהיה בארץ** כל טרם שבמקרא עד לא הוא ואינו לשון קודם ואינו נפעל לומר הטרים כאשר יאמר הקדים וזה מוכיח ועד אחר (שמות ט, ל) כי טרם תיראון עדין לא תיראון ואף זה תפרש לא היה עדין בארץ

³¹¹ בפסוק "כְּדִמוֹתֵינוּ".

³¹² פסוקים כו, כז נדונים בחטיבה ראשונה, עמ' 94.

³¹³ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 61.

כשנגמרה בריאת עולם בו³¹⁴ קודם שנברא אדם כל עשב השדה עדין לא צמח ובשלישי שכתוב (בראשית א, יב) תוצא³¹⁵ הארץ על פני קרקע עמדו עד יום ו'.
כי לא המטיר ומה טעם לא המטיר לפי שאדם אין לעבוד ואין מי שיכיר בטובתן של גשמים וכשבא אדם וידע שהם צורך לעולם התפלל עליהם וירדו הגשמים וצמחו האילנות והעשבים.
ה' אלהים ה' הוא שמו.
אלהים שהוא שופט ושלט על כל וכך פירושו בכל מקום לפי פשוטו ה' שהוא אלהים.

(ו) **ואד יעלה** לענין ברייתו של אדם העלה את התהום והשקה לעננים לשרות העפר ונברא אדם כגבל זה שנותן את המים ואחר כך לש העסה אף כאן והשקה וא"כ וייצר.

(ז) **וייצר** בשני יודין שתי יצירות לעולם הזה יצירה לתחיית המתים אבל בבהמה שאינה עומדת לדין לא נכ' ביצירת³¹⁶ ב' יודין.
עפר מן האדמה צבר עפרו מכל האדמה בארבע פנות העולם שכל מקום שימות שם אדם תהא קולטתו לקבורה דבר אחר נטל עפרו ממקום שני בו (שמות כ, כא) מזבח אדמה תעשה לי אמי הלואי תהא לו כפרה ויוכל לעמוד.
ויפח באפיו עשאו מן העליונים ומן התחתונים גוף מן התחתונים ונשמה מן העליונים לפי שביום ראשון נבראו שמים וארץ בשני יהי רקיע לעליונים בשלישי תראה היבשה לתחתונים ברביעי מאורות לעליונים בחמשי ישרצו המים לתחתונים הוזהק ששי לבראת בו בעליונים ובתחתונים ואם לאו יש קנאה במעשה בראשית שיהו אלו רבין על אלו בריית יום.
לנפש חיה אף בהמה וחיה נקראו נפש חיה אך זו שלאדם היא חיה שבכולן שנתוסף בה דעה ודבור.

(ח) **מקדם** במזרחו של עדין נטע את הגן ואין לפרש מקדם לשון קדימה לומר שנטע הגן קודם יצירת האדם ואם תאמר הרי כתב (בראשית א, כז) ויברא³¹⁷ את האדם ראיתי בברייתו של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי בשלושים ושתים מדות האגדה נדרשת וזו אחת מהן כלל שאחריו מעשה הוא פרטו של ראשון ויברא אלהים את האדם כלל סתם ברייתו מהיכן וסתם מעשיו חזר ופירש וייצר ה' אלהים את האדם ויצמח לו גן ויניחוהו בגן עדין ויפל עליו תרדמה השומע סבור שהוא מעשה אחר ואינו אלא פרטו של ראשון וכן אצל הבהמה חזר וכתב וייצר³¹⁸ מן האדמה כל חייית השדה (בראשית ב, יט) כדי לפרש ויבא אל האדם לקרא להם שמות וללמד על העופות שנבראו מן הרקק.

(ט) **ויצמח בתוך הגן** לענין הגן הכתוב מדבר. באמצע הגן.

(י) **פישון** הוא נילוס נהר מצרים על שם שמימינו מתברכין ועולין ומשקין כל הארץ נקרא פישון כמו (חבקוק א, ח) ופשו פרשיו ד"א פישון שהוא מגדל פשתן שני בישעיה אצל מצרים (ישעיהו יט, ט) ובושו עובדי פשתים.

(יג-יד) **כוש ואשור** עדין לא היו ונכתבו על שם העתיד.
קדמת אשור למזרחה של אשור.
הוא פרת החשוב על כולן הנזכר על שם ארץ ישראל.

(טו) **ויקה** לקחו בדברים נאים ופתחו ליכנס.

(יח) **לא טוב היות האדם לבדו** שלא יאמרו שתי רשויות הן הקב"ה יחיד בעליוני ואין לו זוג וזה יחיד בתחתונים ואין לו זוג.
עזר כנגדו זכה עזר לא זכה כנגדו להלחם.

(יט) **וייצר מן האדמה** היא יצירה היא עשייה האמורה למעלה (בראשית א, כה) ויעש³²⁰ את חית הארץ אלא בא ופרש שהעופות מן הרקק נבראו לפי שאמי למעלה מן המים נבראו וכאן אמי מן הארץ ועוד למדך כאן שבשעת יצירתם מיד הביאם אל האדם לקרות להם שם ויש בדברי אגד' זו לשון רידוי וכבוש כמו (דברים כ, יט) כי תצור אל עיר שכבשן תחת ידו של אדם.
וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה סרסוהו ופרשהו כל נפש חיה אשר יקרא לו האדם שם הוא שמו לעולם.

(כ) **ויפל אלהים תרדמה** כשהביאן לפניו הביאן זכר ונקבה מכל מין ומין אמר לכולן יש בן זוג ולי אין לי זוג מיד ויפל.

³¹⁴ הכוונה "בששי". וכך הנוסח בכתבי יד.

³¹⁵ בפסוק "ותוצא".

³¹⁶ "ביצירתה".

³¹⁷ בפסוק "ויברא אלהים".

³¹⁸ בפסוק "ויצר ה' אלהים".

³¹⁹ בפסוק "ויצר ה' אלהים".

³²⁰ בפסוק "אלהים".

³²¹ בפסוק "ה' אלהים".

מצלעותיו מסטריו כמו (שמות כו, כ) לצלע³²² המשכן וזהו שאמרו דו פרצופים נבראו. **ויסגר** מקום החתך. **וישן ויקח** שלא יראה חתכת בשר שממנה נבראת ותתגנה עליו.

(כב) **ויבן** כבנין רחבה מלמטה וקצרה מלמעלה כדי לקבל הולד כאוצר זה של חטים שהוא רחב מלמטה וקצר מלמעלה כדי שלא יכבד משאו על קירותיו. **ויבן את הצלע לאשה**³²³ להיות אשה כמו (שופטים ח, כז) ויעש אותו גדעון לאפוד להיות אפוד.

(כג) **זאת הפעם** מלמד שבא על כל בהמה וחייה ולא נתקררה דעתו בהן. **יקרא אשה כי מאיש** לשון נופל על הלשון מכאן שנברא העולם בלשון הקודש.

(כד) **על כן יעזב איש** רוח הקדש אומרת כן לאסור עריות על בני נח. **לבשר אחד** הולד נוצר על ידי שניהם ושם נעשה בשרם אחד.

(כה) **ולא יתבוששו** שלא היו יודעין דרך צניעות ולהבחין בין טוב לרע ואע"פ שנתנה לו דעה לקרא שמות לא נתן בו יצר הרע עד אכלו מן העץ אז נכנס בו יצר הרע וידע מה בין טוב לרע.

פרק ג

(א) **והנחש היה ערום** מה ענין זה לכאן היה לו לסמוך (בראשית ג, כא) ויעש לאדם ולאשתו כתנות עור אלא ללמדך מאי זו עצה קפץ עליהם הנחש ראה אותם ערומים ועוסקים בתשמיש לעין כל ונתאוה להם. **ערום מכל** לפי ערמתו וגדולתו היתה מפלתו ערום מכל ארור מכל. **אף כי אמר אלהים** שמא אמר לכם לא תאכלו מכל עץ הגן ואע"פ שראה אותם אוכלים משאר פירות הרבה עליה³²⁴ דברים כדי שתשיבנו ויבא לדבר באותו העץ.

(ג) **ולא תגעו בו** הוסיפה על הצווי לפיכך באת לידי גרוע הוא שני (משלי ל, ו) אל תוסף על דבריו פן יוכיח בך ונכזבת.

(ד) **לא מות תמותו**³²⁵ דחפה עד שנגעה בו אמי לה כשם שאין מיתה בנגיעה כך אין מיתה באכילה.

(ה) **כי יודע אלהים** כל אומן שונא בני אומנותו מן העץ אכל וברא העולם והייתם כאלהים יוצרי עולמות.

(ו) **ותרא האשה** ראתה דבריה של נחש והנאו לה והאמינתו. **כי טוב העץ** להיות כאלהים.

וכי תאוה הוא לעינים ונפקחו עיניכם.

ונחמד העץ להשכיל יודעי טוב ורע.

ותתן גם לאישה שלא תמות היא ויחיה הוא וישא אשה אחרת גם לרבות כל בהמה וחייה.

(ז) **ותפקחנה** לענין החכמה דבר הכתוב ולא לענין הראיה וסופו מוכיח וידעו כי ערומים הן אף הסומא יודע כשהוא ערום.

כי ערומים הם מצוה אחת נצטוו ונתערטלו ממנה.

עלה תאנה הוא העץ שאכלו ממנו בדבר שנתקלקלו בו נתקנו אבל שאר עצים מנעום מליטול עליהם ומפני מה לא נתפרסם העץ שאין הקב"ה חפץ להונות בריה שיכלימוהו ויאמרו זה העץ שלקה העולם בעבורו מדרש תנחומא (וירא יד).

(ח) **וישמעו** יש מדרשי אגדה רבים וכבר סדרום רבותי ז"ל על מכונם בבראשית רבה (יט ו) ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישיבת דברי המקרא ושמועו דבור על אפניו שמעו הקב"ה מתהלך בגן.³²⁶ **לרוח היום** לאותו הרוח שהשמש באה משם וזהו רוח מערבית שלפנות ערב חמה במערב והם סרחו בעשירית.

(ט) **ויאמר לו איכה** יודע היה היכן הוא אלא ליכנס עמו בדברים שלא יהא נבהל להשיב אם יענישהו פתאום וכן לקין (בראשית ד, ט) אמי לו אי הבל אחיך וכן לבלעם (במדבר כב, ט) מי האנשים האלה עמך ליכנס עמהם בדברים וכן לחזקיה בשלוחי אויל מדורך³²⁷ (ישעיהו לט, א).

³²² בפסוק "וּלְצִלְעוֹ".

³²³ בפסוק "וַיִּבְנוּ ה' אֱלֹהִים אֶת הַצִּלְעֵי אֲשֶׁר לְקַח מִן הָאֲדָמָה לְאִשָּׁה".

³²⁴ מעל האות ה"א יש נקודה, שהיא סימן הקיצור הנהוג בדפוס רומא, ויש לקרוא: "עליהם". גרסה זו מצויה בכ"י פרמה 3115 ואוקספורד 187. אולם, יותר מתקבל על הדעת לקרוא "עליה", כי הנחש דיבר רק אתה ולא עם שניהם. וכך הגרסה בדפוס רפ"ד וכ"י פרמה 3256.

³²⁵ בפסוק "תִּמְתּוּן".

³²⁶ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 3.

³²⁷ היפוך אותיות, וצ"ל "מרודך".

(יא) **מי הגיד לך** מאין לך לדעת מה בשת יש בעומד ערום.
המן העץ בתמיהא.

(יב) **אשר נתת**³²⁸ כאן כפר בטובה.

(יג) **השיאני** הטעני כמו (דברי הימים ב' לב, טו) אל ישיא אתכם חזקיהו.

(יד) **כי עשית זאת** מכאן שאין מהפכין בזכותו של מסית שאלו שאלו למה עשית זאת היה לו להשיב דברי הרב ודברי תלמיד דברי מי שומעין.
מכל הבהמה ומכל חית השדה אם מהבהמה נתקלל מחיה לא כל שכן העמידו רבותינו מדרש זה בבכורות (ח),
(א) ללמד שימי עבורו של נחש שבע שנים.
על גחונך תלך רגלים היו לו ונקצצו.

(טו) **ואיבה אשית** אתה לא נתכונת אלא כדי שיאכל אדם וימות ותשא את אשתו ולא באת לדבר אל חוה אלא שהנשים קלות להתפתות ויודעות לפתות את בעליהן לפי ואיבה אשית.
ישופך יכתתך כמו (דברים ט, כא) ואכות אותו טחון תרגו' ושפית.
ואתה תשופנו עקב לא יהיה לך קומה ותשופנו בעקבו ואף משם תמיתנו ולשון תשופנו כמו (ישעיהו מ, כד) נשף בהם כשהנחש בא לנשוף נשף כמין שריקה ולפי שהלשון נופל על הלשון כתב נשיפה בשניהם.

(טז) **עצבונך** זה צער גדול בנים.

והרונך³²⁹ זה צער העיבור.

בעצב תלדי בנים זה צער הלידה.

ואל אישך תשוקתך לתשמיש ואע"פ כן אין לך לתבעו בפה אלא הוא ימשול בך הכל ממנו ולא ממך.
תשוקתך תאותך כמו (ישעיהו כט, ח) ונפשו שוקקה.

(יז) **ארורה האדמה בעבורך** מעלה לך דברים רעים יתושים ופרעושים ונמלים משל ליוצא לתרבות רעה והבריות מקללות שדים שינק מהם.

(יח) **וקוץ ודרדר תצמיח לך** הארץ כשתזרע אותה זרעים.

קוץ ודרדר קונדס ועכביות והן נאכלין על ידי תקון.

ואכלת את עשב השדה מה קללה היא זו והלא בברכה נאמר לו (בראשית א, כט) הנה נתתי לכם את כל עשב השדה אלא מה אמור בראש הענין (בראשית ג, יז) ארורה האדמה בעבורך בעצבון תאכלנה ואחר העצבון קוץ ודרדר תצמיח לך כשתזרענה קטניות או ירקות גנה היא תצמיח לך קוצים וברקונים ודרדרים ושאר עשבי השדה ועל כרחך תאכלם.

(יט) **ביזעת אפך**³³⁰ לאחר שתטרח בו הרבה.

(כ) **ויקרא האדם** חזר הכתוב לענינו הראשון ויקרא האדם שמות ולא הפסיק אלא ללמד שעל ידי קריאת שמות נזדוגה לו חוה כמו שכתו' (בראשית ב, כ) ולאדם לא מצא עזר כנגדו לפיכך ויפל תרדמה ועל ידי שכתב (בראשית ב, כה) ויהיו שניהם ערומים סמך לו פרש' הנחש להודיעך שמתוך שראה ערותה וראה אותן עסוקין בתשמיש נתאוה לה ובא עליהן במחשבה.

חוה לשון על לשון חיה שמחיה את ולדותיה כאשר תאמר (קהלת ב, כב) לאדם מה הווה לאדם בלשון חיה.

(כא) **כתנות עור** יש דברי אגדה חלקין כצפורן מדובקין בעורן ויש אומרים דבר מן העור צמר ארנבים שהוא רך וחם ועשה להם כתנות ממנו.

(כב) **היה כאחד ממנו** הרי הוא יחיד בתחתונים כמו שאני יחיד בעליונים ומהו יחידותו לדעת טוב ורע מה שאין כן בבהמה וחיה.

ועתה פן ישלח ידו ומשיחיה לעולם הרי הוא קרוב להטעות את הבריות אחריו ולומר שאף הוא אלוה.

(כד) **מקדם לגן עדן** במזרחו של עדן חוץ לגן.

את הכרובים מלאכי חבלה וחרב המתהפכת ולה להט לאיים עליו מלכנס עוד לגן תרגומו להט שן כמו שלף שנא בסנהדרין ובלשון לעז למא ומדרשי אגדה יש רבים ואיני בא אלא לפשוטו.

³²⁸ בפסוק "נתתה".

³²⁹ בפסוק "והרונך".

³³⁰ בפסוק "אפך".

(א-ב) **והאדם ידע** כבר קודם לענין של מעלה קודם שחטא ונטרד מגן עדן וכן ההריון והלידה שאם כתב וידע אדם משמע אחר שחטא ונטרד היו לו הבנים.

קין על שם קניתי.

את ה' עם ה' כשברא אותי ואת אישי הוא לבדו בראנו אבל בזה אנו שותפין עמו.

את קין את אחיו את הבל שלשה אתין ריבויין הן תאומה נולדה עם קין ועם הבל נולדו שנים לכן אמר ותוסף. **רועה צאן** לפי שנתקלה האדמה פירש מעבודתה.

(ג) **מפרי האדמה** מן הזרע מן הבא לידו יש מדרשי אגדה אומ' זרע פשתן היה.³³¹

(ד) **וישע** ויפן וכן (איוב יד, ו) שעה מעליו.

וישע ירדה אש ולחכה מנחתו.

(ה) **לא שעה** לא פנה וכן (שמות ה, ט) אל ישעו אל יפנו.

(ז) **הלא**³³² **אם תיטיב שאת** כתרגומו.³³³

לפתח חטאת רובץ לפתח חטאך שמור.

ואליך תשוקתו של חטאת הוא יצר הרע תמיד שוקק ומתאוה להכשילך.

ואתה תמשול בו אם תרצה תתגבר עליו.

(ח) **ויאמר קין אל הבל אחיו** נכנס עמו בדברי ריב ומצה להתגולל עליו ולהורגו יש מדרשי אגדה אך זה ישובו של מקרא.

(ט) **אי הבל אחיך** נכנס עמו בדברי נחת אולי ישיב אני הרגתיו וחטאתי לך.

לא ידעתי נעשה כגונב דעת העליונה.

השומר אחי אנכי בתמיהא וכן כל הא נקודה בחטף פתח.

(י) **דמי אחיך** דמו ודם זרעיותיו ד"א שעשה בו פצעים הרבה שלא ידע מהיכן הנשמה יוצאה.

(יא) **מן האדמה** יותר ממה שנתקלה היא בעונה וגם בזו הוסיפה לחטוא.

אשר פצתה את פיה הוסיף לה קללה (בראשית ד, יב) לא תוסף³³⁴ תת כחה³³⁵.

(יב) **נע ונד** אין לך רשות לעמוד ולדור במקום אחד.

(יג) **גדול עוני מנשוא** לשון תמה אתה טוען עליונים ותחתונים ועוני אי אפשר לטעון.

(טו) **לכן כל הורג קין** לשון גזום בלעז מנצא כלומר ההורגו כך וכך יעשה לו ולא פירש עונשו.

שבעתים יוקם³³⁷ איני רוצה להנקם ממנו עכשו לסוף שבעה דורות אקח נקמתי ממנו שיבא למך מבני בניו

ויהרגו וסוף המקרא שבעתים יוקם היא נקמת הבל מקין למדנו שתחלת המקרא לשון גיזום וגערה שלא תהא

בריה מזיקתו כיוצא בו (שמואל ב' ה, ח) ויאמר דוד כל מכה היבوسی ויגע בצנור³³⁸ ויקרב אל השער ויכבשנו ואת

העוררים יכה על אשר אמרו העור ופסח לא יבא דוד אל תוך הבית המכה את אלו אני עושה ראש בישראל כאן קצר

דבריו ובדברי הימים (א יא, ו) פירש יהיה לראש ולשר.

וישם ה' לקין אות החזיר לו מוראו על החיות.³³⁹

(טז) **ויצא קין** יצא בהכנעה כגוני דעת העליונה.

בארץ נוד שכל הגולים נדים שם.

קדמת עדן [...] ³⁴⁰ את שמירת דרך מבוא הגן יש לך ללמוד שהיה אדם שם ומצינו רוח מזרחית קולטת את

הרוצחים (דברים ד, מא) אז יבדיל משה וגוי מזרח' שמש ד"א בארץ נוד כל מקום שהולך הארץ מזדעזעת תחתיו

והבריות אומרות תגר סורו מעליו זהו שהרג אחיו.

³³¹ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 62.

³³² בפסוק "הלא".

³³³ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 125.

³³⁴ בפסוק "יתסף".

³³⁵ מעל המילים "לא תסף תת פחה" יש נקודות, אבל לא מדובר בדיבור מתחיל. דפוס רומא נוהג לציין כך גם ציטוט מפסוק מקראי

המובא בתוך פירוש רש"י. ראו גם במדבר לא, יא.

³³⁶ בפסוק "הרג".

³³⁷ בפסוק "יקם".

³³⁸ בפסוק "ויאמר דוד ביום ההוא כל מכה יבסי ויגע בצנור".

³³⁹ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 63.

(יז) **ויהי בונה**³⁴¹ **עיר** קין בנה עיר וקרא שמה לזכר בנו חנוך.

(יח) **ועירד ילד** יש מקום שאוי בזכר הוליד ויש מקום שאומי ילד שהלידה משמשת לשתי לשונות לידת אשה נשטא בלעי' וזריעת תולדת האיש איננינדיר בלעי' כשהוא אומי הוליד לשון הפעיל מדבר בלידת האשה פלוי הוליד את אשתו בן או בת כשהוא אומי ילד מדבר בזריעת האיש.

(יט) **ויקה לו למך שתי נשים** לא היה צריך לפרש כל זה אלא ללמדנו מסוף הענין שקיים הב"ה הבטחתו שאמר שבעתים יוקם קין עמד למך לאחר שהוליד בנים ונעשה דור שביעי והרג את קין זהו שאמ' (בראשית ד, כג) כי איש הרגתי לפצעי.

שתי נשים כך היה דרכם של דור המבול אחת לפריה ורביה ואחת לתשמיש וזו שהיא לתשמיש היה משקה לה כוס של עיקרין שתעקר ומקשטת ככלה ומאכילה מעדנים וחברתה נזופה ואבלה כאלמנה הוא שפירש איוב (איוב כד, כא) רועה עקרה לא תלד ואלמנה לא ייטיב כמו שמפוי' באגדת חלק עדה היא אותה של פריה ורביה על שם שמגונה עליו ומוסרת מאצלו.

עדה תרגוי' של סורה צלה היא של תשמיש על שם שיושבת תמיד בצלו דברי אגדה הן בבראשית רבה (כג ב).

(כ) **יושב אהל ומקנה** הוא ראשון לרועה בהמות במדברות ויושב באהלים חדש כאן וחדש כאן כשכלה המרעה לצאנו במקום זה הולך ותוקע אהלו במקום אחר ומדרש אגדה בונה בתים לעי' כמה דתימ' (יחזקאל ה, ג) סמל הקנאה המקנה וכן אחיו (בראשית ד, כא) תופש כנור לעי' לזמר לפניו.

(כב) **תובל קין** לשון תבלין תיבל והתקין אומנתו של קין לעשות כלי זין לרוצחין. **לוטש כל חורש נחשת וברזל** אומנות נחשת וברזל כמו (איוב טז, ט) ילטוש עניו לי חרבו ילטוש חרש אינו לשון פעל אלא לשון פועל שהרי נקוד קמץ קטן וטעמו למטה כלומר מחדד ומצחצח כל כלי אומנות נחשת וברזל. **נעמה** היא אשתו של נח בבראשית רבה.

(כג) **שמעון קולי** שהיו פורשות ממנו מתשמיש לפי שהרג את אחיו³⁴² ואת תובל קין שהיה למך סומא ותובל קין מושכו וראה את קין ונדמי' לו כחיה ואמר לו למשוך בקשת ומשך והרגו וכיון שידע שהוא קין זקנו הכה כף אל כף וספק את בנו בנייהן והרגו והיו נשיו פורשות ממנו והוא מפייסן להשמע לו.

שמעון קולי להשמע לי וכי איש הרגתי לפצעי נהרג וכי אני פצעתיו מזיד שיהא הפצע קרוי על שמי וילד אשר הרגתי לחבורתי נהרג כלומי' על ידי חבורתי בתמיה והלא אני שוגג ולא זהו חבורתי פצע מכת חרב או חץ נפרדורא בלעי'.

(כד) **שבעתים יוקם**³⁴³ **קין** קין שהרג במזיד נתלה לו עד שבעה דורות אני שהרגתי שוגג כל שכן שיתלה לי שביעיות הרבה.

שבעים ושבעה לשון רבוי שביעיות תפש כך דרש ר' תנחומא (אות יא) ומדרש אגדה בב"ר (כג, ד) לא הרג למך כלום ונשיו פורשות ממנו משקיימו פריה ורביה לפי שנגזרה גזרה לכלות זרעו של קין לז' דורות אמרו מה אנו יולדות לבהלה למחר המבול בא ושוטף הכל והוא אומר להם וכי איש הרגתי לפצעי וכי אני הרגתי את הבל שהוא איש בחכמה וילד בשנים שיהא זרעי כלה באותו עון ומה קין שהרג נתלו לו ז' דורות אני שלא הרגתי לא כל שכן שיתלו לי שביעיות הרבה וזהו קל וחומי' של חשך שאם כן אין הקב"ה גובה את חובו ומקיים את דברו.

(כה) **וידע אדם** בא לו למך אצל אדם הראשון וקבל על נשיו אמ' להן וכי עליכן לדקדק אחר גזרתו של מקום אתם עשו מצותכם והוא יעשה את שלו אמרו לו קשט עצמך ואחר כך קשט אותנו והלא פרשת מאשתך זה ק"ל שנה משנקנסה מיתה על ידך מיד וידע אדם עוד וגומי' מהו עוד מלמד שנתוספה לו תאוה על תאוותו בבראשית רבה.

(כו) **אז הוחל לקרוא**³⁴⁴ התחילו לקרוא את שמות האדם ואת שמות העצבים בשמו שלהקב"ה לעשותן ע"ז ולקרואן אלהות.

פרק ה

(א) **זה ספר תולדות אדם** זו היא ספירת תולדות אדם ומדרשי אגדה יש רבים. **ביום ברא** מגיד שביום שנברא הוליד.

(ג) **שלשים ומאת שנה** עד כאן פירש מן האשה.

³⁴⁰ יש להשלים כאן את המשפט "שם גלה אביו כשגורש מגן עדן", שהושמט מחמת הדומות: "עדן" - "עדן", ולהמשיך "שנאמר (בראשית ג, כד) "וַיִּשְׁכַּן מִקְדָּם לְגַרְעֵדָן לְשִׁמּוֹר" את שמירת... וכך גרסת דפוס רפ"ד.

³⁴¹ בפסוק "בִּנְה".
³⁴² בדפוס רפ"ד ובכל שאר הדפוסים וכן בכ"י בלייפציג 1 ופרמה 3256 כתוב שהרג את קין. ראו את הדין בשיבושים בדפוס רומא בחטיבה ראשונה, עמ' 105.

³⁴³ בפסוק "יָקָם".

³⁴⁴ בפסוק "לְקָרָא".

(כד) **ויתהלך חנוך** צדיק היה וקל בדעתו לשוב ולהרשיע מיהר הקב"ה וסילקו והמיתו קודם זמנו וזהו ששנה הכתוב במיתתו לכתוב ואיננו בעולם למלאות שנותיו.
כי לקח אותו לפני זמנו כמו (יחזקאל כד, טז) הנני לוקח³⁴⁵ את מחמד עיניך.

(כח) **ויולד בן** שממנו נבנה העולם.

(כט) **זה ינחמנו** ינח ממנו.
ומעצבון ידונו עד שלא בא נח לא היו להם כלי מחרישה והוא הכין להם והיתה הארץ מוציאה קוצים כשזרעין חיטים מקללתו שלאדם ובימי נח נחה וזהו ינחמנו ינח ממנו ואם לא תפרשהו כן אין טעם השם נופל על השם ואתה צריך לקרות שמו מנחם.

(לב) **בן חמש מאות שנה** אמי ר' יודן מה טעם כל הדורות הולידו למאה שנה ונח לחמש מאות אמי הקב"ה אם יהיו רשעים יאבדו במים זרע צדיק זה ואם צדיקים הם אטריח עליו לעשות תיבות הרבה כבש את מעיינו ולא הוליד עד חמש מאות שנה כדי שלא יהא יפת הגדול בבניו ראוי לעונשין לפני המבול דכתיב (ישעיהו סה, כ) כי הנער בן מאה שנה ימות ראוי לעונש לעתיד וכן לפני מתן תורה.
את שם את חם את יפת והלא יפת הוא הגדול אלא בתחלה אתה דורש את שהוא צדיק ונולד כשהוא מהול ושאברהם יצא ממנו וכו' בב"ר.

פרק ו

(ב) **בני האלהים** בני השרים והשופטים ד"א בני האלהים בני השרים ההולכים בשליחות המקום אף הם היו מתערבין בהם כל אלהים שבמקרא לשון מרות וזה יוכיח (שמות ד, טז) ואתה תהיה לו לאלהים (שמות ז, א) ראה נתתיך אלהים לפרעה.
כי טובות הנה א"ר יודן טבת כתיב משהיו מטיבין אותה מקושטת ליכנס לחופה היה גדול נכנס ובוועלה תחלה.
מכל אשר בחרו אף בעולת בעל אף הזכור והבהמה.

(ג) **לא ידון רוחי באדם** לא יתרעם ויריב רוחי עלי בשביל האדם.
לעולם לאורך ימים הנה רוחי נדון בקרבי אם להשחית אם לרחם לא יהיה מדון זה לעולם לרוחי כלומר לאורך ימים.
בשגם כמו בשגם בשביל שגם זאת בו שהוא בשר ואע"פ כן אינו נכנע לפני ומה אם יהיה אש או דבר קשה על אחת כמה וכמה שלא היה נכנע כיוצא בו (שופטים ה, ז) עד שקמתי דבורה כמו שקמתי וכן (שופטים ו, יז) שאתה מדב' עמי כמו שאתה אף כאן בשגם.
והיו ימינו מאה ועשרים שנה עד ק"ב שנה אאריך להם אפי אם לא ישובו אביא עליהם מבול ואם תאמר משנולד יפת עד המבול אינו אלא ק' שנה אין מוקדם ומאוחר בתורה כבר היתה גזרה גזורה כ' שנה קודם שהוליד נח תולדות וכן מצינו בסדר עולם (פרק כח) ויש מדרשי אגדה רבים אבל זה צחצוח פשוטו.

(ד) **הנפילים**³⁴⁷ על שם שנפלו והפילו את העולם ובלשון עברית לשון ענקים הוא.
בימים ההם בימי דור אנוש ובני קין.
וגם אחרי כן אע"פ שראו באבדם של דור אנוש שעלה אוקיינוס והציף שליש העולם לא נכנעו דור המבול מללמוד מהם.
אשר יבאו יהיו יולדות ענקים כמותם.
הגבורים למרוד במקום.
אנשי השם אותם שנקבו בשמו' עירד מחויאל מתושאל שנקראו על שם אבדם שנמוחו והותשו ד"א אנשי שממון שהם שממו את העולם.

(ו) **וינחם**³⁴⁸ **כי עשה** נחמה היתה לפניו שבראו בתחתונים שאלו היה מן העליונים היה ממרידו בב"ר.
ויתעצב אל לבו של מקום עלת מחשבתו של מקום להעציבו וזהו תרגומו של אונקלוס ד"א נהפכה מחשבתו של מקום ממדת רחמים למדת הדין עלתה מחשבה לפניו מה לעשות באדם שעשה בארץ וכן כל לשון ניחום שבמקרא לשון נמלך מה לעשות וכן (במדבר כג, יט) ובן אדם ויתנחם (שמות לב יד) וינחם³⁴⁹ על הרעה כולך לשון מחשבה אחרת הם וזו כתבתי לתשובת המינין גוי אחד שאל את ר' יהושע בן קרחה אמר לו אי אתם מודים שהקב"ה רואה את הנולד אמי לו הן אמר לו והא כתיב ויתעצב אל לבו אמר לו נולד לך בן זכר מימך אמר לו הן אמי לו מה עשית אמי לו שמחתי ושמחתי אחרים אמי לו ולא היית יודע שסופו למות אמי לו הן בשעת חדותא חדותא בשעת אבלא אבלא אמי לו כך הקב"ה אעפ"י שגלוי וידוע לפניו שסופן לחטוא ולאבד לא נמנע מלבוראם בשביל הצדיקים שעתידין לצאת מהם.

³⁴⁵ בפסוק "ילקח מן־ך".

³⁴⁶ בפסוק "וְאֵת־".

³⁴⁷ בפסוק "הַנְּפִילִים".

³⁴⁸ בפסוק "וַיִּנְחָם ה'".

³⁴⁹ בפסוק "וַיִּנְחָם ה'".

(ז) **ויאמר ה' אמחה את האדם** הוא עפר אביא עליו מים ואמחה אותו לכך נאמר לשון מיחוי. **מאדם עד בהמה** אף הם השחיתו דרכם ד"א הכל נבראו בשביל אדם וכיון שהוא כלה מה צורך באלו. **כי נחמתי כי עשיתים** חשבתי מה לעשות במי עשיתים.

חסלת פרש' בראשית

[פרשת נח]

פרק ו

(ט) **אלה תולדות נח נח איש צדיק** הואיל והזכירו ספר בשבחו שני (משלי י, ז) זכר צדיק ברכה ד"א לימדך שעקר תולדותיהן של צדיקים מעשים טובים. **בדורותיו** יש מרבותי דורשים אותו לשבח ויש דורשים אותו לגנאי הדורשין אותו לשבח אומרים אם בדורותיו היה צדיק כל שכן אם היה בדור צדיקים שהיה צדיק יותר הדורשין אותו לגנאי אומרין לפי דורו היה צדיק ואלו היה בדורו של אברהם לא היה נחשב לכולם. **את האלהים התהלך נח** ובאברהם נאמר (בראשית יז, א) התהלך לפני (בראשית כד, מ) התהלכתי לפניו נח היה צריך סעד לסמכו אבל אברהם היה מתחזק בצדקו מאליו התהלך לשון עבר זהו שמושה של למי"ד בלשון כבד משמשת להבא ולשעבר בלשון אחד (בראשית יג, יז) קום התהלך בארץ להבא התהלך נח לשעבר (שמואל א' יב, יט) התפלל בעד עבדיך להבא (מלכים א, ח מב) ובא והתפלל את³⁵⁰ הבית הזה לשעבר אלא שהו"י שבראשו הופכו להבא.

(יא) **ותשחת הארץ** לשון ערוה וע"ז כמו (דברים ד, טז) פן תשחיתון השחית כל בשר. ותמלא הארץ חמס גזל.

(יב) **כי השחית כל בשר** אפי' בהמה וחיה ועופות נזקקין לשאינן מינן.

(יג) **קץ כל בשר** כל מקום שאתה מוצא זנות אנדרלמוסיא באה לעולם והורגת טובים ורעים אנדרלמוסיא פי' דבר. **כי מלאה הארץ חמס** לא נתחתם גזר דינם אלא על הגזל. **את הארץ** מן הארץ ודומה לו (שמות ט, כט) כצאתי את העיר מן העיר (מלכים א' טו, כג) חלה את רגליו מן רגליו ד"א את הארץ עם הארץ שאף ג' טפחים של עומק המחרישה נמוחו ונטשטשו.

(יד) **עשה לך תיבת**³⁵¹ הרבה יש ריוח והצלה לפני הקב"ה אלא למה הטריחו בבנין זה כדי שיראוהו דור המבול עוסק בה ק"ב שנה ושואלים אותו מה זאת והוא אומר להם עתיד הקב"ה להביא מבול לעולם אולי ישוּבו. **עצי גופר**³⁵² כך שמו וכך תרגומו אעין דקדרוס ולמה ממין זה על שם גפרית שנגזר עליהם למחות בו. **קנים** מדורין מדורי' לכל בהמי' ולכי חיה ולכל בריה. **בכופר**³⁵³ זפת בלשון ארמי מצינו בתלמוד כופרא תיבתו של משה על ידי שהמים היו רפים דיו בחומר מבפנים וזפת מבחוץ ועוד שלא יריח אותו צדיק ריח רע של זפת אבל כאן מפני שהיו המים רותחין וחזקים זפתה מבית ומחוץ.

(טז) **צהר** י"א חלון וי"א אבן טובה המאירה להם. **ואל אמה תכלנה מלמעלה** כסויה משופע ועולה עד שהוא קצר מלמעלה ועומד על אמה כדי שיזוּבו המי' מכאן ומכאן למטה. **בצדה תשים** שלא יפלו גשמים בה. **תחתיים שנים ושלישים**³⁵⁴ ג' עליות זו על גב זו עליונים לאדם אמצעיים למדור הבהמות תחתיים לזבל.

(יז) **ואני הנני מביא** הנני מוכן להסכים עם אותם שזרזוני כבר (תהלים ח, ה) מה אנוש כי תזכרנו. **מבול**³⁵⁵ שבלה את הכל שבלבל את הכל שהוביל את הכל מן הגבוה לנמוך וזהו שתרגם אנקלוס טופנא שהציף את הכל והביאם לבבל שהיא עמוקה לכך נקראת שנער שכל מתי מבול ננערו שם.

(יח) **והקימותי**³⁵⁶ את בריתי ברית היה צרי' על הפירות שלא ירקבו ושלא יתעפשו ושלא יהרגוהו רשעים שבדור.

³⁵⁰ בפסוק "אלי".

³⁵¹ בפסוק "תִּבֵּת".

³⁵² בפסוק "גִּפְרִי".

³⁵³ בפסוק "בְּכֹפֶר".

³⁵⁴ בפסוק "תַּחְתִּיִּם שָׁנַיִם וּשְׁלֹשִׁים".

³⁵⁵ בפסוק "הַמְּבֹלִי".

³⁵⁶ בפסוק "וַיִּקְמַתִּי".

אתה ובניך ואשתך האנשים לבד והנשים לבד מכאן שנאסרו בתשמיש המטה.

(יט) **מכל**³⁵⁷ **החי** ואפילו שדים.

שנים מכל מן הפחות שבהן לא פחתו משנים זכר ונקבה.

(כ) **מהעוף למניהו**³⁵⁸ אותן שדבקו במיניהן ולא השחיתו דרכן ומאליהם באו וכל שהתיבה קולטתו נכנסין בה.

(כב) **ויעש נח** זה בנין התיבה.

פרק ז

(א) **צדיק לפני** ולא נאמי תמים מכאן שאומרין מקצת שבחו שלאדם בפניו וכולו שלא בפניו.

(ב) **הטהורה** העתידה להיות טהורה לישראל למדנו שלמד נח תורה.
שבעה שבעה כדי שיקריב ממנו קרבן בצאתו.

(ג) **גם מעוף השמים** בטהורין הכתו' מדבר וילמד סתום מן המפור'.

(ד) **כי לימים עוד שבעה** אלו ז' ימי אבלותו של מתושלח הצדיק שחס הקב"ה על כבודו ועכב את הפורענות צא וחשוב שנותיו של מתושלח ותמצא שהן כלין בשנת שש מאות שנה לחיי נח.
כי לימים עוד שבעה מהו עוד זמן אחר זמן זה נוסף על מאה ועשרים שנה.
ארבעים יום כנגד יצירת הולד שקלקלו להטריח ליוצרים לצור צורת ממזרים.

(ה) **ויעש נח** זה ביאתו לתיבה.

(ז) **נח ובניו** אנשים לבד ונשים לבד לפי שנאסרו בתשמיש המטה מפני שהעולם שרוי בצער.
מפני מי המבול אף נח מקטני אמנה היה מאמין ואינו מאמין שיבא מבול ולא נכנס לתיבה עד שהגיעו המים לקרסוליו.

(ט) **באו אל נח** מאליהן.

שנים שנים השוו במניין הזה מן הפחות היו שנים.

(יא) **בחדש השני** ר' אליעזר אומ' זה מרחשון ר' יהושע אומ' זה אייר.
נבקעו להוציא מימיהן.

תהום רבה מדה כנגד מדה הם חטאו ברבה רעת האדם (בראשית ו, ה) ולקו בתהום רבה.

(יב) **ויהי הגשם על הארץ** ולהלן הוא אומ' (בראשית ז, יז) ויהי המבול אלא כשהורידן הורידן ברחמים שאם יחזרו יהיו גשמי ברכה כשלא חזרו היו למבול.

ארבעים יום אין יום ראשון מן המניין שאין לילו עמו שהרי כתו' (בראשית ז, יא) ביום הזה נבקעו נמצאו מ' יום כלים בכ"ח בכסלו לר' אליעזר שהחדשים נמנין כסדרן אחד מלא ואחד חסר הרי י"ב ממרחשון וכ"ח מכסלו.

(יג) **בעצם היום הזה** למדך הכתו' שהיו בני דורו אומרי' אלו אנו רואים אותו נכנס לתיבה אנו שוברין אותה והורגים אותו אמי הקב"ה אני מכניסו לעיני כולן ונראה דבר מי יקום.

(יד) **צפור כל כנף** דבוק הוא צפור של כל מין כנף לרבות חגבים.

(טז) **ויסגור ה' בעדו** מדרשו הגין עליו שהקיף התיבה דובים ואריות והיו הורגין כל מי שהיה מזדרג כנגד נח ופשוטו סגר כנגדו מן המים וכן כל בעד שבמקרא לשון כנגד הוא (בראשית כ, יח) בעד כל רחם (מלכים"ב ד, ד) בעדך ובעד בניך (איוב ב, ד) התפלל בעד עבדיך.

(יז) **ותרום מעל הארץ** משוקעת היתה במים י"א אמה כספינה טעונה שמשוקעת מקצתה במים ומקראות שלפנינו יוכיחו.

(יח) **ויגברו** מאליהן.

(כ) **חמש עשרה אמה מלמעלה** למעלה של גובה כל ההרים לאחר שהושוו המים לראשי ההרים.

(כב) **נשמת רוח חיים** נשמה של רוח חיים.

³⁵⁷ בפסוק "ומִכָּל".

³⁵⁸ בפסוק "לְמִינֵהוּ".

(כג) **וימח** לשון ויפעל הוא שהרי מ"ם רפה ואינו לשון ויפעל שאם כן היתה המ"ם דגושה כמו וימחו מן האדמ"ם³⁵⁹ והוא מגזרת ויפן ויבן כל תיבה שסופה ה"א כגון פנה בנה מחה כשהוא נותן ו"ו יו"ד בראשה נקוד בחירק תחת היו"ד.
אך נח לבד נח זהו פשוטו ומדרש אגדה גונח וכוהה דם מטורח הבהמות והחיות ויש אומרים שאיחר מזונות לארי והכישו ועליו נאמר (משלי יא, לא) הן צדיק בארץ ישולם.

פרק ח

(א) **ויזכור אלהים** זה השם מדת הדין ונהפכה לרחמים על ידי תפלת הצדיקים והרשעים הופכין מדת רחמים למדת הדין (בראשית ו, ה) וירא ה' כי רבה רעת האדם (בראשית ו, ז) ויאמר ה' אמחה את האד' והיא מדת רחמים.

וישוכן המים כמו (אסתר ב, א) כשוך חמת המלך לשון הנחת חמה.
ויזכור את נח³⁶¹ מה זכר להם לבהמות שלא השחיתו דרכן קודם לכן ולא שמשו בתיבה.
ויעבר אלהים רוח רוח תנחומי והנחה עברה לפניו על עסקי הארץ.

(ב) **ויסכרו מעיינות תהום** כשנפתחו כתי' (בראשית ז, יא) כל מעינות וכאן כתב מעיינו' ולא כתב כל שנשתיירו מהן לצורך העולם כגון חמי טבריא וכיוצא בהן.
ויכלה³⁶³ וימנע כמו (בראשית כג, ו) לא יכלה ממך (תהלים מ, יב) לא תכלה³⁶⁴ רחמיך ממני.

(ג) **מקצה חמשים ומאת יום** התחילו לחסור והוא אחד בסיון כיצד בכ"ח בכסלו פסקו גשמים הרי שנים מכסלו וטבת ושבט ואדר וניסן ואייר אחד מלא ואחד חסר הרי מאה וחמשים עם שני ימים מכסלו.

(ד) **בחדש השביעי** סיון והוא שביעי לכסלו שבו פסקו גשמים.
בשבעה עשר יום לחדש מכאן אתה למד שהיתה התיבה משוקעת במים י"א אמה שהרי כתי' (בראשית ח, ה) בעשירי באחד לחדש נראו ראשי ההרים והוא אב שהוא עשירי לירידת גשמים והם היו גבוהין על ההרים ט"ו אמה וחסרו מיום אחד בסיון עד יום אחד באב ט"ו אמה לסי' יום הרי אמה לדי' ימים נמצא שבי"ו של סיון לא חסרו אלא ד' אמות ונחה התיבה ליום המחרת למדת שהיתה משוקעת י"א אמה במים שעל ראשי ההרים.

(ה) **בעשירי נראו ראשי ההרים**³⁶⁵ זה אב שהוא עשירי למרחשון שהתחיל הגשם ואם תאמר הוא אלול ועשירי לכסלו על שפסקו הגשמים כשם שאתה אומ' בחדש השביעי סיון והוא שביעי להפסקה אי אפשר לומר כן שעל כרחך שביעי אי אתה מונה אלא להפסקה שהרי לא כלו מ' של גשמים וק"נ של תגבורת המים עד אחד בסיון ואם תאמ' שביעי לירידה אין זה סיון והעשירי אי אפשר למנות אלא לירידה שאם אתה אומר להפסקה והוא אלול אי אתה מוצא בראשון באחד לחדש חרבו המים מעל הארץ שהרי מקץ מ' יום משנראו ראשי ההרי' שלח את העורב ואחד ועשרים יום הוחיל בשליחות היונה הרי סי' יום משנראו ראשי ההרים עד שחרבו פני האדמה ואם תאמר באלול נראו נמצא שחרבו במרחשון והוא קורא אותו ראשון ואין זה אלא תשרי שהוא ראשון לבריאת עולם ולר' יהושע הוא ניסן.

(ו) **מקץ ארבעים יום** משנראו ראשי ההרים.
ויפתח נח את חלון אשר עשה³⁶⁶ לצוהר ולא זהו פתח התיבה העשוי ליציאה וביאה.

(ז) **יצא ושוב**³⁶⁷ הולך ומקיף סביבות התיבה ולא הלך בשליחותו שהיה חושדו על בת זוגו כמו שמצינו באגדת חלק (סנהדרין קח, ב).
עד יבשות המים³⁶⁸ פשוטו כמשמעו אבל מדרש אגדה מוכן היה העורב לשליחות אחרת כשיבשו המים בעצירת גשמים בימי אליהו שנאמר (מלכים א' יז, ו) והעורבים מביאים לו לחם ובשר.

(ח) **וישלח את היונה** לסוף שבעה ימים אחרים שהרי כתב (בראשית ח, י) וייחל³⁶⁹ עוד שבעת ימים אחרים מכלל זה אתה למד שאף בראשונה הוחיל ז' ימים.
וישלח אין זה אלא לשון שלוח שלחה ללכת לדרכה ובזה יראה אם קלו המים שאם תמצא מנוח לא תשוב אליו.

³⁵⁹ בפסוק "וימחו מן הארץ".

³⁶⁰ בפסוק "ויזכר".

³⁶¹ בפסוק "ויזכר אלהים את נח".

³⁶² בפסוק "מעינות".

³⁶³ בפסוק "ויכלה".

³⁶⁴ בפסוק "תכלה".

³⁶⁵ בפסוק "בעשירי באחד לחדש".

³⁶⁶ בפסוק "את חלון התבה". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 125.

³⁶⁷ בפסוק "יצא".

³⁶⁸ בפסוק "יבשות".

³⁶⁹ בפסוק "ויחל".

(ו) **ויחל** לשון המתנה וכן (איוב כט, כא) לי שמעו ויחלו והרבה יש במקרא.

(יא) **טרף בפיה** אומר אני שזכר הוא לפי קורהו פעמים לשון זכר פעמים לשון נקבה לפי שכל יונה שבמקרי לשון נקבה (יחזקאל ז, טז) כיוני הגאיות כולם הומות (הושע ז, יא) כיונה פותה אין לב.
טרף חטף ומדרש לשון מזון הוא כמו הטריפני לחם חוקי ודרשו בפיה לשון מאמר אמרה יהו מזונותי מרורים כזית זו ומסורים ביד הקב"ה ולא מתוקי וביד בשר ודם.

(יב) **וייחל** כמו ויחל אלא שזה בלשון ויפעל וזה בלשון ויתפעל ויחל וימתין וייחל ויתמתן.

(יג) **בראשון** לר' אליעזר הוא תשרי לר' יהושע הוא ניסן.
חרבו נעשו כמין טיט שקרמו פניה של מעלה.

(יד) **יבשה** נעשית כהלכתה.
בשבעה ועשרים וירידתו בחדש השני ב"ז לחדש אלו י"א ימים שהחמה יתרה על הלבנה שמשפט דור המבול שנה תמימה היתה.

(טז) **אתה ואשתך** כאן התיר להם תשמיש המטה מעתה.

(יז) **הוצא** כתיב הוצא קרי אמור להם שיצאו הוצא אם אינם רוצים לצאת.
ושרצו בארץ ולא בתיבה מגיד שאף העוף והבהמה נאסרו בתשמיש.

(יט) **למשפחותיהם**³⁷⁰ קבלו עליהם על מנת להדבק במינן.

(כ) **מכל הבהמה הטהורה** אמר נח לא צוה הקב"ה להכניס מאלו שבעה שבעה אלא כדי להקריב קרבן מהם.

(כא) **מנעוריו** בלא ו"ו משנער לצאת ממעי אמו ניתן בו יצר הרע.
לא אוסיף לא³⁷¹ **אוסיף** כפל הדבר לשבועה הוא שכתוב (ישעיהו נד, ט) אשר נשבעתי מעבור מי נח ולא מצינו שבועה זו אלא שכפל בדברו והוא שבועה וכן דרשו חכמים במסכת שבועות (לו, א).

(כב) **עוד כל ימי הארץ** וגו' לא ישבותו שש עתים הללו שני חדשים לכל אחד כמו ששינו חצי תשרי מרחשון וחצי כסלו זרע חצי כסלו טבת וחצי שבט קור חצי ניסן חורף קור קשה מחורף חורף הוא זמן זרע שעורים וקטניות החריפין להתבשל מהר חצי ניסן ואייר וחצי סיון קציר חצי סיון ותמוז וחצי אב קיץ הוא זמן לקיטת תאנים וזמן שמייבשין אותן בשדות ונקר' קיץ כמו (שמואל ב טז, ב) הלחם והקיץ לאכול הנערים חום הוא סוף ימות החמה חצי אב ואלול וחצי תשרי שהעולם חם ביותר כמו ששינו במסכת יומא (כט, א) שילהי קייטא קשה מקייטא כך מפורשין בבבא מציעא.
יום ולילה לא ישבותו מכלל ששבתו כל שנת המבול ולא שמשו המזלות ולא נכר בין יום ובין לילה.
לא ישבותו לא יפסקו כל אלה מלהתנהג כסדרן.

פרק ט

(ב) **ומוראכם וחתכם** לשון (איוב ו, כא) תראו חתת ומדרש אגדה לשון חיות שכל זמן שתינוק בן יומו חי אי אתה צריך לשמרו מן העכברים³⁷² שני ומוראכם וחתכי אימתי מוראכם על החיות בחייתכם כשאתם חיים.

(ג) **לכם יהיה לאכלה** שלא הרשתי לאדם הראשון לאכול בשר אלא ירק עשב ולכם כירק עשב שהפקרתי לאדם הראשון נתתי לכם את כל.

(ד) **אך בשר בנפשו** אסר להם אבר מן החי כלומי כל זמן שבדמו נפשו לא תאכלו הבשר.
בנפשו דמו בעוד נפשו בו בשר בנפשו לא תאכלו הרי אבר מן החי ואף דמו בנפשו לא תאכלו הרי דם מן החי.

(ה) **ואך את דמכם** אעפ"י שהתירתי לכם נטילת נשמה בבהמות את דמכם לנפשותיכם אדרוש מיד שופכו אדרוש אף החונק עצמו אעפ"י שלא יצא ממנו דם.
מיד כל חיה לפי שחטאו דור המבול והופקרו למאכל חיות רעות לשלוט בהם שני (תהלים מט, יג) נמשל כבהמות נדמו לפיכך הוצרך להזהיר עליהן את החיות.
מיד האדם³⁷³ זה ההורג במזיד ואם אין עדים אני אדרוש.

³⁷⁰ בפסוק "למשפחותיהם".

³⁷¹ בפסוק "ולא".

³⁷² זו גרסת רומא וכ"י פרמה 3256. יתכן שאירע כאן דילוג מחמת הדומות, שכן בכל שאר הדפוסים וכן בשולי כ"י אוקספורד מופיע כאן המשפט "עוג מלך הבשן מת, צריך לשומרו מן העכברים".

³⁷³ בפסוק "ומידי",

ומיד³⁷⁴ איש אחיו שהוא אוהבו כאח והרגו שוגג אני אדרוש אם לא יגלה ויבקש על עונו למחול שאף שוגג צריך כפרה ואם אין עדים לחייבו גלות ואינו נכנע הקב"ה דורש ממנו כמו שדרשו רז"ל במסכ' מכות (יב, ב) והאלהים אנה לידו מזמנן לפונדק אחד וכו'.

(ו) **באדם דמו ישפך** אם יש עדים המיתוהו אתם למה כי בצלם אלהים עשה את האדם זה מקרא חסר עשה העושה את האדם וכמוהו הרבה במקרא.

(ז) **ואתם פרו ורבו** לפי פשוטו הראשון לברכה והשני לצווי ולפי מדרשו הקיש מי שאינו עוסק בפריה ורביה לשופך דמים.
ורבו בה³⁷⁵ ואני מסכים עמך שהיה נח דואג לעסוק בפריה עד שהבטיחו הקב"ה שלא לשחת העולם עוד וכן עשה באחרונה שאמר לו אני מסכים לעשות חזוק וקיום לברית אבטחתי ואתן לך אות.

(י) **מכל יוצאי התיבה³⁷⁶** להביא שקצים ורמשים.
חית הארץ אתכם הם המזיקים המתהלכים עם הבריות.
לכל חית הארץ להביא מזיקין שאינן בכלל החיה אשר אתכם שהרי אין הלוכן עם הבריות.

(יא) **והקימותי³⁷⁷ את בריתי** אעשה קיום לבריתי ומהו הקיום הקשת כמו שמסיים והולך.

(יב) **לדרת עולם** חסר לפי שיש דורות שלא הוצרכו לאות לפי שצדיקים גמורים היו כמו דורו של חזקיהו דורו של ר' שמעון בן יוחאי.

(יד) **בענני ענן** כשתעלה במחשבה לפני להביא חשך ואבדן לעולם.

(טז) **בין אלהים ובין כל נפש חיה** בין מדת הדין של מעלה וביניכם שהיה לו לכתוב ביני ובין כל נפש חיה אלא זהו מדרשו כשתבא מדת הדין לקטרג אני רואה האות ונזכר.

(יז) **זאת אות הברית** הראהו הקשת ואמר לו זאת האות שאמרת.

(יח) **וחס הוא אבי כנען** למה הוצרך כאן לומי לפי שהפרשה עסוקה ובאה בשכרותו של נח שקלקל בה חס ונתקלל כנען על ידו ועדין לא כתבנו תולדות חס ולא ידענו שבנו כנען לפי הוצרך לכתו' כאן וחס הוא אבי כנען.

(כ) **ויחל נח** עשה עצמו חולין שהיה לו לעסוק בנטיעה אחרת תחלה.
איש האדמה אדוני האדמה כמו (רות א, ג) איש נעמי.
ויטע כרם כשנכנס לתיבה הכניס עמו זמורות ויחורי תאנים.

(כא) **בתוך אהלו³⁷⁸** אהלה כתיב רמז על עשרת השבטים שנקראו על שם שומרון שנקראת אהלה שגלו על עסקי יין שני (עמוס ו, ו) השותים במזרקי יין.
ויתגל לשון ויתפעל.

(כב) **וירא חס אבי כנען** יש מרבותי ז"ל אומרים כנען ראה והגיד להם לפי' הוזכר ונתקלל.
את ערות אביו יש מרבותי אומרי' סרסו ויש אומרי' רבעו.

(כג) **ויקח שם ויפת** אין כתו' ויקחו אלא ויקח למד על שם שנתאמץ במצוה יותר מיפת לכך זכו בניו לטלית של ציצית ויפת זכו בניו לקבורה שנאמר (יחזקאל לט, יא) אתן לגוג מקום שם קבר וחס שבזה את אביו נאמי בזרעו (ישעיהו כ, ד) כן ינהג מלך אשור את שבי מצרים ואת גלות כוש נערים וזקנים ערום ויחף וחשופי שת ערות מצרים.
ופניהם אחרנית³⁷⁹ למה נאמי פעם שניה ללמדך שכשקרבו אצלו והוצרכו להפוך עצמם ולכסותו הפכו פניהם אחרנית.

(כד) **בנו הקטן** הפסול והבזוי כמו (ירמיהו מט, טו) קטן נתתיך.

(כה) **ארור כנען** הוא גרם לי שלא להוליד בן רביעי לשמשני לפי' קלל זרעו רביעי להיות משמש לאלו הגדולי' שהוטל עליהם טורח עבודתי מעתה ומה ראה חס שסרסו אמי' להם לאחיו אדם הראשון שני בנים היו לו והרגו זה את זה בשביל ירושי' העולם ואבינו יש לו שלשה בנים ומבקש עדין להוליד בן רביעי.

³⁷⁴ בפסוק "מיד".

³⁷⁵ דיבור מתחיל זה חסר בדפוס רפ"ד ונמחק גם מן העותק ב-JTS (ולכן הוא אינו מופיע ב-hebrewbooks.org וב"רש"י השלם"). אבל לפי שאר העותקים של דפוס רומא ברור שכך הודפס הספר. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 117.

³⁷⁶ בפסוק "מכל יוצאי התיבה".

³⁷⁷ בפסוק "והקימותי".

³⁷⁸ בפסוק "ויתגל".

³⁷⁹ בפסוק "והקימותי".

(כו) **ברוך ה' אלהי שם** שעתיד לשמור הבטחתו לזרעו לתת להם את ארץ כנען. ויהי כנען עבד למו למס עובד.

(כז) **יפת אלהים ירחיב תרגו' יפתי.** **וישכון³⁸⁰ באהלי שם** ישרה שכינתו בישראל ומדרש רז"ל אעפ"י שיפת אלהים ליפת שבנה כורש מבני יפת בית שני לא שרתה בו שכינה והיכן שרתה באהלי שם במקדש ראשון שבנאו שלמה שהיה מבני שם. **ויהי כנען עבד למו** אף משיגלו בני שם ימכרו להם עבדים מבני כנען.

פרק י

(ב) **תירס³⁸¹** זו פרס.

(ח) **להיות גבור³⁸²** להמריד כל העולם כולו על הקב"ה בעצת דור הפלגה.

(ט) **גבור³⁸³ ציד** צד דעתן של בריות בפיו ומטען למרוד במקום. **לפני ה'** מתכוין להקניטו על פניו. **על כן יאמר כנמרוד** על כן כל אדם שמרשיע בעזות פנים יודע את רבו ומתכוין למרוד בו אומרי' עליו זה כנמרוד גבור ציד.

(יא) **מן הארץ היא** כיון שראה אשור את בניו שומעין לנמרוד ומורדי' במקום לבנות המגדל יצא מתוכן.

(יב) **היא העיר הגדולה³⁸⁴** היא ננוה שהיא עיר גדולה לאלהי' שני' (יונה ג, ג) ונינוה³⁸⁵ עיר גדולה.

(יג) **להבים** שפניהם דומים ללהב.

(יד) **פתרוסים וכסלוחים³⁸⁶ אשר יצאו משם פלשתים** משניהם יצאו שהיו פתרוסים וכסלוחים מחליפין נשותיהן אלו לאלו במשכב ויצאו פלשתים מביניהם.

(יח) **ואחר נפוצו³⁸⁷** מאלו נפוצו משפחות הרבה.

(יט) **גבול הכנעני** גבול סוף ארצם כל גבול שבמקרא לשון סוף וקצה הוא. **בואכה³⁸⁸** שם דבר הוא ולי נראה כאדם האומר לחברו גבול זה מגיע עד שתגיע למקום פלוני.

(כ) **ללשוונותם בארצותם³⁸⁹** אע"פ שנחלקו להם לשונות ומדינות כלם בני חם הם.

(כא) **אבי כל בני עבר** הנהר היה שם.

אחי יפת הגדול איני יודע אם שם אם יפת הגדול כשהו' אומי' (בראשית יא, י) שם בן מאת שנה שנתים אחר המבול הוי אומי' יפת הוא הגדול שהרי בן חמש מאות שנה היה נח כשהתחיל להוליד והמבול היה בשנת שש מאות שנה לנח נמצא הגדול שבבני נח בן מאת³⁹⁰ שנה בשנת המבול ושם לא הגיע למאה שנה עד שנתי' אחר המבול. **אחי יפת הגדול** ולא אחי חם שאלו שניהם כבדו אביהם וחס בזהו.

(כה) **נפלה הארץ** נתבלבלו הלשוונות ונפוצו מן הבקעה ונתפלגו בכל העולם למדנו שהיה עבר נביא שקרא שם בנו על שם העתי'³⁹¹ ושנינו בסדר עולם (פרק א) שבסוף ימיו נתפלגו שאם תאמר בתחלת ימיו הרי יקטן אחיו צעיר ממנו והוליד כמה משפחות קודם לכן שני' (בראשית י, כו) ויקטן ילד ואחרי כן (בראשית יא, א) ויהי כל הארץ שפה אחת ואם תאמר באמצע ימיו לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש ולמדת שבשנת מות פלג נתפלגו. **יקטן** שהיה ענו ומקטין עצמו לכך זכה והעמיד משפחות הללו.

³⁸⁰ בפסוק "וַיִּשְׁכֶּן".

³⁸¹ בפסוק "וַתִּירֶס".

³⁸² בפסוק "גִּבּוֹר".

³⁸³ בפסוק "גִּבּוֹר".

³⁸⁴ בפסוק "הַגְּדֹלָה".

³⁸⁵ בפסוק "וַיִּנְיֶנָה הַקֵּתָה".

³⁸⁶ בפסוק "פְּתֻרְסִים וְאֶת כְּסָלְחִים",

³⁸⁷ בפסוק "נִפְצוּ".

³⁸⁸ בפסוק "בְּאֶזְכָּה".

³⁸⁹ בפסוק "לְלִשְׁוֹנֹתָם בְּאַרְצוֹתָם".

³⁹⁰ כך ברומא ובכ"י פרמה 3256 ואוקספורד 187.

³⁹¹ "העתידי".

(כו) **חצר מות**³⁹² על שם מקומו דברי אגדה.

פרק יא

(א) **שפה אחת** לשון הקדש.

ודברים אחדים באו בעצה אחת לא כל הימנו שיבור לו העליונים נעשה עמו מלחמה ונעלה לרקיע ד"א על יחידו של עולם ד"א דברים חדין אמרו אחד לאלף ותרניו שנה הרקיע מתמוטט כשם שעשה במי המבול בואו ונעשה לו סמוכות בב"ר.

(ב) **בנסעם מקדם** שהיו יושבין שם כמו שכתו' למעלה (בראשית י, ל) ויהי מושבם הר הקדם³⁹³ ונסעו משם לתור לה' מקו'³⁹⁴ המחזיק את כלם ולא מצאו כי אם שנער ומד אג'³⁹⁵ שנסעו מקדמונו שלעול'.

(ג) **איש אל רעהו** אומה לאומה מצרים לכוש וכוש לכנען.

הבה הזמינו עצמכם כל הבה לשון הזמנה הוא שמכינין את עצמם ומתחברין למלאכה או לעצה או למשא.

נלבנה לבנים³⁹⁶ שאין אבנים בבבל שהיא בקעה.

ונשרפה לשרפה כך עושים הלבנים שקורין טיבוליש שורפין אותן בכבשן.

לחומר³⁹⁷ לטוח הקיר.

(ד) **פן נפוץ** שלא יבא עלינו שום מכה להפיצנו משם.

(ה) **וירד ה' לראות** לא הוצרך לכך אלא ללמד לדיינים שלא ירשיעו את הנידון עד שיבינו מדרש תנחומא (אות יח).

בני האדם אלא בני מי שמא בני חזירים ובני גמלים אלא בני אדם הראשון שכפה בטובה ואמר (בראשית ג, יב) האשה אשר נתת עמדי אף אלו כפו בטובה למרוד במי שהשפיען טובה ומלטם מן המבול.

(ו) **הן עם אחד ושפה אחת** כל טובה זו יש עמהם ודבר זה החלו לעשות.

החלם כמו אמרם עשותם להתחיל להם לעשות בתמיהא.

לא יבצר בתמיה לשון מניעה כתרגומו ודומה לו (תהלים עו, יג) יבצור רוח נגידים.

(ז) **הבה נרדה** בבית דינו נמלך מענותנותו יתירה הבה מדה כנגד מדה הם אמרו הבה נבנה והוא כנגדם מדד הבה נרדה.

ונבלה שם שפתם ונבלבל נ' משמ' לשון רבים וה"א אחרונה יתר' כה' שלנרדה³⁹⁸.

אשר לא ישמעו זה שואל לבנה וזה מביא טיט וזה עומד עליו ופוצע את מוחו.

(ח) **ויפץ ה' אותם משם** בעולם הזה מה שאמרו פן נפוץ נתקיים עליהם הוא שאמר שלמה (משלי י, כד) מגורת רשע היא תבואנו.

(ט) **ומשם הפיצם** למד כי אין להם חלק לעולם הבא וכי אי זו קשה של דור המבול או של דור הפלג' אלו לא פשטו ידה' בעקר ואלו פשטו ידיהם בעקר כביכו' להלחם בו ואלו נשטפו ואלו לא נשטפו אלא שדור המבול היו גזלנים והיתה מריבה ביניהם ואלו היו נוהגים אהבה ורעות שני' (בראשית יא, א) שפה אחת ודברי' אחדים למדנו מכאן ששנואי המחלקת ואהוב השלום.

(י) **שם בן מאת שנה** כשהוליד את ארפכשד שנתים אחר המבול.

(כח) **על פני תרח אביו** בחיי תרח ומדרש אגדה שעל ידי אביו מת שקבל תרח על אברם בנו לפני נמרוד על שבירת צלמיו והשליכו לכבשן האש והרן יושב ואומר בלבו אם אברהם נוצח אני משלו ואם נמרוד נוצח אני משלו וכשניצל אברהם אמרו לו להרן משל מי אתה אמר משל אברהם השליכהו לכבשן ונשרף וזהו אור כשדים.

באור כשדי' מנח' בן סרוק פי' אור כשדי' בקעת כשדים כמו (ישעיהו כד, טו) באורים כבדו ה' (ישעיהו יא, ח) וכן מאורת צפעוני כל חור ובקע קרוי אור.

(כט) **יסכה** זו שרה על שם שסכתה ברוח הקודש ושהכל סכין ביפיה ועוד שיסכה לשון נסיכות כמו שרה לשון שררות.

³⁹² בפסוק "חֲצַרְמֹות", אבל בדיבור המתחיל המילה מחולקת לשתי מילים, וכך גם בכ"י לונדון 26.

³⁹³ בפסוק "וַיְהִי מוֹשֶׁבֶם מִמְּשָׁא בְּאֶרֶץ סְפָרָה הַר הַקָּדִים".

³⁹⁴ "להם מקום".

³⁹⁵ "ומדרש אגדה".

³⁹⁶ בפסוק "לְבָנִים".

³⁹⁷ בפסוק "לְחֹמֶר".

³⁹⁸ פירוש: האות נו"ן מסמנת לשון רבים, והאות הי"א האחרונה מיותרת כמו במילה "נרדה".

(לא) **ויצאו אתם** תרח ואברם בנו עם לוט ושרי.

(לב) **וימת תרח בחרן** לאחר שיצא אברם מחרן ובא לארץ כנען חיה תרח יותר מששים שנה שהרי כתיב (בראשית יב, ד) ואברם בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרן ותרח היה בן³⁹⁹ שנה כשנולד אברם הרי קמ"ה שנה לתרח בעת שיצא אברם מחרן נשארו משנותיו הרבה ולמה הקדים הכתוב מיתתו של תרח ליציאתו של אברם שלא יהיה הדבר מפורסם לכל ויאמרו לא קיים אברהם כבוד אביו שהניחו בזקנותו והלך לו לפי קראו הכתוב מת שהרשעים אף בחייהם קרויין מתים והצדיקים במיתתן קרויין חיים לכך הוא אומר וימת תרח בחרן (בראשית יא, לב) פירש ר' אהרן ז"ל למה הנו"ן הפוכה לומי לך עד אברהם היה חרון אף בעולם של מקום.

חסלת פרשי אלה תולדות

[פרשת לך לך]

פרק יב

(א-ב) **לך לך** להנאתך ולטובתך ושם אעשך לגוי גדול וכאן אי אתה זוכה לבני ועוד שאודיע טבעך בעולם. **ואעשך לגוי גדול** לפי שהדרך גורמת שלשה דברים ממעטת פריה ורביה וממעטת הממון וממעטת את השם הוזקק לשלש ברכות הללו שהבטיח אותו על הבנים ועל הממון ועל השם. **ואברכך** בממון ב"ר.

והיה ברכה הברכות נתונות בידך עד עכשו היו בידי אני ברכתי את נח ואת אדם הראשון ואותך ומעתה אתה תברך את אשר תחפוץ ב"ר ד"א ואעשך לגוי גדול זה שאומרין אלהי אברהם ואברכך זה שאומרין אלהי יצחק ואגדלה שמך זה שאומרין אלהי יעקב יכול יהו חותמין בכולן ת"ל והיה ברכה בך חותמין ולא בהן.

מארצך וממולדתך והלא כבר יצא משם עם תרח אביו ובא עד חרן אלא כך אמר לו התרחק משם עוד וצא מבית אביך.

אל הארץ אשר אראך לא גלה לו מיד כדי לחבבה בעיניו ולתת לו שכר על כל דבור ודבור כיוצא בו (בראשית כב, ב) את בנך את יחידך אשר אהבת כיוצא בו (בראשית כב, ב) על אחד ההרים אשר אומר אליך כיוצא בו (יונה ג, ב) את הקריאה אשר אנכי דובר אליך.

(ג) **ונברכו בך כל משפחות**⁴⁰⁰ **האדמה** יש מדרשות הרבה ולפי פשוטו אומר אדם לבנו תהא כאברהם וכן כל ונברכו בך שבמקרא וזה יוכיח (בראשית מח, כ) בך יברך ישראל לאמר ישימך אלהים כאפרים וכמנשה.

(ה) **ואת הנפש אשר עשו בחרן** שהכניסן תחת כנפי השכינה הוא גייר האנשים ושרה גיירה את הנשים ומעלה עליהם הכתוב כאלו עשאו פשוטו של מקרא עבדים ושפחות שקנו להם כמו (בראשית לא, א) עשה את כל הכבוד הזה וכמו (במדבר כד, יח) עושה חיל לשון קונה וכונס.

(ו) **ויעבור**⁴⁰¹ **אברם בארץ** נכנס בתוכה.

עד מקום שכם להתפלל על בני יעקב כשיבאו לשכם.

עד אלון מורה הוא שכם הראהו הר גריזים והר עיבל שקבלו ישראל עליהם שבועת תורה.

והכנעני אז בארץ היה הולך ותופש כל ארץ ישראל מזרעו של שם כי בחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לבניו שנאמר (בראשית יד, יח) ומלכי צדק מלך שלם לפי ויאמר לאברם (בראשית יב, ז) לזרעך אתן וגוי עתיד אני להחזירה לבניך שהם מזרעו של שם.

(ז) **ויבן שם מזבח** על בשורת ארץ ישראל ועל בשורת הזרע.

(ח) **מקדם לביתאל** למזרח ביתאל נמצא ביתאל במערבו הוא שנאמר ביתאל מים.

אהלה אהלה כתי' מלמד שנטה אהל שרה תחילה לאהלו שהיה מכבדה יותר מגופו.

ויבן⁴⁰² **מזבח** נתנבא שעתידין בניו להכשל שם על עון עכן ונתפלל עליהם.

(ט) **ונסוע** לפרקים יושב כאן חדש או יותר ונוסע משם ונוטה אהלו במקום אחר וכל מסעיו הנגבה ללכת לדרומא שלארץ ישראל והוא לצד ירושלים שהיא בחלקו של יהודה שנטלו בדרומא שלארץ ישראל להר המוריה ב"ר.

(י) **ויהי רעב** באותה ארץ לבדה לנסותו אם ירהר אחר מדותיו שלהקב"ה שאמר לו ללכת לארץ כנען ועכשו משיאו לצאת משם.

³⁹⁹ ברומא חסרה המילה "שבעים".

⁴⁰⁰ בפסוק "מִשְׁפָּחֹת".

⁴⁰¹ בפסוק "וַיַּעֲבֹר".

⁴⁰² בפסוק "וַיִּבֶן שָׁם".

(יא) **הנה נא ידעתי** מדר' אג' עד עכשו לא הכיר בה מרוב צניעותה ועכשו על ידי מעשה ד"א על ידי טורח הדרך אדם מתגנה וזו עמדה ביפיה ולפי פשוטו הנה נא הגיעה שעה שיש לי לידאג על יפיך וידעתי זה ימים שאשה יפת מראה את והיה כי יראו אותך המצרים והרגו אותי ואותך יחיו דב' אח' ידעתי זה ימים רבים כי אשה יפת מראה את ועכשו אנו באים בין אנשים שחורים ומכוערים אחיהם שלכושים ולא הורגלו באשה יפה ודומה לו (בראשית יט, ב) הנה נא אדני סורו נא.

(יג) **למען ייטב לי בעבורך** יתנו לי מתנות.

(יד) **ויהי כבא**⁴⁰³ **אברם מצרימה** היה לו לומי' כבואם מצרימה אלא מלמד שהטמינה בתיבה ועל ידי שתבעו את המכס פתחו את התיבה וראו אותה.

(טו) **ויהללו אותה**⁴⁰⁴ **אל פרעה** הללוה ביניהם לומר זו היא הגונה למלך.

(טז) **ולאברם הטיב**⁴⁰⁵ **בעבורה** נתנו לו מתנות.

(יז) **על דבר שרי אשת אברם** על פי דבורה אומרת למלאך הך ומכה הך ומכה. **וינגע ה' את פרעה** במין ראתן לקה שהתשמיש קשה לו ב"ר.

(יט) **קח ולך** לא כאבימלך שאמר לו (בראשית כ, טו) הנה ארצי לפניך שהמצרים שטופי זמה שנאמר (יחזקאל כג, כ) וזרמת סוסים זרמתם.

(כ) **ויצו עליו פרעה אנשים** על אודותיו לשלחו ולשמרו. **וישלחו** כתרגומו ואלויאו.

פרק יג

(ב) **כבד מאד** טעון משואות.

(א) **ויעל אברם וגו' הנגבה** לבא לדרומה של ארץ ישראל כמו שאמר למעלה (בראשית יב, ט) הלוך ונסוע הנגבה להר המוריה ומכל מקום שהוא הולך ממצרים לארץ ישראל מדרום לצפון הוא מהלך שארץ מצרים בדרומה שלארץ ישראל היא כמו שמוכיח במסעות ובגבולות הארץ.

(ג) **וילך למסעיו** כשחזר ממצרים לארץ כנען היה לן באכסניות ואוונין שלן בהן בהליכתו למצרים למד דרך ארץ שלא ישנה אדם אכסניא שלו מפני שאורח פוגם ונפגם ד"א בחזרתו פרע אקפותיו לכך חזר למסעיו.

(ד) **אשר עשה שם בראשונה** ואשר קרא שם אברם בשם ה' וגם יש לומר ויקרא שם אברם עכשו בשם ה'.

(ה) **ההולך את אברם** מי גרם לו כל זאת הלכיתו⁴⁰⁶ עם אברם.

(ו) **ולא נשא אותם הארץ** עם הארץ להכניס אברם עם לוט ביניהם כי היה רכושם רב ד"א ולא נשא אותם הארץ מרעה הארץ לא היתה יכולה להספיק מרעה לצאנם.

(ז) **ויהי ריב** לפי שהיו רועיו שללוט רשעים ומרעין את צאנם בשדות אחרים ורועי אברם מוכיחין אותם על כך ואומרין להם כי הוא גזל והיו אומרים הארץ נתונה לאברהם ואין לו זרע ולוט בן אחיו יורש אותו ואין זה גזל והכתוב אומר והכנעני והפריזי אז יושב בארץ ועדין לא זכה בה אברם.

(ח) **אנשים אחים אנחנו** קרובים ומדרש אגדה שהיו דומין לקלסתר פנים.

(ט) **אם השמאל ואימינה**⁴⁰⁷ בכל מקום אשר תשב לא אתרחק ממך ואעמוד לך למגן ולצנה ולעזר וסוף דבר הוצרך לו שני (בראשית יד, יד) וישמע אברם כי נשבה אחיו. **ואימינה** איימין את עצמי.

ואשמאלה אשמיל את עצמי ואם תאמר היה לו לינקד ואיימינה מצינו כן במקום אחר (שאואל ב' יד, יט) אם יש להימין ולהשמיל ואינו נקוד להימין.

⁴⁰³ בפסוק "כְּבֹא".

⁴⁰⁴ בפסוק "אֲתָה".

⁴⁰⁵ בפסוק "הִיטִיב".

⁴⁰⁶ היפוך אותיות, צריך להיות "הליכתו".

⁴⁰⁷ בפסוק "אֲיִמְנָה".

(י) **כי כלה משקה** נחלי מים ולוט היו לו בהמות הרבה.
לפני שחת ה' את סדום ואת עמורה⁴⁰⁸ היה אותו מישור כגן ה' לאילנות כארץ מצרים לזרעים.
בואכה צוער⁴⁰⁹ עד צוער ומדרש אגדה דורשו לגנאי על שהיו שטופי זמה בחר לו לוט לשכונתם במסכת הוריות (י, ב).

(יא) **כבר** מישר כתרגו'.
מקדם נסע לו מאצל אברם והלך לו למערבו של אברהם נמצא לוט נוסע ממזרח למערב ומדר' אגדה מהו מקדם שנסע מקדמונו שלעולם אמ' אי אפשר לא באברהם ולא באלהיו.
(יב) **ויאהל** נטע אהלים לרועיו ולמקנהו עד סדום.

(יג) **רעים וחטאים** ואעפ"י כן לא נמנע לוט מלשכו' עמהם ורז"ל דרשו מכאן (משלי י, ז) שם רשעים ירקב.
רעים בגופם.
וחטאי' בממונם.
לה' מאד יודעים רבונם ומתכונים למרוד בו.

(יד) **אחרי הפרד לוט** כל זמן שהרשע עמו היה הדבור פוסק ממנו.

(יח) **ממרא** שם אדם.

(טז) **אשר אם יוכל איש** כשם שאי אפשר לעפר לימנות כך זרעך לא ימנה.

פרק יד

(א) **אמרפל** הוא נמרוד על שם שאמר להפיל את אברהם לכבשן האש.
מלך גוים מקום הוא ששמו גוים על שם שנתקבצו שם מכמה מקומות והמליכו עליהם איש ושמו תדעל.

(ב) **שנאב** שונא אביו שבשמים.
שמאבר שם אבר לעוף ולקפוף ולמרוד בהקב"ה.
בלע שם עיר.

(ג) **עמק השדים** כך שמו על שם שהיו בו שדות הרבה.
הוא ים המלח לאחר זמן נמשך הים לתוכו ונעשה ים המלח ומדרש אגדה אומר שנתבקעו הצורים שסביבותיו ונמשכו יאורים לתוכו.

(ד) **שתים עשרה שנה עבדו** חמשה מלכים הללו את כדר לעומר.

(ה) **ובארבע עשרה שנה** למרדן בא כדר לעומר שהוא בעל המעשה ונכנס בעובי הקורה.
והמלכים אשר אתו אלו ג' מלכים.
זוזים⁴¹⁰ הם זמזומים.

(ו) **בהררם** בהר שלהם.
איל פארן כתרגומו מישר פארן אומר אני שאין איל לשון מישור אלא מישור של פארן איל שמו ושל ממרא אילוני שמו ושל ירדן ככר שמו ושלושטים אבל שמו אבל השטים וכן בעל גד בעל שמו וכולן מתורגמין מישראל וכל אחד שמו עליו.
על המדבר אצל המדבר כמו (במדבר ב, כ) ועליו מטה מנשה.

(ז) **עין משפט היא קדש** על שם העתיד שעתידין משה ואהרן להשפט שם על עסקי אותו העין והם מי מריבה ואנקלוס תרגם על פשוטו מקום שהיו בני המדינה מתקבצין לכל משפט.
שדה העמלקי ועדין לא נולד עמלק ונקרא על שם העתיד.
חצצון⁴¹¹ **תמר** הוא עין גדי מקרא מלא הוא בדברי הימים ביהושפט.

(ט) **ארבעה מלכים את החמשה** ואעפ"י שהיו מועטין להודיעך שגבורים היו ואעפ"י כן לא נמנע אברהם מלרדוף אחריהם.

⁴⁰⁸ בפסוק "סָדֹם וְעֹמֹרָה".

⁴⁰⁹ בפסוק "בְּאֶזְכָּה צֹעֵר".

⁴¹⁰ בפסוק "הַזּוּזִים".

⁴¹¹ בפסוק "בְּחֻצְצוֹן".

(י) **בארות בארות**⁴¹² **חמר** בורות הרבה היו שם שנוטלין משם אדמה לטיט של בנין ומדרש אגדה שהיה הטיט בהן ונעשה נס למלך סדום שיצא משם לפי שהיו מהאומות שלא היו מאמינין שנצל אברהם מכבשן האש וכיון שיצא זה מן החמר האמינו באברהם למפרע.

הרה נסו להר נסו כל תיבה שצריכה למייד בתחלתה הטל לה ה"א בסופה ויש חלוק בין הרה לההרה שהרי ה"א בסוף התיבה עומדת במקום למייד וה"א שבראשה אינה עומדת במקום למייד ונקודה פתח תחתיה והרי הרה כמו להר או אל הר ואינו מפורש באיזה הר אלא כאשר מצא תחלה וכשהוא נותן ה"א בראשה לכתוב ההרה או המדברה פתרונו אל ההר או לההר ומשמעו לאותו הר הידוע ומפורש בפרשה.

(יב) **והוא יושב בסדום**⁴¹³ מי גרם לו זאת ישיבתו בסדום.

(יג) **ויבא הפליט** זה עוג לפי פשוטו מי שפלט מן המלחמה וזהו נשאר מיתר הרפאים שלא הרגוהו אמרפל וחבריו כשהכו הרפאים בעשתרות קרנים ומדרש בב"ר (מב ח) זה עוג שפלט מדור המבול וזהו מיתר הרפאים מן הנפילים היו בארץ ומתכוין היה שיהרג אברהם ויקח את שרה.

העברי שבא מעבר הנהר.

בעלי ברית אברם כרתו עמו ברית.

(יד) **וירק את חניכיו** כתרגומו וזרז וכן (ויקרא כו, לג) והריקותי אחריכם אזדיין בחרבי אחריכם וכן (שמות טו, ט) אריק חרבי וכן (תהלים לה, ג) והרק חנית.

חניכיו חניכו כתיב זה אליעזר שחנכו למצות והוא לשון התחלת הכלי או האדם לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה וכן (משלי כב, ו) חנוך לנער (תהלים ל, א) חנוכת הבית אינצינייר בלעז.

שמונה עשר ושלוש מאות רבותי ז"ל אמרו אליעזר לבדו והוא מנין גימטריא של שמו. **עז דן** שם תשש כחו שראה שעתידין בניו להעמיד שם עגל.

(טו) **ויחלק עליהם לילה** לפי פשוטו סרס המקרא ויחלק הוא ועבדיו עליהם לילה כדרך הרודפין שמתפלגין אחר הנרדפין כשבורחין זה לכאן וזה לכאן.

לילה כלומר אחר שחשכה לא נמנע מלרדפן ומדרש אגדה שנחלק הלילה ובחצית הראשון שלו נעשה לו הנס וחציו השני נשמר לחצות לילה שלמצרים.

עז חובה אין מקום ששמו חובה ודן קורא חובה על שם ע"ז שעתידין להעמיד שם.

(יז) **עמק שוה** כך שמו ותרגומו מישר מפנא פנוי מאילן ומכל מכשול.

עמק המלך בית ריסא דמלכא בית ריס אחד שהוא שלשים קנים שהיה מיוחד למלך לשחק שם ומדרש אגדה עמק שהשוו שם כל האומות והמליכו את אברהם עליהם.

(יח) **ומלכי צדק מלך שלם** מדרש אגדה הוא שם בן נח.

הוציא לחם ויין כך עושין ליגיעי המלחמה והראה שאין בלבו עליו על שהרג את בניו ואעפ"י כן יצא לברכו ומה היו בניו שהרג כדר לעומר מלך עילם שנאמר (בראשית י, כב) בני שם עילם ואשור ומדרש אגדה רמז לו על המנחות והנסכים שיקריבו בניו.

(יט) **קונה**⁴¹⁴ **שמים וארץ** כמו (תהלים קלד, ג) עושה שמים וארץ על ידי עשייתו קנאם להיות שלו.

(כ) **אשר מגן** אשר הסגיר וכן (הושע יא, ח) אמגנך ישראל.

ויתן לו מעשר מכל נתן לו אברהם מעשר מכל אשר לו לפי שהיה כהן.

(כא) **תן לי הנפש** מן השבי שלי שהצלת תחזיר לי הגופים לבדם.

(כב) **הרימותי ידי**⁴¹⁵ לשון שבועה מרים אני את ידי לאל עליון וכן (בראשית כב, טז) בי נשבעתי נשבע אני וכן (בראשית כג, יג) נתתי כסף השדה קח ממני נתן אני כסף השדה וקחנו ממני.

(כג) **אם מחוט ועד שרוך נעל** אני מעכב לעצמי מן השבי.

ואם אקח מכל אשר לך אם אתה נותן לי שכר מבית גנזיך.

ולא תאמר אני העשרתי את אברם שהקב"ה צוה להעשירני שנאמר (בראשית יב, ב) ואברכך ואגדלה שמך.

(כד) **אשר אכלו הנערים** עבדי אשר הלכו אתי ועוד ענר אשכול וממרא אעפ"י שעבדי נכנסו למלחמה שנאמר (בראשית יד, יד) וירדוף עד דן וענר וחבריו ישבו על הכלים לשמור.

⁴¹² בפסוק "בְּאֵרֹת בְּאֵרֹת".

⁴¹³ בפסוק "בסדום".

⁴¹⁴ בפסוק "קִנְיָה".

⁴¹⁵ בפסוק "הִרְמַתִּי".

הם יקחו חלקם⁴¹⁶ וממנו למד דוד כשאמי' (שמואל א' ל, כד) כי כחלק היורד אל המלחמה⁴¹⁷ וכחלק היושב על הכלים יחדו יחלוקו לכך נאמי' (שמואל א' ל, כה) ויהי מהיום ההוא ומעלה וישימה לחוק ולמשפט והלאה ולא נאמר אלא ומעלה לפי שכבר נתן החוק בימי אברהם.

פרק טו

(א) **אחר הדברים האלה** כל מקום שנאמר אחר סמוך אחרי מופלג ב"ר אחר שנעשה לו נס שהרג את המלכים והיה דואג ואומר שמא התקבלתי שכרי על צדקותי לכך אמר לו המקום אל תירא אברם אנכי מגן לך מן העונש שלא תענש על כל אותן הנפשות שהרגת ומה שאתה דואג על קבול שכר שכרך הרבה מאד.

(ב) **ובן משק ביתי** כתרגומו שכל ביתי נזון על פיו כמו (בראשית מא, מ) ועל פיך ישק כל עמי אפטרופוס שלי אלו היה לי בן היה בני ממונה על שלי.

דמשק אליעזר כתרגומו מדמשק היה ולפי דברי האגדה שרדף המלכים עד דמשק ובתלמוד דרשו רז"ל לשון נוטריקון שהיה דולה ומשקה מתורת רבו לאחרים הן לי לא נתת זרע (בראשית טו, ג) ומה תועלת בכל אשר לי. **הולך עירי** מנחם פירשו לשון יורש וחיבר לו ער ועונה (מלאכי ב, יב) עירי בלא יורש כאשר תאמר (איוב לא, יב) ובכל תבואתי תשרש תעקר שרשיה כך לשון עירי חסר בניס דסיפיליטו בלעי' ולי נראה ער ועונה מגז'⁴¹⁸ ולבי ער (שיר השירים ה, ב) ועירי לשון חרבן וכן (תהלים קלו, ז) ערו ערו וכן (חבקוק ג, יג) ערות יסוד וכן (ירמיהו נא, נח) ערער תתערער וכן (צפניה ב, יד) כי ארזה ערה.

(ה) **ויוצא אותו**⁴¹⁹ **החוצה** לפי פשוטו הוציאו מחוץ לאהלו לראות הכוכבים ומדרשו צא מאצטגנינות שלך שראית במזלות שאינך עתיד להעמיד בן אמני אברם אינו מולי' אברה' מולי' שרי אין לה ולד שרה יש לה ולד אני קורא לכם שם אחר וישתנה המזל ד"א הוציאו מחללו של עולם והגביהו למעלה מהכוכבים וזהו לשון הבטה מלמעלה למטה.

(ו) **והאמין בה'** לא שאל לו אות על זאת אבל על ירושת הארץ שאל לו אות ואמר לו במה אדע וכשהאמין ויחשבה לו צדקה ומדרש אגדה גדולה אמנה שהאמין לו ומה שאמר (בראשית טו, ח) במה אדע לא שאל לו אות אלא אמר לפניו באי זה זכות יתקימו בני אמר לו הקב"ה בזכות הקרבנות.

(ט) **קחה לי עגלה משולשת**⁴²⁰ רמז לו לשלשה פרים פר יום הכפורים ופר העלם דבר ועגלה ערופה.

ועז משולשת⁴²¹ רמז לשעיר הנעשה בפנים ושעיר מוספי כל מועד ושעיר חטאת יחיד.

ואיל משולש אשם ודאי ואשם תלוי וכבשה של חטאת יחיד.

ותור⁴²² **וגוזל** תורים ובני יונה.

(י) **ויבתר אותם**⁴²³ חלק כל אחד לשני חלקים ואין מקרא יוצא מידי פשוטו לפי שהוא כורת עמו ברית לשמור לו אבטחתו להוריש לבניו הארץ כדכתיב (בראשית טו, יח) ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר ודרך כורת ברית לחלק בהמה ולעבור בין בתריה כמה דאת אמר (ירמיהו לד יט) העוברים בין בתרי העגל אף כאן תנור עשן ולפיך אש אשר עבר שלוחו של הקב"ה שהוא אש.

ואת הצפור לא בתר לפי שהאומות נמשלו לפרים ואילים ושעירים פרים שנאמר (תהלים כב, יג) סבבוני פרים רבים אילים שנאמר (דניאל ח, כ) האיל אשר ראית בעל הקרנים מלכי מדי ופרס שעירים שנאמר (דניאל ח, כא) הצפיר⁴²⁴ השעיר מלך יון וישראל נמשלו בתורים ובני יונה תור שנאמר (תהלים עד, יט) אל תתן לחית נפש תורך וליונה שני' (שיר השירים ב, יד) יונתי תמתי לפיכך בתר את הבהמות רמז שהאומות יהיו כלין והולכין. **ואת הצפור לא בתר** שיהיו ישראל קיימים לעולם.

(יא) **וירד העיט** הוא עוף ועל שהוא עט ושואף אל הנבלות לטוס עלי אוכל כמו (שמואל א' טו, יט) ותעט אל השלל לכך נקרא עיט.

על הפגרים על הבתרים מתרגמינן על פלגיא אלא מתוך שהורגלו לתרגם (בראשית טו, י) ויתן איש בתרו ויהב פלגיא נתחלפה פלגיא פלגיא כמו פיגול לשון פגר.

וישב לשון נשיבה והפרחה כמו (תהלים קמז, יח) ישב רוחו רמז שיבא דוד בן ישי לכלותם ואין מניחין אותו מן השמים עד שיבא מלך המשיח.

(יב) **והנה אימה** רמז לצרות וחשך של גלות.

⁴¹⁶ בדפוס רומא יש רווחים לפני ואחרי המילה "הם" וגם נקודה מעליה. זהו גם דיבור המתחיל בכ"י פרמה 3256.

⁴¹⁷ בפסוק "הִירָד בְּמִלְחָמָה".

⁴¹⁸ "גזרת".

⁴¹⁹ בפסוק "אתו".

⁴²⁰ בפסוק "מְשֻׁלֶּשֶׁת".

⁴²¹ בפסוק "מְשֻׁלֶּשֶׁת".

⁴²² בפסוק "וְתוֹר".

⁴²³ בפסוק "אתם".

⁴²⁴ בפסוק "וְהַצְפִּיר".

(יג) **גר יהיה זרעך** משנולד יצחק עד שיצאו ישראל ממצרים ארבע מאות שנה כיצד ויצחק בן ששים שנה בלדת אותם (בראשית כה, כו) ויעקב כשירד למצרים אמר לפרעה (בראשית מז, ט) ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה הרי ק"צ ובמצרים היו מאתיים ועשר מנין רד"ו הרי ת' שנה ואם תאמר במצרים היו ת' הרי קהת מיורדי מצרים היה צא וחשוב כל שנות קהת ועמרם ופי שלמשה ואין אתה מוצא אלא ש"נ שנה ואתה צריך להוציא מהם כל השנים שחי קהת אחר לידת עמרם ושחי עמרם אחר לידת משה.

בארץ לא להם בארץ מצרים לא נאמ' אלא בארץ לא להם ומשנול' יצחק ויגר אברהם (בראשית כא, לד) וישב יצחק בגרר (בראשית כו, ו) וכן (תהלים קה, כג) ויעקב גר בארץ חם לגור בארץ באנו (בראשית מז, ד).

(יד) **וגם את הגוי** לרבות ארבע מלכיות שאף הם כלים והולכים על ידי ששעבדו ישראל.
דן אנכי בעשר מכות.
ברכוש גדול⁴²⁵ בממון גדול וינצלו את מצרים (שמות יב, לו).

(טו) **ואתה תבא**⁴²⁶ ולא תראה את כל אלה.

אל אבותיך אביו עובד ע"ז היה והוא מבשרו כך אלא ללמד שעשה תרח תשובה.
תקבר בשיבה טובה בשרו שיעשה ישמעאל תשובה בימיו ולא יצא עשו בימיו לתרבות רעה לפיכך מת חמש שנים קודם זמנו ובו ביום שמת יצא עשו ומכר את הבכורה ליעקב.

(טז) **ודור רביעי ישובו הנה** אחר שיגלו במצרים יהיו שם שלשה דורות והרביעי ישוב לארץ הזאת היא ארץ כנען וכרת ברית על זה כדכתיב (כראשים טו, ז) לתת לך את הארץ הזאת לרשתה וכן היה יעקב אבינו גלה מצרים צא וחשוב דורותיו יהודה פרץ חצרון וכלב בן חצרון דור רביעי והוא היה מבאי הארץ.
כי לא שלם עון האמורי⁴²⁷ להיות משתלח מארצו עד אותו זמן שאין הקב"ה נפרע מן האומה עד שתתמלא סאתה שנאמר (ישעיהו כז, ח) בססאה⁴²⁸ בשלחה תריבנה.

(יז) **ויהי השמש באה** כמו (בראשית מב, לה) ויהי הם מריקים שקיהם וכמו (מלכים ב' יג, כא) ויהי הם קוברים איש.

באה שקעה.

ועלטה היה חשך היום.

והנה תנור עשן ולפיד אש רמז שיפלו המלכיות בגהנם.

השמש באה טעמו למעלה בבי"ת לכך הוא מבואר שכבר באה ואם היה טעמו למטה באל"ף היה מבואר כשהיא שוקעת ואי אפשר כן שהרי כתב (בראשית טו, יב) ויהי השמש לבא ועברת תנור עשן לאחר מכן היתה נמצא שכבר שקעה זה חלוק בכל התיבות שיסודם שתי אותיות כשהטע" למעלה הוא לשון עבר כמו זה וכמו (בראשית כט, ט) רחל באה והנה קמה אלומתי (בראשית לו, ז) וכמו (רות א, טו) הנה שבה בימתך וכשהטעם למטה הוא לשון הווה דבר שנעשה עכשו והולך באה עם הצאן (בראשית כט, ו) קמה באמה (מיכה ז, ו) ובבקר היא שבה (אסתר ב, יד).

(יח) **לזרעך נתתי** אמרתו שלהקב"ה כאילו עשויה.

הנהר הגדול⁴²⁹ היא שבחה שלארץ ישראל שקורא אותו גדול ואעפ"י שהוא קטן שבארבעה ראשים שלנהר היוצא מעדן שנאמר (בראשית ב, יד) והנהר הרביעי הוא פרת קראהו גדול לפי שדבוק לארץ ישראל משל הדיוט אומר עבד מלך מלך הדבק לשחזור וישתחו לך.

(יט) **את הקני** עשר אומות יש כאן ולא נתן להם אלא שבעה גוים והשלשה אדום ומואב ועמון הם קני קניזי וקדמוני ועתידין להיות ירושה לעתיד שני (ישעיהו יא, יד) אדום ומואב משלוח ידם ובני עמון משמעתם.

(כ) **ואת הרפאים** ארץ עוג שנאמר בה (דברים ג, יג) לכל הבשן ההוא יקרא ארץ רפאים.

פרק טז

(א) **ושרי אשת אברם וגו' ולה שפחה מצרית** מהיכן היתה לו בת פרעה היתה וכשראה נסים שנעשו לשרה אמר מוטב שתהא בתי שפחה במקום הזה ולא תהא גבירה במקום אחר.

(ב) **אולי אבנה ממנה** למד על מי שאין לו בנים כאלו הוא הרוס.

ממנה בזכות שאכניס צרתי לביתי.

וישמע אברם לקול שרי לרוח הקודש שבה.

(ג) **ותקח שרי** לקחתה בדברים אשריך שזכית לידבק בגוף נקי וקדוש כזה.

⁴²⁵ בפסוק "בְּרִכְשִׁי".

⁴²⁶ בפסוק "תְּבוֹא".

⁴²⁷ בפסוק "הַאֲמֹרִי".

⁴²⁸ בפסוק "בְּסִסְאָה".

⁴²⁹ בפסוק "הַגְּדֹל".

מקץ עשר שנים מועד הקבוע לאשה שאם שהתה יי שני ולא ילדה לבעלה חייב לישא אשה אחרת.
לשבת אברם מגיד שאין ישיבת חוצה לארץ עולה לו מן המנין לפי שנאמר (בראשית יב, ב) ואעשך לגוי גדול כשיבא לארץ ישראל.

(ד) **ויבא אל הגר ותהר** מביאה ראשונה.
ותקל גבירתה בעיניה אמרה שרה זו אין סתרה כגלויה מראה עצמה צדקת ואינה צדקת שלא זכתה להריון כל השנים הללו ואני לילה אחת נתעברתי מביאה ראשונה.

(ה) **חמסי עליך** חמס העשוי הוא שלי ועליך אני מטיל העונש כשאמרת להקב"ה מה תתן לי ואנכי הולך עירי לא התפללת אלא עליך והיה לך להתפלל על שנינו והייתי גם אני נפקדת עמך ועוד אתה חומס אותי בדבריך שאתה שומע בזיוני ושותק ועוד אנכי נתתי שפחתי בחיקך.
ישפט⁴³⁰ ה' ביני ובינך כל ובינך שבמקרא חסרין וזה מלא קרי ביה ובינך הכניסה עין הרע בעבורה והפילה הגר הוא שהמלאך אומ' להגר הנך הרה (טז, יא) הרי כבר הרתה והוא מבשר לה שתהר אלא מלמד שהפיל' הריון ראשון.

(ו) **ותענה שרי** היתה משתעבדת בה בקושי.

(ח) **אי מזה באת** מהיכן באת יודע היה אלא ליתן לה פתח ליכנס עמה בדברים ולשון אי מזה אי המקום שתאמרי עליו מזה אני באה.

(ט) **ויאמר לה מלאך ה'** על כל אמירה היה שולח לה מלאך אחר מלאך לכך נאמר מלאך מלאך על כל אמירה ואמירה.

(יא) **הנך הרה** כשתשובי תהרי כמו (שופטים יג, ז) הנך הרה דאשת מנוח.
וילדת בן דומה לו (ירמיה כב, כג) יושבת בלבנון מקוננת בארזים.
וקראת שמו צווי הוא כמו שאומר לזכר (בראשית יז, יט) וקראת את שמו יצחק.

(יב) **פרא אדם** אוהב מדברות לצוד לחיות כמו שכתוב (בראשית כא, כ - כא) וישב במדבר פארן ויהי רובה קשת.
ידו בכל ליסטיס.

ויד כל בו הכל שונאין אותו ומתגרין בו.
על פני כל אחיו ישכון⁴³¹ שיהא זרעו גדול.

(יג) **אתה אל ראי** נקוד חטף קמץ מפני שהוא שם דבר אלוה הראיה שרואה בעלבון עלובים.
כי אמרה הגם הלום⁴³² לשון תמה וכי סבורה הייתי שאף הלום במדברות ראיתי שלוחו של מקום אחרי רואי אותם בביתו של אברהם ששם הייתה רגילה לראות ותדע שהיא רגילה לראותו שהרי מנוח ראה המלאך פעם אחת ואמר (שופטים יג, כב) מות נמות וזו ראתה ארבעה זה אחר זה ולא חרדה.

(יד) **באר לחי ראי** כתרנומו דמלאך קיימא איתחזי עלה.

(טו) **ויקרא אברם שם בנו** אעפ"י שלא שמע דברי המלאך כשאמר (בראשית טז, יא) וקראת שמו ישמעאל שרתה עליו רוח הקדש וקראו ישמעאל.

(טז) **ואברם בן שמונים שנה ושש שנים** לשבחן של ישמעאל נכתב להודיע שהיה בן שלש עשרה שנה כשנמול ולא עכב.

פרק יז

(א) **אני אל שדי** אני שיש די באלהותי לכל בריה לפיכך התהלך לפני ואהיה לך לאלוה ולפטרון וכל מקום שנאמר שדי במקרא פירושו די לפי הענין.

התהלך לפני פלח קדמי הדבק בעבודתי.
והיה תמים אף זו צווי הוא אחר צווי היה שלם בכל נסיונותי ולפי מדרשו התהלך לפני במצות מילה ובדבר זה תהיה תמים שכל זמן שהערלה בך אתה בעל מום לפני ד"א שאוסיף לך אות אחת על שמך ויהיה מנין אותיותיך כמנין אבריך.

(ב) **ואתנה בריתי** ברית של אהבה וברית הארץ להורישה לך על ידי מצוה זו.

(ג) **ויפול אברהם על פניו⁴³³** ממורא של השכינה שנדבר עמו שעד שלא מל לא היה בו כח לעמוד כשהיה הדבור עמו כמו שנאמר בבלעם (במדבר כד, ד) נופל וגלוי עינים בבריתא דר' אליעזר.

⁴³⁰ בפסוק "ישפט".

⁴³¹ בפסוק "ועל פני כל אחיו ישכון".

⁴³² בפסוק "הלום".

(ה) **כי אב המון** לשון נוטריקון ורי"ש שהיה בו תחלה שלא היה אב אלא לארם ועתה אב לכל המון גוים ורי"ש לא זזה ממקומה אבל יו"ד שלשרי לא עמדה במקומה עד שנתרעמה על השכינה עד שהוסיפה ליהושע.

(ו) **ונתתיך לגוים** ישראל ואדום אלו יצאו משרה וכבר היה לו ישמעאל ולא נצרך לבשרו.

(ז) **והקימותי⁴³⁴ את בריתי** ומהו הברית להיות לך לאלהים.

(ח) **לאחוזת⁴³⁵ עולם** ושם והייתי לכם לאלהים אבל הדר בחוצה לארץ כמי שאינו אלוהו.

(ט) **ואתה** ו"ו מוסף על ענין ראשון הוא אני הנה בריתי אתך ואתה הוה זהיר לשמרו ומהו שמירתו זאת בריתי אשר תשמרו (בראשית יז, י) להמול לכם כל זכר.

(י) **ביני וביניכם** אותם שלעכשו.

ובין זרעך אחריו העתידין להולד.

המול לכם כמו להמול כמו שאתה אומר עשות במקום לעשות.

(יא) **ונמלתם** הנו"ן בו יתירה ליסוד הנופל לפרקים כמו נו"ן נושא ונו"ן נושך ונמלתם כמו ונשאתם אבל ימול לשון התפעל יאכל יעשה.

(יב) **יליד בית** שילדתו שפחה בביתך.

מקנת⁴³⁶ כסף שקנאו משנולד.

(יג) **המול ימול יליד ביתך** כאן כפל עליו ולא אמר לשמונה ימים שיש יליד בית נמול לאחד⁴³⁷ כאשר מפורש במסכת שבת (קלח, ב).

(יד) **וערל זכר** כאן למדך שהמילה באותו מקום שהוא נכר בין זכר לנקבה.

אשר לא ימול משיגיע לכלל עונשין.

ונכרתה אבל אביו אינו ענוש כרת עליו אלא עבר על עשה.

ונכרתה הולך עירי ומת קודם זמנו.

(טו) **שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי** דמשמע שרה לי ולא לאחרים.

כי שרה שמה שתהא שרה על הכל.

(טז) **וברכתי אותה** ומה היא הברכה שחזרה לנערותה שנאמר (בראשית יח, יב) היתה לי עדנה.

וברכתייה בחלב בהנקת שדים כשנצרכה ביום משתה יצחק שהיו מרננין עליו שהביא אסופי מן השוק ואומרין בננו הוא והביאה כל אחת בנה עמה ומניקתה לא הביאה והיא הניקה את כולן הוא שנאמר (בראשית כא, ז) הניקה⁴³⁸ בנים שרה ב"ר (נג ט).

(יז) **ויצחק** תרגי אונקלוי וחדי וצחוק של שרה תרגם לשון מחוך למדת שאברהם האמין ושמוח ושרה לא האמינה ולגלגלה זהו שהקפיד הקב"ה על שרה ולא הקפיד על אברהם.

הלבן מאה שנה יש תמיהות שהן קיימות כמו (שמואל א' ב, כז) הנגלה נגליתי אף זו קיימת וכן אמר בלבו הנעשה חסד זה לאחר מה שהקב"ה עושה עמי.

ואם שרה הבת תשעים שנה היתה כדאי לילד ואעפ"י שדורות ראשונים היו מולידין בני חמש מאות שנה בימי אברהם נתמעטו השנים ובא תשות לעולם וצא ולמד מעשרה דורות שמנח ועד אברהם שמהרו תולדותיהם בני שבעים.

(יח) **לו ישמעאל** הלואי שיחיה איני כדאי למתן שכר כזה.

יחיה לפניך יחיה ביראתך כמו (בראשית יז, א) התהלך לפני פלח קדמי.

(יט) **אבל שרה אשתך** אבל אמות דברים וכן (בראשית מב, כא) אבל אשמים אנחנו אבל בן אין לה (מלכים ב' ד, ד).

⁴³³ בפסוק "אֲבָרְם".

⁴³⁴ בפסוק "וְהִקְמַתִּי".

⁴³⁵ בפסוק "לְאַחֲזֹת".

⁴³⁶ בפסוק "וּמְקַנְתִּי".

⁴³⁷ עיין "ספר זכרון", הראם, יוסף הלל ו"רש"י השלם", הטוענים שזהו הנוסח התקין בניגוד לדפוסים אחרים. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 86.

⁴³⁸ בפסוק "הִינִיקָה".

וקראת את שמו יצחק על שם הצחוק ועל שם יי נסיונות שנתנסה אברהם ותשעים שנה שלשרה ושמנה ימים שנמול ומאה שנה של אברהם.

את בריתי אתו ברית המילה שתהא מסורה לזרעו.
וקראת את שמו יצחק והקימותי⁴³⁹ את בריתי אתו למה נאמר והלא כבר נאמר (בראשית יז, ט) ואתה את בריתי תשמור אתה וזרעך אלא לפי שנאמר (בראשית יז, ז) והקימותי⁴⁴⁰ את בריתי ביני ובינך ובין זרעך אחר כך יכול בני ישמעאל ובני קטורה בכלל קיום לכך נאמר והקימותי את בריתי אתו ולא עם האחרים.

(כ) **ולישמעאל שמעתידך** אמר ר' אבא בר כהנא כאן בן הגבירה למד מבן האמה הנה ברכתי אותו והפריתי אותו והרבתי אותו כל זה לישמעאל קל וחומר ואת בריתי אקים את יצחק.
שנים עשר נשיאים⁴⁴¹ כעננים יכלו כמו (משלי כה, יד) נשיאים ורוח.

(כב) **מעל אברהם** לשון נקיה כלפי המקום ולמדנו שהצדיקים מרכבתו של מקום.

(כג) **בעצם היום הזה** בו ביום שנצטוו ביום ולא בלילה ולא בוש מן הלצנים ושלא יהיו אוהביו ובני דורו אומריי אלו ראינוהו לא הנחנוהו לימול.
וימל לשון ויפעל.

(כד) **בהמולו** בהפעלו כמו (בראשית ב, ד) בהבראם.

(כה) **בשר ערלתו** באברהם לא נאמר את לפי שלא חסר אלא חתוך הבשר שכבר נתמעך על ידי תשמיש אבל ישמעאל שהיה ילד הוזקק לחתוך הערלה ולפרוע המילה לכך נאמ' בו את בראשית רבה.

(כו) **בעצם היום הזה** שמלאו לאברהם צ"ט שנה ולישמעאל שלשה עשר שנה נמול אברהם וישמעאל בנו.

חסלת פרשי לך לך

[פרשת וירא]

פרק יח

(א) **וירא אליו ה'** לבקר את החולה אמ' ר' חמא בר' חנינא יום שלישי למילתו היה ובא הקב"ה ושאל לו לבקרו מכן שהקב"ה מבקר חולים.
באלוני ממרא⁴⁴² הוא שנתן לו עצה למול לפיכך נגלה עליו בפלטין שלו בחלקו.
יושב⁴⁴³ ישב כתיב בקש לעמוד אמר לו הקב"ה שב אתה סימן לבניך שיושבין בעדת הדיינין ואני נצב עליהם שנאמר (תהלים פב, א) אלהים נצב בעדת אל.
פתח האהל לראות אם יש עובר ושב להכניס בביתו.
כחום⁴⁴⁴ היום הוציא הקב"ה חמה מנרתקה שלא להטריחו באורחים ולפי שראהו מצר שלא היו אורחין כנסין לביתו הביא מלאכים עליו בדמות אנשים.

(ב) **והנה שלשה אנשים** אחד לבשר את שרה ואחד לרפאת את אברהם ואחד להפוך את סדום שאין מלאך אחד עושה שתי שליחויות תדע שבכל הפרשה הוא מזכירן בלשון רבים (בראשית יח, ט) ויאמרו אליו (בראשית יח, ח) ויאכלו (בראשית יט, א) ויבאו ובבשורה כתי' (בראשית יח, י) שוב אשוב אליך ובהפכת סדום כתיב (בראשית יט, כב) כי לא אוכל לעשות דבר (בראשית יט, כא) לבלתי הפכי ורפאל שרפא את אברהם הלך משם להציל את לוט הוא שנאמר (בראשית יט, יז) ויהי כהוציאם אותם החוצה ויאמר המלט על נפשך למדת שהאחד היה מציל.
נצבים עליו לפניו אבל הוא לשון נקיה כלפי המלאכים.

וירא וירץ לקראתם מהו וירא וירא שתי פעמים הראשון כמשמעו והשני לשון הבנה נסתכל שהיו נצבים במקום אחד והבין שלא היו רוצים להטריחו וקדם הוא ורץ כנגדן בבא מציעא (פז, ב) כתיב נצבים עליו וכתתי וירץ לקראתם כד חזיוה דהוה שרי ואסר פרשו ממנו מיד וירץ לקראתם.

(ג) **ויאמר אדני אם נא מצאתי** רבותי.⁴⁴⁵

⁴³⁹ בפסוק "וְהִקְמֹתִי".

⁴⁴⁰ בפסוק "וְהִקְמֹתִי".

⁴⁴¹ בפסוק "נְשִׂאִים".

⁴⁴² בפסוק "בְּאֲלֵנִי".

⁴⁴³ בפסוק "לְיֹשֵׁב".

⁴⁴⁴ בפסוק "כְּחֹם".

⁴⁴⁵ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 50.

אם נא מצאתי חן בעיניך לגדול שבהם אמר תחלה קרא את כולם אדוניים וא"כ אמר לגדול שבהם אל נא תעבור וכיון שלא יעבור הוא יעמדו חבריו עמו ובלשון הזה חול הוא וכן מנהג בני אדם שמהלכין בדרך כשאדם מזמן אותם לסעודה אינו מזמן אלא הראש שבכולם ונמצאו כולם מזומנים ונראים הדברים שזה השם באל"ף דל"ת ולא ביו"ד ה"א⁴⁴⁶ ד"א קדש הוא והיה אומי למקום שימתין עד שירוץ ויכניס את האורחים ואעפ"י שכתוב אחר (בראשית יח, ב) וירץ לקראתם האמירה קודם לכן היתה ודרך מקראות לדבר כן כמו שפרשנו (בראשית ו, ג) ב"לא ידון רוחי באדם לעולם"⁴⁴⁷ שנכתב אחר (בראשית ה, לב) ויולד נח ואי אפשר לומר כן אלא שהיתה הגזירה קודם ללידה עשרים שנה ושתי הלשונות בבראשית רבא (מח, י).

(ד) **יוקה**⁴⁴⁸ **נא מעט מים** על ידי שליח אף הקב"ה שלם לבניו על ידי שליח שני (במדבר כ, יא) וירם משה את ידו ויך את הסלע.
ורחצו רגליכם כסבור ערביים הם שמשתחווין לאבק רגליהם והקפיד שלא להכניס ע"ז בביתו אבל לוט שלא הקפיד הקדים לינה לרחיצה שני (בראשית יט, ב) ולינו ורחצו רגליכם.
תחת העץ תחת האילן.

(ה) **וסעדו לבכם** בתורה ובנביאי ובכתובי מצינו דפיתא מזוניתא דליבא בתורה וסעדו לבכם בנביאים (שופטים יט, ה) סעד לבך פת לחם ובכתובים (תהלים קד, טו) ולחם לבב אנוש יסעד אמר ר' אחא וסעדו לבכם אין כתוב כאן אלא וסעדו לבכם הדא אמרה שאין יצר הרע שולט במלאכים ב'ר'.
אחר תעברו אחר כן תלכו.
כי על כן עברתם כי הדבר הזה אני מבקש מכם מאחר שעברתם עלי לכבודי על כן כמו על אשר וכן כל כי על כן שבמקרא (בראשית יט, ח) כי על כן באו בצל קורתך (בראשית לח, כו) כי על כן לא נתתיה (במדבר י, לא) כי על כן ידעת חנותנו.

(ו) **קמח סולת**⁴⁴⁹ סולת לעוגות וקמח לעמילן של טבחים לכסות את הקדרה לשאוב את הזוהמא.⁴⁵⁰

(ז) **בן בקר רך וטוב** שלשה פרים היו כדי להאכילן שלש לשונות בחרדל.
אל הנער זה ישמעאל לחנכו במצות.

(ח) **ויקה חמאה וחלב** ולחם לא הביא שפירשה נדה שחזר לה אורח כנשים אותו היום ונטמאת העסה.
חמאה שומן החלב שקולטין מעל פניו.
ובן הבקר קמח קמח שתקן אייתי קמייחו.
אשר עשה אשר תקן.

ויאכלו נראו כמו שאכלו מכאן שלא ישנה אדם מן המנהג כד אזלת בקרתא הלך בנימוסה מלאכים ירדו בארץ ונראו כאוכלין משה עלה למרום לחם לא אכל ומים לא שתה.⁴⁵¹

(ט) **ויאמרו אליו** נקוד על אינו ותניא ר' שמעון בן אלעזר אומר כל מקום שהכתב רבה על הנקודה אתה דורש הכתב ואם הנקודה רבה על על הכתב אתה דורש הנקודה אינו אברהם שאף לשרה שאלו אינו אברהם למדנו שישאל אדם באכסניא שלו לאיש על האשה ולאשה על האיש ומדרש יודעין היו מלאכי השרת שרה אמנו היכן היתה אלא להודיע שצנועה היא כדי לחבבה על בעלה אמר ר' יוסי בר' חנינא כדי לשגר לה כוס של ברכה.
הנה באהל צנועה היא.

(י) **כעת חיה** לשנה הבאה ופסח היה ולפסח הבא נולד יצחק מדלא קרינן כעת חיה כעת הזאת כעת חיה שתהא חיה לכם שתהיו כולכם חיים וקיימים בראשית רבה אלישע אמר לשונמית (מלכים ב' ד, טז) למועד הזה כעת חיה את חוקבת⁴⁵² בן ותאמר אליו⁴⁵³ אל אדני איש האלהים אל תכזב בשפחתך המלאכים שבשרו את שרה אמרו שוב אשוב אליך אמי לה אותן מלאכים חיו שהן חיים וקיימים לעולם אמרו שוב אשוב אליך אבל אני שאני בשר ודם היום כאן ומחר בקבר בין חי בין מת למועד הזה כעת חיה את חובקת בן.
שוב אשוב לא בשרו המלאך שישוב אליו אלא בשליחותו של מקום אמר לו כן כמו (בראשית טז, י) ויאמר לה מלאך ה' הרבה ארבה והוא אין בידו להרבות אלא בשליחותו של מקום.
והוא אחריו הפתח היה אחר המלאך.

(יא) **חדל להיות לשרה** פסק ממנה דרך נשים אורח נדות.

⁴⁴⁶ המילים "וכן מנהג בני אדם [...] ולא ביו"ד ה"א" מצויות רק בדפוס רומא.

⁴⁴⁷ בפסוק "לעלם".

⁴⁴⁸ בפסוק "יקח".

⁴⁴⁹ בפסוק "סלת".

⁴⁵⁰ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 18.

⁴⁵¹ הקטע מהמילים "כד אזלת" עד סוף הפירוש בלעדי לדפוס רומא, ומקורו בכ"י פרמה 3256 ואוקספורד 187. פסוק זה נדון בחטיבה

ראשונה, עמ' 52.

⁴⁵² היפוך אותיות, צריך לומר "חובקת".

⁴⁵³ בפסוק "אליו" חסר.

(יב) **בקרבה** מסתכלת במיעיה אפשר קרבים הללו טוענין ולד שדים הללו שצמקו מושכין חלב. **ענדה** צחצוח בשר ובלשון משנה (מנחות פו א) משיר את השער ומעדן את הבשר וי"א לשון עדן זמן וסת נדות.

(יג) **האף אמנם אלד** הגם אמת אלד. **ואני זקנתי** שנה הכתוב מפני השלום שהרי היא אמרה ואדוני זקן.

(יד) **היפלא** היתכסה וכי שום דבר מופלא ומופרד ומכוסה ממני מלעשות כרצוני. **למועד** לאותו מועד המיוחד שקבעתי לך למועד הזה בשנה האחרת.

(טו) **כי יראה כי צחקת**⁴⁵⁴ הראשון משמש לשון דהא שנותן טעם לדבר ותכחש לפי שיראה והשני משמש לשון אלא ויאמר לא כדברך הוא אלא שצחקת והוא שאמרו רבותינו ז"ל כי משמש בארבע לשונות אי דילמא אלא דהא.

(טז) **וישקיפו** כל השקפה לרעה חוץ מהשקיפה ממעון קדשך מן השמים (דברים כו, טו) שגדול כח מתנות עניים שהופך מדת רוגז לרחמים. **לשלחם** ללוותם כסבור אורחין הן.

(יז) **המכסה אני** בתמיה מה שאני עושה בסדום לא יפה לי לעשות דבר זה שלא מדעתו אני נתתי לו את הארץ הזאת וחמשה כרכים הללו שלו הם שני (בראשית י, יט) ויהי גבול הכנעני מצידון באכה סדומה ועמורה וקראתי אותו אברהם אב המון גוים ואשמיד את הבנים ולא אודיע את האב שהוא אוהבי.

(יח) **ואברהם היו יהיה** מדרש אגדה (משלי י, ז) זכר צדיק לברכה כיון שהזכירו ברכו ופשוטו וכי אני מעלים ממנו והרי חביב לפני להיותו לגוי גדול.

(יט) **כי ידעתיו** ארי ידעתיני התרגום מפרש לשון חבה (רות ב, א) מודע לאישה (רות ג, ב) מודעתנו (שמות לג, יז) ואדעך בשם ואמנם עקר לשון כולם אינו אלא לשון ידיעה שמחבב האדם ומקרבו אצלו ויודעו ומכירו ולמה ידעתי למען אשר יצוה לפי שהוא מצוה את בניו עלי לשמור דרכי ואם תפרשהו כתרנומו יודע אני שיצוה את בניו ואת ביתו וגו' אין למען נופל על הלשון. **יצוה** לשון הווה הוא כמו (איוב א, ה) ככה יעשה איוב.

למען הביא כך הוא מצוה את בניו שמרו דרך ה' כדי שיביא ה' על אברהם וגו' על בית אברהם לא נאמ' אלא על אברהם לומ' לך כל המעמיד בן צדיק כאלו אינו מת.

(כ) **ויאמר ה' אל אברהם**⁴⁵⁵ זעקת סדום ועמורה כי רבה כל רבה שבמקרא הטעם בבי"ת לפי שהן מתורגמין גדולה או גדלה והולכת אבל זה טעמו למעלה ברי"ש לפי שמתורגם גדלה כמו שפירשתי (בראשית טו, יז) ויהי השמש באה (רות א, טו) הנה שבה יבימתך.

(כא) **ארדה נא ואראה** למד לדיינין שלא יפסקו דיני נפשות אלא בראיה הכל כמו שפירשתי בפרשת דור הפלגה (בראשית יא, ז) ד"א ארדה נא לסוף מעשיהם הכצעקתה של מדינה הבאה אלי עשו והן עומדין במרדן כלה אני עושה בהן לפיכך הפסיק נקודת הפסק בין עשו לכלה כדי להפריד תיבה מחברתה ורז"ל פירשו על מעשה ריבה שהושיטה כד קמח לעני ושרפיה⁴⁵⁶ ואם לא יעמדו במרדס אדעה מה אעשה להם ליפרע מהם ביסורין ולא אכלה אותם וכיוצא בו מצינו במקום אחר (שמות לג, ה) הורד עדיך מעליך ואדעה מה אעשה לך.⁴⁵⁷

(כב) **ויפנו משם** ממקום שאברהם ליוס שם. **עודנו עומד**⁴⁵⁸ והלא לא הלך לעמוד שם לפניו אלא הקב"ה בא אצלו ואמר לו (בראשית יח, כ) זעקת סדום ועמורה כי רבה והיה לו לכתוב והי' עודנו עומד אלא תיקון סופרים זה.

(כג) **ויגש אברהם** מצינו הגשה למלחמה (שסואל ב' י, יג) ויגש יואב הגשה לפיוס (בראשית מד, יח) ויגש אליו יהודה הגשה לתפלה (מלכים א' יח, לו) ויגש אליהו הנביא ולכל אלו נגש אברהם לדבר קשות ולתפלה. **האף תספה** הגם תספה צדיק ולתרגום של אונקלוס שתרגמו לשון רוגז כך פירשו האף ישיאך שתספה צדיק עם רשע.

(כד) **חמשים צדיקים**⁴⁵⁹ עשרה צדיקים לכל כרך וכרך חמשה מקומות הם עם צוער.

⁴⁵⁴ בפסוק "כי יראה ויאמר לא כי צחקתי".

⁴⁵⁵ המילים "אל אברהם" מסומנות כדיבור מתחיל, אך זו טעות כי אין בפסוק. בהמשך חסרים סימני דיבור מתחיל מעל המילים "זעקת סדום...".

⁴⁵⁶ המילים "ורז"ל פירשו... ושרפיה" נמצאות רק בדפוס רומא ובכ"י פרמה 3256.

⁴⁵⁷ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 52.

⁴⁵⁸ בפסוק "עמד".

⁴⁵⁹ בפסוק "צדיקים".

(כה) **חלילה**⁴⁶⁰ לך ואם תאמר לא יצילו את הרשעים חלילה לך להמית הצדיקים חולין הוא לך יאמרו כך אומנותך שוטף הכל צדיקים ורשעים כך עשית לדור הפלגה ולדור המבול.
כדבר הזה לא היא המדה חלילה לך לעולם הבא.
השופט כל הארץ נקוד בחטף פתח ה"א דהשופט שהוא לשון תמה וכי מי שהוא שופט כל הארץ לא יעשה משפט אמת.

(כח) **התשחית בחמשה** הלא תשעה הם לכל כרך וכרך ואתה צדיקו של עולם הצטרף עם כולן.

(כט) **אולי ימצאון**⁴⁶¹ **ארבעים** וימלטו ארבעה כרכים וכן שלשים יצילו שלשה מהן או עשרים יצילו שנים מהן או עשרה יצילו אחד מהן.

(לא) **הואלתי** רציתי כמו (שמות ב, כא) ויואל משה.

(לב) **אולי ימצאון שם עשרה** ועל הפחות לא בקש שהרי דור המבול שמונה היו נח ושלשת בניו ונשיהם ולא הצילו על דורן ועל תשעה על ידי צירוף כבר בקש ולא מצא.

(לג) **וילך ה'** כיון שנשתתק הסניגור הלך הרחמן.
ואברהם שב למקומו⁴⁶² נסתלק הדיין נסתלק הסניגור והקטיגור מקטרג לפיכך (בראשית יט, א) ויבאו⁴⁶³ המלאכים סדומה בערב להשחיתה.

פרק יט

(א) **שני המלאכים** כי השלישי בא לבשר את שרה וכיון שעשה שליחותו נסתלק לו.
המלאכים ולהלן קראן אנשים כשהיתה שכינה עמהם קראם אנשים ד"א אצל אברהם שחכו גדול והיו המלאכים תדירין אצלו קראן אנשים ואצל לוט קראן מלאכים.
בערב וכי כל כך שהו המלאכים מחברון לסדום אלא מלאכים שלרממים היו וממתנין שמא יוכל אברהם ללמד עליהם זכות.
ולוט יושב⁴⁶⁴ ישב כתי' אותו היום מנוהו שופט על השופטים.
וירא לוט מבית אברהם למד לחזר על האורחים.

(ב) **הנה נא אדוני**⁴⁶⁵ הנה נא אתם אדונים לי אחר שעברתם עלי ד"א הנה נא צריכין אתם לתת לב על הרשעים הללו שלא יכירו בכס וזו היא עצה נכונה.
סורו נא אל בית עבדכם עקמו נא את הדרך אל ביתי דרך עקלתון שלא יכירו שאתם נכנסין שם לכך נאמי' סורו ב"ר (נ ז).
ויאמרו לא לאברהם אמרו (בראשית יח, ה) כן תעשה כאשר דברת וללוט אמרו כי ברחוב נלין מכאן שמסרבין לקטן ואין מסרבין לגדול.
כי ברחוב נלין הרי כי משמש בלשון אלא שאמרו לא נסור אל ביתך אלא ברחובה של עיר נלין.

(ג) **ויסורו אליו** עקמו את הדרך לצד ביתו.
ומצות אפה פסח היה.

(ד) **טרם ישכבו ואנשי העיר אנשי סדום**⁴⁶⁶ טרם ישכבו ואנשי העיר היו בפייהם של מלאכים כי היו שואלים ללוט מה טיבן ומעשיהם והוא אומר להם רובן רשעים עודן שואלין בהן ואנשי העיר אנשי סדום נסבו על הבית על שהיו רשעים גמורים נקראין אנשי סדום כדכתיב (בראשית יג, יג) ואנשי סדום רעים וחטאים.
כל העם מקצה מקצה העיר ועד קצה העיר ואין מוחה בידם שאפילו צדיק אחד אין בהם.

(ה) **ונדעה אתם** במשכב זכור, כמו (יט, ח) אשר לא ידעו איש.

(ח) **כי על כן באו** הטובה הזאת תעשו לכבודי על אשר באו בצל קורתי תרגום שלקורה שריתא.

(ט) **גש הלאה** כשאמי' להם על הבנות אמרו גש הלאה לשון נחת ועל שאתה מליץ על האורחין אמרו לו איך מלאך לבך ור' יוסף בר' שמעון אומר הלא גש הלאה אינו אלא לשון דחייה ודחיפה כמו (ישעיהו סה, ה) קרב אליך

⁴⁶⁰ בפסוק "חללה".

⁴⁶¹ בפסוק "ימצאון שם".

⁴⁶² בפסוק "למקמו".

⁴⁶³ בפסוק "ויבאו שני".

⁴⁶⁴ בפסוק "ישב".

⁴⁶⁵ בפסוק "אדני".

⁴⁶⁶ בפסוק "סדום".

אל תגע⁴⁶⁷ בי וכמו (במדבר יז, ב) ואת האש זרה הלא' וכמו (עמוס ה, כז) 'והגלתי'⁴⁶⁸ אתכם מהלאה לדמשק' שאף כאן לוט היה מתחבט לפנייהם על האכסנאים והם אומרים לו קרב אליך אל תפגע בנו שאם אתה אומר קרב אלינו ושמע דברינו הוא מה צורך לדבר זה והלא לוט קרוב אליהם עומד כמו שמצינו ויצא אליהם לוט הפתחה אלא על כרחך לשון הרחקה הוא כלומר לך מעמנו והודה המורה לדבריו.
האחד בא לגור אדם נכרי אתה יחידי בינינו שבאת לגור.⁴⁶⁹
וישפוט⁴⁷⁰ **שפוט** נעשית מוכיח אותנו.
הדלת דלת הסובבת לנעול ולפתוח.

(יא) **הפתחה**⁴⁷¹ הוא החלל שבו נכנסין ויוצאין.

סנורים⁴⁷² מכת עורון.

מקטון⁴⁷³ **ועד גדול** הקטנים התחילו בעבירה שנאמר (בראשית יט, ד) מנער ועד זקן לפיכך התחילה הפורענות מהם.

(יב) **עוד מי לך פה** פשוטו של מקרא מי משלך בעיר הזאת עוד חוץ מאשתך ובנותיך שבבית.
חתן ובניך ובנותיך אם יש לך בנים או בנות או חתן הוצא מן המקום בניך בני בנותיך הנשואות ומדרש אגדה עוד מאחר שעושים נבלה זו מי לך פתחון פה ללמד עליהם סיגוריא שכל הלילה היה מליץ להן טובות קרי עוד מי לך פה.

(יד) **חתניו** שתי בנות נשואות היו לו בעיר.

לוקחי בנותיו לקוחי בנותיו אין כתי' כאן אלא לוקחי בנותיו שאותן שבבית ארוסות היו.

(טו) **ויאצו** ודחיקו מיהרוהו.

הנמצאות המזומנות לך בבית להצילם ויש מדרש אגדה אך זה ישובו של מקרא.

תספה תהיה כלה (דברים ב, יד) עד תום כל הדור תרגום עד דסף.

(טז) **ויתמהמה** כדי להציל ממונו.

ויחזיקו אחד מהן היה שליח להצילו וחברו להפוך את סדום ולכך נאמר (בראשית יט, יז) ויאמר המלט על נפשך דיך שתציל את עצמך אל תחוס על ממונך.

(יז) **אל תביט אחריו** אתה הרשעת עמהם ובזכות אברהם אתה נצל ואינך כדי לראות בפורענותן.

בכל הכנר כנר הירדן.

ההרה המלט אצל אברהם ברח שהוא יושב בהר שני (בראשית יב, ח) ויעתק משם ההרה ועד עכשו היה יושב שם שנאמר (בראשית יג, ג) אל המקום אשר היה שם אהלה בתחלה ואעפ"י שכתוב (בראשית יג, יח) ויאהל אברם וגומ' אהלים הרבה היו לו ונמשכו עד חברון.

המלט לשון השמטה וכן כל מליטה ומליטה שבמקרא וכמו (ישעיהו סו, ז) והמליטה זכר שנשמט העובר מן הרחם (תהלים קכד, ז) כצפור נמלטה (ישעיהו מו, ב) ולא יכלו מלט משא להשמיט משא הרעי שבנקביהם.

(יח) **אל נא אדוני**⁴⁷⁴ רז"ל אמרו שהוא קדש מי שיש בידו להמית ולהחיות שנאמר בו (בראשית יט, יט) להחיות את נפשי ותרגום בבעו כען רבוני.⁴⁷⁵

אל נא תאמרו לי להמלט ההרה נא לשון בקשה.

(יט) **פן תדבקני** כשהייתי אצל אנשי סדום היה הקב"ה רואה מעשי ומעשה בני עירי והייתי נראה צדיק וכדאי להנצל וכשאבא אצל הצדיק אני כרשע וכן אמרה הצרפית לאליהו (מלכים א' יז, יח) כי באת אלי להזכיר את עוני עד שלא באת אלי היה הב"ה רואה מעשי ומעשה בני עירי והייתי צדקת ביניהם משבאת אלי לפי מעשיך אני רשעה.

(כ) **קרובה**⁴⁷⁶ **והיא מצער** עונותיה מועטין ד"א והיא מצער קטנה היא ודוירה מועטין ואיני מבקש ממך דבר גדול להציל לי עיר קטנה בשבילי.

קרובה ישיבתה קרובה ולא נתמלאת סאתה עדין כי מדור הפלגה נתישבו המקומות והיא היתה בשנת מות פלג ומשם עד כאן נ"ב שנה פלג חי (בראשית יא, יט) אחרי הולידו את רעו ר"ט שנה מהן כלו ל"ב שנה כשנולד שרוג ומשרוג עד נחור ל' הרי ס"ב ומנחור עד שנולד תרח כ"ט הרי צ"א ומשם עד שנולד אברהם ע' הרי קס"א תן עליהם

⁴⁶⁷ בפסוק "תגשי".

⁴⁶⁸ בפסוק "והגליתיו".

⁴⁶⁹ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 98.

⁴⁷⁰ בפסוק "וישפט".

⁴⁷¹ בפסוק "הפתחה". אבל בפרק יט, ו כתוב "הפתחה".

⁴⁷² בפסוק "בסנורים".

⁴⁷³ בפסוק "מקטון".

⁴⁷⁴ בפסוק "אדוני".

⁴⁷⁵ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 87.

⁴⁷⁶ בפסוק "קרובה לנזק שמה והוא מצער".

מ"ח הרי ר"ט אותה שנה שנת הפלגה היתה וכשנחרבה סדום היה אברהם בן צ"ט שנה הרי מדור הפלגה עד כאן נ"ב שנה וצוער איחרה ישיבתה שנה אחר ישיבת סדום וחברותיה שני אמלטה נא שמה נא בגימטריא נ"א שנה הלא מצער היא הלא עונותיה מצוערין ומועטין ויכול אתה להניחה ותחי נפשי בה זהו מדרשו ופשוטו והלא עיר קטנה היא ואנשים בה מעט אין לך להקפיד אם תניחנה ותחי נפשי בה.

(כא) גם לדבר הזה לא דיך שאתה נצול אלא אף כל העיר אציל בגללך.
הפכי הופך אני כמו (בראשית מח, ה) עד באי אליך וכן (בראשית טז, יג) אחרי רואי (ירמיה לא, יט) כי מדי דברי בו.

(כב) כי לא אוכל לעשות דבר זה עונשן של מלאכים על שאמרו (בראשית יט, יג) כי משחיתים אנחנו ותלו הדבר בעצמן לא זזו משם עד שהזקקו לומר שאין הדבר ברשותם כי לא אוכל לשון יחיד מכאן אתה אומר שהאחד היה הופך את סדום והאחד היה מציל את לוט שאין שני מלאכים נשלחין לדבר אחד.
על כן קרא שם העיר צוער על שם (בראשית יט, כ) והיא מצער.

(כד) וה' המטיר כל מקום שנאמר וה' הוא ובית דינו.
המטיר על סדום⁴⁷⁷ מעלות השחר, כמו שנאמר (בראשית יט, טו) וכמו השחר עלה שעה שהלבנה עומדת ברקיע וגם החמה לפי שהיו עובדין מהן לחמה ומהן ללבנה אמ' הקב"ה אם אפרע מהם ביום יהיו עובדי הלבנה אומרי' אלו היתה לבנה מושלת היתה עומדת עלינו ואם בלילה היו עובדי החמה אומרי' אלו היתה החמה מתקימת עלינו.
גפרית ואש בתחלה מטר ולבסוף נעשה גפרית ואש.

מאת ה' מן השמים ולא כתי' מאתו דרך מקראות לדבר כן (בראשית ד, כג) נשי למך ולא אמ' נשי (אסתר ח, ח) בשם המלך ולא אמ' בשמי וכן דוד אמ' (מלכים א' א, לג) קחו עמכם מעבדי⁴⁷⁸ אדוניכם ולא אמ' מעבדי אף כאן מאת ה' ולא כתב מאתו.

מן השמים הוא שאמ' הכתו' (איוב לו, לא) כי במ ידן עמים כשבא ליסר את הבריות מביא עליהם דין מן השמים כמו שעשה לסדום וכמו שהוריד מן (שמות טז, ד) הנני ממטיר לכם לחם מן השמים.

(כה) ויהפוך⁴⁷⁹ את הערים ארבעתן היו יושבות בסלע אחת הפכן מלמעלה למטה שני (איוב כח, ט) בחלמיש שלח ידו הפך משרש הרים.

(כו) ותבט אשתו מאחריו מאחריו של לוט.
ותהי נציב מלח במלח חטאת ובמלח לקתה אמר לה תני מלח לאורחין אמרה לו אף המנהג הזה אתה בא להנהיג במקום הזה.

(כח) קיטור תימור העשן.
כבשן⁴⁸⁰ חפירה ששורפין שם את האבנים לסיד וכן כל כבשן שבתורה.

(כט) ויזכור אלהים⁴⁸¹ אברהם ומה היא זכירתו שלאברהם על לוט נזכר שהיה יודע ששרה אשתו שלאברהם ושמע שאמר במצרים (בראשית יב, יט) אחותי היא ולא גלה הדבר כי חס עליו לפיכך חס הקב"ה עליו.

(ל) כי ירא לשבת בצוער לפי שהיתה קרובה אצלן.

(לא) אבינו זקן ואם לא עכשיו אמתי שמא ימות או יפסוק מלידה.
ואיש אין בארץ סבורות היו שכלה העולם כדור המבול.

(לג) ותשקנה⁴⁸² את אביהן יין ב"ר יין נזדמן להם במערה להוציא מהן שתי אומות.
ותשכב את אביה ובצעירה כתיב (בראשית יט, לה) ותשכב עמו צעירה לפי שלא פתחה תחלה בזנות אלא אחותה למדתה לפי חסך עליה הכתוב ולא פירש גנותה בכירה שפתחה בזנות פרסמה הכתוב במפור'.
ובקומה ובקומה של בכירה נקוד לומר הוא כאלו לא נכתב שבקומה ידע ואעפ"י כן לא נשמר מלשתות בליל שני יין אמר רב נחמן בר חנן כל מי שהוא להוט אחר בולמוס של עריות סוף מאכילין אותו מבשרו ב"ר.

(לו) ותהרין אעפ"י שאין אשה מתעברת מביאה ראשונה אלו שלטו בעצמן והוציאו עדותן⁴⁸³ ועברו מביאה ראשונה.⁴⁸⁴

⁴⁷⁷ בפסוק "סדם".

⁴⁷⁸ בפסוק "קחו עמכם את עבדי אדניכם".

⁴⁷⁹ בפסוק "ויהפך".

⁴⁸⁰ בפסוק "הכבשן".

⁴⁸¹ בפסוק "ויזכר אלהים את".

⁴⁸² בפסוק "ותשקנה".

⁴⁸³ ראה דיון ב"רש"י השלם. ברור שבדפוס רומא כתוב "ד" ולא "ר", ויש לקרוא "עדותן" ולא "ערותן". וכן הוא בכ"י אוקספורד 187.

⁴⁸⁴ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 64.

(לז) **מואב** מאב⁴⁸⁵ כתיי זו שלא היתה צנועה פרשה שמאביה הוא אבל צעירה קראתו בן עמי בלשון נקיה וקבלו שכר בימי משה שנאמר בבני עמון אל תתגר במ מלחמה⁴⁸⁶ כלל ובמואב לא הוזהרו שלא לצערם אלא שלא להלחם במ אבל לצערם הותר.

פרק כ

(א) **ויסע משם אברהם** כשראה שחרבו הכרכים וגם פסקו העוברים נסע לו משם ד"א להתרחק מלוט שיצא עליו שם רע שבא על בנותיו.

(ב) **אל שרה אשתו** על שרה כיוצא בו (שמואל א' ד, יט) אל הלקח ארון האלהים על הלקח. **ויאמר אברהם** כאן לא נטל רשות אלא על כרחא שלא בטובתה לפי שכבר לוקחה לבית פרעה.

(ד) **לא קרב אליה** המלאך מנעו כמו שני (בראשית כ, ו) על כן לא נתתיך לנגוע אליה אמר ר' איבו משל לגבור שהיה רכוב על סוס והסוס רץ תחתיו והיה תינוק מושלך בדרך ומשך הסוס ולא הזיק לתינוק למי הכל משבחין לא לרוכב הוי אומר על כן לא נתתיך בבראשית רבא (נב, ז).⁴⁸⁷ **הגוי גם צדיק תהרוג**⁴⁸⁸ שמא כך דרכך לאבד אומות העולם בחנם וכן עשית לדור המבול אומר אני שאף הם הרגתם בלא דבר כשם שאתה אומר להרגני וכן הוא לשון המקרא הגוי אף אם הוא צדיק אתה הורגו.

(ה) **והיא גם היא אמרה** אף שפחותיה וחמרין וגמלין שלה את כולם שאלתי ואמרו לי אחיה הוא. **בתום**⁴⁸⁹ **לבני** שלא דמיתי לחטא. **ובנקיון כפי** נקי אני מן החטא שלא נגעתי בה.

(ו) **בתום**⁴⁹⁰ **לבבך** אבל נקיון כפים אין כאן שלא ממך היה שלא נגעת בה אלא אני חשכתי אותך. **לא נתתיך** לא נתתי לך כח וכן (בראשית לא, ז) לא⁴⁹¹ נתנו אלהים להרע עמדי (שופטים טו א) ולא נתנו אביה לבא⁴⁹² לא נתן לו מקום.

(ז) **השב את**⁴⁹³ **אשת האישי** ולא תחשוב שתתגנה בעיניו ולא יקבלה או ישנאך ולא יתפלל עליך כי נביא הוא ויודע שלא נגעת בה ויתפלל בעדך וחיה.

(ט) **מעשים אשר לא יעשו** מכה שלא הורגלה לבא על בריה באה לנו על ידך עצירת של נקבים של זרע ושלרעי ושלחוטם ושלזנבים.

(יא) **רק אין יראת אלהים** אכסנאי שבא לעיר על עסקי אכילה ושתייה שואלין אותו או על עסקי אשתו שואלין אותו אשתך היא או אחותך היא.

(יב) **אחותי**⁴⁹⁴ **בת אבי היא** ובת אב מותרת לבן נח אם אינה אחותו מן האם שאין אבות לבני נח וכדי לאמת דבריו השיבם כן ואם תאמר בת אחיו היתה בני בנים הרי הן בנים והרי היא כבתו של תרח וכן הוא אומ' ללוט (בראשית יג, ח) כי אנשים אחים אנחנו. **אך לא בת אמי** הרי מאם אחרת היה.

(יג) **ויהי כאשר התעו אותי** כשהוציאני הב"ה מביית אבי משוטט ממקום למקום וידעתי שאעמו' במקום רשעים ואומר לה זה חסדך כאשר התעו שהוא לשון רבים אל תתמה כי בהרבה מקומות לשון אלהות לשון רבים וכן לשון מרות כמו (שמואל ב' ז, כג) "אשר הלכו אלהים" "אלהים קדשים" (יהושע כד, יט) וכן כל אלהים לשון רבים וכן (בראשית לט, כ) "ויקח אדני יוסף" "אדני הארץ" (בראשית מב, לג) "ואדוני האדונים" (דברים י, יז) וכן (שמות כב, יד) "אם בעליו עמו" ואם תאמר מהו לשון התעו כל הגולה ממקומו ואינו מיושב קרוי תועה "ותלך ותתע" (בראשית כא, יד) "תעיתי כשה אובד" (תהלים קיט, קעו) "יתעו לבלי אוכל"⁴⁹⁵ (איוב לח, מא) יצאו ויתעו לבקש אכלם.

⁴⁸⁵ בספר תורה שלנו "מואב" – מלא. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 54.
⁴⁸⁶ המילה "מלחמה" בטעות יסודה, כי הכתוב בספר בדברים ב, ט "וְאֶל תִּתְּגֶר בָּם מִלְחָמָה" מתייחס למואב ולא לבני עמון. ביחס לבני עמון כתוב בדברים ב, יט: "אֶל תִּתְּגֶר וְאֶל תִּתְּגֶר בָּם", וכן היה צריך להיות בפירושו לפסוק זה. הגרסה המופיעה בדפוס רומא היא הגרסה המצויה גם בכ"י אוקספורד 187. דומה כי בהרבה מקרים הדפיסו המדפיסים בנאמנות את הנוסח שהיה מצוי בכתב יד שהיה לפניו.
⁴⁸⁷ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 55.

⁴⁸⁸ בפסוק "תִּתְּגֶר".

⁴⁸⁹ בפסוק "בְּתָם".

⁴⁹⁰ בפסוק "בְּתָם".

⁴⁹¹ בפסוק "ולא".

⁴⁹² בפסוק "לבוא".

⁴⁹³ בפסוק המילה "את" איננה.

⁴⁹⁴ בפסוק "אֶחָתִי".

⁴⁹⁵ בפסוק "אכל".

אמרי לי עלי וכמו (בראשית כו, ז) וישאלו אנשי המקום לאשתו על אשתו וכן (שמות יד, ג) "ואמר פרעה לבני ישראל" וכן (שופטים ט, נד) "יאמרו לי אשה הרגתה".

(יד) **ויתן לאברהם** כדי לפייסו להתפלל עליו.

(טו) **הנה ארצי לפניך** אבל פרעה אמר (בראשית יב, יט) קח ולך לפי שנתיירא שהמצרים שטופי זמה הן.

(טז) **ולשרה אמר** אמ' אבימלך לכבודה כדי לפייסה הנה עשיתי לך את כל הכבוד הזה נתתי ממון לאחיד שאמרת עליו אחי הוא הנה הממון הזה לך כסות עינים לכל אשר אתך ואת כל ונוכחת יכסה עיניהם של כל אשר אתך.

ונוכחת⁴⁹⁶ שלא יקילוך בעיניהם שאלו השיבותיך ריקנית יש להן לומר לאחר שנתעלל בה החזירה עכשו שהוצרכתי לבזבז ממון ולפייס יודעין הכל שעל כרחי השיבותיך וע"י נס את⁴⁹⁷ כל ונוכחת ועם כל באי עולם יהא לך פתחון פה להתוכח עמהם ולהראות דברים הנכרים הללו ולשון תוכחה בכל מקום פרובארי בלעז בירור דברים ואונקלוס תרגם בפנים אחרים ולשון המקרא כך הוא נופל על התרגום הנה הוא לך כסות של כבוד על העינים שלי ששלטו ביד ובכל אשר אתך על כן תרגם וחזית יתוך וית כל דעמיך ועל⁴⁹⁸ כל מה דאמרת איתוכחת כלומר התוכחי והזהרי מכאן ואילך שלא תאמרי עוד כדברים הללו שאמרת אחי הוא והוא לשון תוכחה.

(יז) **וילדו** כתרגומו ואתרווחו נתפחתו⁴⁹⁹ נקביהם להוציא מה שצריך להן להוציא והיא לידה שלהן.

(יח) **בעד כל רחם** כנגד כל פתחיהן.

על דבר שרה על פי דבורה.

פרק כא

(א) **וה' פקד את שרה** סמך פרשה זו לכאן ללמד שכל המבקש רחמים על חברו והוא צריך לאותו דבר הוא נענה תחילה שני (בראשית כ, יז) ויתפלל אברהם וגו' פקד את שרה שפקד כבר קודם שרפא את אבימלך. **פקד** בהריון.

ויעש ה' לשרה כאשר דבר ללידה והיכן היא אמירה והיכן הוא דבור אמירה (בראשית יז, יט) ויאמר אלהים אבל שרה אשתך יולדת לך בן דבור (בראשית טו, א) היה דבר ה' אל אברם במחזה לאמר בברית בין הבתרים נאמר לו (בראשית טו, ד) לא יירשך זה והביא היורש משרה. **ויעש ה' לשרה כאשר דבר** לאברהם.

(ב) **למועד אשר דבר אתו אלהים** דמליל יתיה ה' את המועד דבר וקבע כשאמר לו (בראשית יח, יד) למועד אשוב אליך סרט לו סריטה בכותל כשתגיע חמה לשריטה זו לשנה הבאה תלד.

(ו) **כל השומע**⁵⁰⁰ **יצחק לי** ישמח עלי ומדרש אגדה הרבה עקרות נפקדו עמה הרבה חולים נתרפאו בו ביום הרבה תפלות נענו עמה לכך הרבה צחוק בעולם.

(ז) **מי מלל לאברהם** לשון שבח וחשיבות ראו מי הוא וכמה הוא גדול ששומר אבטחתו שמבטיח ועושה. **מלל** שנה הכתוב ולא אמר דבר אלא מלל בגימטריא מאה לסוף מאה שלאברהם הניקה בנים שרה.

(ב) **ותהר ותלד שרה לאברהם**⁵⁰¹ אחר שלא גנבה לו זרע ממקום⁵⁰².

בן לזקניו מלמד שהיו זיו איקונים שלו דומין לו.

למועד אשר דבר אתו אלהים ר' יודן ור' חמא ר' יודן אמר לתשעה חדשים נולד שלא יהו אומרין גרוף הוא מביטו של אבימלך ר' חמא אמר לשבעה שהן מקוטעין ב"ר.

(ז) **הניקה**⁵⁰³ **בנים שרה** ביום המשתה הביאו שרות בניהן עמהן והניקה אותם שהיו אומרי" לא ילדה שרה אלא אסופי הוא מן השוק.

(ח) **ויגמל** לסוף כ"ד חדש.

משתה גדול שהיו שם גדולי הדור שם ועבר ואבימלך.

⁴⁹⁶ בפסוק "וְנִכְחַתְּ". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 65.

⁴⁹⁷ זה אינו דיבור המתחיל בדפוס רומא.

⁴⁹⁸ הקטע מפה עד סוף הפסוק נמצא רק בדפוס רומא.

⁴⁹⁹ היפוך אותיות, צריך לומר "נתפתחו".

⁵⁰⁰ בפסוק "הַשְּׁמַעִי".

⁵⁰¹ פירושים אלו לפסוק ב מופיעים בתוך הפירוש לפסוק ז. בדפוס זמורה ואלקבץ הם נמצאים במקומם בפסוק ב.

⁵⁰² הכוונה אינה ברורה. שמא יש לאמץ את התיקון של "רש"י השלם" – "שלא גנבה לו זרע ממקום אחר".

⁵⁰³ בפסוק "הַיְנִיקָה".

(ט) **מצחק** לשון ע"ז לשון גלוי עריות לשון שפיכות דמים ע"ז (שמות לב, ו) ויקומו לצחק גילוי עריות מן אשת פוטיפר (בראשית לט, יז) לצחק בי שפיכות דמים מיואב (שמואל ב, ב, יד) יקומו הנערים ויצחקו לפננו⁵⁰⁴ שהיה מריב עם יצחק על הירושה ואומר אני בכור נוטל פי שנים ויוצאין לשדה ויורה בו חצים כמה דאת אמרת (משלי כו, יח-יט) כמתלהלה הורה זיקים⁵⁰⁵ חצים ומות... ואמר הלא מצחק⁵⁰⁶ אני.

(י) **עם בני עם יצחק** כיון שהוא בני אפי' אינו הגוי' כיצחק או הגון כיצחק אפי'⁵⁰⁷ אינו בני אין זה כדאי לירש עמו קל וחומי' עם בני עם יצחק ששתיהן בו.

(יא) **על אודות בנו** שיצא לתרבות רעה ופשוטו של מקרא על שאומרת לו לשלחו.

(יב) **שמע בקולה**⁵⁰⁸ למדנו שהיה אברהם טפל לשרה בנביאות.

(יג) **לחם וחמת מים** ולא כסף וזהב לפי שהיה שונאו על שיצא לתרבו' רעה. **ואת הילד** אף הילד שם על שכמה שהכניסה בו שרה עין הרע ואחזתו חמה ולא יכול להלך ברגליו.

(טו) **ויכלו המים** לפי שדרך חולים לשתות הרבה.

(טז) **מנגד** מרחוק.

כמטחוי קשת כשתי טיחות והוא לשון יריית חץ ולשון המשנה שהטיח באשתו תחת התאנה על שם שהזרע יורה כחץ ואם תאמר היה לו לכתוב כמטחי קשת משפט הוא להכניס הו"ו כאן כמו (שיר השירים ב, יד) בחגוי הסלע מגזרת (ישעיהו יט, יז) והיתה אדמת יהודה למצרים לחגא ומגזי' (תהלים קז, כז) יחוגו וינועו כשכור וכמו (תהלים סה, ו) קצוי ארץ מגזי' קצה הארץ. **ותשב מנגד** כיון שקרב למות הוסיפה להתרחק.

(יז) **את קול הנער** מכאן שיפה תפלת החולה לעצמו מתפלת אחרים עליו והיא קודמת לו להנצל. **באשר הוא שם** לפי מעשיו שהוא שם עכשו הוא נדון ולא לפי מה שהוא עתיד לעשות לפי שהיו מלאכי השרת מקטרגין ואומרים רבונו של עולם מי שהוא עתיד להמית את בניך בצמא אתה מעלה לו את הבאר אמי' להן מהו עכשו רשע או צדיק אמרו לו צדיק אמי' להן לפי מעשיו של עכשו אדיננו וזהו באשר הוא שם והיכן המית את ישראל בצמא כשהגלם נבוכד נצר דכתיב (ישעיהו כא, יג - יד) משא בערב כמו שמפורש בישעיה לקראת צמא התיו מים כשהיו מוליכין אותן אצל ערבים היו ישראל אומרי' לשבאים בבקשה מכס הוליכנו אצל בני דודנו בני ישמעאל וירחמו עלינו שני' (ישעיהו כא, יג) ארחות דדנים ואלו יוצאים לקראתן ומביאין להן דגים מלוחי' ונאדות נפוחין כסבורים ישראל שהן מלאים מים וכשמכניסו בפיו ופותחו היה הרוח נכנס בגופו ומת ב"ר.

(כ) **רובה**⁵¹⁰ **קשת** מתלמד בקשת רובה על כל המורים ב"ר.

רובה קשת יורה חצים בקשת קשת על שם האומנות כמו חמר גמל צייד לפי השי"ן מודגשת שהיה יושב במדבר ומלסטט את הבריות שנאמר (בראשית טז, יב) ידו בכל.

(כא) **מארץ מצרים** ממקום גדוליה שנאמר (בראשית טז, א) ולה שפחה מצרית היינו דאמרי אינשי זרוק חוטרא לאוירא אעיקריה קאי.

(כב) **ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר אבימלך**⁵¹¹ לפי שראה אבימלך שנתקיימה אבטחתו שלהב"ה שנאמר (בראשית יז, כא) ואת בריתי אקים את יצחק אשר תלד לך שרה למועד הזה ומהו הברית זו ברית הארץ דכתיב (בראשית טו, יח) ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ וגוי' אמר לו אלהים (בראשית כא, כב) עמך בכל אשר אתה עושה⁵¹² שבן מאה שנת⁵¹³ ילדת ושרה בת תשעים וילדה. **ה' עמך**⁵¹⁴ לפי שראו שיצא משכונת סדום לשלום ועם המלכים נלחם ונפלו בידו ואשתו נפקדה לזקונים.

(כג) **ולניני ולנכדי** עד כאן רחמי האב על הבן ועתה השבעה לי.

כחסד אשר עשיתי עמך בהיותי יושב הארץ ואתה היית גר ואמרתי לך (בראשית כ, טו) הנה ארצי לפניך כן תעשה גם אתה עמדי כשתירש את הארץ ואני אהיה גר שמובטח כשם שנתקיימה אבטחתו שאמר (בראשית יז,

⁵⁰⁴ בפסוק "יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו".

⁵⁰⁵ בפסוק "הירה זקים".

⁵⁰⁶ בפסוק "משחק".

⁵⁰⁷ כנראה "אפילו" אף על פי שאין נקודה מעל הו"ו.

⁵⁰⁸ בפסוק "אודת".

⁵⁰⁹ בפסוק "בקולה".

⁵¹⁰ בפסוק "רבה".

⁵¹¹ בפסוק "ויהי בעת ההוא ויאמר אבימלך". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 66.

⁵¹² בפסוק "עשה".

⁵¹³ כנראה צ"ל "שנה".

⁵¹⁴ בפסוק "אֵלֵהֶם".

כא) למועד הזה כן יתקיימו דבריו שאמר (בראשית טו, יח) לזרעך נתתי את הארץ הזאת (בראשית כא, כד) ויאמר אברהם אנכי אשבע.

(כה) **והוכיח אברהם את אבימלך** כל אהבה שאין בה תוכחה אינה אהבה וכל שלום שאין עמו תוכחה אינו שלום אמר לו אנכי אשבע אבל מה שאמרת כחסד אשר עשיתי עמך אין כאן חסד שהרי כשהייתי גר בארץ גזלו עבדיך את באר המים.

(ל) **תהיה לי לעדה** לשון עדות שלנקבה כמו (בראשית לא, נב) ועדה המצבה כי חפרתי את הבאר הזאת מריבין היו עליה עבדי אבימלך ואומרים אנו חפרנוהו אמרו ביניהן כל מי שיתראה על הבאר ויעלו המים לקראתו שלו הוא ועלו לקראת אברהם.

(לג) **ויטע אשל** רב ושמואל חד אמר פרדס להביא ממנו פרות לאורחין בסעודה וחד אמר פונדק לאכסניא ובו כל מיני מאכל ומצינו לשון נטיעה באהלים שנאמר (דניאל יא, מה) ויטע אהלי אפדנו. **ויקרא שם** על ידי אותו אשל הקרא שמו שלהבי"ה אלוה על כל העולם לאחר שאוכלין ושותין אומר להם ברכו למי שאכלתם משלו והם היו מברכין לאברהם והוא אומ' להם סבורים אתם שמשלי אכלתם משלמי שאמר והיה העולם אכלתם.

(לד) **ימים רבים** מרובין על ימי חברון כי בחברון עשה כ"ה שנה וכאן עשה כ"ו בסדר עולם כיצד בן ע"ה שנה היה בצאתו מחרן אותה שנה (בראשית יג, יח) ויבא ויש' באלוני ממר' שלא מצינו שנתיישב קודם לכן אלא הלך ונסוע ובמצרים לא עשה אלא ג' חדשים שהרי שלחו מלך מצרים מיד (בראשית יג, ג) וילך למסעיו עד (בראשית יג, יח) ויבא וישב באלוני ממרא אשר בחברון עד שנהפכה סדום מיד (בראשית כ, א) ויסע משם אברהם מפני בשתו של לוט ובא לארץ פלשתים ובן צ"ט שנה היה שהרי בשלישי למילתו באו אצלו המלאכים הרי כ"ה שנה וכאן כתב ימים רבים מרובין על הראשונים ולא בא הכתוב לסתום אלא לפרש ואם היו מרובין עליהן ב' שנים או יותר היה מפרשן ועל כרחך אין יתירים יותר משנה הרי כ"ו שנה מיד יצא משם וחזר לחברו' ואותה שנה קדמה לפני עקדתו של יצחק י"ב שנה.

פרק כב

(א) **אחר הדברים האלה** יש מרז"ל אומ' אחר דבריו של שטן שהיה מקטרג ואומ' מכל סעודה שעשה אברהם לא היה לו להקריב פר אחד או איל אחד אמר לו כלום עשה אלא בשביל בנו אפילו הייתי אומר לו זבחה לפני לא היה מעכב ויש מהן אומרים אחר דבריו שלישמעאל שהיה מתפאר על יצחק שמל בן י"ג שנה ולא מיחה אמר לו ובאבר אחד אתה מיראני אלו אמר לך הב"ה קרב עצמך לפני אתה זובח אמ' לו חס ושלוס אמר לו יצחק מיד אני זובח לפניו. **ויאמר הנני** כך היא עניינתן של צדיקים לשון ענוה ולשון זמון.

(ב) **קח נא** אין נא אלא לשון בקשה אמר לו בבקשה ממך עמוד לי בזו שלא יאמרו הראשונות לא היו בהן ממש. **את בנדך** אמר לו שני בנים יש לי. **את יחידך** אמר לו זה יחיד לאמו וזה יחיד לאמו. **אשר אהבת** אמר את שניהם אני אוהב אמ' לו את יצחק וכל כך למי⁵¹⁵ כדי שלא תטרף דעתו וכדי לחבב את המצוי וליתן לו שכר על כל דבור ודבור. **ארץ המוריה**⁵¹⁶ היא ירושלים וכן קורא אותה בדברי הימים (ב' ג, א) לבנות בית לה' בהר המוריה ורבותינו ז"ל פירשוהו על שם שמשם יצא הוראה לכל ישראל ואנקלוס תרגם על שם עבודת הקטרת שיש בו מור ושאר סמים. **והעלהו שם** לא פירש שחטאו לפי שלא היה בדעתו שישחטאו אלא שיעלהו בהר על מנת לעשותו עולה ומשהעלהו אמ' לו הורידהו. **על אחד ההרים** כך הב"ה מתהה את הצדיקי' וא"כ מגלה להם טעמו שלדבר לקבל שכר על כל דבור ודבור (בראשית יב, א) לך לך מארצך וגוי' וא"כ אל הארץ אשר אראך וכן ביונה (יונה ג, ג) את הקריאה אשר אנכי דובר אליך.

(ג) **וישכם** נזדרז למצוה. **ויחבוש**⁵¹⁷ הוא בעצמו ולא צוה לאח⁵¹⁸ מעבדיו שאהבה מקלקלת השורה. **את שני נעריו** אליעזר וישמעאל שאין אדם חשוב רשאי לצאת בלא שני נערים עמו שאם יתרחק האחד לנקביו יהא השני עמו. **ויבקע** וצלח כמו (שמואל ב' יט, יח) וצלחו את⁵¹⁹ הירדן לשון בוקע.

⁵¹⁵ "למה".

⁵¹⁶ בפסוק "המריה".

⁵¹⁷ בפסוק "ויחבוש".

⁵¹⁸ "לאחד".

⁵¹⁹ בפסוק חסר "את".

(ד) **ביום השלישי** למה אחר שלא להראותו מיד כדי שלא יאמרו הממו וערבבו פתאום וטרף דעתו עליו ואלו היה לו שהות להמלך לא היה עושה.
וירא את המקום ראה ענן קשור על ראש ההר.

(ה) **עד כה** כלומר דרך מועט למקום אשר לפנינו ומדרש אגדה אראה היכן הוא מה שאמר לי (בראשית טו, ה) כה יהיה זרעך.
ונשובה נתנבא שישובו שניהם.

(ו) **מאכלת**⁵²⁰ סכין על שם שאוכלת בשר כמה דאת אמר (דברים לב, מב) וחרבי תאכל בשר ושמשך בשר לאכילת אדם ד"א זו נקראת על שם שישראל אוכלים מתן שכרה.
וילכו שניהם יחדו אברהם שהוא יודע שהוא הולך לשחוט את בנו היה הולך ברצון ובשמחה כיצחק שלא היה יודע כלום.

(ח) **יראה לו השה** יבחר לו השה ואם אין שה לעולה בני ואעפ"י שהבין יצחק שהוא הולך להשחט וילכו שניהם יחדו בלב שלם.

(ט) **ויעקוד**⁵²¹ ידים ורגלים שלו הידים והרגלים היא עקידה מלשון (בראשית ל, לט) עקודים שהיו קרסוליהם לבנים מקום שעוקדין אותן בו היה נכר.

(יא) **אברהם אברהם** לשון חבה הוא שכפל שמו.

(יב) **אל תשלח ידך** לשחוט אמר לו וכי לחנם באתי לכאן אעשה בו חבלה ואוציא ממנו דם אמר לו אל תעש לו מאומה.

כי עתה ידעתי מעתה ידעתיך בעולם יש לי מה אשיב למדת הדין ולאומות התמהין מה היא חבתי עליך מעתה יש לי פתחון פה עכשו שרואין כי ירא אלהי אתה.
אמר ר' אבא אמר אברהם לפני הב"ה אף אני אשפוך לפניך שיחותי אתמול אמרת לי (בראשית כא, יב) כי ביצחק יקרא לך זרע חזרת ואמרת (בראשית כב, ב) קח נא את בנך עכשו אתה אומר לי אל תשלח ידך אמר לו הקב"ה (תהלים פט, לה) לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה כשאמרתי לך כי ביצחק יקרא לך זרע לא אחלל בריתי ואת בריתי אקים את יצחק כשאמרתי לך קח נא ומוצא שפתי לא אשנה לא אמרתי לך שחטהו אלא העלהו אסיקתיה אחתיה.

(יג) **וירא והנה איל** מהיכן היה אותו איל אלא מוכן היה אותו איל מששת ימי בראשית.
אחר אחרי שאמר לו המלאך (בראשית כב, יב) אל תשלח ידך ראהו שהוא נאחז וזהו שמתורגם וזקף אברהם ית עינוהי בתר אליו.
בסבך אילן.

בקרינו שהיה רץ אברהם אחריו וסבכו המלאך וערבבו באילנות כדי שיקחנו אברהם משם.⁵²²
תחת בנו מאחר שכת' ויעלהו לעולה לא חסר המקרא כלום ומה הוא תחת בנו על כל עבודה שהיה עושה ממנו היה מתפלל יהי רצון שתהא עבודה זו כאלו עשויה בבני כאלו בני שחוט כאלו דמו זרוק כאלו בני מופשט כאלו בני מוקטר ועשוי דשן.

(יז) **כי ברך אברכך** אחת לאב ואחת לבן.

(יד) **ויקרא אברהם**⁵²³ **שם המקום ההוא ה' יראה** לפי פשוטו ותרגומו ה' יבחר ויראה לו המקום הזה להשרות שכינתו ולהקריב שם קרבנות.

אשר יאמר היום שיאמרו הדורות הבאים עליו בהר ה' יראה הקב"ה לעמו היום הימים העתידין כמו עד היום הזה שבכל המקרא שכל הדורות הבאים הקוראים את המקרא אומרים על יום שעומדין בו היום הזה ומדרש אגדה ה' יראה לו עקדה זו לסלוח לישראל בכל שנה ושנה ולהגין עליהן מן הפורענות שיאמי להם היום הזה בכל הדורות הבאים בהר ה' יראה אפרו של יצחק צבור ועומד לכפרה.

(כ) **אחרי הדברים האלה ויוגד**⁵²⁴ להודיע חבת הצדיקים שייחס הכתוב כל אלה בעד יחוס רבקה ד"א ויוגד בהר המוריה היה אברהם אומר אלו היה בני שחוט כבר היה הולך בלא בנים היה לו להשיאו אשה מבנות ענר אשכול וממרא ובשרו המקום שנולדה רבקה בת זוגו וזהו אחר הדברים האלה הרהורי דברים שהיו על העקדה.
גם היא השוו משפחותיה למשפחות אבינו אברהם מה אברהם יצאו ממנו שפטים שיצאו מיעקב שמונה בני גבירות וארבעה בני שפחות אף אלו ח' בני גבירות וד' בני פילגש.

⁵²⁰ בפסוק "המאכלת".

⁵²¹ בפסוק "ויעקוד".

⁵²² פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 70.

⁵²³ בפסוק "אברהם".

⁵²⁴ בפסוק "ויוגד".

(כג) **ובתואל ילד את מלכה**⁵²⁵ **שמונה אלה ילדה מלכה לנחור אחי אברהם** כל היחוסין האלו לא באו אלא בשביל פסוק זה ובתואל ילד את מלכה⁵²⁶ אמי ר' יצחק כולן לשון מרות הן טבח טבחון גחם גחמון תחש תחשון מעכה מעכון בראשית רבה.

חסלת פרשי וירא

[פרשת חיי שרה]

פרק כג

(א) **ויהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים** לכך נכתב שנה בכל כלל וכלל לומר לך שכל אחד נדרש לעצמו בת מאה כבת עשרים לחטא מה בת עשרים לא חטאת שהרי אינה בת עונשין אף בת מאה בלא חטא ובת עשרים כבת שבע לנוי. **שני חיי שרה** כולן שוין לטובה.

(ב) **בקרית ארבע** על שם ד' ענקים אחימן ששי ותלמי ואביהן ד"א על שם ד' זוגות שנקברו שם איש ואשתו אדם וחווה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה. **ויבא אברהם** מהיכן בא מהר המוריה.⁵²⁷ **לספוד לשרה ולבכותה**⁵²⁸ נסמכה מיתת שרה לעקדת יצחק שעל ידי שנזדמן בנה לשחיטה וכמעט שלא נשחט כשנתבשרה כן פרחת נשמתה ומתה.

(ד) **גר ותושב אנכי עמכם** גר מארץ אחרת ונתישבת עמכם ומדרש אגדה אם תרצו הריני גר ואם לאו אטלנה מן הדין שאמר לי הקב"ה (בראשית יב, ז) לזרעך אתן את הארץ הזאת. **אחוזה קבר**⁵²⁹ אחוזת קרקע לבית הקברות.

(ו) **לא יכלה** לא ימנע כמו (תהלים מ, יב) לא תכלה⁵³⁰ רחמיך ממני וכמו (בראשית ח, ב) ויכלא הגשם מן השמים.

(ח) **את נפשכם** את רצונכם. **ופגעו לי** לשון בקשה כמו (רות א, טז) אל תפגע⁵³¹ בי.

(ט) **מערת המכפלה** בית ועליה על גביו ד"א שכפולה בזוגות. **בכסף מלא** שלם כל שווייה.

(י) **ועפרון יושב**⁵³² ישב כתי' חסר ו"ו אותו היום מנוהו שופט עליהם מפני חשיבותו של אברהם שהיה צריך לו עלה לגדולה. **בכל באי שער עירו**⁵³³ שכולן בטלו ממלאכת' ובאו לגמול חסד לשרה.

(יא) **לא אדוני**⁵³⁴ לא תקנה אותה בדמים. **נתתי לך** הרי היא כמו שנתתיה לך כבר.

(יג-טו) **אך אם אתה לו שמעני** אתה אומר לי ליקח בחנם אני אי אפשי בכך אך אם רצונך לו שמעני הלואי ותשמעני דונאי בלעז מוכן הוא אצלי והלואי נתתיו לך כבר. **לו שמעני** הלואי ותשמעני ביני ובינך מה היא בין שני אוהבים כמונו מה היא חשובה לכלום אלא הנח המכר ואת מתן קבור אך אם אתה לו שמעני אתה אומר לי לשמוע לך וליקח חנם אי אפשי בכך אך אם אתה לו שמעני על הדמים.

(טז) **וישקול אברהם לעפרון**⁵³⁵ עפרן כתיב למה נחסר ו"ו מפני שאמר הרבה ואפי' מעט לא עשה זהו שאמר הכתוב נבהל להון איש רע עין ולא ידע כי חסר יבואנו זה עפרן שנחסר לו ו"ו משמו שנטל ממנו שקלים גדולים שהו קינטרין שני (בראשית כג, טז) עובר לסוחר שמתקבלין בשקל בכל מקום ויש מקום ששקליהן גדולים.

⁵²⁵ בפסוק "רַבְקָה".

⁵²⁶ צריך להיות "רבקה", כמו בפסוק. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 105.

⁵²⁷ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 73.

⁵²⁸ בפסוק "לְסָפֹד לְשָׂרָה וּלְבִכּוֹתָהּ".

⁵²⁹ בפסוק "אֲחֻזָּתִי".

⁵³⁰ בפסוק "תכלא".

⁵³¹ בפסוק "תפגעיי".

⁵³² בפסוק "ישָׁב".

⁵³³ בפסוק "לכלי".

⁵³⁴ בפסוק "אֲדֹנָיִי".

(יז) **ויקם שדה עפרון** תקומה היתה לו שיצא מיד הדיוט ליד מלך ופשוטו של מקרא ויקם השדה והמערה וכל העץ לאברהם למקנה.

(יח) **בכל באי שער עירו** במעמד כולם הקנהו לו.

פרק כד

(ב) **זקן ביתו** לפי שהוא סמוך נקוד זקן.
תחת ירכי הנשבע צריך ליטול בידו חפץ של מצוה כגון ספר תורה או תפילין והמילה היתה לו מצוה ראשונה ובאה לו על ידי צער והיתה חביבה עליו.

(ז) **ה' אלהי השמי' אשר לקחני** ולא אמ' ואלהי הארץ ולמעלה אמ' (בראשית כד, ג) ואשביעך בה' אלהי השמים ואלהי הארץ לפי שכשלקחני מבית אבי היה אלהי השמים ולא אלהי הארץ לפי שלא היו באי העולם מאמיניו בו אבל עתה הוא אלהי הארץ כמו כן שהרגלתיו בפי הבריות.
מבית אבי מחרן.

ומארץ מולדתי מאור כשדים.
ואשר דבר לי לצרכי כמו (מלכים א' ב, ד) אשר דבר עלי וכן כל לי ולו ולהם הסמוכין לדבור מפורשין בלשון על ותרגום שלהם עלי עלוהי עליהון שאין נופל אצל דבור לשון לי ולו ולהם אלא אלי אליו אליהם ותרגום שלהם עמי עמיה עמהון אבל אצל אמירה נופל לשון לי ולו ולהם.
ואשר נשבע לי בין הבתרים.

(ח) **ונקית משבועתי**⁵³⁶ **זאת** וקח לו מבנות ענר אשכול וממרא.
רק את בני רק מיעוט הוא בני אינו חוזר אבל בן בני חוזר והוא יעקב שסופו לחזור לחרן.

(י) **מגמלי אדוניו**⁵³⁷ נכרין היו משאר גמלים מפני שהיו זמומין מפני הגזל שלא ירעו בשדות אחרים.
וכל טוב אדוניו⁵³⁸ **בידו** שטר מתנה כתב ליצחק על כל אשר לו כדי שיקפצו לשלוח לו בתם.
ארם נהרים בין שתי נהרות יושבת.

(יא) **ויברך הגמלים** הרביצין.

(יד) **הוכחת**⁵³⁹ ראויה היא לו שתהא גומלת חסדים וכדאי היא ליכנס בביתו של אברהם ולשון הוכחת ברכת.
ובה אדע לשון תחנה הודע לי בה כי עשית חס' אם תהיה ממשפחתו והוגנת לו אדע כי עשית לי חסד.

(טז) **בתולה** ממקום בתולים.
ואיש לא ידעה שלא כדרכה לפי שבנות הגוים משמרות מקום בתוליהן ומפקירות עצמן ממקום אחר העיד על זו שנקיה מכל.

(יז) **וירץ העבד לקראתה** לפי שראה שעלו המים לקראתה.
הגמאיני⁵⁴⁰ לשון גמיעה.

(יח) **ותורד** מעל שכמה.
(יט) **עד אם כלו** הרי אם משמש בלשון אשר אם כלו דיספקון שזו היא גמר שתייתם כששתו די ספקם ותרגום דיספקון.

(כ) **ותער** לשון נפיצה והרבה יש בלשון משנה (עבודה זרה ה, ז) המערה מכלי אל כלי ובמקרא יש לו דומה (תהלים קמ"א, ח) אל תער נפשי וכמו (ישעיהו נג, יב) אשר הערה למות נפשו.
אל השוקת⁵⁴¹ אבן חלולה ששותין בה הבהמות.

(כא) **והאיש משתאה לה** לשון שאייה כמו (ישעיהו ו, יא) אם שאו ערים תשאה שממה משתאה משתומם ומתבהל על שראה דברו קרוב להצליח ואינו יודע אם היא ממשפחת אברהם ואל תתמה בתי"ו שלמשתאה שאין לך תיבה שתחלת יסודה שייך מדברת בלשון מתפעל שאין תי"ו מפרידה בין שתי אותיות הראשונות שלעקר היסוד כמו משתאה משתולל מגזר' שלל (ישעיהו נט, טז) וישתומם מגזרת שממה (מיכה ו, טז) וישתמר חקות עמרי מגז'.

⁵³⁵ בפסוק "וישקל אברהם לעפרו".

⁵³⁶ בפסוק "משבעתי".

⁵³⁷ בפסוק "אדניו".

⁵³⁸ בפסוק "אדניו".

⁵³⁹ בפסוק "הכחתי".

⁵⁴⁰ בפסוק "הגמאיני".

⁵⁴¹ בפסוק "השוקת".

שמר אף כאן משתאה מגזר' תשאה וכשם שאתה מוצא לשון משומם באדם נבהל ונאלם ובעל מחשבות כגון (איוב יח, כ) על יומו נשמו אחרונים וכמו (ירמיהו ב, יב) שומו שמים (דניאל ד, טז) אשתומם כשעה חדא כן תפר' לשון שאייה באדם נבהל ובעל מחשבות משתאה לה משתומם עליה כמו (בראשית כ, יג) אמרי לי אחי הוא (בראשית כו, ז) וישאלו אנשי המקום לאשתו אישטודרישון בלעז.

(כב) **בקע משקלו** רמז לשקלי ישראל בקע לגלגלת.
ושני צמידים רמז לשני לוחות שהן מצומדין.
עשרה זהב משקלם רמז לעשרת הדברות שבהן.

(כג) **ויאמר בת מי את** לאחר שנתן לה שאלה לפי שהיה בטוח בזכותו של אברהם שהצליח הבי"ה דרכו.
ללן לינה אחת לין שם דבר והיא אמרה גם מקום ללון כמה לינות אתה יכול ללון אצלנו.

(כד) **ותאמר אליו בת בתואל אנכי** השיבתו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון.

(כה) **מספוא** כל מאכל הבהמות קרוי מספוא כגון עצה ושעורים.

(כו) **אנכי בדרך** בדרך המיומן דרך הישר באותו דרך שהייתי צריך לכך נקוד בדרך בי"ת פתוחה וכל בי"ת ולמ"ד וה"א המשמשין בראש תיבה ונקודים בפתח מדברים בדבר הפשוט שנוכר כבר במקום אחר או שהוא מבואר ונכר באי זה מדבר.

(כח) **לבית אמה** דרך הנשים להיות להם בית לישיב בו למלאכתן ואין הבת מגדת לאביה אלא לאמה.

(כט) **וירץ לבן** למה רץ ועל מה רץ אלא כראות הנזם ואת הצמידים אמר עשיר הוא זה ונתן עניו בממון.

(ל) **והוא עומד⁵⁴² על הגמלים** לשמרם כמו (בראשית יח, ח) והוא עומד⁵⁴³ עליהם דאברהם לשמשן.

(לא) **פניתי הבית** מע"ז.

(לב) **ויפתח הגמלים** התיר זמם שלהם.

(לג) **עד אם דברתי דברי** הרי אם משמש במקום אשר ובמקום כי כמו (בראשית מט, י) עד כי יבא שילה וזהו שאמרו רז"ל כי משמש בד' לשונות אי דילמא אלא דהא ואחד מהם אי והוא במקום אם.

(לו) **ויתן לו את כל אשר לו** ושטר המתנה בידי.

(לז) **לא תקח אשה מבנות כנען⁵⁴⁴** אם לא תלך תחלה אל בית אבי ואם לא תאבה האשה ללכת אחריו.

(לט) **אולי⁵⁴⁵** אלי כתי' מגיד שהיתה לו בת והיה מחזר למצא עלה שיאמר לו אברהם לפנות אליו ולהשיאו לבתו אמר לו בני ברוך והוא ארוך ואין ארוך מידבק בברוך.

(מב) **ואבא היום אל העין** היום יצאתי והיום באתי מכאן שקפצה לו הארץ אמר ר' אחא יפה שיחת עבדי ביתי אבות לפני המקום מתורתן שלבנים שהרי פרשתו של אליעזר כפולה בתורה והרבה גופי תורה לא נתנו אלא ברמיזה.

(מד) **גם אתה שתה** לרבות אנשים שעמו.
הוכיח בירר שכל הוכחה שבמקרא מברר דבר.

(מה) **טרם אכלה** טרם שאני אכלה וכן כל לשון הוה פעמים שהוא מדבר לשון עבר ויוכל לכתוב טרם כליתי ופעמים שהוא מדבר לשון עתיד כמו (איוב א, ה) כי אמר איוב הרי לשון עבר (איוב א, ה) ככה יעשה איוב הרי לשון עתיד ופירוש שניהם לשון הוה כי אומ' היה איוב ככה היה עושה איוב.

(מז) **ואשאל אותה בת מי את ואשים הנזם על אפה⁵⁴⁶** שנה את הסדר שהרי תחלה נתן וא"כ שאל אלא שלא יתפשוהו בדבריו לומר היאך נתת ועדין לא היית יודע בת מי הוא.

(מט) **ואפנה על ימין** מבנות ישמעאל.

⁵⁴² בפסוק "והנה עמד".

⁵⁴³ בפסוק "עמד".

⁵⁴⁴ בפסוק "לא תקח אשה לבני מִבְּנוֹת הַכְּנַעֲנִי".

⁵⁴⁵ בפסוק "אלי".

⁵⁴⁶ בפסוק "וְאֶשְׁאֵל אֹתָהּ בַת מִי אֵת וְתֹאמֶר בַּת בְּתוּאֵל בִּן נָחֹר אֲשֶׁר יִלְדָה לוֹ מִלְּפָה וְאֶשֶׁם הַנְּזָם עַל אֶפְהָ".

או על שמאל מבנות לוט שהיה יושב לשמאלו שלאברהם.

(נ) ויען לבן ובתואל רשע היה והשיב לפני אביו. דבר הזה לא על ידי תשובת דבר רע ולא על ידי תשובת דבר הגון שהרי נכר שמה' יצא הדבר לפי דבריך שזמנה לך.

(נב) וישתחו ארצה מכאן שמודין על בשורה טובה.

(נג) ומגדנות⁵⁴⁷ לשון מגדים שהביא עמו מיני פירות שלארץ ישראל.

(נד) וילינו כל לינה שבמקרי לינת לילה.

(נה) ויאמר אחיה ואמה ובתואל אביה היכן הוא אלא היה רוצה לעכב ונגף באותו הלילה. ימים שנה כמו (ויקרא כה, כט) ימים תהיה גאולתו שכך נותנין לבתולה י"ב חדש לפרנס את עצמה בתכשיטין. או עשור עשרה חדשים ואם תאמר ימים ממש אין דרך המבקשין דבר לדבר כן לבקש דבר מועט ואם לא תרצה תן לנו מרובה מזה.

(נו) ונשאלה את פיה שאין משיאין את האשה אלא לרצונה.

(נח) ותאמר אלך מעצמי ואף אם אינכם רוצים כן.

(ס) אחותינו את היי לאלפי רבבה וירש⁵⁴⁸ זרעך אותה הברכה שנאמרה לאברהם בהר המוריה (בראשית כב, יז) והרבה ארבה את זרעך יהי רצון שיהיה אותה הברכה ממך ולא מאשה אחרת.

(סב) בא מבא באר לחי רואי⁵⁴⁹ שהלך להביא את הגר לאברהם אביו שישאנה. והוא יושב בארץ הנגב קרוב לאותו הבאר שני (בראשית כ, א) ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור ושם היה אותה הבאר שני (בראשית טז, יד) הנה בין קדש ובין ברד.

(סג) לשוח בשדה לשון תפלה (תהלים קב, א) ישפוך שיחו.

(סד) ותשא רבקה את עיניה⁵⁵⁰ ראתה אותו הדור ותוהה מפניו. ותפול⁵⁵¹ מעל הגמל השמיטה את עצמה לארץ כמו (בראשית כד, יד) הטי נא מתרגמינן ארכיני כען (שמואל ב' כב, י) ויט שמים תרגומו וארכין לשון מוטה לארץ ודומה לו (תהלים לז, כד) כי יפול לא יוטל אם יטה לא יגיע לקרקע.

(סה) ותתכס לשון מתפעל וכן ותקבר ותלכד ותשבר.

(סו) ויספר העבד ליצחק גלה כל הנסים שנעשו לו שקפצה לו הדרך ושנזדמנה רבקה בתפלתו.

(סז) האהלה שרה אמו כלומר והרי היא כשרה אמו כי כל זמן שהיתה שרה קיימת היה נר דלוק מערב שבת לערב שבת וברכה מצויה בעסה וענן קשור על האהל ומשמתה שרה פסקו וכשבאת רבקה חזרו. אחרי אמו דרך ארץ היא כל זמן שאמו של אדם קיימת הוא כרוך אצלה משמתה הוא מתנחם באשתו.

פרק כה

(א) קטורה זו הגר ולמה נקראת שמה קטורה על שמעשיה נאים כקטורת ושקשרה פתחה שלא נזדוג לה שום אדם מיום שפרשה מאברהם.

(ג) אשורים ולטושים⁵⁵² הם ראשי אומות ותרגום של אנקלוס אין לי ליישבו עם לשון המקרא.

(ה) ויתן אברהם אמי ר' נחמיה בר אבא ברכה דייתיקי שלו נתן לו שאמר לו הקב"ה לאברהם (בראשית יב, ב) והיה ברכה הברכות מסורות בידך לברך את מי שתרצה ואברהם מסרן ליצחק.

⁵⁴⁷ בפסוק "ומגדנות".

⁵⁴⁸ בפסוק "אחתנו את היי לאלפי רבבה וירש".

⁵⁴⁹ בפסוק "בא מבוא באר לחי רואי".

⁵⁵⁰ דיבור מתחיל זה מצאתי רק בדפוס רומא ובדפוס זמורה. בכ"י פרמה 3256 ווטיקן 46 כתוב "ותשא את עיניה". בדפוס רפ"ד ובכ"י

לייפציג 1 כתוב "ותרא את יצחק". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 126.

⁵⁵¹ בפסוק "ותפלי".

⁵⁵² בפסוק "וילטושם ולאמי".

(ו) **ולבני הפלגשים** חסר יו"ד שלא היתה לו אלא פילגש אחת והיא הגר היא קטורה נשים בכתובה פלגשים בלא כתובה כדאית' בסנהדרין (כא, א) בנשיי ופלגשיי דדוד.

(ז) **מאת שנה ושבעים שנה וחמש שנים** בן מאה כבן שבעים ובן שבעים כבן חמש בלא חטא.

(ט) **יצחק וישמעאל בניו** מכאן שעשה ישמעאל תשובה והוליד את יצחק לפניו והיא שיבה טובה האמורה באברהם.

(יא) **ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק** נחמו בתנחומי אבליים ד"א אעפ"י שמסר הב"ה לאברהם הברכות היה מתירא לברך את יצחק לפי שצפה שעשו יוצא ממנו לכך ויברך אלהים אמר יבא בעל העולם ויברך את אשר ייטב בעיניו ובא הב"ה וברכו.

(יג) **בשמותם**⁵⁵³ סדר לידתן זה אחר זה.

(טז) **בחצריהם** כרכים שאין להם חומה כתרגומו בפצחיהון שהן מפוצחין לשון פתיחה כמו (תהלים צח, ד) פצחו ורננו.

(יז) **ואלה ימי שני חיי ישמעאל** אמ' רבי חייא בר אבא למה נמנו שנותיו של ישמעאל כדי ליחס בהן שנותיו של יעקב משנותיו של ישמעאל למדנו ששמש יעקב בבית עבר י"ד שנה כשפירש מאביו קודם שבא אצל לבן שהרי כשפרש יעקב מאביו מת ישמעאל שנאמר (בראשית כח, ט) וילך עשו אל ישמעאל וכמו שמפורש במגלה בסוף פרק ראשון. **ויגוע** לא נאמרה גויעה אלא על הצדיקים.

(יח) **נפל** שכן כמו (שופטים ז, יב) ומדין ועמלק וכל בני קדם נופלים בעמק כאן הוא אומר לשון נפילה ולהלן הוא אומר על פני כל אחיו ישכון (בראשית טז, יב) עד שלא מת אברהם שכן ומשמת אברהם נפל.

חסלת פרשי ויהיו חיי שרה

[פרשת תולדות]

פרק כה

(יט) **אלה תולדות יצחק בן אברהם** יעקב ועשו האמורים בפרשי ועל ידי שאמר הכתוב יצחק בן אברהם הוזקק לומ' אברהם הוליד את יצחק לפי שהיו ליצני הדור אומריי מאבימלך נתעברה שרה שהרי כמה שנים שהתה עם אברהם ולא נתעברה ממנו מה עשה הקב"ה צר קלסתר פניו שליצחק דומה לאברהם והעידו הכל אברהם הוליד את יצחק וזהו שאמר הכתוב יצחק בן אברהם אברהם הוליד את יצחק לפי שמעידין הכל שאברהם הולידו.

(כ) **בן ארבעים שנה** שהרי כשבא אברהם מהר המוריה נתבשר שנולדה רבקה ויצחק היה אז בן ל"ז שנה שהרי שרה היתה בת צ' כשנולד יצחק ובת קכ"ז שנה כשמתה שני (בראשית כג, א) ויהיו חיי שרה וגו' הרי ליצחק ל"ז שנה ובו בפרק נולדה רבקה המתין לה שתהא ראויה לביאה ג' שנים ונשאה. **בת בתואל**⁵⁵⁶ **מפדן ארם אחות לבן הארמי** וכי לא ידענו עדין שהיא בת בתואל ואחות לבן ומפדן ארם אלא להגיד שבחה שהיתה בת רשע ואחות רשע ובני עירה רשעים ולא למדה ממעשיהם. **פדן ארם**⁵⁵⁷ על שם ששני ארם היו ארם נהרים וארם צובה קורא אותם פדן (שמואל א' יא, ז) צמד בקר תרגו' פדן דתורין ויש פותרין פדן שדה פדן בלשון ישמעאל שדה.

(כא) **ויעתר יצחק** הרבה והפציר בתפלה. **ויעתר לו** נתפצר לו נתפתה לו ואומ' אני כל לשון עתר לשון הפצרה ורבויה הוא וכן (יחזקאל ח, יא) עתר⁵⁵⁸ ענן הקטורת⁵⁵⁹ עולה מרבית העשן וכן (יחזקאל לה, יג) העתרתם⁵⁶⁰ עלי דבריכם וכן (משלי כז, ו) ונעתרות נשיקות שונא דומות למרובות והם למשא. **לנכח אשתו** זה עומד מצד אחר להתפלל וזו עומדת מצד אחר.

⁵⁵³ כך דיבור המתחיל בכ"י פרמה 3256 ולא כמו בשאר הדפוסים, וגם בכ"י לייפציג 1 כתוב: "בשמותם לתולדותם". דיבור מתחיל זה פחות מתאים לפירוש רש"י.

⁵⁵⁴ המילה "ימי" איננה בפסוק.

⁵⁵⁵ בפסוק "ואלה תולדות". בדפוס רומא ה"ל" ב"תולדות" זעירה ומורמת מעט – לא כמו במסורה.

⁵⁵⁶ בפסוק "בתואל הארמי".

⁵⁵⁷ בפסוק "מפדן".

⁵⁵⁸ בפסוק "ויעתר".

⁵⁵⁹ בפסוק "הקטרת".

⁵⁶⁰ בפסוק "והעתרתם".

ויעתר לו ולא לה שאין דומה תפלת צדיק בן צדיק לתפלת צדיק בן רשע לפי ויעתר לו ולא לה.

(כב) **ויתרוצו**⁵⁶¹ כתרגום ודחקין כמו טומאה רצוצה שאין מתקבלין במקום אחד ברחם אחד כשאר תאומים הנסבלים ברחם אחד שלא היה יכול לדור צדיק אצל רשע ויש לפר' ⁵⁶² ויתרוצו לשון שבירה כמו (שופטים ט, נג) ותרוץ את גלגלתו שצר היה להם המקום ושוברין זה את זה.
ותאמר אם כן למה זה אנכי אם כן מתרוצצים במעי למה זה אנכי הרה וסופי לשכלם;
ותלך לדרוש⁵⁶³ מהו זה שכך מתרוצצים.

(כג) **ויאמר ה' לה** אין סופך להפילם.

(כב) **ויתרוצו** על כרחך המקרא אומר דרשני שכתב לשון רציצה וכתב אם כן למה זה אנכי רז"ל דרשוהו לשון ריצה עוברת על בתי מדרשות שלשם ועבר יעקב רץ ומפרכס לצאת עוברת על בתי ע"ז עשו רץ ומפרכס לצאת ד"א מתרוצצים זה עם זה בנחלת שני עולמות.
ותאמר אם כן גדול צער העיבור למה זה אנכי מתאוה ומתפללת על ההריון.
ותלך לדרוש לבית מדרשו של שם ועבר להגיד מה יהא בסופה.

(כג) **ויאמר ה' לה** על ידי שליח לשם אמר ברוח הקדש והוא אמר לה.
שני גוים בבטנך גיים כתיב אלו אנטונינוס ור' שלא פסקו משולחנם לא צנון ולא חזרת לא בימות החמה ולא בימות הגשמים.
ושני לאומים⁵⁶⁴ אין לאום אלא מלכות.
ממעידך יפרדו מן המעים הם נפרדים זה לצדקו וזה לרשעו.
ולאום מלאום⁵⁶⁵ **יאמץ** לא ישו בגדולה כשזה קם זה נופל וכן הוא אומר (יחזקאל כו, ב) אמלאה החרבה לא נתמלאה צר אלא מחרבנה שלירושלים.

(כד) **והנה תומים**⁵⁶⁶ ובתמר הוא אומר (בראשית לח, כז) והנה תאומים מלא לפי ששניהם צדיקים אבל כאן חסר מפני שהאחד צדיק והאחד רשע.

(כה) **אדמוני** סימן שיהא שופך דמים.
כולו⁵⁶⁷ **כאדרת שער** מלא שער כטלית של צמר המלאה שער פילוקיירא בלע"ז.
ויקראו שמו עשו הכל קראו לו כן לפי שהיה נגמר ונעשה בשערו כבן שנים הרבה.

(כו) **ויזו אוחזת**⁵⁶⁸ **בעקב עשו** סימן שאין זה מספיק לגמור מלכותו עד שזה עומד ונוטלה ממנו ויעקב בא לעכבו שיהא הוא ראשון ללידה כראשון ליצירה ויהיה פטר רחם ויטול הבכורה מן הדין.
ויקרא שמו יעקב אמ' הב"ה אתון קריתון לחזירתכון שם אף אני אקרא לבני בכורי שם הה"ד ויקרא שמו יעקב ד"א אביו קרא לו יעקב על שם אחיזת העקב ומדרש אגדה דורשו לפי פשוטו בדין היה אוחז בו לעכבו שיעקב נוצר מטפה ראשונה ועשו מן השניה צא ולמד משפופרת שפיה קצר תן לתוכה שני אבנים זו אחר זו הנכנסת אחרונה תצא ראשונה והנכנסת תחלה תצא שניה נמצא עשו הנוצר באחרונה יוצא ראשון ויעקב אחריו.
ויצחק בן ששים שנה עשר שנים משנשאה עד שנעשת בת י"ג שנה וראויה להריון ועשר שנים צפה והמת' לה כמו שעשה אביו לשרה כיון שלא נתעברה ידע שהיא עקר' והתפלי עלי' ושפחה לא נשא שהרי נתקדש בהר המורי להיות עולה תמימה.⁵⁶⁹

(כז) **ויגדלו הנערים ויהי עשו איש יודע**⁵⁷⁰ **ציד** כל זמן שהיו קטנים לא היו נכרין מעשיהם כיון שנעשו בני י"ג שנה זה פירש לבתי מדרשות וזה פירש לע"ז.
יודע ציד לרמות ולצוד אביו בפיו שואלו אבא היאך מעשרין את המלח היאך מעשרין את התבן כסבור אביו שהוא מדקדק במצות.
איש שדה כמשמעו אדם בטל וצודה בקשתו חיות ועופות.
איש תם אינו בקי בכל אלה כלבו כן פיו מי שאינו יודע לרמות קרוי תם.
יושב⁵⁷¹ **אהלים** אהלו של שם ועבר.

(כח) **כי ציד בפיו** בפיו שליצחק ומדרשו בפיו שלעשו שהיה צד אותו ומרמהו בדבריו.

⁵⁶¹ בפסוק "וַיִּתְרַצְּצוּ". פסוקים כב-כג מתפרשים פעמיים. הפירוש הראשון הוא תוספת של ר' יוסף קרא. כך הנוסח בכ"י פרמה 3256 ולונדון 26. ראו גם פירוש ר' יוסף קרא לפסוקים אלו ב-AIHaTorah.org. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 99.

⁵⁶² "לפרש".

⁵⁶³ בפסוק "לְדָרְשׁוּ".

⁵⁶⁴ בפסוק "וַיִּשְׁנֵי לְאֻמִּים".

⁵⁶⁵ בפסוק "וּלְאֻם מְלֹאִים".

⁵⁶⁶ בפסוק "תוֹמִים".

⁵⁶⁷ בפסוק "כָּלוּ".

⁵⁶⁸ בפסוק "אֲחֻזָּת".

⁵⁶⁹ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 56, 89.

⁵⁷⁰ בפסוק "יֹדְעִי".

⁵⁷¹ בפסוק "יֹשֵׁב".

(כט) **ויזד יעקב** כתרגומו לשון בשול.
והוא עיף מרציחה וכן הוא אומר (ירמיהו ד, לא) כי עיפה נפשי להורגים.

(ל) **הלעיטני** אפתח פי ושפוך הרבה לתוכה לשון מלעיטין את הגמל.
מן האדום האדום⁵⁷² **הזה** עדשים אדומות שאותו היום מת אברהם זקנו שלא יראה בן בנו יוצא לתרבות רעה ואין זו שיבה טובה שבשרו הב"ה לפי קצר ימיו ה' שנים משנותיו שימי יצחק מרובין משל אביו ה' שנים זה מת בן קע"ה שנה וזה מת בן ק"פ שנה ועשה לו יעקב תבשיל זה שלעדשים להברות את האבל ולמה עדשיי שדומין לגלגל שהאבלות לגלגל הוא שחוזר בעולם ועכשו אנו מנחמים בבצים.

(לא) **מכרה כיום** כתרגומו כיום דלהין כיום שהוא ברור כך מכור לי מכירה ברורה.
בכורתך לפי שהעבודה בבכורות אמר יעקב אין רשע זה כדאי להקריב להקב"ה.

(לב) **הנה אנכי הולך למות** אמר מה טיבה של עבודה זו אמר לו כמה אזהרות ועונשין ומיתות תלויין בה כאותה ששנינו אלו הן שבמיתה שתויי יין ופרועי ראש ד"א מתנונה והולכת היא הבכורי שלא יהא כל עת עבודי בבכורי כי שבט לוי יטול אותה אמי לו אני הולך על ידה למור⁵⁷³ א"כ מה לי חפץ בה.

(לד) **ויבז עשו** העיד הכתוי על רשעו שבוה עבודתו שלמקום.

פרק כו

(ב) **אל תרד מצרימה** שהיה דעתו לרדת כמו שירד אביו בימי הרעב לפיכך אמר לו הב"ה אל תרד מצרימה שאתה עולה תמימה ואין חוצה לארץ כדאי לך.

(ג) **הארצות האל** כמו האלה.

(ד) **והתברכו בזרעך** אדם אומר לבנו יהא זרעך כזרעו של יצחק וכן בכל המקרא וזה אב לכולם (בראשית מח, כ) בך יברך ישראל לאמר ישימך אלהים כאפרים וכמנשה וכן מצינו לענין קללה (במדבר ה, כז) והיתה האשה לאלה בקרב עמה שהמקלל שונאו אומר תהא כפלו' וכן (ישעיהו סה, טו) והנחתם שמכם לשבועה לבחירי שהנשבע אומי' אהא כפלוני אם עשיתי כך וכך.

(ה) **שמע אברהם בקולי** כשנסיתיו.
וישמור⁵⁷⁴ **משמרתיו** גזרותי להרחקה על האזהרות שבתורה כגון שניות לעריות ושביית שבת ועירוב שבת.
מצותי הם מצות שבתורי' שאם לא נכתבו ראיות הן להצטוות כגון גזל ושפיכות דמים.
חוקותי⁵⁷⁵ דברים שיצר הרע משיב עליהן כגון אכילת חזיר ולבישת שעטני שאין טעם בדבר אלא גזר מלך חקו על עבדיו.
ותורותי⁵⁷⁶ להביא תורה שבעל פה הלכה למשה מסני.

(ז) **וישאלו אנשי המקום לאשתו** על אשתו כמו (בראשית כ, יג) אמרי לי עלי.

(ח) **כי ארכו לו שם הימים** אמר מעתה אין לי לידאג מאחר שלא אנסוה עד עכשו ולא נזהר להיות נשמר.
וישקף אבימלך ראהו משמש מטתו.

(י) **אחד העם** כתרגומו דמיחד בעמא זה המלך.
והבאת עלינו אשם אם שכב.

(יב) **בארץ ההיא** אעפ"י שאינה חשובה כארץ ישראל עצמה כאותן שבעה עממים.
בשנה ההיא אעפ"י שאינה כתקנה שהיתה שנת רעבון מצא מאה שערים שאמדוה כמה היתה ראויה לעשות ועשתה על כל אחד שאמדוה מאה ורז"ל אמרו מאה שערים למעשרות היו.⁵⁷⁷

(יג) **כי גדל מאד** עד שהיו אומרין זבל פרדותיו של יצחק ולא כספו וזהבו של אבימלך.

(יד) **ועבודה**⁵⁷⁸ **רבה** פעולה רבה אובריינא בלעי' עבודה משמע פעולה אחת עבודה משמע פעולה רב'.

⁵⁷² בפסוק "הָאֲדָם הָאֲדָם".

⁵⁷³ "למות".

⁵⁷⁴ בפסוק "וַיִּשְׁמֹר".

⁵⁷⁵ בפסוק "חֻקֹּתַי".

⁵⁷⁶ בפסוק "וְתוֹרוֹתַי".

⁵⁷⁷ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 35.

⁵⁷⁸ בפסוק "ועבודה".

(טו) **סתמום פלשתים** ויהי לו מקנה וגוי (בראשית כו, יד) הקורא סבור שבאותו מקום שהיה עם אבימלך היו בו הבארות ומשנתקנאו בו פלשתים סתמו אותם ואינו כן ולא נכתב כאן אלא לשבר את האוזן שהרי הבארות היו בנחל גרר וישב שם "וישב יצחק ויחפור את בארות המים אשר חפרו" (בראשית כו, יח) עבדי אביו "ויסתמום פלשתים אחרי מות אברהם" (בראשית כו, יח) הקדים ולמדך כאן שסתמום פלשתים שלא תהא תוהא לו לשון ר' יוסף ולשון ר"ש⁵⁷⁹ סתמום פלשתים שאמרו תקלה הם לנו מפני הגייסות הבאות עלינו ומתרגמינן טמונינו פלישתאי לשון סתימה בלשון משנה (פסחים מב, א) מטמטם את הלב.

(יז) **בנחל גרר** רחוק מן העיר.

(יח) **וישב יצחק ויחפר את בארות⁵⁸⁰ המים** ופלשתים סתמום קודם שנסע יצחק מגרר וחזר וחפרן.

(כ) **עשק** ערער.

כי התעסקו⁵⁸¹ עמו עליה במריבה וערער.

(כא) **שטנה** נוישמנט בלעז.

(כב) **ופרינו בארץ** וניפוש בארעא.

(כו) **ואחוזת⁵⁸² מרעהו** כתרגומו סיעת מרחמוהי סיעת מאוהביו ואין דרך ארץ לדבר על המלכות כן סיעת אוהביו א"כ כל סיעת אוהביו הוליד עמו ולא היתה אלא סיעת אחד של אוהבים אלא מקרא קצר הוא אחוזת המלך מרעהו כמו (תהלים ס, יג) עזרת מצר (ישעיהו נא, כא) ושכורת ולא מיין אחוזת לשון קבוצת ואגודת אנשים שנאחזים יחד.

(כח) **ראה⁵⁸³ ראינו** ראה באביך ראינו בך.

תהי נא אלה בינותנו⁵⁸⁴ תהא נא האלה אשר בינותינו מימי אביך תהי נא גם עתה בינינו וביניך.

(כט) **לא נגענוך** כשאמרנו לך (בראשית כו, טז) לך מעמנו גם אתה עתה עשה לנו כן.

(לג) **שבעה** על שם שבועת הברית.

(לד) **בן ארבעים שנה** עשו נמשל בחזיר שני (תהלים פ, יד) יכרסמנה חזיר מיער מה החזיר הזה כשהוא שוכב פושט טלפיו ראו שאני טהור כך הוא גוזל וחומס ומראה עצמו טהו' כל ארבעים שנה היה עשו צד נשים תחת בעליהן ומענה אותן עד שהיה בן ארבעים אמר כשהיה אבא בן ארבעים שנה נשא אשה אף אני כן.

(לה) **ותהיין מורת רוח** המראת רוח כל מעשיהן היו לעצבה ד"א מורת רוח מקטרו' מר ובושם לע"ז מרת לשון בושם (שה"ש ד, יד) מר ואהלות.

ליצחק ולרבקה שהיו עובדות ע"ז מורת לשון (דברים ט, ז) ממרים הייתם.

פרק כז

(א) **ותכהין עיניו** בעשן של אילו ד"א כדי שיטול יעקב את הברכות.

(ב) **לא ידעתי יום מותי** אמר ר' יהושע בן קרחה אם מגיע אדם לפרק אבותיו ידאג ה' שנים לפני כן והי' שנים לאחר כן ויצחק היה בו בפר' ⁵⁸⁵ בן קכ"ו שנה אמ' שמא לפרק אמי אני מגיע והיא מתה בת קכ"ז שנה והריני בחמש שנים סמוך לפרקה לפי אמר לא ידעתי יום מותי שמא לפר' אימא או לפרק אבא.

(ג) **תליך** חרבך שדרכו ליתלות.

שא נא לשון השחזה כמו ששנינו (ביצה כח א) אין משחזין את הסכין אבל משיאה על גבי חברתה חדד סכינך ושחוט יפה ואל תאכילני נבלות.

וצודה לי ולא מן הגזל צידה כתיב וקרינן ציד אלו חמש הלכות שחיטה שהייה דרסה חלדה הגרמה ועקור.

⁵⁷⁹ לפי כ"י פרמה 3256 ר"ש הוא ר' שלמה. כך כתוב: "... אף זה נאמר לשבר את האוזן; לשון ר' יוסף זצ"ל. ולשון המאור הגדול ר' שלמה זצ"ל: סתמום פלשתים שאמרו...". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 100.

⁵⁸⁰ בפסוק "בארת".

⁵⁸¹ בפסוק "התעסקו".

⁵⁸² בפסוק "וַאֲחֻזַת".

⁵⁸³ בפסוק "רְאוּ".

⁵⁸⁴ בפסוק "בִּינֹתֵינוּ".

⁵⁸⁵ "בפרק".

⁵⁸⁶ לפי המשך דברי רש"י נראה שצריך לומר "קכ"ג" או "קכ"ב", דהיינו קכ"ז פחות חמש שנים. וכך הנוסח בדפוסים קדומים ובכתבי יד.

(ה) **וילך עשו** ⁵⁸⁷ **לצוד ציד להביא** מהו להביא אם לא ימצא ציד להביא מן הגזל.

(ט) **וקח לי** משלי ולא מן הגזל שכך כתב לה יצחק בכתובתה ליטול שני גדיי עזים בכל יום. **שני גדיי עזים** וכי שני גדיי עזים היה מאכלו של יצחק אלא האחד הקריב פסח בו ביום והאחר עשה מטעמים.

(יא) **איש שער** בעל שער.

(יב) **אולי ימושני** ⁵⁸⁸ **אבי** כמו (דברים כח, כט) ממשש בצהרים.

(טו) **החמודות** ⁵⁸⁹ נקיות תרגומו דכיתא ד"א שחמד אותן מנמרוד. **אשר אתה בבית** והלא כמה נשים היו לו והוא מפקיד אצל אמו אלא שהיה בקי במעשיהן והוא חושדן.

(יט) **אנכי** המביא לך ועשו בכורך. **עשיתי** כמה דברים אשר דברת אלי. **שבה** לשון מסב על השולחן לכך הוא מתורגם אסתחר.

(כא) **גשה** אמ' בלבו עשו אין דרכו להיות שם שמים שגור בפיו.

(כב) **הקול** ⁵⁹⁰ **קול יעקב** שמדבר בלשון תחנונים (בראשית כז, יט) קום נא אבל עשו בלשון קנטריא דבר (בראשית כז, לא) יקום אבי. **אני** לא אני עשו אלא אני הוא.

(כז) **וירח** והלא אין ריח רע יותר משטף העזים מלמד שנכנסה עמו גן עדן. **כריח השדה** ⁵⁹¹ **אשר ברכו ה'** שנתן בו ריח טוב וזהו שדה תפוח כך דרשו רז"ל.

(כח) **ויתן לך האלהים** יתן ויחזור ויתן ולפי פשוטו מוסף על ענין ראשון ריח בני אשר נתן לך הב"ה כריח שדה ועוד יתן לך מטל השמים כמשמעו ומדרש אגדה יש הרבה לכמה פנים מהו האלהים בדין אם ראוי יתן לך ואם לאו לא יתן לך אבל לעשו אמר (בראשית כז, לט) משמני הארץ יהיה מושבך ⁵⁹² בין צדיק בין רשע יתן לך וממנו למד שלמה כשבנה הבית וסדר את תפלתו ישראל שהוא בעל אמנה ומצדיק עליו את הדין (מלכים א' ח, לט) ונתת לאיש ככל דרכיו אשר תדע לבו ⁵⁹³ אבל נכרי מחוסר אמנה (מלכים א' ח, מג) ואתה תשמע מן השמים ועשית ככל אשר יקרא אליך ⁵⁹⁴ בין ראוי בין שאינו ראוי תן לו כדי שלא יקרא תגר.

(כט) **בני אמך** ויעקב אמר ליהודה (בראשית מט, ח) בני אביך לפי שהיו בני אמהות הרבה. **אורריך** ⁵⁹⁵ **אורו ומברכין ברוך** הצדיקים תחלתן יסורין וסופן שלוח אצל בעלם הקדים מברכין ברוך כלומר שתהא תחלתן שלוח וסופן יסורין.

(ל) **יצא יצא** זה יצא וזה בא.

(לג) **ויחרד יצחק חרדה** ראה גהינם פתוחה תחתיו. **איפא** ⁵⁹⁶ לשון זה עצמו משמש עם כמה דברים איה פה מי הוא איפוא הוא הצד ציד. **ואוכל מכל** מכל טעמים שבקשתי לטעום טעמתי בו. **גם ברוך יהיה** שלא תאמר אלולי שרמה יעקב לאביו לא נטל הברכות לפיכך הסכים וברכו מדעתו.

(לה) **במרמה** בחכמה.

(לו) **הכי קרא שמו** לשון תמה כמו (בראשית כט, טו) הכי אחי אתה שמא לכך נקרא שמו יעקב על שם שעתיד לעקבני תנחומא (תנחומא ישן כג) למה חרד יצחק אמר מה עון בידי שברכתי הקטן לפני הגדול ושניתני סדר היחס התחיל מצעק ויעקבני זה פעמים אמר לו אביו מה עשה לך אמר לו את בכורתי לקח אמר יצחק בכך הייתי מצטער וחרד שמא עברתי על שורת הדין עכשו לבכור ברכתי גם ברוך יהיה.

⁵⁸⁷ בפסוק "וַיֵּלֶךְ עֶשָׂו הַצֹּדֵד".

⁵⁸⁸ בפסוק "יְמוֹשֵׁנִי".

⁵⁸⁹ בפסוק "הַחֲמוּדוֹת".

⁵⁹⁰ בפסוק "הַקּוֹל".

⁵⁹¹ בפסוק "שְׂדֵה".

⁵⁹² בפסוק "מוֹשְׁבֶךָ".

⁵⁹³ בפסוק "אֶת לִבִּי".

⁵⁹⁴ בפסוק "אֶתְּהָ תִשְׁמַע הַשָּׁמַיִם מִכּוֹן שִׁבְתְּךָ וְעָשִׂיתָ כְּכֹל אֲשֶׁר יִקְרָא אֵלֶיךָ".

⁵⁹⁵ בפסוק "אֲרִיֶד".

⁵⁹⁶ בפסוק "אִפּוֹא".

ויעקבני כתרגומו ואכמני וארב ויש מתרגמי וחכמי נתחכם לי.
הלא אצלת הפרשת כמו (במדבר יא, כה) ויאצל מן הרוח.

(לז) **הן גביר שמתיו** ברכה זו שביעי' והוא עושה אותה ראשונה אלא אמ' לו מה תועלת יש לך בברכה אם תקנה נכסים שלו הן שהרי גביר שמתיו לך.
ולכה איפוא⁵⁹⁷ **מה אעשה בני** איה איפה אבקש לך מה לעשות.

(לח) **הברכה** ה"א זו משמשת לשון תמה (במדבר יג יט) הבמחנים (במדבר יג, כ) אם במבצרים השמני היא אם רזה (שמואל ב' ג, לג) הכמות נבל ימות אבנר.

(לט) **משמני הארץ** זו איטליאה של יון.

(מ) **והיה כאשר תריד** לשון צער, כמו (תהלים נה, ג) אריד בשיחי כלו' כשיעברו ישראל את התורה ויהיה לך פתחון פה להצטער על הברכות שנטל ופרקת עולו.

(מא) **יקרבו ימי אבל אבי** שלא אצער את אבא.

(מב) **ויוגד**⁵⁹⁸ **לרבקה** מה שעשו מהרהר בלבו ברוח הקדש הוגד לה.
מתנחם לך להרגך ניחם על האחווה לחשוב מחשבה אחרת להתנכר לך להרגך ומדרש אגדה הרי אתה כמת בעיניו ושתה עליך כוח⁵⁹⁹ תנחומין ל"א⁶⁰⁰ לפשוטו מתנחם הוא עליך על הברכות בהריגתך.

(מד) **אחדים** מעטים.

(מה) **למה אשכל** אהיה שכולה משניכם הקובר בניו נקרא שכול.
גם שניכם אם יקום עליך ואתה תהרגנו יעמדו בניו ויהרגוך ורוח הקודש נזרקה בה ונתנבאה שביום אחד ימותו כמו שמפורש בסוטה בפרק המקנא לאשתו (סוטה יג, א).

(מו) **קצתי בחיי** מאסתי את חיי.

פרק כח

(ב) **פדנה** כמו לפדן.
ביתה בתואל לבית בתואל כמו שפירוש כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטל לה ה"א בסופה.

(ג) **ואל שדי** שדי בברכותיו למתברכים מפיו יברך אותך.

(ד) **את ברכת אברהם** שאמ' לו (בראשית יב, ב) ואעש' לגוי גדול (בראשית כב, יח) והתברכו בזרעך יהיו כל הברכות האמורות לאברהם בשבילך וממך יצא אותו הזרע המבורך.

(ז) **וישמע יעקב** מחובר הוא לענין שלמעלה.

(ה) **לבן בן בתואל הארמי אחי רבקה אם יעקב ועשו** איני יודע מה מלמדנו.⁶⁰¹

(ו) **וירא עשו כי בירך**⁶⁰² **יצחק את יעקב** וכי שלח אותו פדנה ארם וכי שמע אל אביו והלך וכי רעות בנות כנען והלך גם הוא אצל ישמעאל.

(ט) **אחות נביות** ממשמע שנא' (בראשית כה, יג) בת ישמעאל איני יודע שהיא אחות נביות אלא שמת ישמעאל משיעדה לעשו קודם נשואין והשיאה נביות אחיה למדנו שהיה יעקב באותו פרק בן ס"ג שנה שהרי ישמעאל היה בן ע"ד שנה כשנולד יעקב ושנותיו קל"ז שני (בראשית כה, יז) ואלה שני חיי ישמעאל וגוי' ולמדנו מכאן שנטמן בבית עבר י"ד שנה ואחר כך בא לחרן שהרי לא שהא בבית לבן לפני לידתו של יוסף אלא י"ד שנה שני (בראשית לא, מא) עבדתך ארבע עשרה שנה בשתי בנותיך ושש שנים בצאנך ושכר הצאן משנולד יוסף היה שני (בראשית ל, כה) ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וגוי' וכת"י (בראשית מא, מז) ויוסף בן שלשים שנה בעמדו לפני פרעה ומשם עד שירד למצרים ט' שנים ז' של שובע ובי' של רעב ויעקב אמר לפרעה (בראשית מז, ט) ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה צא וחשוב י"ד שנה קודם לידת יוסף ולי' של יוסף וט' משמלך עד שבא יעקב הרי נ"ג וכשנפרש מאביו היה בן ס"ג הרי קי"ו והוא אמר לפרעה ק"ל הרי למדת שאחר שקב' הברכות למד בבית עבר י"ד שנה.

⁵⁹⁷ בפסוק "אפוא".

⁵⁹⁸ בפסוק "ויגד".

⁵⁹⁹ כנראה צריך לומר "כוס". וכך הוא בכ"י פרמה 3256 ולונדון 26 ובדפוס רפ"ד.

⁶⁰⁰ לשון אחר.

⁶⁰¹ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 120.

⁶⁰² בפסוק "ברך".

על נשיו הוסיף רשע על רשע שלא גרש הראשונות שני על נשיו.

חסלת פרשת אלה תולדות

[פרשת ויצא]

פרק כח

(י) **ויצא יעקב** על ידי שבשביל שראה שרעות בנות כנען בעיני יצחק והלך עשו אל ישמעאל הפסיק הענין בפרשתו של יעקב וכתב (בראשית כח, ו) וירא עשו כי ברך יצחק ומשגמר חזר לענין ראשון. **ויצא יעקב מבאר שבע** לא היה צריך להיות אלא וילך יעקב חרנה ולמה הזכיר יציאתו אלא מגיד שיציאת צדיק מן המקום עושה רושם שבזמן שהצדיק בעיר הוא זיוה הוא הדרה הוא הודה יצא משם פנה זיוה פנה הדרה פנה הודה וכן (רות א, ז) ותצא מן המקום האמור בנעמי ורות. **וילך חרנה** יצא ללכת לחרן.

(יא) **ויפגע במקום** לא הזכיר הכתוב באי זה מקום אלא במקום הנזכר⁶⁰³ במקום אחר והוא הר המוריה שני (בראשית כב, ד) וירא את המקום מרחוק. **ויפגע** לשון תפלה כמו (ירמיה ז, טז) אל תפגע בי ולמדנו שתקן תפלת ערבי ושנה הכתוב ולא כתב ויתפלל ללמדך שקפצה לו הדרך בדרך גיד הנשה (חולין צא, א). **כי בא השמש** היה לו לכתוב ויבא השמש וילך שם מהו כי בא השמש משמע ששקעה עליו חמה פתאום שלא בעונתו כדי שילין שם. **וישם מראשותיו**⁶⁰⁴ עשאן כמין מרזב סביב לראשו מפני חיות רעות התחילו מריבות זו עם זו זאת אומרת עלי יניח צדיק ראשו וכן זאת עשאן הב"ה אבן אחת וזהו שני (בראשית כח, יח) ויקח את האבן אשר שם וכו'. **במקום הוא** לשון מיעוט כאן שכב אבל ארבע עשרה שנים ששימש בבית עבר לא שכב בלילה שהיה עוסק בתורה.

(יב) **עולים ויורדים**⁶⁰⁵ בו עולים תחלה ואחר כך יורדים מלאכים שליווהו בארץ אין יוצאין בחוצה לארץ ועלו לרקיע וירדו המלאכים שבחוצה לארץ ללוותו ד"א אילו מלאכים שירדו בימי אברהם להפוך את סדום ועל שגילו סודו של מקום ותלו הדבר בעצמן נדחו ממחיצתן קל"ח שנה ואם תחשוב משנולד יצחק עד שפירש יעקב מאביו תמצאם קל"ח שנה עם י"ד שנה ששמש בבית עבר והיו עתה עולים ששנה הקב"ה שמותם והעלם וכשחלם יעקב היו יורדים ורואים צורת יעקב החקוקה בכסא הכבוד "והנה ה' נצב עליו" (בראשית כח, ג) לשמרו.

(יג) **ואלהי יצחק** אעפ"י שלא מצינו במקרי שיחד הקב"ה שמו על הצדיקים בחייהם לכתוב אלהי פלוני משום שני (איוב טו, טו) הן בקדושתו לא יאמין כאן ייחד שמו על יצחק לפי שכהו עיניו וכלוא בבית והרי הוא כמת ויצר הרע פסק ממנו תנחומא. **שוכב עליה**⁶⁰⁶ קפל הב"ה כל ארץ ישראל תחתיו שתהא נוחה ליכבש לבניו.

(יד) **ופרצת** וחזקת כמו (שמות א, יב) וכן יפרוץ.

(טו) **אנכי עמך** לפי שהיה יעקב ירא מעשו ומלבן. **עד אשר אם עשיתי** אם זה משמש בלשון כי.

את אשר דברתי לך לצרכך ועליך מה שאמרתי לאברהם לתת לזרעו לך הבטחתי ולא לעשו שלא אמרתי כי יצחק יקרא לך זרע אלא כי ביצחק ולא כל יצחק וכן כל לי ולך ולו ולהם הסמוכין לדבור משמשין לשון על וזה יוכיח שהרי עם יעקב לא נדבר קודם לכן.

(טז) **ואנכי לא ידעתי** שאלו ידעתי לא ישנתי במקום קדוש כזה.

(יז) **כי אם בית אלהים** אמר ר' אליעזר בר' יוסי בן קצרה⁶⁰⁷ הסולם הזה עומד בבאר שבע ושפועו מגיע כנגד בית המקדש שבאר שבע עומד בדורמו של יהודה וירושלים בצפון בגבול שבין יהודה ובנימין וביתאל היה בצפון נחלת בנימין בגבול בין בנימין ובין בני יוסף נמצא סולם שרגליו בבאר שבע וראשו בביתאל מגיע אמצע שיפועו נגד ירושלים ואני אומר לפי מה שאמרו רז"ל צדיק זה בא לבית מלוני ויפטר בלא לינה ועוד אמרו יעקב קראו ביתאל וזו לזו היא ולא ירושלים מהיכן למדו לומר כן אלא אני אומ' שנעקר הר המוריה ובא לכאן והיא קפיצת הארץ האמורה בשחיטת חולין (חולין צא, ב) שבא בית המקדש לקראתו עד ביתאל וזהו ויפגע במקום וכשעבר יעקב

⁶⁰³ "הנוכר".

⁶⁰⁴ בפסוק "מִרְאֲשֵׁיתָיו".

⁶⁰⁵ בפסוק "עֲלִים וְיִרְדִּים".

⁶⁰⁶ בפסוק "שָׁכַב".

⁶⁰⁷ אולי צריך לומר "ב"ר יוסי בן זמרא", כמו במהדורת רפ"ד ובבראשית רבא סט, ז. אבל בכ"י פרמה 3256, וטיקן 46 ואוקספורד 187 כתוב "בן קצרה", וזו כנראה הגרסה שהייתה בכתב היד שממנו העתיקו מדפיסי דפוס רומא.

אבינו על בית המקדש מדוע לא עכבוהו שם איהו לא יהב לביה להתפלל במקום שהתפללו אבותיו ומן השמים עכבוהו איהו עד חרן אזל כדאמרינן בפרק גיד הנשה (חולין צא ב) וקרא מסייע לן (בראשית כח, י) וילך חרנה כי מטא לחרן אמר אפשר עברתי במקום שהתפללו אבותי ולא התפללתי בו כי יהב דעתיה למיהדר וחזר עד ביתאל קפצה ליה ארעא.

מה נורא המקום הזה מה דחילו אתרא הדין דחילו שם דבר כמו סוכלתנו⁶⁰⁸ וכסו למילבש⁶⁰⁹

ורבי יוסף ברי שמעון פ"י אין זה אין מקום זה כי אם בית אלהים.⁶¹⁰
וזה שער השמים וזה שראיתי בחלומי. סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה ומלאכי ה' עולים וירדים בו,⁶¹¹ הוא שעולים מבית אלהים לשמים מלמעלה ויורדים לבית אלהים ונר ישראל הודיע.

וזה שער השמים זה שראיתי בחלומי סולם מוצב ארצה מקום תפלה לעלות תפלתם לשמים ומדרש אגדה שבית המקדש של מעלה מכוון כנגד בית המקדש של מטה.

(כ) **אם יהיה אלהים עמדי** אם ישמור לי הבטחות האלה שהבטיח לי להיות עמדי כמו שאמר (בראשית כח, טו) והנה אנכי עמך.

ושמרני שאמר לי (בראשית כח, טו) ושמרתני.

ונתן לי לחם לאכול⁶¹² כמו שאמר (בראשית כח, טו) כי לא אעזבך והמבקש לחם הוא נעזב כמו שאמ' (תהלים לו, כה) ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם.

(כא) **ושבתי בשלום** כמו שאמר (בראשית כח, טו) והשיבותיך אל האדמה הזאת.

בשלום שלם מן החטא שלם שלא אלמד ממעשה לבן.

והיה ה' לי לאלהים שיחול שמו עלי מתחלה ועד סוף שלא ימצא פסול בזרעי כמו שאמר (בראשית כח, טו) עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך ואבטחה זו הבטיח לאברהם (בראשית יז, ז) להיות לך לאלהים ולזרעך אחריו.

(כב) **והאבן הזאת** כך תפרש ו"ו זה של והאבן אם יעשה את אלה ואני אעשה את זאת האבן אשר שמתי מצבה כתרגומו תהא דאהא פלח עלה קדם ה' וכן בשונו מפדן ארם נאמר לו (בראשית לה, א) קום עלה ביתאל מה נאמר שם (בראשית לה, יד) ויצב יעקב מצבה ויסך עליה נסך.

פרק כט

(א) **וישא יעקב רגליו** משנתבשר בבשורה טובה שהובטח בשמירה נשא את רגליו ונעשה קל ללכת בב"ר (ע, ח).

(ב) **ישקו העדרים** משקים הרועים העדרים והמקרא דבר בלשון קצרה.

(ג) **ונאספו שמה** רגילין היו להאסף שמה לפי שהיתה האבן גדולה.

וגללו וגוללין ומגנדרין מתורגם וכן כל הווה משתנה לדבר לשון עתיד ולשון עבר לפי שכל דבר ההווה תמיד כבר היה ועתיד להיות.
והשיבו ומתיבין.

(ו) **באה עם הצאן** טעמו באל"ף ותרגו' אתניא (בראשית כט, ט) ורחל באה טעמו למעלה בבי"ת ותרגומו אתת הראשון לשון עושה והשני לשון עשתה.

(ז) **הן עוד היום גדול** לפי שראה אותן רובצין כסבור שרוצין לאסוף המקנה הביתה ולא ירעו עוד.
הן עוד היום גדול אם שכירים אתם לא השלמתם פעולתכם היום ואם הבהמות שלכם אעפ"י כן לא עת האסף המקנה הביתה.

(ח) **לא נוכל** להשקוי לפי שהאבן גדולה.

וגללו מתורג' ויגנדרון לפי שהוא לשון עתיד.

(י) **ויגש יעקב ויגל את האבן** כזה שהוא מעביר את הפקק מעל פי הצלוחית להודיעך כמה היה כחו גדול.

(יא) **וישא את קולו ויבך** לפי שצפה ברוח הקדש שאינה נכנסת עמו לקבורה ד"א לפי שבא בידים ריקניות אמ' אלעזר עבד אבי אבא היה והביא בידו נזמים וצמידים ומגדנות ואני אין בידי כל' לפי שרדף אליפו בן עשו אחריו במצות אביו להרגו והשיגו ולפי שגדל אליפו בחיקו של יצחק משך ידו אמ' לו מה אעשה לצויו שלאבא אמר לו טול מה שבידי והעני חשוב כמות.

⁶⁰⁸ תרגום אונקלוס, דברים לב, כח.

⁶⁰⁹ תרגום אונקלוס, בראשית כח, כ.

⁶¹⁰ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 101.

⁶¹¹ לשון הפסוק "סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עולים וירדים בו".

⁶¹² בפסוק "לְאָכְלִי".

(יב) **כי אחי אביה הוא** קרוב לאביה כמו (בראשית יג, ח) כי אנשים אחים אנחנו ומדרש אם לרמות הוא בא אני אחיו ואם אדם כשר הוא גם אני בן רבקה אחותו כשרה. **ותגד לאביה** אמה מתה על כן הגידה לאביה.

(יג) **וירץ לקראתו** כסבור היה שממון היה טעון שהרי עבד הבית בא לכאן ביי גמלים טעונים. **ויחבק לו** כשלא ראה עמו כלום אמר זהובים הביא והנס בחיקו. **וינשק לו** שמא יש לו מרגליות בפיו. **ויספר ללבן** שלא בא אלא מתוך אונס אחיו ושנטל ממונו ממנו.

(יד) **אך עצמי ובשרי אתה** אין לי לאספך הביתה הואיל ואין בידך כלום אלא מפני קריבות אטפל עמך חדש ימים וכן עשה ואף זו לא בחנם שהרי היה רועה את צאנו.

(טו) **הכי אחי אתה** לשון תמה וכי בשביל שאחי אתה תעבדני חנם. **ועבדתני** כמו תעבדני וכן כל תיבה שהיא לשעבר תוסיף בה ו"ו בראשה והיא הופכת התיבה לעתיד.

(יז) **ועיני לאה רכות** לפי שהיתה סבורה לעלות בגורלו שלעשו ובוכה שהיו הכל אומריי שני בנים יש לה לרבקה ושתי בנות יש ללבן הגדולה לגדול והקטנה לקטן.

(יח) **אעבדך שבע שנים** הם ימים אחדים שאמרה לו אמו (בראשית כז, מד) וישבת עמו ימים אחדים תדע שכן כתוב (בראשית כט, כ) ויהיו בעיניו כימים אחדים. **ברחל בתך הקטנה** כל הסימנים הללו למה לפי שיודע בו שהוא רמאי אמר לו אעבדך שבע שנים ברחל שמא תאמר רחל אחרת מן השוק ת"ל בתך שמא תאמר תחליף שם לאה ותקרא שמה רחל ת"ל הקטנה ואעפ"י כן לא הועיל.

(כא) **מלאו ימי** שאמרה לי אמי והריני היום בן שמונים וארבע ואימתי אעמיד י"ב שבטים וזהו שאמר ואבואה אליה והלא קל שבקלים אינו אומי כן אלא להעמיד תולדותי אמי.

(כב) **ויהי בבקר והנה היא לאה** אבל בערב לא היתה לאה לפי שמסר יעקב סימנים לרחל וכשראתה שמכניסין לו לאה אמרה עכשו תכלם אחותי עמדה ומסרה לה סימנין.

(כז) **מלא שבוע⁶¹³ זאת** דבוק הוא שהרי נקוד בחטף שבוע שלזאת הם ז' ימי המשתה בתלמוי ירושלמי במועד קטן (א, ז), מכאן שאין מערבין שמחה בשמחה. **ונתנה לך גם את זאת** לשון רבים כמו (בראשית יא, ז) נרדה ונבלה שם שפתם (בראשית יא, ג) נלבנה לבנים אף זו לשון נתן מיד ותעבוד לאחר נשואיה.

(ל) **ויעבוד⁶¹⁴ עמו עוד שבע שנים אחרות** הקישן לראשונות מה ראשונות באמונה אף אחרונות באמונה אעפ"י שברמאות בא עליו.

(לד) **הפעם ילוה אישי אלי** לפי שהאמהות נביאות היו והן יודעות שיי"ב שבטים יוצאין מיעקב וארבע נשים ישא אמרה אין לו פתחון פה עלי מעתה שהרי נטלתי כל חלקי בבנים. **על כן קרא שמו לוי** כל שני בו על כן מרובה באוכלסין חוץ מלוי לפי שהארון מכלה בהן תמה הוא שבכולם כתב קרא' ותקר' וכאן כתב קרא ומדרש בב"ר ששלח הקב"ה גבריאל והביאו לפניו וקרא לו שם זה ונתן לו כ"ד מתנות כהונה ועל שם שלוהו במתנות קראו לוי שני על כן קרא שמו לוי.

(לה) **הפעם אודה את ה'** שנטלתי כל חלקי ויותר מחלקי.

פרק ל

(א) **ותקנא רחל באחותה⁶¹⁵** קנאה במעשיה הטובים אמרה אלולי שהיא צדקת לא היתה זוכה לבנים. **הבה לי בנים** וכי כך עשה יצחק לאמך והלא התפלל עליה. **מתה אנכי** מכאן שמי שאין לו בנים שהוא חשוב כמת.

(ב) **התחת אלהים אנכי** וכי במקומו אני. **אשר מנע ממך** ואת אומרת לי שאתפלל עליך כאבא אני איני כאבא לא היו לו בנים אני יש לי בנים ממך מנע ולא ממני.

(ג) **על ברכי** כתרגומו ואנא ארבי.

⁶¹³ בפסוק "שָׁבַע".

⁶¹⁴ בפסוק "וַיַּעֲבֹד".

⁶¹⁵ בפסוק "בְּאֶחְתָּיה".

גם אנכי מהו גם אמרה לו זקנך אברהם היו לו בנים מהגר ובקש בעד שרה אמי לה זקנתי הכניסה צרתה לביתה אמרה לו אם הדבר הזה מעכב הנה אמת בלהה בא אליה ואבנה גם אנכי כשרה זקנתך.

(ו) **דנני אלהים** וזכני.

(ח) **נפתולי אלהים** מנחם בן סרוק פירשו במחברת (במדבר יט, טו) צמיד פתיל חבורים מאת הבי"ה נתחברתי עם אחותי לזכות לבני אבל אני מפרשו לשון (דברים לב, ה) **עקש ופתלתול נתעקשתי ונתפצרתי פצירות ועקושין למקום להיות שוה לאחותי**.

גם יכולתי⁶¹⁶ הסכימו על ידי ואנקלוס תרגם לשון תפלה כלומר בקשות החביבות לפניו נעתרתי ונתקבלתי כאחותי נפתלתי נתקבלה תפלה.

(י) **ותלד זלפה** בכולך נאמי הריון חוץ מזלפה לפי שהיתה בחורה מכולך בשנים ואין הריון ניכר בה וכדי לרמות לבן את יעקב נתנה ללאה שלא יבין שמכניסין לו את לאה שכן דרך העולם ליתן שפחה גדולה לגדולה וקטנה לקטנה וזה שנה.

(יא) **בא גד** בא מזל טוב כמו (שבת סז, ב) גד גדי וסינוק לא ומדרש אגדה שנולד מהול.

(יד) **בימי קציר חטים** להגיד שבחן של שבטים שעת קציר היה ולא פשט ידו בגזל להביא מן החטים או שעורים אלא דבר הפקר שאיין אדם מקפיד בו. **דודאים** סיגלי עשב הוא ובלשון ישמעאל יסמין.

(טו) **ולקחת גם**⁶¹⁷ **דודאי בני** בתמיהא לעשות עוד זאת ליקח גם את דודאי בני ותרגו' ולמסב. **לכן ישכב עמך הלילה** שלי היתה לילה זאת ואני נותנה לך תחת דודאי בנך ולפי שזלזלה במשכב אותו צדיק לא זכתה ליקבר עמו.

(טז) **שכר שכרתיך** נתתי לרחל שכרה. **בלילה הוא** הקב"ה סייע לה שיצא ממנה יששכר.

(יז) **וישמע אלהים אל לאה** שהיתה מתאוה להעמיד שבטים.

(כ) **זבדני**⁶¹⁸ **זבד טוב** כתרנומו. **יזבלני** יהא מדוריה עמי מעתה לא יהא מקום דירתו אלא עמי לפי שיש לי בנים כנגד כל נשיו.

(כא) **דינה** פירשוהו רז"ל שדנה בעצמה אם יהא זה זכר לא תהא רחל אחותי כאחת מן השפחות ונתפללה עליה ונהפך לנקבה.

(כב) **ויזכור**⁶¹⁹ **אלהים את רחל** זכר לה שמסרה סימנין לאחותה ושהיתה מצרה שמא תעלה בגורלו של עשו שמא יגרשנה יעקב לפי שאין לה בנים ואף עשו הרשע כך עלתה בלבו כששמע שאין לה בנים וזהו שייסד הפייט האדמון כבט שלא חלה צבי לקחתה ונתבהלה.

(כג) **אסף אלהים** הכניסה במקום שלא תראה וכן (ישעיהו ד, א) אסוף חרפתנו לשון (שמות ט, יט) ולא יאסף הביתה וכן (יואל ד, טו) וכוכבים אספו נגהם וכן (ישעיהו ס, כ) וירחך לא יאסף לא יטמן. **חרפתי** שהייתי חרופה על שהייתי עקרה ומדרש אגדה כל זמן שאין לאשה בנים אין לה במי לתלות סרחונה ומי שיש לה בנים תולה סרחון בבנה מי שבר כלי זה בנך מי אכל פירות הללו בנך.

(כד) **בן אחר** יודעת היתה בנבואה שיעק' מוליד י"ב שבטים בלבד אמר' יהי רצון שיהא אותו הבן שעתידי לעמוד ליעקב ממני לפי נתפללה על בן אחר בלבד.

(כה) **כאשר ילדה רחל את יוסף** משנולד שטנו שלעשו שני (עובדיה א, יח) והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה וגוי' אש בלא להבה אינו שולט למרחוק ומשנולד יוסף בטח ורצה לשוב.

(כו) **תנה את נשי** איני רוצה לצאת בלא רשות.

(כז) **נחשתי** מנחש היה נסיתי בניחוש שלי על ידך באת לי ברכה כשבאת לכאן לא היו לי בנים שני (בראשית כט, ו) והנה רחל בתו באה עם הצאן אפשר היו לו בנים והוא שולח בתו אצל הרועים ועכשו היו לו בנים שני (בראשית לא, א) וישמע את דברי בני לבן.

⁶¹⁶ בפסוק "יכלתי".

⁶¹⁷ בפסוק "גם אֶת".

⁶¹⁸ בפסוק "זָבְדֵנִי אֱלֹהִים אֲתִי".

⁶¹⁹ בפסוק "וַיִּזְכְּרֵנִי".

(כח) **נקבה שכרך** פרש אגרך.

(כט) **ואת אשר היה מקנך אתי** את חשבון מיעוט מקנך שבא לידי מתחלה כמה היו.

(ל) **לרגלי** עם רגלי באת ברכה אצלך.
לביתי לצורך ביתי עכשו אין עושין לצרכי אלא בני וצריך אני לסמכן וזהו גם אנכי.

(לב) **נקוד**⁶²⁰ מנומר בחברבורות דקות כמו נקודה פונטורא בלעז.
טלוא⁶²¹ לשון טלואי חברבורות רחבות.

חום שחום דומה לאדום לשון שחמומית ונמצאת לבנה בענין התבואה.
והיה שכרי אותן שילדו מכאן ולהבא נקודים וטלואים בעזים ושחומים בכבשים יהיו שלי ואותן שישנן עכשו הפרש והפקידם ביד בניך שלא תאמר על הנולדי מעתה אלו היו שם בתחלה ועוד שלא תאמי על ידי הזכרים שהם נקודים וטלואים תלדנה הצאן דוגמתן מכאן ולהבא.

(לג) **וענתה בי צדקתי** אם תחשדני שאני נוטל משלך כלום תענה בי צדקתי תבא צדקתי ותעיד על שכרי לפניך שלא תמצא בעדרי כי אם נקודים וטלואים וכל שתמצא בהם שאינו נקוד וטלוא או חום בידוע שגנבתיו לך ובגנבה הוא שרוי אצלי.

(לד) **היך**⁶²² לשון הן קבלת דברים.
לו יהי כדברך⁶²³ הלואי תחפוץ בכך.

(לה) **ויסר** לבן.
ביום ההוא קבלת התנאי.
תיישים⁶²⁴ עזים זכרים.
כל אשר לבן בו כל אשר היתה חברבורת לבנה בו ויתן לבן ביד בניו.

(לו) **הנותרות**⁶²⁵ רעועות שבהן החולות והעקרות שאינן אלא שירים אותן מסר לו.

(לז) **מקל לבנה** עץ הוא ושמו לבנה כמה דאת אמר (הושע ד, יג) אלון ולבנה ואני אומר שאותן שקורין טריבבלא.
לח כשהוא רטוב ועוד לקח מקל שקורין לוז עץ שגדלין בו אגוזים דקים נוקלי בלעז.
וערמון קשטנייר.
פצלות קלופים לבנים שהיה עושהו מנומר.
מחשוף⁶²⁶ הלבן גלוי לבן של מקל כשהיה קולפו היה נגלה ונראה לובן שלו במקום הקלוף.

(לח) **ויצג** ודעיץ לשון תחיבה ונעיצה הוא בלשון ארמי והרבה יש בתלמוד (שבת נ, ב) דצה ושלפה (חולין צג, ב) דץ בה מדי דצה דעצה אלא שמקצר לשונו.
ברהטים במרוצת המים ברכות העשויות בארץ להשקות שם הצאן.
אשר תבאנה⁶²⁷ הצאן ברהטים שם הציג מקלות לנכח הצאן.
ויחמנה הבהמה רואה המקלות והיא נרתעת לאחוריה והזכר רובעה ויולדת כיוצא בו ר' אושעיא אומר המים נעשין זרע במעיהן ולא היו צריכות זכר וזהו ויחמנה אל המקלות למראות המקלות.

(לט) **עקודים**⁶²⁸ משונים במקום עקידתן הן קרסולי ידיהן ורגליהן.

(מ) **והכבשים**⁶²⁹ **הפריד יעקב** הנולדים עקודים נקודים הבדילן לעצמן ועשה אותן עדר לעצמו והוליד אותן עדר לפני הצאן לפני הצאן ההולכות לאחוריהן צופות אליהן וזהו שאמי ויתן פני הצאן אל עקוד שהיו פני הצאן אל העקודים ואל כל חום שמצא בצאן לבן.
וישת לו עדרים לבדו כמו שפרשתי.

⁶²⁰ בפסוק "נקוד".

⁶²¹ בפסוק "טלוא".

⁶²² בפסוק "היך".

⁶²³ בפסוק "כדברך".

⁶²⁴ בפסוק "תיישים".

⁶²⁵ בפסוק "הנותרות".

⁶²⁶ בפסוק "מחשוף".

⁶²⁷ בפסוק "תבאנה".

⁶²⁸ בפסוק "עקודים".

⁶²⁹ בפסוק "והכבשים".

(מא) **המקושרות**⁶³⁰ כתרגו' הבכירות ואין לו עד במקרא ומנח' בן סרוק ז"ל חברו עם (שמואל ב' טו, לא) אחיתופל בקושרי' (שמואל ב' טו, י) ויהי הקשר אמיץ אותן המתקשרות יחד למהר עבורן.

(מב) **ובהעטיף** לשון איחור כתרגומו ומנחם חברו עם (ישעיהו ג, כג) המחלצות והמעטפות לשון עטיפת כסות כלומר מתעטפות בעורן וצמרן ואינן מתאוות להתיחם עם הזכרים.

(מג) **צאן רבות** פרות ורבות משאר הצאן.
ועבדים ושפחות⁶³¹ מוכר צאנו בדמים יקרים ולוקח כל אלו.

פרק לא

(א) **עשה** כנס כמו (שמואל א' יד, מח) ויעש חיל (דברים ח, יז) עשה לי את החיל הזה.

(ג) **שוב אל ארץ אבותיך** ושם אהיה עמך אבל בעודך מחובר לטמא אי אפשר להשרות שכונתי עליך.

(ד) **ויקרא** לרחל תחלה ואחר כך ללאה שהיא היתה עקר הבית שבשבילה נזדוג יעקב עם לבן ואף בניה שללאה מודין בדבר שהרי בועז ובית דינו משבט יהודה ואמרו (רות ד, יא) כרחל וכלאה אשר בנו שתיהן את בית ישראל הקדימו רחל ללאה.

(ז) **עשרת מונים**⁶³² אין מונים פחות מעשרה מונים לשון סכום כלל חשבון הן עשירות למדנו שהחליף תנאו מאה פעמים.

(י) **והנה העתודים העולים**⁶³³ אעפ"י שהבדילן לבן שלא יתעברו הצאן דוגמתן היו המלאכים מביאין אותן מעדר המסור ביד בני לבן לעדר שבידו שליעקב.
וברודים⁶³⁴ כתרגו' ופצחין פיישיד בלע' חוט שללבן מקיף את גופו סביב חברבורת שלו פתוחה מפולשת מזן אל זן ואין לי להביא לו עד מן הכתוב.

(יג) **האל בית אל** ה"א יתרה ודרך המקראות לדבר כן (במדבר לד, ב) כי אתם באים אל הארץ כנען.
משחת לשון רבוי וגדולה כאדם שנמשח למלכות כך (בראשית כח, יח) ויצק שמן על ראשה להיות משוחה למזבח.

אשר נדרת לי וצריך אתה לשלמו שאמרת (בראשית כח, כב) יהיה בית אלהים שתקריב שם קרבנות.

(יד) **העוד לנו** למה נעכב על ידך כלום אנו מיחלות לירש מנכסי אבינו כלום בין הזכרים.

(טו) **הלא נכריות נחשבנו לו** אפי' בשעה שדרך בני אדם לתת נדוניא לבנותיו בשעת נשואין נהג עמנו כנכריות כי מכרנו לך בשכר פעולה.
את כספנו שעכב דמי שכר פעולתך.

(טז) **כי כל העושר**⁶³⁶ כלו' מאבינו אין לנו כלום אלא מה שהציל הב"ה מאבינו שלנו הוא הציל לשון הפרשה וכן כל לשון הצלה שבמקרא לשון הפרשה שמפרישו מן הרעה ומן האויב.

(יז) **את בניו ואת נשיו** הקדים זכרים לנקבות ועשו הקדים נקבות לזכרים שני' (בראשית לו, ו) ויקח עשו את נשיו ואת בניו.

(יח) **מקנה קנינו** מה שקנה מצאנו עבדים ושפחות וגמלים וחמורים.

(יט) **לגוז את צאנו** שנתן ביד בניו דרך שלשת ימים בינו ובין יעקב.
ותגנוב⁶³⁷ רחל להפריש את אביה מע"ז.

(כב) **ביום השלישי** שהרי דרך שלשת ימים היה ביניהם.

(כג) **את אחיו** קרוביו.

⁶³⁰ בפסוק "המקושרות".

⁶³¹ בפסוק "ושפחות ועבדים".

⁶³² בפסוק "מונים".

⁶³³ בפסוק "העתודים העולים".

⁶³⁴ בפסוק "וברודים".

⁶³⁵ בפסוק "הלוא".

⁶³⁶ בפסוק "העשר".

⁶³⁷ בפסוק "ותגנוב".

דרך שבעת ימים כל אותם שלשה ימים שהלך המגיד להגיד ללבן הלך יעקב לדרכו נמצא רחוק מלבן וי ימים ובשביעי השיגו למדנו שכל מה שהלך יעקב לזי ימים הלך לבן ביום אחד.

(כד) **מטוב עד רע** כל טובתן שלרשעים רעה היא אצל צדיקים.

(כו) **כשבויות⁶³⁸ חרב** כל חיל הבא למלחמה קרוי חיל וחרב.

(כז) **ותגנוב אותי⁶³⁹** גנבת את דעתי.

(כט) **יש לאל ידי** יש לי כח וחיל לעשות עמכם רע וכל אל שבמקרא שהוא קדש עוצם ידו ורוב אומצו הוא.

(ל) **נכספת⁶⁴⁰** חמדת והרבה יש במקרא (תהלים פד, ג) נכספה וגם כלתה נפשי (איוב יד, טו) למעשה ידך תכסוף.

(לא) **כי יראתי** השיבו על ראשון ראשון שאמר לו (בראשית לא, כו) ותנהג את בנותי.

(לב) **לא יחיה** ומאותה קללה מתה רחל בדרך.

מה עמדי משלך ובאהל יעקב⁶⁴¹ הוא אהל רחל שהיה תדיר אצלה וכן הוא אומר (בראשית מו, יט) בני רחל אשת יעקב ובכולן לא נאמר אשת יעקב.

(לג) **ויבא באהל רחל** כשיצא מאהל לאה חזר לו לאהל רחל קודם שיחפש באהל שתי האמהות וכל כך למה לפי שהיה מכיר בה שהיא משמשנית.

(לד) **בכר הגמל** בעביטא דגמלא והיא מרדעת העשויה כמין כר ובעירובין (טז, א) הקיפוח בעביטין והן עביטי הגמלים.

(לו) **דלקת** רדפת כמו (איכה ד, יט) על ההרים דלקונו (שמואל א' יז, נג) מדלוק אחרי פלשתים.

(לז) **וינכחו** יבררו עם מי הדין אפרוביר בלעי.

(לח) **לא שכלו** לא הפילו עוברן.

ואילי צאנך מכאן אמרו איל בן יומו קרוי איל שאם לא כן מה שבחו אילים לא אכל הא כבשים אכל א"כ גזלן הוא.

(לט) **טרפה** על ידי דוב או ארי.

אנכי אחטנה לשון (שופטים כ, טז) אל השערה ולא יחטיא (מלכים א' א, כא) אני ובני שלמה חטאים חסרים אנכי אחסרנה אם חסרה חסרה לי שמידי תבקשנה.

גנובתי⁶⁴² יום וגנובתי לילה הכל שלמתי גנובתי כמו (איכה א, א) רבתי עם שרתי במדינות (ישעיהו א, כא) מלאתי משפט (הושע י, יא) אהבתי לדוש.

(מ) **אכלני חורב⁶⁴³** לשון (דברים ד, כד) אש אוכלה.

וקרח לשון (תהלים קמו, יז) משליך קרחו כפתים גלידא.
שנתי לשון שינה.

(מא) **ותחליף⁶⁴⁴ את משכרתי** היית משנה תנאי שבינינו מנקוד לטלוא מעקודים לברודים.

(מב) **ופחד יצחק** לא רצה לומר אלהי יצחק שאין הב"ה מיחד שמו על הצדיקים בחייהם ואעפ"י שאמר לו בצאתו מבאר שבע (בראשית כח, יג) אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק בשביל שכהו עיניו והרי הוא חשוב כמת יעקב נתירא לומר כן.
יורכח אמש לשון תוכחה ולא לשון הוכחה.

(מג) **מה אעשה לאלה** איך תעלה בלבי להרע להן.

(מד) **והיה לעד** הב"ה.

⁶³⁸ בפסוק "כְּשִׁבְיֹותֵי".

⁶³⁹ בפסוק "וַתִּגְנוֹב אֶתֵי".

⁶⁴⁰ בפסוק "נִכְסַפְתָּהּ".

⁶⁴¹ בפסוק "בְּאֵהֶל יַעֲקֹב". נראה שזהו דיבור המתחיל ברומא אף על פי שחסר סימון, וכן הוא בכ"י פרמה 3256.

⁶⁴² בפסוק "גְּנוֹבְתִי" פעמיים.

⁶⁴³ בפסוק "חֲרַבִּי".

⁶⁴⁴ בפסוק "וַתִּחַלְףֵי".

(מו) **לאחיו** הם בניו שהיו לו אחים נגשים לצרה ולמלחמה עליו.

(מז) **יגר** תרגום שלגל גלעד.

(מט) **והמצפה אשר אמר** והמצפה אשר בהר הגלעד כמו שכתוב (שופטים יא, כט) ויעבר את מצפה גלעד למה נקרא שמו מצפה אשר אמר כל אחד מהן לחברו יצף ה' ביני וביניך אם תעבור את הברית. **כי נסתר** ולא נראה איש את חברו.

(נ) **בנותי בנותי**⁶⁴⁵ שתי פעמים אף בלהה וזלפה בנותיו היו מפילגש.

(נא) **יריתי** כמו (שמות טו, ד) ירה בים כזה שהוא יורה חנית.

(נב) **אם אני** הרי אם משמש בלשון אשר כמו (בראשית כד, לג) עד אם דברתי דברי. **ואם אתה לא תעבור**⁶⁴⁶ לרעה אי אתה עובר אבל אתה עובר לפרקמטיא.

(נג) **אלהי אברהם** קדש ואלהי נחור חול למדך שאלהי נחור הוא אלהי תרח אביו.

(נד) **ויזבח יעקב זבח** שחט בהמות למשתה.

לאחיו לאהביו שעם לבן. **לאכול**⁶⁴⁷ **לחם** כל דבר מאכל קרוי לחם כמו (דניאל ה, א) עבד לחם רב (ויקרא ג, יא) לחם אשה.

פרק לב

(ב) **ויפגעו בו מלאכי אלהים** מלאכים שבארץ ישראל באו ללוותו בארץ.

(ג) **מחנים** שתי מחנות שלחוצה לארץ שבאו עמו עד כאן ושל ארץ שבאו לקראתו.

חסלת פרשי ויצא יעקב

[פרשת וישלח]

פרק לב

(ד) וישלח יעקב מלאכים מלאכים ממש.

ארצה שעיר לארץ שעיר כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטל לה ה"א בסופה.

(ה) גרתי לא נעשתי שר וחשוב אלא גר ואינך כדאי לשנאתי על ברכת אבא שאמר לי (בראשית כז, כט) הוה גביר לאחיך לא נתקיימה בי.

(ו) ויהי לי שור וחמור אבא אמר לי (בראשית כז, כח) מטל השמי ומשמני הארץ זו אינה לא מן השמים ולא מן הארץ.

שור וחמור דרך ארץ לומר על שוורים הרבה שור אדם אומר לחברו בלילה קרא התרנגול ואינו אומר קראו התרנגולים.

ואשלחה להגיד לאדוני⁶⁴⁸ להודיע שאני בא אליך. **למצא חן בעיניך** שאני שלם עמך ומבקש אהבתך.

(ז) **באנו אל אחיך** שהיית אומי אחי אבל הוא נוהג עצמו עמך כעשו עודנו הוא בשנאתו וברשעתו.

(ח) **ויירא ויצר** ויירא שמא יהרג ויצר שמא יהרוג הוא את אחרים.

(ט) **המחנה האחת והכהו** מחנה משמש לשון זכר ולשון נקבה אם תחנה עלי מחנה (תהלים כז, ג) הרי נקבה המחנה הזה (בראשית לג, ח) הרי זכר ויש שאר דברים משמשין לשון זכר ולשון נקבה השמש יצא על הארץ (בראשית יט, כג) מקצה השמים מוצאו (תהלים יט, ז) הרי זכר השמש זרחה על המים (מלכים ב' ג, כב) הרי נקבה

⁶⁴⁵ בפסוק "בְּנֹתַי בְּנֹתַי".

⁶⁴⁶ בפסוק "תֵּעָבֵר".

⁶⁴⁷ בפסוק "לֶאֱכֹל".

⁶⁴⁸ בפסוק "לְאֹדֹנִי".

וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה (מלאכי ג, כ) הרי לשון נקבה ורוח⁶⁴⁹ גדולה באה (איוב א, יט) הרי לשון נקבה ויגע בארבע פנות הבית (איוב א, יט) הרי לשון זכר (מלכים א' יט, יא) ורוח גדולה וחזק הרי לשון זכר ולשון נקבה. **לפלטה**⁶⁵⁰ על כרחו כי אלחם בו.

(י) **ויאמר יעקב** התקין עצמו לשלשה דברים לדורון ולמלחמה ולתפלה לדורון ותעבור⁶⁵¹ המנחה על פניו (בראשית לב, כב) למלחמה והיה המחנה הנשאר לפלטה⁶⁵² (בראשית לב, ט) לתפלה ויאמר יעקב אלהי אבי אברהם (בראשית לב, י).

ואלהי אבי יצחק ולהלן הוא אומי (בראשית לא, מב) ופחד יצחק ועוד מהו שחזר והזכיר שם המיוחד היה לו לכתוב האומי אלי שוב לארצך אלא כך אמר יעקב לפני הקב"ה שתי אבטחות הבטחתי אחת בצאתי מביתי אמרת לי (בראשית כח, יג) אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק ושם אמרת לי (בראשית כח, טו) ושמתוך בכל אשר תלך ובבית לבן אמרת לי (בראשית לא, ג) שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך ושם נגלית לי בשם המיוחד לבדו שני (בראשית לא, ג) ויאמי ה' אל יעקב וגומר בשתי אבטחות הללו אני בא לפניך.

(יא) **קטונתי**⁶⁵³ **מכל החסדים** נתמעטו זכויותי על ידי חסדים ואמת אשר עשית עמי לכך אני ירא שמא משהבטחתי נתלכלכתי בחטא ויגרו⁶⁵⁴ לי להמסר ביד עשו.

ומכל האמת אמתת דברך ששמרת לי כל האבטחות שהבטחתי. **כי במקלי** לא היה עמי לא כסף ולא זהב ולא מקנה אלא מקלי לבדו ומדרש אגדה (תנחומא ישן ויצא ג) נתן מקלו בירדן ונבקע.

(יב) **מיד אחי מיד עשו** מיד אחי שאינו נוהג עמי כאח אלא כעשו הרשע.

(יג) **היטיב היטיב**⁶⁵⁵ **איטיב** היטב בזכותך איטיב בזכות אבותיך. **ושמתי את זרעך כחול הים** והיכן אמ לו כן והלא לא אמר לו אלא (בראשית כח, יד) והיה זרעך כעפר הארץ אלא שאמר לו (בראשית כח, טו) כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך ולאברהם אמר (בראשית כב, יז) הרבה⁶⁵⁶ ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים.

(יד) **מן הבא בידו** ברשותו כמו (במדבר כא, כו) ויקח את כל ארצו מידו ומדרש אגד' מן הבא בידו אבנים טובות ומרגליות שאדם צר בצרור ונושאן בידו.

(טו) **עזים מאתים ותיישים**⁶⁵⁷ **עשרים** מאתים עזים צריכות עשרים תיישים וכן כולן הזכרים כפי צורך הנקבות ומדרש בבראשית רבא (עו ז) דורש מכאן לעונה האמורה בתורה הטיילין בכל יום הפועלים שתי בשבת החמרים אחת לשבת הגמלין אחת לשלשים יום הספנין אחת לששה חדשים ואיני יודע לכיון המדרי' מכוון אך נרא' בעיני שלמדנו מכאן שאין התשמיש שוה בכל אדם בן אדם פנוי ממלאכה דרכו להרבות תשמיש ולעבר נקבות שאינן פנויות לא וכל אדם לפי טורח המוטל עליו שמצינו כאן שמסר לכל תיש ואיל עשר נקבות לפי שהן פנויות ממלאכה דרכם להרבות בתשמיש ולעבר עשרה נקבות ובהמה משנתעברה אינה מקבלת זכר ופרים שעסוקין במלאכה לא מסר לזכר אלא ד' נקבות ולחמור שהולך בדרך רחוקה שתי נקבות לזכר ולגמלים שהולכים ברחוק יותר נקבה לזכר.

(טז) **גמלים מיניקות** שלשים ובניהם עמהם ואגדה בנאיהם עמהם זכר כנגד נקבה ולפי שצנוע בתשמיש לא פרסמו הכתוב. **עירי**⁶⁵⁸ חמורים זכרים.

(יז) **עדר עדר לבדו** כל מן ומין לעצמו.

עברו לפני דרך יום או פחות ואני אבא אחריכם.

וריוח תשימו עדר לפני חברו מלא עין כדי להשביע עינו של רשע ולתווהו על רבוי הדורון.

(יח) **למי אתה** של מי אתה מי שולחך ותרגו' דמן את.

ולמי אלה למי המנחה הזאת שלוחה למ"ד משמשת בראש התיבה במקום של כמו (בראשית לא, מג) וכל אשר אתה רואה⁶⁵⁹ לי הוא כלוי שלי הוא להי הארץ ומלואה (תהלים כד, א) של ה' הארץ ומלואה.

⁶⁴⁹ בפסוק "רוח".

⁶⁵⁰ בפסוק "לפְּלִטָּה".

⁶⁵¹ בפסוק "ותעבור".

⁶⁵² בפסוק "לְפִלְטָה".

⁶⁵³ בפסוק "קִטְוֹנֹתַי".

⁶⁵⁴ בפסוק "ויגרום".

⁶⁵⁵ בפסוק "היטיב".

⁶⁵⁶ בפסוק "והרבה".

⁶⁵⁷ בפסוק "ותַיְשִׁים".

⁶⁵⁸ בפסוק "וַעֲרֹם".

⁶⁵⁹ בפסוק "ראה".

(יט) **ואמרת לעבדך ליעקב** על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון ששאלת (בראשית לב, יח) למי אתה לעבדך ליעקב אני ותרגמו דעבדך דיעקב וששאלת (בראשית לב, יט) למי אלה מנחה היא שלוחה. **והנה גם הוא יעקב.**

(כא) **אכפרה פניו** אבטל רוגזו כמו (ישעיהו כח, יח) וכופר בריתכם את מות (יש' מז יא) לא תוכלי כפרה ונראה בעיניי שכל כפרה שאצל עון וחטא ואצל פנים כולן לשון קנוח והעברה ולשון ארמי הוא והרבה מהם בתלמוד (גיטין נו.) בעי לכפורי ידיה (ב"מ כד.) וכפר ידיה וגם בלשון המקרא נקראין המזרקים (עזרא א, י) כפורי זהב על שם שהכהן מקנח ידיו בשפת המזרקים.

(כב) **על פניו** כמו לפניו וכן (איוב ו, כח) על⁶⁶⁰ פניכם אם אכזב וכן (יר' ו, ז) חמס ושוד ישמע בה על פני ומדרש אגדה על פניו אף הוא שרוי בכעס שהיה צריך לכל זה.

(כג) **ואת אחד עשר ילדיו** ודינה היכן היתה נתנה בתיבה ונעל בפניה שלא יתן בה עשו עיניו ונענש יעקב שמנעה מאחיו שמא תחזירנו למוטב ונפלה ביד שכם. **יבוק**⁶⁶¹ שם נהר.

(כד) **את אשר לו** הבהמה והמטלטלין עשה עצמו כגשר נוטל כאן ומניח כאן.

(כה) **ויותר יעקב לבדו** שכח פכין קטנים וחזר עליהן. **ויאבק** מנחם פירש ויתעפר לשון אבק שמעלין עפר ברגליהן על ידי נענוען ולי נראה שהוא לשון ויתקשר ולשון ארמי הוא בתלמוד בתר דאביקו ביה מיבק לשון עניבה שכן דרך שנים המתעצמין יחד שאובקו וחובקו בזרועותיו ופירשו רז"ל שהוא שרו של עשו.

(כו) **ותקע** נתקעקעה ממקום מחברתה ודומה לו פן תקע נפשי ממך (ירמיהו ו, ח) לשון הסרה ובלשון משנה לקעקע ביצתן לשרש שרשיהן.

(כז) **כי עלה השחר** וצריך אני לומר שירה. **ברכתני** הודה לי על הברכות שברכני אבא שעשו מערער עליהן.

(כט) **לא יעקב** לא יאמר עוד יעקב לומר שהברכות לך בעקבה וברמיה כי אם בשררה וגלוי פנים וסופי שהקב"ה נגלה עליך בביתאל ומחליף את שמך ושם הוא מברכך ואני אהיה שם ואודה לך עליהן וזהו שכתוב (הושע יב, ה) וישר אל מלאך ויוכל בכה ויתחנן לו בכה המלאך ויתחנן לו ומה נתחנן לו (הושע יב, ה) ביתאל ימצאנו ושם ידבר עמנו המתן עד שתדבר השכינה עמנו שם ולא רצה יעקב ועל כרחו הודה לו עליהן שני (בראשית לב, ל) ויברך אותו⁶⁶² שם. **ועם אנשים** עשו ולבן.

(ל) **למה זה תשאל לשמי** אין לנו שם קבוע כי משתנים שמותינו לפי מצות עבודת השליחות שאנו משתלחים ומפי מורי ר' שמעון ז"ל⁶⁶³ אינו רוצה לגלות שמו שלא ליטול עטרה לעצמו זה הנס עשה לי מלאך פלוני מאליו שאינו אלא כעבד עושה שליחות.

(לב) **ויזרח לו השמש** לצרכו לרפאת צלעתו כמה דאת אמר (מלאכי ג, כ) שמש צדקה ומרפא בכנפיה ואותן שעות שמהרה לשקוע כשיצא מבא' שבע מהרה לזרוח בשבילו והוא היה צולע כשיצא השמש ופשוטו ויזרח לו השמש לשון בני אדם הוא כשהגענו למקום פלוני האיר לנו השחר.

(לג) **גיד הנשה** שנשה ממקומו ועלה והוא לשון קפיצה וכן (ירמיהו נא, ל) נשתה גבורתם וכן (בראשית מא, נא) כי נשני אלהים את כל עמלי.

פרק לג

(ב) **אחרונים** אחרון אחרון חביב.

(ג) **עבר לפניהם** אמר אם יבא להלחם ילחם בי תחלה.

(ד) **ויחבקו** נתגלגלו רחמיו כשראהו משתחוה כל ההשתחואות הללו.

⁶⁶⁰ בפסוק "ועלי".

⁶⁶¹ בפסוק "יבק".

⁶⁶² בפסוק "אתו".

⁶⁶³ פירוש זה הוא תוספת של ר' יוסף קרא, שהיה תלמיד של ר' שמעון. ראו בראשית יט, ט. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 103.

וישקהו נקוד עליו יש חולקין עליו בברייתא דספרי (בהעלותך סט) יש שדרשו נקודה זו למה לומי שלא נשקו בכל לבו אמר ר' שמעון בן יוחאי הלכה ידועה היא שעשו שונא ליעקב אלא שנהפכו רחמיו באותה שעה ונשקו בכל לבו.

(ה) **מי אלה לך** מי אלה להיות שלך.

(ז) **נגש יוסף ורחל** בכולן האמהות נגשות לפני הבנים אבל ברחל יוסף נגש לפניו אמר אמי יפת מראה שמא יתלה עיניו בה אותו רשע אעמוד כנגדה ואעכבנו מלהסתכל בה.

(ח) **מי לך כל המחנה**⁶⁶⁴ אשר פגשתי שהוא שלך כלומי למה הוא לך מי לך פשוטו שלמקרא על מוליכי המנחה ומדרשו כתות שלמלאכים פגע שהיו דוחפין אותו ואת אנשיו ואומרין להם שלמי אתם והן אומרין משל עשו והן אומרין הכו הכו ואלו אומרין בן בנו שלאברהם לא היו משגיחין והן אומרין אחיו של יעקב הוא והן אומרין א"כ משלנו אתם.

(ט) **יהי לך אשר לך** כאן הודה לו על הברכות.

(י) **אל נא** בבקשה אל תאמר לי כן.

אם נא מצאתי חן בעיניך ולקחת מנחתי.

כי על כן ראיתי פניך כי ראוי והגון לך שתקבל מנחתי על אשר ראיתי פניך והן חשובין עלי כראיית פני המלא' שראיתי שר שלך ועוד על שנתרצית למחול לי סרחוני ולכך הזכיר לו ראיית המלאך כדי שיתירא ממנו ויאמר ראה מלאכים ונוצל איני יכול לו מעתה.

ותרצני נתפייסת לי וכן כל רצון שבמקרא לשון פיוס הוא כי לא לרצון יהיה לכם (ויקרא כב, כ) הקרבנות באין לפייס ולרצות שפתי צדיק ידעון רצון (משלי י, לב) יודעין לפייס ולרצות.

(יא) **ברכתי** מנחה זו הבאה על ראיית פנים וכל מנחה הבאה על ראיית פנים לפרקים אינה באה אלא לשאלת שלום וכל ברכה שהיא לראיית פנים כגון (בראשית מז, י) ויברך יעקב את פרעה עשו אתי ברכה (מלכים ב' יח, לא) דסנחריב לשאול לו לשלום ולברכו (שמואל ב' ח, י) דתועי מלך חמת כולן לשון ברכת שלום הן שקורין שלודייר אף זה קח נא את ברכתי כמו כן ברכת שלום שלודיר בלע'.

אשר הובאת⁶⁶⁵ לך לא טרחת בה אני יגעתי להגיעה עד שבאת לידך.

חנני נו"ן ראשונה מודגשת שהיא משמשת במקום שתי נו"נין שהיה לו לכתוב חננני שאין חנן בלא שני נו"נין והשלישי לשמוש כמו עשני זבדני.

וכי יש לי כל כל ספקי ועשו דבר בלשון גאווה (בראשית לג, ט) יש לי רב יותר מכדי צרכי.

(יב) **נסעה** כמו (תהלים קל, ב) שמעה (בראשית מג, ח) שלחה שהוא כמו שמע שלח אף נסעה כמו נסע והנו"ן יסוד בתיבה ותרגו' טול ונהך עשו אמר ליעקב נסעה מכאן ונלך.⁶⁶⁶

ואלכה לנגדך טובה זו אעשה לך שאאריך ימי מהלכי ללכת לאט כאשר אתה צריך וזהו לנגדך בשוה לך.

(יג) **עלות עלי** הצאן והבקר שהן עלות מוטלות עלי לנהלם לאט עלות מגדלות עולליהן לשון (איכה ב, יא) עולל ויונק עול ימים וזקן (ישעיהו סה, כ) ושתי פרות עלות (שמואל א' ו, י) דפלשתים.

ודפקום יום אחד ואם ידפקום יום אחד ליגעם בדרך יום אחד במרוצה ומתו ודפקום כמו (שיר השירים ה, ב) קול דודי דופק נוקש בדלת.

(יד) **יעבר נא אדוני**⁶⁶⁷ אל תאריך ימי הליכתך בעבורי עבור כפי דרכך ואף כי תתרחק.

ואני אתנהלה אתנהלה ה"א יתרה כמו (בראשית יח, כא) ארדה אשמעה (במדבר ט, ח).

לאטי לאט שלי לשון נחת הוא כמו (ישעיהו ח, ו) ההולכים לאט לאט לי לנער (שמואל ב' יח, ה) לאטי הלמ"ד מן היסוד ואינה משמשת אתנהלה לאט שלי נחת שלי.

לרגל המלאכה לפי צרך הליכת רגלי המלאכה המוטלת לפני להולידך.

ולרגל הילדים לפי רגליהן שהן יכולין לילך.

עז אשר אבא אל אדוני⁶⁶⁸ שעירה הרחיב לו הדרך שלא היה דעתו ללכת אלא עד סוכות אמר אם דעתו לעשות לי רעה ימתין עד בואי אצלו ואימתי ילך בימות המשיח שנאמר (עובדיה א, כא) ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו ומדרשי אגדה לפרשה זו רבים.

(טו) **ויאמר למה** תעשה לי טובה שאיני צריך לה.

אמצא חן ולא תשלם לי עתה שום גמול.

⁶⁶⁴ בפסוק "המחנה הזה".

⁶⁶⁵ בפסוק "הבאת".

⁶⁶⁶ עיין פוזן, דף שבועי של בר אילן, פרשת שלח תשס"ג. "נסעה" בלשן ציווי. כן ב"ספר זכרון" וברא"ם.

⁶⁶⁷ בפסוק "אֲדֹנָי".

⁶⁶⁸ בפסוק "אֲדֹנָי".

(טז) **וישב**⁶⁶⁹ **עשו** וארבע מאות איש שהיו עמו נשמטו מאצלו אחד אחד והיכן מצינו שפרע הב"ה גמול להם בימי דוד שני (שמואל א' ל, יז) כי אם ארבע מאות איש נער אשר רכבו על הגמלים וינוסו⁶⁷⁰.

(יז) **ויבן לו בית** שהא שם י"ח חדש קיץ וחורף וקיץ סוכות קיץ בית חורף סוכות קיץ.

(יח) **שלם** בגופו שנתרפא מצלעו שלם בממונו לא חסר דבר מכל אותו דורון שלם בתורתו לא שכח מתלמודו בבית לבן.

עיר שכם כמו לעיר וכמו (רות א, יט) עד בואנה בית לחם.
בבואו⁶⁷¹ **מפדן ארם** כאומ' לחברו יצא פלוני מבין שני אריות ובא שלם אף כאן ויבא יעקב שלם מפדן ארם מלבן ומעשו שנזדוג לו בדרך.

(יט) **במאה קשיטה** מעות אמר ר' עקיבא כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למעה קשיטה.

(כ) **ויקרא לו אל אלהי ישראל** לא שהמזבח קרוי אלהי ישראל אלא על שם שהיה הקב"ה עמו והצילו קרא שם המזבח על שם הנס להיות שבחו של הקב"ה נזכר בקריאת השם כלומר מי שהוא אל הוא יהיה לאלהים לי ששמי ישראל וכן מצינו במשה (שמות יז, טו) ויקרא שמו ה' נסי לא שהמזבח קרוי ה' אלא על שם הנס קרא שם המזבח לזכר שבחו של הקב"ה ה' נסי ורז"ל אמרו שהב"ה קרא לו ליעקב אל דברי תורה כפטיש יפוצץ⁶⁷² סלע (ירמיהו כג, כט) מתחלקים לכמה טעמים ואני ליישב פשוטו באתי.

פרק לד

(א) **בת לאה** ולא בת יעקב אלא על שם יציאתה נקראת בת לאה שאף היא יצאנית שני (בראשית ל, טז) ותצא לאה לקראתו.

(ב) **וישכב אתה** כדרכה.
ויענה שלא כדרכה.

(ג) **וידבר על לב הנערה**⁶⁷³ דברים המתישבין על הלב אמר לה אביך בחלקת שדה קטנה שלי ראי כמה ממון נתן לי אני אשא' ותקני את העיר ואת כל שדותי'.

(ד) **וכן לא יעשה** לענות את הבתולות שהאומות גדרו עצמן מן העריות על ידי המבול.

(ה) **חשקה נפשו** חפצה.

(יב) **מוהר** היא כתובה.

(יג) **במרמה** בחכמה.

אשר טמא הכתו' אומ' שלא היתה רמיה שהרי טמא את דינה אחותם.

(יד) **חרפה היא לנו** שמץ הוא אצלנו הבא לחרף את חברו אומר לו ערל אתה חרפה בכל מקום גדוף.

(טו) **נאות לכם** נתרצה לכם והרבה יש במקרא ביהודע (מלכים ב' יב, ט) ויאותרו הכהנים.
להמול⁶⁷⁴ להיות נמול אין להמול לשון לפעול אלא להפעל.

(טז) **ונתנו את בנותינו** נו"ן שניה שלונתנו מודגשת לפי שהוא משמשת שני נו"נין ונתננו.

(כא) **שלמים הם אתנו** לשלום ובלב שלם.

ואת⁶⁷⁵ **בנותם נקח לנו** אתה מוצא בתנאי שאמר חמור ליעקב ובתשובת בני יעקב לחמור שתלו החשיבות בבני יעקב ליקח בנות שכם את שיבחרו להם ובנותיהם יתנו להם לפי דעתם שנאמר (בראשית לד, טז) ונתנו את בנותינו לפי דעתינו ואת בנותיכם נקח ככל אשר נחפוץ וכשדברו חמור ושכם בנו אל יושבי עירם הפכו הדברים את בנותם נקח לנו ואת בנותינו נתן להם כדי לרצותם שיאותו להמול.

והארץ הנה רחבת ידים כאדם שידו רחבה ופתוחה וותרנית כלומר לא תפסידו כלום בדבר שהארץ רחבת ידים פרקמטיא הרב' באה לכאן ואין לה קונים.

⁶⁶⁹ בפסוק "וַיֵּשֶׁב בְּיוֹם הַהוּא".

⁶⁷⁰ בפסוק "וַיִּנְסוּ".

⁶⁷¹ בפסוק "בְּבֹאוֹ".

⁶⁷² בפסוק "וּכְפִטִישׁ יִפְצֹץ".

⁶⁷³ בפסוק "הַנְּעִר".

⁶⁷⁴ בפסוק "לְהַמְלִי".

⁶⁷⁵ בפסוק "אֶת".

(כב) **בהמול** בהיות נימול.

(כג) **אך נאות**⁶⁷⁶ להם בדבר זה ועל ידי כן ישבו אתנו.

(כה) **שני בני יעקב** בניו היו ואעפ"כ נהגו עצמן כשמעון ולוי כשאר אנשים שאינם בניו שלא נטלו עצה ממנו. **אחי דינה** לפי שמסרו נפשם עליה נקראו אחיה. **ויבואו**⁶⁷⁷ על העיר בטח שהיו כואבים ומדרש אגדה שהיו בטוחין על כח הזקן.

(כז) **על החללים** לפשט את החללים.

(כט) **כל חילם** ממונם כמו (דברים ח, יז) עשה לי את החיל הזה ועזבו לאחרים חילם (תהלים מט, יא) וישראל עושה חיל (במדבר כד, יח). **שבו** לשון שביה וטעמו מלרע.

(ל) **עכרתם אותי**⁶⁷⁸ לשון מים עכורים אין דעתי צלולה עכשו ומדרש אגדה צלולה היתה החבית ועכרתם אותה מסורת היא ביד כנענים שיפלו ביד בני אלא שהיו אומרים עד אשר תפרה ונחלת את הארץ (שמות כג, ל) לפיכך היו שותקין. **מתי מספר** אנשים מועטים.

(לא) **הכזונה** הפקר. **את אחותנו** ית אחתנא.

פרק לה

(א) **קום עלה ביתאל** לפי שאחרת בדרך נענשת מבתך.

(ב) **את אלהי הנכר** שיש בידכם מן השלל שלשכם. **והטהרו מע"ז**. **והחליפו שמלותיכם**⁶⁷⁹ שמא יש בידכם כסות מע"ז.

(ד) **תחת האלה** מין אילן סרק הוא. **עם שכם** אצל שכם.

(ה) **חתת אלהים** פחד אלהים.

(ז) **ויקרא למקום אל בית אל** הקב"ה בביתאל יש תיבה חסרה בי"ת המשמשת בראשה כמו (שמואל ב' ט, ד) הנה⁶⁸⁰ בית מכיר בן עמיאל כמו בבית מכיר וכן (בראשית לח, יא) שבי אלמנה בית אביך בבית אביך. **נגלו אליו האלהים** במקומו הרבה שם אלהות ואדנות לשון רבים כמו (בראשית מב, ל) אדוני⁶⁸¹ הארץ אם בעליו עמו (שמות כב, יד) ולא נאמר בעלו וכן אלהות שהיא לשון שופט ומרות נזכר בלשון רבים אבל שאר השמות לא תמצא בלשון רבים.

(ח) **ותמת דבורה**⁶⁸² מה ענין דבורה אצל יעקב אלא לפי שאמר רבקה ליעקב (בראשית כז, מה) ושלחתי ולקחתך משם שלחה דבורה אצלו לפדן ארס לצאת משם מדברי ר' משה הדרשן למדתיה. **מתחת לבית אל** העיר יושבת למעלה בהר והיא נקברה ברגלי ההר. **תחת האלון** בשיפולי מישור שהיה המישור למעלה בשפוע ההר והקבורה מלמטה ומישור של ביתאל קורין לו אלון ומדרש אגדה שם נתבשר באבל שני שהוגד לו על אמו שמתה ואלון בלשון יוני אחר והעלימו את יום המיתה שלא יקללו הבריות כרס שיצא עשו ממנו לפי לא פרסם הכתוב את מיתתה.

(ט) **עוד** פעם שנית במקום הזה אחד בלכתו ואחד בשובו. **ויברך אותו**⁶⁸³ ברכת אבלים.

⁶⁷⁶ בפסוק "נאותה".

⁶⁷⁷ בפסוק "ויבאו".

⁶⁷⁸ בפסוק "אתי".

⁶⁷⁹ בפסוק "שמלותיכם".

⁶⁸⁰ בפסוק "הנה הוא".

⁶⁸¹ בפסוק "אדני".

⁶⁸² בפסוק "דברה".

⁶⁸³ בפסוק "אתו".

(י) **לא יקרא שמך עוד יעקב** לשון אדם הבא במרמה ועוקבה.
כי אם ישראל לשון שר ונגיד.

(יא) **אני אל שדי** שאני כדאי לברך שהברכות שלי.
פרה ורבה על שם שעדין לא נולד בנימין ואעפ"י שכבר נתעברה ממנו.
גוי בנימן.
גוים אפרים ומנשה שעתידין לצאת מיוסף והם במנין השבטים.
ומלכים מחלצין יצאו אלו שאול ואיש בשת שהיו משבט בנימן שעדין לא נולד.

(יג) **ויעל מעליו אלהים במקום אשר דבר אתו** איני יודע מה מלמדינו.

(טז) **כברת ארץ**⁶⁸⁴ מנחם בן סרוק פירשו לשון כביר רבוי מהלך רב ומדרש אגדה בזמן שהארץ חלולה ככברה שהניר מצוי והסתו עבר ועדין השרב לא בא ואין זה פשוטו של מקרא שהרי בנעמן כתיב (מלכים ב' ה, יט) וילך מאתו כברת ארץ ואומר אני שהוא שם מדת קרקע כגון מהלך פרסה או יותר כמו שאומר (ישעיהו ה, י) צמד⁶⁸⁵ כרם חלקת השדה (בראשית לג, יט) כך במהלך אדם נתון שם מדה כברת ארץ.

(יז) **כי גם זה** נוסף לך על יוסף ורז"ל דרשו עם כל שבט ושבט נולדה תאומה ועם בנימן נולדה תאומה יתרה.

(יח) **בן אוני** בין צערי.
בנימן⁶⁸⁶ נראה בעיני לפי שהוא לבדו נולד בארץ כנען שהיא בנגב כשאדם בא מארס נהרים כמו שני (במדבר לג, מ) בנגב בארץ כנען (בראשית יב, ט) הלוך ונסוע הנגבה.
בנימן בן ימין כמו (תהלים פט, יג) צפון וימין אתה בראתם ולפיכך הוא מלא.

(כב) **בשכון**⁶⁸⁷ **ישראל בארץ היא** עד שלא בא לחברון אצל יצחק אירעוהו כל אלה.
וישכב מתוך שבלבל משכבה העלה עליו הכתוב כאלו שכבה ולמה בלבד וחלל יצועיו כשמת' רחל נטל יעקב מטתו שהיתה תמיד באהל רחל ונתנה באהל בלהה בא ראובן ותבע עלבון אמו אמר אם אחות אמי היתה צרתה שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי.
ויהיו בני יעקב שנים עשר התחיל מענין ראשון משנולד בנימין נשלמה מטתו ומעתה ראוי לומר ומנאן ורז"ל דרשו ללמדנו שכולן צדיקים ושום שלא חטא ראובן.

(כג) **בכור יעקב** אפילו בשעת קלקלה קראו בכור.
בכור יעקב בכור לנחלה בכור לעבודה בכור למנין ולא נתנה הבכורה ליוסף אלא לענין השבטי בלבד שנעשה שני שבטי.

(כז) **ממרא** שם המישור.
קרית ארבע⁶⁸⁸ שם העיר.
ממרא קרית הארבע למישור קרית הארבע ואם תאמי היה לו לכתוב ממרי הקרית ארבע כך דרך המקרא בכל דבר ששמו כפול כזה כגון בית לחם אביעזר ביתאל אם היה צריך להטיל בו ה"א נותנה בראש התיבה השנייה כמו (שמואל א' טז, א) בית הלחמי (שופטים ו, כד) בעפרת אבי העזרי.

(כט) **ויגוע** אין מוקדם ומאוחר בתורה מכירתו שליוסף קדמה למיתתו של יצחק י"ב שנה שהרי יצחק מת בשנת ק"כ ליעקב שני (בראשית כה, כו) ויצחק בן ששים שנה בלדת אותם צא ס' מק"פ נשאר ק"ב ויוסף נמכר בן י"ז שנה ואותה שנה שנת ק"ח ליעקב כיצד בן ס"ג כשנתברך וי"ד נטמן בבית עבר הרי ע"ז שנה וי"ד שנה עבד באשה ובסוף י"ד שנה נולד יוסף שני (בראשית ל, כה) ויהי כאשר ילדה רחל⁶⁸⁹ יוסף וגוי הרי צ"א וי"ז עד שלא נמכר הרי ק"ח.

פרק לו

(ב) **עדה בת אלון**⁶⁹⁰ היא (בראשית כו, לד) בשמת בת⁶⁹¹ ונקראת בשמת על שם שהיתה מקטרת בשמים לע"ז.
אהליבמה היא יהודית ואותו רשע כנה שמה יהודית לומר שהיא כופרת בע"ז כדי להטעות את אביו.
בת ענה בת צבעון אם בת ענה לא בת צבעון אלא ענה בנו של צבעון הוא שני (בראשית לו, כד) ואלה בני צבעון ואיה וענה ובא צבעון על כלתו אשת ענה ויצאה אהליבמה מבין שניהם והודיעך הכתו' שכולן ממזרין היו.

⁶⁸⁴ בפסוק "כְּבֶרֶת הָאָרֶץ".

⁶⁸⁵ בפסוק "צִמְדֵי".

⁶⁸⁶ בפסוק "בְּנִימִין".

⁶⁸⁷ בפסוק "בשכון".

⁶⁸⁸ בפסוק "הָאָרְבַּע".

⁶⁸⁹ בפסוק "רחל את".

⁶⁹⁰ בפסוק "עֵדָה בַּת אֵילֹן".

⁶⁹¹ בפסוק "בְּשֵׁמֶת בַּת אֵילֵן".

(ג) **בשמת בת ישמעאל** ולהלן קורא אותה (בראשית כח, ט) מחלת מצאנתי⁶⁹² בהגדת מדרש ספר שמואל (פרק יז) שלשה מוחלין להם עונותיהם גר שנתגייר והעולה לגדולה והנושא אשה ונלמוד הטעם מכאן למה נקרא שמה מחלת שנמחלו עונותיה.
אחות נביות על שם שהוא השיאה משמת ישמעאל.

(ה) **ואהליבמה ילדה את יעוש ואת יעלם ואת קרח** קרח זה ממזר היה ובן אליפז היה שבא על אשת אביו שהרי הוא מנוי עם אלופי אליפז בסוף העניין.

(ו) **וילך אל ארץ** לגור באשר ימצא.

(ז) **ולא יכלה ארץ מגוריהם** לתת לחם מרעה למקניהם אל הבהמות שלהן ומדרש אגדה מפני יעקב אחיו מפני שטר חוב שלגזירת (בראשית טו, יג) כי גר יהיה זרעך המוטל על זרעו של יצחק אמר אלך לי מכאן אין לי חלק בפרעון השטר ולא במתנה שנתנה לו הארץ⁶⁹³ הזאת ומפני הבשת שמכר בכורתו.

(ט) **ואלה תולדות** שהולידו בניו משהלך לשעיר.

(יב) **ותמנע היתה פילגש לאליפז** להודיע גדולתו שלאברהם כמה היו תאבין לידבק בזרעו שהרי תמנע זו בת אלופים היתה שני (בראשית לו, כב) ואחות לוטן תמנע ולוטן מן אלופי יושבי שעיר מן החורי שישבו שם לפנים אמרה איני זוכה להנשא לך הלואי שאהיה לך פילגש ובדברי הימים מונה אותה (דברי הימים א' א, לו) בבניו של אליפז מלמד שבא על אשתו שלשעיר ויצתה תמנע מביניהם וכשגדלה נעשית לו פילגש וזהו ואחות לוטן תמנע ולא מנאה עם בני שעיר לפי שהיתה אחותו מן האם ולא מן האב.

(טו) **אלה אלופי בני עשו** ראשי משפחות.

(כ) **יושבי הארץ** שהיו יושביה קודם שבא עשו לשם ורז"ל דרשו שהיו בקיאים בישובה שלארץ מלא קנה זה לזיתים מלא קנה זה לגפנים שהיו טועמין העפר ויודעין אי זו נטיעה ראויה לו.

(כד) **ואיה וענה** ו"ו יתירה והוא כמו איה וענה והרבה יש במקרא (דניאל ח, יג) תת וקדש וצבא מרמס.
הוא ענה הוא האמור למעלה שהוא אחיו של צבעון וכאן קורא אותו בנו מלמד שבא צבעון על אמו והוליד את ענה.

הימים פרדים הרביע חמור על סוסיא וילדה פרד והוא היה פסול והביא פסולין לעולם ולמה נקראו שמם ימים שאימתן מוטלת על הבריות דאמר ר' חנינא מימי לא שאלני אדם על מכת פרדה לבנה וחיה.

(כט) **החורי** לא נזקק להודיע לנו משפחות החורי אלא מפני תמנע להודיע גדולת זרע אברהם כמו שפירשתי למעלה.

(לא) **ואלה המלכים אשר מלכו** ח' הם וכנגדן העמיד יעקב ובטל מלכות עשו בימיהם ואלו הם שאול ואיש בשת דוד ושלמה רחבעם אביה אסא יהושפט ובימי יורם פשע אדום מתחת יד יהודה וימליכו עליהם מלך (מלכים ב' ח, כ) ובימי שאול כתיי (מלכים א' כב, מח) אין מלך באדום נצב מלך⁶⁹⁴.

(לג) **יובב בן זרח מבצרה** מערי מואב היתה בצרה דכתיי (ירמיהו מח, כד) על⁶⁹⁵ קריות ועל בצרה ולפי שהעמידה מלך באדום עתידה ללקות עמהם שני (ישעיהו לד, ו) כי זבח לה' בבצרה וטבח גדול בארץ אדום.

(לה) **המכה את מדין בשדה מואב** שבאו מדין על מואב למלחמה והלך מלך אדום לעזור את מואב מכאן אנו למדין שהיו מדין ומואב מדיינין זה עם זה ובימי בלעם עשו שלום להתקשר על ישראל.

(לט) **בת מי זהב** מהו זהב שהיה עשיר ואין זהב חשוב בעיניו.

(מ) **ואלה שמות אלופי עשו** שנקראו על שם מקומותם ומדינותם לאחר שמת הדד ופסקה מלכות מהן והראשונים הנזכרים למעלה שמות תולדותיהן הן וכן מפורש בדברי הימים (דברי הימים א' א, נא) וימת הדד ויהיו אלופי אדום אלוף תמנע.

(מג) **מגדיאל** הוא רומי.

חסלת פרש' וישלח יעקב

⁶⁹² כנראה צריך לומר "מצאתי" בלי הנו"ן.

⁶⁹³ "הארץ".

⁶⁹⁴ בפסוק "וּמֶלֶךְ אֵין בְּאֲדוֹם נֶצֶב מֶלֶךְ".

⁶⁹⁵ בפסוק "ועלי".

(א) **וישב יעקב** אחר שכת' לך ישובי עשו ותולדותיו בדרך קצרה שלא היו ספונים וחשובי לפרש היאך נתיישבו וסדר מלחמתן איך הורישו את החורי חזר ופרש לך ישובי יעקב ותולדותיו בדרך ארוכה כל גלגולי סבותם לפי שהיו חשובין לפני המקום להאריך בהן וכן אתה מוצא בעשרה דורות שמאדם ועד נח פלוני הוליד פלוני בקצור ומשבא לנח האריך בו וכן בעשרה דורות שמנח ועד אברהם קצר בהן וכשהגיע אצל אברהם האריך בו משל למרגלית שנפלה בחול אדם ממשמש בחול וכוברו בכברה עד שמוצא המרגלית ומשמצאה משליך הצורות מידו ונוטל את המרגלית בידו.

(ב) **אלה תולדות יעקב**⁶⁹⁶ אלה שלתולדות יעקב אלה ישוביהן וגלגוליהן עד שבאו לכלל ישוב סבה ראשונה יוסף בן שבע עשרה שנה על ידו נתגלגלו וירדו למצרים זהו אחר ישוב פשוטו של מקרא להיות דבור על אופניו ומדרש אגדה תלה הכתוב תולדות יעקב ביוסף מפני כמה דברים אחד שכל עצמו של יעקב לא עבד ללבן אלא ברחל ושהיה זיו איקונין של יוסף דומה לו וכל מה שאירע ליעקב אירע ליוסף זה נשטם מאחיו וזה נשטם מאחיו זה אחיו מבקש להרגו וזה אחיו מבקשין להרגו זה ויפגעו בו מלאכי אלהים וזה פגע בו מלאך וכן הרבה וכולן בב"ר (סד, ו) ד"א וישב יעקב בקש לישב בשלוה קפץ עליו רוגזו של יוסף צדיקים מבקשים לישב בשלוה אמר הקב"ה לא דיין לצדיקים מה שמתוקן להם העולם הבא אלא שמבקשין לישב בשלוה בעולם הזה.

והוא נער שהיה עושה מעשה נערות מתקן בשערו וממשמש בעיניו כדי שיהא נראה יפה.

את בני בלהה כלומר ורגיל אצל בני בלהה לפי שהיו אחיו מבזין אותן והוא מקרבן.

את דבתם רעה כל רעה שהיה רואה בבני לאה היה מגיד לאביו שהיו אוכלין אבר מן החי ומזלזלין בבני השפחות לקרותן עבדים וחושדן על העריות ובשלתן לקה (בראשית לו, לא) וישחטו שעיר עזים במכירתו ולא אכלוהו חי ועל דב' ⁶⁹⁷ שסיפר עליהן שקורין לבני השפחות עבדים (תהלים קה, יז) לעבד נמכר יוסף ועל העריות שספר עליהן (בראשית לט, ז) ותשא אשת אדוניו את עיניה.

את דבתם רעה כל לשון דבה פרלדיץ בלע" כל מה שיכול לדבר בהם רעה היה מדבר.

דבה לשון (שיר ז, י) דובב שפתי ישנים.

(ג) **בן זקונים**⁶⁹⁸ שנולד בזקנותו ותרגו' בר חכים הוא ליה שכל מה שלמד משם ועבר מסר בידו ד"א שהיה זיו איקונין שלו דומה לאביו.

כתנת פסים לשון כלי מילת כמו (אסתר א, ו) כרפס ותכלת וכמו (שמואל ב' יג, יח) את כתנת הפסים דתמר ואמנון ומדרש אגדה על שם צרותיו שאירעו לו פ' שנמכר לפוטיפר ס' סוחרים י' ישמעאלים מ' מדינים.

(ד) **ולא יכלו דברו לשלום**⁶⁹⁹ מתוך גנותן למדנו שבחן שלא דברו אחד בפה ואחת בלב. **דברו** לדבר עמו.

(ז) **מאלמים אלומים**⁷⁰⁰ כתרגומו מאסרים אסרין עמרין וכן (תהלים קכו, ו) נושא אלומותיו וכמוהו בלשון משנה (בבא מציעא כב, ב) והאלומות נוטל ומכריז.

קמה נזקפה.

וגם נצבה לעמוד על עמדה בזקיפה.

(ח) **ועל דבריו** על דבתם רעה שהיה מביא לאביהם.

(י) **ויספר אל אביו ואל אחיו** לאחר שספר אותו לאחיו חזר וספרו לאביו בפניהם.

ויגער בו לפי שהיה מטיל שנאה עליו.

הבא נבא⁷⁰¹ **אני ואמך** וכבר מתה והוא לא ידע שהדברים מגיעין אצל בלהה שגדלתו כאמו ורז"ל אמרו מכאן שאין חלום בלא דברי' בטלים ויעקב נתכון להוציא הדבר מלב בניו שלא יקניאוהו לכך אמר הבא נבא אני ואמך ואחיק כשם שאי אפשר באמך כך בשאר בטל.

(יא) **שמר את הדבר** היה וממתין⁷⁰² ומצפה מתי יבא וכן (ישעיהו כו, ב) שומר אמונים וכן (איוב יד, טז) לא תשמור על חטאתי לא תמתין.

(יב) **לרעות את צאן** נקוד על את שלא הלכו לרעות צאן אלא לרעות את עצמן.

⁶⁹⁶ בפסוק "תלדות".

⁶⁹⁷ "דבה".

⁶⁹⁸ בפסוק "זקנים".

⁶⁹⁹ בפסוק "לשלים".

⁷⁰⁰ בפסוק "אלמים".

⁷⁰¹ בפסוק "הבוא נבוא".

⁷⁰² בעותק של JTS כתוב "ממתין", אך נראה שה"ו" בהתחלת המילה נמחקה. בשאר העותקים כתוב "וממתין", אך נראה שהנוסח צריך להיות "ממתין".

(יג) **הנני** לשון ענוה וזריזות נזדמן למצו' אביו אע"פ שהיה יודע באחיו ששונאין אותו.

(יד) **מעמק חברון** והלא חברון בהר דכתיב (במדבר יג, כב) ויעלו בנגב ויבא עד חברון אלא מעצה עמוקה שלצדיק הקבור בחברון לקיים מה שנאמר לאברהם בין הבתרים (בראשית טו, יג) כי גר יהיה זרעך.
ויבא שכמה מקום מוכן לפורענות שם קלקלו השבטים שם ענו את דינה שם נחלקה מלכות בית דוד דכתיב (מלכים א' י"ב, א) וילך רחבעם שכמה וגו'.

(טו) **וימצאהו איש** זה גבריאל שהוא קרוי איש שני (דניאל ט, כא) והאיש גבריאל.

(יז) **נסעו מזה** הסיעו עצמן מן האחוה ד"א נסעו מזה הסיעו עצמן מהיות י"ב זה בגימטריא י"ב הו'.
נלכה דותינה⁷⁰³ לבקש לך נכלי דתות שימיתוך בהם ולפי פשוטו שם מקום הוא ואין מקרא יוצא מדי פשוטו.

(יח) **ויתנכלו** נתמלאו נכלים וערמומיות.
אותו⁷⁰⁴ כמו אתו עמו כלומר אליו.

(יט) **ויאמרו איש אל אחיו** שמעון ולוי אחיו.

(כ) **ונראה מה יהיו חלומותיו**⁷⁰⁵ הם אמרו לכו ונהרגוהו רוח הקדש אומרת ונראה מה יהיו חלומותיו נראה דבר מי יקום אם שלכם או שלי ואי אפשר שיאמי' הם ונרא' מה יהיו חלומותיו שאחר שיהרגוהו בטלו חלומותיו.

(כא) **לא נכנו נפש** מכת נפש זו היא מיתה.

(כב) **למען הציל אותו**⁷⁰⁶ רוח הקדש מעידה עליו על ראובן שנתכוון להצילו שיבא ויעלהו מן הבור אמר אני בכור וגדול מכולם לא יתלה הסרחון אלא בי.

(כג) **את כתנתו** זה חלוק.
את כתנת הפסים היא שהוסיפה לו אביו יתר על אחיו.

(כד) **והבור ריק**⁷⁰⁷ **אין בו מים** ממשמע שנאמר ריק איני יודע שאין בו מים אלא ללמד מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו כדאית' במסכ' ברכות⁷⁰⁸.

(כה) **ארכת ישמעאליים** כתרגומו שיירת ערבאי על שם הולכי אורח.
וגמליהם נושאים⁷⁰⁹ פרסם הכתוב את משאם להודיע מתן שכרו של צדיק שאין דרכם שלערביים לשאת אלא נפט ועטרן ולזה נזדמנו לו בשמים שלא יזוק מריח רע.
נכאת כל כנוס בשמים הרבה קרוי נכאת וכן (מלכים ב' כ, יג) ויראם את כל בית נכאתו⁷¹⁰ מרקחת בשמיו אונק' תרג' לשון שעוה.

צרי⁷¹¹ שרף הנוטף מעצי הקטף והוא (שמות ל, לד) נטף הנמנה עם סממני הקטורת.
ולוט⁷¹² לוטיתה שמו בלשון משנה (שביעית ז, ו) ורז"ל פירשוהו שרש עשב ושמנו בלעז אישטורוזיאה במסכת נדה (ח, א).

(כו) **מה בצע** מה ממון כתרגומו.
וכסינו את דמו ונעלים את מיתתו.

(כז) **וישמעו** וקבילו מיניה וכל שמיעה שהיא קבלת דברים כגון זה וכמו (בראשית כח, ז) וישמע יעקב אל אביו אם שמוע תשמעו (דברים יא, יג) כולם מתורגמין קבלא וקבילו וכל שהוא שמיעת אוזן כמו (בראשית ג, ח) וישמעו את קול ה' אלהים וישמע ישראל (בראשית כז, ה) שמעתי את תלונות (שמות טז, יב) מתרגמין שמעית ושמע שמיע קדמי.

(כח) **ויעברו אנשים מדינים סוחרים**⁷¹³ היא שיירא אחרת והודיעך הכתוב שנמכר פעמים רבות.

⁷⁰³ בפסוק "דְּתִינָה".

⁷⁰⁴ בפסוק "אתו".

⁷⁰⁵ בפסוק "חלמתיו".

⁷⁰⁶ בפסוק "אתו".

⁷⁰⁷ בפסוק "רק".

⁷⁰⁸ הגמרא בשבת כב, א.

⁷⁰⁹ בפסוק "נְשָׂאִים".

⁷¹⁰ בפסוק "נכתה".

⁷¹¹ בפסוק "וְצָרִי".

⁷¹² בפסוק "ולט".

וימשכו בני יעקב את יוסף מן הבור וימכרוהו לישמעאלים והישמעאלים למדינים והמדינים מכרו אותו אל מצרים.

(כט) **וישב ראובן** ובמכירתו לא היה שם שהגיע יומו ללכת ולשמש את אביו ד"א שהיה עסוק בשקו ובתעניתו על בלבול יצועי אביו.

(ל) **ואני אנה**⁷¹⁴ **אני בא** אנה אברח מצערו שלא בא.

(לא) **שעיר עזים** דמו דומה לדם האדם.
הכתנות⁷¹⁵ זה שמה כשהיא סמוכה לתיבה אחרת כגון (בראשית לו, לג) כתנת בני כתונת פסים (בראשית לו, ג) כתנת בד (ויקרא טז, ד) נקוד כתנת.

(לג) **ויאמר כתנת בני** היא זו.

חיה רעה אכלתהו נצנצה בו רוח הקדש סוף שתתגרה בו אשת פוטיפר ולמה לא גלה הקב"ה לו לפי שהחרימו וקללו כל מי שיגלה ושתפו להקב"ה עמהן אבל יצחק היה יודע שהוא חי ולא היה מגלה לו מאחר שהקב"ה לא גלה לו.

(לד) **ימים רבים** כ"ב שנה משפירש ממנו עד שירד יעקב למצרים שני (בראשית לו, ב) יוסף בן שבע עשרה שנה וכתוב (בראשית מא, מו) ויוסף בן שלשים שנה בעמדו לפני פרעה וז' שני השובע וכי זה שנתים הרעב כשבא יעקב למצרים הרי כ"ב שנה כנגד כ"ב שנה שלא קיים יעקב כבוד אב ואם כי שנה שעמד בבית לבן ובי' שני בדרך בשובו מבית לבן שנה וחצי בסוכות ושנה חדשים בביתאל וזהו שאמר ללבן (בראשית לא, מא) זה לי עשרים וגוי לי הן עלי שטר חוב ללקות כנגדן.

(לה) **וכל בנותיו**⁷¹⁶ ר' יהודה אומ' אחיות תאומות נולדו עם כל שבט ונשאום ר' נחמיה אומ' כנעניו היו אלא מהו כל בנותיו כלותיו ואין אדם נמנע מלקרא לחתנו בנו ולכלתו בתו.
וימאן להתנחם אין אדם יכול לקבל תנחומין על החי וסבור שמת שעל המת נגזרה גזרה שישתכח מן הלב ולא על החי.

ארז אל בני כמו על בני הרבה אל משמשין בלשון על אל שאול ואל בית הדמים (שמואל ב' כא, א) אל הלחך ארון האלהים ואל חמיה ואישה (שמואל א' ד, כא).
אבל שאולה⁷¹⁷ כפשוטו לשון קבר הוא כלומר באבלי אקבר לא אתנחם כל ימי ומדרשו גהנם סימן זה מסור בידו מפי הגבורה אם לא ימות אחד מבניו בחייו מובטח הוא שאינו רואה גהנם.
ויבך אותו⁷¹⁸ אביו כלפי יצחק היה בוכה מפני צרתו של יעקב אבל לא היה מתאבל שהיה יודע שהוא חי.

(לו) **הטבחים** שוחטי בהמות המלך ותרגומו רב קטולייא סרדיוט הממונה להרוג הנדונים.

פרק לח

(א) **ויהי בעת ההיא** למה נסמכה פרשה זו לכאן והפסיק בפרשתו שליוסף ללמד שהורידהו אחיו מגדולתו כשראו צרת אביה' אמרו אתה אמר' למוכרו אלו היית אומ' להשיבו היינו שומעי' לך.
ויט מאת אחיו.
עד איש עדולמי⁷¹⁹ נשתתף עמו.

(ב) **כנעני** תגר.

(ה) **והיה בכזיב** שם מקום ואני אומר על שפסקה מליד נקרא כזיב מלשון (ירמיהו טו, יח) היה⁷²⁰ תהיה לי כמו אכזב ואם לא כן מה בא להודיענו ובב"ר (פה, ד) ראיתי ותקרא שמו שלה פסקת.

(ז) **ויהי ער בכור יהודה רע** כרעתו של אונן משחית זרעו שני באונן (בראשית לח, י) וימת גם אותו כמיתתו שלער כך מיתתו של אונן ולמה היה ער משחית זרעו כדי שלא תתעבר ויכחיש יפיה.

(ח) **והקם זרע** הבן יקרא על שם המת.

⁷¹³ בפסוק "סַחֲרִים".

⁷¹⁴ בפסוק "אָנָּה".

⁷¹⁵ בפסוק "הַכְּתוּנֹת".

⁷¹⁶ בפסוק "בְּנֵתָיו".

⁷¹⁷ בפסוק "שְׂאֹלָה".

⁷¹⁸ בפסוק "אֹתוֹ".

⁷¹⁹ בפסוק "עַדְלָמִי".

⁷²⁰ בפסוק "הִיוּ".

(ט) **ושחת ארצה** דש מבפנים וזורה מבחוץ.

(יא) **כי אמר** כלומר דוחה היה אותה בקש שלא היה בדעתו להשיאה לו.
כי אמר' פן ימות גם הוא מוחזקת היא שימותו אנשיה.

(יב) **ויעל על גוזזי צאנו** ויעל תמנתה לעמוד על גוזזי צאנו.

(יג) **עולה תמנתה** ובשמשון כתיב (שופטים יד, א) וירד שמשון תמנתה בשפוע ההר היתה יושבת עולין לה מכאן ויורדין לה מכאן.

(יד) **ותתעלף** כסתה פניה שלא יכיר בה.
ותשב בפתח עינים בפתחת העינים בפרשת דרכים שעל דרך תמנתה ורז"ל דרשו בפתחו של אברהם שכל העינים צופות לראותו.
כי ראתה כי גדל שלה לפי הפקירה עצמה אצל יהודה שהיתה מתאוה להעמי' ממנו בנים.

(טו) **ויחשבה לזונה** לפי שיושבת בפרשת דרכים.
כי כסתה פניה ולא יכול לראותה ולהכירה ומדרש אגדה כי כסתה פניה כשהיתה בביתו היתה צנועה לפי' לא חשדה ולא הכיר בה.

(טז) **ויט אליה** מדרך שהיה בה נטה אליה אל הדרך אשר היא בו.
הבה נא הכיני עצמך ודעתך לכך כל לשון הבה לשון הזמנה הוא חוץ ממקום שהוא לשון נתינה וגם אותם של הזמנה קרובים ללשון נתינה הם.

(יז) **ערבון** משכון.

(יח) **חותמך**⁷²¹ ופתילך עזקתך ושושיפך טבעת שאתה חותם בה ושמלתך שאתה מתכסה בה.
ותהר לו גבורים כיוצא בו צדיקים כיוצא בו.

(כא) **הקדשה** מקודשת ומזומנת לזנות.

(כג) **תקח לה** יהיה שלה מה שבידה.
פן נהיה לבז אם תבקשנה עוד יתפרסם הדבר וגנאי הוא כי מה עלי לעשות לאמת את דברי.
הנה שלחתי הגדי הזה ולפי שרמה יהודה את אביו בגדי עזים נכשל בו.

(כד) **כמשלש חדשים** רובו של ראשון ורובו של אחרון ואמצעי שלם ולשון כמשלש כהשתלש החדשים כמו (אסתר ט, כב) ומשלוח מנות משלוח ידם (ישעיהו יא, יד) וכן תרגם אנקלוס כתלתות ירחיא.
הרה לזנונים שם דבר מעוברת כמו (שמות כא, כב) אשה הרה וכמו (שה"ש ו, י) ברה כחמה.
ותשרף אמר אפרים מקשאה משום ר' מאיר תמר בתו שלשם היתה שהוא כהן לפיכך דונה בשרפה שני' (ויקרא כא, ט) ובת איש כהן כי תחל לזנות וגומי' באש תשרף.

(כה) **היא מוצאת** לישרף.

והיא שלחה אל חמיה לא רצתה להלבין פניו ולומר ממך אני מעוברת אלא לאיש אשר אלה לו אמרה אם יודה מעצמו מוטב ואם לאו ישרופני ולא אלבין פניו מכאן אמרו נח לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים.
הכר נא אין נא אלא לשון בקשה הכר נא בוראך ואל תאבד גי' נפשות.

(כו) **צדקה** בדבריה.

ממני היא מעוברת ורז"ל אמרו שיצתה בת קול ואמרה ממני ומאתי היו הדברים לפי שהיתה צנועה בבית חמיה גזרתי שיצאו מלכים ממנה ומשבט יהודה גזרתי להעמיד מלכים בישראל.
כי על כן לא נתתיה כי בדין עשתה על אשר לא נתתיה לשלה בני.
ולא יסף עוד לדעתה יש אומי' לא הוסיף ויש אומי' לא פסק.

(כז) **בעת לדתה** וברבקה אומי' (בראשית כה, כד) וילמאו ימיה ללדת⁷²² להלך למלאים וכאן לחסרים.
והנה תאומים מלא ולהלך (בראשית כה, כד) תומים חסר לפי שהאחד רשע אבל אלו שניהם צדיקים.

(כח) **ויתן יד** הוציא האחד את ידו לחוץ ולאחר שקשרה על ידו השני החזירה.

(כט) **פרצת** לשון חוזק.

⁷²¹ בפסוק "חַתְּמֶךָ".

⁷²² בפסוק "וַיִּמְלְאוּ יָמֶיהָ לְלֶדֶת".

(ל) **אשר על ידו השני** ד' ידות כתובים כאן כנגד ד' חרמים עמלק ומלך ערד וסיחון ועוג וחרמה של יריחו שמעל עכן שיצא ממנו ויש אומי' כנגד ד' דברים שלקח (יהושע ז, כא) אדרת שנער וב' חתיכות כסף שלמאתים שקלים ולשון זהב אחד. **ויקרא שמו זרח** על זריחת חוט השני.

פרק לט

(א) **ויוסף הורד** חזר לענין ראשון אלא שהפסיק בו כדי לסמוך ירידתו של יהודה למכירתו של יוסף לומר שבשבילו הורידוהו מגדולתו ועוד כדי לסמוך מעשה אשתו של פוטיפר למעשה תמר לומי' לך מה זו לשם שמים אף זו לשם שמים שראת באצטרוגלין שלה שעתידה להעמיד בנים ממנו ואינה יודעת אם ממנה או מבתה.

(ג) **כי ה' אתו** שם שמים שגור בפיו.

(ד) **וכל יש לו** הרי זה לשון קצר חסר אשר.

(ו) **ולא ידע אתו מאומה** לא היה נותן לבו לכלום.

כי אם הלחם היא אשתו אלא שדבר בלשון נקיה.

ויהי יוסף יפה תואר כיון שראה מושל מושל התחיל אוכל ושותה ומסלסל בשערו אמ' הקב"ה איך מתאבל ואתה אוכל ושותה ומסלסל בשערך אני מגרה בך את הדוב מיד ותשא אשת אדוניו את עיניה אל יוסף.

(ז) **ויהי אחר הדברים** כל מקום שנאמר אחר סמוך.

(ט) **וחטאתי לאלהים** בני נח נצטוו על העריות.

(י) **לשכב אצלה** אפ"י בלא תשמיש.

להיות עמה בתשמיש ד"א לשכב אצלה בעולם הזה להיות עמה בעולם הבא.

(יא) **ויהי כהיום הזה** כלומר ויהי כי הגיע יום מיוחד יום צחוק יום איד שלהם יום שהלכו כולן לבית ע"ז אמרה אין לה יום הגון לזיקק לה יוסף כיום הזה אמרה להם חולה היא ואינה יכולה לבא.

לעשות מלאכתו רב ושמואל חד אמ' מלאכתו ממש וחד אמ' לעשות צרכיו עמה אלא שנראתה לו דמות דיוקנו של אביו וכו' במסכת סוטה (לו, ב).

(יד) **ראו הביא לנו** הרי זה לשון קצר הביא לנו ולא פירשה מי המביא ועל בעלה אומרת כן. **עברי** מעבר הנהר מבני עבר.

(טז) **עד בא אדוניו** של יוסף.

(יז) **בא אלי** לצחק בי העבד העברי אשר הבאת לנו.

(יט) **ויהי כשמוע אדוניו**⁷²³ בשעת תשמיש אמר' לו וזהו שאמרה כדברים האלה עניני תשמיש כאלה עשה לי עבדך.

(כא) **ויט אליו חסד** שהיה מקובל בעיני כל רואיו לשון משנה נאה וחסודה (כתובות יז).

(כב) **הוא היה עושה**⁷²⁴ כתרגומו על מימריה הוה מתעבד.

(כג) **באשר ה' אתו** בשביל שה' אתו.

פרק מ

(א) **אחר הדברים האלה** לפי שהרגילה אותה הארורה את הצדיק בפי כולם לדבר בו הביא להם הקב"ה סרחונום של אלו שיפנו אליהם ולא יפנו עוד אליו ועוד שתבא הרוחה לצדיק על ידיהן.

חטאו זה נמצא זבוב בפיילי פוטרין שלו וזה נמצא צרור בגלוסקאות שלו.

אופה⁷²⁵ את פת המלך אין לשון אפיה אלא בפת.

⁷²³ בפסוק "כְּשִׁמְעַ אֲדֹנָיו".

⁷²⁴ בפסוק "עשה".

⁷²⁵ בפסוק "והאפה".

(ד) **ויפקוד**⁷²⁶ שר הטבחים וגומר.
ויהיו ימים במשמר י"ב חדש.

(ה) **ויחלמו חלום שניהם** חלמו שניהם איש חלומו זהו פשוטו ומדרשו שחלם איש חלומו ופתרון חלום של חברו וזהו שני (בראשית מ טז) וירא שר האופים כי טוב פתר.
איש כפתרון חלומו⁷²⁷ כל אחד חלם חלום הדומה לפתרון העתיד לבא עליהם.

(ו) **זעפים** עצבים כמו (מלכים א' כ, מג) סר וזעף זעף ה' אשא (מיכה ז, ט).

(ז) **שריגים**⁷²⁸ זמורות ארוכים.
כפורחת⁷²⁹ דומה לפורחת והיא כפורחת נדמה לו בחלומו כאלו היא פורחת ואחר כך עלתה נצה ונעשו סמדר ואחר כך הבשילו וכן תרגם אנקלוס והיא כד אפרחת אפיקת לבלבין עד כאן תרגומו של פורחת נץ גדול מפרח כדכתי' (ישעיהו יח, ה) ובוסר גומל יהיה נצה וכתו' (במדבר יז, כג) ויוצא פרח והדר ויצץ ציץ.

(יא) **ואשחט** כתרגומו ועצרית והרבה יש בלשון משנה.

(יב) **שלשת ימים הם** סימן לשלשה ימים יש מדרשי אגדה הרבה.

(יג) **ישא פרעה את ראשך** לשון חשבון כשיפקוד שאר עבדיו לשרת לפניו בסעודה ימנה אותך עמהן.
כנך בסיס שלך ומושבך.

(יד) **אם זכרתי** הרי אתה עושה עמי חסד כי אם זכרתי אשר אם זכרתי מאחר אשר יטב לך.
ועשית נא עמדי חסד אין נא אלא לשון בקשה.

(טז) **סלי חורי** סלים של נסרים קלופין עשויים חורים חורים ובמקומו יש הרבה ודרך מוכרי פת כסנין שקורין אובלייש לתתן באותן סלים.

(כ) **יום הולדת**⁷³⁰ את פרעה יום לידתו וקורין לו יום גנוסיה ולשון הולדת לפי שאין ולד נולד אלא על ידי אחרים שהחיה מילדת את האשה ועל כן היא קרוייה מילדת וכן (יחזקאל טז, ד) ומולדותיך ביום הולדת אותך וכן (ויקרא יג, נה) הוכבס את הנגע שיכובס על ידי אדם.
וישא את ראש מנאם עם שאר עבדיו שהיה מונה את המשרתים שישרתו בסעודה וזכר אלו בתוכם כמו (במדבר א, ב) שאו את ראש לשון מנין.

(כג) **ולא זכר שר המשקים** בו ביום.

וישכחנהו⁷³¹ לאחר כן מפני שתלה יוסף בטחונו בו לזכרו הוזקק להיות אסור שתי שנים שני' (תהלים מ, ה) אשר⁷³¹ הגבר אשר שם ה' מבטחו ולא פנה אל רהבים ולא בטח על מצרים שהן קרויין (ישעיהו ל, ז) רהב.

חסלת פרשת וישב יעקב

[פרשת מקץ]

פרק מא

(א) **ויהי מקץ** כתרגו' מסוף וכל לשון קץ סוף הוא.
על היאור⁷³² אצל היאור כל שאר נהרות אינן קרויין יאורים חוץ מנילוס מפני שכל הארץ עשויה יאורים יאורים בידי אדם ונילוס עולה בתוכן ומשקה אותן ואין גשם יורד במצרים תדיר.

(ב) **שבע פרות** על ידי חרישתן שובע בא לעולם.
יפות מראה סימן הוא לימי השובע שהבריות נראות יפות זו לזו שאין עין בריה צרה בחברתה.
באחו אגם כמו (איוב ח, יא) ישגה אחו.

(ג) **ודקות בשר** לשון דק.

⁷²⁶ בפסוק "ויפקד".

⁷²⁷ בפסוק "חלמו".

⁷²⁸ בפסוק "שריגים".

⁷²⁹ בפסוק "כפורחת".

⁷³⁰ בפסוק "הולדת".

⁷³¹ בפסוק "אשר".

⁷³² בפסוק "היאור".

(ד) **ותאכלנה** הוא סימן שתהא כל שמחת השבע נשכחת בימי הרעב.

(ה) **בקנה אחד** בקנה השבלים.
בריאות שייניש בלעז.

(ו) **שדופות**⁷³³ שקיפן קדום חבוטות ברוח לשון משקוף החובט תמיד על ידי הדלת המכה עליו.
קדים רוח מזרחית דרומית.

(ז) **והנה חלום** והנה נשלם החלום שלם לפניו והוצרך לפותרים.

(ח) **ותפעם רוחו** ומטרפא רוחיה מקשקשת בתוכו כפעמון ובנבוכד נצר כתיב (דניאל ב, א) ותתפעם לפי שהיו שתי פעימות שכחת החלום והעלם הפתרון.
חרטומי⁷³⁴ הנחרים בטימי מתים ששואלין בעצמות שלמתים טימי הם עצמות אדם בלשון ארמי שחיק טמיא שחוק עצם ובמשנה בית שהוא מלא טמיא מלא עצמות.
ואין פותר אותם לפרעה פותרין היו אותם אבל לא לפרעה שלא היו נכנסין דבריהן בלבו ולא היה לו קורת רוח בפתרון שהיו אומרי שבע בנות הוא מוליד שבע בנות הוא קובר.

(יא) **איש כפתרון חלומי**⁷³⁵ חלום הראוי לפתרון שנפתר לנו ודומה לו.

(יב) **נער עברי עבד** ארורים הרשעים שאין טובתן שלמה שמזכירו בלשון גנאי נער בגימטריא שוטה ואינו ראוי לגדולה עברי ואין מכיר לשוננו עבד ואינו ראוי לגדולה שכך כתוב בנימוסי מצרים שאין עבד מולך ולא לובש כלידרין פי בגדי שרים.
איש כחלומי לפי החלום וקרוב לענינו פתר.

(יג) **השיב על כני** הרי מקרא קצר לא פירש מי המשיב לפי שאין צריך לפרשו מי השיב מי שבידו להשיב והוא פרעה הנזכר למעלה כמו שאמי (בראשית מא, י) פרעה קצף על עבדיו כל מלך מצרים קרוי פרעה והוא שם כבוד למלכות.

(יד) **מן הבור** מן הסוהר שהוא עשוי גומא וכן כל בור שבמקרא לשון גומא ואף אין בו מים קרוי בור פושא בלעז.
ויגלח מפני כבוד המלכות.

(טו) **תשמע חלום לפתור אותו**⁷³⁶ תאזין ותבין חלום לפתור אותו תשמע לשון הבנה והאזנה כמו (בראשית מב, כג) כי שומע יוסף (דברים כח, מט) אשר לא תשמע לשונו.

(טז) **בלעדי** אין החכמה ממני אלא באלהים.
יענה יתן ענייה בפי לשלום פרעה.

(יז) **דלות** כחושות כמו (שמואל ב' יג, ד) מדוע אתה ככה דל בן המלך דאמנון.
ודקות⁷³⁷ כל לשון דקות שבתורה חסרי בשר.

(כג) **צנומות**⁷³⁸ צונמא בלשון ארמי הוא סלע הרי הן כעץ בלא לחלוח וקשות כסלע ומתורגי נצן לקין נצן אין בהן אלא הנץ בלבד לפי שנתרוקנו מן הזרע.

(כו) **שבע שנים ושבע שנים**⁷³⁹ כולן אינן אלא שבע ואשר נשנה החלום פעמים לפי שהדבר מזומן כמו שפתר לו בסוף (בראשית מא, לב) ועל השנות החלום.

(ל) **ונשכח כל השבע** הוא פתרון הבליעה.

(לא) **ולא יודע השבע** הוא פתרון (בראשית מא, כא) ולא נודע כי באו אל קרבנה.

(לב) **נכון** מזומן בשבע שנים הטובות נאמי (בראשית מא, כה) הגיד לפרעה לפי שהיה סמוך ובז' שני רעב נאמר (בראשית מא, כח) הראה את פרעה לפי שהיה הדבר מופלג ורחוק ונופל בו לשון מראה.

⁷³³ בפסוק "ושדופתי".

⁷³⁴ בפסוק "חרטמי".

⁷³⁵ בפסוק "חלמו".

⁷³⁶ בפסוק "לפתור אתו".

⁷³⁷ אבל בפסוק כתוב "ורקות". גרסה זו מופיעה גם בדיבור המתחיל. עיין הביאור ב"רש"י השלם".

⁷³⁸ בפסוק "צנומות".

⁷³⁹ בפסוק "שבע". הכוונה היא כי בפסוק כתוב "שבע שנים" פעמיים.

(לד) **וחמש** כתרגומו ויזרו וכן (שמות יג, יח) וחמושים עלו.

(לה) **את כל אוכל** שם דבר הוא לפי טעמו באל"ף ונקוד בפתח קטן ואוכל שהוא פועל כגון (ויקרא ז, כה) כי כל אוכל חלב טעמו למטה בכ"ף ונקוד קמץ קטן.
תחת יד פרעה ברשותו ובאוצרותיו.

(לו) **והיה האכל** הצבור בשאר הערים.
לפקדון גנוז לקיום הארץ.

(לח) **הנמצא כזה** הנשכח כדין אם נלך ונבקשנו הנמצא כזה לשון תמה וכן כל ה"א משמשת בראש התיבה ונקודה בחטף פתח.

(לט) **אין נבון וחכם כמוך** לבקש איש חכם שאמרתה אין כמוך.

(מ) **ישק** יתפרנס כל צרכי עמי יהיו נעשין על ידך כמו (בראשית טו, ב) ובן משק ביתי גרנישון בלעז.
רק הכסא שיהו קורין לי מלך כסא לשון המלוכה כמו (מלכים א' א, מז) ויגדל את כסאו מכסאך

(מא) **נתתי אותך**⁷⁴⁰ מניתי יתך ואעפ"י כן לשון נתינה הוא כמו (דברים כו, יט) ולתתך עליון בין לגדולה בין לשפלות נופל לשון נתינה עליו כמו (מלאכי ב, ט) נתתי אתכם נבזים ושפלים.

(מב) **ויסר פרעה את טבעתו** נתינת טבעת המלך היא אות למי שנותנה לו להיות שני לו לגדולה.
בגדי שש דבר חשיבות הוא במצרים.

רביד ענק ועל שהוא רצוף בטבעות קרוי רביד וכן (משלי ז, טז) רבדתי ערשי רצפתי ערשי מרצפות ובלשון משנה (מדות א ח) מוקף רובדין של אבן (יומא מג, ב) על הרובד שבעזרה והיא הרצפה.

(מג) **במרכבת המשנה** השניה למרכבתו המהלכת אצל שלו.

אברך כתרגומו דין אבא למלכא רך בלשון רומי מלך בהשותפין (בבא בתרא ד. ל) לאו רכא ולא בר רכא אנא ודברי אגדה ר' יהודה דרש אברך זה יוסף שהוא אב בחכמי ורך בשנים אמי לו בן דורמסקי עד מתי אתה מעוות לנו את הכתובי אין אברך אלא לשון ברכים שיהיו הכל נכנסין ויוצאין תחת ידו שנאמר ונתון אותו⁷⁴¹ על כל ארץ מצרים.

(מד) **אני פרעה** שיש יכולת בידי לגזור גזרות על מלכותי ואני גוזר שלא ירים איש את ידו.
בלעדיך שלא ברשותך ד"א אני פרעה אני אהיה מלך ובלעדיך וגוי זה דוגמת (בראשית מא, מ) רק הכסא אלא שהוצרך לפרש לו בשעת נתינת הטבעת.

את ידו ואת רגלו כתרגומו.

(מה) **צפנת פענח** מפרש הצפונות ואין לפענח דמיון במקרא.

פוטיפרע הוא פוטיפר ונקרא שמו פוטיפרע על שם שנסתרס מאליו לפי שלקח את יוסף למשכב זכור.

(מז) **ותעש הארץ** כתרגומו ואין הלשון נעקר מלשון עשייה.
לקמצים קומץ על קומץ יד על יד היו אוצרון.

(מח) **אוכל שדה העיר**⁷⁴² **נתן בתוכה** שכל ארץ וארץ מעמדת פירותיה ונותנין בתבואה מעפר המקום ומעמיד התבואה מלרקב.

(מט) **עד כי חדל לספור**⁷⁴³ עד אשר חדל לו הסופר לספור הרי זה מקרא קצר.
כי אין מספר לפי שאין מספר והרי כי משמש בלשון דהא.

(נ) **בטרם תבא**⁷⁴⁴ שנת הרעב מכאן שאסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון.

(נה) **ותרעב כל ארץ מצרים** שהרקיבה תבואתם שאצרו חוץ משל יוסף.
אשר יאמר לכם תעשו לפי שהיה יוסף אומר להם שימולו את עצמם וכשבאו אל פרעה אמרו כך וכך הוא אומ'⁷⁴⁵
לנו אמי להם ולמה לא צברתם בר והלא הכריז לכם ששני רעב באים אמרו לו אספנו הרבה והרקיבה אמ להם א"כ אשר יאמר לכם תעשו הרי גזר על התבואה והרקיבה ומה אם יגזור עלינו ונמות.

⁷⁴⁰ בפסוק "אתך".

⁷⁴¹ בפסוק "אתו".

⁷⁴² בפסוק "אכל שדה העיר אשר סביבתיך נתן בתוכה".

⁷⁴³ בפסוק "לקצר".

⁷⁴⁴ בפסוק "תבוא".

⁷⁴⁵ בלי נקודה מעל ה"מ". וכן עוד פעמים בפסוק "אמי ו"יאמי".

(נו) **על פני כל הארץ**⁷⁴⁶ מי הם פני הארץ אלו העשירים.

את כל אשר בהם כתרגומו די בהון עיבורא.

וישבור⁷⁴⁷ **למצרים** שבר לשון מכר ולשון קנין כאן הוא לשון מכר (בראשית מג, ב) שברו לנו מעט אוכל לשון קנין ואל תאמר אינו כי אם בתבואה שאף ביין וחלב מצינו כן שנאמר (ישעיהו נה, א) לכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב⁷⁴⁸.

פרק מב

(א) **וירא יעקב כי יש שבר** מהיכן ראה והלא לא ראה אלא שמע שני (בראשית מב, ב) הנה שמעתי כי יש שבר במצרים ומהו וירא ראה באספקלריא המאירה של קדש שיש לו עוד שבר במצרים ולא היתה נבואה ממש להודיעו בפירו' שזה יוסף.

(מא, נז) **וכל הארץ באו מצרימה לשבור**⁷⁴⁹ אל יוסף אם תדרשהו כסדרו היה לו לכתוב לשבור מן יוסף.

(א) **למה תתראו** למה תראו עצמכם שבעים לפני בני עשו ובני ישמעאל ויקנאו בכס כי באותה שעה היתה להם תבואה עדין ומפי אחרים שמעתי שהוא לשון כחישה למה תהיו כחושים ברעב ודומה לו (משלי יא, כה) ומרוה גם הוא יורה.

(ב) **רדו שמה** ולא אמר לכו רמז למאתים ועשר שנים שנשתעבדו למצרים כמנין רדו.

(ג) **וירדו אחי יוסף עשרה** ולא אמ' בני יעקב מלמד שנתחרטו במכירתו ונתנו לבם להתנהג עמו באחיה ולפדותו בכל מה שיפסקו ממון עליהם.

עשרה מה צרך והלא כתי' (בראשית מב, ד) ואת בנימין⁷⁵⁰ אחי יוסף לא שלח יעקב את אחיו אלא לענין האחיה היו חלוקין לעשרה כי לא היתה אהבת כולן ולא שנאת כולן שוה לו אבל לענין לשבור בר כולן לב אחד להן.

(ד) **פן יקראנו אסון** ובבית לא יקראנו אסון אלא מכאן שהשטן מקטרג בשעת הסכנה.

(ה) **בתוך הבאים** מטמינין עצמן שלא יכירום לפי שצום אביהם שלא יתראו שלא ישלוט בהם עין רעה לפי שכולם נאים כולם גבורים.

(ו) **וישתחו לו אפים** נשתטחו לו על פניהם וכן כל השתחואה פשוט ידים ורגלים היא.

(ז) **ויתנכר אליהם** נעשה להם כנכרי לדבר קשות.

(ח) **ויכר יוסף** לפי שהניחן בחתימת זקן.

והם לא הכירוהו⁷⁵¹ שיצא מאצלם בלא חתימת זקן ועכשיו בחתימת זקן

ומדרש אגדה

ויכר יוסף את אחיו⁷⁵² כשנמסרו לידו הכיר שהם אחיו וריחם עליהם.

והם לא הכירוהו כשנפל בידם לנהוג בו אחיה.

(ט) **אשר חלם להם** עליהם וידע שנתקימו שהרי השתחוו לו.

ערות הארץ גלוי הארץ מהיכן היא נוחה ליכבש כמו (ויקרא כ, יח) את מקורה הערה ערום ועריה (יחזקאל טז, ז) וכן כל ערוה שבמקרא לשון גלוי ואונקלוס תרגם בדקא דארעא כמו (מלכים ב' יב, ו) בדק הבית ולא דקדק לפרשו על לשון המקרא.

(י) **לא אדוני**⁷⁵³ לא תאמר כן ועבדיך באו לשבור אוכל.

(יא) **כולנו**⁷⁵⁴ בני איש אחד נחנו נצנצה בהם רוח הקדש וכללוהו עמהם שאף הוא בן אביהם.

כנים אנחנו אמיתיים כמו (במדבר כז, ז) כן בנות צלפחד דוברות (ישעיהו טז, ו) לא כן בדיו.

⁷⁴⁶ בפסוק "על פני הארץ".

⁷⁴⁷ בפסוק "וישבור".

⁷⁴⁸ בפסוק "לכו שברו ואלכלו ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב".

⁷⁴⁹ בפסוק "לשבור".

⁷⁵⁰ בפסוק "בנימין".

⁷⁵¹ בפסוק "הכירוהו".

⁷⁵² מסומן כדיבור המתחיל, משום שלפי המדרש רש"י ביקש לבאר את המילים "את אחיו".

⁷⁵³ בפסוק "אדוני".

⁷⁵⁴ בפסוק "כולנו".

(יב) **כי ערות הארץ באתם לראות** שהרי נכנסתם בעשרה שערי המדינה ולמה לא נכנסתם בשער אחד.

(יג) **ויאמרו שנים עשר עבדיך** ובשביל אותו האחד שאיננו נתפזרנו בעיר לבקשו.

(יד) **הוא אשר דברתי אליכם** הדבר שדברתי שאתם מרגלים הוא האמת והנכון זהו לפי פשוטו ומדרשו אמר להם ואלו מצאתם אותו ויפסקו עליכם ממון תפדוהו אמרו לו הן אמר להם ואלו יאמרו לכם שלא יחזירוהו בשום ממון מה תעשו אמרו לו לכך באנו להרוג או ליהרג אמר להם הוא אשר דברתי אליכם להרוג את בני העיר באתם מנחש אני בגביע שלי ששנים מכס החריבו את שכם.

(טו) **חי פרעה** אם יחיה פרעה כשהיה נשבע על שקר היה נשבע בחיי פרעה.
אם תצאו מזה מן המקום הזה.

(טז) **האמת אתכם** אם אמת אתכם לפיכך ה"א נקוד בפתח שהרי הוא כמו לשון תמה ואם לא תביאוהו חי פרעה כי מרגלים אתם.

(יז) **משמר** בית האיסורין⁷⁵⁵.

(יט) **בית משמרכם** שאתם אסורים בו עכשו.
ואתם לנו הביאו לבית אביכם.
שבר רעבון בתיכם מה שקנייתם לרעבון אנשי בתיכם.

(כ) **ויאמנו** ויאמתו יתקיימו כמו (במדבר ה, כב) **אמן** וכמו (מלכים א' ה, כו) **יאמן** נא דברך.

(כא) **אבל** כתרגומו בקושטא וי"א אבל ברם.
באה אלינו טעמו בבי"ת שהוא לשון עבר שכבר באה ותרגומו אתת לותנא.

(כב) **וגם דמו הנה נדרש** אתין וגמין רבוין דמו וגם דם הזקן.

(כג) **והם לא ידעו כי שומע**⁷⁵⁷ יוסף מבין את לשונם ובפניו היו מדברים כן.
כי המליץ בינותם⁷⁵⁸ כי כשהיו מדברים עמו היה המליץ ביניהם שהיה יודע לשון עברית ולשון מצרית והיה המליץ הזה מנשה.

(כד) **ויסב מעליהם ויבך** נתרחק מעליהם שלא יראוהו בוכה.
ויבך לפי ששמע שהן מתחרטין.
את שמעון הוא השליכו לבור הוא שאמר ללוי (בראשית לו, כ) לכו ונהרגוהו הוא שאמר (בראשית לו, יט) הנה בעל החלומות ד"א נתכון יוסף להפרידו מלוי שלא יתיעצו שניהם להרוג אותו.
ויאסור אותו⁷⁵⁹ **לעיניהם** לא אסרו אלא לעיניהם וכיון שיצאו הוציאו והאכילו והשקוהו.

(כה) **ויפתח האחד** הוא לוי שנשאר יחידי משמעון בן זוגו.
במלון במקום שלנו בלילה.
אמתחת⁷⁶⁰ הוא שק.

(כח) **וגם הנה באמתחתי** גם הנה הכסף בו עם התבואה.
מה זאת עשה אלהים לנו להביאנו לידי עלילה זו שלא הושב אלא להתעולל עלינו.

(לד) **ואת הארץ תסחרו** תסובבו וכן כל לשון סחורה וסוחרים על שם שמחזרין וסובבים אחר פרקמטיא.

(לה) **צרור כספו** קשר כספו.

(לו) **אותי**⁷⁶¹ **שכלתם** מלמד שחשדן שהרגוהו או שמא מכרוהו כיוסף.
שכלתם כל מי שבניו אבודין קרוי שכול.

⁷⁵⁵ לשון זו מצויה בדברי חז"ל ובבעלי התוספות.

⁷⁵⁶ בפסוק "בבית".

⁷⁵⁷ בפסוק "שמע".

⁷⁵⁸ בפסוק "בינתם".

⁷⁵⁹ בפסוק "ויאסור אותו".

⁷⁶⁰ בפסוק "אמתחתו".

⁷⁶¹ בפסוק "אתי".

(לח) **לא ירד בני עמכם** לא קבל דבריו של ראובן אמר בכור שוטה הוא זה האומר לי להמית את בני וכי בניו הם ולא בני.

פרק מג

(ב) **כאשר כלו לאכול**⁷⁶² את השבר אמ' להם יהודה המתינו לזקן זה עד שתכלה פת מן הבית. **כאשר כלו** כד שציאו והמתרג' כד ספיקו טועה הוא כאשר כלו הגמלים לשתות (בראשית כד, כב) מתורגם כד ספיקו ששתו כדי ספקם הוא גמר שתייתם אבל זה כאשר כלו לאכול כאשר תם האוכל הוא ומתורג' כד שציאו.

(ג) **העד העיד** לשון התראה שסתם התראה מתרה בו בפני עדים וכן (דברים ל, יט) העידותי בכס היום (שמות יט, כא) רד העד בעם (ירמיהו יא, ז) העד העידותי באבותיכם. **לא תראו פני בלתי אחיכם אתכם** אנקלוס תרגם אלהין כד אחוכון עמכון יישב באור הדבר על אפניו ולא דקדק לתרג' אחר לשון המקרא.

(ז) **לנו ולמולדתנו** ולמשפחתינו ומדרש אפילו עצי עריסותינו גלה. **ונגד לו** שיש לנו אב ואח.

על פי הדברים האלה על פי שאלתו אשר שאל הוזקקנו להגיד. **כי יאמר** אשר יאמר כי משמש בלשון אם ואם משמש בלשון אשר הרי זה משמש אחת מארבעה לשונותיו אי שהרי כי זה כמו אם וכן (בראשית כד לג) עד אם דברתי דברי.

(ח) **ונחיה** נצנצה בו רוח הקדש שעל ידי ההליכה הזאת תחי רוחך וכן היה בסוף שני' (בראשית מה, כז) ותחי רוח יעקב אביהם. **ולא נמות** ברעב בנימין ספק יתפש ספק לא יתפש ואנו כולנו מתים ברעב אם לא נלך מוטב שתניח את הספק ותתפוש את הודאי.

(ט) **והצגתי לפניך** שלא אביאנו אליך מת כי אם חי. **וחטאתי לך כל הימים** לעולם הבא.

(י) **לולא התמהמהנו** על ידך כבר היינו שבים אליך עם שמעון ולא נצטערת כל הימים הללו.

(יא) **איפה**⁷⁶³ לשון יתר הוא לתקון מלה בלשון עברי אם כן אזקק לעשות שאשלחנו עמכם צריך אני לבקש ולתור איה פה תקנה ועצה להשיאכם ואומי אני לכם זאת עשו. **קחו מזמרת הארץ** כתרגומו מדמשבח בארעא שהכל מזמרין עליו כשהוא בא לעולם. **נכאת** שעוה. **בטנים** לא ידעתי מה הם ובאל"ף בי"ת דר' מכיר ז"ל ראיתי משתציאש⁷⁶⁴ ודומה לי שהם אפרסקים.

(יב) **וכסף משנה** פי שנים כראשון.

קחו בידכם לשבור אוכל שמא הוקר השער.

אולי משגה הוא שמא הממונה על הבית שכחו שוגג.

(יד) **ואל שדי יתן לכם רחמים** מעתה אינכם חסרים כלום אלא תפלה הריני מתפלל לאל שיש די בנתינת רחמיו וכדי היכולת בידו ליתן יתן לכם רחמים זהו פשוטו ומדרשו מי שאמר לעולם די הוא יאמר די לצרותי כי לא שקטתי מנעורי צרת עשו צרת לבן צרת רחל צרת דינה צרת יוסף צרת שמעון צרת בנימין. **ושלח לכם** ויפטר לכון תרגומו יפטרנו מיסוריו לשון (שמות כא, כו) לחפשי ישלחנו ואינו נופל לתרגומו לשון וישלח לכון שהרי הם הולכין אצלו. **את אחיכם** זה שמעון.

אחר רוח הקדש נצנצה בו לרבות יוסף ואני עד שובכם אהיה שכול מספק.

כאשר שכולתי⁷⁶⁵ מיוסף ומשמעון.

שכלתי⁷⁶⁶ מבנימן.

(טו) **ואת בנימן** מתרגמינן ודברו ית בנימין לפי שאין לקיחת האדם ולקיחת הכסף שוה בלשון ארמי בדבר הנקח ביד מתרגמינן נסיב ובדבר הנקח בהנהגת דברים מתרגמינן ודבר.

⁷⁶² בפסוק "לאֵלֵי".

⁷⁶³ בפסוק "אֶפְוֹא".

⁷⁶⁴ הנכון הוא כנראה "פשתציאש", וכך הוא בכ"י לייפציג 1 ובדפוס רפ"ד, אבל דפוס רומא העתיק מכ"י פרמה 3256 שבו כתוב "משתציאש".

⁷⁶⁵ בפסוק "שְׁכַלְתִּי".

⁷⁶⁶ בפסוק "שְׁכַלְתִּי".

(טז) **וטבוה טבח** כמו ולטבוה טבח ולהכן ואין וטבוה לשון צווי שהיה לו לומר וטבח. **בצהרים** זה מתורגי בשירותא שהוא לשון סעודה ראשונה בלשון ארמי ובלעי' דישניר ויש הרבה בתלמוד (תענית יא, א) שדי לכלבא שירותיה (ברכות לט, ב) בצע אכוליה שירותיה אבל כל שאר צהרים תרגום טיהרא.

(יח) **וייראו האנשים** כתוב בשני יו"דין ומתרגמינן ודחילו. **כי הובאו בית יוסף** ואין דרך שאר הבאים לשבור בר ללון בבית יוסף כי אם בפונדקאות שלעיר על כן וייראו שאין זה אלא לאספם במשמר.

אנחנו מובאים אל תוך הבית הזה. **להתגולל**⁷⁶⁷ להיות מתגלגלת עלינו עלילת הכסף ולהיותה נופלת עלינו ואנקלוס תרגם ולאסתקפא עלנא הוא לשון להתעולל כדמתרגמינן (דברים כב, יד) עלילות דברים תסקופי מלין ולא תרגמו אחר לשון המקרא. **להתגולל** מתרגמינן לאיתרברבא הוא לשון (קהלת יב, ו) גולת הזהב (נחום ב, ח) והוצב גולתה הועלתה הוא לשון מלכות.

(כ) **בי אדוני**⁷⁶⁸ לשון בעיה ותחנונים הוא. **ירוד**⁷⁶⁹ ירידה היא לנו רגילים היינו לפרנס אחרים עכשו אנו צריכים לכך.

(כג) **אלהיכם** בזכותכם ואם אין זכותכם כדאי ואלהי אביכם ובזכותו נתן לכם מטמון באמתחותיכם.

(כד) **ויבא האיש הביתה**⁷⁷⁰ הבאה אחר הבאה לפי שהיו דוחפין אותו חוץ עד שדברו אליו פתח הבית ומשאמר להם (בראשית מג, כג) שלום לכם נמשכו ובאו אחריו.

(כה) **ויכינו** הזמינו עטרה בכלים נאים.

(כו) **הביתה** מפרוזדור לטרקלין.

(כז) **ויקדו וישתחוו** קידה כפיפת קדקד השתחואה משתטח בארץ.

(כט) **אלהים יחנך בני** בשאר השבטים מצאנו חנינה הילדים אשר חנן אלהים את עבדך (בראשית לג, ה) ובנימין לא נולד עדין לפי ברכו יוסף בחנינה.

(ל) **כי נכמרו רחמיו** שאלו יש לך אח מאם אמר לו היה לי ואיני יודע אנה הוא יש לך בניס אמר לו יש לי עשרה ומה שמם אמר לו (בראשית מו, כא) בלע ובכר וכו' בלע⁷⁷¹ שנבלע בין האומות ובכר שהיה בכור לאמו ואשבל ששבאוהו גרא שגר באכסניות נעמן שנעים ביותר אחי וראש אחי הוא וראשי מופים מפיו הייתי לומד תורה וחופים הוא לא ראה בחופתי ואני לא ראיתי בחופתי וארד שירד לבין האומות ואיכא דאמרי שהיו בניו⁷⁷² דומין לוורד אמר לו ומה טיבן שלא הו השמות אמר לו כולם על שם אחי והצרות שמצאוהו וכו' כדאיתא בסוטה (לו, ב) מיד נכמרו רחמיו.

נכמרו נתחממו ובלשון משנה (ב"מ עד, א) יש על הכומר של זיתים ובלשון ארמי מכמר בשרא, ובמקרא (איכה ה, י) עורנו כתנור נכמרו נתחממו ונקמטו קמטין קמטין מפני זלעפות רעב כן דרך כל עור כשמחממין אותו נקמט ונכוץ.

(לא) **ויתאפק** נתאמץ והוא לשון (איוב מא, ז) אפיקי מגנים חוזק כמו (איוב יב, כא) ומזיח אפיקים רפה.

(לב) **כי תועבה היא** דבר שנואי למצרים לאכול את העברים ואנקלוס תרגם ונתן טעם לדבר.

(לג) **הבכור כבכורתו**⁷⁷³ מכה בגביע וקורא ראובן שמעון לוי ויהודה יששכר וזבולון בני אם אחת הסבו כסדר הזה שהוא תולדותיכם וכן כולם עד שהגיע לבנימן כיון שהגיע לבנימן אמר זה אין לו אם ואני אין לי אם ישב אצלי.

(לד) **משאות**⁷⁷⁴ מנות.

חמש ידות חלקו עם אחיו ומשאות אסנת ויוסף ומנשה ואפרים. **וישכרו עמו** ומיום שמכרוהו לא שתו יין ואותו היום שתו יין.

⁷⁶⁷ בפסוק "להגללי".

⁷⁶⁸ בפסוק "אֲדֹנָי".

⁷⁶⁹ בפסוק "יָרֹד".

⁷⁷⁰ בפסוק "וַיָּבֵא הָאִישׁ אֶת הָאֲנָשִׁים בֵּיתָה".

⁷⁷¹ יש נקודות מעל כל שם מבני בנימין, כי זה ציטוט מפסוק.

⁷⁷² צריך לומר "פניו".

⁷⁷³ בפסוק "הַבְּכֹר כְּבִכְרֹתוֹ".

⁷⁷⁴ בפסוק "מִשָּׂאוֹת".

(ב) גביעי כוס ארוך.

(ז) חלילה לעבדיך חולין הוא לנו וגנאי ותרנומו חס לעבדך חס מאת הקב"ה יהא עלינו מעשות זאת והרבה חס ושלום יש בתלמוד בלשון הזה.

(ח) הן כסף אשר מצאנו בפי אמתחותינו⁷⁷⁵ זה אחד מעשרה קל וחומר שבתורה כולן מנויין בב"ר (צב ז).(י) גם עתה כדבריכם אף זו מן הדין כדבריכם כן הוא שכולכם חייבים בדבר עשרה שהיו הולכין יחד ונמצאת גנבה לאחד מהן כולן חייבין ונתפשיין אבל אני אעשה לכם לפנים משורת הדין אשר ימצא אותו⁷⁷⁶ יהיה לי עבד.

(יב) בגדול החל שלא ירגישו בו שהיה יודע היכן הוא.

(יג) ויעמוס⁷⁷⁷ איש בעלי זרוע היו ולא היו צריכים לסייע זה את זה לטעון. וישבו⁷⁷⁸ העירה מטרפולין היתה והוא אומי העירה עיר כל שהיא אלא היתה חשובה בעיניהם כעיר בינונית של עשרה בני אדם לענין מלחמה.

(יד) עודנו שם שהיה ממתין להם.

(טז) האלהים מצא יודעים אנו שלא סרחנו אלא מאת הקב"ה נהייתה להביא לנו זאת מצא בעל חוב מקום לגבות שטר חובו.

מה⁷⁷⁹ נצטדק לשון צדק וכן כל תיבה שתחלת יסודה צד"י והיא באה לדבר בלשון מתפעל או יתפעל או נתפעל נותן טי"ת במקום תי"ו ואינו נותנת לפני אות ראשון של יסוד התיבה אלא באמצע אותיות העקר כגון נצטדק יצטבע (דניאל ד, ל) מגז⁷⁸⁰ צבע וילכו ויצטירו (יהושע ט, ד) מגז' ציר⁷⁸¹ אמונים (משלי יג, יז) הצטיידנו אותו⁷⁸² מבתינו (יהושע ט, יב) מגז' צדה לדרך (בראשית מב, כה) ותיבה שתחלתה סמ"ך כשהיא מתפעלת מפריד תי"ו את אותיות העקר בהרבה מקומות כמו (קהלת יב, ה) ויסתבל החגב מסתכל⁷⁸³ הוית בקרניא (דניאל ז, ח) וישתמר חוקות⁷⁸⁴ עמרי (מיכה ו, טז) וסר מרע משתולל (ישעיהו נט, טו) מגזרת מוליך יועצים שולל (איוב יב, יז) עודך מסתולל בעמי (שמות ט, יז) מגזרת דרך לא סלולה (ירמיהו יח, טו).

חסלת פרש' ויהי מקץ

[פרשת ויגש]

פרק מד

(יח) ויגש אליו יהודה נגש אליו לפיוס והגשה לשון קבילה כמו (יהושע יד, ו) ויגשו בני יהודה אל יהושע בגלגל.

באזני אדוני⁷⁸⁵ יכנסו דברי באזנך.

ואל יחר אפך מכן שדבר אליו קשות.

כי כמוך כפרעה חשוב אתה בעיני כמלך זה פשוטו ומדרשו סופך ללקות בצרעת כמו שלקה פרעה על ידי זקנתי שרה על לילה אחת שעכבה ד"א מה פרעה גוזר ואינו מקיים מבטיח ואינו עושה אף אתה כן וכי זו היא שומת עין שאמרת (בראשית מד, כא) ואשימה עיני עליו ד"א כי כמוך כפרעה אם תקניטני אהרוג אותך ואת אדוניך.

(יט) אדוני⁷⁸⁶ שאל מתחלה באת עלינו בעלילה למה היה לך לשאול כל אלה בתך היינו מבקשים או אחותנו אתה מבקש ואעפ"י כן ונאמר אל אדוני ולא כחדנו ממך דבר.

775 בפסוק "אמתחותינו".

776 צריך לומר "אתו".

777 בפסוק "ויעמוס".

778 בפסוק "וַיִּשְׁבּוּ".

779 בפסוק "וימה".

780 "מגזרת" אך ללא נקודה מעל ה"ז" לסמן קיצור.

781 בפסוק "וציר".

782 בפסוק "הצטיידנו אתו".

783 בפסוק "משתכל".

784 בפסוק "חקות".

785 בפסוק "אדני".

786 בפסוק "אדני".

(כ) **ואחיו מת** מפני היראה היה מוציא שקר מפיו אמר אם אומר לו שהוא קיים יאמר הביאהו אצלי. **לבדו** מאותה האם אין עוד אח.

(כב) **ועזב את אביו ומת** אם יעזוב את אביו אנו דואגים שמא ימות בדרך שהרי אמו מתה בדרך.

(כט) **וקרהו אסון** שהשטן מקטרג בשעת הסכנה. **והורדתם את שיבתי** עכשו כשהוא אצלי אני מתנחם על אמו ועל אחיו ואם ימות זה דומה לי ששלתם מתו ביום אחד.

(לא) **והיה כראותו כי אין הנער ומת** אביו מצרתו.

(לב) **כי עבדך ערב** ואם תאמר מה אני נכנס לתגר זה יותר מאחי הם כלם מבחוץ ואני נכנסתי בקשר חזק להיות מנודה בשני עולמות.

(לג) **ישב נא עבדך** לכל דבר אני מעולה ממנו לגבורה ולמלחמה ולשירות.

פרק מה

(א) **להתאפק לכל הנצבים** לא יכול לסבול שיהיו המצרים נצבים עליו ושומעין שאחיו מתביישין ממנו בהודעו להן ושאחיו מכרוהו.

(ב) **וישמע בית פרעה** ביתו של פרעה כלומר עבדיו ובני ביתו ואין לשון בית ממש אלא כמו (תהלים קטו, יב) בית ישראל (מלכים א' יב, כא) ובית⁷⁸⁷ יהודה.

(ג) **כי נבהלו** מפני הבושה.

(ד) **גשו נא אלי** ראה אותן נסוגים אחוריהן אמר עכשו אחי נכלמין קרא להם בלשון רכה ותחנונים והראה להם שהוא מהול.

(ה) **למחיה** להיות לכם למחיה.

(ו) **כי זה שנתים** עברו משני הרעב.

(ח) **לאב** חבר ופטרון.

(ט) **ועלו אל אבי** ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות.

(יא) **פן תורש** דילמא תתמסכן לשון (שמואל א' ב, ז) מוריש ומעשיר.

(יב) **והנה עיניכם רואות**⁷⁸⁸ בכבודי ושאני אחיכם שאני מהול ועוד כי פי המדבר אליכם בלשון הקדש. **ועיני אחי בנימין** השוה את כולן יחד כלומר כשם שאין בלבי שנאה על בנימין אחי שלא היה במכירתו כך אין בלבי עליכם.

(יד) **ויפול**⁷⁸⁹ **על צוארי בנימן אחיו ויבך** על שתי מקדשות שהיו בחלקו שהן עתידין ליחרב. **ובנימין**⁷⁹⁰ **בכה על צואריו** על חורבן שילה שהיה עתיד להיות בחלקו של יוסף ועתיד ליחרב ועל גלות בניו שעתידין לגלות ראשונה ביד תגלת פלאסר וכל ישראל יקראו על שם יוסף שני (שמואל ב' יט, כא) ראשון לכל בית יוסף זהו פשוטו ומדרשו⁷⁹¹ על צואריו על שני צדי הצואר והם נקראים צואר.

(טו) **ואחרי כן** מאחר שראוהו בוכה ולבו עמהן דברו אחיו אתו שמתחלה היו בושין ממנו.

(טז) **והקול נשמע בית פרעה** כמו בבית פרעה וזהו לשון בית ממש.

(יז) **טענו את בעירכם** תבואה.

⁷⁸⁷ בפסוק "בית".

⁷⁸⁸ בפסוק "ראות".

⁷⁸⁹ בפסוק "ויפול".

⁷⁹⁰ בפסוק "ובנימין".

⁷⁹¹ אולי צריך להיות "מדרשו ופשוטו". כל הדיבור המתחיל הזה חסר בדפוס רפ"ד ובכ"י פרמה 3256. ראו ב"רש"י השלם", דף קיא הערה 21.

(יח) **את טוב ארץ מצרים** ארץ גושן נבא ואינו יודע מה נבא סופם לעשותה כמצולה שאין בה דגים. **חלב הארץ** כל חלב לשון מיטב הוא.

(יט) **ואתה צוית**⁷⁹² מפי לומר להם. **זאת עשו** כך אמור להם שברשותי הוא.

(כג) **שלח כזאת** כחשבון הזה ומהו החשבון עשרה חמורים נושאים מטוב מצרים בתלמוד מצאתי שלח לו יין שדעת זקנים נוחה הימנו ומדרש אגדה גריס של פול. **בר ולחם ומזון** כתרגומו מזון הוא לפתן.

(כד) **אל תרגזו בדרך** אל תתעסקו בדבר הלכה שלא תרגז עליכם הדרך ד"א אל תפסעו פסיעה גסה והכנסו בחמה לעיר ולפי פשוטו של מקרא יש לומי לפי שהיו בושים ונכלמים היה דואג שמא יריבו על ענין מכירתו ולהתוכח זה עם זה לומי על ידך נמכר אתה ספרת לשון הרע עליו וגרמת לנו לשנאתו.

(כו) **וכי הוא מושל**⁷⁹³ ואשר הוא. **ויפג לבו** נחלף לבו והלך לו מלהאמין לא היה לבו פונה אל דבריהם לשון מפיגין טעמן בלשון משנה וכמו (איכה ג, מט) מאין הפוגות.

(כז) **את כל דברי יוסף** סימן מסר להם במה היה עוסק כשפרש מאביו בפרשת עגלה ערופה זהו שנאמר וירא את העגלות אשר שלח יוסף לשאת אותו ולא נאמר אשר שלח פרעה. **ותחי רוח יעקב** שרתה עליו שכינה שפרשה ממנו.

(כח) **רב עוד יוסף בני חי** רב לי שמחה וחדוה הואיל ועוד יוסף בני חי.⁷⁹⁴

פרק מו

(א) **בארה שבע** כמו לבא' שבע ה"א בסוף תיבה במקום למ"ד בתחלתה. **לאלהי אביו יצחק** חייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו לפי תלה ביצחק ולא תלה באברהם.

(ב) **יעקב יעקב** לשון חבה.

(ג) **אל תירא מרדה מצרימה** שהיה מצר על שנוקק לצאת חוצה לארץ.

(ד) **ואנכי אעלך** הבטיחו להיות נקבר בארץ.

(ו) **אשר רכש**⁷⁹⁵ **בארץ כנען** אבל מה שרכשו⁷⁹⁶ בפדן ארם נתן הכל לעשו בשביל חלקו במערת המכפלה אמר נכסי חוצה לארץ אינם כדאי וזהו (בראשית נ, ה) אשר כריתי העמיד לו צבורין של זהב וכסף כמין כרי ואמר לו טול את אלו.

(ז) **ובנות בניו** סרח בת אשר יוכבד בת לוי.

(ח) **הבאים מצרימה** על שם השעה קורא להן באים ואין לתמוה על אשר לא כתב אשר באו.

(י) **בן הכנענית** בן דינה שנבעלה לכנעני כי כשהרגו שכם לא היתה דינה רוצה לצאת עד שנשבע לה שמעון שישאנה.

(טו) **אלה בני לאה ואת דינה בתו**⁷⁹⁷ הזכרים תלה בלאה והנקבה תלה ביעקב ללמדך אשה מזרעת תחלה יולדת זכר איש מזריע תחלה יולדת נקבה. **שלשים ושלש** ובמנין לא תמצאם אלא שלשים ושנים אלא זו יוכבד שנולדה בין החומות בכניסתן למצרים שני (במדבר כו, נט) אשר ילדה אותה ללוי במצרים לידתה במצרי' ואין הורתה במצרים.

(יט) **בני רחל אשת יעקב** ובכולן לא נאמר אשת יעקב אלא שהיתה עקרו של בית.

(כו) **כל הנפש הבאה ליעקב** שיצאו מארץ כנען לבא מצרים ואין הבאה זו לשון עבר אלא לשון הווה כמו (אסתר ב, יד) בערב היא באה וכמו (בראשית כט, ו) רחל בתו באה עם הצאן לפי טעמו באל"ף לפי שכשיצאו לא היו אלא

⁷⁹² בפסוק "צִוִּיתָהּ".

⁷⁹³ בפסוק "מִשְׁלִי".

⁷⁹⁴ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 89.

⁷⁹⁵ בפסוק "רְכָשִׁוּ".

⁷⁹⁶ צריך לומר "שִׁרְכָשִׁוּ". וכך הוא במהדורת רפ"ד ובכ"י פרמה 3256.

⁷⁹⁷ בפסוק "אֵלֶּה בְּנֵי לֵאָה אֲשֶׁר יָלְדָה לְיַעֲקֹב בְּפָדֵן אֶרֶם וְאֵת דִּינָה בְּתוֹ".

ס"ו והשני (בראשית מו, כז) כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים הוא עבר שבאת ליעקב מצרימה לפי טעמו למעלה בבי"ת לפי שמשלהכו היו ע' שמצאו שם יוסף ובי' בניו ונתוספה להם יוכבד שנולדה בין החומות ולדברי האומ' תאומות נולדו עם השבטי' צריכים אנו לומ' שמתו קודם ירידתן למצרים שהרי לא נמנו כאן.

(כז) **כל הנפש** מצאתי בויקרא רבא (ד ו) עשו ו' נפשות היו והכתו' קורא אותן (בראשית לו, ו) נפשות לשון רבים לפי שהיו עובדין לאלהות הרבה יעקב שבעים נפשות היו והכתו' קורא אותם נפש לפי שהיו עובדין לאל אחד.

(כח) **להורות**⁷⁹⁸ **לפניו** כתרגומו לפנות לו מקום ולהורות לו היאך יתיישב בה.
לפניו קודם שיגיע לשם ויש אומרין להורות לפניו לתקן לו בית תלמוד שמשם תצא הוראה.

(כט) **ויאסור**⁷⁹⁹ **יוסף מרכבתו** הוא בעצמו אסר הסוסים למרכבה לכבוד אביו.
וירא אליו יוסף נראה לאביו.

ויבך על צואריו עוד לשון הרבה בכייה וכן (איוב לד, כג) כי לא על איש ישים עוד לשון רבוי הוא אינו שם עליו עלילות נוספות על חטאיו אף כאן הרבה והוסיף בכייתו על הרגיל אבל יעקב לא נפל על צוארי יוסף ולא נשקו ואמרו רז"ל שהיה קורא את שמע.

(ל) **אמותה הפעם** כתרגומו ומדרשו סבור הייתי למות בשני עולמות שנסתלקה ממני שכינה והייתי אומר שהב"ה יתבעני מיתתך עכשו שאתה חי לא אמות אלא פעם אחת.

(לא) **ואומרה**⁸⁰⁰ **אליו אחי וגו'** ועוד אומ' לו (בראשית מו, לב) והאנשים רועה צאן ועוד בעבור תשבו בארץ גושן והיא צריכה לכם שהיא ארץ מרעה וכשתאמרו לו שאין אתם בקיאים במלאכה אחרת ירחיקכם מעליו ויושיבכם שם.

(לד) **כי תועבת מצרים כל רועי**⁸⁰¹ **צאן** לפי שהן להן לאלוהות.

פרק מז

(ב) **ומקצה אחיו לקח** מן הפחותים שבהם לגבורה שאין נראין גבורין שלא יעשה אותם אנשי מלחמתו ואלו הן ראובן שמעון לוי ויששכר ובנימין אותם שלא כפל משה שמותם כשברכן שמות הגבורי' כפל (דברים לג, ז) וזאת ליהודה⁸⁰² שמע ה' קול יהודה (דבר' לג, כ) ולגד אמ' ברוך מרחיב גד (דברים לג, כג) ולנפתלי אמ' נפתלי שבע רצון (דברים לג, כב) ולדן אמר דן גור אריה (דברים לג, יח) ולזבולון אמר שמח זבולון (דברים לג, כד) ולאשר אמר ברוך מבנים אשר זהו בב"ר (צה, ד) אבל בתלמוד בבלי שלנו מצינו כי אותן שהוכפלו שמותן הם החלשים ואותן הביא לפני פרעה ויהודה שהוכפל שמו לא משום חלישות הוכפל אלא טעם יש בדבר כדאיתא בבבא קמא (צב, א) ובברייתא דסיפרי שנינו בה בזאת הברכה (ספרי שנד) כמו תלמוד שלנו.

(ו) **אנשי חיל** בקיאים באומנותן לרעות צאן.
על אשר לי על צאן שלי.

(ז) **ויברך יעקב** היא שאלת שלום כדרך כל הנראים לפני מלכים לפרקים שלודיר בלע'.

(ט) **ימי שני מגורי** ימי גרותי כל ימי הייתי גר בארץ.
ולא השיגו בטובה.

(י) **ויברך יעקב את פרעה** כדרך כל הנפטרין מלפני שרים מברכין אותן ונוטלין רשות ומה ברכה ברכו שיעלה נילוס לרגלו לפי שאין מצרים שותה מי גשמים אלא נילוס עולה ומשקה את הארץ תנחומא.

(יא) **רעמסס** מארץ גושן היא.

(יב) **לחם לפי הטף** לפי הצריך לכל בני ביתם.

(יג) **ולחם אין בכל הארץ** חוזר לענין ראשון לתחלת שני רעב.
ותלה כמו ותלאה לשון עיפות כתרגומו ודומה לו (משלי כו, יח) כמתלהלה היורה זיקים.

(יד) **בשבר אשר הם שוברים**⁸⁰³ נותנים לו את הכסף.

⁷⁹⁸ בפסוק "להורת".

⁷⁹⁹ בפסוק "ויאסור".

⁸⁰⁰ בפסוק "ואמרה".

⁸⁰¹ בפסוק "רעה".

⁸⁰² בפסוק "ליהודה ויאמר".

⁸⁰³ בפסוק "שברים".

(טו) **אפס** כתרגומו שלים.

(יז) **וינהלם** וינהגם ודומה לו (ישעיהו נא, יח) אין מנהל לה (תהלים כג, ב) על מי מנוחות ינהלני.

(יח) **בשנה השנית** לשני הרעב.

כי אם תם הכסף כי אשר תם הכסף והמקני' ובא הכל ליד אדוני.
בלתי אם גוייתנו⁸⁰⁴ **ואדמתנו** כמו אם לא גוייתנו.

(יט) **ותן זרע** לזרוע את האדמה ואעפ"י שאמר יוסף (בראשית מהו) ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר מכיון שבא יעקב למצרים באת ברכה לרגלו והתחילו לזרוע וכלה הרעב וכן שנינו בתוספתא (סוטה י, א-ב).
לא תשם לא תהיה שממה לא תיבור לשון שדה בור שאינו חרוש.

(כ) **ותהי הארץ לפרעה** קנויה לו.

(כא) **ואת העם העביר אותו לערים** העביר יוסף מעיר לעיר לזכרון שאין להם חלק בארץ והושיב בני עיר זו בחברתה ולא הוצרך הכתוב לכתוב זאת אלא להודיע שבחו של יוסף שנתכון להסיר חרפה מעל אחיו שלא יהו קורין אותן גולים.
מקצה גבול מצרים כן עשה לכל הערים אשר בכל מלכות מצרים מקצה גבולה ועד קצה גבולה.

(כב) **הכהנים** כומרים כל לשון כהן לשון משרת לאלהות חוץ מאותן שהן לשון גדולה כהן מדין (שמות ב, טז) כהן און (בראשית מא, מה).
כי חק לכהנים כך וכך לחם ביום.

(כג) **הא** כמו הנה.

(כד) **לזרע השדה** שבכל שנה.

ולאשר בבתיכם ולאכול העבדים והשפחות אשר בבתיכם.
לטפכם בנים קטנים.

(כה) **נמצא חן** לעשות לנו זאת כאשר אמרת.
והיינו עבדים לפרעה להעלות לו המס הזה בכל שנה.

(כו) **לחוק**⁸⁰⁵ שלא יעבור.

(כז) **וישב ישראל בארץ מצרים** והיכן בארץ גושן שהיא מארץ מצרים.
ויאחזו בה קנו בתים ונחלות ועשו אחוזות.
ויפרו וירבו על העתיד.

חסלת פרשי' ויגש אליו

[פרשת ויחי]

פרק מז

(כח) **ויחי יעקב** למה פרשה זו סתומה לפי שכיון שנפטר יעקב אבינו נסתמו עיניהם ולבם של ישראל מצרת השעבוד שהתחילו לשעבד בהם ד"א שביקש לגלות את הקץ לבניו ונסתתם ממנו.

(כט) **ויקרבו ימי ישראל למות** כל מי שנאמר בו קריבה למו' לא הגיע לימי אבותיו.
ויקרא לבנו ליוסף למי שהיה בידו יכולת לעשות.

שים נא ידך והשבע לי.

חסד ואמת חסד שעושים עם המתים הוא חסד של אמת שאינו מצפה לשום גמול.
אל נא תקברני במצרים סופם להיות עפרם כנים ושאין מתי חוצה לארץ חיים אלא בצער גלגול מחילות ושלא יעשוני מצרים ע"ז.

(ל) **ושכבתי עם אבותי**⁸⁰⁶ זה מחובר למעלה לתחלת המקרא (בראשית מז, כט) שים נא ידך תחת ירכי והשבע לי ואני סופי לשכב עם אבותי ואתה תשאני ממצרים ואין לומר ושכבתי עם אבותי השכיבני עם אבותי במערה שהרי

⁸⁰⁴ בפסוק "גוייתנו".

⁸⁰⁵ בפסוק "לחוק".

כתיב אחריו ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם ועוד מצינו בכל מקום לשון שכיבה עם אבותיו היא הגויעה ולא הקבורה כמו (מלכים א' ב, י) וישכב דוד עם אבותיו ויקבר בעיר דוד.

(לא) **וישתחו ישראל על ראש המטה** תעלה בעידניה סגיד ליה. **על ראש המטה** הפך עצמו לצד השכינה שהשכינה למעלה מראשותיו של חולה ד"א על ראש המטה על שהיתה מטתו שלמה ולא היה בה רשע שהרי יוסף מלך הוא והוא עומד בצדקו אעפ"י שנשבה לבין הגוים.

פרק מח

(א) **ויאמר ליוסף** אחד מן המגידים והרי הוא מקרא קצר וי"א אפרים היה רגיל לפני יעקב בתלמוד וכשחלה יעקב בארץ גושן הלך אפרים אצל אביו והגיד לו. **ויקח את שני בניו** כדי שיברכם יעקב לפני מותו.

(ב) **ויגד** המגיד ליעקב ולא פירש מי והרבה מקראות קצורי לשון. **ויתחזק ישראל** אמר אע"פ שהוא בני מלך הוא ואחלוק לו כבוד מכאן שחולקין כבוד למלכות ואף משה חלק כבוד למלכות שני (שמות יא, ח) וירדו כל עבדיך אלה אלי וכן אליהו (מלכים א' יח, מו) וישנס מתניו וירץ לפני אחאב.

(ד) **ונתתיך לקהל עמים** בשרני שעתידין לצאת ממני עוד קהל ועמים ואע"פ שאמר (בראשית לה, יא) גוי וקהל גוים ועדין לא נולד בנימן גוי אמר על בנימן קהל גוים הרי שנים לבד מבנימן ושוב לא נולד לי בן במצרים רמז שאחד משבטים שלי עתיד ליחלק ועתה אותה מתנה אני נותן לך.

(ה) **הנולדים לך**⁸⁰⁷ **עד באי אליך** כלו' שנולדו משפרשת ממני עד שבאתי אצלך. **לי הם** בחשבון שאר בני הם ליטול חלק בארץ.

(ו) **ומולדתך** אם תוליד עוד בני לא יהיו במנין בני אלא בתוך שבטי אפרים ומנשה יהיו נכללים ולא יהא להם שם בשבטים לענין הנחלה ואע"פ שנחלקה למנין גולגלותם כדכתיב (במדבר כו, נד) לרב תרבו נחלתו וכל איש ואיש נטל בשוה חוץ מן הבכורות מכל מקום לא נקראו שבטים אלא אלו.

(ז) **ואני בבואי מפדן**⁸⁰⁸ ואע"פ שאני מטריח עליך להוליכני ליקבר בארץ כנען ולא עשיתי כן לאמד שהרי מתה סמוך לבית לחם.

כברת ארץ מדת ארץ והם אלפים אמה כמדת תחום שבת כדברי ר' משה הדרשן ז"ל ולא תאמר שעכבו עלי גשמים מלהוליכה ולקברה בחברון עת סגריר היה שהארץ חלולה ומנוקבת ככברה. **ואקברה שם** ולא הולכתיה אפי' לבית לחם להכניסה לארץ וידעתי שיש בלבך עלי אבל דע שעל פי הדבר קברתיה שם שתהא עזרה לבניה כשיגלם נבזראדן והם עוברין דרך שם יוצאה רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים שני (ירמיהו לא, יד) קול ברמה נשמע וגו' רחל מבכה על בניה ואנקלוס תרגם כרוב ארעא כדי שיעור חרישה ואני אומר שהיה להן קצבה שהיו קורין אותה כדי מחרישה אחת כדאמרינן (בבא מציעא קז). כרוב ותני (יומא מג, ב) כמה דמסיק תעלה מבי כרבא.

(ח) **וירא ישראל את בני יוסף** בקש לברך אותן ונסתלקה ממנו רוח הקדש לפי שהיו ירבעם ואחאב עתידים לצאת מאפרים ויהוא ובניו ממנשה. **מי אלה** מהיכן יצאו אלו שאינן ראויין לברכה.

(ט) **בזה** הראהו שטר אירוסין וכתובה ובקש יוסף רחמים על הדבר ונחה עליו רוח הקדש. **ויאמר קחם נא אלי** זהו שאמר הכתוב (הושע יא, ג) ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותיו תרגלתי רוח הקדש ביעקב בעבור אפרים עד שלקחם על זרועותיו.

(יא) **לא פללתי** לא מלאני לבי לחשוב מחשבה שאראה פניך עוד כמו (ישעיהו טז, ג) עשו פלילה היא המחשבה.

(יב) **ויוצא יוסף אותם**⁸⁰⁹ לאחר שנשקם הוציאם יוסף מעם ברכיו כדי לישבן זה לימין וזה לשמאל לסמוך ידיו עליהם ולברכם. **וישתחו לאפיו** כשחזר מלפני אביו לאחוריו.

(יג) **את אפרים בימינו משמאל ישראל** הבא לקראת חברו ימינו כנגד שמאל חבירו וכיון שיהא הבכור מזומן לברכה.

⁸⁰⁶ בפסוק "אֲבֹתַי".

⁸⁰⁷ בפסוק "לֵךְ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם".

⁸⁰⁸ בפסוק "בבא".

⁸⁰⁹ בפסוק "אתם".

(יד) **שכל את ידיו** כתרגומו אחכמינון לידוהי כלומר בהשכל ובחכמה עשה כי יודע היה כי מנשה הבכור ואעפ"כ לא שת ימינו עליו.

(טז) **המלאך הגואל**⁸¹⁰ המלאך הרגיל להשתלח אלי בעת צרתי כענין שני (בראשית לא, יא - יג) ויאמר אלי מלאך האלהים בחלוי יעקב אנכי האל ביתאל.
יברך את הנערים מנשה ואפרים.
וידגו כדגים אלו שהן פרין ורבין ואין עין רעה שולטת בהן.

(יז) **ויתמוך יד אביו** הרימה מעל ראש בנו ותמכה בידו.

(יט) **ידעתי בני ידעתי** כי הוא הבכור וגם הוא יהיה לעם ויגדל עתיד גדעון ויפתח לצאת ממנו שהקב"ה עושה נסים על ידם.
ואולם אחיו הקטון⁸¹² **יגדל ממנו** שעתידי יהושע לצאת ממנו שיעשו לו נסים וגבורות הרבה כשינחיל הארץ וילמד תורה לישראל.
וזרעו יהיה מלא הגוים ושמעו יהיה הולך בכל הארץ כשיעמיד חמה בגבעון וירח בעמק אילון.

(כ) **בך יברך ישראל** הבא לברך את בניו יברכם כברכתן של אפרים ומנשה ויאמר איש לבנו ישימך אלהים כאפרים וכמנשה.
וישם את אפרים בברכה תחלה למנשה ולהקדים בדגלים ובחנוכת הנשיאים.

(כב) **ואני נתתי לך** אתה טורח בקבורתי אני נותן לך נחלה שתקבר בה ואי זו זו שכם שני (יהושע כד, לב) ואת עצמות יוסף אשר העלו ממצרים קברו בשכם.
שכם אחד על אחיך שכם ממש היא תהיה לך יתרה חלק אחד על אחיך.
בחרבי ובקשתי כשהרגו שמעון ולוי את אנשי שכם נתקבצו כל סביבותיהם להזדוג להם נטל יעקב חרבו וקשתו ועמד כנגדן ד"א שכם אחד היא הבכורה שיטלו בניו שני חלקים ושכם לשון חלק הוא והרבה יש לו דומין במקרא (תהלים ס, ח) אחלקה שכם כי תשיתמו שכם (תהלים כא, יג) תשית שונאי לפני לחלקים ולעבדו שכם אחד (צפניה ג, ט).
מיד האמורי⁸¹³ מיד עשו שהיה עושה מעשה אמורי ד"א שהיה צד באמרי פיו את אביו.
בחרבי ובקשתי היא חכמתי ותפלתי.

פרק מט

(א) **ואגידה לכם** בקש לגלות את הקץ לבניו ונסתם ממנו התחיל לומר דברים אחרים.

(ג) **ראשית אוני**⁸¹⁴ טפה ראשונה לו שלא ראה קרי מימיו.
אוני כמו כחי (הושע יב, ט) מצאתי און לי מרוב אונים (ישעיהו מ, כו) ולאין אונים (ישעיהו מ, כט).
יתר שאת ראוי היית להיות יתר על אחיך בכהונה לשון נשיאות כפים.
ויתר עז במלכות כמו (שמואל א' ב, י) ויתן עוז למלכו ומי גרם לך להפסיד.

(ד) **פחז כמים** הפחז והבהלה אשר מהרת להראות כעסך כמים הללו שממהרין במרוצתן לכך אל תותר לא תתרבה ליטול כל היתרות הללו הראויות לך ומהו הפחז כי עלית משכבי אביך אז חללת שעלה על יצועי שכנה שדרכו לעלות על יצועי.

פחז שם דבר היא לכך טעמו למעלה ונקוד פתח ואילו היה לשון עבר היה נקוד קמץ חציו והיה טעמו למטה.
יצועי לשון משכבי על שם שמציעין אותו על ידי לבדין וסדינין ויש הרבה דומין לו (תהלים קלב, ג) אם אעלה על ערש יצועי אם זכרתך על יצועי (תהלים סג, ז).

(ה) **שמעון ולוי אחים** בעצה אחת על שכם ועל יוסף (בראשית לז, יט - כ) ויאמרו איש אל אחיו ועתה לכו ונהרגו מי היו אם תאמר ראובן ויהודה הרי לא הסכימו בהריגתו אם תאמר בני השפחות הרי לא היתה שנאתם שלמה כשאר השבטים שני (בראשית לז, ב) והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה נשי אביו יששכר וזבולון לא היו מדברים בפני אחיהם הגדולים על כרחך שמעון ולוי היו שקראם אביהם אחים.

כלי חמס אומנות של רציחה חמס הוא בידיהם שחטפוהו מעשו שהיא אומנות שלו שנאמר (בראשית כז, מ) על חרבך תחיה.
מכרותיהם⁸¹⁵ לשון כלי זין וסייף בלשון יון מכירא ד"א מכרותיהם בארץ מגורותם נהגו עצמן בכלי חמס כמו (יחזקאל טז, ג) מכרותיך ומולדותיך וזהו תרגום של אנקלוס.

⁸¹⁰ בפסוק "הגאֵל".

⁸¹¹ בפסוק "וַיִּתְמוֹךְ".

⁸¹² בפסוק "הַקָּטוֹן".

⁸¹³ בפסוק "הָאֱמֹרִי".

⁸¹⁴ בפסוק "וַיִּרְאֶשֶׁתִּי".

⁸¹⁵ בפסוק "מְכַרְתֵּיהֶם".

(ו) **בסודם אל תבא נפשי** זה מעשה זמרי כשנתקבצו שבטו שלשמעון להביא את המדינית לפני משה אל יזכר שמי בדבר (במדבר כה, יד) זמרי בן סלוא נשיא בית אב לשמעוני ולא כתב בן יעקב.
בקהלם אל תחד כבודי כשיקהל קרח שהוא משבטו שללוי כל העדה על משה ועל אהרן אל תחד כבודי שם ואל יתיחד שמי עמהן (במדבר טז, א) קרח בן יצהר בן קהת בן לוי ולא נאמר בן יעקב אבל בדברי הימים כשנתיחסו בני קרח על הדוכן נאמר (דברי הימים א' ו, כב) בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל.
אל תחד כבודי⁸¹⁶ כבוד לשון זכר הוא ועל כרחך אתה צריך לפרשו כמי שמדבר אל הכבוד ואומר אתה כבודי אל תתיחד עמהן כמו (ישעיהו יד, כ) תחד אתם בקבורה.
כי באפם הרגו איש אלו חמור ואנשי שכס ואינן חשובין אלא כאיש אחד וכן בגדעון הוא אומר (שופטים ו, טז) והכית את מדין כאיש אחד וכן במצרים (שמות טו, א) סוס ורוכבו רמה בים זהו מדרשו ופשוטו אנשים הרבה קורא איש כל אחד לעצמו כי באפי' הרגו כל איש שכעסו עליו וכן (יחזקאל יט, ג) וילמד לטרוף טרף אדם אכל.
וברצונם עקרו שור רצו לעקור את יוסף שנקרא שור שנאמר (דברים לג, יז) בכור שורו הדר לו עקרו לשון (יהושע יא, ו) ואת⁸¹⁷ סוסייהם תעקר.

(ז) **אורו אפם** אפי' בשעת תוכחה לא קלל אלא אפם וזהו שאמר בלעם (במדבר כג, ח) לא קבה אל.
אחלקם ביעקב אפרידם זה מזה שלא יהא לוי במנן השבטי' והרי הן חלוקין ד"א אין לך עניים סופרים ומלמדי תינוקות הולכין מעיר אל עיר אלא משמעון כדי שיהיו נפוצים ושבטו של לוי מחזר על הגרנות לתרומות ומעשרות נתן לו תפוצתו דרך כבוד.

(ח) **יהודה אתה יודוך אחיך** לפי שהיה מוכיח את הראשונים בקנטורין התחיל יהודה נסוג לאחוריו וקראו יעקב בדברי רצוי ואמ' לא אתה כמותם.
ידך בערף אויביך בימי דוד ואויבי תתה לי עורף (שמואל ב' כב, מא).
בני אביך על שם שהיו מנשים הרבה לא אמ' בני אמך כדרך שאמ' יצחק (בראשית כז, כט).

(ט) **גור אריה** על דוד נתנבא בתחלה גור (שמואל ב' ה, ב) בהיות שאול מלך עלינו אתה⁸¹⁸ המוציא והמביא את ישראל ולבסוף אריה כשהמליכוהו עליהם וכן תרגם אונקלוס שלטון יהא בשרוייא בתחלתו.
מטרף ממה שחשדתיך טרוף טורף יוסף חיה רעה אכלתהו⁸¹⁹ זה יהודה הנמשל בארי.
בני עליית סלקת עצמך ואמרת (בראשית לז, כו) מה בצע כי נהרוג⁸²⁰ את אחינו וכן מהריון תמר שהודית ואמרת (בראשית לח, כו) צדקה ממני לפיכך כרע שכב כארי בימי שלמה (מלכים א' ה, ה) איש תחת גפנו.

(י) **לא יסור שבט מיהודה** מדוד ואילך אלו ראשי גליות שבבבל שרודין את העם בשבט שממונן על פי המלכות.
ומחוקק⁸²¹ מבין רגליו תלמידים אלו נשיאי ארץ ישראל.
עד כי יבא שילה מלך המשיח שהמלוכה שלו וכן תרגם אונקלוס ומדרש אגדה שי לו לו יובילו מלכים שי (תהלים סח, ל) יובילו שי למורא (תהלים ע, יב).
ולו יקתה עמים אסיפת עמים שהיו"ד עקר היא ביסוד כמו (יחזקאל כח, יז) יפעתך ופעמים שנופלת ממנו וכמה אותיות משמשות בלשון הזה והם נקראים עקר נופל כמו נו"ן נגף נשך אל"ף של (איוב יג, יז) אחותי⁸²² באזניכם אבחת חרב (יחזקאל כא, כ) אסוך שמן (מלכים ב' ד, ב) אף זה יקתה עמים אסיפת העמים שני (ישעיהו יא, י) אליו גוים ידרושו ודומה לו (משלי ל, יז) עין תלעג לאב ותבוז ליקתה אם לקבוץ קמטים שבפניה מפני זקנתה ובתלמוד (יבמות קו, ב) דיתבי ומקוהו אקהתא בשוקי דנהרדעא ביבמות ויכול היה לומר קהיית עמים.

(יא) **אוסר⁸²³ לגפן עירה** נתנבא על ארץ יהודה שתהיה מושכת יין כמעין ואיש יהודה יאסור לגפן עיר אחד ויטעננו מגפן אחד ומשורקה אחת בן אתון אחד.
שורקה זמורה ארוכה.
כבס ביין כל זה לשון רבוי יין הוא.

סותו לשון מין בגד הוא ואין לו דומה במקרא.
אוסרי כמו אוסר דוגמת (תהלים קיג, ז) מקימי מעפר דל (תהלים קכג, א) היושבי בשמים וכן בני אתונו כענין זה ואנקלוס תרגם במלך המשיח גפן אלו ישראל עירה זה עיר ירושלים שורקה ישראל ואנכי נטעתך שורק⁸²⁴ (ירמיה ב, כא) בני אתונו יבנון היכליה זה שער האיתון בספר יחזקאל (יחזקאל מ, טו) ועוד תרגמו בפנים אחרים גפן אלו צדיקים בני אתונו עבדי התורה באולפן על שם (שופטים ה, י) רוכבי אתונות צחורות והם לבנות ארגון טב צבעו דומה ליון וצבעונין הוא לשון סותו שהאשה לובשתן ומסיתהן בהן את הזכר לשכב עמה ואף רז"ל פירשוהו בתלמוד לשון הסתת שכרות ועל היין שמא תאמר אינו מורה ת"ל סותה.

⁸¹⁶ בפסוק "כְּבֹדִי".

⁸¹⁷ בפסוק "את".

⁸¹⁸ בפסוק "אתה הייתה".

⁸¹⁹ בבראשית לו, לג כתוב "חיה רעה אכלתהו טרף טרף יוסף".

⁸²⁰ בפסוק "נהרג".

⁸²¹ בפסוק "מְחַקֵּק".

⁸²² בפסוק "ואחותי".

⁸²³ בפסוק "אֶסְרֵי".

⁸²⁴ בפסוק "שֶׂרֶק".

(יב) **חכלילי עינים** לשון אודם כתרגוי וכן (משלי כג, כט) למי חכלילות עינים שכן שותי יין עיניהם מאדימין. **מחלב** מרוב חלב שיהא בארצו מרעה טוב לעדרי צאן וכן פירוש המקרא אדום עינים מרוב יין ולבן שנים מרוב חלב ולפי תרגומו בפנים אחרים לשון מעינות קלוח היקבים נעוהי יקבים שלו ולשון ארמי הוא נעווה ארתחו יחורן בקעתיה תרג' שנים לשוי שני הסלעים.

(יג) **לחוף ימים** על חוף ימים תהיה ארצו חוף כתרגומו ספר הוא יהיה מצוי תמיד אל חוף אניות במקום הנמל שאניות מביאות שם פרקמטיא שהיה זבולון עוסק בפרקמטיא וממציא מזון לשבט יששכר והן עוסקין בתורה הוא שאמי משה (דברים לג, יח) שמח זבולן בצאתך ויששכר באהליך זבולון עוסק בפרקמטיא ויששכר עוסק בתורה באהלים. **וירכתו על צידון**⁸²⁵ סוף גבולו יהיה סמוך לצידון. **וירכתו** סופו כמו (שמות כו, כב) ולירכתי המשכן.

(יד) **יששכר חמור**⁸²⁶ **גרם** חמור בעל עצמות סובל עול תורה כחמור חזק שמטעינין אותו למשוי כבד. **רובץ בין המשפתיים** כחמור ההולך ביום ובלילה ואין לו לינה בבית וכשהוא רובץ לנוח רובץ בין תחומי העיירות שמוליך שם חבילות פרקמטיא.

(טו) **וירא מנוחה כי טוב** ראה לחלקו ארץ מבורכת וטובה להוציא פירות. **ויט שכמו לסבול** עול תורה.

ויהי לכל אחיו ישראל. **למס עובד**⁸²⁷ לספק להם הוראות של תורה וסדר עבורים שנאמר (דה"א יב, לג) ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל ראשיהם מאתים סנהדראות העמיד וכל אחיהם על פיהם ואנקלוס תרג' ויט שכמו לסבול מלחמות לכבוש מחוזין שהם יושבין על הספר ויהי האויב למס עובד כבוש תחתיו.

(טז) **דן ידין עמו** ינקום נקמת עמו מפלשתים כמו (דברים לב, לו) כי ידין ה' עמו. **כאחד שבטי ישראל** כל ישראל כאחד עמו ואת כולן ידין ועל שמשון נבא נבואה זו ועוד יש לפרש כאחד שבטי ישראל כמיוחד שבשבטי' הוא דוד הבא מיהוד'.

(יז) **שפיפון**⁸²⁸ הוא הנושך עקבי סוס כך דרכו שלנחש מטיל ארס ודמהו לנחש הנושך עקבי סוס כחוי חורמן שם מין נחש הוא שאין רפואה לנשיכתו והוא צפעוני וקרוי חורמן על שעושה הכל חרם וכפתנא פתן יכמון יארוב. **הנושך**⁸²⁹ **עקבי סוס ויפול רוכבו**⁸³⁰ **אחור** שלא נגע בו ודוגמתו מצינו בשמשון (שופטים טז, כט) וילפת שמשון את שני עמודי התוך ונפל הבית על העם שלמטה אשר בו ושעל הגג מתו.

(יח) **לישועתך קויתי ה'** ראה שמשון יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים ונתנבא שינקרו עיניו פלשתים וסופו לומר (שופטים טז, כח) זכרני נא וחזקני נא אך הפעם.

(יט) **גד גדוד יגודנו** כולן לשון גדוד הן כלוי' יהיה גדוד ממנו וכן חברו מנחם ואם תאמר אין גדוד בלא שני דל"תין גדוד שם דבר הוא צריך שני דל"תין שכן דרך תיבה בת שתי אותיות לכפול בסופה ואין יסודה אלא שתי אותיות וכן יאמר (משלי כו, ב) כצפור לנוד מגזרת (איוב ז, ד) ושבעתי נדודים (שופטים ה, כז) עדי נשף שם נפל שדוד מגזרת (ירמיהו ו, ז) חמס ושוד אף יגוד ויגודנו וגדוד גזרה אחת הן וכשהוא מדבר בלשון יפעל אינו כפול כגון יגוד ינוד ירום ישוד ישוב וכשהוא מדבר בלשון מתפעל או מפעיל אחרי⁸³¹ הוא כפול יתגודד יתבולל יתרום יתעודד ובלשון מפעיל (תהלים קמו, ט) יעודד (ישעיהו מט, ה) לשובב יעקב (ישעיהו נח, יב) משובב נתיבות יגודנו האמור כאן אינו לשון שיפעלוהו אחרים אלא כמו יגוד ממנו כמו (ירמיהו י, כ) יצאוני יצאו ממני. **גד גדוד יגודנו** גדודים יגודו ממנו שיעברו את הירדן עם אחיהם למלחמה כל חלוץ עד ונכבשה הארץ. **והוא יגוד עקב** כל גדודיו ישובו על עקיבם לנחלתם שחלקו⁸³² בעבר הירדן לא יפקד מהם איש. **עקב** בדרכם ובמסילותם שהלכו ישובו כמו (תהלים עז, כ) ועקבותיך לא נודעו וכן (שיר השירים א, ח) בעקבי הצאן.

(כ) **מאשר שמנה לחמו** מאכל הבא בחלקו שלאשר יהי שמן שיהו זיתיו מרובין בחלקו של אשר והוא מושך שמן כמעין וכן ברכו משה (דברים לג, כד) וטובל בשמן רגלו כמו ששנינו במנחות (פה, ב) פעם אחת נצרכו אנשי לדוקיא לשמן וכו'.

⁸²⁵ בפסוק "צידון".

⁸²⁶ בפסוק "חמור".

⁸²⁷ בפסוק "עבד".

⁸²⁸ בפסוק "שפיפון".

⁸²⁹ בפסוק "הנושך".

⁸³⁰ בפסוק "רוכבו".

⁸³¹ כך ברומא, אך כנראה צריך לומר "אחרים", וחסרה נקודה לסמן קיצור.

⁸³² זהו כנראה היפוך אותיות, וצריך לקרא "שלקחו". כך הנוסח בדפוס רפ"ד.

(כא) **אילה שלוחה**⁸³³ זו בקעת גנוסר שהיא קלה לבשל פירותיה כאילה שהיא קלה לרוץ אילה שלוחה משולחת לרוץ.
הנותן⁸³⁴ **אמרי שפר** כתרגומו ד"א על מלחמת סיסרא נתנבא דכתיב (שופטים ד, ו) ולקחת עמך עשרת אלפים⁸³⁵ מבני נפתלי והלכו שם בזריזות וכן נאמר שם לשון שלוח (שופטים ה, טו) בעמק שולח⁸³⁶ ברגליו.
הנותן אמרי שפר על ידם שרו שירה דבורה וברק ורז"ל דרשוהו על יום קבורת יעקב כשערער עשו על המערה במסכת סוטה (יג, א) תתרמיה עדביה יפול חלקו והוא יודה על חלקו אמרים נאים ושבח.

(כב) **בן פורת**⁸³⁷ **יוסף** בן חן והוא לשון ארמי הבו ליה אפרייה לר' שמעון.
בן פורת עלי עין חנו נטוי על העין הרואה אותו.
בנות צעדה עלי שור מצריות היו צועדות להסתכל ביופיו בנות הרבה כל אחת ואחת צעדה במקום שתוכל לראותו משם.

עלי שור על ראיתו כמו (במדבר כד, יז) אשורנו ולא קרוב מדרשי אגדה רבים וזה לשון ישוב המקרא פורת התי"ו שבו תיקון הלשון הוא כמו (קהלת ג, יח) על דברת בני האדם שור כמו לשור עלי שור בשביל לשור ואנקלוס תרגם תרין שבטין יפקון מבונהי וכתב בנות על שם בנות צלפחד שלקחו חלק בשני עברי הירדן ד"א ברי דיסגי יוסף לשון פריה ורביה ומדרשי אגדה בשעה שבא עשו לקראת יעקב בכולן קדמו האמהות לפני בניהן אבל ברחל כתיי (בראשית לג, ז) נגש יוסף ורחל הקדים יוסף ועמד כנגד אמו שלא יסתכל בה אותו רשע והוא שברכו אביו הגדלת עצמך על עינו שלעשו לכסותה לפיכך זכית לגדולה.
בנות צעדה עלי שור להסתכל בך בצאתך על ארץ מצרים ועוד דרשוהו לענין שלא תשלוט בזרעו עין רעה ואף כשברך מנשה ואפרים ברכן כדגים שאין שולטת בהן העין.

(כג) **וימררוהו ורובו**⁸³⁸ וימררוהו אחיו וימררוהו פוטיפר ואשתו לאסרו לשון (שמות א, יד) וימררו את חייהם.
ורבו נעשו לו אחיו אנשי ריב ואין הלשון הזה לשון פעלו שאם כן היה לו להנקד ורבו כמו (במדבר כ, יג) המה מי מריבה אשר רבו ואם לשון רביית חצים היה לו לינקד ורבו אינו אלא לשון פועלו כמו (ירמיהו ב, יב) שומו שמים כמו הושמו וכן (איוב כד, כד) רומו מעט לשון הורמו אלא שלשון הורמו הושמו על ידי אחרים ולשו⁸³⁹ רומו רובו שומו מאליהן נתרוממו מעצמן כך מעצמן נעשו אנשי ריב וכן (ישעיהו כג, ב) דומו יושבי אי כמו נדמו ותרגי אונקלו' ונקמוהי.
בעלי חצים שלשונם כחץ ותרגומו לשון (במדבר לא, לו) ותהי המחצה אותן שהיו ראויין לחלוק עמו נחלה.

(כד) **ותשב באיתן קשתו** נתישבה בחוזק קשתו חזקו.
ויפוזו זרועי ידיו⁸⁴⁰ זו היא נתיני טבעי על ידו לשוי (מלכים א' י, יח) זהב מופז זאת היתה לו.
מידי אביר יעקב מן הבי"ה שהוא אביר יעקב ומשם עלה להיות רועה אבן ישראל עקרון של ישראל לשון (זכריה ד, ז) האבן הראשה לשון מלכות ואנקלוס תרגם ותבת בהון נביאותיה החלומות אשר חלם להם על דקיים אוריתא בסתרא תוספת הוא ולא מלשון העברי ושוי תוקפא רוחצניה תרגום של באיתן קשתו וכך לשון התרגום על העברי ותשב נבואתו בשביל ששם ה' מבטחו לקשת ומבטח לכך ויפוזו זרועי ידיו לשון פז.
אבן ישראל נוטריקון אב ובן אבהן ובנין יעקב ובניו ורז"ל דרשוהו ותשב באיתן קשתו על כבישת יצרו באשת אדוניו וקורהו קשת על שם שהזרע יורה כחץ ויפוזו זרועי ידיו כמו ויפוצו שיצא הזרע מבין אצבעות ידיו מידי אביר יעקב שנראתה לו דמות אביו וכו' כדאי' במס' סוטה (לו, ב).

(כה) **מאל אביך ויעזרך** מאתו היתה זאת לך והוא יעזרך.
ואת שדי ועם ה' היה לבך כשלא שמעת לדברי אדונתך והוא יברכך.
ברכות⁸⁴¹ **שדים ורחם** ברכתא דאבא ודאמא יתברכו המולידים והמולידות שיהיו הזכרים מזריעין טפה הראויה להריון והנקבות שלא ישכלו את רחם שלהן להפיל עובריהן שדים ירה יירה (שמות יט, יג) תרגומו אשתדאה אישתדי אף שדים כאן על שם שהזרע יורה כחץ.

(כו) **ברכות**⁸⁴² **אביך גברו** ברכות שברכני הקב"ה גברו על ברכות שברך את הורי.
עז תאות גבעות⁸⁴³ **עולם** לפי שהברכות שלי גברו והלכו עד סוף גבולי גבעות עולם שנתן לי ברכת פרצה בלא מצרים מגעת עד ד' קצות העולם שני (בראשית כח, יד) ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה מה שלא אמ' כן לאברה' שאמ' לי⁸⁴⁴ (בראשית יג, יד - טו) שא נא עיניך וראה צפונה ונגבה לאברהם אמ' כי את כל הארץ אשר אתה רואה

⁸³³ בפסוק "אֵלֶּה שְׁלֹחָה".

⁸³⁴ בפסוק "הַנֹּתֵן".

⁸³⁵ בפסוק "אַלְפִים אִישׁ".

⁸³⁶ בפסוק "בְּעֵמֶק שֹׁלַח".

⁸³⁷ בפסוק "פֹּרֵת".

⁸³⁸ בפסוק "וַיִּמְרְרוּהוּ וְרֹבּוֹ".

⁸³⁹ צריך לומר "ולשוני", אך אין נקודה מעל ה"ו" לסמן קיצור.

⁸⁴⁰ בפסוק "וַיִּפְּזוּ זְרוּעֵי יָדָיו".

⁸⁴¹ בפסוק "בְּרִכּוֹת".

⁸⁴² בפסוק "בְּרִכּוֹת".

⁸⁴³ בפסוק "גְּבֻעֹת".

⁸⁴⁴ כנראה צריך לומר "לוי".

לך אתננה לא הראהו אלא ארץ ישראל בלבד ואמר ליצחק (בראשית כו, ג) כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל וזהו שאמר ישעיה (ישעיהו נח, יד) והאכלתיך נחלת יעקב אביך ולא אמר נחלת אברהם ויצחק.
הורי לשון הריון שהורוני במעי אמי כמו (איוב ג, ג) הורה גבר.
עד תאות גבעות עולם עד השוות כמו (במדבר לד, ח) תתאו לבא חמת כך חברו מנחם ז"ל ואנקלוס תרגם תאות גבעת עולם תאוה וחמידה וגבעות לשון מצוקי ארץ שחמדתן אמו והזיקתו לקבלן.
תהיין כולן לראש יוסף.
נזיר אחיו פרישא דאחוהי שנבדל מאחיו כמו (ויקרא כב, ב) וינזרו מקדשי בני ישראל וכמו (במדבר ו, ב) להזיר לה'.

(כז) **בנימן**⁸⁴⁵ **זאב יטרף** זאב הוא אשר יטרף נבא על שהיו עתידין להיות חטפנין (שופטים כא, כא) וחטפתם לכם איש אשתו בפילגש בגבעה ונבא על שאול שהיה נוצח באויביו סביב שנאמר (שמואל א' יד, מז) ושאול לכד את המלוכה וילחם⁸⁴⁶ סביב בכל אויביו וגו'.
בבקר יאכל עד לשון בזה ושלל תרגום (במדבר לא, יב) עדאה ועוד יש לו דומה בלשון עברית (ישעיהו לג, כג) אז חולק עד שלל מרבה ועל שאול אמר שעמד בתחלת בקרן וזריחתן של ישראל.
ולערב יחלק שלל אף משתשקע שמשן של ישראל על ידי נבוכד נצר שהגלם לבבל יחלק שלל זה מרדכי ואסתר שהן מבנימין יחלקו שלל המן שני (אסתר ח, ז) הנה בית המן נתתי לאסתר ואונקלוס תרג' על שלל הכהני בקדשי המקדש.

(כח) **וזאת אשר דבר להם אביהם ויברך אותם** והלא יש מהם שלא ברכו אלא קנטרן אלא כך פירושו וזאת אשר דבר להם אביהם מה שאמור בענין יכול שלא ברך ראובן ושמעון ולוי ת"ל ויברך אותם כולם במשמע.
אשר כברכתו כברכה הראויה לבא על כל אחד ואחד.
ברך אותם⁸⁴⁷ לא היה לומר אלא ברך אותו מה תלמוד לומר ברך אותם לפי שנתן ליהודה גבורתו של אריה ולבנימין חטיפתו של זאב ולנפתלי קלותו של איל יכול שלא כללן בכל הברכות ת"ל ברך אותם.

(כט) **נאסף אל עמי** על שם שמכניסין הנפשות אל מקום גניזתן כמו (דברים כב, ב) ואספתו אל תוך ביתך (ויקרא כג, טז) באספכם את תבואת הארץ הכנסתה לבית מפני הגשמים (שמות כג, טז) באספך את מעשיך וכן כל אסיפה האמורה במקרא במיתה אף היא לשון הכנסה.
אל אבותי⁸⁴⁸ עם אבותי.

(לג) **ויאסוף רגליו** הכניס רגליו.
ויגוע ויאסף מיתה לא נאמרה בו ודרשו רז"ל יעקב אבינו לא מת.

פרק נ

(ב) **לחנוט**⁸⁵⁰ **את אביו** ענין מרקחת בשמים הוא.

(ג) **וימלאו לו** השלימו לו מי⁸⁵¹ חניטתו עד שמלאו ארבעים יום.
ויבכו מצרים שבעים יום ארבעים לימי חניטה ושלושים לבכי לפי שבאת לרגליו ברכה שכלה הרעב והיו מי נילוס מתברכין.

(ה) **אשר כריתי לי** כפשוטו כמו (שמות כא, לג) כי יכרה איש בור ומדרשו עוד שמתישב על הלשון כמו אשר קניתי אמר ר' עקיבא כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למכירה כירה ועוד מדרשו לשון כרי דיגור שנטל יעקב כלי כסף וזהב שהביא מבית לבן ועשה אותו כרי ואמר לעשו טול לך זה בשביל חלקך במערת המכפלה.

(ו) **כאשר השביעך** ואם לא בשביל השבועה לא הייתי מניחך אבל ירא היה לומי לו עבור על השבועה לפי שאמר לו יוסף אעבור גם על השבועה שנשבעתי לך שלא אגלה על לשון הקדש שאני מכיר בה עודף על שבעים לשון ואתה אינך מכיר בו.

(ז) **גורן האטד**⁸⁵³ מוקף אטדים היה ורבותי ז"ל דרשו על שם המאורע שבאו כל מלכי כנען ונשיאי ישמעאל למלחמי עליהם וכיון שראו כתרו שליוסף תלוי בארון של יעקב עמדו הן ג"כ ותלו בו כתריהן והקיפוהו כתרים כגורן המוקף אטרים וסייג קוצים.

⁸⁴⁵ בפסוק "בְּנִימִין".

⁸⁴⁶ בפסוק "לְכַד הַמְּלוּכָה עַל יִשְׂרָאֵל וַיִּלְחֶם".

⁸⁴⁷ בפסוק "אֲתָם".

⁸⁴⁸ בפסוק "אֲבֹתַי".

⁸⁴⁹ בפסוק "וַיִּאָּסֹף".

⁸⁵⁰ בפסוק "לְחַנְטִי".

⁸⁵¹ צריך להיות "ימי".

⁸⁵² בפסוק "וַיִּבְכּוּ אֹתוֹ".

(יב-יג) **כאשר ציוס וישאו אותו**⁸⁵⁴ בניו ולא בני בניו שכך צום אל ישא אותי איש אחר ולא אחד מבניכם שהם מבנות כנען אלא אתם וקבע להם מקום שלשה למזרח וכן לארבעה רוחות וכסדרן למסע ומחנה הדגלים נקבעו כאן לוי לא ישא שהוא עתיד לשאת את הארון יוסף לא ישא שהוא מלך מנשה ואפרים יהיו תחתיהן וזהו שאמר (במדבר ב, ב) איש על דגלו באותות לבית אבותם באות שמסר להם אביהם לישא מטתו.

(יד) **הוא ואחיו וכל העולים**⁸⁵⁵ אתו כאן בחזרתו הקדים אחיו למצרים העולים אתו ובהליכתו הקדים מצרים לאחיו שני (בראשית נ, ז) ויעלו אתו כל עבדי פרעה ואחר כך (בראשית נ, ח) וכל בית יוסף ואחיו אלא כיון שראו כבוד שעשו לו מלכי כנען שתלו כתריהן בארונו של יעקב נהגו בהן כבוד.

(טו) **ויראו אחי יוסף כי מת אביהם** מהו ויראו הכירו במיתתו אצל יוסף שהיו כולן רגילין להועד עמו על שולחנו שליוסף לסעוד עמו והיה מקרבן בשביל כבוד אביו ומשמת יעקב לא קרבן.
לו ישטמנו יוסף שמא ישטמנו לו מתחלק לענינים יש לו משמש בלשון בקשה הלואי כגון (בראשית ל, לד) הן לו יהי כדברך⁸⁵⁶ (בראשית כג, יג) לו שמעני (יהושע ז, ז) ולו הואלנו (במדבר יד, ב) לו מתנו ויש לו משמש לשון אולי כגון (דברים לב, כט) לו חכמו (ישעיהו מח, יח) לו הקשבת למצותי (שמואל ב' יח, יב) ולו אנכי שוקל על ידי ויש לו משמש בלשון שמא לו ישטמנו יוסף ואין לו דומה במקרא והוא לשון אולי כמו (בראשית כד, לט) אולי⁸⁵⁷ לא תלך האשה אחרי לשון שמא הוא ויש אולי לשון בקשה כמו (שמואל ב' טז, יב) אולי יראה ה' בעיני (יהושע יד, יב) אולי ה' אותי והורשתי הרי הוא כמו (בראשית ל, לד) לו יהי כדברך⁸⁵⁸ ויש אולי כמו אם כמו (בראשית יח, כד) אולי יש חמשים צדיקים.

(טז) **ויצו אל יוסף** כמו (שמות ו, יג) ויצום אל בני ישראל צום למשה ולאחרן להיות שלוחי⁸⁵⁹ לבני ישראל אף זו ויצו אל שלוחם להיות שליח אל יוסף לומר לו כן ואת מי צו את בני בלהה שהיו רגילין אצלו שנאמר (בראשית לו, ב) והוא נער את בני בלהה וגו'.
אביך צוה שנו בדבר השלום כי לא צוה יעקב כן שלא נחשד בעיניו.

(יז) **שא נא לפשע עבדי אלהי אביך** אם אביך מת אלהיו קיים והם עבדיו.

(יח) **וילכו גם אחיו** מוסף על השליחות.

(יט) **התחת אלהים אני** שמא במקומו אני בתמיה אם הייתי רוצה להרע לכם כלום איני⁸⁶⁰ יכול והלא אתם כולכם חשבתם עלי רעה הקב"ה חשבה לטובה והיאך אני יכול להרע לכם.

(כא) **וידבר על לבם** דברים המתקבלין על הלב עד שלא ירדתם לכאן היו מרננין עלי שאני עבד ועל ידכם נתגלה לכל שאני בן חורין ואם אני הורג אתכם מה הבריות אומרות עלי כת של בחורים ראה ונשתבח ואמר אחי הם סוף הרג אותם וכי יש אדם הורג את אחיו ד"א עשרה נרות לא יכלו לכבות נר אחד שמא נר אחד יכול לכבות עשרה נרות.

(כג) **על ברכי יוסף** כתרגומו גדלן על ברכיו.

ובו נשלם ספר בראשית ברוך העוזר
ונתחיל ספר שני

חסלת פרשת ויחי יעקב
אותנו מראשית לאחרית

⁸⁵³ בפסוק "גִּרְוֹן".

⁸⁵⁴ בפסוק בבראשית נ, יב "כִּפְאֶשֶׁר צָנָם", ובפסוק בבראשית נ, יג "וַיִּשְׂאוּ אֹתוֹ בְּנָיו".

⁸⁵⁵ בפסוק "הָעֹלִים".

⁸⁵⁶ בפסוק "כְּדַבְרְךָ".

⁸⁵⁷ בפסוק "אֵלַי".

⁸⁵⁸ בפסוק "כְּדַבְרְךָ".

⁸⁵⁹ כנראה צריך לומר "שלוחים", אך חסרה הנקודה מעל ה"י" לסמן קיצור.

⁸⁶⁰ כנראה צריך לומר "אני".

פרק א

(א) **ואלה שמות בני ישראל** אעפ"י שמנאן בחייהן בשמותן חזר ומנאן לאחר מיתתן להודיע חבתן לפני הקב"ה שנמשלו בכוכבים שמוציאן במספר ומכניסן במספר ובשמותן שני (ישעיהו מ, כו) המוצי' במספר צבאם לכולם בשם יקרא.

(ה) **ויוסף היה במצרים** והלא הוא ובניו היו בכלל שבעים ומה בא ללמדנו וכי לא היינו יודעים שהוא היה במצרים אלא להודיע צדקו של יוסף הרועה צאן אביו הוא יוסף שהיה במצרים אעפ"י שנעשה מלך עמד בצדקו.

(ז) **וישרצו** שהיו יולדות ששה בכרס אחד.

(ח) **ויקם מלך חדש** רב ושמואל חד אמ' חדש ממש וחד אמ' שנתחדשו גזרותיו. **אשר לא ידע את יוסף** עשה עצמו כאלו לא ידעו.

(י) **הבה נתחכמה** כל הבה לשון הכנה הוא כלומר הכינו עצמכם לכך. **נתחכמה לו** לעם לדעת מה לעשות לו ורז"ל דרשו נתחכם למושיעם נדונם במים שכבר נשבע שאינו מביא מבול לעולם.

ועלה מן הארץ על כרחנו ורז"ל דרשו כאדם שמקלל עצמו ותולה קללתו בחברו והרי הוא כאלו כתב ועלינו מן הארץ והם יירשוהו.

(יא) **וישימו עליו** על העם.

מסים לשון מס שרים שגובין מהם המס ומהו המס שיבנו ערי מסכנות. **למען ענותו בסבלות** בסבלות מצרים.

ערי מסכנות כתרגומו וכן לך בא אל הסוכן גזבר הממונה על האוצרות. **את פיתום ואת רעמסס** שלא היו ראויות לכך ועשאום חזקות ובצורות לאוצר.

(יב) **וכאשר יענו אותו** כל מה שנותנין הם לב לענות כן לב הבי"ה להרבות ולהפריץ. **כן ירבה** כן רובה וכן פורץ זהו פשוטו ומדר' הן אומ' פן ירבה והקב"ה אומ' ⁸⁶¹ כן ירבה. **ויקצו** קצו בחייהם ורז"ל אמ' נראו בעיניהם כקוצים.

(יג) **בפרך** עבודה קשה המפרכת ומשברת את הגוף.

(טו-טז) **מילדות** ⁸⁶² מולידות אלא שיש לשון קל ולשון כבד כמו שובר ומשבר דובר ומדבר כך מוליד ומילד. **בילדכן** כמו בהולידכן.

שפרה זו יוכבד על שם שמשפרת את הולד.

פועה זו מרים שפועה ומדברת והוגה לולד כדרך הנשים הפועות לפייס תינוק הבוכה.

פועה לשון צעקה כמו (ישעיהו מב, יד) כילודה אפעה.

על האבנים מושב האשה היולדת ובמקום אחר קורהו משבר וכמו (ירמיהו יח, ג) עושה מלאכה על האבנים מושב אומנות יוצר חרש.

אם בן הוא לא היה מקפיד אלא על הזכרים שאמרו לו אצטגנינו שעתידות לילד בן המושיע אותם. **וחיה תחיה**.

(יז) **ותחיין את הילדים** מספקות לאמותיהן מזון ותחיין הראשון מתורגם וקיימא והשני וקיימתין לפי שתיבה זו וכיוצא בה לנקבות רבות משמשת לנמצאות ולנסתרות כגון פעלו וכגון פעלתן (רות א, י) ותאמרנה לה הרי לשון עבר לנסתרות כמו ויאמרו לזכרים (יחזקאל יג, יט) ותחללן ⁸⁶³ אותי אל עמי לשון עבר לנמצאות כמו ותחללו לזכרים.

(יט) **כי חיות הנה** בקיאו' תרגו' מילדות ⁸⁶⁴ חיייתא ורז"ל דרשו הרי הן משולות כחיות השדה שאינן צריכות מילדות גור אריה יהודה (בראשית מט, ט) דן גור אריה (דברים לג, כב) בכור שורו (דברים לג, יז) אילה שלוחה (בראשית מט, כא) זאב יטרף (בראשית מט, כז) ומי שלא נכתב בו הרי כללן הכתוב (יחזקאל יט, ב) מה אמך ⁸⁶⁵ לביא.

⁸⁶¹ צריך לומר "אומר", אך חסרה נקודה מעל ה"מ" לסמן קיצור.

⁸⁶² בפסוק "לְמִילֻדָתִי".

⁸⁶³ בפסוק "וַתְּחַלְלֵנָה".

⁸⁶⁴ בפסוק "הַמְּלֻדָתִי".

⁸⁶⁵ בפסוק "לביא".

(כ) **וייטב** הטיב להן וזה חלוק בתיבה שיסודה ב' אותיו ונתן לך וי' בראשי כשהי' באה לדב' בלשון ויפעי' הוא נוקד את הי' בצרי שהוא קמץ קטן⁸⁶⁶ כגון ויטב אלהי למילדו וירב בבת יהודה (איכה ב, ה) הרב' בבת יהודה תאניה ויגל את שארית⁸⁶⁷ (דברי הימים ב' לו, כ) הגלה את השארית ויפן זנב⁸⁶⁸ (שופטים טו, ד) הפנה הזנבות זו לזו כל אלה לשון הפעיל את אחרים וכשהוא מדבר בלשון ויפעל הוא נוקד היו"ד בחירק כגון (ויקרא י, כ) וייטב בעיניו לשון הוטב וכן וירב העם (שמות א, כ) רבה העם ויפן כה וכה (שמות ב, יב) פנה ולכאן ולכאן ואל תשיבני וילך וישב וירד ויצא לפי שאינן מגזרתן של אלו שהרי היו"ד יסוד בהן כגון ירד ישב יצא הלך אות שלישי בו. ויטב אלהים למילדות ומה היא הטובה

(כא) **ויעש להם בתים** בתי כהונה ולויה מיוכבד ומלכות ממרים.

(כב) **לכל עמו** אף עליהם גזר יום שנולד משה אמרו לו אצטגנינו היום נולד ואין אנו יודעין אם מישראל או ממצרים ורואין אנו שסופו ללקות במים לפי גזר אותו היום אף על המצרים כל הבן הילוד ולא כת' הילוד לעברים והם לא היו יודעים שסופו ללקות על מי מריבה.

פרק ב

(א) **ויקח את בת לוי** פרוש היה ממנה מפני גזירת פרעה וחזר והחזירה ועשה בה לקוחי' שניים ואף היא נהפכה להיות נערה ובת ק"ל היה שנולדה בבואם למצרים בין החומות ומאתים ועשר נשתהו שם וכשיצאו היה משה בן שמונים הרי כשנתעברה ממנו היתה בת מאה שלושים וקורא אותה בת לוי.

(ב) **כי טוב הוא** כשנולד נתמלא הבית אורה.

(ג) **ולא יכלה עוד הצפינו** שמנו לה המצרים מיום שהחזירה והיא ילדתו לו' חדשים ויום אחד שהילדת לשבעה יולדת למקוטעין והם בדקו אחריו לסוף תשעה. **גמא** גמי בלשון משנה ובלע' יונקו ודבר רך הוא ועומד בפני קשה. **בחמר ובזפת** זפת מבחוץ וטיט מבפנים כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע מן הזפת. **ותשם בסוף** הוא אגם ודומה לו (ישעיהו יט, ו) קנה וסוף קמלו.

(ה) **לרחוץ על היאור**⁸⁶⁹ סרס המקרא ופרשהו ותרד בת פרעה על היאור לרחוץ בו. **על יד היאור** אצל היאור כמו (שמואל ב' יד, ל) חלקת יואב אל ידי והוא לשון יד ממש שיד האדם סמוכה לחלקה ורז"ל אמרו הולכות לשון מיתה הולכות למות לפי שמיחו בה והכתו' מסייען כי מה לנו לכתו' ונערוותיה הולכות. **את אמתה** את שפחתה ורז"ל דרשוהו לשון יד אבל לפי דקדוק לשון הקדש היה לו לינקד אמתה מ"ם דגושה והם דרשו ידה שנשתרבה ידה ששים אמה.

(ו) **ותפתח ותראהו** את מי ראתה את הילד זהו פשוטו ומדרשו שראתה עמו שכינה. **הנה נער בוכה** קולו כנער.

(ז) **מן העבריות** שהחזירתו על מצריות הרבה ולא ינק את שדיהן לפי שהיה עתיד לדבר עם השכינה.

(ח) **העלמה** הלכה בזריזות כעלם.

(ט) **הליכי**⁸⁷⁰ נתנבאה ולא ידעה מה נתנבאה הא שליכי.

(י) **משיתיהו**⁸⁷¹ שחלתיה בלשון ארמי כמשחל בינתא מחלבא ובלשון עברי לשון הסירותיהו כמו (יהושע א, ח) לא ימוש לא משו (במדבר יד, מד) כך חברו מנחי' ז"ל ואני אומר שאינו ממחברת מש וימש אלא מגזרת משה והוא לשון אחר ולשון הוצאה הוא כמו (שמואל ב' כב, יז) ימשיני ממים רבים שאלו ממחברת מש היה לא יתכן לומר משיתיהו אלא המשותיהו כאשר יאמר מן קם הקימותי ומן שב השיבותי ומן בן הבינותי ומן בא הביאותי או משתיהו כמו (זכריה ג, ט) ומשתי את עון הארץ אבל משיתי מגזרת תיבה שפעל שלה מיוסד בה"א בסוף התיבה כגון משה עשה פנה בנה צוה כשיבא לומר בהן פעלתי תבוא ויו"ד במקום ה"א כגון עשיתי בניתי צויתי פניתי.

(יא) **ויגדל משה** והלא כתיב ויגדל הילד (שמות ב, י) אמר רבי יהודה ברבי אלעאי הראשון לקומה והשני לגדולה שמנהו פרעה על ביתו. **וירא בסבלותם** נתן עיניו ולבו להיות מצר עליהם.

⁸⁶⁶ אחרי הרחבת הקיצורים המשפט הוא "וזה חלוק בתיבה שיסודה שתי אותיות ונתן לך וי"ו ויו"ד בראשה. כשהיא באה לדבר בלשון ויפעיל, הוא נוקד את היו"ד בצרי שהוא קמץ קטן".

⁸⁶⁷ בפסוק "וַיִּגְלַל הַשְּׂאֲרִית".

⁸⁶⁸ בפסוק "וַיִּפֶן זָנְבָאֵל זָנְבֵי".

⁸⁶⁹ בפסוק "היאור".

⁸⁷⁰ בפסוק "הילכי".

⁸⁷¹ בפסוק "משיתיהו".

איש מצרי נוגש היה ממונה על שוטרי בני ישראל והיה מעמידם מקרות הגבר למלאכתם.
מכה איש עברי מלקהו ורודהו ובעלה של שלומית בת דברי היה ונתן עיניו בה ובלילה העמידו והוציאו מביתו והוא חזר ונכנס לבית ובא על אשתו כסבורה שהוא בעלה וחזר האיש לביתו והרגיש בדבר כשראה אותו מצרי שהרגיש בדבר היה מכהו ורודהו בכל יום.

(יב) **ויפן כה וכה** ראה מה עשה לו בבית ומה עשה לו בשדה ולפי פשוטו כמשמעו.
וירא כי אין איש עתיד לצאת ממנו שיתגייר.

(יג) **שני אנשים עברים** דתן ואבירם היו שהותירו מן המן.
נצים מריבים.
למה תכה רעד אעפ"י שלא הכהו נקרא רשע בהרמת יד.
רעד רשע כמותך.

(יד) **מי שמך לאיש** והרי עודך נער.
הלהרגני אתה אומר⁸⁷² מכאן שהרגו בשם המפורש.
ויירא משה ויאמר על שראה בישראל מלשינים אמר מעתה שמא אין ראוי להגאל.
אכן נודע הדבר כמשמעו ומדרשו נודע לי דבר שהיתי תמה עליו מה חטאו ישראל מכל שבעים אמות להשתעב' בעבודת פרך אבל אני רואה שהן ראויין לכך.

(טו) **וישמע פרעה** הם הלשינוהו.
ויבקש פרעה⁸⁷³ **להרוג**⁸⁷⁴ **את משה** מסרו לקוסנטר להרגו ולא שלטה החרב בו והוא שאמ' משה (שמות יח, ד) ויצילני מחרב פרעה.
וישב על הבאר למד מיעקב שנזדוג לו זוג מן הבאר.

(טז) **ולכהן מדין** רב שבהן ופירש לו מעיז ונדוהו מאצלם.
את הרהטים ברכות המים העשויות בארץ.

(יז) **ויגרשום** מפני הנדוי.

(כ) **למה זה עזבתן** הכיר בו שהוא מזרעו שליעקב שהמים עולות לקראתו.
ויאכל לחם שמא ישא אחת מכס כמו (בראשית לט, ו) כי אם הלחם אשר הוא אוכל.

(כא) **ויואל** כתרגומו ודומה לו הואלתי לדבר (בראשית יח, כז) ומדרשו לשון אלה נשבע לו שלא יזו ממדין כי אם ברשותו.

(כג) **וימת מלך מצרים** נצטרע והיה שוחט תינוקות ישראל ורוחץ בדמם.

(כד) **נאקתם** צעקתם וכן (איוב כד, יב) מעיר מתים ינאקו.
את בריתי⁸⁷⁵ את אברהם עם אברהם.

(כה) **וידע אלהים** נתן לבו עליהם ולא העלים עיניו מהם.

פרק ג

(א) **אחר המדבר** להתרחק מן הגזל שלא ירעו בשדות אחרים.
אל הר האלהים על שם העתיד.

(ב) **בלבת אש** בשלהבת לבו של אש כמו (דברים ד, יא) לב השמים (שמואל ב, יח, יד) לב⁸⁷⁶ האלה ואל תתמה על התני"ו שהרי יש לנו כיוצא בו (יחזקאל טז, ל) מה אמולה לבתך.
מתוך הסנה ולא אילן אחר משום עמו אנכי בצרה (תהלים צא, טו).
איננו אוכל⁸⁷⁷ נאכל כמו (דברים כא, ג) לא עובד⁸⁷⁸ בה (בראשית ג, כג) אשר לוקח⁸⁷⁹ משם.

⁸⁷² בפסוק "אמר".

⁸⁷³ המילה "פרעה" איננה בפסוק, אך היא נמצאת בדיבור המתחיל. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 126.

⁸⁷⁴ בפסוק "להרג".

⁸⁷⁵ בפסוק "בְּרִיתוֹ".

⁸⁷⁶ בפסוק "בְּלִבִּי".

⁸⁷⁷ בפסוק "אֶכְלֵי".

⁸⁷⁸ בפסוק "עֹבֵד".

⁸⁷⁹ בפסוק "לִקְחֵי".

(ג) **אסורה**⁸⁸⁰ מכאן להתקרב לשם.

(ה) **של** לשון שלוף והוצא כמו (דברים יט, ה) ונשל הברזל (דברים כח, מ) כי ישל זיתך. **אדמת קדש הוא** המקום ואסור להתקרב שם.

(ו) **ועתה לך**⁸⁸¹ **ואשלחך אל פרעה** ואם תאמר מה אועיל. **והוצא את עמי** יועילו דבריך כי תוציאם.

(יא) **מי אנכי** מה אני חשוב לדבר עם מלכים. **וכי אוציא את בני ישראל** ואף אם אני חשוב מה זכו ישראל שיעשה להם נס ואוציאם ממצרים.

(יב) **ויאמר כי אהיה עמך** השיבו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון שאמרת (ג, יא) מי אנכי כי אלך אל פרעה לא משלך הוא אלא משלי כי אהיה עמך. **וזה לך האות** זה המראה אשר ראית בסנה לך האות.

כי אנכי שלחתיך כדי אני להציל כאשר הסנה עושה שליחותי ואיננו אוכל כך תלך בשליחותי ואינך נזוק וששאלת מה זכות יש לישראל שיצאו ממצרים דבר גדול יש לי על הוצאה זו שהרי עתידין לקבל את התורה על ההר הזה לסוף שלושה חדשים ד"א כי אהיה עמך וזה שתצליח בשליחותי לך האות על הבטחה אחרת שאני מבטיחך כשתוציאם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה היא זכות התורה העומדת לישראל ודוגמת זה מצינו בישיעיהו (ישעיהו לו, ל) וזה לך האות אכול השנה ספיח ואף מפלת סנחריב תהיה לך הבטח' אחרת שארצכם חרבה מפירות ואני מברך הספיחים.

(יד) **אהיה אשר אהיה** אהיה עמכם בצרה זו אשר אהיה עמכם בשעבוד מלכיות אמר לפניו רבונו שלעולם דיה לצרה בשעתה אמר לו יפה אמרת אהיה שלחני אליכם.

(טו) **זה שמי לעולם**⁸⁸² חסר ו"ו לומר העלימהו שלא יקרא ככתבו. **וזה זכרי** למדו היאך נקרא.

(טז) **את זקני ישראל** זקנים המיוחדים לשיבה היו ואם זקנים סתם היאך אפשר לו לאסוף זקנים שלששים רבוא.

(יח) **ושמעו לקולך**⁸⁸³ מאליהן כשתאמר להם לשון הזה שכבר סימן זה מסור בידם מיעקב ומיוסף שבלשון הזה הן נגאלין יעקב אמר (בראשית נ, כד) ואלהים פקוד יפקוד⁸⁸⁴ אתכם יוסף אמר (בראשית נ, כה) פקוד יפקוד אלהים אתכם. **נקרה עלינו** לשון מקרה כמו (רות ב, ג) ויקר מקרה וכן (במדבר כג, טו) ואנכי אקרה כה.

(יט) **כי לא יתן אתכם מלך מצרים להלוך**⁸⁸⁵ ואין אני מראה לו ידי החזקה כלומר בכל עוד שאיני מראה לו ידי החזקה לא יתן אתכם להלוך.

לא יתן לא ישבוק כמו (בראשית כ, ו) לא נתתיך לנגוע אליה (בראשית לא, ז) ולא נתנו אלהים להרע עמדי וכולן לשון נתינה הן ויש מפרשי' ולא ביד חזקה ולא בשביל שידו חזקה כי מאז אשלח את ידי והכתי⁸⁸⁶ את מצרים (שמות ג, כ) ומתרגמין אותו ולא מן קדם דחיליה תקיף.

(כב) **ומגרת ביתה** מאותה שהיא גרה אתה בבית.

ונצלתם כתרגומו ותרקנון וכן (שמות יב, לו) וינצלו את מצרים (שמות לג, ו) והנו"ן בו יסוד ומנחם חברו במחברת צד"י וכן (בראשית לא, ט) ויצל אלהים את מקנה אביכם ולא יאמנו דבריו אם לא היתה הנו"ן בו יסוד והיא נקוד' בחרק לא תשמש בלשון ופעלתם אלא בלשון ונפעלתם ונצבתם בתוכה ואמרתם נצלנו (ירמיהו ז, י) לשון נפעלנו וכל נו"ן שהיא באה בתיבה לפרקים ונופלת ממנה כגון נו"ן של נוגף נושך נושא נותן כשהוא מדבר לשון ופעלתם תינקד בשבא בחטף כגון (בראשית מה, יט) ונשאתם את אביכם ונתתם להם את⁸⁸⁷ הגלעד (במדבר לב, כט) ונמלתם את בשר ערלתכם (בראשית יז, יא) לכן אנו אומרים שזאת הנקודה בחרק מן היסוד הוא ויסוד שם הדבר נצול והוא מן הלשוניות הכבדים כמו דבור כפור למוד שכשידבר בלשון ופעלת ונפעלתם נקוד בחירק כמו (במדבר כ, ח) ודברתם אל הסלע וכפרתם את הבית (יחזקאל מה, כ) ולמדתם אותם את בניכם (דברים יא, יט).

פרק ד

⁸⁸⁰ בפסוק "אֶסְרָה".

⁸⁸¹ בפסוק "לָכֵה".

⁸⁸² בפסוק "לְעֵלָם".

⁸⁸³ בפסוק "לְקֹלְךָ".

⁸⁸⁴ בפסוק "פָּקֹד יִפְקֹד".

⁸⁸⁵ בפסוק "לְהִלְךְ".

⁸⁸⁶ בפסוק "וְהִכִּיתִי".

⁸⁸⁷ בפסוק "אֶת אֶרֶץ הַגִּלְעָד".

(ב) **מה זה בידך** לכן נכתב תיבה אחת לדרוש מזה בידך מזה אתה חייב ללקות שחשדת בכשרים ופשוטו כאדם האומר לחברו מודה אתה שזו שלפניך אבן היא הריני עושה אותה עץ.

(ג) **ויהי לנחש** רמז לו שספר לשון הרע על ישראל ותפש אומנותו של נחש.

(ד) **ויחזק בו** לשון אחיזה והרבה יש במקרא (בראשית יט, טז) ויחזקו האנשים בידו וביד אשתו והחזיקה במבושיו⁸⁸⁸ (דברים כה, יא) והחזקתי בזקנו (שמואל א' יז, לה).

(ו) **מצורעת⁸⁸⁹ כשלג** דרך צרעת להיות לבן ואם בהרת לבנה היא (ויקרא יג, ד) אף באות זה רמז לו שלשון הרע ספר באמרו (שמות ד, א) והן לא יאמינו לי לפי הלקהו בצרעת כמו שלקתה מרים על לשון הרע.

(ז) **מחיקו והנה שבה כבשרו** מכאן שמדה טובה ממהרת לבוא ממדת פורענות יותר שהרי בראשון לא נאמר מחיקו.

(ח) **והאמינו לקול האות⁸⁹⁰ האחרון** משתאמר להם בשבילכם לקיתי על שספרתי לשון הרע עליכם יאמינו לך שכבר למדו בכך שכל המזדויג עליהם לוקה בנגעי' כמו פרעה ואבימלך בשביל שרה.

(ט) **והיו המים** והיו והיו שתי פעמים נראה בעיני אלו נאמר והיו המים אשר תקח מן היאור לדם ביבשת שומע אני שבידו הן נהפכין לדם ואף כי יהיו לארץ בהיותן יהו עכשו מלמדנו שלא יהיו דם עד שיגיעו ליבשת.

(י) **גם מתמול גם משלשום⁸⁹¹** למדנו ששבעה ימים היה הב"ה מפתה בהן את משה לילך בשליחות מתמול שלשום מאז דברך הרי ג' וגי' גמין רבויין הן הרי ו' והוא היה עומד ביום ז' כשאמר לו זאת (שמות ד, יג) שלח נא ביד תשלח עד שחרה בו וקבל עליו וכל זה שלא היה רוצה ליטול גדולה על אהרן אחיו שהיה גדול ממנו ונביא היה שנאמר לעלי (שמואל א ב, כז) הנגלה נגליתי אל בית אביך בהיותם במצרים והוא אהרן וכן ביחזקאל הוא אומר (יחזקאל כ, ה) ואודע להם בארץ מצרים ואומר להם⁸⁹² איש שקוצי עיניו השליכו (יחזקאל כ, ז) וכל אותה הנבואה לאהרן נאמר'.
כבד פה וכבד לשון בכבידות אנו⁸⁹³ מדבר ובלע' בלבו.

(יא) **מי שם פה** מי למדך לדבר כשהיית לפני פרעה על המצרי שהרגת.
או מי ישום אלם ומי שם את פרעה אלם שלא נתאמץ במצות הריגתך ואת משרתי חרשים שלא שמעו בצוותו עליך ואת ספקלטורין ההורגים מי עשאן עורים שלא ראו כשברחת מן הבירה ונמלטת.
הלא אנכי ששמי ה' עשיתי זאת.

(יג) **ביד תשלח** ביד מי שאתה רגיל לשלוח והוא אהרן ד"א ביד אחר שתצצה לשלוח אין סופי להכניסם לארץ ולהיות גאולים על ידי לעתיד יש לך שלוחים הרבה.

(יד) **ויחר אף** ר' יהושע בן קרחה אומ' כל חרון אף שבתור' עושה רושם וזה לא נאמר בו רושם אמר לו ר' יוסי אף זה נאמר בו רושם הלא אהרן אחיך הלוי שהוא עתיד להיות לוי ולא כהן והכהונה הייתי אומר לצאת ממך מעתה לא יהי כן אלא הוא כהן ואתה לוי שני' (דברי הימים א' כג, כד) ומשה איש האלהים ובניו יקראו על שבט הלוי.
הנה הוא יוצא לקראתך כשתלך למצרים.
וראך ושמח בלבו לא כשאתה סבור שהוא מקפיד עליך כשאתה עולה לגדולה ומשם זכה אהרן לעדי החשן הנתון על הלב.

(טז) **ודבר הוא לך** בשבילך ידבר אל העם וזה יוכיח על כל לי ולו ולהם ולכם שהן סמוכי' לדבור שכולם לשון עליך הם.
יהיה לך לפה למליץ לפי שאתה כבד פה.
לאלהים לשר ולרב.

(יח) **וישב אל יתר חותנו⁸⁹⁴** ליטול רשות.

(יט) **מתו⁸⁹⁵ האנשים** דתן ואבירם חיים היו אלא שירדו מנכסיהם והעניי חשוב כמת.

⁸⁸⁸ בפסוק "במבושיו".

⁸⁸⁹ בפסוק "מְצַרְעֶת".

⁸⁹⁰ בפסוק "לְקַל הָאֵת".

⁸⁹¹ בפסוק "מְשַׁלְּשִׁים".

⁸⁹² בפסוק "אלהם".

⁸⁹³ כך בדפוס רומא, במקום "אני".

⁸⁹⁴ בפסוק "חֲתָנִי".

⁸⁹⁵ בפסוק "כָּל הָאֲנָשִׁים".

(כ) **על החמור**⁸⁹⁶ הוא החמור המיוחד הוא החמור שחבש אברהם לעקדת יצחק והוא שעתיד משיח להגלות עליו שנאמר (זכריה ט, ט) עני ורכב⁸⁹⁷ על חמור. **וישב ארצה מצרים ויקח משה את מטה** אין מוקדם ומאוחר בתורה.

(כב) **ואמרת אל פרעה בני בכורי ישראל**⁸⁹⁸ לשון גדולה כמו (תהלים פט, כח) גם⁸⁹⁹ אני בכור אתנהו זהו פשוטו ומדרשו כאן חתם הקב"ה הבכורה שלקח יעקב מעשו.

(כג) **ואומר אליך הנה אנכי הורג**⁹⁰⁰ בשליחותו של מקום שלח את בני וגו'. היא מכה אחרונה ובה התרהו תחלה מפני שהיא קשה וזהו שכתו' (איוב לו, כב) הן אל ישגיב בכחו ומי כמוהו⁹⁰² מורה בשר ודם המבקש להנקם מחברו מעלים את דבריו כדי שלא יוכל להנצל אבל הקב"ה שגיב בכח ואין יכולת באדם להמלט כי אם בשובו אליו לפיכך הוא מורה ומתרהו לשוב.

(כד) **ויהי בדרך במלון משה.**

ויבקש המלאך.

המיתו לפי שלא מל אליעזר בנו ועל שנתרשל נענש מיתה תניא אמר ר' יוסי חס ושלום לא נתרשל אלא כך אמר אם אמול ואצא לדרך סכנה היא לתינוק עד ג' ימים אמול ואשהא ג' ימים הקב"ה צוני (שמות ד, י"ט) לך שוב מצרימה⁹⁰³ ומפני מה נענש לפי שנתעסק במלון תחלה והיה המלאך נעשה כמין נחש ובולעו מראשו ועד ירכיו וחוזר ובולעו מרגליו עד אותו המקום הבינה צפורה שבשביל המילה הוא.

(כה) **ותגע לרגליו** השליכתו לפני רגליו של משה.

ותאמר על בנה.

כי חתן דמים אתה לי אתה היית גורם לי להיות החתן שלי נרצח על ידך הורג אישי אתה לי.

(כו) **וירף** המלאך ממנו אז הבינה שעל המילה בא להרגו אמרה אז חתן דמים למולות חתני היה נרצח על דבר המילה.

למולות⁹⁰⁴ על המולות שם דבר הוא הלמ"ד משמשת במקום על כמו (שמות יד, ג) ואמ' פרעה לבני ישראל ואנק' תרג' דמים על דם המילה.

פרק ה

(א) **ואחר באו משה ואהרן** אבל הזקנים נשטמו אחד אחד ומשה ואהרן נשארו והם נשטמו כלם עד שלא הגיעו לפלטיין לפי שיראו ללכת ובסיני נפרע להם שני' (שמות כד, ב) ונגש משה לבדו אל ה' והם לא יגשו החזירים לאחוריהם.

(ג) **פן יפגענו** פן יפגעך היה לו לומר אלא שחלק כבוד למלכות פגיעה זו לשון מקרה מות הוא.

(ד) **תפריעו את העם ממעשיו** תבדילו ותרחיקו אותם ממלאכתן ששומעין לכם וסבורין לנוח מן המלאכה וכן (משלי ד, טו) פרעהו אל תעבור⁹⁰⁵ בו רחקהו וכן (משלי א, כה) ותפרעו כל עצתי (שמות לב, כה) כי פרוע והא⁹⁰⁶ נרחק ונתעב.

לכו לסבלותיכם⁹⁰⁷ למלאכתכם שיש לכם בבתיכם אבל מלאכת שעבוד מצרים לא היתה על שבטו שללוי ותדע לך שהרי משה ואהרן הולכין ובאין.

(ה) **הן רבים עתה עם הארץ** שהעבודה מוטלת עליהן ואתם מבטלים אותם מסבלותם הפסד גדול הוא זה.

(ו) **והנוגשים**⁹⁰⁸ מצרים היו והשוטרים היו ישראלים הנוגש ממונה על כמה שוטרים והשוטר ממונה לרדות בעושי המלאכה.

⁸⁹⁶ בפסוק "החמר".

⁸⁹⁷ בפסוק "ורכב".

⁸⁹⁸ בפסוק "בְּכָרֵי".

⁸⁹⁹ בפסוק "אֶף".

⁹⁰⁰ בפסוק "ואמר".

⁹⁰¹ בפסוק "הרג".

⁹⁰² בפסוק "מִי כְמוֹהוּ".

⁹⁰³ בפסוק "לֵךְ שָׁב מִצְרָיִם".

⁹⁰⁴ בפסוק "למולות".

⁹⁰⁵ בפסוק "תעבר".

⁹⁰⁶ בפסוק "כִּי פָרַע הוּא".

⁹⁰⁷ בפסוק "לְסַבְּלוֹתֵיכֶם".

(ז) **תבן** אשטובל"א בלעי היו גובלין אותו עם הטיט.
לבנים⁹⁰⁹ טיגולייש בלעז שעשין מטיט ומייבשין אותו בחמה ויש ששורפיי אותו בכבשן.
כתמול שלשום⁹¹⁰ כאשר הייתם עושים עד הנה.
קוששו ולקטו.

(ח) **ואת מתכונת הלבנים**⁹¹¹ סכום חשבון הלבנים שהיה עושה כל אחד ליום כשהיה התבן מוכן להם אותו חשבון תשימו עליהם גם עתה למען תכבד העבודה עליהם.
כי נרפים הם מן העבודה לכך לבס פונה אל הבטלה וצועקים לאמר נלכה נזבחה.
מתכונת ותוכן לבנים ולו נתכנו עלילות⁹¹² (שמואל א' ב, ג) את הכסף המתוכן⁹¹³ (מלכים ב' יב, יב) כולם לשון חשבון הם.
נרפים רפויה היא המלאכה בידם ועזובה מהם והם נרפים ממנה.

(ט) **ואל ישעו בדברי שקר** אל יהגו וידברו בדברי רוח נלכה נזבחה ודומה לו (תהלים קיט, קיז) ואשעה בחוקיך תמיד למשל ולשנינה (דברים כח, לז) תרגום למתל ולשועין ויספר (בראשית כד, סו) תרגום ואישתעי ואי אפשר לומי ואל ישעו לשון (בראשית ד, ד-ה) וישע אל הבל ואל קין לא שעה⁹¹⁴ ולפרש אל ישעו אל יפנו שאם כן היה לו לכתוב ואל ישעו אל דברי שקר כי כן הוא גזרת כולם (ישעיהו יז, ז) ישעה האדם אל עושהו⁹¹⁵ (ישעיהו יז, ח) ולא ישעה אל המזבחות ולא מצאתי שמוש של ביי"ת סמוכה אחריהן אבל אחר דבור במתעסק לדבר בדבר נופל לשון שמוש של ביי"ת כגון (יחזקאל לג, ל) הנדברים בך (במדבר יב, א) ותדבר מרים ואהרן במשה (זכריה ד, א) המלאך הדובר⁹¹⁶ בי (דברים יא, יט) לדבר בס (תהלים קיט, מו) ואדברה בעדותיך⁹¹⁷ אף כאן אל ישעו בדברי שקר אל יהיו נדברים בדברי שוא והבאי.

(יא) **אתם לנו קחו לכם תבן** וצריכים אתם לילך בזרירות כי אין נגרע דבר מכל סכום לבנים שהייתם עושים ליום בהיות התבן נתון לכם מזומן מבית המלך.

(יב) **לקושש**⁹¹⁸ **קש לתבן** לאסוף אסיפה ללקט לקט לצורך טיט התבן קש לשון לקוט על שם שדבר המתפור הוא וצריך לקוששו הוא קרוי קש בשאר מקומו.

(יג) **אצים** דחקין.
דבר יום ביומו חשבון של כל יום ויום כלו ביומו כאשר עשיתם בהיות התבן מוכן.

(יד) **ויוכו שוטרי בני ישראל**⁹¹⁹ השוטרים ישראלים היו וחסים על חבריהם לדחקן וכשהיו משלימין הלבנים לנוגשים שהם מצריים והוא חסר מן הסכום היו מלקין אותם על שלא דחקו עושי המלאכה לפי זכו שבעים איש מזקני ישראל אותם שוטרים להיות סנהדרין ונאצל מן הרוח אשר על משה והושם עליהם שנאמר (במדבר יא, טז) אספה לי שבעים איש מזקני ישראל מאותן שידעת הטובה שעשו במצרים כי הם זקני העם ושוטרי.
ויוכו שוטרי בני ישראל אשר שמו עליהם נוגשי פרעה לשוטרים עליהם מדוע וגומר למה ויוכו לפי שהיו אומרים אליהם מדוע לא כליתם חקכם גם תמול גם היום חק הקצוב עליכם ללבון.
כתמול שלשום⁹²⁰ הוא יום שלישי שלפני אתמול והוא היה בהיות התבן נתון להם.
ויוכו לשון ויופעלו הוכו מיד אחרים הנוגשים הכום.

(טז) **ולבנים אמרים לנו** הנוגשים עשו כמנין הראשון.
וחטאת עמך אלו היה נקוד פתיח הייתי אומר שהוא דבוק לומר חטאת עמך הוא עכשו שהוא נקוד קמ"ץ שם דבר הוא וכך פירושו דבר זה מביא חטאת על עמך כאלו כתוב וחטאת לעמך כמו (רות א, יט) כבואנה בית לחם שהוא כמו לבית לחם.

(יח) **ותוכן לבנים**⁹²¹ חשבון הלבנים וכן (מלכים ב' יב, יב) הכסף המתוכן⁹²² המנוי כמו שאמור בענין (מלכים ב' יב, יא) ויצור⁹²³ וימנו את הכסף.

⁹⁰⁸ בפסוק "הנגשים".

⁹⁰⁹ בפסוק "הלבנים".

⁹¹⁰ בפסוק "שלשם".

⁹¹¹ בפסוק "מתכנת הלבנים".

⁹¹² בפסוק "עללות".

⁹¹³ בפסוק "המתין".

⁹¹⁴ בפסוק "וישע ה' אל הבל ואל קין ואל מנחתו לא שעה".

⁹¹⁵ בפסוק "על עשהו".

⁹¹⁶ בפסוק "דבר".

⁹¹⁷ בפסוק "בעדתיך".

⁹¹⁸ בפסוק "לקשש".

⁹¹⁹ בפסוק "ויכו שטרי".

⁹²⁰ בפסוק "שלשם".

(יט) **ויראו שוטרי**⁹²⁴ **בני ישראל** את חבריהם הנרדדים תחתיהם. **ברע** אותם ראו בצרה ורעה המוצאת אותם בהכבידם העבודה עליהם לאמר לא תגרעו.

(כ) **ויפגעו** אנשים מישראל את משה ואת אהרן וגומר ורז"ל אמרו כל נצים ונצבים דתן ואבירם היו שנאמר בהן (במדבר טז, כז) יצאו נצבים.

(כב) **למה הרעות**⁹²⁵ **לעם הזה** ואם תאמר מה איכפת לך קובל אני על ששלחתני.

(כג) **הרע** לשון הפעיל הוא הרבה רעה עליהם ותרגומו אבאש.

פרק ו

(א) **עתה תראה** הרהרת על מדותי לא כאברהם שאמרתי לו (בראשית כא, יב) כי ביצחק יקרא לך זרע ואחר כן אמרתי לו (בראשית כב, ב) והעלהו שם לעולה ולא הרהר אחר מדותי לפי עתה תראה העשוי לפרעה ולא העשוי למלכי ז' אומות כשאביאם אל הארץ.

כי ביד חזקה ישלחם מפני ידי שתחזק עליהם ישלחם. **וביד חזק' יגרש' מארצו** על כרחם של ישראל יגרש' ולא יספיקו לעשות להם צידה וכן הוא אומר (שמות יב, לג) ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ.

חסלת פרשת ואלה שמות

[פרשת וארא]

פרק ו

(ב) **וידבר אלהים אל משה** דבר אתו משפט על שהקשה לדבר ולומר (שמות ה, כב) למה הרעות⁹²⁶ לעם הזה. **ויאמר אליו אני ה'** נאמן לשלם שכר טוב למתהלכים לפני ולא לחנם שלחתיך כי אם לקים דברי לאבות הראשונים ובלשון הזה מצוי שהוא נדר' בכמה מקומות אני ה' נאמן ליפרע כשהוא אומר אצל עונשין כגון (ויקרא יט, יב) וחללת את שם אלהיך אני ה' וכשהוא אמור אצל קיום מצוה כגון (ויקרא יט, לז) ושמרתם את ... חקותי ... ועשיתם אותם אני ה', נאמן לשלם שכר.

(ג) **וארא אל אברהם** אל האבות.

באל שדי הבטחתי הבטחות ובכולן אמרתי להם אני אל שדי. **ושמי ה' לא נודעתי להם** לא הודעתי אין כתיב כאן אלא לא נודעתי לא נכרתי להם במדת אמתות שלי שעליה נקרא שמי ה' נאמן לאמת דברי שהרי הבטחתי ולא קיימתי.

(ד) **וגם הקימותי**⁹²⁷ **את בריתי** וגם כשנראתי להם באל שדי הצבתי והעמדתי להם ברית ביני וביניהם לתת להם את ארץ כנען לאברהם בפרשת מילה נאמר (בראשית יז, א) אני אל שדי (בראשית יז, ח) ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגורך וליצחק (בראשית כו, ג) כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך באל שדי נאמר ליעקב (בראשית לה, יא) אני אל שדי פרה ורבה הרי שנדרתי להם ולא קיימתי עדין.

(ה) **וגם אני** כמו שהצבתי הברית יש עלי לקיים לפיכך שמעתי את נאקת בני ישראל הנואקים. **אשר מצרים מעבידים אותם ואזכור**⁹²⁸ **את בריתי** שאמרתי לו בין הבתרים (בראשית טו, יד) וגם את הגוי אשר יעבודו⁹²⁹ דן אנכי.

(ו) **לכן** על פי אותה השבועה. **אמור לבני ישראל אני ה'** נאמן באבטחתי.

⁹²¹ בפסוק "ותכן".

⁹²² בפסוק "המתכן".

⁹²³ בפסוק "ויצרו".

⁹²⁴ בפסוק "שטרי".

⁹²⁵ בפסוק "הרעתה".

⁹²⁶ בפסוק "הרעתה".

⁹²⁷ בפסוק "הקמתתי".

⁹²⁸ בפסוק "מעבידים אתם ואזכור".

⁹²⁹ בפסוק "יעבדו".

⁹³⁰ בפסוק "אמור".

והוצאתי אתכם כי כן הבטחתי (בראשית טו, יד) יצאו ברכוש גדול.
סבלות⁹³¹ טורח משא מצרים.

(ח) **נשאתי את ידי** הרימותיה בשבועה בכסאי.

(ט) **ולא שמעו** לא קבלו תנחומין.

מקוצר רוח⁹³² כל מי שהוא מצר רוחו קצרה ואינו יכול להאריך בנשימתו קרוב לענין זה שמעתי מפי ר' ברוך בר' אליעזר ז"ל והביא לי ראייה ממקרא זה (ירמיהו טז, כא) בפעם הזאת אודיעם את ידי ואת גבורתי וידעו כי שמי ה' למדנו כשהב"ה מאמן את דבריו אפילו לפרענות מאמן ששמו ה' וכל שכן לטוב' ורז"ל דרשוהו לעני' שלמעלה שאמר (שמות ה, כב) למה הרעות⁹³³ אמר לו הקב"ה חבל על דאבדין ולא משתכחין יש לי להתאונן על מיתת האבות הרבה פעמים נגליתי עליהם באל שדי ולא אמרו לי מה שמך ואתה אמרת (שמות ג, יג) מה שמו מה אומי אליהם וגם הקימותי את בריתי וגומר וכשבקש לקבור את שרה לא מצא עד שקנה בדמים וכן יצחק ערערו עליו על הבארות אשר חפר וכן יעקב (בראשית לג, יט) ויקן את חלקת השדה לנטות אהלו ולא הרהרו אחר מדותי ואתה אמרת לי (שמות ה, כב) למה הרעות ואין המדר' מתיישב אחר לשון המקר' מפני כמה דברים אחת שלא נאמר ושמי ה' לא שאלו לי ואם תאמי' לא הודיעם שכן שמו הרי תחלה כשנגלה לאברהם אבינו בין הבתרי' אמר לו (בראשית טו, ז) אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים ועוד היאך הסמיכה נמשכת בדברים שהוא סמוך לכאן (שמות ו, ה) וגם אני שמעתי וגוי' לכן אמור וגומר (שמות ו, ו) לכן אני אומר יתיישב המקרא על פשוטו דבור על אפניו והדרשה תדרש שני (ירמיהו כג, כט) הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע מה פטיש זה מתחלק לכמה ניצוצות אף דברי תורה מתחלקים לכמה דרשות.

(יב) **ערל שפתים** אטום שפתים וכן כל לשון ערלה אומי' אני שהוא אוטם (ירמיהו ו, י) ערלה אזנם אטומה משמוע (ירמיהו ט, כה) ערלי לב אטומים מהבין (חבקוק ב, טז) שמה גם אתה והערל והאטם ערלת בשר שהגיד אטום ומכוסה בה (ויקרא יט, כג) וערלתם ערלתו עשו לו אוטם וכסוי איסור שיבדיל בפני אכילתו.
ואיך ישמעני פרעה זה אחד מעשרה קל וחומר שבתורה.

(יג) **אל משה ואל אהרן** לפי שאמר משה (שמות ו, יב) ואני ערל שפתים צרף לו הקב"ה את אהרן עמו להיות לו למליץ.

ויצום אל בני ישראל צוה עליהם להנהיגם בנחת ולסבול אותם.

ואל פרעה מלך מצרים צום עליו לחלוק כבוד למלכות בדבריהם זהו מדרשו ופשוטו צום על בני ישראל ועל שליחותו אל פרעה ודבר הצווי מה הוא מפורש בפרשה שנייה לאחר סדר היחס אלא מתוך שהזכיר משה ואהרן הפסיק הענין באלה ראשי בית אבותם ללמדנו היאך נולדו משה ואהרן ובמי נתיחסו.

(יד) **אלה ראשי בית אבתם** מתוך שנוקק ליחס שבטו שללוי על משה ועל אהרן בשבילם התחיל ליחס דרך תולדותם מראובן.

(טז) **ושני חיי לוי** למה נמנו שנותיו של לוי להודיע כמה ימי השעבוד שכל זמן שאחד מהשבטים קיים לא התחיי השעבוד שני (שמות א, ו) וימת יוסף וכל אחיו וכל הדור ההוא ואחר כך (שמות א, ח) ויקם מלך חדש ולוי האריך שנים על כולן.

(יח-כ) **ושני חיי קהת ושני חיי עמרם** מחשבון זה אנו למדים על מושב בני ישראל במצרים ד' מאות שנה שאמ' הכתו' לא בארץ מצרים לבדה היו אלא מיום שנולד יצחק שהרי קהת מיורדי מצרים היה חשוב כל שנותיו ושני עמרם ושמונים שנה שלמשה לא תמצאם ת' שנה והרבה שנים נבלעים לבנים בימי האבות.
יוכבד דודתו אחות אביו בת לוי אחות קהת.

(כג) **אחות נחשון** מכאן למדו הנושא אשה יבדוק באחיה.

(כה) **מבנות פוטיאל** מזרע יתרו שפטם עגלים לע"ז ומזרע יוסף שפטפט ביצרו.

(כו) **הוא אהרן ומשה** אלו שהוזכרו למעלה שילדה יוכבד לעמרם יש מקומות שמקדים אהרן למשה ויש מקומות שמקדים משה לאהרן לומר ששניהם שקולין כאחד.
על צבאותם⁹³⁴ בצבאותם כל צבאם לשבטיהם יש על שאינו אלא במקום אות אחת כמו (בראשית כז, מ) ועל חרבך תחיה כמו ובחרבך תחיה (יחזקאל לג, כו) עמדתם על חרבכם כמו בחרבכי.

(כז) **הם המדברים** הם שנצטוו וקיימו.
הוא משה ואהרן הם בשליחותם ובצדקן מתחלה ועד סוף.

⁹³¹ בפסוק "סבלות".

⁹³² בפסוק "מקוצר".

⁹³³ בפסוק "הרעות".

⁹³⁴ בפסוק "צבאותם".

(כח-ל) **ויהי ביום דבר ה'** מחובר למקרא שלאחריו (שמות ו, כט) וידבר ה' הוא הדבור עצמו האמור למעלה (שמות ו, יא) בא דבר אל פרעה מלך מצרים אלא מתוך שהפסיק הענין בשביל ליחסן חזר להתחיל. **אני ה'** כדי אני לשלחך ולקיים שליחותי בא דבר אל פרעה מלך מצרים. **ויאמר משה לפני ה'** (שמות ו, ל) היא האמירה האמורה למעלה (שמות ו, יב) הן בני ישראל לא שמעו אלי ושנאה הכתו' כאן בשביל שהפסיק הענין וכן היא השטה כאדם האומר לחברו נחזור לענין ראשון.

ויהי ביום דבר ה' אל משה בארץ מצרים וידבר ה' אל משה⁹³⁵ **אני ה' דבר אל פרעה** (שמות ו, כח-כט) ומהו הדבור הוא שאמר למעלה (שמות ו, יא) בא דבר אל פרעה מלך מצרים ומשה השיבו הן אני ערל שפתיים כמו שכתוב למעלה (שמות ו, יב) מה השיבו הקב"ה על כך (שמות ז, א) ראה נתתיך אלהים לפרעה ומה שאתה דואג על ערלת שפתיך אהרון (שמות ז, א) אחיך יהיה נביאך.⁹³⁶

פרק ז

(א) **נתתיך אלהים לפרעה** שופט ורודה לרדתו במכות ויסורין. **נביאך** כתרגומו מתורגמןך וכן כל לשון נבואה אדם המכריז ומשמיע לעם דברי תוכחות והוא מגזרת (ישעיהו נז, יט) ניב שפתיים (משלי י, לא) ינוב חכמה ויכל מהתנבות (שמואל א' י, יג) דשמואל.

(ב) **אתה תדבר** פעם אחת כל שליחות ושליחות לפי ששמעת מפי ואהרן אחיך ימליצנו ויטעימנו באזני פרעה.

(ג) **ואני אקשה את לב פרעה** מאחר שהרשיע והתריס נגדי וגלוי לפני שאין נחת רוח באומות לתת לב שלם לשוב טוב לי שיתקשה לבו למען הרבות בו מופתי ואותותי ותכירו אתם גבורתי וכן מדתו של הקב"ה מביא פורענות על האמות כדי שישמעו ישראל וייראו שני (צפניה ג, ו) הכרתי גויי נשמו פנותם (צפניה ג, ז) אמרתי אך תיראי אותי תקחי מוסר ואעפ"כ בחמש מכות הראשונות לא נאמר ויחזק ה' את לב פרעה אלא ויחזק לב פרעה מעצמו בלכתך לשוב מצרימה דע שעל מנת כן תלך שתהא גבור בשליחותי לעשות כל מופת בעיני פרעה ולא תירא ממנו אשר שמתי בידך לא על שלשת האותות האמורות למעלה אמי' שהרי לא לפני פרעה נצטוה לעשותן אלא לפני ישראל שיאמינו לו ולא מצינו שעשאו לפני פרעה אלא מופתים שאני עתיד לעשות על ידך כגון כי ידבר אליכם פרעה ואל תתמה על הכתוב (שמות ד, כא) אשר שמתי שכן משמעו כשתדבר עמו כבר שמתי בידך.

(ה) **את ידי** יד ממש להכות בהן.

(ט) **מופת** אות להודיעו שיש צורך במי ששלח אותם. **יהי לתנין** נחש.

(יא) **בלהטיהם** בלחשיהון ואין לו דמיון במקרא ויש לדמות לו (בראשית ג, כב) את⁹³⁷ להט החרב המתהפכת דומה שהיא מתהפכת על ידי לחש.

(יב) **ויבלע מטה אהרן** מאחר שחזר ונעשה מטה בלע את כולם.

(יד) **כבד** כתרגומו יקיר ולא איתיקר מפני שהוא שם דבר כמו (שמות יח, יח) כי כבד ממך הדבר.

(טו) **הנה יצא המימה** לנקביו שהיה עושה עצמו אלוה ואומר שאינו צריך לנקביו ומשכים ויוצא לנילוס ועושה שם צרכיו.

(טז) **עד כה** עד הנה ומדרשו עד שתשמע ממני מכת בכורים שאפתח בה בכה (שמות יא, ד) כה אמר ה' כחצות הלילה.

(יז) **ונהפכו לדם** לפי שאין גשמים יורדים במצרים ונילוס עולה ומשקה את הארץ ומצרים עובדין לנילוס לפי הלקה את יראתם תחלה אחר כך הלקה אותם.

(יח) **ונלאו מצרים** לבקש רפואה למי היאור שיהיו ראויין לשתיה.

(יט) **אמור אל אהרן** לפי שהגין היאור על משה כשנשלך בתוכו לא לקה על ידו לא בדם ולא בצפרדעים ולקה על ידי אהרן.

נהרותם⁹³⁸ הם נהרות המושכים יאורים הם נגרים וברכות העשויין בידי אדם משפת הנהר לשדה ונילוס מימיו מתברכין ועולה ליאורים ומשקה השדות. **אגמיהם** קבוצת המים שאינן נובעין ולא מושכין אלא עומדין במקום אחד.

⁹³⁵ בפסוק "אל משה לאמר".

⁹³⁶ הקטע "ויאמר משה לפני ה' היא האמירה [...] אחיך יהיה נביאך" הוא תוספת בלעדית לדפוס רומא, שנמצאת גם בכ"י אוקספורד

187. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 74.

⁹³⁷ בפסוק "וְאֵת".

⁹³⁸ בפסוק "וְנַהֲרֹתָם".

בכל ארץ מצרים אף במרחצאות ואמבטאות שבבתים.
ובעצים ובאבנים מים שבכלי עץ ובכלי אבן.

(כב) **בלטיהם** לחש שאומי אותו בלט ובחשאי ורז"ל אמרו בלטיהם מעשה שדים בלהטיהם מעשה כשפים.
ויחזק לב פרעה לאמר על ידי מכשפות אתם עושין אותן תבן אתם מכניסים לעפריים עיר שכולה תבן אף אתם מביאים כשוף למצרים שכולה כשפים.

(כג) **גם לזאת** למופת המטה שנהפך לתנין ולא לזה שלדם.

(כה) **וימלא** מנין שבעת ימים שלא שב היאור לקדמותו שהיתה המכה משמשת רביע חדש וג' חלקים מעיד ומתרה בו.

(כז) **ואם מאן אתה** ואם מסרב אתה מאן כמו ממאן מסרב אלא כנוי אדם הוא על שם המפעל כמו (איוב טז, יב) שלו (ירמיהו מח, יא) שקט (מלכים א' כ, מג) זעף.
נוגף⁹³⁹ את כל גבולך מכה וכן כל לשון מגפה אינו לשון מיתה אלא לשון מכה וכן (שמות כא, כב) ונגפו אשה הרה אינו מיתה וכן (ירמיהו יג, טז) בטרם יתנגפו רגליכם (תהלים צא, יב) פן תגוף באבן רגלך.

(כח) **ועלו ובאו בביתך** ואחר כך בבית עבדיך לפי שהתחיל בעצה תחלה (שמות א, ט) ויאמר אל עמו ממנו התחילה המכה.

(כט) **ובכה ובעמד** בתוך מעיהן נכנסין ומקרקרין.

פרק ח

(ב) **ותעל הצפרדע** צפרדע אחת היתה והיו מכין אותה והיא מתזת נחילין נחילין זהו מדרשו ופשוטו יש לומר שירוץ הצפרדעים קורא אותן בלשון יחידית. וכן (שמות ח, יד) ותהי הכנם פדולירא בלעז וכן ותעל הצפרדע רינולירא בלעז.

(ה) **התפאר עלי** כמו (ישעיהו י, טו) היתפאר הגרזן משתבח לומר אני גדול ממך.

התפאר השתבח להתחכם ולשאול דבר גדול שלא אוכל לעשותו.

למתי אעתיר לך את אשר אעתיר לך היום על הכרתת הצפרדעים למתי תרצה שיכרתו ותראה אם אשלים דברי למועד שתקבע לי אלו נאמר מתי אעתיר היה משמע מתי אתפלל עכשו שנאמר למתי אעתיר לך אני היום אתפלל עליך שיכרתו הצפרדעים בזמן שתקבע לי עתה תאמר לי באי זו שעה תרצה שיכרתו אעתיר העתירו והעתרתני פעל כבד לא נאמר אעתר עתרו ועתרתני מפני שכל לשון עתר הרבות פלל הוא עתר דברים ואב לכולם העתרתם עלי דבריכם (יחזקאל לה, יג) הרביתם.

(ו) **ויאמר למחר** התפלל מיד להכריתם למחר.⁹⁴⁰

(י) **חמרים חמרים** צבורי' צבורין כתרגומו דגורין דגורין.

(יא) **והכבד את לבו** לשון פעול הלוך הלך⁹⁴¹ (בראשית יב, ט) והכות את מדין⁹⁴² (מלכים ב' ג, כד) ושאלו לו באלהים (שמואל א' כב, יג) הכה ופצוע (מלכים א' כ, לז).
כאשר דבר ה' והיכן דבר (שמות ז, ד) ולא ישמע אליכם פרעה.

(יב) **אמור⁹⁴³ אל אהרן** אין העפר כדאי ללקות על ידי משה לפי שהגין עליו בשעה שהרג את המצרי ויטמנהו בחול (שמות ב, יב) ולקה על ידי אהרן.

(יג) **ותהי הכנם** ריחשה פדולירא⁹⁴⁴ בלעז.

(יד) **להוציא את הכנים** לבראותם.

ולא יכולו⁹⁴⁴ שאין השד שולט על בריה פחותה מכשעורה.

(טו) **אצבע אלהים היא** מכה זו אינה על ידי כשפים מאת הב"ה היא.
כאשר דבר ה' (שמות ז, ד) ולא ישמע אליכם פרעה.

⁹³⁹ בפסוק "נגף".

⁹⁴⁰ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 127.

⁹⁴¹ בפסוק "הלוך".

⁹⁴² בפסוק "הכות את מואב".

⁹⁴³ בפסוק "אמר".

⁹⁴⁴ בפסוק "יכולו".

(יז) **משליח בך** מגרה בך כמו (דברים לב, כד) וישן בהמות אשלח לשון שסוי. **את הערוב**⁹⁴⁵ כל מיני חיות רעות ונחשים ועקרבים בערבוביא משחיתים בהם ויש טעם אגדה בכל מכה ומכה למה זו ולמה זו בטכסיסי מלכות בא עליהם כדרך מלכות שצר על העיר בתחלה מקלקל מעינותם ואחר כך תוקע עליהם ומריעים בשופר ליראם ולבהלם וכן הצפרדעים מקרקרין והומים וכו' במדרש ר' תנחומא.

(יח) **והפליתי** והפרשתי וכן (שמות ט, ד) והפלה ה' וכן (דברים ל, יא) לא נפלאה היא ממך לא נבדלת ומופרשת היא ממך. **למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ** אעפ"י שאני בשמים גזרתי מתקיימת בתחתונים.

(כ) **תשחת הארץ** נשחתת הארץ מתחבלת ארעא.

(כא) **זבחו בארץ**⁹⁴⁶ במקומכם ולא תלכו במדבר.

(כב) **תועבת מצרים** יראת מצרים כמו (מלכים ב' כג, יג) ולמלכום תועבת בני עמון ואצל ישראל קורא אותה תועבה ועוד יש לומר תועבת מצרים דבר שנואי הוא למצרים זביחה שאנו זובחים שהרי את יראתם אנו זובחים. **ולא יסקלונו**⁹⁴⁷ בתמיה'.

(כג) **התל** להתל.

(כז) **ויסר הערוב**⁹⁴⁸ לא מתו כמו שמתו הצפרדעים שאם מתו היה להן הנאה מן העורות.

(כו) **ויעתר אל ה'** נתאמץ בתפלה וכן אם בא לומי' ויעתיר משמע היה מרבה תפלה וכשהוא אומר בלשון ויפעל משמע וירבה להתפלל.

פרק ט

(ב) **מחזיק בם** אוחז בם כמו (דברים כה, יא) והחזיקה במבושיו⁹⁴⁹.

(ג) **הנה יד ה' הויה במקנך** לשון תהיה ועל העומד הויה כמו עושה רועה.

(ד) **והפלה** והבדיל.

(ח) **מלא חפניכם** פוייל בלעז.

פיח הכבשן⁹⁵⁰ דבר הנפח מן הגחלים עמומין הנשרפין בכבשן ובלעז פוליני פיח לשון הפחה שהרוח מפיחה ומפריחו.

וזרקו משה וכל דבר הנזרק בידו שלאדם בכח אינו נזרק אלא בידו אחת הרי נסים הרבה נעשו בו אחד שהחזיק מלא קומצו שלמשה מלא חפנים שלו ושלאהרן ואחד שהלך האבק בכל ארץ מצרים.

(ט) **פורח אבעבועות**⁹⁵¹ כתרגומו לשחין סגי אבעבועיין שעל ידו צומחין בהן בועות שחין לשון חמימות והרבה יש בלשון משנה (יומא נג ב) שנה שחונה.

(י) **באדם ובבהמה** ואם תאמי' מאין היו להם בהמות והלא כבר נאמר (שמות ט, ו) וימת כל מקנה מצרים תדע שלא נגזרה גזרה אלא על אותן שבשדות שני' (שמות ט, ג) במקנך אשר בשדה והירא את דבר ה' הניס וכך שנויה במכילתא אצל (יד ז) ויקח שש מאות רכב בחור.

(יד) **את כל מגפותי**⁹⁵² למדנו שמכת בכורות שקולה כנגד כל המכות.

(טו) **כי עתה שלחתי את ידי** כי אלו רציתי כשהיתה ידי במקנך כשהכיתים שלחתי והכתי אותך ואת עמך עם הבהמות ונכחדתם מן הארץ אבל בעבור זאת העמדתך וגו'.

(יז) **מסתולל בעמי** כתרגומו כבישת ביה בעמי והוא מגזרת סלולה (ישעיהו יא, טז) והיתה מסלה תרגומו ותהא אורח כבישא קלצייני.

⁹⁴⁵ בפסוק "הערב".

⁹⁴⁶ בפסוק "זבחו לאלוהיכם".

⁹⁴⁷ בפסוק "יסקלונו".

⁹⁴⁸ בפסוק "הערב".

⁹⁴⁹ בפסוק "במבשיו".

⁹⁵⁰ בפסוק "כבשן".

⁹⁵¹ בפסוק "פֶּרַח אֲבַעְבֻּעֹת".

⁹⁵² בפסוק "מִגְפֹּתַי".

(יח) **כעת מחר** כעת הזאת מחר סרט לו שריטה בכותל למחר כשתגיי חמה לכאן ירד הברד.
הוסדה שנתיסדה וכל תיבה שתחלת יסודה יו"ד כגון ירד ילד ידע יסר כשהיא מתפעלת תבא וי"ו במקום י' כגון הוסדה (הושע ב, ה) הולדה (אסתר ב, כב) ויודע הדבר (בראשית מו, כ) ויולד ליוסף בדברים לא יוסר עבד (משלי כט, יט).

(יט) **שלח העז** כתרגומו שלח כנוש וכן (ישעיהו י, לא) יושבי⁹⁵³ הגבים העיזו (ירמיהו ו, א) העיזו בני בנימן.
ולא יאסף הביתה לשון הכנסה הוא.

(כ) **הניס** הבריח לשון (שמות ד, ג) וינס.

(כב) **על השמים** לצד השמים ומדרי' אגד' הגביהו הב"ה למעלה מן השמים.

(כד) **מתלקחת בתוך הברד** נס בתוך נס האש והברד מעורבין והברד מים הוא ולעשות רצון קונם עשו שלום ביניהם.

(כח) **ורב** די לו במה שהוריי כבר.

(כט) **כצאתי את העיר** אבל בתוך העיר לא היה מתפלל לפי שהיתה מלאה גלולים.

(ל) **טרם תיראון** עדין לא תיראון וכל טרם שבמקרא עדין לא הוא ואינו לשון קודם (בראשית יט, ד) טרם ישכבו עד לא שכיבו (בראשית ב, ה) טרם יצמח עד לא צמח אף זה כן הוא ידעתי כי עדין אינכם יראים ומשתהיה הרוחה תעמדו בקלוקלכם.

(לא) **נכתה** נשברה לשון (מלכים ב כג, כט) פרעה נכה וכן (שמות ט, לב) נוכו ולא יתכן לפרשם דרך הכאה שאין נו"ן במקום ה"א לפרש נוכתה כמו הוכתה נוכו כמו הוכו אלא הני"ן שורש בתיבה והרי היא מגי' (איוב לג, כא) שופו עצמותיו לא ראו⁹⁵⁴.
כי השעורה⁹⁵⁵ אביב כבר בכרה ועמדה בקשיה ונשתברו ונפלו וכן הפשתה גדלה כבר והוקשה לעמוד בגבעוליה.

(לב) **כי אפילות**⁹⁵⁶ הנה ועדין היו רכות ויכולין לעמוד בפני קשה ואעפ"י שכתוב (שמות ט, כה) ואת כל עשב השדה הכה הברד יש לישיב פשוטו שלמקרא בעשבים העומדים בקלחם וראוין ללקות בברד ויש מרז"ל אומ' פלאי פלאות נעשו בס שלא לקו.

(לג) **לא נתך** לא הגיע ואף אותן שבאוויר לא הגיעו לארץ ודומה לו (דברי הימים ב יב, ז) לא תתך חמתי ומנחם בן סרוק חברו (יחזקאל כב, כב) כהתוך כסף לשון יציקת מתכת ורואה אני את דבריו כדמתרגם (שמות לח, כז) לצקת לאתכא ויצק ואתיך (שמות לח, ה) ואף זה לא נתך לא הוצק לארץ.

חסלת פרש' וארא

[פרשת בא]

פרק י

(א) **בא אל פרעה** והתרה בו.
למען שיתי⁹⁵⁷ שומי שאשית אני.

(ב) **התעללתי** שחקתי כמו (במדבר כב, כט) כי התעללת בי הלא⁹⁵⁸ כאשר התעלל בהם (שמואל א' ו, ו) האמור במצרים ואינו לשון פועל ומעללים שאם כן היה לו לכתוב עוללתי כמו (איכה א, כב) ועולל למו כאשר עוללת לי אשר עולל לי.

(ג) **לענות**⁹⁵⁹ מפני כתרגו' לאתכנעא והוא מגזרת עני מאנת להיות עני ושפל מפני.

⁹⁵³ בפסוק "ישבי".

⁹⁵⁴ בפסוק "ושפּו עצמותיו לא ראו".

⁹⁵⁵ בפסוק "השערה".

⁹⁵⁶ בפסוק "אפילות".

⁹⁵⁷ בפסוק "שתי".

⁹⁵⁸ בפסוק "הלא".

⁹⁵⁹ בפסוק "לענת".

(ה) **את עין הארץ** את מראה הארץ.
ולא יוכל הרואה לראות הארץ ולשון קצרה דבר.

(ז) **הטרם תדע** העדין לא ידעת כי אבדה מצרים.

(ח) **ויושב** הושבו על ידי שלוחים ששלחו אחריהם והשיבו אל פרעה.

(י) **כאשר אשלח אתכם ואת טפכם** אף כי אשלח גם הצאן והבקר כאשר אמרתם.
ראו כי רעה כתרגו' ומדרש אגדה שמעתי כוכב אחד יש ששמו רעה אמ' להם פרעה רואה אני באצטגנינות שלי אותו כוכב עולה לקראתכם במדבר והוא סימן דם והריגה וכשחטאו ישראל בעג' ⁹⁶⁰ ובקש הב"ה להרגן עמד משה רבי' בתפלה ואמ' (שמות לב, יב) למה יאמרו מצרים לאמר ברעה הוציאם זהו שאמ' להם מצרים ראו כי רעה נגד פניכם מיד (שמות לב, יד) וינחם ה' על הרעה והפך את הדם לדם מילה שמל אותם יהושע וזהו שכתו' (יהושע ה, ט) היום גלותי את חרפת מצרים מעליכם שהיו אומרי' דם אנו רואים עליכם במדבר.

(יא) **לא כן** כאשר אמרתם להוליך הטף עמכם אלא לכו נא הגברים ועבדו.
כי אותה ⁹⁶¹ **אתם מבקשים** עד הנה (שמות ה, ח) נלכה נזבחה ואין דרך הטף לזבות.
ויגרש אותם ⁹⁶² הרי זה מקרא קצר ולא פיר' מי המגרש.

(יב) **בארבה** בשביל מכת ארבה.

(יד) **ואחריו לא יהיה כן** אותו שהיה בימי יואל שני (יואל ב, ב) כמוהו לא נהיה מעולם ⁹⁶³ למדנו שהיה גדול מזה על ידי מינים הרבה שהיו יחד ארבה חסיל ילק גזם אבל של משה היה מין אחד וכמוהו לא נהיה ולא יהיה.

(טו) **כל ירק** עלה ירוק.

(יט) **לא נשאר ארבה אחד** אף במלוחים שמלחו מהם.

(כא) **וימש חשך** ויחשיך עליהם חשך יותר מחשכו של לילה חשך של לילה יאמיש ויחשיך עוד וימש כמו ויאמש יש לנו תיבות הרבה חסרות אלי"ף לפי שאינה נכרת כל כך אין הכתוב מקפיד על חסרונה כמו (ישעיהו יג, כ) לא ⁹⁶⁴ יהל שם ערבי הוא כמו לא יאהל לא יטה אהלו (שמואל ב כב, מ) ותזרני חיל כמו ותאזרני ברחוץ הליכי בחמה (איוב כט, ו) כמו בחמאה ואנק' תרגם לשו' הסרה בתר דיעדי קבל ליליא כשיגיע סמוך לאור היום אבל אין הדבור מיושב על הוי' של וימש לפי שהוא כתוב אחר ויהי חשך ומדרש אגדה פותרו לשון (דברים כח, כט) ממשש בצהרים שהיה כפול ומכופל ועב עד שהיה בו ממש.

(כב) **שלשת ימים** שלוש של ימים וכן שבעת ימים בכל מקום.

ויהי חשך אפלה שלשת ימים שלא ראו איש את אחיו באותן שלשת ימים ועוד שלשת ימים חשך מכופל על זה שלא קמו איש מתחתיו יושב אין יכול לעמו' עומד אינו יכול לישב ולמה הביא עליהן חושך שהיו בישראל באותו הדור רשעים שלא היו רוצים לצאת ממצרים ומתו בג' ימי אפלה כדי שלא יראו המצרים במפלתן ויאמרו אף הן לוקין כמונו ועוד שחפשו ישראל כל כליהם וכשיצאו והיו שואלין מהם והם אומרים אין בידי כלום אומ' אני ראיתיו לך ובמקום פלוי הוא.

(כד) **יוצג** ⁹⁶⁵ יהא מוצג.

(כה) **גם אתה תתן בידינו** לא דייך שמקננו ילך עמנו אלא משלך תתן.

(כו) **פרסה** פרסת רגל פלנטא בלעז.
לא נדע מה נעבוד ⁹⁶⁶ כמה תכבד העבודה שמא ישאל יותר ממה שבידינו.

(כט) **כן דברת** יפה דברת ובזמנו דברת אמת שלא אוסיף עוד ראות פניך.

⁹⁶⁰ "בעגל".

⁹⁶¹ בפסוק "אתה".

⁹⁶² בפסוק "אתם".

⁹⁶³ בפסוק "מן העולם".

⁹⁶⁴ בפסוק "ולא".

⁹⁶⁵ בפסוק "יִצְג".

⁹⁶⁶ בפסוק "נִעְבְּד".

(א) **כלה** גמירא כליל כולכם ישלח.

(ב) **דבר נא** אין נא אלא לשון בקשה בבקשה ממך הזהירם על כך שלא יאמר אותו צדיק (בראשית טו, יג) ועבדום וענו אותם קיים בהם (בראשית טו, יד) ואחרי כן יצאו ברכוש גדול לא קיים בהם.

(ד) **ויאמר משה כה אמר ה'** בעמדו לפני פרעה נאמרה לו שהרי משיצא מלפניו לא הוסיף לראותו. **כחצות הלילה**⁹⁶⁷ כהחלק הלילה כחצות כמו (מלכים ב' ג, כ) כעלות (תהלים קכד, ג) בחרות אפס בנו זהו פשוטו ליישבו על אפניו שאי חצוי שם דבר של חצי ורז"ל דרשוהו כמו (שמות יב, כט) בחצי הלילה ואמרו שאמי משה כחצות דמשמע סמוך לו מלפניו או מאחוריו ולא אמר בחצות שמא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו משה בדאי הוא.

(ה) **עד בכור השבי**⁹⁶⁸ למה לקו השבויין שמא יאמרו יראתם תבעה עלבונם והביאה לקות על מצרים. **מבכור פרעה**⁹⁶⁹ **עד בכור השפחה** אף הפחותים מבכור פרעה וחשובין מבכור השפחה היו בכלל ולמה לקו בני השפחה שאף הן היו משתעבדין בהן ושמחים בצרתם. **וכל בכור בהמה** לפי שהיו עובדין לה כשהקב"ה נפרע מן האומה נפרע מאלוהיה.

(ז) **לא יחרץ** אומי' אני שהוא לשון שנון לא ישן וכן (יהושע י, כא) לא חרץ לבני ישראל לאיש את לשונו לא שינן (שמואל ב' ה, כד) אז תחרץ תשתנן (ישעיהו מא, טו) למורג חרוץ שנון (משלי כא, ה) מחשבות חרוץ אדם חריף ושנון (משלי י, ד) ויד חרוצים תעשיר חריפין סוחרים שנונים. **אשר יפלה יבדיל**.

(ח) **וירדו כל עבדיך** חלק כבוד למלכות שהרי סוף שירד הוא בעצמו בלילה (שמות יב, לא) ויאמר קומו צאו מתוך עמי ולא אמי' לו משה בתחלה וירדת אלי והשתחוית לי. **אשר ברגליך** ההולכים אחר עצתך והלוכך. **ואחרי כן אצא** עם כל העם מארצך. **ויצא מעם פרעה** כשגמי' דבריו יצא מלפניו בחרי אף על שאמר לו (שמות י, כח) אל תוסף ראות פני.

(ט) **למען רבות מופתי** מכת בכורים וקריעת ים סוף ולנער את מצרי'.

(י) **ומשה ואהרן עשו** כבר כתב לנו את כל המופתים⁹⁷⁰ ולא שנה כאן אלא בשביל לסמכה לפרשה שלאחריה (שמות יב, א) ויאמר ה' אל משה ואל אהרן⁹⁷¹ שבשביל שאהרן טרח ועשה במופתי' כמשה חלק לו כבוד זה במצוה ראשונה שכללו עם משה בדבור.

פרק יב

(א) **בארץ מצרים** חוץ לכרך או אינו אלא בתוך הכרך תלמוד לומר (שמות ט, כט) כצאתי את העיר ומה תפלה קלה לא התפלל בתוך הכרך דבור חמור לא כל שכן ומפני מה לא דבר עמו תוך הכרך לפי שהיתה מלאה גלולים.⁹⁷²

(ב) **החדש הזה** הראהו לבנה בחדוש' ואמי' לו כשהירח מתחדש יהיה לך ראש חדש ואין מקר' יוצא מידי פשוטו על חדש ניסן אמי' לו זה יהיה ראש לסדר מנין החדשים שיהא אייר קרוי שני סיון שלישי. **הזה** נתקשה משה על מולד הלבני באי זה שיעור תראה ותהא ראויה לקדש והראה לו באצבע הלבנה ברקיע ואמי' לו כזה ראה וקדש וכיצ' הראהו והלא לא היה מדבר עמו אלא ביום שני (שמות ו, כח) ויהי ביום דבר ה' אל משה (ויקרא ז, לח) ביום צותו (במדבר טו, כג) מן היום אשר צוה ה' אלא סמוך לשקיעת החמה נאמרה לו הפרשה הזאת והראהו עם חשיכה.

(ג) **דברו אל כל עדת בני ישראל**⁹⁷³ וכי אהרן מדבר והלא משה מדבר שני (שמות ז, ב) ואתה⁹⁷⁴ תדבר אלא חולקין כבוד זה לזה ואומי' זה לזה למדני והדבור יוצא מבין שניהם כאלו שניהם מדברים. **דברו אל כל עדת בני ישראל** דבר אליהם היום בראש חדש שיקחוהו בעשור לחדש הזה פסח מצרי' מקחו מבעשור ולא פסח דורות. **שה לבית אבות**⁹⁷⁵ למשפח' אחת הרי שהיו מרובין יכול שה אחד לכולן תלמוד לומר שה לבית.

⁹⁶⁷ בפסוק "פְּחָצַת".

⁹⁶⁸ בפסוק "עַד בְּכוֹר הַשְּׁפָחָה". הלשון "השבי" מופיעה בשמות יב, כט.

⁹⁶⁹ בפסוק "הַיֵּשֵׁב עַל פְּסָאוֹ".

⁹⁷⁰ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 75.

⁹⁷¹ זה אינו דיבור המתחיל של תחילת פרק יב אלא חלק מהפירוש של רש"י לפסוק שמות יא, י.

⁹⁷² פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 75.

⁹⁷³ "בניי" אינו בפסוק.

⁹⁷⁴ בפסוק "אתה".

⁹⁷⁵ בפסוק "אֲבֹת".

(ד) **ואם ימעט הבית מהיות משה** אם יהיו מועטין מהיותם משה אחד שאין יכולין לאכלו ויבא לידי נותר ולקח הוא ושכנו זהו משמעו לפי פשו' ועוד יש בו מדרי' אחד ללמד שאחר שנמנו עליו יכולי' להתמעט ולמשוך ידיהם ממנו ולמנות על שה אחר אך אם באו להתמע' ולמשוך ידם מהיות משה יתמעטו בעוד שהשה בחיים ולא משנשחט.

במכסת חשבון וכן (ויקרא כז, כג) מכסת הערכך.
לפי אכלו הראוי לאכילה פרט לזקן ולחולה ולמי שאינו יכול לאכול כזית.
תכוסו⁹⁷⁶ תתמנו.

(ה) **תמים** בלא מום.
בן שנה כל שנתו קרוי בן שנה כלומר שנוולד בשנה זו.
מן הכבשים ומן העזים או מזה או מזה שאף עז קרוי שה שני' (דברים יד, ד) ושה עזים.

(ו) **והיה לכם למשמרת** זה לשו' בקור שטעון בקור ד' ימים קודם שחיטה ומפני מה הקדים לקיחתו לשחיטתו ד' ימים היה ר' מתייה בן חרש אומר הרי הוא אומר (יחזקאל טז, ח) ואעבור עליך ואראך והנה עתך עת דודי⁹⁷⁷ הגיעה שבועה שנשבעתי לאברהם שאגאל את בניו ולא היו בידם מצות להתעסק בהם כדי שיגאלו שני' (יחזקאל טז, ז) ואת עירום⁹⁷⁸ ועריה ונתן להם ב' מצות דם פסח ודם מילה שמלו באותו הלילה שני' (יחזקאל טז, ו) מתבוססת בדמי' ואומר (זכריה ט, יא) גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור ושהיו שטופין בע"ז אמר להם (שמות יב, כא) משכו ידיכם מע"ז וקחו לכם צאן של מצוה.

ושחטו אותו וכי כולן שוחטין אותו אלא מכאן ששלוחו של אדם כמותו.
קהל עדת ישראל קהל ועדה וישראל ומכאן אמרו פסח צבור שוחטין בג' כתות זו אחר זו נכנסה כת ראשונה ננעלו דלתות העזרה וכו' כדאית' בפסחים (סד, א).

בין הערבים מו' שעות ולמעלה קרוי בין הערבים שהשמש נוטה לבית מבואו לערב ולשון בין הערבים שבין עריבת היום לעריבת הלילה עריבת היום בתחלת ז' שיטו⁹⁷⁹ צללי ערב (ירמיהו ו, ד) ועריבת הלילה תחלת הלילה ערב לשון נשף וחשך, כמו (ישעיהו כד, יא) ערבה כל שמחה.

(ז) **ולקחו מן הדם** זו קבלת הדם יכול ביד תלמוד לומר (שמות יב, כב) אשר בסף.

המזוזות⁹⁸⁰ הן זקופות אחת מכאן לפתח ואחת מכאן לפתח.

המשקוף הוא העליון שהדלת שוקף עליו כשסוגרין אותו ולשון שקיפה חבטה כמו (ויקרא כו, לו) קול עלה נדף דשקיף שקיפן קדום (שמות כא, כה) חבור' משקופי.
על הבתים אשר יאכלו אותו⁹⁸¹ בהם ולא על המשקוף ומזוזות שבבית התבן ובית הבקר שאין דרין בתוכו.

(ח) **את הבשר** ולא גידים ועצמות.

על מרורים⁹⁸² כל עשב מר נקרא מרור וצווים לאכול דבר מר זכר לוימררו את חייהם (שמות א, יד).

(ט) **אל תאכלו ממנו נא** שאינו צלוי כל צרכו קורוהו נא בלשון עברי.

ובשל מבושל⁹⁸³ כל זה באזהרת אל תאכלו.

במים מנין לשאר משקין ת"ל ובשל מבושל מכל מקום.

כי אם צלי אש למעלה גזר עליו במצות עשה וכאן הוסיף עליו לא תעשה.

כי אם צלי אש ראשו על כרעיו כולו צולוהו כאחד ראשו עם כרעיו ועם קרבו כלשון (שמות ו, כו) על צבאותם צבאותם כמות שהן אף זה כמות שהוא כל בשרו משלם נותן את בני מעיו לתוכו לאחר הדחתן כולו כאחד.

(י) **והנותר**⁹⁸⁴ **ממנו עד בקר** מה ת"ל עד בקר פעם שנית ליתן בקר על בקר שהבקר כמשמעו עד הנץ ובא הכתוב להקדים שאסור באכילה מעלות השחר זהו לפי משמעו ועוד מדרש אחר למד שאינו נשרף ביום טוב אלא ביום המחרת וכך תדרשנו הנותר ממנו בבקר ראשון עד בקר שני עמוד ותשרפנו.

(יא) **מתניכם חגרים** מזומנים לדרך.

בחפזון לשון בהלה וזריזות כמו (שמואל א' כג, כו) דוד נחפו ללכי' (מלכים ב' ז, טו) אשר השליכו ארם בחפזם.

פסח הוא לה' הקרבן הוא קרוי פסח על שם הפסיחה או הדילוג ואתם עשו כל עבודתו דרך פסיחה ודלוג זכר לשמו הקרוי פסח וגם פסקא לשון פסיחה.⁹⁸⁵

⁹⁷⁶ בפסוק "תכוסו".

⁹⁷⁷ בפסוק "דדים".

⁹⁷⁸ בפסוק "ערס".

⁹⁷⁹ בפסוק "כי ינטו".

⁹⁸⁰ בפסוק "המזוזות".

⁹⁸¹ בפסוק "אתו".

⁹⁸² בפסוק "מררים".

⁹⁸³ בפסוק "מבשל".

⁹⁸⁴ בפסוק "הנותר".

⁹⁸⁵ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 77.

(יב) **ועברתי** כמלך העובר ממקום למקום ובהעברה אחת וברגע אחד לוקין כולן.
כל בכור בארץ מצרים אף בכורות אחרים והם במצרים ומנין אף בכורי מצרים והם במקומות אחרים ת"ל (תהלים קלו, י) למכה מצרים בבכוריהם.
מאדם ועד בהמה מי שהתחיל בעבירה תחלה ממנו התחיל הפורענות.
ובכל אלהי מצרים שלעץ נרקבת ושלמתכ' נמסת ונתכת.
אעשה שפטים אני ה' אני בעצמי ולא על ידי שליח.

(יג) **והיה הדם לכם לאות**⁹⁸⁶ ולא לאחרים לאות מכאן שלא נתנו את הדם אלא מבפנים.
וראיתי את הדם והלא הכל גלוי לפניו אלא אתן את עיני שאתם עסוקים במצות ופוסח אני עליכם.
ופסחתי וחמלתי ודומה לו (ישעיהו לא, ה) פסוח והמליט ואני אומר כל פסיחה לשון דלוג וקפיצה ופסחתי מדלג היה מבתי ישראל לבתי מצרים שהיו שרוין זה אצל זה וכן (מלכים א' יח, כא) פוסחים על שתי הסעיפים מדלגים וכן פסחים הולכין כקופצין וכן (ישעיהו לא, ה) פסוח והמליט מדלגו וממלטו מבין המומתים.
ולא יהיה בכם נגף אבל יהיה במצרים שאם היה המצרי בכור בביתו של ישראל יכול ימלט ת"ל ולא יהיה בכם נגף הרי שהיה ישראל שרוי בביתו של מצרי שומע אני ילקה בגינו ת"ל ולא יהיה בכם נגף.

(יד) **לזכרון** לדורות.
וחגותם⁹⁸⁷ יום שהוא לך לזכרון אתה חוגגו ועדין לא שמענו אי זהו יום הזכרון ת"ל (שמות יג, ג) זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים למדנו שיום היציאה הוא יום הזכרון ואי זה יום יצאו הוי אומ' יום ט"ו בניסן הוא יום טוב הראשון שהרי ליל ט"ו אכלו את הפסח ולבקר יצאו.
לדורותיכם שומע אני מיעוט דורות שנים ת"ל חקת עולם תחגוהו.

(טו) **שבעת ימים** שבעה מלאים.
שבעת ימים מצות תאכלו ובמקום אחר אומר (דברים טז, ח) ששת ימים תאכל מצות למדנו על שביעי שאינו חובה לאכול מצה ובלבד שלא יאכל חמץ ומנין שאף ששה רשות זו מדה בתורה דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד לא ללמד על עצמו בלבד יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא מה שביעי רשות אף ששה רשות יכול אף לילה הראשון כן ת"ל (שמות יב, יח) בערב תאכלו מצות הכתו' קבעו חובה.
אך ביום הראשון תשביתו שאור⁹⁸⁸ מערב יום טוב וקרוי ראשון שהוא לפני השבעה ומצינו מוקדם קרוי ראשון (איוב טו, ז) הראשון אדם תולד הלפני אדם נולדת והקשטילן הביא זה חבר ויכל אלהים ביום השביעי דמשמעו כשבא יום השביעי היתה המלאכה נשלמת אף זה ביום ראשון כן כשיבא יום הראשון של יום טוב יהיה השאור מושבת אתה אומר ראשון ערב י"ט או אינו אלא ראשון של שבעה ת"ל (שמות לד, כה) לא תשחט על חמץ דם זבחי לא תשחט את הפסח ועדין חמץ קיים.
הנפש ההוא שהיא בדעתה ובנפשה פרט לאנוסה ומוטעת.
מישראל שומע אני תכרת מישראל ותלך לה אל עם אחר ת"ל במקום אחר (ויקרא כב, ג) מלפני בכל מקום שאני שהוא ברשותי.

(טז) **מקרא קדש** מקרא שם דבר קרא אותו קדש לאכילה ושתייה וכסות.

לא יעשה בהם אפי' על ידי אחרים.

לכל נפש אף לבהמה יכול אף לגוי ת"ל אך הוא לבדו ולא מכשירים שאפשר לעשותן מערב יום טוב.

(יז) **ושמרתם את המצות** שלא תבוא לידי חמוץ מכאן אמרו תפח תלטוש בצונן ר' יהוד' אומ' אל תהי קורא את המצות אלא ושמרתם את המצות כדרך שאין מחמיצין את המצות כך אין מחמיצין⁹⁸⁹ את המצות אלא אם באה מצוה לידך עשה אותה מיד.
ושמרתם את היום הזה ממלאכה.

לדורותיכם חוקת עולם שלא נאמר דורות וחוקת עולם על המלאכה אלא על החגיגה לפי חזר ושנאה כאן שלא תאמי' אזהרת (שמות יב, טז) כל מלאכה לא יעשה לא לדורות נאמרה אלא לאותו הדור.

(יח) **עד יום האחד ועשרים** למה נאמר והלא כבר נאמי' (שמות יב, טו) שבעת ימים לפי שני ימים לילות מנין ת"ל עד יום האחד ועשרים.

(יט) **לא ימצא בבתיכם** מנין לגבול ת"ל (שמות יג, ז) בכל גבולך מה ת"ל בתים מה ביתך ברשותך אף גבולך ברשותך יצא חמצו של נכרי שהוא אצל ישראל ולא קבל עליו אחריות.

כי כל אוכל מחמצת לענוש כרת על השאור והלא כבר ענש על החמץ אלא שלא תאמר חמץ הראוי לאכילה ענש עליו שאור שאינו ראוי לאכילה לא ענש עליו ואם ענש על השאור ולא ענש על החמץ הייתי אומ'⁹⁹⁰ שאור שהוא מחמץ אחרי' ענוש כרת חמץ שאינו מחמץ אחרים לא ענש עליו לכך נאמרו שניהם.

⁹⁸⁶ בפסוק "לאות".

⁹⁸⁷ בפסוק "וחגותם".

⁹⁸⁸ בפסוק "שאור".

⁹⁸⁹ כנראה צריך לומר "מחמיצין".

⁹⁹⁰ חסרה נקודה מעל ה"מ" לסמן קיצור.

בגר ובאזרח הארץ לפי שהנס נעשה לישראל הוצרך לרבות את הגרים.

(כ) **כל מחמצת לא תאכלו** אזהרה על אכילת שאור כל מחמצת להביא את התערובת. **בכל מושבותיכם**⁹⁹¹ תאכלו מצות זה בא ללמד שתהא ראויה ליאכל בכל מושבותיכ' פרט למעשר שני ולחלו' תודה.

(כא) **משכו** מי שיש לו ימשוך משלו. **וקחו** מי שאין לו יקח מן השוי'. **למשפחותיכם**⁹⁹² שה לבית אבות.

(כב) **אזוב** מין ירק הוא שיש לו גבעולין אגודת אזוב שלשה קלחין קרוין אגודה. **אשר בסף** בכלי כמו (מלכים ב' יב, יד) ספות כסף. **מן הדם אשר בסף** למה חזר ושנאו שלא תאמ' טבול אחד לג' המתנות נאמר עוד אשר בסף שתהא כל נתינה ונתינה מן הדם אשר בסף על כל הגעה טבילה. **ואתם לא תצאו** מגיד שמאחר שנתנה רשות למחבל אינו מבחין בין צדיק לרשע ולילה רשות למחבלים הוא שני (תהלים קד, כ) בו תרמו' כל חיתו.

(כג) **ופסח** וחמל ויש לו' ודלג. **ולא יתן המשחי'** לא יתן לו יכולת לבא כמו (בראשית לא, ז) ולא נתנו אלהים להרע עמדי.

(כד) **כאשר דבר** והבאתי אתכם אל הארץ (שמות ו, ח).

(כז) **ויקוד העם וישתחו** על בשורת הגאולה וביאת הארץ ובשורת בנים שיהו להם וישאלום ר' שמואל בר ניחומי אומ' ויקוד העם וישתחו חוזר למצרים שהם השתחו' לפנינו שנצא ממצרים.

(כח) **וילכו ויעשו בני ישראל** וכי עתה עשו והלא מראש חדש ניסן נאמר לפניהם אלא מכיון שקבלו עליהם מעלה עליהם הכתוב כאלו עשו. **וילכו ויעשו** אף הליכה מנה הכתו' ליתן שכר להליכה ושכר לעשיה. **כאשר צוה ה' את משה ואת אהרן**⁹⁹⁴ **כן עשו** להגיד שבחן של ישראל שלא הפילו מכל מצות משה ואהרן ומהו כן עשו אף משה ואהרן כן עשו.

(כט) **וה' הכה כל בכור** כל מקום שני' וה' הוא ובית דינו שהו'יו לשון תוספת כגון פלוני ופלוני.

הכה כל בכור אף של אומה אחרת והוא במצרים. **מבכור פרעה** אף פרעה בכור הוא ונשתיר הוא לבדו ועליו הוא אומר (שמות ט, טז) בעבור הראותך⁹⁹⁵ את כחי בים סוף.

עד בכור השבי שהיו שמחין לאידם של ישראל ועוד שלא יאמרו יראתנו הביאה הפורענו' ובכור השפחה בכלל היה שהרי מנה מן החשוב שבכולם עד הפחות ובכור השפחה חשוב מבכור השבי.

(ל) **ויקם פרעה לילה** ממתנו ולא כדרך המלכים בשלש שעות ביום הוא תחלה ואחר כן וכל עבדיו מלמד שהיה מחזר על בתי עבדיו אחד אחד ומעמידן. **כי אין בית אשר אין שם מת** יש שם בכור מת אין שם בכור גדול הבית קרוי בכור שני (תהלים פט, כח) גם⁹⁹⁶ אני בכור אתנהו ד"א מצריות מזנות תחת בעליהן ויולדות מרווקים פנויין והיו להן בכורות הרבה פעמים חמשה לאשה אחת כל אחד ואחד בכור לאביו.

(לא) **ויקרא למשה ולאהרן לילה** מלמד שהיה מחזר על פתחי העיר צועק היכן משה שרוי היכן אהרן שרוי. **גם אתם הגברים** **גם בני ישראל** הטף.

ולכו עבדו את ה' כדברכם הכל כמו שאמרתם אתם ולא כמו שאמרתי אני לא אשלח (שמות ה, ב) בטל מי ומי החולכים⁹⁹⁷ (שמות י, ח) בטל צאנכ' ובקרכם יוצג (שמות י, כד) גם צאנכם גם בקרכם קחו.

(לב) **כאשר דברתם** גם אתה תתן בידינו זבחים ועולות (שמות י, כה) קחו כאשר דברתם. **וברכתם גם אותי**⁹⁹⁸ התפללו עלי שלא אמות כי אני בכור.

⁹⁹¹ בפסוק "מושבותיכם".

⁹⁹² בפסוק "לְמִשְׁפְּחוֹתֵיכֶם".

⁹⁹³ בפסוק "ויקוד".

⁹⁹⁴ בפסוק "מִשֶׁה וְאַהֲרֹן כֵּן עָשׂוּ".

⁹⁹⁵ בפסוק "הראתך".

⁹⁹⁶ בפסוק "אף".

⁹⁹⁷ בפסוק "ההלכים".

⁹⁹⁸ בפסוק "אתי".

(לג) **כולנו**⁹⁹⁹ **מתים** לא כגזרת משה שאמי (שמות יא, ה) ומת כל בכור וכאן אף הפשוטין מתים חמשה או עשרה בבית.

(לד) **טרם יחמץ** המצריים לא הניחום לשהות כדי חמוץ.
משארותם¹⁰⁰⁰ שירי מצה ומרור.
על שכמם אע"פ שהבהמות הוליכו עמהן מחבבין היו את המצוה.

(לה) **כדבר משה** שאמר להן במצרים (שמות יא, ב) וישאלו איש מאת רעהו.
ושמלות¹⁰⁰¹ אף הן חביבות עליהן מן הכסף ומן הזהב האמור אחרון בפסוק חשוב.

(לו) **וישאלום**¹⁰⁰² אף מה שלא היו שואלין מהם היו נותנין להם אתה אומ' אחד טול שנים ולך.
וינצלו ורוקיננו.

(לז) **מרעמסס סוכות**¹⁰⁰³ ק"כ מילין הן ובאו לשם לפי שעה הוא שאומר (שמות יט, ד) ואשא אתכם על כנפי נשרים.
הגברים מבן עשרים שנה ומעלה.

(לח) **ערב רב** תערובת אומות גרים היו.

(לט) **עוגות מצות**¹⁰⁰⁴ חררה של מצה בצק שלא החמיץ קרוי מצה.
וגם צידה לא עשו להם לדרך להגיד שבחן של ישראל שלא אמ' היאך נצא למדבר בלא צידה אלא האמינו והלכו הוא שני (ירמיהו ב, ב) זכרתי לך חסד נעוריד אהבת כלולותיך¹⁰⁰⁵ לכתך אחרי במדבר מה שכר מפורש אחריו (ירמיהו ב, ג) קדש ישראל לה' ראשית תבואתו¹⁰⁰⁶.

(מ) **אשר ישבו במצרים** עם שאר ישיבות שישבו בארץ לא להם שלשים שנה וארבע מאות שנה¹⁰⁰⁷ בין הכל משנולד יצחק ועד עכשו היו ת' שנה ומשהיה זרע לאברהם נתקיים (בראשית טו, יג) גר יהיה זרעך ולי' שנה משנגזר' גזרה בין הבתרי' עד שנולד יצחק ואי אפשר לומר בארץ מצרים לבדה שהרי קהת מן הבאים עם יעקב היה צא וחשוב כל שנותיו ושנות עמרם בנו ושמונים שלמשה לא תמצאם כך ועל כרחך¹⁰⁰⁸ הרבה שנים נבלעים בשנות עמרם הרי לא תמצא ת' שנה לביאת מצרים והוזקקת לומ' כי גר יהיה זרעך במצרים ובשאר ארצות כי מקום הגרות לא הזכיר הכתוב ואפי' חברון שני (בראשית לה, כז) אשר גר שם אברהם ויצחק ואומר (שמות ו, ד) את ארץ מגוריהם אשר גרו בה לפי אתה צריך לומ' כי גר יהיה זרעך משיהיה לו זרע וכשתמנה ת' שנה משנולד יצחק תמצא מביאת מצרים עד יציאתם מאתי ועשר וזה אחד מן הדברים ששנו לתלמי המלך.

(מא) **ויהי מקץ שלשים שנה**¹⁰⁰⁹ **ויהי בעצם היום הזה** מגיד כיון שהגיע הקץ כהרף עין באה הגאולה בט"ו בניסן באו מלאכי השרת אצל אברהם לבשרו בט"ו בניסן נולד יצחק בט"ו בניסן נגזרה גזרה בין הבתרים.

(מב) **ליל שמורים**¹⁰¹⁰ שהיה הקב"ה יושב ומצפה לקיים הבטחתו להוציא אותם מארץ מצרי' הוא הלילה שאמ' הקב"ה לאברהם בלילה הזה אני גואל את בניך.
שמורים לכל בני ישראל לדורותם¹⁰¹¹ משומר מן המזיקין כענין שני (שמות יב, כג) ולא יתן המשחית וגו'.

(מג) **ויאמר ה' אל משה ואהרן זאת חוקת הפסח**¹⁰¹² ב"ד בניסן נאמרה להן.
כל בן נכר שנתנכרו מעשיו לאביו שבשמים ואפילו ישראל משומד.

⁹⁹⁹ בפסוק "כולנו".

¹⁰⁰⁰ בפסוק "משארתם".

¹⁰⁰¹ בפסוק "ושמלות".

¹⁰⁰² בפסוק "וישאלום".

¹⁰⁰³ בפסוק "ספֹּתָהּ".

¹⁰⁰⁴ בפסוק "עגת".

¹⁰⁰⁵ בפסוק "כְּלֹלֹתַיִךְ".

¹⁰⁰⁶ בפסוק "תבואתה".

¹⁰⁰⁷ מילים אלו אינן מסומנות כדיבור המתחיל. כך גם בכ"י אוקספורד 187.

¹⁰⁰⁸ אולי היה כאן דילוג מחמת הדומות וצריך להוסיף "היו לקהת עד שלא ירד למצרים, והרבה משנות עמרם נבלעים בשנות קהת והרבה שנים".

¹⁰⁰⁹ בפסוק "וְיָהִי מִקֵּץ שְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה וַיְהִי בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה".

¹⁰¹⁰ בפסוק "שְׁמֹרִים".

¹⁰¹¹ בפסוק "לְדֹרֹתָם".

¹⁰¹² בפסוק "חֻקֹּת".

(מד) ומלתה אותו¹⁰¹³ אז יאכל בו רבו מגיד שמילת עבדיו מעכבתו מלאכול הפסח דברי ר' יהושע ר' אליעזר אומי אין מילת עבדיו מעכבתו מלאכול הפסח ומה תלמוד לומר יאכל בו העבד.

(מה) תושב זה גר תושב. שכיר¹⁰¹⁴ זה הגוי מה תלמוד לומר והלא ערלים הם ונאמי (שמות יב, מח) כל¹⁰¹⁵ ערל לא יאכל בו אלא כגון ערבי מהול וגבעוני מהול והוא תושב או שכיר.

(מו) בבית אחד יאכל בחבורה אחת שלא יעשו הנמנים עליו שתי חבורות ויחלקוהו אתה אומי בחבורה אחת או בבית אחד כמשמעו וללמד שאם התחילו והם אוכלין בחצר וירדו גשמים לא יכנסו לבית ת"ל (שמות יב, ז) על הבתים אשר יאכלו אותו בהם מכאן שהאוכל אוכל בשני מקומות. לא תוציא מן הבית מן הבשר מן החבורה. ועצם לא תשברו בו הראוי לאכילה כגון שיש בו כזית בשר יש בו משום שבירת עצם אין בו כזית בשר אין בו משום שבירת עצם.

(מז) כל עדת ישראל יעשו אותו¹⁰¹⁶ למה נאמי לפי שני בפסח מצרים (שמות יב, ג) שה לבית אבות שנמנו עליו למשפחות יכול אף פסח דורות כן ת"ל כל עדת ישראל יעשו אותו.

(מח) ועשה פסח יכול כל המתגייר יעשה פסח מיד ת"ל והיה כאזרח הארץ מה אזרח בארבעה עשר אף גר ב"ד. וכל ערל לא יאכל בו להביא את שמתו אחיו מחמת מילה שאינו משומד לערלות ואינו למד מבן נכר לא יאכל בו (שמות יב, מג).

(מט) תורה אחת להשוות גר לאזרח אף לשאר מצות שבתורה.

פרק יג

(ב) פטר¹⁰¹⁷ רחם שפתח את הרחם תחלה כמו (משלי יז, יד) פוטר מים ראשית מדון וכן (תהלים כב, ח) יפטירו בשפה, יפתחו שפתים. לי הוא לעצמי קנייתים על ידי שהכתי בכורי מצרים.

(ג) זכור את היום הזה לימד שמוזכירין יציאת מצרים בכל יום.

(ד) בחדש האביב וכי לא היו יודעין באי זה חדש אלא כך אמי להם ראו מה שגמל לכם שהוציא אתכם בחדש שהוא כשר לצאת לא חמה ולא צנה ולא גשמים וכן הוא אומי (תהלים סח, ז) מוציא אסירי בכושרות חדש כשר לצאת.

(ה) אל ארץ הכנעני אע"פ שלא מנה אלא חמשה עממים כל שבעה עממים במשמע שכלן בכלל כנעני הן ואחת ממשפחו' היתה שלא נקראת אלא כנעני. נשבע לאבותיך¹⁰¹⁸ באברהם הוא אומר (בראשית טו, יח) ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי ביצחק הוא אומר (בראשית כו, ג) גור בארץ הזאת וגו' ביעקב הוא אומי (בראשית כח, יג) הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה.

זבת חלב ודבש החלב זב מן העזים והדבש זב מן התמרים ומן התאנים. את העבודה הזאת שלפסח והלא כבר נאמי למעלה (שמות יב, כה) וכי¹⁰¹⁹ תבואו אל הארץ ולמה חזר ושנאה בשביל דבר שנתחדש בה בפרשה ראשונה נאמי בה (שמות יב, כו) וכי¹⁰²⁰ יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת לכם בבן רשע שהוציא עצמו מן הכלל הכתוב מדבר וכאן נאמר (שמות יג, ח) והגדת לבנך בבן שאינו יודע לישאל והכתוב מלמדך שתפתח לו אתה בדברי הגדה המיישבין את הלב.

(ח) בעבור זה בעבור שאקיים מצותיו כגון פסח מצה ומרורים הללו. עשה ה' לי זו היא תשובה לבן רשע לומי לו לי עשה ה' ולא לו שאלו היה שם לא היה כדי להגאל.

(ט) והיה לך לאות יציאת מצרים תהיה לך לאות על ידך ובין עיניך שתכתוב פרשיות הללו ותקשרם בראש ובזרוע.

¹⁰¹³ בפסוק "אתו".

¹⁰¹⁴ בפסוק "שכיר".

¹⁰¹⁵ בפסוק "וכל".

¹⁰¹⁶ בפסוק "אתו".

¹⁰¹⁷ בפסוק "פטר כל רחם".

¹⁰¹⁸ בפסוק "לאבותיך".

¹⁰¹⁹ בפסוק "והיה כִּי".

¹⁰²⁰ בפסוק "והיה כִּי".

על ידך יד שמאל לפי ידכה מלא בפרשה שנייה (שמות יג, טז) לדרוש בו יד שהיא כהה.

(י) **מימים ימימה** משנה לשנה.

(יא) **נשבע לך** והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי את ידי (שמות ו, ח).
ונתנה לך תהי בעיניך כאלו נותנה לך בו ביום ולא תהא בעיניך כירושת אבות.

(יב) **והעברת** אין והעברת אלא לשון הפרשה וכן הוא אומ' (במדבר כז, ח) והעברתם את נחלתו לבתו.
שגר בהמה נפל ששיגרתו אמו ושלחתו בלא עתו ולמדך הכתוב שהוא קדוש לבכורה לפטור את הבא אחריו ואף שאינו נפל קרוי שגר כמו (דברים ז, יג) שגר אלפיך אבל זה לא בא ללמד אלא על הנפל שהרי כבר כתב כל פט' רחם לשון אחר יש לפרש והעברת כל פטר בבכור אדם הכתו' מדבר.

(יג) **פטר חמור**¹⁰²¹ ולא פטר בהמה טמאה וגזרת הכתוב הוא לפי שנמשלו בהם בכורי מצרים ועוד שסייעו ישראל ביציאתן ממצרי' שאין לך אחד מישראל שלא עלו עמו הרבה חמורים טעונין מכספה וזהבה שלמצרים.
תפדה בשה נותן שה לכהן ופטר חמור מותר בהנאה והשה חולין ביד הכהן.
וערפתו עורפו בקופיץ מאחוריו והורגו הוא הפסיד ממונו שלכהן לפי' יפסד ממונו.
וכל בכור אדם בבניך תפדה חמש סעלים¹⁰²² פדיונו קצוב במקום אחר.

(יד) **כי ישאלך בנך מחר** יש מחר שהוא עכשו ויש מחר שהוא לאחר זמן כגון זה וכגון (יהושע כב, כז) והיה כי יאמרו בניכם מחר לבנינו דבני גד ובני ראובן ביהושע.
מה זאת זה תינוק טיפש שאינו יודע להעמיק שאלתו וסותם ושואל מה זאת ובמקום אחר הוא אומר (דברים ו, כ) מה העדות והחוקים והמשפטים וגו' הרי זו שאלת חכם דברה תורה כנגד ארבעה בניס השואל דרך חכמה ורשע ותם ושאינו מבין לשאול.

(טז) **ולטוטפות**¹⁰²³ תפלין ועל שהם ארבעה בתים קרוי טטפת טט בגדפי שתיים פת באפריקי שתיים ומנחם חברו עם (יחזקאל כא, ב) הטף¹⁰²⁴ אל דרום (מיכה ב, ו) אל תטיפו יטיפון לשון דבור וכמו (שמות יג, ט) לזכרון¹⁰²⁵ שהרואה אותם קשורים בין עיניו יזכור הנס וידבר בו.
לטוטפות¹⁰²⁶ **בין עיניך** כלומר שיהיו עיניך מסתכלות במצות תמיד ורואות אותן לנגדן וכן הטף (יחזקאל כא, ב) ואל תטיפו (מיכה ב, ו) לשון ראייה שהנביא נקרא צופה ורואה וכן הלודך וטפוף מביטות ומרמזות בעיניהם וכן בלשון משנה¹⁰²⁷ שפיל ואזיל בראוזא ועייניה מטיפו בטרפיה.¹⁰²⁸

חסלת פרשי' בא אל פרעה

[פרשת בשלח]

פרק יג

(יז) **ויהי בשלח פרעה ולא נחם**¹⁰²⁹ ניהגם כמו (שמות לב, לד) לך נחה את העם, בהתהלך תנחה אותך¹⁰³⁰ (משלי ו, כב).

כי קרוב הוא ונח לשוב באותו הדרך למצרי' ויש מדרשי אגדה הרבה.
בראותם¹⁰³¹ **מלחמה** כגון מלחמת (במדבר יד, מה) וירד הכנעני והעמלקי¹⁰³² אם היו הולכים דרך ישר היו חוזרין מה אם כשהקיפן דרך העקום אמרו (במדבר יד, ד) נתנה ראש ונשובה מצרימה אם הולכין בפשוטה על אחת כמה וכמה.

פן ינחם יחשבו מחשבה על שיצאו ויתנו לב לשוב.

(יח) **ויסב** הסיבן מדרך הפשוטה לדרך העקומה.

ים סוף כמו לים סוף וסוף אגם שגדלין בו קנים וכן (שמות ב, ג) ותשם בסוף (ישעיהו יט, ו) קנה וסוף קמלו.

¹⁰²¹ בפסוק "חמר".

¹⁰²² היפוך אותיות, צריך להיות "סלעים". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 111.

¹⁰²³ בפסוק "ולטוטפת".

¹⁰²⁴ בפסוק "והטף".

¹⁰²⁵ בפסוק "ולזכרון".

¹⁰²⁶ בפסוק "ולטוטפת".

¹⁰²⁷ מגילה יד, ב; בבא קמא צב, ב.

¹⁰²⁸ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 103.

¹⁰²⁹ בפסוק "ויהי בשלח פרעה את העם ולא נחם".

¹⁰³⁰ בפסוק "אתך".

¹⁰³¹ בפסוק "בראותם".

¹⁰³² בפסוק "העמלקי והכנעני".

וחמושים¹⁰³³ עלו אין חמושים אלא מזויינים וכן הוא אומר (יהושע א, יד) ואתם תעברו חמושים וכן תרגם אנקלוס ומזרזין וירק את חניכיו (בראשית יד, יד) וזריז ד"א מחומשים אחד מחמשה יצאו וד' חלקים מתו בשלשת ימי אפלה.

(יט) **השבע השביע** השביען שישביעו לבניהם ולמה לא השביע לבניו שישאווהו לארץ כנען כמו שהשביעו יעקב אמי יוסף אני הייתי שליט במצרים והיה ספק בידי לעשות אבל בני לא יניחום מצריים לעשות לכך השביען לכשיגאלו ישאווהו משם.
והעליתם את עצמותי¹⁰³⁴ **מזה אתכם** לאחיו השביע כן למדנו שאף עצמות כל השבטים העלו עמם לארץ שנאמר אתכם.

(כ) **ויסעו מסוכות**¹⁰³⁵ ביום השני שהרי בראשון באו מרעמסס לסוכות.

(כא) **לנחותם**¹⁰³⁶ **הדרך** נקוד פת"ח שהוא כמו להנחותם כמו (דברים א, לג) לראותכם את הדרך תלכו בה¹⁰³⁷ להראותכם על ידי שליח אף כאן להנחותם על ידי שליח ומי השליח עמוד הענן והב"ה מוליכו לפניהם ומכל מקום את עמוד הענן הכין להנחותם על ידו שהרי על ידי עמוד הענן הן הולכין ועמוד הענן אינו לאורה אלא להורותם הדרך.

(כב) **לא ימיש** הקב"ה את עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה מגיד הכתוב שעמוד האש משלים לעמוד הענן ועמוד הענן משלים לעמוד האש שעד שלא ישקע זה עולה זה.

פרק יד

(ב) **וישובו**¹⁰³⁸ **ויחנו** לאחוריהם לצד מצרים היו קרבין כל יום השלישי כדי להטעות את פרעה שיאמר טועים הם בדרך שני (שמות יד, ג) ואמר פרעה לבני ישראל.
לפני פי החירות¹⁰³⁹ הוא פיתום ועכשו נקרא פי החירות על שם שנעשו בני חורין והם שני סלעים גבוהין וזקופין והגיא שביניהן קרוי פי הסלעים.
לפני בעל צפון¹⁰⁴⁰ הוא נשאר מכל אלוהות מצרי' כדי להטעותן שיאמ' קשה היא יראתנו עליו פיר' איוב (איוב יב, כג) משגיא לגוים ויאבדם.

(ג) **ואמ' פרעה** כשישמע שהן שבין לאחוריהן.
לבני ישראל על בני ישראל (שמות יד, יד) ה' ילחם לכם עליכם (בראשית כ, יג) כמו אמרי לי אמרי עלי.
נבוכים¹⁰⁴¹ הם כלואים ומשוקעים וכמהו (איוב לח, טז) נבכי ים (תהלים פד, ז) עמק¹⁰⁴² הבכא (איוב כח יא) מבכי נהרות נבוכים הם כלואים במדבר שאין יודעין לצאת ממנו והיכן ילכו.

(ד) **ואכבדה בפרעה** כשהקב"ה מתנקם ברשעים שמו מתגדל ומתכבד וכן הוא אומ' (יחזקאל לח, כב) ונשפטתי אתו בדבר ובדם ואחר כך (יחזקאל לח, כג) והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי ואומר (תהלים עו, ד) שמה שבר רשפי קשת ואחר כך (תהלים עו, ב) נודע ביהודה אלהים ואומ' (תהלים ט, יז) נודע ה' משפט עשה.
בפרעה ובכל חילו הוא התחיל בעבירה תחלה וממנו התחילה הפורענות.
ויעשו כן להגיד שבחן של ישראל ששמעו לקול משה ולא אמרו היאך נקרב אל רודפינו אנחנו צריכי' לברוח אלא אמרו אין לנו אלא דברי בן עמרם.

(ה) **ויוגד**¹⁰⁴³ **למלך מצרים** אקטורין שלח עמהן וכיון שהגיעו שלשת ימים שקבעו לילך ולשוב וראו שאין חוזרין למצרים באו והגידו לפרעה ביום רביעי בחמישי ובששי רדפו אחריהם ליל שביעי ירדו לים בשחרית אמ'¹⁰⁴⁴ שירה והוא יום שביעי שלפסח לכך אנו קורין את השירה ביום השביעי.
ויהפך לבב פרעה נהפך ממה שהיה שהרי אמר להם (שמות יב, לא) קומו צאו מתוך עמי ונהפך לב עבדיו שהרי לשעבר היו אומרי' לו (שמות י, ז) שלח את האנשיי עכשו נהפכו לרדוף אחריהם בשביל ממונם שהשאלום.
מעבדנו מעבוד אותנו.

¹⁰³³ בפסוק "וחמושים".

¹⁰³⁴ בפסוק "עצמותי".

¹⁰³⁵ בפסוק "מסכות".

¹⁰³⁶ בפסוק "לנחותם".

¹⁰³⁷ בפסוק "לראותכם בדרך אשר תלכו בה".

¹⁰³⁸ בפסוק "וישובו".

¹⁰³⁹ בפסוק "החירות".

¹⁰⁴⁰ בפסוק "צפון".

¹⁰⁴¹ בפסוק "נבוכים".

¹⁰⁴² בפסוק "בעמק".

¹⁰⁴³ בפסוק "ויגד".

¹⁰⁴⁴ "אמרו".

(ו) **ויאסור**¹⁰⁴⁵ את רכבו הוא בעצמו.

ואת עמו לקח עמו משכם בדברים לקינו ונטלו ממונינו ושלחנו¹⁰⁴⁶ באו עמי ואני לא אתנהג כשאר מלכים דרך שאר מלכים עבדיו קודמין לו במלחמה ואני אקדים לפניכם שני (שמות יד, י) ופרעה הקריב קרב עצמו ומיהר לפני חיילותיו דרך מלכים ליטול בזה בראש כמו שיבחר אני אשוה לכם שני (שמות טו, ט) אחלק שלל.

(ז) **בחור** נבחרים בחור לשון יחיד כל רכב ורכב שבמנין הזה היה בחור.

וכל רכב מצרים ועמהם שאר הרכב ומהיכן היו הבהמות אם תאמר של מצרים הלא נאמר (שמות ט, ו) וימת כל מקנה מצרים אם מישראל הלא נאמר (שמות י, כו) וגם מקננו ילך עמנו משל מי היו מן הירא את דבר ה' (שמות ט, כ) מכאן היה ר' שמעון אומר כשר שבגויים¹⁰⁴⁷ הרוג טוב שבנחשים רצץ את מוחו. **ושלישים על כולו**¹⁰⁴⁸ שרי צבאות כתרגו'. שרי צבאות כתרגו'.

(ח) **ויחזק ה' את לב פרעה מלך מצרים** שהיה תולה אם לרדוף אם לאו וחזק את לבו לרדוף. **ביד רמה** בגבורה גבוהה ומפורסמת.

(י) **ופרעה הקריב** היה לו לכתו ופרעה קרב מהו הקריב הקריב עצמו ונתאמץ לקדם לפניו כמו שהתנה עמהם. **נוסע**¹⁰⁴⁹ **אחריהם** בלב אחד כאיש אחד ד"א ראו שר של מצרים נוסע מן השמים לעזור את מצרים תנחומא. **ויצעקו** תפשו אומנות שלאבותם באברהם הוא אומי (בראשית יט, כז) אל המקום אשר עמד שם ביצחק (בראשית כד, סג) לשוח בשדה ביעקב (בראשית כח, יא) ויגע במקום.

(יא) **המבלי אין קברים** וכי מחמת חסרון שאין קברים במצרים ליקבר שם לקחתנו משם שיפי"ר פלינצ"א דינו"ן פוש"ש.

(יב) **אשר דברנו אליך** והיכן דברו (שמות ה, כא) ירא ה' עליכם וישפט¹⁰⁵⁰. **ממותנו**¹⁰⁵¹ מאשר נמות אם היה נקוד ממותנו מלא פום היה משמע ממותינו ממיתתינו במדבר עכשו שנקוד בשור"ק משמעו מאשר נמות וכן (שמות טז, ג) מי יתן מותנו שנמות וכן (שמואל ב' יט, א) מי יתן מותי דאבשלום שאמות כמו (צפניה ג, ח) ליום קומי לעד (דברי הימים ב' יח, כו) עד שובי בשלום שאשוב.

(יג) **כי אשר ראיתם את מצרים** מה שראיתם אותם אינו אלא היום הוא שראיתם אותם ולא תוסיפו עוד.

(יד) **ילחם לכם** בשבילכם וכן (שמות יד, כה) כי ה' נלחם להם.

(טו) **מה תצעק אלי** למד שהיה משה עומד ומתפלל אמר לו הב"ה לא עת עתה להאריך שישראל עומדין בצרה ד"א מה תצעק אלי עלי הדבר ולא עליך כמו שכתוב להלן (ישעיהו מה, יא) על בני ועל פועל ידי תצווני. **דבר אל בני ישראל ויסעו** אין להם אלא ליסע שאין הים עומד בפניהם כדי הוא זכות אבותם והם באמנה שהאמינו בי לקרוע להם את הים.

(יט-כ) **וילך מאחריהם** להבדיל בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל ולקבל חצים ובליסטראות של מצרים בכל מקום הוא אומר מלאך ה' וכאן הוא אומר מלאך האלהים אין אלהים בכל מקום אלא דיין למדנו שהיו ישראל נתבעין בדין באותה שעה אם להנצל אם להאבד עם מצרים.

ויבא בין מחנה מצרים משל למהלך בדרך ובנו מהלך לפניו באו ליסטים לשבותו נטלו מלפניו ונתנו מאחוריו זאב מאחוריו נתנו לפניו באו ליסטים מלפניו וזאבי מאחוריו נתנו על זרועו ונלחם בהם כך (הושע יא, ג) אני¹⁰⁵² תרגלתי לאפרים קחם על זרועותיו.

ויסע עמוד הענן כשחשכה ובא להשלים עמוד הענן לעמוד האש לא נסתלק עמוד הענן כמו שהיה רגיל ערבית לגמרי אלא נסע והלך לו מאחריהם להחשיך למצרים.

ויהי הענן והחשיך למצרים.

ויאר עמוד האש את הלילה לישראל והולך לפניו כדרכו ללכת כל הלילה והחשיך והערפל לצד מצרים. **ולא קרב זה אל זה** מחנה אל מחנה.

(כא) **ברוח קדים עזה** רוח קדים שהיא עזה שברוחות הוא הרוח שהב"ה נפרע בו מן הרשעים שני (ירמיהו יח, יז) ברוח קדים אפיצם (הושע יג, טו) יבא קדים רוח ה' (יחזקאל כז, כו) רוח הקדים שברך בלב ימים (ישעיהו כז, ח) הגה ברוחו הקשה ביום קדים.

¹⁰⁴⁵ בפסוק "ויאסור".

¹⁰⁴⁶ "ושלחנו".

¹⁰⁴⁷ המילה "שבגויים" חסרה ב"רש"י השלם", המתבסס על העותק של JTS, שהיה באתר hebrewbooks.org, ושם יש רווח המעיד על כך שהמילה נמחקה כדי לא להעליב את נוצרים. בעותק של שוקן המילה "שבגויים" נמצאת.

¹⁰⁴⁸ בפסוק "וילך אל פלו".

¹⁰⁴⁹ בפסוק "נסע".

¹⁰⁵⁰ בפסוק "וילך אל פלו".

¹⁰⁵¹ בפסוק "ממתנו".

¹⁰⁵² בפסוק "ואנכי".

ויבקעו המים כל מים שבעולם.

(כג) **כל סוס פרעה** וכי סוס אחד היה אלא מגיד שאין כולם חשובים לפני המקום אלא כסוס אחד.

(כד) **באשמורת**¹⁰⁵³ הבקר שלשה חלקי לילה קרוי אשמורות ואותה שלפני היום קרויה אשמור' הבקר ואומ' אני שהוא חלוק למשמרות שיר מלאכי השרת כת אחר כת לשלשה חלקים לכך קרוי אשמורת וזהו שתרגם אנקלוס מטרת.

וישקף ויבט כלוי פנה אליהם להשחיתם ותרגו' ואסתכי אף הוא לשון הבטה כמו (במדבר כג, יד) שדה צופים¹⁰⁵⁴ חקל סכותא.

בעמוד אש וענן עמוד ענן יורד ועושה אותו כטיט ועמוד האש מרתיחו וטלפי סוסייהם משתמטות. **ויהם** לשון מהומה ערבבם נטל סגניות שלהם ושנינו בפרק ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי כל מקום שני מהומה הרעמת קול הוא וזה אב לכולן (שמואל א' ז, י) וירעם ה' בקול גדול ... על פלשתים ויהומם¹⁰⁵⁵.

(כה) **ויסר את אופן מרכבותיו**¹⁰⁵⁶ מכח האש נשרפו הגלגלים והמרכבות נגררות והיושבין בהן נעין ואבריהם מתפרקין.

וינהגו בכבידות¹⁰⁵⁷ בהנהגה שהיא כבדה וקשה להן במדה שמדדו (שמות ט, לד) ויכבד לבו הוא ועבדיו אף כאן וינהגו בכבדות.

נלחם להם בשבילם כמו עליהם.

במצרים עם המצריים כמו שני (שמות יד, כו) וישבו המים על מצרים ד"א במצרי' בארץ מצרים שכשם שאלו לוקין על הים כך היו לוקין אלו שבמצרי'.

(כו) **וישובו המים**¹⁰⁵⁸ המים שזקופין ועומדין כחומה שבו למקומן ויכסו על מצרים.

(כז) **לפנות בקר** לעת שהבקר פונה לבא.

לאיתנו לתקפו הראשון.

נסים לקראתו שהיו מהומהין ומטורפין ורצים לקראת המים.

וינער ה' כאדם שמנער את הקדרה והופך את עליון למטה ואת התחתון למעלה כך היו עולין ויורדין בים ומשתברין ונתן הב"ה בהן חיות לקבל את היסורי' ושניק הוא לשו' טירוף בלשו' ארמי והרבי' יש במדרש אגד'.

(כח) **ויכסו את הרכב**¹⁰⁵⁹ ... **לכל חיל פרעה** כך דרך המקראות לכתוב למ"ד יתרה כמו (שמות כז, ג) לכל כליו תעשה נחשת וכן (שמות כז, יט) לכל כלי המשכן לכל¹⁰⁶⁰ עבודתו ואינה אלא לתקון לשון.

(ל) **וירא ישראל את מצרים מת על שפת הים** שפלטן הים על שפתו כדי שלא יאמרו ישראל כשם שאנו עולים מצד זה כך הן חוזרים מצד אחר וירדפו אחרינו.

(לא) **את היד הגדולה**¹⁰⁶¹ את הגבורה הגדולה שעשה ידו שלהב"ה והרבה לשונות נופלות על לשון יד וכולן לשון יד ממש והמפרש יתקן הלשון אחר ענין הדבור.

פרק טו

(א) **אז ישיר משה** אז כשראה הנס ראה לבו שיסיר שירה וכן (יהושע י, יב) אז ידבר יהושע וכן (מלכים א' ז, ח) ובית יעשה לבת פרעה חשב בלבו שיעשה לה אף כאן אז ישיר אמר לבו שיסיר וכן עשה.

ויאמרו לאמר אשירה לה' וכן יהושע כשראה הנס אמר לו לבו שידבר וכן עשה (יהושע י, יב) ויאמר לעיני כל¹⁰⁶² ישראל וכן שירת הבאר פתח (במדבר כא, יז) באז ישיר ופרש אחריו עלי באר ענו לה (מלכים יא, ז) אז יבנה שלמה פירשו חכמי ישראל שבקש לבנות ולא בנה למדנו שהיו"ד על שם מחשבה נאמרה לישב פשוטו אבל מדרשו אמרו רז"ל מכאן לתחיית המתים מן התורה וכן בכולן חוץ משל שלמה שפירשוהו בקש לבנות ולא בנה ואין לומר וליישב הלשון הזה כשאר דברים הנכתבים בלשון עתיד והם בלשון הווה כמו (איוב א, ה) ככה יעשה איוב (במדבר ט, כג) על פי ה' יחנו (במדבר ט, כ) ויש אשר ישכון שם הענן¹⁰⁶³ דבר הווה תמיד ונופל בו בין לשון עבר בין לשון עתיד אבל זה שלא היה אלא לשעה איני יכול ליישבו בלשון הזה.

¹⁰⁵³ בפסוק "בְּאֶשְׁמֹרֶת".

¹⁰⁵⁴ בפסוק "צָפִים".

¹⁰⁵⁵ בפסוק "וַיִּהְיֶה".

¹⁰⁵⁶ בפסוק "מִרְכָּבֹתָיו".

¹⁰⁵⁷ בפסוק "בְּכִבְדוֹתָיו".

¹⁰⁵⁸ בפסוק "וַיִּשְׁבּוּ".

¹⁰⁵⁹ בפסוק "וְיָרָא מִצְרַיִם".

¹⁰⁶⁰ בפסוק "בְּכָל".

¹⁰⁶¹ בפסוק "הַיָּד הַגְּדוֹלָה".

¹⁰⁶² המילה "כל" איננה בפסוק.

¹⁰⁶³ בפסוק "אשר יהיה הענן".

כי גאה גאה כלומר שנתגאה על כל גאה ד"א כי גאה גאה על כל השירו' וכל מה שאקלס בו עוד יש בו נוספות לא כמדת בשר ודם שמקלסין אותו ואין בו.

סוס ורכבו שניהן קשורין זה בזה והמים מעלין אותן לרום ויורדין לעומק ואין נפרדין.
רמה השליך וכן (דניאל ג, ו) ורמו לגו אתון נורא יקידתא¹⁰⁶⁴ ומדרש אגדה כתוב אחד אומר רמה בים וכתוב אחר אומי (שמות טו, ד) ירה מלמד שהיו עולין לרום ויורדין לתהום כמו (איוב לח, ו) או מי ירה אבן פנתה מלמעלה למטה.

(ב) **עזי וזמרת יה** אנקלוי תרגי עזי כמו עוזי וזמרת כמו וזמרת ויאני תמה על לשון המקרא שאין לך כמהו בנקידתו במקרא אלא בשלשה מקומות שהוא סמוך אצל וזמרת וכל שאר מקומות הוא נקוד בשורק (ירמיהו טז, יט) ה' עוזי ומעוזי¹⁰⁶⁵ (תהלים נט, י) עוזו¹⁰⁶⁶ אליך אשמורה וכן כל תיבת שתי אותיות הנקודה מלא פום כשהיא מארכת באות שלישית ואין השנית בשבא בחטף הראשונה נקודה בשור"ק כמו עוז עוזי חק חקי על יסור עולו¹⁰⁶⁷ (ישעיהו י, כז) כל כולו ושלישים על כולו¹⁰⁶⁸ (שמות יד, ז) ואלו שלושה עזי וזמרת של כאן ושל ישעיה (ישעיהו יב, ב) ושל תלים (תהלים קיח, יד) נקודים בחטף קמץ ועוד אין באחד מהם וזמרת אלא וזמרת וכולן סמוך להן ויהי לי לישועה לכך אני אומר לישב המקרא שאין עזי כמו עוזי וזמרת כמו וזמרת אלא עזי שם דבר הוא כמו (תהלים קכג, א) היושבי¹⁰⁶⁹ בשמים (עובדיה א, ג) שוכני בחגוי סלע (דברים לג, טז) שוכני סנה וזהו השבח עז וזמרת יה הוא היה לי לישועה וזמרת דבוק הוא לתיבת השם כמו (שופטים ה, כג) לעזרת ה' (קהלת ג, יח) דברת בני האדם ולשון וזמרת לשון (ויקרא כה, ד) לא תזמור (ישעיהו כה, ה) זמיר עריצי כיסוח וכריתה עוזו וזמרתו של ה' היה לנו לישועה ואל תתמה על לשון ויהי שלא נאמר היה שיש לנו כמה מקראות מדברים בלשו' הזה וזה דוגמתו (מלכים א ו, ה) את קירות הבית סביב להיכל ולדביר ויעש צלעות סביב היה לומר עשה צלעות סביב וכן בדברי הימים (דברי הימים ב' י, יז) ובני ישראל היושבים בערי יהודה וימלך עליהם רחבעם היה לו לומי מלך עליהם רחבעם וכן הרבה מבלתי יכולת וגוי וישחטם במדבר (במדבר יד, טז) היה לו לומר שחטם והאנשים אשר שלח משה לתור ... וימותו¹⁰⁷⁰ (במדבר יד, לו-לז) היה לו לומי מתו.

זה אלי ואנוהו בכבודו נראה אליהם והיו מראין אותו באצבע וראתה שפחה על הים מה שלא ראו נביאים.
ואנוהו אונקלוס תרגם לשון בית (ישעיהו לג, כ) ונוה שאנן (ישעיהו סה, י) לנוה צאן ד"א ואנוהו לשון נוי אספר נוי ושבחו לבאי עולם כגון (שיר השירים ה, ט - י) מה דודך מדוד דודי צח ואדום וכל הענין.
אלהי אבי הוא זה וארוממנהו אלהי אבי תחלת הקדושה ואלהותו מוחזקת עלי מימי אבותי.

(ג) **איש מלחמה** בעל מלחמות כמו (רות א, ג) איש נעמי וכל איש ואישך מתורגמין בעל וכן (מלכים א' ב, ב) וחזקת והיית לאיש לאיש גבור.

ה' שמו מלחמותיו לא בכלי זין אלא בשמו נלחם וכן בדוד הוא אומי (שמואל א' יז, מה) ואני¹⁰⁷¹ בא אליך בשם ה' ד"א ה' שמו אף בשעה שהוא נוקם ונלחם באויביו אוהו הוא במדתו לרחם על קוראיו ולזון כל באי עולם ולא כמדת מלכי אדמה כשהוא בא במלחמה פונה עצמו מכל עסקים ואין לו לעשות זו וזו.

(ד) **ירה בים** שדי בימא שדי לשון ירייה כמו (שמות יט, יג) ירה יירה אשתדאה ישתדי והתי"ו משמשת באלו במקום תי"ו התפעל.

טובעו¹⁰⁷² אין טביעה אלא במקום טיט כמו (תהלים סט, ג) טבעתי ביון מצולה (ירמיהו לח, ו) ויטבע ירמיהו בטיט מלמד שנעשה הים טיט לגמול להם כמדתם ששעבדו ישראל בחומר ובלבני.

(ה) **יכסיומו**¹⁰⁷³ יכסום יכסו אותם והיו"ד האמצעי כמו יו"ד (דברים ח, יג) ובקרך וצאנך ירביון וכמו (תהלים לו, ט) ירויון¹⁰⁷⁴ מדשן ביתך והיו"ד הראשונה שמשמעה לשון עתיד כן תפרשה טובעו בים סוף כדי שישבו המים ויכסו אותם.

יכסיומו אין לו דומה במקרא בנקידתו ועקרו להיות ננקד יכסיומו מלא פום.
כמו אבן ובמקום אחר הוא אומר (שמות טו, י) צללו כעופרת ובמקום אחר אומר (שמות טו, ז) יאכלמו כקש הרשעים כקש הולכין ומטרפין יורדין ועולין בינונים כאבן והכשרים כעופרת טבעו מיד.

(ו) **ימינך** ימינך שני פעמים כשישראל עושין רצונו של מקום השמאל נעשת ימין.
ימינך ה' נאדרי בכח להציל את ישראל וימינך השנית תרעץ אויב ולי נראה אותה ימין עצמה תרעץ אויב מה שאי אפשר לאדם לעשות כמהו שתי מלאכות בידו אחת ופשוטו של דבר ימינך הנאדר בכח מה מלאכתו לערוץ אויב וכמה מקראות דגמתו (תהלים צב, י) כי הנה אויביך ה' כי הנה אויביך יאבדו (תהלים צד, ג) עד מתי רשעים

¹⁰⁶⁴ בפסוק "יתרמא לגוא אתון נורא יקדתא".

¹⁰⁶⁵ בפסוק "ה' עזי ומעוזי".

¹⁰⁶⁶ בפסוק "עזי".

¹⁰⁶⁷ בפסוק "יסור סבלו מעל שכמך ועלו".

¹⁰⁶⁸ בפסוק "ושלשם על כלו".

¹⁰⁶⁹ בפסוק "הישבי".

¹⁰⁷⁰ בפסוק "וימתו".

¹⁰⁷¹ בפסוק "ואנכיו".

¹⁰⁷² בפסוק "טבעו".

¹⁰⁷³ בפסוק "יכסיומו".

¹⁰⁷⁴ בפסוק "יריון".

ה' עד מתי רשעים יעלוזו¹⁰⁷⁵ (תהלים צג, ג) נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם (שופטים ה, ג) אנכי לה' אנכי אשירה (שופטים ה, יב) עורי עורי דבורה עורי עורי דברי שיר (תהלים קלה, יב) ונתן ארצם לנחלה נחלה לישראל.
נאדרי כמו (איכה א, א) רבתי עם שרתי במדינות (בראשית לא, לט) גנובתי יום.
תרעץ אויב תמיד היא רועצת ומשברת את האויב ודומה לו וירעצו וירוצצו ולי נראה כי נאדרי אינו סובב אל הימין כי ימין לשון נקבה הוא כמו שני (תהלים קיח, טז) ימין ה' רוממה אלא להב"ה סובב וכך תפרשהו ימין ה' שאתה נאדרי בכח מה מלכאתה רועצת את האויב.

(ז) **תהרס** תמיד אתה הורס.

קמיך הקמים לנגדך והם הקמים על ישראל וכן הוא אומי (תהלים פג, ג) כי הנה אויביך יהמיון ומי הם האויבים (תהלים פג, ד) על עמך יערימו סוד ועל כך קורא אותם אויבו.

(ח) **וברוח אפיך** רוח היוצא מנחירי שלאף דבר הכתו' כביכול בשכינה דוגמת מלך בשר ודם כדי להשמיע אוזן הבריות כפי ההווה כדי שיוכלו להבין הדבר כשאדם כועס יוצא רוח מנחיריו וכן (תהלים יח, ט) עלה עשן באפו וכן (איוב ד, ט) מרוח¹⁰⁷⁶ אפו יכלו וזהו שאמר (ישעיהו מח, ט) למען שמי אאריך אפי כשזעפו נחה נשימתו ארוכה וכשהוא כועס נשימתו קצרה (ישעיהו מח, ט) ותהלתי אחטום¹⁰⁷⁷ לך למען תהלתי אשים חוטם בנחירי באפי לסתום בפני האף והרוח שלא יצאו לך בשבילך כמו נקא בחטם¹⁰⁷⁸ במסכ' שבת (נא, ב) כך נראה בעיני וכל אף שבמקרא לשון שרפה ומוקד שהנחיריים מתחממין בעת הקצף כמו (אסתר א, יב) וחמתו בערה בו ובנח החימה נתקרה דעתו.

נערמו מים אנקלוס תרגם לשון ערמה ולשון צחות המקרא כמו (שיר השירים ז, ג) ערמת חטים ונצבו כמו נד יוכיח ומשמעו ממוקד רוח שיצא מאפך יבשו המים ונעשו כמו גלים וכריות של ערמה שהן גבוהין.

כמו נד כתרגומו כשור כחומה נד לשון צבור וכינוס כמו (ישעיהו יז, יא) נד קציר ביום נחלה (תהלים לג, ז) כונס כנד לא כתב כנוד אלא כנד היה כנד כמו כנאד וכונס לשון הכנסה היה לו לכתו' מכניס כנאד מי הים אלא כונס לשון אוסף וצובר הוא וכן (יהושע ג, טז) קמו נד אחד (יהושע ג, יג) ויעמדו נד אחד אין לשון קימה ועמידה בנודות אלא בחומות וצבורין ולא מצינו נאד נקוד אלא במלא פום (תהלים נו, ט) שימה דמעתי בנאדך (שופטים ד, יט) את נאד החלב.

קפאו תהומות¹⁰⁷⁹ כמו (איוב י, י) וכגבנה תקפיאני שהוקשו ונעשו כאבנים והמים זורקין את המצרניים על האבן בכח ונלחמים בהם בקושי.

בלב ים בחוזק ים ודרך המקרא לדבר כן (דברים ד, יא) עד לב השמים (שמואל ב' יח, יד) בלב האלה לשון עקרו ותקפו של דבר.

(ט) **אמר אויב** לעמו כשפתן בדברין ארדוף ואשיגם ואחלק שללם לעמי עם שרי ועבדי.

תמלאמו נפשי תמלא נפשי מהם נפשי רוחי ורצוני ואל תתמה על תיבה המדברת בשתיים תמלאמו תמלא מהם יש בלשון הזה הרבה (שופטים א, טו) כי ארץ הנגב נתתני כמו נתת לי (בראשית לז, ד) ולא יכלו דברו לשלום כמו דבר עמו (ירמיהו י כ) בני יצאוני ואינם יצאו ממני (מלכים א יט, כא) בשלם הבשר בשל להם הבשר כמו כן תמלאמו נפשי תמלא מהם נפשי.

אריק חרבי אשלוף ועל שם שהוא מריק את התער בשליפתה ונשאר רק נופל בו לשון הרקה כמו (בראשית מב, לה) מריקים שקיהם וכמו (קהלת יא, ג) על הארץ יריקו ואם תאמר אין לשון ריקות נופל על היוצא אלא על התיק ועל השק ועל הכלי היוצא ממנו אבל לא על החרב ולא על היין ולדחוק ולפרש אריק חרבי כמו (בראשית יד, יד) וירק את חניכיו אזדיין בחרבי מצינו הלשון מוסב אף על היוצא (שיר השירים א, ג) שמן תורק שמך (ירמיהו מח יא) לא¹⁰⁸⁰ הורק מכלי אל כלי לא הורק הכלי אין כתוב כאן אלא לא הורק מכלי אל כלי מצינו הלשון מוסב על היין וכן (יחזקאל כח, ז) והריקו חרבותם על יפי חכמתך.

תורישמו ידי לשון רשות ודלות כמו (שמואל א' ב, ז) מוריש ומעשיר.

(י) **נשפת** לשון הפחה כמו (ישעיהו מ, כד) וגם נשף בהם ויבשו.

צללו שקעו ועמקו לשון (תהלים סט, ג) מצולה.

(יא) **באלים**¹⁰⁸¹ בחזקים כמו (יחזקאל יז, יג) ואת אילי הארץ לקח.

נורא ירואי¹⁰⁸² מלהגיד תהלתך פן ימעט על כן (תהלים סה, ב) לך דומיה תהלה.

(יב) **נטית ימינך** כשהב"ה נוטה ידו הרשעים כלין ונופלין לפי שכל העולם כולו בידו ונופלין בנטייתה וכן הוא אומי (ישעיהו לא, ג) וה' יטה ידו וכשל עוזר וכפל¹⁰⁸³ עוזר משל לכלי זכוכית הנתונים ביד אדם מטה ידו מעט הן נופלין ומשתברין.

¹⁰⁷⁵ בפסוק "יעלוזו".

¹⁰⁷⁶ בפסוק "ומרוח".

¹⁰⁷⁷ בפסוק "אֶחְטָם".

¹⁰⁷⁸ במסכת שבת הלשון היא "נאקה בחטם".

¹⁰⁷⁹ בפסוק "תהמת".

¹⁰⁸⁰ בפסוק "ולא".

¹⁰⁸¹ בפסוק "בְּאֱלִים".

¹⁰⁸² כנראה צריך להיות "יראווי". כך הוא בכ"י לייפציג 1 ואוקספורד 187.

תבלעמו ארץ מכאן שזכו לקבורה בשכר שאמרו (שמות ט, כז) ה' הצדיק.

(יג) **נהלת** לשון מנהל ואונקלוס תרג' לשון נושא וסובל ולא דקדק לפרש אחר לשון העברי.

(יד) **ירגזון** מתרגזין.
יושבי¹⁰⁸⁴ **פלשת** על שהרגו בני אפרים שדחקו את הקץ ויצאו בחזקה כמו שמפורש בדברי הימים (דברי הימים א' ז, כא) ויהרגום¹⁰⁸⁵ אנשי גת.

(טו) **אלופי אדום אילי מואב** לא היה להם לירוא כלום שהרי לא עליהן הם הולכים אלא מפני אנינות שהיו מצטערין ומתאוננין בכבודן של ישראל.
נמוגו¹⁰⁸⁶ נמסו כמו (תהלים סה, יא) ברביבים תמוגגנה אמרו עלינו הם באים לכלותנו ולירש את ארצנו.

(טז) **תפול**¹⁰⁸⁷ **עליהם** נפלה אימתה על הרחוקי ופחד על הקרובים כענין שני (יהושע ב, י) **כי שמענו כי**¹⁰⁸⁸ **הוביש** ה' את מי ים סוף וגו'.
עד יעבור¹⁰⁸⁹ **עמד** ה' כתרגומו.
קניית חבבת משאר האומות כחפץ קנוי בדמים יקרים שחביב על בעליו הרבה.

(יז) **תביאמו**¹⁰⁹⁰ נתנבא משה שלא יכנס לארץ לכך לא אמר תביאנו.
מכון לשבתך מקדש של מטה מכוון כנגד כסא הכבוד שלמעלה אשר פעלת.
מקדש ה' כוננו ידיך הטעם על מקדש זקף גדול להפרידו מתיבת ה' אשר לאחריו לפרשו אשר כוננו ידיך ה' חביב בית המקדש שהעולם נברא ביד אחת שני (ישעיהו מח, יג) אף ידי יסדה ארץ ומקדש בשתי ידיים שני כוננו ידיך אימתי יבנה בשתי ידיים בזמן שה' ימלוך לעולם ועד ועד לשון עולמית הוא והו"ו בו יסוד לפי היא פתוחה אבל (ירמיהו כט, כג) אנכי¹⁰⁹¹ היודע ועד שהו"ו בו שמוש קמוצה היא.

(יט) **כי בא סוס פרעה** כאשר בא סוס פרעה.

(כ) **הנביאה** היכן נתנבאה כשהיא אחות אהרן קודם שנולד משה אמרה עתידה אימא שתלד בן כדאיתא במסכת סוטה (יג, א) ד"א אחות אהרן לפי שמסר עצמו עליה בשעה שנצטרעה נקראת על שמו.
את התוף¹⁰⁹² כלי זמר.
בתופים ובמחולות¹⁰⁹³ מובטחות היו צדקניות שבדור שהקב"ה עושה להם נסים והוציאו תופים ממצרים.

(כא) **ותען להם מרים** משה אמר שירה לאנשים והיא אמרה לנשים משה התחיל בשירה וישראל עונין אחריו בכל דבור ודבור וכן עשתה מרים לנשים.

(כב) **ויסע משה את ישראל** הסיען בעל כרחן שעטרו מצרים סוסייהם בטכסיסי זהב וכסף ואבנים ומרגליות והיו מוצאין אותן בים וגדולה היא בזת הים מבזת מצרים שנאמר (שיר השירים א, יא) תורי זהב נעשה לך עם נקודות הכסף לפיכך הוצרך להסיען בעל כרחן.

(כג) **מרתה** כמו למרה ה"א בסוף התיבה במקום למ"ד בתחלתה והתי"ו היא הנשרשת בתיבה ובסמיכתה שהיא תדבק לה"א שהוא מוסיף במקום הלמ"ד תתהפך ה"א שלשרש לתי"ו וכן הרמה (שמואל א' ב, יא) הרמתה חמה (אסתר א, יב) וחמתו בערה בו בשביל הו"ו הנוספת אמה (בראשית ל, ג) אמתי בלהה (בראשית ב, ז) לנפש חיה (תהלים נ, י) חיתו ארץ¹⁰⁹⁴.

(כד) **וילונו**¹⁰⁹⁵ ויתפעלו וכן התרגום ואיתרעמו וכן כל לשון תלונה להסב הדבר אל האדם מתלונן מתרעם ולא יאמי' לונן רועם.

(כה) **שם שם לו** במרה נתן להם מקצת פרשיות של תורה שיתעסקו בהם שבת ופרה אדומה ודינין.

¹⁰⁸³ בפסוק בישעיהו "וְנָפַל עָזְרִי".

¹⁰⁸⁴ בפסוק "יִשְׁבְּי".

¹⁰⁸⁵ בפסוק "והרגום".

¹⁰⁸⁶ בפסוק "נמוגו".

¹⁰⁸⁷ בפסוק "תפלי".

¹⁰⁸⁸ בפסוק "את אשר".

¹⁰⁸⁹ בפסוק "יעבר".

¹⁰⁹⁰ בפסוק "תביאמו".

¹⁰⁹¹ בפסוק "ואנכי".

¹⁰⁹² בפסוק "התוף".

¹⁰⁹³ בפסוק "בתופים ובמחולות".

¹⁰⁹⁴ בפסוק "חיתו יער".

¹⁰⁹⁵ בפסוק "וילנו".

ושם נסהו לעם וראה קשי ערפם שלא נמלכו במשה בלשון רכה לומר בקש עלינו רחמים שיהו לנו מים לשתות אלא נתלוננו.

(כו) **אם שמוע תשמע** זו קבלה שיקבלו עליהם.

תעשה היא העשייה.

והאזנת תטה אזנך לדקדוקי מצות.

כל חוקיו¹⁰⁹⁶ דברים שאין בהם אלא גזרת מלך בלא שום טעם ויצר הרע מקטרג עליהם מה איסור יש באלו למה נאסרו כגון לבישת כלאים ואכילת חזיר ופרה אדומה וכיוצא בהן.

לא אשים עליך ואם אשים הרי היא כלא הושמה.

כי אני ה' רופאך¹⁰⁹⁷ ופשוטו אני הוא הרופא המזהירך שלא לאכול דבר המחזיר את החולה לחליו זהו איזון מצות ושמור חוקים.

(כז) **שתיים עשרה עינות**¹⁰⁹⁸ **מים** כנגד שתיים עשרה שבטים נזדמנו להם.

ושבעים תמרים כנגד שבעים זקנים.

פרק טז

(א) **בחמשה עשר יום** נתפרש יום של חנייה זו לפי שבו ביום כלתה החררה שהוציאו ממצרים והוצרכו למן ללמדנו שאכלו משירי הבצק ששים ואחת סעודות וירד להם מן ביי"ו באייר ויום אחד בשבת היה כדאיתא במסכת שבת (פו, ב).

(ב) **וילונו** לפי שכלה הלחם.

(ג) **מותנו**¹⁰⁹⁹ שנמות ואינו שם דבר כמו מותנו לוי דמיתנא (במדבר יד, ב) לו מתנו הלואי והיינו מתים.

(ד) **דבר יום ביומו** אכילת היום ילקטו ביומו ולא ילקטו היום לצרך מחר.

למען אנסנו כי אנסנו.

הילך בתורת אם ישמרו מצות התלויות בה שלא יותירו ושלא יצאו בשבת ללקוט.

(ה) **והיה משנה** ליום המחרת ומשנה על שהיו רגילין ללקוט יום יום של שאר ימי השבוע אומר אני אשר יביאו היה משני לאחר שיביאו ימצאו משני במדידה על אשר ילקטו וימדו בעומר יום יום וזהו (שמות טז, כב) לקטו לחם משנה לקיטתן היא נמצאת לחם משנה וזהו (שמות טז, כט) על כן הוא נותן לכם ביום הששי לחם יומים נותן לכם ברכה בבית למלאת העומר פעמים ללחם יומים.

(ו) **ערב** כמו לערב.

וידעתם כי ה' הוציא לפי שאמרתם לנו (טז, ג) כי הוצאתם אותנו תדעו כי לא אנו המוציאין אלא ה' הוא המוציא אתכם שיגיז לכם השלו.

(ז) **ובקר וראיתם** לא על הכבוד שהרי נאמר (שמות טז, י) וכבוד¹¹⁰⁰ ה' נראה בענן אלא כך אמ' להם ערב וידעתם כי יכולת הוא בידו ליתן לכם תאותכם ובשר יתן לכם אך לא בפנים מאירות יתנו לכם כי שאלתם אותו שלא כהוגן ומכרס מלאה והלחם ששאלתם אותו לצרך בירידתו תראו לבקר כבוד ה' ואור פניו שיורידהו לכם דרך חבה בבקר שיהא שהות ביום להכינו וטל מלמעלה וטל מלמטה כמוןח בקופסה.

את תלוניתכם¹¹⁰¹ על ה' כמו אשר על ה'.

ונחנו מה מה אנחנו חשובים.

כי תלינו עלינו תרעימו עלינו את נשיכם בניכם ובנותיכם וערב רב ועל כרחי אני צריך לפרש תלינו תפעילו מפני דגשותו וקרייתו שאלו היה רפה הייתי מפרשו בלשון תפעלו כמו (שמות יז, ג) וילך העם על משה או אם היה בו דגש ואין בו יוד ונקרא תלונו הייתי מפרשו תתלוננו עכשו הוא משמע תלינו אחרים כמו במרגלים (במדבר יד, לו) וילינו עליו את כל העדה.

(ח) **בשר לאכל** ולא לשבוע למדה תור' דרך ארץ שאין אוכלין בשר לשובע ומה ראה להוריד לחם בבקר ובשר בערב לפי שהלחם שאלו כהוגן שאי אפשר לו בלא לחם ולפי' הורידו ביום דהיינו באור פנים אבל בשר שאלו שלא כהוגן שהרב' בהמו' היו להם ועוד שהיה אפשי' לחיות בלא בשר לפי' נתן להם בשעת טורח שלא כהוגן.

אשר אתם מלינים¹¹⁰² עליו את אחרים השומעים אתכם מתלוננים.

¹⁰⁹⁶ בפסוק "חֲקִיּוֹ".

¹⁰⁹⁷ בפסוק "רִפְאָךְ".

¹⁰⁹⁸ בפסוק "עֵינֶיךָ".

¹⁰⁹⁹ בפסוק "מוֹתְנוּ".

¹¹⁰⁰ בפסוק "והנה כבוד".

¹¹⁰¹ בפסוק "תִּלְוִינֶיכֶם".

¹¹⁰² בפסוק "מִלִּינִים".

(יג) השלו מין עוף ושמן מאד.

היתה שכבת הטל שוכב על המן ובמקום אחר הוא אומר (במדבר יא, ט) וברדת הטל על המחנה הטל יורד על הארץ והמן יורד עליו וחוזר ויורד טל עליו והרי הוא כמונת בקופצה.

(יד) **ותעל שכבת הטל** כשהחמה זורחת עולה טל שעל המן לקראת חמה כדרך טל עולה לקראת חמה אף אם תמלא שפופרת ביצה טל ותסתום פיה ותניחה בחמה היא עולה מאליה באויר ורז"ל אמרו שהטל עולה מן הארץ והמן יורד מן השמים שלא כדרך סדרי בראשית הלחם מלמעלה והטל מלמטה ובעלות שכבת הטל נתגלה המן וראו והנה על פני המדבר.

דק מחוספס¹¹⁰³ מגולה ואין לו דומה במקר' ויש לומר מחוספס לשון חפיסה ודלוסקמא בלשון משנה כשנתגלה משכבת הטל ראו שהיה דבר דק מחוספס בתוכו בין שתי שכיבות הטל ואנקלוס תרגם מקלף לשון (בראשית ל, לז) מחשוף הלבן.

דק ככפור¹¹⁰⁴ דעדק כגיר כגלידא (ישעיהו כז, ט) כאבני גיר שהוא מין צבע שחור כדאמרינן גבי כסוי הדם (חולין פח, ב) כגיר ובזרניך דעדק כגיר כגלידא דק היה כגיר ושוכב מוגלד כקרח על הארץ וכן פירושו דק ככפור שטוח קלוש ומחובר כגליד דק שהיה מגליד גלד מלמעלה וכגיר שתרגם אנקלוס תוספת הוא על לשון העברית ואין לו תיבה בפסוק.

(טו) **מן הוא** הכנת מזון הוא כמו (דניאל א, ה) וימן להם המלך.
כי לא ידעו מה הוא שיקראוהו בשמו.

(טז) **עומר**¹¹⁰⁵ שם המדה.
מספר נפשותיכם¹¹⁰⁶ כמו מנין נפשות שיש לאיש באהלו תקחו עומר לכל גולגולת.

(יז) **המרב' והממעית** יש לקטו הרבה ויש לקטו מעט וכשהביאו לביתם מדדו בעומר איש איש מה שלקט ומצאו שהמרבה ללקוט לא העדיף על עומר לגולגולת לאשר באהלו והממעית ללקוט לא חסר לא מצא חסר מעומר לגולגולת וזהו נס גדול שנעשה בו.

(כ) **ויותרו אנשים**¹¹⁰⁷ דתן ואבירים.
וירם תולעים לשון רמה.

ויבאש הרי זה מקרא קצר שבתחלה הבאיש ולבסוף התליע כענין שנאמר (שמות טז, כד) ולא הבאיש ורמה לא היתה בו וכן דרך כל המתליעין.

(כא) **וחם השמש ונמס** הנשאר בשדה נעשה נחלים ושותים ממנו אילים וצבאין ואומות העולם אוכלין מהם וטועמין בהם טעם מן ויודעין מה שבחן של ישראל.
ונמס פשר לשון פושרין על ידי השמש מתחמם ומפשיר ונמס דישטימפריר בלע' ודוגמתו בסנהדרין פרק ד' מיתות (סז, א).

(כב) **לקטו לחם משנה** כשמדדו את לקיטתן באהליהם מצאו שני העומר לאחד ומדרש אגדה לחם משנה לחם משונה אותו היום נשתנה לשבח בריחו ובטעמו.

ויגידו למשה שאלוהו מה היום מימים ומכאן יש ללמוד שעדין לא הגיד להם פרשת שבת שנצטווה לומר להם (שמות טז, ה) והיה ביום הששי והכינו את אשר יביאו עד ששאלו משה מה זאת אמר להם (שמות טז, כג) הוא אשר דבר ה' שנצטוויתי לומר לכם ולכך ענשו הכתו' שאמ' לו (שמות טז, כח) עד אנה מאנתם לא הוציאו מן הכלל.

(כג) **את אשר תאפו אפו** מה שאתם רוצים לאפות בתנור אפו היום הכל לשני ימים ומה שאתם רוצים לבשל ממנו במים בשלו היום לשון אפיה נופל בלחם ולשון בשול בתבשיל.
למשמרת לגניזה.

(כד) **ויאמר משה אכלוהו**¹¹⁰⁸ **היום** שחרית שהיו רגילין לצאת וללקוט באו לשאול אם נצא אם לאו אמר להם את שבידכם אכלו לערב חזרו לפניו מהו לצאת אמי' להם שבת היום ראה אותן דואגין שמא פסק המן ולא ירד עוד אמי' להם היום לא תמצאוהו אבל למחר תמצאוהו.

(כו) **וביום השביעי שבת לא יהיה בו** המן ולא בא הכתוב אלא לרבות ימים טובים ויום הכיפורים.

(כח) **עד אנה מאנתם** משל הדיוט אומר בהדי הוצא לקיא כרבא על ידי הרשעים מתגנים הטובים.

¹¹⁰³ בפסוק "מְחֻסְפָּס".

¹¹⁰⁴ בפסוק "כְּכַפֹּר".

¹¹⁰⁵ בפסוק "עֹמֵר".

¹¹⁰⁶ בפסוק "נִפְשֵׁי תִיכֶם".

¹¹⁰⁷ בפסוק "וַיֹּתְרוּ".

¹¹⁰⁸ בפסוק "אֲכַלְהוּ".

(כט) **ראו כי ה' נתן** ראו בעיניכם כי ה' נתן לכם את השבת והוא בכבודו מזהיר אתכם שהרי נס נעשה לכם בכל ערב שבת לתת לכם לחם יומים.
שבו איש תחתיו מכאן שמכו חכמים ז"ל ארבע אמות ליוצא חוץ לתחום.
אל יצא איש ממקומו¹¹⁰⁹ אלו אלפים אמה ולא במפורש שאין תחומין אלא מדברי סופרים ועקרו של מקרא על אוכלי המן נאמר שיצאו ללקוט.

(לא) **גד** עשב הוא ששמו קוליינדרי ובלשון רומי פטרטימא וזרע שלו עגול ואינו לבן כל כך והמן היה לבן ואינו נמשל לזרע גד אלא בעגול כזרע גד היה עגול והיה לבן.
כצפיהית¹¹¹⁰ **בדבש** בצק שמטגנין אותה בדבש וקורין לו אסקריטין בלשון משנה והוא תרגומו של אנקלוס.

(לב) **למשמרת** לגניזה.
לדורותיכם¹¹¹¹ בימי ירמיה כשהיה ירמיהו מוכיח להן למה אין אתם עוסקים בתורה והם אומרים נניח מלאכתנו ונעסוק בתורה מהיכן נתפרנס הוציא להם צנצנת המן אמר להם (ירמיהו ב, לא) הדור אתם ראו דבר ה' שמעו לא נאמר אלא ראו בזה נתפרנסו אבותיכם הרבה שלוחים יש למקום להכין מזון ליריאי.

(לג) **צנצנת** צלוחית שלחרס כמשמעו.
והנח אותו¹¹¹² **לפני ה'** לפני הארון ולא נאמר מקרא זה עד שנבנה אהל מועד אלא שנכתב כאן בפרשת המן.

(לה) **ארבעים שנה** והלא חסר לי יום כי בט"ו באייר ירד המן תחלה ובט"ו בניסן פסק המן שני (יהושע ה, יב) וישבות המן ממחרת הפסח אלא מגיד שהעוגות שהוציאו ממצרים טעמו בהם טעם מן.
אל ארץ נושבת לאחר שעברו את הירדן.
אל קצה ארץ כנען בתחלת הגבול קודם שעברו את הירדן והיא ערבות מואב נמצאו מכחישין זה את זה אלא בערבות מואב כשמת משה ב' באדר פסק המן מליד ונסתפקו מהמן שלקטו בו ביום עד שהקריבו עומר ב"ו בניסן (יהושע ה, יא) ויאכלו מעבור הארץ ב"ו ממחרת הפסח.

(לו) **עשירית**¹¹¹³ **האיפה** האיפה ג' סאין והסאה ו' קבין והקב ד' לוגין והלוג ו' ביצים נמצאת עשירית האיפה מ"ג ביצים וחומש ביצה והוא שיעור לחלה ולמנחות.

פרק יז

(ב) **מה תנסון** לומי היוכל לתת מים בארץ ציה.

(ד) **עוד מעט** אם אמתין מעט עוד.

(ה) **עבור**¹¹¹⁴ **לפני העם** ונראה אם יסקלוד למה הוצאת לעז על בני.
וקח אתך מזקני ישראל לעדות שיראו שעל ידך יוצאים מים מן הצור ולא יאמרו כי היו שם מעינות מימי קדם.
ומטך אשר הכית בו את היאור¹¹¹⁵ מה ת"ל אשר הכית בו אלא שהיו ישראל אומרין על המטה שאינו אלא לפורענות יראו עתה שאף לטובה הוא מוכן.

(ו) **והכית בצור** על הצור לא נאמ' אלא בצור מכאן שהמטה מין דבר חזק הוא ושמו סנפרינון והצור נבקע מלפניו.

(ח) **ויבא עמלק** סמך פרשה זו למקרא זה לומר אני תמיד עמכם ומזומן לכל צרכיכם ואתם אומרי' הישנו¹¹¹⁶ בקרבנו אם אין חייכם שאני מגרה בכם את הכלב ונושך אתכם ואתם צועקים אלי ותדעו היכן אני משל לאדם שהרכיב בנו על כתפו ויצא לדרך והיה אותו הבן רואה חפץ ואומ' אבא טול חפץ ותן לי וכן שנייה וכן שלישי פגעו באדם אחד אמר לו אותו הבן היכן הוא אבא אמר לו אביו אינך יודע היכן אני השליכו ובא כלב ונשכו.

(ט) **בחר לנו אנשים** לי ולך השוהו לו מכאן אמרו יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך וכבוד חברך כמורא רבך מנין (במדבר יב, יא) ויאמר אהרן אל משה בי אדוני והלא אהרן גדול ממנו ועושה את חברו כרבו ומורא רבך

¹¹⁰⁹ בפסוק "ממקומו".

¹¹¹⁰ בפסוק "כצפיהית".

¹¹¹¹ בפסוק "לדורותיכם".

¹¹¹² בפסוק "אתו".

¹¹¹³ בפסוק "עשירית".

¹¹¹⁴ בפסוק "עברי".

¹¹¹⁵ בפסוק "היאור".

¹¹¹⁶ בשמות יז, ז כתוב "הַיֵּשׁ ה' בְּקִרְבְּנוֹ אִם אֵין".

כמורא שמים שני (במדבר יא, כח) אדוני משה כלאם כלם מן העולם חייבין הן כלייה שמורדין בך כאלו פשעו בהב"ה.

וצא הלחם בעמלק צא מן הענן והלחם בו.

מחר בעת המלחמה אנכי נצב וגומר.

בחר לנו אנשים שידעו לבטל כשפים לפי שבני עמלק מכשפין היו.

(י) **ומשה אהרן וחור** מכאן לתענית צבור שצריכין שלשה לעבור לפני התיבה שבתענית היו שרוין. **חור** בנה של מרים היה.

(יא) **והיה כאשר ירים משה ידו** וכי ידיו של משה עושות כו' כדאיתא בראש השנה (כט, א).

(יב) **וידי משה כבדים** לפי שנתעצל במצוה ומנה אחר תחתיו.

ויקחו אבן וישימו תחתיו ולא ישב לו על כר וכסת אמר ישראל שרוין בצער אף אני אהיה עמהם בצער.

ויהי ידיו אמונה ויהי משה ידיו פרושות באמונה השמים ובתפלה נכונה.

עד בא השמש שהיו עמלקיים מכונין את השעות באצטרלוגין באי זו שעה נוצחין והעמיד להם משה את החמה וערבב את השעות.

(יג) **ויחלוש**¹¹¹⁷ **יהושע** חתך גבוריו ולא השאיר אלא חלשיו ולא הרגם כולם מכאן אנו למדין שעשו על פי הדבר של שכינה.

(יד) **כתוב**¹¹¹⁸ **זאת זכרון בספר** שבא עמלק להזדוג לישראל קודם לכל האומות.

ושם באזני יהושע המכניס את ישראל לארץ שיצוה את ישראל שישלם לו גמולו כאן נרמז לו למשה ביהושע כי הוא מכניס ישראל לארץ.

כי מחה אמחה לכך אני מזהירך כאן כי מחה אמחה שאני חפץ למחותו.

(טו) **ויקרא שמו** של מזבח.

ה' נסי הב"ה עשה לנו כאן נס לא שהמזבח קרוי ה' אלא המזכיר שמו של מזבח זוכר הנס שעשה המקום ה' הוא הנס שלנו.

(טז) **ויאמר משה**.

כי יד על כס יה ידו שלהב"ה הורמה לישיבע בכסאו להיו' לו מלחמה ואיבה בעמלק תמיד ואמר כס ולא אמר כסא ואף השם נחלק לחציו נשבע הקב"ה שאין שמו שלם וכסאו שלם עד שימחה שמו שלעשו ומשנמחה שמו שלעמלק יהיה שמו שלם וכסאו שלם שנאמר (תהלים ט, ז) האויב תמו חרבות לנצח זה עשו שכתוב בו (עמוס א, יא) ועברתו שמרה נצח (תהלים ט, ז) וערים נתשת אבד זכרם המה מה כתיב אחריו (תהלים ט, ח) וה' לעולם ישב (תהלים ט, ח) כונן למשפט כסאו וה' הרי השם שלם כונן למשפט כסאו הרי הכסא שלם.

חסלת פרש' ויהי בשלח

[פרשת יתרו]

פרק יח

(א) **וישמע יתרו** מה שמועה שמע קריעת ים סוף ומלחמת עמלק.

יתרו שבע שמות נקראו לו רעואל יתרו חובב חבר קני פוטיאל יתרו על שם שיתר פרשה אחת בתורה (שמות יח, כא) ואתה תחזה ונקרא יתרו לכשנתגיר וקיים מצות הוסיפו לו אות אחת על שמו חובב שחשב את התורה חובב הוא יתרו שני (שופטים ד, יא) ומבני¹¹¹⁹ חובב חותן משה יש אומריי רעואל אבי יתרו היה ומהו (שמות ב, יח) ותבאנה אל רעואל אביהן שהתינוקות קורין לאבי אביהן אבא בספרי וכו'.

חותן¹¹²⁰ **משה** כאן היה יתרו תולה הגדולה במשה אני חותן המלך ולשעבר היה משה תולה הגדולה ביתרו שני (שמות ד, יח) וישב אל יתרו חותנו.

למשה ולישראל שקול משה כנגד כל ישראל.

את כל אשר עשה להן בירידת המן ובבאר ובמלחמת עמלק וכי הוציא ה' את ישראל ממצרים¹¹²¹ זו גדולה על כולן.

¹¹¹⁷ בפסוק "ויחלוש".

¹¹¹⁸ בפסוק "כתוב".

¹¹¹⁹ בפסוק "מבני".

¹¹²⁰ בפסוק "חותן".

¹¹²¹ בפסוק "כי". ראו הרא"ם, כרך שמות, עמ' רמד. רש"י כתב "וכי" בכוונה כי אין מדובר בדיבור מתחיל.

(ב) **אחר שלוחיה** כשאמר לו הב"ה למשה במדין (שמות ד, יט) לך שוב מצרימה¹¹²² (שמות ד, כ) ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור ויצא אהרן (שמות ד, כז) ויפגשו בהר האלהים וישק לו אמר לו מי הן הללו אמר לו אשתי שנשאתי במדין ואלו בני אמי לו להיכן אתה מוליכן אמר לו למצרים אמר לו על הראשונים אנו מצטערים ואתה בא להוסי' עליהן אמר לו לה לכי לבית אבי נטלה שני בניה והלכה לה.

(ד) **ויצילני**¹¹²³ **מחרב פרעה** כשגלו דתן ואבירים על דבר המצרי ויבקש להרוג את משה נעשה צוארו כעמוד של שיש.

(ה) **אל המדבר** וכי אין אנו יודעין שבמדבר היה אלא בשבחו של יתרו דבר הכתוב שהיה יושב בכבודו שלעולם ונדבו לבו לצאת אל המדבר מקום תהו לשמוע דברי תורה.

(ו) **ויאמר אל משה** על ידי שליח. **אני חותנך**¹¹²⁴ **יתרו** אמר אם אין אתה יוצא בגיני צא בגין אשתך ואם אי אתה יוצא בגין אשתך צא בגין שני בניה.

(ז) **ויצא משה** כבוד גדול נתכבד יתרו באותה שעה כיון שיצא משה יצא אהרן נדב ואביהוא ומי הוא שראה את אלו יוצאין ולא יצא. **וישתחו וישק לו** אין אנו יודעין מי השתחוה למי כשהוא אומר איש לרעהו לשלום מי הוא שקרוי איש הוי אומר זה משה שנאמר (במדבר יב, ג) והאיש משה ענו מאד.

(ח) **ויספר משה לחותנו**¹¹²⁵ למשוך לבו לקרבו לתור'. **את כל התלאה אשר מצאתם בדרך** שלים ושל עמלק.

(ט) **ויחד יתרו** וישמח זהו פשוטו ומדרשו נעשה בשרו חדודין חדודין מצר על אבוד מצריי' היינו דאמרי אנשי גיורא עד עשרה דרי לא תבזי ארמאה באנפיה. **על כל הטובה** טובת המן והבאר והתורה על כולם. **אשר הצילו מיד מצרים** עד עכשו לא היה עבד יכול לצאת ממצרים כי היתה מסוגרת ואלו יצאו ששים רבוא.

(י) **אשר הציל אתכם מיד מצרים ומיד פרעה** אומה קשה ומלך קשה. **מתחת יד מצרים** היד שהיו מכבידים עליהם היא העבודה.

(יא) **עתה ידעתי** מכירו הייתי לשעבר ועכשו ביותר. **מכל האלהים** מלמד שהיה מכיר בכל ע"ז שבעולם שלא הניח ע"ז בעולם שלא עבדה. **כי בדבר אשר זדו עליהם** כתרגומו במים דמו לאבדם והם נאבדו במים. **אשר זדו** אשר הרשיעו ורז"ל דרשוהו לשון (בראשית כה, כט) ויזד יעקב נזיד בקדרה שבשלו בה נתבשלו.

(יב) **עולה**¹¹²⁶ כמשמעה שהיא עולה כליל. **וזבחים שלמים.**

ויבא אהרן וגומ' ומשה היכן הלך והלא הוא שיצא לקראתו וגרם לו את כל הכבוד אלא שהיה עומד ומשמש לפניו. **לפני האלהים** מכאן שהנהנה מסעודה שתלמיד חכם שרוי בה כאלו נהנה מזיו שכינה.

(יג) **ויהי ממחרת** מוצאי יום הכפורים היה כך שנינו בספרי ומהו ממחרת למחרת רדתו מן ההר ועל כרחך אי אפשר לומר אלא ממחרת יום הכפורים שהרי קודם מתן תורה היה ואי אפשר לומר (שמות יח, טז) והודעתי את חקי האלהים וגוי ומשנתני תורה עד יום הכפורי לא ישב משה לשפוט את העם שהרי בשבעה עשר בתמוז ירד ושבר את הלוחות ולמחרת עלה בהשכמה ושהה שם שמונים יום וירד ביום הכפורים ואין פרשה זו כתובה כסדר שלא נאמ' ויהי ממחרת עד שנה שניה שאף לדברי האומ' יתרו קודם מתן תורה בא שלוחו אל ארצו לא היה עד שנה שניה שהרי נאמר כאן (שמות יח, כז) וישלח משה את חותנו ומצינו במסע הדגלים שאמ' לו משה (במדבר י, כט) נוסעים אנחנו וגומר ואם זה קודם מתן תורה מששלחו והלך היכן מצינו שחזר ואם תאמר שם לא נאמר יתרו אלא חובב ובנו שליתרו היה הוא חובב הוא יתרו שהרי כתיב (שופטים ד, יא) מבני חובב חותן משה. **וישב משה**¹¹²⁷ **ויעמד העם** יושב כמלך וכולן עומדין והוקשה הדבר ליתרו שהיה מזלזל בכבודן של ישראל והוכיחו שנאמר (שמות יח, יד) מדוע אתה יושב לבדך וכל העם נצב עליך.

¹¹²² בפסוק "מצרים".

¹¹²³ בפסוק "ויצילני".

¹¹²⁴ בפסוק "חותנך".

¹¹²⁵ בפסוק "לחותנו".

¹¹²⁶ בפסוק "עולה".

¹¹²⁷ בפסוק "וישב משה לשפט את העם".

(יד) **מן בקר עד ערב** אפשר לומר כן אלא כל דיין שדן דין אמת לאמתו שעה אחת מעלה עליו הכתוב כאלו עוסק בתורה כל היום וכאלו נעשה שותף להב"ה במעשה בראשית שני (בראשית א, ה) ויהי ערב ויהי בקר יום אחד.

(טו) **כי יבא** כמו כי בא לשון הווה למתבע אולפן לשאול תלמוד מפי הגבורה.

(טז) **כי יהיה להם דבר** מי שיהיה לו דבר בא אלי.

ושפטתי בין איש ובין רעהו אלו הדיינין.
והודעתי את חוקי¹¹²⁸ האלהים ואת תורותיו¹¹²⁹ אלו שאר המצות.¹¹³⁰

(יז) **והבאת אתה את הדברים** כי יפלא מהם דבר.

(כ) **וזהרת**¹¹³¹ **אתה את החוקים ואת התורות** אתה לבדך יכול להורות את החוקים ואת התורות.
והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון חוץ מן הדיינין שלא תוכל עשוהו לבדך אלא הטל על הדיינים ואתה תחזה וגוי (שמות יח, כא).

(יז) **ויאמר חותן**¹¹³² **משה** דרך כבוד קורוהו חותן המלך.

(יח) **נבול תבול**¹¹³³ כתרגומו והוא לשון כמישה כמו (ירמיה ח, יג) והעלה נבל (ישעיהו לד, ד) כנבול עלה מגפן שהוא כמוש על ידי חמה ועל ידי קרח וכחו תש ונלאה.
גם אתה לרבות אהרן וחור והזקנים.
כי כבד ממך הדבר כובדו רב מכחך.

(יט) **איעצך ויהי אלהים עמך** בעצה אמר לו לך והמלך בשכינה.
היה אתה לעם מול האלהים מליץ בינותם למקום ושואל משפטים מאתו.
את הדברים דברי ריבונם.

(כא) **ואתה תחזה** ברוח הקדש שעליך.
אנשי חיל עשירים שאין להם צורך להכיר פנים ולהחניף.
אנשי אמת אלו בעלי אבטחה שהן כדי לסמוך על דבריהן שעל ידי כן יהיו דבריהם נשמעים.
שונאי¹¹³⁴ **בצע** שונאי ממון בדין כי ההיא דאמרין כל דיינא דמפקין ממנוא מניה בדינא לאו דיינא הוא.
שרי אלפים הם היו שש מאות.
שרי מאות הם היו ששת אלפים.
שרי חמשים שנים עשר אלף.
שרי עשרות¹¹³⁵ ששים אלף.

(כב) **ושפטו** וידונון לשון צווי.
והקל מעליך הדבר הזה להקל מעליך והקל לשון והכבד את לבו (שמות ח, יא) לשון הווה.

(כג) **וצוך אלהים ויכלת עמוד**¹¹³⁶ המלך בגבורה אם מצוה אותך לעשות כן תוכל לעמוד.
וגם כל העם הזה אהרן נדב ואביהוא ושבעים זקנים הנלאים עמך עתה.

(כו) **ושפטו** ודיינין.

יביאון מייתן.

ישפוטו הם דיינין אינון.

(כז) **וילך לו אל ארצו** לגייר בני משפחתו.

פרק יט

(א) **ביום הזה** בראש חדש לא היה צריך לכתוב אלא ביום ההוא מהו ביום הזה שיהו דברי תורה חדשים בפיך כאלו היום נתנו.

¹¹²⁸ בפסוק "חקיי".

¹¹²⁹ בפסוק "תורתיו".

¹¹³⁰ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 104.

¹¹³¹ בפסוק "והזהרתה אתה את החקים ואת התורות".

¹¹³² בפסוק "חתן".

¹¹³³ בפסוק "נבל תבל".

¹¹³⁴ בפסוק "שנאי".

¹¹³⁵ בפסוק "עשרת".

¹¹³⁶ בפסוק "עמוד".

(ב) **ויסעו מרפידיים** מה תלמוד לחזור ולפרש מהיכן נסעו והלא כבר כתב שברפידיים היו חונים בידוע שמשם נסעו אלא להקיש נסיעתן מרפידיים לביאתן להר סיני מה ביאתן להר סיני בתשובה אף נסיעתן מרפידיים בתשובה. **ויחן שם ישראל** כאיש אחד בלב אחד אבל כל שאר החניות היו בתרעומת ובמחלוקת. **נגד ההר** למזרחו וכל מקום שאתה מוצא נגד פנים למזרח.

(ג) **ומשה עלה** ביום שני וכל עליותיו בהשכמה היו שנאמר (שמות לד, ד) וישכם משה בבקר. **כה תאמר** בלשון הזה וכסדר הזה.

לבית יעקב אלו הנשים תאמר להן בלשון רכה. **ותגיד לבני ישראל** עונשין ודקדוקין פרש לזכרים דברים הקשין כגידין.

(ד) **אתם ראיתם** לא מסורת היא בידכם בדברים אשר עשיתי למצרים על כמה עבירות היו חייבין לי קודם שנזדווגו לכם ולא פרעתי מהם אלא על ידכם.

ואשא אתכם זה יום רעמסס שהיו מפוזרין בכל ארץ גשן ובשעה קלה כשבאו ליסע לצאת נתקבצו כולם לרעמסס ואנקלוס תרגם ואשא ואטילית כמו ואסיע אתכם תקן את הדבר כבוד למעלה.

על כנפי נשרים כנשר הנושא את גוזליו על כנפיו שכל העופות נושאים את בניהן על רגליהן לפי שמתיראין מעוף אחר שפורח על גביהן אבל הנשר הזה אינו מתירא משאר העופות לפי שהוא מלך עליהן אלא מן אדם שמא יזרוק בו חץ ומעוף אינו ירא שאין עוף אחר פורח על גביו לפיכך נותנו על כנפיו אומר מוטב יכנס החץ בי ולא בבני אף אני עשיתי כן לכם (שמות יד, יט) ויסע מלאך האלהים וגוי (שמות יד, כ) ויבא בין מחנה מצרים וגוי והיו המצרים זורקין חצים ואבני בלסטראות והענן מקבלן. **ואביא**¹¹³⁷ **אתכם אלי** כתרגו.

(ה) **ועתה אם שמוע תשמעו בקולי**¹¹³⁸ אם עתה תקבלו עליכם יערב עליכם מכאן ואילך כל התחלות קשות. **ושמרתם את בריתי** שאכרות עמכם על שמירת התורה.

סגולה¹¹³⁹ אוצר חביב כמו (קהלת ב, ח) וסגולת מלכים והמדינות כלי יקר ואבנים טובות שהמלכים גונזין אותן כך אתם לי סגולה מכל האומות ולא תאמרו אתם לבדכם שלי ואין לי אחרים עמכם ומה יש לי עוד שתהא חבתכם נכרת כי לי כל הארץ והם בעיני ולפני ולא כלום.

(ו) **ואתם תהיו לי ממלכת כהנים** שרים כמה דאת אמר (שמואל ב' ח, יח) ובני דוד כהנים היו. **אלה הדברים** לא פחות ולא יתר.

(ח) **וישב משה את דברי העם** ביום המחרת שהוא שלישי שהרי בהשכמה היה עולה וכי משה היה צריך להשיב אלא בא הכתוב להגיד דרך ארץ ממשה שלא אמר הואיל ויודע מי ששלחני איני צריך להשיב.

(ט) **בעב הענן** במעבה הענן וזהו ערפל.

וגם בך יאמינו גם בנביאים הבאים אחריך.

ויגד משה ביום המחרת שהוא רביעי לחדש.

את דברי העם תשובה על דבר זה שמעתי מהם שרצונם לשמוע מפיך אינו דומה שומע מפי שליח לשומע מפי המלך רצוננו לראוי את מלכנו.

(י) **וקדשתם** וזמנתם שיכינו עצמם היום ומחר.

(יא) **והיו נכונים**¹¹⁴⁰ מאשה.

ליום השלישי שהוא ששה לחדש ובחמישי בנה מזבח וי"ב מצבה כל הענין האמור בפרשת ואלה המשפטים ואין מוקדם ומאוחר בתורה.

לעיני כל העם מלמד שלא היה בהן סומא שכולן נתרפאו.

(יב) **והגבלת** קבע להן תחומין לסימן שלא יקרבו מן הגבול והלאה.

לאמר הגבול אומר להם השמרו לכם מעלות מכאן ולהבא ואתה תזהירם על כך. **ונגוע**¹¹⁴¹ **בקצהו** אפי' בקצהו.

(יג) **יירה** יושלך למטה לארץ כמו ירה בים.

יירה יירה מכאן לנסקלין שהן נדחין למטה מבית הסקילה שהיה גבוה שתי קומות. **במשוך היובל**¹¹⁴² כשימשוך היובל קול ארוך הוא סימן סלוק שכינה והפסקת הקול וכיון שנסתלק הן רשאים לעלות.

¹¹³⁷ בפסוק "וַאֲבָא".

¹¹³⁸ בפסוק "בְּקִלְיִי".

¹¹³⁹ בפסוק "סִגְלָה".

¹¹⁴⁰ בפסוק "נְכֹנִים".

¹¹⁴¹ בפסוק "וַיִּנְגַע".

¹¹⁴² בפסוק "בְּמִשְׁךְ הַיּוֹבֵל".

היובל הוא שופר שלאיל שכן בערביא קורין לדיכרא יובלא ושופר שלאילו שליצחק היה.

(יד) **מן ההר אל העם** מלמד שלא פנה משה לעסקיו אלא מן ההר אל העם.

(טו) **היו נכונים¹¹⁴³ לשלשת ימים** לסוף שלשת ימים הוא יום רביעי שהוסיף משה יום אחד מדעתו כדברי ר' יוסי ולדברי האומר בששה לחדש נתנו עשרת הדברוי לא הוסיף משה כלום ולשלשת ימים שאמר כמו (שמות יט, יא) ליום השלישי.

אל תגשו אל אשה כל שלשת ימיי הללו כדי שיהיו טובלות הנשים ביום השלישי ויהיו טהורות לקבל את התור' שאם ישמשו תוך שלשה שמא תפלוט האשה זרע לאחר טבילתה ותחזור ותטמא אבל מששהתה שלשת ימים כבר הזרע מסריח ואינו ראוי להזריע וטהור מלטמא את הפולטת.

(טז) **בהיות¹¹⁴⁴ הבקר** מלמד שהקדים על ידם מה שאין דרך בשר ודם לעשות שיהא הרב מקדים לתלמיד וכן ביחזקאל (יחזקאל ג, כב) קום צא אל הבקעה (יחזקאל ג, כג) ואקום ואצא אל הבקעה והנה שם כבוד ה' עומד.

(יז) **לקראת האלהים** מגיד שהשכינה יוצאה לקראתם כחתן היוצא לקראת כלה וזהו שני (דברים לג, ב) ה' מסיני בא ולא נאמר ה' לסיני בא.

בתחתית ההר לפי פשוטו ברגלי ההר ומדר' שנתלש ההר ממקומו ונכפה עליהם כגיגית.

(יח) **עשן כולו¹¹⁴⁵** אין עשן זה שם דבר שהרי נקודה השי"ח פת"ח אלא לשון פעל שמר שמע ולכן תרג' תנין ולא תרג' תננא וכל עשן שבמקרי נקודים קמ"ץ שהם שם דבר.

כעשן הכבשן שלסיד יכול ככבשן הזה שלסיד ולא יותר ת"ל (דברים ד, יא) בוער באש עד לב השמים ומה ת"ל כבשן לשבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע ונותן לבריות סימן הנכר להם כיוצא בו (הושע יא, י) כאריה ישאג וכי מי נתן כח בארי אלא הוא והוא מושלו באריה אלא מכנין ומדמין אותו לבריותיו לשבר את האוזן מה שיכולה לשמוע כיוצא בו (יחזקאל מג, ב) וקולו כקול מים רבים וכי מי נתן כח למים אלא הוא ואתה מכנה אותו לדמותו לבריותיו אלא לשבר את האוזן.

(יט) **הולך וחזק מאד** מנהג הדיוט כל זמן שהוא מאריך לתקוע קולו מחליש וכוהה אבל כאן הולך וחזק ולמה רך מתחלה לשבר אזניהם כדי שיכולו לשמוע.

משה ידבר כשהיה משה מדבר ומשמיע הדברוי לישראל שהרי לא שמעו מפי הגבורה אלא (שמות כ, ב) אנכי ולא יהיה לך ה'י"ה מסייעו להיות קולו מגביר ונשמע.

יעננו בקול יעננו על דבר הקול כמו (מלכים א' יח, כד) אשר יענה באש על דבר האש להורידו.

(כ) **וירד ה' על הר סיני** יכול ירד עליו ממש ת"ל (שמות כ, יט) כי מן השמים דברתי עמכם מלמד שהרכין שמים העליונים והתחתונים והציען על גבי ההר כמצע על גבי המטה וכסא הכבוד עליהן.

(כא) **העד בעם** התרה בעם שלא לעלות בהר.

פן יהרסו שלא יהרסו ממצבם על ידי שתאותם אלי לראות ויקרבו לצד ההר.

ונפל ממנו רב כל מה שיפול מהם אפי' יחידי חשוב הוא לפני רב.

פן יהרסו כל הריסה מפרדת אסיפת הבנין אף הנפרדים ממצב אנשים הורסין את המצב.

(כב) **וגם הכהנים** אף הבכורות שהעבודה בהם.

הנגשים אל ה' להקריב קרבנות אף הם אל יסמכו על חשיבותן לעלות.

יתקדשו יהיו מזומנים לעמוד על עמדם.

פן יפרוץ¹¹⁴⁶ לשון פרצה כלומר יהרוג בהם ויעשה בס פרצה.

(כג) **לא יוכל העם** איני צריך להזהיר בהן שהן מותרין זה שלשה ימים לא יוכלו לעלות שאין להם רשות.

(כד) **לך רד** העד בהם שניה שמזרזין את האדם קודם מעשה וחוזרין ומזרזין בשעת מעשה.

ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים יכול אף הן עמך ת"ל ועלית אתה אמור מעתה אתה מחיצה לעצמך ואהרן מחיצה לעצמו והעם כל עקר אל יהרסו את מצבם לעלות אל ה'.

(כה) **ויאמר אליהם¹¹⁴⁷** התראה זו.

¹¹⁴³ בפסוק "נְכִיִּים".

¹¹⁴⁴ בפסוק "בְּהִלִּית".

¹¹⁴⁵ בפסוק "כָּלֹו".

¹¹⁴⁶ בפסוק "יִפְרֹץ".

¹¹⁴⁷ בפסוק "אֵלֵיהֶם".

(א) **וידבר אלהים** דייך ליפרע אין אלהים אלא דייך לפי שיש פרשיות בתורה שאם עשאן אדם יקבל עליהם שכר ואם לאו אין מקבל עליהם פורענות יכול אף עשרת הדברות כן ת"ל וידבר אלהים דייך ליפרע.
את כל הדברי האלה מלמד שהבי"ה אמ' כל עשרת הדברות בדבור אחד מה שאי אפשר לאדם לומר כן אם כן מה ת"ל עוד אנכי ולא יהיה לך שחזר ופרט על כל דבור ודבור בפני עצמו.
לאמר מלמד שהיו עונין על היך ועל לאו לאו.

(ב) **אשר הוצאתיך מארץ מצרים** כדאי היא ההוצאה שתהיו משועבדין לי ד"א לפי שנגלה בים כגבור ואיש מלחמי ונראה כאן כזקן מלא רחמים שני' (שמות כד, י) ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר זו היתה לפניו בשעת השעבוד (שמות כד, י) וכעצם השמים משנגאלו הואיל ואני משתנה במראות אל תאמרו שני רשויו' הן אנכי אשר הוצאתי מארץ מצרים ועל היס ד"א לפי שהיו שומעין קולות הרבה שני' (שמות כ, טו) ואת¹¹⁴⁸ הקולות קולות הרבה באין מארבע רוחות מן השמים ומן הארץ אל תאמרו רשויות הרבה הן ולמה אמ' בלשון יחיד אלהיך ליתן פתחון פה למשה ללמד עליהם סניגוריא על ישראל במעשה העגל וזהו שאמ' משה (שמות לב, יא) למה ה' יחרה אפך בעמך לא להן צוית לא יהיה לך אלהים אחרים אלא לי לבדי.

מבית עבדים מבית פרעה שהייתם עבדים לו או אינו אלא מבית עבדיו שהיו עבדים לעבדים ת"ל (דברים ז, ח) ויפדך מבית עבדים מיד פרעה מלך מצרים אמור מעתה עבדים למלך היו ולא עבדים לעבדים.

לא יהיה לך למה נאמ' לפי שני' (שמות כ, ד) לא תעשה לך אין לי אלא שלא יעשה העשוי מנין שלא יקיים ת"ל לא יהיה לך.

אלהים אחרים אינן אלוהות אלא אחרים עשאוהו אלוהות עליהם ולא יתכן לפרש אלהים אחרים אלהים אחרים זולתי לפי שגנאי הוא כלפי מעלה לקרותן אלוהות אצלו ד"א אחרים שהן אחרים לעובדיהן צועקין אליהן ואינן עונין אותן כאלו הוא אחר ואינו מכירו מעולם.
על פני כלומ' כל זמן שאני קיים שלא יאמ' אדם לא נאסרה ע"ז אלא לאותו הדור.

(ג) **פסל** על שם שנפסל.
כל¹¹⁴⁹ תמונה דבר אשר בשמים.

(ד) **קנא** מקנא ליפרע ואינו עובר על מדתו למחול על עובדי ע"ז כל לשון קנאה נותן לב ליפרע.
לשונאי¹¹⁵⁰ כתרגומו כשאוחזין מעשה אבותיהן בדיהן.

(ה) **ועושה¹¹⁵¹ חסד** שאדם עושה לשלם שכר עד אלפים דורות נמצאת מדה טובה יתירה על מדת פורענות אחת על חמש מאות שזו לארבעה דורות וזו לאלפים.

(ו) **לשוא** חנם להבל ואי זו היא שבועת שוא נשבע לשנות את הידוע על עמוד של אבן שהיא של זהב.

(ז) **זכור ושמור¹¹⁵²** בדבור אחד נאמרו וכן (שמות לא, יד) מחלליה מות יומת (במדבר כח, ט) וביום השבת שני כבשים וכן (דברים כב, יא) לא תלבש שעטנז (דברים כב, יב) גדילים תעשה לך וכן (ויקרא יח, טז) ערות אשת אחיך (דברים כה, ה) יבמה יבא עליה הוא שני' (תהלים סב, יב) אחת דברו¹¹⁵³ אלהים שתיים זו שמענו¹¹⁵⁴.
זכור לזכור תנו לב תמיד לזכור את יום השבת שאם נזדמן לך חפץ יפה תהא מזמינו לשבת.

(ח) **ועשית כל מלאכתך** כשתבא שבת יהא בעיניך כאלו מלאכתך עשויה שלא תהרהר אחר מלאכה.

(ט) **אתה ובניך¹¹⁵⁵** אלו הקטנים או אינו אלא הגדולים אמרת הרי כבר מזוהרין¹¹⁵⁶ הן אלא לא בא אלא להזהיר הגדולים על הקטנים וזהו ששנינו (שבת קכא.) קטן שבא לכבות אין שומעין לו מפני שביתתו עלינו.

(י) **וינח ביום השביעי** כביכול הכתיב מנוחה בעצמו ללמד ממנו קל וחומר לאדם שמלאכתו בעמל ויגיעה שיהא נח בשבת.

ברך ויקדשהו¹¹⁵⁷ ברכו במן לכפלו בששי לחם משנה וקדשו במן שלא היה יורד בו.

¹¹⁴⁸ בפסוק "את".

¹¹⁴⁹ בפסוק "וכל".

¹¹⁵⁰ בפסוק "לְשֹׁנָי".

¹¹⁵¹ בפסוק "וְיִעֲשֶׂה".

¹¹⁵² זה מופיע בדפוס רומא כדיבור המתחיל, אך המילה "ושמור" איננה בפסוק בשמות, אלא היא מופיעה בעשרת הדברות שבספר דברים.

¹¹⁵³ בפסוק "דבר".

¹¹⁵⁴ בפסוק "שמעתי".

¹¹⁵⁵ בפסוק "ויבְּרַךְ".

¹¹⁵⁶ חילוף אותיות. צריך לומר "מזוהרין".

¹¹⁵⁷ בפסוק "בִּרְךָ ה' אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת וְיִקְדָּשֶׁהוּ".

(יא) **למען יאריכון**¹¹⁵⁸ אם תכבד יאריכון ואם לאו יקצרון שדברי תורה הן נדרשין מכלל הן לאו ומכלל לאו הן.

(יב) **לא תנאף** אין ניאוף אלא באשת איש שנ¹¹⁵⁹ (ויקרא כ, י) מות יומת הנואף והנואפת ואומי' (יחזקאל טז, לב) האשה המנאפי' תחת אישה תקח את זרים.
לא תגנוב¹¹⁶⁰ בגונב נפשות הכתוב מדבר לא תגנובו (ויקרא יט, יא) בגונב ממון הכתוב מדבר או אינו זה אלא בגונב ממון ולהלן בגונב נפשות אמרת דבר הלמד מעניינו לא תרצח לא תנאף מיתת בית דין אף לא תגנוב דבר שמחייבין עליו מיתת ב"ד.

(יד) **וכל העם רואים**¹¹⁶¹ מלמד שלא היו בהן סומין ומנין שלא היה בהם אלם ת"ל (שמות יט, ח) ויענו כל העם יחדו ויאמרו ומנין שלא היה בהם חרש ת"ל נעשה ונשמע (שמות כד, ז).
רואים את הקולות¹¹⁶² רואין את הנשמע מה שאי אפשר לראות במקום אחר את הקולות היוצאין מפי הגבורה.
וינועו¹¹⁶³ אין נוע אלא לשון זיע.
ויעמדו מרחוק¹¹⁶⁴ היו נרתעין לאחוריהן שנים עשר מיל כאורך מחניהם ומלאכי השרת באין ומסייעין אותן שנאמר (תהלים סח, יג) מלכי צבאות ידודון¹¹⁶⁵ וגו'.

(טז) **לבעבור נסות אתכם** לגדל אתכם בעולם שיצא לכם שם באומות שהוא בעצמו דבר ונראה אליכם נסות לשון הרמה וגדולה כמו (ישעיהו סב, י) הרימו נס ארים נסי (ישעיהו מט, כב) וכנס על הגבעה (ישעיהו ל, יז) שהוא זקוף.
בעבור¹¹⁶⁶ **תהיה יראתו** על ידי שראיתם אותו ירואי¹¹⁶⁷ ומאויים תדעו כי אין זולתו ותיראו מפניו.

(יז) **נגש אל הערפל** לפנים משלש מחיצות חשך ענן וערפל שנאמר (דברים ד, יא) וההר בוער באש עד לב השמים חשך ענן וערפל ערפל הוא עב הענן שני (שמות יט, ט) הנה אנכי בא אליך בעב הענן.

(יח) **כה תאמר** בלשון הזה.
אתם ראייתם הפרש יש בין מה שאדם רואה ובין מה שאחרים משיחין לו שאחרי' משיחין לו פעמי' מאמין ופעמי' אינו מאמין לפי שלבו חלוק עליו.
מן השמים דברתי עמכם וכתו' אחר אומי' (שמות יט, כ) וירד ה' על הר סיני בא הכתו' השלישי והכריע ביניהם (דברים ד, לו) מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את אשו הגדולה כבודו בשמים וגבורתו בארץ ד"א הרכין שמים ושמי השמים והטה אותן על גבי¹¹⁶⁸ ההר וכן הוא אומר (תהלים יח, י) ויט שמים וירד.

(יט) **לא תעשון אתי** לא תעשון דמות שמי המשמשין לפני במרום.
אלהי כסף בא להזהיר על הכרובים שאתה עושה לעמו אתי שלא יעשה אותן של כסף שניתם לעשותן של כסף הרי הן חשובין לפני כאלהי כסף.
ואלהי זהב בא להזהיר שלא יוסיף על שנים שאם יוסיף על שנים להיות ארבעה או יותר הרי הן כאלהי זהב.
לא תעשו לכם שלא תאמ' אעשה כרובים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות כדרך שאני עושה בבית עולמים לכך נאמר לא תעשו לכם.

(כ) **מזבח אדמה** מחובר באדמה שלא יתננו על גבי עמודים או על גבי כפים ד"א שתהא ממלא את חלל מזבח הנחשת אדמה בשעת חנייתו.
תעשה לי שתהא עשייתו לשמי.
וזבחת עליו אצלו כמו (במדבר ב, כ) ועליו מטה מנשה או אינו אלא עליו ממש ת"ל (דברים יב, כז) הבשר והדם על מזבח ה' אלהיך ואין שחיטה על ראש מזבח.
את עולותיך¹¹⁶⁹ **ואת שלמיך** שלמיך אשר מצאנך ומבקרך.
בכל המקום אשר אזכיר שמי¹¹⁷⁰ אשר אתן לך רשות להזכיר את שם המפורש שלי שם.
אבא¹¹⁷¹ **אליך** אשרה את שכינתי.

¹¹⁵⁸ בפסוק "יארכון".

¹¹⁵⁹ אין נקודה מעל ה"ני".

¹¹⁶⁰ בפסוק "תגנבו".

¹¹⁶¹ בפסוק "ראים".

¹¹⁶² בפסוק "ראים את הקולות".

¹¹⁶³ בפסוק "וינועו".

¹¹⁶⁴ בפסוק "מרחוק".

¹¹⁶⁵ בפסוק "ידודון".

¹¹⁶⁶ בפסוק "ויבעבור".

¹¹⁶⁷ צריך להיות "יראוי" וכך הוא בכתבי יד.

¹¹⁶⁸ צריך להיות "גבי" וש עותקים עם היפוך אותיות "בגי". זה אחד המקומות שבהם היפוך האותיות תוקן באמצע תהליך ההדפסה.

¹¹⁶⁹ בפסוק "עולותיך".

¹¹⁷⁰ בפסוק "את שמי".

¹¹⁷¹ בפסוק "אבוא".

וברכתיך מכאן אתה למד שלא נתן רשות להזכיר את שם המפור' אלא במקום שהשכינה באה שם וזהו בית הבחירה שם נתן רשות להזכירו בנשיאות כפים ולברך את העם.

(כא) **אם**¹¹⁷² **מזבח אבנים** ר' ישמעאל אומר כל אם ואם שבמקרא רשות חוץ משלשה אם מזבח אבנים הרי זה אם משמש במקום כאשר וכאשר מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן גזית שהרי חובה עליך לבנות מזבח אבנים שנאמר (דברים כז, ו) אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך וכן (שמות כב, כד) אם כסף תלוה את עמי חובה היא שני (דברים טו, ח) העבט¹¹⁷³ תעביטנו אף זה משמש בלשון כאשר וכן (ויקרא ב, יד) אם תקריב מנחת בכורים זו מנחת העומר שהיא באה חובה ועל כרחך אם ואם הללו אינן תלויין אלא ודאין ובלשון כאשר הן משמשין.

גזית לשון גזיזה שפוסלן ומסתתן בברזל.

כי חרבך הנפת עליה ותחללה ברזל חללה שהברזל מקצר ימיו שלאדם והמזבח נברא להאריך ואינו דין שיניף המקצר על המאריך ועוד שהמזבח מטיל שלום בין ישראל לאביהם שבשמים לא יעלה כורת ומחבל עליו והרי דברים קל וחומר ומה אבנים שאינן לא רואות ולא שומעות ולא מדברות על ידי שמטילות שלום אמרה תורה לא תניף עליהן ברזל המטיל שלום בין איש לאשתו בין אדם לחברו בין משפחה למשפחה על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות.

(כב) **ולא תעלה במעלות** כשאתה בונה כבש למזבח לא תעשהו מעלות מעלות אלא חלק יהיה ואעפ"י שאין זו גלוי ערוה ממש שהרי כתיב (שמות כח, מב) ועשה להם מכנסי בד מכל מקום הרחבת הפסיעות קרוב לגלוי ערוה הוא ואתה נוהג בו מנהג בזיון והרי דברי קל וחומר ומה אבנים הללו שאין בהם דעת להקפיד על בזיון אמרה תורה הואיל ויש בהם צרך גבוה שלא תנהג בהם מנהג בזיון חבדך שהוא בדמות יוצרך ומקפיד על בזיונו על אחת כמה וכמה שלא תנהג בו מנהג בזיון.

חסלת פרש' וישמע יתרו

[פרשת משפטים]

פרק כא

(א) **ואלה המשפטים** כל מקום שני בו אלה פסל את הראשונים ואלה מוסף על הראשונים מה הראשונים מסיני אף אלו מסיני ולמה נסמכה פרשת דינין לפרשת מזבח למד שתשים סנהדרין אצל המזבח ובמקדש.

אשר תשים אמ' לו הב"ה למשה לא תעלה על דעתך לומר אשנה להם הפרק שנים שלשה פעמים עד שתהא סדורה בפניהם כמשנתה ואיני מטריח עצמי להבינם עקר הדבר לכך נאמ' אשר תשי לפנייהם עד שתהא סדורה בפניהם כמשנתה כשלוחך¹¹⁷⁴ ערוך לפני האדם ומוכן לאכול.

לפניהם ולא לפני גוים ואפי' ידעת בדין אחד שהגוים דנין אותו כדיני ישראל אל תביאהו בערכאות שלהם שהמביא דיני ישראל לפני גוים מחלל את ה' ומיקר שם ע"ז להשביחה שני (דברים לב, לא) כי לא כצורנו צורם ואויבינו פלילים בזמן שאויבינו פלילים זהו חלול ה' ועדות לעלוי יראתם.

(ב) **כי תקנה עבד עברי** עבד שהוא עברי אתה אומ' עבד עברי שהוא עברי או אינו אלא עבדו של עברי עבד כנעני שלקחו מישראל ועליו הוא אומר שש שנים יעבוד ומה אני מקיים (ויקרא כה, מו) והתנחלתם אותם¹¹⁷⁵ לבניכם בלקוח מן הגוי אבל לקוח מישראל יצא בשש ת"ל (דברים טו, יב) כי ימכר לך אחיך העברי לא אמרתי אלא באחיד.

כי תקנה מיד בית דין שמכרוהו בגנבתו כמו שני (שמות כב, ב) אם אין לו ונמכר בגנבתו או אינו אלא במוכר עצמו מפני דחקו אבל מכרוהו ב"ד לא יצא בשש כשהוא אומ' (ויקרא כה, לט) וכי ימוך אחיך עמך ונמכ' לך הרי מוכר עצמו אמור ומה אני מקיים כי תקנה במכרהו בית דין.

לחפשי לחירות.

(ג) **אם בגפו יבא** שלא היה נשאו אשה כתרגומו אם בלחודוהי ולשון בגפו בכנפו שלא בא אלא כמות שהוא יחיד בתוך לבושו בכנף בגדו.

בגפו יצא מגיד שאם לא היה נשאו מתחלה אין רבו מוסר לו שפחה כנענית על כרחו להוליד ממנה עבדים.

אם בעל אשה ישראלית הוא.

ויצאה אשתו עמו וכי מי הכניסה לו שתצא אלא מגיד הכתוב שהקונה עבד עברי חייב במזונות אשתו ובניו.

¹¹⁷² בפסוק "ואם".

¹¹⁷³ בפסוק "והעבט".

¹¹⁷⁴ היפוך אותיות. צריך להיות "שולחן".

¹¹⁷⁵ בפסוק "אתם".

(ד) **אם אדוניו**¹¹⁷⁶ **יתן לו אשה** מכאן שהרשות ביד רבו למסור לו על כרחו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים אם היה נשואי מתחלה או אינו מדבר הכתוב אלא בישראלית ת"ל האשה וילדיה תהיה לאדוניה הא אינו מדבר אלא בכנענית אבל בישראלית אף היא יוצאה בשש או לפני שש אם הביאה סימנים יוצאה שני (דברים טו, יב) אחיך העברי או העבריה מלמד שאף העבריה יוצאה בשש.

(ה) **את אשתי** השפחה.

(ו) **אל האלהים** לבית דין צריך שימלך במוכריו שמכרוהו לו. **אל הדלת או אל המזוזה** יכול אף המזוזה כשרה לרצוע עליה ת"ל (דברים טו, יז) ונתת באזנו ובדלת בדלת ולא במזוזה הא מה ת"ל מזוזה מקיש דלת למזוזה מה מזוזה מעומד אף דלת מעומד.

ורצע אדוניו¹¹⁷⁷ **את אזנו** הימנית או אינו אלא שמאלית ת"ל און און לגזרה שוה שנאמר במצורע (ויקרא יד, יד) תנוך אזנו¹¹⁷⁸ הימנית ר' שמעון היה דורש מקרא זה כמין חומר מה נשתנו דלת ומזוזה מכל כלי הבית אמר הב"ה דלת ומזוזה שהיו עדי במצרים כשפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי (ויקרא כה, נה) כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים והלך זה וקנה אדון לעצמו תרצע בפניהם רבי יוחנן בן זכאי היה דורש מקרא זה (קדושין כב, ב) כמין חומר מה נשתנית און לירצע מכל שאר אברים אוןן ששמעה בסיני לא תגנוב והלך זה וגנב תרצע ואם מוכר עצמו הוא אוןן ששמעה בסיני (ויקרא כה, נה) כי לי בני ישראל עבדים והלך זה וקנה אדון לעצמו תרצע במרצע.

ועבדו לעולם¹¹⁷⁹ עד היובל או אינו אלא לעולם כמשמעו ת"ל (ויקרא כה, י) ואיש אל משפחתו תשובו מגיד שחמשים שנה קרוין עולם ולא יהיה עובדו עד חמשים שנה אלא עד היובל בין סמוך בין מופלג.

(ז) **וכי ימכור**¹¹⁸⁰ **איש את בתו לאמה** בקטנה הכתוב מדבר יכול אף הביאה סימנין אמרת קל וחומר מכורה קדם לכן יוצאה בסימנין כמו שכתוב (שמות כא, יא) ויצאה חנם שאנו דורשי' אותו לסימני נערות שאינה מכורה אינו דין שלא תמכר.

לא תצא כצאת העבדים כיציאת עבדים כנענים שיוצאין בשן ועין אבל לא זו תצא¹¹⁸¹ בשן ועין אלא עובדת שש או עד היובל או עד שתביא סימנין וכל הקודם קודם לחירותה ונותן לה דמי עינה או דמי שינה או אינו אלא לא תצא כצאת העבדים בשש וביובל ת"ל (דברים טו, יב) כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה מקיש עברי לעבריה לכל יציאתן¹¹⁸² ומהו לא תצא כצאת העבדי' לא תצא בראשי אברים כעבדים כנענים יכול העברי יוצא בראשי אברי' ת"ל העברי או העברי' אף הוא אינו יוצא בראשי אברי'.

(ח) **אם רעה בעיני אדוניה**¹¹⁸³ שלא נשאה חן בעיניו לכונסה. **אשר לא יעדה** שהיה לו ליעדה ולהכינה לו לאשה וכסף קנייתה הוא כסף קדושה וכאן רמז הכתוב שמצוה ביעוד ורמז לך שאינה צריכה קדושין אחרים.

והפדה יתן לה מקום להפדות ולצאת שאף הוא מסייע בפדיונה ומהו מקום שיתן לה שיגרע פדיונה כמספר השנים שעשתה אצלו כאלו היא שכורה אצלו כיצד הרי שקנאה במנה ועשתה עמו שתי שנים אומרי' לו יודע היית שעתידיה לצאת בסוף שש נמצא שקנית עבודת כל שנה ושנה בששית מנה והרי עשתה עמך שתי שנים הרי שלישית המנה טול שני שלישי מנה ותצא מאתך.

לעם נכרי לא ימשול למוכרה¹¹⁸⁴ אינו רשאי למכרה לא האדון ולא האב. **בגדו בה** אם בא לבגוד בה שלא קיים מצות יעוד וכן אביה שבגד בה ומכרה לזה לא ימשול עוד למוכרה שנית.

(ט) **ואם לבנו יעדנה**¹¹⁸⁵ האדון מלמד שאף בנו קם תחתיו ליעוד אם ירצה אביו ואינו צריך לקדשה קדושין אחרים אלא אומר לה הרי את מיועדת לי בכסף שקבל אביך בדמך. **כמשפט הבנות** שאר כסות ועונה.

(י) **ואם**¹¹⁸⁶ **אחרת יקח לו** עליה.

שארה כסותה ועונתה לא יגרע מן האמה שיעד לו כבר.

שארה אלו מזונות.

כסותה כמשמעה.

ועונתה¹¹⁸⁷ תשמיש.

¹¹⁷⁶ בפסוק "אֲדֹנָיו".

¹¹⁷⁷ בפסוק "אֲדֹנָיו".

¹¹⁷⁸ בפסוק "אֲזֵן הַמִּטְהַר".

¹¹⁷⁹ בפסוק "לְעֵלָם".

¹¹⁸⁰ בפסוק "יִמְכְרֶי".

¹¹⁸¹ צריך להיות "אבל לא תצא זו". כך הנוסח בכ"י פרמה 3256 ולונדון 26.

¹¹⁸² צריך להיות "מקיש עבריה לעברי לכל יציאתיו". כך הנוסח בכל הדפוסים הקדומים ובכתבי יד שבדקנו.

¹¹⁸³ בפסוק "אֲדֹנֶיהָ".

¹¹⁸⁴ בפסוק "יִמְשַׁל לְמִכְרָהּ".

¹¹⁸⁵ בפסוק "יִיעֲדֶנָּה".

¹¹⁸⁶ בפסוק "אִם".

¹¹⁸⁷ בפסוק "וְעִנְתָּהּ".

(יא) **ואם שלש אלה** ואם אחת משלש אלה לא יעשה לה ומה הן השלש יעדנה לו או לבנו או יגרע מפדיונה ותצא וזה לא יעדה לו ולא לבנו והיא לא היה בידה ממה לפדות את עצמה.

ויצאה חנם ריבה יציאה לזו יותר ממה שרבה לעבדים ומהו רבוייה שתצא בסימנים תשהא עמו עד שתצא בסימנים ואם הגיעו שש שנים קודם סימנים כבר למדנו שתצא שני (דברים טו, יב) העברי או העבריי ועבדך שש שנים ומהו האמור כאן ויצאה חנם שאם קדמו סימנים לשש שנים תצא בהן או אינו אומר שתצא אלא בבגרות ת"ל אין כסף לרבות יציאת בגרות ואם לא נאמרו שניהם הייתי אומר ויצאה חנם זו בגרות לכך נאמרו שניהן שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק.

(יב) **מכה איש ומת** כמה כתובים נאמרו במיתת רוצחין ומה שבידי אפרש למה באו כולן מכה איש ומת למה נאמ' לפי שני (ויקרא כד, יז) ואיש כי יכה כל נפש אדם מות יומת שומע אני בהכאה בלא מיתה ת"ל מכה איש ומת אינו חייב אלא בהכאה של מיתה ואם נאמ' מכה איש ולא נאמ' ואיש כי יכה הייתי אומ' אינו חייב עד שיכה איש הכה את האשה או את הקטן מנין ת"ל כי יכה כל נפש אדם ואפילו אשה וקטן ועוד אלו נאמ' מכה איש שומע אני אפי' קטן שהכה והרג יהא חייב ת"ל ואיש כי יכה ולא קטן שהכה ועוד כי יכה כל נפש אפי' נפלים במשמע ת"ל מכה איש עד שיכה בן קימא הראוי להיות איש.

(יג) **ואשר לא צדה** לא ארב לא נתכון צדה לשון אורב וכן הוא אומר (שמואל א כד, יא) ואתה צודה¹¹⁸⁸ את נפשי לקחתה ולא יתכן לומר צדה לשון הצד ציד (בראשית כז, לג) שצידת חיות אינו נופל בפועל שלו ה"א ושם דבר שבו ציד וזה שם דבר שבו צדייה¹¹⁸⁹ ופועל שלו צודה וזה פועל שלו צד ואני אומר פתרונו כתרגומו ודלא כמין ליה ומנחם חברו בחלק הצד ציד ואין אני מודה לו ואם יש לחברו באחת המחלוקות של צד נחברו בחלק (ישעיהו סו, יב) על צד תנשאו צדה אורה (שמואל א' כ, כ) ומלן לצד עילאה ימלל (דניאל ז, כה) אף כאן ואשר לא צדה לא צדד למצא לו צד מיתה אף זה יש להרהר עליו סוף דבר לשון אורב הוא.

והאלהים אנה לידו זמן לידו כמו לא תאונה אליך רעה (תהלים צא, י) לא יאונה לצדיק כל און (משלי יב, כא) מתאנה הוא לי (מלכים ב' ה, ז) מזמן למצא עלה.

והאלהים אנה לידו ולמה תצא זאת מלפניו הוא שאמ' דוד (שמואל א' כד, יג) כאשר יאמר משל הקדמוני מרשעים יצא רשע משל הקדמוני משל התורה שהוא משל הב"ה שהוא קדמונו של עולם והיכן אמרה תורה כן מרשעים יצא רשע והאלהים אנה לידו במה הכתוב מדבר בשני בני אדם אחד הרג שוגג ואחד הרג מזיד ולא היו עדים שיעידו זה לא נהרג וזה לא גלה והב"ה מזמן לפונדק אחד זה שהרג שוגג עלה בסולם ונפל על זה שהרג מזיד והרגו ועדים מעידין אותו ומחייבין אותו גלות נמצא זה שהרג שוגג גולה וזה שהרג מזיד נהרג.

ושמתי לך מקום אף במדבר שינוס שמה ואי זה מקום קולט זה מחנה לוי.

(יד) **וכי יזיד איש**¹¹⁹⁰ למה נאמ' לפי שני מכה איש וגוי שומע אני אפי' הרג גוי והרופא שהמית ושליח ב"ד שהמית איש במלקות והאב הרודה את בנו והרב הרודה את תלמידו והשוגג ת"ל וכי יזיד ולא שוגג על רעהו ולא על גוי להרגו בערמה ולא שליח ב"ד והרופא והרודה בנו ותלמידו שאע"פ שהם מזידין אין מערימין.

מעם מזבחי אם היה כהן ורוצה לעבוד עבודה תקחנו למות.

(טו) **ומכה אביו ואמו** לפי שלמדנו שהחובל בחברו שהוא בתשלומין ולא במית' הוצרך לומ' על החובל באביו ואמו שהוא במיתה ואינו חייב בהכאה שאין בה חבורה אביו ואמו או זה או זה.

מות יומת בחנק.

(טז) **וגונב איש ומכרו**¹¹⁹¹ למה נאמר לפי שני (דברים כד, ז) כי ימצא איש גונב נפש וגוי אין לי אלא איש שגונב אשה או טומטום או אנטרוגינס שגנבו מנין ת"ל וגונב איש ומכרו לפי שני וגונב איש אין לי אלא גונב איש גוני אשה מנין ת"ל להלן גונב נפש לכך הוצרכו שניהם מה שחסר זה גלה זה.

ונמצא בידו שראו עדים שגנבו או מכרו.

ונמצא בידו כבר קודם שמכרו.

מות יומת בחנק וכל מיתה האמורה בתורה סתם חנק הוא.

(יז) **ומקלל אביו ואמו** למה נאמ' לפי שני (ויקרא כ, ט) איש איש כי¹¹⁹² יקלל את אביו ואין לי אלא איש אשה שקללה מנין ת"ל ומקלל סתם בין איש בין אשה א"כ למה נאמר איש להוציא את הקטן.

מות יומת בסקילה וכל מקום שני דמיו בו דמיהם במ סקילה היא ובנין אב לכולם (ויקרא כ, כז) באבן ירגמו אותם דמיהם במ ובמקלל אביו ואמו נאמר אביו ואמו קלל דמיו בו (ויקרא כ, ט).

¹¹⁸⁸ בפסוק "צדה".

¹¹⁸⁹ הנוסח המקורי הוא "ושם דבר שבו ציד וזה שם דבר שבו צדייה". אבל ראו "רש"י השלם" המביא את הנוסח "שלו" בעקבות העותק של JTS, המובא ב-hebrewbooks.org. ברור שאחד מבעלי העותק של JTS שינה את המילה מ"שבו" ל"שלו" במקום הזה, שכן בכל ששת העותקים האחרים של דפוס רומא שהשתמשתי בהם כתוב "שבו". ייתכן שהשיבוש אירע בהשפעת הכתוב לפני כן "אינו נופל בפועל שלו ה"א".

¹¹⁹⁰ בפסוק "יזיד".

¹¹⁹¹ בפסוק "יגנב".

¹¹⁹² בפסוק "אִשְׁרֵי יְקַלְלֵי".

(יח) **וכי יריבון**¹¹⁹³ **אנשים** למה נאמר לפי שני (שמות כא, כד) עין תחת עין לא נאמי' אלא דמי איבריו אבל שבת ורפוי לא למדנו לכך נאמרה פרשה זו.
ונפל למשכב ויפול לבוטלן לחולי שמבטל אותו ממלאכתו.

(יט) **על משענתו** על בוריו וכחו.
ונקה המכה וכי תעלה על לב שיהרג זה שלא הרג אלא למדך כאן שחובשין אותו עד שנראה אם יתרפא אם לאו וכן משמעו כשקם זה ועמד על משענתו אז נקה המכה אבל עד שיקום זה לא נקה המכה.
רק שבתו בטול מלאכתו מחמת החולי ואם קטע ידו או רגלו רואין בטול מלאכתו מחמת החולי כאלו הוא שומר קשואים שהרי אף לאחר החולי אינו ראוי למלאכת יד ורגל והוא כבר נתן לו דמי ידו ורגלו מחמת נזק שני (שמות כא, כד) יד תחת יד רגל תחת רגל.
ורפא ירפא כתרגוי' ישלם שכר הרופא.

(כ) **וכי יכה איש את עבדו או את אמתו** בעבד כנעני הכתוב מדבר או אינו אלא בעבד עברי ת"ל כי כספו הוא מה כספו קנוי לו עולמית אף עבדו הקנוי לו עולמי' והרי היה בכלל (שמות כא, יב) מכה איש ומת לא בא הכתוב להוציאו מן הכלל אלא להיות נדון בדין יום או יומים שאם לא מת תחת ידו ושהה מעת לעת פטור.
בשבת שיש בו כדי להמית הכתוב מדבר או אינו אפי' אין בו כדי להמית ת"ל בישראל (במדבר לה, יז) או¹¹⁹⁴
באבן יד אשר ימות בה וגוי' והלא דברים קל וחומר ומה ישראל שהוא חמור אינו חייב עליו אלא אם הכהו בדבר שיש בו כדי להמית ועל אבר שהוא כדי למות בהכאה זו עבד הקל לא כל שכן.
נקום¹¹⁹⁵ **ינקם** מיתת סייף וכן הוא אומי' (ויקרא כו, כה) חרב נוקמות¹¹⁹⁶ נקם ברית.

(כא) **אך אם יום או יומים יעמוד לא יוקם**¹¹⁹⁷ אם על יום אחד פטור על יומים לא כל שכן אלא יום שהוא כיומים ואי זה זה מעת לעת.
לא יוקם¹¹⁹⁸ כי כספו הוא האחר שהכהו אעפ"י ששהא מעת לעת קודם שמת חייב.

(כב) **וכי ינצו אנשים** זה עם זה ונתכון להכות חברו והכה ונגף את האשה.
ונגפו אשה הרה אין נגיפה אלא דחיפה והכאה כמו (תהלים צא, יב) פן תגוף באבן רגלך (ירמיהו יג, טז) ובטרים יתנגפו רגליכם.
ולא יהיה אסון באשה.
עונש יענש לשלם דמי ולדות לבעל שמין אותה כמה היתה יפה לימכר בשוק להעלות דמיה בשביל הריונה.
עונש יענש יגבו ממון ממנו כמו (דברים כב, יט) וענשו אותו מאה כסף.
כאשר ישית עליו בעל האשה בעת שיתבענו הבעל בדין להשית עליו עונש על כך.
ונתן המכה דמי ולדות.
בפללים¹¹⁹⁹ על פי הדיינין.

(כג) **ואם אסון יהיה** באשה.
ונתת¹²⁰⁰ **נפש תחת נפש** ממון רז"ל חולקין בדבר יש אוי' נפש ממש ויש אומרים דמי נפש אבל נפש ממש לא שהמתכוין להרוג את זה והרג זה פטור ממיתה ומשלם ליורשין דמיו כמו שהיה נמכר בשוק ומאי נפש דמי הנפש.

(כד) **עין תחת עין** סימא עין עבדו נותן דמי עינו כמה שפחתו דמיו לימכר בשוק וכן כולן ולא נטילת אבר ממש כמו שדרשוהו רז"ל בפרק החובל (בבא קמא פד א).

(כה) **כויה תחת כויה** מכות אש עד עכשו דבר בחבלה שיש בה פחת דמים ועכשו בשאין בה פחת דמי' אלא צער כגון כואו בשפוד על צפרניו אומדין כמה אדם כזה רוצה ליטול ומצטער בכך.
פצע היא מכה המוציאה דם שפוצע בבשרו ובלע"ז נפרדור"א הכל לפי מה שהוא אם יש פחת דמים נותן לו נזק ואם נפל למשכב נותן לו שבת ורפוי ובשת וצער ומקרא זה יתר הוא ובהחובל דרשוהו רז"ל לחייב על הצער ואפי' במקום נזק שאעפ"י שנותן לו דמי ידו אין פוטרין אותו מן הצער לומר הואיל וקנה ידו יש עליו לחתכה בסם שאינו מצטער כל כך וזה חתכה בברזל וציערה.
חבורה מכה שהדם נצרר בה ואינו יוצא אלא שמאדים הבשר כנגדו ולשון חבורה חבטה וכן שדופת¹²⁰¹ קדים (בראשית מא, ו) חבוטות ברוח וכן על המשקוף (שמות יב, כג) שהדלת שוקף עליו וכן (ירמיהו יג, כג) ונמר חברבורותיו ותרגוי' חבורה משקופי לשון חבטה.

¹¹⁹³ בפסוק "יריבון".

¹¹⁹⁴ בפסוק "ואם".

¹¹⁹⁵ בפסוק "נקם".

¹¹⁹⁶ בפסוק "נקמת".

¹¹⁹⁷ בפסוק "יעמוד לא יקם".

¹¹⁹⁸ בפסוק "לא יקם".

¹¹⁹⁹ בפסוק "בפללים".

¹²⁰⁰ בפסוק "ונתתה".

¹²⁰¹ בפסוק "ושדופת".

(כו) **את עין עבדו** כנעני אבל עברי אינו יוצא בשן ועין כמו שאמרנו לא תצא כצאת העבדים (שמות כא, ז).
תחת עינו וכן בעשרים וארבעה ראשי אברים אצבעות ידים ורגלים ושתי אזנים החוטם וראש הגויה הוא הגיד ולמה נאמר שן ועי' שאם נאמ' שן ולא נאמ' עין הייתי אומ' אפי' שן תינוק שיש לה חליפין לכך נאמר עין ואלו נאמר עין ולא נאמר שן הייתי אומר מה עין שנברא עמו אף כל שנברא עמו אבל שן לא נברא עמו.

(כח) **וכי יגח שור** אחד שור ואחד כל בהמה חיה ועוף אלא שדבר הכתוב בהווה.
ולא יאכל את בשרו ממשמע שני סקול יסקל השור איני יודע שהיא נבלה ונבלה אסורה באכילה אלא מה ת"ל ולא יאכל את בשרו שאפי' שחטו לאחר שנגמר דינו אסור באכילה בהנאה מנין ת"ל ובעל השור נקי כאדם האומ' לחברו יצא פלוני נקי מנכסיו ואין לו הנאה בהם של כלום זהו מדרשו ופשוטו כמשמעו לפי שני במועד וגם בעליו יומת הוצרך לומ' בתם ובעל השור נקי.

(כט) **מתמול שלשום**¹²⁰² הרי ג' נגיחות.
והועד בבעליו לשון התראה כמו (בראשית מג, ג) העד העיד בנו האיש.
והמית איש או אשה לפי שנאמר כי¹²⁰³ יגח אין לי אלא שהמיתו בנגיחה המיתו בנשיכה דחיפה ובעיטה מנין ת"ל והמית מ"מ.
וגם בעליו יומת בידי שמים יכול בידי אדם ת"ל (במדבר לה, כא) מות יומת המכה רוצח הוא על רציחתו אתה הורגו ואין אתה הורגו על רציחת שורו.

(ל) **אם כופר**¹²⁰⁴ **יושת עליו** אם זה אינו תלוי והרי הוא כמו (שמות כב, כד) אם כסף תלוה לשון אשר זהו משפטו שישיתו עליו ב"ד כופר.
ונתן פדיון¹²⁰⁵ **נפשו** דמי נזק דברי ר' ישמעאל ר' עקיבא אומר דמי מזיק.
(לא) **או בן יגח** קטן.
או בת יגח שהיא קטנה לפי שני והמית איש או אשה יכול אינו חייב אלא על הגדולים ת"ל או בן יגח או בת יגח לחייב על הקטנים כגדולים.

(לב) **אם עבד יגח השור או אמה** כנעניים.
שלשים שקלים יתן גזרת הכתו' הוא בין שוה אלף דינרין בין שאינו שוה אלא דינר והשקל משקלו ארבע זהובים שהוא חצי אונקיה למשקל הישר של קולוניא"א.

(לג) **וכי יפתח איש בור** שהיה מכוסה וגלחו.
או כי יכרה איש בור למה נאמר אם על פתיחה חייב כל שכן כורה אלא להביא כורה אחר כורה שחייב.
ולא יכסנו הא אם כסהו פטור ובחופר בור ברשות הרבים דבר הכתו'.
שור או חמור הוא הדין לכל בהמה שבכל מקום שני שור או חמור אנו למדין שור שור משבת שני שורך וחמורך (שמות כג, יב) מה להלן כל בהמה וחיה בכלל שהרי נאמר במקום אחר וכל בהמתך (דברים ה, יג) אף כאן כל בהמה וחיה כשור ולמה נאמר שור וחמור אלא לומר לך שור ולא אדם חמור ולא כלים.

(לד) **בעל הבור** בעל התקלה ישלם אע"פ שאין הבור שלו שעשאו ברשות הרבים עשאו הכתוב בעליו להתחייב בנזקיו.
כסף ישיב לבעליו ישיב לרבות שוה כסף ואפי' סובין.
והמת יהיה לו לנזק שמין את הנבלה ונוטלה בדמים ומשלם לו המזיק עליה תשלומי נזקו.

(לה) **וכי יגוף**¹²⁰⁶ ידחוף בין בקרניו בין בגופו בין ברגליו בין שנשכו בשניו, כולם בכלל נגיפה הם שאין נגיפה אלא לשון מכה.
שור איש שור של איש.

ומכרו את השור החי בשוין דבר הכתו' שור שוה מאתים שהמית שור שוה מאתים בין שהנבלה שוה הרבה בין שהנבלה שוה מעט כשנוט' זה חצי החי וחצי המת וזה חצי החי וחצי המת נמצא כל אחד ואחד מפסיד חצי נזק מהבהמה שמתה למדנו שהתם משלם חצי נזק שמן השוין אתה למד לשאינן שוין שדין התם לשלם חצי נזק לא פחות ולא יתר או יכול אף בשאינן שוין בדמיהן כשהן חיון דבר הכתוב וחצו את כספו של שניהם אם אמרת כן פעמים שהמזיק משתכר הרבה שהנבלה יפה לימכר לגוים הרבה יותר מדמי שור המזיק ואי אפשר שיאמר כן שיהא חוטא נשכר או פעמים שהנזק נוטל הרבה יותר מדמי נזק שלם שחצי דמי שור המזיק שוה יותר מכל דמי שור הנזק ואם אמרת כן הרי תם חמור ממועד על כרחך לא דבר הכתוב אלא בשוין ולמדך שהתם משלם חצי נזק ומן השוין תלמד לשאינן שוין שמשלם חצי נזק ששמין לו את הנבלה ומה שפחתו דמיה בשביל מיתה יטול חצי הפחת והולך ולמה אמ' הכתו' בלשון הזה ולא אמ' ישלם חציו ללמד שאין התם משלם אלא מגופו ואם נגח ומת אין הנזק נוטל אלא את הנבלה ואם אינה מוגעת לחצי נזקו יפסיד או שור שוה מנה שנגח שור שוה חמש מאות זוז אינו נוטל אלא את השור שלא נתחייב התם לשלם בעליו מן העליה.

¹²⁰² בפסוק "מתמול שלשום".

¹²⁰³ בפסוק "וכי".

¹²⁰⁴ בפסוק "כפרי".

¹²⁰⁵ בפסוק "פדיון".

¹²⁰⁶ בפסוק "יגוף".

(לו) או נודע או לא היה תם אלא נודע כי שור נגח הוא היום ואתמול ושלשום הרי ג' נגיחות.
שלם ישלם שור נזק שלם.
והמת יהיה לו לנזק ועליו ישלם המזיק עד שישתלם הנזק כל נזקו.

(לז) **חמשה בקר** אמי רבן יוחנן בן זכאי חס המקום על כבוד בריותיו שור שהלך ברגליו ולא נתבזה בו הגנב לנשאו על כתפו משלם חמשה שה שנושאו על כתיפו משלם ארבעה אמר ר' מאיר גדול כח המלאכה שור שבטלו ממלאכתו משלם חמשה שה שלא בטלו ממלאכתו משלם ארבעה.
תחת השור תחת השה¹²⁰⁷ שנאן הכתוב לומר לך שאין מדת תשלומי ארבעה וחמשה נוהגת אלא בשור ושה בלבד.

פרק כב

(א) **אם במחותרת** כשהיה חותר.

אין לו דמים אין לו רציחה הרי הוא כמת מעקרו למדתך תורה אם בא להרגך השכם להרגו וזה להרגך בא שהרי ידוע שאין אדם מעמיד עצמו ורואה שנוטלין ממונו בפניו לפיכך על מנת כן בא שאם יעמוד בעל הממון כנגדו יהרגנו.

(ב) **אם זרחה השמש עליו** אין זה אלא כמין משל אם ברור לך הדבר שיש לו שלום עמך כשמש הזה שהוא שלום בעולם כך פשוט לך שאינו בא להרוג אפי' יעמוד בעל הממון כנגדו כגון אב החותר לגנוב ממון הבן בידוע שרחמי האב על הבן ואינו בא על עסקי נפשות.

דמים לו כחי הוא חשוב ורציחה היא חשובה אם יהרגנו בעל הבית.

שלם ישלם ממון שגנב ואינו חייב מיתה ואנקלוס שתרגם אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי לקח לו שטה אחרת לומר שאם מצאוהו עדים קודם שבא בעל הבית וכשבא בעל הבית כנגדו התרו בו שלא יהרגנו דמים לו חייב עליו אם הרגו שמאחר שראוהו בני אדם אין זה הגנב בא על עסקי נפשות ולא יהרוג בעל הבית.

(ג) **אם המצא תמצ' בידו** ברשותו שלא טבח ולא מכר.

משור עד חמור כל דבר בכלל תשלומי כפל בין שיש בו רוח חיים בין שאין בו רוח חיים שהרי נאמר מקרא אחר (שמות כב, ח) על שה על שלמה על כל אבדה ישלם שנים לרעהו.
חיים שנים ישלם ולא ישלם לו מתים אלא חיים או דמי חיים.

(ד) **כי יבער בעירה ובער**¹²⁰⁸ כלם לשון בהמי' הם כמו (במדבר כ, ד) אנחנו ובעירנו

כי יבער יוליך בהמותיו בשדה או בכרם של חברו ויזיק אותה באחת משתי אלה או ברגל או בשן האוכלת ומבערת.

בשדה אחר בשדה של איש אחר.

מיטב שדהו ישלם¹²⁰⁹ שמין הנזק ואם בא לשלם לו קרקע דמי נזקו ישלם לו ממיטב שדהו ואם היה נזקו סלע יתן לו שוה סלע מן העדית שיש לו למדך הכתו' שהנזקין שמין להן בעדית.

(ה) **כי תצא אש** אפי' מעצמה.

ומצאה קוצים¹²¹⁰ ונאכל גדיש שליחכה בקוצים עד שהגיעה לגדיש או לקמה המחוברת לקרקע.

או השדה שליחכה את נירו וצריך לניר אותה פעם שניה.

שלם ישלם המבעיר¹²¹¹ אעפ"י שהדליק בתוך שלו והיא יצאה מעצמה על ידי קוצים שמצאה חייב לשלם לפי שלא שמר את גחלתו שלא תצא ותזיק.

(ו) **וגונב מבית האיש** לפי דבריו.

אם ימצא הגנב ישלם הגנב שנים לבעלים.

(ז) **ואם לא ימצא הגנב** יבא השומר הזה שהוא בעל הבית ונקרב אל הדיינים לדון עם זה לישבע שלא שלח ידו בשלו.¹²¹³

(ח) **על כל דבר פשע** שימצא שקרן על שבועתו שיעידו עדים שהוא עצמו גנבה וירשיעוהו אלהים על פי העדים.

¹²⁰⁷ בפסוק "וְאֶרְבַּע צֹאן תַּחַת הַשָּׁה".

¹²⁰⁸ אינם מסומנים כדבור מתחיל אף על פי שכל המילים מופיעות בפסוק. רש"י כנראה ביקש להסביר את שלוש הצורות של שורש

בע"ר בפסוק לפני שיציג את פירוש לפסוק.

¹²⁰⁹ בפסוק "מִיטֵב שְׂדֵהוּ וּמִיטֵב פְּרָמוֹ יִשְׁלַם".

¹²¹⁰ בפסוק "קִצִּים".

¹²¹¹ בפסוק "הַמְּבַעֵר".

¹²¹² בפסוק "וְגֹנֵב".

¹²¹³ בפסוק "אִם".

ישלם שנים לרעהו למדך הכתו' שהטוען בפקדון לומ' שנגנב הימנו ונמצא שהוא גנבו ישלם כפל ואימתי בזמן שנשבע ואחר כך באו עדים כך דרשו רז"ל ונקרב בעל הבית אל האלהים¹²¹⁴ (שמות כב, ז) קריבה זו שבועה היא אתה אומר שבועה או אינו אלא לדין שכיון שבא לדין עמו וכפר בפקדון ואמר נגנב מידי נתחייב בכפל אם באו עדים שהוא בידו חייב לו נאמר כאן שליחות יד ונאמר למטה שליחות יד (שמות כב, י) שבועת ה' תהיה בין שניהם אם לא שלח ידו במלאכת רעהו מה להלן שבועה אף כאן שבועה.

אשר יאמר כי הוא זה לפי פשוטו אשר יאמר העד כי הוא זה שנשבעת עליו שהרי הוא אצלך עד הדיינים יבא דבר שניהם ויחקרו את העדים אם כשרים הם וירשיעוהו לשומר זה ישלם שנים¹²¹⁵ ואם ירשיעו את העדים שנמצאו זוממין ישלמו הם שנים לשומר ורז"ל דרשו כי הוא זה ללמד שאין מחייבי אותו שבוע' אלא אם כן הודה במקצת לומ' כך וכך אני חייב לך והמותר נגנב ממני.

(ט) **כי יתן איש אל רעהו חמור או שור או שה** פרשה ראשונה נאמרה בשומר חנם לפי פטר בו את הגנבה כמו שכתוב (שמות כב, ו-ז) וגונב מבית האיש...אם לא ימצא הגנב ונקרב בעל הבית אל האלהים לשבועה למדת שפטו' בשבועה זו ופרשה זו תחתונה אמורה בשומר שכר לפי אינו פטור אם נגנבה כמו שכתוב (שמות כב, יא) אם גנב יגנב מעמו ישלם לבעליו אבל לא על האונס כגון מת מעצמו.

(ט) **או נשבה**¹²¹⁶ בחזקה על ידי לסטין ואין רואה שיעיד בדבר.

(י) **שבועת ה' תהיה בין שניהם** ישבע שכן הוא כדבריו והוא לא שלח ידו בה להשתמש בה לעצמו שאם שלח בה יד וא"כ נאנסה חייב באונסיה.

ולקח בעליו השבועה.
ולא ישלם כלום השומר.

(יב) **ואם טרוף**¹²¹⁷ יטרף על ידי חיה רעה.

יביאהו עד יביא עדים שנטרפה באונס ופטור.

הטרפה לא ישלם אינו אומ' טרפה לא ישלם אלא הטרפה יש טרפה שהוא משלם ויש טרפה שאינו משלם טרפת חתול ושוועל ונמיה משלם טרפת ארי וזאב ונחש ודוב אינו משלם ומי לחשך לדון כן שהרי כתיב (שמות כב, ט) ומת או נשבר או נשבה מה מיתה שאינו יכול להציל אף שבר ושביה שאינו יכול להציל.

(יג) **וכי ישאל** יצא ולמד על השואל שחייב באונסיו.

בעליו אין עמו אם בעליו של שור אינו עם השואל במלאכתו.

(יד) **אם בעליו עמו** בין שהוא באותה מלאכה בין שהוא במלאכה אחרת היה עמו בשעת שאלה אינו צריך להיות עמו בשעת שבירה ומתה.

אם שכיר הוא אם השור אינו שאול אלא שכור.

בא בשכרו ליד השוכר הזה ולא בשאלה ואין כל ההנאה שלו שהרי על ידי שכרו נשתמש בו ואין לו משפט שואל להתחייב באונסיו ולא פירש מה דינו אם כשומר שכר אם כשומר חנם לפי נחלקו בו חכמי ישראל שוכר כיצד משלם ר' מאיר אומר כשומר חנם ר' יהודה אומר כשומר שכר.

(טו) **וכי יפתה** מדבר על לבה עד שנשמעת לו וכן תרגומו ארי ישדל שידול בלשון ארמי כפתוי בלשון עברי.

מהור ימהרנה יפסוק לה מוהר כמשפט איש לאשתו שכותב לה כתובה וישאנה.

(טז) **כמוהר הבתולות**¹²¹⁸ שהוא קצוב חמשים וזו אצל התופש את הבתולה ושוכב עמה באונס שנאמר (דברים כב, כט) ונתן האיש השוכב עמה לאבי הנער' חמשים כסף.

(יז) **מכשפה לא תחיה** אלא תומת בבית דין אחד הזכרים ואחד הנקבות במשמע אלא שדבר הכתוב בהווה שהנשים מצויות בכשפים.

(יט) **זובח לאלהים**¹²¹⁹ לע"ז אלו היה נקוד לאלהים היה צריך לכתוב ולפרש אחרים עכשו שנקוד לאלהים אינו צריך לפרש אחרים שכל למ"ד ובי"ת המשמשות בראש התיבה אם נקודה בחטף כמו למלך למדבר לעיר צריך לפר' לאי זה מדבר לאי זו עיר ואם נקודה בפתח אינו צריך לפרש לאי זה מלך לאי זה מדבר לאי זו עיר וכן למלכים לאלהים לאותם שהוזהרתם עליהם במקום אחר כיוצא בו (תהלים פו, ח) אין כמוך באלהים לפי שלא פירש צריך לינקד פתח.

יחרם יומת ולמה נאמ' והלא נאמר' בו מיתה במקום אחר (דברים יז, ה) והוצאת את האיש ההוא וגוי' לפי שלא פירש על אי זו עבודה חייב מיתה שלא נאמר כל עבודות במיתה בא ופירש לך כאן זובח לאלהים מה זביחה שהיא

¹²¹⁴ יש נקודות מעל המילים משמות כב, ז כדי לסמן שהן ציטוט מפסוק אחר וחלק מהפירושו, ואין מדובר בדיבור מתחיל.

¹²¹⁵ מעל המילים "חשלים שנים" יש נקודות אף על פי שהן אינן דיבור מתחיל כי אם חלק מן הפירושו.

¹²¹⁶ מסומן כדיבור המתחיל.

¹²¹⁷ בפסוק "טרף".

¹²¹⁸ בפסוק "הַבְּתוּלוֹת".

¹²¹⁹ בפסוק "זֹבַח".

עבודה הנעשית בפנים לשמים אף אני מרבה המקטר והמנסך והמשתחוה שהן עבודה בפנים וחייבין עליהן לכל עי"ז בין שדרכה לעבדה בכך בין שאין דרכה לעבדה בכך אבל בשאר עבודות כגון המכבד והמרבץ המגפף והמנשק אינן במיתה אלא בלאו.

(כ) **וגר לא תונה** אונאת דברים וכן (ישעיהו מט, כו) והאכלתי את מוניך את בשרם.
לא תלחצנו¹²²⁰ בגזלת ממון אם תונהו אף הוא יכול להונוך ולומר לך גם אתם מגרים באתם מום שבך אל תאמר לחברך כל לשון גר אדם שלא נולד במדינה זו אלא בא מעיר אחרת לגור.

(כא) **כל אלמנה ויתום לא תענון** הוא הדין לכל אדם אלא שדבר הכתוב בהווה לפי שהן תשי כח דבר מצוי לענותם.

(כב) **אם ענה תענה אותו**¹²²¹ הרי זה מקרא קצר גזם ולא פירש עכשו¹²²² כמו כן (בראשית ד, טו) לכן כל הורג קין ולא פירש ענשו אף כאן אם ענה תענה אותו לשון גזום סופך ליטול את שלך למה כי אם צעוק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו.

(כג) **והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים**¹²²³ ממשמע שנאמר והרגתי אתכם בחרב יודע אני שנשיהם אלמנות ובניהם יתומים אלא הרי זו קללה אחרת שיהיו הנשים צרות כאלמנות חיות שלא יהיו עדים למיתת בעליהן ותהיינה אסורות להנשא והבנים יהיו יתומים שלא יניחום ב"ד לירד בנכסי אביהן לפי שאין יודעין אם מתו אם נשבו.

(כד) **אם כסף תלוה** כל אם ואם שבמקרא רשות חוץ משלושה שהן חובה וזה אחד מהן.

את עמי עמי וגוי עמי קודם.

את העני עשיר ועני עני קודם.

עמך ענייך ועניי עירך ענייך קודמין עניי עירך אחרת עניי עירך קודמין וכן משמעו אם כסף תלוה את עמי הלוחו ולא לגוי ולא זה עמי את העני ולא זה עני לאותו שעמך.

לא תהיה לא כנושה¹²²⁴ לא תתבענו בחזקה אם אתה יודע שאין לו אל תהי דומה לו כאלו הלוייתו אלא כאלו לא הלוייתו כלומי לא תכלימהו.

נשך רבית שהוא כנשיכת נחש שנושך חבורה קטנה ברגלו ואינו מרגיש ופתאום הוא מבעבע ונופח עד קדקדו כך רבית אינו מרגי' ואינו נכר עד שעולה ומחסרו ממון הרבה.

(כה) **אם חבול תחבול**¹²²⁵ כל לשון חבילה אינו לשון משכון אשר בשעת הלואה אלא שממשכנין את הלוחה כשמגיע זמן ואינו פורע.

עד בא השמש תשיבנו לו כל היום תשיבנו לו עד בא השמש וכשיבא השמש תחזור ותטלנו עד שיבא בקר שלמחר ובכסות יום הכתוב מדבר שאינו צריך לה בלילה.

(כו) **כי הוא כסותו** זו טלית שמלתו זו חלוק.

במה ישכב לרבות את המצע.

(כז) **אלהים לא תקלל** הרי זו אזהרה לברכת ה' ואזהרה לברכת הדיין.

(כח) **מלאתך** המוטלת עליך כשתמלא תבואתך להתבשל והן בכורין.

ודמעך היא תרומה ואיני יודע מהו לשון דמע.

לא תאחר לא תשנה סדר הפרשתן לאחר את המוקדם ולהקדים את המאוחר שלא יקדים תרומה לבכורים ומעשר לתרומה.

בכור בניך תתן לי לפדותו חמש סלעים מן הכהן והלא צוה עליו במקום אחר אלא כדי לסמוך לו (שמות כב, כט) כן תעשה לשורך לצאנך מה בכור אדם פודהו לאחר ל' יום שני' (במדבר יח, טז) ופדוייו מבן חדש תפדה אף בכור בהמה מיטפל בו ל' יום וא"כ נותנו לכהן.

(כט) **שבעת ימים יהיה עם אמו** הרי זו אזהרה לכהן שאם בא למהר הקרבתו לא ימהר קודם שמונה לפי שהוא מחוסר זמן.

וביום השמיני תתנו לי¹²²⁶ יכול חובה לבו ביום נאמר כאן שמיני ונאמי' להלן (ויקרא כב, כז) ומיום השמיני והלאה ירצה מה שמיני האמור להלן להכשיר משמיני ולהלן אף שמיני האמור כאן להכשיר משמיני ולהלן וכן משמעו וביום השמיני אתה רשאי ליתנו לי.

¹²²⁰ בפסוק "ולא".

¹²²¹ בפסוק "אָתוּ".

¹²²² צריך להיות "ענשו".

¹²²³ בפסוק "יְתוּמִים".

¹²²⁴ בפסוק "לֹוּ כְנוּשָׁה".

¹²²⁵ בפסוק "תְּחַבֵּל".

¹²²⁶ בפסוק "ביום".

(ל) **ואנשי קדש תהיון לי** אם תהיו קדושים ופרושים משקוצי נבלות וטרפות הרי אתם שלי ואם לאו אינכם שלי.

ובשר בשדה טרפה אף בבית כן אלא שדבר הכתוב בהווה מקום שדרך בהמות ליטרף וכן (דברים כב, כז) כי בשדה מצאה וכן (דברים כג, יא) אשר לא יהיה טהור מקרה לילה הוא הדין למקרה יום אלא שדבר הכתוב בהווה ובשר תליש מן חיוא חיה בשר שנתלש על ידי טרפת זאב או ארי מין חיה כשרה או מין בהמה כשרה בחייה.

לכלב תשליכון אותו¹²²⁷ אף [הגוי]¹²²⁸ ככלב או אינו אלא כלב כמשמעו תלמוד לומר בנבלה (דברים יד, כא) או מכור לנכרי קל וחומר בטרפה שמוותרת לכל הנאות אם כן מה תלמוד לומר לכלב לימדך שהכלב מכובד מן [הגוי] שהנבילה [לגוי] והטרפה לכלב ללמדך שאין הקדוש ברוך הוא מקפח שכר כל בריה לפי שנאמר (שמות יא, ז) ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו אמר הב"ה תנו לו שכרו.

פרק כג

(א) **לא תשא שמע שוא** כתרגומו לא תקבל שמע דשקר אזהרה למקבלי לשון הרע ולדיין שלא ישמע דברי בעל דין עד שיבא בעל דין חברו. **אל תשת ידך עם רשע** הטוען את חברו תביעת שקר שתבטיחהו להיות עד חמס.

(ב) **לא תהיה אחרי רבים לרעות**¹²²⁹ יש במקראי הזה מדרשי רז"ל אבל אין לשון המקרא מיושב בהן על אפניו מכאן דרשו שאין מטין לחובה בדיני נפשות בהכרעת דיין אחד וסוף המקרא דרשו אחרי רבים להטות שאם יש שנים המחייבין יותר מן המזכין הטה הדין על פיהן לחובה ובדיני נפשות הכתוב מדבר ואמצע המקרא דרשו ולא תענה על ריב על רב שאין חולקין במופלא שבב"ד לפיכך מתחילין בדיני נפשות מן הצד לקטנים שבהם שואלין תחלה שיאמרו את דעתם ולפי דברי רז"ל כך פתרון המקרא לא תהיה אחרי רבים לרעות לחייב מיתה בשביל דיין אחד שירבו המחייבין על המזכים ולא תענה על הרב לנטות מדבריו ולפי שהוא חסר יו"ד דרשוהו כן.

אחרי רבים להטות¹²³⁰ ויש רבים שאתה מטה אחריהן ואימתי בזמן שהם שנים המכריעין במחייבין יותר מבמזכין וממשמי שני לא תהיה אחרי רבים לרעות אנו שומעים אבל היה עמהם לטובה מכאן אמרו דיני נפשות מטין על פי עד אחד לזכות ועל פי שנים לחובה ואנקלו' תרי' לא תתמנע מלאלפא מה דמתבעי לך על דינא ולשו' העברי כפי התרגום כך הוא נדרש לא תענה על ריב לנטות אם ישאלוך דבר משפט לא תענה לנטות לצד אחד ולסלק עצמך מן הריב אלא הוי דן אותו לאמתו ואני אומי' לישבו על אפניו וכפשוטו כך פתרונו לא תהיה אחרי רבים לרעות אם ראית מטים המשפט פושעים אל תאמי' הואיל ורבים הם הנני אחריהם ולא תענה על ריב לנטות אחריהם אם ישאלוך על אותו משפט לא תענה על הריב דבר הנוטה אחרי אותו רבים להטות המשפט מאמתו אלא אמור המשפט כאשר הוא וקולר יהא תלוי בצואר הרבים.

(ג) **ודל לא תהדר בריבו** לא תחלוק לו כבוד לזכותו בדין ולומי' דל הוא אזכה אותו ואכבדנו.

(ה) **כי תראה חמור שונאך**¹²³¹ הרי כי משמש בלשון דילמא שהוא מד' לשונות שלשמוש כי וכה פתרונו שמא תראה חמור שונאך רובץ תחת משאו וחדלת מעזוב לו בתמיהה.

עזוב תעזוב¹²³² עמו עזיבה זו לשון עזרה וכן (דברים לב, לו) עצור ועזוב וכן (נחמיה ג, ח) ויעזבו את¹²³³ ירושלם עד החומה מלאוה עפר לעזוב ולסייע את חוזק החומה כיוצא בו (דברים ז, יז) כי תאמר בלבבך רבים הגוים וגוי' שמא תאמר כן בתמיהה לא תירא מהם ומדרשו כך דרשוהו רז"ל.

וחדלת פעמים אתה חדל ופעמים אתה עוזר הא כיצד זקן ואינה לפי כבודו וחדלת או בהמת שלגוי ומשאו שלישראל וחדלת.

עזוב תעזוב¹²³⁴ לפרק המשאוי מלמשקל ליה מליטול משאו ממנו.

(ו) **אביונך**¹²³⁵ לשון תאבה שהוא מדולדל ותאב לכל טובה.

(ז) **ונקי וצדיק אל תהרוג**¹²³⁶ מנין ליוצא מבית דין חייב ואמר אחד יש לי ללמד עליו זכות מנין שמחזירין אותו ת"ל ונקי אל תהרוג וזה אעפ"י שאינו צדיק שלא נצטדק בבית דין מכל מקום נקי הוא מדין מיתה שהרי יש לך לזכותו ומנין ליוצא מבית דין זכאי ואמר אחד יש לי ללמד עליו חובה שאין מחזירין אותו לבית דין לחייבו ת"ל וצדיק אל תהרוג אעפ"י שאין זה נקי מכל מקום צדיק הוא שנצטדק בבית דין ואם תאמר מה יהיה ממנו ת"ל כי

¹²²⁷ בפסוק "תשליכון אותו".

¹²²⁸ המדפיסים השאירו רווחים כדי לא להרגיז את הנוצרים וסמכו על הרוכש היהודי של הספר שיידע למלא את החסר. כך בכל העותקים. רווחים האלו מופיעים גם בס"י פרמה 3256. מדפיסי "רש"י השלם" לא הבינו זאת ולכן הם והדפיסו פירוש זה בצורה משובשת. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 26.

¹²²⁹ בפסוק "לרעת".

¹²³⁰ בפסוק "להטות".

¹²³¹ בפסוק "שנאך".

¹²³² בפסוק "עזב תעזב".

¹²³³ בפסוק המילה "את" חסרה.

¹²³⁴ בפסוק "עזב תעזב".

¹²³⁵ בפסוק "אביונך".

¹²³⁶ בפסוק "תהרוג".

לא אצדיק רשע אין עליך להחזירו כי אני לא אצדיקנו בדינו אם יצא מידך זכאי יש לי שלוחים הרבה להמיתו במיתה שהוא חייב בה.

(ח) **ושחד לא תקח** ואפילו לשפוט אמת שהרי אם כדי להטות את הדין הרי כבר נאמר (דברים טז, יט) לא תטה משפט.

יעור פקחים אפילו חכם בתורה ונוטל שחד סוף שיטרף דעתו וישתכח תלמודו ויכהה מאור עיניו. **ויסלף** כתרגומו ומקלקל.

דברי צדיקים דברים המצודקין וכן תרגו' פתגמין תריצין ישרים.

(ט) **וגר לא תלחץ** בהרבה מקומות הזהיר התורה על הגר מפני שסורו רע. **את נפש הגר** כמה קשה לו.

(י) **ואספת את תבואתה** לשון הכנסה לבית כמו (דברים כב, ב) ואספתו אל תוך ביתך.

(יא) **תשמטנה** מלעבוד.

ונטשתה מאכילה אחר זמן הביעור ד"א תשמטנה מעבודה גמורה כגון חריש וזרוע ונטשת' מלזבל ומלקשקש. **ויתרם תאכל חית השדה** להקיש מאכל האביון אל מאכל החיה מה חיה אוכלת בלי מעש' אף אביון אוכל בלא מעש' מכאן אמרו אין מעש' בשביעית. **כן תעשה לכרמך** לפי שתחלת המקרא בשדה לבן כמו שנאמר למעלה ממנו (שמות כג, י) תזרע את ארצך.

(יב) **וביום השביעי תשבות** אף בשנה השביעית לא תדחה שבת בראשית ממקומה שלא תאמי' הואיל וכולה קרויה שבת לא תנהוג בו שבת בראשית.

למען ינוח שורך וחמורך¹²³⁷ תן לו נייח להתיר שיהא תולש ואוכל עשבים מן הקרקע או אינו אלא יחבשנו בתוך הבית אמרת אין זה נייח אלא צער. **בן אמתך** בעבד ערל הכתו' מדבר. **הגר**¹²³⁸ זה גר תושב.

(יג) **ובכל אשר אמרתי אליכ' תשמרו** לעשות כל מצות עשה באזהרה שכל שמירה האמורה בתור' אזהרה היא במקו' לאו.

לא תזכירו שלא יאמר לחברו שמור לי בצד ע"ז פלונית תעמוד עמי ביום ע"ז פלונית.

לא ישמע מן הגוי.

על פיך שלא תעשה שותפות עם הגוי וישבע לך בע"ז שלו שלא נמצאת גורם שתזכר על ידך ד"א ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו ושם אלהים אחרים לא תזכירו ללמדך ששקולה ע"ז כנגד כל העבירות והנהיה בה כשומר את כולן.

(יד) **רגלים** פעמים וכן (במדבר כב, כח) כי הכיתני זה שלש רגלים.

(טו) **חדש האביב** שהתבואה מתמלאת בו באביה ד"א אביב לשון אב בכור וראשון לבשל פירות ולא יראו פני¹²³⁹ לכם ריקם כשתבאו לראות פני ברגלים תביאו לי עולות.

(טז) **וחג הקציר** הוא חג שבועות.

בכורי מעשיך שהוא זמן הבאת בכורים שלשתי הלחם הבאי' בעצרת מתירין את החדש במנחו' ולהביא בכורים למקדש שני' (במדבר כח, כו) וביום הבכורים בהקריבכם מנחה חדשה לה' וגו'.

וחג האסיף הוא חג הסוכות.

באספך את מעשיך שכל ימות החמה התבואה מתייבשת בשדות ובחג אוספים אותה לבית מפני הגשמים.

(יז) **שלש פעמים** לפי שהענין מדבר בשביעית הוצרך ללמד שלא יסתרסו רגלים ממקומם. **כל זכורך** הזכרים שבך.

(יח) **לא תזבח על חמץ** לא תשחט את הפסח ביי"ד בניסן עד שתבער את החמץ. **לא ילין חלב חג**¹²⁴⁰ חוץ למזבח.

עד בקר יכול אף על המערכה יפסל בלינה ת"ל (ויקרא ו, ב) על מוקדה על המזבח כל הלילה.

לא ילין¹²⁴¹ אין לינה אלא בעמוד השחר שנאמר עד בקר אבל כל הלילה יכול להעלות מן הרצפה למזבח.

¹²³⁷ בפסוק "וְחֶמְרְךָ".

¹²³⁸ בפסוק "והגר".

¹²³⁹ המילים "וְלֹא יֵרָאוּ פְנֵי" אינן דיבור מתחיל. נוסח זה, כולל ההמשך "לכם ריקם", נמצא בכ"י פרמה 3115, פרמה 3256, וטיקן 46 ולייפציג 1. בכל אלו, המילים "וְלֹא יֵרָאוּ פְנֵי" מסומנות כדיבור המתחיל, ונראה שכך צריך להיות כי המילים "וְלֹא יֵרָאוּ פְנֵי" אינן מבארות את המילים "חודש האביב".

¹²⁴⁰ בפסוק "וְלֹא יֵלִין חֶלֶב חֶמְיִי".

¹²⁴¹ בפסוק "ולא".

(יט) **ראשית בכורי אדמתך** אף השביעית חייבת בבכורים שלא תאמר הואיל ופטורה מן המעשר תהא פטורה אף בבכורים לכך נאמר ראשית בכורי אדמתך.

בכורי אדם נכנס לתוך שדהו ראה תאנה שבכרה קושר עליה גמי לסימן ומקדישה ואין מביאין בכורים אלא משבעת המינים האמורין במקרא (דברים ח, ח) ארץ חטה וגו'.

לא תבשל גדי בחלב אמו אף עגל וכבש בכלל שאין גדי אלא לשון ולד רך ממה שאתה מוצא בכמה מקומות בתורה שכתוב גדי והוצרך לפרש אחריו עזים כגון (בראשית לח, יז) אנכי אשלח גדי עזים (בראשית לח, כ) ואת¹²⁴² גדי העזים (בראשית כז, יז) עורות גדיי העזים (בראשית כז, ט) שני גדיי עזים יש ללמוד שכל מקום שני בתורי גדי סתם אף עגל וכבש במשמע ובג' מקומות נכתב בתורה לא תבשל גדי אחד לאיסור אכילה ואחד לאיסור הנאה ואחד לאיסור בשול.

(כ) **הנה אנכי שולח מלאך** כאן נתבשרו שעתידין לחטוא ושכינה אומרת (שמות לג, ג) כי לא אעלה בקרבך. **אשר הכינותי** אשר זמנתי לתת לכם זהו פשוטו ומדרשו אל המקום אשר הכינותי כבר מזומן מקומו כנגדו זה אחד מכמה מקראות שמוכיח שבת המקדש שלמעלה מכוון כנגד בית המקדש שלמטה.

(כא) **אל תמר בו** לשון המראה כמו (יהושע א, יח) אשר ימרה את פיך וימרו בי. **כי לא ישא לפשעכם** אינו מלומד בכך שהוא מן הכת שאינם חוטאים ועוד שהוא שליח ואין שליח עושה אלא שליחותו.

כי שמי בקרבו מחזר לראש המקרא השמר מפניו כי שמי משותף בקרבו ורז"ל אמרו זה מטטרון בגימטריא שדי.

(כב) **וצרתי** כתרגומו ואעיק.

(כד) **הרס תהרסם** לאותן אלוהות. **מצבותיהם**¹²⁴³ אבנים שהם מציבין להשתחות להן.

(כו) **לא תהיה משכלה** אם תעשה רצוני משכלה מפלת נפלים או קוברת בניה קרויה משכלה. (כז) **והמותי**¹²⁴⁴ והממתי ותרגומו ואשגיש וכן כל תיבה שפעל שלה בכפל אות האחרונה בהתהפך הדבר ללשון ופעלתי יש מקומות שנוטלת הכפל ומדגיש את האות ונוקדו במלא פום כגון והמותי כמו והממתי מגזרת (ישעיהו כח, כח) והמם גלגל עגלתו (קהלת ב, כ) וסבותי מגזרת (שמואל א' ז, טז) וסבב ביתאל (תהלים קטז, ו) דלותי מגזרת (ישעיהו יט, ו) דללו וחרבו (ישעיהו מט, טז) על כפים חקותיך מגזרת (שופטים ה, טו) חקקי לב והמתרגם והמותי ואיקטיל טועה הוא שאילו מגזרת מיתה הוא אין הה"א שלו בפת"ח ולא מ"ם שלו מודגשת ולא נקודה מלא פום אלא והמתי כמו (ישעיהו יד, ל) והמתי ברעב שרשך (במדבר יד, טו) והמתה את העם הזה והתי"ו מודגשת לפי שהיא במקום שני תוי"ן האחת נשרשת שאין מיתה בלא תי"ו והאחת משמשת כמו חטאתי עשיתי אמרתי וכן ונתתי התי"ו אחרוני מודגשת לפי שהיא באה תחת שתיים שהיה צריך ג' תוי"ן שתיים ליסוד כמו (יהושע י, יב) ביום תת ה' (קהלת ג, יג) מתת אלהים והשלישית לשמוש.

עורף שינוסו לפניך ויהפכו לך ערפם.

(כח) **הצרעה** מין שרץ העוף והיתה מכה אותם בעיניהם ומטילה ארס בהם והיו מתים והצרעה לא עברה את הירדן וחתי וכנעני ארץ סיחון ועוג הן לפי מכל ז' אומות לא מנה כאן אלא אלו וחוי אע"פ שהוא מעבר הירדן והלאה על שפת הירדן עמדה וזרקה בהן מרה.

(כט) **שממה** ריקנית מבני אדם לפי שאתם מעט ואין בכם למלאת אותה. **ורבה עליך** ותרבה.

(ל) **עד אשר תפרה** תרבה לשון פרו ורבו.

(לא) **ושתי** לשון השתה והתי"ו היא מודגשת מפני שהיא באה תחת שתיים אין שיתה בלא תי"ו והאחת לשמוש. **עד הנהר** פרת. **וגרשתמו** תגרשם.

(לג) **כי תעבוד כי יהיה לך למקש**¹²⁴⁵ אלו כי משמשין בלשון אשר וכן בכמה מקומות וזהו לשון אי שהוא אחד מארבע לשונות שהכי משמש שמצינו בהרבה מקומות אם משמש בלשון אשר כמו (ויקרא ב, יד) אם¹²⁴⁶ תקריב מנחת בכורים שהוא חובה.

¹²⁴² בפסוק "את".

¹²⁴³ בפסוק "מצבותיהם".

¹²⁴⁴ בפסוק "והמותי".

¹²⁴⁵ בפסוק "כי תעבוד את אלהיהם כי יהיה לך למקש".

¹²⁴⁶ בפסוק "ואם".

(א) **ואל משה אמר** פרשה זו קודם עשרת הדברות מקומה בד' בסיון נאמר לו עלה ונגש משה אל הערפל.

(ג) **ויבא משה ויספר לעם** בו ביום.

את כל דברי ה' מצות פרישה והגבלה.

ואת כל המשפטים שבע מצות שנצטוו בני נח ושבתי וכבוד אב ואם ופרה אדומה ודינין שנתנו לו במרה.

(ד) **ויכתב משה** מבראשית עד מתן תורה וכתב מצות שנצטוו במרה.

וישכם משה.

בבקר בחמשה בסיון.

(ה) **את נערי** הבכורות.

(ו) **ויקח משה חצי הדם** מי חלקו מלאך בא וחלקו.

באגנות שני אגנות אחד לחצי הדם של עולה ואחד לחצי הדם של שלמים להזות אותו על העם ומכאן למדו רז"ל שנכנסו לברית מילה וטבילה והרצאת דמים שאין הזאה בלא טבילה.

(ז) **ספר הברית** מבראשית עד מתן תורה שנצטוו במרה.

(ח) **ויזרוק** ענין הזאה ותרגו' וזרק על מדבחא לכפרא על עמא.

(י) **ויראו את אלהי ישראל** נסתכלו והציצו ונתחייבו מיתה אלא שלא רצה הב"ה לערבב שמחת התורה והמתין לנדב ואביהוא עד יום חנוכת המשכן ולזקנים עד המתאווים (במדבר יא, א) ותבער במ אש ה' ותאכל בקצה המחנה בקצינים שבהם.

כמעשה לבנת הספיר היא היתה לפניו בשעת השעבוד לזכר צרתן של ישראל שהיו משועבדים במעשה לבנים. **וכעצם השמים לטוהר** משנגאלו היה אור וחדוה לפניו וכעצם השמים כתרגומו לשון מראה לטוהר לשון צלול וברור.

(יא) **ואל אצילי בני ישראל** הם נדב ואביהוא והזקנים.

לא שלח ידו מכלל שהיו ראויין לשליחות יד.

ויחזו את האלהים היו מסתכלין בלב גס מתוך אכילה ושתיה מדרש תנחומא ואונקלוס לא תרגם כן אצילי לשון גדולים, כמו (ישעיהו מא, ט) ומאציליה קראתיך (במדבר יא, כה) ויאצל מן הרוח (יחזקאל מא, ח) שש אמות אצילה.

(יב) **ויאמר**¹²⁴⁷ **אל משה עלה אלי** לאחר מתן תורה.

והיה שם ארבעים יום.

את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם כל תרי"ג מצות בכלל עשרת הדברות הן ורב סעדיה פרשם באזהרות שחבר לכל דבור ודבור מצות התלויות בו.

(יג) **ויקם משה ויהושע משרתו** לא ידעתי מה טיבו של יהושע כאן ואני אומר שהיה התלמיד מלוה את הרב עד מקום הגבלת תחומי ההר שאינו רשאי לילך משם והלאה ומשם ויעל משה אל הר האלהים הוא לבדו ויהושע נטה לו אהלו שם ונתעכב שם מ' יום שכן מצינו כשירד משה (שמות לב, יז) וישמע יהושע את קול העם ברעה וגוי' למדנו שלא היה יהושע עמהם.

(יד) **ואל הזקנים אמר** בצאתו מן המחנה.

שבו לנו בזה התעכבו שם עם שאר העם במחנה להיות נכונים לשפוט כל אנשי ריב.

חור¹²⁴⁸ בנה של מרים היה ואביו כלב בן יפונה שני' (דברי הימים א' ב, יט) ויקח לו כלב את אפרתת ותלד לו את חור אפרתת זו מרים כדאית' בסוטה (יא, ב).

מי בעל דברים מי שיש לו ריב.

(טז) **ויכסהו הענן** רבותי' חולקים בדבר יש מהם אומי' אילו ימים שמראש חדש.

ויכסהו הענן להר.

ויקרא אל משה ביום השביעי לומר עשרת הדברות משה וכל ישראל עומדים ולא בא הכתוב אלא לחלוק כבוד למשה ויש אומי' ויכסהו הענן למשה ששת ימים לאחר עשרת הדברות היו בתחלת מ' יום שעלה לקבל את הלוחות ולמדך שכל הנכנס במחנה שכינה טעון פרישה ששה.

¹²⁴⁷ בפסוק "ויאמר ה'".

¹²⁴⁸ בפסוק "חור".

(יח) **בתוך הענן** ענן זה כמין עשן הוא ועשה לו הב"ה למשה שביל בתוכו.

חסלת פרש' ואלה המשפטים

[פרשת תרומה]

פרק כה

(ב) **ויקחו לי תרומה.**

ויקחו לי לשמי.

תרומה הפרשה יפרישו לי מממונם נדבה.

ידבנו לבו לשון נדבה והוא לשון רצון טוב.

תקחו את תרומתי אמרו רז"ל (מגילה כט, ב) ג' תרומות אמורות כאן אחת תרומת בקע לגולגולת ומהן נעשו האדנים כמו שמפורש באלה פקודי (שמות לח, כו-כז) ואחת תרומת המזבח בקע לגולגולת לקופות מהן קרבנות צבור ואחת תרומת המשכן נדבת כל אחד ואחד שהתנדבו בו י"ג דברים האמורים בענין זהב וכסף ונחשת כל המניין בענין כולן הוצרכו למלאכת המשכן או לבגדי כהונה כשתדקדק בהן.

(ג-ד) **זהב וכסף ונחשת**¹²⁴⁹ **ותכלת וארגמן** כולן באו בנדבה איש אשר נדבו לבו חוץ מן הכסף שבה בשוה מחצית השקל לכל אחד ולא מצינו בכל מלאכת המשכן שהוצרך שם כסף יותר מכסף פקודי העדה בקע לגולגולת ושאר הכסף הבא שם בנדבה עשאוהו לכלי שרת.

ותכלת צמר צבוע בדם חלזון וצבעו ירוק.

ארגמן¹²⁵⁰ צמר צבוע מין צבע ששמו ארגמן.

ושש הוא פשתן.

ועזים נוצה של עזים וכן תרגם אנקלוס ומעזי הבא מן העזים ולא עזים עצמם שתרגו' עזים עיזיאי.

(ה) **מאודמים**¹²⁵¹ צבועות מין אדום לאחר עבודן.

ועורות תחשים¹²⁵² מין חיה ולא היה אלא לשעה והרבה גוונים היו לה לכך מתורגם ססגונא שש ומתפאר בגוונים שלה.

ועצי שטים מאין היו להן במדבר פירש ר' תנחומא צפה יעקב ברוח הקודש שעתידין ישראל לבנות משכן במדבר הביא ארזים למצרים ונטען וצוה את בניו ליטלן עמהן כשיצאו ממצרים.

(ו) **שמן למאור**¹²⁵³ שמן זית זך... להעלות נר תמיד (ויקרא כד, ב).

בשמים לשמן המשחה שנעשה למשוח כלי המשכן והמשכן לקדשו והוצרכו לו בשמים כמו שמפורש בכי תשא. **ולקטורת הסמים**¹²⁵⁴ שהיו מקטירין בבקר ובערב כמפורש בואתה תצוה ולשון קטורת העלאת קיטור ותימרות עשן.

(ז) **אבני שוהם**¹²⁵⁵ שטים הוצרכו שם לצורך האפוד בואתה תצוה.

מלואים¹²⁵⁶ על שם שעושין לה מושב בזהב כמין גומא ונותנין שם האבן למלאת הגומא קרוין אבני מלואים ומקום המושב קרוי משבצת.

לאפוד ולחשן¹²⁵⁷ השםם לאפוד ואבני מלואים לחשן וחשן ואפוד מפורשין בואתה תצוה והן מיני תכשיט.

(ח) **ועשו לי מקדש** ועשו לשמי בית קדושה.

(ט) **ככל אשר אני מראה אותך** כאן.

את תבנית המשכן המקרא הזה מחובר לשלמעלה הימנו ועשו לי מקדש ככל אשר אני מראה אותך. **וכן תעשו** לדורות אם יאבד אחד מן הכלים או כשתעשו כלי בית עולמים כגון שולחנות ומנורות וכיורות ומכונות שעשה שלמה כתבנית אלו תעשו אותם ואם לא היה המקרא מחובר לשלמעלה הימנו לא היה לו לכתוב וכן תעשו אלא כן תעשו והיה מדבר על עשיית אוהל מועד וכליו.

(י) **ועשו ארון** כמין ארונות שעושין בלא רגלים עשויין כארגז שקורין איטקריניו יושב על שוליו.

¹²⁴⁹ בפסוק "וַיִּחַשְׁתִּי".

¹²⁵⁰ בפסוק "וְאֶרְגָּמָן".

¹²⁵¹ בפסוק "מֵאֲדָמִים".

¹²⁵² בפסוק "וְעֹרֹת".

¹²⁵³ בפסוק "לְמָאֹר".

¹²⁵⁴ בפסוק "וְלִקְטֹרֶת".

¹²⁵⁵ בפסוק "שֶׁהֵם".

¹²⁵⁶ בפסוק "מְלֹאִים".

¹²⁵⁷ בפסוק "לְאֶפֶד".

(יא) **מבית ומחוץ תצפנו** ג' ארונות עשה בצלאל ב' של זהב וא' של עץ ארבעה כותלים ושולים לכל אחד ואחד ופתוחין מלמעלה נותן שלעץ בתוך של זהב בתוך של עץ וחופה שפתו העליונה בזהב ונמצא מחופה מבית ומחוץ.

זר זהב כמין כתר מקיף לו לשפתו סביב למעלה משפתו ואינו עב כעובי כותלי הארון שעשה ארון החיצון גבוה מן הפנימי עד שעולה למול עובי הכפורי ולמעלה הימנו משהו וכשהכפורת שוכב על עובי הכתלים עולה הזר למעלה מכל עובי הכפורת כל שהוא והוא סימן לכתר תורה.

(יב) **ויצקת** לשון התכה כתרגו'.¹²⁵⁸

ארבע פעמותיו כתרגו' זויותיו ובזויות העליונות סמוך לכפורת היו נתונים שנים מכאן ושנים מכאן לרחבו של ארון והבדים נתונים בהן וארכו של הארון מפסיק בין הבדים אמתים וחצי בין בד לבד שיהיו שני בני אדם הנושאים את הארון מהלכין ביניהן.

ושתי טבעות¹²⁵⁸ **וגו'** הן ארבע הטבעות שבתחלת המקרא ופרש לך היאך היו והו"ו יתירה ופתרונו שתי טבעות ויש לך לישבה כן ושתיים מן הטבעות האלו על צלעו האחת. **צלעו** צדו.

(יג) **בדי** מוטות.

(טו) **לא יסורו ממנו** לעולם.

(טז) **ונתת אל הארון**¹²⁵⁹ כמו בארון.

העדות¹²⁶⁰ התורה שהיא לעדות ביני וביניכם שצוית אתכם מצות הכתובות בה.

(יז) **כפורת**¹²⁶¹ כסוי על הארון שפתוח מלמעלה ומניחו עליו כמין דף.

אמתים וחצי ארכה כארכו של הארון וכן רחבה כרחבו של ארון ומונחת על עובי הכתלים ארבעתן ואעפ"י שלא נתן שיעור לעביה פירשו רז"ל שהיה עביה טפח.

(יח) **כרובים**¹²⁶² דמות פרצוף תינוק להם.

מקשה תעשה אותם שלא תעשה אותן בפני עצמן ותדביקם בראשי הכפורת לאחר עשייתן כמעשה צורפים אלא הטל זהב הרבה בתחלת עשיית הכפורת ומכה בפטיש ובקורנס באמצע וראשיו בולטים למעלה וצייר הכרובים בבליטת קצותיו.

מקשה בטריץ בלעז כמו (דניאל ה, ו) דא לדא נקשן.

קצות הכפורת¹²⁶³ ראשי הכפורת.

(יט) **ועשה כרוב אחד מקצה מזה** שלא תאמר שני כרובים לכל קצה וקצה לכך הוצרך לפרש כרוב אחד מקצה מזה.

מן הכפורת עצמה.

תעשה¹²⁶⁴ **את הכרובים** זהו פירושו של מקשה תעשה אותם (שמות כה, יח) שלא תעשה בפני עצמן ותחברם לכפורת.

(כ) **פורשי**¹²⁶⁵ **כנפים** שלא תעשה כנפיהם שוכבין אלא פרושין וגבוהין למעלה אצל ראשיהם שיהא י' טפחים בחלל הכנפים לכפורת כדאית' בסוכה (ה, ב).

(כא) **ואל הארון תתן את העדות**¹²⁶⁶ **אשר אתן אליך** לא ידעתי למה נכפל שהרי כבר אמור (שמות כה, טז) ונתת אל הארון את העדות ויש לומר שבא ללמד על שבעודו ארון לבדו בלא כפורת יתן תחלה העדות בתוכו ואחר כך יתן הכפורת עליו וכן מצינו כשהקים את המשכן נאמר (שמות מ, כ) ויתן אל הארון את העדות¹²⁶⁷ ואחר כך וישם את הכפורת על הארון מלמעלה.

(כב) **ונועדתי** כשאקבע מועד לדבר עמך אותו מקום אקבע למועד שאבא שם לדבר אליך.

ודברתי אתך מעל הכפורת ובמקום אחר הוא אומ' (ויקרא א, א) וידבר ה' אליו מאהל מועד זה המשכן מחוץ לפרכת נמצאו כתובים מכחישין זה את זה בא שלישי והכריע (במדבר ז, פט) ובבא משה אל אהל מועד לדבר אתו

¹²⁵⁸ בפסוק "טבעת".

¹²⁵⁹ בפסוק "הארון".

¹²⁶⁰ בפסוק "העדות".

¹²⁶¹ בפסוק "כפורת".

¹²⁶² בפסוק "כרובים".

¹²⁶³ בפסוק "קצות הכפורת".

¹²⁶⁴ בפסוק "תעשו".

¹²⁶⁵ בפסוק "פרשי".

¹²⁶⁶ בפסוק "ואל הארון תתן את העדות".

¹²⁶⁷ בפסוק "את העדות אל הארון".

וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפורת משה היה נכנס למשכן וכיון שבא בתוך הפתח הקול יורד מן השמים לבין שני הכרובים והקול יוצא ונשמע למשה באהל מועד את אשר אצוה אותך¹²⁶⁸ וגו'.

(כג) **קומתו**¹²⁶⁹ גובה רגליו עם עובי השולחן.

(כד) **זר זהב** סימן לכתר מלכות שהשולחן שם עושר וגדולה כמו שאומ' שולחן מלכים.

(כה) **מסגרת** כתר'גו' גדנפא נחלקו בו חכמי ישראל י"א למעלה היתה סביב לשולחן כמו לבזבוז שבשפת שולחן מלכים וי"א למטה היתה תקועה מרגל לרגל בארבע רוחות השולחן ודף השולחן שוכב על אותה מסגרת. **ועשית זר זהב למסגרתו סביב** הוא זר האמור למעלה ופי' לך כאן שעל המסגרת היה.

(כז) **לעומת המסגרת תהיינה הטבעות**¹²⁷⁰ ברגלים תקועות כנגד ראש המסגרת. **בתיים**¹²⁷¹ לבדים כלומ' להיות הטבעות בתיים לבדים.

(כח) **ונשא** לשון ונפעל יהי נשא במ את השולחן.

(כט) **ועשית קערותיו וכפותיו**¹²⁷² קערותיו זה דפוס שהיה עשוי כדפוס הלחם והלחם היה עשוי כמין תיבה פרוצה מבי רוחותיה שולים לו מלמטה וקופל מכאן ומכאן כלפי מעלה כמין כתלים ולכך קרוי לחם הפנים שיש לו פנים רואין לכאן ולכאן לצדי הבית מזה ומזה ונותן ארכו לרחבו שלשולחן וכותליו זקופין כנגד על¹²⁷³ שפת השולחן והיה עשוי לה דפוס זהב ודפוס ברזל בשלברזל הוא נאפה וכשמוציאו מן התנור נותנו בשלזהב עד למחר בשבת שמסדרו על השולחן ואותו דפוס קרוי קערה.

וכפותיו הם בזיכים שנותנין בהם לבונה שתיים היו לשתי קומצי לבונה שנותנין על שתי המערכות לבונה זכה. **וקשותיו** הם כמין חצאי קנים חלולין הנסדקין לארכן דוגמתן עושה שלזהב ומסדר ג' על ראש כל לחם שישב הלחם האחד על גבי אותן קנים ומבדילין בין לחם ללחם ליכנס בהם הרוח שלא יתעפשו ובלשון ערבי כל דבר שהוא חלול קרוי קסווה.

ומנקיותיו¹²⁷⁴ תרגומו ומכילתיה הן סניפין כמין יתדות זהב עומדין בארץ וגבוהין עד למעלה מן השולחן הרבה כנגד גובה מערכת הלחם ומפצילן פצולין זה למעלה מזה וראשי הקנים שבין לחם ללחם סמוכין על אותן פצולין כדי שלא יכבד משא הלחם העליונים על התחתונים וישברו ולשון מכילתיה סובלותיו כמו (ירמיהו ו, יא) נלאיתי הכיל אבל לשון מנקיות איני יודע איך נופל על סניפין ויש מחכמים אומרים קשותיו אלו סניפין שמקשין אותו ומחזיקין אותו שלא ישברו ומנקיותיו אלו הקנים שמנקין אותו שלא יתעפשו ואנקלוס שתרגם ומכילתיה היה שונה כדברי האומר מנקיות הן סניפין.

אשר יוסך¹²⁷⁵ בהן אשר יכוסה בהן ועל קשותיו הוא אומ' אשר יוסך בהן שהיו עליו כמין סכך וכן במקום אחר אומר (במדבר ד, ז) ואת קשות הנסך וזה יוסך והנסך, לשון סכך וכסוי הם.

(ל) **לחם הפנים**¹²⁷⁶ שהיו לו פנים כמו שפרשתי ומנין הלחם וסדר המערכות מפורשין באמור אל הכהנים.

(לא) **מקשה תעשה המנורה** שלא יעשנה חוליות ולא יעשה את קניה ואת נרותיה אברים אברים וא"כ¹²⁷⁷ ידביקם כדרך הצורפין שקורין שולדריץ בלע' אלא כולה מחתיכה אחת ומכה בקורנס וחותר בכלי האומנות ומפריד הקנים אילך ואילך תרגום מקשה נגיד לשון המשכה שמושך את העשת לכאן ולכאן בהקשת הקורנס ולשון מקשה הקשת קורנס בטרץ בלעז.

תעשה המנורה¹²⁷⁸ מאליה לפי שהיה משה מתקשה בה אמ' לו הקב"ה השלך זהב לאור והיא נעשית מאליה לכך לא נכתב תעשה.

ירכה היא הרגל של מנרה העשוי כמין תיבה וג' רגלים יוצאין הימנה ולמטה.

וקנה קנה אמצעי שלה העולה באמצע הירך זקוף כלפי מעלה ועליו נר האמצעי כמו בזך לצוק השמן לתוכו ולתת בו הפתילה.

¹²⁶⁸ בפירוש יש נקודות מעל המילים "את אֶשֶׁר אֶצְוֶה אוֹתְךָ", אף על פי שהן אינן דיבור מתחיל. בדפוס רפ"ד ובנוסח המקובל היום דיבור המתחיל הוא "ואת כל אשר...", וברש"י כתוב "הרי וי"ו זו יתירה...". אף על פי שנוסח "ואת" איננו לפי המסורה היו ספרי תורה שהיה כתוב בהם "ואת", כפי שמשמע מפירושיהם של ראב"ע וחזקוני. רש"י תיקן את הפירוש שלו כמתועד בכ"י לייפציג 1. ראו לייפציג 1 באתר AlHaTorah.org והדיון בפסוק זה בחטיבה ראשונה בעמ' 90.

¹²⁶⁹ בפסוק "קמתו".

¹²⁷⁰ בפסוק "לעַמַת המַסְגֶּרֶת תְּהִיִן הַטְּבָעוֹת".

¹²⁷¹ בפסוק "לְבַתִּים".

¹²⁷² בפסוק "קְעָרְתָיו וְכַפְתָּיו".

¹²⁷³ המילה "על" חסרה ברוב כתבי יד ודפוסים ראשונים, אך נמצאת בכ"י פרמה 3288 ובדפוס ואדי אל חאג'ארה.

¹²⁷⁴ בפסוק "וּמְנַקְיֹתָיו".

¹²⁷⁵ בפסוק "יִסְדָּךְ".

¹²⁷⁶ בפסוק "פנים".

¹²⁷⁷ "ואחר כך".

¹²⁷⁸ בפסוק "תיעשה".

גביעה הן כמין כוסות העשוין מזכוכית ארוכין וקצרין וקורין להן מדרינוש ואלו עשוין של זהב ובולטין ויוצאין מכל קנה וקנה כמנין שנתן בהן הכתוב ולא היו בה אלא לנוי.
כפתוריה כמין תפוחים היו עגולין סביב בולטין סביבות קנה האמצעי כדרך שעושוין למנורות שלפני השרים וקורין להם פומילץ ומנינם כתי' בפרשה ועתיד אני לפרשם כמה כפתורים בולטים וכמה חלק בין כפתור לכפתור.
ופרחיה ציורין עשוין בה כמין פרחים.
ממנה יהיו הכל מקשה יהיה יוצא מתוך חתיכת העשת לא שיעשם לבד וידביקם.

(לב) **יוצאים**¹²⁷⁹ **מצדיה** לכאן ולכאן באלכסון ונמשכין ועולין עד כנגד גבהה שלמנורה שהוא קנה האמצעי ויוצאין מתוך הקנה האמצעי זה למעלה מזה התחתון ארוך ושלמעלה ממנה קצר ממנו והעליון קצר הימנו לפי שהיה גובה ראשיהם שוה לגבהה של קנה האמצעי השביעי שממנו יוצאין הששה.

(לג) **משוקדים**¹²⁸⁰ כתרגומו מצויירין היו כדרך שעושוין לכלי כסף וכלי זהב וקורין אותו ציור ניילר בלעז גי' גביעים בולטין מכל קנה וקנה וכפתור ופרח היה לכל קנה וקנה.

(לד) **ובמנורה ארבעה גביעים**¹²⁸¹ בגופה של מנורה היו ד' גביעים אחד בולט בה למטה מן יציאת הקנים והג' למעלה מן יציאת הקנים היוצאין מצדיה.
משוקדים כפתוריה¹²⁸² **ופרחיה** זה אחד מה' מקראות שאין להן הכרע אין ידוע אם גביעים משוקדים או משוקדים כפתוריה ופרחיה.

(לה) **וכפתור תחת שני הקנים** מתוך הכפתור יהיו הקנים נמשכין משני צדיה אילך ואילך כך שנינו במלאכת המשכן גבהה שלמנורה י"ח טפחים הרגל והפרח ג' טפחים הוא הפרח האמו' בירך שני' (במדבר ח, ד) עד ירכה עד פרחו וטפחיים חלק וטפח שבו גביע מהד' גביעים וכפתור ופרח מבי' כפתוריה ובי' פרחים האמורין במנורה עצמה שני' משוקדים כפתוריה ופרחיה למדנו שהיו בקנה כפתורים ובי' פרחים לבד מן הג' כפתורים שהקנים נמשכין מתוכן שני' וכפתור תחת שני הקנים וטפחיים חלק וטפח כפתור ובי' קנים יוצאין ממנו אילך ואילך נמשכין ועולין כנגד גבהה שלמנורה וטפחיים חלק וטפח כפתור ובי' קנים יוצאין ממנו אילך ואילך נמשכין ועולין כנגד גבהה שלמנורה וטפחיים חלק וטפחיים חלק וטפח כפתור ובי' קנים העליונים יוצאים ממנו אילך ואילך נמשכין ועולין כנגד גבהה שלמנורה נשתיירו שם ג' טפחים שבהן ג' גביעים וכפתור ופרח נמצאו גביעי' כ"ב י"ח לוי' קנים ג' לכל אחד וד' בקנה האמצעי וי"א כפתורים ו' בו' קנים וגי' בגופה שלמנורה שהקנים יוצאין מהן ובי' עוד במנורה שני' משוקדי' כפתוריה ופרחיה ומעוט כפתורים שנים האחד למטה אצל הירך והאחד בג' טפחים העליונים עם הגביעים וט' טפחים¹²⁸³ היו לה ו' לוי' קנים בקנה האחד כפתור ופרח וגי' למנורה שנאמ' משוקדים כפתוריה ופרחיה ומיעוט פרחיה שנים ואחד האמור בפרשת בהעלותך (במדבר ח, ד) עד ירכה עד פרחו ואם תדקדק במשנה זו הכתובה למעלה תמצאם כמניינם איש איש במקומו.

(לו) **את נרותיה** כמין בזיכין שנותנין בתוכן השמן והפתילות.
והעלה את נרותיה¹²⁸⁴ **והאיר אל**¹²⁸⁵ **עבר פניה** עשה פי ו' הנרות שבראשי הקנים היוצאין מצדיה מסובין כלפי נר האמצעי כדי שיהו הנרות כשתדליקם מאירין אל עבר פניה מוסב אורם על צד קנה האמצעי שהוא גוף המנורה.

(לח) **ומלקחיה** הם צבתים העשוין ליקח בהן הפתילות מתוך השמן ולישבם בפי הנרות ועל שם שלוקחין בהן קרוין מלקחים וצבייתה שתרג' אונקלוס הוא לשון צבת.
ומחתותיה¹²⁸⁶ הן כמין בזיכין קטנים שבהן חותה את האפר שבנר כשהוא מטיב את הנרות מאפר הפתילות שדלקו בלילה וכבו ולשון מחתה פניישדורא בלעז לשון (ישעיהו ל, יד) לחתות אש מיקוד.

(לט) **ככר זהב טהור** שלא יהא משקלה עם כל כליה אלא משקל ככר לא פחות ולא יתר והככר שלחול סי' מנה ושלקדש כפול היה ק"ב מנים והמנה היא ליטרא ששוקלין כסף למשקל קולוניא והוא ק' זהובים כ"ה סלעים והסלע ד' זהובים.

(מ) **וראה ועשה** ראה כאן בהר תבנית שאני מראה אותך מגיד שנתקשה משה במעשה המנורה עד שהראה לו הב"ה למשה מנורה שלאש.
מראה כתרגומו דאת מתחזי אלו היה נקוד מראה בפתח היה פתונו מראה לאחרים עכשו שנקוד חטף קמץ פתונו דאת מתחזי שאחרים מראין לך.

¹²⁷⁹ בפסוק "יִצְאִים".

¹²⁸⁰ בפסוק "מִשְׁקָדִים".

¹²⁸¹ בפסוק "וּבַמִּנְרָה אַרְבַּעַה גְּבִיעִים".

¹²⁸² בפסוק "מִשְׁקָדִים כְּפִתְיָהּ".

¹²⁸³ כך דפוס רומא, אך בכ"י פרמה 3256 כתוב "פרחים". בעותק של JTS נמתח קו על האותיות 'טפ' במילה "טפחים", ונרשם 'פר' בכתב יד כדי לתקן ל"פרחים". וכן בכ"י לייפציג 1.

¹²⁸⁴ בפסוק "יִרְתְּיָהּ".

¹²⁸⁵ בפסוק "עֲלֵי".

¹²⁸⁶ בפסוק "וּמְחַתְיָהּ".

(א) **ואת המשכן תעשה עשר יריעות**¹²⁸⁷ להיות לו לגג ולמחיצות מחוץ לקרשים שהיריעות תלויין מאחריהן לכסותן.

שש משזר תכלת¹²⁸⁸ **וארגמן ותולעת שני** הרי ד' מינין בכל חוט וחוט אחד שלפשתן וג' שלצמר וכל מין ומין חוטו כפול ו' הרי ד' מינין כשהן שזורין יחד כ"ד כפלים לחוט.

כרובים מעשה חושב¹²⁸⁹ כרובין היו מצויירין בהן באריגתן ולא ברקמה שהוא מעשה מחט אלא באריגה בשני כתלים פרצוף מכאן ופרצוף מכאן ארי מכאן ונשר מכאן כמו שאורגין חגורות של משי.

(ג) **תהינה חוברות**¹²⁹⁰ תופרן במחט זו בצד זו חמש לבד וחמש לבד. **אשה אל אחותה** כך דרך המקרא לדבר בדבר שהוא לשון נקבה ובדבר שהוא לשון זכר אומר איש אל אחיו כמו שנאמר בכרובים (שמות כה, כ) ופניהם איש אל אחיו.

(ד) **לולאות**¹²⁹¹ ליצולטיט בלע' וכן תרג' אונקלו' ענובין לשון עניבה. **מקצה בחוברת** באותה יריעה שלסוף החבור קבוצת ה' היריעות קרויה חוברת. **וכן תעשה בשפת היריעה**¹²⁹² **במחברת השנית** באותה יריעה שהיא קיצונה לשון קצה לסוף החוברת.

(ה) **מקבילות הלולאות**¹²⁹³ **אשה אל אחותה** שמור שתעשה הלולאות מכוונות במדה אחת הבדלתן זו מזו וכמדתן ביריעה זו כן יהא בחברתה כשתפרוש חוברת אצל חוברת יהיו הלולאות שליריע' זו מכוונות כנגד לולאות שלזו וזהו לשון מקבילות זו כנגד זו תרגו' כנגד לקבל היריעות ארכן כ"ח ורחבן ד' וכשחבר חמש היריעות יחד נמצא רחבן עשרים וכן חוברת השנית והמשכן ארכו ל' מן המזרח למערב שני (שמות כו, יח) עשרים קרשים¹²⁹⁴ לפאת נגב תימנה וכן לצפון וכל קרש אמה וחצי האמה הרי ל' אמה מן המזרח למערב ורוחב המשכן מן הצפון לדרום עשר אמות שני (שמות כו, כב - כג) ולירכתי המשכן ימה וגו' ושני קרשים למקוצעות הרי י' ובמקומם אפרשם למקראות הללו נותן היריעות אורכן לרחבו של משכן י' אמות אמצעיות לגג חלל רוחב המשכן ואמה מכאן ואמה מכאן לעובי ראשי הקרשים שעביין אמה נשתיירו י"ו אמה ח' לצפון וח' לדרום מכסות את קומת הקרשים והקרשים שגבהן י' אמות נמצאו שתי אמות התחתונות מגולות רחבן שליריעו' מ' אמה כשהן מחוברות כ' אמה לחוברת ל' מהן לגג חלל המשכן לארכו ואמה כנגד עובי ראש הקרש שבמערב ואמה לכסות עובי העמודי' שבמזרח שלא היו קרשים במזרח אלא ד' עמודים שהמסך פרוש ותלוי בוויין שבהן כמין וילון נשתיירו ח' אמות התלויין על אחורי הקרשים שבמערב וב' אמות התחתונות מגולות זו מצאתי בברייתא דמ"ט מדו' אבל במסכת שבת (צח, ב) אין היריעות מכסות את עמודי המזרח וט' אמות תלויות אחורי המשכן והכתוב מסייעני שכתוב (שמות כו, לג) ונתת את הפרוכת תחת הקרסים ואם כדברי ברייתא זו נמצאת פרכת משוכה מן הקרסים ולמערב אמה.

(ו) **קרסי זהב** פרימילייץ בלעז ומכניסין ראשן אחד בלולאות שבחוברת זו וראשן השני בלולאות שבחוברת השנית ומחברן בהן.

(ז) **יריעות עזים** מנוצה של עזים. לאהל על המשכן לפרוס אותן על יריעות התחתונות.

(ח) **שלשים באמה** כשנותן ארכן לרוחב המשכן כמו שנתן את הראשונות ונמצאו אלו עודפות אמה מכאן ואמה מכאן לכסות מהן שתיים אמות שנשארו מגולות בקרשים והאמה התחתונה של קרש שאין היריעה מכסה את¹²⁹⁵ האמה התחתונה בנקב האדן שהאדנים גבהן אמה.

(ט) **וכפלת את היריעה הששית** שעודפת באלו העליונות יותר מן התחתונות. **אל מול פני האהל** חצי רחבה היה תלוי וכפול על המסך שבמזרח כנגד הפתח דומה לכלה צנועה המכוסה.

(יב) **וסרח העודף ביריעות**¹²⁹⁶ **האהל** על יריעות המשכן יריעות האהל העליונות של עזים שקרויות אהל כמו שכתוב בהן (שמות כו, ז) לאהל על המשכן וכל אהל האמור בהן אינו אלא לשון גג המאהילות ומסככות על

¹²⁸⁷ בפסוק "יריעות".

¹²⁸⁸ בפסוק "ותכלת".

¹²⁸⁹ בפסוק "כרובים מעשה חושב".

¹²⁹⁰ בפסוק "תהיין".

¹²⁹¹ בפסוק "ללאת".

¹²⁹² בפסוק "היריעה הקיצונה".

¹²⁹³ בפסוק "מקבילות הללאת".

¹²⁹⁴ בפסוק "קרשי".

¹²⁹⁵ הנוסח המצוי בדפוס רפ"ד ובשאר הדפוסים הקדומים, וכן בכתבי יד, הוא "שאיין היריעה מכסה אותו היא האמה התחתונה". לא מצאתי מקור לנוסח רומא.

התחתונות והן היו עודפות על התחתונות חצי היריעה למערב שהיריעות י"א נכפל היתירה אל מול פני האהל נשאר ב' אמות רוחב חצי העודף אל¹²⁹⁷ רוחב התחתוני.
תסרח על אחורי המשכן לכסות ב' אמות שהיו מגולות הקרשים.

(יג) **והאמה מזה והאמה מזה** לצפון ולדרום.
בעודף באורך יריעות¹²⁹⁸ האהל שהן עודפות על אורך יריעות המשכן ב' אמות.
יהיה סרוח על צדי המשכן לצפון ולדרום כמו שפרשתי למעלה למדה תורה דרך ארץ שיהא אדם חס על היפה אחורי המשכן (שמות כו, יב) הוא צד המערב לפי שהפתח במזרח שהן פניו וצפון ודרום קרויין צדדין לימין ושמאל.

(יד) **מכסה לאהל** לאותו גג של יריעות עזים עשה עוד מכסה אחד של עורות אילים מאודמים ועוד למעלה ממנו מכסה עורות תחשים ואותן מכסאות לא היו מכסין אלא הגג ארכן ל' אמה ורחבן י' דברי ר' נחמיה ר' יהודה אומ' מכסה אחד היה חציו שלעורות אילים וחציו של עורות תחשים.

(טו) **ועשית את הקרשים** היה לו לומר ועשית קרשים כמו שני בכל דבר ודבר ומהו הקרשים מאותן המיוחדין לכך שיעקב אבינו נטע ארזים במצרי' וכשמת צוה את בניו להעלותן עמהן כשיצאו ממצרים שעתיד הב"ה לצוות לכם לעשות משכן במדב' מעצי שטים ראו שיהו מזומנים בידכם הוא שישד הבבלי בפיוט אור ישע טס מטע מזורזים קורות בתינו ארזים שנודרזו להיות מוכנים בידם מקודם לכן.
עומדים¹²⁹⁹ אישטינביש בלעז שיהא אורך הקרשים זקוף למעלה ולא תעשה הכותלים בקרשים שוכבין להיות רוחב הקרשים לגובה הכותלים קרש על קרש.

(טז) **עשר אמות אורך הקרש** למדנו גבהו של משכן י' אמות.
ואמה וחצי האמה רוחב למדנו ארכו של משכן עשרים קרשים שהיו בצפון ממזרח למערב ל' אמה.

(יז) **שתי ידות משולבות לקרש¹³⁰⁰** היה חורף את הקרש מלמטה באמצעו בגובה אמה מניח רביע רחבו מכאן ורביע רחבו מכאן הרי הן הידות והחריץ חצי רוחב הקרש באמצע ואותן הידות מכניס באדנים שהם חלולים והאדנים גבהן אמה ויושבין רצופין ארבעים זה אצל זה וידות הקרש הנכנסות בחלל האדנים חרוצות מג' צדיהן רוחב החריץ כעובי שפת האדן שיכסה הקרש את כל ראש האדן שאם לא כן נמצא ריוח בין קרש לקרש כעובי שפת שני האדנים שיפסיק ביניהן וזהו שני (שמות כו, כד) ויהיו תיאמים מלמטה שיחרוף את הידות כדי שיתחברו הקרשים זה אצל זה.

משולבות¹³⁰¹ עשויות כמין שליבות סולם מובדלות זו מזו ומשופין ראשיהן ליכנס בתוך חלל האדן כשליבה הנכנסת בנקב עמודי הסולם.
אשה אל אחותה¹³⁰² מכוונות זו כנגד זו שיהו חריציהן שוין זו כמדת זו כדי שלא יהו שתי הידות זו משוכה לצד פנים וזו משוכה לצד חוץ בעובי הקרש שהוא אמה תרגום ידות צירין לפי שהן דומות לצירי הדלת הנכנסי בחור המפתן.

(יח) **לפאת נגבה תימנה** אין פאה זו לשון מקצוע אלא כל הרוח קרוי פאה כתרגומו לרוח עיבר דרומא.

(כב) **ולירכתי המשכן** לשון סוף כתרגומו לסייפי לפי שהפתח במזרח והמזרח קרוי פנים והמערב קרוי אחורים וזהו סוף שהפנים הן מן הראש.
תעשה ששה קרשים הרי תשע אמות רוחב.

(כג) **ושני קרשים למקוצעות¹³⁰³** אחד למקצוע צפונית מערבית ואחד למערבית דרומית כל שמנה הקרשים בסדר אחד אלא שאלו הקרשים אינן מחלל המשכן אלא חצי אמה מזו וחצי אמה מזו בחלל השלים רחבו לעשר והאמה מזו והאמה מזו באות כנגד אמת עובי קירות קרשי המשכן מן הדרום¹³⁰⁴ כדי שיהא במקצוע מבחוץ שוה.

(כד) **ויהיו** כל הקרשים תואמים זה לזה מלמטה שלא יפסיק עובי שני האדנים ביניהם להרחיקן זו מזו זהו שפרשתי (שמות כו, יז) שיהיו צדי הידות חרוצין מצדיהן שיהא רוחב הקרש בולט לצדיו חוץ ליד הקרש לכסות את שפת האדן וכן הקרש שאצלו ונמצאו תואמים זה לזה וקרש המקצוע שבסדר המערב חרוץ לרחבו בעביו כנגד קרש הצפוני והדרומי כדי שלא יפרידו האדנים שביניהן.
ויחדיו יהיו תמים כמו תואמים.
על ראשו של קרש.

¹²⁹⁶ בפסוק "הַעֲדֵף בְּיָרִיעוֹתֵי."

¹²⁹⁷ הנוסח בדפוס רפ"ד, בדפוסים הקדומים ובכתבי היד הוא "על". לא מצאתי מקור לנוסח רומא.

¹²⁹⁸ בפסוק "בְּעֵדֵף בְּאַרְצֵי יְרִיעוֹתֵי."

¹²⁹⁹ בפסוק "עֹמְדִים."

¹³⁰⁰ בפסוק "שְׁתֵּי יְדוֹת לְקֶרֶשׁ הָאֶחָד מִשְׁלֹבֹתֵי."

¹³⁰¹ בפסוק "מִשְׁלֹבֹתֵי."

¹³⁰² בפסוק "אַחֲתָהּ."

¹³⁰³ בפסוק "תעשה למקצעות."

¹³⁰⁴ כך הנוסח בכ"י אוקספורד 187, אך ברוב הגרסות ובדפוסים הקדומים הנוסח הוא "מהדרום והצפון".

אל הטבעת האחת כל קרש וקרש היה למעלה חרוץ ברחבו שני חריצין בשני צדיו כדי עובי טבעת ומכניסו בטבעת האחת ונמצא מתאים לקרש שאצלו אבל אותן טבעות לא ידעתי אם הן קבועות או מטולטלות ובקרש שבמקצוע היה טבעת בעובי קרש הדרומי והצפוני וראש קרש במקצוע שבסדר המערב נכנס לתוכו נמצאו ב' הכותלים מחוברין.
כן יהיה לשניהם הקרשים שבמקצוע לקרש שבסוף צפון ולקרש המערבי וכן לשני המקצועות.

(כה) **והיו שמונה**¹³⁰⁵ **קרשים** הן האמורות (שמות כו, כב - כג) תעשה ששה קרשים ושני קרשים למקצועות נמצאו שמונה קרשים בסדר מערבי כך שנויה במשנת סדר הקרשים במלאכת המשכן (פרק א) היה עושה את האדנים חלולין וחורץ את הקרש מלמטה א' אמה מכאן וא' אמה מכאן¹³⁰⁶ והחריץ חצי אמה באמצע ועושה לו ב' ידות כמין ב' חמוקין ולי נראה שהגירסא כמין ב' חווקין כמין ב' שליבות סולם המובדלות זו מזו ומשופות ליכנס בחלל האדן כשליבה הנכנסת בנקב עמוד הסולם שהוא לשון משולבות עשויות כמין שליבה ומכניסן לתוך ב' אדנים ב' אדנים¹³⁰⁷ וחורץ את הקרש מלמעלה אצבע מכאן ואצבע מכאן ונותן לתוך החריץ טבעת אחד של זהב כדי שלא יהו נפרדין זה מזה שני (שמות כו, כד) והיו תואמים¹³⁰⁸ כך היא המשנה והפירוש שלה הצעתי למעלה בסדר המקראות.

(כו) **בריחים**¹³⁰⁹ כתרגוי עיברין.

חמשה לקרשי צלע המשכן האחד אלו חמשה ג' הן אלא שבריה העליון והתחתון עשוי מב' חתיכות זה מבריה עד חצי הכותל וזה מבריה עד חצי הכותל זה נכנס בטבעת מצד זה וזה מצד זה עד שמגיעין זה לזה נמצאו העליון ותחתון ב' שהן ד' אבל האמצעי ארכו כנגד הכותל ומבריה מקצה הכותל ועד קצהו כמו שני (שמות כו, כח) והבריה התיכון מבריה מן הקצה אל הקצה העליונים והתחתונים היו להם טבעות בקרשי ליכנס בתוכן ב' טבעות לכל קרש משולשין בתוך י' אמות של גובה הקרש חלק אחד מן הטבעת העליונה ולמעלה וחלק אחד מן התחתונה ולמטה וכל חלק הוא רביע אורך הקרש ובי' חלקים בין טבעת לטבעת כדי שיהיו כל הטבעות מכוונות זה כנגד זה אבל לבריה התיכון אינו עשוי כך אלא הקרשים נקובים בעיין והוא נכנס בהן דרך הנקבים שהן מכוונים זה מול זה והוא שני בתוך הקרשים הבריחים העליונים¹³¹⁰ והתחתונים שבצפון ודרום אורך כל אחת ט"ו אמה והתיכון ארכו ל' אמה וזהו מן הקצה אל הקצה ממזר' למערב וה' בריחים שבמערב אורך העליונים והתחתונים ו' אמות והתיכון ארכו י"ב כנגד רוחב ח' קרשים כך היא מפורשת במלאכת המשכן (פרק א).

(כט) **בתיים לבריחים**¹³¹¹ הטבעות שתעשה בהם יהו בתיים ליכנס שם הבריחים.

וציפית את הבריחים¹³¹² **זהב** לא שהיה זהב מדובק על הבריחים אין עליהם שום צפוי אלא בקרש היה קובע כמין ב' פיפיו של זהב כמין ב' סדיקי קנה חלול וקובעו אצל הטבעות לכאן ולכאן ארכו ממלא את רוחב הקרש מן הטבעות לכאן וממנה לכאן והבריה נכנס לתוכו וממנו לטבעת ומן הטבעת לפה השני נמצאו הבריחים מצופין זהב כשהן תחובין בקרשים והבריחים הללו מבחוץ היו בליטת הטבעות והפיפיות לא היו נראות בתוך המשכן אלא כל הכותל חלק מבפנים.

(ל) **והקמת את המשכן** לאחר שיגמר הקימהו.

כאשר¹³¹³ **הראית בהר** קודם לכן שאני עתיד ללמדך ולהראותך סדר הקמתו.

(לא-לב) **פרכת** לשון מחיצה הוא ובלשון חכמים פרגוד דבר המבדיל בין המלך ובין העם.

תכלת וארגמן כל מין ומין היה כפול בכל חוט וחוט ו' חוטיין.

מעשה חושב¹³¹⁴ כבר פירשתי זו היא אריגה של שתי קירות והצירין שמשני עבריה אינם דומים זה לזה.

כרובים צירורין של בריות יעשה בה ד' עמודים תקועין בתוך ד' אדנים ואונקליות קבועין בהן עקומין למעלה להושיב עליהן כלונס שראש הפרכת כרוך בה והאנקליות הן הווין שהרי כמין ווין הן עשוין והפרכת ארכה עשר אמות לרחבו של משכן ורחבה עשר אמות כגבהן של קרשים פרוסה בשלישו של משכן שיהא הימנה ולפנים י' אמות והימנה ולחוץ כ' אמה נמצא בית קדש הקדשים י' על י' שני (שמות כו, לג) ונתת את הפרכת תחת הקרשים¹³¹⁵ המחברין את שתי חוברות של יריעות המשכן רחב החוברת כ' אמה וכשפורסה על גג המשכן מן הפתח למערב כלתה בשני שלישי המשכן והחוברת השנית כסתה שלישו של משכן והמותר תלוי לאחוריו לכסות הקרשים.

¹³⁰⁵ בפסוק "שִׁמְנָה".

¹³⁰⁶ הנוסח בדפוס רפ"ד ובכתבי יד ובדפוסים הקדומים הוא "מלמטה רביע מכאן ורביע מכאן". לא מצאתי מקור לנוסח רומא. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 106.

¹³⁰⁷ בפסוק "שְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת הַקֶּרֶשׁ הָאֶחָד וְשְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת הַקֶּרֶשׁ הָאֶחָד". וכך הנוסח בכ"י וטיקן 46.

¹³⁰⁸ בפסוק "וַיְהִי תְאֻמָּם".

¹³⁰⁹ בפסוק "בְּרִיחֵם".

¹³¹⁰ היפוך אותיות. צריך להיות "העליונים". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 111.

¹³¹¹ בפסוק "לְבָרִיחֵם".

¹³¹² בפסוק "וַיְצַפֵּית אֶת הַבְּרִיחֵם".

¹³¹³ בפסוק "אֲשֶׁר".

¹³¹⁴ בפסוק "חֹשֶׁב".

¹³¹⁵ בפסוק "הַקֶּרֶסִים".

1316 (לה) **ושמת את השולחן** שולחן בצפון משוך מן הכותל הצפוני ב' אמות ומחצה ומנורה בדרום משוכה מן הכותל הדרומי ב' אמות ומחצה ומזבח הזהב נתון בין אויר שבין שולחן למנורה משוך קמעה כלפי מזרח וכולן נתונים מחצי משכן ולפנים כיצד אורך המשכן מן הפתח לפרכת כ' אמה המזבח והמנורה והשולחן משוכין מן הפתח לצד מערבי אמות¹³¹⁷.

(לו) **מסך** וילון שהוא מסך כנגד הפתח כמו (איוב א, י) סכת¹³¹⁸ בעדו לשון מגן.
מעשה רוקם¹³¹⁹ הצורות עשויות בה מעשה מחט כפרצוף שלעבר זה כך פרצוף שלזה.
רוקם שם האומן ולא שם האומנות ותרגו' עובד צייר ולא עובד ציור מדת המסך כמדת הפרכת י' אמות על י' אמות.

פרק כז

(א) **ועשית את המזבח שלש**¹³²⁰ **אמות קומתו** דברים ככתבן דברי ר' יהודה ר' יוסי אומ' נאמ' כאן רבוע ונא' בפנימי רבוע מה להלן גבהו פי שנים בארכו אף כאן פי שנים בארכו ומה אני מקיים ושלש אמות קומתו משפת סובב ולמעלה.

(ב) **ממנו תהיינה קרנותיו**¹³²¹ שלא יעשם לבדם ויחברם.
וצפית אותו נחשת לכפר על עזות מצח (ישעיהו מח, ד) ומצחך נחושה.

(ג) **סירותיו**¹³²² כמו יורות.

לדשנו להסיר דשנו לתוכו והוא שתרג' אונקלו' למיספי קיטמיה לספות הדשן לתוכם כי יש מילים בלשון עברית מלה אחת מתחלפת בפתרון לשמש בנין וסתירה כמו (תהלים פ, י) ותשרש שרשיה (איוב ה, ג) אויל משריש וחלופו (איוב לא, יב) ובכל תבואתי תשרש (ישעיהו יז, ו) בסעיפיה פוריה (ישעיהו י, לג) מסעף פארה מפשח סעיפיה וכמהו (ירמיה נ, יז) וזה האחרון עצמו שבר עצמיו וכמהו (מלכים א' כא, יג) ויסקלהו באבנים וחלופו (ישעיהו סב, י) סקלו מאבן הסירו אבניה וכגון (ישעיהו ה, ב) ויעזקהו ויסקלהו אף כאן לדשנו להסיר דשנו ובלע' דישסינדיריר.
וייעו כתרגו' מגרירות שנטול בהן הדשן והן כמין כסוי קדרה והיא שלמתכת דק ולה בית יד ובלעז וידילי.

מזרקותיו לקבל בהן דם הזבחים.

ומזלגותיו אונקליות כפופין ומכה בהן הבשר ונתחב בו ומהפכו בהן על גחלי המערכה שיהא ממחר שריפתן ובלשון חכמים צנורות.

ומחתותיו בית קבול יש בהן ליטול בהן הגחלים מן המזבח לשאתם על מזבח הפנימי לקטרת ועל שם חתייתן קורין אותן מחתות כמו (ישעיהו ל, יד) לחתות אש לשון שאיבת אש ממקומה וכן (משלי ו, כז) היחתה איש אש בחיקו.

לכל כליו כמו כל כליו.

(ד) **מכבר** לשון כברה שקורין קריבילו כמין לבוש היה עשוי לו למזבח עשוי חורין חורין כמין רשת ומקרא זה מסורס וכן פתרונו ועשית לו מכבר נחשת מעשה רשת.

(ה) **כרכב המזבח** סובב כל דבר המקיף סביב בעיגול קרוי כרכב כמו ששנינו בהכל שוחטין (חולין כה). אלו הן גולמי כלי עץ כל שעתיד לשוף ולכרכב והוא שעושין חריצין עגולין בקרשי דפני התיבות וספסלי עץ אף למזבח עשוי חריץ סביב בדפנו לנוי והוא לסוף ו' אמות של גבהו לדברי האומר מה אני מקיים שלש אמות קומתו משפת סובב ולמעלה אבל סובב להלך רגלי הכהנים לא היה למזבח הנחשת אלא על ראשו לפני¹³²³ מקרנותיו וכן שנינו בזבחים (סב, ב) אי זהו כרכב בין קרן ולקרן ולפנים מהם אמה שלהלך רגלי הכהנים ב' אמות הללו קרויין כרכוב ודקדקנו שם והכתי' (שמות לח, ד) תחת כרכובו מלמטה למדנו שהכרכוב בדפנו ולבוש המכבר תחתיו ותירץ המתירץ תרי הו' חד לנוי וחד לכהנים שלא ישתרקו זה שבדופן לנוי היה ומתחתיו הלבשו המכבר ומגיע עד חצי המזב' והוא היה סימן לחצי גבהו להבדיל בין דמים העליונים לדמים התחתונים וכנגדו עשו למזבח בית עולמים חגורת חוט הסיקרא לאמצעו ובכבש אחד עולין בו אע"פ שלא פרשו בענין זה כבר שמענו בפרשת מזבח אדמה תעשה לי (שמות כ, כב) לא¹³²⁴ תעלה במעלות לא תעלה לו במעלות בכבש שלו אלא כבש חלק למדנו שהיה לו כבש כך שנינו במכילתא מזבח אדמה הוא מזבח הנחשת שהיו ממלאין חללו אדמה במקום חנייתן והכבש היה בדרום המזבח מובדל מן המזבח מלא חוט השערה ורגליו מגיעין עד אמה סמוך לקלעי החצר שבדרום כדברי האומ' י' אמות קומתו ולדברי האומ' דברים ככתבם ג' אמות קומתו לא היה אורך הכבש אלא י' אמות כך מצאתי במשנת מ"ט מדות וזה שהוא מובדל מן המזבח מלא החוט במסכת זבחים (סב, ב) למדנוה מן המקרא.

¹³¹⁶ בפסוק "השֹׁלְחָן".

¹³¹⁷ צריך להיות "לצד מערב י' אמות". כך בדפוסים ובכתבי יד. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 106.

¹³¹⁸ בפסוק "שכת".

¹³¹⁹ בפסוק "רוקם".

¹³²⁰ בפסוק "וְעָשִׂיתָ אֶת הַמִּזְבֵּחַ עֲצֵי שִׁטִּים חֲמֵשׁ אַמּוֹת אָרְךָ וְחֲמֵשׁ אַמּוֹת רֹחַב רְבִיעַ יְהִי הַמִּזְבֵּחַ וְשִׁלְשׁ אַמּוֹת קֹמְתוֹ".

¹³²¹ בפסוק "מִמֶּנּוּ תִהְיֶינָה קְרָנוֹתָיו".

¹³²² בפסוק "סִירוֹתָיו".

¹³²³ "לפנים".

¹³²⁴ בפסוק "ולא".

(ז) [בטבעת]¹³²⁵ בארבע טבעות שנעשו למכבר.

(ח) **נבוב לוחות**¹³²⁶ כתרגומו חליל לוחין לוח עצי שטים מכל צד והחלל באמצע ולא יהא כולו עץ אחד שיהא עביו ה' אמות על ה' אמות כמין סדן.

(ט) **קלעים** עשוין כמין קלע ספינה נקבים נקבים מעשה קליעה ולא מעשה אורג ותרגו' סרדין כתרגו' שלמכבר המתורג' סרדא לפי שהן מנוקבי' ככברה.
לפאה האחת כל הרוח קרוי פאה.

(י) **ועמודיו**¹³²⁷ **עשרים** ה' אמות בין עמוד לעמוד.
ואדניהם שלעמודים נחשת האדנים יושבין על הארץ והעמודים תקועין לתוכן והיה עושה כמין קונטסין ארכן ו' טפחים ורחבן ג' וטבעת נחשת קבועה באמצעו וכורך שפת הקלע סביביו במתרים כנגד כל עמוד ועמוד ותולה הקונטס דרך טבעתו באונקלי שבעמוד העשוי כמין ו' ראשו זקוף למעלה וראשו אחד תקוע למטה בעמוד כאותן שעושין להציב דלתות ורוחב הקלע תלוי למטה והיא קומת מחיצת החצר.
ווי העמודים הם האונקליות.

וחשוקיהם¹³²⁸ **כסף** מוקפין היו העמודים בחוטי כסף ואיני יודע אם על פני כולן אם בראשן אם באמצען אך יודע אני שהחישוק לשון חגורה שכן מצוי' בפילגש בגבעה (שופטים יט, י) ועמו צמד חמורים חבושים תרגו' חשיקין.

(יג) **לפאת קדמה מזרחה** פני המזרח קדם לשון פנים ואחור לשון אחורים לפיכך מזרח קרוי קדם שהוא פנים והמערב קרוי אחור כמה דאת¹³²⁹ אמר (דברים לד, ב) הים האחרון ימא מערבאה.
חמשים אמה אותם חמשים לא היו סתומין בקלעים לפי ששם הפתח אלא ט"ו אמה קלעים לכתף הפתח מכאן וכן לכתף הפתח השנית נשאר רוחב החלל הפתח בנתים כ' אמה וזהו שני (שמות כז, טז) ולשער החצר מסך עשרים אמה וילון למסך כנגד הפתח כ' אמה אורך ברוחב הפתח.

(יד) **עמדיהם שלשה** ה' אמות בין עמוד לעמוד מעמוד בראש הדרום העומד במקצוע(ג) דרומית מזרחית עד שהוא מן השלשה שבמזרח ה' אמות וממנו לשני ה' ומן השני לשלישי ה' וכן לכתף השנית ודי' עמודים למסך הרי י' עמודים למזרח כנגד י' למערב.

(יז) **כל עמודי החצר סביב** לפי שלא פרש ווין וחשוקיהם ואדני נחשת אלא לצפון ולדרום אבל למזרח ולמערב לא נאמר ווין וחשוקין ואדני נחשת לכך בא ולמד כאן.

(יח) **אורך**¹³³⁰ **החצר** הצפון והדרום שמן המזרח למערב ק' אמה.
ורחב חמשים בחמשים חצר שבמזרח היתה מרובעת חמשים בחמשים שהמשכן ארכו ל' ורחבו עשר העמיד מזרח פתחו בשפת נ' חיצונים שלאורך החצר נמצא כולו בחמשים הפנימיים וכלה ארכו לסוף ל' נמצאו כ' אמה ריוח לאחוריו בין הקלעים שבמערב ליריעות שלאחורי המשכן ורחב המשכן י' אמות באמצע רוחב החצר נמצאו לו כ' אמות ריוח לצפון ולדרום מן קלעי החצר ליריעות המשכן וכן למערב ונ' על נ' חצר לפניו.
וקומה¹³³¹ **חמש אמות** גובה מחיצת החצר והוא רחב הקלעי'.
ואדניהם נחשת להביא את אדני המסך שלא תאמי' לא נאמר אדני נחשת אלא לעמודי הקלעי' אבל אדני המסך של מין אחר כך נראה בעיני שלכך חזר ושנאו.

(יט) **לכל כלי המשכן** שהיו צריכי' להקמתו ולהורדתו כגון מקבות לתקוע בהן יתדות ועמודים.
יתדות¹³³² כמין נגרי נחשת ליריעות האהל ולקלעי החצ' קשורין במתרים סביב בשיפוליהן כדי שלא יהא הרוח מגביהתן ואיני ידע אם תוחבן בארץ אם קשורין ותלויין וכובדן מכביד שיפולי היריעות שלא ינועו ברוח ואומר אני ששמן מוכיח עליהן שהן תקועין בארץ לכך נקראו יתדות ומקרא מסייעני (ישעיהו לג, כ) אהל בל יצען בל יסע יתדותיו לנצח.¹³³³

חסלת פרשי ויקחו לי

¹³²⁵ דיבור המתחיל "בִּטְבָּעַת" חסר וברור שזהו שיבוש. בדפוס רפ"ד ובכ"י לייפציג 1 הוא נמצא. פסוק זה נדון בחטיבה א', עמ' 107.

¹³²⁶ בפסוק "לַחֹת".

¹³²⁷ בפסוק "וְעַמְדָּיו".

¹³²⁸ בפסוק "וַיַּחֲשִׁקֵהֶם".

¹³²⁹ דאת = דתרגם אונקלוס".

¹³³⁰ בפסוק "אַרְךָ".

¹³³¹ בפסוק "וְקֹמָה".

¹³³² בפסוק "וְיִתְדֹת".

¹³³³ בפסוק "אַהֲל בַל יַצְעֶן בַּל יִסַּע וְיִתְדֹתָיו לִנְצַח".

(כ) **ואתה תצוה** אזהרה למשה על שמן המאור.

זית זך בלי שמרים כמו ששנינו במנחות (פו, א) מגרגרו בראש הזית והוא כתית וזך.

כתית כותש הזיתים במכתשת ואינו טוחנן ברחים כדי שלא יהו בו שמרים ואחר שהוציא טפה ראשונה מכניסן לרחים וטוחנן ושמן שני פסול למנורה וכשר למנחות שני כתית למאור ולא כתית למנחות.

להעלות נר¹³³⁴ מדליקן עד שתהא שלהבת עולה מאליה.

תמיד כל לילה ולילה קרוי תמיד כמו שאתה אומר (במדבר כח, ו) עולת תמיד ואינה אלא מיום ליום וכן במנחת חביתין נאמר (ויקרא ו, יג) תמיד ואינה אלא מחציתה בבקר ומחציתה בערב אבל תמיד האמור בלחם הפנים הוא משבת לשבת.

(כא) **מערב עד בקר** תן לה מדתה שתהא דולקת והולכת מערב עד בקר ושיערו חכמי ז"ל חצי לוג ללילי תקופת טבת הארוכין וכן לכל הלילות ואם יותר אין בכך כלום.

(א) **ואתה הקרב אליך** לאחר שתגמור מלאכת המשכן.

(ג) **לקדשו לכהנו לי** להכניסו בכהונה גדולה על ידי הבגדים שיהא לבוש בהן ולשון כהונה שירות הוא.

(ד) **חושן**¹³³⁵ תכשיט כנגד הלב.

אפוד¹³³⁶ לא שמעתי ולא מצאתי בבריתא פ"י תבניתו ולבי אומ' לי שהיא חגורה מאחוריו רחב כרחב גב איש כמין סינר שלנשי שקורי' פורציני שחוגרות השרות כשרוכבו' על סוסים כך מעשהו מלמטה שני (שמואל ב' ו, יד) ודוד חגור אפוד בד למדנו שהאפוד חגורה היא ואי אפשר לומר אין בו אלא החגורה לבדה שהרי נאמ' (ויקרא ח, ז) ויתן עליו את האפוד ואחר כך ויחגור אותו בחשב האפוד ותרגו' בהמיין אפודא למדנו שהחשב הוא החגור ואפוד שם תכשיט לבדו ואי אפשר לומר שעל שם שתי הכתפות שבו הוא קרוי אפוד שהרי נאמ' (שמות כח, כז) שתי כתפות האפוד למדנו שהאפוד שם לבד והכתפות שם לבד לכן אומ' אני שעל שם הסינר שלמטה קרוי אפוד על שם שאופדו ומקשטו בו שני (ויקרא ח, ז) ויאפוד לו בו והחשב הוא החגור שלמעלה הימנו והכתפות קבועות בו ועוד אומ' לי לבי שיש ראייה שהוא שם לבוש שתרג' יונתן (שמואל ב' ו, יד) ודוד חגור אפוד בד כרדוט דבוץ וכן מעילים תרג' כרדוטין.

מעיל¹³³⁷ הוא כמין חלוק וכן הכתנת אלא שהכתנת סמוך לבשרו קורא חלוק תחתון ומעיל קרוי חלוק עליון.

תשבץ עשויה משבצות משבצות לנוי והמשבצות הן גומות כמין גומות העשויות בתכשיטי נשים למושב קביעת אבנים טובות ומרגליות כמו שני באבני אפוד מוסבות משבצות זהב ובלעז ישטוניש.

מצנפת כמין כובע שקורין קופיא בלעז שהרי במקום אחר (ויקרא ח, יג) קורהו מגבעות ומתרגמינן קובעין.

אבנט¹³³⁸ היא חגורה על הכתונת והאפוד חגורה על המעיל כמו שמצינו בסדר לבישתו (ויקרא ח, ז) ויתן עליו את הכתנת ויחגור אותו באבנט וילבש אותו את המעיל ויתן עליו את האפוד.

בגדי קדש מתרומה המקודשת לשמי יעשו אותם.

(ה) **והם יקחו** אותם חכמי לב שיעשו את הבגדים יקבלו מן המתנדבים את הזהב ואת התכלת לעשות בהם את הבגדים.

(ו) **ועשו את האפוד**¹³³⁹ אם באתי לפרש מעשה החשן והאפוד על סדר המקראות הרי פירושן פרקים פרקים וישגה הקורא בצירופן לכך אני כותב מעשיהם כמו שהוא למען ירוץ קורא בו ואחר כך אפר' על סדר המקראות האפוד עשוי כמין סינר שלנשים רוכבות סוסים וחוגרו מאחוריו כנגד לבו למטה מאציליו רחבו כמדת רוחב גבו שלאדם ויותר ומגיע עד עקביו והחשב מחובר בראשו על פני רחבו מעשה אורג ומאריך לכאן ולכאן כדי להקיף ולחגור בו והכתפות מחוברות בחשב אחת לימין ואחת לשמאל מאחורי הכהן לשני קצות רחבו שלסינר וכשזוקפן עומדות לו על שתי כתפיו והם כמין שתי רצועות עשויות ממין האפוד ארוכות כדי שיעור לזוקפן אצל צוארו מכאן ומכאן ונקפלות לפניו למטה מכתפיו מעט ואבני שהם קבועות בהן אחת על כתף ימין ואחת על כתף שמאל והמשבצות נתונות בראשיהן לפני כתפיו ושתי עבותות הזהב תחובות בשתי טבעות שבחשן בשתי קצות רחבו

¹³³⁴ בפסוק "להעלות".

¹³³⁵ בפסוק "חושן".

¹³³⁶ בפסוק "אפוד".

¹³³⁷ בפסוק "ומעיל".

¹³³⁸ בפסוק "ואבנט".

¹³³⁹ בפסוק "האפוד".

העליון אחת לימין ואחת לשמאל ושני ראשי השרשרות תקועות במשבצת ימין וכן ב' ראשי שרשרות השמאלית תקועין במשבצת שבכתף שמאל נמצא החשן תלוי במשבצות האפוד על לבו מלפניו ועוד שתי טבעות בשני קצות החשן בתחתיתו וכנגדן ב' טבעות בב' כתפות האפוד מלמטה בראשו התחתון מחובר בחשב טבעות החשן אל מול טבעות האפוד שוכבין זה על זה ומרכסן בפתיל תכלת תחוב בטבעות האפוד והחשן שיהא תחתית החשן דבוק לחשב האפוד ולא יהא נבדל הולך וחוזר.

זהב תכלת וארגמן ותולעת¹³⁴⁰ שני ושש משזר ה' מינים הללו שזורין בכל חוט והיו מרדדין את הזהב כמין טסין דקין וקוצצין מהם פתילין וטווין אותן חוט של זהב עם ו' חוטים של תכלת וחוט שלזהב עם ששה חוטים שלארגמן וכן תולעת שני וכן השש שכל המינין חוטן כפול ו' חוט שלזהב עם כל אחד ואחד וא"כ¹³⁴¹ שזר את כולן כאחד נמצא כולו כפול כ"ח כמפורש במסכ' יומא (עב, א) ולמד מן המקרא הזה (שמות לט, ג) וירקעו את פחי הזהב וקצץ פתילים לעשות את פתילי הזהב בתוך התכלת ובתוך הארגמן למדנו שחוט הזהב שזר עם כל מין ומין.

מעשה חושב¹³⁴² כבר פרשתי (שמות כו, א) שהיא אריגת ב' קירות שאין צורות שני עבריה דומות זו לזו.

(ז) **שתי כתפות חבורות**¹³⁴³ יהיה לו הסינר מלמטה וחשב האפוד היא החגורה צמודה לו מלמעלה דוגמת סינר הנשים ומגבו שלכהן היו מחוברות בחשב האפוד שתי חתיכות כמין ב' רצועות רחבות אחת כנגד כל כתף וזקפן על שתי כתפותיו מלמעלה עד שנקפלות לפניו כנגד החזה ועל ידי חבורן לטבעות החשן נאחזין מלפניו כנגד לבו שאין נופלות כמו שמפורש בענין והיו זקופות והולכות כנגד כתפיו ושתי אבני השהם קבועות בהן אחת בכל אחת.

אל שני קצותיו לבי קצות רחבו של אפוד שלא היה רחבו אלא כנגד גבו שלכהן וגבהו עד כנגד האצילים שקורין קוריש שני (יחזקאל מד, יח) ולא יחגרו ביזע אין חוגרין במקו' זיעה לא למעלה מאציליהן ולא למטה ממתניהם אלא כנגד אציליהם.

וחובר¹³⁴⁴ האפוד עם אותן שתי כתפות יחבר אותן במחט למטה בחשב ולא יארגם עמו אלא אורגן לבד ואחר כך מחברן.

(ח) **וחשב אפודתו** חגור שעל ידו מאפדו ומתקנו לכהן ומקשטו.

אשר עליו למעלה בשפת הסינר היא החגורה.

כמעשהו כאריגת הסינר מעשה חושב ומחמשת המינים כך אריגת החשב מעשה חושב ומה' מינין.

ממנו יהיה עמו היה אדוק¹³⁴⁵ ולא יארגנו לבד ויחברנו.

(י) **כתולדותם** כסדר שנולדו ראובן שמעון לוי ויהודה דן ונפתלי על האחת ועל השניה גד אשר יששכר זבולון יוסף ובנימן מלא שכך הוא כתוב מלא במקום תולדתו כ"ה אותיות בכל אחת ואחת.

(יא) **מעשה חרש אבן** מעשה אומן שלאבנים חרש זה דבוק הוא לתיבה שלאחריו לפי' הוא נקוד פתח בסופו וכן (ישעיהו מד, יג) חרש עצים נטה קו חרש של עצים וכן (ישעיהו מד, יב) חרש ברזל מעצד כל אלה דבוקין ופתוחין. **פתוחי חותם** כתרגומו כתב מפרש כגולף דעזקא חרוצות האותיות לתוכן כמו שחורצין חותמי טבעות שהם לחתום אגרות כתב נכר ומפורש.

על שמות כמו בשמות.

מוסבות¹³⁴⁶ משבצות מוקפות במשבצות זהב שעושה מושב האבן בזהב כמין גומא למדת האבן ומשקעה במשבצת נמצאת המשבצת סובב את האבן סביב ומחבר המשבצת באפוד.

(יב) **לזכרון** שיראה הקב"ה שבטים כתובים לפניו ויזכר צדקתן.

(יג) **ועשית משבצות** מיעוט משבצות שתיים ולא פרש לך עתה בפרשה זו אלא מקצת צרכן ובפרשת החושן גומי' לך פירושן.

(יד) **שרשרות** שלשלאות.

מגבלות לסוף גבול החשן תעשה אותם.

מעשה עבות מעשה קלעות קליעת חוטים ולא מעשה נקבים וכפלים כאותן שעושין לבורות אלא כאותן שעושין לערדסקאות, שקורין אינשינצירש.

ונתת את שרשרות העבותות¹³⁴⁷ העשויות מעשה עבות על המשבצות הללו לא זהו מקום צואת עשייתן של שרשרות ולא צואת קביעותן ואין תעשה האמו' כאן לשון צווי ואין ונתתה האמו' כאן לשון צווי אלא לשון עתיד כי בפרש' החשן חוזר ומצוה על עשייתן ועל קביעותן ולא נכתי' כאן אלא להודיע מקצת צרך המשבצות שצוה

¹³⁴⁰ בפסוק "תולעת".

¹³⁴¹ "אחר כך".

¹³⁴² בפסוק "חשב".

¹³⁴³ בפסוק "כתפת חבֵרֶת".

¹³⁴⁴ בפסוק "וְחִבְרִי".

¹³⁴⁵ כך בדפוס רומא, אך במהדורת רפ"ד ובכ"י פרמה 3256 כתוב "ארוג".

¹³⁴⁶ בפסוק "מִסְבֹּת".

¹³⁴⁷ בפסוק "וְנִתְּתָה אֶת שְׂרָשְׁרֹת הָעֵבֹתוֹת".

לעשות עם האפוד וכתב כאן לומר לך המשבצות הללו יזקקו¹³⁴⁸ לכשתעשה שרשרות מוגבלות על החשן תתנם על משבצות הללו.

(טו) **חשן משפט** שמכפר על קלקול הדין ד"א משפט שמברר דבריו והבטחתו אמת שהמשפט משמש ג' לשונות דברי בעל הדין וגמר דין ועונש הדין אם עונש מיתה אם עונש מכות אם עונש ממון וזה משמש לשון דברים שמפרש ומברר דבריו.
כמעשה אפוד מעשה חושב ומחמשה מינין.

(טז) **זרת ארכו זרת רחבו כפול**¹³⁴⁹ ומוטל לו לפניו כנגד לבו שני (שמות כח, ל) והיה¹³⁵⁰ על לב אהרן תלוי בכתפות הבאות מאחוריו על כתפיו ונקפלות ויורדות מלפניו מעט והחשן תלוי בהן בשרשרות וטבעות כמו שמפורש בענין.

(יז) **ומלאת בו** על שם שהאבנים ממלאות גומות המשבצות המתוקנות להן קורא אותן לשון מלוי.

(כ) **משובצים זהב** יהיו הטורים במלואותם מוקפים משבצות זהב בעומק שיעור שיתמלא כעובי האבן וזהו לשון מלואותם כשיעור מלואות של עביים שלאבנים היה עומק המשבצות לא פחות ולא יתר.

(כא) **איש על שמו** כסדר תולדותם סדר האבנים אודם לראובן פטדה לשמעון וכן כולם.

(כב) **ועשית על החשן** בשביל החשן לקבען בטבעותיו כמו שמפורש למטה בענין.
שרשות לשון שרשי אילן שהן מאחזין לאילן להאחז ולהתקע בארץ אף אלו יהיו מאחזין לחשן שבהן יהיה תלוי באפוד והן שתי שרשרות האמורות למעלה בענין המשבצות ואף שרשרות פתר מנחם בן סרוק לשון שרשים ואומר שהר"ש יתירה בו כמו מ"ם שבשלשום ומ"ם שבריקם ואיני רואה דבריו אלא שרשרת בלשון עברית כשלשלת בלשון משנה.
גבלות¹³⁵¹ הוא מגבלות האמור למעלה (שמות כח, יד) שתתקעם בטבעת שהוא בגבול החשן וכל גבול לשון קצה הוא.
מעשה עבות מעשה קליעה.

(כג) **על החשן** לצרף החשן כדי לקבעם בו ולא יתכן לומר שתהא תחלת עשייתן עליו שאם כן מהו שחוזר ואומר ונתת את שתי הטבעות הלא כבר נתונים בו היה לו לכתוב בתחלת המקרא ועשית על קצות החשן שתי טבעות זהב ואף בשרשרות צריך אתה לפרש כן.
על שני קצות לשני פאות שכנגד הצואר לימנית ולשמאלית הבאין מול כתפות האפוד.

(כד) **ונתת את שתי עבותות הזהב**¹³⁵² הן הן שרשרות גבלות האמור למעלה ולא פרש מקום קבען בחשן עכשו מפרש לך שתהא תוחב אותן בטבעות תדע לך שהן הן הראשונות שהרי בפרשת אלה פקודי לא הוכפלו.

(כה) **ואת שתי קצות** שלשתי העבותות שתי ראשיהן של כל אחת תתן על שני המשבצות הן הכתובות למעלה בין פרשת החשן לפרשת האפוד ולא פירש את צרכן ואת מקומן עכשו מפרש שיתקע בהן ראשי העבותות התחובות בראשי החשן לימין ולשמאל אצל הצואר שני ראשי שרשרת הימנית תוקע במשבצת של ימין וכן בשל שמאל נמצאו שני ראשי כתפות האפוד מחזיקין את החשן שלא יפול ובהן הוא תלוי ועדין שפת החשן התחתונה הולכת ובאה נוקשת על כרסו ואינה דבוקה בו יפה לכך הוצרך שתי טבעות לתחתיהן כמו שמפרש והולך.
אל מול פניו של אפוד שלא יתן המשבצת בעבר הכתפות שכלפי המעיל אלא בעבר העליון שכלפי החוץ והוא קרוי אל מול פניו של אפוד כי אותו עבר שאינו נראה אינו קרוי פנים.

(כו) **על שני קצות החשן** הן שתי פאותיו התחתונות לימין ולשמאל.
על שפתו אשר על עבר האפוד ביתה¹³⁵³ הרי לך שתי סימנים האחד שיתנם בשני קצות של תחתיתו שהוא כנגד האפוד שעליו אינו כנגד האפוד שהרי סמוך לצואר הוא והאפוד נתון על מתניו ועוד נתן סימנים שלא יתנם בעבר החשן שכלפי החוץ אלא בעבר שכלפי פנים שנאמר ביתה ואתו העבר הוא לצד האפוד שחשב האפוד חוגרו לכהן ונקפל הסינר לפני הכהן על מתניו וקצת כרסו מכאן ומכאן עד כנגד קצות החשן וקצותיו שוכבין עליו.

(כז) **על שתי כתפות האפוד** מלמד שהמשבצות נותנן בראשי כתפות האפוד העליונים הבאין על כתפיו כנגד גרונו ונקפלות ויורדות לפניו והטבעות צוה ליתן בראשו השני שהוא מחובר לאפוד והוא לעומת מחברתו סמוך למקום חברו באפוד למעלה מן החגורה מעט שהמחברת לעומת החגורה ואלו נתונין בגובה זקיפת הכתפות הוא שני

¹³⁴⁸ אולי צריך להיות "יזקקו לך", וכך הנוסח בכ"י פרמה 3256.

¹³⁴⁹ בפסוק כתוב "כפול זרת ארכו זרת רחבו", ולפי זה נראה שהמילה "כפול" היא חלק מן פירוש אף על פי שבדפוס רומא היא מסומנת כחלק מדיבור המתחיל.

¹³⁵⁰ בפסוק "וְהָיָה".

¹³⁵¹ בפסוק "גְּבֻלָּתָהּ".

¹³⁵² בפסוק "וְנִתְּנָה אֶת שְׁתֵּי עֲבֹתֵי הַזָּהָב".

¹³⁵³ בפסוק "עַל שְׁפָתוֹ אֲשֶׁר אֶל עֵבֶר הָאֶפֶד בֵּיתָהּ".

ממעל לחשב האפוד והן כנגד סוף החשן ונותן פתיל תכלת באותן ב' טבעות ובטבעות החשן ורוכסן באותו הפתיל לימין ולשמאל שלא יהא תחתית החשן הולך לפנים וחוזר לאחור ונוקש על כרסו ונמצא מיושב על המעיל יפה. **ממול פניו** בעבר החיצון.

(כח) **וירכסו** לשון חבור וכן (תהלים לא, כא) מרוכסי איש חבורי חבלי רשעים וכן (ישעיהו מ, ד) והרכסים לבקעה הרים הסמוכין זה לזה שאי איפשר לירד לגיא שביניה אלא בקושי גדול ומתוך סמיכתן הגיא סמוכה זקופה ועמוקה יהו לבקעת מישור ונוחה לילך. **להיות** החשן דבוק על חשב האפוד. **ולא יזח החשן** ניתוק¹³⁵⁴ ולשון ערבי כדברי דונש בן לברט.

(ל) **את האורים ואת התמים** הוא כתב שם המפורש שהיה נותנו בתוך כפלי החשן שעל ידו הוא מאיר את דבריו ומתמים את אמריו אבל במקדש שני היה החשן שאי אפשר להיות כהן גדול מחוסר בגדים אבל אותו ה'¹³⁵⁵ לא היה בתוכו ועל שם אותו הכתב קרוי משפט שני (במדבר כז, כא) ושאל לו במשפט האורי'. **את משפט בני ישראל** דבר שהן נשפטים ונוכחין על ידו אם לעשות דבר אם לאו ולפי מדרש אגדה שהחשן מכפר על מעותי הדין נקרא משפט על סליחת המשפט.

(לא) **את מעיל האפוד** שהאפוד נתון עליו לחגורה. **כליל תכלת** כולו תכלת שאין מין אחר מעורב בו.

(לב) **והיה פי ראשו** שלמעיל שבגבהו היא פתיחת בית הצואר. **בתוכו** כתר גומו כפיל לגויה כפול בתוכו להיות לו שפה וכפילתו מעשה אורג ולא במחט. **כפי תחרא** למדת שהשריונים שלהם פיהן כפול. **לא יקרע** כדי שלא יקרע והקורע עובר בלאו שזהו ממנין לאוין שבתורה וכן (שמות כח, כח) לא¹³⁵⁶ יזח החשן וכן (שמות כה, טו) לא יסורו ממנו האמור בבדי הארון.

(לג) **רמוני**¹³⁵⁷ עגולין וחלולין הן כמין רמונים העשויים כמין ביצת תרנגולת. **ופעמוני**¹³⁵⁸ **זהב** זגים עם עינבלים שבתוכם. **בתוכם סביב** ביניהם סביב בין שני פעמונים רמון אחד דבוק ותלוי בשולי המעיל.

(לד) **פעמון**¹³⁵⁹ **זהב ורמון** אצלו פעמון זהב ורמון אצלו.

(לה) **ולא ימות** מכלל לאו אתה שומע הן אם יהיו לו לא יתחייב מיתה הא אם יכנס מחוסר אחד מן הבגדים הללו חייב מיתה בידי שמים.

(לו) **ציץ** כמין טס שלוהב היה רחב שתי אצבעות מוקף על המצח מאוזן לאוזן.

(לז) **על פתיל תכלת** ובמקום אחר אומר (שמות לט, לא) ויתנו עליו פתיל תכלת ועוד כתוב כאן והיה על המצנפת ולמטה הוא אומר (שמות כח, לח) והיה על מצח אהרן ובשחיתת קדשים שנינו (זבחים יט.) שערו היה נראה בין ציץ למצנפת ששם מניח תפלין למדנו שהמצנפת למעלה בגובה הראש ואינה עמוקה ליכנס בה כל הראש עד המצח והציץ מלמטה היה מניח בין ציץ למצנפת וגי' נקבים היה עושה בו בשני ראשיו ובאמצעיתו בגי' מקומות הללו פתיל מלמעלה מבחוץ ואחד מבפנים כנגדו וקושר ראשי הפתילין מאחורי העורף שלושתן ונמצאו בין ארך הטס ופתילי ראשין¹³⁶⁰ מקיפין את הקדקד והפתיל אמצעי שבראשו קשור עם ראשי השנים הולך על פני רוחב הראש מלמעלה ונמצא עשוי כמי' כובע ועל פתיל האמצעי הוא אומר והיה על המצנפת והיה נתון הציץ על ראשו כמין כובע על המצנפת והפתיל האמצעי מחזיקו שאינו נופל והטס תלוי כנגד מצחו הרי נתקיימו כל המקראות פתיל על הציץ וציץ על הפתיל ופתיל על המצנפת מלמעלה.

(לח) **ונשא אהרן** לשון סליחה ואעפ"כ אינו זז ממשמעו אהרן נושא את המשא של עון נמצא מסולק עון הקדשים לרצות על החלב ועל הדם שקרבו בטומאה כמו ששנינו (פסחים טז, א) אי זה עון הוא נושא אם עון פיגול הרי כבר נאמר וכו' ואין לומר שיכפר על הכהן שהקריבן טמאין שהרי עון הקדשים נאמי ועל¹³⁶¹ עון המקריב אינו מרצה אלא להכשיר הקרבן.

¹³⁵⁴ בכ"י לייפציג 1 ובדפוס רפ"ד הנוסח הוא "לשון ניתוק". לא מצאתי כ"י הגורס כדפוס רומא. ¹³⁵⁵ השם.

¹³⁵⁶ בפסוק "ולא".

¹³⁵⁷ בפסוק "רמני".

¹³⁵⁸ בפסוק "ופעמוני".

¹³⁵⁹ בפסוק "פעמון".

¹³⁶⁰ כנראה צריך להיות "ראשיו".

¹³⁶¹ נוסח "ועל עון המקריב" נמצא בכ"י אוקספורד 187, וכנראה היה מצוי בכתב היד שבו השתמשו מדפיסי דפוס רומא. בשאר כתבי היד ובדפוסים הקדומים כתוב "ולא עון המקריב", וזהו נוסח מדויק יותר. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 107.

והיה על מצחו תמיד אי אפשר שיהא עליו תמיד שהרי אינו עליו אלא בשעת עבודה אלא תמיד לרצות להם אפילו אינו על מצחו שלא היה כהן גדול עובד באותה שעה ולדברי האומי (יומא ז, ב) עודהו על מצחו מרצה אם לאו אינו מרצה נדרש על מצחו תמיד ללמד שימשמש בו בעודו על מצחו שלא יסיח דעתו ממנו.

(לט) **ושבצת** עשה אותה משבצות וכולה של שש.

(מ) **ולבני אהרן תעשה כתנות**¹³⁶² ד' בגדים הללו ולא יותר כתנת אבנט ומגבעות היא המצנפת ומכנסים כתבן למטה בפרשה.

(מא) **והלבשת אותם את אהרן** אותם האמורין באהרן חשן ואפוד ומעיל וכתנת תשבץ מצנפת ואבנט וציץ ומכנסים כתובין למטה בכולן.

ואת בניו אתו אותן הכתובין בהן.

ומשחת את אהרן ואת בניו¹³⁶³ בשמן המשחה.

ומלאת את ידם כל מלוי ידים לשון חנוך כשהוא נכנס לדבר להיות מוחזק בו מאותו יום והלאה הוא מוחזק ובלשון לע"ז כשממנים אדם על פקודת דבר נותן השליט בידו בית יד של עור שקורין גוונטו ועל ידו הוא מחזיקו בדבר וקורין לאותה מסירה רבישטיר והוא מלוי ידים.

(מב) **ועשה להם מכנסי בד** לאהרן ולבניו מכנסי בד הרי ח' לכהן גדול וד' לכהן הדיוט.

(מג) **והיו** כל הבגדים האלה על אהרן הראוין לו ועל בניו הראוין להן.

בבואם אל אהל מועד להיכל וכן למשכן.

ומתו הא למדת שהמשמש מחוסר בגדים במיתה.

חוקת עולם כל מקום שני חוקה לעכב.

פרק כט

(א) **לקח** כמו קח ושתי גזרות הן אחת שללקיחה ואחת שלקייחה ולהן פתרון אחד. **פר אחד** לכפר על מעשה העגל שהיה פר.

(ב) **ולחם מצות וחלות מצות ורקיקי מצות**¹³⁶⁴ הרי אלו ג' מינין רביכה וחלות ורקיקין ולחם מצות היא הקרויה למטה בענין (שמות כט, כג) חלת¹³⁶⁵ לחם שמן על שם שנותן שמן ברביכה כנגד החלות והרקיקין וכל המינין באין י"י.

חלות בלולות¹³⁶⁶ בשמן כשהן קמח יוצק בהן השמן ובלולן.

משוחים בשמן אחר אפייתן מושחן כמין כ' יונית עשויה כמין נו"ן שלנו.

(ג) **והקרבת אותם** אל חצר המשכן ביום הקמתו.

(ד) **ורחצת** טבילת כל הגוף.

(ה) **ואפדת** קשט ותקן החגורה והסינר סביבותיו.

(ו) **נזר הקדש** זה הציץ.

על המצנפת כמו שפרשתי למעלה (שמות כח, לז) על ידי פתיל האמצעי ובי' פתילין שבראשיהן הקשורין שלשתן מאחורי העורף הוא נותנו על המצנפת כמין כובע.

(ז) **ומשחת אותו** אף משיחה זו כמין כי ונותן שמן על ראשו ובין ריסי עיניו ומחברן באצבעו.

(ט) **והיתה להם** מלוי ידים זה לכהונת עולם.

ומלאת על ידי דברים הללו יד אהרן ויד בניו במנוי הכהונה.

(יא) **פתח אהל מועד** בחצר המשכן שהוא לפני הפתח.

(יב) **על קרנות** למעלה בקרנות ממש.

ואת כל הדם שירי הדם.

אל יסוד המזבח כמין בליטת בית קבול עשוי לו סביב לאחר שעלה אמה מן הארץ.

¹³⁶² בפסוק "כתנת".

¹³⁶³ דיבור המתחיל המסומן הוא "ומשחת את אהרן ואת בניו", אבל בפסוק כתוב "ומשחת אתם".

¹³⁶⁴ בפסוק "ולחם מצות וחלות מצות בלולות בשמן ורקיקי מצות".

¹³⁶⁵ בפסוק "וחלת".

¹³⁶⁶ בפסוק "וחלת מצות בלולות בשמן".

(יג) **החלב המכסה את הקרב** הוא קרום שעל הכרס שקורין טילא. **ואת היותרת** הוא טרפשא דכבדא שקורין איבדיש. **על הכבד** אף מעט מעט מן הכבד נוטל עמה.

(יד) **תשרף באש** לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת אלא זו.

(טז) **וזרקת** בכלי אוחו במזרק וזורק כנגד הקרן כדי שיראה לכאן ולכאן ואין קרבן טעון מתנה באצבע אלא חטאת בלבד אבל שאר זבחים אינן טעונין קרן ולא אצבע שמתן דמן מחצי המזבח ולמטה אינו עולה בכבש אלא עומד בארץ וזורק.

סביב מפורש בשחיטת קדשים שאינן אלא שתי מתנות שהן ד' האחת בקרן זוית זו והאחת שכנגדה באלכסון וכל מתנה נראית בבי' צדי הקרן אילך ואילך נמצא הדם נתון בד' רוחות לכך קרוי סביב.

(יז) **על נתחיו** עם נתחיו מוסף על שאר נתחים.

(יח) **ריח ניחוח** נחת רוח לפני מי שאמר ונעשה רצונו. **אשה** לשון אש היא הקטרת איברים שעל האש.

(כ) **תנוך** הוא הסחוס האמצעי שבתוך האוזן שקורין טינרום בלעז. **בהן ידם** הגודל ובפרק האמצעי.

(כב) **החלב** זה חלב הדקין או הקיבה. **והאליה** מן הכליות ולמטה כמו שמפורש במקרא (ויקרא ג, ט) לעומת העצה יסירנה מקום שהכליות יועצות ובאמורי פר לא נאמר אליה שאין אליה קרבה אלא בכבש וכשבה ואיל אבל שור ועז אין טעונין אליה.

ואת שוק הימין לא מצינו הקטרה בשוק הימין עם האמורין אלא זו בלבד. **כי איל מלואים** שלמין לשון שלמות שמושם בכל מגיד הכתו' שהמלואי' שלום למזבח ולעובד העבודה ולבעלים לכך אני מצריכן החזה להיות לעובד העבודה למנה וזהו ששמש משה במלואים והשאר אכלו אהרן ובניו שהם בעלים כך מפורש בענין.

(כג) **וככר לחם** מן החלות.

וחלת לחם שמן ממין רביכה ורקיק ממין הרקיקים אחד מעשר שבכל מין ומין ולא מצינו תרומת לחם הבא עם זבח נקטרת אלא זו בלבד שתרומת לחמי תודה ואיל נזיר נתונה לכהנים עם חזה ושוק ומזה לא היה למשה למנה אלא חזה בלבד.

(כד) **על כפי אהרן והנפת**¹³⁶⁷ שניהם עסוקים בתנופה הבעלים והכהן הא כיצד כהן מניח ידו תחת יד הבעלים ומניף ובוזה היו אהרן ובניו בעלים ומשה כהן.

תנופה מוליך ומביא למי שד' רוחות העולם שלו ותנופה מעכבת פורענות ורוחות רעות ומעלה ומוריד למי שהשמי' והארץ שלו ומעכבת טללי רעים.

(כה) **על העולה**¹³⁶⁸ על האיל הראשון שהעלית עולה. **לריח ניחוח** לנחת רוח למי שאמר ונעשה רצונו.

אשה לאש נתן.

לה' לשמו של הקב"ה.

(כז-כח) **וקדשת את חזה התנופה** ואת שוק התרומה אשר הונף ואשר הורם מאיל המלואים קדשם לדורות להיות נוהגות תרומתן ותנופתן בחזה ושוק של שלמים אבל לא להקטרה, אלא והיה לאהרן ולבניו לאכול.

חק¹³⁶⁹ **עולם מאת בני ישראל** שהשלמים לבעלים וחזה ושוק לכהן. **תנופה**¹³⁷⁰ לשון הולכה והבאה וינטיליר בלעז.

הורם לשון מעלה ומוריד.

כי תרומה הוא החזה והשוק הזה.

(כט) **יהיו לבניו אחריו** למי שבא לגדולה אחריו.

למשחה להתגדל בהן שיש משיחה לשון שררה כמו (במדבר יח, ח) לך נתתים למשחה (תהלים קה, טו) אל תגעו במשיחי.

ולמלא בם את ידם על ידי בגדים הוא משמש בכהונה גדולה.

¹³⁶⁷ בפסוק "על כפי אהרן ועל כפי בניו והנפת".

¹³⁶⁸ בפסוק "העלה".

¹³⁶⁹ בפסוק "חק".

¹³⁷⁰ בפסוק "התנופה".

(ל) **שבעת ימים** רצופין. **ילבשם הכהן** אשר יקום מבניו תחתיו לכהונה גדולה כשמנוהו להיות כהן גדול שיבא לאהל מועד אותו כהן שיהא מוכן ליכנס לפני ולפנים ביום הכפורים וזהו כהן גדול שאין עבודת יום הכפורים כשרה אלא בו. **תחתיו מבניו** מלמד שאם היה לו בן לכהן גדול ממלא מקומו ימנוהו תחתיו כהן גדול.

(לא) **במקום קדוש** בחצר אהל מועד שהשלמים הללו קדשי קדשים היו.

(לב) **פתח אהל מועד** כל החצר קרוי כן.

(לג) **ואכלו אותם** אהרן ובניו לפי שהם בעלים.

אשר כופר בהם כל זירות ותיעוב.

למלא ידם¹³⁷¹ באיל ולחם הללו.

ולקדש אותם¹³⁷² שעל ידי מלואים הללו נתמלאו ידיהם ונתקדשו לכהונה.

כי קדש הם קדש קודשים מכאן למדו אזהרה לזר האוכל קדש קדשים שנתן המקרא טעם לדבר משום דקדש קדשים הם.

(לה) **ועשיתה ככה**¹³⁷³ שנה הכתוב וכפל לעכב שאם חסר דבר מכל האמור בענין לא נתמלאו ידיהם להיות כהנים ועבודתן פסולה.

אותכה¹³⁷⁴ כמו אותך.

שבעת ימים תמלא את ידם¹³⁷⁵ בענין זה ובקרבנות הללו בכל יום.

(לו) **ופר חטאת תעשה ליום על הכפורים**¹³⁷⁶ בשביל הכפורים לכפר על המזבח מכל זירות ותיעוב ולפי שני (שמות כט, לה) שבעת ימים תמלא את ידם¹³⁷⁷ אין לי אלא דבר הבא בשבילן האילים והלחם אבל הבא בשביל המזבח כגון פר שהוא חטוי למזבח לא שמענו לכך הוצרך מקרא זה ואגדה בתורת כהנים אומ' כפרת המזבח הוצרכה שמא התנדב איש מישראל דבר גזל במלאכ' המשכן והמזבח. **וחטאת** ותרבי¹³⁷⁸ לשון מתנת דמים הנתנים באצבע קרוי חטוי. **ומשחת אותו** בשמן המשחה וכל המשיחות בשמן כמין כי.

(לז) **והיה המזבח קדש קדשים** ומהו קדושתו כל הנוגע במזבח יקדש אפילו קרבן פסול שעלה עליו קדשו המזבח להכשירו שלא ירד.

(לח) **וזה אשר העשה**¹³⁷⁹ מתוך שני (שמות כט, לז) כל הנוגע במזבח יקדש שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי כגון דבר שלא היה פסולו בקדש הרובע והנרבע והטרפה וכיוצא בהן ת"ל וזה אשר תעשה בסמוך אחריו מה עולה ראוי אף כל ראוי שנראה לו כבר ונפסל משבא לעזרה כגון הלן והיוצא והטמא והנשחט במחשבת חוץ לזמנו וחוף למקומו וכיוצא בהן ת"ל וזה אשר תעשה.

(מ) **ועשרון סלת**¹³⁸⁰ עשירית האיפה ארבעים ושלש ביצים וחומש ביצה.

בשמן כתית לא לחובה נאמר כתית אלא להכשיר לפי שנאמר (שמות כז, כ) כתית למאור ומשמע למאור ולא למנחות יכול לפסלו למנחות ת"ל כאן כתית ולא נאמר (שמות כז, כ) כתית למאור אלא למעט מנחות שאינו צריך כתית שאף הטחון בריחים כשר בהן.

רבע ההין ג' לוגין והנסך לספלים כדאית' במסכת סוכה (מת, א) ב' ספלים של כסף היו בראשו של מזבח ומנוקבין כמין ב' חוטמים דקין ונותן היין לתוכו והוא מקלח ויוצא דרך החוטם ונופל על גב¹³⁸¹ המזבח ומשם יורד לשיתין במזבח בית עולמים ובמזבח הנחשת יורד מן המזבח לארץ.

(מא) **לריח ניחוח**¹³⁸² על המנחה נאמר שמנחת נסכים כולה כליל וסדר הקרבנות האיברים תחלה ואחר כך המנחה שני (ויקרא כג, לז) עולה ומנחה.

¹³⁷¹ בפסוק "למלא את ידם".

¹³⁷² בפסוק "לקדש".

¹³⁷³ בפסוק "וְעָשִׂיתָ לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו כְּכֹהֵן".

¹³⁷⁴ בפסוק "אֲתִכֶּה".

¹³⁷⁵ בפסוק "תמלא ידם".

¹³⁷⁶ בפסוק "הַכֹּפְרִים".

¹³⁷⁷ בפסוק "תמלא ידם".

¹³⁷⁸ ראו "רש"י השלם", כרך שמות ד, עמ' סח, הערה 79. צריך להיות "תדכ"י. וכך הגרסה בכ"י פרמה 3256.

¹³⁷⁹ דיבור מתחיל זה בלעדי לדפוס רומא. בדפוס רפ"ד פירוש זה כלול בתוך הפירוש לפסוק הקודם. ראו "רש"י השלם", כרך שמות ד,

עמ' סח, הערות 83, 84. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 121.

¹³⁸⁰ בפסוק "וְעֵשְׂרוֹן".

¹³⁸¹ צריך להיות "גג" כמו בדפוסים הקדומים ובכתבי היד.

¹³⁸² בפסוק "נִיחֹחַ".

(מב) **תמיד** מיום ליום לא יפסיק יום בנתיים.
אשר אועד לכם שמה כשאקבע מועד לדבר אליך שם אקבענו לבא יש מרז"ל למדין מכאן שמעל מזבח הנחשת היה הקב"ה מדבר עם משה משהוקם המשכן ויש מרז"ל אומיים מעל הכפרת כמו שני (שמות כה, כב) ודברתי אתך מעל הכפורת ואשר אועד לכם האמור כאן אינו אומר על המזבח אלא על אהל מועד הנזכר במקרא.

(מג) **ונועדתי¹³⁸³ שמה** אתועד עמם בדבור כמלך הקובע מקום לדבר עם עבדיו שם.
ונקדש¹³⁸⁴ המשכן. שתשרה שכינה בו ומדרש אגדה אל תקרי בכבודי אלא במכובדי במכובדין שלי כאן רמוז לו מיתת שני בני אהרן ביום הקמתו וזהו שאמר משה (ויקרא י, ג) **הוא אשר דבר ה'¹³⁸⁵ בקרובי אקדש והיכן דבר ונקדש בכבודי.**

(מו) **לשכני בתוכם** על מנת כן לשכון אני בתוכם.

פרק ל

(א) **מקטר קטרת** להעלות מעליו קיטור עשן סמים.

(ג) **את גגו** זה היה לו גג אבל מזבח העולה לא היה לו גג אלא ממלאין חללו באדמה בכל חנייתן.
זר זהב סימן כתר כהונה.

(ד) **צלעותיו¹³⁸⁶** כאן הוא לשון זוית כתר גומו לפי שנאמר צדיו שני זוויתיו בשני צדיו.
והיה מעשה הטבעות האלה לבתים לבדים¹³⁸⁷ בית תהיה הטבעת לבד.

(ו) **לפני הפרכת** שמה תאמר משוך מכנגד הארון מחוץ לצפון או לדרום ת"ל לפני הכפרת מכוון כנגד הארון מבחוץ סמוך לכפרת משליש ולפנים.

(ז) **בהטיבו** לשון נקוי הבזיכין שלמנורה מדשן הפתילות שנשרפו בלילה והיה מטיבן בכל בקר ובקר.
נרות¹³⁸⁸ לוציניו בלע' וכן כל נרות האמורות במנורה חוץ ממקום שנאמר בו העלאה שהוא לשון הדלקה.

(ח) **ובהעלות¹³⁸⁹** כשידליקם להעלות להבתן.
יקטירנה בכל יום מקטיר פרס שחרית ופרס בין הערבים.

(ט) **לא תעלו עליו** על מזבח זה.
קטרת זרה שום קטרת שלנדבה כולן זרות הן לו חוץ מזו.
ועולה ומנחה לא עולה ולא מנחה עולה שלבהמה ועוף מנחה היא שלמין לחם.

(י) **וכפר אהרן** מתן דמים.
על קרנוחיו אחת בשנה ביום הכפורים הוא שנאמר באחרי מות (ויקרא טז, יח) ויצא אל המזבח אשר לפני יי וכפר עליו.

חטאת הכפורים הם פר ושעיר שליום הכפורים המכפרין על טומאת מקדש וקדשיו.
קדש קדשים הוא המזבח מקודש לדברים הללו בלבד ולא לעבודה אחרת וכולן מפורשין במסכת סוטה.¹³⁹⁰

חסלת פרשי' ואתה תצוה

[פרשת כי תשא]

פרק ל

(יב) **כי תשא** לשון קבלה כתר גומו כשתחפוץ לקבל סכום מניינם לדעת כמה אל תמנם לגולגולת אלא יתנו כל אחד מחצית השקל ותמנה את השקלים ותדע את מניינם.

¹³⁸³ בפסוק "וְנִעַדְתִּי".

¹³⁸⁴ בפסוק "בְּכִבְדֵי".

¹³⁸⁵ בפסוק "הוּא אֲשֶׁר דָּבַר ה' לְאֹמֵר".

¹³⁸⁶ בפסוק "צִלְעוֹתָיו".

¹³⁸⁷ המילים "לבתיים ולבדים" הן חלק מהפירוש ולא דיבור מתחיל כבנוסח המקובל. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 122.

¹³⁸⁸ בפסוק "הנרות".

¹³⁸⁹ בפסוק "וּבַהֲעֹלֹת".

¹³⁹⁰ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 112.

ולא יהיה בהם נגף שהמנין שולט בו עין הרע והדבר בא עליהן כמו שמצינו בימי דוד.

(יג) **זה יתנו** הראהו כמין מטבע שלאש ומשקלה מחצית השקל ואמר לו כזה יתנו. **כל העובר על הפקודים**¹³⁹¹ כדרך המונין מעבירין את הנמנין זה אחר זה וכן לשון (ויקרא כז, לב) כל אשר יעבור¹³⁹² תחת השבט וכן (ירמיהו לג, יג) תעבורנה¹³⁹³ הצאן על ידי מונה. **מחצית השקל בשקל הקדש** במשקל הקדש שקצבתי לך לשקול בו שקלי הקדש כגון שקלים האמורין בפרשת ערכין ושדה אחוזה.

עשרים גרה עכשו פרש לך כמה הוא. **גרה** לשון מעה וכן בשמואל (שמואל א' ב, לו) יבא להשתחוות לאגורת כסף ולככר לחם¹³⁹⁴. **עשרים גרה השקל** שלם והשקל ד' זוזים והזוז בתחלתו ה' מעות אלא באו והוסיפו עליו שתות והעלוהו לשש מעה כסף ומחצית השקל הזה שאמרתי לך יתנו תרומה לה'.

(יד) **מבן עשרים שנה ומעלה** למדך כאן שאין פחות מבן עשרים יוצא בצבא ונמנה בכלל אנשים.

(טו) **לכפר על נפשותיכם**¹³⁹⁵ שלא תנגפו על ידי המנין ד"א לכפר על נפשותיכם לפי שרמז להם כאן ג' תרומות שנכתב כאן ג' פעמים תרומת ה' אחת תרומת אדנים שמנאן כשהתחילו בנדבת המשכן ונתנו כל אחד מחצית השקל ועלו למאת הככר כמו שני (שמות לח, כה) וכסף פקודי העדה מאת ככר ומהן נעשו האדנים שני (שמות לח, כז) ויהי מאת ככר הכסף והשנית אף היא על ידי מנין שמנאן משהוקם המשכן הוא המנין האמור בחומש הפקודים (במדבר א, א) באחד לחדש השני בשנה השנית ונתנו כל אחד מחצית השקל והם לקנות מהן קרבנות צבור של כל שנה ושנה והשוו בהם עניים ועשירים ועל אותה תרומה נאמר לכפר על נפשותיכם שהקרבנות לכפרה הן באין והשלישית היא תרומת המשכן שנאמר (שמות לה, כד) כל מרים תרומת כסף ונחשת ולא היתה יד כולן שוה בה אלא איש מה שנדבו לבו.

(טז) **ונתת אותו על עבודת אהל מועד** למדת שנצטוו למנותן בתחלת נדבת המשכן אחר מעשה העגל מפני שנתנה בהן מגפה כמו שנאמר (שמות לב, לה) ויגוף ה' את העם משל לצאן החביבה על בעלה ונפלה בה דבר ומשפסק אמר לו לרועה בבקשה ממך מנה את צאני ודע מה נותרו בה להודיעו שהיא חביבה עליו ואי אפשר לומי שהמנין הזה הוא האמור בחומש הפקודים שהרי נאמר בו (במדבר א, א) באחד לחדש השני והמשכן הוקם באחד לחדש הראשון שנאמר (שמות מ, ב) ביום החודש הראשון באחד לחדש תקים את המשכן¹³⁹⁶ והמנין הזה הכתוב הנה נעשו האדנים משקלים שלו שני (שמות לח, כז) ויהי מאת ככר הכסף לצקת הא למדת שנים היו אחד בתחלת נדבתו אחר יום הכפורים בשנה ראשונה ואחד בשנה השנית באייר משהוקם המשכן ואם תאמר וכי אפשר שבשניהן היו שוין שש מאות אלף וגי אלפים וחמש מאות וחמשים שהרי בכסף פקודי העדה נאמי כן ובחומש הפקודים אף הוא אומי כן (במדבר א, מו) ויהיו כל הפקודים שש מאות אלף וגי אלפים וחמש מאות וחמשים והלא בבי' שנים היו ואי אפשר שלא היו בשעת מנין הראשוני בני י"ט שלא נמנו ובשניה נעשו בני כ' תשובה לדבר אצל שנות האנשים בשנה אחת נמנו אבל למנין יציאת מצרי' היו בי' שנים לפי שיציאת מצרים מונין מניסן כמו ששנינו במסכת ראש השנה (ב, ב) ונבנה המשכן בראשונה והוקם בשניה שנתחדשה שנה באחד בניסן אבל שנות האנשים מנויין למנין שנות העולם המתחילין מתשרי נמצאו שניהם המנינים בשנה אחת היו המנין האחד היה בתשרי לאחר יום הכפורי' שנתרצה הבי"ה לישראל לסלוח להם ונצטוו על המשכן והשני באחד באייר.

על עבודת אהל מועד הן האדנים שנעשו בו.

(יח) **כיוור** כמין דוד גדולה ולה דדין המריקים בפיהן מים.

וכנו כתרנו' מושב מתוקן לכיור.

לרחצה מוסב על הכיור.

ובין המזבח מזבח העולה שכתוב בו שהוא לפני פתח משכן אהל מועד והיה הכיור משוך קמעא ועומד כנגד אויר שבין המזבח והמשכן ואינו מפסיק כלל בנתים שני (שמות מ, כט) ואת מזבח העולה שם פתח משכן אהל מועד מזבח לפני אהל מועד ואין כיוור לפני אהל מועד הא כיצד משוך קמעא כלפי הדרום כך שנויה בזבחים (נט).

(יט) **את ידיהם ואת רגליהם** בבת אחת הוא מקדש ידיו ורגליו וכך שנינו בזבחים (יט, ב) כיצד קדוש מניח ידו הימנית על גבי רגלו הימנית וידו השמאלית¹³⁹⁷ ומקדש.

(כ) **בבואם אל אהל מועד** להקטיר שחרית ובין הערבים קטרת או להזות מדם פר כהן משיח ושעירי ע"ז.

ולא ימותו¹³⁹⁹ הא אם לא ירחצו ימותו שהתורה נאמרת כללות ומכלל לאו אתה שומע הין.

אל המזבח החיצון שאין כאן ביאת אהל מועד אלא בחצר.

¹³⁹¹ בפסוק "העֹבֵר עַל הַפְּקוּדִים".

¹³⁹² בפסוק "יַעֲבֹר".

¹³⁹³ בפסוק "תַּעֲבֹרְנָה".

¹³⁹⁴ בפסוק "להשתחוות לו לאגורת כסף וככר לחם".

¹³⁹⁵ בפסוק "נִפְשֹׁתֵיכֶם".

¹³⁹⁶ בפסוק "תִּקֵּים אֶת מִשְׁכַּן אֹהֶל מוֹעֵד".

¹³⁹⁷ יש חשש לדילוג מחמת הדומות. יש להוסיף "על גבי רגלו השמאלית". וכן הוא בכ"י פרמה 3256 ובדפוס רפ"ד.

¹³⁹⁸ בפסוק "בְּבֹאֵם".

¹³⁹⁹ בפסוק "יָמֹתוּ".

(כא) **ולא ימותו** לחייב מיתה על המשמש במזבח שלא רחץ ידים ורגלים שהמיתה הראשונה לא שמענו אלא על הנכנס באהל.

(כג) **בשמים ראש** חשובין. **וקנמון**¹⁴⁰⁰ בשם לפי שהקנמון קליפת עץ הוא יש שהוא טוב ויש בו ריח וטעם ויש שאינו אלא כעץ לכך הוצרך לומר קנמון בשם מן הטוב.
מחציתו חמשים ומאתים מחצית הבאתו תהא חמשים ומאתים נמצא כולו חמש מאות כשיעור מר דרור אם כן למה נאמר בו חצאין גזרת הכתוב הוא להביאו לחצאין להרבות בו שתי הכרעות שאין שוקלין עין בעין וכך שנויה בכריתות (ה, א).
וקנה בשם קנה של בשם לפי שיש קנים שאין של בשם הוצרך לומר קנה בשם.
חמשים ומאתים סך כולו.

(כד) **וקדה** שרש עשב ולשון חכמים קציעה.
הין י"ב לוג ונחלקו בו חכמי ישראל ר' מאיר אומ' בו שלקו את העקרין אמ' לו ר' יהודה והלא לסוך את העקרין אינו ספק אלא שראום במים שלא יבלעו השמן וא"כ הציף עליהם השמן עד שקלט הריח וקפחו לשמן מעל העקרין.¹⁴⁰¹

(כה) **רוקח מרקחת** רוקח שם דבר הוא והטעם מוכיח שהוא למעלה והרי הוא כמו (שיר השירים ח, ב) רקח¹⁴⁰² ואינו כמו (ישעיהו נא, טו) רוגע הים וכמו (ישעיהו מב, ה) רוקע הארץ שהטעם למטה וכל דבר המעורב בחבירו עד שזה קופח מזה או ריח או טעם קרוי מרקחת.
רוקח מרקחת רוקח העשוי על ידי אומנות תערובת.
מעשה רוקח שם האומן בדבר.

(כו) **ומשחת בו** כל משיחות כמין כי חוץ משל מלכים שהן כמין נזר.

(כז) **וקדשת**¹⁴⁰³ משיחה זו מקדשתן להיות קדש קדשים ומהו קדושתן כל הנוגע כל הראוי לכלי שרת משנכנס לתוכו קדוש קדושת הגוף ליפסל ביוצא ובלינה ובטבול יום ואינו נפדה לצאת לחולין אבל דבר שאינו ראוי להם אין מקדשין ושנויה היא משנה שלמה אצל המזבח מתוך שנאמר (שמות כט, לז) כל הנוגע במזבח יקדש שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי ת"ל כבשים מה כבשים ראויין אף כל ראוי.

(ל) **תמשח** כל משיחות משכן וכהנים מתורגמים לשון ריבוי לפי שאין צרך משיחתן אלא לגדולה - כי כן יסד המלך (אסתר א, ח), שזה חנוך גדולתן ושאר משיחות כגון (שמות כט, ב) משוחים בשמן (עמוס ו, ו) ראשית¹⁴⁰⁴ שמנים ימשחו לשון ארמית בהן כלשון עברית.

(לא) **לדורותיכם** מכאן למדו רז"ל לומ' שכולו קיים לעתיד לבא.
זה בגימטריא תריסר לוגי.

(לב) **לא ייסך** בבי' יו"דין לשון לא יפעל כמו (דברים ה, טו) ייטב לך.
על בשר אדם לא ייסך מן השמן הזה עצמו.
ובמתכונתו¹⁴⁰⁵ לא תעשו כמוהו אחד במשקל בסמנים הללו לפי מדת הין שמן אבל פחת או רבה סמנים לפי חשבון מדת הין שמן מותר ואף העשוי במתכונתו של זה אין הסך ממנו חייב אלא הרוקחו.
ובמתכונתו לשון חשבון כמו (שמות ה, ח) מתכונת הלבנים וכן (שמות ל, לז) במתכונתה של קטורת.

(לג) **ואשר יתן ממנו** מאותו של משה.
על זר שאינו צרך כהונה גדולה ומלכות.

(לד) **נטף** הוא צרי ועל שם שאינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף קרוי נטף ובלע' גומא והצרי קורין לו טריאקה.
שחלת¹⁴⁰⁶ שרש בשם חלק ומצהיר כצפורן ובלשון המשנה קרוי צפורן וזהו שתרגם אנקלוס טופרא.
חלבנה¹⁴⁰⁷ בושם שריחו רע וקורין לו גלבנו ומנאה הכתוב עם סמני הקטרת ללמדנו שלא יקל בעינינו לצרף עמנו באגודת תעניותנו ותפלתנו את פושעי ישראל שיהו נמנין עמנו.
סמים אחרים.

¹⁴⁰⁰ בפסוק "וְקַנְמוֹן".

¹⁴⁰¹ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 19.

¹⁴⁰² בפסוק "הַרְקָח".

¹⁴⁰³ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 92 ועמ' 123.

¹⁴⁰⁴ בפסוק "וְרֵאשִׁית".

¹⁴⁰⁵ בפסוק "וּבְמִתְכֹנְתוֹ".

¹⁴⁰⁶ בפסוק "וּשְׁחַלְתָּ".

¹⁴⁰⁷ בפסוק "וּחִלְבָנָה".

ולבונה¹⁴⁰⁸ זכה מכאן למדו רז"ל י"א סמנים נאמרו לו למשה בסיני בקטרת סמים ב' נטף ושחלת וחלבנה ג' הרי ה' סמים לרבות עוד כמו אלה הרי י' ולבונה הרי י"א ואלו הן הצרי והצפורן חלבנה ולבונה מור וקציעה שבולת נרד וכרכום הרי ח' שהשבלת ונרד אחד הוא שהנרד דומה לשבולת הקושט והקליפה והקנמון הרי י"א בורית כרשינה אינו נקטר אלא בו שפין את הצפורן ללבנה שתהא לבנה ונאה.
בד בבד יהיה אלו ד' הנזכרים כאן יהיו שוין משקל במשקל כמשקלו שלזה כך משקלו של זה וכך שנינו (כריתות ו.) הצרי והצפורן החלבנה והלבונה משקל שבעים שבעים מנה ולשון בד נראה בעיני שהוא לשון יחידי אחד באחד יהיו זה כמות זה.

(לה) **ממולח**¹⁴⁰⁹ מתורג' מעורב שיערב יפה זה עם זה ואומר אני שדומה לו (יונה א, ה) וייראו המלחים (יחזקאל כז, כז) מלחיד וחובליך על שם שהן מהפכין המים במשוטות כשמנהיגין את הספינה כשהן יושבין כאדם המהפך בכף ביצים נקופות לערבן עם המים וכל דבר שאדם רוצה לערב יפה מערבו ומהפכו באצבע או בבזך.
ממולח טהור קדש ממולח יהיה וטהור וקדוש.

(לו) **ונתת**¹⁴¹⁰ **ממנה** היא קטרת של כל יום ויום שעל המזבח הפנימי שהוא באהל מועד.
אשר אועד לכם¹⁴¹¹ **שמה** כל מועד דבור שאקבע לך אני קובעו לאותו מקום.

(לז) **במתכונתה** במנין סממניה.
קדש תהיה לך לה' לא תעשנה אלא לשמי.

(לח) **להריח בה** אבל עושה אותה במתכונתה משלו למכרה לצבור.

פרק לא

(ב) **קראתי בשם** לעשות מלאכתי את בצלאל.

(ג) **חכמה**¹⁴¹² מה שאדם שומע מאחרים ולומד.
תבונה¹⁴¹³ מבין דבר מתוך דבר מלבו מתוך דברים שלמד.
דעת¹⁴¹⁴ רוח הקדש.

(ד) **לחשוב מחשבות**¹⁴¹⁵ אריגת מעשה חושב.

(ה) **חרושת**¹⁴¹⁶ לשון אומנות כמו (ישעיהו מ, כ) חרש חכם ואונקלו' תרג' ושנה בפירושו שאומן אבנים קרוי אומן וחרש שלעצים קרוי נגר.
למלות להושיבה במשבצת שלה במלואה לעשות המשבצות למדת מושב האבן ועוביה.

(ו) **ובלב כל חכם לב** ועוד שאר חכמי לב יש בכם וכל אשר נתתי בו חכמה ועשו את כל אשר צויתך¹⁴¹⁷.

(ז) **ואת הארון לעדות** לצורך לוחות העדות.

(ח) **הטהורה**¹⁴¹⁸ על שם זהב טהור.

(י) **ואת בגדי השרד** אומ' אני לפי פשוטו שלמקר' אי אפשר שבבגדי כהונה מדבר לפי שני אצלך את¹⁴¹⁹ בגדי הקדש לאהרון הכהן אלא הם בגדי התכלת והארגמן ותולעת השני האמורים בפרשת מסעות (במדבר ד, יב-יג) ונתנו אל בגד תכלת ופרשו עליו בגד ארגמן (במדבר ד, ח) ופרשו עליהם בגד תולעת השני ונראין דברי שני (שמות לט, א) ומן התכלת והארגמן ותולעת השני עשו בגדי שרד לשרת בקדש ולא הוזכר שש עמהן ואם בבגדי כהונה לא מצינו באחד מהן ארגמן או תולעת שני בלא שש.
בגדי השרד יש מפרשי' לשון עבודה ושירות כתרגו' לבושי שמושא ואין לו דמיון במקר' ואומ' אני שהוא לשון ארמי כתרגו' שלקלעים ותרגו' שלמכבר שהיו אורגין במחט ועשוין נקבים נקבים.

¹⁴⁰⁸ בפסוק "וּלְבֹנָה".

¹⁴⁰⁹ בפסוק "מְמֹלָח".

¹⁴¹⁰ בפסוק "וּנְתַתָּהּ".

¹⁴¹¹ בפסוק "לְךָ".

¹⁴¹² בפסוק "בְּחִכְמָהּ".

¹⁴¹³ בפסוק "וּבִתְבוּנָהּ".

¹⁴¹⁴ בפסוק "וּבְדַעְתָּ".

¹⁴¹⁵ בפסוק "לְחָשַׁב מַחְשְׁבוֹת".

¹⁴¹⁶ בפסוק "וּבְחַרְשֹׁתָּ".

¹⁴¹⁷ בפסוק "צְוִיתְךָ".

¹⁴¹⁸ בפסוק "הַטְּהוֹרָה".

¹⁴¹⁹ בפסוק "וְאֵת".

(יא) **ואת קטרת הסמים לקדש** לצרך הקטרת היכל שהוא קדש.

(יג) **ואתה דבר אל בני ישראל** ואתה אע"פ שהזהרתיך לצותן על מלאכת המשכן אל יקל בעיניך לדחות השבת מפני אותה מלאכה.
אך את שבתותי תשמורו¹⁴²⁰ אע"פ שתהיו רודפין בזריזות המלאכה שבת אל תדחה מפניה כל אכין ורקין מיעוטיך למעט שבת ממלאכי המשכן.
כי אות הוא ביני וביניכם אות גדולה היא בינינו שבחרתי בכם בהנחילי לכם יום מנוחתי למנוחה לדעת האומות בה כי אני ה' מקדשכם.

(יד) **מות יומת** אם יש עדים והתראה.
ונכרתה בלא התראה.
מחלליה הנוהג בה חול בקדושתה.

(טו) **שבת שבתון** מנוחת מרגוע ולא מנוחת עראי.
קדש לה' שמירת קדושת' לשמי ובמצותי.

(יז) **וינפש** כתרגומו וכן כל לשון נופש הוא לשון נפש שמשיב נפשו ונשמתו בהרגיעו מטורח המלאכה ומי שכתוב בו (ישעיהו מ, כח) לא ייעף ולא יגע וכל פעלו במאמר הכתיב מנוחה לעצמו לשבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע.

(יח) **ויתן אל משה** אין מוקדם ומאוחר בתורה מעשה העגל קדם לצווי מלאכת המשכן ימים רבים שהרי ב"י בתמוז נשתברו הלוחות וביום הכפורים נתרצה הקב"ה לישראל ולמחרת התחילו בנדבת המשכן והוקם באחד בניסן.
ככלותו¹⁴²¹ חסר ו"ו שנמסרה לו תורה ככלה לחתן שלא היה יכול ללמדה כולה בזמן מועט זה שכל ארבעים יום היה למד תורה ושוכחה לבסוף ויתן במתנה ד"א מה כלה מקושטת בעשרים וארבעה קישוטין הן האמורין בספר ישעיה אף תלמיד חכם צריך להיות בקי בכ"ד ספרים.
לדבר אתו החוקים והמשפטים שבפרשת אלה המשפטים לדבר אתו מלמד שהיה משה שומע מפי הגבורה וחוזרין ושונין ההלכה יחד.
לוחות¹⁴²² חסר ו"ו שהיו שתיהן שוות.

פרק לב

(א) **כי בושש**¹⁴²³ **משה** כתרגומו לשון איחור וכן (שופטים ה, כח) בושש¹⁴²⁴ רכבו ויחילו בוש עד¹⁴²⁵ (שופטים ג, כה), בושש באו שש כשעלה משה בהר אמ' להן לסוף מ' יום אני בא בתוך ו' שעות כסבורין הן שאותו יום שעלה בו מן המנין הוא והוא אמר מ' יום שלמים יום ולילה עמו ויום עלייתו אין לילו עמו בז' בסיון עלה כמו שמפורש באלה המשפטי שאומר הפסוק (שמות כד, טז) ויקרא אל משה ביום השביעי וזה היה יום ז' בסיון נמצא שמ' יום שעמד משה בהר כלים ב"י בתמוז ובו ביום נשתברו הלוחות וב"י בתמוז בא שטן וערבב את העולם והראה דמות חשך ואפלה וערבוביא לומר ודאי מת משה
לכך נראה ערבוביא לעולם אמ' מת משה שהרי כבר באו שש שעות ומשה לא בא כדאית' במסכ' שבת (פט, א) ואי אפשר לומ' שלא טעו אלא ביום המעונן בין קודם חצות לאחר חצות שהרי לא ירד משה עד יום המחרת שני (שמות לב, ו) וישכימו ממחרת ויעלו עולות.
אשר ילכו לפנינו אלוהות הרבה אוו להם.
כי זה משה האיש כמין דמות משה הראה להם השטן שנושאין באויר רקיע השמים.
אשר העלנו מארץ מצרים והיה מורה לנו הדרך אשר נעלה בה עתה צריכין אנו לאלוהות אשר ילכו לפנינו.

(ב) **באזני נשיכם** אמר אהרן בלבו הנשים והילדים חסין על תכשיטיהן שמא יתעכב הדבר ובתוך כך יבא משה והם לא המתינו ופרקו משלעצמן.
פרקו לשון צווי מגז' פרק ליחיד כמו ברכו מגז' ברך.

(ג) **ויתפרקו** לשון פריקת משא כשנטלום מאזניהם נמצאו מפורקין מנומיהן.
את נזמי כמו מנומזי כמו (שמות ט, כט) כצאתי את העיר.

¹⁴²⁰ בפסוק "שְׁבֹתֵי תְּשֹׁמוֹרוֹ".

¹⁴²¹ בפסוק "כְּכֹלְתוֹ". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 58.

¹⁴²² בפסוק "לְחֹתִי".

¹⁴²³ בפסוק "בְּשֹׁשׁ".

¹⁴²⁴ בפסוק "בְּשֹׁשׁ".

¹⁴²⁵ בפסוק "עַד בּוֹשֵׁשׁ".

(ד) **ויצר אותו בחרט** יש לתרגמו בשני פנים האחד ויצר לשון קשירה בחרט לשון סודר כמו (ישעיהו ג, כב) המטפחות והחריטים (מלכים ב' ה, כג) ויצר ככרים כסף בשני חריטים והשני לשון צורה בחרט כלי אומנות הצורפים שחורצין וחורטין בו צורות בזהב כעט ברזל החורט אותיות בלוחות ופנקסים כמו (ישעיהו ח, א) וכתוב עליו בחרט אנוש וזהו שתרגי' אונקלו' וצר יתיה בזיפא לשון זיוף הוא כלי אומנות שחורצין בו בזהב אותיות ושקדים שקורין נייל ומזייפין על ידו חותמות.

עגל מסכה כיון שהשליכו לכוור באו ממכשפי ערב רב שעלה ממצרים ועשוהו בכשפים ויש אומרים מיכה היה שם שיצא מתוך דימוסי בנין שנתמכמך במצרים והיה בידו שם שכתבו משה עלה שור להעלות ארונו שליוסף מתוך נילוס והשליכו לתוך הכור ויצא העגל.

מסכה לשון מתכת ד"א קכ"ה קינטרין זהב היו בו כגימטריא שלמסכה.
אלה אלהיך ישראל ולא נאמר אלה אלהינו מכאן שערב רב שעלה ממצרים הוא שנקהל על אהרן והוא עשאו ואחר כך הטעה ישראל אחריו.

(ה) **וירא אהרן** שהיה בו רוח חיים שני (תהלים קו, כ) וימירו את כבודם בתבנית שור אוכל עשב וראה מעשה שטן שהצליח ולא היה לו פה לדחותם לגמרי.

ויבן מזבח ויקרא¹⁴²⁶ **חג לה' מחר** ולא היום שמא יבא משה קודם שיעבדוהו זהו פשוטו ומדרשו בויקרא רבא ראה דברים הרבה ראה חור בן אחותו שהוכיח אותן והרגוהו וזהו ויבן מזבח לפניו ויבן מזבוח לפניו ועוד חשב מוטב שיתלה בי הסרחון ולא בהם ועוד אמר אם הם בונין אותו זה מביא צרור זה מביא אבן ונמצאת מלאכתן עשויה בבת אחת מתוך שאני בונה אותו אני מתעצל במלאכתי ובין כך ובין כך משה יבא.

חג לה' לבו לשמים היה בטוח שיבא משה ויעבדו את ה' ד"א וירא אהרן ראה שכבר עברו על שתי דברות הראשונות על דבור ראשון דכתיב (שמות כ, ב) אנכי יי' א' ¹⁴²⁷ כו' והם תלו הגדולה והמירו בתבנית שור ואמרו (שמות לב, ד) אלה א' כו' ¹⁴²⁸ ועל דבור שני דכתיב (שמות כ, ג) לא תעשו פסל ¹⁴²⁹ והם עשו ונתיירא שלא יעברו על לא תשתחוה להם ולא תעבדו' ובקש לעכב עד למחר.

(ו) **וישכימו** השטן זרזן כדי שיחטאו.
לצחק יש בלשון הזה במשמע גלוי עריות כמו (בראשית לט, יז) לצחק בי ושפיכות דמים כמו שנאמר (שמואל ב' ב, יד) יקומו נא הנערים ויצחקו ¹⁴³⁰ לפנינו אף כאן נהרג חור.

(ז) **וידבר** לשון קשה הוא שני (בראשית מב, ז) וידבר אתם קשות.
לך רד מגדולתך לא נתתי לך גדולה אלא בשביל ישראל באותה שעה נתנדה משה מפי ב"ד של מעלה.
שחת עמך העם לא נאמר אלא עמך ערב רב שקבלת מעצמך וגיירתם ולא נמלכת בי ואמרת טוב שידבקו גרים בשכינה הם שחתו והשחיתו.

(ט) **קשה ערף** מחזירין קשי ערפם לנגד מוכיחיהן וממאנין לשמוע.

(י) **הניחה לי** עדין לא שמענו שנתפלל משה עליהן והוא אומר הניחה לי אלא כאן פתח לו פתח והודיעו שהדבר תלוי בו שאם יתפלל עליהם לא יכלם.

(יא) **למה ה' יחרה אפך** כלום מתקנא אלא גבור בגבור.

(יב) **והנחם** התעשת להם מחשבה אחרת להיטיב על הרעה שחשבת להן.

(יג) **זכור לאברהם**¹⁴³¹ אם עברו על יי' הדברות אביהן נתנסה ביי' נסיונות עדין לא קבל שכרו תנהו לו ויצאו עשר בעשר.

לאברהם ליצחק ולישראל ואם אינן נצולין בזכותן מה אתה אומר לי ואעשה אותך לגוי גדול אם כסא של שלש רגלים אינו יכול לעמוד לפניך בשעת כעסך כסא של רגל אחד היאך יכול לעמוד.
אשר נשבעת להם בך לא נשבעת להם בדבר שהוא כלה לא בשמים ובארץ ולא בהרים וגבעות אלא בך שאתה קיים וכן שבועתך תתקיים שני (בראשית כב, טז) בי נשבעתי נאם ה' וליצחק אמ' (בראשית כו, ג) והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך וליעקב אמ' (בראשית לה, יא) אני אל שדי פרה נשבע לו באל שדי.

(טו) **משני עבריהם** היו האותיות נקראות ומעשה נסים היו.

(טז) **מעשה אלהים המה** כמשמעו הוא בכבודו עשאו ד"א כאדם האומר לחברו כל עסקיו שלפלוני במלאכה פלונית כך כל שעשועיו שלהב"ה בתורה.
חרות לשון חרט וחרת אחד הוא שניהן לשון חקק אינטילייר בלע"י.

¹⁴²⁶ בפסוק "ויקרא אהרן ויאמר חג לה' מחר". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה עמ' 78.

¹⁴²⁷ "אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ".

¹⁴²⁸ "וַיֹּאמְרוּ אֵלֶּה אֱלֹהֵיךָ יִשְׂרָאֵל".

¹⁴²⁹ "לֹא תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל".

¹⁴³⁰ בפסוק "וישחקו".

¹⁴³¹ בפסוק "זכור".

(יז) **ברעה** בהריעו שהיו מריעין ושמחין ושוחקין.

(יח) **לא**¹⁴³² **קול ענות גבורה** אין הקול זה נראה קול עניית גבורים הצועקים נצחון ולא קול חלשים הצועקים ווי או ניסה.
קול ענות קול חירופין וגדופין המענין את הנפש שומען שנאמרין לו.

(יט) **וישלך מידי** אמי ומה פסח שהוא אחד מן המצות אמרה תורה (שמות יב, מג) כל בן נכר לא יאכל בו התורה כלה כאן וכולן משומדין ואתננה להן.
תחת ההר לרגלי ההר.

(כ) **ויזר** לשון נפוץ וכן (איוב יח, טו) יזורה על נוהו גפרית וכן (משלי א, יז) כי חנם מזורה הרשת שזורין בה דגן וקטנית לצוד בו עופות.
וישק את בני ישראל נתכון לבדוקן כסוטות ג' מיתות נדונו שם עדים והתראה בסייף כמשפט עיר הנדחת שהם מרובים עדים ולא התראה במגפה (שמות לב, לה) ויגוף ה' את העם לא עדים ולא התראה בהדרוקן שבדקום המים וצבו בטניהם כסוטות.

(כא) **מה עשה לך** כמה יסורין סבלת שיסרוך עד שלא תביא עליהן חטא זה.

(כב) **כי ברע הוא** בדרך רע הן הולכין תמיד בנסיונות לפני המקום.

(כד) **ואומר להם** דבר אחד והם מהרו והתפרקו.
ואשילכהו באש ולא ידעתי שיצא העגל הזה ויצא.

(כה) **פרוע** מגולה נתגל' שמצו וקלונו כמו (במדבר ה, יח) ופרע את ראש האש'.
לשמצה בקמיהם להיות להם הדבר לגנות בפי הקמים עליהם.

(כו) **מי לה'** יבא אלי.
כל בני לוי מכן שכל השבט היה כשר.

(כז) **כה אמר ה'** והיכן אמר (שמות כב, יט) זובח לאלהים יחרם במכילתא.
אחיו אחיו מאמו והוא מישראל.

(כט) **מלאו ידיכם** אתם ההורגים אותם בדבר זה תתחנכו להיות כהנים למקום.
כי איש מכם ימלא את ידו בבנו ובאחיו.

(ל) **אכפרה בעד חטאתכם** אולי יש כופר וקנוח וסתימה לנגד חטאתכם להבדיל ביניכם ובין החטא.

(לא) **אלהי זהב** אתה הוא שגרמת שהשפעת להם זהב וכל חפצם מה יעשו שלא יחטאו משל למלך שהיה מאכיל ומשקה את בנו ומקשטו ותולה לו כיס בצוארו ומעמידו בפתח הזונות מה יעשה הבן שלא יחטא.

(לב) **ועתה אם תשא חטאתם** הרי טוב איני אומר לך מחני.
ואם אין מחני וזה מקרא קצר וכן הרבה.
מספרך כל התורה שלא יאמרו עלי שלא הייתי כדאי לבקש עליהם רחמים.

(לד) **אל אשר דברתי לך** יש כאן לך אצל דבור במקום אליך וכן (מלכים א ב, יט) לדבר לו אל¹⁴³³ אדוניהו.
הנה מלאכי ולא אני.

וביום פקדי עתה שמעתי אליך מלכותן יחד ותמיד כשאפקוד עליהם עונותיהם ופקדתי עליהם מן העון הזה מעט עם שאר העונות ואין פורענות באה על ישראל שאין בה קצת פרעון מעון העגל.

(לה) **ויגוף ה' את העם** מיתה בידי שמים לעדים בלא התראה.

פרק לג

(א) **לך עלה מזה** ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות לכך נאמר עלה מזה ד"א כלפי שאמר לו בשעת הכעס (שמות לב, ז) לך רד אמר לו בשעת רצון לך עלה.
אתה והעם כאן לא נאמר ועמך.

¹⁴³² בפסוק "אין".

¹⁴³³ בפסוק "עלי".

¹⁴³⁴ בפסוק "ויגוף".

(ב) וגרשתי את הכנעני שש אומות הן והגרגשי עמד ופנה מפניהם מאליו.

(ג) אל ארץ זבת חלב ודבש אני אומר לך להעלותן כי לא אעלה בקרבך לכך אני אומר ושלחתי לפניך מלאך. כי עם קשה עורף אתה וכששכינתי בקרבכם ואתם ממרים בי אני מרבה עליכם זעם. פן אכלך לשון כליון.

(ד) הדבר הרע שאין שכינה מתהלכת עמם. איש עדין כתרם שנתנו להם בחורב כשאמרו נעשה ונשמע.

(ה) רגע אחד אעלה בקרבך אם אעלה בקרבך ואתם ממרים בי בקשיות ערפכם אזעים עליכם זעם רגע אחד שהוא שיעור זעמו שני (ישעיהו כו, כ) חבי כמעט רגע עד יעבור זעם ואכלה אתכם לפי טוב לכם שאשלח מלאך. ועתה בפורענות זו תלקו מיד שתורידו עדיכם מעליכם. ואדעה מה אעשה לך בפקודת שאר העון אני יודע מה בלבי לעשות.

(ו) את עדיים מהר חורב את העדי שהיה בידם מהר חורב.

(ז) ומשה מאותו עון והלאה. יקח את האהל לשון הווה הוא לוקח אהלו ונוטהו מחוץ למחנה אמר מנודה לרב מנודה לתלמיד. הרחק אלפים אמה כענין שנאמר (יהושע ג, ד) אך רחוק יהיה ביניכם וביניו כאלפים אמה. וקרא לו אהל מועד הוא בית ועד למבקשי תורה. כל מבקש ה' מכאן למבקשי פני זקן כמקבל פני שכינה. יצא אל אהל מועד כמו יוצא ד"א והיה כל מבקש ה' אפילו מלאכי השרת כשהיו מבקשין מקום שכינה חביריהן אומרים להם הרי הוא באהלו שלמשה.

(ח) והיה לשון הווה. כצאת משה מן המחנה ללכת אל אהל מועד. יקומו כל העם עומדין מפניו ואין יושבין עד שנתכסה מהן והוא שנאמר והביטו אחרי משה ומדרש חכמים והביטו אחרי משה לשבח אשרי ילוד אשה שכך מובטח שהשכינה תכנס אחריו לפתח אהלו.

(ט) ודבר עם משה כמו ומדבר עם משה ומתמלל עם משה שהוא כבוד שכינה כמו (במדבר ז, פט) וישמע את הקול מדבר אליו כשהוא אומר מדבר פתרונו הדבור נדבר בינו לבין עצמו וההדיוט שומע מאליו וכשהוא אומ' מדבר משמ' שהמלך מדב' עם משה.

(י) והשתחוו לשכינה.

(יא) ודבר¹⁴³⁵ אל משה פנים אל פנים ומתמלל עם משה. ושב אל המחנה לאחר שנדבר עמו היה משה שב אל המחנה ומלמד לזקנים מה שלמד והדבר הזה נהג משה מיום הכפורים עד שהוקם המשכן ולא יותר שהרי ביי' בתמוז נשתברו הלוחות ביי"ח שרף את העגל ודן את החוטאין ביי"ט עלה שני (שמות לב, ל) ויהי ממחרת ויאמר משה אל העם אתם חטאתם חטאה גדולה עשה שם מ' יום ובקש רחמים שני (דברים ט, יח) ואתנפל לפני ה' בראש חדש אלול בא לו הדבור (שמות לד, ב) ועלית בבקר אל הר סיני לקבל לוחות האחרונות ועשה שם מ' יום שני (דברים י, י) ואנכי עמדתי בהר כימים הראשונים מה הראשונים ברצון אף האחרונים ברצון אמור מעתה אמצעיים היו בכעס ביי' בתשרי נתרצה הב"ה לישראל לסלוח בלב שלם ואמר לו סלחתי כדברך ומסר לו לוחות האחרונות וירד והתחיל לצוותן על מלאכת המשכן ועשאוהו עד אחד בניסן ומשהוקם לא נדבר עמו אלא מאהל מועד.

ושב אל המחנה ותאיב למשריתא לפי שהוא לשון הווה וכן כל הענין וראה כל העם (שמות לג, י) וחזן ונצבו (שמות לג, ח) וקיימין והביטו (שמות לג, ח) ומסתכלין והשתחוו (שמות לג, י) וסגדין זהו פשוטו של מקרא ומדרשו דבר ה' אל משה שישב אל המחנה אמי לו אני בכעס ואתה בכעס אם כן מי יקרבים.

(יב) ראה אתה אומר¹⁴³⁶ אלי ראה תן עיניך ולבך אל דבריך שאתה אומר¹⁴³⁷. ואתה לא הודעתני שאמרת לי (שמות כג, כ) הנה אנכי שולח מלאך אין זו הודעה שאני חפץ ואתה אמרת הכרתך משאר בני אדם.

בשם בחשיבות שאמרת לי (שמות יט, ט) הנה אנכי בא אליך בעב הענן וגם בך יאמינו לעולם.

(יג) ועתה אם נא מצאתי חן בעיניך הודיעני נא את דרכיך¹⁴³⁸ מה שכר אתה נותן למוצאי חן בעיניך.

¹⁴³⁵ בפסוק "ודבר הי".

¹⁴³⁶ בפסוק "אמר".

¹⁴³⁷ יש פה רווח גדול בדפוס.

¹⁴³⁸ בפסוק "דרכיך".

ואדעך למען אמצא חן בעיניך ואדע בזו מדת תגמולך מה היא מציאת חן בעיניך הודיעני שמצאתי חן בעיניך ופתרונו למען אמצא חן למען אכיר מציאת החן.

וראה כי עמך הגוי הזה שלא תאמר ואעשה אותך לגוי גדול ואת אלה תעזוב ראה כי עמך היו מקודם ואם בהם תמאס איני סומך על היוצאין מחלצי שיתקיימו ואת תשלום השכר שלי בעם הזה הודיעני ורז"ל דרשו מה שדרשו במסכת ברכות (ז, א) ואני לישיב המקראות על אופניהן ועל סדרן באתי.

(יד) **ויאמר פני ילכו** כתרגומו לא אשלח עוד מלאך אני בעצמי אלך, כמו (שמואל ב' יז, יא) ופניך הולכים בקרב.

(טו) **ויאמר אליו** בזו אני חפץ כי על ידי מלאך אל תעלנו מזה.

(טז) **ובמה יודע איפה**¹⁴³⁹ ואיפה יודע מציאות החין הלא בלכתך עמנו ועוד דב' אחר אני שואל ממך שלא תשרה שכינת' על האומות.

ונפלינו אני ועמך ונהיה מובדלים בדבר זה מכל העם כמו (שמות ט, ד) והפלה ה' בין מקני ישראל.

(יז) **גם את הדבר הזה אשר דברת אעשה** שלא אשרה שכינתי על האומות ואין דבריו של בלעם על ידי שריית שכינה אלא נופל וגלוי עינים וכגון (איוב ד, יב) ואלי דבר יגונב שומעין על ידי שליח.

(יח) **הראני נא את כבודך**¹⁴⁴⁰ ראה משה שהיה עת רצון ודבריו מקובלין הוסיף לשאול להראותו מראית כבודו.

(יט) **אני אעביר כל טובי** הגיעה שעה שתראה בכבודי מה שארשך לראות לפי שאני צריך ללמדך סדר תפלה שכשנצרכת לבקש רחמים על ישראל הזכרת זכות אבות כסבור אתה שמא תמה זכות אבות ואין עוד תקנה.

אני אעביר כל טובי כל מדת טובי לפניך על הצור (שמות לג, כא) ואתה נתון במערה. **וקראתי בשם ה' לפניך** ללמדך סדר בקשת רחמים אף אם תכלה זכות אבות וכסדר שאתה רואה אותי מעוטף וקורא י"ג מדות הוי מלמד את ישראל לעשות ועל ידי שיזכירו לפני רחום וחנון כי רחמי לא כלו. **וחנותי את אשר אחון**¹⁴⁴¹ פעמים שארצה לחון.

ורחמתי עת שאחפוץ לרחם עד כאן לא הבטיחו אלא עתים אענה ועתים לא אענה אלא בשעת מעשה אמר לו (שמות לד, י) הנה אנכי כורת ברית הבטיחו שאינן חוזרות ריקם.

(כ) **ויאמר לא תוכל לראות**¹⁴⁴² אף כשאעביר כל טובי על פניך (שמות לג, יט) איני נותן לך רשות לראות פני.

(כא) **הנה מקום אתי** בהר שאני מדבר עמך תמיד יש מקום מוכן לך לצרכך שאטמיני שם שלא תזוק ומשם תראה מה שתראה זהו פשו' ומדרשו על מקום שהשכינה שם מדבר ואמ' הנה המקום אתי ואינו אומר במקום שהב"ה מקומו שלעולם ולא עולמו מקומו.

(כב-כג) **בעבור כבודי**¹⁴⁴³ כשאעבור לפניך.

בנקרת הצור כמו (במדבר טז, יד) העיני האנשים ההם תנקר (משלי ל, יז) יקרוה עורבי נחל (מלכים ב' יט, כד) אני קרתי ושתייתי מים מגז' אחת הן נקרת הצור כריית הצור.

ושכותי כפי מכאן שנתנה רשות למחבלים ואגן בממרי הוא כנוי דרך כבוד שלמעלה שאין צריך לסוכך עליו כפ' ממש¹⁴⁴⁴ ואעדי ית דברת יקרי כשתסתלק הנהגת כבודי מכנג' פניך ללכת משם והלאה. **וראית את אחורי** הראהו קשר שלתפלין.

פרק לד

(א) **פסל לך** הראהו מחצב של ספירינון מתוך אהלו ואמ' לו הפסולת יהי שלך ומשם נתעשר משה הרב' פסול לך אתה שברת הראשונות אתה פסול האחרונות משל למלך שהלך למדינת הים והניח ארוסתו עם השפחות מתוך קלקול השפחות יצא עליה שם רע עמד שושבינה וקרע את כתובתה אמר אם יאמר המלך להרגה אומר לו עדין אינה אשתך בדיק המלך ומצא שלא בא הקלקול אלא מן השפחות נתרצה לה אמר לו שושבינה כתוב לה כתובה אחרת שנקרעה הראשונה אמר לו אתה קרעת אותה אתה קנה לך נייר אחר ואני כותב בכתב ידי כך המלך זה הב"ה הארוסה זו ישראל השפחו' אלו ערב רב השושבי' זה משה לכך נאמ' פסול לך.

(ב) **נכון מזומן**.

(ג) **ואיש לא יעלה עמך** הראשוני על ידי שנתנו בפומבי שהיו קולות ותשואות וקהלה שלטה בהן עין הרע אין לך מדה יפה מן הצניעות.

¹⁴³⁹ בפסוק "אִפּוּא".

¹⁴⁴⁰ בפסוק "כְּבֹדִי".

¹⁴⁴¹ בפסוק "וַחֲנֹתִי אֶת אֲשֶׁר אֲחֹן".

¹⁴⁴² בפסוק "לְרֹאשֵׁי".

¹⁴⁴³ בפסוק "בְּעֵבֶר כְּבֹדִי".

¹⁴⁴⁴ דיבור המתחיל של פסוק כג' "והסירתי את כפי" חסר כאן, וכתוב רק "ואעדי...", שהוא לשון התרגום שם.

(ה) ויקרא בשם ה' וקרא בשמא.

(ו) ה' ה' הוא מדת רחמים אחת קודם שיחטא ואחת לאחר שיחטא וישוב.
אל אף זו מדת רחמים וכן הוא אומר (תהלים כב, ב) אלי אלי למה עזבתני אין לומר למדת הדין למה עזבתני כך מצאתיה במכילתא.
ארץ אפים מאריך אפו ואינו ממחר ליפרע שמא יעשה תשובה.
ורב חסד לצרכי חסד שאין להן זכויות כל כך.
ואמת לשלם שכר טוב לעושי רצונו.

(ז) נצר חסד שאדם עושה לפניו.

לאלפים לשני אלפים דורות.

עון אלו הזדונות.

ופשע אלו המרדים שאדם עושה להכעיס.

ונקה לא ינקה לפי פשוטו משמע שאינו מוותר העון לגמרי אלא יפרע מעט מעט ורז"ל דרשו מנקה הוא לשבים ואינו מנקה לשאינן שבים.
פוקד¹⁴⁴⁵ עון אבות על בנים כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם שכבר במקרא אחר פרש (שמות כ, ד) לשונאי.
רבעים דור רביעי נמצאת מדה טובה מרובה על מדת פורענות אחת לחמש מאות שבמדה טובה הוא אומר נוצר חסד לאלפים.

(ח) וימהר משה כשראה שכינה עוברת ושמע קול הקריאה וישתחו.

(ט) ילך נא ה' בקרבנו כמו שהבטחת מאחר שאתה נושא עון ואם עם קשה עורף וימרה בך ואמרת על זאת (שמות לג, ג) פן אכלך בדרך אתה תסלח לעווננו יש כי במקום אם.
ונחלתנו ותקננו¹⁴⁴⁶ לנחלה מיוחדת זו היא בקשת ונפלינו אני ועמך (שמות לג, טז) שלא תשרה שכינה על אומות העולם.

(י) כורת¹⁴⁴⁷ ברית על זאת.

אעשה נפלאות¹⁴⁴⁸ לשון ונפלינו (שמות לג, טז) שתהיו מובדלין בזו מכל אומות העולם שלא אשרה שכינתי עליהן.

(יא) את האמורי¹⁴⁴⁹ וי אומות יש כאן כי הגרגשי עמד ופנה מפניהן.

(יג) אשרה¹⁴⁵⁰ הוא אילן שעובדין אותו.

(יד) קנא שמו מקנא ליפרע ואינו מותר וזה כל לשון קנאה אוחז בנצחונו ופורע מעוזביו.

(טו) ואכלת מזבחו כסבור אתה שאין עונש באכילתו ואני מעלה עלך כאלו אתה מודה בעבודתן ומתוך כך אתה בא ולוקח מבנותיו לבניך.

(יח) חדש האביב חדש הבכיר שהתבואה מבכרת בבשולה.

(יט) כל פטר רחם לי באדם.

וכל מקנך תזכר כל מקנך אשר תזכר.

פטר שור ושה אשר יפטוי זכר את רחמה.

פטר לשון פתיחה וכן (משלי יז, יד) פוטר מים ראשית מדון תי"ו של תזכר לשון נקבה מוסב על היולדת.

(כ) ופטר חמור ולא שאר בהמה טמאה.

תפדה בשה נותן שה לכהן והוא חולין ופטר חמור מותר בעבודה לבעלים.

וערפתו עורפו בקופיץ הוא הפסיד ממונו שלכהן לפי יפסד ממונו.

וכל¹⁴⁵¹ בכור בניך תפדה חמש סלעים פדיונו קצוב שני (במדבר יח, טז) ופדוייו מבן חדש תפדה.

ולא יראו פני ריקם לפי פשוטו דבר בפני עצמו ואינו מוסב על הבכור שאין במצות בכור ראיית פנים אלא אזהרה אחרת היא כשתעלו לרגל לא יראו פני ריקם מצוה עליכם להביא עולת ראייה ולפי מדרי' חז"ל מקרא יתר

¹⁴⁴⁵ בפסוק "פקד".

¹⁴⁴⁶ נוסח זה בלעדי לרומא. בדפוס רפ"ד, בדפוסים ראשונים ובכתבי יד הנוסח הוא "ותננו לך לנחלה מיוחדת". פסוק זה נדון בחטיבה

ראשונה, עמ' 112.

¹⁴⁴⁷ בפסוק "כרת".

¹⁴⁴⁸ בפסוק "נפלאות".

¹⁴⁴⁹ בפסוק "האמורי".

¹⁴⁵⁰ בפסוק "אשריו".

¹⁴⁵¹ בפסוק "כל".

הוא ומופנה לגזרה שוה ללמד על העניקו שלעבד עברי שהוא ה' סלעים מכל מין ומין כפדיון בכור במסכ' קדושין (יז, א).

(כא) **בחריש ובקציר תשבות**¹⁴⁵² למה נזכר חריש וקציר יש מרז"ל אומרי' ללמד על חריש שלערב שביעית הנכנס לשביעית וקציר שלשביעית היוצא למוצאי שביעית ללמד שמוסיפין מחול על הקדש וכן משמעו ששת ימים תעבוד ועבודת ששת ימים שהתרת לך יש שנה שחריש וקציר שלה אסור ואין צריך להיות חריש וקציר שלשביעית שהרי כבר נאמ' (ויקרא כה, ד) שדך לא תזרע ויש מהם אומ' אינו אומ' אלא בשבת וחריש וקציר שהזכרו בו לומר לך מה חריש רשות אף קציר רשות ויצא קציר העומר שהיא מצוה ודוחה את השבת.

(כב) **בכורי קציר חטים** שאתה מביא בו שתי הלחם מן החטים בכורים שהיא מנחה ראשונה הבא מן החדש מן החטים למקדש כי מנחת העומר הבאה בפסח משעורים הוא. **וחג האסיף** בזמן שאתה אוסף תבואתך מן השדה לבית אסיפה לשון הכנסה כמו (דברים כב, ב) ואספתו אל תוך ביתך. **תקופת השני'** שהיא בחזרת השנה בתחלת השנה הבאה תקופה לשו' מסבה והקפה.

(כג) **כל זכורך** כל הזכרים שבך הרבה מצות נאמרו בתורה והוכפלו ויש מהם ג' וד' פעמים לחייב וליענש על מנין לאוין שבהן ועל עשה שבהן.

(כד) **אוריש** כתרגו' אתריך וכן (דברים ב, לא) החל רש וכן (במדבר כא, לב) ויורש את האמורי לשון גרושין. **והרחבתי את גבולך** ואתה רחוק מבית הבחירה ואינך יכול ליראות לפני תמיד ולכך אני קובע לך ג' רגלים הללו.

(כה) **לא תשחט** את הפסח ועדין חמץ קיים אזהרה לשוחט או לזורק או לאחד מבני החבורה שלא ביער. **ולא ילין** כתרגו' אין לינה מועלת בראש המזבח ואין לינה אלא בעמוד השחר לינה דעולין היא בעמוד השחר וכל לינה דמתירין היא בשקיעת החמה. **זבח חג הפסח** אימורין ומכאן אתה למד לכל הקטר חלבים ואמורין.¹⁴⁵³

(כו) **ראשית בכורי אדמתך** מז' מינין האמורין בשבח אדמתך (דברים ח, ח) ארץ חטה ושעורה וגו'. **לא תבשל גדי** אזהרה לבשר בחלב וג' פעמים כתו' בתורה אחד לאכילה ואחד להנאה ואחד לבשול. **גדי** כל ולד רך במשמע אף עגל וכבש משהוצרך לפרש בכמה מקומות (בראשית לח, יז) גדי עזים למדת שהגדי סתם כל היונקין במשמע. **חלב**¹⁴⁵⁴ **אמו** פרט לעוף שאין לו חלב שאין אסורו מן התורה אלא מדברי סופרים.

(כז) **כתוב**¹⁴⁵⁵ **לך את הדברים** ואינך רשאי לכתוב תורה שבעל פה.

(כט) **ויהי ברדת משה מן ההר**¹⁴⁵⁶ כשהביא לוחות אחרונות ביום הכפורים. **כי קרן** לשון קרניים שהאור מבהיק ובולט כמין קרן ומהיכן זכה משה לקרני ההוד רז"ל אמרו מן המערה שנתן הב"ה ידיו על פניו שני' (שמות לג, כב) ושכותי כפי.

(ל) **וייראו מגשת אליו** בא וראה כמה גדול כחה של עבירה עד שלא פשטו ידיהם בעבירה מהו אומ' (שמות כד, יז) ומרא' כבוד ה' כאש אוכלת וגו' ולא היו יראין ולא מזדעזעי' משעשו את העגל אף מקרני הודו של משה היו מרתיעין.

(לא) **הנשיאים**¹⁴⁵⁷ **בעדה** כמו נשיאי עדה. **וידבר משה אליהם** לשון הוזה כל הענין הזה.

(לב) **ואחרי כן נגשו כל בני ישראל** אחר שלמד לזקנים חוזר ומלמד פרשה או ההלכה לכל ישראל תנו רבנן כיצד סדר משנה משה היה למד מפי הגבורה נכנס אהרן שנה לו משה פרקו נסתלק אהרן ישב לו לשמאל משה נכנסו בניו שנה להן משה פרקו נסתלקו בניו אלעזר ישב לימין משה ואיתמר ישב לימין¹⁴⁵⁸ אהרן נכנסו זקנים שנה להן משה פרקו נסתלקו זקנים ישבו להן לצדדין נכנסו כל העם ושנה להן משה פרקו נמצא ביד העם אחד ביד זקנים שתיים ביד בני אהרן שלש ביד אהרן ארבע וכולי' כדאיתא בערובין¹⁴⁵⁹.

(לג) **ויתן על פניו מסוה** כתרגו' בית אפי לשון ארמי הוא סוי ליבא ועוד בכתובות (ס). הוה קאי מסוי לאפה לשון הבטה היה מסתכל בה אף כאן מסוה בגד הנתון נגד הפרצוף ובית העינים ולכבוד קרני ההוד שלא יזונו הכל מהן

¹⁴⁵² בפסוק "תשבות".

¹⁴⁵³ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 113.

¹⁴⁵⁴ בפסוק "בחלב".

¹⁴⁵⁵ בפסוק "כתב".

¹⁴⁵⁶ בפסוק "ויהי ברדת משה מהר סיני וישני לחת העדת גיד משה ברדתו מן ההר".

¹⁴⁵⁷ בפסוק "הנשיאים".

¹⁴⁵⁸ כנראה צריך לומר "לשמאל", אחרת איתמר מפריד בין משה לאהרן. וכן הוא בדפוס רפ"ד.

¹⁴⁵⁹ נד, א.

היה נותן המסוה כנגדם והיה נוטלו בשעה שהיה מדבר עם ישראל ובשעה שהמקום נדבר עמו עד צאתו ובצאתו יצא בלא מסוה.

(לד - לה) **ודבר אל בני ישראל** וראו קרני ההוד בפניו וכשהוא מסתלק מהן והשיב את המסוה על פניו עד בואו לדבר אתו ונוטלו מעל פניו.

חסלת פרשי' כי תשא

[פרשת ויקהל]

פרק לה

(א) **ויקהל משה** למחרת יום הכפורים כשירד מן ההר ויקהל לשון הפעיל הוא שאינו אוסף אנשים בידיים אלא הן נאספין על ידי דבורו ותרגו' ואכנש.

(ב) **ששת ימים**¹⁴⁶⁰ **תעשה מלאכה** הקדים להם אזהרת שבת לצווי מלאכת המשכן לומר שאינו דוחה שבת.

(ג) **לא תבערו** יש מרז"ל אומ' הבערה ללאו יצאת ויש אומ' לחלק יצאת.

(ד) **זה הדבר אשר צוה ה' לאמר** לכם.

(ה) **נדיב לב**¹⁴⁶¹ כל מי שלבו נודבו קרוי נדיב לב כבר פרשתי נדבת המשכן ומלאכתן במקום צואתן.

(יא) **את המשכן** את היריעות התחתונות הנראות בתוכו קרוי משכן דכתי' בהן (שמות כו, א) את המשכן תעשה וגו' והיה המשכן אחד.

ואת¹⁴⁶² **אהלו** אהל יריעות עזים העשוי לגג.

ואת מכסהו מכסה עורות האילים המאדמים והתחשים.

(יב) **ואת פרכת המסך** פרכת המחיצה כל דבר המגין בין מלעמלה¹⁴⁶³ בין למטה בין מכנגד קרוי מסך וסכך וכן (איוב א, י) סכת¹⁴⁶⁴ בעדו (הושע ב, ח) הנני סך¹⁴⁶⁵ את דרכך.

(יג) **לחם הפני'** כבר פרשתי (שמות כה, כח) שהיו לו פנים לכאן ולכאן שהיה עשוי כמין תיבה פרוצה.

(יד) **ואת כל כליה**¹⁴⁶⁶ מלקחים ומחתות.

נרותיה¹⁴⁶⁷ לוציש בלעי בזיכין שהשמן והפתילה נתונים בהן.

ואת שמן המאור אף הוא צריך חכמי לב שאינו כשאר שמני' כמו שמפורש במנחות (פו, א) מגרגרו בראש הזית והוא כתיית וזך.

(טו) **מסך הפתח** וילון שלפני המזרח שלא היו בס קרשים ולא יריעות.

(יז) **את עמודיו**¹⁴⁶⁸ **ואת אדניה** הרי חצר קרוי כאן לשון זכר ולשון נקבה וכן דברים הרבה.

את¹⁴⁶⁹ **מסך שער החצר** וילון פרוס לצד המזרח כ' אמה האמצעית של רוחב החצר שהיה נ' רחב וסתומין הימנו לצפון ט"ו אמה וכן לדרום שני' (שמות כז, יד) חמש עשרה אמה וגו'.

(יח) **יתדות**¹⁴⁷⁰ לתקוע ולקשור בס סופי היריעות בארץ שלא ינועו ברוח. **מיתריהם** חבלים לקשור.

(יט) **בגדי השרד** לכסות הארון והשולחן והמנורה והמזבחות בשעת סלוק המסעות.

¹⁴⁶⁰ בפסוק "ימים".

¹⁴⁶¹ בפסוק "לבו".

¹⁴⁶² בפסוק "את".

¹⁴⁶³ היפוך אותיות, צריך לומר "מלמעלה".

¹⁴⁶⁴ בפסוק "שכת".

¹⁴⁶⁵ בפסוק "שך".

¹⁴⁶⁶ בפסוק "ואת כליה". אך גרסת דיבור המתחיל "ואת כל כליה" נמצאת בכ"י פרמה 3256, פרמה 3288, וטיקן 46 ולונדון 26.

¹⁴⁶⁷ בפסוק "נרותיה". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 127.

¹⁴⁶⁸ בפסוק "עמודיו".

¹⁴⁶⁹ בפסוק "ואת".

¹⁴⁷⁰ בפסוק "יתדות".

חח (כב) הוא תכשיט זהב עגול נתון על זרוע והוא צמיד.
כומז¹⁴⁷¹ כלי זהב נתון כנגד אותו מקום לאשה ורז"ל פרשו כומז נוטריקון כאן מקום זמה.

(כג) **וכל איש אשר נמצא איתו**¹⁴⁷² תכלת וארגמן או עורות אילים מאדמים או תחשים כולם הביאו.

(כו) **טוו את העזים** היא היתה אומנות יתרה שמעל גבי העזים טווין אותן.

(כז) **והנשיאים**¹⁴⁷³ **הביאו את אבני השהם** אמר ר' נתן מה ראו נשיאים להתנדב בחנכת המשכן תחלה ובמלאכת המשכן לא התנדבו תחלה אלא כך אמרו נשיאים יתנדבו צבור מה שיתנדבו ומה שמחסרין אנו משלימין כיון שהשלימו צבור את הכל שני (שמות לו, ז) והמלאכה היתה דיים אמרו נשיאים מה עלינו לעשות הביאו את אבני השהם ואת אבני המלואים לכך התנדבו בחנוכתו תחלה ולפי שנתעצלו תחלה נחסר' אות משמם והנשיאים¹⁴⁷⁴ כתיב.

(ל) **חור** בנה של מרים היה.

(לד) **אהליאב**¹⁴⁷⁵ משבט דן היה מן הירודים שבשבטים והשוהו הכתוב לבצלאל לצרך המשכן והוא מגדול השבטים לקיים מה שני (איוב לד, יט) לא נכר שוע לפני דל.

פרק לו

(ה) **מדי העבודה** יותר מכדי צרך העבודה.

(ו) **ויכלא** לשון מניעה.

(ז) **והמלאכה היתה דיים**¹⁴⁷⁶ ומלאכת העבודה היתה דיים לעושי המשכן.
לכל המלאכה של משכן לעשות אותה ולהותר.
והותר מקור כמו (שמות ח, יא) והכבד את לבו (מלכים ב' ג, כד) והכות את מואב.

פרק לז

(א) **ויעש בצלאל** לפי שנתן לבו על המלאכה יותר משאר החכמים נקראת על שמו.

פרק לח

(ז) **נבוב לוחות**¹⁴⁷⁷ הוא חלול וכן (ירמיה נב, כא) ועביו שלש¹⁴⁷⁸ אצבעות נבוב.
נבוב לוחות הלוחים של עצי שטים לכל רוח והחלל באמצע.

(ח) **במראות הצובאות**¹⁴⁷⁹ בנות ישראל היו בידן מראות שרואות בהן כשהן מתקשטות ואף אותן לא עכבו מלהביא לנדבת המשכן והיה משה מעקב בהן מפני שעשוין ליצר הרע אמ' לו הב"ה קבלם כי אלו חביבין עלי מן הכל שעל ידיהן העמידו הנשים צבאות רבות הללו במצרים כשהיו בעליהן יגעין בעבודת פרך בשדה היו מוליכות המראות עמהן ומוליכות להן מאכל ומשתה ומאכילות אותן ונוטלות המראות וכל אחת רואה עצמה עם בעלה במראה ומשדלתו בדברים אני נאה ממך ומתוך כך מביאות אותן לידי תאוה ונזקקות להן ומתעברו' שני (שיר השירים ח, ה) תחת התפוח וכו' וזהו שני במראות הצובאות ונעשה הכיור מהם שהוא לשים שלום בין איש לאשתו להשקות ממים שבתוכו את שקנא לה בעלה ותדע לך שהן מראות ממש שהרי נאמר (שמות לח, כט ל) ונחשת התנופה שבעים ככר וכיור וכו' לא הוזכרו שם למדת שהנחשת שלכיור לא היה מנחשת שאר התנופה כך דורש ר' תנחומא וכן תרגם אונקלוס במחזיית נשייא הוא תרגום שלמראות וכן מצינו בישעיה (ישעיהו ג, כג) והגליונים מתרגמינן ומחזייתא.
אשר צבאו להביא נדבתן.

(יח) **לעומת**¹⁴⁸⁰ **קלעי החצר** כמדת קלעי החצר.

¹⁴⁷¹ בפסוק "וכמוז".

¹⁴⁷² בפסוק "אתו".

¹⁴⁷³ בפסוק "והנשיאים".

¹⁴⁷⁴ בפסוק "והנשיאים".

¹⁴⁷⁵ בפסוק "ואהליאב".

¹⁴⁷⁶ בפסוק "דיים".

¹⁴⁷⁷ בפסוק "לחת".

¹⁴⁷⁸ בפסוק "ארבע".

¹⁴⁷⁹ בפסוק "במראות הצבאות".

¹⁴⁸⁰ בפסוק "לעומת".

[פרשת פקודי]

פרק לח

(כא) **אלה פקודי המשכן** ¹⁴⁸¹ ב' פעמים רמז למקדש שנתמשכן ב' חורבנין על עוונותיהן של ישראל. בפרש' זו נמנו כל משקל נדבת המשכן לכסף ולזהב ולנחשת ונמנו כל כליו לכל עבודתו. **משכן העדות** ¹⁴⁸² עדות לישראל שויתר הבי"ה להן על מעשי העגל שהרי השרה שכינתו ביניהן. **עבודת הלויים** ¹⁴⁸³ פקודת המשכן וכליו היא העבודה המסורה ללויים במדבר לשאת ולהוריד ולהקים איש למשא המופקד עליו כמו שאמור בפרשת נשא. **ביד איתמר** הוא היה פקיד למסור לכל בית אב עבוד' שעליו.

(כב) **בצלאל עשה את כל אשר צוה ה' את משה** ¹⁴⁸⁴ את כל אשר צוה אותו אין כתוב כאן אלא כאשר צוה ה' את משה אפי' דברים שלא אמר לו רבו הסכימה דעתו למה שני למשה בסיני.

(כד) **הככר** ¹⁴⁸⁵ ס' מנה ומנה של קדש כפול היה הרי ככר ק"כ מנים והמנה כ"ה סלעים הרי ככר של קדש ג' אלפים שקליו לפי הוא מונה בפרוטרוט כל שקלים שפחותין במנינו מג' אלפים שאין מגיעין לככר.

(כו) **בקע** הוא שם משקל מחצית השקל. **לשש מאות אלף** כך היו ישראל וכך עלה מנין אחר שהוקם המשכן ואף עתה בנדבת המשכן כך היו ומנין חצאי השקלים ו' מאות אלף עולה מאת הככר כל אחד של ג' אלפים שקלים כיצד ו' מאות אלף חצאין שקלים הרי הן ג' מאות אלף שקלים שלמין הרי מאת הככר והג' אלפים ותק"נ חצאין עולין לאלף ושבע מאות וחמשה ושבעים.

(כז) **לצקת** כתרנומו לאתכא. **אדני הקדש** של קרשי המשכן שהם מ"ח קרשים ולהן צ"ו אדנים ואדני הפרכת ד' הרי ק' וכל שאר האדנים נחשת כתוב בהן.

(כח) **וצפה ראשיהם** של עמודים וחשוקיהם כסף.

פרק לט

(א) **ומן התכלת והארגמן** שש לא נאמר כאן מכאן אני אומר שאין בגדי השרד הללו בגדי כהונה שבגדי כהונה היה בהן שש אלא הם בגדים שמכניסין בהם כלי הקדש בשעת סלוק מסעות שלא היה בהן שש.

(ג) **וירקעו** כמו (תהלים קלו, ו) לרוקע הארץ כתרנומו ורדידו טסין דקין היו מרדדין מן הזהב אישטינדרא בלע' כאן הוא מלמדך היאך היו טווין את הזהב עם החוטים מרדדין הטסין הדקים וקוצצין מהם פתילין לאורך הטס לעשות אותם פתילים תערובת עם כל מין ומין בחשן ואפוד שני בהם זהב חוט אחד של זהב עם ו' חוטין תכלת ועם כל מין ומין שכל המינין חוטין כפול ששה והזהב חוט שביעי עם כל אחד ואחד.

(כח) **פארי המגבעות** ¹⁴⁸⁶ תפארת המגבעות המפוארים.

(לא) **לתת על המצנפת מלמעלה** על ידי הפתילים היה מושיבו על המצנפת כמין כתר ואי אפשר לומר הציץ על המצנפת שהרי בשחיטת קדשים שנינו (זבחים יט, א) שערו היה נראה בין ציץ למצנפי ששם היה מניח תפלין והציץ היה נתון על המצנפת הרי המצנפי למעלה והציץ למטה ומהו' על המצנפת ועוד הקשתי בה כאן הוא אומי' ויתנו עליו פתיל תכלת ובענין הצואה הוא אומי' (שמות כח, לז) ונתת ¹⁴⁸⁷ אותו על פתיל תכלת ואומי' אני פתיל תכלת זה חוטין הן לקשרו בהן למצנפת לפי שהציץ אינו אלא מאזן לאזן ובמה יקשרנו במצחו והם קבועים בו חוטי תכלת לשני ראשין ובאמצעותו שבהן קושרו ותולהו במצנפת כשהוא בראשו ושני חוטין היו בכל קצה וקצה אחד מתחת ואחת ממעל לצד מצחו וכן באמצעו שכך הוא נוח לקשור ואין דרך קשירה בפחות משני חוטין לכך נאמר (שמות כח, לז) על פתיל תכלת ועליו פתיל תכלת וקושר ראשיהן השניים כולן יחד מאחריו לערפו ¹⁴⁸⁸ ומושיבו אל המצנפת ואל

¹⁴⁸¹ בפסוק השני הוא "מִשְׁכָּן".

¹⁴⁸² בפסוק "הַעֲדֹת".

¹⁴⁸³ בפסוק "עֲבֹדַת הַלְוִיִּם".

¹⁴⁸⁴ בפסוק "וַיִּבְצְצֵאל בֶּן אוֹרִי בֶן חוֹר לְמִטָּה יְהוֹנָדָה".

¹⁴⁸⁵ בפסוק "כִּכָּר".

¹⁴⁸⁶ בפסוק "הַמְּגַבְעוֹת".

¹⁴⁸⁷ בפסוק "וּשְׁמֹת".

¹⁴⁸⁸ כנראה צ"ל "למול ערפו". וכך הוא בדפוס רפ"ד ובכ"י לייפציג 1.

תתמה שלא נאמר פתילי תכלת הואיל ומרובין הם שהרי מצינו בחשן ואפוד (שמות כח, כח) וירכסו את החשן¹⁴⁸⁹ ועל כרחך פחות משנים לא היו שהרי בשני קצות החשן היו ב' טבעות ובשתי כתפות האפוד היו ב' טבעות האפוד שכנגדן לפי דרך קשירה ד' חוטיין הן ומ"מ פחות משנים אי אפשר.

(לב) **ויעשו בני ישראל** את המלאכה ככל אשר צוה ה'.

(לג) **ויביאו את המשכן** שלא היו יכולין להקימו לפי שלא עשה משה שום מלאכה במשכן הניח לו ה' הקמתו שלא היה יכול שום אדם להקימו מחמת כובד הקרשים אין כח באדם לזקפן ומשה העמידן אמ' משה היאך אפשר הקמתן על ידי אדם אמ' לו ה' עסוק אתה בידיך ונראה כמקימו והוא נזקף מאליו וזהו שני (שמות מ, יז) הוקם המשכן הוקם מאליו בתנחומא.

(מג) **ויברך אותם משה** אמ' יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם (תהלים צ, יז) ויהי נועם ה' אלהינו עלינו והוא מ"א מזמורים שבתפלה למשה.

פרק מ

(ג) **וסכת על הארץ** לשון הגנה שהרי מחיצה היה.

(ד) **וערכת את ערכו** שתיים מערכות שללחם הפנים.

(יט) **ויפרש את האהל** הן יריעות עזים.

(כ) **את העדות** הלוחות.

(כב) **על ירך צפונה**¹⁴⁹⁰ המשכן בחצי הצפוני שלרוחב הבית ירך כתר גומו צד כירך זה שהוא בצדו של אדם.

(כז) **ויקטר עליו** אהרן קטרת שחרית וערבית כמו שני (שמות ל, ז) בבקר בבקר בהיטיבו את הנרות ובהעלות אהרן את הנרות (שמות ל, ח) אף ביום השמיני למלואים שהוא יום הקמת המשכן שמש משה והקריב קרבנות צבור חוץ מאותם שנצטוו לבו ביום שני (ויקרא ט, ז) קרב אל המזבח.

(כט) **את העולה**¹⁴⁹¹ עולת תמיד.

והמנחה¹⁴⁹² מנחת נסכיו שלתמיד כמו שני (שמות כט, מ) ועשרון סלת בלול בשמן.

(לא) **ורחצו ממנו משה אהרן ובניו**¹⁴⁹³ יום שמיני למלואים הושוו כולן לכהונה ותרגומו ומקדשין מניה לבו ביום קדש משה עמהם.

(לב) **ובקרבתם** כמו ובקרבתם כשיקרבו.

(לה) **ולא יכול משה לבוא אל אהל מועד** וכתו' אחד אומ' (במדבר ז, פט) ובבא משה אל אהל מועד בא השלישי והכריע ביניהן כי שכן עליו הענן אמור מעתה כל זמן שהיה הענן לא יכול לבא נסתלק הענן נכנס ומדב' עמו.

(לח) **לעיני כל בית ישראל בכל מסעיהם** בכל מסע שהיו נוסעים היה הענן שוכן במקום אשר יחנו שם מקום חנייתן אף הוא קרוי מסע וכן (בראשית יג, ג) וילך למסעיו וכן (במדבר לג, א) אלה מסעי לפי שממקום החנייה חזרו ונסעו לכך נקראו כולן מסעות.

חסלת פרשי' אלה פקודי

¹⁴⁸⁹ צריך להוסיף "ווגו", אחרת אין הוכחה מהפסוק. וכך הוא בדפוס רפ"ד ובכ"י לייפציג 1.

¹⁴⁹⁰ בפסוק "על ירך המשכן צפונה".

¹⁴⁹¹ בפסוק "העלה".

¹⁴⁹² ובפסוק "ואת המנחה".

¹⁴⁹³ בפסוק "ואהרן".

לפי שפרשתי מעשה האפוד והחשן פרקים פרקים
על פירוש המקראוי ויש לשגות בפירושו בצירופן
אני כותב מעשיהן יחד

האפוד היה עשוי כמין סינר של נשים רוכבות סוסים וחוגרו מאחוריו כנגד לבו למטה מאציליו רחבו כנגד רחבו
שלאדם ויותר ומגיע עד עקביו והחשב מחובר בראשו על פני רחבו מעשה אורג ומאריך לכאן ולכאן כדי להקיף
ולחגור בו והכתפות מחוברות בחשב אחת לימין ואחת לשמאל מאחרי הכהן לפני קצות רחבו של סינר וכשזוקפן
עומדות

לו על ב' כתפיו והן כמין ב' רצועות אחרות עשויות ממין האפוד ארוכו' כדי
שיעור לזקפן אצל צוארו מכאן ומכאן ונקפלות לפניו למטה מכתפיו מעט
ואבני שהם קבועות בהן אחת על כתף ימין ואחת על כתף שמאל
והמשבצות נתונות בראשיהן לפני כתפיו ושתי שרשרות זהב
תחובות בבי טבעות שבחשן ושתי קצות רחבו העליון אחת
לימין ואחת לשמאל ושתי ראשי השרשרות תקועין
במשבצות לימין וכן שני ראשי שרשרות השמאל
תקועין במשבצת שבכתף השמאל נמצא החשן תלוי
במשבצת האפוד על לבו מלפניו ועוד ב' טבעות
בב' קצות החשן בתחתיתו וכנגדן ב' טבעות
בב' קצות¹⁴⁹⁴ האפוד מלמטה בראשו התחתון
המחובר בחשן¹⁴⁹⁵ טבעת החשן מול
טבעת האפוד שוכבין זה על זה
ומרכסן בפתיל תכלת תחוב
בטבעת האפוד והחשן
שיהא החשן דבוק
לחשב האפוד
ולא יהא נד
ונבדל
הולך
וחוזר

וכתבתי אני מעשיהן כמו שכתו' כאן למען ירוץ קורא בו
וכמו כן כתובין מלמעלה בתוך הפרשה
נשלם ספר ואלה שמות תהלה ליוצר נשמות וזה ספר שלישי

¹⁴⁹⁴ על סמך השוואה לשמות כח, ו צ"ל "כתפות" במקום "קצות".

¹⁴⁹⁵ על סמך השוואה לשמות כח, ו צ"ל "בחשב" במקום "בחשן".

(א) **ויקרא אל משה** לכל דברות ולכל אמירות ולכל צוויין קדמה קריאה לשון חבה לשון שמלאכי השרת משמשיין בו כדכתיב (ישעיהו ו, ג) וקרא זה אל זה ואמי אבל לנביאי האומות נגלה עליהם לשון עראי וטומאה שני (במדבר כג, ד) ויקר אלהים אל בלעם שדומה לו כאלו מדבר עם הטמא.

ויקרא אל משה הקול הולך ומגיע לאזניו וכל ישראל לא שומעין יכול אף לפסיקות היה קורא אותו פעם אחרת ת"ל וידב' לדבור היתה קריאה ולא היתה קריאה לפסיקות ומה היו הפסיקות משמשות ליתן ריוח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין קל וחומר להדיוט הלמד מן ההדיוט.

אליו למעט את אהרן ר' יהודה בן בתירה אומר י"ג דברות נאמרו בתורה למשה ולא אהרן וכנגדן י"ג מעוטיין ללמדך שלא לאהרן נאמרו אלא למשה שיאמי' לאהרן ואלו הן י"ג מיעוטיין לדבר אתו מדבר אליו וידבר אליו ונועדתי לך שם כו' כדאית' בתורת כהנים יכול ישמעו לקול הקריאה ת"ל קול לו קול אליו משה היה שומע וישראל לא היו שומעין.

מאהל מועד מלמד שהקול היה נפסק ולא היה יוצא חוץ לאהל יכול מפני שהקול היה נמוך ת"ל הקול מהו הקול הוא הקול האמור בכתובים (תהלים כט, ד-ה) קול ה' בכח קול ה' בהדר קול ה' שובר ארזים אם כן למה נאמר מאהל מועד מלמד שהיה הקול נפסק כיוצא בו (יחזקאל י, ה) וקול כנפי הכרובים נשמע עד החצר החיצונה יכול מפני שהקול נמוך ת"ל (יחזקאל י, ה) כקול שדי בדברו אי"כ למה נאמי' עד החצר החיצונה כיון שמגיע שם היה נפסק.

מאהל מועד לאמר יכול מכל הבית ת"ל מעל הכפורת יכול מעל הכפור' כולה ת"ל מבין שני הכרובים. **לאמר** צא ואמור להם דברי כבושין בשבילכם הוא מדבר עמי שכן מצינו שכל ל"ח שנה שהיו ישראל כמנודין מן המרגלים ואילך לא נתיחד הדבור עם משה שני (דברים ב, טז) ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות מיד וידבר ה' אלי לאמר ד"א צא ואמור להם דברי והשיבני אם יקבלום כמה שני (שמות יט, ח) וישב משה את דברי העם אל ה'.

(ב) **אדם כי יקריב** כשיקריב בקרבנות נדבה דבר הענין אדם למה נאמר מה אדם הראשון לא הקריב מן הגזל שהכל היה שלו אף אתם לא תקריבו מן הגזל ד"א אדם לרבות את הגרים.

מכם להוציא את המשומדין.

קרבן לה' צריך להקדיש קודם שיקריב.

הבהמה יכול חיה בכלל ת"ל בקר וצאן.

מן הבהמה ולא כל בהמה להוציא את הרובע ואת הנרבע.

מן הבקר להוציא הנעבד.

מן הצאן¹⁴⁹⁶ להוציא את המוקצה לע"ז ומן הצאן להוציא את הנוגח שהמית כשהוא אומי' למטה (ויקרא א, ג) מן הבקר שאין ת"ל מה ת"ל אם מן הבקר להוציא את הטרפה.

תקריבו מלמד ששנים מתנדבין עולה בשותפות.

את קרבנכם מלמד שהיא באה נדבת צבור והיא עולת קיץ המזבח הבאה מן המותרות.

(ג-ד) **זכר** ולא נקבה כשהוא אומי' זכר למטה שאין ת"ל אי"כ מה ת"ל זכר ולא טומטום ואנדרוגינס.

תמים בלא מום.

אל פתח אהל מועד מיטפל בהבאתו עד העזרה מהו אומי' יקריב אפי' נתערבה עולת ראובן ועולת שמעון יקריב כל אחד לשם מי הוא וכן עולה בחולין ימכרו החולין לצרכי עולות והרי הן כולן עולות ותקרב כל אחד לשם מי הוא יכול אפילו נתערבה בפסולין או בשאינו מינו ת"ל יקריבו.

יקריב אותו מלמד שכופין אותו יכול בעל כרחו ת"ל לרצונו הא כיצד כופין אותו עד שיאמר רוצה אני.

לפני ה' וסמך¹⁴⁹⁷ אין סמיכה בבמה.

על ראש העולה להביא עולת חובה לסמיכה ולהביא עולת הצאן.

העולה פרט לעולת העוף.

ונרצה לו על מה הוא מרצה לו אם תאמר על כריתות ומיתות ב"ד או מיתה בידי שמים או מלקות הרי ענשן אמור הא אינו מרצה אלא על עשה ועל לאו הנתק לעשה.

(ה) **ושחט והקריבו הכהנים**¹⁴⁹⁸ מקבלה ואילך מצות כהונה למד על השחיטה שכשרה בזר.

לפני ה' בעזרה.

והקריבו זו קבלה שהיא הראשונה ומשמעה לשון הולכה למדנו שתיהן.

בני אהרן יכול חללים תלמוד לומר הכהנים.

את הדם וזרקו את הדם מה ת"ל דם דם להביא את שנתערב בין במינו בין שלא במינו יכול אף בפסולין או בחטאות הפנימיות או בחטאות החיצוני' שאלו למעלה והוא למטה ת"ל במקום אחר דמו.

¹⁴⁹⁶ בפסוק "וימין".

¹⁴⁹⁷ זהו דיבור המתחיל אף על פי שהמילים "לפני ה'" כתובות בפסוק ג והמילה "וסמך" כתוב בפסוק ד – ולפי זה יש לחבר את שני הפסוקים.

¹⁴⁹⁸ בפסוק "וְשָׁחַט אֶת בְּנֵי אֶהֱרֹן הַכֹּהֲנִים".

וזרקו עומד למטה וזרק מן הכלי בכותל המזבח למטה מחוט הסקרא כנגד הזויות לכך נאמי סביב שיהא הדם נתון בד' רוחות או יכול יקפנו כחוט ת"ל וזרקו ואי אפשר להקיף בזריקה אי וזרקו יכול זריקה אחת ת"ל סביב הא כיצד נותן ב' מתנות שהן ד'.
אשר פתח אהל מעד ולא בזמן שהוא מפורק.

(ו) **והפשיט את העולה** מה ת"ל העולה לרבות את כל העולות להפשט ונתוח.
אותה לנתחיה ולא נתחיה לנתחים.

(ז) **ונתנו אש**¹⁴⁹⁹ אע"פ שהאש יורדת מן השמים מצוה להביא מן ההדיוט.
הכהן כשהוא בכיהונו הא אם עבד בבגדי כהן הדיוט עבודתו פסולה.

(ח) **בני אהרן הכהנים** בכיהונם הא כהן הדיוט שעבד בשמונה בגדים עבודתו פסולה.
את הנתחים את הראש לפי שאין הראש בכלל הפשט ונתוח שכבר הותז בשחיטה לפיכך הוצרך למנותו לעצמו.
ואת הפדר למה נאמי ללמדך שמעלהו עם הראש ומכסה בו בית השחיטה וזהו דרך כבוד שלמעלה.
אש על המזבח¹⁵⁰⁰ שלא יהו הגזירין יוצאין חוץ למערכה.

(ט) **עולה** לשם עולה יקטירנו.
אשה כשישחטנו היא שוחטו לשם האש וכל אשה לשון אש פואירה בלעז.
ריח ניחוח נחת רוח לפני מי שאמי ונעשה רצונו.

(י) **ואם מן הצאן** ו' מוסף על ענין ראשון ולמה הופסק ליתן ריח למשה להתבונן בין פרשי לפרשי.
מן הצאן מן הכבשים ומן העזים¹⁵⁰¹ הרי אלו מיעוטין פרט לזקן ולחולה ולמזוהם.

(יא) **על ירך המזבח** על צד המזבח.
צפונה לפני ה' ואין צפון בבמה.

(יד) **מן העוף** ולא כל העוף לפי שני תמים וזכר בבקר בכשבים ובעזים תמות וזכרות בבהמה ואין תמות וזכרות בעוף יכול אף מחוסר אבר ת"ל מן העוף.
מן התורים גדולים ולא קטנים.
מן בני היונה קטנים ולא גדולים מן התורים ומן בני היונה פרט לתחלת הציהוב שבזה ושבזה שפסוי שגדול הוא אצל בני יונה וקטן הוא אצל תורים.

(טו) **והקריבו** אפילו פרידה אחת יביא.
הכהן ומלק¹⁵⁰² שתהא המליקה בעצמו שלכהן קוצץ בצפרנו ממול העורף וחותר המפרקת עד שמגיע לסימנים וקוצצין.
ונמצה דמו לשון מיץ אפים (משלי ל, לג) כי אפס המץ (ישעיהו טז, ד) כובש בית השחיטה על קיר המזבח והדם מתמצה ויורד.
ומלק והקטיר¹⁵⁰³ **ונמצה** אפשר לומר כן מאחר שהוא מקטיר הוא מוצה אלא מה הקטרה הראש בעצמו והגוף בעצמו כולי ופשוטו מקרא מסורס הוא ומלק והקטיר וקודם הקטרה ונמצה דמו כבר.

(טז) **והסיר את מראתו** מקום הראי זה הזפק.
בנוצתה עם בני מעיה ונוצה לשון דבר המאוס כמו כי נצו גם נעו (איכה ד, טו) וזהו שתרג' אנקלו' באוכליה וזהו מדרשו שלאבא יוסי בן חנן שאומר נוטל את הקורקבן עמה ורובן אמרי קודר סביב הזפק בסכין כעין ארובה ונטלו עם הנוצה שעל העור בעולת בהמה שאינה אוכלת אלא על אבוס בעליה נאמר בה (ויקרא א, יג) והקרב והכרעים ירחץ במים והקטיר את הכל המזבחה ובעוף שנזון מן הגזל נאמר והשליך את המעים שאכלו הגזל.
אצל המזבח קדמה במזרחו של כבש.
אל מקום הדשן מקום שנותנין בו תרומת הדשן בכל בקר ודשון מזבח הפנימי והמנורה וכולן נבלעין שם במקומן.

(יז) **ושסע** אין שסוע אלא ביד וכן הוא אומי בשמשון (שופטים יד ו) וישסעהו כשסע הגדי.
בכנפיו עם כנפיו אע"פ שמריח ריח כנפים אינו צריך למרוט כנפי נוצתו כנפיו נוצתו ממש פלומיש בלעי והלא אין לך הדיוט שמריח ריח כנפים נשרפין ואין נפשו קצה עליו ולמה אמר הכתוב להקריבו אלא כדי שיהא המזבח נראה שבע ומהודר בקרבנו שלעני.
ולא¹⁵⁰⁴ **יבדיל** אינו מפרקו בעצמו לשתי חתיכות אלא קורעו מגבו נאמר בעוף ריח ניחוח ונאמר בבהמה ריח ניחוח לומר לך אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים.

¹⁴⁹⁹ בפסוק "ונתנו בני אהרן הכהן אש".

¹⁵⁰⁰ בפסוק "אשר על המזבח".

¹⁵⁰¹ בפסוק "ואם מן הצאן קרְבָנו מן הקְשָׁבִים או מן העזים".

¹⁵⁰² בפסוק "ומלק את ראשו והקטיר המזבחה".

¹⁵⁰³ בפסוק "והקטיר המזבחה".

(א) **ונפש כי תקריב** לא נאמר נפש בכל קרבנות נדבה אלא במנחה מי דרכו להתנדב מנחה עני אמר הבי"ה מעלה אני עליו כאלו הקריב נפשו.

סלת יהיה קרבנו האומר הרי עלי מנחה סתם מביא מנחת סלת שהיא ראשונה שלמנחות ונקמצת כשהיא סלת כמו שמפורש בענין לפי שנאמרו ה' מיני מנחות וכולן באות אפיוות קודם קמיצה חוץ מזו לכך קרויה מנחת סלת ואין סלת אלא מחטים שני (שמות כט, ב) סלת חטי' ואין מנח' פחות' מעשרו' שני (ויקרא יד, כא) ועשרו' סלת למנח' עשרו' לכל מנח'.

ויצק עליה שמן על כולה.

ונתן עליה לבונה על מקצתה מניח קומץ לבונה עליה לצד אחד מה ראית לומ' כן שאין רבוי אחר רבוי אלא למעט ד"א שמן על כולה מפני שהוא נבלל עמה ונקמץ עמה כמו שני (ויקרא ב, ב) מסלתה ומשמנה ולבונה על מקצתה שאין נבללת ולא נקמצת עמה שני (ויקרא ב, ב) על כל לבונתה שלאחר שקמץ מלקט את הלבונה כולה מעליה ומקטירה.

(ב) **והביאה** מלמד שיציקה ובלילה כשרין בזר.

הכהנים וקמץ מקמיצה ואילך מצות כהונה.

וקמץ משם ממקום שרגלי הזר עומדות ללמדך שהקמיצה כשירה בכל מקום בעזרה אף בי"א אמה שבמקום רגלי ישראל.

מלא קומצו יכול מבורץ ומבצבץ ויוצא לכל צד ת"ל במקו' אחר (ויקרא ו, ח) והרים ממנו בקומצו אין לך כשר אלא שבתוך הקומץ אי בקמצו יכול חסר ת"ל מלא הא כיצד חופה ג' אצבעותיו על פס ידו זה קומץ לשון עברית. **על כל לבונתה** לבד מכל הלבונה יהי הקומץ מלא.

לבונתה והקטיר אף הלבונה בהקטרה.

מסלתה ומשמנה הא אם קמץ ועלה בידו גרגיר מלח או קורט לבונה פסל.

אזכרתה הקומץ העולה לגבוה הוא זכרון המנחה שבו נזכר בעליה לטובה ולנחת רוח.

(ג) **לאהרן ולבניו** כהן גדול נוטל חלקו בראש שלא במחלוקת וההדיוטות במחלוקת.

קדש קדשים הוא מאשי ה' אין להם חלק בה אלא לאחר מתנת האישים.

(ד) **וכי תקריב מנחה** שאם אמ' הרי עלי מנחת מאפה תנור למד הכתו' שיביא חלות או רקקים החלות בלולות והרקיקין משוחין ונחלקו רז"ל בהן במשיחתן יש אומרי' מושחן וחוזר ומושחן עד שכלה כל השמן שבלוג שכל המנחו' טעונות לוג ויש אומ' מושחן כמין כי ושאר השמן נאכל בפני עצמו לכהנים מה ת"ל בשמן בשמן שני פעמים להכשיר שמן שני ושלישי היוצא מן הזיתים ואין צריך שמן ראשון אלא למנורה שני' בו (שמות כז, כ) זית זך ושנינו במנחות (עו, ב) כל המנחות האפיוות לפני קמיצתן ונקמצות על ידי פתיחה כולן באות עשר חלות והאמור בה רקיקי' באה עשר רקיקין.

(ה) **ואם מנחה על המחבת** שאמר הרי עלי מנחת מחבת וכלי הוא שהיה במקדש שאופין בו מנחה זו על האור בשמן והכלי אין בו בית קבול אלא צף ומעשה מנחה שבתוכו קשין לפי שמתוך שהיה צפה האור שורף את השמן וכולן טעונות שמן יציקה ובלילה ומתן שמן בכלי קודם לעשייתה. **סלת בלולה בשמן** מלמד שבוללה בעודה סלת.

(ו) **פתות אותה פתים** לרבות כל המנחות הנאפות קודם קמיצה לפתיחה יכול שאני מרבה אף שתי הלחם ולחם הפנים ת"ל אותה.¹⁵⁰⁵

ויצקת עליה שמן מנחה לרבות כל המנחות ליציקה יכול אף מנחת מאפה ת"ל עליה אוציא את הלוחות¹⁵⁰⁶ ולא אוציא הרקיקין ת"ל היא.

(ז) **מרחשת** כלי הוא שהיה במקדש ועמוק ומתוך שהיה עמוק שמנה צבור ואין האור שורפו לפי שמעשה מנחה העשויין לתוכה רוחשין כל דבר רך על ידי משקה נראה כרוחש ומנענע.

(ח) **אשר יעשה מאלה** מאחד מן המינין הללו.

והקריבה בעליה אל הכהן.

והגישה הכהן אל המזבח¹⁵⁰⁷ מגיעה לקרן דרומית מערבית שלמזבח.

(ט) **את אזכרתה** היא הקומץ.

(יא) **וכל דבש** כל מתיקת פרי קרוי דבש.

¹⁵⁰⁴ בפסוק "לא".

¹⁵⁰⁵ הקטע מהמילה "יכול" עד סוף הפירוש הוא תוספת בלעדית לדפוס רומא. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 113.

¹⁵⁰⁶ היפוך אותיות, וצריך להיות "החלות".

¹⁵⁰⁷ כל זה כתוב כדיבור מתחיל אחד על אף שהמילה "הכהן" איננה בפסוק.

(יב) **קרבן ראשית** מה יש לך להביא מן השאור ומן הדבש קרבן ראשית.
תקריבו שתי הלחם שלעצרת מן השאור שנאמר (ויקרא כג, יז) חמץ תאפינה ובכורין מן הדבש כמו בכורי תאנים ותמרים.

(יג) **מלח ברית** ברית כרותה למלח מששת ימי בראשית שהובטחו מים התחתונים ליקרב במזבח במלח וניסוך המים בחג.
על כל קרבנד תקריב מלח על עולת בהמה ועוף ואמורי כל הקדשים כולן.

(יד) **ואם תקריב מנחת בכורים** הרי אם משמש בלשון כי שהרי אין זה רשות שהרי במנחת העומר הכתוב מדבר שהיא באה חובה.
אביב בשול התבואה ומן השעורים היא באה נאמי' כאן אביב ונאמי' להלן (שמות ט, לא) כי השעורה אביב.
קלוי באש שמיבשן על האור באבוב שלקלאין שאלולי כן אינה נטחנת בריחים לפי שהיא לחה.
גרש כרמל גרושה בעודה לחה גרש לשון שבירה וטחינה גסה בריחים שלגרוסות כמו (איכה ג, טז) ויגרס בחצץ שני וכן גרסה נפשי לתאבה (תהלים קיט, כ).
כרמל בעוד הכר מלא שהתבואה לחה ומלאה בקשי' שלה ועל כן נקראין המלילות כרמל וכן (מלכים ב' ד, מב) וכרמל בצקלונו.

פרק ג

(א) **שלמים** שמטילין שלום בעולם שלמים שיש בהם שלום למזבח ולכהנים ולבעלים.

(ג) **ואת כל החלב** להביא חלב שעל הקיבה דברי ר' ישמעאל ר' עקיבא אומי' להביא חלב שעל הדקין.

(ד) **הכסלים** פלנקש בלעי' שהחלב של כליות כשהבהמה חיה הוא בגובה הכסלים והם למטה וזהו החלב שתחת המתנים לובן הנרא' למעלה בגובה הכסלי' ובתחתיתו הבשר חופהו.
היותרת הוא דופן המסך שקורין איברישי ובלשון ארמי נקרא חיצרא.
על הכבד שיטול מן הכבד עמה מעט ובמקום אחר בפרשת ויהי ביום השמיני הוא אומר (ויקרא ט, י) ואת היותרת מן הכבד.
על הכבד ועל¹⁵⁰⁸ **הכליות** לבד מן הכבד ומן הכליות יסירנה לזו.

(ה) **על העולה** לבד העולה למדנו שתקדם עולת תמיד על כל קרבן על המערכה.

(ז) **אם כשב הוא מקריב** לפי שיש באמורי כשב מה שאין באמורי העז שהכשב אליתו קרבה לכך נחלקו לשת פרשיות.

(ח) **וזרקו** שתי מתנות שהן ארבע ועל ידי הכלי הוא זורק ואינו נותן באצבע אלא חטאת.

(ט) **חלבו** המובחר שבו ומהו האליה תמימה.
לעומת העצה למעלה מן הכליות היועצות.

(יא) **לחם אשה** לחמו שלאש לשם גבוה לחם לשון מאכל וכן נשחיתה עץ בלחמו (ירמיהו יא, יט) עבד לחם רב (דניאל ה, א) לשחוק עושים לחם (קהלת י, יט).

(יז) **חוקת עולם** מפורש בתורת כהנים יפה כל הפסוק.

פרק ד

(ב) **מכל מצות ה'** פרשו רז"ל אין חטאת באה אלא על דבר שזדונו לאו וכרת.
מאחת מהנה ממקצת אחת מהן כגון הכותב שם משמעון נח מן נחור דן מדניאל.

(ג) **אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם** מדרשו אינו חייב אלא בהעלם דבר עם שגגת מעשה כצבור¹⁵⁰⁹ כמו באשמת העם דכתיב בה ונעלם דבר מעיני הקהל ועשו (ויקרא ד, יג) ופשוטו לפי אגדה כשכהן גדול חוטא אשמת העם הוא שזה שהן תלוין בו לכפר עליהם ולהתפלל עליהם נעשה מקולקל.
פר יכול זקן ת"ל בן אי בן יכול קטן ת"ל בקר הא כיצד זה בן שלש.

(ה) **אל אהל מועד** למשכן ובבית העולמים להיכל.

¹⁵⁰⁸ בפסוק "עלי".

¹⁵⁰⁹ המילה "כצבור" היא תוספת בלעדית לדפוס רומא. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 113.

(ו) **אל**¹⁵¹⁰ **פני פרכת הקדש** כנגד מקום קדושתה מכוון כנגד בית¹⁵¹¹ הבדים ולא היו נוגעים דמים בפרכת ואם נגעו נגעו.

(ז) **ואת כל הדם**¹⁵¹² שירי הדם.

(ח) **ואת כל חלב פר** חלבו היה לו לומר מה ת"ל פר לרבות פר יום הכפורים לכליות וחלבים ויותרת. **החטאת** להביא שעירי ע"ז לכליות ויותרת. **ירים ממנו** מן המחובר שלא ינתחנו קודם הסרת חלבו בתורת כהנים.

(י) **כאשר יורם** כאותן אמורין המפורשים בשור זבח השלמים וכי מה פירש בשור זבח השלמים שלא פירש כאן אלא להקישו לשלמים מה שלמים לשמן אף זה לשמו ומה שלמים שלום בעולם אף זה שלום בעולם כו' ובשחיטת קדשים מצריכו ללמוד ממנו שאין למדין למד מלמד בקדשים בפר' אי זהו מקומן (זבחים מט, ב).

(ט-יא) **על הכבד על הכליות על ראשו ועל כרעיו**¹⁵¹³ כולן לשון תוספת הן כמו מלבד.

(יב) **אל מקום טהור** לפי שיש מחוץ לעיר מקום מוכן לטומאה להשליך אבנים מנוגעות ולבית הקברות מחוץ לעיר הוצרך לומר מקום טהור.

מחוץ למחנה חוץ לג' מחנות ובבית עולמים חוץ לעיר כמו שפרשוהו רז"ל במסכ' יומא (סח, ב) ובסנהדרין (מב, ב).

אל שפך הדשן מקום ששופכין בו הדשן המסולק מן המזבח כמו שנאמר (ויקרא ו, ד) והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה.

על שפך הדשן ישרף שאין ת"ל אלא ללמד שאפילו אין שם דשן.

(יג) **עדת ישראל** אלו סנהדרין.

ונעלם דבר טעו להורות באחת מכל כריתות שבתורה שהוא מותר. **הקהל ועשו** שעשו על פיהם.

(יז) **את פני הפרוכת** ולמעלה הוא אומ' (ויקרא ד, ו) את פני פרכת הקדש משל למלך שסרחה עליו מדינה אם מעוטה סרחה פמליא שלה מתקיימת ואם כולה סרחה אין פמילי' שלה מתקיימת אף כאן כשחטא הכהן המשיח עדין שם קדושת השם על המקדש ומשחטאו כולם חס ושלום נסתלקה הקדושה.

(יח) **יסוד מזבח העולה אשר פתח אהל מועד** יסוד מערבי שהוא כנגד הפתח.

(יט) **ואת כל חלבו ירים** אע"פ שלא פירש כאן יותרת ושתי כליות למדין מועשה לפר כאשר עשה לפר החטאת (ויקרא ד, כ) ומפני מה לא נתפרשו בו תנא דבי ר' ישמעאל (זבחים מא, ב) משל למלך שכעס על אוהבו ומיעט בסרחונו מפני חבתו.

(כ) **ועשה לפר** לפר זה כמו שעשה לפר החטאת כמו שמפורש בפר כהן משיח להביא יותרת ושתי כליות שפיר' שם שלא פירש כאן ולכפול במצות העבודות ללמד שאם חסר אחת מן המתנות פסל לפי שמצינו בנתנין על מזבח החיצון שנתנן במתנה אחת כפר הוצרך לומ' כאן שמתנ' אחת מהן מעכבת.

(כב) **אשר נשיא יחטא** לשון אשרי אשרי הדור שהנשיא שלו נותן לב להביא כפרה על שגגתו קל וחומר שמתחרט על זדונותיו.

(כג) **או הודע** כמו אם הודע הרבה או משמשין לשון אם ואם בלשון או וכן או נודע כי שור נגח הוא (שמות כא, לו).

הודע אליו כשחטא סבור שהוא מותר ולאחר¹⁵¹⁴ נודע לו שהוא אסור.

(כד) **במקום אשר ישחט את העולה** בצפון שהוא מפורש בעולה. **חטאת הוא** לשמה כשרה שלא לשמה פסולה.

(כה) **ואת דמו** שירי הדם.

(כו) **כחלב זבח השלמים** כאותן המפורשין בעז האמור אצל שלמים.

¹⁵¹⁰ בפסוק "את".

¹⁵¹¹ כך מודפס, אך נראה שצריך להיות "בין". לא מצאתי את הגרסה "בית" בכתבי יד.

¹⁵¹² בפסוק "דם".

¹⁵¹³ כל ארבעה חלקי הקורבן מופיעים בדיבור מתחיל אחד, על אף שהם באים בפסוקים שונים. כך גם בכתבי יד.

¹⁵¹⁴ צריך לגרוס "ולאחר מכאן". כך בכל הדפוסים הקדומים ובכתבי יד.

(לא) **כאשר הוסר חלב מעל זבח השלמים** כאמורי עז האמור בשלמים.

(לג) **ושחט אותה לחטאת** שתהא שחיטתה לשם חטאת (זבחים ז, ב).

(לה) **כאשר הוסר¹⁵¹⁵ חלב הכשב** שנתרבו אימוריו באליה ואף חטאת כשהיא באה כשבה טעוני אליה עם האמורי.
אשה¹⁵¹⁶ ה' על מדורת האש העשויות לשם פואלייש בלע'.

פרק ה

(א) **ושמעה קול אלה** בדבר שהוא עד בו שהשביעוהו שבועה שאם יודע בעדות שיעיד לו.

(ב) **או נפש כי¹⁵¹⁷ תגע** ולאחר הטומאה הזו יאכל קדשים או יכנס למקדש שהוא דבר שזדונו כרת במסכת שבועות (יד, ב) נאמר כן.
ונעלם ממנו הטומאה.
ואשם באכילת קדש או בביאת מקדש.

(ג) **בטומאת אדם** זו טומאת מת.
לכל טומאתו לרבות מגע זבין וזבות.
אשר יטמא לרבות הנוגע בבוטל נדה.
בה לרבות בולע נבלת עוף טהור.
ולא¹⁵¹⁸ ידע ששכח הטומאה.
ואשם באכילת קדש או בביאת מקדש.

(ד) **בשפתים** ולא בלב.
להרע לעצמו או להטיב לעצמו כגון אוכל ולא אוכל אישן ולא אישן.

לכל אשר יבטא לרבות לשעבר.
ונעלם ממנו ועבר על שבועתו כל אלה בקרבן עולה ויורד המפורש כאן אבל שבועה שיש בה כפירת ממון אינה בקרבן עולה ויורד אלא באשם.

(ח) **והקריב את אשר לחטאת ראשונה** חטאת קודמת לעולה למה הדבר דומה לפרקליט שנכנס לרצות ריצה פרקליט נכני דורון אחריו.
ולא יבדיל אינו מולק אלא סימן אחד.
עורף¹⁵¹⁹ הוא גובה כל הראש המשופע לצד הצואר.
מול עורף¹⁵²⁰ מול הרואה את העורף הוא אורך כל אחרי הצואר.

(ט) **והזה מדם החטאת** בעולה לא הטעין אלא מצוי ובחטאת הזאה ומיצוי אוחז בעורף ומתיז והדם נתז והולך למזבח.
חטאת הוא לשמה כשרה שלא לשמה פסולה.

(י) **כמשפט** כדת האמורה בעולת העוף של נדבה בראש הפרשה.

(יא) **כי חטאת היא** ואין בדין שיהא קרבנה מהודר.

(יב) **חטאת היא** נקמצה ונקטרה לשמה כשרה שלא לשמה פסולה.

(יג) **וכפר עליו הכהן על חטאתו אשר חטא** כאן שנה הכתוב שהרי בעשירות ובדלות נאמי (פסוק י) מחטאתו וכאן בדלי דלות נאמר על חטאתו דקדקו רז"ל (כריתות כז, ב) מכאן שאם חטא כשהוא עשיר והפריש מעות לכשבה או לשעירה והעני יביא ממקצתן שתי תורים הפריש מעות לשתי תורים והעני יביא ממקצתן עשירית האיפה הפריש מעות לעשירית האיפה והעשיר יוסיף עליהן ויביא קרבן עשיר לכך נאמר כאן על חטאתו.
מאחת מאלה מאחת מג' הכפרות האמורות בענין או בעשירות או בדלות או בדלי דלות ומה ת"ל שיכול לומר לחמורין שבהן יביא כשבה או שעירה והקלין יהיו בעוף והקלין שבקלי יהיו בעשירית האיפה ת"ל מאחת להשוות קלין לחמורין לכשבה אם השיגה ידם ואת החמורין לקלין בעשירית האיפה בדלי דלות.

¹⁵¹⁵ בפסוק "יוסר".

¹⁵¹⁶ בפסוק "אָשִׁי".

¹⁵¹⁷ בפסוק "אָשֶׁר".

¹⁵¹⁸ המילים "ולא ידע" מסומנות כדיבור המתחיל אף על פי שאינן בפסוק, ואולי צריך להיות "והוא ידע" (ראה "ספר זכרון").

¹⁵¹⁹ בפסוק "עָרְפוֹ".

¹⁵²⁰ בפסוק "מִמּוֹל עַרְפוֹ".

הייתה לכהן כמנחה ללמד על מנחת חוטא שיהו שיריה נאכלין זהו לפי פשוטו ורז"ל דרשו והיתה לכהן ואם חוטא זה כהן הוא תהי לו כשאר מנחת נדבה שיהא כליל לא תאכל (ויקרא ו, טז).

(טו) **כי תמעול מעל** אין מעילה בכל מקום אלא לשון שנוי פירו' ששנהו והוציאו מקדש לחול וכן הוא אומ' (דברי הימים א' ה, כה) וימעלו באלהי אבותם¹⁵²¹ ויזנו אחרי אלהי עמי הארץ וכן אומ' בסוטה (במדבר ה, יב) ומעלה בו מעל.

וחטאה בשגגה מקדשי ה' שנהנה מן ההקד' והיכן הוזהר נאמ' כאן חטא ונאמ' בתרומה חטא (ויקרא כב, ט) ולא ישאו עליו חטא מה להלן הזהיר אף כאן הזהיר אי מה להלן לא הזהיר אלא על האוכל אף כאן לא הזהיר אלא על האוכל ת"ל תמעול מעל ריבה.

קדשי ה'¹⁵²² שמיוחדין לשם יצאו קדשים קלים. **איל** לשון קשה כמו (יחזקאל יז, יג) ואת אילי הארץ לקח אף כאן קשה בן שתי שנים. **בערכך כסף שקלים** שהוא שוה ב' סלעים.

(טז) **ואת אשר חטא מן הקדש ישלם** ישלם קרן וחומש להקדש.

(יז) **ולא ידע ואשם** הענין זה מדבר במי שבא ספק כרת בידו ולא ידע אם עבר עליו אם לאו כגון חלב ושומן לפניו וסבור שתייהן התר ואכל את האחת אמרו לו אחת חלב היתה שם ולא ידע אם זו של חלב הרי זה מביא אשם תלוי זה ומגין עליו עד שיודע לו שודאי חטא ואם יודע לו לאחר זמן יביא חטאת.

ולא ידע ואשם ונשא עונו ר' יוסי הגלילי אומ' הרי הכתוב מעניש את מי שלא ידע על אחת כמה וכמה שיעניש את מי שידע ר' יוסי אומ' אם נפשך לידע מתן שכרן של צדיקים צא ולמד מאדם הקדמוני שלא נצטוו אלא מצות לא תעשה ועבר עליה ראה כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו וכי אי זו מדה מרובה שלטובה או שלפורענות הוי אומר מדה טובה מרובה אם מדת פורענות מעוטה ראה כמה מיתות נקנסו עליו מדה טובה המרובה היושב לו מן הפגולים והנותרות והמתענה ביום הכיפורים על אחת כמה וכמה שיזכה לו ולדורותיו עד סוף כל הדורות. רבי עקיבא אומר הרי הוא אומר (דברים יט, טו) על פי שנים¹⁵²³ עדים או על פי שלשה עדים אם מתקיימת העדות בשנים למה פרט לך הכתוב שלשה אלא להביא שלישי להחמיר עליו כאלו הועיל ולעשות דינו כיוצא באלו לענין עונש והזמה אם כך ענש הכתוב לנטפל לעוברי עבירה על אחת כמה וכמה שישלם שכר לנטפל לעושה מצוה כעושה מצוה.

ר' אלעזר בן עזריה אומר הרי הוא אומר כי תקצור קצירך בשדך ושכחת עומר בשדה לא תשוב לקחתו למען יברכך (דברים כד, יט) קבע הכתוב ברכה למי שבא על ידו מצוה בלא ידיעה אמור מעתה היתה לו סלע צרור' לו בכנפו ונפלה ממנו ומצאה עני ונתפרנס בה הרי הכתוב קובע לו ברכה.

(יח) **בערכך לאשם** בערך האמור למעלה (ויקרא ה, טו).

אשר שגג והוא לא ידע הא אם ידע לאחר זמן לא נתכפר לו באשם זה עד שיביא חטאת וכמו כן בעגלה ערופה שנתערפה ואחר כך נמצא ההורג הרי זה יהרג.

(יט) **אשם הוא אשום אשם לה'** הראשון כולו קמץ שהוא שם דבר והאחרון חציו קמץ וחציו פתח שהוא לשון פעל ואם תאמר מקרא שלא לצורך הוא כבר דרוש בתורת כהנים אשם אשם להביא אשם שפחה חרופ' שיהא איל בין שתי שנים יכול שאני מרבה אשם נזיר ומצורע ת"ל הוא.

(כא) **נפש כי תחטא** אמר ר' עקיבא ומה ת"ל ומעלה מעל בה' לפי שכל המלוה והלוה והנושא והנותן אינו עושה אלא בעדים ובשטר לפיכך בזמן שהוא מכחש בשטר ובעדים אבל המפקיד אצל חברו ואינו רוצה שתדע בו נשמה אלא השלישי שביניהן לפי' כשהוא מכחש בשלישי שביניהן.

בתשומת יד ששם בידו ממון להתעסק בו.

או בגזל שגזל מידו כלום.

או עשק שכר שכיר.

(כב) **וכחש בה** שכפר על אחת מכל אלה.

אשר יעשה האדם לחטא ולישבע על שקר ולכפור ממון.

(כג) **כי יחטא ואשם** כשיכיר בעצמו לחזור בתשובה ולדעת ולהודות כי חטא ולשלם.

(כד) **בראשו** הוא הקרן ראש הממון.

לאשר הוא לו למי שהממון שלו.

חסלת פרש' ויקרא

¹⁵²¹ בפסוק "אבותיהם".

¹⁵²² בפסוק "מקדשי ה'".

¹⁵²³ בפסוק "שנים".

(ב) **צו את אהרן** אין צו אלא לשון זירוז מיד ולדורות אמר ר' שמעון ביותר היה צריך הכתוב לזרז מקום שיש בו חסרון כיס.

זאת תורת העולה הרי הענין הזה בא ללמד הקטר חלבים ואברים שיהא כשר כל הלילה וללמד על הפסולין אי זה אם עלה ירד ואי זה אם עלה לא ירד שכל תורת לרבות הוא בא לומי' תורה אחת לכל העולין ואפי' פסולין שאם עלו לא ירדו.

היא העולה מיעט רובע ונרבע וכיוצא בהן שלא היה פסולין בקדש שנפסלו קודם שבאו לעזרה שאם עלו ירדו.

(ג) **מדו בד** היא הכתנת ומה ת"ל מדו שתהא כמדתו.

על בשרו שלא יהיה דבר חוצץ בנתיים.

והרים את הדשן היה חותה מלא מחתה מן המאוכלות הפנימיות ונותן במזרחו של כבש.

הדשן אשר תאכל האש את העולה ועשתה דשן מאותו דשן ירים תרומה.

ושמו אצל המזבח מלמד שטעון גניזה.

(ד) **ופשט את בגדיו** אין זה חובה אלא דרך ארץ שלא ילכלך בהוצאת הדשן בגדים שהוא משמש בהן תמיד בגדים שבשל בהם קדרה לרבו אל ימזוג בהם כוס לרבו לכך ולבש בגדים אחרים פחותין מהן.

והוציא את הדשן הצבור בתפוח כשהוא מרובה על גבי המזבח ואין מקום למערכה מוציאו משם ואין זה חובה בכל יום אבל התרומה היתה חובה בכל יום.

(ה) **והאש על המזבח תוקד בו** ריבה הכתוב כאן יקידות הרבה על מוקדה והאש על המזבח תוקד בו אש תמיד תוקד כולם נדרשו במסכ' יומא (מה, א) שנחלקו רז"ל במנין מערכות שהיו שם.

וערך עליה העולה עולת תמיד שלשחר היא תקדום.

חלבי השלמים אם יביאו שם שלמים רז"ל למדו מכאן עליה שלעולת הבקר השלם כל הקרבנות כולן מכאן שלא יהא דבר קודם לתמיד של שחר.

(ו) **אש תמיד** אש שני' בה תמיד היא שמדליקין בה את הנרות שני' (שמות כז, כ) להעלות נר תמיד אף היא מעל מזבח החיצון תוקד.

לא תכבה לא תכבה שני פעמים המכבה אש מעל המזבח עובר בשני לאוין.

(ז) **זאת** ¹⁵²⁴ **תורת המנחה** תורה אחת לכולן להטעינן שמן ולבונה האמור בענין שיכול אין לי שטעונות שמן ולבונה אלא מנחת ישראל שהיא נקמצת מנחת כהנים שהיא כליל מנין ת"ל תורת.

הקרב אותה ¹⁵²⁵ אל **פני המזבח** היא הגשה בקרן דרומית מערבית.

לפני ה' הוא מערב שהוא לצד אהל מועד.

אל פני המזבח הוא הדרום שהוא פניו שלמזבח שהכבש נתון לאותה הרוח.

(ח) **בקומצו** שלא יעשה מדה לקומץ.

מסלת המנחה ומשמנה מכאן שקומץ ממקום שנתרבה שמנה.

ואת כל הלבונה אשר על המנחה והקטיר שמלקט כל הלבוני לאחר קמיצתה ומקטי' ולפי שלא פירש כן אלא באחת מן המנחות בויקרא (ב, א-ג) הוצרך לשנות פרשה זו ולכלול כל המנחות כמשפטן.

(י) **לא תאפה חמץ חלקם** אף השירים אסורים בחימוץ.

כחטאת וכאשם מנחת חוטא הרי היא כחטאת לפי' קמצה שלא לשמה פסולה מנחת נדבה הרי היא כאשם לפיכך אם קמצה שלא לשמה כשרה.

(יא) **כל זכר** ואפי' בעל מום למה נאמר אם לאכילה כבר נאמר (ויקרא כא כב) לחם אלוהיו מקדשי הקדשים וגו' אלא לרבות בעלי מומין למחלוקת.

כל אשר יגע קדשים קלים וחולין שיגעו בה ויבלעו ממנה יקדשו להיות כמוה שאם פסולה יפסלו ואם כשרה יאכלו כחמור שבה.

(יג) **זה קרבן אהרן ובניו** אף ההדיוטות מקריבין עשירית האיפה ביום שהיו מתחנכין לעבודה אבל כהן גדול בכל יום כמו שני' מנחה תמיד והכהן המשיח כהן גדול יעשה אותה חק עולם (פסוק טו).

(יד) **מורבכת** ¹⁵²⁶ חלוטה ברותחין כל צרכה.

תופיני ¹⁵²⁷ אפוייה אפיות הרבה אחר חליטתה אופה בתנור וחוזר ומטגנה במחבת.

¹⁵²⁴ בפסוק "וְזֹאת".

¹⁵²⁵ בפסוק "הַקָּרֵב אֹתָהּ בְּנֵי אֶהְרֹן לְפָנֵי ה'".

¹⁵²⁶ בפסוק "מִרְבֶּכֶת".

מנחת פתים מלמד שטעונה פתיתה.

(טו) **המשיח תחתיו מבניו** המשיח מבניו תחתיו.
כליל תוקטר אינה נקמצת להיות שיריה נאכלין אלא כולה כליל וכן כל מנחת כהן של נדבה.

(טז) **כליל תהיה** עולה כולה לגבוה.

(יט) **המחטא אותה** העובד עבודתה שהיא נעשית חטאת על ידו.
המחטא אותה יאכלנה הראוי לעבודה יצא טמא בשעת זריקת דמים שאינו חולק בבשר ואי אפשר לומר שאוסר שאר כהנים באכילתה חוץ מן הזורק דמה שהרי נאמי למטה (ויקרא ו, כב) כל זכר בכהנים יאכל אותה.

(כ) **כל אשר יגע בבשרה יקדש** כל דבר אכל אשר יגע בה ויבלע ממנו יקדש להיות כמוה שאם פסולה תפסל ואם כשרה תאכל כחמור שבה.
אשר יזה מדמה על הבגד אם הוזה מדמה על הבגד אותו מקום דם הבגד אשר יזה עליה
תכבס במקום קדוש בתוך העזרה.
אשר יזה אשר יהיה ניזה כמו (איוב טו, כט) לא¹⁵²⁹ יטה לארץ מנלם יהא נטוי.

(כא) **ישבר** לפי שהבליעה שלחטאת נבלעת בו ונעשית נותר והוא הדין לכל הקדשים.
ומורק לשון תמרוקי הנשים (אסתר ב יב) אישקורומינט בלעז.
ומורק ושוטף לפלוט את בליעתו אך כלי חרש לימדך הכתו' כאן שאינו יוצא מידי דופיו.

(כב) **כל זכר בכהנים יאכל אותה** הא למדת שהמחטא אותה האמור למעלה לא לאסור שאר הכהנים אלא להוציא את שאינו ראוי לחיטוי.

(כג) **וכל חטאת אשר יובא מדמה אל אהל מועד** שאם הכניס מדם חטאת החיצונה לפנים פסולה.

פרק ז

(א) **קדש קדשים הוא** הוא קרב ואין תמורתו קרבה.

(ג) **ואת כל חלבו** עד כאן לא נתפרשו אימורין באשם לכך הוצרך לפרשם כאן אבל בחטאת כבר נתפרשו בפרשת ויקרא (פרק ב).
את האליה לפי שאשם אינו בא אלא או איל או כבש ואיל וכבש נתרבו באליה.

(ה) **אשם הוא** עד שנתק שמו ממנו למד על אשם שמתו בעליו או שנתכפרו בעליו באחר אע"פ שעומד להיות דמיו עולה לקיץ המזבח אם שחטו סתם אינו כשר לעולה קודם שנתק לרעייה ואינו בא ללמד על האשם שיהא פסול שלא לשמו כמו שדרשנו הוא הכתוב בחטאת לפי שהאשם לא נאמי בו אשם הוא אלא לאחר הקטרת אימורין והוא עצמו שלא הוקטרו אמוריו כשר.

(ו) **קדש קדשים הוא** בתורת כהנים הוא נדרש.

(ז) **תורה אחת להם** בדבר זה.

לכהן¹⁵³⁰ **אשר יכפר בו** הראוי לכפרה חולק בו פרט לטבול יום ומחוסר כפורים ואונן שאינן חולקין בעורות.

(ט) **לכהן המקריב אותה** יכול לו לבדו ת"ל לכל בני אהרן תהיה יכול לכולן ת"ל לכהן המקריב הא כיצד לבית אב שליוס שמקריבין אותה.

(י) **בלולה בשמן** זו מנחת נדבה.

וחרבה זו מנחת חוטא ומנחת קנאות שאין בהן שמן.

(יב) **אם על תודה** אם על דבר הודאה על נס שנעשה לו כגון יורדי הים והולכי מדברוי וחיבשי בית האסורים וחולה שנתרפא שהן צריכין להודות שכתוב בהן (תהלים קז כא-כב) יודו לה' חסדו ויזבחו זבחי תודה אם על אחת מאלה נדר שלמים הללו שלמי תודה שמם וטעונות שמן וטעונות לחם האמור בענין ואינן נאכלין אלא ליום ולילה כמו שמפורש כאן.

¹⁵²⁷ בפסוק "תִּפְיִנִי".

¹⁵²⁸ בפסוק "וְאֶשְׂרִי".

¹⁵²⁹ בפסוק "וְלֹא".

¹⁵³⁰ בפסוק "הַכֹּהֵן".

והקריב על זבח התודה ארבעה מיני לחם חלות ורקיקים ורביכה ג' מיני מצה וכתו' (ויקרא ז, יג) על חלת לחם חמץ כל מין ומין עשר חלות כך מפורש במנחות (עז, א) ושיעורן חמש סאין ירושלמיות שהן ו' סאין מדבריו עשרים עשרון.
מורבכת לחם חלוט ברותחין כל צרכו.

(יג) **יקריב קרבנו על זבח** מגיד שאין הלח' קדוש קדושת הגוף ליפסל ביוצא ובטבול יום ומלצאת לחולין בפדיון עד שישחט הזבח.

(יד) **אחד מכל קרבן** לחם אחד מכל מין יטול תרומ' לכהן העובד עבודתה והשאר נאכל לבעלים ובשרה לבעלי חוץ מחזה ושוק שבה כמו שמפורש למטה¹⁵³¹ תרומת חזה ושוק בשלמי' והתודה קרויה שלמים.

(טו) **ביום קרבנו יאכל** ובזמן בשרה זמן לחמה.
ובשר זבח תודת שלמיו ויש כאן רבויים הרבה לרבות חטאת ואשם ואיל נזיר וחגיגת י"ד שיהו נאכלין ליום ולילה.
ולא¹⁵³² **יניח ממנו עד בקר** אוכל הוא כל הלילה אם כן למה אמרו חכמי' עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העבירה.

(טז) **ואם נדר או נדבה** שלא הביאה על הודאה שלנס אינה טעונה לחם ונאכלת לשני ימים ולילה אחת כמו שמפורש בענין.
וממחרת והנוטר ממנו בראשון יאכל ביום שני ו"ו זו יתרה היא ויש כמוה הרבה במקרא כגון ואלה בני צבעון ואיה וענה (בראשית לו כד) וכגון תת וקדש וצבא מרמס (דניאל ח יג).

(יח) **ואם האכל יאכל** במחשב בשחיטה לאכול בשלישי הכתו' מדבר יכול אם אכל ממנו בשלישי יפסל ת"ל המקרי' אותו לא יחשב בשעת הקרבה הוא נפסל ואינו נפסל בשלישי וכן פירושו בשעת הקרבתו לא תעלה זאת במחשבה ואם חשב פיגול יהיה.
והנפש האוכלת ממנה¹⁵³³ אפי' בתוך הזמן עונה תשא.

(יט) **והבשר** שלקדש או שלמים.
אשר יגע בכל טמא לא יאכל והבשר¹⁵³⁴ לרבות אבר שיצא מקצתו חוץ למקומו שהפנימי מות'¹⁵³⁵.
כל טהור יאכל בשר מה ת"ל לפי שני' (דברים יב, כז) ודם זבחיך ישפך והבשר תאכל יכול לא יאכלו שלמי' אלא הבעלים לכך נאמ' כל טהור יאכל בשר.

(כ) **וטומאתו עליו** בטומאת הגוף הכתוב מדבר אבל טהור שאכל את הטמא אינו ענוש כרת אלא אזהרת והבשר אשר יגע בכל טמא לא יאכל (פסוק יט) ואזהרת טמא שאכל את הטהור אינה מפורשת בתור' אלא חכמי' למדוה בגזרה שוה שלש כריתות אמורין בקדש באוכלי קדשים בטומאת הגוף ודרשום רז"ל בשבועות (ז, א) אחת לכלל ואחת לפרט ואחת ללמד על קרבן עולה ויורד שלא נאמ' אלא על טומאת מקדש וקדשיו.

(כד) **יעשה לכל מלאכה** מה ת"ל בא ולמד על החלב שאינו מטמא טומאת נבלות.
ואכול לא תאכלוהו אמרה תורה יבא איסור נבלה וטרפה ויחול על איסו' חלב שאם אכלו יתחייב אף על לאו שלנבלה ולא תאמ' אין איסור חל על אסור והאומ' אין אסור חל על אסור דריש לא תאכלוהו הוא מיעוטא לומר כאן גזר בו אבל בעלמא לא יחול איסור על איסור.

(כו) **לעוף ולבהמ'** פרט לדם חגבים ודגים.
בכל מושבותיכם לפי שהוא חובת הגוף וחובת הגוף נוהגת בכל מושבות ובמסכת קדושין בפרק ראשון (לו, א) מפרש למה הוצרך לומ'.

(ל) **ידיו תביאינה** שיהא יד הבעלים מלמעלה והחלב והחזות נתונין בה ויד כהן מלמטה ומניפין.
את אשי ה' ומה הם האישים את החלב על החזה יביאו כשמביאו מבית המטבחים נותן חלב על החזה וכשנותנו ליד המניף נמצא החזה למעלה והחלב למטה וזהו האמור במקום אחר (ויקרא י, טו) שוק התרומה וחזה התנופה על אשי החלבים יביאו להניף ולאחר תנופה נותנן לכהן המקטיר נמצא חזה למטה וזהו שני' (ויקרא ט, כ) וישימו החלבים¹⁵³⁶ על החזות ויקטר החלבים על המזבח¹⁵³⁷ למדנו ג' כהנים זקוקין לה כך מפורש במנחות (סב, א).
את החלב על החזה ואת חזה למה מביאו להניף אותו הוא מביאו ולא שיהא הוא מן האישים לפי שני' את אשי ה' (ויקרא ט, כ) את החלבים על החזות יכול שיהא אף החזה לאשים לכך נאמ' את החזה להניף.

¹⁵³¹ ויקרא ז, כט-לב.

¹⁵³² בפסוק "לא".

¹⁵³³ בפסוק "ממנו".

¹⁵³⁴ בפסוק "אֲשֶׁר יִגַע בְּכָל טָמֵא לֹא יֵאָכֵל בָּאֵשׁ יִשְׂרָף וְהַבֶּשֶׂר".

¹⁵³⁵ "מותר".

¹⁵³⁶ בפסוק "אֵת הַחֲלָבִים".

¹⁵³⁷ בפסוק "הַמִּזְבֵּחַ".

(לא) **והקטיר הכהן החלב**¹⁵³⁸ וא"כ¹⁵³⁹ והיה החזה לאהרן ולבניו למדנו שאין הבשר נאכל בעוד האמורין למטה מן המזבח.

(לב) **שוק** מן הפרק שלהארכובה הנמכרת עם הראש עד פרק האמצעי שהוא סובך שלרגל.

(לג) **המקריב את דם השלמים** מי שהוא ראוי לזריקתו ולהקטיר חלביו יצא טמא בשעת זריקת דמים או בשעת הקטר חלבים שאינו חולק בבשר.

(לד) **תנופה ותרומה**¹⁵⁴⁰ תנופה מוליך ומביא תרומה מעלה ומוריד.

(לז) **ולמלואים** ליום חנוך הכהונה.

פרק ח

(ב) **קח את אהרן** פרשה זו נאמרה ז' ימים קודם הקמת המשכן שאין מוקדם ומאוחר בתורה.
קח את אהרן קחנו בדברים ומשכהו.

ואת פר החטאת וגו' אלו האמורין בענין צואת המלואים ועכשו ביום הראשון למלואים חזר וזרזו בשעת מעשה.

(ג) **הקהל אל פתח אהל מועד** זה אחד מן המקומות שהחזיק המועט את המרובה.

(ה) **זה הדבר** דברים שתראו שאני עושה לפניכם צוני הב"ה לעשות ואל תאמרו לכבודי ולכבוד אחי אני עושה כל הענין הזה פרשתי בואתה תצוה.

(ח) **את האורים** כתב של שם המפורש.

(ט) **וישם על המצנפת** פתילי התכלת הקבועים בציץ נותן על המצנפת נמצא הציץ תלוי במצנפת.

(יא) **ויז ממנו על המזבח** לא ידעתי היכן נצטוה בהזאות הללו.

(יב) **ויצק וימשח**¹⁵⁴¹ בתחלה יוצק על ראשו ואחר כך נותן בין ריסי עיניו ומושך באצבעו מזה לזה.

(יג) **ויחבוש לשון קשירה.**

(טו) **ויחטא את המזבח** חטאו וטהרו מזרות ליכנס בקדושה.
ויקדשהו בעבודה זו.
לכפר עליו מעתה כל הכפרות.

(טז) **על הכבד**¹⁵⁴² לבד הכבד שהיה נוטל מעט מן הכבד שלה.

(כב) **איל המלואים** איל השלמים שהמלואים לשון שלמים שממלאין ומשלימין את הכהנים בכהונתן.

(כו) **חלת**¹⁵⁴³ **לחם שמן** היא רביכה שהיה מרבה בה שמן כנגד החלות והרקיקין כך מפורש במנחות (עח, א).

(כח) **ויקטר המזבחה** משה שמש כל שבעת ימי המלואים.
על העולה אחר העולה ולא מצינו שוק של מלואים קרב בכל מקום חוץ מזה.

(לד) **צוה ה' לעשות** כל שבעת ימים ורבותינו ז"ל דרשו לעשות זה מעשה פרה לכפר זה מעשה יום הכפורים וללמד שכהן טעון פרישה קודם יום הכפורים ז' ימים וכן הכהן השורף את הפרה.

(לה) **ולא תמותו** הא אם לא תעשו כן תמותו.

(לו) **ויעש אהרן ובניו** להגיד שבחן שלא הטו ימין ושמאל.

חסלת פרשת צו

¹⁵³⁸ בפסוק "את החלב".

¹⁵³⁹ "ואחר כך".

¹⁵⁴⁰ בפסוק "כי את חזה התנופה ואת שוק התרומה".

¹⁵⁴¹ בפסוק "ויצק משמן המשחה על ראש אהרן וימשח אתו לקדשו".

¹⁵⁴² בפסוק "על הקרב ואת יתרת הקבד".

¹⁵⁴³ בפסוק "וחלת".

(א) **ויהי ביום השמיני** שמיני למלואים הוא ראש חדש ניסן שהוקם המשכן בו ביום ונטל עשר עטרות השנויות בסדר עולם (פרק ז).
ולזקני ישראל להשמייען שעל פי הדבר אהרן נכנס ומשמש בכהונה גדולה ולא יאמרו מאליו נכנס בה.¹⁵⁴⁴

(ב) **קח לך עגל** להודיע שמכפר לו הב"ה על ידי עגל זה על מעשה העגל אשר עשה.

(ד) **כי היום ה' נראה אליכם** להשרוי שכינתו במעשה ידיכם לכך קרבנות הללו באות חובה ליום זה.

(ז) **קרב אל המזבח** שהיה אהרן בוש וירא לגשת אמר לו משה מפני מה אתה בוש לכך נבחרת.
את חטאתך עגל בן בקר.
ואת עולתך האיל.
קרבן העם שעיר עזים.

(ג) **ועגל וכבש** כל מקום שני עגל בן שנה הוא ומכאן אתה למד.

(יא) **ואת הבשר ואת העור** לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת חוץ מזו ושל מלואים וכולן על פי הדבר.

(יב) **וימציאו** לשון הושטה והזמנה.

(טו) **ויחטאהו** עשהו כמשפט חטאת.
כראשון כעגל שלו.

(טז) **ויעשה כמשפט** המפורש בעולת נדבה בויקרא (פרק א).

(יז) **וימלא כפו** היא קמיצה.
מלבד עולת הבקר כל אלה עשה אחר עולת התמיד.

(יט) **והמכסה** חלב המכסה את הקרב.

(כ) **וישימו את החלבים על החזות** לאחר התנופה נתנו הכהן המניף לכהן אחר להקטירו נמצאו עליונים למטה.

(כב) **ויברכם** ברכת כהנים יברכך יאר וישא.
וירד מעל המזבח.

(כג) **ויבא אהרן ומשה**¹⁵⁴⁵ למה נכנסו מצאתי בבריתא הנוספת על תורת כהנים שלנו למה נכנס משה עם אהרן ללמדו על מעשה הקטרת או לא נכנס אלא לדבר אחר הריני דן ירידה וביאה טעונה ברכה מה ירידה מעין עבודה אף ביאה מעין עבודה הא למה נכנס משה עם אהרן ללמדו על מעשה הקטרת ד"א כיון שקרבו כל הקרבנות ונעשו כל המעשים וראה אהרן שלא ירדה שכינה לישראל היה עומד ומצטער אמר יודע אני שכעס הב"ה עלי ובשבילי לא ירדה שכינה לישראל אמר לו למשה משה אחי כך עשית לי שנכנסתי ונתביישתי מיד נכנס משה עמו ובקש רחמים וירדה שכינה לישראל.

ויצאו ויברכו את העם אמרו ויהי נועם ה' אלהינו עלינו (תהלים ז, יז) יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם לפי שכל שבעת ימי המלואים שהעמידו משה למשכן ושמש בו ופרקו בכל יום לא שרתה בו שכינה והיו ישראל נכלמים ואומי למשה משה רבנו כל הטורח שטרחנו שתשרה שכינה בינינו ונדע שנתכפר לנו על מעשה העגל לפי אמר להם היום זה הדבר אשר צוה ה' תעשו וירא אליכם כבוד ה' (במדבר ט, ו) אמר משה אהרן אחי כדי הוא וחשוב ממני שעל ידי קרבנותיו ועבודתו תשרה שכינה בכם ותדעו שהמקום בחר בו.

(כד) **וירונו**¹⁵⁴⁶ כתרגומו ושבחו.

(ב) **ותצא אש** ר' אלעזר אומר למה מתו בני אהרן על שהורו הלכה לפני משה רבם רבי ישמעאל אומר שתויי יין נכנסו למקדש תדע שאחר מיתתן הזהיר הנותרים שלא יכנסו שתויי יין משל למלך שהיה לו בן בית כו' כדאיתא בויקרא רבה.

¹⁵⁴⁴ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 45.

¹⁵⁴⁵ בפסוק "ויבא משה וְאַהֲרֹן".

¹⁵⁴⁶ בפסוק "וַיִּרְנוּ".

(ג) **הוא אשר דבר ה'** והיכן דבר ונועדתי שמה לבני ישראל ונקדש בכבודי (שמות כט, מג) אל תקרי בכבודי אלא במכובדי אמר לו משה לאהרן אהרן אחי יודע הייתי שיתקדש הבית במיודעיו של מקום והייתי סבור בי או בד עכשו רואה אני שהן גדולים ממני וממדך.
ויזום אהרן וקבל שכר על השתיקה ומה שכר קבל שנתחד עמו הדבור שנאמרה לו פרשת שתויי יין.
בקרוי בבחירי.

ועל פני כל העם אכבד כשהב"ה עושה דין בצדיקים מתירא ומתעלה אם כך באלו כל שכן ברשעים וכן הוא אומר (תהלים סח, לו) נורא אלהים ממקדשך ממקודשיך.

(ד) **דוד אהרן** עזיאל אחי עמרם היה שני (שמות ו, יח) ובני קהת עמרם ויצהר וחברון ועזיאל.
שאו את אחיכם מאת פני הקדש כאדם האומי העבר את המת מלפני הכלה שלא לערבב את השמחה.

(ה) **בכתנותם**¹⁵⁴⁷ שלמתים מלמד שלא נשרפו בגדיהם אלא נשמתן כמין שני חוטין נכנסו לתוך חוטמן.

(ו) **אל תפרעו** אל תגדלו שער מכאן שאבל אסור בתספורת אבל אתם אל תערבבו שמחתו של מקום.
ולא תמותו הא אם תעשו תמותו.
ואחיכם כל בית ישראל יבכו מכאן שצרתן שלתלמידי חכמים מוטלת על הכל להתאבל בה.

(ט) **יין ושכר** דרך שכרות.
בבואכם אל אהל מועד אין לי אלא בבואכם להיכל בגשתם למזבח מנין נאמר כאן ביאת אהל ונאמר בקדוש ידים ורגלים ביאת אהל מה להלן עשה גישת מזבח כביאת אהל אף כאן עשה גישת מזבח כביאת אהל.

(י) **ולהבדיל** כדי שתבדילו בין עבודה קדוש' למחוללת הא למדת שאם עבד פסל.

(יא) **ולהורות** לומי ששכור אסור בהוראה יכול יהא חייב מיתה ת"ל אתה ובניך אתך ולא תמותו (ויקרא י, ט) כהנים בעבודתם במיתה ואין חכמים במיתה בהוראתן.

(יב) **הנותרים** מן המיתה מלמד שאף עליהם נקנסה מיתה על עון מעשה העגל שנאמר (דברים ט, כ) ובאהרן התאנף ה' מאד להשמידו אין השמד אלא כלוי בנים שני (עמוס ב, ט) ואשמיד פריו ממעל ורשיו מתחת ותפלתו של משה בטלה מחצה שני (דברים ט, כ) ואתפלל גם בעד אהרן.
קחו את המנחה אע"פ שאתם אוניין והקדשים אסורין באוננין.
את המנחה זו מנחת שמיני ומנחת נחשון.
ואכלוה מצות מה ת"ל לפי שהיא מנחת צבור ומנחת שעה ואין כיוצא בה לדורו' הוצרי' לפרש בה דין שאר מנחות.

(יג) **וחוק בניך** אין לבנות חק בקדשים.
כי כן צויתי באנינות יאכלוה.

(יד) **ואת חזה התנופה** של שלמי צבור.

תאכלו במקום טהור וכי את הראשונים אכלו במקום טמא אלא הראשונים שהם קדשי הקדשים הוזקקה אכילתן במקום קדוש אבל אלו אין צריכין תוך הקלעים אבל צריכין הן להאכל תוך מחנה ישראל שהוא טהור מליכנס שם מצורעין מכאן שקדשים קלין נאכלין בכל העיר.
אתה ובניך ובנותיך אתה ובניך בחלק אבל בנותיך אינן בחלק אבל אם תתנו להם מנות רשאות הן לאכול בחזה ושוק או אינו אלא הבנות ת"ל (ויקרא י, יד) כי חקך וחך בניך נתנו חק לבנים ואין חק לבנות.

(טו) **שוק התרומה וחזה התנופה** לשון אשר הונף ואשר הורם תנופה מוליך ומביא תרומה מעלה ומוריד ולמה חלקן הכתוב תרומה בשוק ותנופה בחזה לא ידענו דשניהן בחזה ושוק.
על אשי החלבים כמו על חלבי האשים מכאן שהחלבים למטה בשעת תנופה וישוב המקראות שלא יכחישו זה את זה כבר פרשתי את שלשתן בצו את אהרן (ויקרא ז, ל).

(טז) **שעיר החטאת** שעיר מוספי ראש חדש ושלשה שעירי חטאות קרבו בו ביום קחו שעיר עזים (ויקרא ט, ג) ושעיר נחשון ושעיר ראש חדש ומכולן לא נשרף אלא זה ונחלקו בדבר חכמי ישראל יש אומרין מפני טומאה שנגעה בו נשרף ויש אומרין מפני אנינות נשרף לפי שהוא קדשי דורות אבל בקדשי שעה סמכו על משה שאמר להם (ויקרא י, יב) ואכלוה מצות.

דרוש¹⁵⁴⁸ **דרש** שתי דרישות מפני מה נשרף זה ומפני מה נאכלו אלו כך הוא מפור' בתור' כהני'.
על אלעזר ועל איתמר בשביל כבודו שלאהרן הפך פניו כנגד הבנים וכעס.
לאמר אמר להן השיבוני על דברי.

¹⁵⁴⁷ בפסוק "בְּכִתְנֹתָם".

¹⁵⁴⁸ בפסוק "דִּרְשׁוּ".

(יז) **מדוע לא אכלתם את החטאת במקום הקדש** וכי חוץ לקדש אכלו והלא שרפוה ומהו אומר במקום הקדש אלא אמר להם משה שמא חוץ לקלעים יצאה ונפסלה.
כי קדש קדשים היא ונפסלין ביוצא והן אמרו לו לאו אמ' להם הואיל ובמקום הקדש היתה מדוע לא אכלתם אותה ואותה נתן לכם לשאת שהכהנים אוכלין ובעלים מתכפרין.
לשאת את עון העדה מכאן למדנו ששעיר ראש חודש היה שהיה מכפר על עון טומאת מקדש וקדשיו שחטאת שמיני וחטאת נחשו' לא לכפרה באו.

(יח) **הן לא הובא את דמה** שאלו הובא היה לכם לשרפה כמה שנאמר (ויקרא ו, כג) וכל חטאת אשר יובא מדמה וגוי' באש תשרף.
אכול תאכלו אותה היה לכם לאכלה ואע"פ שאתם אונין כאשר צותי לכם במנחה.

(יט) **וידבר אהרן** אין לשון דבור אלא לשון עז שני' (במדבר כא, ה) וידבר העם אפשר משה קצף על אלעזר ועל איתמר ואהרן מדבר הא ידעת שלא היתה מדה זו אלא מדת כבוד אמרו אינו בדי'¹⁵⁴⁹ שיהא אבינו יושב ואנו מדברין לפניו אינו בדין שיהא תלמיד משיב את רבו יכול מפני שלא היה באלעזר מה להשיב ת"ל (במדבר לא כא) ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא וגוי' הא כשרצה דבר לפני משה ולפני הנשיאים זו מצאתי בסיפרי שלפני שניהן דבר.

הן היום הקריבו מהו אומר אלא אמר לו משה שמא זרקתם דמה אונין שהאונין שעבד חלל אמר לו אהרן וכי הן הקריבו שהן הדיוטות אני הקרבתי שאני כהן גדול וכהן גדול מקריב אונין.
ותקרנה¹⁵⁵⁰ אותי כאלה אפילו לא היו מתים בניי אלא שאר קרובי שאני חייב להיות אונין עליהם כאלו כל האמורי' בפרשת כהנים שכהן מטמא להם.
ואכלתי חטאת ואם אכלתי חטאת הייטב.
היום הא אין אנינות בלילה ואין אונין אלא יום קבורה.
הייטב בעיני ה' אם שמעת בקדשי שעה אין לך להקל בקדשי דורות.

(כ) **וייטב בעיני ה'** הודה ולא בוש לומר לא שמעתי.

פרק יא

(א) **אל משה ואל אהרן** למשה אמ' שיאמר לאהרן.
לאמר אליהם אמר שיאמרו לאלעזר ולאיתמר או אינו אלא לאמר לישראל כשהוא אומר דברו אל בני ישראל הרי דבור האמור לישראל הא מה אני מקיים לאמר אליהם לבנים לאלעזר ולאיתמר.

(ב) **דברו אל בני ישראל** השוה כולן להיות שלוחים לדבור זה לפי שהשוו בדמימה וקבלו עליהם גזרת המקום מאהבה.

זאת החיה לשון חיים לפי שישראל דבקים במקום וראוים להיות חיים לפיכך הבדילן מן הטומאה וגזר עליהן מצות ולאומות לא אסר כלום משל לרופא שנכנס לבקר את החולה כו' בתנחומא.
זאת החיה מלמד שהיה משה אוחז בחיה ומראה לישראל זו תאכלו וזו לא תאכלו את זה תאכלו אף בשרצי המים אוחז מכל מין ומראה להן וכן בעוף (ויקרא יא, יג) את'¹⁵⁵¹ אלה תשקצו מן העוף וכן בשרצים (ויקרא יא, כט) וזה לכם הטמא.
זאת החיה¹⁵⁵² מכל הבהמה מלמד שהבהמה בכלל חיה.

(ג) **מפרסת** כתגומו סדיקה.

פרסה פלנטי"א בלע'.

ושוסעת שסע שמובדלת מלמטה ומלמעלה בשני צפרניים כתרגו' ומטילפא טילפין שיש שפרסותיה סדוקות ואין שסועות ומובדלות לגמרי אלא מחוברות מלמטה.
מעלת גרה מעלה ומקיא האוכל שבמעים ומחזירתו לתוך פיה לכתשו ולטחנו הדק
גרה כך שמו ויתכן להיות מגז' מים הנגרים (שמואל ב' יד, יד) שהוא נגרר אחר הפה פישא שעל ידי הגרה האוכל נפטר ונמוח.
בבהמה תיבה יתרה לדרשא להתיר את השליל הנמצ' במעי אמו.
אותה תאכלו ולא בהמה טמאה והלא באזהרה היא אלא לעבור עליו בעשה ולא תעשה.

(ח) **מבשרם לא תאכלו** אין לי אלא אלו שאר בהמה שאין לה שום סימן טהרה מנין אמרת קל וחומר ומה אלו שיש בהן קצת סימני טהרה אסורין כו'.
מבשרם לא תאכלו על בשרם באזהרה ולא על עצמות וגידיים וקרניים וטלפיי'.

¹⁵⁴⁹ "בדין".

¹⁵⁵⁰ בפסוק "ותקרנה".

¹⁵⁵¹ בפסוק "ואת".

¹⁵⁵² בפסוק "החיה אשר תאכלו".

ובנבלתם לא תגעו יכול יהו ישראל מוזהרין על מגע נבלה ת"ל אמור אל הכהנים (ויקרא כא, א) כהנים מוזהרין ישראל¹⁵⁵³ מוזהרין קל וחומר מעתה מה טומאת מת חמורה לא הזהיר בה אלא כהנים טומאת נבלה קלה לא כל שכן ומה ת"ל ובנבלתם לא תגעו ברגל.

(ט) **סנפיר** אלו ששט בהן.
קשקשת אלו קליפין הקבועין בו.

(י) **שרץ** בכל מקום משמעו דבר נמוך שרוחש ונע ונד על הארץ.

(יא) **ושקץ יהיו לכם** לאסור את ערוביה' אם יש בהם בנותן טעם.
מבשרם לא תאכלו ואינו מוזהר על הסנפירין ועל העצמות.
ואת נבלתם תשקצו לרבות יבחושין שסיננן יבחושין מוישירוני"ש בלע"ז.

(יב) **וכל אשר אין לו** מה ת"ל שיכול אין לי שיהא מותר אלא המעלה סימנין שלו ליבשה השירן במים מנין ת"ל כל אשר אין לו סנפיי וקשקשת במים הא יש לו במים אע"פ שהשירן בעלייתו מותר.

(יג) **לא יאכלו** לחייב על המאכילן לקטנים שכך משמעו לא יהו נאכלין על ידך או אינו אלא לאסרון בהנאה ת"ל (דברים יד, יב) לא תאכלו באכילה אסורין בהנאה מותרין כל עוף שכתוב בו למינה למינהו למינו יש באותו המין שאין דומין זה לזה לא במראהו ולא בשמותיהו וכולן מין אחד הן.

(טז) **הנץ** אסטו"ר.

(יז) **שלך**¹⁵⁵⁵ פרשו רבותינו זה השולה דגים מן הים וכן תרגם אנקלוס ושלינונא.
כוס וינשוף¹⁵⁵⁶ הם הצועקים בלילה ויש להן לסתות כאדם.

(יח) **תנשמת**¹⁵⁵⁷ דומה לעכבר ופורחת בלילה ותנשמת האמורה בשרצים דומה לו והיא ברייה שאין לה עינים.

(יט) **החסידה** זו דיה לבנה ציקוניי"א ולמה נקרא' חסידה שעושה חסידות עם חברותיה במזונות.
האנפה היא דיה רגזנית.

דוכיפת¹⁵⁵⁸ תרנגול הבר וכרבלתו כפולה ולמה נקרא שמו דוכיפת שהודו כפות והיא כרבלתו ונקרא נגר טורא על שם מעשיו כמו שמפורש במסכ' גיטי' בפרק הנזקין (סח, ב).

(כ) **שרץ העוף** הן הדקים הנמוכין הרוחשין על הארץ כגון זבובין ויבחושין ויתושין וחגבים.

(כא) **על ארבע** ארבע רגלים.

ממעל לרגליו סמוך לצוארו יש לו כמין שני רגלים לבד ארבע רגלים וכשרוצה לעוף ולקפוץ מן הארץ מתחזק באותן שני כרעים ופורח ויש מהן הרבה כמותן שקורין לייאושט"א אבל אין אנו בקיאים בהן שארבע סימני טהרה נאמרו בהן ארבע כנפים וארבע רגלים וקרוסולים אלו הכתובים כאן וכנפיו חופין את רובו וכל הסימנין הללו מצויין הן באותן שבינותינו אבל יש שראשן ארוך ויש שאין להן זנב וצריך שיהא שמו חגב ובזה אין אנו ידעין להבדיל ביניהן.

(כג) **וכל שרץ העוף** בא ולמד שאם יש חמש טהור.

(כד) **ולאלה העתידין להאמ' למטה בענין.**

תטמאו כלומר יש טומאה בנגיעתן.

(כה) **וכל הנושא את נבלתם**¹⁵⁵⁹ כל מקום שנאמרה טומאת משא חמורה מטומאת מגע שהיא טעונה כבוס בגדים.

(כו) **מפרסת פרסה ושע איננה שוסעת** כגון גמל שפרסותיו סדוקות למעלה אבל למטה הם מחוברו' כאן למדך שנבלת בהמה טמאה מטמאה ובענין שבסוף הפרשה פירש על בהמה טהורה.

(כז) **על כפיו** כגון דוב וכלב וחתול.

¹⁵⁵³ כנראה צריך לגרוס "ישראל אין מוזהרים" על טומאת מת. וכך גורס כ"י פרמה 3256.

¹⁵⁵⁴ בפסוק "כלי".

¹⁵⁵⁵ בפסוק "השֶׁלֶךְ".

¹⁵⁵⁶ בפסוק "הפוס וְאֵת הַשֶּׁלֶךְ וְאֵת הַיְנִשּׁוּף".

¹⁵⁵⁷ בפסוק "הַתְּנִשְׁמֶת".

¹⁵⁵⁸ בפסוק "הַדּוּכִיפֶת".

¹⁵⁵⁹ בפסוק "וְכָל הַנּוֹשֵׂא מִנְבֵלָתָם".

(כט) **וזה לכם הטמא** כל טמאות הללו אינם לאיסור אכילה אלא לטומאה ממש להיות טמא במגען ונאסר לאכול תרומה וקדשים וליכנס במקדש.

החולץ דונולא.
הצב¹⁵⁶¹ דומה לצפרדע ובלעי בוטו.

(ל) **אנקה** שמוצת הדם הרע מנייטא בלעי.
והלטאה ליישירד"ה.

חומט סגומילי.
תנשמת¹⁵⁶² בריה שאין לה עינים ונקרא תופינו.

(לב) **במים יובא** ואף לאחר טבילתו טמא הוא לתרומה עד הערב ואחר כך יטהר בהערב שמש.

(לג) **אל תוכו** אין כלי חרש מטמא מגבו אלא מאוירו.
כל אשר בתוכו יטמא הכלי חוזר ומטמא מה שבאוירו.
ואותו תשבורו למד שאין לו טהרה במקוה.

(לד) **מכל האוכל אשר יאכל** מוסב על המקרא העליון כל אשר בתוכו יטמא מכל האוכל אשר יאכל אשר יבא עליו מים והוא בתוך כלי חרש הטמא יטמא למדנו מכאן דברי הרב' למדנו שאין אוכל מוכשר ומתוקן לקבל טומאה עד שיבא עליו מים פעם אחת וכשבאו עליו מים פעם אחת מקבל טומאה ואפי' נגוב והיין והשמן וכל הנקרא משקה מכשיר זרעים לקבל טומאה כמים שכן יש לדרוש המקרא אשר יבא עליו מים או כל משקה אשר ישתה בכל כלי יטמא האוכל ועוד למדו רז"ל מכאן שאין ולד הטומאה מטמא כלים שכן שנינו יכול יהו כל הכלים מטמאין מאויר כלי חרש ת"ל כל אשר בתוכו יטמא מכל האוכל אכל משקה מטמאין מאויר כלי חרש ואין כל הכלים מטמאין מאויר כלי חרש לפי שהשרץ אב הטומאה והכלי שנטמא ממנו ראשון לטומאה לפיכך אינו חוזר ומטמא כלים שבתוכו ולמדנו עוד שהשרץ שנפל לאויר התנור והפת בתוכו ולא נגע השרץ בפת התנור ראשון והפת שנייה ולא נאמר רואין את התנור כאלו מלא טומאה ותהא הפת תחלה שאם אתה אומר כן לא נתמעטו כל הכלים מליטמא מאויר כלי חרש שהרי טומאה עצמה נוגעה בהן מגבן ולמדנו עוד על ביאת מים שאינה מכשרת הזרעים אלא אם נפלו עליהן משנתלשו שאם אתה אומר כן שמקבלין הכשר במחובר אין לך דבר אוכל שלא באו עליו מים ומהו אשר יבוא עליו מים בתלושין ולמדנו עוד שאין אוכל מטמא אחרים אלא אם כן יש בו כביצה שני אשר יאכל אוכל הנאכל בבת אחת ושיערו חכמים אין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת והוא האכל הנאכל בבת אחת שני אשר יאכל.

(לה) **תנור וכירים** כלים המטלטלין הן והן של חרש ויש להן תוך ושופת על נקב החלל את הקדרה ושניהן פיהן למעלה.

יותץ שאין כלי חרש טהור בטבילה.

וטמאים יהיו לכם שלא תאמר מצווה אני לנותצן תלמוד לומר וטמאים יהיו לכם אם רצה לקיימן בטומאתן רשאי.

(לו) **אך מעין ובור מקוה מים** המחוברין לקרקע.

יהיה טהור שאין מקבלין טומאה ועוד יש ללמוד יהיה טהור הטובל בהם מטומאתו.

ונוגע בנבלתם יטמא אפי' הוא בתוך מעין ובור ונוגע בטומאה טמא שלא תאמר קל וחומר אם מטהר את הטמאים מטומאתן קל וחומר שיציל את הטהור מלטמא ת"ל ונוגע בנבלתם יטמא.

(לז) **זרע זרוע** זרע של מיני זרעים.

טהור הוא למדך הכתוב שלא הוכשר ונתקן להיות אוכל לקבל טומאה עד שיבא עליו מים.

(לח) **וכי יותן מים על זרע** לאחר שנתלש שאם תאמר יש הכשר במחובר אין לך זרע שלא הוכשר.

מים על זרע בין מים בין שאר משקין בין הן נפלו על זרע בין זרע נפל לתוכן הכל נדרש בתורת כהנים.

ונפל מנבלתם עליו אף משנגב מן המים ולא הקפידה תורה אלא להיות עליו שם אוכל ומשירד לו הכשר קבלת טומא' פעם אחת שוב לא נעקר ממנו.

(לט) **בנבלתה** ולא בעצמות וגידיים ולא בקרנים וטלפים ולא בעור.

(מ) **והנושא את נבלתה** חמורה טומאת משא מטומאת מגע שהנושא מטמא בגדים והנוגע אינו מטמא בגדים שלא נאמר בו וכבס בגדיו.

¹⁵⁶⁰ בפסוק "טמאים הם לְכֶם".

¹⁵⁶¹ בפסוק "וְהַצֵּב".

¹⁵⁶² בפסוק "וְהֶאֱנָקָה וְהֶכַח וְהֶלְטָאָה וְהֶחֱמַט וְהֶתְנַשְּׁמַת".

והאוכל מנבלתם¹⁵⁶³ יכול תטמאנו אכילתן כשהוא אומר בנבלת עוף טהור (ויקרא כב ח) לא יאכל לטמאה בה אותה מטמא בגדים בבית הבליעה ואין נבלת בהמה מטמאה בגדים באכילתה בלא משא כגון אם תחבה לו חברו בבית הבליעה אם כן מה ת"ל האוכל ליתן שיעור לנושא ולנוגע כדי אכילה והוא כזית.
וטמא עד הערב אע"פ שטבל צריך הערב שמש.

(מא) **וכל השרץ השורץ על הארץ** להוציא את היתושי שבכליסין והזיוין שבעדשים שהרי לא שרצו על הארץ אלא בתוך האכל ומששרצו על הארץ ויצאו באויר הרי נאסרו.
לא יאכל לחייב על המאכיל כאוכל ואינו קרוי שרץ אלא דבר נמוך וקצר רגלים שאינו נראה אלא כרוחש ונד.

(מב) **הולך גחון**¹⁵⁶⁴ זה נחש ולשון גחון לשון שחייה הולך שח ונופל על מעיו כמו שני (בראשית ג, יד) על גחונך תלך.¹⁵⁶⁵
כל הולך להביא את השלשול וכל הדומי לדומה.
הולך על ארבע זה עקרב כל להביא את החיפושית.
מרב רגלים זה נדל מלא רגלים מראשו ועד זנבו לכאן ולכאן וקורין לו צינטופירי.

(מג) **אל תשקצו** באכילתן שהרי כתיב נפשותיכם ואין שקוץ נפש במגע וכן לא תטמאו באכילתן.
ונטמתם בם אם אתם מטמאין בהם בעולם הזה אף אני מטמא אתכם בעולם הבא ובישיבה של מעלה.

(מד) **אני ה' אלהיכם** כשם שאני קדוש שאני אלהיכם כך תהיו אתם קדושים.
והתקדשתם קדשו עצמכם למטה.
והייתם קדושים לפני שאני מקדש אתכם למעלה ולעולם הבא.
אל תטמאו¹⁵⁶⁶ לעבור עליהן בלאוין הרבי' וכל לאו במלקות וזהו שאמרנו בתלמוד (מכות טז, ב) אכל פוטיתא לוקי' ארבע אכל נמלה לוקה חמש צרעה לוקה שש.

(מה) **כי אני ה' המעלה אתכם** על מנת שתקבלו מצותי העליתי אתכם.

(מז) **להבדיל** לא בלבד השונה אלא שתהא יודע ומכיר ובקיא בהם.
בין הטמא ובין הטהור צריך להיות בין פרה לחמור והלא כבר מפורשין הן אלא בין טמאה לך לטהורה לך בין נשחט חציו של קנה לנשחט רובו.
ובין החיה הנאכלת צרי' לומי' בין צבי לערוד הלא כבר מפורשי' הם אלא בין שנולדו לה סימני טרפה כשרה לנולדו בה סימני טרפה פסולה.

חסלת פרשת ויהי ביום השמיני

[פרשת תזריע]

פרק יב

(ב) **אשה כי תזריע** אמר ר' שמלאי כשם שיצירתו של אדם אחר כל בהמה וחיה ועוף במעשה בראשית כך תורתו נתפרשה אחר תורת בהמה חיה ועוף.
כי תזריע לרבות אפי' ילדתו מחוי שנמחה ונעשה כמין זרע אמו טמאה לידה.
כימי נדת דוותה¹⁵⁶⁷ **טמא** כסדר כל טומאה האמורי' בנדה מטמאה בטומאת לידתה ואפי' נפתח הקבר בלא דם.
דוותה לשון דבר הזב מגופה ל"א¹⁵⁶⁸ לשון מדוה וחולי שאין אשה רואה דם שלא יחלה ראשה ואבריה כבדים עליה.

(ג) **וביום השמיני ימול בשר ערלתו** ואפי' בשבת.

(ד) **תשב** אין לשון ישיבה אלא לשון עכבה כמו (דברים א, מו) ותשב בקדש (בראשית יג, יח) וישב באלוני ממרא.
בדמי טהרה ואע"פ שרואה דם טהורה היא.
בדמי טהרה לא מפיק ה"א והוא שם דבר כמו טוהר.
ימי טהרה מפיק ה"א ימי טוהר שלה.
לא תגע אזהרה לאוכל וכולי ביבמות (עה.).

¹⁵⁶³ בפסוק "מנבלתה".

¹⁵⁶⁴ בפסוק "על גחון".

¹⁵⁶⁵ בפסוק "על גחונך תלך".

¹⁵⁶⁶ בפסוק "ולא".

¹⁵⁶⁷ בפסוק "דוותה".

¹⁵⁶⁸ "לשון אחר".

בכל קדש לרבות את התרומה לפי שזו טבולת יום ארוך שטבלה לסוף שבעה ואין שמשו מעריב לטהרה עד שקיעת החמה שליום ארבעים שלמחר תביא את כפרת טהרתה.

(ז) **והקריבו** למדך שאין מעכבה מלאכול בקדשים אלא אחד מהן ואי זה הוא זה החטאת שנאמר וכפר עליה הכהן וטהרה מי שהוא בא לכפר בו הטהרה שלה תלויה.
וטהרה מכלל שעד כאן היא קרויה טמאה.

(ח) **אחד לעולה ואחד לחטאת** לא קדמה הכתוב לעולה אלא למקראה אבל להקרבה חטאת קודמת לעולה במסכת זבחים (זבחים צ, א).

פרק יג

(ב) **שאת או ספחת** שמות נגעים הם ולבנות זו מזו.
בהרת חברבורות וכן הוא אומר (איוב לז, כא) בהיר הוא בשחקי.
אל אהרן גזרת הכתוב הוא שאין טהרתן וטומאתן אלא על פי כהן.

(ג) **הפך לבן** מתחלה שחור והפך ללבן בתוך הנגע.
ושער בנגע מיעוט שער שנים.
עמוק מעור בשרו כל מראה לבן עמוק הוא על עור הבשר כמראה חמה עמוקה מן הצל.
וטמא אותו יאמר לו טמא אתה ששער לבן סימן טומאה הוא גזירת הכתוב הוא.

(ד) **ועמוק אין מראה מן העור** לא ידעתי פירושו.
והסגיר יסגירנו בבית אחד ולא יראהו עד סוף השבוע ואז יוכיחו הסימנים עליו.

(ה) **בעיניו** במראהו ובשיעורו הראשון.
והסגיר¹⁵⁶⁹ **שנית** הא אם פשה בשבוע ראשון טמא מוחלט.

(ו) **כהה** הוכחה מראיתו הא אם עמד במראיתו או פשה טמא.
מספחת היא שם נגע הוא ששמו מספחת וטהור.
וכבס בגדיו וטהר הואיל ונזקק להסגר ונקרא טמא צריך טבילה.

(ח) **וטמאו הכהן** ומשטמאו הרי הוא מוחלט וזקוק לצפרים ולתגלחת ולקרבת האמור בפרשת זאת תהיה.
צרעת היא המספחת הזאת צרעת לשון נקבה.

(ט) **נגע** לשון זכר.

(י) **ומחיה** סינמינטו בלע' שנהפך מקצת הלבון שבתוך השאת למראה בשר ואף הוא סימן טומא' שער לבן בלא מחיה ומחיה בלא שער לבן ואע"פ שלא נאמרה בו מחיה אלא בשאת אף כל המראו' ותולדותיהן סימן טומאה הוא.

(יא) **צרעת נשנת היא** מכה ישנה היא זו בחבורה זו ונראית בריאה מלמעלה ותחתיה מליאה ליחה שלא תאמר הואיל ועלתה מחיה אטהרנה.

(יב) **מראשו ועד רגליו** מראשו שלאדם.
לכל מראה עיני הכהן פרט לכהן שחשך מאורו.

(יד) **וביום הראות בו בשר חי** אם צמחה בו מחיה והרי כבר פרש שהמחיה סימן טומאה אלא הרי שהיה הנגע באחד מעשרים וארבעה ראשי אברים שאין מטמאין משום מחיה לפי שאין הנגע נראה כולו כאחד ששופעים אילך ואילך וחזר ראש האבר ונתגלה שיפועו על ידי שומ' כגון שהבריא ונעש' רחב ונראית בו המחיה למדנו הכתוב שתטמא.

וביום מה ת"ל וביום יש יום שאתה רואה בו ויש יום שאי אתה רואה בו מכאן אמרו נותנין לחתן כל שבעת ימי המשתה לו ולאצטליתו ולכסותו וכן ברגל נותנין לו כל הרגל.

(טו) **צרעת הוא** הבשר החי בשר לשון זכר.

(יח) **שחין** לשון חמום שנתחמם הבשר בלקוי שבא לו מחמת המכה שלא מחמת האור.
ונרפא השחין העלה ארוכה ובמקומו העלה נגע אחר.

(יט) **או בהרת לבנה אדמדמת** שאין הנגע לבן חלק אלא פתוך ומעורב בשתי מראות לובן ואודם.

¹⁵⁶⁹ בפסוק "והסגירו".

(כ) **מראה שפל** ואין ממשה שפל אלא מתוך לבנוניתו הוא נראה שפל ועמוק כמראה חמה עמוק' מן הצל.

(כב) **נגע היא** השאת הזאת או הבהרת הזאת.

(כג) **תחתיה** במקומה.

צרבת כתרגומו רושם שיחנא אינו אלא רושם החמום הנכר בבשר כל צרבת לשון רגיעת עור שנרגע מחמת חמום כמו (יחזקאל כא ג) ונצרב בו כל פנים.

(כד) **מחית המכה** כשחיתה המכה נהפכה לבהר' פתוכה או לבנה חלקה וסימני מכה וסימני שחין שוין הן ולמה חלקן הכתוב לומר שאין מצטרפין זה עם זה נולד חצי גריס בשחין וחצי גריס במכה לא ידונו בכגריס.

(כט) **בראש או בזקן** בא הכתו' לחלק בין נגע שבמקום שער לנגע שבמקו' בשר שזה סימנו בשער לבן וזה סימנו בשע' צהוב.¹⁵⁷⁰

(ל) **ובו שער צהוב** שנהפך שער שחור שבה לצהוב.

נתק הוא כך שמו של נגע שבמקום שער.

(לא) **ושער שחור אין בו** הא אם היה בו שער שחור אינו צריך להסגר שהשער שחור סימן טהרה הוא בנתקים כדכתי' (ויקרא יג, לז) ושער שחור צמח בו.

(לב) **והנה לא פשה** הא אם פשה או היה בו שער צהוב טמא.

(לג) **והתגלח** סביבות הנתק.

ואת הנתק לא יגלח מניח שתי שערות סמוך לו סביב כדי שיהא נכר אם פשה שאם פשה ועבר השערות ויצא למקום הגילוח טמא.

(לה) **אחרי טהרתו** אין לי אלא פשה לאחר הפטור מנין אף בסוף שבוע ראשון ובסוף שבוע שני ת"ל פשה יפשה.

(לו) **לא יבקר לשיער הצהוב**¹⁵⁷¹ שאפי' בלא צהוב טמא בפסיון.¹⁵⁷²

(לז) **ושער שחור** מנין אף הירוק ואדום שאינו צהוב ת"ל ושער ולשון צהוב דומה לתבנית הזהב צהוב כמו זהוב. **טהור הוא וטהירו הכהן** הא אם טמא וטהרו הכהן לא טהר.

(לח) **בהרות** חברבורות.

(לט) **כהות לבנות** שאין לובן שבהן עז אלא כוהה.

בוהק כמין לובן הנראה בבשר אדם אדום שקורין רושי בין חברבורות שלאדמימותו אותן קרוין בוהק כאיש עדשן שבין עדשה לעדשה מבהיק הבשר בלובן צח.

(מ) **קרח הוא טהור הוא** טהור הוא מטומאת נתקין שאינו נדון בסימני ראש וזקן שהוא מקום שער אלא בסימני עור בשר שער לבן מחיה ופשיון.

(מא) **ואם מפאת פניו** משפוי קדקוד כלפי פניו קרוי גבחת ואף הצדעין שמכאן ומכאן בכלל ומשפוי קדקוד כלפי אחוריו קרוי קרחת.

(מב) **נגע לבן אדמדם** פתוך מנין שאר המראות ת"ל נגע.

(מג) **כמראה צרעת עור בשר** כמראה הצרעת האמור בפרשת עור בשר (פסוק ב) אדם כי יהיה בעור בשרו ומה אמור בו שמטמא בארבע מראות ונדון בשני שבועות ולא כמראה צרעת האמורין בשחין ומכה שהוא נדון בשבוע אחד ולא כמראה נתקים שבמקום שער שאין מטמאין בארבע מראות שאת ותולדתה בהרת ותולדתה בהרת עזה כשלג שנייה לה כסיד ההיכל שאת כצמר לבן שנייה לה כקרום ביצה.

(מד) **בראשו נגעו** אין לי אלא נתקים מנין לרבות שאר נגעים ת"ל טמא יטמאנו לרבות את כולן על כולן הוא אומר בגדיו יהיו פרומים וראשו יהיה פרוע.

(מה) **פרומים** קרועים.

פרוע מגודל שער.

¹⁵⁷⁰ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 79.

¹⁵⁷¹ בפסוק "לא יבקר חכהן לשער הצהוב".

¹⁵⁷² הנוסח בלעדי לדפוס רומא וזהה ל"כ"י פרמה 3256. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 80.

על¹⁵⁷³ שפם יעטה שפם שפה עליונה ומ"ם שפם מן היסוד והעד (שמואל ב' יט, כה) ולא עשה שפמו.
על שפם יעטה כאבל שפם שער השפתים גרמוני בלע'.
וטמא טמא יקרא משמיע שהוא טמא ויפרשו ממנו.

(מו) **בדד ישב** שלא יהו טמאים אחרים יושבין עמו ואמרו רז"ל מה נשתנה מצורע משאר טמאים לישוב בדד הוא הבדי' בלשון הרע בין איש לאשתו בין איש לחברו אף הוא יבדל וישב בדד.
מחוץ למחנה חוץ לשלש מחנות.

(מח) **לפשתים ולצמר** שלפשתים או שלצמר.
בעור זה עור שלא נעשה בו מלאכה.
או בכל מלאכת עור עור שנעשה בו מלאכה.

(מט) **ירקרק** ירוק שבירוקין.
אדמדם אדום שבאדומים.

(נא) **צרעת ממארת** לשון סלון ממאיר (יחזקאל כח, כד) ורבותינו ז"ל דרשו בו תן בו מארה שלא יהנה ממנו.

(נב) **בצמר או בפשתים** שלצמר ופשתים זה הוא פשוטו ומדרשו יכול יביא גזי צמר ואניצי פשתן וישרפם עמו ת"ל היא באש תשרף אינה צריכה דבר אחר עמה א"כ¹⁵⁷⁴ מה ת"ל בצמר או בפשתים להביא את האימרות שבו שהן ממין אחר אימרות לשון שפה כמו אימרא.

(נד) **את אשר בו הנגע** יכול מקום הנגע בלבד ת"ל את אשר בו הנגע יכול כל הבגד כולו טעון כבוס ת"ל את הנגע הא כיצד יכבס מן הבגד עמו.

(נה) **אחרי הכבס את הנגע** לשון העשות.

לא הפך הנגע את עינו לא כהה ממראיתו.

והנגע לא פשה שמענו שאם לא הפך ולא פשה טמא ואין צריך להיות לא הפך ופשה הפך ולא פשה איני יודע מה יעשה לו ת"ל והסגיר את הנגע מכל מקום דברי ר' יהודה וחכמי' אומרי' כו' כדאיתא בתורת כהנים ורמזתיה כאן ליישב המקרא על אפניו.

פחתת היא לשון גומא כמו (שמואל ב' יז, ט) באחת הפחתים כלומר שפלה היא נגע שמראיו שקועין.

בקרחתו או בגבחתו כתרגומו בשחיקותיה או בחדתותיה קרחתו שחקים ישנים ומפני המדרש שהוצרך לגזרה שוה מנין לפריחה בבגדים שהיא טהורה נאמרה קרחת וגבחת באדם ונאמרה קרחת וגבחת בבגדים מה להלן פרח בכולו טהור אף כאן פרח בכולו טהור לכך אחז הכתוב לשון קרחת וגבחת ולענין פירושו ותרגומו זהו משמעו קרחת לשון ישנים וגבחת לשון חדשים כאלו כתב באחריתו או בקדמותו שהקרח' לשון אחורים והגבחת לשון פנים כמו שני' (ויקרא יג, מא) ואם מפאת פניו וגומר והקרחת כל ששופע ויורד מן הקדקד לאחוריו כך מפורש בתורת כהנים.

(נו) **וקרע אותו** יקרע מקום הנגע מן הבגד וישרפנו.

(נז) **פורחת היא** דבר החוזר וצומח.

באש תשרפנו את כל הבגד.

(נח) **וסר מהם הנגע** אם כשיכבסוהו מתחלי' על פי כהן סר מהם הנגע לגמרי.

וכובס שנית הראשונה להסיר נגעו והשניה לטהרו והוא לשון טבילה תרגום של כבוסין של פרשה זו לשון לבון ואתחוויר חוץ מזה שאינו של ליבון אלא לטבילה לכך תרגומו ואיצטבע וכן כל כבוס בגד שהן לטבילה מתרגמינן ויצטבע ויצבע.

חסלת פרשת אשה כי תזריע

[פרשת מצרע]

פרק יד

(ב) **ביום טהרתו** מלמד שאין מטהרין אותו בלילה.

(ג) **אל מחוץ למחנה** חוץ לשלש מחנות שנשתלח שם בימי חלוטו.

(ד) **חיות** פרט לטרפות.

¹⁵⁷³ בפסוק "ועל".

¹⁵⁷⁴ "אם כן".

טהורות פרט לעוף טמא ולפי שהנגעים באין על לשון הרע שמוציא אדם על חברו פטוטי דברים לכך הוזקקו לטהרתן צפרים שמפטפטים תמיד בצפצופן.
עץ ארז¹⁵⁷⁵ גבוה וארוך לפי שהנגעים באין על גסות הרוח.
ושני תולעת ואזוב מה תקנה יש לו ויתרפא ישפיל עצמו כתולעת ואזוב.
עץ ארז¹⁵⁷⁶ מקל של ארז.
ושני תולעת לשון של צמר צבועה זהורית.

(ה) **כלי חרש על מים חיים** נותן אותם תחלה בכלי כדי שיהא דם הצפור נכר בכלי וכמה הן המים רביעית.

(ו) **את הצפור החיה יקח אותה** מלמד שאינו אוגדה עמהן אלא מפרישה לעצמה אבל העץ והאזוב אוגדין יחד בלשון של זהורית שני את¹⁵⁷⁷ עץ הארז ואת שני התולעת ואת האזוב קיחה אחת לשלשתן יכול כשם שאנה בכלל אוגדה כך לא תהא בכלל טבילה ת"ל וטבל אותם ואת הצפור החיה החזיר את הצפור לכלל טבילה.

(ח) **וישב מחוץ לאהלו** שאסור בתשמיש המטה.

(ט) **את**¹⁵⁷⁸ **כל שערו** כלל ופרט וכלל להביא כל מקום כנוס שער ונראה.

(י) **וכבשה אחת** לחטאת.
ושלשה עשרונים לנסכי שלשת כבשים הללו שחטאתו ואשמו של מצורע טעונין נסכים.
ולוג אחד שמן להזות שבע הזאות וליתן ממנו על תנוך אזנו ומתן בוהנות.

(יא) **לפני ה'** בשער ניקנור ולא בעזרה עצמה לפי שהוא מחוסר כפורים.

(יב) **והקריב אתו לאשם** יקריבנו לתוך העזרה לשם אשם.

והניף שהוא טעון תנופה חי.

אותם את האשם ואת הלוג.

(יג) **במקום אשר ישחט** על ירך המזבח בצפון ומה ת"ל והלא כבר נאמר בתורת אשם בפרשת צו את אהרן שהאשם טעון שחיטה בצפון לפי שיצא זה מכלל שאר אשמות לידון בהעמדה יכול תהא שחיטתו במקום העמדתו לכך נאמר ושחט את הכבש במקום אשר ישחט.

כי כחטאת כי ככל החטאות האשם הזה הוא לכהן בכל עבודות התלויות בכהן השוה אשם זה לחטאת שלא תאמר הואיל ויצא דמו מכלל שאר אשמות לינתן על תנוך ובהנות לא יהא טעון מתן דמים ואמורין על גבי המזבח לכך נאמר כי כחטאת האשם הוא לכהן יכול יהא דמו נתן למעלה כחטאת ת"ל בפרשת צו וזאת תורת האשם ואת דמו יזרוק לרבות כל אשמות ואשם מצורע שיהא דמו ניתן וכולי בתורת כהנים.

(יד) **תנוך** גדר אמצעי שלאוזן ולשון תנוך לא נודע לי והפותרים אומרי' טינרום.
בוהן הגודל.

(טז) **לפני ה'** כנגד בית קודש הקדשים.

(יז) **על דם האשם** שיקדים הדם לשמן ולעכב.

(כ) **ואת המנחה** מנחת נסכים שלבהמה.

(כא) **ועשרון סלת** לכבש זה שהוא אחד יביא עשרון אחד לנסכיו ולוג אחד שמן לתת ממנו על הבהנות ושמן שלנסכי המנחה לא הוזקק הכתוב לפרש.

(כג) **ביום השמיני לטהרתו** שמיני לצפרים ולהזאת עץ ארז ואזוב ושני תולעת.

(כח) **על מקום דם האשם** אפילו נתקנח הדם למד שאין דם גורם אלא המקום.

(לד) **ונתני נגע צרעת** בשורה טובה היא זו שהנגעים באין עליהם לפי שהטמינו אמוריים מטמוניות שלזהב וכסף בקירות בתיהם כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר ועל ידי הנגע נותן את הבית ומוצאן.

¹⁵⁷⁵ בפסוק "ועץ ארז".

¹⁵⁷⁶ בפסוק "ועץ ארז".

¹⁵⁷⁷ בפסוק "ואת עץ הארז".

¹⁵⁷⁸ בפסוק "ואת".

(לה - לו) **כנגע נראה לי** שאפילו הוא חכם ויודע שהוא נגע ודאי לא יפסוק דבר ברור לומר נגע נראה לי אלא כנגע.

בטרם יבא הכהן שכל זמן שאין כהן נזקק לו אין שם תורת טומאה.
ולא יטמא כל אשר בבית שאם לא יפנהו ויבא כהן ויראה הנגע ונזקק להסגיר כל מה שבתוכו טמא ועל מה חסה תורה אם על כלי שטף יטבילים ויטהרו אם על אוכלין ומשקין יאכלם בימי טומאתו הא לא חסה תורה אלא על כלי חרש שאין לו טהרה במקוה.

(לז) **שקערות** שוקעין מראותיו.

(מ) **וחלצו את האבנים** כתרגו' וישלפון יטלם משם כמו (דברים כה ט) וחלצה נעלו לשון הסרה.
אל מקום טמא מקום שאין טהרות משתמשות שם למדך הכתוב שהאבנים הללו מטמאות את מקומן בעודן בו.

(מא) **יקציע** לשון משנה יש הרבה.

מבית מבפנים.

סביב סביבות הנגע שיקלף הסיד שסביב אבני הנגע.

הקצו לשון קצה אשר קצעו בקצות הנגע סביב.

(מג) **הקצות** לשון העשות וכן הטוח.

אחר חלץ את האבנים מוסב אל האדם שחלצו והוא לשון משקל כבד כמו דבר שבר.
ואם ישוב הנגע יכול אפילו חזר בו ביום יהא טמא ת"ל ושב הכהן ואם ישוב מה שיבה האמורה להלן בסוף שבוע אף שיבה האמורה כאן בסוף שבוע.

(מד- מח) **ובא הכהן וראה והנה פשה** יכול לא יהא החוזר טמא אלא אם כן פשה נאמר צרעת ממארת בבתים ונאמר צרעת ממארת בבגדים מה להלן טמא את החוזר אע"פ שאינו פושה אף כאן טמא וכו' אם כן מה ת"ל והנה פשה אין כאן מקומו שלמקרא אלא ונתץ את הבית היה לו לכתוב אחר ואם ישוב הנגע וראה והנה (ויקרא יד, מח) פשה לא בא ללמד אלא על נגע העומד בעיניו בשבוע ראשון ובא בסוף שבוע שני ומצאו שפשה שלא פיר' בו הכתו' למעלה כלום בעומד בעיניו בשבוע ראשון ולמדך כאן בפסו' זה שאינו מדב' אלא בעומד בראשון ופושה בשני מה יעשה לו יכול יתצנו מיד כמו שסמוך לו ונתץ את הבית ת"ל ושב הכהן ובא הכהן נלמוד ביאה משיבה מה שיבה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע אף ביאה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע וסתם פשיון לא מצינו אלא בסוף שבוע בכל הנגעים באדם בבתים ובבגדים ואם חזר נותצו לא חזר טהור ומנין עמד בזה ובזה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע ת"ל ובא ואם בא יבא הכהן במה הוא מדבר אם בפשיון ראשון הרי כבר אמור אם בפשיון שני הרי כבר אמור הא אינו מדבר ואם בא יבוא הכהן אלא את שבא בסוף שבוע ראשון ובא בסוף שבוע שני וראה והנה לא פשה זה העומד מה יעשה לו יכול יפטר וילך לו כמו שכתו' כאן וטהר את הבית ת"ל כי נרפא הנגע לא טהרתי אלא את הרפוי מה יעשה לו וביאה אמורה למעלה וביאה אמורה למטה מה בעליונה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע דגמר לה היא שיבה היא ביאה אף בתחתונה כן בתורת כהנים גמרו של דבר אין נתיצה אלא בנגע החוזר אחר חליצה וקצוע וטיחה ואין החוזר טעון פשיון.

וסדר המקראות כך הוא ואם ישוב ונתץ והבא אל הבית והשכב בבית ובא הכהן וראה והנה פשה ודבר הכתוב בעומד בראשון שנותן לו שבוע להסגירו ובסוף שבוע שני בא ורואהו שפשה מה יעשה לו חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע חזר ונתץ לא חזר טעון צפרים שאין בנגעים יותר משלש שבועות ואם בא יבא לסוף שבוע שני.

וראה והנה לא פשה מקרא זה בא ללמד בעומד בעיניו בראשון ובשני ומה יעשה לו יכול יטהרנו כמשמעו של מקרא וטהר את הבית ת"ל כי נרפא הנגע לא טהרתי אלא הרפוי ואין רפוי אלא הבית שהוקץ והוטח ולא חזר בו הנגע אבל זה טעון חליצה וקצו וטיחה ושבוע שלישי ואחרי הטוח את הבית אם לא חזר בו הנגע וטהר את הבית כי נרפא הנגע וכן המקרא נדרש ואם בא יבא הכהן בשני וראה והנה לא פשה יטיחנו ואין טיחה בלא חלוץ וקצו ואחרי הטוח את הבית וטהר את הבית אם לא חזר לסוף השבוע כי נרפא הנגע ואם חזר כבר פירש על החוזר שטעון נתיצה.

כל ימי הסגיר אותו ולא ימים שקלף את הנגע יכול שאני מוציא המוחלט שקילף את נגעו ת"ל כל ימי הסגיר אותו.

יטמא עד הערב מלמד שאינו מטמא בגדים יכול אפי' שהא כדי אכילת פרס ת"ל האוכל¹⁵⁷⁹ בבית יכבס את בגדיו אין לי אלא אוכל שוכב מנין ת"ל והשוכב אין לי אלא אוכל ושוכב לא אוכל ולא שוכב מנין ת"ל יכבס יכבס ריבה אם כן למה נאמ' אוכל ושוכב ליתן שיעור לשוכב כדי אכילת פרס פת חטין ולא פת שעורין מיסב ואוכל בלפתן.

(נז) **להורות ביום הטמא** אי זה יום מטהרו ואי זה יום מטמאו מכאן אמרו אין רואין את הנגעים ביום המעונן.

פרק טו

(ב) **כי יהיה זב** יכול זב מכל מקום יהא טמא ת"ל מבשרו ולא כל בשרו אחר שחלק הכתוב בין בשר לבשר זכיתי לדין טימא זב וטימא בזב מה כשטימא בזב ממקום שהיא מטמאה קלה מטמאה טומאה חמורה אף

¹⁵⁷⁹ בפסוק "והאכל".

הזב ממקום שמטמא טומאה קלה מטמא טומאה חמורה פירוש טומאה קלה שבאשה נדה טומאה חמורה זיבה ובאיש טומאה קלה קרי טומאה חמורה זיבה.
זובו טמא למד על הטיפה שהיא מטמאה זוב דומה למי בצק שלשעורים ודומה ללובן ביצה המוזרת שכבת זרע קשור כלובן ביצה שאינה מוזרת.

(ג) **רר** לשון ריר שזב בשרו את זובו כמו ריר שיוצא צלול.

או החתים שיוצא עב וסותם את פי האמה ונסתם בשרו מטיפת זובו זהו פשוטו ומדרשו מנה הכתוב שתיים ראיות וקרא טמא שנאמר זב מבשרו זובו טמא הוא ומנה הכתוב השני שלש ראיות וקרא טמא שנאמר וזאת תהיה טומאתו בזובו רר בשרו את זובו או החתים בשרו מזובו טומאתו היא הא כיצד שתיים לטומאה ושלישית מזקיקתו לקרבן.

(ד) **כל המשכב** הראוי למשכב יכול אפילו מיוחד למלאכה אחרת ת"ל אשר ישכב אשר שכב לא נאמר אלא אשר ישכב המיוחד תמיד לכך יצא זה שאומרין לו עמוד ונעשה מלאכתנו.
אשר ישב ישב לא נאמר אלא ישב עליו הזב במיוחד תמיד לכך.

(ה) **ואיש אשר יגע במשכבו** למד על המשכב שחמור מן המגע שזה נעשה אב הטומאה לטמא אדם לטמא בגדים והמגע שאינו משכב אינו אלא ולד הטומאה ואינו מטמא אלא אוכלין ומשקין.

(ו) **והיושב על הכלי** אפילו לא נגע ואפילו עשרה כלים זה על גב זה כולן מטמאין משום מושב וכן משום משכב.

(ח) **וכי ירוק הזב בטהור** ונגע בו או נשאו שהרוק מטמא במשא.

(ט) **וכל המרכב** אע"פ שלא ישב עליו כגון התפוס שלסירגא שקורין ארצון טמא משום מרכב והאוכף שקורין סילא טמא משום מושב.

(י) **והנוגע¹⁵⁸⁰ בכל אשר יהיה תחתיו** שלזב ובא ולמד על המרכב שיהא הנוגע בו טמא ואין טעון כבוס בגדים וזה חומר שבמשכב מבמרכב.
והנושא אותם את כל האמור בענין הזב זובו ורוקו ומימי רגלו ושכבת זרעו והמשכב והמושב והמרכב שיהא משאן מטמא אדם לטמא בגדים.

(יא) **וידין לא שטף במים** בעוד שלא טבל מטומאתו ואפי' פסק מזובו וספר שבעה ומחוסר טבילה מטמא בכל טומאותיו וזה שהוציא הכתוב טבילת גופו של זב בלשון שטיפת ידים ללמדך שאין בית הסתרים טעונים ביאת מים אלא אבר הגלוי כמו ידים.

(יב) **וכלי חרש אשר יגע בו הזב ישבר** יכול נוגע בו מאחוריו כולי כדאיתא בתורת כהנים עד מגעו שהוא ככולו הוי אומר זה הסטור.

(יג) **וכי יטהר** כשיפסוק שבעת ימים לטהרתו שבעת ימים טהורים מטומאת זיבה שלא יראה זוב וכולן רצופין.

(יח) **ורחצו במים** גזירת מלך היא שתטמא האשה בביאה ואין הטעם משום נוגע בשכבת זרע שהרי מגע בית הסתרים היא.

(יט) **כי תהיה זבה** יכול באחד מאבריה ת"ל (ויקרא כ, יח) והיא גלתה את מקור דמיה אין דם טמא אלא הבא מן המקור.

דם יהיה זובה בבשרה אין זובה קרוי זוב לטמא אלא אם כן הוא אדם.
בנדתה כמו (איוב יח, יח) ומתבל ינידוהו שמנודה ממגע כל אדם.
תהיה בנדתה אפילו לא ראתה אלא ראייה ראשונה.

(כג) **ואם על המשכב הוא** היושב או השוכב על משכבה או על מושבה אפילו לא נגע בו אף הוא בדת הטומאה האמורה במקרא העליון שטעון כבוס בגדים.

על הכלי לרבות את המרכב.
בנגעו בו יטמא אינו מדבר אלא על המרכב שנתרבה מעל הכלי בנגעו בו יטמא ואין טעון כבוס בגדים שהמרכב אין מגעו מטמא אדם לטמא בגדים אבל משאו מטמא אדם לטמא בגדים.

(כד) **ותהי נדתה עליו** יכול יעלה לרגלה שאם בא עליה בחמשה בנדתה לא יטמא אלא שלשה ימים כנדתה ת"ל וטמא שבעת ימים מה ת"ל ותהי נדתה עליו מה היא מטמאה אדם וכלי חרש אף הוא מטמא אדם וכלי חרש.

(כה) **ימים רבים** שלשה ימים.
בלא עת נדתה אחר שיצאו ז' ימי נדתה.

¹⁵⁸⁰ בפסוק "יְקַל הַגֵּעִי".

או כי תזוב שלשה ימים הללו.

על נדתה מופלג מנדתה יום אחד זו היא זבה ומשפטה חרוץ בפרשה זו לא כדת הנדה שזו טעונה ז' נקיים וקרובן והנדה אינה טעונה ספירת ז' נקיים אלא שבעת ימים תהיה בנדתה בין רואה בין שאינה רואה ודרשו רבותי ז"ל בפרשה זו י"א יום יש בין סוף נדה לתחלת נדה שכל שלשה רצופין שתראה באחד עשר יום הללו תהא זבה.

(לא) **והזרתם** אין נזירה אלא פרישה וכן (ישעיהו א, ד) נזירו אחר וכן (בראשית מט, כו) נזיר אחיו. **ולא ימותו בטומאתם** הרי הכרת שלמטמא מקדש קרוי מיתה.

(לב) **זאת תורת הזב** בעל ראייה אחת ומהו תורתו אשר תצא ממנו שכבת זרע הרי הוא כבעל קרי שהוא טמא טומאת ערב.

(לג) **והזב את זובו** בעל שתי ראיות ובעל שלש ראיות שתורתן מפורש' למעלה.

חסלת פרשת זאת תהיה

[פרשת אחרי מות]

פרק טז

(א) **וידבר ה' אל משה אחרי מות שני בני אהרן** מה ת"ל ויאמר ה' אל משה דבר אל אהרן אחיך בדבור ראשון מה נאמי לו היה ר' אלעזר בן עזריה מושלו משל לחולה שנכנס אצלו רופא אמר לו אל תאכל צונן ואל תשכב בטחב בא אחר ואמר לו אל תאכל צונן ואל תשכב בטחב שלא תמות כדרך שמת פלוני זה זרזו יותר מן הראשון לכך נאמר אחרי מות שני בני אהרן.

(ב) **ויאמר ה' אל משה דבר אל אהרן אחיך ואל יבא בכל עת** שלא ימות כדרך שמתו בניו ואל יבא שאם יבא הוא מת אמר רבי חייא בר אבא באחד בניסן מתו בניו של אהרן ביום הכפורים לומר שמיתת הצדיקים מכפרת כמו שיום הכפורים מכפר.

כי בענן אראה כי תמיד אני נראה שם עם ענני כבוד שלי ולפי שגלוי שכינתי שם יזהר שלא ירגיל לבא שם זהו פשוטו ורז"ל דרשו אל יבא כי אם בענן הקטורת ביום הכפורים.

(ג) **בזאת** גימטריא שלו ת"י רמז לבית ראשון.

בזאת יבא אהרן ואף זאת לא בכל עת כי אם ביום הכפורי' כמו שמפורש בסוף הפרשה (ויקרא טז, כט) בחדש השביעי בעשור לחודש.

(ד) **כתנת בד** מגיד שאינו משמש לפניו בשמונה בגדים שהוא משמש בהן בחוץ לפי שיש בהן זהב לפי שאין קטיגור נעשה סניגור אלא בארבעה ככהן הדיוט וכולן שלבוץ. **קדש ילבש** שיהו משל הקדש.

יצנף כתרנומו יחית ברישיה יניח בראשו וכמו (בראשית לט, טז) ותנח בגדו אצלה ואחיתתיה. **ורחץ במים** אותו יום טעון טבילה בכל חליפותיו וד¹⁵⁸¹ פעמים מחליף מעבודת פנים לעבודת חוץ ומחוץ לפנים ומשנה מבגדי זהב לבגדי לבן ומבגדי לבן לבגדי זהב ובכל חליפה טעון טבילה ושני קדושי ידים ורגלים מן הכיור.

(ו) **את פר החטאת אשר לו** הוא האמור למעלה ולמדך כאן שמשלו הוא בא ולא משלצבור. **וכפר בעדו ובעד ביתו** מתודה עליו עונותיו ועונות ביתו.

(ח) **ונתן גורלות**¹⁵⁸² מעמיד אחד לימין ואחד לשמאל ונותן שתי ידיו בקלפי ונוטל גורל בימין וחברו בשמאל ונותן עליהן את שכתוב בו לשם הוא לשם ושכתוב בו לעזאזל משתלח לעזאזל. **עזאזל**¹⁵⁸³ הר עז וקשה הוא צוק גבוה שנאמר (ויקרא טז, כב) ארץ גזרה חתוכה.

(ט) **ועשהו חטאת** כשמניח גורל עליו קורא לו שם ואומר לה' חטאת.

(י) **יעמד חי** כמו יועמד על ידי אחרים ותרנומו יתקם כד חי מה ת"ל לפי שנאמי' לשלח אותו לעזאזל ואיני יודע אם שילוחו למיתה או לחיים לכך נאמר יעמד חי יעמידנו חי עד שישתלח מיכן ששילוחו למיתה. **לכפר עליו** שיתודה עליו כדכתיב (ויקרא טז, כא) והתודה עליו.

¹⁵⁸¹ בכל שאר הדפוסים הקדומים ובכתבי היד הנוסח הוא "וחמש". דפוס רומא נראה משובש. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 107.

¹⁵⁸² בפסוק "ונתן אהרן על שני השעירים גרלות".

¹⁵⁸³ בפסוק "לעזאזל".

(יא) וכפר בעדו וידו שני עליו ועל אחיו הכהנים שהן כולן קרוין ביתו שנאמי' (תהלים קלה, יט) בית אהרן ברכו את ה' מכאן שהכהנים מתכפרין בו וכל כפרתו אינה אלא על טומאת מקדש וקדשיו כמו שני' (ויקרא טז, טז) וכפר על הקדש מטומאות בני ישראל וגו'.

(יב) מעל המזבח זה מזבח החיצון. **מלפני ה'** מצד שלפני הפתח שלהיכל והוא צד מערבי. **דקה** מה ת"ל דקה והרי כל הקטרת דקה היא שנאמי' (שמות ל, לו) ושחקת ממנה הדק אלא שתהא דקה מן הדקה שמערב יום הכפורים היה מחזירה למכתשת.

(יג) על האש שבתוך המחתה. **ולא ימות** הא אם לא עשאה כתקנה חייב מיתה.

(יד) והזה באצבעו הזאה אחת משמע. **ולפני הכפרת יזה שבע פעמים** הרי אחת למעלה ושבע למטה.

(טו) אשר לעם מה הפר מכפר על הכהנים כך מכפר השעיר על ישראל והוא השעיר שעלה עליו הגורל לשם. **כאשר עשה לדם** אחת למעלה ושבע למטה.

(טז) מטומאות בני ישראל על הנכנסין למקדש בטומאה ולא נודע להם בתחילה אלא נודע להם בסוף שני לכל חטאתם וחטאת הוא שוגג. **ומפשעיהם** אף הנכנסין מזיד בטומאה. **וכן יעשה לאהל מועד** כשם שהזה בפנים משניהם אחת למעלה ושבע למטה. **השוכן אתם בתוך טומאותם** אע"פ שהם טמאים שכינה ביניהם.

(יח) אל המזבח אשר לפני ה' זה מזבח הזהב שהוא בהיכל לפני ה' מה ת"ל ויצא לפי שהזה הזאות על הפרוכת ועמד מן המזבח ולפנים והזה ובמתנות המזבח מזקיקו לצאת מן המזבח ולחוץ ויתחיל מקרן מזרחית צפונית. **וכפר עליו** מהו כפרתו ולקח מדם הפר ומדם השעיר מערבן זה לתוך זה.

(יט) והזה עליו מן הדם אחר שנתן מתנות באצבע על קרנותיו מזה שבע הזאות על גבו. **וטיהרו וקדשו** טיהרו ממה שעבר וקדשו לעתיד לבא.

(כא) איש עתי המוכן לכך מאתמול שלשום.

(כג) ובא אהרן אל אהל מועד רז"ל אמרו שאין זה מקומו של מקרא זה ונתנו טעם לדבריהם במסכ' יומא (לב, א) ואמרו כל הפרשה כולה נאמרה על סדר עבודה חוץ מביאה זו שהיא אחר עשיית עולתו ועולת העם והקטרת אימורי פר ושעיר שנעשין בחוץ בבגדי זהב וטובל ומקדש ופושטן ולובש בגדי לבן ובא אל אהל מועד להוציא את הכף ואת המחתה שהקטיר בה הקטרת לפני לפנים ופשט את בגדי הבד אחר שהוציאם ולבש בגדי זהב לתמיד שלבין הערבים וזהו סדר העבודות תמיד שלשחר בבגדי זהב ועבודת פר ושעיר הפנימיים וקטרת של מחתה בבגדי לבן ואילו ואיל העם ומקצת המוספין בבגדי זהב והוצאת כף ומחתה בבגדי לבן ושירי המוספין ותמיד שלבין הערבים וקטרת ההיכל שעל מזבח הפנימי בבגדי זהב וסדר המקראות לפי סדר העבודות כך הוא ושלח את השעיר במדבר ורחץ את בשרו במים ויצא ועשה את עולתו ואת חלב החטאת וכל הפרש' עד ואחר יבא אל המחנה אחר כך ובא אהרן. **והניחם שם** מלמד שטעונין גניזה ולא ישתמש באותן ארבעה בגדים ביום הכפורים אחר.

(כד) ורחץ את בשרו למעלה למדנו מורחץ במים את בשרו ולבשם (פסוק ד) שכשהוא משנה מבגדי זהב לבגדי לבן טעון טבילה שבאותה טבילה פושט בגדים שעבד בהם עבודת תמיד של שחר ולובש בגדי לבן לעבודת היום וכאן למדנו שכשהוא משנה מבגדי לבן לבגדי זהב טעון טבילה. **במקום קדוש** המקודש בקדושת עזרה והיא היתה בג בית הפרוה וכן ארבעה הטבילות הבאות חובה ליום אבל הראשונה היתה בחול.

ולבש את בגדיו ח' בגדים שהוא עובד בהן כל ימות השנה.

ויצא מן ההיכל אל החצר שמזבח העולה שם. **ועשה את עולתו ואת עולת העם** אילו האמור למעלה (פסוק ג) בזאת יבא אהרן וגו' ואיל אחד לעולה ואיל העם שנאמר (פסוק ה) ומאת עדת בני ישראל יקח שני שעירי עזים לחטאת ואיל אחד לעולה.

(כה) ואת חלב החטאת אמורי פר ושעיר.

יקטיר המזבחה על מזבח החיצון דאלו בפנימי כתיב (שמות ל ט) לא תעלו עליו קטרת זרה ועולה ומנחה וגו'.

(כו) אשר הובא את דמם להיכל ולפני לפנים.

(לב) **וכפר הכהן אשר ימשח** כפרה זו שליוס הכפורים אינה כשרה אלא בכהן גדול לפי שנאמרה כל הפרשה באהרן הוצרך לומר בכהן גדול הבא אחריו שיהא כמותו.
ואשר ימלא את ידו שיכול אין לי אלא משוח בשמן המשחה מרובה בגדים מנין ת"ל ימלא את ידו וכן כל הכהנים גדולים שעמדו מיאשיה ואילך שבימיו נגזרה צלוחית של שמן המשחה בא ולמד שאע"פ שלא נמשחו ונתרבו בבגדים הרי הן ככהן משוח בשמן המשחה במלוי יד בלבד.
לכהן תחת אביו ללמד שאם בנו ממלא את מקומו הוא קודם לכל כהן.

(לד) **ויעש כאשר צוה ה'** כשהגיע יום הכפורים עשה כסדר הזה ולהגיד שבחו שלאהרן שלא היה לובשן לגדולה אלא כמקיים גזרת מלך.

פרק יז

(ג) **אשר ישחט שור או כשב** במוקדשין הכתוב מדבר שנאמי' להקריב קרבן.
במחנה חוץ לעזרה.

(ד) **דם יחשב** כשופך דם האדם שמתחייב בנפשו.
דם שפך לרבות הזורק דמים לחוץ.
ונכרת האיש ההוא ולא הצבור הוא ולא אנוס ולא שוגג בתורת כהנים.

(ה) **אשר הם זובחים** שהן רגילין לזבוח.

(ז) **לשעירים** לשדים כמו (ישעיהו יג, כא) ושעירים ירקדו שם.

(ח) **אשר יעלה עולה** לחייב על המקטיר אברים בחוץ כשוחט בחוץ שאם שחט אחד והעלה חברו שניהם חייבין.

(ט) **ונכרת** זרעו נכרת וימיו נכרתין.

(י) **כל דם** לפי שנאמר (ויקרא יז, יא) בנפש יכפר יכול לא יהא חייב אלא על המוקדשין ת"ל כל דם.
ונתתי פני פנאי שלי פונה אני מכל עסקי ועוסק אני בו.

(יא) **כי נפש הבשר** שלכל בריה בדם היא תלויה ולפיכך נתתיו לכפר על נפש האדם יבא נפש ויכפר על נפש.

(יב) **כל נפש מכס** להזהיר הגדולים על הקטנים.

(יג) **אשר יצוד ציד** אין לי אלא הצד נצודין ועומדין כגון אווזין ותרנגולים מנין ת"ל ציד מכל מקום.
אשר יאכל פרט לטמאין.

(יד) **דמו בנפשו הוא** דמו הוא לו במקום הנפש שהנפש תלויה בו.
כי נפש כל בשר דמו הוא¹⁵⁸⁴ הנפש הוא הדם ודמו נפש לשון זכר נפש לשון נקבה.

(טו) **אשר תאכל נבלה וטרפה** בנבלת עוף טהור דבר הכתוב שאין לה טומאה אלא בשעה שנבלעת בבית הבליעה ולמדך שמטמאה באכילתה וטרפה האמורה כאן לא נכתבה אלא לדרוש וכן שנינו יכול יהא נבלת עוף טמא מטמאה בגדים בבית הבליעה ת"ל וטרפה לא אמרתי אלא במי שיש במינו טרפי יצא עוף טמא שאין במינו טרפה.

(טז) **ונשא עונו** אם יאכל קדש או יכנס למקדש חייב על טומאה זו ככל שאר טמאות.
ובשרו לא ירחץ על רחיצת גופו ענוש כרת ועל כבוס בגדים במלקות.

פרק יח

(ב) **אני ה' אלהיכם** אני הוא שאמרתי בסיני (שמות כ, ב) אנכי ה' אלהיך וקבלתם עליכם מלכותי מעתה קבלו גזרותי ר' אומר גלוי וידוע לפניו שעתידין לידבק בעריות בימי עזרא לפיכך בא עליהן בגזרה.
אני ה' אלהיכם דעו מי גוזר עליכם דיין ליפרע ונאמן לשלם שכר טוב.

(ג) **כמעשה ארץ מצרים** מגיד שמעשיהן של מצריים ושל כנעניים מקולקלין מכל העמים ואותו מקום שישבו ישראל מקולקל מן הכל.

אני מביא אתכם שמה מגיד שאותן עממין שכבשו ישראל מקולקל מן הכל.
ובחוקתיים לא תלכו מה הניח הכתוב שלא הזכיר אלא אלו נימוסות שלהן דברים שחוקקין להם כגון תיא טראות ואיצטראות ר' מאיר אומר אלו דרכי האמורי שמנו חכמים.

¹⁵⁸⁴ המילה מנוקדת כמילה "היא".

(ד) **את משפטי תעשו** אלו דברים שהם בתורה כמשפט שאלו לא נכתבו דין הוא שיכתבו ואילו לא נאמרו היה כדאי לאמרן ואלו הן ע"ז גילוי עריות שפיכות דמים וברכת השם.
ואת חוקותי תשמרו דברים שהם גזרת מלך שיצר הרע משיב עליהן מה לנו לשמרן ואומות העולם משיבין עליהן כגון אכילת חזיר ולבישת כלאים וטהרת מי חטאת לכך נאמר אני ה' אני גזרתי עליהן ואינך רשאי ליפטר מהם.

ללכת בהם אל תפטר מתוכם שלא תאמר למדתי חכמות ישראל אלך ואלמוד חכמת האומות.

(ה) **ושמרתם את חוקותי**¹⁵⁸⁵ לרבות שאר דקדוקי פרשי' זאת שלא פרטן הכתוב ד"א ליתן שמירה ועשייה לחוקים ושמירה ועשייה למשפטים לפי שלא נתן אלא עשייה למשפטים ושמירה לחוקים.
וחי בהם לעולם הבא אם תאמר בעולם הזה הלא סופו הוא מת.
אני ה' נאמן לשלם שכר.

(ו) **לא תקרבו** להזהיר הנקבה כזכר לכך נאמר לשון רבים.
אני ה' נאמן לשלם שכר.

(ז) **ערות אביך** זו אשת אביך או אינו אלא כמשמעו נאמי' כאן ערות אביך ונאמי' להלן (ויקרא כ, יא) ערות אביו גלה מה להלן אשת אביו אף כאן אשת אביו.
וערות אמך להביא אמו שאינה אשת אביו.

(ח) **ערות אשת אביך** לרבות לאחר מיתה.

(ט) **בת אביך** אף בת אנוסה במשמע.
מולדת בית או מולדת חוץ בין שאומי' לאביך קיים את אמה בין שאומי' לאביך הוצא את אמה כגון ממזרת או מערות אשה ובתה לא תגלה בין שהיא מאביך בין שהיא מאיש אחר.

(י) **ערות בת בנדך** קל וחומר לבתך אלא לפי שאין מזהירין מן הדין למדוה בגזרה שוה ביבמות (ג.).

(יא) **ערות בת אשת אביך** למד שאינו חייב על אחותו משפח' ונכרית לכך נאמי' בת אשת אביך בראויה לקדושין.

(יד) **ערות אחי אבי' לא תגלה** ומה היא ערותו אל אשתו לא תקרב.

(טו) **אשת בנדך היא** לא אמרתי אלא בשיש לבנדך אישות בה פרט לאנוסה ומפותה ושפחה ונכרית.

(יז) **ערות אשה ובתה** לא אסר הכתוב אלא על ידי נשואי הראשנה לכך נאמר לא תקח לשון קיחה וכן לענין העונש אשר יקח את אשה ואת אמה (ויקרא כ, יד) לשון קיחה אבל אנס אשה מותר לישא בתה.
שארה הנה קרובות זו לזו.
זמה עצה כתרגומי' עצת חיטאין שיצרך יועצך לחטא.

(יח) **אל אחותה**¹⁵⁸⁶ שתיהן כאחת.

לצרו לשון צרה להעשות זו לזו צרה.

בחייה ללמדך שאם גרשה לא ישא את אחותה כל זמן שהיא בחיים.

(כא) **להעביר למולך**¹⁵⁸⁷ עבודה זרה היא ששמה מולך וזו היא עבודתה שמוסר בנו לכומרין ועושין שתי מדורות גדולות ומעבירין את הבן ברגליו בין שתי מדורות האש.
לא תתן זו מסירתו לכומרין.
להעביר למולך זו העברת האש.

(כג) **תבל הוא** לשון ערוה וקדש וניאוף וכן ואפי על תבליתם (ישעיהו י, כה) דבר אחר תבל הוא לשון בלילה וערבוב זרע אדם וזרע בהמה.

(כח) **ולא תקיא הארץ אתכם** משל לבן מלך המאכילין אותו דבר מאוס שאינו עומד במעיו אלא מקיאו כך ארץ ישראל אינה מקיימת עוברי עבירה ולא תרוקן לשון ריקם מריקה עצמה מהן.

(כט) **הנפשות העושות** הזכר והנקבה במשמע.

(ל) **ושמרתם את משמרתני** להזהיר בית דין על כך.

¹⁵⁸⁵ בפסוק "חקתי".

¹⁵⁸⁶ בפסוק "אחותה".

¹⁵⁸⁷ בפסוק "למלך".

ולא תטמאו בהם אני ה' אלהיכם הא אם תטמאו אני אלהיכם ואתם נפסלין לפני ומה הנייה יש לי בכם ואתם מתחייבין כלייה לכך נאמר אני ה' אלהיכם נאמן ליפרע ונאמן לשלם שכר לשומרי מצותי.

חסלת פרשת אחרי מות

[פרשת קדשים תהיו]

פרק יט

(ב) **דבר אל כל עדת בני ישראל** מלמד שנאמרה פרשה זו בהקהל מפני שרוב גופי תורה תלוין בה. **קדושים**¹⁵⁸⁸ **תהיו** הווי פרושין מן העריות ומן העבירות שכל מקום שאתה מוצא גדר ערוה אתה מוצא קדושה אשה זונה וחללה וגוי אני ה' מקדשכם (ויקרא כא ז-ח) ולא יחלל זרעו כי אני ה' מקדשו (ויקרא כא טו).

(ג) **איש אמו ואביו תיראו** כל אחד מכם תיראו אביו ואמו זהו פשוטו ומדרשו איש אין לי אלא איש אשה מנין כשהוא אומר תיראו הרי כאן שנים אם כן מה ת"ל איש מפני שהאיש ספק בידו לעשות אבל אשה רשות אחרים עליה.

אמו ואביו תיראו כאן הקדים אם לאב לפי שגלוי לפניו שהבן ירא מאביו יותר מאמו שמוכחו בדברי תורה לפיכך הקדים אם לאב ובכבוד הקדים אם לאב לפי שגלוי לפניו שהבן מכבד את אמו יותר מאביו מפני שמשדלתו בדברים לפיכך הקדים אם לאב.

ואת שבתותי תשמורו¹⁵⁸⁹ סמך שמירת שבת למורא אב ואם לומר אע"פ שהזהרתיך על מורא אב ואם אם יאמרו לך לחלל את השבת אל תשמע להם וכן בכל המצות.

אני ה' אלהיכם אתה ואביך חייבין בכבודי לפיכך אל תשמע להם לבטל את דברי אי זהו מורא לא ישב במקומו ולא ידבר לפניו ולא יסתור את דבריו ואי זהו כבוד מאכיל ומשקה מלביש ומכסה ומנעיל מכניס ומוציא.

(ד) **אל תפנו אל האלילים**¹⁵⁹⁰ לעבדם אליל לשון אל כלא הוא חשוב. **ואלהי מסכה** תחלתן אלילים הם ואם פונה אתה אחריהם סופך לעשותן אלוהות. **לא תעשו לכם** לא תעשו לאחרים ולא אחריכם לכם ואם תאמר לא תעשו לעצמכם אבל אחריכם עושין לכם הרי כבר נאמר (שמות כ, ג) לא יהיה לך לא שלך ולא של אחרים.

(ה) **וכי תזבחו** לא נאמרה פרשה זו אלא ללמד שלא תהא זביחתן אלא על מנת ליאכל בתוך הזמן הזה שאם לקבוע להם זמן אכילה הרי כבר נאמר (ויקרא ז, טז) אם¹⁵⁹¹ נדר או נדבה זבח קרבנו. **לרצונכם תזבחוהו**¹⁵⁹² תחילת זביחתו תהא על מנת לעשות נחת רוח שיהא לכם לרצון שאם תחשבו עליו מחשבת פגול לא ירצה לפני מכם.

לרצונכם אפיימינט בלעז והיאך הוא חן בעיני ביום זבחכם יאכל שתזבחוהו על מנת ליאכל ביום זבחכם וממחרתו זהו לפי פשוטו ומדרשו למדו (חולין יג, א) מכאן למתעסק בקדשי שפסו שצריך שיתכוין לשחוט לרצונכם תזבחו¹⁵⁹³ לדעתכם זבוחו דבעו כונה.

(ו) **ביום זבחכם יאכל** כשתזבחוהו תשחטוהו על מנת לאכול בזמן זה שקבעתי לכם כבר.

(ז-ח) **אם האכול יאכל**¹⁵⁹⁴ אם אינו ענין חוץ לזמנו שכבר נאמר (ויקרא ז, יח) אם¹⁵⁹⁵ האכול יאכל מבשר זבח שלמיו תנהו ענין חוץ למקומו יכול יהו חייבין כרת על אכילתו ת"ל (ויקרא ז, יח) הנפש¹⁵⁹⁶ האוכלת ממנו עונה תשא ממנו ולא מחברו יצא הנשחט במחשבת חוץ למקומו.

ואוכליו¹⁵⁹⁷ **עונו ישא** בנותר גמור הכתוב מדבר ואינו ענוש כרת על הנשחט חוץ למקומו שכבר מעטו הכתוב ובמסכת כריתו (ה, א) למדוה בגזרה שוה אתיא קדש קדש דכתיב (שמות כט, לד) ואם יותר מבשר המלואים ומן הלחם עד הבקר ושרפת את הנותר באש לא יאכל כי קדש הוא מה להלן בנותר וכו'. **פיגול**¹⁵⁹⁸ כמו (ישעיהו סה, ד) ומרק פגולים כליהם.

¹⁵⁸⁸ בפסוק "קדושים".

¹⁵⁸⁹ בפסוק "וְאֵת שַׁבְּתוֹתַי תִּשְׁמְרוּ".

¹⁵⁹⁰ בפסוק "הָאֱלִילִים".

¹⁵⁹¹ בפסוק "וְאִם".

¹⁵⁹² בפסוק "לְרִצּוֹנְכֶם תִּזְבְּחוּהוּ".

¹⁵⁹³ המילים "לרצונכם תזבחו" הן ציטוט מויקרא כב, כט הדין בקרבן תודה. הקטע ממלים האלו עד סוף הפירוש הוא תוספת בלעדית לדפוס רומא.

¹⁵⁹⁴ בפסוק "וְאִם הָאֱכָל יֵאָכֵל".

¹⁵⁹⁵ בפסוק "וְאִם".

¹⁵⁹⁶ בפסוק "והנפש".

¹⁵⁹⁷ בפסוק "וְאֹכְלָיו".

¹⁵⁹⁸ בפסוק "פִּגּוּל".

(ט) **לא תכלה פאת שדך** שיניח פיאה בסוף שדהו מפני גזל עניים ומפני בטול עניים ושעורה אחד מששים בשדה. **ולקט קצירך** שבלים הנושרים בשעת קצירה אחת או שנים אבל שלש אינו לקט.

(י) **לא תעולל** לא תטול עוללות שבה אי זהו עוללות כל שאין לו לא כתף ולא נטף. **פרט¹⁵⁹⁹ כרמך** גרגירי ענבים הנושרים בשעת בצירה. **אני ה' אלהיכם** דיין ליפרע ואיני גובה מכס אלא נפשות שנאמר (משלי כב, כג) אל תגזל דל כי דל הוא וגוי כי ה' יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש.

(יא) **לא תגנובו¹⁶⁰⁰** אזהרה לגונב ממון אבל לא תגנוב (שמות כ, יג) שבעשרת הדברות אזהרה לגונב נפשות דבר למד מענינו דבר שחייבין עליו מיתת ב"ד. **לא¹⁶⁰¹ תכחשו** לפי שני (ויקרא ה, כב) וכחש בה משלם קרן וחומש למדנו לעונש אזהרה מנין ת"ל לא¹⁶⁰² תכחשו. **לא תגנובו ולא תכחשו ולא תשקרו** לפי שנאמר (ויקרא ה, כ) ונשבע על שקר ישלם למדנו לעונש אזהרה מנין ת"ל ולא תשקרו.

(יב) **לא¹⁶⁰³ תשבעו** אם גנבת סופך לכחש סופך לשקר סופך לישבע בשמי לשקר לא תשבעו למה נאמר לפי שנאמר (שמות כ, ז) לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא יכול לא יהא חייב אלא על שם המיוחד מנין לרבות כל הכנויין ת"ל לא¹⁶⁰⁴ תשבעו בשמי כל שם שיש לי.

(יג) **לא תעשוק¹⁶⁰⁵** בעושק שכר שכיר. **לא תלין** לשון נקבה מוסב על הפעולה. **עז בקר** בשכיר יום הכתוב מדבר שיציאתו משתשקע החמה לפיכך זמן גבוי שכרו כל הלילה ובמקום אחר הוא אומר (דברים כד, טו) ולא תבוא עליו השמש מדבר בשכיר לילה שהשלמת פעולתו משיעלה עמוד השחר לפיכך זמן גבוי שכרו כל היום שנתנה תורה זמן לבעל הבית ועונה לבקש המעות.

(יד) **לא תקלל חרש** אין לי אלא חרש מנין לרבות כל אדם ת"ל (שמות כב, כז) בעמד לא תאור אם כן מה ת"ל חרש מה חרש מיוחד שהוא בחיים יצא המת שאינו חי. **ולפני עור לא תתן מכשול¹⁶⁰⁶** לפני הסומא בדבר לא תתן לו עצה שאינה הוגנת לו אל תאמר מכור שדך וקח חמור ואתה עוקף עליו לנטלו. **ויראת מאלהיך** לפי שהדבר הזה אינו מסור לבריות לידע אם דעתו שלזה לטובה או לרעה ויכול להשמט ולומר לטובה נתכונתי לכך נאמר ויראת מאלהיך המכיר מחשבותיך וכן כל דבר המסור ללבו שלאדם העושהו ואין הבריות מכירות בו נאמר בו ויראת מאלהיך.

(טו) **לא תעשו עול במשפט** מלמד שהדיין המקלקל את הדין קרוי עול שנאוי משוקץ חרם תועבה שהעול קרוי תועבה שנאמר (דברים כה, טז) כי תועבת ה' אלהיך כל עושה אלה כל עושה עול ותועבה קרוי חרם ושקץ שנאמר (דברים ז, כו) ולא תביא תועבה אל ביתך. **ולא¹⁶⁰⁷ תשא פני דל** שלא תאמר עני הוא והעשיר חייב לפרנסו אזכנו ונמצ' מתפרני' בנקיות. **ולא תהדר פני גדול** שלא תאמר עשיר הוא זה בן גדולים הוא והיאך אבישנו ואראה בבשתו עונש יש בדבר לכך נאמר ולא תהד' פני גדו'. **בצדק תשפוט עמיתך** כמשמעו דבר אחר הוי דן את חברך לכף זכות.

(טז) **לא תלך רכיל** אומר אני על שם שכל משלחי מדנים ומספרי לשון הרע הולכים בבתי רעיהם לרגל מה יראו רע ומה ישמעו רע לספר בשוק נקראי הולכי רכיל הולכי רגיל וראיה לדבר שלא מצאנו רכילות שאינו כתוב בלשון הליכה לא תלך רכיל הולכי רכיל נחשת וברזל (ירמיהו ו, כח) ושאר לשון הרע אינו כתוב בו הליכה כגון מלשני בסתר רעהו (תהלים קא, ה) לשון רמיה (תהלים קכ, ב) לשון מדברת גדולות (תהלים יב, ד) לכך אני אומר שהלשון הולך ומרגל שהכ"ף נחלפת בגימ"ל שכל האותיות שמוצאיהן ממקום אחד מתחלפות זו בזו בי"ת בפ"א ובו"ו גימ"ל בכ"ף וקו"ף בכ"ף נוי"ן בלמ"ד ורי"ש זי"ן בצד"י וכן (שמואל ב' יט, כח) וירגל בעבדך ריגל ותר מה לומר רעה עלי וכן (תהלים טו, ג) לא רגל על לשונו וכן רוכל רוגל הסוחר ומרגל אחר כל סחורה וכל המוכר בשמים להתקשט בהם נשים על שם שמחזר תמיד בעיירות נקרא רוכל כמו רוגל לא תיכול קורצין (דניאל ג, ח) ואכלו קורצהון דיהודאי¹⁶⁰⁸ נראה בעיני שהיה משפטן לאכול בבית המקבל דבריהם שום הלעטה והוא גמר חיזוק

¹⁵⁹⁹ בפסוק "ופרט".

¹⁶⁰⁰ בפסוק "תגנובו".

¹⁶⁰¹ בפסוק "ולא".

¹⁶⁰² בפסוק "ולא".

¹⁶⁰³ בפסוק "ולא".

¹⁶⁰⁴ בפסוק "ולא".

¹⁶⁰⁵ בפסוק "תעשוק".

¹⁶⁰⁶ בפסוק "מקשלי".

¹⁶⁰⁷ בפסוק "לא".

¹⁶⁰⁸ בפסוק "ואכלו קורצהון די יהודיא".

דבריהם שהם מקיימין ויעמידום על האמת ואותה הלעטה נקראת קורצין לשון קורץ בעיניו (משלי ו, יג) שכן דרך הולכי רכיל לקרוץ בעיניהם ולדבר דברי רכילותן שלא יבינו שאר השומעים.
ולא תעמוד¹⁶⁰⁹ על דם רעך לראות במיתתו ואתה יכול להצילו כגון הטובע בנהר או נטרף בחיה או ליסטים באין עליו.
אני ה' נאמן לשלם שכר ונאמן ליפרע.

(יז) **ולא תשא עליו חטא** לא תלבין פניו ברבים.

(יח) **לא תקום** אמר לו השאילני מגלך אמר לו לאו למחר אמר לו השאילני קרדומך אמר לו איני משאילך כדרך שלא השאלתני זו היא נקימה.
ולא תטור אי זו היא נטירה אמר לו השאילני מגלך אמר לו לאו למחר אמר לו השאילני קרדומך אמר לו הא לך איני כמותך שלא השאלתני זו היא נטירה שנוטר את האיבה בלבו אע"פ שאינו נוקם.
ואהבת לרעך כמוך אמר ר' עקיבא זה כלל גדול בתורה דעלך סני לחברך לא תעביד.

(יט) **את חוקותי תשמורו¹⁶¹⁰** ואלו הן בהמתך לא תרביע כלאים וגוי חוקים אלו גזרת מלך שאין טעם לדבר.
ובגד כלאים למה נאמר לפי שנאמר לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדיו (דברים כב, יא) יכול לא ילבש גיזי צמר ואניצי פשתן ת"ל בגד מנין לרבות את הלבדין ת"ל שעטנז דבר שהוא שוע טווי ונוז והוא לשון דבר הנמלל ושזור זה עם זה לחברו שעטנז פירש מנחם מחברת צמר ופשתים כמו חזיין לנזייתא.

(כ) **נחרפת לאיש** מיועדת לאיש ואיני יודע לו דמיון במקרא ובשפחה כנענית חציה שפחה וחציה בת חורין המאורסת לעבד עברי שהוא מותר בשפחה הכתוב מדבר ובפרק ד' מחוסרי כפרה (כריתות יא.) מפרש דאינו חייב אלא על שפחה בעולה.

והפדה לא נפדתה פדויה ואינה פדויה וסתם פדיון בכסף.
או חופשה בשטר.

בקורת תהיה היא לוקה והוא אינו לוקה שעל בית דין לבקר את הדבר שלא לחייבו מיתה כי לא חופשה ואינן קדושין גמורין ורבותינו ז"ל למדו מכאן למי שהוא במלקות שקורין הדיינין המלקין על הלוקה (דברים כח, נח-נט) אם לא תשמע¹⁶¹¹ לעשות וגוי והפלא ה' וגוי ופרשו בקורת בקריאה תהי'.
כי לא חופשה לפי אין חייבין עליה מיתה שאין קדושיה קדושין הא אם חופשה קדושיה קדושין וחייבין עליה מיתה.

(כב) **ונסלח לו מחטאתו אשר חטא** לרבות את המזיד כשוגג.

(כג) **וערלתם ערלתו** ואטמתם אטימתו יהא אטום ונסתם מליהנות ממנו.
שלוש שנים יהיה לכם ערלים ואימתי מוננין לו משעת נטיעתו יכול אם הצניעו לאחר שלש שנים יהיה מותר ת"ל יהיה בהוייתו יהא.

(כד) **יהיה כל פריו קדש** כמעשר שני שכתוב בו (ויקרא כז, ל) כל¹⁶¹² מעשר הארץ קדש לה' מה מעשר אינו נאכל חוץ לחומות ירושלים אלא א"כ פדאו אף זה כן ודבר זה הלולים לה' הוא שנושאו שם להלל ולשבח לשמים.

(כה) **להוסיף לכם תבואתו** המצוה הזאת שתשמרו תהיה לכם להוסיף לכם תבואתו שבשכרה אני מברך לכם פירות הנטיעה היה ר' עקיבה אומר דברה תורה כנגד יצר הרע שלא יאמר אדם הרי ארבע שנים אני מצטער בו חנם לכך נאמר להוסיף לכם תבואתו.
אני ה' אלהיכם המבטיח אתכם על כך ונאמן לשמור אבטחתי.

(כו) **לא תאכלו על הדם** להרבה פנים נדרש בסנהדרין (סג, א) שלא יאכל מבשר קדשים קודם זריקת דמים ואזהרה לאוכל מבשר חולין קודם שתצא נפשה ועוד מנין לסנהדרין שהרגו את הנפש שאין אוכלין כלום כל אותו היום שנאמר לא תאכלו על הדם שהרגתם ד"א מנין שאסוי לאכול קודם שיתפלל שני לא תאכלו על הדם קודם שתתפללו על דמכם וכן הרבה.
לא תנחשו כגון אלו המנחשים בחולדה ובעופות פתי נפלה מפי צבי הפסיקו בדרך.
לא¹⁶¹³ תעוננו לשון עונות ושעות שאומר יום פלוני יפה להתחיל מלאכה שעה פלונית קשה להתחיל קשה לצאת.

(כז) **לא תקיפו¹⁶¹⁴ פאת ראשכם** זה המשוה צדעיו לאחורי אזניו ולפדחתו ונמצא הקף ראשו עגול סביב שעל אחורי אזניו עקרי שערו למעלה מצדעיו הרבה.

¹⁶⁰⁹ בפסוק "לא תעמוד".

¹⁶¹⁰ בפסוק "חקתי תשמור".

¹⁶¹¹ בפסוק "תשמור".

¹⁶¹² בפסוק "וכל".

¹⁶¹³ בפסוק "ולא".

¹⁶¹⁴ בפסוק "תקיפו".

פאת זקנד סוף הזקן וגבוליו שהן ה' פאות שתיים בכל לחי ולחי למעלה אצל הראש שהוא רחב ויש בו שתי פאות ואחת למטה בסנטרו מקום חבור שני הלחיים יחד.

(כח) **ושרט לנפש** כך דרכן של אמוריים להיות משרטין בשרם כשימות להם מת.
וכתובת¹⁶¹⁵ **קעקע** כתב המחוקה ותקוע שאינו נמחק לעולם שמקעקעו במחט והוא משחיר לעולם.
קעקע לשון (במדבר כה, ד) והוקע אותם (שמואל ב כא, ו) והוקענום תוחבים עץ בארץ ותולין אותן עליהן ונמצאו מחוקין ותחובין בקרקע.

(כט) **אל תחלל את בתך להזנותה** במוסר בתו פנויה לביאה שלא לשם אישות.
ולא תזנה הארץ אם אתה עושה כן אותה הארץ מזנה את פירותיה לעשותן במקום אחר ולא בארצכם וכן הוא אומר (ירמיהו ג, ג) וימנעו רביבים וגו'.

(ל) **ומקדשי תיראו** לא יכנס אדם בהר הבית לא במקלו ולא במנעלו ובאפונדתו ובאבק שעל רגליו ואעפ"י שאני מזהירכם על המקדש את שבתותי תשמורו אין בנין בית המקדש דוחה שבת.

(לא) **אל תפנו אל האבות**¹⁶¹⁶ אזהרה לבעל אוב וידעוני אוב זה המדבר משחיו ידעוני המכניס עצם חיה ששמה ידוע לתוך פיו והעצם מדבר.
אל תבקשו להיות עסוקים במ שאם תעסקו במ אתם מטמאין לפני ואני מתעב בכם.
אני ה' אלהיכם דעו מי אתם מחליפים במי.

(לב) **מפני שיבה** יכל זקן אשמאי ת"ל זקן אין זקן אלא מי שקנה חכמה.
והדרת פני זקן אי זהו הדור לא ישב במקומו ולא סותר את דבריו יכול יעצים את עיניו כמי שלא ראהו לכך נאמר ויראת מאלהיך שהרי דבר זה מסור ללבו שלעושהו שאין מכיר בו אלא הוא וכל דבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך.

(לג) **לא תונו אותו** אונאת דברים שלא תאמר לו אתמול היית עובד עבודה זרה ועכשיו אתה בא ללמוד תורה שנתנה מפי הגבורה.

(לד) **כי גרים הייתם** ומום שבך אל תאמר לחברך.
אני ה' אלהיך¹⁶¹⁷ אלהיך ואלהיו אני.

(לה) **לא תעשו עול במשפט** אם לדין הרי כבר נאמר לא תטה משפט וגו' (דברים טז, יט) ומהו המשפט השנוי כאן היא המדה המשקל והמשורה מלמד שהמודד נקרא דיין שאם שקר במדה הרי הוא כמקלקל את הדין וקרוי עול שנאווי ומשוקץ חרם תועבה וגורם לחמשה דברים האמורין בדין מטמא את הארץ ומחלל את השם ומפיל את ישראל לחרב ומסלק את השכינה ומגלה את ישראל מארצם.
במדה זו מדת הארץ.
במשקל כמשמעו.
במשורה¹⁶¹⁸ זו מדת הלח והיבש.

(לו) **אבני צדק** הם המשקלות ששוקלין כנגדן. איפה¹⁶¹⁹ היא מידת היבש.
הין¹⁶²⁰ היא מידת הלח.

אשר הוצאתי אתכם על מנת כן ד"א אני הבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור אני הנאמן ליפרע ממי שטומן משקלותיו במלח להונות את הבריות שאין מכירין בהן.

פרק כ

(ב) **ואל בני ישראל תאמר** עונשין על האזהרות.
מות יומת בבית דין ואם אין כח בב"ד עם הארץ מסייעין אותן.
עם הארץ שבגינן נבראת הארץ עם שעתידין לירש את הארץ על ידי מצות הללו.

(ג) **אתן את פני** פנאי שלי פונה אני מכל עסקי ועוסק בו.
באיש ולא בצבור שאין כל הצבור נכרתין.
כי מזרעו נתן למולך¹⁶²¹ אין לי אלא זרע כשר זרע פסול מנין ת"ל בתנו מזרעו למולך.

¹⁶¹⁵ בפסוק "וּכְתַבְתָּ".

¹⁶¹⁶ בפסוק "הָאֵבֶת".

¹⁶¹⁷ בפסוק "אֱלֹהֵיכֶם".

¹⁶¹⁸ בפסוק "וּבְמִשׁוֹרָה".

¹⁶¹⁹ בפסוק "אֵיפֶת צֶדֶק". המילה "איפה" איננה דיבור מתחיל.

¹⁶²⁰ בפסוק "וְהִינִי".

¹⁶²¹ בפסוק "לְמֹלֶךְ".

למען טמא את מקדשי את כנסת ישראל שהיא מקודשת לי מלשון (ויקרא כא, כג) ולא יחלל את מקדשי.

(ד) **ואם העלם יעלימו** אם העלימו בדבר אחד סוף שיעלימו בדברים הרבה אם העלימה סנהדרי קטנה סוף שיעלימו סנהדרי גדולה.

(ה) **ובמשפחתו** אמר ר' שמעון וכי משפחה מה חטאת אלא ללמדך שאין לך משפחה שיש בה מוכס שאין כולה מוכסין שכולן מחפין עליו.

והכרתי אותו למה נאמר לפי שני' ובמשפחתו יכול יהו כל המשפחה כולה בהכרת תלמוד לומר אותו אותו בהכרת ואין כל המשפחה בהכרת אלא ביסורין.

לזנות אחרי המולך לרבות שאר ע"ז שעבדה בכך ואפי' אין זו עבודתה.

(ז) **והתקדשתם** זו פרישות ע"ז.

(ט) **אביו ואמו קלל** לרבות אחר מיתה.

דמיו בו זו סקילה כל מקום שנאמר דמיו בו דמיהם בס ולמדנו מאוב וידעוני שנאמר באבן ירגמו אותם דמיהם בס (ויקרא כ, כז) ופשו' שלמקרי' כמו דמו בראשו (יהושע ב, יט) אינו נענש אחר על מיתתו אלא הוא גרם בעצמו שיהרג.

(י) **ואיש פרט לקטן.**

אשר ינאף את אשת איש פרט לאשת קטן למדנו שאין לקטן קדושין ועל אי זו אשת איש חייבתי לך אשר ינאף את אשת רעהו פרט לאשת גוי למדנו שאין קדושין לגוי.

מות יומת הנואף והנואפת¹⁶²² כל מיתה בתורה האמורה סתם אינה אלא בחנק.

(יב) **תבל עשו** גנאי שמבלבלין זרע האב וזרע הבן.

(יג) **משכבי אשה** מכניס כמכחול בשפופרת.

(יד) **ישרפו אתו ואתהן** אי אתה יכול לומר אשתו הראשונה תשרף שהרי נשאה בהתר ולא נאסרה עליו אלא אשה זאת אמה¹⁶²³ הכתובין כאן שתיהן לאסור שנשא חמותו ואמה ויש מרבתי' שאמרו אין כאן אלא חמותו ומיהו ואתהן אחת מהן ולשון יוני הן הוא אחת.

(טו) **ואת הבהמה תהרוגו**¹⁶²⁴ אם אדם חטא בהמה מה חטאת אלא מפני שבאת לאדם תקלה על ידה לפיכך אמר הכתוב תסקל קל וחומר לאדם היודע להבחין בין טוב לרע וגורם תקלה לחברו לעבור עבירה ד"א כדי שלא יאמרו זאת הבהמה שעבר פלוני עבירה עמה כיוצא בדבר אתה אומר (דברים יב, ג) ואשריהם תשרפון באש הרי דברים קל וחומר ומה אילנות שאינן רואין ואינן שומעין ועל שבאת תקלה על ידם אמרה תורה השחת שרוף וכלה המתעה את חברו מדרכי חיים לדרך מיתה לא כל שכן.

(יז) **חסד הוא** לשון ארמי חרפה (בראשית לד, יד) חיסודא ומדרשו ואם תאמר מפני מה קין נשא את אחותו חסד עשה הקב"ה לבנות עולמו ממנו שני' (תהלים פט, ג) עולם חסד יבנה.

(יח) **הערה** גלה וכן כל לשון ערוה גלוי הוא והוא יורדת בתיבה לשם דבר כמו זעוה מגזרת (אסתר ה, ט) לא¹⁶²⁵ זע וכמו אחוה מגזרת אח והעראה זו נחלקו רז"ל יש אומי' זו נשיקה ויש אומי' זו הכנסת עטרה.

(יט) **ערות**¹⁶²⁶ **אחות אמך** שנה הכתוב באזהרתו לומר שהוזהר עליהן בין על אחיותיהן מן האם בין על אחות אביו ואמו מאב ואם בין על אחותו מאם אבל ערות אשת אחי אביו לא הוזהר אלא על אשת אחי אביו מן האב.¹⁶²⁷

(כ) **אשר ישכב את דודתו** מקרא זה בא ללמד על כרת האמור למעלה שהוא בעונש הליכת עירי. **עירי** כתרגו' לא ולד ודומה לו (בראשית טו, ב) ואנכי הולך עירי יש לו בנים קוברן אין לו בנים מת בלא בנים לכך שנה בשני מקראות עירי יהיו עירי אם יש לו בנים בשעת מעשה ימותו לא יהיה לו כשימות לפי שהוא קוברן בחייו עירי יהיו אין לו בנים בשעת מעשה יהיה כל ימיו כמות שהוא עכשו.

¹⁶²² בפסוק "הנאף והנאפת".

¹⁶²³ כנראה צריך לגרוס "ויאמה". וכך הוא בכתבי היד ובדפוס רפ"ד.

¹⁶²⁴ בפסוק "תִּהְיֶה לְגוֹי".

¹⁶²⁵ בפסוק "ולא".

¹⁶²⁶ בפסוק "וערות".

¹⁶²⁷ הנוסח משובש מאד, במיוחד המילים "בין על אחותו מאם". ראו שוה, העברית של רש"י, עמ' 72-74 והערה 18 שם. נוסח דפוס רפ"ד עדיף: "שנה הכתוב באזהרתו לומר שהוזהר עליהן בין על אחות אביו ואמו מן האב בין על אחיותיהם מן האם, אבל ערות אשת אחי אביו לא הוזהר אלא על אשת אחי אביו מן האב". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 108.

(כא) **נדה היא** השכיבה הזאת מנודה היא ומאוסה ורז"ל דרשו לאיסור העראה בה כנדה שהעראה מפורשת בה שני (ויקרא כ, יח) את מקורה הערה.

(כג) **ואקוץ בם** כמו (בראשית כז, מו) קצתי בחיי כאדם שהוא קץ במזונו.

(כה) **והבדלתם בין הבהמה הטהורה לטמאה** אין צרך לומר בין פרה לחמור שהרי מובדלין ונכרין הן אלא להבדיל בין טהורה לך לטמאה לך בין שנשחט רובו של סימן לנשחט חציו וכמה בין רובו לחציו כמלא שערה. **לטמא לאסור.**

(כו) **ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי** אם אתם מובדלין מהם הרי אתם שלי ואם לאו הרי אתם של נבוכדנצר וחבריו רבי אלעזר בן עזריה אומר מנין שלא יאמר אדם נפשי קצה בבשר חזיר אי אפשי ללבוש כלאים אבל אפשי ואבי שבשמים גזר עלי ת"ל ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי שתהא הבדלתכם לשמי פורש מן העבירה ומקבל עליו עול שמים.

(כז) **כי יהיה בהם אוב** כאן נאמר בהן מיתה ולמעלה כרת עדים והתראה בסקילה מזיד בלא התראה כרת ושגגתן חטאת וכן כל חייבי מיתות.

חסלת פרשת קדושים פרש' אמור אל הכהנים

[פרשת אמור]

פרק כא

(א) **אמור ואמרת** להזהיר הגדולים על הקטנים.

בני אהרן יכול חללים ת"ל הכהנים.

בני אהרן אף בעלי מומין במשמע בני אהרן ולא בנות אהרן. **לא יטמא בעמיו** בעוד שהמת בתוך עמיו יצא מת מצוה.

(ב) **כי אם לשארו** אין שארו אלא אשתו.

הקרוב¹⁶²⁸ ולא ארוסה.

אליו ולא גרושה.

(ג) **הקרובה** לרבות את הארוסה.

אשר לא היתה לאיש למשכב.

לה יטמא מצוה.

(ד) **לא יטמא בעל בעמיו להחלו** לא יטמא באשתו פסולה שהוא מחולל בה בעודה בעמיו וכן פשוטו שלמקרא לא יטמא בעל בשארו בעוד שהיא בתוך עמיו שיש לה קוברין שאינה מת מצוה ובאי זו שאר אמרתי באותו שהוא להחלו להתחלל הוא מכהונתו.

(ה) **לא יקרחו קרחה** על מת והלא אף ישראל הוזהרו על כך אלא לפי שני בישראל (דברים יד, א) ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת יכול לא יהא חייב על כל הראש כבין העינים ת"ל בראשם וילמדו ישראל מכהנים בגזרה שוה נאמר כאן קרחה ונאמ' בישראל קרחה מה כאן כל הראש אף להלן כל הראש במשמע כל מקום שיקרח בראש ומה להלן על מת אף כאן על מת.

ופאת זקנם לפי שני בישראל (ויקרא יט, כז) ולא תשחית יכל לקטו במלקט ורהיטני יהא חייב לכך נאמר לא יגלחו שאינו חייב אלא על דבר הקרוי גלוח והשחתה וזהו תער.

ובבשרם לא ישרטו שרטת לפי שני בישראל (ויקרא שם, כח) ושרט לנפש לא תתנו בבשרכם יכול שרט חמש שריטות לא יהא חייב אלא אחת ת"ל לא ישרטו שרטת לחייב על כל שריטה ושריטה שתיבה זו יתירה היא לדרוש שהיה לו לכתוב לא ישרטו ואני יודע שהיא שרטת.

(ו) **קדושים יהיו** על כרחן יקדשום בית דין בכך.

(ז) **זונה** שנבעלה בעילת ישראל האסור לה כגון חייבי¹⁶²⁹ או נתין או ממזר נתינים הם הגבעונים שני (יהושע ט, כז) ויתנם יהשע וכו'.

חללה שנולדה מן הפסולי שבכהונה כגון בת אלמנה מכהן גדול או בת גרושה מכהן הדיוט וכן שנתחללה מן הכהונה על ידי ביאת אחד מן הפסולין לכהונה.

¹⁶²⁸ בפסוק "הקרוב".

¹⁶²⁹ נראה שהמילה "כריתות" חסרה. יש סימן לתיקון בין השורות ב-J, S וב-V. בכ"י פרמה 3256 מופיעה המילה "כריתות".

(ח) **וקדשתו** על כרחו שאם לא רצה לפרש הלקהו ויסרהו עד שיגרש. **קודש**¹⁶³⁰ **יהי' לך** נהוג בו קדושי' לפתוח ראשון בכל דבר ולברך ראשון בסעודה.

(ט) **כי תחל לזנות** כשתתחלל על ידי זנות שהיתה בה זיקת הבעל וזנתה מן האירוסין או מן הנשואין ורז"ל נחלקו בדבר והכל מודים שלא דבר הכתוב בפנייה. **את אביה היא מחללת** חללה ובזתה כבודו שאומ' עליו ארור שזה ילד ארור שזה גדל.

(י) **לא יפרע** לא יגדל פרע על אבל ואי זהו גדול פרע יותר מל' יום.

(יא) **ועל כל נפשות מת לא יבא** באהל המת. **נפשות מת** להביא רביעית דם מן המת שמטמא באהל. **לאביו ולאמו לא יטמא** לא בא אלא להתיר מת מצוה.

(יב) **ומן המקדש לא יצא** אינו הולך אחרי המטה ועוד דרשו רבותינו מכאן שכהן גדול מקריב אונן וכן משמעו אף אם מתו אביו ואמו אינו צריך לצאת מן המקדש אלא עובד עבודה. **ולא יחלל את מקדשי**¹⁶³¹ שאינו מחלל כהן גדול העבודה בכך שהתיר לו הכי' הא כהן הדיוט שעבד עבודה אונן חילל.

(יג) **בבתוליה יקח** פרט לבוגרת שכלו בתוליה ר' אלעזר ור' שמעון מכשירין בבוגרת.

(יד) **חללה**¹⁶³² שנולדה מן הפסולות לכהונה.

(טו) **ולא יחלל זרעו** הא אם נשא אחת מן הפסולות זרעו שיש לו ממנה חלל מדין קדושת כהונה.

(יז) **לחם אלהיו** מאכל אלוהיו כל סעודה קרויה לחם כמו (דניאל ה, א) עבד לחם רב.

(יח) **כל איש אשר בו מום לא יקרב** אינו דין שיקריב דומה להקריבהו נא לפחתך (מלאכי א, ח). **חרום** נראה לי שחוטמו שקוע בין שתי העיני' שכוחל שתי עיניו כאחת. **שרוע** שאחד מאבריו גדו' מחברו עינו אחת גדולה ועינו אחת קטנה או שוקו ארוך מחברו.

(כ) **או גבן** שיצוליוש בלעז שגביני עיניו שערותם ארוכין ושוכבין על עיניו. **או דק** שיש לו בעינו דוק שקורין טילא כמו (ישעיהו מ, כב) הנוטה כדוק שמים. **או תבלול בעינו** דבר המבלבל את עינו כגון חוט לבן הנמשך מן הלבן ופוסק בסירה שהוא עגול העין המקיף את השחור שקורין פרונילא והחוט הזה פוסק את העגול ונכנס בשחור ותרגום תבלול חיליו לשון חלזון שהוא דומה לתולעת אותו החוט וכן כנוהו חכמי ישראל במומי הבכור חלזון נחש עינב (בכורות לח א). **גרב וילפת**¹⁶³³ מיני שחין הן.

גרב זו החרס שחין היבש מבפנים ומבחוץ. **ילפת** היא חזזית המצרית ולמה נקראת ילפת שמלפפת והולכת עד יום המיתה והוא לח מבחוץ ויבש מבפנים שנאמר (דברים כח, כז) ובגרב ובחרס ובמקום אחר קורא לגרב שחין הלח מבחוץ ויבש מבפנים כשסמוך גרב אצל חרס קורא לילפת גרב וכשהוא סמוך אצל ילפת קורא לחרס גרב כך מפורש בבכורות (מא, א). **מרוח אשך** לפי תרגומו מריס פחדין שפחדיו מרוססי' שביצים שלו כתותין פחדין כמו (איוב מ, יז) גידי פחדיו ישורגו.

(כא) **כל איש אשר בו מום** לרבות שאר מומין. **מום בו** בעוד מומו בו פסול הא אם עבר מומו כשר. **לח' אלהיו** כל מאכל קרוי לחם.

(כב) **מקדשי הקדשים** אלו קדשי הקדשים. **ומן הקדשים** אלו קדשים קלים ואם נאמרו קדשי הקדשים למה נאמרו קדשים קלים אילו לא נאמרו הייתי אומ' בקדשי קדשים יאכל בעל מום שמצינו שהותרו לזר שאכל משה בחזה המלואים אבל בחזה ושוק של קדשים קלים לא יאכל בעל מום שלא מצינו זר חולק בהם לכך נאמרו קדשים קלים כך מפורש בזבחים (קא, ב).

(כג) **אך אל הפרכת לא יבא** להזות שבע הזאות שעל הפרכת. **ואל המזבח** החיצון ושניהם הוצרכו ליכתב ומפורש בתורת כהנים. **ולא יחלל את מקדשי** שאם עבד עבודתו מחוללת ליפסל.

¹⁶³⁰ בפסוק "קדש".

¹⁶³¹ בפסוק "מקדש אלהיו".

¹⁶³² בפסוק "וְחִלְלָהּ".

¹⁶³³ בפסוק "גֵּרֵב אוּ יִלְפֵּת".

(כד) **וידבר מש'** המצוה הזאת.
אל אהרן ואל בניו ואל כל בני ישראל להזהיר בית דין על הכהנים.

פרק כב

(ב) **וינזרו** אין נזירה אלא פרישה וכן הוא אומר (יחזקאל יד, ז) וינזרו¹⁶³⁴ מאחרי (ישעיהו א, ד) נזורו אחר יפרשו מן הקדשים בימי טומאתם.
וינזרו מקדשי בני ישראל אשר הם מקדשים לי ולא יחללו את שם קדשי¹⁶³⁵ סרס המקר' ודרשהו אשר הם מקדשים לרבות קדשי כהנים עצמם.

(ג) **כל איש אשר יקרב** אין קריבה זו אלא אכילה וכן מצינו שנאמרה אזהרת אכילת קדשים בלשו' נגיעה שנאמ' (ויקרא יב, ד) בכל קדש לא תגע אזהרה לאוכל תרומה ולמדות רבותינו בגזרה שוה ואי אפשר שייחייבו על הנגיעה שהרי נאמרה כרת על האכילה בפרשת צו (ויקרא ז, כ-כא) ב' כריתות זו אצל זו ואם על הנגיעה חייב לא הוצרך לחייבו על האכילה מקל וחומר מה על הנגיעה חייב לא כל שכן על האכילה ועל כרחך נגיעה זו אכילה וכן הוא נדרש בתורת כהנים וכי יש נוגע חייב אם כן מה ת"ל יקרב משיוכשר ליקרב שאין חייבין עליו משום טומאה אלא אם כן קרבו מתיריו ואם תאמר ג' כריתות בטומאת קדשים למה כבר נדרשו במסכ' שבועות אחת לכלל ואחת לפרט ואחת ללמד על קרבן עולה ויורד (שבועות ז, א).
וטומאתו עליו וטומאת האדם עליו יכול בשר הכתוב מדבר וטומאתו שלבשר עליו ובטהור שאכל את הטמא הכתו' מדב' על כרחך ממשמעו אתה למד במי שטומאתו פורחת ממנו הכתוב מדבר וזהו האדם שיש לו טהרה בטבילה.
ונכרתה יכול מצד זה לצד אחר יכרת ממקומו ויתישב במקום אחר ת"ל אני ה' בכל מקום שאני.

(ד) **בכל טמא נפש** במי שנטמ' במת.

(ה) **בכל שרץ אשר יטמא לו** כגון ח' שרצים בשיעור הראוי לטמא בכעדשה.
או באדם במת אשר יטמא לו כשיעור הראוי לטמא וזהו עצם כשעורה רביעית דם כזית בשר.
לכל טומאתו לרבות נוגע בזב וזבה ויולדת ומצורע.

(ו) **נפש אשר תגע בו** באחת מן הטומאות הללו.

(ז) **ואחר יאכל מן הקדשים** נדרש ביבמות בתרומה שמותר לאכלה בהערב שמש.
מן הקדשים ולא כל הקדשי'.

(ח) **נבלה וטרפה לא יאכל** לענין טומאה הזהיר כאן שאם אכל נבלת עוף טהור שאין לה טומאת מגע ומשא אלא טומאת אכילה בבית הבליעה אסור לאכול בקדשים וצריך להיות וטרפה במי שיש במינו טרפה יצא נבלת עוף טמא שאין במינו טרפה.

(ט) **ושמרו את משמרתו** מלאכול בתרומה בטומאת הגוף.
ולא ישאו עליו חטא יכול בנבלה הכתו' מדבר ת"ל עליו בקדש הוא מדבר ואינו מדבר בנבלה.
ומתו בו למדנו שהוא במיתה בידי שמים.

(י) **לא יאכל קדש** בתרומה הכתוב מדבר שכל הענין דבר בה.
תושב כהן ושכיר תושבו שלכהן ושכירו לפיכך תושב זה נקוד פתח לפי שהוא דבוק ואי זה הוא תושב זה נרצע שקנוי לו עד היובל ואי זהו שכיר זה שקנוי קניין שנים שיוצא בשש ובא הכתוב ולמדך שאין גופו קנוי לאדונו לאכול בתרומתו.

(יא) **וכהן כי יקנה נפש** עבד כנעני שקנוי גופו עולמית.
ויליד ביתו אלו בני השפחות ואשת כהן אוכלת בתרומה ממקרא זה שאף היא קנין כספו ועוד למד ממקרא אחר שנאמ' (במדבר יח, יא) כל טהור בביתך בספרי.

(יב) **לאיש זר** ללוי ולישראל.

(יג) **אלמנה וגרושה** מן האיש זר.
וזרע אין לה ממנו.

ושבה הא אם יש לה זרע ממנו אסורה בתרומה כל זמן שהזרע קים.
וכל זר לא יאכל בו לא בא להוציא אלא את האונן שמותר בתרומה זרות אסרתי לך ולא אנינות.

¹⁶³⁴ בפסוק "וינזרו".

¹⁶³⁵ בפסוק כתוב "וינזרו מקדשי בני ישראל ולא יחללו את שם קדשי אשר הם מקדשים לי". במהדורת רפ"ד כתוב "דבר אחר" לפני המילה "וינזרו", וזה אינו דיבור המתחיל. בכ"י אוקספורד 187 ולייפציג 1 הנוסח כמו בדפוס רומא.

(יד) **כי יאכל קדש** תרומה.
ונתן לכהן את הקדש דבר הראוי להיות קדש שאינו פורע לו מעות אלא פירות של חולין והן נעשין תרומה.

(טו) **ולא יחללו** להאכילן לזרים.

(טז) **והשיאו אותם** את עצמן יטעינו עון.
באכלם את קדשיהם שהובדלו לשם תרומה וקדשו ונאסרו עליהם במיכלהון בסואבה שלא לצורך תרגמוהו כן.
והשיאו אותם זה אחד מג' אתים שהיה ר' ישמעאל דורש בתורה שמדברי' באדם עצמו וכן (במדבר ו, יג) ביום מלאת ימי נזרו יביא אותו הוא מביא את עצמו וכן (דברים לד, ו) ויקבור אותו הוא קבר את עצמו כך נדרש בסיפרי.

(יח) **נדריהם** האומ' הרי עלי.
נדבתם¹⁶³⁶ האומ' הרי זו.

(יט) **לרצונכם**¹⁶³⁷ הביאו דבר הראוי לרצות אתכם לפני שיהא לכם לרצון אפיימינט בלע' ואיזהו הראוי לרצון תמים זכר בבקר בכשבים ובעזים אבל בעולת העוף אינו צריך תמות וזכרות ואינו נפסל במום אלא בחסרון אבר.

(כא) **לפלא** להפריש דבורו.

(כב) **עורת** שם דבר שלמום עורת לשון נקבה שלא יהא בו מום שלעורת או שבור לא יהיה.
חרוץ ריס שלעין שנסדק או שנפגם שפתו שנפגמה או שנסדקה.

יבלת ירואה בלע'.
גרב מין חזזית וכן ילפת כמו (שופטים טז, כט) וילפות שמשון שאוחזת בו עד יום מיתה שאין לה רפואה.
לא תקריבו לא תקריבו ג' פעמים להזהיר על הקדשן ועל שחיתתן ועל זריקת דמן.
ואשה לא תתנו זו אזהרת הקטרתן.

(כג) **שרוע** אבר גדול מחבירו.

קלוט¹⁶³⁸ פרסותיו קלוטות.
נדבה תעשה אותו לבדק הבית.
ולנדר למזבח.
לא ירצה אי זה הקדש בא לרצות הוי אומר הקדש מזבח.

(כד) **ומעוך וכתות ונתוק וכרות** בבצים או בגיד מעוך ביציו מעוכין ביד כתות כתושין יותר ממעוך נתוק תלושין ביד עד שנפסקו גידין שתלויין בהן אבל נתונין בכיס והכיס לא נתלש וכרות כרותין בכלי שלא יהא כמחוסר אבר ותרגו' ומעוך ודמריס לשון ארמית כתישה ודרסיס כמו (עמוס ו, יא) הבית הגדול רסיסים בקעיות דקות כמו (שבת פ, ב) קנה המרוסס כתוש.

ובארצכם לא תעשו דבר זה בא להזהיר על כל בהמה וחיה ואפ"י טמאה לכך נאמר ובארצכם לרבות כל שבארצכם שאי אפשר לומר לא נצטוו על הסירוס אלא בארץ שהרי סירוס חובת הגוף היא וכל חובת הגוף נוהגת בין בארץ בין בחוצה לארץ.

(כה) **ומיד בן נכר** גוי שמביא קרבן ביד כהן להקריבו לשמים.

לא תקריבו לו בעל מום אע"פ שלא נאסרו מומין לקרבן בני נח אלא אם כן מחוסר אבר תורה זו נוהגת בבמה שבשדות אבל על המזבח במשכן לא תקריבו אבל תמימים תקבלו מהם לכך נאמר למעלה איש איש (ויקרא כב, יח) לרבות את הגוים שנודרין נדרים ונדבות כישראל.
משחתם חיבוליהון.
לא ירצו לכם לא ירצו לכפר עליכם.

(כז) **כי יולד** פרט ליוצא דופן.

(כח) **אותו ואת בנו** נוהג בנקבה שאסור לשחוט האם והבן או האם והבת ואינו נוהג בזכרים ומותר לשחוט האב והבן או האב והבת אותו ואת בנו אף בנו ואותו במשמע.

(כט) **לרצונכם**¹⁶³⁹ **תזבחו** תחלת זביחתם הזהירו שתהא לרצון לכם ומהו הרצון לכם ביום זבחכם¹⁶⁴⁰ יאכל לא תשחטוהו היום על מנת לאכלו למחר שאם תחשבו בו מחשבת פסול לא יהא לכם לרצון ד"א לרצונכם לדעתכם

¹⁶³⁶ בפסוק "נדבותם".

¹⁶³⁷ בפסוק "לרצונכם".

¹⁶³⁸ בפסוק "וקלוט".

¹⁶³⁹ בפסוק "לרצונכם".

מכאן למתעסק בקדשיי שפסול ואע"פ שפרט בנאכלי לשני ימים חזר ופרט בנאכלי ליו' אחד שתהא זביחתן על מנת לאכלן בזמן.

(ל) **ביום ההו' יאכל** לא בא להזהיר אלא שתהא שחיטה על מנת כן שאם לקבוע זמן אכילה כבר כתוי' (ויקרא ז', טו) ובשר זבח תודת שלמיו וגוי'.
אני ה' דע מי גזר על הדבר ואל יקל בעיניי'.

(לא) **ושמרתם** זו משני'.
ועשיתם זה המעשה.

(לב) **ולא תחללו** לעבור על דברי מזידין ממשמע שני ולא תחללו שומע אני קדש מה ת"ל ונקדשתי אלא מסור את עצמך למיתה וקדש שמי יכול ביחיד ת"ל בתוך בני ישראל וכשהוא מוסר את נפשו ימסור על מנת למות שכל המוסר עצמו על מנת הנס אין עושין לו נס שכן מצינו בחנניה מישאל ועזריה שלא מסרו עצמן על מנת הנס שנאמר (דניאל ג, יח) והן לא ידיע ליהוי¹⁶⁴¹ לך מציל ואינו מציל ידיע להוי לך לאלהך לא פלחין.

(לג) **המוציא אתכם** על מנת כן.
אני ה' נאמן לשלם שכר.

פרק כג

(ב) **מועדי ה'** עשה מועדות שיהו בהן ישראל מלמד שמעברין את השנה על גליות שנעקרו ממקומן לעלות לרגל ועדין לא הגיעו לירושלם.

(ג) **ששת ימים וגו'** מה ענין שבת אצל מועדות ללמדך שכל המחלל את המועדות כאלו מחלל שבתות וכל המקיים המועדות מעלין עליו כאלו מקיים שבתות.

(ד) **אלה מועדי ה'** למעלה מדבר בעבור השנה וכאן הוא מדבר בקדוש החדש.

(ה) **בין הערבים** משש שעות ולמעלה.
פסח לה' הקרבת קרבן ששמו פסח.

(ח) **והקרבתם אשה** הם המוספין האמורים בפרשי' פינחס ולא נאמי' כאן אלא לומי' לך שאין המוספין מעכבין זה את זה.

והקרבתם אשה לה' מ"מ אם אין פרים הבא אילים אם אין פרים ואילים הבא כבשים כל מקום שני' שבעת שם דבר הוא שבוע שלימי' שיטינא בלעי' וכן כל לשון זה שמונת ששת חמשת.
מלאכת עבודה אפילו מלאכות החשובות לכם עבודה וצריך חסרון כיס בבטול שלהן כגון דבר האבד בתורת כהנים דקתני יכול אפי' חולו שלמועד יהא אסור במלאכת עבודה וכו'.

(י) **ראשית קצירכם** ראשונה לקציר.
עומר עשירית האיפה כך היתה שמה כמו (שמות טז, יח) וימודו בעומר.

(יא) **והניף** כל תנופה מעלה ומוריד מוליך ומביא מוליך ומביא לעצור רוחות רעות מעלה ומוריד לעצור טללים רעים.

לרצונכם¹⁶⁴² אם תקריבו כמשפט זה יהי לרצון לכם.
ממחרת השבת ממחר' יום טוב ראשון שלפסח שאם אתה אומ' שבת בראשי' אינך יודע איזהו.

(יב) **כבש** לחובה לעומר הוא בא.

(יג) **ומנחתו** מנחת נסכין.
שני עשרונים כפולה היתה.
ונסכו יין רביעית ההין אע"פ שמנחתו כפולה אין נסכיו כפולין.

(יד) **קלי**¹⁶⁴³ קמח עשוי מכרמל רך שמיבשין אותו בתנור.

¹⁶⁴⁰ הפסוק המובא "ביום זבחכם יאכלי" (ויקרא יט, ו) הוא שיבוש, כי שם מדובר בשלמים המותרים לאכילה באותו יום וביום המחרת. בפסוק שלנו מדובר בקרבן תודה, המותר לאכילה רק באותו יום אבל לא ביום המחרת, לפיכך הפסוק הנכון הוא "ביום ההוא יאכלי" (פסוק ל) ולא להותיר ממנו עד בוקר. וכן גרסת הדפוסים וליפציג 1.

¹⁶⁴¹ בפסוק "להוא".

¹⁶⁴² בפסוק "לרצונכם".

כרמל¹⁶⁴⁴ הוא קליות.
בכל מושבותכם¹⁶⁴⁵ נחלקו בו חכמי ישראל יש שלמדו מכאן שהחדש נהוג בחוצה לארץ ויש אומ' לא בא ללמד אלא שלא נצטוו על החדש אלא לאחר ירושה וישיבה משכבשו וחלקו.

(טו) **ממחרת** השבת ממחרת ים טוב.
תמימות תהיינה מלמד שמתחיל ומונה מבערב שאם לא כן אינן תמימות.

(טז) **עד ממחרת השבת השביעית תספרו** עד ולא עד בכלל והם מ"ט יום חמשים יום והקרבתם מנחה חדשה ביום החמשים הקריבוה ואני אומ זה מדרשו ופשוטו עד ממחרת השבת השביעית שהוא חמשים יום תספרו והוא מקרא מסורס.
מנחה חדשה היא מנחה הראשונה שהובאה מן החדש אם תאמ' הרי קרבה מנחת העומר אינה כשאר כל המנחות שהיא באה מן השעורים.

(יז) **ממושבותיכם** ולא מחוצה לארץ.
לחם תנופה לחם תרומה המורם לשם גבוה וזהו מנחה חדשה האמורה למעלה.
בכורים ראשונה לכל המנחות אף למנחת קנאות הבאה שעורים לא תקריב מן החדש קודם לשתי הלחם.

(יח) **על הלחם** בגלל הלחם חובה ללחם.
ומנחתם ונסכיהם כמשפט מנחה ונסכים המפורשי' לכל בהמה בפרש' נסכים (במדבר טו) שלשה עשרונים לפר שני עשרונים לאיל ועשרון לכבש זו היא המנחה והנסכים חצי ההין לפר שלישיית ההין לאיל רביעית ההין לכבש יין.

(יט) **ועשיתם שעיר עזים** יכול שבעה כבשים ושעיר האמורין בחמש הפקודים הם שבעת כבשים ושעיר האמורין כאן באין בשביל הלחם כשאתה מגיע אצל פרים ואילים אינן הן אמור מעתה אלו קרבו לעצמן ואלו לעצמן אלו קרבו בגלל הלחם ואלו למוספין.

(כ) **והניף הכהן אותם** מלמד שטעונין תנופה חיים יכול כולן ת"ל על שני כבשים.
קדש יהיו לפי ששלמי יחיד קדשים קלים הוזקק לומר בשלמי צבור שיהו קדשי קדשים.

(כב) **ובקוצרכם**¹⁶⁴⁶ חזר ושנה עליו לעבור בשני לאוין אמר ר' אורודימוס בר' יוסי מה ראה הכתוב ליתנם באמצע הרגלים פסח ועצרת מכאן וראש השנה ויום הכפורים וחג מכאן ללמדך שכל הנותן לקט שכחה ופאה ומעשר עני כראוי מעלין עליו כאלו בנה בית המקדש ומקריב קרבנות לתוכו.
תעזוב הנח לפנייהם והם ילקטו ואין לך לסייע אחד מהם.
אני ה' אלהיכם נאמן ליתן שכר.

(כד) **זכרון תרועה** זכרון פסוקי זכרונות ופסוקי שופרות לזכור להם עקדת יצחק שקרב תחתיו איל.

(כה) **והקרבתם אשה** מוספין האמורין בחומש הפקודים.

(כז) **אך** כל אכין ורקין שבתורה מיעוטין הן מכפר הוא לשבים ואינו מכפר לשאינם שבים.
והקרבתם אשה מוספין האמורין בחומש הפקודים.

(ל) **והאבדתי** לפי שהוא אומר כרת בכל מקום ואיני יודע מהו כשהוא אומ' והאבדתי למד על כרת שאינו אלא אבדן.

(לא) **וכל**¹⁶⁴⁷ **מלאכה לא תעשו** לעבור עליו בלאוין הרבה או להזהיר על מלאכת לילה כמלאכת יום.

(לה) **מקרא קדש** קדשהו בכסות נקיה ובתפלה ובכל שאר ימים טובים במאכל ובמשתה ובכסות נקיה ובתפלה.

(לו) **עצרת היא** עצרתי אתכם אצלי כמלך שזמן את בניו לסעודה לכך וכך ימים כיון שהגיע זמן ליפטר אמ' להם בני בבקשה מכם עכבו יום אחד עמי שקשה עלי פרידתכם.
כל מלאכת עבודה אפילו מלאכה שהיא עבודה לכם שאם לא תעשוה יש חסרון כיס בדבר לא תעשו יכול אף חולו של מועד יהא אסור במלאכת עבודה תלמוד לומר היא.

(לז) **עולה ומנחה** מנחת נסכים הקריבה על העולה.

¹⁶⁴³ בפסוק "וְקָלִי".

¹⁶⁴⁴ בפסוק "וְכַרְמְלִי".

¹⁶⁴⁵ בפסוק "מִשְׁבְּתֵיכֶם".

¹⁶⁴⁶ בפסוק "וּבְקֹצְרְכֶם".

¹⁶⁴⁷ בפסוק "כֹּל".

דבר יום ביומו חוק הקצוב בחומש הפקודים דבר יום ביומו הא אם עבר יומו בטל קרבנו.

(לט) **אך בחמשה עשר יום**¹⁶⁴⁸ **תחוגו** קרבן שלמים לחגיגה יכול תדחה שבת ת"ל אך הואיל ויש לו תשלומין כל שבעה.

באספכם את תבואת הארץ שיהא חדש שביעי זה בא בזמן אסיפה מכאן שנצטוו לעבר את השני שאם אין העיבור פעמים שהוא בא באמצע הקיץ או באמצע החורף.

תחוגו שלמי חגיגה.

שבעת ימים אם לא הביא בזה יביא בזה יכול יהא מביאו כל שבעה ת"ל (ויקרא כג, מא) תחוגו אותו יום אחד במשמע ולא יותר ולמה נאמר שבעה לתשלומין אם לא חג ביום הראשון חוגג שאר הימים.

(מ) **ולקחתם לכם** בקנייה ולא בגזלה מכאן אמרו רז"ל (סוכה כט, ב) לולב הגזול והיבש פסול.

פרי עץ הדר עץ שטעם עצו ופריו שוה.

הדר הדר באילנו משנה לשנה וזהו אתרוג.

כפת תמרים חסר ו"ו לומר שאינה אלא אחת.

וענף עץ עבות שענפיו קלועים כעבותות וחבלים וזהו הדס העשוי כעין קליעה.

(מב) **אזרח**¹⁶⁴⁹ **זה אזרחי**.

האזרח להוציא את הנשים שלא תלמוד מחמשה עשר בניסן לחייבן בסוכה כמצה.

בישראל לרבו' את הגר.

(מג) **בסכו' הושבתי** אלו ענני כבוד.

פרק כד

(ב) **צו את בני ישראל** זו היא פרי מצות הנרות ופרי' ואתה תצוה לא נאמי אלא על סדר מלאכת המשכי לפרי צרף המנורי וכן משמעו ואתה סופך לצווי את בני ישראל על כך.

שמן זית זך ג' שמנים הם שיוצאין מן הזית הראשון קרוי זך ומפורשין הן במנחות (פט א) ובתורת כהנים.

תמיד מלילה ללילה כמו עולת תמיד שאינה אלא מיום ליום.

(ג) **לפרכת העדות** שהיא לפני הארון שקרוי עדו' ורז"ל דרשוהו על נר מערבי שהוא עדות לכל באי העולם שהשכינה שורה בישראל שנותן בה שמן כמדת חברותיה וממנה היה מתחיל ובה היה מסיים.

יערוך אותו אהרן מערב עד בקר אותה עריכה הראויה למדת כל הלילה ושיערו חכמים ז"ל חצי לוג לכל נר והן כדאי ללילי תקופת טבת הארוכות ומדה זו הוקבעה לכל נר ונר.

(ד) **המנורה הטהורה** שהיא מזהב טהור ד"א על טיהרה שלמנורה שמטהרה ומדשנה תחילה מן האפר.

(ו) **שש המערכת** ו' חלות המערכת האחת.

השולחן הטהור שלזהב טהור ד"א על טיהרו שלשולחן שלא יהו סניפין מגביהין את הלחם מעל גבי השולחן.

(ז) **ונתת על המערכת** על כל אחת משתים מערכות הרי ב' בזיכי לבונה מלא קומץ לכל אחת.

והיתה הלבונה הזאת ללחם לאזכרה שאין אזכרה מן הלחם לגבוה כלום אלא הלבונה נקטרת כשמסלקין אותו בכל שבת ושבת והיה לזכרון ללחם שעל ידה הוא נזכר למעלה בקומץ שהיא אזכרה למנחה והיתה המנחה הזאת שכל דבר הבא מן התבואה בכלל מנחה היא.

(ט) **ואכלוהו** מוסב על הלחם שהוא לשון זכר.

(י) **ויצא בן האשה הישראלית**¹⁶⁵⁰ מהיכן יצא ר' לוי אומי מעולמו יצא ר' ברכיה אומי מפרשה שלמעלה יצא לגלג ואמ ביום השבת יערכנו דרך המלך לאכול פת חמה בכל יום שמא פת צוננת שלטי ימים בתמיה ומתניתא אמרה

מב"ד שלמשה יצא מחויב בא ליטע אהלו בתוך מחני דן אמי לו מה טבך לכאן אמי להם מבני דן אני אמי לו (במדבר ב, ב) איש על דגלו לבית אבותם¹⁶⁵¹ כתי' נכנס לב"ד שלמשה ויצא מחווי עמד וגדף.

בן איש מצרי הוא המצרי שהרגו משה.

בתוך בני ישראל מלמד שנתגייר.

וינצו במחנה על עסקי מחנה.

ואיש הישראלי זה שכנגדו שמחה בו במטע אהלו.

(יא) **ויקוב** כתרגומו ופרש שנקב שם המיוחד ששמע בסיני וגדף.

¹⁶⁴⁸ בפסוק "יום לחדש השביעי באספכם את תבואת הארץ תחוגו".

¹⁶⁴⁹ בפסוק "הָאֶזְרָח".

¹⁶⁵⁰ בפסוק "אִשָּׁה יִשְׂרָאֵלִית".

¹⁶⁵¹ בפסוק "אִישׁ עַל דָּגְלוֹ בְּאֵתֶת לְבַיִת אֲבֹתָם".

שלומית בת דברי שבחן של ישראל שפרסמה הכתוב לומר שהיא לבדה היתה בהם זונה.
שלומית בת דברי דהות פטפטה שלם עלך שלם עלך שואלת בשלום כל אדם.
למטה דן מגיד שהרשע גורם גנאי לו גנאי לאביו גנאי למשפחתו גנאי לשבטו כיוצא בו (שמות לא, ו) אהליאב בן אחיסמך למטה דן שבח לו שבח לאביו שבח לשבטו.

(יב) **ויניחוהו במשמר** הניחוהו לבדו ולא הניחו מקושש עמו ששניהן היו בפרק אחד ויודעין היו שהמקושש במיתה שנאמר (שמות לא, יד) מחלליה מות יומת אבל לא פורש להם באי זו מיתה לכך נאמר (במדבר טו, לד) כי לא פורש מה יעשה לו אבל במקלל נאמר לפרוש להם על פי ה' שלא היו יודעין אם חייב מיתה אם לאו.

(יד) **כל השומעים** אלו עדים כל להביא את הדיינים.
את ידיהם אומרי' לו דמך בראשך ואין אנו ענושים במיתתך שאתה גרמת במיתתך.
כל העדה במעמד כל העדה מכאן ששלוהו שלאדם כמותו.

(טו) **ונשא חטאו** בכרת כשאין התראה.

(טז) **ונקב** לשון קללה כמו (במדבר כג, ח) מה אקוב.

(יז) **ואיש כי יכה** לפי שני (שמות כא, יב) ומכה איש¹⁶⁵² אין לי אלא שהרג איש אשה וקטן מנין ת"ל כל נפש אדם.

(כ) **כן יתנו בו** פרשו רז"ל שאינו נתינת מום ממש אלא תשלומי ממון שמין אותו כעבד לכך כתוב בו לשון נתינה.

(כא) **מכה**¹⁶⁵³ **בהמ' ישלמנה** למעלה דבר בהורג בהמה שני ומכה נפש בהמ' וכאן דבר בעושה בה חבורה.
ומכה אדם יומת אפילו לא הרגו אלא עשה בו חבורה שלא נאמר כאן נפש ובמכה אביו דבר הכתוב ובה להקישו במכה בהמה מה מכה בהמה מחיים אף מכה אביו מחיים פרט למכה אביו לאחר מיתה לפי שמצינו שהמקללו לאחר מיתה חייב הוצרך לומר במכה שפטור ומה בהמה בחבלה שאם אין בה חבלה אין תשלומין אף מכה אביו אינו חייב עד שיעשה בו חבורה.

(כב) **אני ה' אלהיכם** אלהי כולכם שכשם שאני מיחד שמי עליכם כך אני מיחדו על הגרים.

(כג) **ובני ישראל עשו** כל מצוה האמורה בסקילה ובמקום אחר אומר תלייה דחייה ורגימה וסקילה.

חסלת פרש' אמור אל הכהנים

[פרשת בהר]

פרק כה

(א) **בהר סיני** מה ענין שמטה להר סיני והלא כל המצות נאמרו בהר סיני אלא מה שמטה נאמ' כללותיה ודקדוקיה בסיני אף כולן נאמ' כללותיהן ודקדוקיהן בסיני כך שנויה בתורת כהנים ונראה לי שכך פירושה לפי שלא מצינו שמטת קרקעות שנשנית בערבות מואב במשנה תורה למדנו שכללותיה ופירושה כולם נאמרו בסיני ובא הכי ולמד כאן על כל דבור שני למשה שמסני היו כולן כללותיהן ודקדוקיהן וחזרו ונשנו בערבות מואב.

(ב) **שבת לה'** לשם ה' כשם שנאמר בשבת בראשית שכתוב לה' כך נאמר כאן.

(ד) **יהיה לארץ** לשדות ולכרמים.

לא תזמור שקוצצין זמורותיה תרגו' לא תכסח ודומה לו (ישעיהו לג, יב) קוצים כסוחים (תהלים פ, יז) שרופה באש כסוחה.

(ה) **את ספיח קצירך** אפילו לא זרעתה והיא צמחה מן הזרע שנפל בה בעת הקציר הוא קרוי ספיח שאסור לקצרו במגלו.

לא תקצור להיות מחזיק בה בעל הבית כשאר קציר אלא הפקר יהיה לכל.
נזירך שהנזרת והפרשת בני אדם מהם ולא הפקרתם.
לא תבצור אותם אינך בוצר אלא מן ההפקר.

(ו) **והיתה שבת הארץ** יהיו מופקרים אע"פ שאסרתים עליך לא באכילה ולא בהנאה אסרתים אלא שלא תנהוג בהם כמנהג בעל הבית והכל יהיו שוין בהן אתה ושכירך ותושבך.

¹⁶⁵² בפסוק "מִכָּה אִישׁ".

¹⁶⁵³ בפסוק "וּמִכָּה בְּהִמָּה".

שבת הארץ לאכלה¹⁶⁵⁴ מן השבות אתה אוכל ואי אתה אוכל מן השמור.
לך ולעבדך ולאמתך לפי שני (שמות כג, יא) ואכלו אביוני עמך יכול יהו אסורים באכילה לעשירים ת"ל לך ולעבדך ולאמתך הרי בעלי בתים ועבדים ושפחות אמורין כאן.
ולשכירך ולתושבך אף הגוים.

ז) ולבהמתך ולחיה אם חיה אוכלת בהמה שמזונותיה עליך לא כל שכן מה ת"ל ולבהמתך מקיש בהמה לחיה כל זמן שחיה אוכלת בשדה האכל לבהמתך מן הבית כלה לחיה מן השדה כלה לבהמתך מן הבית שאתה חייב לבערם.

ח) שבתות שנים¹⁶⁵⁵ שמטות שנים יכול יעשה ז' שנים רצופין שמטה ויעשה יובל אחריהן ת"ל שבע שנים שבע פעמים הוי אומר כל שמטה ושמטה בזמנה.
והיו ימי שבע שבתות¹⁶⁵⁶ מגיד לך אע"פ שלא עשית שמטות עשה יובל לסוף מ"ט שנים ופשוטו שלמקרא יעלו לך חשבון השמטות למספר מ"ט שנה.

ט) והעברת ביום הכפורים¹⁶⁵⁷ לשון הכרזה כמו (שמות לו, ו) ויעבירו קול במחנה.
ממשמע שני ביום הכפורים אני יודע שהוא בעשור א"כ למה נאמי לומי לך שתקיעה בעשור לחדש דוחה שבת אבל תקיעי של ראש השנה אינה דוחה שבת בכל ארצכם אינו אלא בב"ד בלבד.

י) וקדשתם וקראתם דרוור בכניסתה מקדשין אותה בבית דין ואומי מקודשת השנה.
לעבדים בין נרצע בין שלא נרצע אע"פ שלא כלו לו וי שנים משנמכר אמי ר' יהודה מה לשון דרוור כמדיר בי דירא שדר בכל מקום שרוצה ואינו ברשות אחרים.
יובל היא שנה זו מובדלת משאר שנים בנקיבות להיו' לה שם לבדה ויובל שמה על שם תקיעת שופר.
ושבתם איש אל אחוזתו¹⁶⁵⁸ שהשדות חוזרות לבעליהן.
ואיש אל משפחתו תשובו¹⁶⁵⁹ לרבות את הנרצע.

יא) יובל היא שנת החמישים מה ת"ל לפי שנאמר וקדשתם כול' כדאיתא בראש השנה (ח, ב) ובתורת כהנים.
נזיריה ענבים המשומרין אבל בוצר אתה מן המופקרין כשם שנאמי בשביעית כך נאמר ביובל נמצאו שתי שנים קדושות סמוכות זו לזו שנת מ"ט שמטה שנת נ' יובל.

יב) קדש תהיה לכם תופסת דמיה בקדש¹⁶⁶⁰ יכול תוציא לחולין על ידי פדיון בהקדש¹⁶⁶¹ ת"ל תהיה בהויתתה תהא.

מן השדה על ידי השדה אתה אוכל מן הבית שאם כלה לחיה מן השדה אתה צריך לבער מן הבית כשם שני בשביעית כך נאמר ביובל.

יג) תשובו איש אל אחוזתו¹⁶⁶² והלא כבר נאמר (ויקרא כה, י) ושבתם איש אל אחוזתו אלא ללמד המוכר שדהו ועמד בנו וגאלה שחוזרת לאביו ביובל.

יד) וכי תמכרו לפי פשוטו כמשמעו ועוד יש דרשה מנין כשתהא מוכר מכור לישראל חברך ת"ל וכי תמכרו ממכר לעמיתך מכור מנין שאם באת לקנות קנה מישראל חברך ת"ל או קנה מיד עמיתך.
אל תונו אונאת ממון.

טו) במספר שנים אחר היובל תקנה זהו פשוטו לישיב המקרא על אפניו בא להזהיר על האונאה כשתמכור או תקנה קרקע דעו כמה שנים יש עד היובל ולפי השנים ותבואת השדה שראויה לעשות ימכור המוכי ויקני הקונה שהרי סופו להחזירה לו בשנת היובל ואם היו שנים מועטות וזה מוכרה בדמים יקרים הרי נתאנה לוקח ואם יש שנים מרובו ואכל ממנה תבואות הרבה הרי נתאנה מוכר וצרי' לקנותה לפי הזמן זהו שכ' במספר שני תבואו' לפי מנין שני תבואות שתהא עומדת ביד הלוקח תמכר לו ורז"ל דרשו מכאן שהמוכר שדהו אינו יכול לגאלה פחות מב' שנים שתעמוד ב' שנים ביד הלוקח מיום ליום אפי' יש ג' תבואות באותן ב' שנים כגון שמכרה לו בקמותיה ומקר' אינו יוצא מפשוטו מספר שנים שלתבואות ולא שנת שדפון או ירקון ומיעוט שני שנים.

טז) תרבה מקנתו תמכרנה ביוקר.
תמעית מקנתו תמעית בדמיה.

¹⁶⁵⁴ בפסוק "הָאֶרֶץ לְכֶם לְאֶכְלָה".

¹⁶⁵⁵ בפסוק "שִׁבְתֹת שָׁנִים".

¹⁶⁵⁶ בפסוק "וְהָיוּ לְךָ יָמֵי שִׁבְעַת שָׁבָתוֹת".

¹⁶⁵⁷ בפסוק "בְּיוֹם הַכְּפָרִים".

¹⁶⁵⁸ בפסוק "אֶחְזָתוֹ".

¹⁶⁵⁹ בפסוק "תִּשְׁבּוּ".

¹⁶⁶⁰ בכל הדפוסים "כקדש".

¹⁶⁶¹ בכל הדפוסים "כהקדש".

¹⁶⁶² בפסוק "תִּשְׁבּוּ אִישׁ אֶל אֶחְזָתוֹ".

(יז) **ולא תנונו איש את עמיתו** כאן הזהיר באונאת דברים שלא יקניט את חברו ולא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו שליועץ אם תאמי' מי יודע אם לטובה אם לרע' נתכונתי ויראת מאלהיך היודע מחשבות.

(יח) **וישבתם על הארץ לבטח** שבעון שמטה ישראל גולין שני' (ויקרא כו, לד) אז תרצה הארץ את שבתותיה ועי' שנה של גלות בבל כנגד עי' שמיטין שבטלו הן.

(יט) **וישבתם לבטח עליה** שלא תדאגו משנת בצורת. **ואכלתם לשובע** אף בתוך המעים תהא בו ברכה אוכל קמעה ומתברך במעיו.

(כ) **לא¹⁶⁶³ נאסוף** אל הבית. **תבואתנו** כגון יין ופירות האילן וספיחין הבאין מאליהן.

(כא) **לשלוש השנים** לקצת הששית מניסן עד תשרי ולשביעית ולשמינית עד שיזרעו בשמינית במרחשון ויקצרו בניסן.

(כב) **עד השנה התשיעית** עד חג הסוכות שלתשיעית שהיא עד בא תבואה שלשמינית בתוך הבית שכל ימות הקיץ הם בגורנות בשדה ובתשרי הוא עת האסיף לבית ופעמים שהיתה צריכה לעשות תבואה לארבע שנים בששית שלפני השמטה השביעית שהן בטלן מעבודת קרקע ב' שנים רצופי' השביעית והיובל ומקרא זה נאמר בשאר שמטות כולן.

(כג) **והארץ לא תמכר לצמיתות** ליתן לאו על חזרת שדות לבעלים ביובל שלא יהא הלוקח כובשה. **לצמיתות** לפסיקה למכירה פסוקה עולמית. **כי לי הארץ** אל תרע עינדך בה שאינה שלך.

(כד) **ובכל ארץ אחוזתכם** לרבות בתים ועבד עברי ודבר זה מפורש בקדושין פ' ראשון (כא, א) ולפי פשוטו סמכה לפרשה שלאחריו שהמוכר אחוזתו רשאי לגאלה לאחר שתי שנים או הוא או קרובו ואין הלוקח יכול לעכב.

(כה) **כי ימוך אחיך ומכר** מלמד שאין אדם רשאי למכור שדהו אלא מחמת עוני ודוחק. **מאחוזתו** ולא כולה למד דרך ארץ שישיר שדה לעצמו. **וגאל את ממכר אחיו** ואין זה הלוקח יכול לעכב.

(כו) **ואיש כי לא יהיה לו גואל** וכי יש לך בישראל אדם שאין לו גואלים אלא גואל שיוכל לגאול ממכרו.

(כז) **וחשב¹⁶⁶⁴ שני ממכרו** כמה שנים עד היובל כך וכך וכמה מכרה לו בכך וכך ואחר כך היה עתיד להחזירה לו ביובל נמצאת קונה מספר התבואות כפי חשבון לכל שנה אכלת אותה ג' שנים או ד' הוצא דמיהן מן החשבון וגאל המותר וזהו והשיב את העודף בדמי מקח על האכילה שאכלה ויתנם ללוקח המוכר הזה שבא לגאלה.

(כח) **די השיב לו** מכאן שאינו גואל לחצאין. **עד שנת היובל** שלא יכנס לתוך אותה שנה כלום שהיובל משמט מתחלתו.

(כט) **בית מושב עיר חומה** בית בתוך העיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון. **והיתה גאולתו** לפי שנאמר בשדה שיכול לגאלה מבי' שנים ואילך כל זמן שירצה ובתוך שתי שנים הראשונים אינו יכול לגאלה הוצרך לפרש בזו שהוא חילוף אם רצה לגאול בשנה ראשונה גואלה לאחר מכאן אינו גואלה. **והיתה גאולתו** שלבית.

ימים ימי שנה שלמה קרוין ימים וכן (בראשית כד, נה) תשב הנערה אתנו ימים או עשור.

(ל) **וקם הבית¹⁶⁶⁵ לצמיתות** לכריתות כמו (איכה ג, נג) צמתו בבור חיי יצא מכחו שלמוכר ועומד בכחו שלקונה. **אשר לא חומה** לו קרי דרשו חכמי' אע"פ שאין לו עכשיו והיה לו קודם לכן. **לא יצא ביובל** אמר ר' ספרא אף אם פגע בו יובל בתוך שנתו לא יצא.

(לא) **ובתי החצרים** כתרנו' פצחייא עיירות פתוחות מאין חומה והרבה בספר יהושע (יהושע יג, כח) הערים וחצריהן¹⁶⁶⁶ ובתורה (בראשית כה, טז) בחצריהם ובטירותם. **על שדה הארץ יחשב** הרי הוא כשדות שנגאלין עד היובל ויוצאין לבעלים ביובל אם לא נגאלו. **גאולה תהיה לו** מיד אם רצה ובזו יפה כחן מכח שדות שהשדות אינן נגאלות עד ב' שנים. **וביובל יצא** בחנם.

¹⁶⁶³ בפסוק "ולא".

¹⁶⁶⁴ בפסוק "וחשב את".

¹⁶⁶⁵ בפסוק "וקם הבית אשר בעיר אשר לא לו חמה לצמיתות".

¹⁶⁶⁶ בפסוק "וחצריהם".

(לב) **וערי הלויים** מ"ח עיר שנתנו ללויים. **גאולת עולם תהיה להם** גואל אותה מיד אפילו לפני ב' שנים אם מכרו שדה משדותיהן הנתונות להן באלפים אמה סביבות העיר או אם מכרו בית בעיר המוקפת חומה גואלין לעולם ואינו חלוט בסוף שנה.

(לג) **ואשר יגאל מן הלויים** ואם יקנה איש בית או עיר מהם ויצא ביובל אותו ממכר שלבית או שלעיר וישוב ללוי שמכרן ולא יהיה חלוט כשאר בתי ערי חומה שלישראל וגאולה זו לשון מכירה ד"א לפי שני גאולת עולם תהיה ללויים (ויקרא כה, לב) יכול לא דבר הכתוב אלא בלוקח ישראל שקנה בית בערי הלויים אבל לוי שקנה מלוי יהא חלוט ת"ל ואשר יגאל מן הלויים אף לוי הגואל מיד הלוי גואל גאולת עולם. **ויצא ממכר בית** הרי זו מצוה אחרת ואם לא גאלה יוצאה ביובל ואינו נחלט בסוף שנה כבית של ישראל. **כי בתי ערי הלויים היא אחוזתם** לא היו להם נחלות שדות וכרמים אלא ערים לשבת ומגרשיהן לפי אמר הבתים הם להם במקום שדות וכרמים ויש להם גאולה כשדות כדי שלא יופקע נחלה מידם.

(לד) **ושדה מגרש עריהם לא ימכר** מכר גזבר הוא זה שאם הקדיש בן לוי שדהו ולא גאלה ומכרה גזבר אינה יוצאה לכהנים ביובל כמו שנאמר בישראל (ויקרא כז, כ) ואם מכר את השדה לאיש אחר לא יגאל עוד אבל בן לוי גואל לעולם.

(לה) **והחזקת בו** אל תניחיה ויטה ויפול ויהא קשה להקיימו אלא חזקהו משעת מטת היד למה זה דומה למשאוי שעל החמור עודהו במקומו אחד תופש בו ומעמידו נפל לארץ חמשה בני אדם אין מעמידין אותו. **גר ותושב** אם הוא גר או תושב ואיזה גר זה גר צדק. **תושב** כל שקבל עליו שלא לעבוד ע"ז ואוכל נבלות לתאבון.

(לו) **נשך ותרבית** חד הוא ולעבור עליו בשני לאוין. **ויראת מאלהיך** לפי שדעתו שלאדם נמשכת אחר הרבית וקשה לפרוש ממנו ומורה לעצמו התר בשביל מעות שהיו בטלות אצלו הוצרך לומר ויראת מאלהיך או התולה מעותיו בידי גוי כדי להלוות לישראל ברבית הרי הדבר המסור ללבו ומחשבתו לכך נאמי ויראת מאלהיך.

(לח) **אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים** אני הוא שהבחנתי במצרים בין טיפה שלבכור לטפה שאינה של בכור אני הוא עתיד ליפרע ממי שמלוה מעותיו לישראל ואומר שלגוי הן ד"א אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים על מנת כן הוצאתי אתכם שתקבלו עליכם מצותי ואפילו הם כבדות עליכם. **לתת לכם את ארץ כנען** בשכר שתקבלו מצותי. **להיות לכם לאלהים** שכל הדר בארץ ישראל אהיה לו לאלוה והיוצא ממנה כעובד ע"ז.

(לט) **עבדת עבד** עבודה של גנאי שיהא נכר בה כעבד שלא יוליך כליו אחריו לבית המרחץ ולא ינעול לו מנעליו.

(מ) **כשכיר כתושב** עבודת קרקע ומלאכת אומנות כשאר שכירין התנהג בו. **עד שנת היובל** אם פגע בו יובל לפני שש שנים היובל מוציאו.

(מא) **ובניו עמו** אמר ר' שמעון אם הוא נמכר בניו מי מכרן אלא מלמד שרבו חייב במזונות בניו. **אל אחוזת אבתיו**¹⁶⁶⁷ אל כבוד אבותיו שאין לזלזלו על כך. **אחוזת** חזקת.

(מב) **כי עבדי הם** שטרי קודם. **לא ימכרו ממכרת עבד** בהכרזה כאן יש עבד למכור ולא יעמידנו על אבן הלקח.

(מג) **לא תודה בו בפרך** מלאכה שלא לצורך כדי לענותו אל תאמי לו החם חמין הזה ואין צריך לו עוד תחת הגפן עד שאבא שמא תאמי אין מכיר בדבר אם לצורך אם לאו ואומר לו שהוא צריך לי הרי הדבר מסור ללבך לכך נאמר ויראת מאלהיך.

(מד) **ועבדך ואמתך אשר יהיו לך** אם תאמר אם כן במי אשתמש בעבד עברי איני מושל באומות איני נוחל שהזהרתני (דברים כ, טז) לא תחיה כל נשמה אלא מי ישמשני מאת הגוים הם יהיו לך לעבדי עמון ומואב ושאר אומות. **אשר סביבותיכם** ולא שבתוך גבול ארצכם שהרי בהן נאמר לא תחיה כל נשמה.

(מה) **וגם מבני התושבים** אשר באו מסביבותיכם לישא נשים כנעניות בארצכם וילדו להם הבן הולך אחר האב ואינו בכלל לא תחיה כל נשמה אלא מותר אתה לקנותו כעבד. **וממשפחתם אשר עמכם** נראה שבא להתיר אחד מן האומות שבא על הכנענית והוליד בן שמותר לקנותו וגם מבני התושבים מתיר בני האומות עצמן הן האבות שבאו לגור עמכם בארץ שתקחו אותם לעבדים. **מהם תקנו** אתם קונים מהם ולא הם קונים מכם.

¹⁶⁶⁷ בפסוק "וְאֵל אֲחֻזַּת אֲבֹתָיו".

(מו) **והתנחלתם אותם** החזיקו בהם לנחלה לצורך בניכם אחריכם ולא יתכן לומר הנחילום לבניכם שאם כן היה לו לומר והתנחלתם מהו והתנחלתם כמו והתחזקתם.
איש באחיו להביא נשיא בעמו מלך במשרתיו שלא לרדות בפרך.

(מז) **יד גר ותושב** גר והוא תושב ערל תותב וסופו מוכיח ונמכר לגר.
יד גר ותושב עמך מי גרם לו שיעשיר דבוקו עמך.
ומך אחיד עמו מי גרם לו שימוך דבוקו עמו על ידי שלמד ממעשיו.
ממשפחת¹⁶⁶⁸ **גר** זה הגוי כשהוא אומר לעקר הוי אומר זה הנמכר לע"ז עצמה להיות לה שמש ולא לאלהות אלא לחטוב עצים ולשאוב מים.

(מח) **גאולה תהיה לו** מיד ולא תניחהו שיטמע.

(נ) **משנת המכרו לו עד שנת היובל** שהרי לא קנאו אלא לעבדו עד היובל שהרי ביובל יצא כמו שני למטה (ויקרא כה, נד) ויצא בשנת היובל ובגוי שתחת ידך הכתוב מדבר ואעפ"כ לא תבא עליו בעקיפין מפני חילול השם אלא כשיבא ליגאל ידקדק בחשבון לפי המגיע בכל שנה ושנה ינכה לו מדמיו אם היו כ' שנה משנמכר עד היובל וקנאו בכ' מנה נמצא שקנה הגוי עבודת שנה במנה ואם שהא זה אצלו ה' שנים ובא ליגאל ינכה לו מן הדמים ה' מנים ויתן לו ט"ו מנים וזהו והיה כסף ממכרו במספר שנים כימי שכיר יהיה עמו חשבון המגיע בכל שנה ושנה יחשוב כאלו נשכר עמו כל שנה במנה וינכה לו.

(נא) **אם עוד רבות בשנים** עד שנת היובל.
לפיהן ישיב גאולתו הכל כמו שפירשתי.

(נג) **לא ירדנו בפרך לעיניך** כלומי ואתה רואה.

(נד) **ואם לא יגאל באלה** באלה הוא נגאל ואינו נגאל בשש.

(נה) **כי לי בני ישראל עבדים** שטרי קודם.
אני ה' אלהיכם כל המשתעבד בהם מלמטה כאלו הוא משעבד למעלה.

פרק כו

(א) **לא תעשו לכם אלילים** כנגד זה הנמכר לגוי הכתוב מדבר שלא יאמר הואיל ורבי מגלה עריות אף אני אגלה עריות הואיל ורבי עובד עבודה זרה אף אני כמותו הואיל ורבי מחלל את השבת אף אני כמותו לכך נאמרו מקראות הללו ואף הפרשיות הללו נאמרו על הסדר בתחילי הזהיר על השביעית ואם חומד ממון ונחשד על השביעית סופו למכור מטלטלין לכך סמך בה וכי תמכרו ממכר לעמיתך (ויקרא כה, יד) לא חזר בו סוף מוכר אחוזתו לא חזר בו סוף מוכר את ביתו לא חזר בו סוף לוח ברבית כל אלה האחרונות קשות מן הראשונות לא חזר בו סוף מוכר את בתו שנאמר (שמות כא, ז) וכי ימכור איש את בתו אע"ג דלא כתיב בהו בהאי ענינא לא חזר בו נמכר לעבד לא די לישראל אלא לגוי.

ואבן משכית לשון כסוי כמו (שמות לג, כב) ושכותי לפי שמכסין את הקרקע ברצפת אבנים.
להשתחוות¹⁶⁶⁹ **עליה** אפילו לשמים לפי שהשתחואה פשוט ידים ורגלים היא ואסרה תורה לעשות כן חוץ מן המקדש.

(ב) **אני ה'** נאמן לשלם שכר למקיים מצותי וליפרע לעובר על מצותי.

חסלת פרשת בהר סיני

[פרשת בחוקותי]

פרק כו

(ג) **אם בחוקותי**¹⁶⁷⁰ **תלכו** יכול זה קיום מצות כשהוא אומר ועשיתם אותם הרי קיום מצות אמור הא מה אני מקיים אם בחוקותי תלכו שתהיו עמלין בתורתך.
ואת מצותי תשמורו¹⁶⁷¹ הו עמלין על מנת לשמור ולקיים כמה שני (דברים ה, א) ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם.

¹⁶⁶⁸ בפסוק "מִשְׁפַּחַת".

¹⁶⁶⁹ בפסוק "לְהִשְׁתַּחֲוֹת".

¹⁶⁷⁰ בפסוק "בְּחֻקֵּי".

(ד) **בעתם** בשעה שאין דרך בני אדם לצאת כגון לילי שבתות.
ועץ השדה אילני סרק ועתידין ליתן פירות.

(ה) **והשיג לכם דיש את בציר** שיהא הדיש מרובה ואתם תהיו עסוקין בו עד זמן הבציר ובבציר תתעסקו עד הזרע.
ואכלתם לשובע¹⁶⁷² אוכל קמעא והוא מתברך במעיו.

(ו) **ונתתי שלום** שמא תאמרו הרי מאכל הרי משתה אם אין שלום אין כלום ת"ל אחר כל זאת ונתתי שלום בארץ מכאן שהשלום שקול כנגד הכל וכן הוא אומ' עושה שלום ובורא את הכל.
וחרב לא תעבור בארצכם אין צריך להיות שלא יבאו למלחמה שכבר כתוב ונתתי שלום אלא אפי' לעבור דרך ארצכם ממדינה למדינה.

(ז) **לפניכם לחרב** איש בחרב רעהו.

(ח) **ורדפו מכם** מן החלשים שבכם ולא מן הגבורים.
חמשה מאה ומאה¹⁶⁷³ **רבבה** וכי כן הוא החשבון והלא לא היה לו לומר אלא ומאה מכם שני אלפים ירדופו שכך עולה לפי החשבון לפי מה שכתוב ורדפו מכם חמשה מאה אלא אינו דומה מועטין העושין את התורה למרובין העושין את התורה.
ונפלו¹⁶⁷⁴ **לפניכם** שיהיו נופלין לפניכם שלא כדרך הארץ.

(ט) **ופניתי אליכם** אפנה מכל עסקי לשילום שכר משלו משל למה הדבר דומה למלך ששכר פועלים כוליה כדאיתא בתורת כהנים.
והפריתי אתכם בפרייה ורבייה.
והרביתי אתכם בקומה זקופה.
והקימותי את בריתי אתכם ברית חדשה לא כברית הראשונה שהפרתם אותה אלא חדשה שלא תופר שני (ירמיהו לא, ל) וכתתי את בית ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה.

(י) **ואכלתם ישן נושן** הפירות יהיו משומרין וטובים להתישן שיהא ישן הנושן של שלש שנים יפה לאכול משלאשתקד.
וישן מפני חדש תוציאו שיהו הגרנות מלאות חדש והאוצרות מלאות ישן וצריכין אתם לפנות האוצרות למקום אחר לתת החדש לתוכו.

(יא) **ונתתי את**¹⁶⁷⁵ **משכני** זה בית המקדש ששכינתי שם.
ולא תגעל נפשי אין רוחי קצה בכם אין געילה אלא לשון פליטת דבר הבלוע בדבר כמו שנאמר (שמואל ב' א, כא) כי שם נגעל מגן גיבורים לא קבל המשיחה שחזר המשיחה לאחוריו דייטר בלע' כשמושחי' מגן שלעור מבושל כדי להחליק עליו מכת חץ וחנית ולא יקוב העור.

(יב) **והתהלכתי בתוכם** אטייל עמכם בגן עדן כאחד מכם ולא תזדעזעו ממני יכול לא תיראו מפני ת"ל והייתי לכם לאלהי'.

(יג) **אני ה' אלהיכם** כדי אני שתאמינו בי שאני אעשה לכם כל אלה שהרי הוצאתי אתכם מארץ מצרים ועשיתי לכם ניסים גדולים.
מוטות כמין יתד בשני ראשי העול המעכבין את המוסרה שלא תצא מראש השור ויתיר הקשר והוא כמו (ירמיהו כז, ב) עשה לך מוסרות ומוטות.
קוממיות בקומה זקופה.

(יד) **אם**¹⁶⁷⁶ **לא תשמעו לי** להיות עמלין בתורה לדעת מדרש חכמים יכול לקיום מצות כשהוא אומר ולא תעשו הרי קיום מצות אמור' הא מה אני מקיים ואם לא תשמעו לי להיות עמלין בתורה מה ת"ל לי אין לי אלא המכיר את רבו ומתכוין למרוד בו וכן (בראשית י, ט) גבור ציד לפני ה' שמכירו ומתכוין למרוד בו וכן (בראשית יג, יג) ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מכירין את רבונם ומתכוונים למרוד בו.
ולא תעשו משלא תלמדו לא תעשו הרי ב' עבירות.

¹⁶⁷¹ בפסוק "תִּשְׁמְרוּ".

¹⁶⁷² בפסוק "וְאַכְלֵתֶם לְחֶמְקֶם לְשֹׁבְעִי".

¹⁶⁷³ בפסוק "וַיִּמְאָה מִקָּם".

¹⁶⁷⁴ בפסוק "וַיִּנְפְּלוּ אֲיִבֵיכֶם".

¹⁶⁷⁵ בפסוק חסרה המילה "את".

¹⁶⁷⁶ בפסוק "ואם".

(טו) **ואם בחוקותי תמאסו** מואס באחרים העושיין. **משפטי תגל נפשכם** שונא את דייני ישראל החכמים. **לבלתי עשות** מונע אחרים העושיין. **את כל מצותי** כופר שלא צויתים לכך נ¹⁶⁷⁷ את כל מצותי ולא נ¹⁶⁷⁷ את כל המצות. **להפרכם את בריתי** כופר בעקר הרי אלו ז' עבירות הראשונה גוררת את השניה וכן עד השביעית אלו הם לא למד לא עשה מואס באחרים שעושיין שונא את החכמי מונע אחרים כופר במצות כופר בעיקר.

(טז) **והפקדתי עליכם** כמו וצותי. **שחפת**¹⁶⁷⁸ חולי שמשחף את הבשר דומה לנפוח שכל גופו נראה נפוח ומראית פניו זעופה. **קדחת**¹⁶⁷⁹ חולי שמקדיח את הגוף ומחממו ומבעירו כמו (דברים לב כב) כי אש קדח' באפי. **מכלות עינים** העינים צופות וכלות לראו' שיקל וירפ' לסוף שלא יתרפ' וידאבו כל המשפחה במיתתו כל תאוה שאינה באה ותוחלת ממושכה קרויה כליון עינים. **וזרעתם לריק** תזרעו ולא תצמח ואם תצמח ואכלוהו אויביכם.

(יז) **ונתתי פני** פנאי שלי פונה אני מכל עסקי להרע לכם. **ורדו בכם שונאיכם** כמשמעו ושלטו בכם. **בכם משלכם**. **שונאיכם** שונא שכן שבודק כל טמון שלכם ואין לעמוד לפניו. **ונסתם** מפני אימה.

אגדה בתור' כהני' (טז) **אף אני אעשה זאת** אינו מדבר אלא באף אני וכן (ויקרא כו, כד) אף אני אלך עמכם בקרי¹⁶⁸⁰ **והפקדתי עליכם** שיהיו המכות פוקדות אתכם מזו לזו עד שהראשונה פקודה אצלכם אביא עליכם אחרת ואסמכה לה.

בהלה מכה המבהלת את הבריות ואי זו זו מכת מותן. **השחפת** יש לך אדם שהוא חולה ומוטל במטה אבל בשרו שמור עליו ת"ל שחפת מלמד שהוא נשחף או עתים שהוא נשחף אבל גופו נח ואינו מקדיח ת"ל את¹⁶⁸¹ הקדחת מלמד שהוא מקדיח ביותר או עתים שהוא מקדיח אבל סבור הוא שיחיה ת"ל מכלות עינים או הוא אינו סבור בעצמו שיחיה אבל אחרים סבורים בו שיחיה ת"ל ומדיבות נפש.

וזרעתם לריק זורעה ואינה מצמחת ואם מצמחת באים אויבים ואוכלים אותה שני ואכלוהו אויביכם הא כיצד זורעה פעם ראשונה ואינה מצמחת ובשנייה מצמחת ואויבין באין ומוצאין תבואה לימי המצור ושבפנים מתים ברעב שלא לקטו תבואה אשתקד ד"א וזרעתם לריק זרעכם כנגד הבנים והבנות הכתו' מדבר שאתה עמל בהן ומגדלן והחט בא ומכלה אותן וכן הוא אומר (איכה ב, כב) אשר טפחתי ורביתי אויבי כילם.

(יז) **ונתתי פני בכם** כמו שנאמר בטובה (ויקרא כו, ט) ופניתי אליכם כך נאמ' ברעה ונתתי פני בכם משלו משל למלך שאמר לעבדיו פונה אני מכל עסקי ועוסק עמכם לרעה **ונגפתם לפני אויביכם** שיהא המות הורג אותם מבפנים והשונאין מקיפין אותן מבחוץ **ורדו בכם שונאיכם** שאינו מעמיד שונאים אלא מכם ובכם שבשעה שאומות העולם באין על ישראל אין מבקשין אלא מהגלוי שני (שופטים ו, ג-ד) והיה אם זרע ישראל ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ אבל בשעה שאעמיד מכם ובכם הם מחפשים אחר מטמוניות שלכם וכן הוא אומ' (מיכה ג, ג) ואשר אכלו את¹⁶⁸² שאר עמי ועורם מעליהם הפשיטו ועצמותיהם פצחו. **ונסתם** מפני אימה. **ואין רודף אתכם** מבלי כח.

(יח) **אם עד אלה**¹⁶⁸³ בעוד אלה עמכם הרי ז' פורעניות¹⁶⁸⁴ והפקדתי עליכם בהלה שחפת קדחת וזרעתם לריק ואכלוהו אויביכם ורדו בכם ונסתם ואין רודף. **לא תשמעו לי** ויספתי עוד יסורים אחרים שבע על חטאתיכם שבע פורעניות על שבע עבירות הכתובין למעלה.

(יט) **ושברתי את גאון עוזכם** זה בית המקדש וכן הוא אומר (יחזקאל כד, כא) הנני מחלל את מקדשי גאון עוזכם.

¹⁶⁷⁷ "נאמר".

¹⁶⁷⁸ בפסוק "השחפת".

¹⁶⁷⁹ בפסוק "הקדחת".

¹⁶⁸⁰ בפסוק "והלקתי אף אני עמכם בקרי".

¹⁶⁸¹ בפסוק "ואת".

¹⁶⁸² חסר בפסוק.

¹⁶⁸³ בפסוק "ואם".

¹⁶⁸⁴ המופיעים בויקרא כו, טז-יז.

ונתתי את שמיכם כברזל ואת ארצכם כנחושה זו קשה מאותה שלמשה שנאמר (דברים כח, כג) והיו שמיך אשר על ראשך נחושת שיהיו השמים מזיעין כדרך שהנחשת מזיע והארץ יבשה כברזל ומשמרת פירותיה אבל כאן השמים כברזל שאינם מזיעים כלל והארץ כנחושה שמזיעה ומאבדת הזרע.

(כ) **ותם לריק כחכם** הרי אדם שלא עמל ולא זרע ולא חרש ולא ניכש ולא כיסח ולא עיזר ובשעת הקציר בא שדפון והלקה אותו אין בכך כלום אבל אדם שחרש וזרע וניכש וכיסח ועיזר ובשעת הקציר בא שדפו וירקון והלקה אותו הרי עיניו שלזה כהות.
ולא תתן ארצכם את יבולה אף מה שאתה מוביל לה בשעת הזרע.
ועץ הארץ אפילו מן הארץ יהא לקוי שלא יחניט פירותיו בעת החנטה.
לא יתן משמש למטה ולמעלה אעץ ואפרי.
לא יתן פריו שהוא מפרה ישיר פירותיו הרי ב' פורענויות ויש כאן ז' פורענויות.

(כא) **ואם תלכו עמי קרי** רז"ל פרשו עראי כמקרה שאינו אלא לפרקים כך תלכו עראי במצותי ומנחם ז"ל פרשו לשון מניעה וכן (משלי כה, יז) הוקר רגלך מבית רעך וכן יקר רוח איש תבונה (משלי יז, כז) וקרוב לשון זה לתרגומו של אונקלוס קשיו שמקשין לבם ונמנעין מלהתקרב אלי.
שבע כחטאתיכם שבע פורענויות אחרות במספר ז' חטאתיכם.

(כב) **והשלחתי** לשון גירוי.
ושכלה אתכם אין לי אלא חיה משכלת שדרכה בכך בהמה מנין שנאמר (דברים לב, כד) וכן בהמות אשלח בם הרי שתים ומנין שממיתה בנשיכה ת"ל (דברים לב, כד) עם חמת זוחלי עפר מה אלו נושכין וממיתין אף אלו נושכין וממיתין וכבר היו שנים בארץ ישראל חמור נושך וממית ערוד נושך וממית כלב נושך וממית.
ושכלה אתכם אלו הקטנים.
והכריתה את בהמתכם מבחוץ.
והמעטיה אתכם מבפנים.
ונשמו דרכיכם שבילים גדולים ושבילים קטנים מתוך שתהיו נפרדים מן העיר אין יוצא ובא החיות באות בעיר ובין כך נשמו דרכיכם הרי ז' פורענויות שן בהמות שן חיה זוחלי עפר ושכלה אתכם והכריתה את בהמתכם והמעטיה ונשמו.

(כג) **לא תוסרו לי** לשוב אלי.

(כה) **נקם ברית** יש נקם שאינו בברית כדרך שאר נקמות וזהו סימוי עינים של צדקיהו ד"א נקם ברית נקם בריתי שעברתם כל הבאת חרב שבמקרא היא מלחמת חיילות האויבים.
ונאספתם אל עריכם מן החוץ לתוך הערים מפני המצור.
ושלחתי דבר בתוככם ועל ידי הדבר ונתתם ביד אויב הצר עליכם לפי שאין מלינין את המת בירושלים וכשהן מוציאים את המת לקברו נתנין ביד אויביהם.

(כו) **מטה לחם** לשון משען לחם כמו (יחזקאל יט, יד) מטה עוז שבר¹⁶⁸⁵.
בשברי לכם מטה לחם אשבור לכם כל מסעד לחם והם חיצו רעב.
ואפו עשר נשים לחמכם בתנור אחד מחוסר עצים.
והשיבו לחמכם במשקל מן התנור שתהא התבואה נרקבת ונעשית הפת נפולה ומשתברת בתנור והן יושבות ושוקלות את השברים ביניהן.
ואכלתם ולא תשבעו זאת היא מארה בתוך המעים בלחם הרי ז' פורענויות חרב מצור דבר שבר מטה לחם וחוסר עצים פת נפולת מארה במעים ונתתם ביד אויב (ויקרא כו, כה) אינה מן המנין והוא החרב.

(ל) **במותיכם** מגדלים וברניות.
חמניכם מיני ע"ז שמעמידין על הגגות ועל שם שעומדין בחמה קרוין חמנים.
ונתתי את פגריכם תפוחי רעב היו ומוציאין יראתם מחקן ומנשקין אותן וכריסן נבקעת ונופלין עליה.
וגעלה נפשי אתכם זהו סילוק שכינה.

(לא) **ונתתי את עריכם חרבה** יכול מאדם כשהוא אומר והשימותי אני את הארץ (ויקרא כו, לב) הרי אדם אמור הא מה אני מקיים חרבה מעובר ומשב.
והשמותי אני את מקדשכם¹⁶⁸⁶ יכול מן הקרבנות כשהוא אומר ולא אריח בריח ניחוחכם הרי הקרבנות אמור הא מה אני מקיים והשימותי את מקדשכם מן הגדודיות שיירות שלישראל שהיו מתקדשות ונועדות לבא שם הרי אלו ז' פורענויות אכילת בנים ובנות השמדת במות הרי שתים כריתת חמנים אין כאן פורענות אלא על ידי השמדת במות והבירניות יפלו החמנים שבראשי הגגות ויכרתו ונתתי את פגריכם הרי ג' סילוק שכינה הרי ד' חורבן ערים ה' שממות מקדש מן הגדודיות ו' ולא אריח בקרבנות ז'.

¹⁶⁸⁵ בפסוק "שבט".

¹⁶⁸⁶ בפסוק "אני" לא כתוב.

(לב) **והשימותי אני את הארץ** זו מדה טובה לישראל שלא ימצאו אויבים נחת רוח בארצם שתהא שוממת מיושביה.

(לג) **ואתכם אזרה בגוים** זו מדה קשה שבשעה שבני אדם גולין למקום אחד הן רואין זה את זה ומתנחמין אבל ישראל נוזרו במזרה כאדם הזורה שעורים ואין אחד מהם דבוקה בחברתה.

והריקותי כששולף החרב מתרוקן הנדן ומדרשו חרב הנשמטת אחריכם אינה חוזרת מהר כאדם שמריק את המים ואין סופן לחזור.

והיתה ארצכם שממה שלא תמהרו לחזור ומתוך כך עריכם נראות חרבות לכם שבשעה שהאדם גולה מעירו ומכרמו ומביתו וסופו לחזור כאלו אינן חרבין אבל כשמתיימש מלחזור אז נראה לו שביתו ושדהו וכרמו חרבין כך שנויה בתורת כהנים.

(לד-לה) **אז תרצה הארץ** תפייס את כעס המקום שכעס על שמטותיה. **והרצת למלך.**

את שבתותיה אשר לא שבתה¹⁶⁸⁷ שבעים שנה שלגלות בבל היו כנגד שבעים שנות שמטות ויובלות שהיו באותן השנים שהכעיסו ישראל בארצם למקום תל"ו שנה היו ש"צ היו ימי עונם משנכנסו לארץ ישראל עד שגלו י' השבטים ובני יהודה הכעיסו מ"ו שנה משגלו עשרת השבטים עד חורבנה שלירושלים הוא שני ביחזקאל (יחזקאל ד, ד) ואתה שכב על צדך השמאלית¹⁶⁸⁸ וגוי ושכבת על צדך הימנית ארבעי יום ונשאת את עון בני יהודה¹⁶⁸⁹ ונבואה זו נאמרה ליחזקאל בשנה החמישית לגלות המלך יהויכין ועוד עשו ששה שנים עד גלות צדקיהו הרי ארבעים ושש ואם תאמר שנות מנשה שמלך נ"ה היו מנשה עשה תשובה ל"ג שנה וכל שנות רשעו כ"ב שנה דכתיב ביה ויעש מנשה הרי¹⁶⁹⁰ בעיני ה' כאשר עשה אחאב כל הימים אשר עשה אחאב הרעה כך עשה מנשה ושנות אחאב כ"ב שנה היו ושלמון ב' וי"א שליהויקים וכנגדן לצדקיהו יש בהם שנים שעלו לזה ולזה צא וחשוב לד' מאות ול"ו שנה שמיטין ויובלות שבהם והם י"ו שנים לקי שנים י"ד שמיטין וב' יובלות הרי לארבע מאות ששים וארבע ול"ו שנים ה' שמיטות ושנה יתרה הרי ע' חסר אחד ועוד שנה יתירה הנכנסת בשמטה הנכנסת לשבעים ועליהם נגזר שבעים שלמין וכן הוא אומר בדברי הימים (דה"ב לו, כא) עד רצתה הארץ את שבתותיה למלאות שבעים שנה.

(לו) **והבאתי מורד** פחד ורוך לבב מ' של מורד יסוד נופל כמו מועד מוקש.

ונסו מנוסת חרב כאלו רודפין הורגין אותן.

נדף שהרוח נודפת ומכהו על עלה אחר ומקשקש ומוציא קול וכן תרגומו טרפא דשקיף וזהו פ"י שלחבורה (שמות כא, כה) משקופי.

(לז) **וכשלו איש באחיו** כשירוצו לנוס יכשלו זה בזה כי יבהלו לרוץ.

כמפני חרב כאלו בורחין מפני חרב האויבים כך יהיו מתפחדין וכל שעה סבורים שאדם רודפן ומדרשו וכשלו איש בעון אחיו זה נכשל בעונו של זה שכל ישראל ערבים זה לזה.

(לח) **ואבדתם** כשתהיו פזורים תהיו אבודים זה מזה.

ואכלה אתכם אלו המתים בגולה.

(לט) **ואף בעונות אבותם אתם** כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם.

ימקו כמו ימסו כמו (תהלים לח, ו) נמקו חברותי וכן (זכריה יד, יב) תמקנה בחוריהן.

(מא) **והבאתי אותם** אני בעצמי אביאם זו מדה טובה לישראל שלא יהיו אומרין הואיל וגלינו לבין האומות נעשה כמעשיהן. אני איני מניחן אלא מעמיד אני את נביאי ומחזירן אני תחת כנפי שני (יחזקאל כ, לב-לג) והעולה על רוחכם היה¹⁶⁹¹ לא תהיה אם לא ביד חזקה וגוי.

או אז יכנע לבבם כמו (שמות כא, לו) או נודע כי שור נח הוא אם אז יכנע ל"א¹⁶⁹² אולי שמא אז יכנע ואז ירצו את עונם יכפרו עונם ביסוריהם.

(מב) **וזכרתי את בריתי יעקב**¹⁶⁹³ בה' מקומות כתיב יעקוב מלא ואליהו חסר בלא ו"ו בחמשה מקומות נטל יעקב אות משמו שלאליהו ערבון שיבא ויבשר הגואל לבניו כמו שנאמי (מלאכי ג, כג) הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בא יום ה'.

וזכרתי את בריתי למה נמנו אבות אחרנית לומי כדאי הוא יעקב הקטן לכך ואם אינו כדאי הרי יצחק אביו עמו ואם אינן כדאי הרי אברהם עמהן שהוא כדאי ולמה לא נאמרה זכירה ביצחק אפרו שליצחק נראה צבור על המזבח ומונח ולמה נאמי אף ביצחק ובאברהם וביעקב לא נאמי אף לפי שלא העמיד בן רשע.

¹⁶⁸⁷ המילים "אֲשֶׁר לֹא שָׁבַתָּה" מופיעות בהמשך פסוק לה "כָּל יְמֵי הַשָּׁמָה תִּשָּׁבֵת אֶת אֲשֶׁר לֹא שָׁבַתָּה".

¹⁶⁸⁸ בפסוק "השמאלית".

¹⁶⁸⁹ על פי יחזקאל ד, ו: "וְשָׁכַבְתָּ עַל צִדְּךָ הַיְמָנִי שְׁנֵי יָמִים וְנִשְׁאַתְּ אֶת עֹן בֵּית יְהוּדָה אַרְבָּעִים יוֹם".

¹⁶⁹⁰ "הרעי".

¹⁶⁹¹ בפסוק "היו".

¹⁶⁹² "לשון אחר".

¹⁶⁹³ בפסוק "יעקוב".

(מג) **יען וביען** גמול ובגמול אשר במשפטי מאסו וביען בחוקותי געלה נפשם.

(מד) **ואף גם זאת** ואפיי אני אעשה זאת הפרענות אשר אמרתי בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים לכלותם להפר בריתי אתם.

(מה) **ברית ראשנים** שלשבטים.

(מו) **והתורות** שתי תורות אחת תורה שבכתב ואחת תורה שבעל פה מגיד לך שכולם נתנו למשה בסיני.

פרק כז

(ב) **כי יפליא** יפרש בפיו.

בערכך נפשות יתן ערך נפשו לומר ערך דבר זה עלי.
נפשות דבר שהנשמה תלויה בו עלי.

(ג) **והיה ערכך** אין ערך זה לשון דמים אלא בין שהוא יקר בין שהוא זול כפי שניו¹⁶⁹⁴ הוא הערך הקצוב עליו בפרש' זו.

ערכך כמו ערך וכפל הכפין לא ידעתי מאי זה לשון הוא ואני אומי שהוא מלשו' יומם שהיא תיבה כפולה וערכך תיבה כפולה כמו בואך בואכה.

(ה) **ואם מבן חמש שנים** לא שיהא הנודר קטן שאין בדברי קטן כלום אלא גדול שאמר ערך קטן פלוני עלי שהוא בן ה' שנים.

(ז) **ואם מבן ששים שנה** משיגיעו ימי הזקנה האשה קרובה להחשב כאיש דאמרי אינשי סבא בביתא פחא בביתא סבתא בביתא סימא בביתא וסימא טבא בביתא.

(ח) **ואם מד הוא** שאין ידו משגת ליתן הערך הזה.

על פי אשר תשיג לפי מה שיש לו יסדרהו ויעריכהו וישאיר לו חייו מטה כר וכסת וכלי אמנות אם היה חמר משאיר לו חמורו ואם היה גמל משאיר לו גמלו.

(ט) **כל אשר יתן ממנו** אמר רגליו שלזה עולה דבריו קיימין ותמכר לצרכי עולה ודמיה חולין חוץ מדמי אותו האבר.

(י) **טוב ברע** תם בבעל מום.

או רע בטוב בעל מום בתם וכל שכן רע ברע טוב בטוב.

(יא) **אם כל בהמה הטמאה**¹⁶⁹⁵ בבהמה בעלת מום הכתו' מדבר שהיא טמאה לקרבן ולמדך הכתו' שאין קדשים תמימים יוצאין לחולין בפדיון אלא א"כ הוממו.

(יב) **כערכך הכהן כן יהיה** לשאר כל אדם הבא לקנותה מיד הקדש.

(יג) **ואם גאול יגאלנה** הבעלים החמיר הכתו' להוסיף חומש וכן המקדיש בית או שדה וכן בפדיון מעשר שני הבעלי' מוסיפין חומש ולא שאר כל אדם.

(טז) **והיה ערכך לפי זרעו** ולא לפי שווי אחד שדה טובה ואחד שדה רעה פדיון הקדשן שוה בית כור שעורים בחמשים שקל כך גזירת הכתוב והוא שבא לגאלה בתחילת היובל ואם בא לגאול באמצעו נותן לפי החשבון סלע ופונדיון לשנה לפי שאינה הקדש אלא למנין שנות היובל שאם גואלה הרי טוב ואם לאו הגזבר מוכרה בדמים הללו לאחר ועומדת ביד הלוקח עד היובל כשאר כל השדות המכורות וכשהיא יוצאה מידו חוזרת לכהנים שלאותו משמר שהיובל פוגע בו ומתחלקת ביניהן זה משפט אמור במקדיש שדה ועכשיו אפרשינו על סדר המקראות.

(יז) **אם משנת היובל יקדיש** אם משעברה שנת היובל מיד הקדישה ובא לגאלה מיד.
כערכך יקום כערך הזה האמו' חמשים כסף יתן.

(יח) **ואם לאחר היובל**¹⁶⁹⁶ וכן אם הקדישה משנת היובל ונשתהא ביד הגזבר ובא זה לגאלה אחר היובל וחשב לו הכהן את הכסף על פי השנים הנותרות¹⁶⁹⁷ כפי חשבון כיצד הרי קצב לדמיה של מ"ט שנה חמשים שקלים הרי שקל לכל שנה ושנה ושקל יתר בין כולם והשקל מ"ח פונדיון הרי סלע ופונדיון לשנה אלא שחסר פונדיון אחד

¹⁶⁹⁴ מעל המילים "כפי שניו" יש נקודות משום שהן ציטוט מפסוק אחר (ויקרא כה, נב) שרש"י משלב בפירושו.

¹⁶⁹⁵ בפסוק "וְאִם כָּל בְּהֵמָה טְמֵאָה".

¹⁶⁹⁶ בפסוק "וְאִם אַחֲרַיִם הַיּוֹבֵל".

¹⁶⁹⁷ לא מסומן כדיבור מתחיל.

לכולן ואמ' רבו' שאותו פונדיון קולבון לפרוטרוט והבא לגאול יתן סלע ופונדיון לשנה לשנים הנותרות עד שנת היובל ונגרע מערכך¹⁶⁹⁸ מניין השנים שמשנת היובל עד שנת הפדיון.

(יט) **ואם גאול יגאל את השדה המקדיש אותו** יוסיף חומש על קצבה הזאת.

(כ) **ואם לא יגאל את השדה** המקדישו ואם מכר הגזבר השדה לאיש אחר לא יגאל עוד לשוב ביד המקדיש.

(כא) **והיה השדה בצאתו ביובל** מיד הלוקחו מן הגזבר כדרך שאר שדות היוצאות מיד לוקחיהם ביובל קדש לה' לא שישוב להקדש בדק הבית ליד הגזבר אלא כשדה החרם הנתן לכהן שנאמ' (במדבר יח, יד) כל חרם בישראל לך יהיה אף זו מתחלק לכהנים שלאותו משמר שיום הכפורי' שליובל פוגע בו.

(כב) **ואם את שדה מקנתו** חלוק זה יש בין שדה אחוזה לשדה מקנה ששדה מקנה לא תתחלק לכהנים ביובל לפי שאינו יכול להקדישה אלא עד היובל שהרי ביובל עתידה לצאת מידו ולשוב לבעלים לפיכ' אם בא לגאול יגאל בדמים הללו הקצובים לשדה אחוזה ואם לא יגאל וימכרנה הגזבר לאחר או אם יגאל הוא בשנת היובל ישוב השדה לאשר קנהו מאתו אותו שהקדישה ופן תאמר לאשר קנהו הלוקח הזה האחרון מאתו וזהו הגזבר לפיכך הוצרך לומ' לאשר לו אחוזת הארץ (ויקרא כז, כד) בירושת אבותיו וזהו הבעלים הראשונים שמכרה למקדיש.

(כג) **וכל ערכך יהיה בשקל הקדש** כל ערך שכתו' בו שקלים יהיה בשקל הקדש. **עשרים גרה** עשרים מעות כך היו מתחלה ולאחר מכאן הוסיפו שתות ואמרו ו' מעה כסף לדינר כ"ד מעות לסלע.

(כו) **לא יקדיש איש אותו** לשם קרבן אחר לפי שאינו שלו.

(כז) **ואם בהמה טמאה**¹⁶⁹⁹ אין מקרא זה מוסב אל הבכור שאי אפשר לומ' בבכור בהמה טמאה ופדה בערכ' וחמש אין בזה שהרי פדיון פטר חמור הוא טלה והוא מתנה לכהן ואינו הקדש אלא הכתו' מוסב על הפסו' שלמעלה (פסוק יא) בפדיון בהמה טהורה שהוממה וכאן דבר במקדיש טמאה לבדק הבית. **ופדה בערכך** לפי מה שיעריכנה הכהן. **אם**¹⁷⁰⁰ **לא יגאל** על ידי בעלים ונמכר בערכך לאחרים.

(כח) **אך כל חרם** נחלקו רבותינו בדבר יש אומרים סתם חרמים לבדק הבית ומה אני מקיים (במדבר יח, יד) כל חרם בישראל לך יהיה בחרמי כהנים שפירש ואמר הרי זו חרם לכהן ויש שאמרו סתם חרמים לכהנים שנאמר לא ימכר ולא יגאל אלא ינתן לכהן לדברי האומר סתם חרמים לכהנים מפרש זה בסתם חרמים והאומ' סתם חרמים לבדק הבית מפרש מקרא זה לחרמי כהנים שהכל מודים דחרמי כהן אין להן פדיון עד שיבאו ליד כהן וחרמי גבוה נפדין.

כל חרם קדש קדשים הוא האומ' סתם חרמים לבדק הבית מביא ראיה מכאן והאומר סתם חרמים לכהנים מפרש כל חרם קדש קדשים הוא ללמד שחרמי כהנים חלין על קדשי קדשים ועל קדשים קלין ונותן לכהן כמו ששינו בערכך (כח ב) אם נדר נותן דמיהן ואם נדבה נותן את טובתה. **מאדם** כגון שהחרים עבדיו ושפחותיו הכנעניים.

(כט) **כל חרם אשר יחרם וגו'** היוצא ליהרג ואמ' אחד ערכו עלי לא אמר כלום. **מות יומת** הולך למות לפי' לא יפדה ואין לו דמים ואין לו ערך.

(ל) **וכל מעשר הארץ** במעשר שני הכתו' מדבר.

מזרע הארץ מעשר דגן.

ומפרי העץ¹⁷⁰¹ תירוש ויצהר.

לה' הוא קנאו ה' ומשולחנו צוה לך לעשר ולאכלו בירושלים כמו שכתו' (דברים יד, כג) ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך.

(לא) **ממעשרו** ולא ממעשר חברו הפודה מעשר שני שלחברו אין מוסיף חומש ומהו גאולתו להתירו באכילה בכל מקום והמעות יעלה ויאכל בירושלם כמו שנאמר (דברים יד, כה) ונתתה הכסף¹⁷⁰² וגו'.

(לב) **תחת השבט** כשבא לעשרן מוציאן בפתח זה אחר זה והעשירי מכה בשבט צבוע בסיקרא להיות נכר שהוא מעשר כך עושה לעגלים ולטלאים שבכל שנה.

יהיה קדש ליקרב למזבח דמו ואימוריו והבשר נאכל לבעלים שהרי לא נמנה עם שאר מתנות כהונה ולא מצינו שנתן לכהנים.

¹⁶⁹⁸ לא מסומן כדיבור מתחיל.

¹⁶⁹⁹ בפסוק "בבהמה הטמאה".

¹⁷⁰⁰ בפסוק "ואם".

¹⁷⁰¹ בפסוק "ומפרי העץ".

¹⁷⁰² בפסוק "בכסף".

(לג) לא יבקר לפי שני (דברים יב, יא) וכל מבחר נדריכם יכול יהא בורר ומוציא את היפה ת"ל לא יבקר בין טוב לרע בין תם בין בעל מום חלה עליו קדושה ולא שיקרב בעל מום אלא יאכל בתורת מעשר ואסור ליגזז וליעבד.

ונשלם ספר שלישי

חסלת פרשת אם בחוקותי

[פרשת במדבר]

פרק א

(א) **וידבר ה' אל משה**¹⁷⁰³ **באחד לחדש השני** מתוך חבתם לפניו מונה אותן בכל שעה כשיצאו ממצרים מנאן כשנפלו בעגל מנאן לידע הנותרים כשבא להשרות שכינתו בתוכן מנאן באחד בניסן הוקם המשכן ובאחד באייר מנאן.

(ב) **לגולגלותם** על ידי שקלים בקע לגולגלת. **למשפחותם** דע מנין כל שבט שבט. **לבית אבותם** אביו משבט אחד ואמו משבט אחר ימנה על שבט אביו.

(ג) **כל יצא צבא** מגיד שאין יוצא בצבא פחות מבן עשרים.

(ד) **ואתכם יהיו** כשתפקדו אותם יהיו עמכם נשיא כל שבט ושבט.

(טז) **קרואי עדה**¹⁷⁰⁴ הנקראין לכל דבר חשיבות שבעדה.

(יז) **האנשים האלה** י"ב נשיאים הללו. **אשר נקבו בשמות** כאן.

(יח) **ויתלדו על משפחותם** הביאו ספרי יחוסיהן ועדי חזקת לידתן כל אחד ואחד להתייחס על השבט.

(מט) **אך את מטה לוי לא תפקוד** כדאי הוא לגיון של מלך להיות נמנה לבדו ד"א צפה הקב"ה שעתידה לעמוד גזרה על כל הנמנים מבן עשרים שנה ומעלה שימותו במדבר אמר אל יהו אלו בכלל לפי שהם שלי שלא טעו בעגל.

(נ) **הפקד את הלויים** כתרגומו מני ית לואי לשון מנוי שררה על דבר שהוא ממונה עליו כמו (אסתר ב, ג) ויפקד המלך פקידים.

(נא) **יורידו אותו** כתרגומו יפרקון כשבאין ליסע במדבר ממסע למסע מפרקין אותו ממקומו ונושאים אותו עד מקום אשר ישכון שם הענן ויחנו שם. **יקימו אותו** כתרגומו מקימין אותו. **והזר הקרב** לעבודתם זו. **יומת** בידי שמים.

(נב) **איש**¹⁷⁰⁵ **על דגלו** כמו שסדורין הדגלי' בסדר זה שלשה שבטים לכל דגל.

(נג) **ולא יהיה קצף** אם תעשו כמצותי לא יהיה קצף ואם יכנסו זרים בעבודתם יהיה קצף כמו שמצינו על ידי קרח (במדבר יז, יא) כי יצא הקצף.

פרק ב

(ב) **באותות** כל דגל יהיה לו מפה צבועה לאות והיתה תלויה על בלונס צבעו של זה לא כצבעו של זה צבע כל אחד כגוון אבנו הקבועה בחושן ומתוך זה כל אחד יכיר את דגלו ד"א באותות לבית אבותם באות שמסר להם אביהם כשנשאוהו ממצרים שני (בראשית נ, יב) ויעשו בניו לו כן כאשר צום יהודה ישכר זבולון ישאו מן המזרח ראובן שמעון וגד ישאו מן הדרום אפרים ומנשה ובנימין ישאו מן המערב דן ואשר ונפתלי ישאו מן הצפון כדאיתא בתנחומא בפרשה זו. **מנגד** מרחוק מיל כמו שני ביהושע (יהושע ג, ד) אך רחוק יהיה ביניכ' ובנינו כאלפים אמה במדה שיוכלו לבא זה לזה בשבת משה אהרון ובניו והלויים חונים סמוך לו.

(ג) **קדמה מזרחה** לפנים קרוים קדם ואי זו זו רוח מזרחית והמערב קרוי אחר.

¹⁷⁰³ בפסוק "בַּמִּדְבָּר סִינֵי פֶּאֶהֶל מוֹעֵד".

¹⁷⁰⁴ בפסוק "הָעֵדָה".

¹⁷⁰⁵ בפסוק "וְאִישׁ".

(ט) **ראשונה יסעו** כשרואין הענן מסתלק התחילו הכהנים תוקעין בחצוצרות ונסע דגל מחנה יהודה תחלה וכשהולכין כדרך חנייתן הולכין הלויים והעגלות באמצע דגל יהודה במזרח ושל ראובן בדרום ושל אפרים במערב ושל דן בצפון.

(יז) **ונסע אהל מועד** לאחר שני דגלים הללו. **כאשר יחנו כן יסעו** כמו שפרשתי הליכתן כחנייתם כל דגל מהלך לרוח הקבוע לו. **על ידו** על מקומו ואין לשון יד זו ממשמעו רוח של צדו הוא על ידו הסמוכה לו לכל הושטת ידו.

(כ) **ועליו** כתרגומו ודסמיכין עלוהי.

פרק ג

(א) **ואלה תולדות¹⁷⁰⁶ אהרן ומשה** ואינו מזכיר אלא בני אהרן ובני משה אינו מזכיר אלא לפי שלמד משה בני אהרן מעלה עליו הכתוב כאלו ילדן ללמדך שכל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו ילדו. **ביום דבר ה' אל¹⁷⁰⁷ משה¹⁷⁰⁸** נעשו אלו תולדות שלו שלמדן מה שלמד מפי הגבורה.

(ד) **על פני אהרן** בחייו.

(ו) **ושרתו אותו¹⁷⁰⁹** ומהו השירות ושמרו את משמרתו לפי ששמירת המקדש עליו שלא יקרב זר כמו שני (במדבר יח, א) אתה ובניך ובית אביך אתך תשאו את עון המקדש והלויים הללו מסייעין אותן וזו היא השירות.

(ז) **ושמרו את משמרתו** כל מנוי שהאדם ממונה עליו ומוטל עליו לעשותו קרוי משמרת בכל המקרא ובלשון משנה כמו שאמרו לענין בגתן ותרש (מגילה יג, ב) והלא אין משמרתי ומשמרתך שוה וכן במשמרות כהונה.

(ח) **ואת משמרת בני ישראל** שכולן היו זקוקין לצרכי מקדש אלא שהלויים באו תחתיהן בשליחותן לפי נוטלין מהן מעשרות בשכרן שנאמר (במדבר יח, לא) כי שכר הוא לכם חלף עבודתכם.

(ט) **נתונים¹⁷¹⁰ המה לו** לעזרה. **מאת בני ישראל** כמו מתוך בני ישראל הפרשתים לכך בגזרת המקום והוא נתנם לו שני (במדבר ח, יט) ואתנה את הלויים.

(י) **ואת בניו תפקוד¹⁷¹¹ ושמרו את כהונתם¹⁷¹²** לשון פקידות ואינו לשון מנין. קבלת דם וזריקה והקטרה ועבודות המסורות לכהנים.

(יב) **ואני הנה לקחתי** ואני מהיכן זכיתי מתוך בני ישראל שיהיו ישראל שוכרין אותן לשירות שלי שעל ידי הבכורות זכיתי בהן מתוך בני ישראל ולקחתים תמורתן לפי שהיתה עבודה בבכורות וכשחטאו בעגל נפסלו והלויים שלא עבדו עבודה זרה נבחרו תחתיהן.

(טו) **מבן חדש ומעלה** משיצא מכלל נפל הוא נמנה להיות שומר משמרת הקדש אמר ר' יהודה בר' שלום למוד אותו השבט להיות נמנה מן הבטן שני (במדבר כו, נט) אשר ילדה אותה¹⁷¹³ ללוי במצרים עם כניסתם במצרים ילדה אותה ונמנית בשבעים נפש כשאתה מונה חשבונם לא תמצאם אלא שבעים חסר אחד והיא השלימה את המנין.

(טז) **על פי ה'** אמר משה לפני הקב"ה היאך אני נכנס לבית כולן לתוך מחניהם לדעת המנין שליונקיהם אמר לו הקב"ה עשה אתה שלך ואני אעשה את שלי הלך משה ועמד פתח האהל

¹⁷⁰⁶ בפסוק "תולדות".

¹⁷⁰⁷ בפסוק "את".

¹⁷⁰⁸ נראה שזהו שיבוש. דיבור המתחיל צריך להיות "ביום דבר ה' את משה" והפירוש מתחיל ב"נעשה...".

¹⁷⁰⁹ בפסוק "אתו".

¹⁷¹⁰ בפסוק "נתונים".

¹⁷¹¹ בפסוק "תפקוד".

¹⁷¹² בפסוק "כהונתם".

¹⁷¹³ בפסוק "אתה".

והשכינה קודמת לפניו ובת קול יוצאה מן האהל ואומר כך וכך תינוקות יש באהל זה לכך נאמר על פי ה'.

(כא) **לגרשון משפחת הלבני** לגרשון היו הפקודים שלו משפחת הלבני ומשפחת השמעני פקודיהם כך וכך.

(כה) **המשכן** יריעות התחתוני' והאהל יריעות עזים העשויות לגג. **מכסהו** עורות תחשים ואלים. **ומסך פתח** הוא וילון.

(כו) **ואת מתריו** שלמשכן והאהל ולא שלחצר.

(כט) **משפחות בני קהת יחנו**¹⁷¹⁴ **תימנה** וסמוכין להן ראובן החונים תימנה אוי לרשע אוי לשכנו לכך לקו עמהם דתן ואבירם ומאתים וחמשים איש עם קרח ועדתו שנמשכו עמהן במחלקותם.

(לא) **והמסך** הוא הפרכת שאף היא קרויה פרכת המסך.

(לב) **ונשיא נשיאי הלוי** ממונה על כולן ועל מה הוא נשיאותו פקודת שומרי משמרת על ידו היא פקודת כולן.

(לח) **משה ואהרן ובניו** הסמוכין¹⁷¹⁵ להן דגל מחנה יהודה והחונים עליו מטה יששכר וזבולון טוב לצדיק טוב לשכנו לפי שהיו שכניו שלמשה שהיה עוסק בתורה נעשו גדולים בתורה שני (תהלים ס, ט) יהודה מחוקקי וכתתי (דברי הימים א' יב, לג) ומבני יששכר יודעי בינה לעתים ראשיהם מאתים מאתים ראשי סנהדראות וכתוב (שופטים ה, יד) ומזבולון מושכים בשבט סופר.

(לט) **אשר פקד משה ואהרן** נקוד על ואהרן לומר שלא נמנה אהרן במנין הלויים. **שנים ועשרים אלף** ובפרטן אתה מוצא ג' מאות יתרים בני גרשון ז' אלפים וה' מאות בני קהת ח' אלפים ושש מאות בני מררי ו' אלפים ומאתים הרי כ"ב אלפים וג' מאות ולמה לא כללן עם השאר ויפדו את הבכורות ולא יהו זקוקין הרע"ג הבכורות העודפים על הלויים לפדיון אמרו רז"ל במסכת בכורות (בכורות ה, א) אותן ג' מאות לויים היו בכורות ודיין שיפיקעו¹⁷¹⁶ את עצמן מן הפדיון.

(מ) **פקוד כל בכור**¹⁷¹⁷ **מבן חדש ומעלה** משיצא מכלל נפל.

(מה) **ואת בהמת הלויים** לא פדו בהמת הלויים את בכורי בהמה טהורה של ישראל אלא את פטרי חמוריהם ושה אחד שלבן לוי פטר כמה פטרי חמורים של ישראל תדע שהרי מנה עודפים באדם ולא מנה עודפים בבהמה.

(מו) **ואת השלשה ושבעים ומאתים**¹⁷¹⁸ הבכורות הצריכין ליפדות אלו רע"ג העודפי' בהם יתרים על הלויים מהם תקח חמשה שקלים לגולגולת כך היתה מכירתו שליוסף עשרים כסף שהיה בכור לרחל.

(מט-נ) **העודפים על פדויי הלויים** על אותן שפדו הלויים בגופן חמשה וששים ושלוש מאות ואלף כך סכום החשבון ה' שקלים לגולגולת למאתים בכורות אלף שקלים לעי' בכורות ג' מאות וחמשים לשלשה בכורות ט"ו שקלים אמ' משה כיצד אעשה הבכור שאומ' לו תן לו חמשה שקלים יאמר כבר פדאני בן לוי אני מפדויי הלויים מה עשה הביא כ"ב אלף פתקין וכתב עליהן בן לוי ורע"ג פיתקין כת' עליהן ה' שקלים בללן ונתנן בקלפי אמ' להם בואו וטולו פתקיכם לפי הגורל כל מי שעלה בידו בן לוי היה אומר לו כבר פדאך בן לוי וכל מי שעלה בידו חמשת שקלים אומר לו תן פדיונך וצא.

¹⁷¹⁴ בפסוק "על ירך המשכן".

¹⁷¹⁵ בכל כתבי היד ובדפוסים הראשונים הנוסח הוא "וסמוכין", והוא נכון. לא מצאתי מקור לנוסח דפוס רומא.

¹⁷¹⁶ צריך להיות "שיפיקעו". היו"ד מיותרת.

¹⁷¹⁷ בפסוק "פקד כל בכור זכר לבני ישראל".

¹⁷¹⁸ בפסוק "ואת פדויי השלשה ושבעים ומאתים".

(ב) **נשא את ראש** מנה מהן הראוין לעבודת משא והן מבן שלשים שנה ועד בן חמשים והפחות מבן שלשים לא נתמלא כחו מכאן אמרו בן שלשים לכח והיתר על בן חמשים כחו מכחיש מעתה.

(ד) **קדש הקדשים** המקודש שבכולן הארון והשולחן והמנורה והמזבחות והפרוכ' וכלי השרת.

(ה-ז) **ובא אהרן ובניו** ויכניסו כל הכלים לנרתיקן המפורש להן בפרשה זו ולא יצטרכו הלויים בני קהת אלא לשאת.

בנסוע המחנה כשהענן מסתלק הם יודעים שיסעו.
קערות כפות קשות ומנקיות כבר פרשתים במלאכת המשכן.
הנסך הכסוי לשון מסך.

(ט) **מלקחיה** כמין צבת שמושך בה את הפתילה לכל צד שירצה.
מחנתותיה כמין כף קטנה ושוליה פשוטין ולא סגלגלין ואין להן מחיצה לפנייה אלא מצדיה חותה בה דשן הנרות כשמטיבן.
נרותיה לוציש בלעז שנותנין בה השמן והפתילות.

(י) **מכסה עור תחש** כמין מרצוף.

(יב) **את**¹⁷¹⁹ **כלי השרת אשר ישרתו בס בקדש** בתוך המשכן שהוא קדוש והן כלי הקטורת שמשרתין בהן במזבח הפנימי.

(יג) **ודשנו**¹⁷²⁰ את המזבח מזבח הנחשת יטלו את הדשן מעליו.
ופרשו עליו בגד ארגמן ואש שירדה מן השמים רבוצה תחת הבגד כארי בשעת המסעות ואינה שורפתו שהיו כופין עליה פסכתר שלנחשת.

(יד) **מחתת**¹⁷²¹ שבהן חותינן הגחלים לתרומת הדשן עשויה כמין מחבת שאין לה אלא ג' מחיצות ומלפניה שואבת הגחלים.
מזלגות¹⁷²² צינוריות של נחשת שבהן מכיין באברים שעל המזבח להפכן כדי שיתעכלו יפה ומהר.
יעים¹⁷²³ מגריפות והן שלנחשת ובהן מכבדין את הדשן מעל המזבח.

(טו) **לכסות את הקדש** הארון והמזבחות.
ואת כל כלי הקדש המנורה וכלי שרת.
ומתו שאם יגעו חייבין מיתה בידי שמים.

(טז) **ופקודת אלעזר**¹⁷²⁴ **הכהן** הוא ממונה על כולן לשאת אותן שמן למאור וקטורת ושמן המשחה ומנחת התמיד עליו מוטל לצוות ולזרוז ולהקריב בשעת חניתן.
פקודת כל המשכן ועוד היה ממונה על משא בני קהת לצוות איש איש על עבודתו ואל משאו והוא המשכן וכל אשר בו וכל הסדורין למעלה בפרשה זו אבל משא בני גרשון ובני מררי שאינה מקדש הקדשים על פי איתמר היה כמו שכתוב בפרשת נשא.

(יח) **אל תכריתו** אל תגרמו להם שימותו.

(כ) **ולא יבאו לראות את קדש** לתוך נרתק שלו כמו שפרשתי למעלה (פסוק ה) בפרשה וכסו עליו בגד פלוני וכסו אותו במכסה פלוני בלוע שלו זהו כסויו.

חסלת פרש' במדבר סיני

¹⁷¹⁹ בפסוק "את כל כלי השרת".

¹⁷²⁰ רק המילה "ודשנו" מסומנת כדיבור מתחיל, אך נראה שדיבור המתחיל צריך לכלול גם "את המזבח" כמו בכ"י אוקספורד 187.

¹⁷²¹ בפסוק "המחתת".

¹⁷²² בפסוק "המזלגות".

¹⁷²³ בפסוק "היעים".

¹⁷²⁴ בפסוק "אלעזר בן אהרן".

[פרשת נשא]

פרק ד

(כב) **נשא את ראש בני גרשון גם הם** כמו שצויתך על בני קהת לראות כמה יש בהם שהגיעו לכלל עבודה.

(כה) **את יריעות המשכן** אחד עשר התחתונות. **ואת אהל מועד** יריעות עזים העשויות לאהל עליו. **מכסהו** עורות האילים המאדמים. **מסך פתח אהל מעד** וילון המזרחי.

(כו) **אשר על המשכן** אלו הקלעים והמסך של חצר הסוככים ומגינים על המשכן ועל מזבח הנחשת סביב. **את**¹⁷²⁵ **כל אשר יעשה להם** דיתמסר להון לבני גרשון.

(כז) **על פי אהרן ובניו** ואי זהו מן הבנים ממונה עליהם ביד איתמר.

(לב) **ויתידותם ומתריהם**¹⁷²⁶ שלעמודים שהרי יתדות ומתרי הקלעים במשא בני גרשון היו יתדות ומתרים היו ליריעות ולקלעים למטה שלא תגביהם הרוח ויתדות ומתרים היו לעמודים סביב לתלות בהן קלעים לשפתם העליונה בקלונסות וקונרסין כמו ששנויה במלאכת המשכן.

(מז) **עבודת עבודה**¹⁷²⁷ הוא השיר במצלתים וכנורות שהיא עבודה לעבודה אחרת. **ועבודת משא**¹⁷²⁸ כמשמעו.

(מט) **ופקודיו**¹⁷²⁹ **אשר צוה ה' את משה** ואותן הפקודי' היו במצוה מבן שלשים ועד בן חמשים .

פרק ה

(ב) **צו את בני ישראל** פרשה זו נאמרה ביום שהוקם המשכן וח' פרשיות נאמרו בו ביום כדאיתא במסכ' גיטין בפרק הנזקין (ס, א) ואילו הן פרש' כהנים ופרש' לויים ופרשת טמאים ופרשת שלוח טמאים ופרש' אחרי מות ופרשת שתויי יין ופרש' נרות ופרשת פרה אדומה. **וישלחו מן המחנה** ג' מחנות היו שם בשעת חנייתן תוך הקלעים הוא מחנה שכניה חניית הלויים היא סביב הקלעים כמו שמפור' במדבר סיני והוא מחנה לוייה ומשם ועד סוף מחנה הדגלים לכל ארבע הרוחות הוא מחנה ישראל מצורע משולח חוץ לכולן הזב מותר במחנה ישראל ומשולח מן השתים וטמא נפש מותר אף במחנה לוייה ומשולח משל שכניה וכל זה דרשו רבו' מן המקראות במסכ' פסחים (סז). **וכל טמא נפש**¹⁷³⁰ **לטמא נפשא דאינשא אומי** אני שהוא לשון עצמות אדם בלשון ארמי והרבה יש ב"ר אדרינוס שחיק טמא שחיק עצמות.

(ו) **למעול מעל**¹⁷³¹ הרי חזר וכתב כאן בפרש' זו גוזל ונשבע לשקר היא האמורה בפרשת ויקרא (ה, כא) ומעלה מעל בה' וכחש בעמיתו ונשנית כאן בשביל שני דברים שנתחדשו בה האחד שכתב בה והתודו למד שאינו חייב חומש ואשם על פי עדים עד שיודה בדבר והשני שפרש על גזל הגר שהוא נתן לכהנים.

(ז) **בראשו** הוא הקרן שנשבע עליו. **לאשר אשם לו** למי שנתחייב לו.

(ח) **ואם אין לאיש גואל**¹⁷³² שמת התובע שהשביעו ואין לו יורשים.

¹⁷²⁵ בפסוק "ואת".

¹⁷²⁶ בפסוק "ויתידותם ומיתריהם".

¹⁷²⁷ בפסוק "ועבדת עבדה".

¹⁷²⁸ בפסוק "ועבדת משא".

¹⁷²⁹ בפסוק "ויפקדיו".

¹⁷³⁰ בפסוק "וכל טמא נפש".

¹⁷³¹ בפסוק "למעל מעל".

¹⁷³² בפסוק "גאל".

להשיב האשם אליו כשנמלך זה להתודות על עונו ואמר רבותינו ז"ל וכי יש לך אדם שאין לו גואלין אח או בן או שאר קרובים ממשפחת אביו למעלה עד יעקב אלא זה גר שמת ואין לו יורשין. **האשם המושב** האשם זה הקרן. **המושב** זה החומש לה' לכהן קנאו השם ונתנו לכהן שבאותו משמר. **מלבד איל הכפורים**¹⁷³³ האמור בויקרא שהוא צריך להביאו.

(ט) **וכל תרומה** אמר ר' ישמעאל וכי תרומה מקריבין לכהן והלא הוא עצמו מחזר אחריהן לבית הגרנות מה ת"ל אשר יקריבו לכהן אלו הבכורין שני בהן תביא בית ה' אלהיך (שמות כג, יט) ואיני יודע מה יעשה בהן ת"ל לכהן לו יהיה בא הכתוב ללמד על הבכורים שיהיו נתנים לכהן.

(י) **ואיש את קדשיו** לפי שני מתנות כהונה ולויה יכול יבא ויטלם בזרוע ת"ל ואיש את קדשיו לו יהיו מגיד שטובת הנייתן לבעלים עוד מדרשות אחרים דרשו בו בספרי ומדר' אגדה ואיש את קדשיו שמעכב מעשרותיו ואינו נותן לו יהיו המעשרות סוף שאין שדהו עושה אלא אחד מעשרה שהיתה למודה לעשות ואיש אשר יתן לכהן מתנות הראויה¹⁷³⁴ לו לו יהיה ממון הרבה.

(יב) **איש איש** לפי שמטלת קנאה להקב"ה וקנאה לבעלה בתנחומא. **כי תשטה אשתו** מה כתיב למעלה מן הענין ואיש את קדשיו אם אתה מעכב מתנות של כהן סופך שתצטרך לבא אליו ולהשקות אשתך סוטה. **תשטח** שטתה מדרכי צניעות ותחשד בעיניו כמו שטה מעליו ועבור (משלי ד, טו) אל ישט אל דרכיה לבד (משלי ז, כה). **ומעלה בו מעל** ומהו המעלה¹⁷³⁵ ושכב איש אותה (במדבר ה, יג).

(יג) **ונעלם מעיני אישה** הא אם היה רואה ומעמעעם עיניו אין המים בודקין אותה. **ונסתרה והיא נטמאה** ונסתרה כדי שיעור טומאה לטומאת ביאה. **ועד אין בה** הא אם היה בה אפילו עד אחד שאמר נטמאת לא היתה שותה. **ועד אין בה** בטומאה אבל יש עדים לסתירה. **נתפשה** נאנסה כמו ותפשה ושכב עמה (דברים כב, כח).

(יד) **ועבר עליו רוח קנאה** קודם סתירה. **וקנא את אשתו** רז"ל פירשו לשון התראה שמתרה בה אל תסתרי עם איש פלוני והיא נטמאה או עבר עליו כלומי הוא התרה בה ועברה על התראתו ואין ידוע אם נטמאה אם לאו.

(טו) **קמח** שלא יהיה מסולת. **שעורים**¹⁷³⁶ ולא חטים היא עשתה מעשה בהמה לפיכך יהיה קרבנה מאכל בהמה. **לא יצוק**¹⁷³⁷ עליו שמן שלא יהא קרבנה מהודר שהשמן קרוי אור והיא עשתה בחושך. **ולא יתן עליו לבונה** שהאמהות נקראות לבונה שנאמר (שיר השירים ד, ו) אל גבעת הלבונה והיא פרשה מדרכיהן. **מנחת קנאות** הוא הקמח הזה קמח לשן זכר מנחת קנאות מעוררת עליה שתי קנאות קנאת הבעל וקנאת המקום.

(יז) **מים קדושים**¹⁷³⁸ שקדשו בכיור לפי שנעשית מנחת מראות הצובאות וזו פרשה מדרכיהן שהיו נבעלות לבעליהן במצרים תחת התפוח וזו קלקלה עם אחר תבדק בו. **בכלי חרש** היא השקת הנואף יין משובח בכוס משובח לפיכך תשתה מי המרים במקידה של חרש בזוייה.

(יח) **והעמיד הכהן** והלא כבר נאמר והעמידה לפני ה' אלא מסייעין היו אותה ממקום למקום כדי ליגעה שתטרף דעתה ותודה. **ופרע** סותר קליעת שיערה כדי לבזותה מכאן לבנות ישראל שגלוי הראש גנאי הוא להן. **לפני ה'** לשער ניקנור הוא שער העזרה מזרחי דרך כל הנכנסין. **ונתן על כפיה** ליגעה אולי תטרף דעתה ותודה ולא ימחה שם המיוחד על המים. **המרים** על שם שסופן מרים עליה.

¹⁷³³ בפסוק "הכפורים".

¹⁷³⁴ צריך לקרוא "הראויות".

¹⁷³⁵ צריך לקרוא "המעל".

¹⁷³⁶ בפסוק "שערים".

¹⁷³⁷ בפסוק "יצק".

¹⁷³⁸ בפסוק "קדשים".

המאררים שמחסרין אותה מן העולם לשון (יתזקאל כח, כד) סילון ממאיר ולא יתכן לפרש מים ארורים שהרי קדושות הן ולא ארורים כתב הכתוב אלא מאררים את אחרים אף אנקלו' לא תרגי' ליטייא אלא מלטטייא שמקללין גופה שלזו.

(יט) **והשביע אותה**¹⁷³⁹ **הכהן** ומה היא השבועה אם לא שכב הנקי הא אם שכב חינוקי שמכלל לאו אתה שומע הין אלא שמצוה לפתוח בדיני נפשות תחלה לזכות.

(כ) **ואת כי שטית** כי משמש בלשון אם.

(כא) **שבועת האלה**¹⁷⁴⁰ שבועה של קללה. **יתן ה' אותך לאלה** שיהיו הכל מקללין ביך יבא לך כדרך שבא לפלונית. **ולשבועה** שיהיו הכל נשבעין ביך אם לא יארע לי כדרך שאירע לפלונית וכן הוא אומ' והנחתם שמכם לשבועה לבחירי (ישעיהו סה, טו) שהצדיקים נשבעין בפורענותן של רשעים וכן לענין ברכה ונברכו בך (בראשית יב, ג) בך יברך ישראל (בראשית מח, כ). **את ירכך** בקללה הקדים ירך לבטן לפי שהיא התחילה עבירה תחלה. **צבה** נפוחה.

(כב) **לצבות בטן** כמו להצבות. **ולנפיל** כמו להנפיל להפיל הירך שהמים מצבין את הבטן ומפילין את הירך לצבות בטן ולהנפיל ירך בטנו שלבועל וירכו או אינו אלא של נבעלת כשהוא אומר את ירכך נופלת ואת בטן צבה הרי נבעלת אמור הא מה אני מקיים לצבות בטן ולנפיל ירך הוי אומר זה הבועל. **אמן** קבלת שבועה אמן אם נבעלתי מאיש זה אמן מאיש אחר אמן על האלה אמן על השבועה אמן שלא שטיתי ארוסה אמן שלא שטיתי נשואה.

(כד) **והשקה את האשה** אין זה סדר המעשה שהרי בתחלה מקריב מנחתה אלא הכתוב משרך שכשישקנה יבאו לה למרים לפי שנאמ' בטן וירך מנין לשאר הגוף ת"ל ובאו בה המים בכולה אם כן מה ת"ל בטן וירך לפי שהן התחילו בעבירה תחלה לפיכך התחילה מהן הפורענות. **למרים** להיות לה מרים ורעים.

(כה) **והניף** מוליך ומביא מעלה ומוריד ואף היא מניפה עמו שידה למעלה מידו של כהן. **והקריב אותה**¹⁷⁴¹ זו היא הגשתה בקרן מערבית דרומית שלמזבח קודם קמיצה כשאר מנחות.

(כו) **אזכרתה** היא הקומץ שעל ידי הקטרתו המנחה באה לזכרון לגבוה.

(כז) **והשקה את המים** לרבות שאם אמרה איני שותה אחר שנמחקה המגלה מערערין אותה ומשקין אותה בעל כרחא אלא אם אמרה טמאה אני. **וצבתה בטנה וגו'** אע"פ שבקללה ירך תחלה המים אין בודקין אלא דרך כניסתן בה. **והיתה האשה לאלה** כמו שפרשתי שיהו כולן אלין בה. **בקרב עמה** הפרש יש בין אדם המתנוול במקום הנכר לאדם המתנוול במקום שאינו נכר.

(כח) **ואם לא נטמאה האשה** בסתירה זו. **וטהורה היא**¹⁷⁴² ממקום אחר. **ונקתה** ממים המרים ולא עוד אלא ונזרעה זרע היתה יולדת בצער תלד בריוח שחורים תלד לבנים היתה יולדת נקבות תלד זכרים דכתיב בחנה (שמואל א' א, יא) ונתת לאמתך זרע אנשים על כן אומרים ונזרעה זרע.¹⁷⁴³

(ל) **או איש** כמו (שמות כא, לו) או נודע כלומר אם איש קנאי הוא לכך והעמיד את האשה וגו'.

(לא) **ונקה האיש מעון** אם בדקוה המים אל ידאג לומר חבתי במיתתה נקי הוא מעונש ד"א משישקנה תהא אצלו בהתר ונקה האיש מעון שהסוטה אסורה לבעלה.

¹⁷³⁹ בפסוק "אתה".

¹⁷⁴⁰ בפסוק "בשבַּעַת הָאֱלֹהִים".

¹⁷⁴¹ בפסוק "אתה".

¹⁷⁴² בפסוק "וְטֹהַרְהָ הוּא".

¹⁷⁴³ יש תוספת המתחילה מהמילים "היתה יולדת נקבות..." . תוספת זו מרחיבה את הפירוש וגם מביאה סיוע מתפילת חנה בספר שמואל. לא מצאתי נוסח זה בכתבי היד ובדפוסים קדומים. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 59.

(ב) **כי יפליא** יפריש למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין שהוא מביא עצמו לידי ניאוף.
נדר נזיר אין נזירה בכל מקום אלא פרישה אף כאן שפירש מן היין.
להזיר לה' להבדיל עצמו מן היין לשם שמים.

(ג) **מיין ושכר** כתרנגומו מחמר חדת ועתיק שהיין ישן משכר.
משרת לשון צביעה במים ובכל משקה ובלשון משנה יש הרבה אין שורין את המורסן (מסכת פסחים, פרק ב, משנה ז) נזיר ששרה פתו ביין (מסכת נזיר, פרק ו, משנה א) אין שורין דיו וסמנין (מסכת שבת, פרק א, משנה ה).

(ד) **חרצנים**¹⁷⁴⁴ הם גרעינים.
זג הם הקליפה שבחוץ שהחרצנים בתוכה כעינבל בזג.

(ה) **קדוש יהיה** השער שלו.
גדל פרע לגדל פרע.
שער ראשו שין של שער נקוד שבא לפי שהוא דבוק לשער ראשו פרע שלשער ראשו ופירושו שלפרע גדול שיער וכן את ראשו לא יפרע ואין קרוי פרע פחות מלי יום.

(ח) **כל ימי נזרו קדוש הוא** זו קדושי הגוף מלטמא למתים.

(ט) **פתע**¹⁷⁴⁵ זה אונס.
פתאום זה שוגג ויש אומי דבר אחד מקרה שלפתאום.
וכי ימות מת עליו באהל שבו.
ביום טהרתו ביום הזאתו או אינו אלא בשמיני שטהר לגמרי ת"ל ביום השביעי יכול אפילו לא הזה ת"ל ביום טהרתו.

(י) **וביום השמיני יביא שתי תורים**¹⁷⁴⁶ להוציא את יום השביעי או אינו אלא להוציא את יום התשיעי קבע זמן לקרבין וקבע זמן למקריבין מה קרבין הכשיר שמיני ומשמיני ואילך אף מקריבין בשמיני ומשמיני ואילך.

(יא) **חטא על הנפש** שלא נזהר מטומאת מת ר' אלעזר הקפר אומי על שציער עצמו מן היין נקי חוטא.
וקדש את ראשו לחזור ולהתחיל מנין נזירותו.

(יב) **והזיר**¹⁷⁴⁷ **את ימי נזרו** יחזור וימנה נזירותו מתחלה.
והימים הראשונים יפלו לא יעלו מן המנין.

(יג) **יביא** אותו עצמו זה אחד מגי אתים שהיה ר' ישמעאל דורש כיוצא בו והשיאו אותם עון אשמה (ויקרא כב, טז) את עצמן כיוצא בו (דברים לד, ו) ויקבור אותו בגאי¹⁷⁴⁸ הוא קבר עצמו.

(טו) **ומנחתם ונסכיהם** של עולה וששלמים לפי שהיו בכלל שאר עולות ושלמים ויצאו לידון בדבר החדש שיטענו לחם החזירן לכללן שיטענו נסכים כדין כל עולה ושלמים.
חלות מצות ורקימי מצות¹⁷⁴⁹ עשר מכל מין ומין.

(יז) **זבח שלמים** על סל מצות ישחוט שלמים על מנת לקדש את הלחם.
את מנחתו ואת נסכו שלאיל.

(יח) **וגלח הנזיר פתח אהל מועד** יכול יגלח בעזרה הרי הוא דרך בזיון אלא וגלח הנזיר בביתו לאחר שחיטת שלמים שכתו' בהן פתח אהל מועד (ויקרא ג, ב).

¹⁷⁴⁴ ובפסוק "מחרצנים".

¹⁷⁴⁵ בפסוק "בפטעי".

¹⁷⁴⁶ בפסוק "יבא שתי תורים".

¹⁷⁴⁷ בפסוק "והזיר לה".

¹⁷⁴⁸ בפסוק "בגיי".

¹⁷⁴⁹ בפסוק "חלת בלולת בשמן ורקימי מצות משחים בשמן". המילים "חלות מצות" אינן בפסוק. דיבור המתחיל משובש כאן ונמצא בכ"י פרמה 3256, פרמה 3288 ווטיקן 46. בלייפציג 1 הנוסח הוא "חלות ורקימי מצות".

אשר תחת זבח השלמים תחת הדוד שהוא מבשלו בו לפי שלמי נזיר היו מתבשלין בעזרה שצריך ליטול הזרוע לאחר שנתבש.

(יט) **הזרוע בשלה** לאחר שנתבשל.

(כ) **קדש הוא לכהן** החלה והרקיב והזרוע תרומה הן לכהן. **על חזה התנופה**¹⁷⁵⁰ מלבד חזה ושוק הראוין לו מכל שלמים מוסף על שלמי נזיר הזרוע הזה לפי שלמי נזיר היו בכלל ויצאו לידון בדבר חדש להפרשת זרוע הוצרך להחזירן לכללן אף בחזה ושוק.

(כא) **מלבד אשר תשיג ידו** שאם אמ' הריני נזיר על מנת לגלח על מאה עולות ועל מאה שלמים כפי נדרו אשר ידור יעשה.

על תורת נזרו מוסף עליו ולא יחסר עליו שאם אמ' הריני נזיר חמש נזירות על מנת לגלח על ג' בהמות הללו אין אני קורא בו כאשר ידור כן יעשה.

(כג) **כה תברכו** בלשון הקדש.¹⁷⁵¹ **אמור להם** שיהו כולן שומעין אמור מלא לא תברכם בחפזון ובבהלה אלא בכונה ובלב שלם.

(כד) **יברכך** יתברכו נכסיד. **וישמרך** שלא יבאו עליך שודדים ליטול ממוניך שהנותן מתנה לעבדו אינו יכול לשמרו מכל אדם וכיון שבאין עליו ליסטים ונוטלין אותה הימנו מה הנאה יש לו במתנה אבל הקב"ה הוא השומר והרבה דרשות דרשו בו בסיפרי.

(כה) **יאר ה' פניו** יראה לך פנים שוחקות פנים צהובות. **ויחנך** יתן לך חן.

(כו) **ישא ה' פניו אליך** יכבוש כעסו.

(כז) **ושמו את שמי** יברכם בשם המפורש ואני אברכם לישראל ואסכים עם הכהנים ד"א ואני אברכם לכהנים.

פרק ז

(א) **ויהי ביום כלות** כלת כתי' יום הקמת המשכן היו ישראל ככלה הנכנסת לחופה.¹⁷⁵² **כלות משה** בצלאל וכל חכם לב עשו המשכן ותלאו' הב"ה במשה לפי שמסר נפשו עליו לראות תבנית כל דבר כמו שהראה בהר להראות לעושי המלאכה ולא טעה בתבנית אחד וכן מצינו בדויד לפי שמסר נפשו על בנין בית המקדש שני זכור ה' לדוד את כל ענתו וגו' (תהלים קלב, א - ב) לפיכך נקרא על שמו שנאמר ראה ביתך דויד (מלכים א' יב, טז) כלות משה להקים ולא נאמר ביום הקים מלמד שכל שבעת ימי המלואים היה משה מעמידו ומפרקו ואותו היום העמידו למשכן ולא פרקו לכך נאמ' כלות משה להקים אותו היום כלו הקמותיו וראש חדש ניסן היה בשני נשרפה הפרה בשלישי הזו הזאה ראשונה ובשביעי גלחו.

(ב) **הם נשיאי המטות**¹⁷⁵³ שהיו שוטרים עליהם במצרים והיו ממונים עליהם שם והיו מכין בהן המצריים על שלא היו משלימין חוקם שללבנים כמו שני' (שמות ה, יד) ויוכו שוטרי בני ישראל הם העומדים על הפקודים שעמדו עם משה ואהרן כשמנו את ישראל כדכתיב (במדבר א, ד) ואתכם יהיו.

(ג) **שש עגלות צב** אין צב אלא מחופין וכן (ישעיהו סו, כ) בצבים ובפרדים עגלות מכוסות. **ויקריבו אותם** לפני המשכן שלא קבל משה מידם עד שנאמר לו מפי הגבורה שני' קח מאתם (במדבר ז, ה) אמר ר' נתן מה ראו נשיאים להתנדב כאן בתחלה ובמלאכת המשכן לא התנדבו תחלה אלא כך אמרו נשיאים יתנדבו צבור מה שיתנדבו ומה שמחסרין אנו משלימין כיון שראו שהשלימו צבור את הכל שני' (שמות לו, ז) והמלאכה היתה דים אמרו מעתה מה עלינו לעשות הביאו את אבני השהם ואת אבני המלואים לאפוד ולחשן לכך התנדבו בו כאן תחלה.

¹⁷⁵⁰ אין נקודה מעל "התנופה" לסמן דיבור המתחיל.

¹⁷⁵¹ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 80.

¹⁷⁵² פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 55.

¹⁷⁵³ בפסוק "הפוטת". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 60.

(ז) **כפי עבודתם** שהיה משא בני גרשון קל משלמררי שהיו נושאים קרשים ועמודים ואדנים עבודת הקדש עליהם משא דבר קדושה חמורה הארון והשולחן והמנורה והמזבחות שנקראו קדש קדשים לפי בכתף ישאו.

(י) **ויקריבו**¹⁷⁵⁴ את חנוכת המזבח לאחר שהתנדבו העגלוי והבקר לשאת המשכי נתנו לבם להתנדב בקרבנו המזב' לחנכו.

ויקריבו הנשיאים את קרבנם לפני המזבח כי לא קבל משה מידם עד שנאמר לו מפי הגבורה יקריבו את קרבנם לחנוכת המזבח (במדבר ז, יא) ועדין לא היה משה יודע היאך יקריבו אם כסדר ותולדותם אם כסדר המסעות עד שאמ' לו הב"ה יקריבו לסדר המסעות איש יומו.

(יב) **ביום הראשון** אותו היו נטל עשר עטרות ראשון למעשה בראשית ראשון לנשיאי כו' כדאית' בסדר עולם.

למטה יהודה יחסו הכתו' על שבטו ולא שגבה משבטו והקריב או אינו אלא למטה יהודה שגבה משבטו והביא ת"ל זה קרבן נחשון משלו הביא.

(יג) **שניהם מלאים** סלת למנחה לנדבה.

(יד) **עשרה זהב** כתרנו' משקל יי שקלי הקדש היה בה.

מלאה קטרת לא מצינו קטורת יחיד ולא על מזבח החיצון אלא זו בלבד והוראת שעה היתה.

(טו) **פר אחד** מיוחד שבעדרו.

(טז) **שעיר עזים אחד** לכפר על קבר התהום טומאת ספק.

(יח - יט) **הקריב נתנאל בן צוער** הקריב את קרבנו (במדבר ז, יט) מה ת"ל הקריב את קרבנו בשבטו שליששכר מה שלא נאמ' בכל השבטים לפי שבא ראובן וערער ואמר דיי שקדמני יהודה אקריב אני אחריו אמר לו משה מפי הגבורה נאמ' לי שיקריבו כדרך המסעות לדגליהם לכך הקרב את קרבנו והוא חסר יו"ד שהוא משמע לשון צווי הקרב מפי הגבורה נצטויתי הקרב ומהו הקריב הקריב שני פעמים שבשביל שני דברים זכה שני לשבטים אחד שהיו יודעין בתורה שנאמ' (דברי הימים א' יב, לג) ומבני יששכר יודעי בינה לעתים ואחד שהוא נתן עצה לנשיאים להקריב קרבנות הללו מצאתי ביסודו של ר' משה הדרשן אמר ר' פנחס בן יאיר נתנאל בן צוער השיאן עצה זו.

קערת כסף מנין אותיותיו בגימט' תשע מאות ושלושים כנגד שנותיו שלאדם הראשון.
שלושים ומאה משקלה על שם שכשהעמיד תולדות לקיום העולם בן ק"ל שנה היה שני (בראשית ה, ג) ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד בדמותו.

מזרק אחד כסף בגימטריא תק"כ על שם נח שהעמיד תולדות בן ת"ק שנה ועל שם כ' שנה שנגזרה גזרת המבול קודם תולדותיו כמו שפרשתי אצל (בראשית ו, ג) והיו ימיו מאה ועשרים שנה ולפי' אמ' מזרק אחד כסף ולא נאמ' מזרק כסף אחד כמו שני בקערה לומר שאף אותיות שלאחד מצטרפות למנין.

שבעים שקל כנגד שבעים אומות שיצאו מבניו.

(כ) **כף אחת** כנגד התורה שנתנה מידו שלהב"ה.

עשרה זהב כנגד עשרת הדברות.

מלאה קטרת גימטריא של קטרת תרי"ג ובלבד שתחליף קו"ף בדל"ת על ידי א"ת ב"ש ג"ר ד"ק.

(כא) **פר אחד** כנגד אברהם (בראשית יח, ז) ויקח פר¹⁷⁵⁵ בן בקר.

איל אחד כנגד יצחק (בראשית כב, יג) והנה איל אחד¹⁷⁵⁶.

כבש אחד כנגד יעקב (בראשית ל, מ) והכשבים הפריד יעקב.

(כב) **שעיר עזים** לכפר על מכירת יוסף שנאמר (בראשית לו, לא) וישחטו שעיר עזים.

(כג) **ולזבח השלמים בקר שנים** כנגד משה ואהרן שנתנו שלום בין ישראל לאביהם שבשמים אילים כבשים עתודים ג' מינים כנגד כהנים לויים וישראל וכנגד תורה נביאים וכתובים שלש חומשיות כנגד ה' חומשים וה' דברות הכתובים על לוח ראשון וחמש על לוח שני עד כאן מיסודו של ר' משה הדרשן.

¹⁷⁵⁴ בפסוק "ויקריבו הנשיאים".

¹⁷⁵⁵ חסר בפסוק.

¹⁷⁵⁶ בפסוק "אחר".

(כד) **ביום השלישי** היה הנשיא המקריב לשבט זבולון פלוני וכן בכולן אבל בנתנאל שני בו הקריב נופל הלשוני לומר אחריו נשיא לפי שכבר הזכיר שמו והקרבתו ובשאר שלא נאמי בו הקריב נופל עליהן לשון נשיא לבני פלוני אותו היום היה הנשיא המקריב לשבט פלוי.

(פד) **ביום המשח אותו** בו ביום שנמשח בו ביום הקריב ומה אני מקיים אחרי המשח שנמשח ואחר כך הקריב או אחרי המשח לאחר זמן ולא בא ללמד ביום המשח אלא לומר שנמשח ביום כשהוא אומי (ויקרא ז, לו) ביום מושחו אותם למדנו שנמשחו ביום ומה ת"ל ביום המשח ביום שנמשח הקריב.
קערות כסף שתים עשרה הם שהתנדבו ולא אירע בו פסול.

(פה) **שלשים ומאה הקערה האחת** מה ת"ל לפי שני שלשים ומאה משקלה ולא פירש באי זה שקל לכך חזר ושנאה כאן וכלל בכולן כל כסף הכלים בשקל הקדש.
כל כסף הכלים למדך שהיו כלי הקדש מכוונים במשקלם¹⁷⁵⁷ כל אחד אחד וחוזר ושוקלן כולן כאחד לא רבה ולא מיעט.

(פו) **כפות זהב שתים עשרה** למה נאמי לפי שני כף אחת עשרה זהב היא שלושה ומשקלה עשרה שקליי שלכסף או אינו אלא כף אחת של כסף ומשקלה יי שקלי זהב ושקלי זהב אין משקלן שוה לשקלי כסף ת"ל כפות זהב שלושה היו.

(פט) **ובבא משה** שני כתובין המכחישים זה את זה בא שלישי והכריע ביניהן כתו' אחד אומי (ויקרא א, א) ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד והוא חוץ לפרכת וכתו' אחד אומי (שמות כה, כב) ודברתי אתך מעל הכפרת בא זה והכריע ביניהן משה בא אל אהל מועד ושם שומע את הקול הבא מבין שני הכרובים והקול יוצא מן השמים לבין שני הכרובים ומשם יוצא אל אהל מועד.

מדבר כבוד כלפי שכינה היה לומר מדבר והוא כמו מתדבר מדבר היה בינו לבין עצמו ומשה היה שומע מאליו.
וידבר אליו למעט אהרן מן הדברות.
וישמע את הקול יכול קול נמוך ת"ל את הקול הוא הקול שנדבר עמו בסיני וכשהיה מגיע לפתח היה נפסק ולא היה יוצא חוץ לאהל.

חסלת פרשי נשא

[פרשת בהעלותך]

פרק ח

(ב) **בהעלותך** על שם שהלהב עולה כתי' בהדלקה לשון עליה שצריך להדליק את הנר עד שתהא שלהבת עולה ודולקת מאליה ועוד דרשו רז"ל מכאן שמעלה היתה לפני המנורה שעליה כהן עומד ומטיב.

אל מול פני המנורה נר האמצעי שאינו בקנים אלא בגוף המנורה.
יאירו שבעת הנרות שעל ו' הקנים ג' מזרחיים פונים למול האמצעי הפתילות שבהם וכן ג' מערביים ראשי הפתילות למול האמצעי ולמה כדי שלא יאמרו לאורה הוא צריך.

(ג) **ויעש כן אהרן** להגיד שבח אהרן שלא שנה.

(ד) **וזה מעשה המנורה** שהראהו הקב"ה באצבע לפי שנתקשה בה לכך נאמר וזה. **מקשה** בטדיץ בלעז כמו דא לדא נקשן (דניאל ה, ו) עשאה¹⁷⁵⁸ של ככר זהב ומקיש בקורנס וחותך בכשיל לפשט אבריה כתקנן ולא נעשית אברים על ידי חבר.

עד ירכה עד פרח היא השדה שעל הרגלים חלול כדרך מנורת כסף שלפני השרים עד ירכה עד פרח שלמנורה כלומי גופה שלמנורה וכל התלוי בה עד ירכה שהוא אבר גדול עד פרח הוא מעשה דק שבה הכל מקשה ודרך עד לשמש בלשון הזה כמו (שופטים טו, ה) מגדיש ועד קמה ועד כרם זית.

כמראה אשר הראה אותך בהר כמו שנאמר (שמות כה, מ) וראה ועשה בתבניתם.
כן עשה את המנורה מי שעשאה ומדרש אגדה על ידי הב"ה נעשית מאילה.

¹⁷⁵⁷ נראה שצריך להיות "במשקלן שוקלן כל אחד ואחד", וכך הגרסה בכ"י אוקספורד 187 ולייפציג 1.
¹⁷⁵⁸ צריך להיות "עשת של ככר זהב". כך הגוסה בדפוס רפ"ד ובכ"י לייציג 1 ווטיקן 46.

(ו) **קח את הלויים** קחם בדברים אשרכם שתהיו שמשים למקום.

(ז) **הזה עליהם מי חטאת** שלאפר פרה מפני טמאי מתים שבהם. **והעבירו תער** מצאתי בדברי ר' משה הדרשן לפי שנתנו כפרה על הבכורות שעבדו ע"ז והיא קרויה זבחי מתים ומצורע קרוי מת הזקיקן תגלחת כמצורע והסומא קרוי מת ומי שאין לו בנים קרוי מת ומי שירד מנכסיו קרוי מת במצורע (במדבר יב, יב) אל נא תהי כמת הסומא (תהלים קמג, ג) במחשכים הושיבני במתי עולם מי שאין לו בנים (בר' ל, א) ואם אין מתה אנכי מי שירד מנכסיו (שמות ד, יט) כי מתו כל האנשים.

(ח) **ולקחו פר בן בקר** והוא עולה כמו שכתו' (במדבר ת, יב) ועשה את האחד חטאת ואת האחד עולה והוא קרבן צבור בע"ז.
ופר שני מה ת"ל שני לומר לך מה עולה אינה נאכלת אף חטאת זו אינה נאכלת ובזו יש סמך לדברי בתור' כהנים ואומ' אני שהוראת שעה היתה ששעיר היה להם להביא חטאת ע"ז עם פר העולה.

(ט) **והקהלת את כל עדת בני ישראל** לפי שהלויים נתונים קרבן כפרה תחתיהם יבאו ויעמדו על קרבנם ויסמכו ידיהם.

(יא) **והניף אהרן את הלויים תנופה** כדרך שאשם מצורע טעון תנופה חי ג' תנופות נאמ' בפר' ראשונה נאמ' לבני קהת לכך נאמ' שם והיו לעבוד את עבודת ה' לפי שעבודת קדש הקדשים עליהם הארון והשולחן שניה לבני גרשון לכך נאמר בה (במדבר ח, יג) תנופה לה' לפי שאף עליהם עבודת הקדש שעבודתם יריעות וקרסים הנראים בבית קדש הקדשים השלישת לבני מררי.

(טז) **נתונים נתונים** נתונים למשא נתונים לשיר.
פטרות פתיחת.

(יז) **כי לי כל בכור** שלי היו הבכורות מן הדין שהגנתי עליהם בין בכורי מצרי' לקחתי אותם לי עד שטעו בעגל ועכשו ואקח את הלויים וה' פעמים נאמרו בני ישראל במקרא זה להודיע חיבתן שתוכף הזכרותיהם במקרא ה' פעמים כנגד חמשה חמשי תורה וכן ראיתי בבראשית רבה.

(יט) **ולא יהיה נגף**¹⁷⁵⁹ ולא יצטרכו לגשת אל הקדש אם יגשו יהיה נגף.

(כ) **ויעש משה ואהרן וכל עדת**¹⁷⁶⁰ **ישראל** משה העמידן ואהרן מניף ישראל סמכו את ידיהן.

(כב) **כאשר צוה ה'**¹⁷⁶¹ **כן עשו** להגיד שבח העושין והנעשין בהן שאחד מהם לא עכב.

(כד) **מבן עשרים וחמש**¹⁷⁶² **שנה וגו'** ובמקום אחר אומ' (במדבר ד, ג) מבן שלשים שנה הא כיצד בן כ"ה שנה בא ללמוד הלכות עבודה ועוסק ה' שנים ובן שלשים עובד מכאן לתלמיד שלא ראה סימן יפה במשנתו בה' שנים שוב אינו רואה.

(כה) **ולא יעבוד עוד** עבודת משא בכתף אבל חוזר הוא לנעילת שערים ולשיר ולטעון עגלות וזהו שנאמ' (במדבר ח, כו) ושרת¹⁷⁶³ אחיו עם אחוהי כתרגומו.

(כו) **לשמור משמרת** לחנות סביב האהל ולהקים ולהוריד בשעת המסעות.

פרק ט

(א) **בחדש הראשון** ופרש' שבראש הספר לא נאמרה עד אייר למדת שאין סדר מוקדם ומאוחר בתורה ולמה לא פתח בזו מפני שהוא גנותן של ישראל שכל מ' שנה שהיו ישראל במדבר לא הקריבו אלא פסח זה בלבד.

(ב) **במועדו** ואפילו בשבת אף בטומאה.

¹⁷⁵⁹ בפסוק "בבני ישראל נגף".

¹⁷⁶⁰ בפסוק "עדת בני ישראל".

¹⁷⁶¹ בפסוק "צוה ה' את משה על הלויים".

¹⁷⁶² בפסוק "חמש ועשרים". וכן מסומן בין השורות.

¹⁷⁶³ בפסוק "ושרת את".

(ג) **ככל חקותיו** אלו מצות שבגופו כגון שה תמים זכר בן שנה. **ככל**¹⁷⁶⁴ **משפטיו** אלו מצות שעל גופו ממקום אחר כגון למצות החג שבעת ימים ולביעור חמץ.

(ד) **וידבר משה** מה ת"ל והלא כבר נאמר (ויקרא כג, מד) וידבר משה את מועדי ה' אלא כששמע פרשת מועדות בסיני אמרה להן וחזר והזהירן בשעת מעשה.

(ו) **לפני משה ולפני אהרן** כששניהם יושבין בבית המדרש באו ושאלום ולא יתכן לומר זה אחר זה שאם משה לא היה יודע אהרן מנין היה יודע.

(ז) **למה נגרע** אמר להם אין קדשים קרבים בטומאה אמרו לו יזרק הדם עלינו בכהנים טהורים ויאכל הבשר לטהורים אמר להם עמדו ואשמעה כתלמיד המובטח לשמוע מפי רבו אשרי ילוד אשה שכך מובטח שכל זמן שהיה רוצה הב"ה היה מדבר עמו וראויה פרשי' זו ליאמי' על ידי משה כשאר התורה אלא שזכו אלו שתאי' על ידיהן שמגלגלין זכות על ידי זכאי וחוב' על ידי חייב.

(י) **או בדרך רחוקה** נקוד עליו לומר לא שרחוקה ודאי אלא שהיה חוץ לאסקופת העזרה כל זמן שחיטה פסח שני חמץ ומצה עמו בבית ואינו יום טוב ואינו אסור לאכול חמץ אלא עמו באכילתו.

(יד) **וכי יגור**¹⁷⁶⁵ **ועשה פסח** יכול כל המתגייר יעשה פסח מיד ת"ל חוקה אחת אלא כך משמעו כי יגור גר ובא עת לעשות פסח שני עם חברו כחוקת הפסח וכמשפטו כן יעשה.

(טו) **המשכן לאהל העדות** המשכן העשוי להיות אהל ללוחות העדות. היה על המשכן הווה על המשכן וכן כל לשון הפרשה.

(יז) **העלות הענן** כתרוממו איסתלקות וכן ונעלה הענן ולא יתכן לכתוב ולפי עלות ענן ועלה הענן שאין זה לשון סילוק אלא לשון צמוח ועליה כמו (מלכים א' יח, מד) הנה עב קטנה ככף איש עולה.

(יח) **על פי ה' יסעו** שנינו במלאכת המשכן כיון שהיו ישראל נוסעין היה עמוד הענן מתקפל ונמשך על גבי בני יהודה כמין קורה תקעו והריעו ותקעו ולא היה מהלך עד שמשה אומי' (במדבר י, לה) קומה ה' ויפוצו אויביך בסיפרי (פד) ונסע דגל יהודה. **על**¹⁷⁶⁶ **פי ה' יחנו** כיון שהיו חונים עמוד הענן היה נמשך ועולה ומתמר על גבי בני יהודה כמין סוכה ולא היה פורש עד שמשה אומי' (במדבר י, לו) שובה ה' רבבות אלפי ישראל הוי אומי' על פי ה' וביד משה.

(כ) **ויש כלומי' ופעמים.** **ימים מספר** ימים מועטין.

(כב) **או ימים** או שנה.

פרק י

(ב) **למקרא העדה** כשתרצה לדבר עם סנהדרין ושאר העם ותקראם להאסף תקראם על ידי חוצרות.

ולמסע את המחנות בעת סילוק מסעות תתקעו בהן לסימן נמצאת אומי' על פי שלשה היו נוסעין על פי רוח הקדש ועל פי משה ועל פי חוצרות. **מקשה** מן העשת נעשה והיה מקישו בקרנס.

(ג) **ותקעו בהן** בשתייהן והוא סימן למקרא העדה. **ונועדו אליך הנשיאים**¹⁷⁶⁷ פתח אהל מועד.

(ד) **ואם באחת יתקעו** הוא סימן למקרא הנשיאים שני' ונועדו אליך הנשיאים אף הן יעידתן לאהל מועד ומגזרה שוה הוא בא בסיפרי.

¹⁷⁶⁴ בפסוק "וככל".

¹⁷⁶⁵ בפסוק "יגור אתכם גר".

¹⁷⁶⁶ בפסוק "ועלי".

¹⁷⁶⁷ נראה שחלה טעות בדפוס רומא. רק בפסוק ד' מדובר על הנשיאים ולא בפסוק ג'. אולי צריך לגרוס "ונועדו אליך (הנשיאים) [כל העדה] פתח אהל מועד". לא מצאתי בסיס לגרסת דפוס רומא בכתבי היד. גם בעותקים של JTS ו-AU נמתח קו למחיקה על המילה "הנשיאים". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 108.

(ה) **ותקעתם תרועה** סימן מסע המחנות תקיעה תרועה ותקיעה כך נדר' בסיפרי מן המקראות יתרון.

(ז) **ובהקהיל את הקהל** לפי שהוא אומ' והיו לך למקרא העדה ולמסע את המחנות מה מקרא העדה ותוקעין שני כהנים בשתייהן שנאמר ותקעו בהן אף מסע המחנות בשתייהן יכול מה מסע המחנות תוקע ומריע ותוקע אף מקרא העדה תוקע ומריע ותוקע ומעתה אין חלוק בין מקרא העדה למסע המחנות תלמוד לומר ובהקהיל את הקהל תתקעו ולא תריעו למד שאין תרועה למקרא העדה והוא הדין לנשיאים הרי סימן לשלשתם מקרא העדה בשתיים ושל נשיאים באחת וזו וזו אין בהן תרועה ומסע מחנות בשתיים על ידי תקיעה תרועה ותקיעה.

(ח) **ובני אהרן¹⁷⁶⁸ יתקעו** במקראות ובמסעות הללו.

(י) **על עולתיכם** בקרבן צבור הכתו' מדבר. **והיו לכם לזכרון** מכאן למדו מלכיות עם זכרונות ושופרות נאמר כאן והיו לכם לזכרון הרי זכרונות אני ה' אלהיכם זו מלכיות ותקעתם בחצוצרות הרי שופרות.

(יא) **בחדש השני** נמצאת אתה אומר שנים עשר חדש חסר י' ימים עשו בחורב שהרי בראש חדש סיון חנו שם ולא נסעו עד עשרים באייר לשנה הבאה.

(יב) **למסעיהם** כמשפט המפורש במסע דגליהם מי ראשון ומי אחרון. במדבר פארן קברות התאוה במדבר פארן היה ושם חנו במסע זה.

(יז) **והורד המשכן** כיון שנסע דגל יהודה נכנסו אהרן ובניו ופרקו את הפרכת וכסו את הארץ שני (במדבר ד, ה) ובא אהרן¹⁷⁶⁹ בנסוע המחנה ובני גרשון ובני מררי פורקין המשכן וטוענין אותו בעגלות ונוסעין וארון וכלי הקדש שלמשה בני קהת עומדין מכוסין ונתונין על המוטות עד שנסע דגל מחנה ראובן ואחר כך ונסעו הקהתים.

(כא) **נושאי המקדש** נושאי דברים המקודשין. **והקימו את המשכן** היו מקימין את המשכן בני גרשון ובני מררי שהיו קודמין להן מסע שני דגלים כשהיה הענן שוכן וסימן החנייה נראה בדגל בני יהודה והן חונין ועדין בני קהת באין מאחריהן עם שני דגלים האחרונים היו בני גרשון ובני מררי מקימין המקדש וכשבאין בני קהת מצאו אותו על מכונו ומכניסין בו הארון והשולחן והמנורה והמזבחות וזהו משמע המקרא והקימו מקימי המשכן אותו עד בואם שלבני קהת.

(כה) **מאסף לכל המחנות** מצאתי בתלמוד ירושלמי לפי שהיה שבטו שלדן מרובה באכלוסין היה נוסע באחרונה וכל מי שמאבד דבר היה מחזירו לו אתיא כמאן דאמי' כתיבה היו מהלכין ומפיק לה (במדבר ב, יז) מכאשר יחנו כן יסעו ואית דאמי' כקורה היו מהלכין ומפיק לה מן מאסף לכל המחנות.

(כח) **אלה מסעי** זה סדר מסעיהם. **ויסעו** ביום ההוא נסעו.

(כט) **חובב¹⁷⁷⁰** הוא יתרו כמו שני' (שופטים ד, יא) ומבני¹⁷⁷¹ חובב חותן משה ומה תלמוד לומי' (שמות ב, יח) ותבאנה אל רעואל אביהן מלמד שהתינוקות קורין לאבי אביהן אבא וז' שמות היו לו ליתרו יתרו על שם שיתר פרש' אחת בתורה חובב על שחבב את התורה כו'. **נוסעים אנחנו אל המקום** מיד עד ג' ימים אנו נכנסין לארץ שמסע זה הראשון נסעו על מנת ליכנס לארץ מיד אלא שחטאו במתאוננים ומפני מה שתף עצמו עמהן עדין לא נגזרה גזרה וכסבור שהוא נכנס.

(ל) **אל ארצי ואל מולדתי** אם בשביל נכסי אם בשביל מולדתי.

(לא) **אל נא תעזב אותנו** אין נא אלא לשון בקשה שלא יאמרו לא נתגייר יתרו מחבה ומאהבה אלא סבור היה שיש לגרים חלק בארץ עכשיו שראה שאין לגרים חלק הניחן.

¹⁷⁶⁸ בפסוק "וּבְנֵי אֶהֱרֹן הַכֹּהֲנִים".

¹⁷⁶⁹ בפסוק "וּבְנֵינוּ".

¹⁷⁷⁰ בפסוק "לְחֻבֵּב".

¹⁷⁷¹ בפסוק "מִבְּנֵי".

כי על כן ידעת חנותינו נאה לעשות זה על אשר יעתד¹⁷⁷² חנותינו במדבר וראית ניסים וגבורות שנעשו לנו כי על כן כמו על אשר וכן (בראשית לח, כו) כי על כן לא נתתיה כי על כן באו בצל קורתי (בראשית יט, ח) כי על כן ראיתי פניך (בראשית לג, י).
והיית לנו לעינים לשון עבר כתרגומו ד"א לשון עתיד כל דבר ודבר שיתעלם מעינינו תהא מאיר עינינו ד"א שתהא חביב עלינו כגלגל עינינו שני (דברים י, יט) ואהבתם את הגר.

(לב) **והיה הטוב** מה טובה הטיבו לו אמרו רז"ל כשחלקו ישראל את הארץ היה דשנה שליריחו ת"ק אמה על ת"ק אמה הניחוהו מלחלוק אמרו מי שיבנה בית המקדש בחלקו הוא יטלנו ובין כך ובין כך נתנוהו לבני יתרו ליונדב בן רכב.

(לג) **דרך שלשת ימים** מהלך ג' ימים הלכו ביום אחד שהיה הב"ה חפץ להכניסן לארץ מיד.
וארון ברית ה' נוסע לפניהם דרך שלשת ימים זה הארון היוצא עמהם למלחמה ובו שברי לוחות מונחין ומקדים לפניהם דרך ג' ימים לתקן להם החנייה.

(לד) **וענו ה' עליהם יומם** ז' עננים כתובים במסעות ד' מד' רוחות העולם אחת מלמעלה ואחת מלמטה ואחת לפניהם מנמיך את הגבוה ומגביה את השפל והורג נחשים ועקרבים.

(לה) **ויהי בנסוע הארון** עשה לו סימניות מלפניו ומלאחריו לומ' שאין זה מקומו ולמה נכתב כאן להפסיק בין פורענות לפורענות ראשונה ויסעו מהר ה' אמ' ר' חמא אותו היום סרו מאחרי ה' פורענות שנייה ויהי העם כמתאוננים והיכן מקומה אמ' רב אשי בדגלי' כדאי' בכל כתבי הקדש.
ויפוצו אויביך המכונסין.
וינוסו משנאיך הרודפין משנאיך¹⁷⁷³ אלו ששונאין את ישראל שכל השונאן כאלו שונא להב"ה שני (תהלים פג, ג) ומשנאיך נשאו ראש ומי הם על עמך יערימו סוד.
קומה ה' לפי שהיה מקדים לפניהם מהלך ג' ימים היה משה אומר עמוד והמתן ואל תתרחק יותר בתנחומא בויקהל.

(לו) **שובה** מנחם תרגמו לשון מרגוע וכן (ישעיהו ל, טו) בשובה ונחת תושעון.
רבבות אלפי ישראל מגיד שאין השכינה שורה פחות מב' רבבות וב' אלפים.

פרק יא

(א) **ויהי העם כמתאוננים**¹⁷⁷⁴ אין העם אלא הרשעים וכן הוא אומר (שמות יז, ד) מה אעשה לעם הזה וכשהן כשרים קרוין עמי שני (שמות ה, א) שלח את עמי (מיכה ו, ג) עמי מה עשיתי לך.
כמתאוננים אין מתאוננים אלא לשון עלילה היאך יפרשו מאחרי ה' וכן הוא אומ' (מלכים ב' ה, ז) כי מתאנה הוא לי.
רע באזני ה' תואנה שתהא רעה באזניו שמבקשין שתבא באזניו ויקניטוהו אמרו אוי לנו כמה לובטנו בדרך הרי שלשה ימים לא נחנו מעינוי הדרך.
ויחר אפו אמר הב"ה אני הייתי מתכוין לטובתן כדי שיכנסו לארץ מיד.
בקצה המחנה במוקצין שבמחנה לשפלות אלו ערב רב ר' שמעון בן מנסיא אומר בקצינים שבהם ובגדולים.

(ב) **ויצק העם אל משה** משל למלך בשר ודם שכעס על בנו והלך הבן אצל אוהבו שלאביו אמר לו צא ובקש לי רחמים מאבא.
ותשקע האש במקומה בארץ שאלו חזרה לאחת מן הרוחות היתה מקפלת כל הרוח.

(ד) **והאספסוף**¹⁷⁷⁵ אלו ערב רב שנאספו עליהם בצאתם ממצרים.
וישובו בני ישראל.
ויבכו עמהם.

מי יאכילנו בשר וכי לא היה להם בשר והלא כבר נאמר (שמות יב, לח) וגם ערב רב עלה אתם וצאן ובקר מקנה כבד מאד ואם תאמר אכלום והלא בכניסתן לארץ נאמר (במדבר לב, א) ומקנה רב היה לבני ראובן וגוי' אלא שמבקשין עלילה.

¹⁷⁷² היפוך אותיות, צריך לומר "ידעת". יש סימני תיקון בדפוס רומא, ב-JTS וגם ב-AU.

¹⁷⁷³ לא מסומן כדיבור המתחיל בדפוס רומא, ונראה כפירוש נוסף.

¹⁷⁷⁴ בפסוק "קמתאננים".

¹⁷⁷⁵ בפסוק "והאספסוף".

(ה) **אשר נאכל במצרים חנם** אם תאמר שמצריים היו נותנין להם דגים בחנם והלא כבר נאמר (שמות ה, יח) ותבן לא ינתן לכם אם תבן לא היו נותנין דגים היו נותנין להם חנם אלא מה אני מקיים חנם חנם מן המצות.

את הקישואים¹⁷⁷⁶ **ואת האבטחים** אמר ר' שמעון מפני מה המן משתנה לכל דבר חוץ מאלו מפני שהן קשין למניקות אומי למניקות אל תאכלי שום ובצל מפני התינוק משל למלך וכו' כדאי בסיפרי.

קישואים¹⁷⁷⁷ קוקומריש.

אבטחים¹⁷⁷⁸ מילוניש.

החציר הן כרישין.

(ו) **בלתי אל המן עינינו** מן בשחר מן בערב.

(ז) **והמן כזרע גד הוא** מי שאמי' זו לא אמי' זו ישראל אמרו בלתי אל המן עינינו והקב"ה אמר והמן כזרע גד הוא כלומר ראו בני העולם כמה הם מתלוננים עלי והמן כל כך הוא חשוב כזרע גד עגול ובלעז קוליינטרא.

בדולח¹⁷⁷⁹ שם אבן טובה.

(ח) **שטו העם** אין שיטה אלא לשון טיול בלי עמל.

וטחנו בריחים לא ירד לריחים ולא לקדירה ולא למדוכה אלא משתנה הוא לטעם הנטחנין והנדוכין ומבושלין.

בפרור בקדרה.

לשד השמן לחלוח שלשמן כך פירשו דונש ודומה לו נהפך לשדי בחרבונני קיץ (תהלים לב, ד) ורבתי דרשו לשון שדים אבל אין ענין שדים אצל שמן ואי אפשר לומי השמן לשון (דברים לב, טו) וישמן ישורון שא"כ היה המ"ם נקוד קמץ קטן וטעמו למטה תחת המס עכשיו שהמס נקוד פתח קטן והטעם תחת השין לשון שמן הוא והשין שנקודה קמץ גדול ואינה נקודה בפתח קטן מפני שהיא סוף פסוק ויש מפרשין לשון נוטריקון לש"ד ליש שמן דבש כעיסה הנילושה בשמן וקטופה בדבש ותרגו' שלאונקלוי שתרג' דליש במשחא נוטה לפתרונו של דונש שהעיסה שנילושה בשמן לחלוח שמן יש בה.

(י) **בוכה למשפחותיו** משפחות משפחות נאספין ובוכין לפרסם תרעומותן בגלוי ורבתי' פרשו על עסקי משפחות על העריות הנאסרות להן.

(יב) **כי תאמר אלי שאהו בחיקך** שאתה אומר אלי והיכן אמי' לו כן (שמות לב, לד) לך נחה את העם הזה¹⁷⁸⁰ ואוי' (שמות ו, יג) ויצום אל בני ישראל על מנת שיהיו סוקלין אתכם באבנים ומחרפין אתכם.

על האדמה אשר נשבעת לאבותיו אתה אומי' לשאתם בחיקי.

(טו) **אם ככה את עושה לי** תשש כוחו של משה כנקבה שהראהו פורענות שעתידה לבא עליהם על זאת אמר לפניו אם כן הרגני תחלה.

ואל אראה ברעתי ואל אראה ברעתם היה לו לכתוב אלא שכנה הכתוב וזהו אחד מתקוני סופרים בתורה שכנו לתקון הלשון.

(טז) **אספה לי** הרי תשובה לתלנותך שאמרת לא אוכל אנכי לבדי והזקנים הראשונים היכן היו והלא אף במצרים ישיבה עמהם שני (שמות ג, טז) לך ואספת את זקני ישראל אלא במתאוננים מתו וראויין היו לכך בסיני שנאמר (שמות כד, יא) ויחזו את האלהים ואל אצילי בני ישראל שנהגו קלות ראש כנושך פתו ומדבר אל המלך וזהו ויאכלו וישתו (שמות כד, יא) ולא רצה הקב"ה ליתן אבל במתן תורה ופרע להם כאן.

אשר ידעת כי הם זקני העם אותם שאתה מכיר שנתמנו עליהם שוטרים במצרים בעבודת פרך והיו מרחמין עליהם ולוקין על ידם שני (שמות ה, יד) ויכו שוטרי בני ישראל עתה יתמנו בגודלתן כדרך שנצטערו בצרתן.

ולקחת אותם קחם בדברים אשריכם שנתמניתם פרנסין על בניו של מקום.

והתיצבו שם עמך כדי שיראו ישראל וינהגו בהם כבוד וגדולה ויאמרו חביבין אלו שנכנסו עם משה לשמוע דבור מפי הקב"ה.

¹⁷⁷⁶ בפסוק "הקשואים".

¹⁷⁷⁷ בפסוק "הקשואים".

¹⁷⁷⁸ בפסוק "האבטחים".

¹⁷⁷⁹ בפסוק "הבדלח".

¹⁷⁸⁰ המילה "הזה" איננה בפסוק.

(יז) **וירדתי** זו אחת מעשר ירידות הכתובות בתורה.

ודברתי עמך ולא עמהן.

ואצלתי מן הרוח ואירבי כתרגום כמו (שמות כד, יא) ואל אצילי בני ישראל.

ושמתי עליהם למה משה דומה באותה שעה לנר שמונח על גבי מנורה והכל מדליקין ממנה ואין אורה חסר כלום.

ונשאו אתך התנה עמהם על מנת שיקבלו עליהם טורח בני שהן טרחנין וסרבנים.

ולא תשא אתה לבדך הרי תשובה למה שאמרת לא אוכל אנכי לבדי לשאת.

(יח) **התקדשו** הזמינו עצמכם לפורענות וכן הוא אומר (ירמיהו יב, ג) הקדישם ליום הריגה¹⁷⁸¹.

(כ) **עד חדש ימים** זו בכשרים שמתמצין על גבי מטותיהן עד שנשמתן יוצאה וברשעים אומר הבשר עודנו בין שניהם ואף ה' חרה בעם כך היא שנויה בסיפרי אבל במכילת' שנויה בחלוק הרשעים אוכלין ומצטערין ל' יום והכשרים עודנו בין שניהם.

עד אשר יצא מאפכם כתרגו' דתקוצון ביה יהי דומה לכם כאלו אכלתם ממנו יותר מדאי עד שיצא ונגעל לחוץ דרך האף.

והיה לכם לזרא שתהיו מרחקין אותו יותר ממה שקרבתם אותו ובדברי ר' משה הדרשן ראיתי שיש לשון שקורין לחרב זרא.

את ה' אשר בקרבכם אם לא שנטעתי שכינתי ביניכם לא גבה לבכם ליכנס לכל הדברים הללו.

(כא) **שש מאות אלף רגלי** לא חשש למנות את הפרט ג' אלפים יתרים ור' משה הדרשן אמר שלא בכך אלא אותן שיצאו ממצרים.

(כב) **הצאן ובקר ישחט** זה אחד מד' דברים שהיה ר' עקיבא דורש ואין ר' שמעון דורש כמותו ר' עקיבא אומר שש מאות אלף רגלי ואתה אמרת בשר אתן להם ואכלו חדש ימים הצאן ובקר הכל כמשמעו מי מספיק להם כעניין שני (ויקרא כה, כו) ומצא כדי גאולתו ואי זו קשה זו או שמעו נא המורים (במדבר כ, י) אלא זו לפי שלא אמר ברבים חסך עליו הכי ולא נפרע ממנו וזו שלמי מריבה היתה בגלוי לפיכך לא חסך עליו הכתו' ר' שמעון אומ' חס ושלום לא עלתה על דעתו שלאותו צדיק כך מי שכתו' בו (במדבר יב, ז) בכל ביתי נאמן הוא יאמר אין הב"ה מספיק לנו אלא כך אמ' משה שש מאות אלף רגלי העם ואתה אמרת בשר אתן להם וא"כ¹⁷⁸² תהרוג אומה גדולה כזו הצאן ובקר ישחט להם כדי שיהרגו ותהא אכילה זו מספקתן לעולם וכי שבחך הוא זה אומרין לחמור טול כור שעורים ונחנתוך את ראשך השיבו הב"ה ואמ' אם לא אתן שקצרה ידי הטוב בעיניך שיד ה' תקצר בעיניהם יאבדו הם ומאה כיוצא בהם ואל תהא יד ה' קצרה שעה אחת.

(כג) **עתה תראה היקרד דברי** רבן גמליאל בנו שלר' יהודה הנשיא אומר אי אפשר לעמוד על הטפל מאחר שאין אלא מבקשי עלילה לא תספיק להם סופן לדון אחריו אם אתה נותן להם בשר בהמה דקה יאמרו גסה בקשנו ואם גסה יאמרו דקה בקשנו חיה ועוף דגים וחגבים בקשנו אמ' לו א"כ¹⁷⁸³ יאמרו שקצרה יד ה' אמ' לו הריני הולך ומפייסן אמר לו עתה תראה היקרד דברי שלא ישמעו לך הלך משה לפייסן אמר להם היד ה' תקצר (תהלים עח, כ) הן הכה צור ויזובו מים אמרו פשרה היא זו ואין בו כח לתת את שאלתנו וזהו שנאמר ויצא משה וידבר אל העם כיון שלא שמעו לו ויקח שבעים איש.

(כה) **ויתנבאו ולא יספו** לא נתנבאו אלא אותו היום בלבד כך מפורש בסיפרי ואונק' תרג' ולא פסקן לא פסקה נבואה מהן.

(כו) **וישארו שני אנשים במחנה** מאותן שנבחרו אמרו אין אנו כדי לגדולה זו מצאתי במדרש מעין גנים אלדד (במדבר לד, כא) זה אלידד בן כסלון מידד זה (במדבר לד, כד) קמואל בן שפטן ומתוך שמיעטו את עצמן זכו ליכנס לארץ ולפי' נתפרשו שמותן והשאר שלא נתפרשו שמותן לא נכנסו לארץ.¹⁷⁸⁴

והמה בכתובים המבוררין לסנהדרין ונכתבו כולן נקובין בשמות ועל ידי גורל ולפי שהחשבון עולה ליי"ב שבטים ששה לכל שבט ושבת חוץ מבי' שבטים שאין מגיע אליהם אלא חמשה חמשה אמר משה אין שבט שומע לי לפחות משבטו זקן אחד מה עשה נטל ע"ב פתקין וכתב על ע' זקן ועל שנים חלק עמד וברר ו' מכל שבט ושבת והיו ע"ב אמר להם בואו וטולו פיטקיכם מתוך קילפי מי שעלה בידו זקן נתקדש מי שעלה בידו חלק אמר לו לא חפץ בך הקב"ה.

¹⁷⁸¹ בפסוק "והקדשם ליום הרגה".

¹⁷⁸² "ואחר כך".

¹⁷⁸³ "אם כן".

¹⁷⁸⁴ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 115.

(כז) **וירץ הנער** י"א גרשום בן משה היה.

(כח) **כלאם** הטל עליהם צרכי צבור והן כלים מאליהן ד"א תנם אל בית הכלא לפי שהיו מתנבאין ואומריי משה מת ויהושע מכניס את ישראל לארץ.

(כט) **המקנא אתה לי** כמו בשבילי כל לשון קנאה אדם הנותן לב על הדבר או לנקמה או לעזור אוחו בעובי המשא.

(ל) **ויאסוף** לשון כניסה לבית כמו (דברים כב, ב) ואספתו אל תוך ביתך ואב לכולך (תהלים לט, ז) יצבור ולא ידע מי אוספם מלמד שלא הביא עליהם פורענות עד שנכנסו הצדקים איש לאהלו.

(לא) **ויגז** הפריח וכן (תהלים צ, י) כי גז חיש ונעופה וכן (נחום א, יב) נגוזו ועבר. **ויטוש** ויפשוט כמו (שמואל א' ל, טז) והנם נטושים על פני השדה¹⁷⁸⁵. **וכמאתים**¹⁷⁸⁶ פורחות בגובה עד שהן כנגד לבו שלאדם שלא יהא טורח באסיפתו לא להגביה ולא לשחות.

(לב) **הממעיט** מי שאסף פחות מכולן העצלים והחגרים אסף עשרה חמרים. **וישטחו** עשו אותן משטיחין משטיחין.

(לג) **טרם יכרת** כתרגומו עד לא פסק ד"א אינו מספיק לפסקו בשניו עד שנשמתו יוצאה.

פרק יב

(א) **ותדבר** אין דבור בכל מקום אלא לשון קשה וכן הוא אומר (בראשית מב, ל) דבר האיש אדוני הארץ אתנו קשות ואין אמירה בכל מקום אלא תחנונים וכן אומ' (בראשית יט, ז) ויאמר אל נא אחי תרעו (במדבר יב, ו) שמעו נא דברי אין נא אלא לשון בקשה.

ותדבר מרים ואהרן היא פתחה בדבר תחלה לפי הקדימה ומנין היתה יודעת שמשה פירש מן האשה ר' נתן אומר מרים היתה יושבת בצד צפורה בשעה שני למשה אלדד ומידד מתנבאים במחנה כיון ששמעה צפורה אמרה אוי לנשותיהן של אלו אם הן נזקקין לנבואה שיהיו פורשין מנשותיהן כדרך שפרש בעלי ממני מכאן ידעה מרים והגידה לאהרן ומה מרים שלא נתכונה לגנותו נענשה כך קל וחומר למספר בגנותו של חברו.

כושית יפת מראה בגימטריי חשבונו של זה כחשבונו של זה.

האשה הכושית מגיד שהכל מודין ביפיה כשם שהכל מודים בשחרותו של כושי. **על אודות האשה** על אודות גירושיה.

כי אשה כושית לקח מה ת"ל אלא יש לך אשה נאה ביופי ואינה נאה במעשים במעשים ולא ביופי וזו נאה בכל.

האשה הכושית על שם נזיה נקראת כושית כאדם הקורא לבנו נאה כושי כדי שלא ישלוט בו עין הרע.

כי אשה כושית לקח ועתה גרשה.

(ב) **הרק אך במשה** לבדו דבר ה'. **הלא גם בנו דבר** ולא פרשנו מדרך ארץ.

(ג) **ענו** שפל וסבלן.

(ד) **פתאום** נגלה עליהם פתאום והם היו טמאין בדרך ארץ והיו צועקים מים מים להודיע שיפה עשה משה שפרש מן האשה מאחר ששכינה נגלית עליו תדיר ואין עת קבועה לדבור. **שלתכם** מגיד ששלשתם נקראו בדבור אחד מה שאי אפשר הפה לומי והאזן לשמוע.

(ה) **בעמוד ענן** יצא יחידי שלא כמדת מלך בשר ודם מלך בשר ודם כשיוצא למלחמה יוצא באכלוסין וכשיוצא לשלום במעט גוי אבל הב"ה כשיוצא למלחמה יוצא יחידי שני (שמות טו, ג) ה' איש מלחמה כשיוצא לשלום יוצא באכלוסין שני (תהלים סח, יח) רכב אלהים רבותים אלפי שנאן. **ויקרא אהרן ומרים** שיהיו נמשכים ויוצאים לקראת הדבר.

¹⁷⁸⁵ בפסוק "וְהָיָה נְטוּשִׁים עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ".
¹⁷⁸⁶ היפוך אותיות. בפסוק "וּכְאֵמֶתִים". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 111.

ויצאו שניהם מפני מה משכן והפרישן ממשו לפי שאומרין מקצת שבחו שלאדם בפניו וכולו שלא בפניו וכן מצוי בנח שלא לפניו נאמי (בראשית ו, ט) איש צדיק תמים ובפניו נאמי לו (בראשית ז, א) כי אותך ראיתי צדיק לפני ד"א כדי שלא ישמע בנוזיפתו שלאחרן.

(ו) **שמעו נא דברי** אין נא אלא לשון בקשה.

אם יהיה נביאכם אם יהיו לכם נביאים.

ה' במראה אליו אתודע שכינת שמי אינה נגלית עליו באספקלרייא המאירה אלא בחלום חזיון.

(ח) **פה אל פה** פה אל פה אמרתי לו לפרוש מן האשה והיכן אמר לו בסיני כשאמי לו (דברים ה, כו) לך אמור להם שובו לכם לאהליכם ולמשה אמי (דברים ה, כז) ואתה פה עמוד עמדי.

ומראה ולא בחידות ומראה זה מראית דבור שאני מפר' לו הדבור במראות דבור שבו ואיני סותמו לו בחידות כענין שני ביחזקאל (יחזקאל יז, ב) חוד חידה יכול מראה שכינה ת"ל (שמות לג, כ) לא תוכל לראות פני¹⁷⁸⁷.

ותמונת ה' יביט זה מראה אחרים כענין שני (שמות לג, כג) וראית את אחורי.

בעבדי במשה אינו אומר בעבדי משה אלא בעבדי במשה בעבדי אע"פ שאינו כמשה או במשה אע"פ שאינו עבדי כדאי הייתם לירא מפניו וכל שכן שהוא עבדי ועבד מלך כמלך הוא ואין המלך אוהבו חנם ואם תאמרו אין מכיר במעשיו זו קשה מן הראשונה.

(ט) **ויחר אף ה' במ** אחר שהודיע סרחן גזר עליהן נדוי קל וחומר לבשר ודם שלא יכעוס על חברו עד שיודענו סרחנו.

(י) **והענן סר מעל האהל** ואחר כך מצורעת כשלג משל למלך שאמר לפרדגוג רדה את בני אבל לא תרדנו בפני עד שאלך מאצלך שרחמי עליו.

(יא) **נואלנו** כתרנומו לשון אויל.

(יב) **אל נא תהי** אחותינו כמת מה מת מטמא בביאה אף מצורע מטמא בביאה.

אשר בצאתו מרחם אמו אמנו היה לו לומר אלא שכנה הכתוב אשר יצאת מרחם אמנו וראוי לנו כאלו נאכל חצי בשרנו כענין שנאמר (בר' לז, כז) כי אחינו בשרנו הוא ולפי משמעו אף הוא נראה כן אינו ראוי להניח את אחותנו כמת אשר מאחר שיצא מרחם אמו של זה שיש בידו כח לעזור ואינו עוזר הרי הוא כמו שנאכל חצי בשרו שאחיו בשרו הוא ד"א אל נא תהי כמת אם אינך רופאה בתפלה מי מסגירה מי מטהרה אני אי אפשי לראותה שאני קרוב וקרוב אינו רואה את הנגעים וכהן אחר אין בעולם וזהו אשר בצאתו מרחם אמו.

(יג) **אל נא רפא נא לה** בא הכתוב ללמדך שהשואל דבר צריך להיות שנים או שלשה דברים של תחנונים ואחר כך יבקש שאלותיו.

לאמר מה ת"ל לאמר לו השיבני על דברי אם אתה מרפא אותה אם לאו עד שהשיבו ואביה ירוק ירק בפניה ר' אלעזר בן עזריה אומ' בד' מקומות בקש משה לפני הקב"ה להשיבו אם יעשה שאלותיו אם לאו כיוצא בו ויאמר משה לפני ה' לאמר יפקוד ה' אלהי הרוחות (במדבר כז, טז) כיוצא בו ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר (דברים ג, כג) כיוצא בו וידבר ה' אל משה לאמר הן בני ישראל לא שמעו אלי (שמות ו, יב) מה ת"ל לאמר השיבני אם תגאלם אם לאו עד שהשיב לו עתה תראה.

רפא נא לה מפני מה לא האריך בתפלה שלא יהיו ישראל אומרין אחותו נתונה בצרה והוא עומד ומרבה בתפלה.

(יד) **ואביה ירוק ירק**¹⁷⁸⁸ בפניה אם אביה הראה לה פנים זועפות הלא תכלם שבעת ימים קל וחומר לשכינה ארבעה עשר יום אלא דיו לבא מן הדין להיות כנדון לפיכך אף לנוזיפתי תסגר שבעת ימים.

ואחר תאסף אומ' אני שכל אסיפות האמורות במצורעין על שם שהוא משולח חוץ למחנה וכשהוא נרפא נאסף אל המחנה ואסיפה זו לשון הכנסה.

(טו) **והעם לא נסע** כבוד זה חלק לה המקום בשביל שעה אחת שהמתנה למשה כשנשלך ליאור שנאמר (שמות ב, ד) ותתצב אחותו מרחוק נתעכבה בשבילה שכינה וכל ישראל.

חסלת פרש' בהעלותך

¹⁷⁸⁷ בפסוק "את פני".

¹⁷⁸⁸ בפסוק "ירק ירק".

(ב) **שלח לך אנשים** למה נסמכה פרשת מרים לפרש' מרגלים לפי שלקת על ידי דבה שדברה באחיה ורשעים הללו ראו ולא לקחו מוסר.

שלח לך לדעתך אני איני מצוה אותך אם תרצה שלח לפי שבאו ישראל ואמרו לו (דברים א, כב) נשלחה אנשים לפנינו כמו שכתוב (דברים א, כב) ותקרבו אלי כולכם ומשה נמלך בשכינה אמי ה' אני אמרתי להם שהיא טובה שנאמי' (שמות ג, יז) אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ טובה חייהם שאני נותן להם מקום לטעות בדברי מרגלים למען לא ירשוה.

(ג) **על פי ה'** ברשות.

כולם אנשים לשון חשיבות אותה שעה כשרים היו.

(טז) **להושע בן נון יהושע** התפלל עליו ואמי' יה יושיעך מעצת מרגלים.

(יח) **החזק הוא הרפה** סימן מסר להם אם בפרזים יושבין חזקים הם שסומכין על גבורתם ואם בערים בצורות חלשים הם בפצחין¹⁷⁸⁹ כרכים פתוחין מאין חומה.

(יט) **הטובה** היא¹⁷⁹⁰ במעיינות ותהומו' בריאין הם.

(כ) **היש בה עץ** אם יש בהם אדם כשר שמגין זכותו עליהם.

בכורי ענבים ימים שהענבים מתבשלין בבכור.

(כא) **ממדבר צין עד רחוב לבא חמת** הלכו בגבוליה באורך וברוחב כמין גם הלכו רוח גבול דרומית ממקצוע מזרח עד מקצוע מערב כמו שצוה משה עלו זה בנגב דרך גבול שפת דרומית לכו והיא ממדבר צין שהוא במקצוע דרומית מזרחית עד הים שהוא גבול מערבי ומשם חזרו והלכו כל גבול מערבי על שפת הים עד לבא חמת שהוא אצל הר ההר במקצוע צפונית מערבית כמו שמפורש בגבולות הארץ בפרשת אלה מסעי.

(כב) **ויבא עד חברון** כלב לבדו הלך שם ונשתטח על קברי אבות שלא היא ניסת לחבריו להיות בעצתם וכן הוא אומר (דברים א, לו) ולו אתן את הארץ אשר דרך בה וכתוב (שופטים א, כ) ויתנו לכלב את חברון.

שבע שנים נבנתה אפשר שבנה חם חברון לכנען בנו הקטן קודם שבנה צוען למצרים בנו הגדול אלא מהו נבנתה שהיתה מבונה מכל טוב על אחד שבעה בצוען ובא להודיעך שבחה של ארץ ישראל שאין לך טרשים בארץ ישראל יותר מחברון לכך הקצוה לקברות מתים ואין לך מעולה בכל הארצות שכמצרים יותר מצוען שני' (ישעיהו ל, ד) כי היו בצוען שריו ששם מושב שרים ומצרים עצמה מעולה מכל שאר ארצות שני' (בראשית יג, י) כגן ה' כארץ מצרים וחברון היתה מבונה מצוען ז' חלקים.

(כג) **זמורה** שוכת גפן ואשכול של ענבים תלוי בו.

וישאוהו במוט בשנים ממשמע שני' במוט איני יודע שהוא בשנים מה ת"ל בשנים בשני מוטות הא כיצד ח' נטלו אשכול א' נטל תאנה וא' נטל רמון יהושע וכלב לא נטלו כלום לפי שכל עצמן של מרגלים להוציא דבה נתכוננו לומר כשם שפירותיה משונים כך עמה משונה ואם חפץ אתה לידע כמה משאוי אחד מהם צא ולמד מאבנים שהקימו להם בגלגל שנאמר (יהושע ד, ה) והרימו לכם איש אבן אחת על שכמו ושקלום רבותי כל אחד מ' סאה וגמירי כל טונא דמידלי אניש על כתפיה אינו אלא שליש במשאוי שמסייעין אותו להרים נמצא משקל זה האשכול [נתקס]¹⁷⁹¹ סאין.

(כה) **וישובו**¹⁷⁹² **מקץ ארבעים יום** והלא ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה היא ומהלך אדם בינוני עשר פרסאות הרי מהלך ארבעים יום ממזרח למערב והם הלכו ארכה ורחבה אלא לפי שגלוי לפני הקב"ה שיחטאו ויגזור עליהם יום לשנה יום קצר לפנייהם הדרך.

¹⁷⁸⁹ "בפצחין" הוא תרגומו של "במחנים" בפסוק הבא, הנקרא בפירושו – "בפרזים".

¹⁷⁹⁰ על המילה "היא" אין סימן של דיבור מתחיל. אולי דיבור המתחיל צריך להיות "הטובה היא".

¹⁷⁹¹ המדפיסים השאירו כאן רווח על מנת שרוכש הספר ישלם כמות הסאין על סמך הגמרא בסוטה לד, א. כמות זו הושלמה בעותק PARMA1 ב"נתקס" ובעותק ONB ב"קכ". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 47, 116.

¹⁷⁹² בפסוק "מתור הארץ".

(כו) **וילכו ויבואו** מקיש הליכתן לביאתן מה ביאתן בעצה רעה אף הליכתן בעצה רעה. **וישיבו אותם דבר** את משה ואת אהרן.

(כז) **זבת חלב ודבש היא** כל דבר שקר שאין אומרי' קצת אמת בתחילתו אינו מתקיים בסופו.

(כח) **בצורות** לשו' חוזק ותרגומו כריכן בירניות עגולות עגול בלשון ארמי כרוך.

(כט) **עמלק יושב** לפי שנכוו בעמלק כבר הזכירוהו מרגלים כדי לייראן. **ועל יד הירדן** אצל ידו ולא תוכלו לעבור.

(ל) **ויהס כלב** השתיק את כולם למשה לשמוע מה ידבר משה צווח לומר וכי זו בלבד עשה לנו בן עמרם השומע היה סבור שבא לספר בגנותו ומתוך שהיה בלבם על משה בשביל דברי המרגלים שתקו כולם לשמוע גנותו אמר והלא קרע לנו את הים והוריד לנו את המן והגיז לנו את השלו. **עלה נעלה** אפי' אם היו הערים בצורות עד לשמים והוא אומי' לנו עשו סלמות ועלו שם היינו מצליחים בכל דבריו. **ויהס** לשון שתיקה וכן (זכריה ב, יז) הס כל בשר.

(לא) **כי חזק הוא ממנו** כביכול כלפי מעלה אמרו.

(לב) **אוכלת יושביה היא** בכל מקום שעברנו מצאנו קוברין מתים והבי"ה עשה לטובה כדי לטרדן באבלן ולא יתנו לב לאלו. **אנשי מדות** גבוהים וגדולים וצריך אתה לתת בהם מדה כמו גלית (שמואל א' יז, ד) גבהו שש אמות וזרת וכמו (דברי הימים א' יא, כג) איש מדה.

(לג) **הנפילים** ענקים מבני שמחזי ועזאל שנפלו מן השמים בימי דור אנוש. **וכן היינו בעיניהם** שמענום אומרים נמלים יש בכרם כדמות אנשים. **ענק** שמעניקים חמה בקומתן.

פרק יד

(ב) **לו מתנו** הלואי מתנו.

(ד) **נתנה ראש ונשובה מצרימה** כתרגויו נשים עלינו מלך ורז"ל פירשו לשון עבודה זרה כמו ויבא עד הראש.

(ט) **אל תמרודו** ושוב אל תיראו.

כי לחמנו הם נאכלם כלחם.

סר צלם מגנם וחזקם כשרים שבהם מתו איוב שהיה מגין עליהם מת וזהו שאמי' להם משה (במדבר יג, כ) היש בה עץ אל תקרי עץ אלא יועץ.¹⁷⁹³

(י) **לרגום אותם** יהושע וכלב.

וכבוד ה' נראה הענן ירד שם.

(יא) **עד אנה** עד היכן.

ינאצוני יחרפוני וירגיזוני.

בכל האתות בשביל הנסים שעשיתי היה להם להאמין שהיכולת בידי לקיים אבטחתי.

(יב) **ואורשנו** לשון תירוכין ואם תאמר מה אעשה לשבועת אבות ואעשה אותך לגוי גדול שאתה מזרעם.

(יג) **ושמעו מצרים את אשר**¹⁷⁹⁴ **העלית** ושמעו מצרים את אשר תהרגם.

¹⁷⁹³ כך הנוסח בדפוס רומא. אבל בכ"י פרמה 2708 ופרמה 3288 הוא מופיע בשוליים עם הסיום "היש בה עץ אל תקרי עץ אלא יועץ". גרסה זו עדיפה משום כתוב על איוב "איש הנה בארץ עוף איוב שמו" (איוב א, א). פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 81.
¹⁷⁹⁴ בפסוק "מצרים כי עלית". המילים "את אשר" הן פירוש, כמו שרש"י כותב בהמשך. זהו הסבר המובא בתוך דיבור המתחיל.

כי העלית כי משמש בלשו' אשר והם ראו את אשר העלית בכחך אותם מקרבם וכשישמעו שאתה הורגם לא יאמינו שחטאו לך אלא יאמרו שכנגדן יכולת להלחם אבל כנגד ל"א מלכים יושבי הארץ הזאת לא יכולת להלחם וזהו ואמרו אל יושב הארץ הזאת (במדבר יד, יד) כמו על יושב הארץ ומה יאמרו עליהם מה שאמור בסוף הענין מבלתי יכולת בשביל ששמעו כי אתה הי' שוכן בקרבם.

(יד) **ועין**¹⁷⁹⁵ **בעין נראה** אתה הי' עליהם והכל בדרך חבה ולא הכירו בך שנתקה אהבתך מהם עד הנה.

(טו) **והמתה את העם הזה** פתאום. **כאיש אחד** ומתוך כך ואמרו הגוים מבלתי יכולת הי' (במדבר יד, טז) בשביל ששמעו כי אתה הי' לפי שיושב הארץ חזקים וגבורים ואינו דומה פרעה לשלשים ואחד מלכים זאת יאמרו על יושבי הארץ הזאת מבלתי יכולת מתוך שאין יכולת להביאם שחטם יכולת שם דבר.

(יז) **כאשר דברת לאמר** לי ומהו הדבור הי' ארך אפים ארך אף היה צריך ליכתב אלא אפים לצדיקים ולרשעים כשעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וכותב הי' ארך אפים אמר לו למי אמר לו לצדיקים ולרשעים אמר לו הרשעים יאבדו אמר לו חייך שתצטרך לדבר כשחטאו בעגל ובמרגלים התפלל לפניו בארך אפים אמר לו הב"ה כבר אמרת לי לצדיקים אמר לו והלא אמרת לי אף לרשעים יגדל נא כח הי' כאשר דברת לעשות דבורך אף לרשעים ולא כאשר דברתי אני.

(יח) **ונקה לא ינקה** מנקה הוא לשבים ואינו מנקה לשאינן שבים.

(כ) **כדברך** בשביל מה שאמרת מבלתי יכולת.

(כא) **ואולם** כמו אבל אעשה זאת. **חי אני** לשון שבועה חי אני וימלא כבוד הי' את כל הארץ.¹⁷⁹⁶

(כב) **כי כל האנשים** הרי זה מקרא מסורס חי אני כי האנשים הרואים את כבודי אם יראו את הארץ וכבודי ימלא את כל הארץ שלא יתחלל שמי במגפה זו לאמר מבלתי יכולת להביאם שלא אמיתם פתאום אלא באיחור ארבעים שנה מעט מעט. **וינסו אותי** כמשמעו. **זה עשר פעמים** ב' במן ב' במים ב' בים ב' בשלו א' בעגל א' במרגלים כו' כדאי' בערכין (טו, א).

(כד) **רוח אחרת** שתי רוחות אחת בפה ואחת בלב שהיו סבורין שיאמי' כמותן למרגלים אמ' אני עמכם בעצה ולבו היה לומי האמת על ידי כן היה לו כח לשתקן כמו שני' (במדבר יג, ל) ויהס כלב שהיו סבורין שיאמר כמותן וזהו שני' בספר יהושע (יהושע יד, ז) ואשב אותו דבר כאשר עם לבבי ולא כאשר עם פי. **וימלא לבו אחרי**¹⁷⁹⁷ הרי זה מקרא קצר. **אשר בא שמה** חברון תנתן לו. **יורישנה**¹⁷⁹⁸ כתרגו' יתרכינה את הענקים ואת העם שבתוכה ואין לומי ירתנה אלא במקום יירשנה.

(כה) **העמלקי**¹⁷⁹⁹ אם תלכו שם יהרגו אתכם מאחר שאיני עמכם. **מחר פנו וסעו** לאחוריהם.

(כו) **עד מתי לעדה הרעה הזאת** אלו מרגלים מכאן לעדה שהיא עשרה. **אשר המה מלינים** את תלונות בני ישראל אשר המה המרגלים מלינים אותם עלי שמעתי.

(כח) **חי אני** לשון שבועה. **אם לא** אעשה לכם כביכול איני חי כאשר דברתם שבקשתם ממני במדבר הזה לו מתנו (במדבר יד, ב).

¹⁷⁹⁵ בפסוק "עין".
¹⁷⁹⁶ נוסח זה של רומא (שהוא לשון הפסוק) שונה מהנוסח הנפוץ, אך הוא כמעט זהה לנוסח של פירוש ר' יוסף קרא, שהוא "חי אני לשון שבועה חי אני וימלא כבודי את הארץ". ראו AIHaTorah.org וההערות שם.
¹⁷⁹⁷ בפסוק המילה "לבו" חסרה, אבל היא מופיעה באמצע דיבור המתחיל כהסבר.
¹⁷⁹⁸ בפסוק "יורשנה".
¹⁷⁹⁹ בפסוק "והעמלקי".

(כט) **וכל פקודיכם לכל מספרכם** כל הנמנין לכל המספר שאתם נמנים בו כגון לצבא ולתת שקלים כל המנויין לכל אותם המספרות ימותו ואלו הן מבין עשרים שנה ומעלה ולהוציא שבטו שללוי שאין פקודיהם בני עשרים.

(לב) **ופגריכם אתם** כתרגו' לפי שדבר על הבנים להורישם הארץ ובקש לומי' ואתם תמותו נופל זה הלשון לומי' אתם.

(לג) **ארבעים שנה** לא מת אחד מהם פחות מבין סי' שנה לכך נגזר מי' שנה שיהו אותם שלבני שנת כי מגיעין לכלל סי' ושנה ראשונה היתה בכלל ואע"פ שקדמה לשלוח מרגלים לפי שמשעשו את העגל עלתה גזרה זו במחשבה אלא שהמתין להם עד שתתמלא סאתן וזהו שני' (שמות לב, לד) וביום פקדי במרגלים ופקדתי עליהם חטאתם זו אף כאן נאמר תשאו את עונותיכם ולא נאמר עונכם ב' עונות אחד במרגלי' ובעגל וחשב להם במניין זה מקצת שנה ככולה וכשנכנסו לכלל סי' מתו אותם של בני כי'.
ונשאו את זנותיכם כתרגומו יסבלו את חטאתיכם.

(לד) **את תנאותי** שהניאותם לבבכם מאחרי תנואה לשון הסרה כמו (במדבר ל, ו) כי הניא אביה אותה.

(לו) **וישובו וילינו עליו את כל העדה** וכששבו מתור הארץ הרעימו עליו בהוצאת דבה אותן האנשים.

(לז) **וימותו** כל לשון הוצאת דבה לשון חנוך דברים שמלקיחין שם לאדם לדבר בו וכמו (שיר השירים ז, י) דובב שפתי ישנים וישנה לטובה וישנה לרעה לכך נאמר מוציאי דבת הארץ רעה שיש דבה שהיא טובה פרלדיץ בלעז.
במגפה לפני ה' במיתה ההגונה להם מדה כנגד מדה הם חטאו בלשון ונשתרבב לשונם עד טבורם ותולעים יוצאין מלשונם ובאין לתוך טבורן לכך נאמר במגפה¹⁸⁰⁰ לפני ה' באותה הראויה להן על פי ה' על פי מדותיו של הקב"ה שהוא מודד מדה כנגד מדה.

(לח) **ויהושע וכלב חיו**¹⁸⁰¹ מה ת"ל מן האנשים ההם אלא מלמד שנטלו חלקן של מרגלים בארץ וקמו תחתיהם לחיים.

(מ) **על**¹⁸⁰² **ראש ההר** היא הדרך ההולכת לארץ ישראל.

(מא) **והיא לא תצלח** זו שאתם עושים לא תצלח.

(מג) **כי על כן שבתם** כמו על אשר שבתם.

(מד) **ויעפילו** לשון חוזק וכן (מיכה ד, ח) עופל בת ציון (ישעיהו לב, יד) עופל ובחן ור' תנחומא פי' לשון אופל הלכו חשכים בלא רשות.

(מה) **ויכתום** כמו (דברים ט, כא) ואכות אותו טחון מכה אחר מכה.
עד החרמה שם מקום ונקרא על שם המאורע.
פרק טו

(ג) **ועשיתם אשה** אין זה לשון צווי אלא כי תבאו שם ותעלה בלבבכם לעשות אשה לה' לריח ניחוח נחת רוח.
לפלא נדר או בנדבה לפרש נדר או שתעשה האשה בשביל חובות מועדיכם שחייבתי אתכם לעשות במועד.

(ד) **והקריב המקריב** תקריבו מנחה ונסכים לכל בהמה המנחה כלול והשמן נבלל בתוכה והיין לספלים כמו ששני' במסכ' סוכה (מת, א).

(ה) **לכבש האחד** על כל האמור למעלה הוא מוסב על היין ועל השמן ועל המנחה.

¹⁸⁰⁰ כתוב בפסוק "במגפה" עם פתח תחת הבי"ת ולא שווא – המגפה הראויה להם.

¹⁸⁰¹ בפסוק "ויהושע בן נון וכלב בן יפנה",

¹⁸⁰² בפסוק "אלי".

(ו) **או לאיל** אם לאיל הוא הנדר ורז"ל דרשו או לאיל לרבות את הפלגס לנסכי איל פלגס הכבש שיש לו י"ג חדש ולא נכנס ליי"ד.

(ז) **אשה ריח ניחוח** אינו מוסב אלא על השמן ועל המנחה אבל היין אינו אשה שאינו נתן לאש.

(יא) **או לשה** בין שהוא מן הכבשים ובין שהוא מן העזים כבש ושה קרויין בתוך שנתן איל בן י"ג חדש ויום אחד.

(יב) **כמספר אשר תעשו** כמספר בהמו' שתקריבו לקרב' ככה תעשו נסכי' לכל אחד ואחד מהן. **כמספרם** שלבהמות מספר שלנסכי'.

(טו) **ככם כגר** כמותכם כן גר וכן דרך לשון עברית (בראשית יג, י) כגן ה' כארץ מצרים (מלכים א' כב, ד) כמוני כמוך כעמי כעמך.

(יח) **בבאכם אל הארץ** משונה ביאה זו מכל ביאות האמורות בתורה שבכולן נאמ' כי תבאו כי תבא לפי' כולן למדות זו מזו וכיון שפרט לך הכתו' באחת מהן שאינה אלא לאחר ירושה וישיבה אף כולן כן אבל זו נאמ' בבואכם משנכנסו ואכלו מלחמה נתחייבו בחלה.

(כ-כא) **ראשית עריסותיכם**¹⁸⁰³ כשתלושו כדי עסתכם שאתם רגילים ללוש במדבר וכמה היא וימודו בעומר עומר לגולגולת.

תרימו מראשית¹⁸⁰⁴ כלומי' קודם שתאכלו ממנה ראשית חלקה חלה אחת ממנה תרימו תרומה לשם ה' חלה טורטיל בלעי' כתרומת גורן שלא נאמ' בה שיעור ולא כתרומת מעשר שני' בה שיעור אבל חכמים נתנו בה שיעור לבעל הבית אחד מכ"ד ולנחתום אחד ממ"ח.

מראשית עריסותיכם למה נאמ' לפי שני' ראשית עריסותיכם שומע אני ראשונה שבעסות ת"ל מראשית מקצתה ולא כולה.

תתנו לה' תרומה לפי שלא שמענו שיעור חלה נאמ' תתנו שיהא בה שיעור נתינה.

(כב) **וכי תשגו ולא תעשו** ע"ז היתה בכלל כל המצו' והוציאה מן הכלל לדון בדבר חדש שבשאר מצות הצבור מביאין פר ובע"ז פר לעולה ושעיר לחטאת.

וכי תשגו בע"ז הכי מדבר או אינו אלא באחת משאר מצות ת"ל כל המצות האלה מצוה אחת שהיא שקולה ככל המצות מה העובי על כל המצות פורק עול שמים ממנו ומפר ברית ומגלה פנים אף זו פורק עול ומפר ברית ומגלה פנים ואי זו זו ע"ז.

אשר דבר ה' אל משה אנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום (תהלים סב, יב) אחת דבר אלהים שתיים זו שמענו

(כג) **את כל אשר צוה ה' אל משה**¹⁸⁰⁵ מגיד הכתוב שכל המודה בע"ז ככופר בכל התורה כולה ובכל מה שנתנבאו נביאים שנאמר למן היום אשר צוה ה' והלאה.

(כד) **אם מעיני העדה נעשתה לשגגה** עבירה זו נעשית על ידי שוגג כגון ששגגו והורו על אחת מן העבדות שהיא מותרת לעבוד ע"ז בכך.

לחטת חסר אלף שאינו כשאר חטאות שכל חטאות שבתורה הבאות עם העולה חטאת קודמת לעולה שנאמר (ויקרא ה, י) ואת השני יעשה עולה וזו עולה קודמתה.

(כה) **הביאו את קרבנם לפני ה'** זה שאמור בפרשה הוא פר העולה שני' אשה לה'. **וחטאתם** זה השעיר.

(כו) **תחטא בשגגה** בע"ז הכתוב מדבר.

עז בת שנתה בשאר עבירות שבתורה יחיד מביא כשבה או שעירה ובזו קבע לה שעירה.

(ל) **ביד רמה** במזיד.

מגדף מחרף כמו (יחזקאל ה, טו) והיתה חרפה וגדופה (ישעיהו לז, ו) אשר גדפו נערי מלך אשור ועוד דרשו רבותי' מכאן כרת למברך את השם.

(לא) **כי דבר ה'** אזהרת ע"ז מפי הגבורה והשאר מפי משה.

¹⁸⁰³ בפסוק "עֲרִיסוֹתֵיכֶם".

¹⁸⁰⁴ המילים "תרימו מראשית" מסומנות כדיבור המתחיל, והן לקוחות מפסוקים כ-כא: "תְּרִימוּ אֹתָהּ (כ) מִרְאֵשִׁית

(כא)".

¹⁸⁰⁵ בפסוק "אֵת כָּל אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֱלֹהֶיכֶם בְּיַד מֹשֶׁה".

עונה בה בזמן שעונה בה שלא עשה תשובה.

(לב) **ויהיו בני ישראל** גנותן של ישראל דבר הכתוב שלא שמרו ישראל אלא שבת ראשונה ובשנייה בא זה וחללה.

(לג) **המוצאים אתו מקושש עצים** שהתרו בו ולא הניח מלקושש אף משמצאוהו והתרו בו.

(לד) **לא פורש מה יעשה לו** באי זו מיתה אבל יודעין היו שהמחלל שבת במיתה.

(לה) **רגום** עשה הלוחך וכן זכור ושמור.

(לו) **ויוציאו אותו** מכאן שבית הסקילה רחוק וחוץ לבית דין היה.

(לח) **ועשו להם ציצית** על שם פתילין התלויין בה כמו (יחזקאל ח, ג) ויקחני בציצית ראשי ד"א ציצית על שם וראיתם אותו כמו (שיר השירים ב, ט) מצויץ מן החרכים.
תכלת צבע ירוק בדם חלזון.

(לט) **וזכרתם את כל מצות ה'** שמנן גימטריא של ציצית ת"ר וחי' חוטיין והי' קשרים הרי תרי"ג.
ולא תתורו אחרי לבבכם כמו (במדבר יג, כה) מתור הארץ הלב והעין מרגלים שלגוף הם מסרסרין לו את העברות העין רואה והלב חומד והגוף עושה את העברה.

(מא) **אני ה'** נאמן לשלם שכר.

אלהיכם נאמן ליפרע.

אשר הוצאתי אתכם על מנת כן פדיתי אתכם שתקבלו גזרותי.

אני ה' אלהיכם עוד למה נאמי' שלא יאמרו מפני מה אמי' הבי"ה לנו שנעשה ונטול שכר לא עושין ולא נוטלין שכר על כרחכם אני מלככם וכן הוא אומי' (יחזקאל כ, לג) אם לא ביד חזקה אמלוד עליכם ד"א למה נאמי' בפרשת ציצית יציאת מצרים אני הוא שהבחנתי במצרים בין טיפה שלבכור לטיפה שאינה שלבכור אני הוא עתיד להבחין וליפרע ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומי' תכלת הוא ומיסודו שלר' משה הדרשן העתקתי למה נסמכה פרשי' מקושש לפרשי' ע"ז לומי' לך המחלל שבת כעובד ע"ז שאף היא שקולה כנגד כל המצוי' וכן הוא אומי'¹⁸⁰⁶ ועל הר סיני ירדת ותתן לעמך תורה ומצוות ואת שבת קדשך הודעת להם ואף פרשי' ציצית למה נסמכה לאלו לפי שאף היא שקלה הכי'¹⁸⁰⁷ ככל התורה כולה וככל המצוות שני' ועשיתם את כל מצוות ה' וזכרתם את כל מצוות ה' ועשיתם אותם.

על כנפי בגדיהם כנגד (שמות יט, ד) ואשא אתכם על כנפי נשרים (דברים כב, יב) על ארבע כנפות כסותך ולא בעלת גי' ולא בעלת ה' כנגד די' לשונות שנאמרו במצרים והוצאתי והצלתי ולקחתי וגאלתי.

פתיל תכלת על שם שיכול בכורות תרגו' שיכול תיכלא ומכתם היתה בלילה וכן צבע תכלת דומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב וחי' חוטיין שבה כנגד חי' ימים ששהו ישראל משיצאו ממצרים עד שאמי' שירה על הים.

חסלת פרשי' שלח לך

[פרשת קרח]

פרק טז

(א) **ויקח קרח** פרשה זו נדרשת יפה במדר' תנחומא.

ויקח קרח לקח עצמו לצד אחד להיות נחלק מתוך העדה לערער על הכהונה וזהו שתרגם אנקלוס ואיתפליג נחלק משאר העדה להחזיק במחלקת וכן (איוב טו, יב) מה יקח לבך לוקח אותך להפליגך משאר בני אדם.

בן קהת בן לוי יעקב בקש רחמים על עצמו שלא יזכר שמו במחלקותם שני' (בראשית מט, ו) בקהלם אל תחד כבודי והיכן נזכר שמו של יעקב על קרח בהתיחשם על הדוכן בדברי הימים שם נאמר (דברי הימים א' ו, כב-כג) בן אביאסף בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל.

ודתן ואבירים בשביל שהיה שבט ראובן שרוי בחנייתן תימנה שכן לקהת ובניו החונים תימנה נשתתפו לו עם קרח במחלוקתם אוי לרשע אוי לשכנו ומה ראה קרח לחלוק על משה נתקנא על

¹⁸⁰⁶ על פי נחמיה ט, יג-יד.

¹⁸⁰⁷ "הכתוב".

נשיאותו של אליצפן בן עוזיאל לפי שמנהו משה נשיא על בני קהת על פי הדבר אמר אחי אבא היו ארבעה שני (שמות ו, יח) ובני קהת עמרם ויצהר וחברון ועוזיאל עמרם הבכור נטלו שני בניו הגדולה אחד מלך ואחד כהן גדול מי ראוי ליטול את השניה לא אני שאני בן יצהר שהוא שני לעמרם והוא מנה את בן אחיו הקטן שבכולם הריני חולק ומבטל את דבריו מה עשה כינס מאתים וחמשים סנהדריות רובם משבט ראובן שכניו והם אליצור בן שדאור וחבריו וכיוצא בו שני (במדבר טז, ב) נשיאי עדה¹⁸⁰⁸ מיוחדין שבעדה קריאי מועד ולהלן אומר (במדבר כו, ט) קרואי העדה והלבישן טללות שכולן תכלת באו ועמדו לפני משה אמרו טלת שכולה תכלת חייבת בציצי או פטורה אמר להן חייבת התחילו לשחוק עליו אמרו אפשר טלת של מין אחר חוט אחד שלתכלת פטורה זו שכולה תכלת לא תפטור את עצמה אמר להם בית שמלאה ספרים חייבת במזוזה או פטורה אמרו לו חייבת אמר לו ישמעו אזניך מה שפיך מדבר כשם שזה חייב כך זו חייבת.

בני ראובן דתן ואבירם ואון בן פלת.

(ג) **רב לכם** הרבה יותר מדאי לקחתם גדולה לעצמכם.

כלם קדושים כולם שמעו בסיני הדברות מפי הב"ה.

ומדוע תתנשאו אם לקחת אתה המלכות לא היה לך לברור לאחריך הכהונה לא אתם לבדכם שמעתם בסיני אנכי ה' אלהיך ולא יהיה לך (שמות כ, ב) כל העדה שמעו.

(ד) **ויפול על פניו** מפני המחלקת שכבר זה בידן סרחון רביעי חטאו בעגל (שמות לב, יא) ויחל משה במתאוננים (במדבר יא, יב) ויתפלל משה במרגלים (במדבר יד, יג) ושמעו מצרים במחלקתו שלקרח נתרשלו ידיו משל לבן מלך שסרח על אביו ופייס עליו אוהבו פעם ושתים ושלש כשסרח פעם רביעית נתרשלו ידיו שלאוהב אמר עד מתי אטריח את המלך שמא לא יקבל עוד ממני.

(ה) **בקר ויודע** עתה עת שכרות הוא לכם לא עתה עת להראות לפניו בשעת שכרות כסבור שמא יחזרו בהם בקר יבא ויודע ה' את אשר לו לעבודת לוויה ואת הקדוש לכהונה.

והקריב אותם¹⁸⁰⁹ אליו לפניו ותרגומו יוכיח יקרב לקדמוהי והשני יקרב לשמושיה ומדרשו בקר אמ' להן משה גבולות הציב הב"ה בעולמו יכולים אתם להפוך בקר לערב דכתיב (בראשית א, ד-ה) ויהי בקר יום אחד כך תוכלו לבטל את זו וכשם שהבדיל הב"ה בין בקר לערב דכתי' ויבדל אלהים בין האור ובין החשך כך (דברי הימים א' כג, יג) ויבדל אהרן להקדישו.

(ו) **זאת עשו קחו לכם מחתות** מה ראה לומ' להן כך אמ' להן בדרכי הגוים יש נימוסין הרבה וכומרין הרבה ואין כולן מתקבצין בבית אחד אנו אין לנו אלא ה' אחד ותורה אחת ומזבח אחד וכהן גדול אחד ואתם מאתים וחמשים איש מבקשים כהונה גדולה אף אני רוצה בכך הא לכם תשמיש חביב מכל היא הקטרת חביבה מכל הקרבנות וסם המות נתן להם שבו נשרפו נדב ואביהוא לפי התרה בהם.

(ז) **והיה האיש אשר יבחר ה' הוא הקדוש** כבר הוא בקדושתו וכי אין אנו יודעין שמי שיבחר ה' הוא הקדוש אלא אמר להם משה הריני אומר לכם שלא תתחייבו דעו לכם שמי שיבחר מכם הוא יצא חי וכל השאר אובדין.

רב לכם בני לוי הרבה אמרתי לכם דברים המתקבלין על הלב ד"א דבר גדול אמרתי לכם לא טיפשין היו שכבר התרה בהן וקבלו עליהם ליקרב והם חטאו על נפשותם שכיון שהחזיקו במחלקת הפקירו עצמם למיתה לכך נקראו חטאים שני (במדבר יז, ג) את מחתות החטאים האלה בנפשותם וקרח שפקח היה מה ראה לשטות זו עינו הטעתו ראה שלשלת גדולה העתידה לצאת ממנו ששקול כמשה ואהרן אמר בשבילו אני נמלט ועוד ראה כ"ד משמרות עומדות מבני בניו מתנבאות ברוח הקדש כדכתיב ביחוסם (דברי הימים א' כה, ה) כל אלה בנים להימן אמר אפשר כל הגדולה הזאת עתידה לעמוד ממני ואני אדום לכך נשתתף לבא לאותה חזקה ששמע מפי משה שאמ' שכולן אובדין ואחד פלט שאמ' אשר יבחר ה' הוא הקדוש טעה ותלה בעצמו.

(ח) **מחתות** כלים שחותין בהן גחלים ויש להן בית יד.

(ז) **רב לכם** דבר גדול נטלתם לעצמכם לחלוק על המקום.

(ח) **ויאמר משה אל קרח שמעו נא בני לוי** התחיל לדבר עמו דברים רכים כיון שראהו קשה עורף אמר עד שלא ישתתפו שאר השבט עמהם ויאבדו עמו אדבר גם אל כולן התחיל מזרז בהן שמעו נא בני לוי.

(ט) **ולעמוד לפני העדה לשרתם** לשיר על הדוכן.

¹⁸⁰⁸ בפסוק "נשיאי עדה קריאי מועד".

¹⁸⁰⁹ בפסוק המילה "אותם" איננה. היא מופיעה בתוך דיבור המתחיל.

(י) **ויקרב אותך** לאותו שירות שהרחיק ממנו שאר עדת ישראל.

(יא) **לכן אתה וכל עדתך** בשביל כך אתה וכל עדתך נועדים אתם על ה' כי בשליחותו עשיתי לתת כהונה לאהרן ולא לנו הוא המחלקת הזה אלא על ה' כל הדברים האלה פייס משה לקרח ואין אתה מוצא שהשיבו דבר ומה ראה קרח שלא השיבו שהיה פקח אמר יודע אני שהוא חכם יותר ממני אם אני משיבו עכשו יקפחני בדבריו ועל כרחי אני מתרצה לו ראה משה שאין בו תועלת פירש ממנו.

(יב) **וישלח**¹⁸¹⁰ **לדתן ולאבירים** אף הן עמדו ברשתן ולא באו. **וישלח משה** מכאן שאין מחזיקין במחלקת שהיה משה מחזר אחריהן להשלימן. **לא נעלה** פיהם הכשילן אין להם עליה אלא ירדה.

(יד) **ותתן לנו** הדבר הזה מוסב על לא האמור למעלה לא הביאותנו ולא נתת לנו נחלת שדה וכרם אמרת לנו (שמות ג, יז) אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ טובה ורחבה משם הוצאתנו ולא רץ זבת חלב ודבש לא הבאתנו אלא גזרת עלינו להמיתנו במדבר שאמרת לנו (במדבר יד, כט) במדבר הזה יפלו פגריכם.

העיני האנשים ההם אפי' אם אתה שולח לנקר עינינו אם לא נעלה אליך לא נעלה האנשים ההם כאדם שתולה קללתו בחברו.

(טו) **ויחר למשה מאד** נצטער הרבה משל לאדם שדן עם חברו מתוכח עמו ומשיבו יש שם נחת רוח ואם אינו משיבו הרי זה צער גדול בתנחומא.

אל תפן אל מנחתם לפי פשוטו הקטרת שהן מקריבין לפניך מחר אל תפן אליה ומדרשו יודע אני שיש להם חלק בתמידי צבור אף חלקם לא יקובל לפניך לרצון תניחנו האש ולא תאכלנו. **לא חמור אחד מהם נשאתי** לא חמורו של אחד מהם נטלתי אפי' כשהלכתי ממדין למצרים והרכבתי את אשתי ואת בני על החמור והיה לי ליטול אותו החמור משלהם לא נטלתי אלא משלי ותרגו' שחרית בלשון ארמי אנגריא שלמלך נקרא שחור.

(טז) **והם** עדתך.

(יז) **והקרבתם**¹⁸¹¹ **איש מחתתו** החמשים ומאתים איש שבכם.

(יט) **ויקהל עליהם קרח** בדברי ליצנות כל הלילה ההוא הלך אצל השבטים ופתה אותן כסבורין אתם שעלי לבדי אני מקפיד איני מקפיד אלא בשביל כולכם אלו באין ונוטלין כל הגדולות לו המלכות ולאחיו הכהונה ובני אחיו סגני כהונה עד שנתפתו כולן. **וירא כבוד ה'** בא בעמוד ענן.

(כב) **אלהי הרוחות** יודע המחשבות אין מדתך כמדת בשר ודם מלך בשר ודם אם סרחה מקצת מדינה אינו יודע מי החוט' לפי' כשהוא כועס נפרע מכולן אבל אתה גלויות לפניך כל מחשבות ותדע מי החוטא האיש אחד הוא החוטא ואתה על כל העדה תקצוף אמי' להם הב"ה יפה אמרתם אני ה' מודיע מי חטא.

(כד) **העלו מסביב** הסתלקו מסביבות משכן קרח ואע"פ ששמע משה מפי הגבורה לא העלן עד שהלך והתרה בהן.

(כה) **וילך משה אל דתן ואבירים**¹⁸¹² להודיע רשתן שאף על פי שהלך משה ברגליו אצלן הרשעים קשין לרצות ולא רצו לרצות ולצאת מאהליהם ועמדו פתח אהליהם נגדו כשראה משה כך אמי' עד כאן היה עלי לעשות. **וילך משה** מכאן שאין מחזיקין במחלוקת.

(כו) **ויעלו מעל משכן קרח** כיון שראו שנסתלקו ישראל מסביבותם יצאו פתח אהליהם. **נצבים** בקומה זקופה לחרף ולגדף כמו (שמואל א' יז, טז) ויתיצב ארבעים יום דגלית הפלשתי. **ונשיהם ובניהם וטפם** כולם נעשו כנופיא כנגדו להכעיס אף בני יומן מעריסתן וכמו שהיו נצבי' באותו מעמד גדולי' וקטני' כך נבלעו ונמשכו הדברי' זה אחר זה עד ותבלע אותם.

¹⁸¹⁰ בפסוק "וישלח משה לקרא לדתן ולאבירים".

¹⁸¹¹ בפסוק "והקרבתם לפני ה' איש מחתתו".

¹⁸¹² בפסוק "ויקם משה וילך אל דתן ואבירים".

ובניהם וטפם אמר ר' ברכיה בא וראה כמה קשה המחלוקת שהרי ב"ד של מטה אין מענישין עד שיביא שתי שערות עד בן י"ג שנה ויום אחד וב"ד שלמעלה עד בן כ' וכאן אבדו אפי' יונקי שדים.

(כח) **בזאת תדעון כי ה' שלחני לעשו' את כל המעשים** שעשיתי על פי הדב' לתת לאהרן הכהון ובניו סגני כהנה ואלצפן נשיא הקהתי.

(כט-ל) **אם כמות כל האדם** משל לשובבין בתו של מלך שהיו עדותיה בידו עמד אחד מן המסובין וקלל את השובבין לומר שלא היו בתולים לבתו של מלך עמד השובבין כנגד המלך ואמר אם לא תעשה נקמה מזה בפני הכל אף אני אומר לא היו בתולים לבתך אמר המלך מוטב אהרוג את זה ולא יוציא הנאמן שם רע על בתי כך אמר משה אם ימותו על מטותן כדרך כל האר' מתים והרופאים מבקרין אותן אף אני כופר ואומר לא ה' שלחני אלא הכל עשיתי מדעתי ובדין קרח חולק עלי' כיוצא בזה אמר מיכה (מלכים א' כב, כח) אם שוב תשוב בשלום לא דבר ה' בי אמר הקב"ה מה אתה מבקש אמר אם בריאה אם בראת פה לנהם מששת ימי בראשית מוטב ואם לאו יברא ה' דרש רבא אילימא למברייה ממש והא כתיב (קהלת א, ט) אין כל חדש תחת השמש אלא לאקרובי פיתחא ואם בריאה חדשה יברא ה' להמיתם מיתה שלא מת בה אדם עד עכשו ומה היא הבריאה ופצתה האדמה את פיה ותבלעם אז וידעתם כי נאצו האנשים האלה את ה' אשר שלחני אמר הקב"ה ותגזור אומר ויקם לך.

(לא) **ויהי ככלותו לדבר** ותבקע ללמדך שבכל מקום שהוא רוצה להצמיח הפורענות מצמיח.

(לב) **ותבלע אותם ואת בתיהם** לקו בגופם ולקו בממונם ואפי' תינוקות בני יומן מחלקת בלא וו נוטריקון מכה חרון לקוי קללה תכלית כלייה.
ואת כל הרכוש רז"ל אמרו אפי' כלים שלהן ביד הכובס מתגלגלין ובאין שנעשית הארץ כמשפך.

(לג) **וירדו הם וכל אשר להם** אמר שמואל אפי' מחט שאולה ביד ישראל נבלעת.
חיים שאולה יש אומי חיים נדונים עד עכשו.
ויאבדו מתוך הקהל ר' יהודה בן בתירא אומר כאבדה שעתידה להתבקש וכן דוד אמר (תהלים קיט, קעו) תעיתי כשה אובד בקש עבדך שעתידין לעלות לעתיד לבא ויש להן חלק.

(לד) **וכל ישראל**¹⁸¹³ **נסו לקולם** בשביל קולם היוצא בשעת בליעתן והיו צווחין למשה משה רבינו הצילנו.

(לה) **ואש יצאה** אלו נבלעין ואלו נשרפין וקרח עומד בין שניהם שאמר לו משה איש מחתו ואתה ואהרן והוא לקח יותר מכולן שנשרף ונבלע ולמה נעשו בו שני דינים שאלו נשרף ולא נבלע היו הבלועין מתרעמין שאינו עמהן אלו נבלע ולא נשרף היו השרופין מתרעמין שאינו עמהם לכך נדון בשתי מיתות ליהטות האש תחילה לעין כל השרופין שגם בידו היה המחיתה והקטרת וקפלתו האש עד שגלגלתו והביאתו לפי הארץ בין הבלועין שכן בפינחס אומי' (במדבר כו, ל) ותבלע אותם ואת קרח¹⁸¹⁴ באכול האש.

פרק יז

(ב) **ואת האש** שבתוך המחנות.
זרה הלאה לארץ מעל המחנות.
כי קדשו המחנות' ואסורות בהנאה שהרי עשאו כל שרת.

(ג) **החטאים האלה בנפשותם** שנעשו פושעים שנחלקו להקב"ה ומדרשו הם חטאו בנפשותם ודמם בראשם משה התרה בהם והיה האיש אשר יבחר ה' הוא הקדוש הוא לבדו יצא חי וכולן אובדין והם נכנסו לאותה סכנה.
רקועי פחים רדודי טסין מרודדין טינביש בלעז.
צפוי למזבח הנחשת.

ויהיו לאות לזכרון שיאמרו אלו הן מאותן שנחלקו על הכהונה ונשרפו.¹⁸¹⁵

(ה) **ולא יהיה כקרח וכעדתו כאשר דבר ה' לו**¹⁸¹⁶ כמו עליו ומהו ביד משה לו ולא כתי' אל משה רמז לחולקין על הכהונה שלוקין בצרעת כמו שלקה משה בידו דכ' (שמות ד, ו) ויוציאה והנה ידו

¹⁸¹³ בפסוק "וְכָל יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר סָבִיבֵתֵיהֶם נִסּוּ לְקָלָם".

¹⁸¹⁴ בפסוק "וַיִּתְּבֹלַע אֹתָם וְאֶת קֶרַח בְּמוֹת הַעֲדָה בְּאֶחָל הָאֵשׁ".

¹⁸¹⁵ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 82.

¹⁸¹⁶ בפסוק "כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' בְּיַד מֹשֶׁה לֵאמֹר".

מצורעת כשלא ועל כן לקה עוֹזִיה בצרעת ולפי פשוטו ולא יהיה כקרי' בלוע ושרוף אך כאשר דבר ה' ביד משה לו בצרעת ילקה ויש פותרין למען אשר לא יקרב איש זר אשר לא מזרע אהרן כאשר דבר ה' ביד משה לו לאהרן שיהא הוא ובניו כהנים ולא זר.

(יא) **וכפר עליהם** רז זה מסר לו מלאך המות כשעלה לרקיע שהקטרת עוצרת המגפה כדאי' במסכ' שבת (פט, א) ד"א למה בקטרת לפי שהיו מלחשין על הקטרת לומי' סם המות יש בו על ידו מתו נדב ואביהוא על ידו נשרפו מאתים וחמשים איש אמר הב"ה תראו שהוא עוצר את המגפה והחטא הוא שממית.

(יג) **ויעמוד בין המתים** אחז את המלאך והעמידו על כרחו אמי' לו הנח לי לעשות שליחות המקום אמי' לו משה צוני לעכב על ידך אמי' לו אני שלוחו שלמקום ואתה שלוחו שלמשה אמי' לו אין משה אומי' כלום מלבו אלא מפי הגבורה אם אין אתה מאמין הנה הב"ה ומשה אל פתח אהל מועד בא עמי ושאל וזהו שני' וישב אהרן אל משה.

(יח) **כי מטה אחד** אע"פ שחלקתים לשתי משפחות משפחת כהונה לבד וּמִשְׁפַּחַת לויָה לבד מכל מקום שבט אחד הוא.

(כ) **והשיכותי** כמו (בראשית ח, א) וישוכו המים (אסתר ז, י) וחמת המלך שככה.

(כא) **בתוך מטותם** הניחו באמצע שלא יאמרו מפני שהניחו בצד השכינה פרח.

(כג) **ויוצא פרח** כמשמעו.

ציץ הוא חנטת הפרי כשהפרח נופל.

ויגמול שקדים כשהוכר הפרי הוכר שהן שקדים לשון (בראשית כא, ח) ויגדל הילד ויגמל ולשון זה מצוי¹⁸¹⁷ בפרי האילן כמו (ישעיהו יח, ה) ובוסר גומל יהיה נצה ולמה שקדים הוא פרי ממהר להפריח מכל הפירות אף המעורר על הכהונה פורענות ממהרת לבא כמו שמצינו בעוֹזִיה (דברי הימים ב' כו, יט) והצרעת זרחה במצחו וכפית שיגדין כאשרכול שקדים יחד כפותים זה על זה.

(כה) **ותכל תלונתם** ותכלה תלונתם לשון מפעל יחיד לנקבה ויש חלוק בין תלונתם לתלונותם תלונתם תלונה אחת תלונותם תלונות הרבה.
למשמרת לאות לזכרון שבחרתי באהרן לכהן ולא יעוררו עוד על הכהונה.

(כח) **כל הקרב הקרב וגו'** אין אנו יכולין לזהר בכך כולנו רשאים ליכנס לחצר אהל מועד ואחד שיקריב עצמו יותר מחברו ויכנס לתוך האהל ימות.
האם תמנו לגוע שמא הופקרנו למיתה.

פרק יח

(א) **ויאמר ה' אל אהרן** למשה אמר שיאמר לאהרן להזהירו על תקנת ישראל שלא יכנסו זרים למקדש.

אתה ובניך ובית אביך הם בני קהת אבי עמרם.

תשא את עון המקדש עליכם אני מטיל עונש הזרים שיחטאו בעסקי דברים המקודשין המסורין לכם הוא האהל והשולחן וכלי הקדש אתם תזהירו את כל זר הבא ליגע ואתה ובניך הכהנים תשא את עון הכהונה שאינה מסורה ללויים ותזהירו הלויים השוגגין שלא יגעו אליכם בעבודתכם.

(ב) **וגם את אחיך** בני גרשון ובני מררי.

וילוו ויתחברו אליכם להזהיר את הזרים מלקרב אליכם.

וישרתוך בשמירת השערים ולמנות מהם גזברין ואמרכלין.

(ד) **וזר לא יקרב אליכם** אתכם אני מזהיר על כך.

(ה) **ולא יהיה עוד קצף** כמו שהיה כבר שני' (במדבר יז, יא) כי יצא הקצף.

(ו) **לכם מתנה נתונים** יכול לעבודת הדיוט ת"ל לה' כמו שמפורש למעלה לשמור משמרת¹⁸¹⁸ גזברין ואמרכלין.

¹⁸¹⁷ "מצוי".

¹⁸¹⁸ מדברי רש"י: במדבר יח, ב.

(ז) **עבודת מתנה** במתנה נתונים לכם.

(ח) **ואני הנה נתתי לך** משל למלך שנתן שדה לאוהבו ולא כתב ולא חתם ולא העלה בערכאין בא אחד וערער עליו את השדה אמי' לו המלך כל מי שהוא רוצה לערער יבא ויערער לנגדך הריני כותב וחותי ועולה בערכאין אף כאן לפי שבא קרח וערער על אהרן על הכהונה בא הכתוב ונתן לו עשרים וארבע מתנות כהונה בברית מלח לכך נסמכה פרש' זו לכאן משמרת.
תרומותי שאתה צריך לשמרן בטהרה.
למשחה לגדולה.

(ט) **מן האש** לאחר הקטרת האישים.
כל קרבנם כגון זבחי שלמי צבור מנחתם חטאתם אשמים כמשמען.
אשר ישיבו זה גזל הגר.

(י) **בקדש הקדשים תאכלנו** למד על קדשי קדשים שאינן נאכלין אלא בעזרה ולזכרי כהונה.

(יא) **תרומת מתנם** המורס מן התודה ומן השלמים ומאיל נזיר.
לכל תנופות¹⁸¹⁹ הרי אלו טעונין תנופה.
כל טהור ולא טמאים.
בביתך לרבות אשתו.

(יב) **ראשיתם** היא תרומה גדולה.

(יג) **כחזה התנופה וכשוק הימין** של שלמים שנאכלים לכהנים ולנשיהם ולבניהם לשני ימים ולילה אחד אף הבכור נאכל לשני ימים ולילה אחת.
לך יהיה בא ר' עקיבא ולמד הוסיף לו הוייה אחרת שלא תאמר כחזה ושוק שלתודה שאינו נאכל אלא ליום ולילה.

(יד) **כל תרומות הקדשים** מחבתה של פרשה כללה בתחלה ובסוף ופרט באמצע.
ברית מלח כרת ברית עם אהרן בדבר הבריא ומתקיים ומבריא את אחרים.
ברית מלח כברית הכרותה למלח שאינו מסריח לעולם.

(טו) **והם הלויים**.
ישאו את עונם של ישראל שעליהן להזהיר את הזרים מגשת אליהם.

(טז) **כחזה התנופה וכשוק הימין** של שלמים שנאכלים לכהנים ולנשיהם ולבניהם לשני ימים ולילה אחד אף הבכור נאכל לשני ימים ולילה אחת.
לך יהיה בא ר' עקיבא ולמד הוסיף לו הוייה אחרת שלא תאמר כחזה ושוק שלתודה שאינו נאכל אלא ליום ולילה.

(יז) **כחזה התנופה וכשוק הימין** של שלמים שנאכלים לכהנים ולנשיהם ולבניהם לשני ימים ולילה אחד אף הבכור נאכל לשני ימים ולילה אחת.
לך יהיה בא ר' עקיבא ולמד הוסיף לו הוייה אחרת שלא תאמר כחזה ושוק שלתודה שאינו נאכל אלא ליום ולילה.

(יח) **כחזה התנופה וכשוק הימין** של שלמים שנאכלים לכהנים ולנשיהם ולבניהם לשני ימים ולילה אחד אף הבכור נאכל לשני ימים ולילה אחת.
לך יהיה בא ר' עקיבא ולמד הוסיף לו הוייה אחרת שלא תאמר כחזה ושוק שלתודה שאינו נאכל אלא ליום ולילה.

(יט) **כחזה התנופה וכשוק הימין** של שלמים שנאכלים לכהנים ולנשיהם ולבניהם לשני ימים ולילה אחד אף הבכור נאכל לשני ימים ולילה אחת.
לך יהיה בא ר' עקיבא ולמד הוסיף לו הוייה אחרת שלא תאמר כחזה ושוק שלתודה שאינו נאכל אלא ליום ולילה.

(כ) **כחזה התנופה וכשוק הימין** של שלמים שנאכלים לכהנים ולנשיהם ולבניהם לשני ימים ולילה אחד אף הבכור נאכל לשני ימים ולילה אחת.
לך יהיה בא ר' עקיבא ולמד הוסיף לו הוייה אחרת שלא תאמר כחזה ושוק שלתודה שאינו נאכל אלא ליום ולילה.

¹⁸¹⁹ בפסוק "תנופת".

¹⁸²⁰ בפסוק "מכל מתנותיכם תרימו את כל תרומותי".

כתבואת גורן לישראל שלא תאמר הואיל וקראו הכי תרומה שני כי את מעשר בני ישראל אשר ירימו להי תרומה יכול יהא כולו אסור ת"ל ונחשב ללויים כתבואת גרן מה תבואת גרן של ישראל חולין אף של לוי חולין.

(לא) **בכל מקום** אפי' בבית הקברות.

(לב) **ולא תשאו עליו חטא** הא אם לא תרימו תשאו חטא.
ולא תמותו הא אם תחללו תמותו ואם לא תחללו לא תמותו.

חסלת פרשי ויקח קרח

[פרשת חקת]

פרק יט

(ב) **זאת חקת התורה** לפי שהשטן ואומות העולם מקנטרין את ישראל לומי מה מצוה זו לפי כתב בה חוקה גזרה מלפני ואין לך להרהר אחריה.
ויקחו אליך לעולם היא נקראת על שמך פרה שעשה משה במדבר.
אדומה תמימה שהיא תמימה באדמות שאם היו בה שתי שערות שחורות פסולה.

(ג) **אל אלעזר הכהן** מצותה בסגן.
אל מחוץ למחנה חוץ לגי מחנות.
ושחט אותה לפניו זר שוחט ואלעזר רואה.

(ד) **אל נכה פני אהל מועד** עומד במזרחו של ירושלים ומתכוין ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת דם.

(ז) **אל המחנה** למחנה שכינה שאין טמא משולח חוץ לבי מחנות אלא זב ובעל קרי ומצורע חוץ לגי.
וטמא הכהן עד הערב סרסו ודרשו וטמא הכהן עד הערב ואחר יבא אל המחנה.

(ט) **והניח מחוץ למחנה** לגי חלקים מחלקה אחד נותן בהר המשחה ואחת מתחלק לכל המשמרות ואחד נותן בחיל זה של משמרות היה חוץ לעזרה ליטול ממנה בני העיירות וכל הצריכין ליטהר וזה שבהר המשחה כהנים גדולים והעוסקין בפרות אחרות מקדשין ממנו וזה שבחיל ניתן למשמרת מגזרי הכתוב כדכתי' והיתה לעדת בני ישראל למשמרת.
למי נדה למי הזאה כמו (איכה ג, נג) וידו אבן בי (זכריה ב, ד) לידות את קרנות הגוים.
חטאת היא לשון חטוי כפשוטו ומדרשו קראה הכתוב חטאת לוי¹⁸²¹ שהיא כקדשים ליאסר בהנאה.

(יב) **הוא יתחטא בו** באפר הזה.

(יג) **במת בנפש האדם** ואי זה מת שלנפש אדם להוציא נפש בהמה שאין טומאתה צריכה הזאה ד"א בנפש זו רביעית דם.
את משכן ה' טמא אם נכנס בעזרה בטבילה בלא הזאה שצריך להזות עליו בשלישי ובשביעי.
עוד טמאתו בו אע"פ שטבל.

(יד) **כל הבא אל האהל** בעוד שהמת בו.

(טו) **וכל כלי פתוח** בכלי חרש הכתוב מדבר שאין מקבל טומאה מגבו אלא מתוכו לפי אם אין מגופת צמידתו פתולה עליו יפה בחבור טמא הוא אם יש צמיד פתיל עליו טהור.
פתיל לשון חבור כמו (בראשית ל, ח) נפתולי אלהים נפתלתי.

(טז) **על פני השדה** דרשו רז"ל לרבות גולל ודופק ופשוטו על פני השדה שאין שם אהל מטמא המת בנגיעה.

¹⁸²¹ "לומר".

(יט) **וחטאו ביום השביעי** הוא גמר הזאותיו.

(כ) **את מקדש ה' טמא** אם נאמי' מקדש ולא נאמי' משכן כו' כדאי' בשבועות (טז, ב).

(כא) **ומזה מי הנדה** רבותינו אמרו שהמזה טהור וזה בא ללמד שהנושא מי חטאת טמא טומאה חמורה לטמא בגדים שעליו מה שאין כן בנוגע ומה שהוציאו בלשון מזה לומר לך שאינו טמא עד שיהא בהם שיעור הזאה.
והנוגע יטמא ואין טעון כבוס בגדים.

(כב) **וכל אשר יגע בו** הטמא הזה שנטמא במת יטמא.

והנפש הנוגעת בו בטמא מת.

טמא עד הערב כאן למדנו שהמת אבי אבות הטומאה והנוגע בו אב הטומאה ומטמא אדם זה פירושה לפי משמעה והלכותיה.

ומדרש אגדה העתקתי מיסודו של ר' משה הדרשן.

(ב-ט) **ויקחו אליך** משלהם כשם שהם פרקו נזמי הזהב לעגל כך יביאו זו לכפרה עליהן.

פרה אדומה משל לבן שפחה שטינף פלטיין של מלך אמר המלך תבא אמו ותקנח צואת בנה כך תבא פרה אדומה שהיא אמו של עגל ותכפר על העגל אדומה על שם (ישעיהו א, יח) אם יאדימו כתולע שהחטא קרוי אודם.

תמימה על שם שהיו ישראל תמימים ונעשו בו בעלי מומין תבא זו ותכפר עליהן ויחזרו לתמותן לא עלה עליה עול כשם שפרקו מעליהן עול שמים אל אלעזר הכהן כשם שנקהלו על אהרן שהוא כהן לעשות העגל ולפי שאהרן עשה את העגל לא נתנה לו עבודה זו שאין קטיגור נעשה סניגור ושרף את הפרה כשם שנשרף העגל עץ ארז ואזוב ושני תולעת ג' מינים כנגד ג' אלפים שנפלו בעגל וארז הוא אילן הגבוה על כל האילנות ואזוב נמוך מכולן סימן לגבוה שנתגאה וחסא ישפיל עצמו כאזוב וכתולעת ויתכפר לו.

למשמרת כשם שפשע העגל שמור לכל הדורות לפורענו' שאין לך פקודת עון שאין בה מפקידת העגל שני' (שמות לב, לד) וביום פקדי ופקדתי עליהם חטאתם וכשם שהעגל טמא כל העסוקין בו כך טמא כל העוסק בפרה וכשם שנטהרו באפרו כדכתי' (שמות לב, כ) ויזר על פני המים כך ולקחו לטמא מעפר שרפת החטאת.

פרק כ

(א) **כל העדה** השלמה שכבר מתו מתי מדבר ואלו פרשו לחיים.

ותמת שם מרים ותקבר שם סמוך למיתה קבורה למה נסמכה פרשת מרים לפרשת פרה לומר לך מה כל הקרבנות מכפרין אף מיתת הצדיקים מכפרת.

ותמת שם אף היא בנשיקה מתה ומפני מה לא נאמר בה על פי ה' לפי שאין דרך כבוד של מעלה ובאהרן נאמר בו (במדבר לג, לח) על פי ה' באלה מסעי.

(ב) **ולא היה מים לעדה** מכאן שכל מ' שנה היה להן הבאר בזכות מרים.

(ג) **ולו גוענו** הלואי גוענו.

בגוע אחינו במיתת אחינו בדבר שמיתת צמא מגונה מן הדבר בגוע שם דבר הוא במיתת אחינו ולא יתכן לפרשו כשמתו אחינו שאם היה כן היה לו לינקד בגווע.

(ח) **ואת בעירם** מכאן שהמקום חס על ממונם של ישראל.

(י) **ויקהילו**¹⁸²² זה אחד מן המקומות שהחזיק המועט את המרובה.

המן הסלע הזה לפי שלא היו מכירין בו לפי שהלך הסלע וישב לו בין הסלעים כשנסתלק והיו ישראל אומרי' מה לכם מאי זה סלע תוציאו לכך אמ' להם המורים סרבנים ד"א המורים שוטים בלשון יוני מורים ד"א מורים את מוריהן.¹⁸²³
המן הסלע הזה שלא נצטוינו עליו נוציא לכם מים.

(יא) **פעמים** לפי שבראשונה לא הוציא אלא טפין טפין לפי שלא צוה המקום להכותו אלא ודברתם אל הסלע (במדבר כ, ח) והם דברו לסלע אחר ולא הוציא אמרו שמא צריך להכותו כבראשונה שני' (שמות יז, ו) והכית בצור ונזדמן להם אותו סלע והכוהו.

¹⁸²² בפסוק "ויקהילו".

¹⁸²³ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 83.

(יב) **יען לא האמנתם** גלה הכתוב שאלולי מפני חטא זה בלבד היו נכנסין לארץ כדי שלא יאמרו עליהן בעון שאר דור המדבר שנגזר עליהם שלא יכנסו לארץ כך היה עון משה ואהרן והלא (במדבר יא, כב) הצאן ובקר ישחט להם קשה מזו אלא לפי שהיתה בסתר חסך עליו הכתו' וכאן שבמעמד כל ישראל לא חסך עליו מפני קידוש ה'.

להקדישני שאלו דברתם אל הסלע והוציא מים הייתי מקודש לפני העדה והיו אומרים ומה סלע שאינו מדבר ואינו שומע ואינו צריך לפרנסה מקיים דבריו שלמקום קל וחומר אנו. **לכן לא תביאו** בשבועה כמו (שמואל א' ג, יד) לכן נשבעתי לבית עלי נשבע בקפיצה כדי שלא ירבו בתפילה על כך.

(יג) **המה מי מריבה** הם הנזכרים במקום אחר את אלה ראו איצטגניני פרעה שמושיעין שלישאל לוקה במים לכך גזרו (שמות א, כב) כל הבן הילוד. **ויקדש בם** שמתו משה ואהרן על ידם כשהבי' עושה דין במקודשיו אז יראוי ומקודש על הבריות וכן הוא אומי' (תהלים סח, לו) נורא אלהים ממקדשי' אל תקרי ממקדשי' אלא ממקודשי' וכן הוא אוי' (ויקרא י, ג) בקרובי אקד'.

(יד) **אחיך ישראל** מה ראה ישראל להזכיר כאן אחוה אלא אמ' אחים אנחנו בני אברהם שני לו (בראשית טו, יג) כי גר יהיה זרעך ועל שנינו היה לפרוע אותו החוב. **אתה ידעת את כל התלאה** לפי' פירש אביכם מאבינו שנאמר (בראשית לו, ו) וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו מפני שטר חוב המוטל עליהם והטילו על יעקב.

(טו) **וירעו לנו** סבלנו צרות רבות ורעות. **ולאבותינו** מכאן שהאבות מצטערין בקבר כשפורענות באה על ישראל.

(טז) **וישמע ה' את קולנו** בברכה שברכנו אבינו (בראשית כז, כב) הקול קול יעקב שאנו צועקין ונענין. **מלאך** מכאן שהנביאים קרויין מלאכים ואומר (דברי הימים ב' לו, טז) ויהיו מלעיבים במלאכי האלהים.

(יז) **נעברה נא בארצך** אין לך לעורר על הירושה של ארץ ישראל כשם שלא פרעת החוב עשה לנו מעט עזר לעבור דרך ארצך. **לא נשתה מי באר**¹⁸²⁴ מי בורות היה לו לומר אלא כך אמר משה אע"פ שיש לנו מן לאכול ובאר לשתות לא נשתה ממנו אלא נקנה מכם אוכל ומים כדי לההנותכם מכאן לאכסנאי אע"פ שיש בידי מה לאכול יקנה מן החנוני כדי לההנות לאושפיזו. **דרך המלך נלך** אנו חוסמין את בהמתנו ולא יטו לכאן ולכאן לאכול.

(יח) **פן בחרב אצא לקראתך** אתם מתגאין בקול שהורישכם אביכם ואמרתם (דברים כו, ז) ונצעק אל ה' וישמע קולנו ואני אצא עליכם במה שהורישני אבא (בראשית כז, מ) ועל חרבך תחיה.

(יט) **רק אין דבר** אין שום דבר מזיקך.

(כ) **וביז חזקה** בהבטחת זקנו והידיים ידי עשו.

(כב) **כל העדה** כולה שלמה ועומדת ליכנס לארץ שלא היו בהן מאותן שנגזרה גזרה עליהם שכבר כלו מתי מדבר ואלו מאותן שכתוב בהם (דברים ד, ד) חיים כולכם היום. **הר הר** הר על גבי הר כתפוח קטן על גבי תפוח גדול ואע"פ שהענן הולך לפנייהם ומשוה את ההרים ג' נשאר מהן הר סיני לתורה הור ההר לקבורת אהרן הר נבו לקבורת משה.

(כג) **על גבול ארץ אדום** מפני שנתחברו לעשו נפרצו מעשיהם וחסרו צדיק אחד וכן הנבי' אמ' (דברי הימים ב' כ, לו) ליהושפט בהתחברך לרשע¹⁸²⁵ פרץ ה' את מעשיך.

(כד) **קח את אהרן** קחנו בדברים שלניחומין אמור לו אשריך שכתרך נתון לבנך בחייך מה שאין אני זכאי לכך.

(כה) **את בגדיו** בגדי כהונה גדולה הלבישהו והפשיטם מעליו לתתם על אלעזר בחייו אמ' לו הכנס למערה ונכנס ראה משה מטה מוצעת ונר דלוק אמ' לו עלה למטה ועלה פשוט ידיך ופשט קמוץ פיך

¹⁸²⁴ בפסוק "ולא נשתה".

¹⁸²⁵ בפסוק "עם אֶחְזִיָּהוּ".

וקמץ עצוי עיניך ועצם מיד חמד משה לאותה מיתה וזהו שני (דברים לב, ג) כאשר מת אהרן אחיך מיתה שנתאוית בה.

(כו) **ויעש משה** אע"פ שהדבר קשה לו לא עכב.

(כט) **ויראו כל העדה** כשראו כל העדה משה ואלעזר יורדין ואהרן לא ירד אמרו להן אהרן היכן הוא אמרו להן מת אמרו אפשר מי שעמד כנגד המלאך ועצר את המגפה ישלוט בו מלאך המות בקש משה רחמים והראה להן מלאכי השרת נושאים המטה והאמינו. **כל בית ישראל** האנשים והנשים והטף לפי שהיה אהרן אוהב שלום ורודף שלום ומשים שלום בין איש לאשתו בין איש לאחיו.

כי גוע אהרן אומי אני המתרגי' דהא טועה הוא אלא א"כ יתרי' ויראו ואיתחזיאו שלא אמרו רבותי' כי זה משמש בלשון דהא אלא על מדרי' שנסתלקו ענני כבוד וכדאמי' ר' אבהו (ראש השנה ג, א) דאמי' ר' אבהו אל תקרי ויראו אלא ויראו¹⁸²⁶ ועל לשון זה נופל דהא לפי שהוא נתינת טעם למה שכתנו למעלה הימנו למה ויראו דהא מית אהרן אבל על תרגומו שמתורגם וחזו אין לשון דהא נופל אלא לשון אשר שהוא מגזי' שימוש אי שמצי' אם משמש בלשון אשר כמו (איוב כא, ד) אם מדוע לא תקצר רוחי והרבה מפורשי' כזה (איוב יד, ה) אם חרוצים ימיו. פרק כא

(א) **וישמע הכנעני** שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד כוליי' כדאיי' בראש השנה (ג, א) **ועמלק רצועת מרדות לישראל מזומן בכל עת לפורענות**. **יושב הנגב** זה עמלק שנאמר (במדבר יג, כט) עמלק יושב בארץ הנגב ושנה את לשונו ללשון כנען כדי שיהו מתפללין שיתן הכנענים בידם והם אינם כנעניים ראו ישראל לבושיהן לבושי עמלקיים ולשונום כלשון כנען אמרו נתפלל סתם וכן עשו אם נתון תתן את העם הזה בידי'. **דרך האתרים** דרך תייר הגדול הנוסע לפנייהם (במדבר י, לג) דרך שלשת ימים לתור להם מנוחה. **וישב ממנו שבי** לא שבו אלא שפחה אחת.

(ב) **והחרמתי** אקדיש את שללם לגבוה.

(ג) **ויחרם אותם** לשון הריגה. **ואת עריהם** חרמי גבוה.

(ד) **דרך ים סוף** כיון שמת אהרן ובאת להם מלחמה זאת חזרו לאחוריהן דרך ים סוף הוא הדרי' שחזרו לאחוריה כשנגזרה גזרת מרגלים עליהם שאמר (דברים יד, כה) פנו וסעו לכם המדברה דרך ים סוף וכאן חזרו ז' מסעות לאחוריהן שני (דברים י, ו) ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן וכי במוסרה מת אהרן והלא בהור החר מת אלא שם חזרו והספידוהו כאלו הוא מת לפניו צא ובדוק במסעות תמצאם ז' מסעות ממוסרה עד הר ההר. **לסבוב את ארץ אדום** שלא נתנם לעבור בארצו.

ותקצר נפש העם בדרך טורח הדרך הוקשה להם אמרו עכשו היינו קרובין ליכנס לארץ ואנו חוזרים לאחורינו כך חזרו אבותינו ונשתהו ל"ח שנה עד היום לפי קצרה נפשם מענוי הדרך ולא יתכן לומר ותקצר נפש העם בהיותם בדרך ולא פירש בו במה קצרה שכל מקום שאתה מוצא קצור נפש במקרא מפורש שם במה קצרה כמו (שופטים י, טז) ותקצר נפשו בעמל ישראל כל הדבר הקשה על האדם נופל בו קצור נפש שהטורח בא עליו ואין דעתו רחבה עליו לקבל אותו דבר ואין לו מקום בתוך לבו לגור שם אותו צער ובדבר המטריחו נופל בו גדל שגדו' הוא וכבד על האדם כגון (זכריה יא, ח) וגם נפשם בחלה בי (איוב י, טז) ויגאה כשחל תצודני ותשוב תתפלל בי כללו שלפירוש כל לשון קיצור נפש בדבר לשון שאינו יכול לסבלו הוא שאין הדעת סובלתו.

(ה) **באלהים ובמשה** השוו עבד לקונו.

למה העליתנו ממצרים שניהם שוין.

ונפשנו קצה אף זה לשו' קצור ומאוס.

בלחם הקלקל לפי שהמן נבלע באברים קראוהו קלוקל אמרו עתיד המן שיתפח במעינו כלום יש אדם שמכניס ואינו מוצי'.

(ו) **הנחשים השרפים** ששורפין את האדם בארס שניהם.

וינשכו את העם מדה כנגד מדה יבא נחש שלקה על הוצאת דבה ויפרע ממוציאי דבה יבא נחש שכל המינין נטעמין לו טעם עפר ויפרע מכפויי טובה שדבר אחד משתנה לכמה טעמים.

(ז) **ויתפלל משה** מכאן למי שמבקשין ממנו מטו אל יהי אכזרי מלמחול.

¹⁸²⁶ "אל תקרי ויראו, אלא ויראו".

(ח) **על נס** על כלונס פרטיקא בלע' וכן (ישעיהו ל, יז) וכנס על הגבעה (ישעיהו מט, כב) ארים נסי ולפי שהוא אות לרואין קורהו נס.

כל הנשון אפי' כלב אחד או חמור נושכו היה נזוק ומתנונה אלא שנשיכת נחש היה ממהר להמית לכך נאמ' כאן וראה ראייה בעלמא ובנשיכת הנחש נאמ' בו והביט אל נחש הנחשת שלא היה ממהר להתרפות אלא אם כן היה מביט בו בכונה ואמרו רבותי' במסכת ראש השנה וכי נחש ממית ומחיה אלא בזמן שהיו מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין לבם למקום היו מתרפאין ואם לאו היו נימוקין.

(ט) **נחש נחשת** לא נאמ' לו לעשות מנחשת אלא אמ' הב"ה קורהו נחש ואני אעשנו נחשת לשון נופל על לשון.

(יא) **בעיי העברים** לא ידעתי למה נקר' שמם עיים ועי לשון חרבה הוא דבר הטאוט במטאטא השמד והעין בו יסוד לבדה והוא לשון יעים (ישעיהו כח, יז) ויעה ברד.
העברים דרך מעבר העוברים שם אל ארץ כנען שהוא מפסיק בין מואב לארץ אמוריים.
על פני מואב ממזרח השמש למזרחה שלמואב.

(יג) **מגבול האמורי**¹⁸²⁷ תחום סוף מצר שלהן וכן (דברים ב, יח) גבול מואב לשון קצה הוא וסוף.
מעבר ארנון הקיפו את ארץ מואב כל דרומה ומזרחה עד שבאו מעבר השני לארנון בתוך ארץ האמורי בצפונה שלארץ מואב.

היוצא מגבול האמורי רצועה היוצאה מגבול האמורי והיא שלאמוריים ונכנסת לגבול מואב עד ארנון שהוא גבול מואב ושם חנו ישראל ולא באו לגבול מואב כמו שאמר יפתח ולא באו לגבול מואב והם לא נתנו להם רשות לעבור בארצם ואע"פ שלא פירשה משה פירשה יפתח שני (שופטים יא, יז) וגם אל מלך מואב שלח ולא אבה ומשה רמזה שני (דברים ב, כט) כאש' עשו לי בני עשו היושבי' בשע'י והמואבי' היושבי' בער מה אלו לא נתנום לעבור בארצם אלא הקיפום סביב אף מואב כן.

(יד) **על כן יאמר** על חנייה זו ונסי' שנעשו בה יאמר בספור מלחמות ה' כשמספרים נסים שנעשו לאבותינו יספרו זה.

את והב כמו יחב כמו שיאמר מן יעידה¹⁸²⁸ ועד כן יאמר מן יחב והב והויו יסוד הוא כלומר את אשר יחב להם והרבה להם ניסים בים סוף ואת נסי הנחלים של ארנון כשם שמספרין בניסי ים סוף כך יש לספר בניסי נחלי ארנון שאף כאן נעשו נסים גדולים ומה הם הנסים.

(טו) **ואשד הנחלים** תרגו' של שפך אשד שפך הנחלים שנשפך דם האמוריים שהיו נחבאין שם לפי שהיו ההרים גבוהים והנחל עמוק וקצר וההרים סמוכין זה לזה אדם עומד מצד ההר ומדבר עם חברו בהר הזה והדרך עובר בתוך הנחל אמרו אמוריים כשיבאו ישראל לעבור בתוך הנחל נצא מן המערות שבהרים שלמעלה מהם ונהרג' באבני בלסטראות ובחצים והיו אותם הבקעים בהר שלצד מואב ובהר של צד אמוריים היו כנגד אותן בקעים כמין קרנות ושדים בולטין לחוץ כיון שבאו ישראל לעבור נדעזעו ההר של ארץ ישראל כשפחה היוצאת בפני גבירתה ונתקרב לצד ההר של מואב ונתקעו אותן השדים לתוך אותן הבקעים והרגום וזהו שכתוב אשר נטה לשבת ער שההר נטה ממקומו ונתקרב לצד מואב ונדבק בו זהו ונשען לגבול מואב ומשם בא האשד אל הבאר אמר הקב"ה מי מודי' לבני הנסים האלו המשל אומר הנותן פת לתינוק צריך להודיע לאמו ומשם לאחר שעברו חזרו ההרים למקומן והבאר ירדה לתוך הנחל והעלה משם דם ההרוגים וזרועות ואברים ומוליכן סביב למחנה וישראל ראו ואמרו שירה.

(יז) **עלי באר ענו לה** עלי באר מתוך הנחל והעלי מה שאת מעלי¹⁸²⁹ ומנין שהבאר הודיעה להם שני ומשם בארה וכי משם היתה בארה והלא מתחלת ארבעים שנה היתה להן אלא שירדה לפרסם הנס וכן אז ישיר ישראל את השירה הזאת נאמרה בסוף ארבעים והבאר נתנה להם בתחלת מ' שנה ומה ראה ליכתב כאן אלא הענין הזה נדרש למעלה ממנו את היא הבאר היא שחפרוה שרים משה ואהרן.

(יח) **במשענותם** במטה.

וממדבר נתנה להם.

(יט) **וממתנה נחליאל** כתרגומו.

¹⁸²⁷ בפסוק "מִגְבֹּל הָאֲמֹרִי".

¹⁸²⁸ כך בדפוס רומא, ואולי צריך לומר "יעד".

¹⁸²⁹ כך בדפוס רומא, ואולי צריך לומר "מעלה".

(כ) **הגאי**¹⁸³⁰ **אשר בשדה מואב** כי שם מת משה ושם בטלה הבאר ד"א כרוה נדיבי העם כל נשיא ונשיא כשהיו חונים נוטל כל נשיא מקלו ומושך אצל דגלו ומחנהו ומי הבאר נמשכים דרך אותו סימן ובאין לפני חניית כל שבט ושבט.

(יח) **במחוקק**¹⁸³¹ על פי משה שנקר' מחוקק שני (דברים לג, כא) כי שם חלקת מחוקק ספון ולמה לא נזכר משה בשיר' זו לפי שלקה על ידי הבאר וכיון שלא נזכר משה בשיר' זו לא נזכר שמו שלהב"ה משל למלך שהיו מזמנין אותו לסעודה אמ' אם אהובי שם אני שם אם לאו איני הולך שם.

(כ) **ראש הפסגה** כתר' פסגה לשון גובה וכן (תהלים מח, יד) פסגו ארמנותיה. **ונשקפה** אותה הפסגה על פני מקום ששמו ישימון הוא לשון מדבר שהוא שם ד"א ונשקפה הבאר על פני הישימון שהלכה בימא שלטבריא והעומד על הישימו' מביט ורואה כמין כברה בים וזהו בארה שלמרים כך דר' רז"ל.

(כא) **וישלח ישראל מלאכים** ובמקום אחר תולה השליחות במשה שני (דברים ב, כו) ואשלח מלאכים ממדבר קדמות וכן (במדבר כ, יד) וישלח משה מלאכים מקדש אל מלך אדום וביפתח אומ' (שופטים יא, יז) וישלח ישראל מלאכים אל מלך אדום הכתובים הללו צריכים זה לזה זה נועל וזה פותח שישראל הוא משה ומשה הוא ישראל לומ' לך נשיא הדור הוא כל הדור והנשיא הוא הכל.

(כב) **אעברה בארצך** אע"פ שלא נצטוו לשאול להם לשלום בקש מהם שלום.

(כג) **ולא נתן סיחון את ישראל** מלכי כנען מעלין לו מס שיהא שומרן שלא יעברו עליהם גייסות כיון שאמרו אעברה בארצך אמ' להן כל עצמי איני יושב כאן אלא לשמרן מפניכם ואתם אומרי' כך.

ויצא לקראת ישראל אילו היתה חשבון מלאה יתושין אין כל בריה יכולה לכבשה ואלו היה סיחון בכפר חלש אין אדם יכול לכבשן כל שכן מלך קשה והמדינה קשה אמר הקב"ה מה אני מטריח בני כל כך לצור על כל עיר ועיר נתן בלב כל אנשי המלחמה לצאת מן העיירות ונתקבצו כולם למקום אחד ושם נפלו ומשם הלכו ישראל לערים ואין עומד לנגדן כי אין שם אלא נשים וטף.

(כד) **כי עז** ומהו חזקו התראתו של הקב"ה שאמר להם (דברים ב, יט) אל תצורם ואל תתגר בם.

(כה) **בנותיה** כפרים הסמוכין לה.

(כו) **והוא נלחם** למה הוצרך ליכתב לפי שני (דברים ב, ט) אל תצר את מואב וחשבון משל מואב היתה כתב לנו שהוא לקחה מהן ועל ידו טהרה לישראל. **מידו** מרשותו.

(כז) **על כן** על אותה מלחמה שנלחם סיחון במואב.

יאמרו המושלים הוא בלעם ובעור אביו שני (במדבר כג, ז) וישא משלו ויאמר והם אמרו בואו חשבון שלא היה סיחון יכול לכבשה הלך ושכר את בלעם לקללו וזהו שאמר לו בלק (דברים כב, ו) כי ידעתי את אשר תברך מבורך. **תבנה ותכונן** חשבון בשם סיחון להיות עירו.

(כח) **כי אש יצאה מחשבון** משכבשה סיחון.

אכלה ער מואב שם אותה עיר קרויה ער בלשון עברי ולחיית בלשון ארמי ער מואב ער של מואב.

(כט) **אוי לך מואב** שקלל את מואב שימסרו בידו.

כמוש שם אלהי מואב.

נתן הנותן את בניו שלמואב נסים ופלטים מחרב ואת בנותיו בשבית.

¹⁸³⁰ בפסוק "הגאי".

¹⁸³¹ בפסוק "במחוקק".

(ל) **ונירים אבד חשבון** ומלכות שלהם אבד חשבון עד דיבון מלכות ועול שהיה למואב בחשבון אבד משם וכן עד דיבון תרגום של סר עד ניר מדיבון ניר לשון עול וממשלת כמו (מלכים א' יא, לו) למען היות ניר לדוד עבדי.
ונשים דגש לשון שממה כן אומ' המושלים נשמים אותם.
עד נופח השמנום עד נופח.

(לב) **וישלח משה לרגל את יעזר** המרגלים לכדוה אמרו לא נעשה כראשונים בטוחים אנו בכח תפלתו של משה להלחם.

(לד) **אל תירא אותו** שהיה משה ירא שמא תעמוד לו זכותו של אברהם שני (בראשית יד, יג) ויבא הפליט הוא עוג שפלט מן הרפאים שהכו כדר לעומר וחבריו בעשתרות קרנים שני (דברים ג, יא) כי רק עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים.

(לה) **ויכו אותו** משה הרגו כדאי' בברכות בפרק הרואה (נד, ב) עקר טורא וכולי.

חסלת פרש' זאת חוקת

[פרשת בלק]

פרק כב

(ב-ג) **וירא בלק בן צפור את כל אשר עשה ישראל לאמורי**¹⁸³² אמר אלו שני מלכים שהיינו בטוחים עליהם לא עמדו בפניהם אנו על אחת כמה וכמה לפיכך ויגר מואב לשון מורא כמו (איוב יט, כט) גורו לכם.
ויקץ מואב כלומ' קצו בחייהם.

(ד) **אל זקני מדין** מעולם היו שונאין זה את זה שני (בראשית לו, לה) המכה את מדין בשדה מואב שבאו מדין על מואב למלחמה אלא מיראתן של ישראל עשו שלום ביניהן ומה ראו מואב ליטול עצה ממדין כיון שראו ישראל נוצחין שלא כמנהג העולם אמרו מנהיגן שלאלו במדין נתגדל נשאל להם מה מדתו אמרו להם אין כחו אלא בפיו אמרו אף אנו נביא מי שכחו בפיו.
כלחוד השור כל מה שהשור לוחך אין בו תקנה.
בעת ההיא לא היה ראוי למלכות מנסיכי מדין היה וכיון שמת סיחון מנוהו עליהן לצרף שעה.

(ה) **פתורה** כשלחני הזה שהכל מריצין לו מעות כך כל המלכים מריצין לו את אגרותיהן ליטול ממנו עצה ולפי פשוטו שלמקרי' כך שם המקום.
ארץ בני עמו של בלק משם היה מתנבא לו עתיד אתה למלוך ואם תאמר מפני מה השרה שכניה על גוי רשע כדי שלא יהא פתחון פה לאומות העולם לומ' אלו היו לנו נביאים חזרנו למוטב העמיד להן נביאים והם פרצו גדר העולם שבתחלה היו גדורין בעריות וזה נתן להם עצה להפקיר עצמן לזנות.
לקרא לו הקריאה היתה שלו ולהנאתו שהיה פוסק לו ממון הרבה.
עם יצא מצרים¹⁸³³ ואם תאמ' מה מזיקך הנה כסה את עין הארץ סיחון ועוג שהיו שומרים אותנו עמדו עליהם והרגום.
הוא יושב ממולי חסר ו'יו קרובים הם להכריתנו כמו (תהלים קיח, י) כי אמילם.

(ו) **נכה** אני ועמי נכה בהן ד"א לשון משנה הוא (בבא מציעא קה, ב) מנכה הוא לו מן הדמים לחסר מהם מעט.
כי ידעתי על ידי סיחון שעזרתו להכות את מואב.

(ז) **וקסמים בידם** כל מיני קסמים שלא יאמר אין כלי תשמישי עמי דבר אחר קסם זה נטלו בידם זקני מדין אם יבא עמנו בפעם זו יש בו תקוה ואם ידחנו אין בו תועלת לפיכך כשאמר להם (במדבר כב, ח) לינו פה הלילה אמרו אין בו תקוה הניחוהו והלכו להם שנאמר (במדבר כב, ח) וישבו שרי מואב עם בלעם אבל זקני מדין הלכו להם.

(ח) **לינו פה הלילה** אין רוח הקדש שורה עליו אלא בלילה וכן לכל נביאי אומות העולם אל לבן הארמי בחלום הלילה (בראשית לא, כד) כאדם ההולך אל פילגשו בהחבא.

¹⁸³² בפסוק "לְאֹמְרֵי".
¹⁸³³ בפסוק "מִמְצָרִים".

כאשר ידבר ה' אלי אם ימליכני ללכת עם בני אדם שאינן מהוגנין כמותכם שמא אין כבודי ללכת עמכם אלא עם שרים גדולים מכם. **וישבו** לשון עכבה.

(ט) **מי האנשים האלה עמך** להטעותו באמר פעמים שאין גלוי לפניו ואין דעתו שוה עליו אני אראה עת שאוכל לקללך ולא יבין.

(י) **בלק בן צפור מלך מואב שלח אלי** אע"פ שאיני חשוב בעיניך חשוב אני בעיני המלכים.

(יא) **קבה לי** זו קשה מארה לי שהוא נוקב בו ומפרש. **וגרשתיו** מן העולם ובלק לא אמר אלא ואגרשנו מן הארץ איני מבקש אלא להסיען מעלי ובלעם היה שונאם יותר מבלק.

(יב) **לא תלך עמהם** אמר לו אם כן אקללם במקומי אמר לו לא תאור את העם אם כן אברכם אמר לו אין צריכין לברכתך. **כי ברוך הוא** אומרין לצרעה לא מדובשיך ולא מעוקציד.

(יג) **להלוך**¹⁸³⁴ **עמכם** אלא עם שרים גדולים מכם למדנו שרוחו גבוהה ולא רצה לגלות שהוא ברשות הב"ה אלא בלשון גסות לפי ויוסף עוד בלק שלוח שרים רבים ונכבדים.

(יז) **כי נבד אכבדך** יותר ממה שהיית נוטל לשעבר אני נותן לך.

(יח) **מלא ביתו** למדנו שנפשו רחבה עליו ומבקש ממון אחרים אמר ראוי ליתן לי כל כסף שלו שהרי צריך לשכור לו חיילות רבות וספק נוצח ספק אינו נוצח אני ודאי נוצח. **לא אוכל לעבור** על כרחו גלה שהוא ברשוי אחריו ונתנבא כאן שאינו יכול לבטל¹⁸³⁵ את הברכות שנתברכו האבות מפי הגבורה.

(יט) **גם אתם** פיו הכשילו גם אתם סופכם ללכת בפחי נפש כראשונים. **מה יוסף** לא ישנה את דברו מברכה לקללה הלואי שלא יוסיף לברך כאן נתנבא שעתיד להוסיף להם ברכות על ידו.

(כ) **אם לקרא לך** אם הקריאה שלך וסבור אתה לקבל שכר עליה. **קום לך אתם** ואך¹⁸³⁶ על כרחך הדבר אשר אדבר אליך אותו תעשה ואעפ"כ וילך בלעם אמר שמא אפתנו ויתרצה.

(כא) **ויחבוש את אתונו** מכאן שהשנאה מקלקלת את השורה שחבש הוא בעצמו אמר הקב"ה רשע כבר קדמך אברהם וישכם אברהם בבקר ויחבוש את חמורו (בראשית כב, ג). **עם שרי מואב** לבו כלבם שוה.

(כב) **כי הולך הוא** ראה שהדבר רע בעיני המקום ונתאוה לילך. **לשטן לו** מלאך שלרממים היה והיה מונעו שלא יחטא ויאבד. **ושני נערי עמו** מכאן לאדם חשוב שיוצא לדרך שיוליך עמו שנים לשמשו וחוזרין ומשמשין זה את זה.

(כג) **ותרא האתון** והוא לא ראה שהרבה¹⁸³⁷ נתן רשות לבהמה לראות יותר מן האדם שמתוך שיש לו דעת לאדם תיטרף דעתו כשיראה המזיקין. **וחרבו שלופה בידו** אמי רשע זה הניח אומנות שלכלי זין שהיא אומנותו ובא עליהן בפיו שהוא אומנו של ישראל אף אני אתפוש את שלו ואבא עליו באומנותו וכן סופו (במדבר לא, ח) ואת בלעם בן בעור הרגו בחרב.

¹⁸³⁴ בפסוק "לקלך".

¹⁸³⁵ בדפוס רומא כתוב "לבט" עם נקודה מעל ה"ט" שבדפוס רומא זהו קיצור המילה "לבטל".

¹⁸³⁶ המילה "וואך" היא המילה הבאה בפסוק, אך בדפוס רומא היא איננה כלולה בדיבור המתחיל, על אף שהמילה "ואך" היא חלק מדיבור המתחיל בכ"י פרמה 3256.

¹⁸³⁷ בדפוס רומא המילה "שהרבה" מופיעה סימנים מעליה. נראה שהודפסה רי"ש במקום קו"ף ושצריך לקרוא "שהקב"ה". אבל "שהרבה" היא הגרסה בכ"י פרמה 3256 ולייפציג 1 ובכ"י נוספים. מדפיסי דפוס רומא היו נאמנים לכתב היד שהיה לפניהם. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 93.

(כד) **במשעול** כתרגויו בשביל וכן (מלכים א' כ, י) אם יספוק עפר שומרון לשעלים עפר הנדבק בכפות הרגלים בהלוכה וכן (ישעיהו מ, יב) מי מדד בשעלו מים מדד ברגליו להלוכו. **גדר מזה וגדר מזה** גדר שלאבנים היתה.

(כה) **ותלחץ** את עצמה.
ותלחץ את אחרים את רגל בלעם.

(כו) **ויוסף מלאך ה' עבדו** לעבור עוד לפניו להלך¹⁸³⁸ להיות לפניו במקום אחר כמו (בראשית לג, ג) והוא עבר לפניו מדד אגדה בתנחומא מה ראה לעמוד בשלושה מקומות סימני אבות הראהו.

(כח) **זה שלש רגלים** רמזה לו אתה מבקש לעקור אומה החוגגת שלש פעמים בשנה.

(כט) **התעללת** כתרגויו לשון גנאי ובזיון.
לו יש חרב בידי גנות גדולה היה לו דבר זה בפני השרים זה הולך להרוג אומה שלמה בפיו ולאיתן זה צריך כלי זין.

(ל) **ההסכן הסכנתי** כתרגומו וכן (איוב כב, ב) הלאל יסכון גבר ודרשו רבותי מקרא זה בתלמוד אמרו ליה אמאי לא רכבת אסוסיא אמר להו לרטיבא שדאית ליה כולי כדאית' במסכ' ע"ז (ד, ב).

(לב) **כי ירט הדרך לנגדי** רבותי חכמי משנה דרשו (שבת קה, א) נוטריקון יראה ראתה נטתה בשביל שהדרך לנגדי כלומר לקנאתי ולהקניטני ולפי משמעו כי חרד הדרך לשון רטט כי ראיתי בעל הדרך שחרד ומיהר הדרך שהוא לכעסי ולהמראתי ומקרא קצר הוא כמו (שמואל ב' יג, לט) ותכל דוד ל"א¹⁸³⁹ ירט לשון רצון וכן (איוב טז, יא) על ידי רשעים ירטני מנחם ומפייס אותי על ידי רשעים שאינן אלא מקניטין.

(לג) **אולי** כמו לולא פעמים שאולי משמש בלשון לולא.
כי עתה גם אותך¹⁸⁴⁰ **הרגתי** הרי זה מקרא מסורס והוא כמו גם הרגתי אותך כלומר לא העכבה בלבד קראתך על ידי כי גם ההריגה.
ואותה החייתי ועתה מפני שדברה והוכיחתך ולא יכולת לעמוד בתוכחתה כמו שכתוב ויאמר לא הרגתיה שלא יאמרו זו היא ששלקה את בלעם בתוכחתה ולא יכול להשיב וחס המקום על כבוד הבריות וכן (ויקרא כ, טו-טז) והרגת את האשה ואת הבהמה תהרוגו.

(לד) **כי לא ידעתי** גם זה גנותו על כרחו.
אם רע בעיניך אשובה לי להתריס נגד המקום תשובה זו אמר לו הוא בעצמו צוני המקום ללכת ואתה מלאך ומבטל את דברו למוד הוא בכך שאומר דבר ומלאך מחזירו לאברהם אמר (ברי' כב, ב) קח נא את בנך ועל ידי מלאך בטל את דברו אף אני אם רע בעיניך אשובה לי צריך אני לשוב.

(לה) **לך עם האנשים** בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו.
ואפס על כרחך הדבר אשר אדבר אליך.

(לו) **אל עיר מואב** אל מטרפולין שלו עיר החשובה שלו לומר ראה מה מבקשין לעקור.

(לט) **קרית חצות** עיר מלאה שווקים אנשים ונשים וטף בחוצותיה לומר ראה ורחם שלא יעקרו אלה.

(מ) **בקר וצאן** דבר מועט.

(מא) **במות בעל** כתרגויו לרמת דחלתיה שם ע"ז.

פרק כג

(ג) **אולי יקרה ה'** אינו רגיל לדבר עמי ביום.
וילך שפי כתרגויו יחידי בשופי ושקט שאין עמו אלא שתיקה.

¹⁸³⁸ כך בדפוס רומא, ואולי צריך לומר "להלך".

¹⁸³⁹ "לישנא אחרינא".

¹⁸⁴⁰ בפסוק "אתכה".

(ד) **ויקר** לשון גנאי וטומאת קרי כלומר בקושי ובבזיון היה ובשביל אהבתן של ישראל נגלה אליו ביום.

שבעת המזבחות ערכתי שבע מזבחות אין כתוב כאן אלא המזבחות אמר אבותיהן של אלו בנו שבעה מזבחות ואני ערכתי כנגד כולן אברהם בנה ארבעה שני (בראשית יב, ז) ויבן שם מזבח לה' הנראה אליו (בראשית יב, ח) ויעתק משם ההרה וגוי' (בראשית יג, יח) ויאהל אברם וגוי' ואחד בנה בהר המוריה יצחק בנה אחד שני (בראשית כו, כה) ויבן שם מזבח ויכרו שם עבדי יצחק ויעקב בנה שתיים אחד בשכם ואחד בביתאל.
ואעל פר ואיל ואברהם לא העלה בו אלא איל אחד בלבד.

(ז) **ארה לי יעקב ולכה זועמה ישראל** בשני שמותיהן אמר לקללן אמר שמא אחד מהן מובהק ואיני יודע איזהו.

(ח) **מה אקוב לא קבה אל** כשהיו ראוין להתקלל לא נתקללו כשהזכיר אביהם את עונם אמי כי באפם הרגו איש ארור אפס לא קלל אלא אפס כשרמה יעקב את אביו היה ראוי להתקלל מה כתיב שם (בראשית כז, לג) גם ברוך יהיה במברכים נאמי (דברים כז, יב) אלא¹⁸⁴¹ יעמדו לברך את העם ובמקללים לא נאמי לקלל את העם אלא יעמדו על הקללה ולא רצה להזכיר להם שום קללה.
לא זעם ה' אין כחי אלא לכיין השעה שהב"ה כועס בה והוא לא כעס כל הימיי הללו שבאתי אליך וזהו שני (מיכה ו, ה) זכור נא מה יעץ בלק מלך מואב ומה ענה אותו בלעם בן בעור מן השטים ועד הגלגל למען דעת צדקות ה'.

(ט) **כי מראש צורים אראנו** אני מסתכל בראשיתם ובתחלת תולדותם ואני אראה אותם מיוסדים וחזקים כצורים וגבעות הללו על ידי אבות ואמהות.
הן עם אשר זכו לו אבותיו לשכון בדד כתרגו'.

ובגוים לא יתחשב כתרגומו לא יהו נעשין כלה עם שאר האומות שני (ירמיהו ל, יא) כי אעשה כלה בכל הגוים ובך לא אעשה כלה ד"א כשהן שמחין אין אומה אחרת שמחה עמהן שני (דברים לב, יב) ה' בדד ינחנו וכשהאומות בטובה הן אוכלין בטובה עמהן עם כל אחד ואחד ואינו עולה להן מן המנין וזהו ובגוים לא יתחשב.

(י) **מי מנה עפר יעקב** כתרגו' מארבע משרייתיהן דישאל בדי דגלים מי מנה עפר יעקב אין חשבון במצות שהם מקיימין בעפר לא תחרוש בשור ובחמור יחדו (דברים כב, י) לא תזרע כרמך כלאים (ויקרא יט, יט) אפר פרה עפר סוטה וכיוצא בהן.
ומספר את רובע ישראל רביעיותיהן היוצא מתשמיש שלהן.
תמות נפשי מות ישרים שבהן.

(יג) **וקבנו** לשון צווי קללהו לי.

(יד) **שדה צופים** מקום גבוה ששם היה הצופה לשמור אם יבא חיל לעיר.
ראש הפסגה בלעם לא היה קוסם כבלק ראה בלק פרצה שעתידין להפרץ משם ששם משה קבור כסבור ששם תחול עליהם קללה זו וזו הפרצה שאני רואה שמא עתידה להתקלל שם.

(טו) **אקרה כה** מאת הקב"ה אקרה לשון אתפעל.

(טז) **וישם דבר בפיו** ומה היא השומה זו מה חסר המקרא באומרו שוב אל בלק וכה תדבר אלא כשהיה שומע שאינו נרשה לקלל אמר מה אני חוזר אצל בלק לצערו נתן לו הקב"ה רסן וחסם בפיו כאדם הפוקס בהמתו בחכה להוליכה אל אשר ירצה אמר לו על כרחך שוב אל בלק.

(יז) **ושרי מואב אתו** ולמעלה הוא אומר וכל שרי מואב כיון שראו שאין בו תקוה הלכו מקצתן ומקצתן נשארו.
מה דבר ה' לשון שחוק הוא זה כלומר אינך ברשותך.

(יח) **קום בלק** כיון שראהו מצחק בו נתכון לצערו ואמר לו עמוד על רגליך אינך רשאי לישב ואני שלוח אליך בשליחותו של מקום.
בנו צפור לשון מקרא הוא כמו (תהלים קד, כ) חיתו יער (תהלים קיד, ח) למעינו מים.

(יט) **לא איש אל ויכזב** כבר נשבע להביאם ולהורישן ארץ ז' עממים ואתה סבור להמיתם במדבר.
ההוא אמר ולא יעשה בלשון תימה תייבין ומתמלכין חוזרים ונמלכין.

¹⁸⁴¹ בפסוק "אלה".

(כ) **הנה ברך לקחתי** אתה שואלני מה דבר ה' קבלתי ממנו לברך אותם ברך כמו לברך. **וברך ולא אשיבנה** והוא ברך אותם ולא אשיב על ברכתו. **וברך** כמו וברך וכן היא גזרת ריש כמו (תהלים עד, יח) זכור זאת אויב חרף ה' וכן (תהלים י, ג) ובוצע ברך המהלל ומברך הגוזל ואומר לו שלום יהיה לך לא תירא לא תענש מרגיז להקב"ה ואין לומר ברך שם דבר שאם כן היה הריש נקודה בפתח קטן וטעמו למעלה אבל לפי שהוא לשון פעל הוא נקוד קמץ קטן וטעמו למטה.

(כא) **לא הביט און ביעקב** הקב"ה לא הביט און שביעקב כשהן עוברין על דבריו אינו מדקדק אחריהן להתבונן באון שלהם ובעמלן שהן עוברין על תורתו עמל לשון עבירה כמו (תהלים ז, טו) הרה¹⁸⁴² עמל (תהלים י, יד) כי אתה עמל וכעס תביט שהעבירה עמל לפני הקב"ה. **ה' אלהיו עמו** אפי' מכעיסין וממרין לפניו אינו זז מאהבתו מתוכם. **ותרועת מלך בו** לשון אהבה ורעות כמו רעה דוד (שמואל ב' טו, לז) כמו (שופטים טו, ו) ויתנה למרעהו וכן תרג' אונק' ושכינת מלכיהון בינהון.

(כב) **אל מוציאם ממצרים** אתה אמרת הנה עם יצא ממצרים לא מעצמו יצא אלא האל הוציאם. **כתועפות ראם לו** כתוקף רם וגבוה שלו וכן (איוב כב, כה) וכסף תועפות לך ואני אומר שהוא כעוף המעופף ברום וגבוה שלו ותועפות לשון עפיפות גובה ד"א כתועפות ראם תוקף ראמים אלו השדים.

(כג) **כי לא נחש ביעקב** ראוין הן לברכה שאין בהן מנחשין וקוסמין. **כעת יאמר ליעקב** עוד עתיד להיות עת כעת הזה שתגלה חבתן לעין כל שהן יושבין לפניו ולומדין תורה מפיו ומחיצתן לפניו ממלאכי השרת והם ישאלו לישראל מה פעל אל שני' (ישעיהו ל, כ) והיו עיניך רואות את מוריד ד"א יאמ' ליעקב אינו לשון עתיד אלא לשון הוה אינן צריכין למנחש וקוסם בכל עת שצריך ליעקב ולישראל להאמר מה פעל אל ומה גזרותיו במרום אינן על ידי קוסמים ומנחשין אלא נאמ' להן על פי נביאים מה היא גזרת המקום או אורים ותומים מגידים להם ואונקלוס לא תרג' כן.

(כד) **כלביא יקום** כשהן עומדין משנתן שחרי' הם מתגברי' כארי וכלביא לחטוף המצות ללבוש ציצית ולקרות את שמע ולהניח תפילין לא ישכב על מטתו עד שהוא מחבל כל המזיקין הבאין לטורפו כיצד קורא ק"ש על מטתו ומפקיד רוחו ביד המקום באו מחנה וגייס להזיקן הב"ה נלחם מלחמותם ומפילן חללים לפניו ד"א הן עם כלביא יקום כתרגו'. **ודם חללים ישתה** נתנבא שאין משה מת עד שיפלו מלכי מדין חללים ויהרג הוא עמהם שני' (יהושע יג, כב) ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו על חלליהם.

(כה) **גם קוב לא תקבנו** גם ראשון מוסף על גם השני וגם שני מוסף על גם ראשון וכן גם לי גם לך לא יהיה (מלכים א' ג, כו).

(כו) **וקבותו לי** אין זה לשון צווי כמו (במדבר כג, יג) וקבנו לי אלא לשון עתיד אולי יישר בעיניו ותקבנו לי משם.

(כז) **ראש הפעור** קוסם גדול היה בלק ראה שהן עתידין ללקות על ידי פעור ולא היה יודע במה אמר הקללה תחול עליהם משם כן כל חוזים בכוכבים רואין ואינן יודעים מה רואין.

פרק כד

(א) **וירא בלעם כי טוב בעיני ה'** אמ' איני צרי' לבדוק בהב"ה כי לא יחפוץ לקללן. **ולא הלך כפעם בפעם** כאשר עשה ב' פעמים. **לקראת נחשים** נחש אולי יקרה ה' לקראתי אמ' רוצה ואינו רוצה אקללם אזכיר עונותיהם והקללה תבא על ידי הזכרת עבירה. **וישת אל המדבר פניו** כתרגו'.

(ב) **וישא¹⁸⁴³ את עיניו** בקש להכניס בהן עין הרע והרי לך שלש מדותיו עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה האמורין למעלה. **שוכן לשבטיו** ראה כל שבט ושבט שוכן לעצמו ואינן מעורבבין ראה שאין פתחיהן מכוונין זו כנגד זו שלא יציץ זה לתוך של חברו.

¹⁸⁴² בפסוק "והרה".

¹⁸⁴³ בפסוק "וישא בלעם".

ותהי עליו רוח אלהים עלה בלבו שלא יקללם.

(ג) **בנו בעור** כמו (תהלים קיד, ח) למעינו מים ומדרש אגדה שניהם גדולים מאבותן בלק בנו צפור אביו בנו הוא במלכות ובלעם גדול מאביו בנביאות מנה בני פרס היו.

שתום העין עינו נקובה ומוצאת לחוץ וחור שלה נראה פתוח ולשון משנה כדי שישתום ויסתום ויגוב (ע"ז סט, א) ורז"ל אמרו לפי שאמר ומספר את רובע ישראל שהב"ה יושב ומונה רביעיותיהן של ישראל מתי תבא הטפה שיולד הצדיק ממנה אמר מי שהוא קדוש ומשרתיו קדושים יסתכל בדברים הללו ועל דבר זה נסמית עינו של בלעם ועוד אמרו רז"ל שסומא בעינו אחד היה.

(ד) **נופל וגלוי עינים** פשוטו כתרגומו שאינו נראה אליו אלא בלילה כשהוא שוכב ומדרש אגדה כשהוא נגלה לא היה בו כח כדי לעמוד על רגליו ונופל על פניו לפי שהיה ערל ומאוס ואינו ראוי להיות נגלה עליו בקומה זקופה לפניו.

(ה) **מה טובו אהליך יעקב** לפי שראה פתחיהן שאינן מכוונות זה לזה ד"א מה טובו אהליך שילה ובית עולמים ומשכנות שמקריבין עליהן קרבנות ומכפרין עליהן ד"א משכנותיך חנייתן כתרגו' אף כשהן חרבין לפי שהן מכפרין עליהן אף כשהן חרבי' כמו שני' (איכה ד, יא) כלה ה' את חמתו במה כלה ויצת אש בציון.

(ו) **כנחלים נטיו** שנארכו ונמשכו לפניו מרחוק נטוין אמרו רז"ל מברכותיו של אותו רשע אתה למד מה היה בדעתו לקלל כשאמר להשית אל המדבר פניו וכשהפך המקום את פיו ברכן מעין אותן קללות בקש לומר לא תמשך מלכותן אמר כנחלים נטיו בקש לומר לא יהי להם בתי כנסיות ובתי מדרשות אמר מה טובו אהליך יעקב כולי' כדאי' בחלק (סנהדרין קה, ב) בקש לומר לא תשרה שכונה עליהם אמר משכנותיך ישראל ביקש לומר לא תהא מלכותן מושכת אמי' כנחלים נטיו ביקש לומר לא יהיה בהן בעלי זיו אמר בגנות עלי נהר ביקש לומר לא יהיה ריחם נודף אמר כאהלים נטע ה' ביקש לומר לא יהיה להם מלכים בעלי קומה אמר כארזים עלי מים ביקש לומר לא יהיה להם מלך בן מלך אמר יזל מים מדליו ביקש לומר לא תהא מלכותו שולטת באומות העולם אמר וזרעו במים רבים ביקש לומר לא תהיה מלכותו עזה אמי' וירם מאגג מלכו ביקש לוי' לא תהא אימה למלכותם אמי' ותנשא מלכותו.

כאהלים כתרגו' לשון מור ואהלות (תהלים מה, ט).
נטע ה' בגן עדן ד"א כאהלי' נטע ה' כשמים המתוחין כאהל.
נטע ה' לשון נטיעה מצינו באהלים ויטע אהלי אפדנו (דניאל יא, מה) ולשון זה אינו כן שאם כן היה לו לינקד כאהלים.

(ז) **מדליו** מבארותיו ופירושו כתרגו'.
וזרעו במים רבים לשון הצלחה הוא זה כזרע הזרוע על המים.
וירום מאגג מלכו מלך ראשון שלהם יכבוש את אגג מלך עמלק.
ותנשא מלכותו של יעקב יותר שיבא אחריו דוד ושלמה.

(ח) **אל מוציאו ממצרים** מי גרם להם כל הגדולה הזאת המוציאם ממצרים בתוקף ורום שלו.
יאכל הגוים שהם צריו.

ועצמותיהם שלצרים.
יגרם מנחם ז"ל פתר יגרם לשון שבירה וכן לא גרמו לבקר (צפניה ג, ג) וכן ואת חרשיה תגרמי (יחזקאל כג, לד) ואומר אני שהוא לשון עצם שמגרר בשניו הבשר מבחוץ והמוח מבפנים ומעמיד העצם על ערמומיתו.

וחציו ימחץ אנקלוס תרגם חציו של צרים חלוקה שלהם כמו (בראשית מט, כג) בעלי חצים מרי פלגותיה לשון חלוקה וכן ימחץ לשון ומחצה וחלפה רקתו (שופטים ה, כו) שיחצו את ארצם ויש לפתור לשון חצים חציו שלהב"ה ימחץ בדמן שלצרים יטבול ויצבע בדמן כמו למען תמחץ רגלך בדם לשון כלביד (תהלים סח, כד) ואיני זו מלפרש לשון מכה כמו מחצתי ואני ארפא שהצבוע בדם אדום נראה כאלו מחוץ ונגוע.

(ט) **כרע שכב כארי** כתרגומו יתיישבו בארצם מכח וגבורה שלהן.

(י) **ויספוק** מכה זו על זו.

(יג) **לעבור את פי ה'** כאן לא אמי' אלוהי כמו שאמי' בראשונה לפי שידע שנבאש בהב"ה ונטרד.

(יד) **הולך לעמי** מעתה הריני כעמי שישתלק רוח הקדש ממני.

לך¹⁸⁴⁴ **איעצך** מה לעשות ומה היא העצה אמ' אלהיהם שלא לו שונא זימה כדאי בחלק (סנהדרין קו, א) תדע שבלעם השיאם עצה זו להכשילן בזמה שני הן הנה היו לבני ישראל בדבר בלעם (במדבר לא, טז).

אשר יעשה העם הזה לעמך מקרא קצר הוא איעצך להכשילן ואומי' לך מה שהן עתידין להרע למואב באחרית הימים ומחץ פאתי מואב (במדבר כד, יז) והתרגו' פיר' קוצר העברי.

(טז) **וידוע דעת עליון** לכוין השעה שכועס בה.

(יז) **אראנו** רואה אני שבחו של יעקב וגדולתו אך לא עתה הוא אלא לאחר זמן.
דרך כוכב מיעקב כתרגו' לשון דרך קשתו (איכה ב, ד) שהכוכב עובר כחץ כלומר יקום מזל שבת מלך רודה ומושל.

ומחץ פאתי מואב זה דוד שני (שמואל ב' ח, ב) השכב אותם ארצה וימדד שני חבלים להמית וגו'.
וקרקר לשון כורה כמו אני קרתי ושתיתי מים (מלכים ב' יט, כד) אל מקבת בור נוקרתם (ישעיהו נא, א) יקרוה עורבי נחל (משלי ל, יז).
כל בני שת כל האומות שכולן יצאו משת בנו של אדם הראשון.

(יח) **והיה ירשה שער אויביו** לישראל.

(יט) **וירד מיעקב** ועוד יהיה מושל אחר ליעקב.
והאביז שריד מעיר החשובה של אדום היא רומי ועל מלך המשיח נאמר כן וירד מים עד ים (תהלים עב, ח) ולא יהיה שריד לבית עשו (עובדיה א, יח).

(כ) **וירא את עמלק** נסתכל בפורענותו של עמלק.
ראשית גוים הוא קדם את כולם להלחם בישראל וכן תרגם אנקלוס ואחריתו לאבד בידם שני (דברים כה, יט) תמחה את זכר עמלק.

(כא) **וירא את הקיני** הזכירו אחר עמלק לפי שהיו שכנים להם כענין שני (שמואל א' טו, ו) ויאמר שאול אל הקיני לכו סורו רדו מתוך עמלקי ונסתכל בגדולתן של בני יתרו שני בהם (דברי הימים א' ב, נה) תרעתים שמעתים סוכתים¹⁸⁴⁵.
איתן מושבך תמה אני למה זכית בכך הלא עמי היית בעצת הבה נתחכמה לו (שמות א, י) ועתה נתיישבת באיתן ומעוז של ישראל.

(כב) **כי אם יהיה לבער קין** אשריך שנתקעת לתוקף זה שאינך נטרד עוד מן העולם אף אם אתה עתיד לגלות עם עשרת השבטים ותהי לבער ממקום שנתיישבת שם מה בכך עד מה אשור תשבך עד היכן מגלך עד לחלח וחבור אין זה טירוד מן העולם אלא טלטול ממקום למקום ותשוב עם שאר השבטים מן הגלות.

(כג-כד) **וישא משלו** כיון שהזכיר שביית אשור אמר אוי מי יחיה משומו אל מי יוכל לחיות את עצמו משומו אלה שלא ישים עליו הגוזר את אלה שיעמוד סנחריב ויבלבל את האומות ועוד יבאו צים מיד כתים (במדבר כד, כד) יעברו כתים שהם רומיים בבירניות גדולות על אשור וענו אשור (במדבר כד, כד) וענו אותם שמעבר אשור וגם הוא עדי אובד (במדבר כד, כד) וכן פירש דניאל (דניאל ז, יא) עד דקטילת חיותא והובד גשמה.
צים ספינות גדולות כדכתיב (ישעיהו לג, כא) וצי אדיר לא יעברנו ומתרגמי' ובורני רבתא.

פרק כה

(א) **בשטים** כך שמה.
לזנות את¹⁸⁴⁶ **בנות מואב** על ידי עצת בלעם כדאיתא בחלק.

(ב) **וישתחו לאלהיהן** כשתקף יצרו עליו ואומר לה השמיעי לי והיא מוציאה דמות פעור מחיקה ואומרת לו השתחוה לזה.

(ג) **פעור** על שם שפוערין לפניו בפי טבעת ומוציאין רעי וזו היא עבודתו.
ויחר אף ה' בישראל שלח בם מגפה.

¹⁸⁴⁴ בפסוק "לָכֶה".

¹⁸⁴⁵ בפסוק "שֹׁקֵתִים".

¹⁸⁴⁶ בפסוק "אֵלֵי".

(ד) **קח את כל ראשי העם** לשפוט העובדים לפעור.
והוקע אותם את העובדין ע"ז והוקע לשון תליה כמו שמצ"י בבני שאול והוקענום לה' (שמואל ב' כא, ו) ושם תלייה מפורשת על שעבדו ע"ז ודינן בסקילה וכל הנסקלין נתלין.
נגד השמש לעין כל ומדרי' אגדי' השמש מודיע החוטאין הענן נקפל מעליו וזורח השמש עליו.

(ו) **והנה איש מבני ישראל בא** נתקבצו שבט שמעון אצל זמרי שהיה נשיא שלהן ואמרו אנו נדונין במיתה ואתה יושב כול"י כדאי' בסנהדרין בפר' אלו הן הנשרפין (פב, א).
את המדינית כזבי בת צור.
לעיני משה אמ' לו למשה זו אסורה או מותרת אם תאמר אסורה בת יתרו מי התירה לך כול"י כדאיתא התם.
והמה בוכים נתעלמה ממנו הלכה געו כולן בבכיה אמרו בעגל עמד משה כנגד ששים רבוא שנאמר (שמות לב, כ) ויטחן עד אשר דק וישק את בני ישראל וכאן רפו ידיו אלא לא היה הדבר אלא כדי שיבא פנחס ויטול שכרו.

(ז) **וירא פינחס** ראה מעשה ונזכר הלכה אמר לו כך מקובלני ממך הבועל ארמית קנאין פוגעין בו בשעת מעשה אמר לו קריינא דאגרתא ליהוי פרוונקא.

(ח) **אל הקבה אל האהל.**
אל קבתה אל מעיה כמו והקובה כון לתוך זכרות שלזמרי ונקבו' שלה וראו כולם שלא לחנם הרגן והרבה נסים נעשו לו כדאי' התם (סנהדרין פב, ב).

חסלת פרש' וירא בלק

[פרשת פינחס]

פרק כה

(יא) **פינחס בן אלעזר** לפי שהיו שבטים מבזין אותו הראיתם בן פוטי זה בן שפטם אבי אמו עגלי' לע"ז והרג נשיא מישראל לפי' בא הכ' ויחסו אחר אהרן.
בקנאו את קנאתי בנקמו את נקמתי בקצפו את הקצף שהיה לי לקצוף כל לשו' קנאה הוא המתחרה לנקום נקמת דבר אינפרנימינט.

(יב) **בריתי שלום** שתהא לו לברית שלום כאדם שמחזיק חירות¹⁸⁴⁷ ועושה טובה למי שעושה עמו טובה אף כאן פרש לו שלומותיו ד"א לפי שהיה ירא פינחס פן ירדוף גואל דם זמרי אחריו וכן שמא יפסל מן הכהונה אחר אביו על הרגו את זמרי הבטיחו שתי הבטחות הללו להיות לו ברית שלום שני הנני נותן לו את בריתי שלום ושלא יפסיד את כהונתו.¹⁸⁴⁸

(יג) **והיתה לו ולזרעו אחריו** בריתי זאת.
ברית כהונת עולם אע"פ שכבר נתנה הכהונה לזרעו של אהרן לא נתנה אלא לאהרן ולבניו שנמשחו עמו ותולדותיו שיוליד אחר המשחתן אבל פינחס שנולד קודם לכן ולא נמשח לא בא לכלל כהונה עד עתה והכי אמרינן בזבחים (קא, ב) לא נתכהן פנחס עד שהרגו לזמרי.
לאלהיו בשביל אלהיו כמו (במדבר יא, כט) המקנא אתה לי בשבילי (זכריה ח, ב) וקנאתי לציון בשביל ציון.

(יד) **ושם איש ישראל** במקום שייחס הצדיק לשבח ייחס הרשע לגנאי.
נשיא בית אב מחמשה בתי אבות שהיו לשבט שמעון ד"א להודיע שבחו של פנחס שאע"פ שהיה נשיא לא מנע עצמו מלקנא לחלול השם לכך הודיעך מי הוא המוכה.

(טו) **ושם האשה המוכה** להודיעך שנאתן שלמדיינים שהפקירו בת מלך לזנות כדי להחטיא את ישראל.
ראש אומות אחד מחמשה (במדבר לא, ח) מלכי מדין את אוי ואת רקס ואת צור ואת חור ואת רבע והוא היה חשוב מכולן שנאמר ראש אומות ולפי שהפקירו בתו לזנות מנאו הכתוב שלישי.
בית אב חמשה בתי אבות היו למדין (בראשית כה, ד) עיפה ועפר וחונך ואבידע ואלדעה וזה היה מלך לאחד מהן.

¹⁸⁴⁷ בדפוס רומא כתוב "וחינות". בדפוס רפ"ד כתוב "וחנות".
¹⁸⁴⁸ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 84.

(יז) **צורר** כמו (שמות כ, ח) זכור (דברים ה, יב) שמור לשון הווה עליכם לאייב אותם.

(יח) **כי צוררים הם לכם על דבר פעור**¹⁸⁴⁹ שהפקירו בנותם לזנות כדי להטעותן אחרי פעור ואת מואב לא צוה להשמיד מפני רות המואביה שעתידה לצאת מהן כדאיתא בבבא קמא (לח, ב).

פרק כו

(א) **ויהי אחרי המגפה** משל לרועה שנכנסו זאבים בעדרו והיה מונה אותן כמה הנותרות דבר אחר כשיצאו ממצרים נמסרו לו במנין עכשו שקרב למות החזירן במנין.

(ב) **לבית אבותם** על שבת האב יתיחסו ולא על שבת האם.

(ג) **וידבר משה ואלעזר הכהן אותם** דברו עמם על זאת שצוה הב"ה למנותם.

(ד) **מבן עשרים שנה ומעלה כאשר צוה ה'** שיהא מניינכם מבן עשרים שנה ומעלה כמו שנאמר (שמות ל, יג) כל העובר על הפקודים.

(ה) **משפחת החנוכי** לפי שהיו האומות אומרין עליהן מה אלו מתיחסין על שבטיהן סבורין הן שלא שלטו המצריים באמותיהן אם בגופן שלטו בנשותיהן לא שלטו לפיכך הטיל הקב"ה שמו עליהם מצד זה ומצד זה לומר שמעיד עליהן שהן בני אבותיהן וזהו שמפורש על ידי דוד (תהלים קכב, ד) ששם עלו שבטים שבטי יה עדות לישראל השם הזה מעיד עליהן לשבטיהם ולפי בכולן כתוב עליהן החנוכי הפלואי אבל בימנה לא הוצרך לומי הימני לפי שהשם כתוב בו יו"ד בראש וה"א בסוף.

(ט) **אשר הצו על משה בהצותם על ה'**¹⁸⁵⁰ בהצותם את העם על ה' הצו השיאו את ישראל לריב על משה לשון הפעילו.

(י) **ויהיו לנס** לאות ולזכרון (במדבר יז, ה) למען אשר לא יקרב איש זר לעורר על הכהונה.

(יא) **ובני קרח לא מתו** אף הן היו באותה עצה תחלה ובשעת המחלקת הרהרו תשובה בלבם לפי נתבצר להן מקום גבוה בגהנם וישבו שם.

(יג) **לזרח** הוא צחר לשון צוהר אבל משפחת אוהד בטלה וכן חמש משבט בנימין שהרי ב"י בנים ירד למצרים וכאן לא מנה אלא ה' ואצבון לגד הרי ז' משפחות ומצאתי בתלמוד ירושלמי כשמת אהרן נסתלקו ענני כבוד ובאו הכנעניים להלחם בישראל נתנו לב לחזור למצרים וחזרו לאחוריהם ז' מסעות מהר ההר למוסרה שנאמר (דברים י, ו) ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן והלא בהר ההר מת וממוסרה עד הר ההר ז' מסעות יש למפרע אלא שחזרו לאחוריהן ורדפו בני לוי אחריהן והרגו מהן ז' משפחות ומבני לוי נפלו ד' משפחות משפחת שמעי ועוזיאלי ומבני יצהר לא נמנו כאן אלא משפחת הקרחי והרביעית לא ידעתי מה היא ור' תנחומא פירש שמתו במגפה בדבר בלעם אבל לפי החסרון שחסר שבת שמעון במנין זה יותר ממני¹⁸⁵¹ ראשון שבמדב' סיני נראה שכל כ"ד אלף נפלו משבטו של שמעון.

(טז) **לאזני** אומר אני שזו משפחת אצבון ואיני יודע למה לא נקראת משפחתו על שמו.

(כד) **לישוב** הוא יוב האמוי ביורדי מצרים כי כל המשפחות נקראו על שם יורדי מצרים והנולדים משם והלאה לא נקראו המשפחות על שמם חוץ ממשפחות אפרים ומנשה שנולדו במצרים וארד ונעמן בני בלע בן בנימין היו ומצאתי ביסודו שלר' משה הדרשן שירדה אמם כשהיתה מעוברת מהן לפי נחלקו במשפחות כחצרון וחמול וחבר ומלכיאל שהיו בני בנים אם אגדה היא הרי טוב ואם לאו אומר אני שהיו לבלע בנים הרבה ומשנים הללו ארד ונעמן יצאה מכל אחד משפחה רבה ונקראו תולדות שאר הבנים על שם בלע ותולדות השנים הללו נקראו על שמן וכן אני אומר מבני מכיר שנחלקו לשתי משפחות אחת נקראת על שמו ואחת נקראת על שם גלעד בנו ה' משפחות נחסרו מבניו של בנימין וכאן נתקיימה מקצת נבואת אמו שקראתו בן אוני בן אנינות ובפילג' בגבעה נתקיימה כלה ביסודו שלר' משה הדרשן.

¹⁸⁴⁹ בפסוק "כי צוררים הם לכם בנְקֻלְיָהֶם אֲשֶׁר נָפְלוּ לָכֶם עַל דְּבַר פְּעוֹרִי".

¹⁸⁵⁰ בפסוק "אֲשֶׁר הִצּוּ עַל מֹשֶׁה וְעַל אֶהֱרֹן בְּעֵדַת קִרְחַת בְּהַצֹּתָם עַל ה'".

¹⁸⁵¹ "ממנין".

(לו) **ואלה בני שותלח** שאר בני שותלח נקראו תולדותיהן על שם שותלח ומערך יצאה משפחה רבה ונקראת על שמו ונחשבו בני שותלח על ב' משפחות צא וחשוב ותמצא בפרש' זו נ"ז משפחות ובני לוי ח' הרי ס"ה משפחות וזהו שני (דברים ז, ז) כי אתם המעט מכל העמים ה' חסרים ממשפחות העמים שהם שבעים ואף זו הבנתי ביסודו שלר' משה הדרשן אך הוצרכתי לפחות ולהוסיף בדברים.

(לח) **לאחירם** הוא אחי שירד למצרים ולפי שנקרא על שם יוסף שהיה אחיו ורם ממנו קראו אחירם.

(לט) **לשפופם** הוא מופים על שם יוסף שהיה שפוף בין האומות.

(מב) **לשוחם** הוא חושים.

(מו) **ושם בת אשר שרח** לפי שהיתה בחיים מנאה כאן.

(נג) **לאלה תחלק הארץ** ולא לפחות מבן עשרים אע"פ שבאו לכלל כ' בטרם חילוק הארץ שהרי ז' שנים כבשו ז' שנים חלקו לא נטלו חלק אלא אלו שש מאות אלף ואלף ואם היה לאחד מהן ו' בנים לא נטלו אלא חלק אביהם.

(נד) **לרב תרבה נחלתו** לשבט שהיה מרובה באכלוסין נתנו חלק רב ואע"פ שלא היו הגבולים שוים שהרי הכל לפי רבוי השבט חלקו החלקים לא עשו אלא על ידי גורל והגורל היה על פי רוח הקודש כמו שמפורש בבבא בתרא בפר' יש נוחלין (קכב, א) אלעזר הכהן מלובש באורים ותומים ואומ' ברוח הקדש אם שבט פלוי עולה תחום פלוני עולה עמו והשבטים כתובין ביי"ב פיתקין ויי"ב גבולין ביי"ב פיתקין ובלולין בתוך קלפי והנשיא מכניס ידו לתוכה ונוטל ב' פתקין ועולה פיתק שלשם שבטו ופתק שלגבול המפור' לו ואף הגורל עצמו היה צווח ואומ' אני הגורל עליתי לגבול פלוי לשבט פלוני שני (במדבר כו, נו) על פי הגורל ולא נחלקה הארץ במדה לפי שיש גבול משובח מחברו אלא בשומא בית כור רע כנגד ב' ¹⁸⁵² סאה טוב הכל לפי הדמים.

(נה) **לשמות מטות אבותם** אלו יוצאי מצרי' שנה הכת' נחלה זו מכל נחלות שבתורה כל נחלו' שבתור' חיים יורשין את המתים וכאן מתים יורשי' חיים כיצד שני אחים מיוצאי מצרים שהיו להם בנים בבאי הארץ לזה אחד ולזה שלשה האחד נטל חלק אחד והשלשה נטלו ג' חלקים שני לאלה תחלק הארץ במספר שמות חזרה נחלתן אצל אבי אביהן וחלקו הכל בשוה וזהו שני לשמות מטות אבותם ינחלו שאחר שנחלו הבנים חלקוה לפי האבות שיצאו ממצרים ואלו מתחלה חלקוה למנין יוצאי מצרים לא היו נוטלין הארבעה אלא ב' חלקים ועכשיו נטלו ד' חלקים.

(נו) **על פי הגורל** הגורל היה מדבר כמו שפרשתי מגיד הכתו' שנתחלקה ברוח הקדש וכן הוא אומר (שופטים א, כ) ויתנו לכלב את חברון ואומר (יהושע יט, נ) על פי ה' נתנו לו את העיר אשר שאל.
מטות אבותם יצאו גרים ועבדים.

(נח) **אלה משפחות הלוי** ¹⁸⁵³ חסר הכתוב כאן ארבע משפחות השמע' והעוזיאלי ונפג וזכרי וקצת מן יצהר.

(נט) **אשר ילדה אותה ללוי במצרים** יוכבד שהשלימה מנין שבעים שהרי בפרטן אי אתה מוצא אלא ס"ט.

(סב) **כי לא התפקדו בתוך בני ישראל** להיות נמנין מבן כ' שנה.
כי לא נתן להם נחלה והנמנין בני כ' היה להן נחלה שנאמ' לפי פקודיו יתן נחלתו.

(סד) **ובאלה לא היה איש מפקודי וגו'** אבל על הנשים לא נגזרה גזרת מרגלים לפי שהנשים היו מחבבות הארץ האנשים אמרו (במדבר יד, ד) נתנה ראש ונשובה מצרימה והנשים אמרו (במדבר כז, ד) תנה לנו חלק ונחלה לכך נסמכה פרשת צלפחד לכאן.

¹⁸⁵² המילה היא "בית" ולא שתיים.
¹⁸⁵³ בפסוק "לוי".

(א) **למשפחת מנשה בן יוסף** למה נאמר והלא כבר נאמר בן מנשה לך אלא לומר¹⁸⁵⁴ יוסף חבב את הארץ שני (בראשית נ, כה) והעליתם את עצמותי בנותיו חבבו את הארץ וללמדך שכולם צדיקים שכל מי שמעשיו ומעשה אבותיו סתומין ופרש לך הכתוב באחד מהן ליחסו לשבח הרי הוא צדיק בן צדיק ואם פרט לך הכתוב באחד מהן לגנאי כגון (מלכים ב' כה, כה) בא ישמעאל בן נתניה בידוע שכל הנזכרין עמו רשעים היו.

מחלה ונועה¹⁸⁵⁵ ולהלן אומר (במדבר לו, יא) ותהיינה מחלה ותרצה וגו' מגיד ששקולות זו כזו לפי שנה את סדרן.

(ב) **לפני משה ולפני אלעזר** מגיד שלא עמדו בפניהם אלא בשנת ארבעים אחר שמת אהרן. **לפני משה ולפני אלעזר** אפשר משה לא ידע אלעזר ידע אלא סרס המקרא ודרשהו דברי ר' יאשיה אבא חנן אמר משמו של ר' אלעזר בבית המדרש היו יושבין ועמדו לפני כולן.

(ד) **למה יגרע שם אבינו** אנו במקום בן עומדות ואם אין הנקבות חשובות זרע תתייבם אמנו למה יגרע שם אבינו מתוך משפחתו כי אין לו בן הא אם יש לו בן לא היינו תובעות כלום מגיד שחכמות היו.

(ה) **ויקרב משה את משפטן** נתעלמה הלכה ממנו וכאן נפרע ממנו על שנטל עטרה לאמר (דברים א, יז) הדבר אשר יקשה מכם תקריבון אלי ד"א ראויה פרשה זו לינתן על ידי משה אלא שזכו בנות צלפחד ונכתבה על ידן.

(ג) **והוא לא היה** לפי שרוצות לומר בחטאו מת הוזהקו לומר שלא בחטא מתאוננים ולא בעדת קרח שהצו על משה ועל אהרן אלא בחטאו מת ולא החטיא אחרים עמו ר' עקיבא אומי הוא המקושש ר' שמעון אומי מן המעפילין היה.

(ז) **כן בנות צלפחד דוברות** כתרגו' יאות מצאתי במדרש לפי שראת עינם מה שלא ראת עינו שלמשה אמי' כן בנות צלפחד דוברות יפה אמרו אשרי אדם שהב"ה מודה לדבריו. **נתון תתן** ב' חלקים חלק אביהם שהיה מיוצאי מצרים וחלקו עם אחיו בנכסי חפר. **והעברת** לשון עברה שמי שאינו מניח לו בן ליורשו הב"ה ממלא עליו עברה ד"א על שם שהבת מעברת נחלה משבט לשבט לפי שבנה ובעלה יורשין אותה (במדבר לו, ז) ושלא תשוב לא נצטוה אלא לאותו הדור וכן (במדבר כז, ח) והעברתם את נחלתו לבתו בכולן אמי' ונתתם וכאן אמר והעברתם.

(יא) **לשאר הקרוב אליו** מכאן שהאיש יורש את אשתו. **ממשפחתו וירש אותה** משפחת אב קרויה משפחה ואין משפחת האם קרויה משפחה.

(יב) **עלה אל הר העברים** למה נסמכה פרשה זו לכאן כיון שאמר הב"ה נתון תתן אמי' אותי צוה הב"ה להנחיל שמא הותרה הגזרה ואכנס לארץ אמי' לו הב"ה גזרתי במקומה עומדת ד"א כיון שנכנס משה לנחלת בני גד ובני ראובן שמח ואמי' כמדומה אני שהותרה הגזרה משל למלך שגזר על בנו שלא יכנס לפתח פלטרין שלו נכנס לשער נכנס אחריו לחצר והוא אחריו לטרקלין והוא אחריו כיון שבא לקיטון אמי' לו בני מכאן ואילך אתה אסור.

(יג) **כאשר נאסף אהרן אחיד** מכאן שנתאוה משה לאותה מיתה ד"א אין אתה טוב ממנו (דברים לב, נא) על אשר לא קדשתם אותי הא אם קדשתם אותי לא הגיע זמנכם ליפטר ובכל מקום שכתב מיתתן כתב סרחונן לפי שנגזרה גזרה על דור המדבר למות במדבר בעון שלא האמינו ולכך בקש משה שיכתב סרחונן שלא יאמרו אף הם מן הממרין היו משל לשתי נשים שלוקות בבית דין אחת קלקלה ואחת אכלה פגי שביעית כוליה אף כאן בכל מקום שהזכיר מיתתן הזכיר סרחונן להודיע שלא היה בהם אלא זו בלבד.

(יד) **הם מי מריבת קדש** הם לבדן ולא היה בהם עון אחר ד"א הם מי מריבת קדש הם שראו איצטגניני פרעה שעתיד מושיען של ישראל ללקות במים ד"א הם דתן ואבירם שהמרו במרה הם שהמרו בים הם המרו על מדבר צין.

(טו) **וידבר משה אל ה'** להודיע שבחן של צדיקים כשנפטרין מן העולם מניחין צרכן ועוסקין בצרכי צבור.

¹⁸⁵⁴ כנראה צריך לומר "אלא לומר לך".
¹⁸⁵⁵ בפסוק "נועה".

לאמר אמר לו השיבני אם אתה ממנה פרנס עליהם אם לאו.

(טז) **יפקוד ה'** כיון ששמע שאמר לו המקום תן נחלת צלפחד לבנותיו אמר הגיעה שעה שאתבע צרכי שיירשו בני את גדולתי אמר הקב"ה לא עלתה מחשבה זו לפני כדי הוא יהושע ליטול שכר שמושו שלא מש מתוך האהל וזהו שאמר שלמה (משלי כז, יח) נוצר תאנה יאכל פריה.
אלהי הרוחות למה נאמר אמר לפניו רבונו שלעולם גלוי לפניך דעתן של כל אחד ואחד ואינן דומין זה לזה מנה עליהן מנהיג שיהא סובל כל אחד ואחד לפי דעתו.

(יז) **אשר יצא לפניהם** לא כדרך מלכי האומות שיושבין בבתיהן ומשלחין חיילותיהן למלחמה אלא כמו שעשיתי אני שנלחמתי בסיחון ועוג שנאמר (במדבר כא, לד) אל תירא אותו וכן עשה יהושע שני (יהושע ה, יג) וילך יהושע אליו ויאמר לו הלנו אתה אם לצרינו וכן בדוד (שמואל א' יח, טז) כי הוא יוצא ובא לפניהם יוצא בראש ונכנס בראש.

אשר יוציאם¹⁸⁵⁶ בזכותיו.
ואשר יביאם בזכותיו ד"א אשר יביאם שלא תעשה לו כדרך שאתה עושה לי שאיני מכניסן לארץ.

(יח) **קח לך** קחנו בדברים אשריך שזכית להנהיג בניו של מקום.
לך את שבדוק לך שאתה מכיר.
אשר רוח בו כאשר שאלת שיכול להלך כנגד רוחו של כל אחד ואחד.
וסמכת את ידך עליו תן לו תורגמן שידרוש בחיך שלא יאמרו עליו שלא היה לו רשות להרים ראש בימי משה.

(יט) **וצויתה אותו** על ישראל דע שסרחנין הם טרחנין הם על מנת כן שתקבל עליך.

(כ) **ונתת**¹⁸⁵⁷ **מהודך** זה קירון עור פנים.
ונתת מהודך ולא כל הודך ומצינו למדין פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה.
למען ישמעו כל עדת בני ישראל שיהו נוהגין בו כבוד כדרך שנוהגין בך.

(כא) **ולפני אלעזר הכהן יעמוד** זה ששאלת שאין הכבוד זו מבית אביך אף יהושע יהא צריך לאלעזר.
ושאל לו כשיצטרך לצאת למלחמה יצא על פיו של אלעזר.
כל העדה¹⁸⁵⁸ סנהדרין.

(כב) **ויקח את יהושע** לקחו בדברים והודיעו מתן שכר פרנסי ישראל לעולם הבא.

(כג) **ויסמוך את ידיו** עשאו ככלי מלא וגדוש ומלאו חכמה.
את ידיו בעין יפה יותר ממה שנצטוו שהקב"ה אמר לו את ידך והוא עשה בשתי ידיו.
כאשר דבר אף לענין ההוד נתן מהודו עליו.

פרק כח

(ב) **צו את בני ישראל** מה אמור למעלה (במדבר כז, טז) יפקוד ה' וגוי' אמי' לו הקב"ה עד שאתה מצוני עליהם צוה את בני עלי משל לבת מלך שהיתה נפטרת מן העולם והיתה מפקדת לבעלה על בניה כו' כדאי' בסיפרי.

קרבני זה הדם.
לחמי אלו האימורין וכן הוא אומי' (ויקרא ג, טז) והקטירם הכהן המזבחה לחם אשה.
לחמי סעודתי כמו עבד לחם רב.
לאשי הנתנין לאש מזבחי.
תשמרו שיהיו כהנים ולוים במשמרתם וישראלים עומדין על גביהן מכאן למדו ותקנו מעמדות.
במועדו שכל יום הוא מועד התמידין.

(ג) **ואמרת להם** אזהרה לבית דין.
שנים ליום כפשוטו ומדרשו בא ללמד שיהיו נשחטין נגד היום תמיד של שחר במערב ושלבין הערבים במזרחן שלטבעות.

¹⁸⁵⁶ בפסוק "וַאֲשֶׁר יוֹצִיאֵם".

¹⁸⁵⁷ בפסוק "וַנִּתְּתָהּ".

¹⁸⁵⁸ בפסוק "וְכָלֵי".

(ד) **את הכבש אחד וגו'** אף על פי שנאמ' בפרשת ואתה תצוה (שמות כט, לח) וזה אשר תעשה וגומר היא היתה אזהרה לימי המלואים וכאן צואה לדורות.

(ה) **סלת למנחה** למנחת נסכים.

(ו) **העשויה בהר סיני** כאותן שנעשו בימי המלואים דבר אחר העשויה בהר סיני הקיש עולת תמיד לעולת הר סיני אותה שקרבה לפני מתן תורה שכתוב בה (שמות כד, ו) וישם באגנות מלמד שטעונה כלי ונכסי יין.

(ז) **בקדש הסך** על המזבח תנסכו.
נסך שכר יין המשכר פרט ליין מגתו.

(ח) **ריח ניחוח** נחת רוח לפני שאמ' ונעשה רצוני.

(י) **עולת שבת בשבתו** ולא עולת שבת זו בשבת אחרת הרי שלא הקריב בשבת זו שומע אני יקריב שתיים לשבת הבאה ת"ל בשבתו מגיד שאם עבר יומו בטל קרבנו.
על עלת התמיד אלו נוספים לבד שני כבשים של עולת התמיד ומגיד שאין קרבין אלא בין שני התמידין וכן בכל המוספין נאמר על עולת התמיד לתלמוד זה.

(יב) **ושלשה עשרונים** כמשפט נסכי פר שהן קצובין בפרשת נסכים.

(יד) **זאת עלת חדש בחדשו** שאם עבר יומו בטל קרבנו ושוב אין לו תשלומין.

(טו) **ושעיר עזים וגו'** כל שעירי המוספין באין לכפר על טומאת מקדש וקדשיו כו' כמו שאמור במסכת שבועות (ט, א) ונשתנה שעיר ראש חדש שנאמר בו לה' ללמד שזה השעיר מכפר על שאין בה ידיעה לא בתחלה ולא בסוף שאין מכיר בחטא אלא הקב"ה לבדו ושאר השעירים למדין ממנו ומדרש אמר הקב"ה הביאו כפרה עלי על שמעטתי את הירח.
על עולת התמיד¹⁸⁵⁹ **ונסכו** עשה כל הקרבן הזה ואין ונסכו מוסב על השעיר שאין נסכים לחטאת.

(יח) **מלאכת עבודה** אפילו מלאכה הצריכה לכם כגון דבר האבד המותרת בחולו של מועד אסורה ביום טוב.

(יט) **פריים** כנגד אברהם שני (בראשית יח, ז) ויקח בן בקר.
אילים¹⁸⁶⁰ כנגד יצחק שני (בראשית כב, יג) ויקח את האיל.
כבשים כנגד יעקב דכתיב (בראשית ל, מ) והכשבים הפריד יעקב זה ראיתי ביסודו של ר' משה הדרשן.

(כד) **כאלה תעשו** שלא יהו פוחתין והולכין כפרי החג.

(כו) **וביום הבכורים** חג שבועות קרוי בכורי קציר חטים על שם שתי הלחם שהם ראשונה למנחת חטים הבא מן החדש.

(לא) **תמימים יהיו לכם ונסכיהם** אף הנסכים יהיו תמימים למדו רבותי מכאן שהיין שהעלה קמחים פסול לנסכים.

פרק כט

(א) **ובחודש השביעי באחד לחדש** זה ראש השנה.

(ב-ו) **ועשיתם עולה לריח ניחוח מלבד עלת החדש**¹⁸⁶¹ מוספי ראש חדש שהוא ביום ראש השנה.

(יא) **מלבד חטאת הכפורים** שעיר הנעשה בפנים האמור באחרי מות שגם הוא חטאת.
ועולת התמיד מלבד עולת התמיד תעשו עולות הללו.

¹⁸⁵⁹ בפסוק "על עלת התמיד יעשה ונסכו".

¹⁸⁶⁰ בפסוק "ואיל".

¹⁸⁶¹ המילים "מלבד עלת החדש" לקוחות מביבא דבר כט, ו.

ונסכיהם מוסב על המוספין הכתובין למעלה ועל תעשו והוא לשון צווי מלבד עולת התמיד ומנחתה תעשו את אלה ונסכיהם וכן כל הנסכים האמורים בכל המועדות חוץ משל קרבנות החג שכל ונסכה ונסכיהם ונסכיה שבהם מוסבין על התמיד ואינו לשון צווי שהרי נסכים של מוספין כתובין לעצמן בכל יום ויום.

(יח) **ומנחתם ונסכיהם** לפרים¹⁸⁶² פרי החג ע' כנגד ע' אומות ומתמעטין והולכין סימן כלייה להם ובימי בית המקדש היו מגינין עליהם מן היסורין והכבשים כנגד ישראל שנקראו (ירמיהו נ, יז) שה פזורה ישראל והן קבועין ומנינם צ"ח לכלות מהן קללות שבמשנה תורה בשני נאמר ונסכיהם על שני תמידי היום ולא שנה הלשון אלא לדרוש כמו שאמרו רבותינו בשני נאמי ונסכיהם בששי ונסכיה בשביעי כמשפטם הרי מ"ם יו"ד מ"ם מים רמו לנסוך המים בחג.

(לא) **ונכסיה** על שני תמידי היום ושנה הכתו' הלשון לידרש כמו שדרשו.

(לה) **עצרת תהיה לכם** עצורין בעשיית מלאכה ד"א עצרת עצרו מלצאת מלמד שטעונין לינה ומדרי' באגדה לפי שכל ימות הרגל הקריבו כנגד האומות ובאין ללכת אמר להם המקום בבקשה מכם עשו לי סעודה קטנה כדי שאהנה מכם.

(לו) **פר אחד איל אחד** כנגד ישראל ולשון חבה היא זו כבנים הנפטרין מאביה' והוא אומ' קשה עלי פרידתכם עכבו עמי יום אחד משל למלך שעשה סעודה כולי' כדאי' במסכ' סוכה (נה, ב) ורבי תנחומא דרש למדה תורה דרך ארץ שמי שיש לו אכסנאי יום ראשון יאכילנו פטומות למחר יאכילנו ירק פוחת והולך בכל יום כפרי החג.

(לט) **אלה תעשו לה' במועדיכם** דבר קצוב הוא לחובה. **לבד מנדריכם** אם באתם לידור קרבנות ברגל מצוה היא בידכם או נדרים ונדבות שנדרתם כל השנה כולה קרבין ברגל שאם יקשה לו לעלות לירושלים להקריב נדרו מקריבן ברגל שאם לא יקריבם עובר בבל תאחר.

פרק ל

(א) **ויאמר משה אל בני ישראל** להפסיק הענין דברי ר' ישמעאל לפי שעד כאן דבריו שלמקום ופרשת נדרים מתחלת בדבורו שלמשה הוצרך להפסיק תחלה ולומ' שחזר משה ואמרה לפרשה זו לישראל שאם לא כן יש במשמע שלא אמ' להן פרשה זו אלא בפרשת נדרים התחיל דבריו.

חסלת פרשת פנחס

[פרשת מטות]

פרק ל

(ב) **וידבר משה אל ראשי המטות** חלק כבוד לנשיאים ללמדן תחלה וא"כ לכל ישראל ומנין שאף שאר הדברות כן ת"ל (שמות לד, לא-לב) וישובו אליו אהרן וכל הנשיאים בעדה וידבר משה אליהם ואחרי כן נגשו כל בית ישראל¹⁸⁶³ ומה ראה כאן לומר ראשי המטות למד שהפרת נדרים ביחיד מומחה ואם אין יחיד מומחה מפר בשלשה הדיוטות או יש לומר יכול שלא נאמרה פרשה זו אלא לנשיאים בלבד נאמר כאן זה הדבר ונאמר בשחוטין חוץ (ויקרא יז, ב) זה הדבר מה להלן לאהרן ולבניו ולכל ישראל שני דבר אל אהרן וגו' אף זו נאמרה לכולן. **זה הדבר** משה נתנבא (שמות יא, ד) בכה אמר ה' כחצות הלילה והנביאים נבאו בכה אמר ה' מוסף עליהן משה שנתנבא בלשון זה הדבר ד"א זה הדבר מיעוט הוא שהחכם אומר בלשון התרה והבעל אומר בלשון הפרה ואם אמר הבעל בלשון התרה והחכם בלשון הפרה אינו מופר ואינו מותר כלל.

(ג) **נדר** האומר הרי עלי קונם שלא אוכל דבר פלוני או שלא אעשה דבר פלוני יכול אפילו אם אמר שיאכל נבלה אני קורא עליו ככל היוצא מפיו ת"ל לאסור אסר לאסור את המותר ולא להתיר את האסור.

לא יחל דברו כמו לא יחלל לא יעשה דבריו חולין.

(ד) **בבית אביה** ברשות אביה ואפי' אינה בביתו.

¹⁸⁶² אינו מסומן כדיבור מתחיל.

¹⁸⁶³ בפסוק "בְּנֵי יִשְׂרָאֵל".

בנעוריה ולא קטנה ולא בוגרת שהקטנה אין נדרה נדר ואין הקדשה הקדש והבוגרת אינה ברשות אביה לשום דבר ואי זו היא קטנה אמרו רבותי בת י"א שנה ויום אחד נדרה נבדקין אם ידעה לשם מי נדרה ולשם מי הקדישה נדרה נדר בת י"ב שנה ויום אחד אינה צריכה ליבדק.

(ו) **ואם הניא אביה אותה** מנע אותה מן הנדר כלומר שהפר לה הנאה זו איני יודע מה היא כשהוא אומ' ביום שמוע אישה יניא אותה והפר הוי אומ' הנאה זו הפרה ופשו' לשון מניעה והסרה וכן (במדבר לב, ז) ולמה תניאון וכן (תהלים קמא, ה) שמן ראש אל יניא¹⁸⁶⁴ ראשי וכן (במדבר יד, לד) וידעתם את תנואתי את אשר סרתם מעלי.

וה' **יסלח לה** במה הכתוב מדבר באשה שנדרה בניזיר ושמע אביה והפר לה והיא לא ידעה והיא עוברת על נדרה ושתת יין ומטמאה למתים זו היא שצריכה סליחה ואע"פ שהוא מופר ואם המופרין צריכין סליחה קל וחומר לשאינן מופרין.

(ז) **ואם היו תהיה לאיש** בארוסה הכתוב מדבר או אינו אלא בנשואה כשהוא אומר ואם בית אישה נדרה הרי נשואה אמור וכאן בארוסה הכתוב מדבר ובא לחלוק בה שאביה ובעלה מפירין נדריה הפר האב ולא הפר הבעל הפר האב אינו מופר עד שיפרו שניהם ואין צריך לומ' אם קיים אחד מהם.
ונדריה עליה שנדרה בבית אביה ולא שמע בהן אביה ולא הופרו ולא הוקמו.

(ח) **ושמע אישה** בא ללמדך שאם קיים הבעל הרי זה קיים.

(ט) **ואם ביום שמוע¹⁸⁶⁵ יניא אותה** יכול אפילו לא הפר האב ת"ל בנעוריה בית אביה כל שבנעוריה רשות לאביה היא.

(י) **כל אשר אסרה על נפשה יקום עליה** לפי שאינה לא ברשות אביה ולא ברשות בעלה ובאלמנה מן הנשואין הכתוב מדבר אבל אלמנה מן האירוסין מת הבעל נתרוקנה רשות לאב.

(יא) **ואם בית אישה נדרה** בנשואה הכתו' מדבר.

(יד) **כל נדר וכל שבועת איסור וגו'** לפי שאמרנו שהבעל מפר יכול כל הנדרים במשמע ת"ל לענות נפש אינו מפר אלא ענוי נפש בלבד והם מפורשים במסכ' נדרים (עט, א).

(טו) **מיום אל יום** ללמדך שאינו מפר לה אלא עד שתחשך.

(טז) **אחרי שמוע** אחרי ששמע וקיים ואמ' אפשי בו וחזר והפר לה אפי' בו ביום.
ונשא את עונה הוא מוכנס תחתיה למדנו שהגורם תקלה לחברו הוא נכנס במקומו לכל ענשין.

פרק לא

(ב) **מאת המדינים** ולא מאת המואבים שהמואבים נכנסו לדבר מחמת יראה שהיו יראין מהן שהיו שוללין אותם שלא נאמר אלא (דברים ב, ט) אל תתגר בם מלחמה אבל מדינים נתעברו על ריב לא להן ד"א מפני שתי פרידות טובות שיש לי להוציא מהן.

(ג) **וידבר משה וגו'** אע"פ ששמע שמיתתו תלויה בדבר עשה בשמחה ולא איחר.
החלצו כתרנומו לשון חלוצי צבא מזויינים.

אנשים צדיקים וכן (שמות יז, ט) בחר לנו אנשים וכן (דברים א, טו) אנשים חכמים וידועים.
נקמת ה' שהעומד כנגד ישראל כאלו עומד כנגד הב"ה.

(ד) **לכל מטות ישראל** לרבות שבט לוי.

(ה) **וימסרו** להודיע שבחן שלרועי ישראל כמה היו חביבים על ישראל עד שלא שמעו במיתתו מה הוא אומר (שמות יז, ד) עוד מעט וסקלוני ומשמעו שהמיתה תלויה בנקמ' מדין לא רצו ללכ' עד שנמסרו בעל כרחן.

(ו) **אותם ואת פנחס¹⁸⁶⁶** מגיד שהיה פנחס שקול כנגד כולן ומפני מה הלך פנחס ולא הלך אלעזר אמר הב"ה מי שהתחיל במצוה שהרג את זמרי יגמור ד"א שהלך לנקום נקמת יוסף אבי אמו שני

¹⁸⁶⁴ בפסוק "יני".

¹⁸⁶⁵ בפסוק "אישה".

(בראשית לז, לו) והמדנים מכרו אותו אל מצרים ומנין שהיתה אמו של פנחס מיוסף שנאמ' (שמות ו, כה) מבנות פוטיאל מזרע יתרו שפטם עגלים לע"ז ומזרע יוסף שפטפט ביצרו ד"א שהיה משוח מלחמה.

וכלי הקדש זה הארון והציץ שהיה בלעם עמהם ומפריח מלכי מדין בכשפיו והוא עצמו היה פורח עמהן הראה להם את הציץ שהשם חקוק בו והיו נופלים לכך נאמר על חלליהם שמלכי מדין נופלים על החללים וכן אומר בספר יהושע (יהושע יג, כב) בבלעם על¹⁸⁶⁷ חלליהם. **בידו** ברשותו וכן (במדבר כא, כו) ויקח את כל ארצו מידו.

(ח) **חמשת מלכי מדין** וכי איני יודע שחמשה הן למה הוזקק הכתוב לוי חמשת ללמדך ששוו כולן בעצה ושוו כולן בפורענות בלעם הלך ליטול שכר כ"ד אלף שהפיל בעצתו ויצא בלעם לקראת ישראל ומשיא' עצה רעה ואמר להן אם כשהייתם ששים רבוא לא הייתם יכולים להם ועתה ביי"ב אלף באים להלחם נתנו לו שכרו משלם ולא קפחוהו.

בחרב הוא בא על ישראל ומחליף אומנותו באומנותן שאין נושעים אלא בפייהם על ידי תפלה ובקשה ובא הוא ותפש אומנותן לקללן בפיו והם באו עליו והחליפו אומנותן באומנות האומות שהיא החרב שנאמר (בראשית כז, מ) ועל חרבך תחיה.

(י) **טירותם** מקום נוטירין שלהן לשון מושב הכומרים יודעי חוקיהם ד"א לשון מושב שרים כמו שמתורגם סרני פלשתים טורני פלישתאי.

(יא) **ויקחו את כל השלל** מגיד שהיו כשרים וצדיקים ולא נחשדו על הגזל לשלוח יד בבזה שלא ברשות וזהו שני עליהם בקבלה שניך כעדר הרחלים אף אנשי המלחמה שביך כולם צדיקים. **שלל** הם מטלטלין של מלבוש ותכשיט ב¹⁸⁶⁸ היא בזה מטלטלין שאינו תכשיט. **מלקוח**¹⁸⁶⁹ אדם ובהמה ובמקום שכתוב שבי אצל מלקוח שבי באדם ומלקוח בבהמה.

(יג) **ויצאו משה ואלעזר הכהן** לפי שראו נערי ישראל יוצאין לחטוף מן הבזה.

(יד) **ויקצוף משה על פקודי החיל** ממונין על החיל ללמדך שכל סרחון הדור תלוי בגדולים שיש כח בידן למחות.

(טז) **בדבר בלעם** אמ' להם אם אתם משכירים כל המונות שבעולם אין אתם יכולין להן שמה מרובין אתם מן המצרים שהיו שש מאות רכב בחור באו ואשיאכם עצה אלהיהם שלא לו שונא זמה כולי כדאיתא בחלק (סנהדרין קו, א) ובסיפרי. **הן הנה היו** מגיד שהיו מכירין אותן זו היא שנכשל בה איש פלוי על ידה.

(יז) **וכל אשה יודעת איש** ראויה לבעל אע"פ שלא נבעלה ולפני הציץ העבירות והראויה לבעל פניה מוריקות.

הרוגו למה חזר ואמ' להפסיק הענין דברי ר' ישמעאל שאם אני קורא כל זכר בטף וכל אשה יודעת איש איני יודע אם להרוג עם הזכרים או להחיות עם הטף לכך נאמ' הרוגו.

(יט) **מחוץ למחנה** שלא תכנסו לעזרה.

כל הורג נפש ר' מאיר אומר כשהורגו בדבר המקבל טומאה ולמדך הכתו' שהכלי מטמא אדם בחבורי המת אע"פ שלא נגע בו באלו נגע במת עצמו או אפי' אם זרק בו והרגו ת"ל נוגע בחלל הקיש הורג לנוגע מה נוגע על ידי חבורו אף הורג על ידי חבורו.

תתחטאו במי נדה כדין טמאי מתים שאף לדברי האומ' קברי גויים אין מטמאין באהל שני (יחזקאל לד, לא) ואתנה צאני צאן מרעיתי אדם אתם אתם קרוין אדם ואין הגויים קרוין אדם מודה הוא שהגויים מטמאין במגע ובמשא שלא נאמ' אדם אלא לטומא' אהל שנאמר (במדבר יט, יד) אדם כי ימות באהל.

אתם ושביתם לא שהגויים מקבלין טומאה וצריכין הזאה אלא מה אתם בני ברית אף שביכם בני ברית כשיבואו לברית ויטמאו צריכין הזאה.

(כ) **וכל מעשה עזים** להביא דבר הבא מקרנים וטלפים ועצמות וגידים.

¹⁸⁶⁶ בפסוק "פינחס".

¹⁸⁶⁷ בפסוק "אלי".

¹⁸⁶⁸ המילה "בו" מסומנת כדיבור מתחיל, אך איננה מופיעה בפסוק זה. המילה "הבו" מופיעה בפסוק לב בפרק זה. רש"י ביקש להבדיל בין "שלל", "מלקוח" ו"בו", לכן בדפוס רומא שלוש מילים אלו מסומנות עם נקודות בפסוק שבו המושגים מבוארים. ראו גם דברים יב, ג.

¹⁸⁶⁹ בפסוק "המלקוח".

(כא) **ויאמר אלעזר** לפי שבא משה לכלל כעס בא לכלל טעות שנעלמה ממנו הלכות גיעולין וכן (במדבר כ, י יא) בשמעו נא המורים ויך את הסלע על ידי כעס טעה.
צוה ה' את משה תלה ההוראה ברבו.

(כב) **אך את הזהב** אע"פ שלא הזהיר לכם משה אלא על הלכות טומאה עוד יש להזהיר לכם על הלכות הגעלה אך לשון מיעוט כלומר ממועטין אתם מלהשתמש בכלים אחר שטיהרתם אותם מטומאת מת עד שיפלטו בליעת אסור של נבלות ושל שקצים ורבותי אמרו אך את הזהב למד שצריך להעביר חלודה שלו קודם ההגעלה וזהו לשון אך שלא יהא שם חלודה אך המתכת ישאר כמות שהוא.

(כג) **כל דבר אשר יבא באש** לבשל בו כלום.
תעבירו באש כדרך תשמישו כך הגעלתו מי שתשמישו בחמין יגעילנו בחמין מי שתשמישו על ידי צלי כגון שפוד ואסכלא ילבנו באור.

אך במי נדה יתחטא לפי פשוטו חטוי זה לטהרו מטומאת מת אמר להן צריכין הכלים גיעול לטהרן מן האיסור וחטוי לטהרן מטומאה ורבותי דרשו מכאן שאף להכשירן מן האיסור הטעין טבילה לכלי מתכות ודוקא כלי סעודה ומי נדה הכתוב כאן דרשו מים שראוין לטבול בהן נדה וכמה הן מ' סאה.

וכל דבר אשר לא יבא באש¹⁸⁷⁰ שאין תשמישו על ידי האש כגון כוסות וקיתוניות וצלוחיות שתשמישן בצונן ולא בלעו האיסור תעבירו במים מטבילין ודיו.

(כד) **אל המחנה** מחנה שכנה שאין טמא מת טעון שלוח ממחנה לוייה וממחנה ישראל.

(כו) **שא את ראש**¹⁸⁷¹ קח את החשבון.

(כז) **וחצית את המלקוח בין תופשי**¹⁸⁷² **המלחמה** חציו לאלו וחציו לאלו.

(לב) **ויהי המלקוח יתר הבז** לפי שלא נצטוו להרים מכס מן המטלטלין אלא מן המלקוח כתב את הלשון הזה.

ויהי המלקוח שבא לכלל חלוקה ולכלל מכס שהיה עודף על בז המטלטלין.
אשר בזזו עם הצבא איש לו (במדבר לא, ג) ולא בא לכלל חלוקה.

(מב) **אשר חצה משה** לעדה וחצית¹⁸⁷³ להם מן האנשים הצובאים.

(מג) **ותהי מחצת העדה** כך וכך.

(מח) **הפקודים** הממונים.

(מט) **ולא נפקד** לא נחסר ותרגומו לא שגא לשון ארמי חסרון כמו (בראשית לא, לט) אנכי אחטנה ומתרגמין דהות שגיא כמו (שמואל א' כ, כז) ויפקד מקום דוד נחסר מקום דוד שהיה יושב שם.

(נ) **עגיל** נזמי האוון.

כומז דפוס של בית הרחם לכפר על הרהור הלב של בנות מדין.

פרק לב

(ג) **עטרות ודיבון** מארץ סיחון ועוג היו.

(ו) **האחיכם** לשון תמה.

(ז) **ולמה תניאון** תסירו ותעבירו לבם מעבור שיהו סבורין שאתם יראים לעבור מפני המלחמה וחוזק הערים והעם.

(ח) **קדש**¹⁸⁷⁴ **ברנע** כך שמה ושתי קדש הם.

¹⁸⁷⁰ בפסוק "וכל אשר לא יבא באש".

¹⁸⁷¹ אין סימון של דיבור מתחיל מעל המילה "ראש".

¹⁸⁷² בפסוק "תפשי".

¹⁸⁷³ המילה "וחצית" מופיעה בכ"י פרמה 3256, אבל בדפוס רפ"ד מופיעה המילה "והוציאה".

¹⁸⁷⁴ בפסוק "מקדש".

(יב) **הקנזי** חורגו שלקנז היה וילדה לו אמו שלכלב את עתניאל.

(יג) **ויניעם** ויטלטלם כמו נע ונד.

(יד) **לספות** כמו (ישעיהו כט, א) ספו שנה על שנה לשון תוספת.

(טז) **נבנה למקננו פה** חסים היו על ממונם יותר מבניהם ובנותיהם שהקדימו מקניהם לטפם אמי להם לא כן אלא עשו את העקר עקר והטפל טפל בנו לכם תחלה ערים לטפכם וא"כ גדרות לצאנכם.

(יז) **נחלץ חושים** נזדיין מהירין כמו (ישעיהו ח, א) מהר שלל חש בז (ישעיהו ה, יט) ימהר יחישה.

לפני בני ישראל בראשי גייסות מתוך שגבורים היו שכך נאמר בגד (דברים לג, כ) וטרף זרוע אף קדקוד ואף משה חזר ופרש להם באלה הדברים (דברים ג, יח) ואצו אתכם בעת ההיא חלוצים תעברו לפני בני ישראל כל בני חיל וביריחו כתב (יהושע ו, יג) והחלוץ עבר לפניהם זהו שבת ראובן וגד שקיימו תנאין.
וישב טפינו בעודנו אצל אחינו.
בערי המבצר שנבנה עכשו.

(יט) **מעבר הירדן והלאה** מעבר המערבי.
כי באה נחלתנו כבר קבלנוה מעבר מזרח.

(כד) **לצאנכם** תיבה זו מגזרת (תהלים ח, ח) צנה ואלפים כולם שאין בו א' מפסיק בין נ' לצ' וא' שבא כאן לאחר הנו"ן במקום ה"א של צנה הוא ומיסודו של ר' משה הדרשן למדתיו.
היוצא¹⁸⁷⁶ **מפיכם** לגבוה שקבלתם עליכם לעבור למלחמה עד כבוש וחלוק משה לא בקש אלא ונכבשה ואחר תשובו והם קבלו עליהם עד התנחל הרי הוסיפו עליהם להתעכב שבע שנים שחלקו וכך עשו.

(כה) **ויאמר בני גד** כולן כאיש אחד.

(כח) **ויצו להם** כמו שקבלו עליהם ועל תנאין מנה את אלעזר.

(לב) **ואתנו אחוזת נחלתנו** כלומר בידינו וברשותנו תהי אחוזת נחלתנו מעבר הזה.

(לו) **ערי מבצר וגדרות צאן** זה מוסב על תחלת המקרא ויבנו בני גד את הערים האלה להיות ערי מבצר וגדרות צאן.

(לח) **מוסבות שם** נבו ובעל מעון שמות ע"ז הן ובני ראובן הסבו את שמם והיו האמוריים קורין עריהם על שם ע"ז שלהם והיו מוסבות שמם לשם אחר.
ואת שבמה הוא שבם האמור למעלה.

(לט) **ויורש** כתרגוי ותריך שתיבת ר"ש מתחלקת לב' מחלקות לשון ירושה ולשון הורשה שהוא טירוד ותירוד.

(מא) **חוותיהם** כפרניהון.
ויקרא אותם חוות יאיר¹⁸⁷⁷ לפי שלא היה לו בן קראן בשמו לזכרון.

(מב) **ויקרא לה נובח**¹⁸⁷⁸ לא מפיק הא וראיתי ביסודו שלר' משה הדרשן שלא נתקיים לה שם זה לפי הוא רפה שמשמש כמו לא ותמה אני מה ידרוש בשתי תיבות הדומים לה (רות ב, יד) ויאמר לה בועז (זכריה ה, יא) לבנות לה בית.

חסלת פרשי ראשי המטות

¹⁸⁷⁵ בפסוק "לַיְרְדָן".

¹⁸⁷⁶ בפסוק "וְהַיָּצֵא".

¹⁸⁷⁷ בפסוק "וַיִּקְרָא אֶתְהֶן חוֹת יְאִיר".

¹⁸⁷⁸ בפסוק "וַיִּקְרָא לָהּ נֹבַח".

פרק לג

(א) **אלה מסעי** למה נכתבו אלו המסעות להודיעך חסדיו שלמקום שאע"פ שגזר עליהן לטלטלם ולהניעם במדבר לא תאמי שהיו נעים ומטולטלין ממסע למסע כל מי שנה ולא היה להן מנוחה שהרי אין כאן אלא מ"ב מסעות צא מהן י"ד מסעות שכולן היו בשנה ראשונה משנסעו מרעמסס עד שבאו לתרמה¹⁸⁷⁹ שמשם נשתלחו המרגלים שני (במדבר יב, טז) ואחר נסעו העם חצרות ומה כתיב אחריו (במדבר יג, ב) שלח לך אנשים וכן הוא אומר (במדבר לג, יח) ויסעו מחצרות ויחנו בתרמה¹⁸⁸⁰ למדת שהיא במדבר פארן ועוד צא מהם שמונה מסעות שהיו לאחר מיתת אהרן מהר ההר עד ערבות מואב בשנת ארבעים נמצא שכל ל"ח שנה לא נסעו אלא כ' זהו מיסודו שלר' משה הדרשן ור' נתנומא דרש משל למלך שהיה בנו חולה והוליכו למקום רחוק לרפאתו כיון שהיו חוזרין התחיל אביו מונה כל המסעות ואומ' לו כאן ישבנו כאן ארע לנו דבר פלוני כאן חששת את ראשך.

(יח) **ויחנו ברתמה** על שם לשון הרע של מרגלים שני (תהלים קכ, ג) מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים.

(לח) **על פי ה'** שמת בנשיקה.

(מ) **וישמע הכנעני** כאן למדך שמיתת אהרן היא השמועה שנסתלקו ענני כבוד וכסבור שנתנה רשות להלחם בישראל לכך חזר וכתבה.

(מד) **בעיי העברים** לשון חרבה וגלים כמו (מיכה א, ו) לעי השדה.

(מט) **מבית הישימות עד אבל השטים** כאן למדך מחנה ישראל י"ב מילין דאמר רבא בר בר חנא לדדי חזי לי ההוא דוכתא והוי י"ב מילין (ערובין נה, ב).
אבל השטים מישר השטים אבל שמה.

(נא-נב) **כי אתם עברים וגו' והורשתם** והלא כמה פעמים הוזהרו על כך אלא כך אמר להם כשאתם עוברים את הירדן ביבשה על מנת כן תעברו ואם לאו באין המים ושוטפין אתכם וכן מציינו שאמר להן יהושע עודם בירדן אמר להן יהושע כו' כדאי במסכת סוטה.

והורשתם וגרשתם.
משכיותם¹⁸⁸¹ כתרגו' בית סגדתהון על שם שהיו מסככין את הקרקע ברצפת אבני שיש להשתחות עליה בפשוט ידיים ורגלים כדכתיב (ויקרא כו, א) ואבן משכית לא תתנו להשתחות עליה.
מסכותם כתרגו' מתכתהון.

(נג) **והורשתם את הארץ** והורשתם אותה מיושביה אז וישבתם בה תוכלו להתקיים בה.

(נד) **אל אשר יצא לו**¹⁸⁸² **הגורל** מקרא קצר הוא אל מקום אשר יצא לו הגורל לו יהיה.
למטות אבותיכם לפי חשבון יוצאי מצרים ד"א ביי"ב גבולים למנין שבטים.

(נה) **והיה אשר תותירו** יהיה לכם לרעה.
לשכים בעיניכם ליתדות המנקרין את עיניכם תרגו' של יתדות סיכיא.
ולצנינים יש פותרין אותו לשון מסוכת הסוכת אתכם לסגור ולכלא אתכם מאין יוצא ובא.
וצרו אתכם כתרגו'.

פרק לד

(ב) **זאת הארץ אשר תפול לכם**¹⁸⁸³ **בנחלה** לפי שהרבה מצות נוהגות בארץ ואינן נוהגות בחוצה לארץ הוזקק לכתוב גבולי רוחותיה סביב לומר לך מן הגבולים הללו ולפנים המצות נוהגות.

¹⁸⁷⁹ היפוך אותיות, וצריך להיות "לרתמה".

¹⁸⁸⁰ בפסוק "בְּרִתְמָה".

¹⁸⁸¹ בפסוק "מִשְׁפְּיָתָם".

¹⁸⁸² בפסוק "לו שמה".

¹⁸⁸³ בפסוק "תִּפֹּל לְכֶם".

תפול לכם על ידי שנתחלקה בגורל נקראת חלוקה לשון נפילה ומדרש אגדה אומר על ידי שהפיל הקב"ה שרים שלשבעה אומות מן השמים וכפתן לפני משה אמר לו ראה אין עוד בהן כח.

(ג) **פאת נגב** רוח דרומית אשר הוא מן המזרח למערב.
על ידי אדום אצל אדום מתחיל המקצוע דרומית מזרחית שלארץ תשעת המטות כיצד ג' ארצות יושבת בדרומה שלארץ ישראל זו אצל זו קצת ארץ מצרים וארץ אדום כולה וארץ מואב כולה ארץ מצרים במקצוע דרומית מערבית שני בפרשה זו מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה ונחל מצרים היה מהלך על פני כל ארץ מצרים שני (יהושע יג, ג) מן השיחור אשר על ארץ מצרים מפסיק בין ארץ מצרים לארץ ישראל וארץ אדום אצלה לצד המזרח וארץ מואב אצל אדום בסוף הדרום למזרח וכשיצאו ישראל ממצרים אם רצה הב"ה לקרב את כניסתן היה מעבירן לצד נילוס לצד צפון ובאין לארץ ישראל ולא עשה כן וזהו שני (שמות יג, יז) ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים כי קרוב שהן יושבין על הים במערבה שלארץ כנען כענין שני בפלשתים (צפניה ב, ה) יושבי הים¹⁸⁸⁴ גוי כרתים אלא הסיבן והוציאן דרך דרומה למדבר והוא שקרא יחזקל (יחזקאל כ, לה) מדבר העמים לפי שהיו כמה אומות יושבות בצדו והוליכן אצל דרומה מן המערב כלפי מזרח עד בואם לדרומה של ארץ אדום ובקשו ממלך אדום שינחם ליכנס לארצו ולעבור דרך רחבה וליכנס לארץ ולא אבה והוצרכו לסבב כל דרומה שלאדום עד בואם לדרומה שלמואב (שופטים יא, יז) וגם אל מלך מואב שלח ולא אבה והלכו כל דרומה שלמואב עד סופו ומשם הפכו פניהם לצפון עד שסבבו כל מצר מזרחי שלה לרחבה וכשכלו מזרחה מצאו סיחון ועוג שהיו יושבין במזרחה שלארץ כנען והירדן מפסיק ביניהם וזהו שני ביפתח (שופטים יא, יח) וילך במדבר ויסב את אדום ואת ארץ מואב ויבא ממזר' שמש לארץ מואב וכבשו את ארץ סיחון ועוג שהיו בצפון ארץ מואב וקרבו עד הירדן והוא כנגד מקצוע צפונית מערבה שלארץ מואב נמצא שארץ כנען שבעבר הירדן למערב היה מקצוע מזרח דרומית שלה ארץ אדום.

(ד) **ונסב לכם** כל מקום שנאמר ונסב ויצא מלמד שלא היה המצר שוה אלא הולך ויוצא לחוץ יוצא מן המצר ועוקם לצד צפונו של עולם באלכסון למערב ועובר המצר בדרומו של מעלה עקרבים נמצא מעלה עקרבים לפניו מן המצר.
ועבר צינה אל צין כמו מצרימה למצרים.
תוצאותיו קצותיו בדרומה של קדש ברנע.

ויצא חצר אדר מתפשט המצר ומרחיב לצד צפונו של עולם ונמשך עוד באלכסון למערב ובא לו לחצר אדר לעצמון ומשם נחל מצרים ולשון ונסב האמור כאן לפי שכתוב ויצא חצר אדר שהתחיל להרחיב משעבר קדש ברנע ורוחב אותה הרצועה שבלטה לצד צפון היה מקדש עד עצמון ומשם והלאה נתקצר המצר ונסב לצד הדרום ובא נחל מצרים ומשם לצד המערב לים שהוא מערבה של כל ארץ ישראל נמצא נחל מצרים במקצוע מערבית דרומית.

(ה) **והיו תוצאותיו הימה** לצד המערב שאין עוד גבול נגב מאריך לצד המערב משם והלאה.

(ו) **וגבול ים מצד מערב**.
והיה לכם הגבול¹⁸⁸⁵ ימה למצר וגבול הנסים שבתוך הים אף הם מן הגבול והן איים שקורין אישוליש.

(ז-ח) **גבול צפון מצר צפון**.
מן הים תתאו להר¹⁸⁸⁶ **ההר** שהוא במקצוע צפונית מערבית וראשו משופע ונכנס לתוך הים ויש מרוחב הים לפניו הימנו וחוץ הימנו.
תתאו תשפעו לכם לנטות ממערב לצפון אל הר ההר תתאו לשון סבה כמו (דברי הימים ב' יב, יא) אל תא הרצים (יחזקאל מ, י) ותא הוא השער יציע שקורין אפנדיץ שהוא מוסב ומשופע מהר ההר תסבו ותלכו לצד צפון לצד מזרח ותפגעו בלבא חמת זו אנטוכיא.
תוצאות הגבול סופי הגבול כל מקום שנאמר תוצאות המצר כלה שם לגמרי ואינו עובר להלן כלל או משם מתפשט ומרחיב ויוצא לאחוריו לימשך להלן באלכסונו יותר מן הרוחב הראשון ולעניין רוחב מדת הראשון קראו תוצאות ששם כלה אותה מדה.

(ט) **והיו תוצאותיו חצר עינן** הוא היה סוף מצר צפוני ונמצאת חצר עינן במקצוע צפונית מזרחית משם.

(י) **והתאיתם לכם** בגבול קדמה לצד המזרח.
והתאיתם לשון סבה ונטייה כמו תתאו.

¹⁸⁸⁴ בפסוק "הַגָּבֹל הַיָּם".

¹⁸⁸⁵ מילה זו מסומנת כדיבור מתחיל אף על פי שהיא איננה בפסוק.

¹⁸⁸⁶ בפסוק "מִן הַיָּם הַגָּבֹל תִּתְּאוּ לְכֶם הַר הַהָר".

שפמה במצר מזרחי ומשם הרבלה לעין (במדבר לד, יא) שם מקום והמצר הולך במזרחו נמצא העין לפניו מן המצר ומארץ ישראל היא.

(יא-טו) **וירד הגבול** כל הגבול ואילך מצפון לדרום יורד והולך. **ומחה אל**¹⁸⁸⁷ **כתף** עבר ים כנרת שהיה הים תוך לגבול במערבו והגבול במזרח ים כנרת ומשם ירד לירדן והירדן מושך ובא מן הצפון לדרום באלכסון נוטה לצד מזרח ומתקרב לצד ארץ כנען כנגד ים כנרת ומושך למזרחה שלארץ ישראל כנגד כנרת עד שנופל לים המלח ומשם כלה הגבול והיו תוצאותיו אל ים המלח שממנו התחלת מצר מקצוע דרומית מזרחית הרי מסבבות אותה לארבע רוחותיה קדמה מזרחה אל פני העולם שהם במזרח שרוח מזרחית קרוי פנים ורוח מערבית קרוי אחור לפיכך דרום לימין וצפון לשמאל.

(יז) **ינחלו לכם** בשבילכם כל נשיא ונשיא אפטרופוס לשבטו ומחלק נחלת השבט למשפחות ולגברים ובורר לכל אחד חלק אחד הגון ומה שהן עושין הוא עשוי כאלו עשאו שלוחים ולא יתכן לפרש לכם זה ככל לכם שבמקרא שאם כן היה לו לכתוב ינחילו לכם ינחלו משמע שהן הנוחלין בשבילכם ובמקומכם כמו (שמות יד, יד) ה' ילחם לכם לנחול את הארץ שיהא נוחל וחולק אותה במקומכם.

(כט) **לנחל את בני ישראל** שהם ינחילו אותה למחלקותיה.

פרק לה

(ב) **ומגרש** ריוח מקום חלק חוץ לעיר סביב להיות לעיר לנוי ואין רשאי לבנות שם בית ולנטוע שם כרם ולזרוע.

(ג) **ולכל חייתם** לכל חיותם לכל צרכיהם.

(ד) **אלף אמה סביב** ואחריו אומר אלפים הא כיצד אלפים הוא נותן להם סביב ומהן אלף הפנימיים למגרש והחיצונים לשדות ולכרמים.

(יא) **והקרייתם** אין קריה אלא לשון הזמנה וכן הוא אומר (בראשית כז, כ) כי הקרה ה' אלהיך לפני.

(יב) **מגואל** מפני גואל הדם קרוב לנרצח.

(יג) **שש ערי מקלט** מגיד שאע"פ שהבדיל משה בחייו ג' ערים בעבר הירדן לא היו קולטות עד שנבחרו ג' שנתן יהשע בארץ כנען.

(יד) **את שלש הערים** אע"פ שבאר' כנען ט' שבטים וכאן אינן אלא שנים וחצי השוה מנין ערי מקלט שלהן דבגלעד שכיחי רוצחין שני (הושע ו, ח) גלעד קרית פועלי און עקובה מדם.

(טז) **בכלי ברזל הכהו** אין זה מדבר בהורג שוגג אלא בהורג מזיד ובא ללמד שההורג בכל דבר צריך שיהא בו כדי להמית שנאמי' (במדבר לה, יז) אשר ימות בה ומתרגמיני' דהיא כמסת דימות בה חוץ מברזל שגלוי לפניו שהברזל ממית בכל שהוא לכך לא נתנה בו תורה שיעור לכתוב אשר ימות בו ואם תאמר בהורג שוגג מדבר הרי אומי' למטה (במדבר לה, כג) או בכל אבן אשר ימות בה בלא ראות למד על האמורים למעלה שבהורג מזיד הכתוב מדבר.

(יז) **באבן יד** שיש בה מלא יד.

אשר ימות בה שיש בה כדי להמית כרגומו¹⁸⁸⁸ לפי שנאמי' (שמות כא, יח) והכה את רעהו באבן או באגרופ ולא נתן בו שיעור יכול אפי' בכל שהוא לכך נאמר כאן אשר ימות בה.

(יח) **או בכלי עץ יד** לפי שני' (שמות כא, כ) וכי יכה איש את עבדו או את אמתו בשבט יכול כל שהוא לכך נאמר בעץ אשר ימות בו שיהא בו כדי להמית.

(יט) **בפגעו בו** אפילו בתוך ערי מקלט.

(כ) **בצדיה** כתרגומו בכמנא במארב.

¹⁸⁸⁷ בפסוק "עלי".

¹⁸⁸⁸ נראה שצריך לומר "כתרגומו".

(כב) **בפתע פתאום**¹⁸⁸⁹ באונס ותרגומו בתכיף שהוא סמוך לו ולא יהא לו שהות ליזהר.

(כג) **ויפל עליו** מכאן אמרו ההורג דרך ירידה גולה דרך עליה אינו גולה.

(כה) **עד מות הכהן הגדול** שהוא בא להשרות שכינה על ישראל ולהאריך ימיהם והרוצח בא לסלק שכינה ולקצר את חייהם אינו כדאי שיהא לפני כהן גדול דבר אחר לפי שהיה לו לכהן גדול להתפלל שלא תארע תקלה זו בישראל.
אשר משח אותו בשמן הקדש לפי פשוטו מן המקראות קצרים הוא ולא פירש מי הוא המושח אלא אשר משח המושח אותו בשמן הקדש ורז"ל דרשו במסכת מכות (יא, א) לראיית דברים ללמוד שאם עד שלא נגמר דינו מת כהן גדול ומנו כהן גדול אחר תחתיו ולאחר מכאן נגמר דינו חוזר במיתתו של שני שני אשר משח אותו וכי הוא משחו לכהן או הכהן משחו אלא להביא את הנמשח בימיו שמחזירו במיתתו.

(כז) **אין לו דם** הרי הוא כהורג את המת שאין לו דם.

(כט) **בכל מושבותיכם** למד שתהא סנהדרין נוהגת בחוצה לארץ כל זמן שנוהגת בארץ.

(ל) **כל מכה נפש** הבא להרגו על שהכה את הנפש.
לפי עדים ירצח שיעידו שבמזיד ובהתראה הרגו.

(לא) **ולא תקחו כופר** לא יפטר בממון.

(לב) **ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו** למי שנס אל עיר מקל' שהרג בשוגג אינו נפטר מגלות בממון ליתן כופר לשוב בארץ בטרם ימות הכהן לנוס כמו לנס כמו (מיכה ב, ח) שובי מלחמה ששבו מן המלחמה וכן (צפניה ג, יח) נוגי ממועד (יהושע ה, ה) כי מולים היו כאשר תאמר שוב על מי ששב כבר מול על מי שמל כן תאמר לנוס על מי שנס וקורוהו נוס מוברה ואם תאמר לנוס כמו לברוח ותפרי' ולא תקחו כופר למי שיש לו לברוח לפטרו מן הגלות לא ידעתי היאך יתכן לומר לשוב לשבת בארץ שהרי עדין לא נס ומהיכן ישוב.

(לג) **לא תחניפו**¹⁸⁹⁰ לא תרשיעו לא תחייבון כתרגומו.

(לד) **אשר אני שוכן בתוכם**¹⁸⁹¹ שלא תשכינו אותי בטומאתכם.
כי אני ה' שוכן בתוך בני ישראל אף בזמן שהן טמאים שכינה ביניהם.

פרק לו

(ג) **ונוסף על נחלת המטה** שהרי בנה ובעלה יורשה והבן מתיחס על שבת אביו.

(ד) **אם יהיה היובל**¹⁸⁹² כלומר אין זו מכירה שחוזרת ליובל שהירושה אינה חוזרת אפילו יהיה היובל לא תחזור הנחלה לשבטו ונמצא שנוספה על נחלת המטה אשר תהיה להם.

(ח) **בת יורשת נחלה** שלא היה לו בן לאביה.

(יא) **מחלה תרצה וגו'** כאן מנאן לפי גדולתן זו מזו בשנים ונשאו כסדר תולדותן ובכל המקרא מנאן לפי חכמתן ומגיד ששקולות זו כזו.

חסלת פרשת אלה מסעי

ובו נשלם ספר רביעי ונתחיל ספר חמישי שהוא ספר אחרון

¹⁸⁸⁹ המילה "פתאום" מסומנת כדיבור מתחיל אף על פי שהיא איננה בפסוק. גרסה זו נמצא בדפוס ואדי אל חאג'ארה ובכ"י אוקספורד 187.
¹⁸⁹⁰ בפסוק "ולא".
¹⁸⁹¹ בפסוק "בְּתוֹכָהּ".
¹⁸⁹² בפסוק "ואם".

(א) **אלה הדברים** לפי שהן דברי תוכחות ומנה כאן כל המקומות שהכעיסו להקב"ה סתם את הדברים והזכירן ברמז מפני כבודן של ישראל.
אל כל ישראל אלו הוכיח מקצתם היו אלו שבשוק אומרים הייתם שומעים מן עמרם ולא השיבותם דבר אלו היינו שם היינו משיבים לו לכך כינס כולן אמר להם הרי כולכם כאן כל מי שיש לו תשובה ישיב.
במדבר לא במדבר היו אלא בערבות מואב אלא מהו במדבר בשביל מה שהכעיסוהו במדבר שאמרו (שמות טז, ג) מי יתן מותנו וגו'.
בערבה בשביל הערבה שחטאו בבעל פעור בשטים בערבות מואב.
מול סוף על שהמרו בים סוף בבואם לים סוף אמרו (שמות יד, יא) המבלי אין קברים במצרים וכן בנסעם מהים שני (תהלים קו, ז) וימרו על ים בים סוף כולו כדאי בערכי (טו, א).
בין פארן ובין תופל ולבן אמר ר' שמעון בן יוחאי חזרנו על כל המקרא ולא מצינו מקום ששמו תופל ולבן אלא הוכיחן על דברים שאמי ותפלו במן שהוא לבן שאמרו (במדבר כא, ה) בלחם הקלוקל ועל מה שעשו במדבר פארן על ידי מרגלים וחצרות במחלקותו של קרח ד"א אמר להן היה לכם ללמוד ממה שעשיתי למרים בחצרות מחמת לשון הרע ואתם נדברתם במקום.
וזי זהב הוכיחן על העגל שעשו בשביל רוב זהב שהיה להם שני (הושע ב, י) וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל.

(ב) **אחד עשר יום מחורב** אמר להם משה ראו מה גרמתם אין לכם דרך קצרה מחורב לקדש ברנע כדרך הר שעיר ואף הוא מהלך י"א יום ואתם הלכתם אותה בג' ימים שהרי בכי באייר נסעו מחורב שני (במדבר י, יא) ויהי בשנה השנית בחדש השני בעשרים בחדש נעלה הענן ובכ"ט בסיון שלחו מרגלים מקדש ברנע צא מהן לי יום שעשו בקברות התאוה אכלו הבשר חדש ימים וז' ימי בחצרות להסגרת מרים נמצא שבג' ימים הלכו כל אותה הדרך וכל כך היתה שכינה מתלבטת בשבילכם למהר ביאתכם בארץ ובשביל שקלקלתם הסב אתכם סביב הר שעיר מ' שנה.

(ג) **ויהי בארבעים שנה** מלמד שלא הוכיחן אלא סמוך למיתה וכן עשה יעקב אבינו שלא הוכיח את בניו אלא סמוך למיתה וכן אמר יעקב לראובן ראובן בני אומר לך למה לא הוכחתיך כל השנים הללו כדי שלא תניחני ותדבק בעשו אחי ומפני ד' דברים אין מוכיחין את האדם אלא סמוך למיתה כדי שלא יהא מוכיחו וחוזר ומוכיחו ושלא יהא חברו רואה ומתבייש ממנו כו' כדאי בסיפרי וכן יהושע לא הוכיח את ישראל אלא סמוך למיתה וכן שמואל אמר (שמואל א' יב, ג) הנני ענו בי וכן דוד את שלמה בנו.

(ד) **אחרי הכותו** אמר משה אם אני מוכיחן קודם שיכנסו קצת מן הארץ יאמרו מה לזה עלינו מה הטיב לנו אינו בא אלא לקנטר ולמצא עלילה שאין בו כח להכניסנו לארץ לפיכך המתין עד שהפיל סיחון ועוג והורישן את ארצם ואחר כך הוכיחן.
סיחון¹⁸⁹³ אשר יושב בחשבון אלו לא היה סיחון קשה והיה שרוי בחשבון היה קשה ואלו היתה עיר אחרת וסיחון שרוי בה היה קשה על אחת כמה וכמה שהמלך קשה והמדינה קשה.
אשר יושב בעשתרות המלך קשה והמדינה קשה וזהו אשתרות קרנים שהיו שם רפאים שהכה אמרפל וחבריו ויכו את רפאים בעשתרות קרנים ועוג נמלט מהם והוא שני (בראשית יד, יג) ויבא הפליט ואוי' (דברים ג, יא) עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים.
באדרעי שם מלכות.

(ה) **הואיל** התחיל כמו (בראשית יח, כז) הנה נא הואלתי.
באר את התורה בשבעים לשון פרשה להם.

(ו) **רב לכם שבת** כפשו' ומדר' אגד' הרבה גדולה לכם ושכר על ישיבתכם בהר הזה עשיתם משכן ומנורה וכלים קבלתם התורה מנייתם סנהדרין שרי אלפים ושרי מאות.

(ז) **וסעו לכם** זו דרך ערד וחרמה שכך נגב ערד משוך מנחל מצרים עד הר האמורי וגבולם יחד שנאמר (במדבר יד, מה) וירד העמלקי והכנעני היושב בהר ההוא והר זה בצד ארץ אדום היה אצל קדש מצד המדבר.
ובואו הר האמורי כמשמעו.
ואל כל שכניו עמון ומואב והר שעיר.
בערבה זה מישור שליער.

¹⁸⁹³ בפסוק "סיחון מלך האמרי אשר יושב בחשבון".

בהר זה הר המלך.
בשפלה¹⁸⁹⁴ זו שפלת דרום.

ובנגב ובחוף הים זה אשקלון ועזה וקיסרי כו' כדאית' בסיפרי.
עד הנהר הגדול מפני שנזכר עם ארץ ישראל קורהו גדול משל הדיוט עבד מלך מלך הדבק לשחור וישתחוו לך קרב לגבי דהינא ואידהן.

(ח) **ראה נתתי לפניכם** בעיניכם אתם רואים איני אומר לכם מאומד הדעת ומשמועה.
באו ורשו אין מערער בדבר ואינכם צריכי' מלחמה אלו לא שלחו מרגלים לא היו צריכי' לכלי זין.
לאבותיכם למה הזכיר שוב לאברהם ליצחק וליעקב אלא אברהם כדאי לעצמו ויצחק כדאי לעצמו יעקב כדאי לעצמו.

(ט) **בעת ההיא לאמר** מהו לאמר אמר להן לא מעצמי אני אומר אלא מפי הקב"ה.
לא אוכל לבדי וגו' אפשר שלא היה יכול לדון את ישראל אדם שהוציאן ממצרים קרע להן את הים והוריד להם המן והגיז את השלו לא היה יכול לדונם אלא כך אמ' להם ה' אלהיכם הרבה אתכם הגדיל והרים אתכם על דייניכם נטל את העונש מכם ונתנו על הדיינים וכן אמר שלמה (מלכים א' ג, ט) מי יוכל לשפוט את העם¹⁸⁹⁵ הכבד הזה אפשר מי שני' בו (מלכים א' ה, יא) ויחכם מכל האדם אומר מי יוכל לשפוט את עמך הכבד אלא כך אמר שלמה אין דייני אומה זו כדייני אומה אחרת שאם דן והורג ומטה את דינם וגוזל אין בכך כלום אם אני מחייב ממון שלא כדן נפשות אני נתבע שני' (משלי כב, כג) וקבע את קובעיהם נפש.

(י) **והנכם היום ככוכבי השמים** וכי ככוכבי השמים היו באותו יום והלא לא היו אלא ששים רבוא ומהו והנכם היום הנכם היום משולים קיימים לעולם כחמה וכלבנה וככוכבים.

(יא) **יוסף ה' עליכם אלף פעמים**¹⁸⁹⁶ מהו שוב ויברך אתכם כאשר דבר לכם אמרו לו משה אתה נותן קצבה לברכתנו כבר הבטיח הקב"ה לאברהם (בראשית יג, טז) אשר אם יוכל איש למנות את עפר הארץ אמר להן זו משלי אבל הוא יברך אתכם כאשר דבר לכם.

(יב) **איכה אשא לבדי** אם אני אומר לקבל לא אוכל זהו מה שאמרתי לא מעצמי אני אומר אלא מפי הקב"ה.

טרחכם מלמד שהיו ישראל טרחנין היה אחד מהם רואה את בעל דינו נוצח בדין אומר יש לי עדים להביא יש לי ראיה להביא הוסיפו דיינין.

משאכם¹⁸⁹⁷ מלמד שהיו ישראל אפיקורוסין הקדים משה לצאת היו אומ' מה ראה בן עמרם לצאת שמא אינו שפוי בתוך ביתו אחר לצאת היו אומרים מה ראה בן עמרם שלא לצאת מה אתם סבורים יועץ עלינו עצות רעות.
וריבכם מלמד שהיו ישראל כעסנים.

(יג) **הבו לכם** הזמינו עצמכם לדבר.

אנשים וכי תעלה על דעתך נשים מה ת"ל אנשים צדיקים.

נבונים¹⁸⁹⁸ מבינים דבר מתוך דבר זו היא ששאל אדריינוס את ר' יוסי מה בין חכמים לנבונים אמר לו חכם דומה לשולחני עשיר כשמביאי' לו דינר לראות רואה כשאינ מביאין יושב ותוהא נבון דומה לשולחני תגר כשמביאין לו לראות רואה כשאינ מביאין חוזר ורואה ומביא.

וידועים לשבטיכם שהן נכרין לכם שאם בא לפני מעוטף בטליתו איני יודע מי הוא ומאיזה שבט הוא ואם הוא הגון אבל אתם מכירים בו שאתם נתגדלתם עמו לכך נאמר וידועים לשבטיכם.

בראשיכם ראשים ומכובדים עליכם שתהיו נוהגים בהם יראה וכבוד.

ואשם¹⁸⁹⁹ חסר יוד לומר שאשמות ישראל תלויין בראשי דייניהם שהיה להם למחות ולהדריך אותם בדרך ישרה.

(יד) **טוב הדבר וגו'** חלטתם את הדבר להנאתכ' היה לכם להשיב רבנו משה ממי נאה ללמוד ממך או מתלמידך לא ממך שנצטערת עלינו אלא ידעתי מחשבתיכם הייתם סבורים עכשו יתמנו עלינו דיינים הרבה אם אינו מכירנו אנו מביאין לו דורון והוא נושא לנו פנים.
לעשות אם הייתי מתעצל הייתם אומרים עשה מהרה.

¹⁸⁹⁴ בפסוק "ובשפלה".

¹⁸⁹⁵ בפסוק "עמד".

¹⁸⁹⁶ בפסוק "יסף עליכם ככם אלף פעמים".

¹⁸⁹⁷ בפסוק "ימשאכם".

¹⁸⁹⁸ בפסוק "ינבנים".

¹⁸⁹⁹ בפסוק "ואשימם".

(טו) **ואקח את ראשי שבטיכם** משכתיים בדברים אשריכם על מי באתם להתמנות על בני אברהם יצחק ויעקב על בני אדם שנקראו רעים ואחים למקום.
חכמים וידועים אבל נבונים לא מצאתי זו א' מז' מדות שאמ' יתרו למשה ולא מצא אלא ג' חכמים צדיקים וידועים.
ראשים עליכם שתנהגו בהם כבוד ראשים במקח וממכר ראשים במשא ומתן נכנס ראשון¹⁹⁰⁰ ויוצא ראשון.
שרי אלפים אחד ממונה על אלף.
שרי מאות¹⁹⁰¹ אחד ממונה על מאה.
ושוטרים מניתי עליכם לשבטיכם אלו הכופתים ומכים ברצועה על פי הדיינים.

(טז) **ואצוה את שופטיכם** אמרתי להם הווי מתוניי' בדי' אם בא דין לפניך פעם ושתים ושלוש אל תאמר כבר בא דין זה לפני פעם אחרת אלא הווי נושאין ונותנין בו.
בעת ההיא משמיניתים אמרתי להם אין עכשו כלשעבר לשעבר הייתם ברשות עצמכם עכשו הרי אתם משועבדין לצבור.
שמוע לשון הווי כמו (שמות כ, ז) זכור (דברים ה, יב) ושמור.
ובין גרו זה בעל דינו שאוגר עליו דברים ד"א אפילו על עסקי דירה בין חלוקת אחים בין תנור לכירים.

(יז) **לא תכירו פנים במשפט** זה הממונה להושיב דיינים שלא יאמר איש נאה הוא וגבור הוא קרובי הוא אושיבנו דין והוא אינו בקי בדינין נמצא מחייב את הזכאי ומזכה את החייב מעלה אני עליכם על מי שמנהו כאלו הכיר פנים במשפט.
קטון כגדול תשמעון שיהא חביב עליך דין שלפרוטה כדין שלמאה מנה שאם קדם ובא לפניך אל תאחר בו דבר אחר קטון כגדול תשמעון כתרנומו שלא תאמר זה עני הוא וחברו עשיר ומצוה לפרנסו אזכה את העני ונמצא מתפרנס בנקיות¹⁹⁰² ושלא תאמר היאך אני פוגם כבודו של עשיר זה בשביל דינר אזכנו עכשו וכשיצא לחוץ אומר לו אתה חייב.
כי המשפט לאלהים הוא לא תגורו¹⁹⁰³ שאם אתה נוטל מזה שלא כדין אתה מזקיקני להחזיר לו נמצא שהטית עלי הדין דבר אחר לא תגורו אל תכניס דברך מפני איש לשון (משלי י, ה) אוגר בקיץ.
תקרבו אלי ועל דבר זה נענש ונסתלק ממנו דין בנות צלפחד וכן שמואל אמר לשאול (שמואל א' ט, יט) 'אנכי הרואה'¹⁹⁰⁴ אמר לו הקב"ה חייך אני מודיעך שאינך הרואה אימתי הודיעו כשבא למשוח את דוד (שמואל א' טז, ו) 'וירא את אליאב ויאמר אך נגד ה' משיחו' אמר לו הקב"ה ולא אמרת שאתה הרואה (שמואל א' טז, ז) 'אל תביט'¹⁹⁰⁵ אל מראהו'.

(יח) **את כל הדברים אשר תעשון** אלו עשרה דברים שבין דיני ממונות לדיני נפשות.

(יט) **המדבר הגדול והנורא** שהיו בו נחשים כקורות ועקרבים כקשתות.

(כב) **ותקרבו אלי כולכם** בערבוביא להלן אומר (דברים ה, כ-כא) ותקרבו אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם ותאמרו הן הראנו ה' אלהינו אותה קריבה היתה הוגנת ילדים מכבדין הזקנים אבל כאן ותקרבו אלי כולכם בערבוביא ילדים דוחפין את הזקנים.
וישיבו אותנו דבר באי זה לשון הם מדברים.
את הדרך אשר נעלה בה אין דרך שאין בה עקמימות.
ואת הערים אשר נבא אליהן תחלה לכבוש.

¹⁹⁰⁰ בכתבי יד כתוב "אחרון" במקום "ראשון", אבל ראה סילברמן הערה 4, שטוען שהנוסח "ראשון" הוא הנכון, וכן הוא בכ"י פרמה 3115, פרמה 3288 ואוקספורד 187.
¹⁹⁰¹ בפסוק "ושרי מאות".
¹⁹⁰² בנוסח דפוס רומא אין כתוב כאן "ד"א" כמו בדפוס בומבורג רפ"ד. הנוסח עם דיבור המתחיל מופיע גם בכתבי יד קרובים לנוסח רומא: פרמה 3256, אוקספורד 187 ווטיקן 46. כמו כן מופיע "ד"א" בלייפציג 1. נראה שגם ברומא היה צריך להיות "ד"א".
¹⁹⁰³ בדפוס רומא המילים "לא תגורו" הן חלק מדיבור המתחיל, אבל בפסוק כתוב "לא תגורו מפני איש פי המִשְׁפָּט לאלהים הוא".
¹⁹⁰⁴ בפסוק "הִרְאָה".
¹⁹⁰⁵ בפסוק "תִּבְטֵ".

(כג) **וייטב בעיני הדבר** ולא בעיני המקום ואם בעיני משה היה טוב למה אמרת¹⁹⁰⁶ בתוכחות משל לאדם שאומי לחברו מכור לי חמורך אמר לו הן נותנו לי אתה לנסיין אמי לו הן בהרים ובגבעות אמר לו הן כיון שראה שאין מעכבו כלום אמר הלוקח בטוח הוא זה שלא אמצא בו מום אמר לו טול מעותיך ואיני מנסהו מעתה אף אני הודתי לדבריכם שמא תחזרו בכם כשתראו שאיני מעכב ואתם לא חזרתם בכם.

ואקח מכס מן הברורין שבכם מן המסולתים שבכם.
שנים עשר אנשים מגיד שלא היה משבט לוי עמהם.

(כד) **עד נחל אשכול** מגיד שנקרא על שם סופו.
וירגלו אותה מלמד שהלכו ד' אומנין שתי וערב.

(כה) **ווירידו אלינו** מגיד שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות.
טובה הארץ מי הם שאמרו טובתה יהושע וכלב.

(כו) **ותמרו** לשון התרסה התרסתם נגד מאמרו.

(כז) **ותרגנו** לשון הרע וכן (משלי יח, ח) דברי נרגן אדם המוציא דבה.
בשנאת ה' אותנו הוא היה אוהב אתכם אבל אתם שונאים אותו משל הדיוט אומי מה דבלבך על רחמך מה בליביה עלך.

הוציאנו מארץ מצרים הוצאתנו לשנאה היתה מלך בשר ודם שיש לו שני בנים ויש לו שתי שדות אחת שלשקיא ואחת שלבעל למי שהוא אוהב נותן שלשקיא ולמי שהוא שונא נותן שלבעל ארץ מצרים שקיא היא נילוס עולה ומשקה אותה וארץ כנען שלבעל היא והוציאנו ממצרים לתת לנו ארץ כנען.

(כח) **ערים גדולות ובצורות בשמים** דברה תורה לשון הבאי.

(כט) **לא תערצון** לשון שבירה הוא כתרגומו ודומה לו (איוב ל, ו) בערוץ נחלים לשכון.

(ל) **ילחם לכם** בשבילכם.

(לא) **ובמדבר אשר ראיתה**¹⁹⁰⁷ מוסב על מקרא שלמעלה (דברים א, ל) ככל אשר עשה אתכם במצרים ועשה אף במדבר אשר ראית.
אשר נשאך כאשר ישא איש בנו¹⁹⁰⁸ כמו שפרשתי אצל (שמות יד, יט) ויסע מלאך האלהים ההולך לפני מחנה ישראל משל למהלך בדרך ובנו לפניו באו לסטים לשבותו כולי ובדבר הזה¹⁹⁰⁹ שהוא מבטיחכם להביאכם אל הארץ אינכם מאמינים.

(לב) **לראותכם** כמו להראותכם וכן (שמות יג, כא) לַנְחֹתֶם (תהלים כו, ז) לשמיע¹⁹¹⁰ בְּקוֹל תוֹדָה וכן (מלכים ב' ט, טו) לְלֶקֶת לגיד¹⁹¹¹ בְּיַזְרְעֵאל.

(לו) **אשר דרך בה** חברון שנאמר (במדבר יג, כב) ויבא עד חברון.

(לז) **התאנף** נתמלא רוגז.

(מ) **פנו לכם וגו'** אמרתי להעביר אתכם רחב ארץ אדום לצד צפון ליכנס לארץ קלקלתם וגרמתם לכם עכוב.

פנו לכם לאחוריהם ותלכו לאחור ותשובו לצד ים סוף שבמדבר שהיו מהלכין בו לצד דרומה של הר שעיר היה מפסיק בין ים סוף להר שעיר עתה תמשכו לצד הים ותסבו את הר שעיר כל דרומה ממזרח למערב.

(מא) **ותהינו** לשון (במדבר יד, מ) הננו ועלינו זהו הלשון שאמרתם לשון הן כלומי נזדמנתם לעלות.

¹⁹⁰⁶ נראה שצריך לומר "אמרה", וכך בדפוס רפ"ד ובכ"י לייפציג 1. אולי זה שיבוש של מעתיק. בכ"י אוקספורד 187 כתוב בקיצור "אמי".

¹⁹⁰⁷ בפסוק "ויבמדברך אֶשֶׁר רָאִיתִי".

¹⁹⁰⁸ בפסוק "אשר נשאך ה' אלהיך כאשר ישא איש את בנו".

¹⁹⁰⁹ המילים "ובדבר הזה" אינן דיבור המתחיל, אלא סיום של פירוש רש"י לפסוק לא.

¹⁹¹⁰ בפסוק "לשמע".

¹⁹¹¹ הקרי הוא "להגיד", ודפוס רומא מביא את הכתיב. וכן הוא בכ"י לייפציג 1 ופרמה 3256.

(מב) **לא תעלו** לא עליה היא לכם אלא ירידה.

(מד) **כאשר תעשינה הדבורים** מה הדבורה הזאת כשהיא מכה את האדם מיד מתה אף הן כשהן מכין אתכם מיד מתים.

(מה) **ולא שמע¹⁹¹² בקולכם** כביכול עשיתם מדת רחמיו כאלו הוא אכזרי.

(מו) **ותשבו בקדש ימים רבים** י"ט שנה שני כימים אשר ישבתם בשאר המסעות והם היו ל"ח שנה י"ט מהם עשו בקדש וי"ט שנה הלכו מטורפין וחזרו לקדש כמו שנאמר (במדבר לב, יג) ויניעם במדבר כך מצאתי בסדר עולם.

פרק ב

(א) **ונסע המדברה** אלו לא חטאו היו עוברים דרך הר שעיר ליכנס לארץ מדרומו לצפונה ובשביל שקלקלו הפנו לצד המדבר שהוא בין ים סוף לדרומו של הר והלכו את כל דרומו מן המערב למזרח דרך יציאתן שהוא במקצוע דרומית מערבית משם היו הולכין לצד המזרח. **ונסב את הר שעיר** כל דרומו עד ארץ מואב.

(ג) **פנו לכם צפונה** סובו לכם לרוח מזרח מדרום לצפון פניכם לצפון נמצאו הולכין את רוח מזרחי וזהו שנאמר (שופטים יא, יח) ויבאו ממזרח השמש לגבול¹⁹¹³ מואב.

(ד) **ונשמרתם מאד** ומה היא השמירה אל תתגרו במ (דברים ב, ה).

(ה) **עד מדרך כף רגל** אפי' דריסת הרגל איני מרשה אתכם ליכנס בארצם שלא ברשות ומדרי' אגדה עד שיבא דריכת הרגל על הר הזיתים שני (זכריה יד, ד) ועמדו רגליו על הר הזיתים. **ירושע לעשיו** מאברהם עשרה עממים נתתי לו ווי' לכם וקיני וקניזי וקדמוני הן עמון ומואב ושעיר אחת מהן נתתי לעשו ושנים לבני לוט בשכר שהלך אתו למצרים ושתק על מה שהיה אומר לאשתו אחותי היא עשהו כבנו.

(ו) **תכרו** לשון מקח וכן (בראשית נ, ה) אשר כריתי לי שכן בכרכי הים קורין למכירה כירה.

(ז) **כי ה' אלהיך ברוך** לפיכך לא תכפו את טובתו להראות כאלו אתם עניים אלא הראו עצמיכם עשירים.

(ח) **ונפן ונעבור** לצד צפון הפכנו פנים להלך רוח מזרחית.

(ט) **ואל תתגר במ מלחמה** לא אסר להם על מואב אלא מלחמה אבל היו מייראין אותן ובאין להן כשהן מזויינים לפיכך (במדבר כב, ג) ויגר מפני העם¹⁹¹⁴ שהיו שוללין ובוזזין אותם אבל בבני עמון כתיב (דברים ב, יט) אל תתגר במ שום גרוי בשכר צניעות אמן שלא פרסמה את אביה כמו שפרסמה הבכירה שקראה שם בנה מואב. **ער** שם מדינה.

(י) **האמים לפנים וגומ'** אתה סבור שאלו רפאים שנתתי לאברם לפי שהאמים שהם רפאים ישבו שם לפנים אבל לא זו היא כי אותם רפאים גרשתי מפני לוט והושבתים תחתם ורפאים היו נחשבים אותם אמים כענקים הנקראים רפאים על שם שכל מי שרואה אותן רפו ידיו.

(יא) **אמים** על שם שאימתן מוטלת על הבריות וכן (דברים ב, יב) בשעיר¹⁹¹⁵ ישבו החוריי ונתתיו לבני עשו.

(יב) **יירשום** לשון הווה נתתי בהן כח שיהיו מורישין אותן והולכין.

(טו) **היתה במ להומם** בתוך מ' שנה שלא יגרמו לבניהם להתעכב במדבר.

¹⁹¹² בפסוק "שמע ה'".

¹⁹¹³ בפסוק "ויבא ממזרח שמש לארץ מואב".

¹⁹¹⁴ בפסוק "ויגר מואב מפני העם".

¹⁹¹⁵ בפסוק "ובשעיר".

(טז-יז) **ויהי כאשר תמו וגו' וידבר ה' אלי** אבל משלוח מרגלים עד כאן לא נאמר וידבר בפרש' זו אלא ויאמר ללמדך שכל ל"ח שנה שהיו נזופין לא נתיחד עמו הדבור בלשון חבה פנים אל פנים ללמדך שאין השכינה שורה על הנביאים אלא בשביל ישראל.
אנשי המלחמה מבן עשרים שנה ומעלה היוצאים לצבא.

(יח) **אתה עובר היום** אל בני עמון מכאן שארץ בני עמון לצד צפון.

(כ) **ארץ רפאים תחשב** נחשבת אף היא לפי שרפאים ישבו בה לפנים אבל לא זו רפאים שנתתי לאברהם.

(כג) **והעוים היושבים בחצרים** עוים פלשתים היו שעמהן נחשבים בספר יהושע חמשת סרני פלשתים העזתי האשקלוני והאשדודי והעקרוני והגתי והעוים ומפני שנשבע שבועה אברהם לאבימלך לא יכלו להוציא ארצם מידם הביא כפתורים עליהם והשמידום.
וישבו תחתם ועכשו אתם מותרים ללקחה מהם.

(כה) **תחת כל השמים** לפי שעמדה לו חמה למשה ביום מלחמת עוג ונודע הדבר תחת כל השמים.

(כו) **ממדבר קדמות** אע"פ שלא צוהו המקום לקרא לסיחון לשלום למד ממדבר סיני מן התורה שקדמה לעולם וכשהקב"ה בא ליתנה חזר אותה על עשו וישמעאל וגלוי לפניו שלא יקבלוה ואע"פ"כ פתח להם לשלום אף הוא פתח וקדם את סיחון בדברי שלום ד"א ממדבר קדמות ממך למדתי שקדמת לעולמך יכול היית לשלח ברק לשרוף את המצרים אלא שלחתני מן המדבר אצל פרעה (שמות ה, א) שלח את עמי במתינה¹⁹¹⁶.

(כט) **כאשר עשו לי בני עשו** לא לעניין לעבור בארצם אלא לענין מכר אכל ומים.
עד אשר אעבור את הירדן מוסף על אעברה בארצך.

(לא) **החלותי** כפה שר האמוריים של מעלה תחת רגליו שלמשה והדריכו על צוארו.

(לב) **ויצא סיחון** לא שלח בשביל עוג לעזר לימדך שלא היו צריכין זה לזה.

(לג) **ואת בניו** בנו כתיב שהיה לו בן גבור כמותו.

(לד) **מתים אנשים.**

(לז) **כל יד נחל יבוק** אצל נחל יבוק.
וכל אשר צוה ה' אלהינו שלא לכבוש הנחנן.

פרק ג

(א) **ונפן ונעל** כל לצד צפון עליה היא.

(ב) **אל תירא אותו** ובסיחון לא הוצרך לומר אל תירא אותו אלא ירא היה משה שמא תעמוד לו זכות ששמש את אברהם שני (בראשית יד, יג) ויבא הפליט הוא עוג.

(ד) **חבל ארגוב** כך נקראת שם אפרכיית כתרנו בית פלך תרכונא וראיתי בתרגום ירושלמי במגלת אסתר קורא פלטיין טרכונין עוד יש לפרשו איפרכיית של מלך היכל של מלך כלומר נקרא על שמו ואת הארגוב דמלכים אצל היכל מלך הרגו פקח למנחם.¹⁹¹⁷

(ה) **ערי הפרזי**¹⁹¹⁸ פרזות שאין להם חומה וכן (זכריה ב, ח) פרזות תשב ירושלים.

(ו) **החרם** לשון הווה הלוך וכלות.

(ח) **מיד מרשות.**

¹⁹¹⁶ לשון "במתינה" נדירה, אך היא מופיעה במדרש, ראו בראשית רבא סז, ח. בכ"י לייפציג 1 מופיע "מתונה", ובדפוס בומברג רפ"ד מופיע "במתון".

¹⁹¹⁷ דברי רש"י "הרגו פקח למנחם" אינם ברורים. אולם, זו גם הגרסה בדפוס רומא ובכ"י אוקספורד 187.

¹⁹¹⁸ בפסוק "מערי הפרזי".

(ט) **צידונים יקראו לחרמון שריון** ובמקום אחר אומר (דברים ד, מח) שיאון הוא חרמון יש לו ד' שמות ולמה כתבן כולן להגיד שבחה של ארץ ישראל שהיו מתפאריי בה כל אומה אומרת יקרא על שמי.
שניר שלג בלשון אשכנז ובלשון כנען.

(יא) **מיתר הרפאים** שהרגם אמרפל וחבריו בעשתרות קרנים והוא פלט מן המלחמה שני (בראשית יד, יג) ויבא הפליט והוא עוג.
באמת איש באמת עוג.

(יג)¹⁹¹⁹ **הוא יקרא ארץ רפאים** היא שנתתי לאברהם.

(יב) **ואת הארץ הזאת** האמורה למעלה (דברים ג, ח) מנחל ארנון עד הר חרמון ירשנו בעת ההיא. **מערוער אשר על שפת נחל ארנון**¹⁹²⁰ אינו מחובר לראשו של מקרא אלא לסופו על נתתי לראובני ולגדי אבל לענין הירושה עד חרמון היה.

(טז) **תוך הנחל וגבול** ועד מעבר כלומר לסופו עד ועד בכלל ויותר מכן.

(יז) **כנרת**¹⁹²¹ מעבר לירדן מערב הוא תחלת¹⁹²² ארץ בני גד מעבר לירדן מזרחה ונפל בגורלם רוחב הירדן כנגדם ועוד מעבר שפתו עד כנרת וזהו שני והירדן וגבול הירדן מעבר לו.

(יח) **ואצו אתכם** לבני ראובן וגד היה מדבר.
לפני אחיכם תהיו הולכים לפני ישראל במלחמה לפי שהיו גבורים היו הולכין לפניהם שני (דברים לג, כ) וטרף זרוע אף קדקד.

חסלת פרשת אלה הדברים

[פרשת ואתחנן]

פרק ג

(כג) **ואתחנן** אין חנון בכל מקום אלא לשון מתנת חנם אף על פי שיש להם לצדיקים לתלות במעשיהם הטובים אין מבקשין מאת המקום אלא מתנת חנם ד"א זה אחד מעשרה לשונות שנקראת תפלה כדאיתה בסיפרי.
בעת ההיא לאחר שכבשתי ארץ סיחון ועוג דמיתי שמא הותר הנדר.
לאמר זה אחד מג' מקומות שאמר משה לפני המקום איני מניחך עד שתודיעני אם תעשה שאלתי אם לאו.

(כד) ה' **אלהים** אתה רחום בדין.
אתה החלות להראות את עבדך פתחת לי פתח להיו' עומד ומתפלל אף על פי שנגזרה גזרה אמר לו ממך למדתי שאמרת לי (שמות לב, י) הניחה לי וכי תופש הייתי בך אלא לפתוח פתח שבי תלוי הדבר להתפלל עליהם.
את גדלך זו מדת טובך וכן הוא אומר (במדבר יד, יז) ועתה יגדל נא כח ה'.
ואת ידך ימינך שהיא פשוטה לבאי עולם.
החזקה שאתה כובש ברחמים את מדת הדין בחזקה.
אשר מי אל אינך דומה למלכי בשר ודם שיש להם יועצים וסנקתדרין הממחין בידו כשרוצין לגמול חסד ולעבור על מדותיהן אבל אתה אין מי ימחה בידך אם תמחול לי ותבטל גזרתך ולפי פשוטו אתה החלות להראות את עבדך מלחמת סיחון ועוג הראני מלחמות ל"א מלכים.

(כה) **אעברה נא** אין נא אלא לשון בקשה.
ההר הטוב הזה זה ירושלים.
והלבנון זה בית המקדש.

¹⁹¹⁹ בדפוס פסוק יג מופיע לפני פסוק יב. ראו הרא"ם וגור אריה.

¹⁹²⁰ בפסוק "מַעֲלֵעַר אֲשֶׁר עַל נַחַל אֲרָנוֹן". המילים "עַל שְׁפַת נַחַל אֲרָנוֹן" כתובות בדברים ב, לו.

¹⁹²¹ בפסוק "מכנרת".

¹⁹²² רוב הדפוסים וכתבי היד גורסים "ונחלת", אך כ"י אוקספורד 187 גורס כמו דפוס רומא.

(כו) **ויתעבר** נתמלא רוגז.

למענכם אתם גרמתם וכן הוא אומר (תהלים קו, לב) ויקציפו על מי מריבה וירע למשה בעבורם. **רב לך** שלא יאמרו הרב כמה קשה והתלמיד כמה סרבן ד"א רב לך הרבה מזה שמור לך רב טוב הצפון.

(כז) **וראה בעיניך** בקשת ממני (דברים ג, כה) ואראה את הארץ הטובה אני מראה לך את כולה שני (דברים לד, א) ויראהו ה' את כל הארץ.

(כח) **וצו את יהושע** על הטרחות ועל המשאות ועל הריבות. **וחזקה ואמצהו** בדבריך שלא ירד לבו לאמר כשם שנענשת עליהן כך סופו¹⁹²³ ליענש עליהן מבטיחו אני כי הוא יעבור לפניך.

והוא ינחיל אם יעבור לפניך ינחלו ואם לאו לא ינחלו וכן אתה מוצא כששלח העם אל עי והוא ישב לו כתיב (יהושע ז, ה) ויכו מהם אנשי העי וכיון שנפל על פניו אומי' (יהושע ז, י) קום לך אתה תעמוד במקומך ומשלח את בני למלחמה למה זה אתה נופל על פניך לא כן אמרתי למשה רבך כי אם הוא יוצא למלחמה עוברין ואם לאו אין עוברין.

(כט) **ונשב בגאי וגו'** ונצמדתם לע"ז ואעפ"כ ועתה שמע ישראל¹⁹²⁴ והכל מחול לך ואני לא זכיתי שימחול לי.

פרק ד

(ב) **לא תוסיפו** לעשות לתפלין חמש פרשיות חמש צציות וכן לא תגרעו.

(ו) **ושמרתם** זו משנה.

ועשיתם כמשמעו.

כי היא חכמתכם ובינתכם ובזה תחשבו חכמים ונבונים לעיני העמים.

(ח) **חוקים ומשפטים צדיקים** הגונים ומקובלין.

(ט) **רק השמר לך פן תשכח את הדברים**¹⁹²⁵ אז תשלא¹⁹²⁶ תשכחו ותעשום על אמתתן תחשבו חכמים ונבונים שאם תטעו מתוך שכחה תחשבו שוטים.

(י) **יום אשר עמדת בחורב**¹⁹²⁷ מוסב על מקרא של מעלה הימנו אשר ראו עיניך יום אשר עמדת בחורב וראיתם את הקולות ואת הלפידים.

ילמדון ילפון לעצמן.

ילמדון לאחרים.

(יד) **ואותי צוה** תורה שבעל פה.

(טז) **סמל** צורה.

(יט) **ופן תשא עיניך** להסתכל בדבר ולתת לב לטעות אחריהן. **אשר חלק** להאיר ד"א לאלוהות לטעות אחריהן החליקן בדברי הבליהן לטרדן וכן הוא אומר (תהלים לו, ג) כי החליק אליו בעיניו למצוא עונו לשנא.

(כ) **כור**¹⁹²⁸ הוא כלי שזוקקין בו זהב.

(כא) **התאנף** נתמלא רוגז.

¹⁹²³ בכל העותקים מודפס "סופו" מלבד עותק JTS שתוקן ל"סופי", כמו בכ"י לונדון 26 ופרמה 3256, דפוס רפ"ד וכ"י לייפציג 1. אבל בכ"י פרמה 3288 כתוב "סופו".

¹⁹²⁴ כך כתוב בכ"י אוקספורד 187.

¹⁹²⁵ בפסוק "רק השמר לך ושמר נפשך מאד פן תשכח את הדברים".

¹⁹²⁶ המילה "יתשלא" חסרת משמעות, וכך כתוב גם בעותק V ובעותק OBN ללא תיקונים. בעותק JTS תוקן ל"כשלא תשכחו", כמו רגיו די קלבריה ורוב כתבי היד. בעותק S תוקן ל"כשלא תשכחום", כמו ואדי אל חאג'ארה וכ"י אוקספורד 187 ווטיקן 46. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 109.

¹⁹²⁷ בפסוק "יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב".

¹⁹²⁸ בפסוק "מכור".

על דבריכם על עסקיכם ודיניכם.

(כב) **כי אנכי מת אינני עובר**¹⁹²⁹ מאחר שמת מהיכן יעבור אלא אף עצמותי אין עוברין.

(כג) **תמונת כל תמונת כל דבר. אשר צוך ה' אלהיך שצוך עליו שלא לעשותו.**

(כד) **אל קנא מקנא לנקום וליפרע מעוברי רצונו.**

(כה) **ונושנתם** רמז להם שיגלו ממנה לסוף תתני"ב שנה מנין ונושנתם והוא הקדים והגלם לסוף תתני"ג והקדים ב' שנים לנושנתם כדי שלא תתקיים בהם (דברים ד, כו) אבד תאבדון וזהו שנאמר (דניאל ט, יד) וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה' צדקה עשה עמנו שמהר להביאה ב' שנים לפני זמנה.

(כו) **העידותי הנני מזמנן להיות עדים שהתירתי בכם.**

(כח) **ועבדתם שם אלהים אחרים**¹⁹³⁰ כתרגו' משאתם עובדין לעובדיהן אתם עובדין להם.

(לא) **לא ירפך מלהחזיק לך**¹⁹³¹ בידיו. **לא ירפך** לא יפעיל לא יתן לך רפיון לא יפרישך מאצלו וכן (שיר השירים ג, ד) אחזתיו ולא ארפנו¹⁹³² שלא ננקד ארפנו¹⁹³³ לפי שכל לשון רפיון מוסב על לשון מפעיל ומתפעל כגון (דברים ט, יד) הרף ממני, התרפה ממני (מלכים ב' ד, כז) הרפה לה, תן לה רפיון.

(לב) **לימים ראשונים** על ימים הראשונים. **ולמקצה השמים** שאל כל הברואים מקצה אל קצה זהו לפי פשוטו ומדרשו למד על קומתו שלאדם הראשון שהיה מן השמים ועד הארץ והוא השיעור מקצה לקצה. **הנהיה כדבר הגדול הזה** ומהו הדבר הגדול השמע קול אלהים¹⁹³⁴.

(לד) **הנסה אלהים** האם עשה נסים שום אלוה לבא לקחת וגוי כל ההאין הללו תמיהות הן לפי נקודות בחטף פתח הנהיה השמע הנסה.

במסות על ידי נסיונות הודעתיו מופתי כגון (שמות ח, ה) התפאר עלי אם אוכל לעשות כן הרי נסיון.

באותות מופתים¹⁹³⁵ הם נפלאות שהביא עליהם מכות מופלאות. **ובמלחמה** כמו שני (שמות יד, כה) כי ה' נלחם להם במצרים.

(לה) **הראית** כתרגומו איתחזיתא כשנתן הקב"ה את התורה פתח להן שבעה רקיעים וכשם שקרע את העליונים כך קרע את התחתונים וראו שהוא יחידי לכך נאמר אתה הראית לדעת.

(לו) **ותחת כי אהב** כל זה תחת כי אהב. **ויוציאך בפניו** בפני אבותיך כמו שני (תהלים עח, יב) נגד אבותם עשה פלא ואל תתמה על שהזכירן בלשון יחיד שהרי כתבן בלשון יחיד ויבחר בזרעו.

(לח) **ממך מפניך** סרסוהו ודרשהו להוריש מפניך גוים גדולים ועצומים ממך. **כיום הזה** כאשר אתה רואה ביום הזה.

(מא) **אז יבדיל משה** נתן לב להיות חרד בדבר שיבדילם ואע"פ שאינן קולטות עד שיובדלו אותן שבארי' כנען אמי' משה מה שאפשר לקיים אקיימנה. **בעבר הירדן מזרחה שמש** באותו עבר שבמזרחו שלירדן מזרחה לפי שהוא דבוק נקוד רי"ש בחטף מזרח שלשמש מקום זריחת השמש.

¹⁹²⁹ בפסוק "כי אנכי מת בארץ הזאת אינני עובר".

¹⁹³⁰ דברי רש"י מסומנים כדיבור מתחיל. המילה "אחרים" אינה בפסוק. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 128.

¹⁹³¹ כך בכ"י לונדון 26 וכן בדפוס רומא. בכ"י לייפציג 1 ובדפוס רפ"ד כתוב "בך".

¹⁹³² פתח תחת האות א'.

¹⁹³³ סגול תחת האות א'.

¹⁹³⁴ בדברים ד, לג כתוב "השמע עם קול אלהים".

¹⁹³⁵ בפסוק "ויבדילתם".

(מד) **וזאת התורה** זו שהוא עתיד לסדר אחר פרשה זו.

(מה) **אלה העדות וגו'** הם אשר דבר אליהם בצאתם ממצרים דבר להם בערבות מואב אשר בעבר הירדן שהוא במזרח שהעבר השני היה במערב בעבר הירדן חזר ושנאה להן.

פרק ה

(ג) **לא את אבותינו** בלבד כרת ה'.

(ד) **פנים בפנים** אמר ר' ברכיה אמר משה אל תאמרו אני מטעה אתכם על לא דבר כדרך שהסרסור עושה בין מוכר ללוקח שהרי הלוקח מדבר עמכם.

(ה) **לאמר** מוסב על (דברים ה, ד-ה) דבר ה' עמכם בהר מתוך האש ואנכי עומד בין ה' וביניכם.

(ז) **על פני** בכל מקום שאני שם וזהו כל העולם ד"א כל זמן שאני קיים כבר פרשתי כל עשרת הדברות בפרשת וישמע יתרו.

(יב) **שמור את יום השבת** ובראשונות נאמר (שמות כ, ז) זכור לימד שזכור ושמור בדבור אחד ובתיבה אחת נאמרו ובשמיעה אחת נשמעו מה שאין הפה יכולה לדבר. **כאשר צוך** קודם מתן תורה במרה.

(טו) **וזכרת כי עבד היית** על מנת כן פדאך שתהא לו עבד ותשמור מצותיו.

(טז) **כאשר צוך** אף על כבוד אב ואם נצטוו במרה (שמות טו, כה) שם שם לו חק ומשפט.

(יז) **לא תנאף** אין ניאוף אלא באשת איש.

(יח) **לא תתאוה** לא תרוג אף הוא לשון חמידה כמו (בראשית ב, ט) נחמד למראה דמרגג למיחזי.

(יט) **ולא יסף** כתרגו' לא פסק כי קולו קיים וחזק לעולם ד"א לא יסף להראות באותו פומבי.

(כד) **ואת תדבר אלינו** התשתם כחי כנקבה שנצטערתי עליכם ורפיתם את ידי שראיתי שאינכם חרדים להתקרב מאהבה וכי לא היה יפה לכם לשמוע מפי הגבורה ולא ללמוד ממני.

פרק ו

(ד) ה' **אלהינו ה' אחד** שהוא אלהינו עתה ואין אלהי האומות עתיד להיות אחד שני (צפניה ג, ט) אז אהפוך אל עמים שפה ברורה ונאמי (זכריה יד, ט) ביום ההוא יהיה ה' אחד.

(ה) **ואהבת** עשה דבריו מאהבה אינו דומה עושה מאהבה לעושה מיראה העושה אצל רבו מיראה כשהוא מטריח עליו מניחו והולך.

בכל לבבך בשני יצריך ד"א בכל לבבך שלא יהא לבך חלוק על המקום. **ובכל נפשך** ואפי' נוטל את נפשך.

ובכל מאדך בכל ממונך יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו לכך נאמר בכל מאדך ויש לך אדם שנפשו חביבה עליו מממונו לכך נאמי בכל נפשך ד"א בכל מדה שהוא מודד לך בין מדת רחמים בין מדת הדין וכן דוד אומי (תהלים קטז, יג) כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא (תהלים קטז, ג-ד) צרה ויגון אמצא ובשם ה' אקרא.

(ו) **והיו הדברים האלה** מהו האהבה והיו הדברים שמתוך כך אתה מכיר הבי"ה ונדבק בדרכיו.

אנכי מצוך היום לא יהיה בעיניך כדיוטגמא ישנה שאין אדם סופנה אלא כחדשה שהכל רצין לקראתה דיוטגמא מצות המלך הבאה במכתב.

(ז) **ושנתם** לשון חדוד שיהו מחודדין בפיך שאם ישאלך אדם דבר לא תהא צריך לגמגם אלא אמור לו מיד.

לבניך אלו התלמידים מצינו בכל מקום שהתלמידים קרוין בנים שני (דברים יד, א) בנים אתם לה' אלהיכם ואומי (מלכים ב' ב, ג) בני הנביאים אשר בבית אל וכן לחזקיהו שלמד תורה לכל ישראל וקראן בנים שני (דברי הימים ב' כט, יא) ועתה בני אל תשלו וכשם שהתלמידים קרוין בנים כך הרב קרוי אב שנאמר (מלכים ב' ב, יב) אבי אבי רכב ישראל ופרשיו.

ודברת בם שלא יהא עקר דבורך אלא בם עשם עקר ואל תעשם טפל.
ובשכבך יכול אפיי שכב בחצי היום ת"ל ובלכתך בדרך למדה תורה דרך ארץ זמן שכיבה וזמן קימה.

(ח) **וקשרתם לאות על ידך** אלו תפילין שבורוע.
והיו לטוטפות¹⁹³⁶ **בין עיניך** אלו תפילין שבראש ועל שם פרשיותיהן נקראין כן טט בגדפי שתיים פת באפריקי שתיים.

(ט) **מזוזות ביתך** מזוזות כתיב שאין צריך אלא אחת.
ובשעריך לרבות שערי חצרות ושערי עיירות.

(יא) **חצובים** לפי שהוא מקום סלעים וטרשים נופל בו לשון חציבה.

(יב) **מבית עבדים** כתרגומו מבית עבדותא שהייתם עבדים שם.

(יג) **ובשמו תשבע** אם יש לך כל המדות הללו שאת' ירא את שמו ועובד אותו אז בשמו תשבע שמתוך שאתה ירא את שמו ועובד אותו תהא זהיר בשבועתך אם לאו אל תשבע.

(יד) **מאלהי העמים אשר סביבותיכם** הוא הדין לרחוקים אלא מתוך שאתה רואה את סביבך טועין אחריהן הוצרך להזהיר עליהן ביותר.

(טו) **במסה** כשיצאו ממצרים שנסוהו במים ואמרו (שמות יז, ז) היש ה' בקרבנו.

(יח) **הישר והטוב** זו פשרה ולפנים משורת הדין.

(יט) **כאשר דבר ה'** והיכן דבר (שמות כג, כז) והמותי את כל העם.

(כ) **כי ישאלך בנך מחר** יש מחר שהוא אחר זמן.

פרק ז

(א) **ונשל** לשון השלכה והתזה וכן (דברים יט, ה) ונשל הברזל מן העץ.

(ד) **כי יסיר את בנך** בנו של גוי כשישא את בתך יסיר את בנך אשר תלד לו בתך מאחרי למדנו מכאן שבן בתך הבא מן הגוי קרוי בנך אבל בן בנך הבא מן הגויה קרוי בנה שהרי לא נאמר על בתו לא תקח כי תסיר את בנך מאחרי.

(ה) **מזבחותיהם** מזבח של אבנים הרבה מצבה של אבן אחת.
אשרות אילן שעובדין אותו.
פסילים סמלים.

(ז) **לא מרובכם** כפשוטו ומדרשו לפי שאין אתם מגדילים עצמכם כשאני משפיע לכם טובה לפי חשק ה' בכס כי אתם ממעיטים עצמכם כגון (בראשית יח, כז) ואנכי עפר ואפר (שמות טז, ח) ונחנו מה לא כנבוכד נצר שאמר (ישעיהו יד, יד) אדמה לעליון וסנחריב שאמר (ישעיהו לו, כ) מי בכל אלהי הארצות וכן חירם אמר (יחזקאל כח, ב) מושב אלהים ישבתי.
כי אתם המעט הרי כי משמש בלשון דהא.

(ח) **כי מאהבת ה' אתכם ומשמרו את השבועה** מחמת שמרו את השבועה.

(ט) **לאלף דור** ולהלן הוא אומר (דברים ה, ט) ועושה חסד לאלפים כאן שהוא סמוך לשומרי מצותיו אומר לאלף דור להלן שהוא סמוך לאוהביו אומר לאלפים.
לאוהביו¹⁹³⁷ אלו העושין מאהבה.
ולשומרי מצותיו אלו העושין מיראה.

(י) **ומשלם לשנאיו אל פניו** בחייו משלם לו גמולו הטוב כדי להאבידו מן העולם הבא.

¹⁹³⁶ בפסוק "לְטֹטְפֹתֶיךָ".
¹⁹³⁷ בפסוק "לְאוֹהְבֵיךָ".

(יא) **היום לעשותם** ולמחר ליטול שכרן בעולם הבא.

חסלת פרשי ואתחנן

[פרשת עקב]

פרק ז

(יב) **והיה עקב תשמעון** את המצות קלות שאדם דש בעקביו תשמעון. **ושמר ה' אלהיך** ישמור לך אבטחתו.

(יג) **שגר אלפיך** ולדי בקרך שהנקבה משגרת ממעיה. **עשתרות צאנך** מנחם פירש (תהלים כב, יג) אבירי בשן מבחר הצאן כמו (בראשית יד, ה) בעשתרות קרנים לשון חוזק ותרגו' עדרי צאנך ורבותי' אמ' למה נקרי' שמש עשתרות שמעשרות את בעליהן.

(יד) **עקר** שאינו מוליד.

(יז) **כי תאמ' בלבבך** לשון דילמא שמא תאמר בלבבך מפני שהן רבים לא אוכל להורישם אל תאמר אל תירא מהם ולא יתכן לפרשו משאר לשונות שלכי שיפול עליו שוב לא תירא מהם.

(יט) **המסות** נסיונות. **האותות**¹⁹³⁸ כגון (שמות ד, ג) ויהי לנחש (שמות ד, ט) והיו לדם ביבשת. **המופתים**¹⁹³⁹ מכות מופלאות. **היד החזקה**¹⁹⁴⁰ זו הדבר. **והזרוע הנטויה** זו החרב שלמכת בכורות.

(כ) **הצרעה** מין שרץ שהיתה זורקת בהן מרה ומסמא עיניהם בכל מקום שהיו נסתרים.

(כב) **פן תרבה עליך חית השדה** והלא אם עושין רצונו אין מתייראין מן החיה שנאמר (איוב ה, כג) וחית השדה השלמה לך אלא גלוי היה לפניו שהן עתידין לחטוא.

(כג) **והמם** נקוד קמץ כולו לפי שאין מס אחרון מן היסוד והרי הוא כמו והם אותם אבל (ישעיהו כח, כח) והמם גלגל עגלתו כולו יסוד לפי' חציו קמץ וחציו פתח כשאר פעל שלגי' אותיות.

פרק ח

(א) **כל המצוה** כפשוטו ומדר' אגדה אם התחלת במצוה גמור אותה שאינה נקראת אלא על שם הגומרה שני (יהושע כד, לב) ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם והלא משה לבדו נתעס' בהן להעלותן ממצרים אלא לפי שלא הספיק לגמרה וגמרוה ישראל נקראת על שם ישראל.

(ב) **התשמור מצותיו** שלא תנסוהו ולא תהרהרו אחריו.

(ד) **שמלתך לא בלתה** ענני כבוד היו שפין בכסותן ומגהצין אותן ואף קטניהם כמות שהם גדלים היה לבושו גדל עמו כלבוש הזה שלחומט שגדל עמו. **לא בצקה** נפחה כבצק כדרך אותם שמהלכין יחפים רגליהם נופחות.

(ח) **זית שמן** זיתים העושים שמן.

פרק ט

(א) **גדולים ועצומים ממך** אתם עצומים והם עצומים ממך.

¹⁹³⁸ בפסוק "וְהָאֵתֶת".

¹⁹³⁹ בפסוק "וְהַמִּפְתִּים".

¹⁹⁴⁰ בפסוק "וְהִיד הַחֲזָקָה".

(ד) אל תאמר בלבבך צדקתי ורשעת הגוים גרמו.

(ה) לא בצדקתך אתה בא לרשת.
כי ברשעת הרי כי משמש בלשון אלא.

(ט) ואשב בהר אין ישיבה אלא לשון עכבה.

(יא) לוחות לחת כתיב חסרון ו' ששתיהן שוות.

(יח) ואתנפל¹⁹⁴¹ כראשונה ארבעים יום אחרי שני (שמות לב, ל) ועתה אעלה אל ה' ובאותה עלייה עכב מ' יום נמצאו כלין בכ"ט באב שהוא עלה בי"ח בתמוז ולפי שאין לילו עמו צריך אתה לחשב מ"י"ט בתמוז עד כ"ט באב מ' יום ובו ביום נתרצה הקב"ה לישראל ואמ' למשה (דברים י, א) פסול לך עשה עוד מ' יום נמצאו כלין ביום הכפורים ובו ביום נתרצה הקב"ה לישראל ואמר (במדבר יד, כ) סלחתי כדברך לכך הוקבע למחילה וסליחה ומנין שנתרצה בלב שלם שנאמר בארבעים יום של לוחות האחרונים (דברים י, י) ואנכי עמדתני בהר כימים הראשונים ארבעים יום מה הראשונים ברצון אף האחרונים ברצון אמור מעתה אמצעייה היו בכעס.

(כ) ובאהרן התאנף לפי ששמע לכם.
להשמידו זה כלוי בניס וכן הוא אומר (עמוס ב, ט) ואשמיד פריו ממעל ושרשיו מתחת.
ואתפלל גם בעד אהרן הועילה תפילתי לכפר מחצה מתו שנים ונשאר שנים.

(כא) טחון לשון הווה כמו (בראשית כו, יג) הלוך וגדל.

(כה) ואתנפל אלו הם עצמם האמורים למעלה וכפלן כאן לפי שכתב כאן סדר תפלתו שני (דברים ט, כו) ה' אלהים אל תשחת עמך וגו'.

פרק י

(א) בעת ההיא לסוף ארבעים יום נתרצה לי ואמר פסול לך ואחר כך ועשית ארון ואני עשיתי ארון תחלה לפי שאמרתי כשאבא והלוחות בידי היכן אניחם ולא זהו ארון שעשה בצלאל שהרי לא נתעסקו במשכן עד לאחר יום הכפורים כי ברדתו מן ההר צוה להן למלאכת המשכן ובצלאל עשה המשכן תחלה ואחר כך ארון וכלים נמצא זה ארון אחר וזהו שהיה יוצא עמהן למלחמה ואותו שעשה בצלאל לא יצא למלחמה אלא בימי עלי ונענשו עליו ונשבה.

(ו-ז) ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מה ענין זה לכאן ועוד וכי מבארות נסעו למוסרה והלא ממוסרה באו לבני יעקן שני (במדבר לג, לא) ויסעו ממוסרות ויחנו בבני יעקן ועוד שם מת אהרן והלא בהר מת צא וחשוב ותמצא ח' מסעות ממוסרה להר ההר אלא אף זה מן התוכחה עוד זה עשיתם כשמת אהרן בהר ההר לסוף מ' שנה ונסתלקו ענני כבוד יראתם ממלחמת מלך ערד ונתתם ראש לחזור למצרים וחזרתם לאחוריים ח' מסעות עד בני יעקן ומשם למוסרה שם נלחמו עמכם בני לוי והרגו מכם ואתם מהם עד שהחזירו אתכם בדרך חזרתכם משם חזרתם הגודגודה ומן הגדגדה יטבתה ובמוסרה עשיתם אבל גדול על מיתתו שלאהרן שגרמה לכם זאת ונדמה לכם כאלו מת שם וסמך משה תוכחת זו לשבור הלוחות לומר שקשה מיתתן של צדיקים לפני הקב"ה כיום שנשתברו הלוחות ולהודיעך שהוקשה לו מה שנתנו ראש לפרוש ממנו כיום שעשו בו את העגל.

(ח) בעת ההוא הבדיל מוסב על ענין של מעלה בשנה ראשונה לצאתכם ממצרים ותעיתם בעגל ובני לוי לא טעו הבדילים הב"ה מכם וסמך מקרא זה לחזרת בני יעקן לומ' שאף בזו לא טעו בני לוי אלא עמדו באמנותם.

(י) ואנכי עמדתי לקבל לוחות האחרונים ולפי שלא פירש למעלה כמה עמד בהר בעליה אחרונה חזר והתחיל בה.¹⁹⁴²

(ח) לשאת את ארון הלויים.
לעמוד¹⁹⁴³ לשרת ולברך.

¹⁹⁴¹ בפסוק "וְאֶתְנַפֵּל לְפָנֵי ה'".

¹⁹⁴² דיבור מתחיל זה מודפס באמצע פסוק ח' בין המילים "בעת ההיא" למילים "לשאת את ארון".

¹⁹⁴³ בפסוק "לְעֹמֵד".

בשמו¹⁹⁴⁴ הכהנים והוא נשיאות כפים.

(ט) **על כן לא היה ללוי** לפי שהובדלו לעבודת מזבח ואינם פנויים לחרוש ולזרוע.
ה' הוא נחלתו ונוטלין פרס מזומן מבית המלך.

(י) **כימים הראשונים** שללוחות הראשונות מה הן ברצון אף אלו ברצון אבל אמצעיים שעמדתי שם להתפלל עליכם היו בכעס.

(יא) **ויאמר ה' אלי** אע"פ שחזרתם מאחריו ותעיתם בעגל אמר לי (שמות לב, לד) לך נחה את העם אל אשר דברתי לך.

(יב) **ועתה ישראל** אע"פ שעשיתם כל זאת עודנו רחמיו וחתנו עליכם ומכל מה שחטאתם לפניו אינו שואל מכם כי אם ליראה ודרשו רבותי' מכאן הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים.

(יג) **לשמור את מצות ה'** ואף הוא לא לחנם אלא לטוב לך שתקבלו שכר.

(יד-טו) **הן לה' אלהיך** הכל ואעפ"כ רק באבותיך חשק מן הכל בכס כמו שאתם רואין אתכם חשוקין מכל העמים כיום הזה.

(טז) **ערלת לבבכם** אוטם לבבכם וכסויו.

(יז) **ואדוני האדונים**¹⁹⁴⁵ לא יוכל שום אדון להציל אתכם מידו.
לא ישא פנים אם תפרקו עולו.
ולא יקח שחד לפייסו בממון.

(יח) **עושה משפט יתום ואלמנה** הרי גבורתו ואצל גבורתו ענותנותו אוהב גר לתת לו לחם ושמלה ודבר חשוב הוא זה שכל עצמו של יעקב על זה נתפלל (בראשית כח, כ) ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש.

(יט) **כי גרים הייתם** ומום שבך אל תאמר לחברך.

(כ) **את ה' אלהיך תירא** ותעבוד ותדבק בו ולאחר שיהיו בך כל המדות הללו אז בשמו תשבע.
פרק יא

(ב) **וידעתם היום** תנו לב לדעת ולהבין ולקבל תוכחתו כי לא עם בניכם אני מדבר עכשו שיוכלו לומי לא ידענו ולא ראינו כל זה.

(ו) **בקרוב כל ישראל** כל מקום שהיה אחד מהם בורח הארץ נבקעת תחתיו ובולעתו דברי ר' יהודה אמר לו ר' נחמיה והלא כבר נאמר (במדבר טז, לב) ותפתח הארץ את פיה ולא פיותיה ומה אני מקיים בקרב כל ישראל שנעשית הארץ כמשפך וכל מקום שהיה אחד מהן בורח היה מתגלגל ובא עד מקום הבקיעה.
היקום אשר ברגליהם זה ממונו שלאדם שמעמידו על רגליו.¹⁹⁴⁶

(ז) **כי עיניכם הרואות** מוסב על מקרא האמור למעלה (דברים יא, ב) כי לא את בניכם אשר לא ידעו וגו' כי אם עמכם אשר עיניכם הרואות וגו'.

(י) **לא כארץ מצרים היא** אלא טובה הימנה ונאמרה הבטחה זו לישראל ביציאתם ממצרים שהיו אומרי' שמא לא נבא לארץ טובה כזו יכול בגנותה מספר וכך אמר להם לא כארץ מצרים היא אלא רעה הימנה ת"ל (במדבר יג, כב) וחברון שבע שנים נבנתה לפני צוען מצרים אדם אחד בנאן חס בנה צוען למצרים בנו וחברון לכנען דרך העולם אדם בונה בית נאה ואחר כך בונה בית אחר שפסולתו של ראשון נותן בשני ומכל מקום החביב קודם הא למדת חברון יפה מצוען ומצרים משובחת מכל הארצות שני (בראשית יג, י) כגן ה' כארץ מצרים וצוען שבחה של ארץ מצרים שני (ישעיהו ל, ד) כי היו בצוען שריו וחברון פסולתה של ארץ כנען לכך הקצוה לקבורת מתים ואעפ"כ היתה יפה מצוען ובכתובות (ק"ב). דורשו בעניין אחר אפשר אדם בונה בית לבנו קטן קודם שיבנה לבנו גדול אלא שמבונה על אחת משבעה בצוען.

¹⁹⁴⁴ בפסוק "לְעִמְד לְפָנַי ה' לְשָׁרְתוֹ וּלְבָרַךְ בְּשֵׁמוֹ."

¹⁹⁴⁵ בפסוק "וְאֲדֹנָי הָאֲדֹנָיִם."

¹⁹⁴⁶ כך בדפוס רומא, בניגוד לסדר המילים בפסוק.

אשר יצאתם משם אפילו רעמסס אשר ישבתם בה והיא במיטב הארץ שני (בראשית מז, יא) במיטב הארץ בארץ רעמסס הושב את אחיך אף היא אינה כארץ ישראל.
והשקית ברגלך ארץ מצרים היתה צריכה להביא מים מנילו ברגליו ולהשקותה ולנדד את שינתך ולעמול בה והנמוך שותה ולא הגבוה ואתה מעלה המים מן הנמוך לגבוה אבל זו (דברים יא, יא) למטר השמים תשתה מים אתה ישן על גבי מטתך והב"ה משקה גבוה ונמוך גלוי ושאינו גלוי כאחת.
כגן הירק שאין די לו בגשמים ומשקין אותו ברגל ובכתף.

(יא) **ארץ הרים ובקעות** משובח ההר מן המישור שהמישור בבית כור אתה זורע כור אבל בהר בבית כור אתה זורע ה' כורים ד' כורין מדי' שיפועין ואחד בראשו.

(יב) **אשר ה' אלהיך דורש אותה** הלא כל הארצות הוא דורש שני (איוב לח, כו) להמטיר על ארץ לא איש כביכו' אינו דורש אלא אותה ועל ידי אותה דרישה שדורשה דור' כל הארצות עמה.
תמיד עיני ה' אלהיך בה לראות מה היא צריכה ולחדש לה גזרות עתים לטובה ועתים לרעה כולי' כדאי' בראש השנה (יז, ב).
מראשית¹⁹⁴⁷ **השנה** נדון מה יהא בסופה.

(יג) **והיה אם שמוע** מוסב על האמור למעלה (דברים יא, יא) למטר השמים תשתה מים ואם שמוע תשמעו (דברים יא, יד) ונתתי מטר ארצכם ואם לאו (דברים יא, יז) ועצר את השמים אם שמוע תשמעו אם שמוע בישן תשמעו בחדש וכן (דברים ח, יט) אם שכוח תשכח אם התחלת לשכוח סופך שתשכח הרבה כתוב באגדת שמואל אם יום תעזבני ימים אעזבך.
מצוה אתכם היום שיהו עליכם חדשים כאלו שמעתם בו ביום.
לאהבה את ה' שלא תאמי' הריני למד בשביל שאהיה עשיר בשביל שאקרא רבי בשביל שאקבל שכר אלא כל מה שתעשו עשו מאהבתי וסוף השכר לבא.
ולעבדו בכל לבבכם עבודה שבלב זו תפלה שקרויה עבודה שני (דניאל ו, יז) אלהך די אנת פלח ליה וכי יש פולחן בבבל אלא על שם שהיה מתפלל לפניו שני (דניאל ו, יא) וכיון פתיחן ליה בעליתיה וכן (תהלים קמא, ב) תכון תפלתי קטרת לפניך.
בכל לבבכם ובכל נפשכם והלא הזהיר על כך (דברים ו, ה) בכל לבבך ובכל נפשך אלא אזהרה ליחיד ואזהרה לצבור.

(יד) **ונתתי מטר ארצכם** עשיתם מה שעליכם אני אעשה מה שעלי.
בעתו בלילי שבתות שהכל מצויין בבתייהם ד"א בעתו בלילות שלא יטריחו אתכם.
יורה היא רביעה הנופלת לאחר הזריעה שמרוה את הארץ והזרעי'.
מלקוש¹⁹⁴⁸ רביעה היורדת סמוך לקציר למלאת התבואה בקשיה ולשון מלקוש דבר המאוחר כתרגו' (בראשית ל, מב) והיה העטופים תרגומו לקישיא ד"א מלקוש לכך נקראת מלקוש שיורדת על המלילות ועל הקשין.
ואספת זגנך אתה תאספנו אל הבית ולא אויביך וכן (ישעיהו סב, ט) כי מאספיו יאכלוהו ולא כענין שנאמר (שופטים ו, ג) והיה אם זרע ישראל ועלה מדין ועמלק וגו'.

(טו) **ונתתי עשב בשדך** שלא תצטרך להוליכה למדברות ד"א שתהא גווז את תבואתך כל ימות הגשמים ומשליך לפני בהמתך ואתה מונע ידך ממנה שלשים יום לפני הקציר ואינה נפחתת מדגנה.
ואכלת ושבעת זו ברכה אחרת שתהא ברכה מצויה בפת בתוך המעים.

(טז) **השמרו לכם** כיון שתהיו אוכלין ושבעין שלא תבעטו שאין אדם מורד בהקב"ה אלא מתוך שובע שנאמר (דברים ח, יב-יד) פן תאכל ושבעת ובקרך וצאנך ירביון מהו אומר אחריו ורס לבבך ושכחת את ה'.

וסרתם לפרוש מן התורה ומתוך כך ועבדתם אלהים אחרים שכיון שאדם פורש מן התורה הולך ומדבק בע"ז וכן בדוד הוא אומר (שמואל א' כו, יט) כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים מי אמר לו כך אלא כיון שאני מגורש מעסק התורה הריני קרוב לעבוד אלהים אחרים.
אלהים אחרים שהם אחרים לעובדיהן צועק אליו ולא עונה נמצא עשוי לו כאחר.

(יז) **את יבולה** אף מה שאתה מוביל לה כענין שני (חגי א, ו) זרעתם הרבה והבא מעט.
ואבדתם מהרה על כל שאר הייסורין אגלה אתכם מן הארצות שגרמה לכם לחטוא משל למלך ששלח בנו לבית המשתה והיה יושב ומפקדו לא תאכל יותר מצרכך שתבא נקי לביתך לא השגיח הבן ההוא אכל ושתה יותר מצרכו והקיא וטינף בני המסבה נטלוהו בידיו וזרקוהו אחרי הפלטין.

¹⁹⁴⁷ בפסוק "מרשית".
¹⁹⁴⁸ בפסוק "ומלקושי".

מהרה איני נותן לכם ארכא ואם תאמרו והלא לדור המבול נתן להם ארכא שנאמר (בראשית ו, ג) והיו ימיו מאה ועשרים שנה דור המבול לא היה להם ממי ללמוד אתם יש לכם ממי תלמודו.

(יח) **ושמתם את דברי אלה** אף לאחר שתגלו הווי מצויינין במצות הניחו תפילין עשו מזוזות כדי שלא יהו בעיניכם חדשים כשתחזרו וכן הוא אומי' (ירמיהו לא, כ) הציבי לך ציונים.

(יט) **לדבר במ** משעה שהבן יודע לומר אבא למדהו (דברים לג, ד) תורה צוה לנו משה שיהא זה למוד בדבורו מכאן כשהתינוק יודע לדבר ילמדו אביו תורה ואם לא עשה כן כאלו קוברו שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר במ למען ירבו ימיכם וימי בניכם ואם לאו אל ירבו שדברי תורה נדרשין מכלל לאו אתה שומע הין ומכלל הין אתה שומע לאו.

(כא) **לתת להם** לתת לכם אין כתי' כאן אלא לתת להם מצינו למדין תחיית המתים מן התורה.

(כב) **תשמרון** אזהרות שמירות רבות להזהר בתלמודו שלא ישתכח. **ללכת בכל דרכיו** הוא רחום ואתה תהיה רחום הוא גומל חסדים ואתה גומל חסדים **ולדבקה בו** אפשר והלא הוא אש אוכלה אלא הדבק בחכמים ובתלמידים ומעלה אני עליך כאלו נדבקת בי.

(כג) **והוריש ה'** אתם עשיתם מה שעליכם אני אעשה מה שעלי. **ועצומים מכם** אתם גבורים והם גבורים מכם שאם לא ישראל גבורים מה השבח שמשבח את האמוריים לומר עצומים מכם אלא אתם גבורים משאר אומות והם גבורים מכם.

(כד) **לא יתיצב וגו'** אין לי אלא איש אומה משפחה אשה בכשפיה מנין ת"ל לא יתיצב מ"מ א"כ מה ת"ל איש אפילו כעוג מלך הבשן. **פחדכם** על הקרובים. **ומוראכם** על הרחוקים פחד לשון בעיתת פתאום מורא לשון דאגה מימים רבים. **כאשר דבר לכם** והיכן דבר (שמות כג, כז) את אימתי אשלח לפניך.

חסלת פרש' והיה עקב

[פרשת ראה]

פרק י"א

(כו) **ראה אנכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה** האמורות בהר גריזים ובהר עיבל.

(כז) **את הברכה** על מנת שתשמעו.

(כח) **וסרתם מן הדרך אשר אנכי מצוה אתכם**¹⁹⁴⁹ **ללכת אחרי אלהים אחרים** הא למדת שכל העובד ע"ז הרי הוא סר מכל הדרך שנצטוו ישראל מכאן אמרו כל המודה בע"ז כאלו כופר בכל התורה.

(כט) **ונתת**¹⁹⁵⁰ **את הברכה** תרגו' ית מברכיא המברכין. **על הר גריזים** כלפי הר גריזים הופכין פניהם ופותחין בברכה ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו' כל הארורים שבפרשה אומר תחלה בלשון ברוך ואחר כך הופכין פניהם כלפי הר עיבל ופותחין בקללה.

(ל) **הלא המה בעבר הירדן** נתן בהם סימן. **אחרי** אחר הירדן הרבה הלאה וזהו לשון אחרי כל מקום שני אחרי מופלג הוא. **דרך מבא השמש** להלן מן הירדן לצד מערב וטעם המקר' מוכיח שהן ב' דברים הנקודים בשני טעמים אחרי נקוד בפשטא ודרך נקוד במשפל והוא דגש ואם היה אחרי דרך דבור אחד היה נקוד אחרי במשרת שופר הפוך. **מול הגלגל** רחוק מן הגלגל. **אלוני מורה** שכס שני בו (בראשית יב, ו) עד מקום שכס עד אלון מורה.

(לא) **כי אתם עוברים את הירדן** נסים של ירדן יהא סימן בידכם שתבאו ותירשו.

¹⁹⁴⁹ בפסוק "היום".
¹⁹⁵⁰ בפסוק "ונתתה".

(ב) **אבד תאבדון** אבד ואחר כך תאבדון מכאן לעוקר ע"י¹⁹⁵¹ שצריך לשרש אחריה. **את כל המקומות אשר עבדו שם** ומה תאבדון מהם את אלהיהם על ההרים.

(ג) **מזבח**¹⁹⁵² שלאבנים הרבה. **מצבה** של אבן אחת והיא בימוס ששנינו (עבודה זרה מז, ב) אבן שחצבה מתחלה לבימוס. **אשרה** אילן הנעבד. **ואבדתם את שמים** לכנות לה שם גנאי בית גליא קורין לה בית כליא עין כל עין קוץ.

(ד) **לא תעשון** להקטיר לשמים בכל מקום כי אם במקום אשר יבחר ד"א ונתצתם את מזבחותם ואבדתם את שמים לא תעשון כן לה' אזהרה למוחק את השם ולנותץ אבן אחת מן המזבח או מן העזרה אמר ר' ישמעאל וכי תעלה על דעתך שישראל נותצין את המזבח אלא שלא תעשו כמעשיהם ויגרמו עונותיכם שיחרב בית המקדש.

(ה) **לשכנו תדרשו** זה משכן שילה.

(ו) **וזבחיכם** שלמי חובה.

מעשרותיכם מעשר בהמה ומעשר שני לאכול לפני מן החומה. **תרומת ידכם** אלו בכורים שני בהם יד (דברים כו, ד) ולקח הכהן הטנא מידך. **ובכורות בקרכם** לתת לכהן ויקריבו שם.

(ז) **אשר ברכך** לפי הברכה הבאה לך.

(ח) **לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים** מוסב למעלה (דברים יא, לא) כי אתם עוברים וכשתעברו את הירדן מיד אתם מותרים להקריב בבמה כל י"ד שנה שלכבוש וחלוק ובבמה לא תקריבו כל מה שאתם מקריבים פה היום במשכן שהוא עמכם ונמשח והוא כשר להקריב בו חטאות ואשמות נדרים ונדבות אבל בבמות אין קרב אלא דבר הנדר והנדב וזהו איש כל הישר בעיניו אבל נדרים ונדבות שאתם מתנדבין על ידי שיושר בעיניכם להביאן ולא על ידי חובה תקריבו.

(ט) **כי לא באתם** כל אותן י"ד שנה. **אל המנוחה** זו משכן שילה **נחלה**¹⁹⁵³ זו ירושלים. **עד עתה** כמו עדיין.

(י) **ועברתם את הירדן וישבתם בארץ** שתחלקוה ויהיה כל אחד מכיר את חלקו. **והניח לכם** אחר כבוש וחלוק שיהיה להם מנוחה מן הגוים שהניח לנסות את ישראל ואין זה אלא בימי דוד אז והיה מקום וגו' בנו לכם את בית הבחירה וכן הוא אומ' בדוד (שמואל ב' ז, א-ב) ויהי כי ישב המלך בביתו וה' הניח לו מסביב¹⁹⁵⁴ ויאמר המלך אל נתן הנה¹⁹⁵⁵ אנכי יושב בבית ארזי וארון ברית ה'¹⁹⁵⁶ יושב בתוך היריעה.

(יא) **שמה תביאו** למעלה אמור בשילה ועתה אמור לירושלים לכך חלקן הכתו' ליתן התר בין זו לזו משחרבה שילה ובאו לנוב וחרבה נוב ובאו לגבעון היו הבמות מותרות עד שבאו לירושלים. **מבחר נדריכם** מלמד שיביאו מן המובחר.

(יג) **השמר לך** ליתן לא תעשה על הדבר. **בכל מקום אשר תראה** אשר יעלה בלבך מכל מקום אתה מקריב על פי נביא מומחה כגון אליהו בהר הכרמל.

¹⁹⁵¹ נמצא ב-J וב-AU, אבל בעותקים של V וגם S ראשי תיבות אלו נמחקו.
¹⁹⁵² בפסוק "וְנִתְצַתְּם אֶת מִזְבְּחֵיכֶם וְשִׁבְרֵתֶם אֶת מִצְבְּתֵיכֶם וְאֲשֵׁרֵיכֶם תִּשְׁרְפוּן בָּאֵשׁ". בסדרת דברים כגון זו דרכו של רש"י היא לבאר את השוני ביניהם בלי להתייחס לסימונות דקדוקיות. ראו גם במדבר לא, יא.
¹⁹⁵³ בפסוק "הנחלה".
¹⁹⁵⁴ בפסוק "מכל איביו".
¹⁹⁵⁵ בפסוק "נתן הנביא ראה נא".
¹⁹⁵⁶ בפסוק לא כתוב "ברית ה'", אלא "האלהים".

(יד) **באחד שבטיך** בחלקו של בנימין ולמעלה אומר (דברים יב, ה) מכל שבטיכם הא כיצד כשקנה דוד את הגורן מן ארונה היבוסי גבה הכסף מכל השבטים אבל מקום הגורן היה בחלקו שלבנימן.

(טו) **רק בכל אות נפשך וגו'** במה הכתוב מדבר אם בבשר תאווה להתירה להן בלא הקרבת אימורין הרי אמור במקום אחר (דברים יב, כ) כי ירחיב ה' אלהיך את גבולך כאשר דבר לך ואמרת אוכלה בשר במה הכתוב מדבר בקדשים שנפל בהם מום שיפדו ויאכלו בכל מקום יכול יפדו על מום עובר ת"ל רק.

תזבח ואכלת אין לך בהם התר גזה וחלב אלא אכילה על ידי זביחה.
הטמא והטהור לפי שבא מכח קדשי שני בהן (ויקרא ז, יט) הבשר אש' יגע בכל טמ' לא יאכל הוצרך להתיר בו שטמא וטהור אוכלין בקערה אחת.
כצבי וכאיל שאין קרבן בא מהן.
כצבי וכאיל לפוטרו מן הזרוע והלחיים והקיבה.

(טז) **רק הדם לא תאכלו** אע"פ שאין בו זריקת מזב' לא תאכלנו אלא תשפכנו כמים לומ' שאין צריך כסוי ד"א הרי הוא כמים להכשיר את הזרעים.

(יז) **לא תוכל** בא הכתו' ליתן לא תעשה על הדבר לא תוכל ר' יהושע בן קרחה אומ' יכול אתה ואינך רשאי כיוצא בו (יהושע טו, סג) ואת היבוסי יושבי ירושלם לא יכלו בני ישראל¹⁹⁵⁷ להורישם יכולין היו אלא שאינן רשאים לפי שכרת להם אברהם ברית כשלקח מהן מערת המכפלה לא יבוסים היו אלא חתיים אלא על שם העיר יבוס כך מפורש בפרקי ר' אליעזר והוא שני (שמואל ב' ה, ו) כי אם הסירך העורים והפסחים צלמים שכתבו בהם השבועה.
ובכורות בקרך אזהרה זו לכהנים.
ותרומת ידך אלו הבכורים.

(יח) **לפני ה'** לפני מן החומה.
והלוי אשר בשעריך אם אין לו לתת מחלקו כגון מעשר ראשון תן לו מעשר עני אין לו מעשר עני הזמינהו על שלמך.

(יט) **השמר לך** ליתן לא תעשה על הדבר.
על אדמתך אבל בגולה אין אתה מוזהר יותר מעניי ישראל.

(כ) **כי ירחיב** למדה תורה דרך ארץ שלא יתאוה אדם לאכול בשר אלא מתוך רחבת ידים ועושר.
בכל אות נפשך וגו' אבל במדבר נאסר להם בשר תאוה אלא אם כן הקדישה והקריבה שלמים.

(כא) **כי ירחק ממך המקום** ולא תוכל לבא ולעשות שלמים בכל יום כעכשו שהמשכן הולך עמכם.
וזבחת כאשר צויתך¹⁹⁵⁸ למדנו שיש צווי בזביחה היאך ישחוט וכאן רמז הלכות שחיטה על פה למשה מסיני.

(כב) **אך כאשר יאכל את הצבי וגו'** אינך מוזהר לאכלן בטהרה אי מה צבי ואיל חלבן מותר אף אלו מותרין ת"ל אך.

(כג) **רק חזק לבלתי אכל הדם** ממה שהכתו' אומ' חזק למדנו שהיו שטופין לאכלו לפי הוצרך לומר חזק דברי ר' יהודה שמעון בן עזאי אומר לא בא הכתוב אלא לחזקך בדבר שאין אדם מתאוה קל וחומר לשאר מצות.
לא תאכל הנפש עם הבשר אזהרה לאבר מן החי.

(כד-כה) **לא תאכלנו** אזהרה לדם התמצית לא תאכלנו¹⁹⁵⁹ אזהרה לדם האברים.
למען ייטב לך צא ולמד מתן שכרן שלמצות אם הדם שנפשו של אדם קצה הימנו הפורש ממנו זוכה לו ולבניו אחריו קל וחומר לגזל ועריות ושפיכות דמים שנפשו של אדם מתאוה להן.

¹⁹⁵⁷ בפסוק "יהודה".

¹⁹⁵⁸ בפסוק "וזבחת..... כאשר צויתך".

¹⁹⁵⁹ על אף שהמילים "לא תאכלנו" מופיעות בפסוק כ"ה, הן אינן מופיעות כדיבור מתחיל בדפוס רומא. דבר זה עולה בקנה אחד עם שיטת רומא לרשום באותו פסוק מילים דומות שהוא רוצה לעמוד על השוני ביניהן. ראו במדבר לא, יא.

(כו) **רק קדשיך** אף על פי שאתה מותר לשחוט חולין לא התרתי לך לשחוט את הקדשים ולאכלן בשעריך בלא הקרבה אלא הביאם לבית הבחירה.

(כז) **ועשית עולתיך הבשר והדם** אם עולות הן תן הבשר והדם על המזבח ואם שלמים הם דם זבחיך ישפך על המזבח תחלה וא"כ והבשר תאכל עוד דרשו רז"ל (דברים יב, כו) רק קדשיך בא ללמדך על קדשים שבחוצה לארץ וללמד על התמורות ועל ולדות קדשים שיקרבו.

(כח) **שמור** זו משנה שאתה צריך לשמרה בבטנך שלא תשתכח כענין שנאמר (משלי כב, יח) כי נעים כי תשמרם בבטנך ואם שנית אפשר שתשמע ותתקיים הא כל שאינו בכלל משנה אינו בכלל מעשה.
את כל הדברים שתהא חביבה עליך מצוה קלה כחמורה.
הטוב בעיני השמים.
הישר בעיני אדם.

(ל) **פן תנקש** אונקלו' תרג' לשון מוקש ואני אומר שלא חש לדקדק בלשון שלא מצינו נון בלשון יוקש ואפילו ליסוד הנופל ממנו אבל בלשון טירוף וקשקוש מצינו (דניאל ה, ו) וארכובתיה דא לדא נקשן ואף זה אומר אני פן תנקש אחריהם פן תטרף אחריהם להיות כרוך אחר מעשיהם כמו (תהלים קט, יא) ינקש נושה לכל אשר לו מקלל את הרשע להיות עליו נושים הרבה ויהיו מחזרין ומתנקשין אחר ממונו.
אחרי השמדם מפניך אחר שתראה שאשמידם מפניך יש לך לתת לב מפני מה נשמדו מפני מעשיהם מקולקלין אף אתה לא תעשה כן שלא יבאו אחריים וישמידוך.
איכה יעבדו לפי שלא ענש על ע"ז אלא על זבוח וקטור ונסו' והשתחוויה כמו שכתוב (שמות כב, יט) בלתי לה' לבדו דברים הנעבדים לגבוה בא ולמדך כאן שאם דרכה של ע"ז לעבדה בדבר אחר כגון פוער לפעור וזורק אבן למרקוליס זו היא עבודתו וחייב אבל זבוח וקטור ונסוד והשתחוויה אפ"י שלא כדרכה.

(לא) **כי גם את בניהם** גם לרבות אבותם ואמותם אמר ר' עקיבא אני ראיתי גוי אחד שכפתו לאביו בפני כלבו ואכלו.

פרק יג

(א) **את כל הדבר** קלה וחמורה.
תשמרון¹⁹⁶⁰ לעשות לתת לא תעשה על עשה האמורין בפרשה שכל השמר פן ואל לא תעשה הוא אלא שאין לוקין על השמר של עשה.
לא תוסף עליו ה' צציות ה' מינין בלולב ה' טוטפות ד' ברכות לברכת כהנים.

(ב-ד) **ונתן אליך אות** בשמים כענין שני בגדעון (שופטים ו, יז) ועשית עמדי¹⁹⁶¹ אות (שופטים ו, לט) יהי נא חורב על הגזה¹⁹⁶².
או מופת בארץ אעפ"כ לא תשמע ואם תאמר למה נתן הקב"ה בו כח וממשלה לעשות אות כי מנסה ה' אלהיכם אתכם.

(ה) **ואת מצותיו תשמרו** זו תורת משה.
ובקולו תשמעו בקול הנביאים.
ואותו תעבדו במקדשו.
ובו תדבקון תדבק בדרכיו גמול חסדים ובקר חולים קבור מתים כמו שעשה הקב"ה.

(ו) **סרה** דבר המוסר מן העולם שלא היה ולא נברא ולא צויתיו לדבר כן.
הפודך מבית עבדים אפ"י אין לו עליך אלא שפדאך דיו.

(ז) **כי יסיתך** אין הסתה אלא גרוי שני (שמואל א' כו, יט) אם ה' הסיתך בי שמשאיו לעשו' כן.
אחיד מאב.
או בן אמך¹⁹⁶³ מאם.
מאשת חיקך¹⁹⁶⁴ משוכבת חיקך תקועה ומחוקה בך וכן (יחזקאל מג, יד) מחיק¹⁹⁶⁵ הארץ מיסוד התקוע בארץ.

¹⁹⁶⁰ בפסוק "תִּשְׁמְרוּ".

¹⁹⁶¹ בפסוק "לִי".

¹⁹⁶² בפסוק "וַיְהִי חֶרֶב אֶל הַגִּזָּה".

¹⁹⁶³ בפסוק "בֶּן אִמִּי".

אשר כנפשך זה אביך פירש הכתוב החביבין לך לקל וחומר לאחרים.
בסתור דבר הכתוב בהווה שאין דברי המסית אלא בסתור וכן שלמה אמי (משלי ז, ט) בנשף בערב יום באישון לילה ואפלה.

אשר לא ידעת אתה ואבותיך דבר זה גנאי הוא לך שאף האומות אין מניחין מה שמסרו להם אבותיהם וזה אומי לעזוב מה שמסרו לך אבותיך.

(ח) **קרובים אליך או רחוקים**¹⁹⁶⁶ למה פירש קרובים ורחוקים אלא כך אמר הכתוב מטיבן של קרובים אתה למד מה טיבן של רחוקים כשם שאין ממש בקרובים כך אין ממש ברחוקים.
מקצה הארץ וגו' זו חמה ולבנה וכל וצבא השמים שהן מהלכין מסוף העולם ועד סופו.

(ט) **לא תאבה לו** לא תהא תאב לו לא תאבנו ולא תאהבנו לפי שני (ויקרא יט, יח) ואהבת לרעך כמו את זה לא תאהב.¹⁹⁶⁷

לא תשמע אליו בהתחננו על נפשו למחול לו לפי שנאמר (שמות כג, ה) עזוב תעזוב עמו לזה לא תעזוב.

לא¹⁹⁶⁸ תחוס עינד עליו לפי שנאמר (ויקרא יט, טז) לא תעמוד על דם רעיד על זה לא תחוס.
ולא תחמול לא תהפך בזכותו.

לא תכסה עליו אם אתה יודע לו חובה אין אתה רשאי לשתוק.

(י) **כי הרוג תהרגנו** יצא מב"ד זכאי החזירה לחובה יצא מב"ד חייב אל תחזירה לזכות.
ידך תהיה בו בראשונה להמיתו מצוה ביד הניסת לא מת ביד הניסת ימות ביד אחרים שני ויד כל העם באחרונה.

(יג-יד) **לשבת שם** פרט לירושלים שלא נתנה לדירה.

כי תשמע לאמר אומי כן.

יצאו אנשים בני בליעל בני בלי עול שפרקו עולו של הב"ה.

אנשים ולא נשים.

יושבי עירם ולא עיר אחרת מכאן אמרו אין נעשית עיר הנדחת עד שהדיחוח אנשים ועד שיהיו מדיחיה מתוכה.

(טו) **ודרשת וחקרת ושאלת היטב** מכאן למדו ז' חקירות מרובי המקרא כאן יש שלשה דרישה וחקירה והיטב ושאלת אינו מן המנין וממנו למדו בדיקות ובמקום אחר כתוב (דברים יז, ד) ודרשת היטב ועוד במקום אחר אמר (דברים יט, יח) ודרשו השופטים היטב ולמדו היטב היטב בגזירה שוה ליתן האמור של זה בזה.

(טז) **הכה תכה** אם אינך יכול להכותו במיתה הכתובה בו המיתהו באחרת.

(יז) **לה' אלהיך** לשמו ובשבילו.

(יח) **למען ישוב ה'** מוסב על הכה תכה.

מחרון אפו שכל זמן שע"ז בעולם חרון אף בעולם.

פרק יד

(א) **לא תתגודדו** לא תתנו גדידה בבשרכם על מת כדרך שהאמוריים עושים לפי שאתם בניו של מקום ואתם ראויים להיות נאים ולא גדודין ומקורחין.

בין עניכם¹⁹⁶⁹ אצל הפדחת ובמקום אחר הוא אומר (ויקרא כא, ה) לא יקרחו קרחה בראשם לעשות כל הראש כבין העינים.

(ב) **כי עם קדוש אתה** קדושת עצמך מאבותיך ועוד ובך בחר ה'.

(ג) **כל תועבה** כל שתיעבתי לך אמר הכתוב כל מום לא יהיה בו בא הכתוב ולמדך שלא ישחט ויאכל על אותו מום בשול בשר בחלב דבר שתעבתי לך הזהיר על אכילתו.

¹⁹⁶⁴ בפסוק "אשת חיקד".

¹⁹⁶⁵ בפסוק "ומחיק".

¹⁹⁶⁶ בפסוק "הקרבים אליך או הקרובים".

¹⁹⁶⁷ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 3.

¹⁹⁶⁸ בפסוק "ולא".

¹⁹⁶⁹ בפסוק "בין עיניכם".

(ד-ה) **זאת הבהמה איל וצבי ויחמור**¹⁹⁷⁰ למדנו שחיה בכלל בהמה ובהמה בכלל חיה וחיה ובהמה טמאה מרובה מן הטהורה שבכל מקום פורט את המועט. **אקו** מתרגמינן יעלא כמו יעלי סלע והוא אישטנבוק. **תאו**¹⁹⁷¹ מתרגמינן תורבלא הוא שור היער בלא יער בלשון ארמי.

(ו) **מפרסת** כתרגומו סדיקא.

פרסה פלנטה.
ושוסע שסע¹⁹⁷² חלוקה בבי צפרנים שיש סדוקה ואינה חלוקה בצפרנים והיא טמאה.
בבהמה משמע מה שתמצא בבהמה אכול מכאן למדה תורה שהשליל מותר בשחיטת אמו.

(ז) **השסועה** בריה היא שיש לה שני גבין ושתי שדראות אמרו רבותי למה נמנו ונשנו בבהמה מפני השסועה ובעופות מפני הראה שלא נאמרו בתורת כהנים.

(ח) **ובנבלתם לא תגעו** פרשו רז"ל ברגל שאדם חייב לטהר את עצמו ברגל יכול יהו מוזהרין כל השנה ת"ל (ויקרא כא, א) אמור אל הכהנים ומה טומאת מת חמורה כהנים מוזהרין ישראל אין מוזהרין טומאת נבלות קלה לא כל שכן.

(יא) **כל צפור טהורה** להתיר משולחת שבמצורע.

(יב) **וזה אשר לא תאכלו** לאסור השחוטה.

(יג) **הראה** היא דיה היא איה היא ראה ולמה נקרא שמה ראה שרואה ביותר ולמה הזהירך בכל שמותיה שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק שלא יהא האוסרה קורא אותה ראה והבא להתיר אומר זו ראה שמה וזה לא אסר הכתוב ובעופו פרט הטמאי ללמדך שהעופות מרובין טהורים על הטמאי לפי פרט את המועט.

(יז) **תנשמת קלבא שוריץ**.

(יז) **שלך שולה דגים מן הים**.

(יח) **הדוכיפת הוא תרנגול הבר וכרבלתו כפולה**.

(יט) **שרץ העוף** הן הנמוכין הרוחשין על הארץ כגון זבובין וצרעין ויתושין וחגבין טמאין הן קרוין שרץ.

(כ) **כל עוף טהור** ולא טמא בא הכתוב ליתן עשה על לא תעשה וכן בבהמה אותה תאכלו ולא בהמה טמאה לאו הבא מכלל עשה לעבור עליו בעשה ולא תעשה.

(כא) **לגר אשר בשעריך** גר תושב שקבל עליו שלא לעבוד ע"ז ואוכל נבלות.
כי עם קדוש אתה קדש עצמך במותר לך דברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור אין אתה רשאי להתירן בפניהן.
לא תבשל גדי ג' פעמים פרט לחיה ועוף ובהמה טמאה.

(כב) **עשר תעשר** מה ענין זה אצל זה אמר הב"ה אל תגרמו לבשל גדיים שלתבואה עד שהן במעי אמותיהן שכשאין אתם מעשרין מעשר כראוי כשהוא סמוך להתבשל אני מוציא רוח קדים ומשדפתו.
שנה שנה מכאן שאין תורמין ומעשרין מן החדש על הישן ומן הישן על החדש.

(כג) **ואכלת** זה מעשר שני שהרי כבר נאמ' ליתן מעשר אחד ללויים שני (במדבר יח, כו) כי תקחו מאת בני ישראל את המעשר ונתן להם רשות לאכלו בכל מקום שני (במדבר יח, לא) ואכלתם אותו בכל מקום על כרחך מעשר אחר הוא זה.

(כד) **כי יברכך** ותהא התבואה מרובה לשאת.

¹⁹⁷⁰ בפסוק "זאת הבהמה... איל וצבי ויחמור".

¹⁹⁷¹ בפסוק "ואקו ודישן ותאו".

¹⁹⁷² בפסוק "ושוסעת שסעי".

(כו) **בכל אשר תאוו נפשך** כלל בבקר ובצאן וביין ובשכר פרט ובכל אשר תשאלך נפשך חזר וכלל מה הפרט מפורש ולדודת הארץ וראוי למאכל אדם אף כל וכו'.

(כז) **והלוי לא תעזבנו**¹⁹⁷³ מליטן לו מעשר ראשון.
כי אין לו חלק ונחלה עמך יצאו לקט שכחה ופאה שאף הוא יש לו חלק בהן ופטורין במעשר.

(כח) **מקצה שלש שנים** בא ולמד שאם שהא מעשרותיו שלשנה ראשונה ושניה לשמטה שיבערם מן הבית בשלישית ואתה הולך לירושלים עם מעשר של ראשונה ושניה שהשהיתה ומתודה בערתי הקדש מן הבית כמו שמפורש בכי תכלה לעשר.

(כט) **ובא הלוי והיתום והאלמנה** ויטלו מעשר עני שהוא מעשר של שנה זו ולא תאכלנו אתה בירושלים כדרך שזקקת ליטול לאכלו מעשר שני שלשתי שנים.
ואכלו ושבעו תן להם כדי שביעה מכאן אמרו אין פוחתין לעני בגורן מחצי קב חטים כו'.

פרק טו

(א) **מקץ שבע שנים** יכול ז' שנים לכל מלוה ומלוה ת"ל (דברים טו, ט) קרבה שנת השבע ואם אתה אומר ז' שנים למלוה של כל אחד ואחד היאך קרבה הא למדת ז' שנים למנין שמטה.

(ב) **שמוט כל בעל משה ידו** שמוט ידו של בעל משה וכן הוא אומר למטה (דברים טו, ג) תשמוט ידך.

(ג) **את הנכרי תגוש**¹⁹⁷⁴ **ולא אחיך זו מצות עשה.**
את אשר¹⁹⁷⁵ **יהיה לך את אחיך** ולא של אחיך בידך מכאן שהמלוה על המשכון אין השביעית משמטתה ועוד דרשו את אחיך תשמוט ידך ולא המוסר שטרותיו לבית דין.

(ד) **אפס כי לא יהיה בך אביון** ולהלן הוא אומר (דברים טו, יא) כי לא יחדל אביון מקרב הארץ בזמן שאתם עושין רצונו של מקום לא יהיה בך אביון ובזמן שאין עושין רצונו של מקום לא יחדל אביון אביון דל מעני ולשון אביון שהוא תאב לכל דבר.

(ה) **אם שמוע תשמע** אז לא יהיה בך אביון שמע קימעא משמיעין אותו הרבה.

(ו) **כאשר דבר לך** והיכן דבר לך (דברים כח, ג) ברוך אתה בעיר.
והעבטת לשון הלואה כשאומר על המלוה נופל בלשון מפעיל כמו מלוה¹⁹⁷⁶ והעבטת והלוית אם היה אומ' ועבטת היה אומר על הלוח ולוית.
והעבטת גוים רבים יכול שתהא לוח מזה ומלוה לזה ת"ל ואתה לא תעבוט.
ומשלת בגוים רבים יכול גוים אחרים ימשלו עליך ת"ל ובך לא ימשלו.

(ז) **כי יהיה בך אביון** התאב תאב קודם.
מאחד אחיך מאביך¹⁹⁷⁷ קודם לאחיך מאמך.
שעריך עניי עירך קודמין.
לא תאמץ יש לך אדם שפושט ידו וקופצה לכך נאמר לא תקפוץ.
מאחיך האביון אם לא תתן לו סופך להיות אחיו אביון.

(ח) **פתוח**¹⁹⁷⁸ **תפתח** אפ' כמה פעמים כי פתוח תפתח הרי כי בלשון אלא.
העבט¹⁹⁷⁹ **תעביטנו** אם לא רצה במתנה תן לו בהלואה.
די מחסורו¹⁹⁸⁰ ואי אתה מצווה לעשרו.
אשר יחסר אפ' יחסר לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו.
לו זו אשה וכן הוא אומר (בראשית ב, יח) אעשה לו עזר כנגדו.

¹⁹⁷³ בפסוק "והלוי אֲשֶׁר בְּשַׁעֲרֶיךָ לֹא תִעָזְבוּ".

¹⁹⁷⁴ בפסוק "תגש".

¹⁹⁷⁵ בפסוק "ואשר" ולא "את אשר".

¹⁹⁷⁶ כך נמצא בכ"י אוקספורד 187, אך נראה שזו טעות, כי זה אינו צורת מפעיל.

¹⁹⁷⁷ כך נמצא בכ"י אוקספורד 187, אבל בדפוס רומא ובדפוס רפ"ד כתוב "אחיך מאביך".

¹⁹⁷⁸ בפסוק "פתח".

¹⁹⁷⁹ בפסוק "והעבט".

¹⁹⁸⁰ בפסוק "מחסורו".

(ט) **וקרא עליך** יכול מצוה ת"ל (דברים כד, טו) לא יקרא והיה בך חטא מכל מקום ואפי' לא יקרא אם כן למה נאמר ללמדך שממהר ליפרע מן הקורא ממי שאינו קורא.

(י) **נתון תתן** אפי' מאה פעמים לו בינד לבינו.
בגלל הדבר אפילו אמרת ליתן אתה נוטל שכר על האמירה שכר האמירה עם שכר המעשה.

(יא) **על כן** מפני כן לאמר לטובתך אני משיאך עצה זו.
לאחיד לענייך לאי זה אח לעני לשון עני אחד אבל ענייך בשני יודין בי ענים.

(יב-יד) **כי ימכר לך** על ידי אחרים כגון שמכרוהו ב"ד בגניבתו הכי מדבר והרי כבר נאמי (שמות כא, ב) כי תקנה עבד עברי ובמכרוהו ב"ד הכתו' מדבר אלא מפני שנתחדשו כאן שני דברים אחד שכתו' את העבריה שאף היא תצא בשש ולא שימכרוהו ב"ד שאין האשה נמכרת בב"ד שני (שמות כב, ב) ונמכר בגנבתו ולא בגנבתה אלא אם מכרה אביה ולמד כאן שאם יצאו ו' שנים קודם שתביא סימניה תצא ועוד חדש כאן (דברים טו, יד) הענק תעניק לשוי' (משלי א, ט) ענקים לגרורותיך לשוי' עדי בגובה ובמראית העין דבר שיהא נכר שהטיבות לו וי"מ¹⁹⁸¹ לשון הטענה על צוארו.
מצאנך מגרנדך¹⁹⁸² **ומיקבך** יכול אין לי אלא אלו בלבד ת"ל אשר ברכך בוראך ולמה נאמי אלו מה אלו מיוחדין שהן בכלל ברכה אף כל בכלל ברכה יצאו פרדות שאינן בכלל ברכה ולמדו רבותי במסכת קדושין (יז, א) כמה נותן מכל מין ומין.

(טו) **וזכרת כי עבד היית** והענקתי ושניתני לך בזת מצרים ובזת היס אף אתה הענק ושנה לו.

(יז) **עבד עולם** יכול כמשמעו ת"ל (ויקרא כה, י) ושבתם איש אל אחוזתו הא למדת שאין זה אלא עולמו שליובל.
ואף לאמתך תעשה כן הענק לה יכול לרציעה ת"ל (שמות כא, ה) אם אמור יאמר העבד וגוי העבד נרצע ואין אמה נרצעת.

(יח) **כי משנה שכר שכיר עבדך** מכאן אמרו עבד עברי עובד בין ביום בין בלילה וזהו כפלים שבעבודת שכירי יום ומהו עבודתו בלילה רבו מוסר לו שפחה כנענית אם נשא אשה מעולם והולדות לאדון.

(יט) **הזכר תקדיש** ובמקום אחר אומר לא יקדיש אלא אינו מקדישו לקרבן אחר וכאן למד שמצוה לומר הרי את קדוש לבכורה ד"א אי אפשר לומר תקדיש שהרי כבר נאמר לא יקדיש ואי אפשר לומר כולי הא כיצד מקדישו אתה הקדש עלוי נותן להקדש לפי טובת הנאה שבו.
לא תעבוד בבכור שורך ולא תגזו¹⁹⁸³ **בכור צאנך** אף החלוף למדו רבותי שאסור אלא דבר הכתוב בהווה.

(כ) **לפני ה' אלהיך תאכלנו** לכהן אומר שכבר מצינו שהוא ממתנות כהונה אחד תם ואחד בעל מום שני (במדבר יח, יח) ובשרם יהיה לך.
שנה בשנה מכאן שאין משהין אותו יותר על שנתו יכול יהא פסול משעבר שנתו כבר הוקש למעשר ואכלת (דברים יד, כג) מעשר דגנך תירושך ויצהרך ובכורות בקרך וצאנך מה מעשר שני אינו נפסל משני לחברתה אף בכור כן אם כן מה ת"ל שנה שנה אם שחטו סוף שנתו אוכלו אותו היום ויום אחד משנה אחרת למד שיהא נאכל לבי ימים ולילה אחת.

(כא) **מום כלל**.

פסח או עור פרט.

כל מום רע חזר וכלל מה הפרט מום הגלוי ואינו חוזר אף כל מום הגלוי ואינו חוזר.

(כג) **רק את דמו לא תאכלו**¹⁹⁸⁴ שלא תאמר הואיל וכולו התר הבא מכלל איסור הוא שהרי קדוש ונשחט בלא פדיון ונאכל יכול יהא הדם מותר ת"ל רק את דמו לא תאכל.

¹⁹⁸¹ "ויש מפרשים".

¹⁹⁸² בפסוק "ומגרנדך".

¹⁹⁸³ בפסוק "לא תעבד בבכור שורך ולא תגזו".

¹⁹⁸⁴ בפסוק "תאכלו".

(א) **שמור את חדש האביב** מקודם בואו שמור שיהא ראוי לאביב לקרב בו העומר אם אינו ראוי עבר את השנה.

ממצרים לילה והלא ביום יצאו שני' (במדבר לג, ג) ממחרת הפסח יצאו בני ישראל אלא לפי שבלילה נתן להם פרעה רשות לצאת שני' (שמות יב, לא) ויקרא למשה ולאהרן לילה.

(ב) **וזבחת פסח לה' אלהיך צאן ובקר** הפסח מן הכבשים ומן העזים ובקר תזבח לחגיגה שאם נמנו על הפסח חבורה מרובה מביאין עמו חגיגה כדי שיהא בא על השבע ועוד למדו רבותי דרשות אחרו'.

(ג) **לחם עוני**¹⁹⁸⁵ לחם שמזכיר את העוני שנתענו במצרים. **כי בחפזון יצאת** ולא הספיק בצקן להחמיץ והחפזון לא שלך היתה אלא של מצרים שנאמר (שמות יב, לג) ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ. **למען תזכור** על ידי אכילת פסח ומצה.

(ד) **ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב** אזהרה למותיר בפסח דורו' לפי שלא הוזהרו אלא בפסח מצרים ויום ראשון האמור כאן י"ד בניסן כמו (שמות יב, טו) וביום הראשון תשביתו שאור ולפי שנסתלק מענינו שלפסח והתחיל לדבר בחוקת ז' ימים כגון ז' ימים תאכל מצות לא יראה לך שאור הוצרך לפי¹⁹⁸⁶ באי זו הוא שאם כתי' ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב הייתי אומי' שלמי הנשחטין כל שבעה כולן בבל תותירו ואין נאכלין אלא ליו'¹⁹⁸⁷ ולילה לכך כתב בער' ביו' הראשון לבקר ד"א בחגיגת י"ד הכתו' מדבר ולמד עליה שנאכלת לשני ימים והראשון האמור כאן ביום טוב ראשון הכתו' מדבר וכן משמעו שלמקר' בשר חגיגה אשר תזבח בערב לא ילין ביום טוב הראשון עד בוקרו שלשני אבל נאכלת בליל י"ד ויום ט"ו וכך הוא בפסחים (עא, ב).

(ו) **בערב כבא**¹⁹⁸⁸ **השמש מועד צאתך ממצרים** הרי ג' זמנים חלוקין בערב משש שעות ולמעלה זבחהו וכבא השמש תאכלהו מועד צאתך ממצרים אתה שורפו כלומי' נעשה נותר ובא לבית השריפה.

(ז) **ובשלת** צלי אף צלי קרוי בשול. **ופנית בבקר** לבוקרו שלשני מלמד שטעון לינה ליל מוצאי יום טוב.

(ח) **ששת ימים תאכל מצות** ובמקום אחר אומי' (שמות יב, טו) שבעת ימים ז' מן החדש ווי' מן הישן ד"א למד על אכילת מצה בשביעי שאינה חובה ומכאן אתה למד לששת ימים שהרי שביעי בכלל היה ויצא מן הכלל ללמד שאין אכילת מצה בו אלא רשות ולא על עצמו בלבד יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא מה שביעי רשות אף כולן רשות חוץ מלילה הראשון שהכתו' קובעו חובה שני' (שמות יב, יח) בערב תאכלו מצות. **עצרת לה' אלהיך** עצור עצמך מן המלאכה ד"א כנופיא שלמאכל ומשתה לשון (שופטים יג, טו) נעצרה נא אותך.

(ט) **מהחל חרמש בקמה** משנקצר העומר שהיא ראשית הקציר.

(י) **מסת נדבת ידך** די נדבת ידך הכל לפי הברכה.

(יא) **ושמחת** הבא שלמי שמחה וקדש בו קרואין לאכול גר יתום ואלמנה והלוי ארבע שלי כנגד ארבעה שלך בנך ובתך ועבדך ואמתך אם אתה משמח את שלי גם אני משמח את שלך.

(יב) **וזכרת כי עבד היית** על מנת כן פדיתך שתשמור ותעשה את כל החוקים האלה.

(יג) **באספך** בזמן האסיף שאתה מביא הפירות לבית ד"א באספך מגרנד ומיקבך למד שמסככין את הסוכה בפסולת גורן ויקב.

(טו) **והיית אך שמח** לפי פשוטו אין זה לשון צווי אלא לשון אבטחה ולפי תלמודו למדו מכאן לרבות לילי יום טוב האחרון לשמחת.

¹⁹⁸⁵ בפסוק "עניי".

¹⁹⁸⁶ "לפרשי".

¹⁹⁸⁷ "ליום".

¹⁹⁸⁸ בפסוק "קבוא".

(טז) **ולא יראה פני ריקם**¹⁹⁸⁹ אלא הביאו עולת ראייה ושלמי חגיגה.

(יז) **איש כמתנת ידו** מי שיש לו אוכלין הרבה ונכסין מרובין יביא עולות מרובות ושלמים מרובים.

חסלת פרש' ראה אנכי

[פרשת שופטים]

פרק טז

(יח) **שופטים ושוטרים** שופטים דיינים הפוסקין את הדין.
שוטרים ממונים אחר מצותן שלדיינין ומכין עליו במקל וברצועה עד שיקבל עליו את הדין שלשופט.
בכל שעריך בכל עיר ועיר.
לשבטיך מוסב על תתן לך שופטים ושוטרים תתן לך לשבטיך בכל שעריך.
אשר ה' אלהיך נותן לך מלמד שמושיבין דיינין בכל שבט ושבט ובכל עיר ועיר.
ושפטו משפט צדק¹⁹⁹⁰ מנה דיינים צדיקים ומומחין לשפוט צדק.

(יט) **לא תטה משפט** כמשמעו.
לא תכיר פנים בשעת הטענות שלא יהא רך לזה וקשה לזה אחד עומד ואחד יושב לפי שרואה שהדיין מכבד את חברו מסתתמין טענותיו.
ולא תקח שחד אפי' לשפוט צדק.
כי השחד יעור מי שקבל שחד ממנו אי אפשר שלא יטה לבו אצלו להפך בזכותו.
דברי צדיקים דברים המצודקין משפט אמת.

(כ) **צדק צדק תרדוף** הלך אחר בית דין יפה.
למען תחיה וירשת כדאי הוא מנוי הדיינין כשרין להחיות את ישראל ולהושיבן על אדמתן.

(כא) **לא תטע לך אשרה** לחייבו עליה משעת נטיעתה ואפילו לא עבדה עובר עליה בלא תעשה על נטיעתה.
לא תטע לך כל עץ אצל מזבח¹⁹⁹¹ אזהרה לנוטע אילן ולבונה בהר הבית.

(כב) **ולא תקים לך מצבה** היא אבן אחת להקריב עליה אפילו לשמים.
אשר שנה ה' אלהיך מזבח אבנים ומזבח אדמה צוה לעשות ולא זאת כי חק היא לכנעניים ואע"פ שהיתה אהובה לו בימי האבות עכשו שנאה מאחר שעשאוהו אלו לחק ע"ז.

פרק יז

(א) **לא תזבח וגו' כל דבר** אזהרה למפגל בקדשים על ידי דבור רע ועוד נדרשו בו דרשות הרבה בזבחים.

(ב) **לעבור בריתו** אשר כרת אתכם שלא לעבוד עבודה זרה.

(ג) **אשר לא צויתי** לעבוד.

(ד) **נכון** מכוון העדות.

(ה) **והוצאת אל שעריך**¹⁹⁹² המתרגם לתרע בית דינך טועה הוא שכן שנינו אל שעריך זה שער שעבד בו או אינו אלא שער שנדון בו נאמר שעריך למטה ונאמר שעריך למעלה (דברים יז, ב) כי ימצא בקרבך באחד שעריך מה להלן שער שעבד בו אף כאן שער שעבד בו ותרגום שעריך קירוון.

¹⁹⁸⁹ בפסוק "ולא יראה את פני ה' ריקם".

¹⁹⁹⁰ בפסוק "ושפטו את העם משפט צדק".

¹⁹⁹¹ בפסוק "לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח".

¹⁹⁹² בפסוק "והוצאת אל שעריך".

(ו) **שנים או שלשה**¹⁹⁹³ אם מתקיימת העדות בשנים למה פרט לך הכתוב שלשה להקיש שלשה לשנים מה שנים עדות אחת אף שלשה עדות אחת ואין נעשין זוממין עד שיוזמו שלשתן.

(ח) **כי יפלא** לשון הבדלה והפרשה שהדבר נבדל ומכוסה ממך.
בין דם לדם בין דם טמא לדם טהור.
בין דין לדין בין דין זכאי לדין חייב.
בין נגע לנגע בין נגע טמא לנגע טהור.
דברי ריבות שהיו חכמי העיר חולקין בדבר זה אומ' טהור וזה אומ' טמא זה מחייב וזה מזכה.
וקמת ועלית מלמד שבית המקדש גבוה מכל המקומות.

(ט) **הכהנים הלויים** הכהנים שיצאו מלוי.
אל¹⁹⁹⁴ **השופט אשר יהיה בימים ההם** ואפי' אינו כשאר שופטים שהיו לפניו צריך אתה לשמוע לו שאין לך שופט אלא מה שבימך.

(יא) **ימין ושמאל** אפילו הוא אומר לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין כל שכן שאומר לך על ימין ימין ועל שמאל שמאל.

(יג) **וכל העם ישמעו ויראו** מכאן שממתינין אותו עד הרגל וממיתין אותו.

(טז) **לא ירבה לו סוסים** אלא כדי מרכבתו כדי שלא ישיב את העם מצרים שהסוסים באין משם כמו שני בשלמה (מלכים א' י, כט) ותעלה¹⁹⁹⁵ מרכבה ממצרים בשש מאות כסף וסוס בחמשים ומאה.

(יז) **ולא ירבה לו נשים** אלא י"ח שכן מצינו שהיו לו לדוד שש נשים וכת' (שמואל ב' יב, ח) ואם מעט ואוסיפה לה¹⁹⁹⁶ כהנה וכהנה.
וכסף וזהב לא ירבה לו אלא כדי ליתן אפסניא.

(יח) **והיה כשבתו** אם עשה כן כדאי שתתקיים מלכותו.
משנה התורה ב' ספרי תורה אחת שמונחת בבי' גנזיו ואחת שנכנס' ויוצאה עמו ותרג' פתשגן פתר משנה לשו' שנון ודבור.

(יט) **דברי התורה** כמשמעו.

(כ) **בלבתי סור מן המצוה** אפי' מצוה קלה של נביא.
למען יאריך ימים מכלל הן אתה שומע לאו וכן מצינו בשאול שאמר לו שמואל (שמואל א' י, ח) שבעת ימים תוחל עד בואי אליך להעלות עולה וכן עשה (שמואל א' יג, ח) ויחל שבעת ימים וגו' ולא שמר אבטחתו להמתין כל היום ולא הספיק להעלות העולה עד שבא שמואל ואמר לו (שמואל א' יג, יג) נסכלת כי¹⁹⁹⁷ לא שמרת וגו' ועתה ממלכתך לא תקום (שמואל א' יג, יד) הא למדת שבשביל מצוה קלה של נביא נענש.
הוא ובניו למד שאם בנו הגון למלכות הוא קודם לכל אדם.

פרק יח

(א-ב) **כל שבט לוי** בין תמימים בין בעלי מומין.
חלק ונחלה חלק בבזה ונחלה בארץ.

אשי ה' קדשי המקדש.
ונחלתו אלו קדשי הגבול כגון תרומות ומעשרות אבל נחלה לא יהיה לו בקרב אחיו¹⁹⁹⁸ זו נחלת חמשה עממים ואיני יודע מהו ונראה לי שארץ כנען שמעבר הירדן ואילך נקראת ארץ ה' עממים ושל סיחון ועוג ב' עממים אמורי וכנעני ונחלה לרבות קיני וקניזי וקדמוני וכן דורש בפרשת מתנות

¹⁹⁹³ בפסוק "שנים עדים או שלשה".

¹⁹⁹⁴ בפסוק "ואל".

¹⁹⁹⁵ בפסוק "ותעלה ותצא".

¹⁹⁹⁶ בפסוק "לך".

¹⁹⁹⁷ המילה "כיי" איננה בפסוק.

¹⁹⁹⁸ דפוס רומא תואם את הגרסה שבכ"י פרמה 3256. יש הערה בשולי כתב היד, שלפיה יש כאן דילוג מחמת הדומות מ"מקרב אחיו" ל"מקרב אחיו". גרסה זו מופיעה בדפוס רומא ובדפוס רפ"ד בצורתה המלאה וללא השמטה: "ונחלתו אלו קדשי הגבול כגון תרומות ומעשרות אבל נחלה לא יהיה לו בקרב אחיו ובספרי דרשו ונחלה לא יהיה לו זו נחלת שאר. (ב) **בקרב אחיו** זו נחלת...".

שנאמרו לאהרן (דברים י, ט) על כן לא היה ללוי להזהיר על קיני וקניזי וקדמוני שוב נמצא בדברי קלונימוס הכי גרסי' בסיפרי ונחלה לא יהיה לו אלו נחלת ה' שבטים בקרב אחיו אלו נחלת ז' שבטים ומתוך שמשו ויהושע לא חלקו נחלה אלא לה' שבטים שכן משה הנחיל לראובן וגד וחצי שבט מנשה ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים וחצי שבט מנשה ושבעה האחרים נטלו חלק מאליהן אחרי מות יהושע על כן הזכיר ה' לבד וז' לבד.

(ב) **כאשר דבר לו** בארצם לא תנחל אני חלקך ונחלתך (במדבר יח, כ).

(ג) **מאת העם** ולא מאת הכהנים.

אם שור אם שה פרט לחיה.

הזרוע מן הפרק של הארכובה עד גף היד שקורין אשפלדון.

הלחיים¹⁹⁹⁹ עם הלשון דורשי רשומות אמרו זרוע תחת היד שני (במדבר כה, ז) ויקח רומח בידו לחיים תחת תפלה שני (תהלים קו, ל) ויעמוד פנחס ויפלל.
הקיבה²⁰⁰⁰ תחת (במדבר כה, ח) האשה אל קבתה.

(ד) **ראשית דגנך** זו תרומה גדולה לא פירש בה שיעור אבל רבותי נתנו בה שיעור עין יפה אחד מארבעים בינונית אחד מחמשי עין רעה אחד מששים שני (יחזקאל מה, יג) וששיתם את²⁰⁰¹ האיפה מחומר שעורים ששית האיפי חצי סאה כשאתה נותן חצי סאה לכור הרי אחד מששי שהכור ל' סאין.

וראשית גז צאנך כשאתה גוזז צאנך בכל שנה תן ממנה ראשית הגז לכהן ולא פיי שיעור ורבותי נתנו בו שיעור אחד מששים וכמה צאן חייבות בראשית הגז חמש רחלות שני חמש²⁰⁰² צאן עשויות (שמואל א' כה, יח).

(ה) **לעמוד לשרת** מכאן שאין שירות אלא מעומד.

(ו-ז) **וכי יבא הלוי** יכול בבן לוי ודאי הכתו' מדבר ת"ל ושרת יצאו לויים שאינן ראויין לשירות.
ובא בכל אות נפשו²⁰⁰³ ושרת (דברים י"ח, ז) למד על כהן שבא ומקריב נדבתו או חובתו אפי' במשמר שאינו שלו ד"א למד על הכהנים הבאין לרגל שמקריבי הקרבנות הבאות מחמת הרגל כגון מוספי הרגלים אע"פ שאין המשמר שלהן.

(ח) **חלק כחלק יאכלו** מלמד שחולקין בעורות ובבשר שעירי חטאת יכול אף בדברים הבאין שלא מחמת הרגל כגון תמידין ומוספי שבת ונדרים ונדבות ת"ל לבד ממכריו על האבות חוץ ממה שמכרו האבות בימי דוד ושמואל שנקבעו המשמרות ומכרו זה לזה אתה שבתך ואני שבתך.

(ט) **לא תלמד לעשות** אבל אתה למד להבין ולהורות להבין כמה מעשיהן מקולקלין ולהורות לבניך לא תעשה כך וכך שזהו עבודת גוים.

(י) **מעביר בנו ובתו באש** היא עבודת המולך עושה מדורות אש מכאן ומעבירו בין שתיהן איזהו קוסם האוחז את מקלו אם אלך למקום פלוני אם לא אלך וכן הוא אומ' (הושע ד, יב) עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו.

מעונן ר' עקיבא אומר אלו נותני עונות עונה פלונית יפה לצאת וחכמים אומרי' אלו אוחזי עינים.
מנחש²⁰⁰⁴ פתו נפלה מפיו צבי הפסיקו בדרך מקלו נפלה מידו.

(יא) **וחובר חבר** שמצרף נחשי ועקרבים או שאר חיות למקום אחד.

ושואל אוב וידעוני אוב מכשפות ששמו פיתום ומדבר משחיו מעלה את המת מבית השחי שלו.

וידעוני מכניס עצם חיה ששמה ידוע לתוך פיו ומדבר העצם על ידי מכשפות.

ודורש אל המתים כגון המעלה בזכורו והנשאל בגולגולת.

(יב) **כל עושה אלה** עושה כל אלה לא נאמר אלא כל עושה אלה אפילו אחת מאלה.

¹⁹⁹⁹ בפסוק "והלחיים".

²⁰⁰⁰ בפסוק "וְהַקֶּבֶה".

²⁰⁰¹ המילה "את" איננה בפסוק.

²⁰⁰² בפסוק "וחמש".

²⁰⁰³ נראה שזהו סוף דיבור המתחיל בדפוס רומא משום שהמילה "ושרת" שייכת לפסוק ז. בכ"י פרמה 3256 המילה

"ושרת" היא חלק מדיבור המתחיל.

²⁰⁰⁴ בפסוק "ומנחש".

(יג) **תמים תהיה** ולמנחשים.²⁰⁰⁵ התהלך בתמימות ובשלמות עמו ותצפה לו ולא תשמע למעוננים

(יד) **לא כן נתן לך** השם לשמוע למנחשים ולמעוננים ולקסומים²⁰⁰⁶ שהרי השרה שכנתו על הנביאים ואורים ותומים ולא תסמוך למעוננים ולמנחשים ולא נתן לך הב"ה רשות לשמוע למנחשים ולקסומים.

(טו) **מקרבך מאחיך כמוני** שאני מקרבך מאחיך יקים לך תחתי וכן מנביא לנביא.

(כ) **אשר לא צויתיו לדבר** אבל לחברו צויתי. **ואשר ידבר בשם אלהים אחרים** אפי' כוון את ההלכה לאסור את האסור ולהתיר את המותר. ומת בחנק ג' מיתתם בידי אדם המתנבא מה שלא שמע ומה שלא נאמר לו ונאמר לחברו והמתנבא בשם ע"ז אבל הכובש את נבואתו והעובר על דברי נביא והעובר על דברי עצמו מיתתן בידי שמים שני (דברים יח, יט) אדרוש מעמו.

(כא) **וכי תאמר בלבבך** עתידין אתם לומר כשיבא חנניה בן עזור מתנבא (ירמיהו כז, טז) הנה כלי בית ה' מושבים מבבלה עתה מהרה וירמיה עומד וצווח (ירמיהו כז, יט) אל העמודים ואל הים ואל יתר הכלים²⁰⁰⁷ אשר לא גלו עם יכניה (ירמיהו כז, כב) בבבלה יובאו עם גלות צדקיה.

(כב) **אשר ידבר הנביא** ויאמר דבר זה עתיד לבא עליכם ותראו שלא יבא הוא הדבר אשר לא דבר ה' והרגו אותו ואם תאמר זה מתנבא²⁰⁰⁸ על העתידות הרי שבא ואמר כך וכך עשו ומפי הקב"ה אני אומר זה כבר נצטוו שאם בא להדיחך מאחד מכל המצוות לא תשמע לו אלא אם כן הוא מומחה לך וצדיק כגון אליהו בהר הכרמל שהקריב בבמה בשעת איסור הבמות כדי לגדור את ישראל לפי צרך השעה וסייג את הפרצה לכך נאמר (דברים יח, יט) אליו תשמעו. **לא תגור ממנו** לא תמנע עצמך מללמד עליו חובה ולא תירא לענש עליו.

פרק יט

(ג) **תכין לך הדרך** מקלט מקלט היה כתוב על פרשת דרכים. **ושלשת את גבול ארצך** שיהא מתחלת הגבול עד ראשונה²⁰⁰⁹ של עיר מקלט כשיעור מהלך שיש ממנה עד השנייה וכן משניה לשלישית וכן מן השלישית עד הגבול וכן כל השש שיש בארץ ישראל.

(ה) **ונדחה ידו בגרזן** כשבא להפיל את הגרזן על העץ ותתמריג ידיה לשון השמטה נשמטה ידו להפיל מכת הגרזן על העץ כי שמטו הבקר (שמואל ב' ו, ו) תרגומו ארי מרגוהי תוריא. **ונשל הברזל מן העץ** יש מרבותי אומרי' נשמט הברזל מקתו ויש אומרי' שהשיל הברזל חתיכה מן העץ המתבקע והיא נתזה והרגה.

(ו) **פן ירדוף גואל הדם**²⁰¹⁰ לכך אני אומ' להכין לך הדרך.

(ח) **ואם ירחיב** כאשר נשבע לך ארץ קני קניזי וקדמוני.

(ט) **ויספת לך עוד שלש** הרי תשעה שלש בעבר הירדן ושלוש בארץ כנען ושלוש לעתיד לבא.

(יא) **וכי יהיה איש שונא לרעהו**²⁰¹¹ על ידי שנאתו אותו בא לידי וארב לו מכאן אמרו עבר אדם על מצוה קלה סופו לעבור על מצוה חמורה לפי שעבר על לא תשנא סופו לעבור על שפכות דמים לכך נאמר וכי יהיה איש שונא לרעהו שהיה לו לכתוב וכי יקום איש וארב לרעהו והכהו נפש.

(יג) **לא תחוס עינך** שלא תאמר הראשון כבר נהרג למה אנו הורגים את זה נמצאו שני ישראלים הרוגים.

²⁰⁰⁵ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 123.

²⁰⁰⁶ היפוך אותיות, צריך לומר "ולקסומים".

²⁰⁰⁷ בפסוק "אֶל הַעֲמֻדִים וְעַל הַיָּם וְעַל הַמְּלָנוֹת וְעַל יְתֵר הַכְּלִים".

²⁰⁰⁸ בדפוס רפ"ד וכן ברוב כתבי היד כתוב "במתנבא", אך בדפוס רומא ובדפוס וואדי אל חאג'ארה כתוב "מתנבא".

וכן מצאתי "מתנבא" בכ"י פרמה 2708.

²⁰⁰⁹ כנראה צריך לומר "עד עיר הראשונה" כגרסת פרמה 3256 וכ"י לייפציג 1, אך גרסת רומא היא כגרסת אוקספורד 187 (דף 287).

²⁰¹⁰ בפסוק "יִרְדֹּף גֹּאֲלִי".

²⁰¹¹ בפסוק "שֹׁנֵא".

(יד) **לא תסיג גבול ריעד**²⁰¹² לשון (ישעיהו מב, יז) נסוגו אחור שמחזיר סימן חלוקת הקרקע לאחור לתוך שדה שלחברו להרחיב את שלו והלא כבר נאמר (ויקרא יט, יג) לא תגזול מה תי"ל לא תשיג²⁰¹³ לעבור עליו בשני לאוין יכול אף בחוצה לארץ תי"ל בנחלתך אשר תנחל בארץ ישראל עובר בשני לאוין בחוצה לארץ אין עובר אלא משום לא תגזול.

(טו) **לא יקום עד אחד** זה בנין אב כל מקום שני עד בתורה בשנים הכתו' מדבר אלא א"כ פרט לך הכתו' אחד.
לכל עון ולכל חטאת להיות חברו נענש על עדותו לא עונש גוף ולא עונש ממון אבל קם הוא לשבועה כיצד אמר לחברו תן לי מנה שהליתך אמ' לו אין לך בידי כלום ועד אחד מעידו שיש לו חייב לישבע.
על פי שנים²⁰¹⁴ **עדים** ולא שיכתבו עדותן באגרת וישלחו לב"ד ולא שיעמוד תורגמן בין העדים ובין הדיינין.

(טז) **לענות בו סרה** דבר שאינו שהוסר העד הזה מכל עדות זו כגון שאמרו להן והלא עמנו הייתם במקום פלוני.

(יז) **ועמדו שני האנשים** בעדים הכתו' מדבר ולומ' אנשים ולא נשים ולמד שצריכין להעיד עדותן מעומד.
אשר להם הריב אלו בעלי דינין.
לפני ה' יהא דומה להן כאלו עומדין לפני המקום שני (תהלים פב, א) בקרב אלהים ישפוט.
אשר יהיה²⁰¹⁵ **בימים ההם** יפתח בדורו כשמואל בדורו צריך לנהוג בו כבוד.

(יח) **הנה**²⁰¹⁶ **עד שקר העד**²⁰¹⁷ כל מקום שני עד בשנים הכתוב מדבר.
ודרשו השופטים²⁰¹⁸ **היטב** על פי המזימין אותן ודורשין וחוקרין הבאין להזימן בדרישה וחקירה.

(יט) **כאשר זמם** ולא כאשר עשה מכאן אמרו הרגו אין נהרגין.
לעשות לאחיו מה תי"ל לאחיו למד על זוממי בת כהן נשואה שאינן בשריפה אלא במיתת בועל שהוא בחנק שני (ויקרא כא, ט) היא באש תשרף ולא בועלה לכך נאמר כאן לאחיו כאשר זמם לעשות לאחיו ולא לאחותו אבל שאר מיתות השהו הכתוב אשה לאיש זוממי אשה נהרגין כזוממי האיש כגון אם העידוה שהרגה את הנפש ושחלל²⁰¹⁹ השבת נהרגין שלא נאמר כאן אחותו אלא במקום שיש לקיים בהן הזמה במיתת הבועל.

(כ) **ישמעו ויראו** מכאן שצריכין הכרזה איש פלוני ופלוני נהרגין על שהוזמו בבית דין.

(כא) **עין בעין** ממון.

פרק כ

(א) **כי תצא למלחמה** סמך הכתוב יציאת מלחמה בכאן לומר שאין מחוסר אבר יוצא למלחמה ד"א לומר לך שאם עשית משפט מובטח אתה שאם תצא למלחמה אתה נוצח וכן דוד אומר (תהלים קיט, קכא) עשיתי משפט וצדק בל תניחני לעושקי.
על אויביך²⁰²⁰ יהו בעיניך כאויבים ואל תרחם עליהם כי הם לא ירחמו עליך.
סוס ורכב בעיני כולם כסוס אחד וכן הוא אומר (שופטים ו, טז) והכית את מדין כאיש אחד ואומר (שמות טו, יט) כי בא סוס פרעה.
עם רב ממך בעיניך הוא רב אבל בעיני אינו רב.

(ב) **כקרבתם אל המלחמה** סמוך לצאתם מן הספר.

²⁰¹² בפסוק "רעד".

²⁰¹³ בפסוק "תסיג".

²⁰¹⁴ בפסוק "שני עדים".

²⁰¹⁵ בפסוק "יהיו".

²⁰¹⁶ בפסוק "והנה".

²⁰¹⁷ דיבור המתחיל אינו לפי סדר המילים בפסוק.

²⁰¹⁸ בפסוק "השופטים".

²⁰¹⁹ ונראה שצריך לומר "ושחללה". כך בדפוסים ובכתבי היד.

²⁰²⁰ בפסוק "אויביך".

ונגש הכהן המשוח לכך והוא נקרא משוח מלחמה.
ודבר אל העם בלשון הקדש.

(ג) **שמע ישראל** אפי' אין בכס זכות אלא קרית שמע בלבד כדאי הוא שיושיע אתכם.
על אויביכם²⁰²¹ אין אלו אחיכם שאם תפלו בידם אין מרחמין עליכם ואין זו כמלחמת יהודה עם ישראל שנאמר להלן (דברי הימים ב' כח, טו) ויקומו האנשים אשר נקבו בשמות ויחזיקו בשביה וישקום וינהלום²⁰²² בחמורים לכל כושל וגומר על אויביכם אתם הולכים לפיכך צריך שתחזקו במלחמה.

אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו ד' אזהרות כנגד ד' דברים שאומות העולם עושין מגיפין בתריסיהם להקישן זה לזה כדי להשמיע קול שיפחדו שכנגדן וינוסו ורומסין בסוסייהן ומצהלין אותן להשמיע שעטת פרסת סוסייהן וצווחין בקולם ותוקעין בשופרות ומיני משמיע קול אל ירך לבבכם מפני צהלת סוסים אל תיראו מהגפת תריסין אל תחפזו מקול הקרנות ואל תערצו מקול הצוחה.

(ד) **כי ה' אלהיכם** הם באים בנצחונם שלבשר ודם ואתם בנצחונם של מקום פלשתים באים בנצחונם שלגלית מה היה סופן נפל בחרב ונפלו עמו.
ההולך עמכם²⁰²³ זה מחנה הארון.

(ה) **ולא חנכו** לא דר בו חנוך לשון התחלה.
ואיש אחר יחננו ודבר שלעגמת נפש הוא זה.

(ו) **ולא חללו** לא פדאו בשנה הרביעית שהפירות טעונין לאכלן בירושלים או לחללן בדמים ולאכול הדמים בירושלים.

(ח) **ויספו השוטרים**²⁰²⁴ למה נאמ' כאן ויספו מוסיפין זה על דברי כהן שהכהן מדבר ושוטר משמיע משמע ישראל (דברים כ, ג) עד להושיע אתכם (דברים כ, ד) ומי האיש שני ושלישי (דברים כ, ה-ז) כהן מדבר ושוטר משמיע וזה שוטר מדב' וכהן משמיע.²⁰²⁵
הירא ורך הלבב ר' עקיבא אומר כמשמעו שאין יכולין לעמוד בקשרי המלחמה וצחצחות חרב שלופה ר' יוסי הגלילי אומר הירא מעבירות שבידו ולכך תלתה לו חזרה לחזור על בית וכרם ואשה לכסות על החוזרין בשביל עבירות שבידם שלא יבינו שהם עוברי עבירה והרואהו חוזר אומר שמא בנה בית או נטע כרם או ארש אשה.

(ז) **פן ימות** ישוב פן ימות שאם לא ישמע לדברי כהן כדאי הוא שימות.²⁰²⁶

(ט) **שרי צבאות** מעמידין זקפין מלפניהם ומאחריהן וכשיל שלברזל בידיהן וכל מי שרוצה לחזור הרשות בידו לקפח את שוקו זקפין הן בני אדם העומדין בקצה המערכה לזקוף הנופלין ולחזקן בדברים לומ' שוב אל המלחמה ולא תנוסו שתחלת נפילה ניסה.

(י) **כי תקרב אל עיר** במלחמת הרשות הכתו' מדבר כמו שפיר' בענין (דברים כ, טו) כן תעשה לכל הערים הרחוקות ממך.

(יא) **כל העם הנמצא בה** אפי' אתה מוצא בה מז' אומות שנצטוית להחרימן אתה רשאי לקיימן.
למס ועבדוך עד שיקבלו עליהם מס וישתעבדו לך.

(יב) **ואם לא תשלים עמך ועשתה עמך מלחמה** הכתוב מבשרך שאם לא תשלים עמך סופה להלחם בך אם תניחנה ותלך.
וצרת עליה להרעיבה ולהצמיאה ולהמיתה מיתת תחלואין.

(יג) **ונתנה ה' אלהיך בידך** אם עשית כל האמור בענין סוף שנותנה בידך.

²⁰²¹ בפסוק "אִיְבִיכֶם".

²⁰²² בפסוק "וַיִּחַזְקוּ בַשֶּׁבֶה... וַיִּשְׁקוּם וַיִּסְכּוּם וַיִּנְהָלוּם בַּחֲמֹרִים לְכָל כּוֹשֵׁל".

²⁰²³ בפסוק "הַהֹלֵךְ עִמָּכֶם".

²⁰²⁴ בפסוק "הַשֹּׁטְרִים".

²⁰²⁵ הגרסה בדפוס רפ"ד וגם בכ"י לייפציג 1 היא "למה נאמר כאן ויספו, מוסיפין זו על דברי הכהן שהכהן מדבר ומשמיע מן שמע ישראל עד להושיע אתכם, ומי האיש, ושני ושלישי כהן מדבר ושוטר משמיע, וזו שוטר מדבר ושוטר משמיע". נוסח סוף הפירוש בדפוס רומא "זו שוטר מדבר וכהן משמיע" מצוי גם בכ"י פרמה 3256, פרמה 3288, וטיקן 46 ואוקספורד 187.

²⁰²⁶ בדפוס רומא פסוק זה מופיע אחרי פסוק ח.

(יד) **והטף** אף טף שלזכרים ומה אני מקיים (דברים כ, יג) והכית את כל זכורה בגדולים.

(יז) **כאשר צוך** לרבות הגרגשי.

(יח) **למען אשר לא ילמדו אתכם** הא אם עשו תשובה ומתגיירין אתה רשאי לקבלן.

(יט) **ימים שנים**.

רבים שלשה מכאן אמרו אין צריך על עיירות של גוים פחות מג' ימים קודם לשבת ולמד שפותח בשלום ב' או ג' ימים וכן הוא אומר (שמואל ב' א, א) וישב דוד בצקלג ימים שנים וגו' ובמלחמת הרשות הכתו' מדבר.

כי האדם עץ השדה הרי כי משמש בלשון דלמא שמא אדם עץ השדה להכנס בתוך המצור מפניך להתייטר ביסורי רעב וצמא כאנשי העיר ולמה תשחיתנו.

(כ) **עד רדתה** לשון רדוי שתהא כפופה לך.

פרק כא

(ב) **ויצאו זקניך** המיוחדים שבזקניך אלו סנהדרי גדולה.

ומדדו ממקום שהחלל שוכב.

אל הערים אשר מצד סביבותיו לכל צד לידע אי זו היא קרובה.

(ד) **אל נחל איתן** קשה שלא נעבד בו.

וערפו קוצץ ערפה בקופיץ אמר הקב"ה תבא עגלה בת שנתה שלא עשתה פירות ותערף במקום שאינו עושה פירות לכפר על הריגתו של זה שלא הניחוהו לעשות פירות של מצוה.

(ז) **ידינו לא שפכה** וכי עלתה על לב שזקני בית דין שופכי דמים הן אלא לא ראינוהו ופטרנוהו בלא מזונות ובלא לוייה הכהנים אומי' כפר לעמך ישראל.

(ח) **ונכפר להם הדם** משיעשו כן הכתוב מבשרך שיכופר להם העון.

(ט) **ואתה תבער** מגיד שאם נמצא ההורג לאחר שנתערפה העגלה הרי זה יהרג והוא הישר בעיני ה'.

חסלת פרשי שופטים

[פרשת כי תצא]

פרק כא

(י) **כי תצא למלחמה** במלחמת הרשות הכתוב מדבר שבמלחמת ארץ ישראל אין לומר ושבית שבו שני בהן (דברים כ, טז) לא תחיה כל נשמה. ושבית שבו לרבות כנעניים שבתוכה ואע"פ שהן מז' אומות.

(יא) **ולקחת לך לאשה** לא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע אם אין הב"ה מתירה ישאנה באסור אבל אם נשאה סופו לשנאתה שני אחריו (דברים כא, טו) כי תהיין לאיש האחת אהובה והאחת שנואה וסופו להוליד ממנה בן סורר ומורה לכך נסמכו פרשיות הללו. **אשת** אפילו אשת איש.

(יב) **ועשתה את צפרניה** תגדלם כדי שתתנוול.

(יג) **והסירה את שמלת שביה** לפי שהם נאים שהגוים הארורים בנותיהן מתקשטות במלחמה כדי להזנות אחרים עמהן.

וישבה בביתך בבית שאתה משתמש בו נכנס ורואה בבכייתה ורואה בניוולה כדי שתתגנה עליו. **ובכתה את אביה ואת אמה** כל כך למה כדי שתהא בת ישראל שמחה וזו עצבה בת ישראל מקושטת וזו מנוולת.

(יד) **והיה אם לא חפצת בה** הכתוב מבשרך שסופך לשנאותה. לא תתעמר בה לא תשתמש לשון פרסי קורין לעבודה עמרא מיסודו שלר' משה הדרשן למדתיו.

(יז) **פי שנים** כנגד שני אחים. **בכל אשר ימצא לו** מכאן שאין הבכור נוטל בראוי לבא אחר מיתת אביו כבמחוזק.

(יח) **סורר** סר מן הדרך. **ומורה** מסרב לדברי אביו לשון ממרים. **ויסרו אותו**²⁰²⁷ מתרין בו בפני שלשה ומלקין אותו בן סורר ומורה אינו חייב עד שיגנוב משל אביו ואוכל תרטימר בשר וישתה חצי לוג יין שני (דברים כא, כ) זולל וסובא ואומר (משלי כג, כ) אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו ובן סורר ומורה נהרג על שם סופו ירדה תורה לסוף דעתו סוף שמכלה ממון אביו ומבקש למודו ואינו מוצא ויושב בפרשת דרכים ומלסטם את הבריות על כן אמר' תורה ימות זכאי ואל ימות חייב.

(כא) **וכל ישראל ישמעו וייראו**²⁰²⁸ מכאן שצריך הכרזה בבית דין פלוני נסקל על שהיה בן סורר ומורה.

(כב) **וכי יהיה באיש חטא משפט מות** סמך הכתוב לפרשה זו לומר שאם חסין אביו ואמו עליו סופו לצאת לתרבות רעה ויעבור עבירה ויתחייב מיתת בית דין. **ותלית אותו**²⁰²⁹ רז"ל אמרו מכאן שכל הנסקלין נתלין שנאמר (דברים כא, כג) כי קללת אלהים תלוי ומברך את השם בסקילה.

(כג) **כי קללת אלהים תלוי** בזיונו של מלך הוא שהאדם עשוי בדמות דיוקנו וישראל בניו הם משל לשני אחין הדומין זה לזה אחד נעשה מלך ואחד נתפש ללסטייא ונתלה כל הרואה אותו אומר המלך תלוי צוה המלך והורידוהו כל קללה שבמקרא לשון הקל ובזוי הוא כמו (מלכים א' ב, ח) והוא קללני קללה נמרצת.

פרק כב

(א) **והתעלמת מהם** כובש עיניו כאלו אינו רואהו. **לא תראה והתעלמת**²⁰³⁰ לא תראה אותו שתתעלם ממנו זהו לפי פשוטו ורז"ל אמרו פעמים שאתה מתעלם כו'.

(ב) **עז דרש אחיך אותו** וכי תעלה על דעתך שיתנהו לו קודם שידרשהו אלא דרשהו שלא יהא רמאי. **והשבותו לו**²⁰³¹ שתהא בו השבה שלא יאכל בביתך כדי דמיו ותתבעם ממנו מכאן אמרו כל דבר שעושה ואוכל יעשה ויאכל ושאינו עושה ואוכל ימכר בבית דין.

(ג) **לא תוכל להתעלם** לכבוש עיניך כאלו אינך רואה.

(ד) **הקם תקים עמו** זו טעינה להטעינו משוי שנפל מעליו. **עמו** עם בעליו אבל אם הלך וישב ואמר לו הואיל ועליך מצוה אם רצית לטעון טעון פטור.

(ה) **לא יהיה כלי גבר על אשה** שתהא דומה לאיש כדי שתלך לישב בין האנשים שאין זה אלא לשם ניאוף. **ולא ילבש גבר שמלת אשה** לילך לישב בין הנשים ד"א שלא ישיר שער הערוה ושער בית השחי. **כי תועבת ה'** לא אסרה תורה אלא מלבוש המביא לידי תועבה.

(ו) **כי יקרא** פרט למזומן. **לא תקח האם על הבנים** בעודה על בניה.

(ז) **למען ייטב לך והארכת ימים** אם מצוה קלה שאין בה חסרון כיס אמרה תורה למען ייטב לך והארכת ימים קל וחומר למתן שכרן שלמצות חמורות.

²⁰²⁷ בפסוק "אתו".

²⁰²⁸ בפסוק "ויראו".

²⁰²⁹ בפסוק "אתו".

²⁰³⁰ בפסוק "לא תראה...והתעלמת".

²⁰³¹ בפסוק "אתו וְהִשְׁבֹּתוּ".

(ח) **כי תבנה בית חדש** שאם קיימת מצות שלוח הקן סופך לבנות בית ותקיים מצות מעקה שמצוה גוררת מצוה ותגיע לכרם ושדה ובגדים נאים לכך נסמכו פרשיות הללו. **מעקה** גדר סביב ואונקלוס תרגם תייקא כעין תיק שלתפילין שהוא משמר מה שבתוכו. **כי יפול הנופל**²⁰³² ראוי ליפול ואעפ"כ לא תגלגל מיתתו על ידך שמגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חייב.

(ט) **כלאים** חטה ושעורה וחרצן במפולת יד. **פן תקדש** כתרגו' תסתאב כל דבר הנתעב על האדם בין לשבח כגון הקדש בין לגנאי כגון דבר אסור נופל בו לש קדושו'²⁰³³ כגון (ישעיהו סה, ה) אל תגע'²⁰³⁴ בי כי קדשתך.

(י) **לא תחרוש בשור ובחמור**²⁰³⁵ הוא הדין לכל שני מינין והוא הדין להנהיגן יחד קשורין בהולכת משוי.

(יא) **שעטנז** לשון עירוב ורבותי' דרשו שוע טווי ונוז.

(יב) **גדילים**²⁰³⁶ **תעשה לך** אף מן הכלאים לכך סמכן הכתו'.

(יג-יד) **ובא אליה ושנאה** סופו ושם לה עלילות דברים (דברים כב, יד) עבירה גוררת עברה עבר על לא תשנא סופו לבא לידי לשון הרע. **את האשה הזאת** מכאן שאין אומרין דבר אלא בפני בעל דין.

(טו) **אבי הנערה** מי שגדלתה²⁰³⁷ גדולין הרעים תתבזה עליו.

(טז) **ואמר אבי הנערה** מכאן שאין רשות לאשה לדבר לפני האיש.

(יז) **ופרשו השמלה** הרי זה משל דברים מחוורין כשמלה.

(יח) **ויסרו אותו** מלקות.

(כ) **ואם אמת היה** בעדים והתראה שזנתה לאחר אירוסיין.

(כא) **אל פתח בית אביה** ראו גדולין שגדלתם.

לזנות בית אביה בבית אביה.

כל אנשי עירה²⁰³⁸ **אנשי עירה**²⁰³⁹ במעמד אנשי עירה.

(כג) **ומצאה איש בעיר**²⁰⁴⁰ לפיכך שכב עמה פרצה קורא לגנב הא אם ישבה בביתה לא אירע לה.

(כד) **האיש השוכב ומתו גם שניהם**²⁰⁴¹ לשון שכבת זרע להוציא מעשה חדודין שאין האשה נהנית מהן.

גם לרבות הבאים מאחריהם ד"א גם לרבות את הולד שאם היתה מעוברת אין אומרין ממתניין לה עד שתלד.

(כו) **כי כאשר יקום איש על רעהו** לפי פשוטו משמעו כי אנוסה היא ובחזקה עמד עליה כאדם העומד על חברו להרגו ורז"ל דרשו הרי זה בא ללמד כולי.

²⁰³² בפסוק "כי יפל הנפל".

²⁰³³ לא ברור מה פירוש האות ו' בסוף המילה. לפי כ"י פרמה 3256, אוקספורד 187 ואוקספורד 186 צריך לקרוא "לשון קידוש".

²⁰³⁴ בפסוק "תגש".

²⁰³⁵ בפסוק "תחלש בְּשׁוֹר וּבְחֶמֶר".

²⁰³⁶ בפסוק "גְּדִילִים".

²⁰³⁷ פירוש המילה איננו ברור. לפי כ"י פרמה 3256, אוקספורד 187 ואוקספורד 186 צריך לקרוא "שגידלו".

²⁰³⁸ המילה "כל" איננה בפסוק.

²⁰³⁹ לא לפי סדר המילים בפסוק.

²⁰⁴⁰ בדפוס רומא פסוק כג מופיע לפני פסוק כב.

²⁰⁴¹ בפסוק "ומתו גם שניהם האיש השכב".

(א) **לא יקח** אין לו בה ליקוחין אין קדושין תופסין בה.
לא יגלה כנף אביו שומרת יבם הראויה לאביו והלא כבר הזהיר עליה משום (ויקרא יח, יד)
 ערות אחי אביך וגומר אלא לעבור עליו בשני לאוין ולסמוך לה (ויקרא כג, ג) לא יבא ממזר ללמד
 שאין ממזר אלא מחייבי כריתות וכל שכן מחייבי מיתות בית דין שאין בעריות מיתת בית דין
 שאין בה כרת.

(ב) **פצוע דכא** שנתפצעו או נדכאו ביצים שלו.
וכרות שפכה שנכרת הגיד שלו ושוב אינו יורה כחץ אלא שופך ושותת ואינו מוליד.

(ג) **לא יבא**²⁰⁴³ **בקהל ה'** לא יבא ישראלית.

(ד) **לא יבא עמוני** לא יבא ישראלית.

(ה) **על דבר** על עצה שיעצו להחטיאן כדכתיב בדבר.²⁰⁴⁴
בדרך שהייתם בטירוף.

(ו) **לא תדרוש שלומם**²⁰⁴⁵ מכלל שנאמר (דברים כג, יז) עמד יושב בקרבך יכול אף זה כן ת"ל לא
 תדרוש שלומם.

(ז-ט) **לא תתעב אדומי** לגמרי ואע"פ שראוי לך לתעבו שיצא בחרב לקראתך.
לא תתעב מצרי מכל וכל אע"פ שזרקו זכורכם ליאור אלא מה טעם לפי שהיו להם אכסניא
 בשעת הדחק לפיכך בניס אשר יולדו להם דור שלישי ושאר אומות מותרות מיד למדת
 שהמחטיאו לאדם קשה לו מן ההורגו שההורגו הורגו בעולם הזה והמחטיאו הורגו בעולם הזה
 ובעולם הבא לפיכך אדם שקדמך בחרב לא תתעב וכן מצרים שטבעום ואלו שהמחטיאום נתעבו.

(י) **כי תצא ונשמרת**²⁰⁴⁶ מכאן שהשטן מקטרג בשעת הסכנה.

(יא) **מקרה לילה** דבר הכתוב בהווה.
ויצא אל מחוץ למחנה זו מצות עשה.
ולא יבא אל תוך המחנה²⁰⁴⁷ זו מצות לא תעשה ואסור ליכנס למחנה לוויה וכל שכן למחנה
 שכינה.

(יב) **והיה לפנות ערב** סמוך להערב שמש יטבול ואינו טהור בלא הערב שמש.

(יג) **ויד תהיה לך** כתרנומו כמו (במדבר ב, יז) איש על ידו.
מחוץ למחנה חוץ לענן.

(יד) **על אזניך**²⁰⁴⁸ לבד שאר כלי תשמישך אזניך כמו כלי זין.

(טו) **ולא יראה בך** הקב"ה ערות דבר.

(טז) **לא תסגיר עבד** כתרנומו ד"א אפי' עבד כנעני של ישראל שברח לארץ מחוץ לארץ.

(יח) **לא תהיה קדשה** מופקרת לזנות ומזומנת.²⁰⁴⁹
ולא יהיה קדש מזומן למשכב זכור ואנקלו' תרג' לא תהא אתתא מבני ישראל לגבר עבד שאף זו
 מופקרת לבעילי' זנות מאחר שאין קדושי' תופסין בה שהרי הוקשו לחמור שני (בראשית כב, ה) שבו
 לכי' פה עם החמור לא יסב גברא מבני ישראל איתה אמה אף זה נעשה קדש על ידה שכל בעילותיו
 זנות שאין קדושין תופסין בה.

²⁰⁴² בפסוק "ולא".

²⁰⁴³ בפסוק "יבא ממזר".

²⁰⁴⁴ הכוונה לדבר בלעם. וכך הגרסה בכ"י פרמה 3115.

²⁰⁴⁵ בפסוק "תדרש שלמים".

²⁰⁴⁶ בפסוק "תצא...ונשמרת".

²⁰⁴⁷ בפסוק "לא".

²⁰⁴⁸ בפסוק "אזניך".

²⁰⁴⁹ סיום דברי רש"י צריך להיות "מזומנת לזנות". כך בדפוס רפ"ד ובכ"י פרמה 3256, אוקספורד 187, לונדון 26 ועוד. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 109.

(יט) **אתנן זונה** נתן לה טלה באתננה פסול להקרבה.
ומחיר כלב החליף שה בכלב.
גם שניהם לרבות שנוייהם כגון חטים ועשאן סולת.

(כ) **לא תשיך** אזהרה ללוה שלא ליתן רבית למלוה ולמלוה הזהיר את כספך לא תתן לו בנשך.

(כא) **לנכרי תשיך** ולא לאחיך לאו הבא מכלל עשה עשה לעבור עליו בשני לאוין ועשה.

(כב) **לא תאחר לשלמו** שלש רגלים ודרשו רבותי מן המקר'.

(כד) **מוצא שפתיך תשמור**²⁰⁵⁰ ליתן עשה אחר לא תעשה.

(כה) **כי תבא בכרם רעך** בפועל הכתו' מדבר.
ואל כליך לא תתן ללמדך שלא דברה תורה אלא בשעת הבציר שאתה נותן לכליו שלבעל הבית אבל שכרו לעדור ולקשקש אינו אוכל.
כנפשך כמו שתרצה.
שבעך ולא אכילה גסה.

(כו) **כי תבא בקמת רעך** אף זה בפועל הכתוב מדבר.

פרק כד

(א) **כי מצא בה ערות דבר** מצוה עליו שאם לא תמצא חן בעיניו שיגרשנה.

(ב) **לאיש אחר** אין זה בן זוגו שלראשון זה הוציא רשעה מביתו וזה הכניסה.

(ג) **ושנאה האיש האחרון** הכתוב מבשרך שסופו לשנאותה ואם לאו קוברתו שנאמר או כי ימות.

(ד) **אחרי אשר הוטמאה**²⁰⁵¹ לרבות סוטה שנסתרה.

(ה) **אשה חדשה** שהיא חדשה לו ואפילו היא אלמנה פרט למחזיר גרושתו.
ולא יעבור²⁰⁵² **עליו לכל דבר** הצבא שהוא צרף צבא לא לספק מים ומזון ולא לתקן דרכים אבל החוזרין מערכי המלחמה על פי כהן כגון בנה בית או ארש אשה או נטע כרם מספיקין מים ומזון ומתקנין את הדרכים.
יהיה לביתו אף בשביל ביתו יהיה לרבות את כרמו.
ושמח את אשתו תרגומו ויחדי ית איתתיה והמתרגם ויחדי עם איתתיה טועה הוא שאין זה תרגומו שלושמח אלא ושמח.

(ו) **ריחים** היא תחתונה.

ורכב היא עליונה.

לא יחבול²⁰⁵³ אם בא למשכנו על חובו בב"ד לא ימשכנו בדבר שעושין בהן אוכל נפש.

(ז) **כי ימצא** בעדים והתראה וכן כל כי ימצא שבתורה.
והתעמר בו איני²⁰⁵⁴ חייב עד שישתמש בו.

(ח) **השמר בנגע הצרעת** שלא תתלוש סימני טומאה ולא תקוץ הבהרת.
ככל אשר יורו אתכם אם להסגיר או לטהר או להחליט.

(ט) **זכור את אשר עשה** אם באת ליוהר על הצרעת שלא תלקה בו אל תספר לשון הרע זכור העשוי למרים שדברה באחיה ולקתה בצרעת.

(י) **כי תשה ברעך** תיחוב.

²⁰⁵⁰ בפסוק "תשמור".

²⁰⁵¹ בפסוק "הטמאה".

²⁰⁵² בפסוק "יעבר".

²⁰⁵³ בפסוק "יחבול".

²⁰⁵⁴ צריך לומר "אינו", וכך בדפוס רפ"ד ובכ"י פרמה 3256 ואוקספורד 187. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 111.

משאת מאומה חוב של כלום.

(יב) **לא תשכב בעבוטו**²⁰⁵⁵ לא תשכב ועבוטו עמך.

(יג) **כבא השמש**²⁰⁵⁶ אם כסות לילה ואם כסות יום החזירהו לו בבקר וכתוב באלה המשפטים (שמות כב, כה) עד בא השמש תשיבנו לו כל היום תשיבהו לו וכבא השמש תקחנו. **וברכך** ואם אינו מברכך מכל מקום ולך תהיה צדקה.

(יד) **לא תעשוק**²⁰⁵⁷ **שכיר עני ואביון** לא תעשוק שכיר שהוא עני ואביון ועל העשיר כבר הזהיר (ויקרא יט, יג) לא תעשוק את רעך אביון התאב לכל דבר. **מגרך** זה גר צדק. **בשעריך** זה גר תושב אוכל נבלות. **אשר בארצך** לרבות שכר בהמה וכלים.

(טו) **ואליו הוא נושא את נפשו** אל השכר הזה הוא נושא נפשו למות עלה בכבש נתלה באילן. **והיה בך חטא** מכל מקום אלא שממהרים ליפרע על יד הקורא.

(טז) **לא יומתו אבות על בנים** בעדות בנים ואם תאמר בעון בנים הרי כבר נאמר איש בחטאו יומתו אבל מי שאינו איש מת בעון אביו שהקטנים מתים בעון אבות בידי שמים.

(יז) **לא תטה משפט גר יתום** ועל העשיר כבר הוזהר (דברים טז, יט) לא תטה משפט ושנה בעני לעבור עליו בשני לאוין לפי שנקל להטות משפט עני יותר משל עשיר לפי הזהיר ושנה עליו. **לא תחבול**²⁰⁵⁸ שלא בשעת הלואה.

(יח) **וזכרת** על מנת כן פדיתך לשמור חוקתי אפילו יש בדבר חסרון כיס.

(יט) **ושכחת עומר**²⁰⁵⁹ **בשדה** ולא גדיש מכאן אמרו עומר שיש בו סאתים ושכחו אינו שכחה בשדה לרבות שכחת קמה ששכח מקצת מלקצור. **לא תשוב לקחתו** מכאן אמרו של אחריו הוא שכחה שלפניו אינו שכחה שאינו בבל תשוב. **למען יברכך** אע"פ שבאת לידו שלא בכונה קל וחומר לעושה בכונה אמור מעתה נפלה סלע מידו ומצאה עני ונתפרנס ממנה הרי הוא מתברך עליה.

(כ) **לא תפאר אחריו** לא תטול תפארתו ממנו מכאן שמניחין פאה לאילן. **אחריו** זו שכחה.

(כא) **לא תעולל** מצאת בו עוללות לא תקחם ואי זה עוללות כל שאין לו לא כתף ולא נטף יש לו אחד מהן הרי הן לבעל הבית וראיתי בתלמוד ירושלמי אי זהו כתף פסיגין זה על גב זה נטף אלו התלויות בשדרה ויררדות. **אחריו** זו שכחה.²⁰⁶⁰

פרק כה

(א) **כי יהיה ריב** סופן להיות נגשים למשפט אמור מעתה אין שלום יוצא מתוך מריבה מי גרם ללוט שיפרוש מן הצדיק הוא אומ' מריבה. **והרשיעו את הרשע** יכול כל המתחייב בדין יהא לוקה ת"ל (דברים כה, ב) והיה אם בן הכות הרשע פעמים אינו לוקה נמי הוא הלוקה למד מן הענין (דברים כה, ד) לא תחסום שור בדישו לאו שלא נתק לעשה ולוקין עליו.

(ב-ג) **והפילו השופט**²⁰⁶¹ מלמד שאין מלקין לא עומד ולא יושב אלא מוטה.

²⁰⁵⁵ בפסוק "בַּעֲבוֹטוֹ".

²⁰⁵⁶ בפסוק "כְּבוֹא".

²⁰⁵⁷ בפסוק "תַּעֲשֹׂק".

²⁰⁵⁸ בפסוק "וְלֹא תַחְבֹּל".

²⁰⁵⁹ בפסוק "עֹמֵר".

²⁰⁶⁰ בדפוס רומא דיבור מתחיל זה מופיע בפסוק כ' ושוב בסוף פסוק כא, כאשר בשני הפסוקים כתוב "אחריו". כמו

כן בכ"י 3256. אבל בדפוס רפ"ד פירוש זה מופיע רק בפסוק כ.

²⁰⁶¹ בפסוק "הַשֹּׁפֵט".

לפניו כדי רשעתו ולאחריו כדי שתיים מכאן אמרו מלקין אותו ב' ידות מאחריו ושליש מלפניו²⁰⁶² ואינו נקוד במספר אלא במספר לומר שהוא דבוק במספר ארבעים ולא ארבעים שלמים אלא מנין שהוא משלים לארבעים וכמה הם מ' חסר א'.
לא יוסיף²⁰⁶³ אזהרה למכה את חברו.
ונקלה אחיד כל היום קוררו רשע משלקה הרי הוא אחיד.

(ד) **לא תחסום שור** דבר הכתו' בהווה והוא הדין לכל בהמה חיה ועוף ולכל מלאכה שהיא בדבר מאכל א"כ למה נאמ' שור להוציא אדם.
בדישו יכול יחסמנו מבחוץ ת"ל לא תחסום מכל מקום למה נאמ' די' לומ' לך מה די' שלא נגמרה מלאכתו וגדוליו מן הארץ אף כל כיוצ' בו יצא החולב והמתבץ והמגבן שאין גדוליו מן הארץ יצא הלש והמקטף שנגמרה מלאכתו לחלה.

(ה) **כי ישבו אחים** שהיתה להן ישיבה אחת בעולם פרט לאשת אחיו שלא היה בעולמו.
יחדו המיוחדין בנחלה פרט לאחים מן האם.
ובן אין לו עיין עליו אם יש לו בן או בת או בן הבת או בת הבת או בת הבן.

(ו) **והיה הבכור** גדול אחיו הוא מיבם אותה.
אשר תלד פרט לאילונית.
יקום על שם אחיו זה שייבם את אשתו יטול נחלת המת בנכסי אביו.
ולא ימחה פרט לאשת סריס ששמו מחוי.

(ז) **השערה** כתרגומו לתרע בית דינא.

(ח) **ועמד** בעמידה.
ואמר בלשון הקדש ואף היא דבורה בלשון הקדש.

(ט) **וירקה בפניו** על גבי קרקע.
אשר לא יבנה מכאן למי שחלץ לא יחזור וייבם דלא כתי' אשר לא בנה כיון שלא בנה שוב לא יבנה.

(י) **ונקרא שמו** מצוה על כל העומדין שם לומר חלוץ הנעל.

(יא) **כי ינצו אנשים** סופן באין לידי מכות כמו שנאמר מיד מכהו אין שלום יוצא מתחת ידי מצות.

(יב) **וקצותה**²⁰⁶⁴ **את כפה** ממון דמי בשתו הכל לפי המבייש והמתבייש או אינו אלא וקצותה ממש נאמר כאן לא תחוס ונאמר בעדים (דברים יט, כא) לא תחוס מה להלן ממון אף כאן ממון.

(יג-יד) **גדולה וקטנה**²⁰⁶⁵ גדולה שמכחשת את הקטנה שלא יהא נוטל בגדולה ומחזיר בקטנה.
לא יהיה לך²⁰⁶⁶ אם עשית כן לא יהיה לך כלום.
אבן ואבן משקלות.

(טו) **אבן שלמה וצדק** אם עשית כן יהיה לך ממון הרבה.

(יז) **זכור את אשר עשה לך** אם שקרת במדות הוי דואג מגירווי האויב כדכתי' (משלי יא, א) **מאזני מרמה תועבת ה' וכתוב בתריה** (משלי יא, ב) **בא זדון ויבא קלון**.

(יח) **אשר קרד** לשון מקרה לשון קרי וטומאה שהיה מטמא אותך במשכב זכור ד"א לשון קור וחוס ציננך והפשירך מרתיחתך שהיו האומות יראין להלחם בכס ובא זה והראה מקום לחברו

²⁰⁶² דיבור המתחיל "במספר" חסר בדפוס רומא וכך גם בכ"י פרמה 3256 וכ"י וטיקן 46, אך מצוי בדפוס רפ"ד ובדפוס רגיו די קלבריה ובכ"י לייפציג 1.

²⁰⁶³ בפסוק "ויסיף".

²⁰⁶⁴ בפסוק "וקצתה".

²⁰⁶⁵ כתב "גדולה וקטנה" שלא לפי סדר המילים בפסוק. המילים כתובות בפסוקים יג, יד. ראו הרא"ם. וכן הוא בכ"י פרמה 3256.

²⁰⁶⁶ המילים כתובות בפסוק יג וגם בפסוק יד. רש"י מבאר את פשר הכפילות.

משללא מבטי²⁰⁶⁷ רותחת שאין כל בריה יכולה לירד בה בא בן בליעל אחד וקפץ וירד לתוכי אע"פ שנכוה הקר אותה בפני אחרים.
ויזנב בך מכת זנב חתך מילות וזרק לשמים.
כל הנחשלים חסרי כח מחמת החטאים שהיה הענן פולטם.
ואתה עיף ויגע בצמא דכתיב (שמות יז, ג) ויצמא שם העם למים וכתוב (שמות יז, ח) ויבא עמלק.
ולא ירא עמלק אלהים מלהרע לך.

(יט) **תמחה את זכר עמלק** (שמואל א' טו, ג) מאיש עד אשה מעולל ועד יונק משור ועד שה שלא יהא שם עמלק נזכר לומר אפילו על הבהמה לומר בהמה זו מעמלק היא.

חסלת פרשי' כי תצא

[פרשת כי תבוא]

פרק כו

(א) **והיה כי תבא**²⁰⁶⁸ וירשתה וישבת בה מגיד שלא נתחייבו בבכורים עד שכבשו וחלקו.

(ב) **מראשית** ולא כל ראשית שאין כל הפירות חייבין בבכורים אלא מז' מינין בלבד נאמ' כאן ארץ ונאמ' להלן (דברים ח, ח) ארץ חטה ושעורה וגוי' מה להלן מז' מינין שנשתבחה בהן ארץ ישראל אף כאן שבח הארץ זית שמן²⁰⁶⁹ (דברים ח, ח) זית אגורי ששמנו אגור בתוכו ודבש (דברים ח, ח) זו דבש תמרים.
מראשית אדם יורד לתוך שדהו רואה תאנה שבכרה כורך עליה גמי לסימן ואומר הרי זו בכורים.

(ג) **אשר יהיה בימים ההם** אין לך אלא כהן שיהיה בימך כמות שהוא.
ואמרת אליו שאינך כפוי טובה.
הגדתי היום פעם אחת בשנה ולא ב' פעמים.

(ד) **ולקח הכהן הטנא מידך** להניף אותו כהן מניח ידו תחת ידי בעלים ומניף.

(ה) **וענית** לשון הרמת קול.
ארמי אבד אבי מזכיר חסדי המקום לבן הארמי בקש לעקור הכל כשרדף אחר יעקב ובשביל שחשב לעשות מעלה עליו הכתוב כאלו עשה שאומות העולם חושב להם הב"ה מחשבה כמעשה.
וירד מצרימה ועוד אחרים באו לכלותנו שאחרי זו ירד יעקב למצרים.
במתי מעט שבעים נפש.

(ט) **אל המקום הזה** בית המקדש.
ויתן לנו את הארץ כמשמעו.

(י) **והנחתו** מגיד שנוטלו מיד כהן ואוחז בידו כשהוא קורא וחוזר ומניף.

(יא) **ושמחת בכל הטוב** מכאן אמרו אין קורין מקרא בכורים אלא בזמן שמחה מעצרת ועד החג שאדם מלקט תבואתו ופירותיו ויינו ושמנו אבל מן החג ואילך מביא ואינו קורא.
ולאבותינו²⁰⁷⁰ מכאן שאין הגר קורא שאין יכול לומר (דברים כו, ג) לאבותינו.
אתה והלוי אף הלוי חייב בבכורין אם נטעו אילנות בעריהם.

²⁰⁶⁷ הרווח בין המילים אינו במקום הנכון, ויש לקרוא "משל לאמבטי".

²⁰⁶⁸ בפסוק "אל הארץ".

²⁰⁶⁹ המילים "זית שמן" ו"ודבש" מסומנות כדיבור מתחיל על אף שהן אינן שייכות לפסוק הזה. זוהי שיטתו של דפוס רומא כאשר הוא מבאר מילים מפסוק אחר במסגרת הפסוק המתפרש. בכ"י וטיקן 46 המילים "זית שמן ו"ודבש" מסומנות כמו בדפוס רומא. ראו במדבר לא, יא.

²⁰⁷⁰ המילה איננה בפסוק זה. במהדורת רפ"ד וגם בכ"י פרמה 3256 פירוש זה מופיע בסוף הפסוק, כדיבור המתחיל "והגר אשר בקרבך". דפוס רומא מביא אותו בפסוק זה ומסמנו כדיבור המתחיל, משום שרש"י מבקש לבאר למי עוד לא לקרוא? על אף שהוא כתוב בפסוק טו. ראו במדבר לא, יא.

(יב) **כי תכלה לעשר**²⁰⁷¹ **בשנה השלישית** שתגמור להפריש מעשר של שנה שלישית קבע זמן הביעור והוידוי בערב הפסח של שנה רביעית שני (דברים יד, כח) מקצה שלש שנים תוציא את כל מעשר וגוי נאמר כאן קץ ונאמר להלן (דברים לא, י) מקץ שבע שנים מה להלן רגל אף כאן רגל אי מה להלן חג הסוכות אף כאן חג הסוכות ת"ל כי תכלה לעשר מעשרות של שנה השלישית ברגל שכל מעשרות כלין בו וזהו פסח שהרבה אילנות נלקטין אחר החג נמצאו של שלישית כלין בפסח של רביעית וכל מי ששהא מעשרותיו הצריכו הכתו' לבערו מן הבית.

שנת המעשר שנה שאינו נוהג בו אלא אחד מב' מעשרות שנוהגין בב' שנים שלפניה ששנה ראשונה ושניה שלששמה נוהג בו מעשר ראשון שני (במדבר יח, כו) כי תקחו מאת בני ישראל את המעשי ומעשר שני שני בו (דברים יד, כג) ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך הרי ב' מעשרות ובא ולמדך כאן שבשנה השלישית אינו נוהג מאותן שתי מעשרות אלא אחד ואי זה זה מעשר ראשון ותחת מעשר שני תן מעשר עני שנאמר ונתת²⁰⁷² ללוי את שלו הרי מעשר ראשון לגר ליתום ולאמנה הרי מעשר עני.

ואכלו בשעריך ושבעו תן להן כדי שבען מכאן אמרו אין פוחתין לעני בגרן פחות מחצי קב חטין כו'.

(יג) **ואמרת לפני ה' אלהיך** התודה שנתת מעשרותיך.
בערתי הקדש מן הבית זהו מעשר שני ונטע רבעי ולמדך שאם שהא מעשרותיו של ב' שנים ולא העלן לירושים²⁰⁷³ צריך להעלותן עכשו.
וגם נתתיו ללוי זה מעשר ראשון וגם לרבות תרומה ובכורים.
לגר²⁰⁷⁴ **ליתום ולאמנה** זה מעשר עני.

ככל מצותך נתתים כסדרן לא הקדמתי תרומה לבכורים ולא מעשר לתרומה ולא מעשר שני לראשון שהתרומה קרויה ראשית שהיא ראשונה משנעשית דגן וכתו' (שמות כב, כח) מלאתך ודמעך לא תאחר לא תשנה את הסדר.
לא עברתי ממצותיך לא הפרשתי ממין על שאינו מינו ומן החדש על הישן ולא שכחתי²⁰⁷⁵ מלברכך על הפרשת המעשרות.

(יד) **לא אכלתי באוני**²⁰⁷⁶ מכאן שהוא אסור לאונן.
ולא בערתי ממנו בטמא בין שאני טהור והוא טמא בין שאני טמא והוא טהור והטמא פודהו והדמים מעלה והיכן הוזהר על כך (דברים יב, יז) לא תוכל לאכול בשעריך זו אכילת טומאה כמו שני בפסולי המוקדשין (דברים טו, כב) בשערי' תאכלנו הטמא והטהור אבל זה לא תאכל דרך אכילת שעריך האמו' במקום אחר.
ולא נתתי ממנו למת לעשות לו ארון ותכריכין.
שמעתי בקול ה' אלהי הבאתיו לבית הבחירה.
עשיתי ככל אשר צויתני שמחתי ושמחתי בו.

(טו) **השקיפה ממעון קדשך** עשינו מה שגזרת עלינו ואתה עשה מה שעליך לעשו' (ויקרא כו, ג-ד) אם בחקותי תלכו ונתת גשמיכם בעת'.
אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו לתת לנו וקיימת ארץ זבת חלב ודבש.

(טז) **היום הזה מצוך ה' לעשות**²⁰⁷⁸ בכל יום יהו בעיניך כחדשים כאלו בו ביום נצטוית עליהם.
ושמרת ועשית בכל לבבך²⁰⁷⁹ בת קול מברכתן הבאת הבכורים היום תביא לשנה הבאה כן.

(יז-יח) **האמרת והאמירך**²⁰⁸⁰ אין להן עד מוכיח במקרא ולי נראה שהוא לשון פרישה והבדלה הבדלתו לך מאלהי העמים להיות לך לאלהים והוא הפרישך לו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה.
כאשר דבר לך (שמות יט, ה) והייתם לי סגולה.

(יט) **ולהיותך עם קדוש כאשר דבר לך**²⁰⁸¹ (ויקרא כ, כו) והייתם לי קדושים.

²⁰⁷¹ בפסוק "לעשר את כל מעשר תבואתך".

²⁰⁷² בפסוק "וְנִתְּתָהּ".

²⁰⁷³ חסר האות ל', צריך לומר "ירושלים".

²⁰⁷⁴ בפסוק "ולגר".

²⁰⁷⁵ המילים "ולא שכחתי" אינן דיבור מתחיל.

²⁰⁷⁶ בפסוק "בְּאֵינִי".

²⁰⁷⁷ בפסוק "נתתה".

²⁰⁷⁸ בפסוק "הַיּוֹם הַזֶּה הָיָה ה' אֱלֹהֶיךָ מְצַוֶּךָ לַעֲשׂוֹת".

²⁰⁷⁹ בפסוק "וְשִׁמְרָתָּ וְעָשִׂיתָ אוֹתָם כְּכֹל לְבָבְךָ".

²⁰⁸⁰ בפסוק "הֶאֱמִירְךָ".

²⁰⁸¹ בפסוק "וְלִהְיֶיךָ עִם קָדֹשׁ לְה' אֱלֹהֶיךָ כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר".

פרק כז

(א) **שמור**²⁰⁸² את כל המצוה לשון הווה.

(ב) **והקמות**²⁰⁸³ לך **אבנים** בירדן וכנגדן בעיבל נמצאת אתה אומר ג' מיני אבנים היו י"ב בירדן וכנגדן בהר עיבל וקפלוס והביאום בגלגל במלון כו' כדאי' בסוטה (לה, ב).

(ח) **באר היטב** בשבעים לשון.

(ט) **הסכת ושמע** כתר גומו. **היום הזה נהיית לעם** בכל יום יהו בעיניך כאלו היום נכנסתם עמו בברית.

(יב) **לברך את העם** כדאיתא בסוטה (לב, א) ו' שבטים עלו לראש הר גריזים וששה עלו לראש הר עיבל והכהנים והלויים והארן למטה באמצע הסבו לויים פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו' ואילו ואילו עונין אמן חזרו והפכו פניהם להר עיבל פתחו בקללה (דברים כז, טו) ארור האיש אשר יעשה וגו' ואילו ואילו עונין אמן וכן עד (דברים כז, כו) אשר לא יקים ואומר ארור כו' עד ארור אשר לא יקים.²⁰⁸⁴

(טז) **מקלה** מזלזל לשון (דברים כה, ג) ונקלה אחיך.

(יז) **משיג**²⁰⁸⁵ **גבול רעהו** מחזירו לאחוריו וגונב את הקרקע לשון והושג²⁰⁸⁶ (ישעיהו נט, יד).

(יח) **משגה עור** הסומא בדבר ומשיאו עצה רעה.

(כד) **מכה רעהו בסתר** על לשון הרע אומר ראיתי ביסודו של ר' משה הדרשן י"א ארורים כנגד י"א שבטים וכנגד שמעון לא כתב ארור לפי שלא היה בלבו לברכו לפני מותו כשברך שאר שבטים לא רצה לקללו.

(כו) **אשר לא יקים** כאן כלל כל התורה כולה וקבלוה באלה ובשבועה.

פרק כח

(ד) **שגר אלפיך** ולדי בקרך שהבהמה משגרת ממעיה. **עשתרות**²⁰⁸⁷ **צאנך** כתר גו' ורבותי אמרו למה נקרא שמם עשתרות שמעשרות בעליהן ומחזקות אותם כעשתרות הללו שהם חזקים וגבוהין.

(ה) **טנאך** פירותיך ד"א טנא דבר לח שאתה מסנן בסלים. **משארתיך**²⁰⁸⁸ דבר יבש שנשאר בכלי ואינו זב.

(ו) **ברוך**²⁰⁸⁹ **אתה בצאתך וגו'** שתהא יציאתך מן העולם כביאתך לעולם.

(ז) **בשבעה**²⁰⁹⁰ **דרכים ינוסו** כן דרך הנבהלין לברוח מתפזרין לכל צד.

(כ) **המארה** חסרון כמו (ויקרא יג, נב) צרעת ממארת. **מהומה**²⁰⁹¹ שיגוש קול בהלה.

(כב) **שחפת**²⁰⁹² שבשרו נשחף ונפוח.

²⁰⁸² בפסוק "שמר".

²⁰⁸³ בפסוק "והקמות".

²⁰⁸⁴ ייתכן שהכפילות בסוף הפירוש היא טעות של המגיה.

²⁰⁸⁵ בפסוק "משיג". נוסח בדפוס רומא מצוי גם בכ"י פרמה 3288. ראו כ"י לייפציג 1 ב"על התורה" וההערה שם.

²⁰⁸⁶ בפסוק "והסג".

²⁰⁸⁷ בפסוק "ועשתרות".

²⁰⁸⁸ בפסוק "ומשארתיך".

²⁰⁸⁹ בפסוק "וברוך".

²⁰⁹⁰ בפסוק "ובשבעה".

²⁰⁹¹ בפסוק "המהומה".

קדחת²⁰⁹³ לשון (דברים לב, כב) כי אש קדחה באפי והוא אש שלחולים מלוי בלעז שהיא חמה מאד.

ובדלקת חמה יותר מקדחת ומיני חליים הם.
חרהור²⁰⁹⁴ חולי המחממתו תוך גופו וצמא תמיד למים לשון ועצמי חרה מני חורב (איוב ל, ל) נחר מפוח (ירמיהו ו, כט).

ובחרב יבאן עליך גייסות.
שדפון וירקון²⁰⁹⁵ מכת תבואה שבשדות ושדפון רוח קדים ירקון יובש ופני תבואה מכסיפים ונהפכים לירקון.
עד אבדך עד דתיבד עד אבד אותך שתכלה מאליך.

(כג) **והיו שמיך אשר על ראשך נחשת** קללוי הללו משה מעצמו אמרן ושבתורי' כהני' מפי הב"ה נאמרו כמשמעו (ויקרא כו, יד) ואם לא תשמעו לי ואם תלכו עמי קרי (ויקרא כו, כא) וכאן הוא אומר (דברים כח, טו) לקול²⁰⁹⁶ ה' אלהיך (דברים כח, כב) יככה ה' (דברים כח, כא) ידבק ה' והקל משה בקלותיו לאמרן בלשון יחיד וגם בקללה זו הקל שבראשונות אומר (ויקרא כו, יט) את שמיכם כברזל ואת ארצכם כנחושה שלא יהיו השמים מזיעין כדרך שאין הברזל מזיע ומתוך כך יהי חורב לעולם והארץ מזיעה כדרך שהנחשת מזיע והיא מרקבת פרותיה וכאן הוא אומי' והיו שמיך אשר על ראשך נחשת והארץ אשר תחתך ברזל שיהיו השמים מזיעין אע"פ שלא יריקו מטר מכל מקום לא יהי חורב שלאבדן והארץ לא תהא מזיעה כדרך שאין הברזל מזיע ואין הפירות מרקיבין ומכל מקום קללה היא בין שהיא כנחשת בין שהיא כברזל הארץ לא תוציא פירות והשמים לא יריקו מטר.

(כד) **אבק ועפר** זיקא דבתר מטרא מטר יורד ולא כל צרכו ואין בו כדי להדביק העפר והרוח באה ומעלה אבק ומכסה את הזרעים שהם לחין מן המים ונדבק בהם ועושה טיט ומתיבש ומרקיבן.

(כה) **לזעוה** לאימה ולזיע שיזועו כל שומעי מכתך ויאמרו אוי לנו שלא יבא עלינו כדרך שבא על אלו.

(כו) **שחין רע**²⁰⁹⁷ לח מבחוץ ויבש מבפני.
גרב²⁰⁹⁸ שחין לח.
חרס²⁰⁹⁹ שחין יבש כחרס.

(כז) **תמהון לבב** אוטם לב.

(כט) **עשוק** בכל מעשיך יהא ערער.

(ל) **ישגלנה** לשן שגל פילגש והכתו' כנהו לשבח ישכבנה ותקון סופרים הוא זה.
תחללנו בשנה הרביעית לאכול פרים.

(לב) **וכלות אליהם** מצפות שישובו ואינן שבין (דברים כח, סה) וכליון עינים²¹⁰⁰ כל תוחלת שאינה באה קרויה כליון עינים.

(לז) **לשמה** אישטורדישון כל הרואה אותך ישום עליך.
למשל כשתבא מכה רעה עליהם יאמר זו מכת פלוני.
ולשנינה לשו' ושננתם (דברים ו, ז) ידברו בך וכן תרגומו ולשועי ואשתעי לשון סיפור.

(לח) **יחסלנו** שמכלהו ועל שם כך נקרא חסיל.

(מ) **כי ישל זיתך** ישיר הפירות לשון (דברים יט, ה) ונשל הברזל.

²⁰⁹² בפסוק "בשחֲפֹת".

²⁰⁹³ בפסוק "ויבִקֶּחְתּוּ".

²⁰⁹⁴ בפסוק "ויבִחֲרֶהָ".

²⁰⁹⁵ בפסוק "ויבִשְׁדָּפוֹן ויבִיֶּרְקוֹן".

²⁰⁹⁶ בפסוק "בקולי".

²⁰⁹⁷ בפסוק "בשחין". "שחין רע" הוא כלשון הפסוק: "בשחין רע" (דברים כח, לה).

²⁰⁹⁸ בפסוק "ויגרבי".

²⁰⁹⁹ בפסוק "ויבִחֲרֶהָ".

²¹⁰⁰ מסומן כדיבור מתחיל אף על פי שאין זה מקומו בפרק. נראה שזה בא כהסבר למילה "וכלות" בפסוק לב.

(מב) **יירש הצלצל** יורישנו הארבה יירש יעני צלצל מין ארבה ואי אפשר לפרש לשון ירושה שאם כן היה לו לומר ירש ואי אפשר לומר לשון גירושין שאם כן היה לו לומר יוריש.²¹⁰¹

(מז) **מרוב כל** בעוד שהיה לך כל טוב.

(מט) **כאשר ידאה הנשר** פתאום ודרך מצלחת ויקלו סוסיו.
לא תשמע לשונו לא תכיר לשונו וכן (בראשית מא, טו) תשמע חלום לפתור אותו וכן (בראשית מב, כג) כי שומע יוסף.

(נב) **רדת חומותיך** לשון רדוי וכבוש.

(נג) **במצור** מחמת שיהיו צרין על העיר ויהיה שם מצוק רעבון.

(נד-נה) **הרך בך** הוא הרך הוא הענוג לשון פינוק מהתענג ומרוך מוכיח עליהן ששניהם אחד ואע"פ שהוא מפונק ודעתו קצה לדבר מיאוס ימתק לו לרעבו בשר בניו ובנותיו עד כי תירע עינו בבניו הנותרים מתת לאחד מהם מבשר אחיהם אשר יאכל.
וביתר בניו אשר יותיר מן השחוטים אשר ישחט למאכלו תהא עינו רעה וצרה ליתן להם מבשר בניו הנשחטין.

(נו) **תרע עינה באיש חיקה ובבנה ובבתה** בגדולים.

(נז) **ובשלייתה** אלו הקטנים בכולן תהא עינה צרה כשתאכל האחד מלתת לאשר אצלה מן הבשר.

(נט) **והפלה**²¹⁰² **את מכותך** מכות מופלאות ומובדלות משאר מכות ונאמנות ליסרך לקיים שליחותן.

(נז) **בבניה**²¹⁰³ **אשר תלד** תרע עינה לשחטן ולאכלן בחוסר כל בסתר.

(ס) **אשר יגורת מפניהם**²¹⁰⁴ מפני המכות כשהיו ישראל רואין מכות משונות שבאין על מצריים היו יראין מהם שלא יבאו עליהן תדע שכן כתיב (שמות טו, כו) כל המחלה אשר שמתני במצרים לא אשים עליך אין מיראין את האדם אלא בדבר שהוא יגור ממנו.

(סא) **יעלם** לשון עליה.

(סב) **תחת אשר הייתם ככוכבי השמים** מועטין חלוף מרובין.

(סג) **כן ישיש** את אויביכם להאביד אתכם.
ונסחתם לשון עקירה וכן (משלי טו, כה) בית גאים יסח ה'.

(סד) **ועבדתם**²¹⁰⁵ **שם אלהים אחרים** כתרגומו לא לשון עבודת אלהות אלא מעלה מס וגולגליות לכומרי ע"ז.

(סה) **לא תרגיע** לא תנוח כמו (ישעיהו כח, יב) וזאת המרגעה.
לב רגז לב חרד כתרגומו דחיל כמו (ישעיהו יד, ט) שאול מתחת רגזה לך וכן (שמות טו, יד) שמעו עמים ירגזון.
וכליון עינים מצפות לתשועה ולא תבא.

(סו) **חייד תלויים**²¹⁰⁶ **לך** על הספק כל ספק קרוי תלוי שמא ימות בחרב הבאה עליהם ורבותינו אמרו זה הלוקח תבואה מן השוק.
ולא תאמין בחייד זה הסומך על הפלטר.

²¹⁰¹ פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 124.

²¹⁰² בפסוק "וְהִפְלֵא ה'".

²¹⁰³ בפסוק "וּבְבִנְיָהּ".

²¹⁰⁴ בפסוק "יִגְרֹתֶי".

²¹⁰⁵ בפסוק "וְעַבְדְּתֶי".

²¹⁰⁶ בפסוק "תְּלָאִים".

(סז) **בבקר תאמר מי יתן ערב** שיהא ערב של אמש. **ובערב תאמר מי יתן בקר** שלשחרית שהצרות מתחזקות תמיד ובכל שעה מרובה קללה משל חברתה.

(סח) באניות בספינות בשביה. **והתמכרתם** אתם תבקשו להיות נמכרים לעבדים. **ואין קונה**²¹⁰⁷ כי יגזרו עליכם חרב וכליון ולא יתכן לפרשו לשון ונמכרתם על ידי מוכרים אחרים.

(סט) **לכרות**²¹⁰⁸ את בני ישראל שיקבלו עליהם תורה באלה ובשבועה. **מלבד הברית** קללות הברית שבתורת כהנים שנאמרו בסיני.

פרק כט

(ג-ח) **ולא נתן ה' לכם לב לדעת** להכיר חסד ה' ולדבקה בו. **עד היום הזה** שמעתי שאותו יום שנתן משה ספר תורה לבני לוי כמו שכתוב (דברים לא, ט) ויתנה אל הכהנים בני לוי באו כל ישראל לפני משה אמרו לו משה רבנו גם אנחנו עמדתו בסיני ונתנה לנו ולמה אתה משליט בני שבטך עליה ויאמרו לנו ליום מחר לא לכם נתנה ושמח משה על הדבר ועל זאת אמר להם היום הזה נהיית לעם (דברים כז, ט) היום הזה הבנתי שאתם חפצים ודבקים במקום ותבאו אל המקום הזה (דברים כט, ו) עתה הם רואים אתכם בגדולה וכבוד אל תבעטו במקום ואל ירום לבבכם ושמרתם את דברי הברית הזאת (דברים כט, ח)²¹⁰⁹ ד"א ולא נתן ה' לכם לב לדעת (דברים כט, ג) שאין אדם עומד על סוף דעתו וחכמת משנתו עד ארבעים שנה ולפיכך לא הקפיד עליכם המקום עד היום אבל מכאן ואילך יקפיד לפיכך ושמרתם את דברי הברית (דברים כט, ח).

חסלת פרשת והיה כי תבא

[פרשת נצבים-וילך]

פרק כט

(ט) **אתם נצבים היום כולכם** מלמד שכנסן משה לפני הקב"ה ביום מותו להכניסן בברית. **ראשיכם שבטיכם** ראשיכם לשבטיכם. **זקניכם ושטריכם** חשוב חשוב קודם ואחר כך כל איש ישראל.

(י) **מחוטב**²¹¹⁰ **עציד** מלמד שבאו כנענים להתגיייר בימי משה כדרך שבאו גבעונים בימי יהושע וזהו האמור בגבעונים (יהושע ט, ד) ויעשו גם המה בערמה ונתנם חוטבי עצים ושואבי מים.

(יא) **לעברך בברית** דרך העברה כן היו כורתין ברית עושין מחיצה מכאן ומכאן ועוברין בנתים כמו שנאמר (ירמיהו לד, יח) העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בתריו.

(יב) **למען הקים אותך** כל כך הוא נכנס לטרורח למען קיים אותך לפנינו לעם והוא יהיה לך לאלהים וגוי לפי שדבר לך ונשבע לאבותיך שלא להחליף זרעם באומה אחרת לכך הוא אוסר אתכם בשבועות הללו שלא תקניטוהו מאחר שאינו יכול להבדל מכם עד כאן לפי פשוטו של פרשה ומדרש אגדה למה נסמכה אתם נצבים לקללות לפי ששמעו ישראל צ"ח קללות חוץ ממ"ט שלתורת כהנים הוריקו פניהם אמרו מי יוכל לעמוד באלו התחיל משה מפייסן אתם נצבים היום הרבה הכעסתם למקום ולא עשה מכם כלייה והרי אתם קיימים היום לפנינו כיום הזה שהוא קיים

²¹⁰⁷ בפסוק "קנה".

²¹⁰⁸ בפסוק "לקרת".

²¹⁰⁹ המילים "ותבאו אל המקום הזה" אינן דיבור מתחיל בדפוס רומא. הקטע מהמילים האלו עד "ד"א" חסר בכ"י פרמה 3256, וטיקן 46 ואוקספורד 187. המילים "עתה הם רואים אתכם בגדולה וכבוד" מבטאות את קדושת ה' שאתם עושים כאשר הם רואים אתכם, לפיכך משה מצוה אתכם "אל ירום לבבכם". נוסח זה מובן יותר מהגרסה המקובלת בדפוס רפ"ד "עתה אתם רואים עצמכם בגדולה וכבוד". בכ"י לונדון 26 כתוב "עתה אם רואים אתם בגדולה וכבוד". בכ"י וינה 24 כתוב "עתה אתם רואים אתכם בגדולה וכבוד".

²¹¹⁰ בפסוק "מחטב".

והוא מאפיל והוא מאיר כך האיר לכם והוא עתיד להאיר לכם והקללות והייסורין מקימין ומציבין אתכם לפניו ואף הפרשה של מעלה מזו פיוסין הן אתם ראיתם וכו' ד"א אתם נצבים לפי שהיו ישראל יוצאין מפרנס לפרנס ממשא ליהושע לפיכך עשה אותן מצבה לזרזן וכן עשה יהושע וכן עשה שמואל (שמואל א' יב, ז) התיצבו ואשפטה אתכם כשיצאו מידו ונכנסו לידו של שאול.

(יד) **ואת אשר איננו פה** עם הדורות העתידין להיות.

(טו-יז) **כי אתם ידעתם וגו' ותראו את שקוציהם** לפי שראיתם האומות עובדי ע"ז ושמה השיא לב אחד מכם אותו ללכת אחריהן.

פן יש בכם איש או אשה לפי אני צריך להשביעכם.

ותראו את שקוציהם על שם שהן מאוסין כשקצים.

ואת גלוליהם²¹¹¹ מאוסים כגלל ומוסרחין.

עץ ואבן שלעצים ואבנים ראיתם בגלוי לפי שאין הגוי ירא שמה יגנבו אבל של כסף וזהב עמהם בחדרי משכיותם הם לפי שיראין שמה יגנבו.

פן יש בכם שמה יש בכם.

אשר לבבו פונה היום מלקבל עליו הברית.

שרש פורה ראש ולענה שרש מגדיל עשב מר כגידין שהן מרין כלומר מפרה ומרבה רשע בקרבכם.²¹¹²

(יח) **והתברך בלבבו** לשון ברכה יחשוב בלבבו ברכת שלום לעצמו לומר לא יבואוני קללות הללו אך שלום יהיה לי והתברך כמו והתגלח.

בשרירות לבי במראית לבי כמו (במדבר כד, יז) אשורנו ולא קרוב כלומר מה שלבי רואה לעשות. **למען ספות הרוה את הצמאה** לפי שאוסיף לו פורענו' מה שעשה עד הנה בשוגג והייתי מעביר עליהם וגורם עתה שאצרפם עם המזיד ואפרע ממנו הכל וכן תרג' אונקלוס בדיל לאוספא ליה חטאי שלותא על זדונותא.

רוה שהוא כאדם שכור עושה שלא מדעת.

צמאה²¹¹³ כאדם שעושה מדעת ובתאוה.

(יט) **יעשן אף ה'** על ידי כעס הגוף מתחמם ועשן יוצא מן האף וכן (שמואל ב' כב, ט) עלה עשן באפו ואע"פ שאין זה לפני הב"ה הכתוב משמיע את האוזן כדרך שהיא רגילה ויכולה לשמוע כדרך הארץ.

וקנאתו לשון חמה אינפרימנטו בלע' אחיזת לבישת נקמה ואינו מעביר על המדה.

(כ) **בספר התורה הזה** ולמעלה אומר (דברים כח, סא) בספר התורה הזאת מוסב על התורה הזו מוסב על הספר ועל ידי פסוק הטעמים הם נחלקין לשתי לשונות למעלה הטפחא נתונה תחת הספר והתורה הזאת דבוקין זה לזה לפיכך אמר הזאת וכאן הטפחא נתונה תחת התורה נמצאת ספר התורה דבוקין זה לזה לפיכך לשון זכר נופל אחריו שהלשון נופל על הספר.

(כה) **לא ידעום** לא ידעו בהם גבורת אלהות.

ולא חלק להם לא נתנם לחלקם ואונקלו' תרגם לא אוטיבא להון לא הטיבו להם שום טובה ולשון חלק אותו אלוה שבחרו לא חלק להם שום נחלה וחלק.

(כז) **ויתשם** כתרגומו וטלטלינון וכן (ירמיהו יב, יד) הנני נותשם מעל אדמתם.

(כח) **הנסתרות**²¹¹⁴ לה' ואם תאמרו מה בידינו לעשות אתה מעניש הרבים על ידי הרהורי היחיד (דברים כט, יז) פן יש בכם איש או אשה וגו' ואחר כך (דברים כט, כא) וראו את מכות הארץ והלא אין אדם יודע מטמונותיו שלחברו אין אני מעניש אתכם על הנסתרות שהן לה' והוא יפרע מאותו היחיד אבל הנגלות לנו ולבנינו לבער הרע מקרבנו ואם לא נעשה דין בהם יענשו הרבים למה נקוד על לנו ולבנינו לדרוש שאף על הנגלות לא ענש את הרבים עד שעברו את הירדן משקבלו עליהם השבועה בהר גריזים ובהר עיבל ונעשו ערבים זה לזה.

²¹¹¹ בפסוק "גלליהם".

²¹¹² דברי רש"י על פסוקים טו-יז מהווים פירוש אחד ולא כמה פירושים נפרדים למספר פסוקים. חלקי הפסוקים אינם מובאים לפי סדר הופעתם, וזאת משום שהם חלק מפירוש אחד ולא דיבורי מתחיל נפרדים.

²¹¹³ בפסוק "הַרְוֵה" "הַצְמֵאָה".

²¹¹⁴ בפסוק "הַנְּסִתְרוּת".

(ג) **ושב²¹¹⁵ את שבותך** והשיב לא נאמר אלא ושב למדו רבותי מכאן שהשכינה שרויה עמכם בצרתכם וכשנגאלין הכתי גאולה לעצמו שישב עמהם ועוד יש לומר שגדול קבוץ גליות כאלו הוא עצמו צריך להיות אוהז בידיו איש איש ממקומו כמו שני (ישעיהו כז, יב) ואתם תלוקטו לאחד אחד בית ישראל²¹¹⁶ ואף בגלויות שאר אומות כתוב כן שני (ירמיהו מט, ו) ושבת²¹¹⁷ את שבות בני עמון.

(יא) **לא נפלאות היא ממך** לא מכוסה היא ממך כמו (דברים יז, ח) כי יפלא ארי יתכסי (איכה א, ט) ותרד פלאים ותרד במטמוניות.

(יב) **לא בשמים היא לאמר** שאלו היתה בשמים היית צריך לעלות אחריה וללומדה.

(יד) **כי קרוב אליך הדבר** התורה ניתנה לכם בכתב ובעל פה.

(טו) **את החיים ואת הטוב** זה תלוי בזה אם תעשה טוב הרי לך חיים ואם תעשה רע הרי לך המות והכתוב מפרש והולך היאך.

(טז-יח) **אשר אנכי מצוך היום** הרי הטוב ובו תלוי וחיית ורבית הרי החיים ואם יפנה לבבך הרי הרע ובו תלוי כי אבוד תאבדון הרי המות.²¹¹⁸

(יט) **העידותי בכם²¹¹⁹ את השמים** שהם קיימים לעולם וכאשר תקרא אתכם הרעה יהיו עדים השמים והארץ שאני התריתי בכם על זאת ד"א העידותי בכם היום וגוי אמר להם הסתכלו בשמים שבראתי לשמש אתכם שמה שנו את מדתם שמה לא עלה גלגל חמה מן המזרח והאיר לכל העולם כענין שנאמר (קהלת א, ה) וזרח השמש ובא השמש הסתכלו בארץ שבראתי לשמש אתכם שמה שינת מדתה שמה זרעתם אותם ולא צימחה או שמה זרעתם חטים והעלת שעורים ומה אלו שנעשו לא לשכר ולא להפסד שאם זוכין אין מקבלין שכר ואם חוטאין אינן מקבלין פורענות לא שינו את מדתם אתם שאם זכיתם תקבלו שכר ואם חטאתם תקבלו פורענות על אחת כמה וכמה. **ובחרת בחיים** אני מורה לכם שתבחרו בחיים כאדם האומר לחברו ברור לך חלק יפה ומעמידו על חלק היפה ואומר את זה ברור לך ועל זה נאמר (תהלים טז, ה) ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי הנחת ידי על חלק הטוב ואמרת את זה קח לך.

פרק לא

(ב) **לא אוכל עוד לצאת ולבא²¹²⁰** יכול תשש כחו ת"ל (דברים לד, ז) לא כהתה עינו ולא נס ליחה אלא מהו לא אוכל עוד לצאת ולבא איני רשאי שנטלה ממני הרשות ונתנה ליהושע. **וה' אמי אלי** לא אוכל עוד לצאת לפי שה' אמר אלי לא תעבור את הירדן. **אנכי היום²¹²¹** היום מלאו ימי ושנותי ביום הזה נולדתי וביום הזה אמות ד"א לא אוכל עוד לצאת ולבא בדברי תורה שנסתתמו ממנו מעיינות החכמה.

(ו) **לא ירפך** לא יתן לך רפיון להיות נעזב ממנו.

(ז) **כי אתה תבא²¹²² את העם הזה** ארי את תיעול עם עמא הדין משה אמי ליהושע כי אתה תבא את העם זקנים שבדור עמך לפי דעתם ועצתם אבל הב"ה אמר ליהושע (דברים לא, כג) כי אתה תביא את בני ישראל על כרחן הכל תלוי בך טול מקל והך על קדקדן דבר אחד לדור ולא שני דברים לדור.

(ט) **ויכתוב²¹²³ משה את התורה הזאת** כשנגמרה כולה נתנה לבני שבטו.

²¹¹⁵ בפסוק "ושב ה' אלהיך".

²¹¹⁶ בפסוק "ואתם תלוקטו לאחד אחד בני ישראל".

²¹¹⁷ בפסוק "אשיב".

²¹¹⁸ כל זה פירוש אחד.

²¹¹⁹ בפסוק "העידתי בכם היום".

²¹²⁰ בפסוק "ולבוא".

²¹²¹ דיבור המתחיל אינו לפי סדר המילים בפסוק.

²¹²² בפסוק "תבוא".

²¹²³ בפסוק "ויכתב".

(י-יב) **מקץ שבע שנים** בשנה ראשונה של שמטה תקרא התורה המלך היה קורא מתחלת אלה הדברים כדאיתא בסוטה (מא, א) יושב על בימה של עץ שהיו עושין לו בעזרה האנשים ללמוד והנשים לשמוע והטף להכפיל שכר מביאייהם.

(יד) **ואצונו** ואזרזנו.

(טז) **נכר הארץ** גויי הארץ.

(יז) **והסתרתי פני** כמו שאיני רואה בצרתם.

(כ) **ונאצוני** והכעיסוני וכל לשון ניאוף לשון כעס.

(יט) **את השירה**²¹²⁴ מן (דברים לב, א) האזינו עד (דברים לב, מג) וכפר אדמתו.

(כא) **וענתה השירה הזאת**²¹²⁵ **לעד** שהתירתי בו בתוכה על כל המוצאות אותם. **כי לא תשכח מפי זרעו** הרי זו אבטחה לישראל שאין תורה משתכחת מישראל לגמרי.

(כג) **ויצו את יהושע** שכינה אמרה לו כמו שמפורש (דברים לא, כג) הארץ אשר נשבעתי להם.

(כו) **לקוח**²¹²⁶ כמו (שמות כ, ח) זכור (דברים ה, יא) שמור. **מצד ארון ברית ה'** נחלקו בו חכמי ישראל בבבא בתרא (יד, ב) יש אומרים דף היה בולט מן הארון מבחוץ ושם היה מונח ויש אומי מצד הלוחות היה מונח בתוך הארון.

(כח) **הקהילו אלי** ולא תקע אותו היום בחצוצרות להקהיל את הקהל לפי שנאמר (במדבר י, ב) עשה לך ולא השליט יהושע עליהן ואף בחייו נגנזו קודם יום מותו לקיים מה שנאמר (קהלת ח, ח) ואין שלטון ביום המות.

ואעידה בם את השמים²¹²⁷ ואם תאמר כבר העיד למעלה (דברים ל, יט) העידותי בכס היום לישראל אמר ולארץ ושמים לא אמר בא עכשו לומר האזינו השמים.

(כט) **אחרי מותי כי השחת תשחיתון** והלא כל ימי יהושע לא השחיתו שני (יהושע כד, לא) ויעבדו²¹²⁸ את ה' כל ימי יהושע מכאן שתלמידו של אדם חביב עליו כגופו כל זמן שיהושע קיים נראה למשה כאלו הוא חי.

חסלת פרשת אתם נצבים²¹²⁹

[פרשת האזינו]

פרק לב

(א) **האזינו השמים** שאני מתרה בהם ותהיו עדים בדבר שכן אמרתי להם שאתם תהיו עדים וכן ותשמע הארץ ולמה העיד בהם השמים והארץ אמר משה אני בשר ודם למחר אני מת ואם יאמרו ישראל לא קבלנו עלינו ברית מי בא ומכחישן לפיכך העיד בהם השמים והארץ שהן קיימין לעולם ועוד שאם יזכו יבאו ויטלו שכרן מהן הארץ תתן יבולה והשמים יתנו טלם ואם יתחייבו יד העדים תהיה בו בראשונה שני (דברים יא, יז) ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה אחר כך ואבדתם מהרה על ידי האומות.

(ב) **יערוף**²¹³⁰ **כמטר לקחי** זו העדות שתעידו לי שאני אומר בפניכם תורה נתתי להם לישראל שהיא חיים לעולם²¹³¹ כאשר יערפו טל ומטר יערוף לשון יטיף וכן (דברים לג, כח) יערפו טל (תהלים סה, יב) ירעפון דשן.

²¹²⁴ כתוב אחרי פסוק כ.

²¹²⁵ בפסוק "הזאת לפניו".

²¹²⁶ בפסוק "לקח".

²¹²⁷ על המילה "השמים" אין סימון של דיבור מתחיל.

²¹²⁸ בפסוק "ויעבדו ישראל".

²¹²⁹ כלולה בה גם פרשת וילך.

²¹³⁰ בפסוק "יערוף".

תזל כטל שהכל שמחים בו לפי שהמטר יש מהן עצבים בו כגון עוברי דרכים ומי שבורו מלא יין.
כשעירים לשון (תהלים קמח, ח) רוח סערה כתרגומו כרוחי מטרא רוחות הללו מחזקין את העשבים ומגדלין אותן אף דברי תורה מחזקין את לומדיהן ומגדלין אותן.
וכרביבים טפי מטר ונראה לי על שם שהוא יורה כחץ נקראת רביב כמה דאת אמר (בראשית כא, כ) רובה קשת.
דשא ארבדיץ עטיפת הארץ מכוסה בירק עשב וכל מין ומין לעצמו קרוי עשב.

(ג) **כי שם ה' אקרא** הרי כי משמש בלשון כאשר כמו (ויקרא כג, י) כי תבאו אל הארץ כאשר תבאו כששם ה' אקרא אתם הבו גדל לאלהינו וברכו שמו מכאן שעונין ברוך שם כבוד מלכותו אחר ברכה שבמקדש.

(ד) **הצור תמים פעלו** אף על פי שהוא חזק כשיביא פורענות על עוברי רצונו לא בשטף הוא מביא אלא בדין כי תמים פעלו.
אל אמונה לשלם לצדיקי צדקתם לעולם הבא אע"פ שמאחר את גמולם סופו לאמן את דבריו.
ואין עול אף לרשעים משלם שכר צדקתם בעולם הזה.
צדיק וישר הוא הכל מצדיקים עליו את הדין וישר להצדיק בפי הבריות וראוי להצדיקו.

(ה) **שחת לו** כתרגומו חבילו להון ולא ליה.
בניו מומם בניו היו והשחתה שהשחיתו הוא מומם מומם שלבניו הוא ולא המום שלו.
דור עקש עקום ומעוקל כמו (מיכה ג, ט) ואת כל הישרה יעקשו ובלשון משנה חולדה ששניה עקומות ועקושות.
ופתלתול אטורטיל בלע"י כפתיל הזה שגודלין אותו ומקיפין סביב הגדיל.
פתלתול²¹³² מן התיבות הנכפלות כמו (ויקרא יג, מט) ירקרק אדמדם (תהלים לח, יא) סחרחר.

(ו) **הלה' תגמלו זאת** לשון תמה וכי לפניו אתם מעציבים שיש בידו ליפרע מכם ושהטיב לכם בכל טובות.
עם נבל ששכחו את העשוי להם.
ולא חכם להבין את הנולדות שיש בידו להטיב ולהרע.
אביך קנך שקננך בקן הסלעים ובארץ חזקה שתקנך בכל מיני תקנה.
הוא עשך אומה באומות.
ויכוננך אחר כן בכל מיני בסיס וכן מכם כהנים מכם מלכים מכם לויים כרך שהכל בו.

(ז) **זכור**²¹³³ **ימות עולם** מה עשה בראשונים שהכעיסו לפניו.
בינו שנות דור ודור²¹³⁴ דור אנוש שהציף עליהם מי אוקינוס ודור המבול ששטף ד"א בינו שנות דור ודור לא נתתם לבכם על שעבר בינו שנות ודור²¹³⁵ להבא שיש בידו להיטיב לכם ולהנחיל לכם ימות המשיח ועולם הבא.
שאל אביך זה הנביאי שנקראו אבות כמו שני' באליהו (מלכים ב' ב, יב) אבי אבי רכב ישראל ופרשיו.
זקניך אלו חכמים.
ויאמרו לך הראשונות.

(ח) **בהנחל עליון גוים** כשהנחיל הקב"ה למכעיסיו את חלק נחלתם הציפן ושטפן.
בהפרידו בני אדם כשהפיץ דור הפלגה היה בידו להעבירו מן העולם ולא עשה כן אלא יצב גבולות עמים קיימם ולא אבדם.
למספר בני ישראל בשביל בני ישראל שעתידין לצאת מבני שם ולמספר שבעים נפש של בני ישראל שירדו למצרים הציב גבולות עמים שבעים לשון.

(ט) **כי חלק ה' עמו** למה כל זאת לפי שהיה חלקו כבוש ביניהם ועתיד לצאת ומי הוא חלקו יעקב חבל נחלתו כחבל המשולש כן היה יעקב בשלש זכיות זכותו וזכות אביו וזכות אבי אביו הוא ובניו היו לו לנחלה ולא ישמעאל בן אברהם ולא עשו בן יצחק.

²¹³¹ כך גורס כ"י פרמה 3256 ווטיקן 46. גרסת דפוס רומא ודפוס רפ"ד היא "תורה נתתי לישראל שהיא חיים לעולם כמטר הזה שהוא חיים לעולם, כאשר יערפו השמים טל ומטר". פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 109.

²¹³² בפסוק "ופתלתל".

²¹³³ בפסוק "זכור".

²¹³⁴ בפסוק "דור ודור".

²¹³⁵ צריך להיות כלשון הפסוק "דור ודור".

(י) **ימצאהו בארץ מדבר** אותם מצא לו נאמנים בארץ המדבר שקבלו מלכותו ועולו ותורתו מה שלא עשו עשו וישמעאל שנאמר (דברים לג, ב) וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן. **ובתהו ילל ישימון**²¹³⁶ ארץ ציה ושממה מקום יללת תנים ובנות יענה אף שם נמשכו אחר האמנה ולא אמרו למשה היאך נצא למדבר מקום צרו ושממון כענין שנאמר (ירמיהו ב, ב) לכתך אחרי במדבר.²¹³⁷ **יסובבנהו** שם הקיפן סבבן בעננים סבבו²¹³⁸ בדגלים לדי רוחות סבבן לתחתית ההר כפהו עליהן כגגית.

יבוננהו התורה והבינה. **יצרנהו** מנחש שרף ועקרב ומן האומות. **כאישון** הוא השחור שבעין שהמאור יוצא ממנו ואנקלוס תרגם ימצאהו יספקהו כל צרכו במדבר כמו (במדבר יא, כב) ומצא להם (יהושע יז, טז) לא ימצא לנו ההר אשרינון סחור סחור לשכינתיה אהל מועד באמצע די דגלים לדי רוחות.

(יא) **כנשר יעיר קנו** נהגם ברחמים נשר זה רחמני לבניו אינו נכנס לקנו פתאום עד שיקשקש ומרחף על בניו בכנפיו בין אילן לאילן בין סוכה לחברתה כדי שיעורו בניו ויהא בהן כח לקבלו. **על גוזליו ירחף** אינו מכביד עליהם אלא מחופף נוגע ואינו נוגע אף הקב"ה (איוב לז, כג) שדי לא מצאנוהו שגיא כח כשבא ליתן התורה לא בא עליהם פתאום מרוח אחת אלא מדי רוחות (דברים לג, ב) מסיני בא וזרח משעיר הופיע מהר פארן²¹³⁹ (חבקוק ג, ג) אלוה מתימן יבא היא רוח רביעית. **יפרוש**²¹⁴⁰ **כנפיו יקחהו** כשבא ליטלן ממקום למקום אינו נוטלן כשאר עופות לפי ששאר עופות יראין מן הנשר אבל הנשר אינו ירא אלא מן החץ לפי נושאן על כנפיו אומי מוטב כי החץ ולא בבני אף הב"ה (שמות יט, ד) ואשא אתכם על כנפי נשרים כשרדפו המצרים אחריהם והשיגום על הים היו זורקין בהם אבני בלסטראות (שמות יד, יט-כ) ויסע מלאך האלהים ויבא בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל.

(יב) **ה' בדד** ובטח נהגן במדבר. **ואין עמו אל נכר** לא היה כח מכל אלהי הגוים להראות כחו עמו ולהלחם עמם ורבותינו דרשו על העתיד וכן תרגם אונקלוס ואני אומי דברי תוכחה הם להעיד השמים והארץ שתהא השירה הזאת לעד על שסופם לבגוד ולא זכרו הראשונות שעשה להם ולא הנולדות שעתיד הוא לעשות להן לפיכך צריך ליישב הדבר לכאן ולכאן וכל הענין מוסב על (זברים לב, ז) זכור ימות עולם כך עשה להן וכך עתיד הוא לעשות כל זה היה להן להזכיר.

(יג) **ירכיבהו**²¹⁴¹ **על במתי ארץ** כל המקרא כתרגוי ירכיבהו על במתי ארץ על שם שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות. **ויאכל תנובות שדי** אלו פירות ארץ ישראל שקלין לנוב ולהתבשל מכל פירות העולם. **ויניקהו**²¹⁴³ **דבש מסלע** מעשה היה שאמר אחד לבנו הבא לנו קציעות מן החבית הלך ומצא הדבש צף עליה אמי לו זו שלדבש היא אמר לו השקע ידך לתוכה ואתה מעלה קציעות מתוכה. **ושמן מחלמיש צור** אלו זיתים שלגוש חלב.

(יד) **חמאת בקר וחלב צאן** זה היה בימי שלמה שני (מלכים א' ה, ג) עשרה בקר מריאים ועשרים בקר ומאה צאן.²¹⁴⁴ **עם חלב כרים** זה היה בימי עשרת השבטים שני (עמוס ו, ד) ואוכלים כרים מצאן עם חלב. **כליות חטה** זה היה בימי שלמה שני (מלכים א' ה, ב) ויהי לחם שלמה וגוי'. **ודם ענב תשתה חמר** בימי עשרת השבטים שני (עמוס ו, ו) השותים במזרקי יין.

(יג-יד) **במותי**²¹⁴⁵ **ארץ** לשון גובה. **שדי** לשון שדה. **חלמיש צור** כמו תקפו וחזקו שלסלע כשאינו דבוק לתיבה שלאחריו נקוד חלמיש חמאת בקר הוא שומן הנלקט על פני חלב וחלב צאן חלב שלצאן וכשאינו דבוק²¹⁴⁶ נקוד חלב.

²¹³⁶ בפסוק "ויבתהו ילל ישימון".

²¹³⁷ בפסוק "יסובבנהו".

²¹³⁸ נראה שצריך להיות "סבבן", וכך הגרסה בכ"י אוקספורד 187.

²¹³⁹ בפסוק "מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן".

²¹⁴⁰ בפסוק "יפרוש".

²¹⁴¹ בפסוק "ירכיבהו".

²¹⁴² בפסוק "תנובות".

²¹⁴³ בפסוק "ויניקהו".

²¹⁴⁴ בפסוק "עשרה בקר מריאים ועשרים בקר רעי ומאה צאן".

²¹⁴⁵ בפסוק "במותי".

כרים כבשים.

ואילים כמשמעו.

בני בשן אותם שלבשן היו שמנים חלב כליות חטה חטים שמנים כחלב כליות וגסין ככוליא ודם ענב יין טעם טוב וחשוב²¹⁴⁷ יין בלשון ארמי חמר ואין זה שם דבר אלא משובח בטעם וינוש בלעז ועוד יש לפרש ב' מקראות הללו אחד תרגומו של אנקלוס אשרינון על תוקפי ארעא וגוי.

(טו) **עבית** לשון עובי.

כשית כמו כסית כמו (איוב טו, כז) כי כסה פניו כאדם ששמן מבפנים וכסליו נקפלין מבחוץ וכן הוא אומר (איוב טו, כז) ויעש פימה עלי כסל' כסית יש בלשון הה²¹⁴⁸ לשון כסוי כמו (משלי יב, טז) וכוסה קלון ערום אם היה נקוד כסית היה משמע כסית אחרים.
וינבל צור ישועתו שנהו ובזהו כמו שנאמר (יחזקאל ח, טז) אחוריהם אל היכל ה' אין לך נבל גדול מזה.

(טז) **יקניאוהו בזרים** הבעירו חמתו וקנאתו.

בתועבות במעשים מתועבין במשכב זכור וכשפים שני בהם (ויקרא יח, כב) תועבה.

(יז) **לא אלוה** כתרגומו דלית בהון צורך אלו היה בהן צורך לא היה רעתן כפולה כמו עכשו.
חדשים מקרוב באו²¹⁴⁹ אפילו האומות לא היו רגילין בהן ומי שהיה רואה אותם אומר זה צלם יהודי.

לא שערום אבותיכם²¹⁵⁰ לא יראו מהם לא עמדה שערותם מפניהם דרך שערות אדם לעמוד מחמת יראה כך הוא נדרש בסיפרי ועוד יש לפרש לשון (ישעיהו יג, כא) ושעירים ירקדו שם שעירים הם שדים לא עשו אבותיכם שעירים הללו.

(יח) **תשי** תשכח ורבותי' דרשו כשבא להיטיב לכם אתם מכעיסין לפניו ומתישין כחו מלהטיב לכם.

מחוללך²¹⁵¹ מוציאך מרחם לשון (תהלים כט, ט) יחולל אילות.

(כ) **מה אחריתם** מה תעלה בסופם.

כי דור תהפוכות המה מהפכין רצונו לכעס.

לא אמון²¹⁵² **בם** אין גדולי נכרין בהם כי הוריתים דרך טובה וסרו ממנה אמון לשון (אסתר ב, ז) ויהי אומן את הדסה ד"א אמון לשון אמונה כתרגומו אמרו בסיני (שמות כד, ז) **נעשה ונשמע ולשעה קלה בטלו אבטחתם ועשו העגל.**

(כא) **קנאוני** הבעירו חמתני.

בלא אל במי שאינו אלוה.

בלא עם באומה שאין להם שם שני (ישעיהו כג, יג) הן ארץ כשדים זה העם לא היה בעשו אומר (עובדיה א, ב) בזוי אתה מאד.

בגוי נבל אכעיסם אלו המינים וכן הוא אומר (תהלים יד, א) אמר נבל בלבו.

(כב) **קדחה** בערה.

ותיקד בכס עד היסוד.

ותאכל ארץ ויבולה²¹⁵³ **ותלהט** את ירושלים המיוסדת על ההרים שני (תהלים קכה, ב) ירושלים הרים סביב לה.

(כג) **אספה עלימו רעות** אחביר רעה על רעה לשון (ישעיהו כט, א) ספו שנה על שנה (דברים כט, יח) ספות הרוה ד"א אספה אכלה.

חצי אכלה בם קללה זו לפי הפורענות ברכה היא חצי כלין והן אינן כלין.

²¹⁴⁶ הגרסה של דפוס רומא "וכשאינו דבוק" עדיפה על גרסת דפוס רפ"ד "כשהוא דבוק". גרסת רומא מקבילה לנוסח בדבור המתחיל "חלמיש צור", שגם שם כתוב "כשאינו דבוק".

²¹⁴⁷ הפירוש אינו ברור. אולי צריך להעביר את המילה "יין" ולגרוס "ודם ענב טעם יין טוב וחשוב". כתב יד פרמה

3256 גורס "ודם ענב יין טעם חשוב וטוב".

²¹⁴⁸ בכ"י וטיקן 187 כתוב "יש בלשון הזה לשון כסוי", כלומר האות "ז" חסרה בדפוס רומא. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 110.

²¹⁴⁹ בפסוק "מקרב".

²¹⁵⁰ בפסוק "אֲבֹתֵיכֶם".

²¹⁵¹ בפסוק "מְחַלְלֶךָ".

²¹⁵² בפסוק "אֲמֹן".

²¹⁵³ בפסוק "וַיִּבְלֶה".

(כד) **מזי רעב** אונקלוס תרגם נפחי כפן ואין לו עד מוכיח עליו ומשמו של ר' משה הדרשן שמעתי שיערי רעב מנהגו שלעולם שאדם כחוש מגדל שער על בשרו לשון ארמי שער מזיא דהוה מהפך במזיאיא.

ולחומי רשף שדים נלחמין בהם כמו (איוב ה, ז) ובני רשף יגביהו עוף והם שדים.
וקטב מרירי וכריתת שד ששמו מרירי קטב כריתה כמו (הושע יג, יד) אהי קטבך שאול.
ושן בהמות²¹⁵⁴ מעשה היה שהרחלות נושכות וממיתות.
חמת זוחלי²¹⁵⁵ **עפר** ארס הנחשים המהלכין בגחונן על העפר כמים הזוחלין על הארץ זחילה לשון מרוצת מים על העפר וכן כל מרוצת דבר המשפשף על העפר והולך.

(כה) **מחוץ** לעיר תשכלם חרב הגייסות.
ומחדרים אימה כשבורח ונמלט מן החרב חדרי לבו נוקפין עליו והוא מת ד"א ומחדריי אימה בבית תהיה אימת דבר כמו שני (ירמיהו ט, כ) כי עלה מות בחלונינו וכן תרגם אונקלוס ומתוונא הרגת מותא ד"א מחוץ תשכל חרב על מה שעשיתם בחוץ שני (ירמיהו יא, יג) ומספר חוצות ירושלי שמתם מזבחות לבושת.
ומחדרים אימה על מה שעשיתם בחדרים שני (יחזקאל ח, יב) אשר זקני ישראל עושים איש בחדרי משכיתו²¹⁵⁶.

(כו) **אפאיהם** אמרתי בלבי אפאה אותן ויש לפר' אפאיהם אשיתם פאה להשליכן מעלי ולהפקירן ודוגמתו מצינו בעזרא (נחמיה ט, כב) ותשליכם לפאה²¹⁵⁷ וכן חברו מנחם ואונקלוס שתרג' לשון אף אע"פ שלא יתכן בלשון תרגמו אחר לשון חבריתא השנויה בסיפרי החולקת תיבה זו לשלשה תיבות אמרתי אף אי הם אמרתי באפי אתנם כאלו אינם שיאמרו רואיהם עליהם איה הם.

(כז-כח) **לולי כעס אויב אגור** אם לא שכעס אויב כנוס עליהם להשחית ואם יוכל להם וישחיתם יתלה הגדולה בו ובאלהיו ולא יתלה הגדולה בי וזהו שאמר פן ינכרו צרימו את הדבר לתלות גבורתו בנכרי שאין הגדולה שלו.
פן יאמרו וגו' כי אותו הגוי אובד עצות המה ואין בהם תבונה שאלו היו חכמים ישכילו איכה ירדוף אחד וגו' (דברים לב, ל).

(כט-ל) **יבינו לאחריהם** יתנו לב להתבונן לסוף פורענותן של ישראל איכה ירדוף אחד ממנו אלף מישראל אם לא כי צורם מכרם הסגירן מסרן בידינו.

(לא) **כי לא כצורנו צורם** כל זה היה לאויבים להבין כי ה' הסגירן ולא להם ולאליהם הנצחון שהרי עד הנה לא יכלו אליהם כלום לנגד צורנו כי לא כצורנו צורם כי לא כסלענו סלעם כל צור שבמקרא לשון סלע הוא.
ואויבינו²¹⁵⁸ **פלילים** ועכשו אויבינו שופטים אותנו הרי שצורנו מכרנו להם.

(לב) **כי מגפן סדום**²¹⁵⁹ **גפנם** מוסב למעלה אמרתי בלבי אפאיהם ואשבית זכרם לפי שמעשיהם מעשה סדום ועמורה
שדמות²¹⁶⁰ שדה תבואה כמו (חבקוק ג, יז) ושדמות לא עשה אוכל.
ענבי רוש עשב מר.
אשכלות מורות למו²¹⁶¹ משקה מר ראוי להן לפי מעשיהם פורענותן וכן תרג' אונקלו' תושלמת עובדיהון כמררותהון.

(לג) **חמת תנינים**²¹⁶² **ינים** כתרגומו הא כמרת תניניא כס פורענותהון הנה כמרירות נחשים כוס משתה פורענותם וראש פתנים כוסם שהוא אכזר לנשוך אויב אכזרי יבא ויפרע מהם.

²¹⁵⁴ בפסוק "בְּהַמַּת".

²¹⁵⁵ בפסוק "זֹחֲלִי".

²¹⁵⁶ בפסוק "אֲשֶׁר זָקְנֵי בֵּית יִשְׂרָאֵל עָשִׂים בְּחֶשֶׁד אִישׁ בְּחֶדְרֵי מִשְׁכְּבֵיתוֹ".

²¹⁵⁷ בפסוק "וּתְחַלְקֶם לַפֶּאֱהָ".

²¹⁵⁸ בפסוק "וְאֲבִינֵנוּ".

²¹⁵⁹ בפסוק "סְדוֹם".

²¹⁶⁰ בפסוק "וּמִשְׁדָּמַת".

²¹⁶¹ בפסוק "אֲשֶׁלֶת מְרֹת לְמוֹ".

²¹⁶² בפסוק "תְּנִינִים".

(לד) **הלא הוא כמוס עמדי** כלומר כסבורים הם שנשכחו מעשיהם כולם גנוזים ושמורים לפני הלא הוא פרי גפנם ותבואת שדמותם.

(לה) **לי נקם ושלם** עמי נכון ומזומן פורענות נקם ושלם להם כמעשיהם הנקם ישלם להם גמולם ויש מפרשים ושלם כמו שלום שם דבר הוא והוא מגזרת הדבר²¹⁶³ ואמתי אשלם להם לעת תמוט רגלם כשתתום זכות אבותם שהם סמוכים עליה.

כי קרוב משארצה להביא עליהם יום אידם קרוב ומזומן לפני להביא עליהם יום אידם על ידי שלוחים הרבה.
וחש עתידות²¹⁶⁴ ומהר יבא העתידות להם וחש כמו (ישעיהו ה, יט) ימהר יחישה עד כאן העיד עליהם משה דברי תוכחה להיות השירה הזאת לעד כשתבא להם הפורענות ידעו שאני הודעתים מראש מכאן ואילך העיד עליהם דברי ניוחומין שיבאו עליהן ככלות הפורענות שכתוב למעלה (דברים ל, א) והיה כי יבאו עליך הברכה והקללה וגו'.

(לו) **כי ידין ה' עמו** כשישפוט אותן ביסורין הללו האמורות עליהן כמו (איוב לו, לא) כי בס ידין עמים ייסר עמים כי זה אינו משמש בלשון דהא לתת טעם לדברים הללו של מעלה אלא לשון תחלת דבור כמו (ויקרא כה, ב) כי תבאו אל הארץ כשיבאו עליכם משפטים ויתנחם הב"ה על עבדיו לשוב לרחם עליהם.

יתנחם לשון הפך מחשב' להרע או להיטב כשיראה כי אזלת יד²¹⁶⁵ האויב הולכת ותוקפת עליהם.

ואפס עצור ועצוב²¹⁶⁶ עצור נושע על ידי עוצר ומושל שיעצור בה עזוב עוזר על ידי עוזר עוצר הוא המושל בעם שלא ילכו מפוזרין בצאתם לצבא ולשון עזוב כמו (נחמיה ג, ח) ויעזבו את²¹⁶⁷ ירושלים (ירמיהו מט, כה) איך לא עזבה עיר תהלות.

(לז) **ואמר** הב"ה אי אלוהימו שעבדו.
צור חסיו בו הסלע שהיו מתכסין בו מפני החמה והצנה כלומר שהן בטוחין בו להגין עליהן מפני הרעה.

(לח) **אשר חלב זבחימו** היו אותן אלוהות אוכלין שהיו מקריבין לפניהם ושותין יין נסכיהם.
יהי עליכם סתרה אותו הצור יהי עליכם מחסה ומסתור.

(לט) **ראו עתה** תבינו²¹⁶⁸ מן הפורענות שהבאתי עליכם ואין לכם מושיע ומן התשועה שאושיעכם ואין מוחה בידי כי אני הוא אני להשפיל ואני להרים ואין אלהים עמדי כנגדי למחות בידי.
עמדי דגמתי וכמוני.
ואין מידי מציל הפושעים בי.

(מ) **כי אשא אל שמים ידי** בחרון אפי אשא ידי על עצמי בשבועה ואמרת חי אנכי לעולם.

(מא) **אם שנותי ברק חרבי** אשן את להב חרבי למען היות לה ברק פלנדור בלעי ולמדו רבותי באגדי מתוך לשון המקרא שאמ' ותאחז במשפט ידי לא כמדת הב"ה מדת בשר ודם מדת בשר ודם זורק חץ ואינו יכול להשיבו והב"ה זורק חציו ויש בידו להשיבן כאלו אוחזן בידו שהרי ברק הוא חצו ונאמר כאן ברק חרבי ותאחז במשפט ידי והמשפט הזה לשון פורענות.

(מב) **אשכיר חצי מדם** האויב וחרבי תאכל בשרם.
מדם חלל ושביה זאת תהיה להם מעון דם ישראל ושביה ששבו מהם.
מראש פרעות אויב מפשע תחלת פורענות האויב כשהב"ה נפרע מן האומות פוקד עליהם עונם ועון אבותם מראשית פרצה שפרצו בישראל.

(מג) **הרנינו גוים עמו** לאותו הזמן ישבחו האומות את ישראל שאומריי מה שבחה שלאומה זו שדבקו בהב"ה בכל התלאות שעברו עליהם ולא עזבוהו יודעין היו בטובו ובשבחו.
כי דם עבדיו יקום שפיכת דמים כמשמעו.
ונקם ישיב לצריו על הגזל ועל החמס כענין שני (יואל ד, יט) מצרים לשמה תהיה ואדוי למדבר שממה מחמס בני יהודה²¹⁶⁹ ואוי' (עובדיה א, י) מחמס אחיך יעקב תכסך בושה.

²¹⁶³ בירמיהו ה, יג "וְהִנְבִּיאִים יִהְיוּ לְרוּחַ וְהַדְבָר אֵין בָּהֶם כֹּה יַעֲשֶׂה לָהֶם".

²¹⁶⁴ בפסוק "עֲתִידֹתִי".

²¹⁶⁵ יש נקודה על המילה "כִּי" בלבד משום שזה חלק מהפירוש ואינו דיבור מתחיל.

²¹⁶⁶ בפסוק "וְאָפֶס עֲצוּר וְעֲזוּבִי".

²¹⁶⁷ בפסוק "וְיַעֲזְבוּ יְרוּשָׁלַם".

²¹⁶⁸ כתוב "תבינו", וכן כתוב בכ"י פרמה 3288 ואוקספורד 187. במהדורת רפ"ד ברוב כתבי היד כתוב "הבינו".

וכפר אדמתו עמו ויפייס אדמתו ועמו על הצרות שעברו עליה שעשה בהן האויב וכפר לשון רצוי ופיוס כמו (בראשית לב, כא) אכפרה פניו אניחניה לרוגזיה.

וכפר אדמתו ומהו כפרת אדמתו עמו כשעמו מתנחמין ארצו מתנחמת כן הוא אומר (תהלים פה, ב) רצית ה' ארצך במה רצית שבת שבות יעקב.

בפנים אחרים נדרשת פרשה זו בסיפרי ונחלקו בו ר' נחמיה ור' יהודה ר' יהודה דורש כולה כנגד ישראל ור' נחמיה דור' כולה כנגד האומות ר' יהודה דורשה כלפי ישראל מן אמרתי אפאיהם כמו שפרשתי עד לא ה' פעל כל זאת כי גוי אובד עצות המה אבדו להם התורה שהיא להם עצה נכונה ואין בהם תבונה להתבונן איכה ירדוף אחד מן האומות אלף מהם אם לא כי צורם מכרם כי לא כצורנו הכל כמו שפרשתי עד תכלית ור' נחמיה דורשה כלפי האומות כי גוי אובד עצות המה כמו שפרשתי תחילה עד ואויבינו פלילים כי מגפן סדום גפנם של אומות ולא ישימו לבם עד תכלית הדבר לתת בי הגדולה ענבימו ענבי רוש הוא שאמר כעס אויב אגור על ישראל להרעילן ולהמרירם לפי אשכולות מרורות למו להשקו' אותן על מה שעשו לבניו חמת תנינים יינם מוכן להשקותם על מה שעשו להם כמוס עמדי אותו הכוס שני (תהלים עה, ט) כי כוס ביד ה' לעת תמוט רגלם כענין שני (ישעיהו כו, ו) תרמסנה רגל כי ידין ה' עמו בלשון זה משמש כי בלשון דהא ואין ידין לשון יסורין אלא כי יריב ריבם מיד עושקיהם כי יראה כי אזלת יד ואמר אי אלהימו האויב אומר אי אלהימו של ישראל כמו שאמר טיטוס הרשע כשרגר²¹⁷⁰ את הפרכת כענין שני (מיכה ז, י) ותרא אויבתי ותכסה בוושה האומרה²¹⁷¹ איה אלוהך ראו עתה כי אני אני הוא אז יגלה ישועתי ראו עתה כי אני אני הוא מאתי באה להם הרעה ומאתי תבא להם הטובה ואין מידי מציל מי שיציל אתכי מן הרע' שאביא עליכי כי אשא אל שמים ידי כמי²¹⁷² כי נשאתי תמיד אני משרה שכינתי בשמים כתרגו' ואפי' חלש מלמעלה וגבור למטה אימת חלש על גבור וכל שכן חלש למטה וגבור למעלה ידי מקום שכינתי כמו (במדבר ב, יז) איש על ידו והיה בידי ליפרע מכם אבל אמרתי חי אנכי לעולם אין אני ממהר ליפרע לפי שיש שהות בדבר אני חי לעולם ובדורות אחרונים אני נפרע מהם והיכולת בידי ליפרע מן החיים ומן המתים מלך בשר ודם שהולך למות ממהר ליפרע נקמתו בחייו או שמא ימות אויבו ונמצא שלא פרע נקמתו אבל אני חי לעולם ואם ימותו ואיני נפרע בחייהם אפרע במיתתן ותאחז במשפט ידי כמו שפרשתי אם שנותי יש אם שאינם תלויין כשאשנן ברק חרבי כמו שפרשתי למעלה.

(מד) **הוא והושע בן נון** שבת שלדיווגי הייתה נטלה רשות מזה ונתנה לזה העמיד לו מתורגמן ליהושי' שיהא דורש בחייו שלא יאמרו בחיי רבך לא היה לך להרים ראש ולמה קורהו כאן הושע לומי' שלא יהא דעתו גסה עליו אע"פ שנתנה לו הגדולה ישפיל עצמו כבתחלה.

(מו) **שימו לבבכם** צריך לאדם שיהא לבו ועיניו ואזניו מכוונין לדברי תורה וכן הוא אומי' (יחזקאל מ, ד) בן אדם ראה בעיניך ובאזניך שמע וגו' הרי דברים קל וחומר ומה תכונת הבית שהוא נראה לעינים ונמדד בקנה צריך שיהו עיניו ואזניו מכוונין להבין דברי תורה שהן כהררין התלויין בשערה על אחת כמה וכמה.

(מז) **כי לא דבר רק הוא מכם** לא לחנם אתם יגיעים בה הרבה שכר תלוי בה כי הוא חייכם ד"א אין לך דבר ריקם בתורה שאם תדרשנו שאין בו מתן שכר תדע לך שכן אמרו (בראשית לו, כב) ואחות לוטן תמנע (בראשית לו, יב) ותמנע היתה פילגש לפי שאמרה איני כדאי להיות לאשה הלואי ואהיה פילגש וכל כך למה להודיע שבחן של ישראל שהיו מלכים ואלופים מתאווין לידבק בהן.

(מח) **וידבר ה' אל משה בעצם היום הזה** בג' מקומות נאמי' בעצם היום הזה בנח נאמי' (בראשית ז, יג) בעצם היום הזה בא נח אל התיבה במראית אורו שליום לפי שהיו בני דורו אומי' אם יכנס ביום אנו הורגין אותו ואנו נכנסין על כרחו אמי' הב"ה אני מכניסו בחצי היום וכל מי שיש בידו למחות יבא וימחה במצרים נאמי' (שמות יב, נא) בעצם היום הזה הוציא ה' את²¹⁷³ ישראל ממצרים לפי שהיו מצרים אומרים אם אנו רואים אותם אין אנו מניחין אותם לצאת אלא אנו נוטלין סייפות וכלי זין והורגין בהן אמר הקב"ה אני מוציאן בחצי היום וכל מי שיש בידו למחות יבא וימחה אף כאן במיתתו של משה נאמר בעצם היום הזה לפי שהיו ישראל אומרים אם אנו מרגישין בו אין אנו מניחין אותו אדם שקרע לנו את היס והוריד לנו את המן והגיו לנו את השלו אין אנו מניחין אותו אמר הקב"ה אני מכניסו בחצי היום.

²¹⁶⁹ בפסוק "מִצְרַיִם לְשִׁמְמָה תִּהְיֶה וְאֲדוֹם לְמִדְבַּר שְׁמָמָה תִּהְיֶה מִחֲמַס בְּנֵי יְהוּדָה".

²¹⁷⁰ היפוך אותיות, צריך לומר "כשגדר".

²¹⁷¹ בפסוק "הָאֲמָרָה אֲלֵי אֵיזוֹ ה' אֱלֹהֶיךָ".

²¹⁷² צריך לומר "כמו", וכך הוא בדפוסים ובכתבי היד.

²¹⁷³ בפסוק "את בני".

(נ) **כאשר מת אהרן אחיך** באותה מיתה שנתאווית כשהפשיט אהרן את בגדיו והלבישם לאלעזר וראה את בנו בכבודו אמר לו משה אהרן אחי עלה למטה ועלה פשוט ידיך ופשט פשוט רגליך ופשט עצום עיניך ועצם קפוץ פיך וקפץ אמר משה אשרי מי שמת במיתה זו.

(נא) **על אשר מריתם את פי**²¹⁷⁴ גרמתם למרות פי. **על אשר לא קדשתם אותי** גרמתם לי שלא אתקדש שאמרתי לכם (במדבר כ, ח) ודברתם אל הסלע והם הכוהו והוצרכו להכותו פעמים ואלו דברו אותו ונתן מימיו בלא הכאה היה מתקדש שמי שיהו ישראל אומרין ומה סלע זה שאינו לשכר אם זוכה ואינו לפורענות אם חוטא כך מקיים מצות בוראו אנו לא כל שכן.

(נב) **מנגד** מרחוק כי אם לא תראנה עכשו לא תראנה עוד בחיך כי שמה לא תבא וידעתי כי היא חביבה עליך על כן אני אומר לך עלה וראה את הארץ.

חסלת פרשת האזינו

[פרשת וזאת הברכה]

פרק לג

(א) **וזאת הברכה** לפני מותו סמוך למיתתו שאם לא עכשו אימתי ודרך הצדיקים לצוות ברכתן סמוך למיתתן שכן יצחק אמר ואברכך לפני מותי²¹⁷⁵ זהו פשוטו ומדרשו בא מלאך המות ליטול נשמתו עכב משה על ידו ועמד וברך לפני מלאך המות.²¹⁷⁶

(ב) **ויאמר ה' מסיני בא** פתח תחלה בשבחו של מקום ואחר כך בצרכיהן של ישראל ובשבח שפתח בו יש בו אזכרת זכות לישראל וכל זה דרך חבה גדולה היא כלומר ראויין אלו שתחול עליהם ברכה.

מסיני בא יצאת לקראתם כשבאו להתיצב בתחתית ההר כחתן היוצא לקראת כלה שני (שמות יט, יז) לקראת האלהים למדנו שיצא לקראתם. **וזרח משעיר** שפתח לבני עשו שיקבלו את התורה ולא רצו. **הופיע להם מהר פארן**²¹⁷⁷ שהלך שם ופתח לבני ישמעאל שיקבלוה ולא רצו. **ואתה** לישראל מרבבות קודש ועמו מקצת רבבות מלאכי קדש לא כולן ולא רובן לא כדרך מלך בשר ודם שמראה כל עשרו וגדולתו ביום חופתו. **אש דת** שהיתה כתובה מאז לפניו באש שחורה על גבי אש לבנה כתב להן בלוחות כתב יד ימינו ד"א אש דת כתרגומו שנתנה מתוך האש.

(ג-ד) **אף חובב עמים**²¹⁷⁸ גם חבה יתרה חבב את השבטים כל שבט קרוי עם שהרי בנימן היה עתיד להולך כשאמר הב"ה ליעקב (בראשית לה, יא) גוי וקהל גוים יהיה ממך. **כל קדושו**²¹⁷⁹ **בידך** נפשות הצדיקים גנוזות אותו כענין שנאמר (שמואל א' כה, כט) והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך. **והם תוכו**²¹⁸⁰ **לרגליך** הרי ראויין לכך שהרי תוכו עצמן לתוך תחתית ההר בסיני תוכו לשון פועלו הותוכו לתוך מרגלותיך.

ישא מדברותיך²¹⁸¹ נשאו עליהן עול תורתך מדברותיך המ"ם שבו קרוב ליסוד כמו (במדבר ז, פט) וישמע את הקול מדבר אליו כמו מתדבר אף זה מתדברותיך מה שהיית עתיד להשמיעני לאמר להם ואונקלו' תרגו' שהיו נוסעין על פי דבריך המ"ם בו שמוש משמשת לשון מן ד"א אף חובב עמים אף בשעת חבתן שלאומת העולם שהראית לשבעים אומות פנים שוחקות ומסרת את ישראל בידם.

²¹⁷⁴ בפסוקנו נאמר "על אשר מעלתם בי", אבל רש"י הביא לשון הכתוב במד' כ, כד. וכן הוא בכ"י פרמה 3256 ואוקספורד 187. ראו "ספר זכרון" שטוען ש"טעות סופרים הוא".

²¹⁷⁵ על פי בראשית כז, ז.

²¹⁷⁶ השינויים בפירוש זה לעומת הגרסה המקובלת היום נדונים בחטיבה ראשונה, עמ' 85.

²¹⁷⁷ בפסוק "הופיע מהר פארן". המילה "להם" איננה בפסוק, אך דפוס רומא מסמן את המילים "הופיע להם" כדיבור מתחיל. אחרי המילים "מהר פארן" יש רווח, וכך גם במהדורת רפ"ד. ראו דברים ד, כח; לג, כא, שיש בהם תוספת מילה כדיבור המתחיל שאיננה בפסוק.

²¹⁷⁸ בפסוק "חבב".

²¹⁷⁹ בפסוק "קדשו".

²¹⁸⁰ בפסוק "תוכו".

²¹⁸¹ בפסוק "מדברותיך".

כל קדושי²¹⁸² בידך הצדיקים דבקו בך ולא משו מאחריך ואתה שומרם והם תוכו לרגלך מתמצעין ומתכנסין תחת צלך ישא מדברותיך מקבלין גזרותיך ודתותיך בשמחה ואלה הם הדברים תורה אשר צוה לנו ה' על ידי משה מורשי היא לקהלת יעקב אחזנוה ולא עזבנוה.

(ה) **ויהי** הב"ה בישורון מלך תמיד עול מלכותו עליהם בכל התאסף ראשי חשבון אסיפתם ראשי כמו (שמות ל, יב) כי תשא את ראש ראוין אלו שאברכס ד"א בהתאספם יחד באגודה אחת ושלוש ביניהם הוא מלכם ולא כשיש מחלוקת ביניהם.

(ו) **יחי ראובן** בעולם הזה. **ואל ימות²¹⁸³** בעולם הבא שלא יזכור לו מעשה בלהה. **ויהי מתיו מספר** יהי נמנה במנין שאר אחיו דוגמא היא זו (בראשית לה, כב) וישכב את בלהה ויהיו בני יעקב שנים עשר לא יצא מן המנין.

(ז) **וזאת ליהודה** סמך יהודה אצל ראובן מפני ששניהם הודו על קלקול שבידם שני (איוב טו, יח-יט) אשר חכמים יגידו וגוי להם לבדם וגוי ועוד פרושו רבותי כל מ' שנה שהלכו ישראל במדבר היו עצמות יהודה מגולגלין בארון מפני נדוי שקבל עליו שני וחטאתי לאבי כל הימים²¹⁸⁴ אמר משה מי גרם לראובן שיודה במעשה בלהה יהודה וזאת ליהודה כו'. **שמע ה' קול יהודה** תפלת דוד ושלמה ואסא מפני הכושיים ויהושפט מפני העמונים וחזקיה מפני סנחריב. **ואל עמו תביאנו** לשלום מפני המלחמה.

רב לו יריבון עמו ינקום נקמתו. **ועזר מצריו תהיה** על יהושפט נתפלל על מלחמת רמות בגלעד (דברי הימים ב' יח, לא) ויזעק יהושפט וה' עזרו ד"א שמע ה' קול יהודה כאן רמז ברכה לשמעון מתוך ברכותיו של יהודה ואף כשחלקו ארץ ישראל נטל שמעון מתוך גורלו של יהודה שני (יהושע יט, ט) מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון.

(ח) **וללוי אמר** על לוי אמר. **תומיך²¹⁸⁵ ואוריך** כלפי שכניה מדבר. **אשר נסיתו במסה** שלא נתלוננו עם שאר המלינים. **תריבהו על מי מריבה** כתרגומו נסתקפת לו לבא בעלילה אמר משה (במדבר כ, י) שמעו נא המורים אהרן ומרים מה עשו.²¹⁸⁶

(ט) **האומר²¹⁸⁷ לאביו ולאמו לא ראיתו** כשחטאו בעגל ואמרתי (שמות לב, כו) מי לה' אלי ויאספו אליו כל בני לוי וצויתים להרוג את אבי אמן והוא מישראל או את אחיו מאמו או בן בתו וכן עשו ואי אפשר לפרש אביו ממש ואחיו מאביו ובניו ממש שהרי לויים הם ושבת לוי לא חטאו בעגל אפי אחד מהן שנאמר כל בני לוי. **כי שמרו אמרתך** (שמות כ, ג) לא יהיה לך אלהים אחרים. **ובריתך ינצורו²¹⁸⁸** אותם שנולדו במדבר וישראל לא היו מלים את בניהם והם היו מלין את בניהם.

(י) **יורו משפטיך** ראוין אלו לכך. **וכליל** זו עולה.

(יא) **מחץ מתננים קמיו** מחץ קמיו מכת מתננים כענין שני (תהלים סט, כד) ומתניהם תמיד המעד ועל המעוררי על הכהונה אמ' כן ד"א ראה שעתידין חשמוני ובניו להלחם ביונים ונתפלל עליהן לפי שהן מועטין י"ב בני חשמוני ומתתיה ובניו כנגד כמה רבבות לכך אמר ברך ה' חילו. **ומשנאיו מן יקומו** מחץ משנאיו מהיות להם תקומה.

²¹⁸² בפסוק "קדושי".

²¹⁸³ בפסוק "ימות".

²¹⁸⁴ בפסוק "וחטאתי לך כל הימים" (ברי מב, ט).

²¹⁸⁵ בפסוק "תמִיך".

²¹⁸⁶ במהדורת רפ"ד הנוסח הוא "ד"א נסתקפת לוי", אבל בכ"י פרמה 3256 כתוב כמו ברומא. פירוש רש"י זה צריך

עיון. מהמילים "נסתקפת לו לבא בעלילה" עולה שפירוש זה מבוסס על דעת מדרש ספרי דברים, פסקה שמוט, ולכאורה הוא שונה מדעת אונקלוס. כ"י לייפציג 1 אינו מביא את המילים "ד"א".

²¹⁸⁷ בפסוק "האמר".

²¹⁸⁸ בפסוק "ינצורו".

(יב) **לבנימן אמר** לפי שברכת לוי בעבודת קרבנות ובנין בית המקדש בחלקו שלבנימן סמכן זה לזה וסמך יוסף אחריו שמשכן שילה היה בחלקו שנאמר (תהלים עח, סז) וימאס באהל יוסף ולפי שבית העולמים היה חביב משילה הקדים בנימן ליוסף.
חופף²¹⁸⁹ מכסה אותו ומגין עליו כל היום לעולם משנבנתה ירושלים לא שרתה שכינה במקום אחר.

ובין כתיפיו²¹⁹⁰ **שכן** בגובה ארצו היה בית המקדש אלא שנמוך כ"ג אמות מעין עיטס ושם היה דעתו שלדוד לבנותו כדאי בשחיטת קדשים (זבחים נד, ב) אמרי נתתיה בה פורתא משום דכתי' ובין כתפיו שכן אין לך נאה בשור יותר מכתפיו.

(יג) **מבורכת**²¹⁹¹ **ה' ארצו** לא היה בנחלת כל השבטים ארץ מלא' כל טוב כארצו שליוסף.
מגד²¹⁹² לשון עדנים ומתק.
ומתהום שהתהום עולה ומלחלח אותה מלמעלה אתה מוצא בכל השבטים ברכתו מעין ברכת יעקב.

(יד) **וממגד תבואות**²¹⁹³ **שמש** שהיתה ארצו פתוחה לחמה וממתקת את הפירות.
גרש ירחים שהארץ מגרשת ומוציאה מחדש לחדש.

(טו) **ומראש הררי קדם** ומבורכת מראשית בשול פירות שהריו מקדימין לבכר פירותיהן ד"א מגיד שקדמה ברייתן לשאר הרים.
גבעות עולם גבעות העושות פירות לעולם ואינן פוסקות מעוצר גשמים.

(טז) **ורצון שוכני**²¹⁹⁴ **סנה** כמו שוכן סנה ותהי ארצו מבורכת רצונו ונחת רוחו שלקב"ה הנגלה עלי תחלה בסנה.
רצון נחת רוח ופיוס כל רצון שבמקרא כן תבאתה ברכה זו לראש יוסף.
נזיר אחיו שפירש מאחיו במכירתו.

(יז) **בכור שורו** יש בכור לשון גדולה כמו (תהלים פט, כח) גם²¹⁹⁵ אני בכור אתנהו וכן (שמות ד, כב) בני בכורי מלך היוצא ממנו והוא יהושע שורו כחו קשה כשור לכבוש כמה מלכים.
הדר לו הדר נתן לו שני (במדבר כז, כ) ונתת מהודך עליו.

וקרני ראם כח השור ויופי קרני ראם.
אפסי ארץ ל"א מלכים אפשר שמארץ ישראל היו כולן אלא אין לך מלך ושליט שלא קנה פלטרין ואחוזה בארץ ישראל שהיא חשובה לכולם שני (ירמיהו ג, יט) צבי היא לכל הארצות (יחזקאל כ, ו) נחלת צבי צבאות גוים והן הרבבות המנוגחין שהרג יהושע שבא משבט אפרים והם אלפי מנשה האלפים שהרג גדעון במדין שני (שופטים ח, י) וזבח וצלמונע בקרקר ואלפים נמנו שם.

(יח) **ולזבולון**²¹⁹⁶ **אמר** אלו ה' שבטים שברך באחרונה זבולון וגד ונפתלי דן ואשר כפל שמותיהן להחזיקן ולהגבירן לפי שהיו חלשים מכל השבטים והם שהוליד יוסף לפני פרעה שני (בראשית מז, ב) ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים לפי שנראים חלשים ולא ישים אותם שרי מלחמות.
שמח זבולון²¹⁹⁷ **בצאתך וישכר**²¹⁹⁸ **באוהליך** לפי שיששכר וזבולון עשו שותפות זבולון יושב לחוף ימים ויוצא לפרקמטיא ומשתכר ונותן לתוך פיו של יששכר והם יושבין ועוסקין בתורה לפיכך הקדים זבולון ליששכר שתורתו שליששכר על ידי זבולון היתה.
שמח זבולון בצאתך לסחורה.

ויששכר הצלח בשבתך באהליך לעסוק בתורה ולישב לעבר שנים ולקבוע חדשים שנאמי' (דברי הימים א' יב, לג) ומבני יששכר יודעי בינה לעיתם וגו' מאתים ראשי סנהדריות היו ממנו ועל פיהן קביעת עבוריהן ועתיהן.

(יט) **עמים** שלשבטי ישראל.

הר יקראו להר המוריה נאספו כל אסיפה על ידי קריאה היא ושם יזבחו ברגלים זבחי צדק.

²¹⁸⁹ בפסוק "חופף".

²¹⁹⁰ בפסוק "כְּתִפָּיו".

²¹⁹¹ בפסוק "מִבְּרָכָת".

²¹⁹² בפסוק "מִמְּגֵד".

²¹⁹³ בפסוק "תְּבוֹאוֹת".

²¹⁹⁴ בפסוק "שְׁכֵנָיו".

²¹⁹⁵ בפסוק "אף".

²¹⁹⁶ בפסוק "וּלְזַבּוּלֹן".

²¹⁹⁷ בפסוק "וַיִּשְׁכַּר".

²¹⁹⁸ בפסוק "וַיִּשְׁכַּר".

כי שפע ימים ינקו²¹⁹⁹ יששכר וזבולון ויהיה להם פנאי לעסוק בתורה. **ושפוני**²²⁰⁰ **טמוני חול** כסויי טמוני חול טרית וחלזון וזכוכית לבנה היוצאת מן הים ומן החול ובחלקם של זבולון היה כדאמרי' במסכת מגלה (ו, א) (שופטים ה, יח) זבולון עם חרף נפשו למות (שופטים ה, יח) משום דנפתלי על מרומי שדה והיה מתרעם זבולון על חלקו ואומר לאחי נתת שדות וכרמים וכוי שפוני לשון כסוי כמו (מדרש אגדה ו, ט) ויספון את הבית (שם ז, ג) ספון בארז ומתורגם מטלל בארזיא ד"א עמים הר יקראו על ידי פרקמטיא של זבולון תגרי אומות העולם באין לארצו והיא עומדת על הספר והם אומרים הואיל ונצטערנו עד כאן נלך לירושלים נראה מה יראתה של אומה זו ומה מעשיה והן רואין כל ישראל עובדין לאל אחד ואוכלים מאכל אחד לפי שהאומות אלוהו של זה לא כאלוהו של זה ומאכלו של זה לא מאכלו של זה והם אומרים אין לך אומה כשרה כזו ומתגייירין שם שנאמר שם יזבחו זבחי צדק כי שפע ימים ינקו היה נותן להן ממון בשפע.

(כ) **ברוך מרחיב גד** מלמד תחומה שלגד מרחיב והולך כלפי מזרח. **כלביא שכן** לפי שהיה סמוך לספר לפי נמשל כאריות שכל סמוכי ספר צריכים להיות גבורים. **וטרף זרוע אף קדקד** הרוגייהם היו נכרים חותכין הראש עם הזרוע במכה אחת.

(כא) **וירא ראשית לו** ראה ליטול חלקו בסיחון ועוג ראשי' כבוש הארץ כי ידע כי שם בנחלתו חלקת שדה קבורת מחוקק והוא משה אותה חלקה ספונה וטמונה מכל בריה שני (דברים לד, ו) ולא ידע איש את קבורתו. **ויתא גד ראשי עם**²²⁰¹ כשהיו הולכין לפני ישראל החלוץ בכבוש הארץ לפי שהיו גבורים וכן הוא אומ' ואתם תעברו חלוצים²²⁰² לפני אחיכם (דברים ג, יח). **צדקת ה' עשה** שהאמינו דבריהם ושמרו אבטחתן לעבור את הירדן עד שכבשו וחלקו ד"א ויתא ראשי עם צדקת ה' עשה על משה אמ'.

(כב) **דן גור אריה** אף הוא היה סמוך לספר לפיכך מושלו באריות. **יזנק מן הבשן** כתרגומו שהיה הירדן יוצא מחלקו ממערת פמיס והיא לשם שהיא בחלקו שלדן שני (יהושע יט, מז) ויקראו ללשם דן וזינוקו וקילוהו מן הבשן ד"א מה זינוק זה יוצא ממקום אחד ונחלק לשני מקומות כך חלקו שלדן נטלו בשני מקומות תחלה נטלו בצפונית מערבית עקרון וסביבותיה ולא ספקו להם ובאו עד לשם שהיא פמיאס והיא בצפוני מזרחי²²⁰³ שהרי הירדן יוצא ממערת פמי' והיא במזרח שלארץ ישראל ובא מן הצפון לדרום וכלה בקצה ים המלח שהיא במזרח יהודה שנטל בדרומה שלארץ ישראל²²⁰⁴ כמו שמפוי בספי יהושע והוא שני (יהושע יט, מז) ויצא הגבול בני דן מהם ויבאו וילחמו עד לשם²²⁰⁵ יצא גבולה מכל אותה הרוח שהתחילו לנחול בה.

(כג) **שבע רצון** שהיתה ארצו שבעת רצון לכל יושביה. **ים ודרום** ים כנרת נפלה בחלקו ונטל מלא חרם בדרומה לפרוש חרמים ומכמורות. **ירשה** לשון צווי כמו (דברים א, כא) עלה רש והטעם שהוא ברי"ש מוכיח כמו ירש ידע לקח שמע כשתוסיף בו ה"א מנוגן למעלה ידעה לקחה שמעה אף כאן ירשה לשון צווי ובמסורת הגדולה מצאתיו באל"ף בי"ת וטעמיהון לעיל.

(כד) **ברוך מבנים אשר** ראיתי בסיפרי אין לך בכל השבטים שנתברך בבנים כאשר ואיני יודע כיצד. **יהי רצוי אחיו** שהיה מרצה אחיו בשמן אנפקינון ד"א שיהו בנותיו נאות והוא שני בדברי הימים (א' ז, לא) הוא אבי ברזית שהיו בנותיו נישאות לכהנים גדולים ולמלכים הנמשחים בשמן זית. **וטובל בשמן רגלו** שהיתה ארצו מושכת שמן כמעין פעם אחת נצטרכו אנשי לדוקיא לשמן ומנו פולמוסטוס אחד כו' כדאיתא במנחות (פה, ב).

²¹⁹⁹ בפסוק "ינקו".

²²⁰⁰ בפסוק "ושפוני".

²²⁰¹ המילה "גד" איננה בפסוק, אך היא כלולה בדיבור המתחיל. ראו שיטה זו בדפוס רומא גם בדברים ד, כח. פסוק זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 128.

²²⁰² בפסוק "חלוצים תעברו". נוסח זה כולל דיבור מתחיל מורחב ושינוי סדר המילים בפסוק. הוא נמצא גם בכ"י ווטיקן 46.

²²⁰³ כנראה צריך להיות "מזרחית".

²²⁰⁴ מודפס בלי יו"ד בתחילת המילה.

²²⁰⁵ בפסוק "ויצא גבול בני דן מיהם ויעלו בני דן וילחמו עם לשם".

(כה) **ברזל ונחשת מנעליך**²²⁰⁶ עכשו מדבר כלפי ישראל שיהו גבורים יושבין בערי הספר ונועלין אותה שלא יהיו אויבים יכולים ליכנס לה כאלו היא סגורה במנעולין של ברזל ד"א ברזל ונחשת מנעליך ארצך נעולה בהרים שחוצבין בהן ברזל ונחשת וארצו של אשר היתה נעולה לארץ ישראל.

וכימין דבאך וכימים שהם טובים לך שהם ימי נעורין כן יהיו ימי זקנתך שהם דובים ומתמוטטי ד"א וכימין דבאך כמנין ימין כל הימים שאתם עושים רצונו של מקום יהי דבאך שכל הארצות יהו דובאות כסף לארץ ישראל שתהא מבורכת בפירות וכל הארצות מתפרנסות הימנה ומושכות לשם כספם וזהבם הכסף כלה מהם שהם מזיבוי אותם לארצכם.

(כו) **אין כאל ישורין**²²⁰⁷ דע לך ישורין שאין כאל בכל אלהי העמים ולא כצורך צורם רוכב הוא אלוה שבעזרך שמים. **ובגאותו** הוא רוכב שחקים.

(כז) **מעונה אלהי קדם**²²⁰⁸ למעון הם השחקים לאלהי קדם שקדם לכל האלהים וברר לו שחקים לשבתו ומעונתו ומתחת מעונתו כל בעלי זרוע שוכנים זרועות עולם²²⁰⁹ סיחון ועוג ומלכי כנען שהיו זרועיו של עולם לפי בעל כרחם יחרדו ויזועו וכחם חלש מפניו ולעולם אימת גבוה על הנמוך והוא שהגבורה שלו בעזרך. **ויגרש מפניך אויב ויאמר השמד** אותם. **מעונה** כל תיבה הצריכה למ"ד בתחלתה הטל לה ה"א בסופה.

(כח) **בטח ביד** כל יחיד ויחיד איש תחת גפנו ותחת תאנתו מפוזרין ואין צריכין להתאסף יחד מפני האויב. **עין יעקב** כמו (במדבר יא, ז) עין²²¹⁰ הבדולח כעין הברכה שברכך יעקב ולא כבדד שאמר ירמיה (ירמיהו טו, יז) איכה ישבה בדד אלא כעין הבטחה שהבטיחן יעקב (בראשית מח, כא) והיה אלהים עמכם וגו'. **יערפו** יטפו כמו יערפו טל²²¹¹ אף ברכתו שליחצק נתוספה על ברכתו שליעקב (שם כז, כח) ויתן לך האלהים מטל השמים.

(כט) **אשריך ישראל** אחר שפרט לך הכתוב ברכות שלכל אחד אמ' להם מה לי לפרוט כולם כולכם שוין אשריך ומי כמוך תשועתך בה' אשר הוא מגן עזרך ואשר חרב גאותך ויכחשו אויביך לך כגון הגבעונים שאמרו (יהושע ט, ט) מארץ רחוקה²²¹² באו עבדיך ואתה על במותימו תדרוך כענין שני (יהושע י, כד) שימו את רגליכם על צוארי המלכים האלה.

פרק לד

(א) **מערבות**²²¹³ **מואב אל הר נבו** כמה מעלות היו ופסען משה בפסיעה אחת. **את כל הארץ** הראהו כל ארץ ישראל בשלותה והעתידי להציק לה. **עד דן** הראהו בני דן עובדי ע"ז שני (שופטים יח, ל) ויקימו להם בני דן את הפסל והראהו שמשון שעתיד לצאת מדרך להושיע את ישראל.

(ב) **ואת כל נפתלי** הראהו ארץ ישראל בשלותה ובחורבנה והראהו ברק ודבורה מקדש נפתלי נלחמים עם סיסרא. **ואת ארץ אפרים** בשלותה ובחורבנה הראהו יהושע נלחם עם מלכי כנען הבא מאפרים וגדעון שבא ממנשה נלחם עם מדין ועמלק. **ואת כל ארץ יהודה** בשלותה ובחורבנה מלכות בית דוד ונחונה. **עד הים האחרון** ארץ המערב בשלותה ובחורבנה ד"א אל תיקרי הים האחרון אלא היום האחרון כל המאורעות לישראל עד שיחיה הב"ה את המתים.

²²⁰⁶ בפסוק "וְנַחֲשֶׁת מִנְעֻלֶיךָ".

²²⁰⁷ בפסוק "יְשׁוּרִין".

²²⁰⁸ בפסוק "מִעֲנָה".

²²⁰⁹ המילים "זרועות עולם" אינן מסומנות כדיבור מתחיל.

²²¹⁰ בפסוק "כַּעֲיִן".

²²¹¹ נוסח זה של דפוס רומא משובש. מצאתי אותו רק בכ"י אקספורד 187. נוסח יותר מובן נמצא בדפוס רפ"ד ובכ"י

לייפציג 1, פרמה 3256, לונדון 26 ווטיקן 46. הנוסח שם הוא: "יערפו יטפו. אף שמינו יערפו טל אף ברכתו..." פסוק

זה נדון בחטיבה ראשונה, עמ' 110.

²²¹² בפסוק "רחוקה מאד".

²²¹³ בפסוק "מִעֲרַבְתָּ".

(ג) **ואת הנגב** את הדרום ד"א מערת המכפלה שני (במדבר יג, כב) ויעלו בנגב ויבא עד חברון.
ואת הככר הראהו שלמה יוצק כלי בית המקדש שני (מלכים א' ז, מו) בככר הירדן במעבה האדמה.²²¹⁴

(ד) לאמר לזרעך אתננה הראיתיך בעיניך כדי שתאמר לאברהם ליצחק וליעקב שבועה שנשבע הב"ה לכם קיימה וזהו לאמר לכך הראיתיך לך אבל גזרה מלפני היא ששמה לא תעבור שאלו כן הייתי מקיימך עד שתראה אותם נטועין וקבועין בה.

(ה) **וימת שם משה** אפשר משה מת וכתב וימת משה אלא מכאן ואילך כתב יהושע ר' מאיר אומר אפשר ספר תורה חסר כלום והוא אומר (דברים לא, כו) לקוח את ספר התורה אלא הקב"ה קורא ומשה כותב בדמע.
על פי ה' בנשיקה.

(ו) **ויקבור אותו בגיא**²²¹⁵ הקב"ה בכבודו ר' ישמעאל אומר הוא קבר את עצמו וזה אחד משלשה אתים שהיה ר' ישמעאל דורש כיוצא בו (במדבר ו, יג) ביום מלאת ימי נזרו יביא אותו הוא מביא את עצמו וכן (ויקרא כב, טז) והשיאו אותם עון אשמה הן משיאין עצמם.
מול בית פעור קברו מוכן שם מששת ימי בראשית לכפר עון פעור וזה אחד מן הדברים שנבראו בין השמשות מששת ימי בראשית.

(ז) **לא כהתה עינו ולא נס ליחה**²²¹⁶ לחלוחית שבו לא שלט בו רקבון ולא נהפך תאר פניו.

(ח) **בני ישראל** הזכרים אבל באהרן מתוך שהיה אוהב שלום ונותן שלום בין איש לרעהו בין אשה לבעלה נאמר (במדבר כ, כט) כל בית ישראל זכרים ונקבות.

(י) **אשר ידעו ה' פנים אל פנים** שהיה לבו גס בו ומדבר אליו בכל עת שרוצה כענין שנאמר (שמות לב, ל) ועתה אעלה אל ה' (במדבר ט, ח) עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם.

(יב) **ולכל היד החזקה** שקבל את התורה בלוחות בידו.
ולכל המורא הגדול נסים וגבורות שבמדבר הגדול והנורא.
לעיני כל ישראל שנשאו לבו לשבור הלוחות לעיניהם שנאמר (דברים ט, יז) ואשברם לעיניכם והסכימה דעת הקב"ה לדעתו שני (שמות לד, א) אשר שברת ישר כחך ששברת אשרי תלמיד שרבו מודה לו.

חסלת פרשת וזאת הברכה ובו נגמרה המלאכה שבח לאל רם ונשא

²²¹⁴ בפסוק "בכפר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה".

²²¹⁵ בפסוק "ויקבר אתו בגיא".

²²¹⁶ בפסוק "לחה".

ביבליוגרפיה

א. כתבי היד של רש"י לתורה

1. בודליאנה 187	אוקספורד, ספריית בודליאנה 187 (OX mich. 384), ס' 16251.
2. לונדון 26	לונדון, הספרייה הבריטית ALM 26 (Add. 26917), ס' 5452.
3. לייפציג 1	לייפציג, ספריית האוניברסיטה 1, ס' 30142.
4. פרמה 2708	פרמה, ספריית הפלטינה 2708, ס' 13644.
5. פרמה 3115	פרמה, ספריית הפלטינה 3115, אוסף דה רוסי 175, ס' 13859.
6. פרמה 3256	פרמה, ספריית הפלטינה 3256, ס' 13943.
7. פרמה 3288	פרמה, ספריית הפלטינה 3288, אוסף דה רוסי 5, ס' 13961.
8. ווטיקן 46	ווטיקן, הספריית האפוסטולית, ebr. 46, ס' 163.

ב. פירוש רש"י לתורה – אינקונבולים

מספר האינקונבול	עיר	ארץ	שנה	
1	רומא	איטליה	1472-1469	
2	רג'ו די קלבריה	דרום איטליה	1475	
3	ואדי אל חג'ארה	ספרד	1476	
4	סונצינו	צפון איטליה	1487	
5	זמורה	ספרד	1492	

ג. פירושים לתורה

ברלינר, רש"י	אברהם ברלינר, רש"י על התורה / לרבינו שלמה ב"ר יצחק , ירושלים וניו-יורק תש"ל.
רד"ק, הכתר	רד"ק, פירוש על התורה, בתוך: מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות "הכתר" , ירושלים ורמת גן תשנ"ז-תשע"ב.
רמב"ן, הכתר	רמב"ן, פירוש על התורה, בתוך: מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות "הכתר" , ירושלים ורמת גן תשנ"ז-תשע"ב.
רשב"ם, הכתר	רשב"ם, פירוש על התורה, בתוך: מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות "הכתר" , ירושלים ורמת גן תשנ"ז-תשע"ב.
רש"י, דפוס ראשון	רש"י, דפוס ראשון, רג'יו די קלבריה רל"ה (1475), צילום העותק היחיד בעולם מספריית פרמה, עם מבוא על צעדיו הראשונים של הדפוס העברי וראשוני המדפיסים באיטליה וספרד, פירוש רש"י על התורה , י" כהן (עורך), ירושלים תשכ"ט.
רש"י, הכתר	רש"י, פירוש על התורה, בתוך: מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות "הכתר" , ירושלים ורמת גן תשנ"ז-תשע"ב.
רש"י, תורת חיים	רש"י, פירוש התורה, בתוך: תורת חיים, חמישה חומשי תורה , מ' ל' קצנלבוגן (עורך), ירושלים תשנ"ג.

ד. פירושים על רש"י

אושנבורג, דבק טוב	שמעון אושנבורג, ספר דבק טוב , הוצאת מישור, בני ברק תש"ס.
-------------------	---

אלמושנינו	שלמה אלמושנינו, ר"ש אלמושנינו, בתוך: מ' פיליפ (עורך), חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י ע"פ דפוס רומא רכ"ט ועם ראשוני פרשני רש"י, כרכים א-ז, פתח תקווה תש"פ.
בקרלט, ספר זכרון	אברהם בקראט, ספר זכרון, בתוך: מ' פיליפ (עורך), חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י ע"פ דפוס רומא רכ"ט ועם ראשוני פרשני רש"י, כרכים א-ז, פתח תקווה תש"פ.
בראכפעלד, יוסף הלל	מנחם מנדל בראכפעלד, יוסף הלל, ביאורים והערות על פירוש רש"י עה"ת, ניו יורק תשמ"ז.
ברטנורא, עמר נקא	עובדיה מברטנורא, עמר נקא, טשערנאוויץ תרי"ז.
גבאי, עבד שלמה	משה גבאי, עבד שלמה, בתוך: מ' פיליפ (עורך), חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י ע"פ דפוס רומא רכ"ט ועם ראשוני פרשני רש"י, כרכים א-ז, פתח תקווה תש"פ.
גלברד, רש"י	ש' פי גלברד, לפשוטו של רש"י: באור לפרוש רש"י על התורה, כרכים א-ה, פתח תקווה תשמ"ט.
הורוויץ, באר יצחק וינפלד, כתר תורה	יצחק הורוויץ, באר יצחק, יי קופרמן (עורך), כרכים א-ב, ירושלים תשכ"ז. ש' יי וינפלד, "כתר תורה", בתוך: ש' יי וינפלד (עורך), חמשה חומשי תורה – שי למורא, כרכים א-ה, ירושלים תשס"ז.
כלץ, משיח אלמים	שלמה כלץ, משיח אלמים, בתוך: מ' פיליפ (עורך), חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י ע"פ דפוס רומא רכ"ט ועם ראשוני פרשני רש"י, כרכים א-ז, פתח תקווה תש"פ.
מהר"ל, גור אריה	יהודה ליווה בן בצלאל, חומש גור אריה השלם, יי ד' הרטמן (עורך), כרכים א-ח, ירושלים תשמ"ט-תשנ"ד.
מזרחי, רא"ם	אליהו מזרחי, רא"ם, בתוך: מ' פיליפ (עורך), חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י ע"פ דפוס רומא רכ"ט ועם ראשוני פרשני רש"י, כרכים א-ז, פתח תקווה תש"פ.
פיליפ, ראשוני פרשני רש"י	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י ע"פ דפוס רומא רכ"ט ועם ראשוני פרשני רש"י, כרכים א-ז, פתח תקווה תש"פ.
רש"י, רש"י השלם	רש"י, פירוש התורה – ספרי בראשית-שמות, חמישה חומשי תורה אריאל – רש"י השלם, כרכים א-ז, ירושלים תשמ"ו-תש"פ.

ה. ספרים ומאמרים

A. K. Offenberg, *Hebrew Incunabula in Public*

אופנברג, אינקונבוליס

Collections: A First International Census / compiled

by A.K. Offenberg ; in collaboration with C. Moed-

van Walraven, Nieuwkoop 1990.

- A. K. Offenber, "What Do We Know about Hebrew Printing in Guadalajara, Hajar, and Zamora?", in J. del Barco (ed.), **The Late Medieval Hebrew Book in the Western Mediterranean: Hebrew Manuscripts and Incunabula in Context**, Leiden 2015, pp. 313-337. אופנברג, דפוס עברי בספרד
- A. K. Offenber, "The Hebrew Printing of the Bible in the XVTH Century", in K. Van Kampen and P. Saenger (eds.), **The Bible as a Book: The First Printed Editions**, London 1999, pp. 71-77. אופנברג, הדפסה עברית
- A. K. Offenber, "The Earliest Printed Editions of Rashi's Commentary on the Pentateuch, On Some Rare and Partly Unique Hebrew Incunabula", in G. Sed-Rajna (ed.), **RASHI 1040-1990, Hommage a Ephraim E. Urbach**, Paris 1993, pp. 493-506. אופנברג, מהדורות ראשונות
- Y. Eisenstat, **Rashi's Midrashic Anthology: The Torah Commentary Re-Examined** (PhD dissertation), The Graduate School of the Jewish Theological Seminary, New York 2014. אייזנשטאט, המדרש בפירוש רש"י
- Y. Eisenstat, "Taking Stock of the Text(s) of Rashi's Torah Commentary: Some Twenty-First Century Considerations", in J. Kalman, J. DuTroit, H. Latcher, and V.Sasson (eds.), **To Fix Torah in Their Hearts: Essays on Biblical Interpretation and Jewish Studies in Honor of B. Barry Levy**, Pittsburgh 2019, pp. 199-232. אייזנשטאט, טקסט של רש"י על התורה
- E. L. Eisenstein, **The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe**, 2 vols., Cambridge 1979. אייזנשטיין, מהפכת הדפוס
- א' מ' הברמן, "אינקונבולה", **אנציקלופדיה עברית**, ב, ירושלים תשי"א, טורים 993-984. אנציקלופדיה עברית, ערך "אינקונבולה"
- מ' ארנד, "האמנם לא בא רש"י אלא לפשוטו של מקרא?". בתוך: מ' ארנד, **פרשנות המקרא והוראתו**, ירושלים תשס"ו, עמ' 75-87. רש"י ופשוטו של מקרא
- M. Beit-Arié, **The Makings of the Medieval Hebrew** בית-אריה, יצירת הספר

- Book: Studies in Palaeography and Codicology**, Jerusalem 1993. העברי
- M. Beit-Arie, קודיקולוגיה עברית, Preprint internet version בית-אריה, קודיקולוגיה עברית 9.0 (updated April 2018), edited by Zofia Lasman. <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew-Codicology-continuously-updated-online-version.pdf>.
- P. Gaskell, **A New Introduction to Bibliography**, Oxford 1972. גאסקיל, מבוא חדש
- E. Gutwirth, "*Techne* and culture: Printers and Readers in Fifteenth-Century Hispano-Jewish Communities", in J. del Barco (ed.), **The Late Medieval Hebrew Book in the Western Mediterranean: Hebrew Manuscripts and Incunabula in Context**, Leiden 2015, pp. 338-367. גוטוירט, טכניקה ותרבות
- מ' גושן גוטשטיין, "דברי מבוא", בתוך: יעקב בן חיים אבן אדוניהו (עורך), **מקראות גדולות, ווונציה רפ"ד-רפ"ה**, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ג. גושן-גוטשטיין, דברי מבוא
- C. D. Ginsberg, **Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible** (1897), New York 1966. גינזברג, הקדמת בן חיים
- G. Genette, **Paratexts: Thresholds of Interpretation**, Cambridge 1997. גיני, פארא-טקסטס
- M. Gruber, "Light on Rashi's Diagrams from the Asher Library of Spertus College of Judaica", in M. Gruber (ed.), **The Solomon Goldman Lectures 6**, Chicago 1993. גרובר, אור על ציורי רש"י
- א' גרוס, "רש"י ומסורת לימוד התורה שבכתב בספרד", בתוך: צ' א' שטיינפלד (עורך), **רש"י עיונים ביצירתו**, רמת גן תשנ"ג, עמ' 27 - 56. גרוס, רש"י בספרד
- א' גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", **תרביץ**, ס (תשנ"א), עמ' 67-98. גרוסמן, הגהות
- א' גרוסמן, "הרקע ההיסטורי", בתוך: נ' ליבוביץ ומ' ארנד (עורכים), **פירוש רש"י לתורה: עיונים בשיטתו**, כרך ב', ירושלים תש"ן, עמ' 543-500. גרוסמן, הרקע ההיסטורי
- א' גרוסמן, **חכמי צרפת הראשונים**, ירושלים תשנ"ה. גרוסמן, חכמי צרפת
- א' גרוסמן, "כתב יד לייפציג 1 ופירושו של רש"י לתורה", **תרביץ**, ס"א (תשנ"ב), עמ' 305-315. גרוסמן, כתב יד
- א' גרוסמן, "פולמוס דתי ומגמה חינוכית בפירוש רש"י לתורה", בתוך: מ' ארנד ור' בן-מאיר (עורכים), **פרקי נחמה: ספר זכרון**. גרוסמן, פולמוס דתי

- Z. Gries, **The Book in the Jewish World: 1700-1900**, גריס, הספר בעולם היהודי
Portland 2010.
- J. del Barco, "Introduction", in J. del Barco (ed.), **The Late
Medieval Hebrew Book in the Western
Mediterranean: Hebrew Manuscripts and
Incunabula in Context**, Leiden 2015, pp. 1-11. דל ברקו, מבוא
- א' מ' הברמן, **הספר העברי בהתפתחותו: מסימנים לאותיות
וממגילה לספר**, ירושלים תשכ"ח. הברמן, הספר העברי
- M. J. Heller, "Unicums, Fragments, and Other Hebrew
Book Rarities", **Judaica Librarianship**, 18 (2014), pp.
130-153. הלה, קטעים ייחודיים
- J.R. Hacker, "Introduction: Book History and the Hebrew
Book in Italy", in J.R. Hacker and A. Shear (eds.), **The
Hebrew Book in Early Modern Italy**, Philadelphia 2011,
pp. 1-16. הקר, מבוא לספר העברי
באיטליה
- R. Harris, "Concepts of Scripture in the School of Rashi",
in B. Sommer (ed.), **Jewish Concepts of Scripture: A
Comparative Introduction**, New York 2012, pp. 102-122. הריס, מושגי רש"י
- B. Williams, "The 1525 Rabbinic Bible and How to Read
It: A Study of the Annotated Copy in the John Rylands
Library", **Bulletin of the John Rylands Library**, Volume
92, No. 1, Manchester University Press 2016, pp. 53-72. ויליאמס, התנ"ך הרבני
1525
- ר' זבולון, **"הנוסח של פירוש רש"י לתורה בדפוסים הראשונים –
יחסם זה לזה והשתלשלות נוסחם עד למהדורות ימינו"**, עבודת
מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז. זבולון, נוסח דפוסים
- H.C. Zafren, "Bible Editions, Bible Study and the Early
History of Hebrew Printing", **Eretz Yisrael** 16 (1982), pp.
240-244. זפרן, מהדורות התנ"ך
- י' זנה, **"לביקורת הטכסט של פירוש רש"י על התורה"**,
Hebrew Union College Annual, 15 (1940), pp. 37-56. זנה, ביקורת טכסט
- א' י' חבצלת, **"ביאור 'עמר נקא' על רש"י לתורה"**, **מוריה: ירחון
תורני לדברי הלכה ומחשבה**, י"ז, ז-ח (תשנ"א), עמ' קי"ז-ק"כ. חבצלת, עמר נקא
- א' טויטו, **"גישות שונות בחקר פרשנות המקרא של רש"י"**, **תרביץ**,
נ"ו (תשמ"ז), עמ' 447-439. טויטו, גישות שונות

- טויטו, גלגולי הנוסח
א' טויטו, "על גלגולי הנוסח של רש"י לתורה", **תרביץ**, נ"ו (תשמ"ז), עמ' 211-242.
- טויטו, האמנם
א' טויטו, "האמנם משקף כתב-יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה? (בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)", **תרביץ**, סא (תשנ"ב), עמ' 85-115.
- טויטו, הפשטות
א' טויטו, "**הפשטות המתחדשים בכל יום**", **עיונים בפירושו של הרשב"ם לתורה**, רמת גן תשס"ג.
- טויטו, תרומת לייפציג
א' טויטו, "תרומתו האפשרית של כתב-יד לייפציג 1 לשיחזור הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה – תשובה לאברהם גרוסמן", **תרביץ**, סב (תשנ"ב), עמ' 297-303.
- יעקבס, בכור שור
י' יעקבס, **בכור שורו הדר לו, ר' יוסף בכור שור, בין המשכיות לחידוש**, ירושלים תשע"ז.
- יעקב בן חיים, הקדמה לתנ"ך
C.D. Ginsburg, "The Massoreth Ha-Massoreth of Elias Levita", **Jacob Ben Chajim Ibn Adonijah's Introduction to the Rabbinic Bible**, New York 1968 (reprint of 1867).
- כהן, מבוא לכתר
מ' כהן (עורך), מבוא למהדורת הכתר – ספרי יהושע-שופטים, בתוך: **מקראות גדולות "הכתר"**, ירושלים ורמת גן תשנ"ב, עמ' *1-100.
- כהן, הרהורים
מ' ז' כהן, "הרהורים על חקר המונח 'פשוטו של מקרא' בתחילת המאה העשרים ואחת", בתוך: שי יפת וע' ויזל (עורכים), **'לישב פשוטו של מקרא': אסופת מחקרים בפרשנות המקרא**, ירושלים: מוסד ביאליק/המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל תשע"א, עמ' 5-58.
- כהן, מבט חדש
M. Z. Cohen, "A New Perspective on Rashi of Troyes in light of Bruno the Carthusian: Exploring Jewish and Christian Bible Interpretation in Eleventh-Century Northern France", **Viator** 48 (2017), pp. 39-86.
- כהן, הופעת הפשט
M. Z. Cohen, "Emergence of the Rule of Peshat in Jewish Biblical Exegesis", in M.Z. Cohen and A. Berlin (eds.), **Interpreting Scriptures in Judaism, Christianity and Islam: Overlapping Inquiries**, Cambridge 2016, pp. 204-224.
- לוי, מספרד לאשכנז
E. Lawee, "From Sepharad to Ashkenaz: A Case Study in the Rashi Supercommentary Tradition", **AJS Review**, 30 (2006), pp. 393-425.
- לוי, קבלת פירוש רש"י בספרד
E. Lawee, "The Reception of Rashi's 'Commentary on the Torah' in Spain: The Case of Adam's Mating with the

- Animals", **The Jewish Quarterly Review**, 97 (2007), pp. 33-66.
- E. Lawee, "Biblical Scholarship in Late Medieval Ashkenaz: The Turn to Rashi Supercommentary", **Hebrew Union College Annual**, 86 (2015), pp. 265-303.
- E. Lawee, **Rashi's Commentary on the Torah**, New York 2019.
- ליבוּבִיץ, בראשית
- ליבוּבִיץ, דרכו של רש"י
- ליבוּבִיץ-ארנד, רש"י לתורה
- ליימן, ואת כל אשר
- מאורי, אגודות חלוקות
- מאורי, יחס ספר זכרון לרש"י
- מאורי, ירושלמי
- מאורי, מצב המחקר
- מאורי, נוסח רש"י ברמב"ן
- מאק, קטעים חדשים
- מאק, עם לבן גרתי
- נ' ליבוּבִיץ, **עיונים בספר בראשית, בעקבות פרשניו הראשונים והאחרונים**, ירושלים תשל"א.
- נ' ליבוּבִיץ, "דרכו של רש"י בהבאת מדרשים בפירושו לתורה", בתוך: **עיונים חדשים בספר שמות, בעקבות פרשניו הראשונים והאחרונים**, ירושלים תש"ל, עמ' 497-524.
- נ' ליבוּבִיץ ומ' ארנד, **פירוש רש"י לתורה – עיונים בשיטתו**, תל אביב תש"ן.
- S. Z. Leiman, "Was Rashi's Torah Scroll Flawed?", **Judaic Studies**, 2 (2003).
- י' מאורי, "אגודות חלוקות בפירוש רש"י למקרא", **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום**, יט (תשס"ט), עמ' 155-207.
- י' מאורי, "ליחסו של ר' אברהם בקרט בעל "ספר זכרון" לפירוש רש"י לתורה", בתוך: נ' אררט (עורך), **שאנן-שנתון המכללה האקדמית הדתית לחינוך, קרית שמואל, חיפה, כ (תשע"ה)**, עמ' 47-56.
- י' מאורי, "הירושלמי הכתוב בפירושי רש"י (רמב"ן לבמדבר ד, 16) ונוסח דברי רש"י", **עיוני מקרא ופרשנות**, ז (תשס"ה), עמ' 385-397.
- י' מאורי, "נוסח פירוש רש"י לתורה - מצב המחקר", בתוך: א' גרוסמן ושי' יפת (עורכים), **רש"י: דמותו ויצירתו**, כרך א', ירושלים תשס"ט, עמ' 63-97.
- י' מאורי, "על נוסח פירוש רש"י לתורה שהיה לפני רמב"ן", בתוך: י' ברויאר א' ממן ושי' פסברג (עורכים), **שערי לשון – מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים, מוגשים למשה בר-אשר**, כרך א', ירושלים תשס"ח, עמ' 188-219.
- ח' מאק, "קטעים חדשים מפירוש ר' יוסף קרא לתורה מתוך כת"י 118.1 שבאוסף השני של פירקוביץ שבספריית סט. פטרבורג (לנינגרד)", **תרביץ**, סג (תשנ"ד), עמ' 533-553.
- ח' מאק, "עם לבן גרתי ותרי"ג מצוות שמרתי – דרכה של הדרשה של ר' משה הדרשן על פירוש רש"י לתורה", **תרביץ**, סה (תשנ"ו),

- עמ' 251-261.
- י' מורגנשטרן, **התייחסותו של הרמב"ן לרש"י בפירושו לתורה**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס.
- I. Marcus, **Sefer Hasidim and the Ashkenazic book in medieval Europe**, Philadelphia, 2018.
- M. Marx, "On the Date of Appearance of the First Printed Hebrew Books", **Alexander Marx Jubilee Volume on the Occasion of his Seventieth Birthday**, New York 1950, vol. 1, pp. 481-501.
- P. Sladek, "The Printed Book in 15th and 16th-Century Jewish Culture", in O. Sixtová (ed.), **Hebrew Printing in Bohemia and Moravia**, Prague 2012, pp. 9-32.
- ר' ב' פוזן, פרשגן, **ביאורים פירושים ומקורות לתרגום אונקלוס**, כרכים א-ד, ירושלים תשע"ב-תש"פ.
- K. J. Petzold, **Masora und Exegese – Untersuchungen zur Masora und Bibeltextuberlieferung im Kommentar des R. Schlomo ben Yitzchaq (Raschi)**, Berlin 2019.
- י' ש' פנקובר, "נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפי שהוא משתקף בפירושו למקרא", בתוך: א' גרוסמן ושי' יפת (עורכים), **רש"י: דמותו ויצירתו**, 2 כרכים, ירושלים תשס"ט, כרך 1, עמ' 99-122.
- י' ש' פנקובר, "פירוש רש"י לספר יחזקאל: לרגל הופעתו במהדורה חדשה במקראות גדולות 'הכתר'", **עיוני מקרא ופרשנות**, ז (תשס"ה), עמ' 425-474.
- י' ש' פנקובר, "תהליך הקנוניזציה של פירוש רש"י לתורה", בתוך: ח' קרייסל (עורך), **לימוד ודעת במחשבה יהודית**, באר שבע תשס"ו, עמ' 123-146.
- י' ש' פנקובר, "הגהות רש"י לפירושו לתורה", **Jewish Studies**, 6 (2007), pp. 141-188.
- י' ש' פנקובר, "הגהות נוספות של רש"י על התורה", בתוך: י' שמיר (עורך), **אור למאיר: מחקרים במקרא, בלשונות השמיות, בספרות חז"ל ובתרבויות עתיקות**, מוגשים למאיר גרובר במלאות לו **שישים וחמש שנה**, באר שבע תש"ע, עמ' 363-409.
- R. Fronda, "Hebrew Incunabula at Christ Church", **Christ Church Library Newsletter**, 11, Issues 1-3 (2019 - 2020), pp. 1-8.
- פרקי נחמה: ספר זכרון לנחמה ליבוביץ, מ' ארנד ר' בן-מאיר ג' פנקובר, רמב"ן
- מרקוס, ספר חסידים
- מרקס, תאריך דפוס עברי
- סלדק, הספר המודפס
- פוזן, פרשגן
- פטזולד, מסורה ופרשנות
- פנקובר, נוסח המקרא
- פנקובר, פירוש רש"י ליחזקאל
- פנקובר, קביעת נוסח רש"י
- פנקובר, הגהות רש"י
- פנקובר, הגהות נוספות
- פרונדה, אינקונבולים עבריים
- פרקי נחמה

- חיים כהן (עורכים), ירושלים תשס"א.
- קמין, רש"י ש' קמין, רש"י: פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו.
- רז-קרקוצקין, הצנזור והדפוס העברי במאה השש עשרה, ירושלים תשס"ה.
- E. Reiner, "The Ashkenazi Elite at the Beginning of the Modern Era: Manuscript versus Printed Book", *Polin* 10 (1997), pp. 85-98.
- א' ריינר, "מעבר לגבולות ההשכלה: תמורות בתבניות הלימוד והידע בחברה היהודית המסורתית בעת החדשה המוקדמת", בתוך: ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), **ישן מפני חדש: מחקרים בתולדות יהודי מזרח אירופה ובתרבותם: שי לעמנואל אטקס**, 2 כרכים, ירושלים תשס"ט, כרך 2, עמ' 289-311.
- א' שוה, "העברית של רש"י – על פי כתבי יד נבחרים של הפירוש לתורה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ז.
- D. Schoenfeld, **Isaac on Jewish and Christian Altars: Polemic and Exegesis in Rashi and The Glossa Ordinaria**, New York 2013.
- D. Stern, **The Jewish Bible: A Material History**, University of Washington Press 2017.
- D. Stern, "The Rabbinic Bible in Its Sixteenth-Century Context", in J. R. Hacker and A. Shear (eds.), **The Hebrew Book in Early Modern Italy**, Philadelphia 2011, pp. 76-108.
- D. Stern, "The Hebrew Bible in Europe in the Middle Ages: A Preliminary Typology", **Jewish Studies**, 11 (2012), pp. 235-322.
- A. Shear, "Introduction to AJS Review Symposium: The Jewish Book: Views and Questions", **AJS Review**, 34 (2010), pp. 353-357.
- M. Schmelzer, "Hebrew Incunabula: An Agenda for Research", in Menachem H. Schmelzer, **Studies in Jewish Bibliography and Medieval Hebrew Poetry**, Jerusalem 2006, pp. 30-37.
- ח"ד שעוועל, "שינויים בלשונות רש"י הנמצאים בפירוש הרמב"ן על
- קמין, רש"י
- רז-קרקוצקין, הצנזור
- ריינר, אשכנזי אליטה
- ריינר, מעבר לגבולות
- שוה, העברית של רש"י
- שונפלד, יצחק על המזבח
- שטרן, התנ"ך היהודי
- שטרן, תנ"ך רבני
- שטרן, התנ"ך בימי הביניים
- שיר, הספר העברי
- שמלצר, אינקונבולה עבריים
- שעוועל, שינויים בלשונות

- רש"י
התורה", בתוך: א' ברלינר (עורך), **רש"י על התורה**, ירושלים תש"ל.
- שפיגל, מהדורה ראשונה
יעקב שפיגל, "עדויות על ספרי דפוס בלתי ידועים", **עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי**, א (תשל"ה), עמ' 165-172.
- שפיגל, עמודים
יעקב שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי – הגהות ומגיהים**, רמת גן תשמ"ה.
- תא-שמע, ספר פתוח
I. Ta-Shma, "The 'Open' Book in Medieval Hebrew Literature: The Problem of Authorized Editions", in **Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought**, Cambridge 2006, pp. 194-200.
- תשבי, ספרד ופורטוגל
פ' תשבי, "דפוס-ערש (אינקונבולים) עבריים – ספרד ופורטוגל", **קרית ספר**, סא (תשמ"ח), עמ' 521-546.
- תשבי, דפוס-ערש
פ' תשבי, "דפוס-ערש (אינקונבולים) עבריים – איטליה", **קרית ספר**, סב (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 361-406.

מפתח פירושי רש"י שנזכרו בעבודה

	<u>במדבר</u>		<u>שמות</u>		<u>בראשית</u>
59	ה כח	126	ב טו	94	א כו
80	ו כג	74	ו כח-ל	95	א כז
55	ז א	127	ח ו-ח	61	ב א-ב
60	ז ב	75	יא י	3	ג ח
108	י ג-ד	75	יב א	62	ד ג
115	יא כו	77	יב יא	125	ד ז
111	יא לא	111	יג יג	63	ד טו
116, 47, 28	יג כג	103	יג טז	105	ד כג
81	יד ט	104	יח טז-יז	125	ח ו
82	יז ג	26	כב ל	117	ט א-ט
83	כי	90	כה כב	86	יז יג
93	כב כג	106	כו כה	50	יח ג
84	כה יב	111	כו כו	18	יח ו
		106	כו לה	52	יח ח
	<u>דברים</u>	107	כז ז	52	יח כא
109	ד ט	107	כח לח	98	יט ט
128	ד כח	121	כט לז-לח	87	יט יח
3	יג ט	122	ל ד	64	יט לו
123	יח יג	112	לי	54	יט לז
109	כג יח	19	לכד	55	כ ד
111	כד ז	123,92	לכט-ל	65	כ טז
124	כח מב	58	לא יח	66	כא כב-כה
109	לב ב	78	לב ה	70	כב יב-יג
110	לב טו	112	לד ט	105	כב כג
85	לג א	113	לד כה	73	כג ב
128	לג כא	127	לה יד	126	כד סד
110	לג כח			99	כה כב-כג
			<u>ויקרא</u>	56	כה כה-כו
		113	בו	89	כה כו
		113	ד ג	35	כו יב
		45	ט א	100	כו טו
		79	יג כט	120	כח ה
		80	יג לו	101	כח יז
		107	טז ד	103	לב ל
		108	כ יט	89	מה כח

נספח 1

שינויים בפירוש רש"י של הרב פיליפ ב"חומש ראשוני רש"י"

"פירוש רש"י הועתק מדפוס רומא כלשונו וכסדרו, למעט השינויים הבאים :

1. הוספתי ציון פרק ופסוק.
2. דברי המתחיל נדפס בניקוד ובגופן שונה מפירוש רש"י.
3. בדפוס רומא צוינה מלה כדיבור המתחיל באמצעות נקודה מעל המלה, או בשתי נקודות כדיבור המתחיל שיש בו שתי מילים ויותר : נקודה מעל המלה בתחילת הדיבור ובנקודה בסופו. מילים שצוינו בדפוס רומא כדיבור המתחיל, אבל הן אינן כלשון התורה, למעט שינויים בכתוב מלא או חסר, לא צינתי אותן בגופן של דיבור המתחיל אלא בגופן של פירוש רש"י.
4. דיבור המתחיל ומילים מהפסוק שהובאו בפרש"י, נוקדו ונכתבו כמסורה שבידינו (אף שבדפוס רומא נכתבו בכתוב שונה) ולא הושמו במרכאות. פסוק או חלקו שלא מהפסוק הנדון, נוקד וצוין במרכאות.
5. דיבור המתחיל או ציטוט מפסוק שיש בו דילוג מחלק אחד לחלק אחר והדילוג לא צוין ברומא במלה "וגו" או וכו', הוספתי שלש נקודות ... או השלמתי בסוגרים [].
6. דפוס רומא משמיט, מדי פעם, בדיבור המתחיל שמות ה' – השלמתי מבלי להעיר.
7. דפוס רומא משמיט בדיבור המתחיל אותיות בוכל"ם, ידוע, קישור, זיקה וכו'. במהדורה זו צוין דיבור המתחיל כלשון הכתוב, אבל כאשר דפוס רומא השמיט אותיות בוכל"ם וכדו' נראה שלהבנתו רש"י לא רצה להביא לשון הכתוב אלא לבאר שם, פועל וכדו', צוינה המלה בגופן של פרש"י ולא כשל דיבור המתחיל.
8. במקרים שברומא צוינו מילים כדיבור המתחיל, אבל לפי הענין הן חלק מהפירוש, הובאו המילים בניקוד, אבל בגופן של פרש"י. קיימים מקרים בודדים שברומא נדפסו מילים כפירוש רש"י, אבל אני הבאתים בגופן של דיבור המתחיל.
9. שמות האותיות נכתבו במלואם ועם גרשיים, למשל: אל"ף, ה"א, ו"ו, יו"ד וכו'.
10. פתחתי ראשי תיבות (דפוס רומא מציין בנקודה מעל לאות האחרונה) וקיצורים, מלבד: ה', הקב"ה, וגו', וכו' ורז"ל. שים לב, במקום הב"ה כתבתי הקב"ה. במקום וגו' או וגומר, כתבתי וגו'. במקום תרגו' כתבתי תרגומו.
11. אותיות המציינות מספר - הרבה פעמים המרתי אותן למילים.
12. ציינתי מקורות לתנ"ך ומאמרי חז"ל רק כאשר רש"י הזכיר את המקור במפורש.
13. תרגום אנקלוס לפסוק הנדון שהובא ברש"י, אף שרש"י לא ציין שהמובאה מהתרגום, סומן במרכאות.
14. פירוש שצוין במלה "הגהה" או "ומפי מורי" או "לשון ר' יוסף" וכדו', הבאתיו בהערה.
15. מילים המופיעות פעמים הרבה בכתוב קבוע, למשל "לדרומה שלי", ופעם אחת בשיבוש, "לדרומא שלי" תיקנתי בלי להעיר. כן נהגתי במספר מצומצם ביותר של שיבושי דפוס.
16. במקרים חריגים נוקדו מילים מסוימות להבהרת הפירוש, או למניעת שיבוש.
17. במקרים שראיתי הכרח להציע שינוי גירסא על פי נוסחאות מקבילות, הערות שוליים שבדפוס ועוד, ציינתי את גירסת דפוס רומא בסוגרים עגולים ואת ההצעה לשינוי בסוגרים מרובעים. בדרך כלל בחרתי בהצעה אחת מתוך מספר אפשרויות לתיקון הגירסא.

נספח 2

תיקוני מחיקות הצנזור

ספר	פרק	פסוק	ד"ה	מילים שנמחקו	שיטת מחיקה	העתק שנמחק	הושלם מהעתק
בראשית	א	טז	המארות הגדולים	שיום נבראו ונתמעטה הלכנה על שקיטרגה ואמרה אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד	שחור	OX	JTS
בראשית	א	כא	התנינים	ובדברי אגדה הוא לוימן וכן זוגו שבראן זכר ונקבה ומלח הנקבה לצדיקים שאם יפרו וירבו לא יתקים העולם בפניהם	שחור	OX	JTS
בראשית	א	כו	נעשה	למינים לרדת, המינים	רווחים	JTS	ONB
בראשית	א	כו	נעשה	למינים לרדת, ותשובת המינים כתובה בצידה	שחור	V	ONB
בראשית	א	כו	כדמותינו	אינו רוצה לומר דיוקן שלו כי חס ושלום שיאמר כי אדם נברא בדיוקן הקב"ה	שחור	V	ONB
בראשית	א	כו	נעשה	למינים, המינים	רווחים	SI	ONB
בראשית	ב	כג	זאת הפעם	מלמד שבא על כל בהמה וחיה ולא נתקרה דעתו בהן	שחור	ONB	JTS
בראשית	ג	כב	ועתה פן ישלח ידו	להטעות את הבריות... ולומר אף הוא אלוה	שחור	V	JTS
בראשית	ד	א	האדם ידע	קודם שחטא ונשרד מגן עדן	שחור	OX	SI
בראשית	ו	ד	הנפילים	הנפיליים	שחור	JTS	SI
בראשית	ו	ו	ויתעצב אל לבו	המינין גוי	שחור	SI	JTS
בראשית	ט	ז	אתם פרו ורבו	ולפי מדרשו הקיש מי שאינו עוסק בפריה ורביה לשופך דמים	שחור	OX	JTS
בראשית	ט	ז	ורבו בה	ורבו בה	רווחים	JTS	SI
בראשית	ט	כב	את ערות אביו	יש מרבותינו אומרים סרסו ויש אומרים רבעו	שחור	OX	JTS,S
בראשית	טו	ב	דמשק אליעזר	ובתלמוד	רווחים	SI	OX
בראשית	טו	י	ואת הצפור לא בחר	לפי שהאומות נמשלו לפרים ואילים ושעירים פרים	שחור	OX	JTS
בראשית	טו	י	ואת הצפור לא בחר	שהאומות יהיו כלין	שחור	SI	JTS
בראשית	כו	יב	בשנה ההיא	מאה	רווחים	JTS	SI
בראשית	כו	לד	בן ארבעים שנה	עשו נמשל בחזיר שנאמר יכרסמנה חזיר מיער מה החזיר הזה כשהוא שוכב פושט טלפיו ראו שאני טהור כך הוא גודל וחומס ומראה עצמו טהור	שחור	SI	JTS
בראשית	לב	כה	ויאבק	בתלמוד	שחור	SI	JTS
בראשית	לו	לו	חיה רעה אכלתהו	נצנצה בו רוח הקודש	שחור	OX	JTS
בראשית	מא	מה	פוטיפרע	לפי שלקח את יוסף למשכב זכר	שחור	OX	JTS
שמות	יא	ה	וכל בכור בהמה	האומה נפרע מאלוהיה	שחור	V,SI	JTS
שמות	יד	ז	וכל רכב מצרים	שבגויים	רווחים, שחור	JTS,V,P1,P2, ONB	SI
שמות	יח	ט	ויחד יתרו	גיורא עד עשרה דרי לא תבוי ארמאה באנפיה	שחור	V	JTS,SI

2217 ראו פיליפ, ראשוני פרשני רש"י, כרך א', מבוא, עמ' יא-יב.

SI	JTS	שינוי	לפיל הוא קלקל "בדברים" ל"הדברים" וגם "נפרעתי" "הדבור" "דרך"	אתם ראיתם, ואשא אתכם	ד	יט	שמות
SI,V	JTS	שינוי	לפיל "בין רגליהן" צ"ל "על רגליהן"	על כנפי נשרים	ד	יט	שמות
JTS	OX	שחור	ולא לפני גוים ואפילו ידעת בדיון אחד שהגוים דנין אותו כדיני ישראל אל תביאהו בערכאות שלהם שהמביא דיני ישראל לפני גוים מחלל את השם ומיקר שם ע"ז להשביחה	לפניהם	א	כא	שמות
JTS	SI	שחור	שלהם שהמביא דיני ישראל לפני גוים מחלל את השם ומיקר שם ע"ז להשביחה...פלילים בזמן שאויבינו פלילים זהו חלול ה' ועדות לעלוי יראתם	לפניהם	א	כא	שמות
SI,P1,P2	JTS,OX,ONB,V	רווחים	גוי, גוי	וכי יזיד איש	יד	כא	שמות
JTS	SI	שחור	אזהרה למשה על	ואתה תצוה	כ	כו	שמות
JTS	SI	שחור	על האומות	ובמה יודע איפה	טז	לג	שמות
JTS,P1,P2	V	שחור	אומות העולם	ונחלתנו,אעשה נפלאות	ט-יא	לד	שמות
JTS	SI	שחור	ואומות העולם	ואת חוקתי תשמרו	ד	יח	ויקרא
JTS	SI	שחור	האומות	ללכת בהם	ד	יח	ויקרא
JTS	ONB	שחור	בתורתי	אם בחוקתי תלכו	ג	כו	ויקרא
JTS,SI	V	שחור	אלו ששונאין את ישראל שכל השונאן כלו שונא	משנאיך	לה	י	במדבר
SI	JTS	רווחים	יבא	בקר וידע	ה	טז	במדבר
P1	OX,JTS,V,ONB,P2,SI	רווחים	החשוכה של אדום היא רומי	והאביד שריד מעיר	יט	כד	במדבר
OX,JTS	V	רווחים	לבית עשו	והאביד שריד מעיר	יט	כד	במדבר
JTS	OX	רווחים	רומיים	וישא משלו	כג	כד	במדבר
AU,SI,V	JTS	שינוי	"אמרת" ל"אמרה"	וייטב בעיני הדבר	כג	א	דברים
S	JTS	רווחים	ואין	ה' אלהינו ה' אחד	ד	ו	דברים
JTS	SI	שחור	האומות	ה' אלהינו ה' אחד	ד	ו	דברים
JTS,SI	V	שחור	העמים	באלוהי העמים אשר סביבותיכם	יד	ו	דברים
JTS,SI	V	רווחים	זמן	כי ישאלך בנך מחר	כ	ו	דברים
JTS,ONB	V	רווחים	וכן ונשל הברזל מן העץ	ונשל	א	ז	דברים
JTS	V,SI	רווחים ושחור	גוי, הגוי, הגויה	כי יסיר את בנך	ד	ז	דברים
JTS,SI	V	שחור	פסילים סמלים	פסיליפ	ה	ז	דברים
JTS,SI	V	שחור	אדמה	כי אתם המעט	ז	ז	דברים
JTS	SI	שחור	לבניך לא תעשה כך וכך שזהו עבודת גוים	לא תלמד לעשו	ט	יח	דברים
JTS	V	שחור	ולהורות לבניך לא תעשה כך וכך שזהו עבודת גוים	לא תלמד לעשו	ט	יח	דברים
JTS,V	SI	שחור	שאומות העולם	אל ירך לבככם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו	ג	כ	דברים
JTS	SI,V	שחור	שהגוים הארויים בנותיהן מתקטנות במלחמה כדי להזנות אחרים עמהן.	והסירה את שמלת שביה	יג	כא	דברים
ONB,SI	JTS	נמחק	שגדלתה תתבוה	אבי הנערה	טו	כב	דברים
ONB,SI	JTS	רווח	צ"ל למעון בהתחלת פירוש רש"י	מעונה אלהי קדם	כו	לג	דברים

Chapter five discusses commentaries in which the lemmata in the Rome edition are different from those in the Venice edition. These differences either change or clarify the understanding of the commentary.

I am hopeful that this dissertation will pave the way for more research on other incunabula of Rashi's *Commentary* which await a comprehensive study, and will stimulate further study of the Rome edition which may be the first Hebrew book ever printed.

Rashi's *Commentary* included in the so-called rabbinic Bible of 1524-25. This edition, produced in the famous printing house of Daniel Bomberg, formed a basis for the standard text of the *Commentary* for generations: indeed, more or less down to the present.

The second part of the first unit (chapters three, four and five) presents a more detailed exploration of the Rome version of the *Commentary*. This probe is done by systematically comparing the Rome edition to the Venice edition. The Rome edition of Rashi was not taken into account in composing the Venice edition, so comparisons between the two are especially interesting and revealing.

Chapter three describes some special traits and issues concerning the Rome edition. The chapter first discusses the physical properties of the book – the types of paper, the length of the lines, and the size of the letters. Particular emphasis is placed upon the difficulties in establishing the original text as printed circa 1470. Also discussed is the importance of discovering which manuscripts match the Rome version. This is essential because many interpretations in the Rome edition differ from the standard version found widely in modern Bibles. Next there is a discussion of the way readers have related to the Rome edition since the end of the 15th century, including the influence of both Christian and Jewish censorship on the printed version. Finally, there is a presentation of Jewish reader marginalia.

Chapter four, which in many ways forms the centerpiece of the dissertation, investigates examples of textual differences between the Rome edition and the Venice edition. These differences are divided into seven categories:

- a) Added midrashim which do not alter the meaning of the commentary
- b) Commentaries different than the accepted version
- c) Commentaries which correct a corrupted version
- d) Explanatory notes incorporated into the version
- e) Commentaries of R. Joseph Kara in the Rome Edition
- f) Corruptions in the text of the Rome Edition
- g) Unique versions not found in incunabula or manuscripts

Abstract

The confluence of two developments in the Middle Ages left, both literally and figuratively, an indelible imprint on Jewish Bible study. The first was the composition of a Torah commentary by R. Solomon Isaaci of Troyes (Rashi; 1040-1105). This commentary became the most widely studied and influential Hebrew Bible Commentary of all time. The second event, in the mid-fifteenth century, was the invention of mechanical printing, which revolutionized modes of human communication and, in due course, Jewish (and non-Jewish) learning. In the four centuries prior to mechanical print, Rashi's *Commentary* had circulated in hundreds of copies—an enormous number for a Hebrew work in an age of reproduction by hand. With printing, the number of editions exploded, reaching thousands within a few short decades. The first printed edition of Rashi's *Commentary* appeared in Rome around 1470. This dissertation studies this edition for the first time in a systematic way, from a range of exegetical, textual, and historical perspectives.

The overall goal of the research is to present and analyze the important Rome edition in its full and original form with the understanding that not one of the eleven copies of this printed book in existence today is without lacunae. These gaps are the result of missing or torn pages, or erasures, from external (Christian) or internal (Jewish) censorship. By comparing the nine copies I had access to, I was able to successfully reconstruct the original version of the Rome edition, which is presented here in Unit Two.

The first unit of the dissertation has two parts and is divided into five chapters. The first part is an overview discussing the importance of Rashi's *Commentary* and longstanding scholarly debates around and efforts to uncover a putative *Urtext* of the work. The second chapter discusses the transition from manuscript editions to printed books. Incunabula (books printed before the year 1500) of Rashi's commentary to the Pentateuch, and in particular the Hebrew books printed in Rome from 1469 to 1472, are reviewed. Chapter two also includes an attempted reconstruction of editing methods in the print shops in the last third of the 15th century in Italy. Concluding the second chapter is a discussion of the preparation and history of the Venice edition of

Chapter 4 – Variant Readings Found in the Rome Edition	50
a) Added Midrashim which Do Not Alter the Meaning of the Commentary	50
b) Commentaries Different than the Accepted Version	61
c) Commentaries which Correct a Corrupted Version	86
d) Explanatory Notes Incorporated into the Version	94
e) Commentaries of R. Joseph Kara in the Rome Edition	98
f) Corruptions in the text of the Rome Edition	105
g) Unique Versions not Found in Incunabula or Manuscripts	112
Chapter 5 - Variant Lemmata Found in the Rome Edition	117
a) Variant Lemmata which Influence the Understanding of the Commentary	117
b) Expanded Lemmata which Facilitate Understanding the Commentary	125
Unit Two: Rashi's Torah Commentary as Printed in the Rome Edition	130
Introduction to the Rome Edition	131
Rashi's Commentary	137
Bibliography	469
Index to Rashi's Glosses Cited in this Thesis	479
Appendixes	480
English Abstract	I

Contents

Unit One

Hebrew Abstract	ix
Introduction	1
Part 1 -	
Rashi's Commentary on the Torah	5
Chapter 1 - Rashi's Commentary over the Ages	5
a) Rashi as a Biblical Commentator : His Importance and Influence	5
b) Variant Readings in Rashi's Commentary on the Bible	5
c) Problems of Versions: A Search for an <i>Urtext</i>	7
Chapter 2 - Rashi's Commentary During Transition from Manuscripts to Printing	12
a) The Revolution of Printing and the Hebrew Book	12
b) Incunabula of Rashi's Commentary on the Bible	13
c) The First Printed Books in Rome	14
d) Printing Methods in the Printing House: Their Effect on the Commentary	17
e) The Venetian Rabbinic Bible of 1524: Setting the Text of the Commentary	20
Part 2 -	
Rashi's Commentary on the Torah in the Printed Rome Edition	22
Chapter 3 -The Rome Edition in its Generation and in Subsequent Years	22
a) The Printing House in Rome: Codicological Features	22
b) Difficulties in Establishing the Original Version of the Rome Edition	34
c) Discovering the Sources of the Rome Edition Using Manuscripts	37
d) Relationship to the Rome Edition in Subsequent Generations	39
e) Readers' Addenda to the Rome Edition	43

**This work was carried out under the supervision of Prof. Eric Lawee
Department of Bible, Bar-Ilan University.**

**Rashi's Torah Commentary in the Age of Print -
Rome Circa 1470:
Exegetical, Textual, and Historical Dimensions**

Jay Stanley Morgenstern

Department of Bible

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

June 2021

**Rashi's Torah Commentary in the Age of Print -
Rome Circa 1470:
Exegetical, Textual, and Historical Dimensions**

Jay Stanley Morgenstern

Department of Bible

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

June 2021